This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

SZÁZADOK.

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZILÁGYI SÁNDOR

TITKÁR.

KENESSEY PONGRÁCZ
KÖNYVTÁRA.

1876-IKI ÉVFOLYAM.

BUDAPESTEN, 1876.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

KF 23641 (1876)

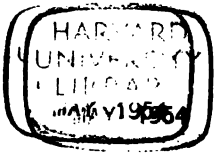

A MAGYAR HADITÖRTÉNETHEZ A VEZÉREK KORÁBAN.[1])

I.

AZ IRODALMI CRITICA KÖVETKEZTETÉSEI.

Historicusok — hazaiak és külföldiek — forrásaik méltatásában azon hibába esnek olykor, hogy a törvény előtti egyenlőséget vallják. A múlt tanúinak vallomását nagyon is egyenlő értékűnek veszik, s olyankor is egyeztetik, mikor teljes ellenmondásban vannak. Már pedig sokszor igen helyén van az az aristocraticus igazságszolgáltatás, hogy egy szellemileg előkelőbbnek tanúvallomása többet nyomjon mint tíz lelki szegényé Különben a historicus sokszor helytelen ítéletet mond ki. Mindenki iránt igazságos akarván lenni, igazságtalan lesz az iránt, a ki legigazabb.

Hasonló igazságtalanságot követ el csaknem az egész világirodalom bölcs Leo császár ellen. Égre kiáltó igazságtalanság némely alább ismertetendő műve mellett bármely más byzant, olasz vagy német krónikást mint közel egyenlő értékűt idézni. — Már pedig az igazságtalanság még tovább megy iránta. Különösen a német tudomány, mely többek közt a byzanti írókra is nagy figyelmet fordított, Leo császárt hallgatással mellőzi. — Az óriási vállalatban, a byzanti írók számos kötetű bonni kiadásában sok üres phrasisos historiának szalmája, és száraz krónikák polyvája talált

[1]) Ezen értekezés némely fontosabb részét a m. tud. Akadémiában székfoglaló értekezésül olvasta föl a szerző; de a sajtóban az sem látott még napvilágot.

helyet, rangot és kitüntetést. De nem jutott tér, idő, vagy inkább nem akadt ember arra, hogy Leo császár hadi tacticáról írt könyve legalább ama nagyon vegyes társaságban új, javított kiadásban jelenhessék meg. Pedig ama könyv alaposabban megfejti a német historiának is egy pár száz évét mint magok azon német klastromi krónikaírók, kiknek egyoldalú és a világi dolgok folyásában többnyire igen vastag tudatlanságot elárúló iratait Pertz »Monumentá-i« kegyeletig menő gondossággal új kiadásban közlik. Leo császár művének azon lapja, hol a német hadszervezetről szól, nemcsak hitelesség, hanem jellemzetesség dolgában fölér több krónikaíró egész munkájával. Mily igazat mondLeo császár a németekről,bizonyítják az események s mindaz, a mit erre nézve más eredeti okmányokból meríthetünk.De ezen »igazság« nem hízelegvén a német *nemzeti hiúságnak*, Leo császárra nézve »silentium« uralkodik.— Itt is, mint a német historiai irodalom egész homlokvonalán azt tapasztaljuk, hogy szomszédaink tovább mennek a tudomány *germanisálásában*, mintsem egészséges volna a tudományra nézve.

Mi magyarok jobban megbecsültük Leo császár, sőt fia, Konstantin Porphyrogennéta műveit is. — De valjuk be, meglehet azért, mert a mit írnak, többnyire igen becsületére válik Árpád apánknak és az ősi magyarok szervező talentumának. Mert bár a múlt században Kollár, s a jelenben Szabó Károly tűzetesebben ismertették, de tudtommal nem mondta ki senki, a mit ki kell mondani, s szem előtt tartani,hogy az egész magyar történet régi korára 890-től 1000-ig krónikáink távolról sem oly hitelesek, mint Leo és Konstantin Porphyrogennéta.

Nemcsak az az előnyük, hogy egykorú dolgokról írnak, midőn a magyarokat a vezérek korában ismertetik, hanem ezen görög munkákat természetök is minden bármi névvel nevezendő krónikák fölébe helyezi. Mondhatni okmány hitelességűek. A görög a középkorban, míg Velencze e téren túl nem tett rajta, az egyedüli diplomata nép volt, azaz olyan, mely állami létének egyik fő gyökérszálát a diplomatiában kereste és találta meg. Életérdeke volt pontosan ismerni az idegen, legalább vele érintkezésbe jöhető nemzeteket. Az objectivitásnak igen nagy mértéke az, mely Leo és Konstantin műveit föltűnően megkülönbözteti a középkori krónikáktól, melyek objectivitás hiányában ép annyira szenvednek,

mint a dolgok ismerete hiányában. Ha akartak volna, sem bírtak volna igazak lenni; de általános jellemvonásuk, hogy nem is akartak mindig és mindenben. Azt a physiologiai lehetetlenséget, hogy a magyar vért iszik, még pedig *embervért,* a Reginó-k szenvedélyből írták, a bornirt Anonymus butaságból írja utána. Leo császárban a szenvedély tendentiáit nem találjuk. Csaknem hallatlan kivétel egy középkori íróban. De a népek, emberek ismeretében is magasabban áll, mint ama krónikások szoktak, mert műve egészen az akkori élet *gyakorlati használatára* van írva, s nem az egykorúak mulattatására, vagy az utókor tendentiosus félrevezetésére mint pl. egy Luitprandnak csaknem egykorú följegyzései

Azért sajnos, hogy a bonni gyűjteményben nem tulajdonítottak egy criticaibb kiadással oly becset neki, minőt megérdemelt. Még mindig az 1745-iki florenczi hiányos kiadással kell beérnünk.

Mint saját magam meggyőződtem, a bécsi cs. könyvtár codexei magok is nyújtanának nemcsak correctebb variansokat, egy új kiadásra, hanem a nagyon kúszált Lami-féle kiadásnak jobb rendbe hozatalára is. Ezenkívül Münchenben és másutt kétségkívül találhatók e czélra használandó codexek, melyeket a korábbi kiadók nem használtak. Hazánkfiai közűl, az Akadémia buzdítására és segítségével, egy új kiadás rendezésére vállalkozó, becses munkát végezne nemcsak a magyar, hanem az európai tudományosságra nézve is, mely utóbbi semmi részben nem látszott eddig érdeme szerint méltatni ama »Taktika« czímű műveket. [1])

A művek keletkezésének módjára nézve is homályban hagynak az eddigi vizsgálatok. Ezen lényeges pontra nézve az irodalmi critica, s nem közvetlen, egyenes adatok a következő megjegyzésekre vezettek.

Lamius ugyanazon 6-dik kötetében Mevrsius művei kiadásának, melyben Leo Taktikája foglaltatik, kiadta Konstantin Porphy-

[1]) Már mintegy 100 évvel ezelőtt Gibbon kifejezte azt az óhajtást: Minden »Scriptores Tactici« jó kiadása jeles tudósokhoz méltó munka volna. (III. k. 287. l. Murray 1869-diki 3 kötetes kiadásában.) Gibbon is, mint mindenki, a ki az ismert kiadásokat forgatja, fájlalhatja azok hibáit, hiányait, sőt a rendetlenséget, melylyel össze vannak állítva.

rogennéta császár Taktikáját is. Utóbbi nincs ugyan czímekkel ellátott fejezetekre és szakaszokra osztva, mint Leo császáré, hézagosabb is az utóbbinál, de lényegében ugyanaz. Constantin átírta atyja, bölcs Leo művét s a saját magáé gyanánt adta ki. Leo pedig átírt egy korábbi taktikát — és saját bölcsesége gyanánt árúlta, — ezt mutatja a látszat, ezt látszik hinni a világ.

A szövegek ezen egyezését Gibbon és azóta mások nézetem szerint hibásan magyarázták. Egészen tévesztett az ő szempontjuk, midőn az írói talentumot veszik bírálat alá oly műnél, mely már bevezetésében azt vallja, hogy szerzője nem törekszik írói dicsőségre, classicismusra, — hanem egy mindenki által gyakorlati czélra használható utasítást ad a hadi emberek kezébe, melyben a tudományosabb kitételeket is kerülve, a közhasználatban levő bármily barbár hangzású szavakat fogadja el.

Nézetem szerint abból, hogy a két császár, az apa és fiú oly egyező utasítást ad hadvezéreinek, más következtetést is lehet vonni. Azt t. i., hogy nem egy, hanem több császár is írván, vagy inkább íratván a hadsereg számára egyező utasítást, ezen »Taktikák« nem az illető császár irodalmi magánkedvtelései, hanem a miket ma »reglement«-oknak neveznek, habár más stylben vannak is tartva, mint ezek szoktak lenni, melyeket az uralkodó nem ír, talán sajátkezűleg, hanem szakértőivel a bureaukban készíttette· de azért saját neve alatt s nevében keltek és forogtak a hadseregben köz kézen.

A valószínűséget emeli az is, a mi a IX. században történt más szakokban, hogy t. i. Basilius császár összegyűjté Justinian és Theodosius törvény codexét s azt időszerű módosításokkal adta ki. Alig hihető, hogy ezt sajátkezűleg írta volna, ámbár »Basilikon« néven nevezték és nevezik. Ezen Basilikon kiegészítéséhez Leo és Constantin is járúltak. Ily viszony lehet a különböző Taktikákra nézve is. Csakhogy Basilius császár Taktikája e néven még nem ismeretes.

Constantin taktikája csak töredékben jelent meg ugyan, de a mi meg van, némileg másolata lévén Leo császárénak, az azonosságban kételkedni nem lehet. —

Véleményem szerint tehát Leo és Constantin Taktikája állam-

okirat, valamint a X-ik század századbeli Niképhoros császárnak a hadi portyázásokrúl írt könyve, mely a bonni kiadásban megjelent, az érdemes kiadó német tudós bevallván, hogy a katonákra bizza megítélni, van-e értéke, holott némely igazán silány görög krónika kiadására nézve ily scruputositást nem jelentenek ki.

Az említett két egyező Taktikán kívül megjelent egy harmadik, mely irodalmunkban nem használtatott történelmi forrásúl, — igaz, hogy a könyv maga ritkább.

Ennek czíme: »Maurikiou Stratégikon.« Kiadta Scheffer János 1664-ben Upsalában, hozzá kötve Arrián Taktikájának kiadásához.

Habár a kiadó Scheffer nem hiszi, hogy ezen »Stratégikon« Mauricius császár műve volna, úgy látszik, e XVII-dik század ezen tévedése ma sem enyészett el. Hogy mást ne említsek, íme az angol Anthony Rich alapos és használható régiségtani szótárában elmondja, hogy a rómaiak nyerget nem haszáltak, következőleg kengyelt sem. Nyereg és kengyel a VI. században jött divatba Rich ezen állítás bizonyítására Mauriciust, mint VI-dik századbeli írót idézi. (Lásd »Scala« szó alatt Rich szótárát.)

Mauricius császár K. u. 602-ben halt meg. Ha a Stratégikont ő írja, az 300 évvel lenne idősebb Leo császár Taktikájánál. Miután Leo műve mintegy kibővítése ezen Stratégikonnak, a bölcs melléknevet viselő császár azon szánandó színben tűnnék föl, hogy a 300 év óta nagyon változott viszonyokra alkalmazza az elavúlt rendeleteket. S csakugyan ezen önkényes fölvétel ártott Leo könyve hitelének.

De nincs egyetlen hiteles adat, melynél fogva nemcsak hogy Mauricius császárnak lehetne tulajdonítni a munkát, hanem átalán kelti ideje positiv módon meg volna határozható.

Scheffer kiadásához az előszó s a fejezetek czímei a medici codexből vétettek. Ott az előszó, nem Maurikios, hanem bizonyos Urbikios nevét viseli. »*Ourbikiou Taktika Stratégika*« ez ott a czíme.

E szerint már a szerző, vagy összeíró nevére nézve is van bizonytalanság.

Az olvasó elengedi nekem ezúttal a részletesebb bizonyítékot azon véleményemre nézve, mely szerint az úgynevezett Mau-

rikios munkája semmi esetre nem lehet sokkal régibb Leo császár Taktikájánál. A tartalom közel rokonságából s néhutt azonosságából nem következtetem jogosulatlanúl Leo császár szolgaiságát, hanem jogosúltabban a két munka *keletkeztének* időben való közelségét.

Ha, mint föntebb, ezen Taktikáknak nem irodalmi, hanem hivatalos jellemet tulajdonítunk, — nem okozhat nagy zavart az, valjon Maurikiosnak, vagy Ourbikiosnak nevezték-e azon császári íródiákot, a ki össze szerkesztette vagy compilálta.

Sajátságos, hogy Maurikios könyve mindazon helyeken, *avarokat* és Turkokat mond, hol Leo könyve *bulgárokat* és turkokat említ. (Turk alatt magyart értve). Az avar és magyar említése együtt anachronismus. Ha valaki az avar név emlegetéséből IX. század előtti kelti időre vonna következtetést, az ellenében megjegyezhetnők, hogy a IX. század előtt nem kelhetett oly görög könyv, mely turkokrúl vagy is a magyarokrúl beszél. Tehát Maurikios nem előbbi a IX. századnál.

Hogy avarokról beszél, annak több magyarázata is van. Ha csakugyan elenyészett volna is az avar nép (a mi nagyítás), élt még emléke elevenen. De hihetőbb a másik magyarázat. Az, mely szerint nem akarták a hivatalos iratokban, melyek közkézen forogthattak, a keresztyén és a tőszomszéd bolgárokat ellenségként tűntetni föl. Maga Leo császár az illető helyeken nagyon kiemeli, hogy nem azért írja a bolgárokrúl, a mit ír, mintha ezen keresztyén népet bántani akarná vele. Pedig Leo folytonos harczban állt Simon bolgár fejedelemmel. De már Constantin Porphyrogennéta látszólag anachronismussal *avarokat* említ azon helyen, hol Leo *bolgárokat* írt. Pedig senki sem ismerhette jobban színről-színre a bolgárokat, mint Constantin, s senki sem tudta jobban, mik voltak az *avarok*.

Ezen anachronismus egyebet nem bizonyít, mint azt, hogy Constantin régibb munkákból készített módosításokkal egy compilatiót — s talán maga Leo is. Ha idő rendben első Maurikios Taktikája, utána Leo császáré, s utolsó Constantiné, föltűnő, hogy az utolsó az avar név használatában egyezik a legrégebbel, s eltér a hozzá közelebb állótól.

Maurikiost illetőleg sejtelmem, s csupán sejtelmem az, hogy

Taktikája, a nagy Basilius császár idejében s talán rendeletére kelt. Még mint nem régi népről beszélhettek akkor az avarokról, s mint új tüneményről a turkokról. Minthogy bolgár és avar egy időben zúdult volt a keleti birodalomra, régibb szokásnál fogva fölcserélhették még a két nevet.

És valamint a Basilikonban foglalt polgári törvényeket Basilius fia, bölcs Leo, s unokája Constantin kibővítették, úgy bővíthették ki a Maurikios neve alatt most ismert Taktikát ugyanazok. Értekezésemben erre nem fektetek súlyt.

A mit fontosnak tartok kiemelni az, hogy Maurikios kétes nevénél sokkal többet bizonyít maga a könyv egész tartalma. Ezen tartalom pedig egy tőrül nőtt hajtás Leo és Constantin Taktikájával, habár a berendezés más s itt-ott lényegtelen eltérések vannak bennök. Ezúttal egyfelől ezen iratok hivatalos jellemét akartam kiemelni, másfelől legalább nagyjából indokolni eleve is azt, hogy alább bátorságot veszek magamnak Maurikiost kiegészítésül és magyarázatúl használni Leo császár művéhez. (Rövidség okáért legyen szabad a bevett szerzői neveket használnom.)

II.

A MAGYAR CSATAREND GÖRÖG FÖLFOGÁS SZERINT.

És most tekintsünk a codexek holt betüiről az eleven életbe. Csak itt-ott törülgetvén le még a port, használjuk tiszta ablaküvegül, hogy valóságot láthassunk rajta keresztül.

Leo császár műve, a maga egészében véve föltárja előttünk a görög római világ egy érdekes metamorphosisát. — A görög hadsereg, melynek szervezetét hadi szokásait leírja, hasonlít a hellének phalanxához is, meg a rómaiak legiójához is. A traditiókhoz való ragaszkodás okozza főkép, hogy a görög-római keleti birodalom az egyedüli állam a megtelepült Európában, melynek *hadserge*, rendes hadserge van, s hasonlíthatlanúl különb taktikája, mint az akkori olasznak, németnek és franciának, kiknek hadi eljárásaik oly primitivek a magyarok bejövetelekor, hogy a taktika nevet alig érdemlik meg.

A görög seregnek ellenben számos vereségei daczára a bár

sok részben avült rend, az úgynevezett slendrián, szívósságot kölcsönöz.

Ezen rendszeresség és conservativismus túl víve sok hátránynyal járt; de egy második gyökérszála volt az annyi vihar ostromolta vén birodalomnak. Mihelyt jó vezére akadt, életrevalónak bizonyúlt be.

A görög hadsereg a X. században a traditiók mellett, tanúlt sokat ellenségeitől is. Érdekes, hogy különösen az úgynevezett scytha népektől kölcsönzött fegyvernemet; kengyelt, nyerget s más szereket és sok részben tactikát is. Leo idejében majdnem egészen lovas a görög sereg, holott a hajdani római sergek, még az első császárok alatt is, gyalogok voltak. Lovasokúl sok századon át leginkább a barbár szövetségeseket és a gallokat használták. Hunoktól, bolgároktúl, avaroktúl magok kárán tanúltak. — Míg a rómaiaknál, görögöknél a nyíl nem volt hadi fegyver, hanem vadászati és játékszer, Leo idejében a görög seregben, úgyszólván, ez a fegyverek királya. Két harmada a seregnek íjász s csak egy harmada tartja meg a régi görög »kontos«t, vagyis lándzsát.

Íme csak ezekben is, a taktikai fogásokat mellőzve, kitűnik, hogy Leo császár könyvének sokkal több része vonatkozik közvetve a lovas nomád népek szokásaira, mint a mikben világosan említi a magyart és bolgárt.

De a magyarokról szóló szakaszok is csak úgy érthetők elég világosan, ha a görögökről írt fejezetekből az író sajátságos fölfogását pontosan ismerjük.

A magyar csatarend leírásáról szóló rövid szakaszok, mint a melyek legjellemzőbbek, érdekes illustratiót nyernek a görög csatarenddel való összehasonlításban. Lássuk az egyik legfontosabb szakaszt:

Előre bocsátom, hogy az idézendő hely görög szövege egészen azonos Leonál és Maurikiosnál, s azon két kézirati codexben melyeket a bécsi cs. könyvtárban olvastam. [1])

A magyarokrúl ezt írja Leo császár: »Csatában nem rendezkednek, mint a rómaiak 3 részben, hanem különböző csapatok-

[1]) Maurikios, Scheffer kiadása 263. lap.

ban ezredenként állnak össze, s a csapatok egymástól oly kis távolra állnak, hogy az egész hadrend egynek látszik.«

Ezt Szabó Károly fordítása szerint idézem, ki a Lamius kiadása szerinti eredetiből, a latin fordítás hiányait kijavítá. [2])

Azonban a fordítás jósága mellett is vagy félreértésre, vagy nem elég világos értésre vezet az, ha össze nem vetjük nemcsak a szavakat a görög hadseregről Leo által mondottakkal, hanem a görög hadsereg szervezete módjával is.

Mit tesz az, hogy a magyarok nem osztják három részre sergöket, mint a görögök? Ez azon hitre vezethet és vezetett is némelyeket, mintha a görög sereg szabályszerint,centrumból, jobb- és balszárnyból állott volna — míg hasonló rend a magyarnál nem uralkodott.— De a mint látni fogjuk, egészen egyébről, nem szárnyakról van itt szó.

Leo császár az itt szóban forgó sereg részeket *meré* néven nevezi, s erre néha synonymként a *turma* szót is használja. Ez pedig a görög sereg akkori szervezetében nem azon jelentésű, mint a mai jobb- vagy balszárny.

A hol mind Leo, mind Constantin leirja az akár lovas, akár gyalog görög sereg csatarendjét, azt mondja, három fő részre osztandó az egész sereg. Egyik a közép, másik a jobb, harmadik a bal *meré*. A csatatéren ezek, míg lőtávolban nincs még az ellenség, nyilást hagynak egymás közt, hogy menet közben tolongás ne támadjon. Mihelyt azonban az összecsapás percze közeledik, mindjárt teljesen zárkoznak.

Íme hát az egész görög sereg egy phalanxszá tömörülve a csata perczében, minden hézag nélkül. Sem jobb, sem balszárnyról nincs itt szó, hanem a sereg zöméről, a centrumáról, — mely compact tömeggé egyesülten harczol.

Szükségesnek tartották ezt Leo idejében, azért, hogy a központon levő főparancsnok szavai könnyen legyenek tovább adhatók. Nem szárnysegédek és nyargonczok vitték, mint ma a parancsot, hanem a vezér magában a közép merében vagy közvetlenül annak háta mögött foglalt állást. Benne van ebben némileg egy

---

[2]) Megjelent az Új M. Muzeum 1851—2-diki folyamának 299. és köv. lapján.

centralisticus hatalom félelme az alárendelt minden önállóságától. Ezen concentratióhoz oly merevül ragaszkodtak, hogy harminczezerből álló sereg már igen nagy volt nekik. A 18—24 ezerből állót nevezték nagynak. A vezérek képtelenek voltak többet kormányozni. 6 és 12 ezer volt a *rendes* sereg. — A főparancsnok közvetlen szeme alatt tarthatás czéljából történhetett az is, hogy még a Leo által is bevallott czélszerűtlenség daczára a lovas sereget is nyolcz-tíz ember mélységre sorakoztatták, hogy a sereghomlok szélesre ne terjedjen.

Egy 18 ezer emberből álló serget Leo így oszt föl: három meré, vagy turma, mit föntebb Szabó K.-al *rész*-nek fordíték. Mindenik 6000 ember s nem több. Mindenik meré áll két drungosból. Ezen barbár szó helyet olykor használja Leo a görögös *moirát*. Egy drungos és moira is hát 3000 embernyi ezred. Egy drungosban, vagy moirában tíz úgynevezett banda — azaz: egy banda 300 ember, vagyis egy nagyon erős század, melynek parancsnokát Leo »comes«-nek nevezi.

De igen jól meg kell jegyezni, hogy valamint a sereg nem mindig 18 ezer emberből, hanem rendesen kevesebből, úgy a moira is 3000-nél, s a banda 300-nál kevesebből állott. Valamint a régi phalanx-nál, hol a quadrat forma uralkodott, s a 16-os szám hatványai szerint állíttatott az össze, s valamint nyugati Európában a XVI-ik, azaz: Descartes századában, mikor egy-egy sereg létszámából először quadrat gyököt kellett vonni, hogy az »acies« tagjainak számát meg lehessen határozni, úgy a IX-ik század görögjeinél a phalanx traditiói abban is megmaradtak, hogy nem a kisebb tacticai egységek létszáma volt állandó, s ezek *sokszorozásából* volt meghatározva a hadsereg létszáma, mint napjainkban, hanem megfordítva először az összes sereg létszámát vették, s ebből egyenlő részekre való *osztás* által a táborozás kezdetén csináltak kisebb tacticai egységeket: dandárt, ezredet, századot. Hogy azonban mégis a kisebb tacticai egységek ne nagyon variáljanak, a görög sereg a IX-ik században 30, 24, 18, 12, 6-ezerből állott, a 6-tos szám többeseiből. A 18-ezerest véve normalis számnak, szabályosság volt egy 6-ezer emberből álló sereg fölosztásában is — minden alosztály 3-adnyi létszámra szállván le; de maga a létszám mégis különbözött. 6-ezer ember mellett egy banda 100

emberből állott. — Ezen értelmezésből világos, hogy a görög csatarend tacticai egységei nem absolut számokban, hanem csak *relative* veendők az egészhez; és *mindenik alatt egymáshoz teljesen egyenlő számú részeket kell értenünk.*

Azonban a csata pillanatában mindezen osztályok teljesen egy tömeggé zárkóztak.

Tehát világos az, hogy a görög meré csak távolról sem jelentett valamely külön tömeget, annál kevésbé szárnyat, hanem mintegy képzeleti része volt az elválhatlanúl összeforrt tömegnek. — Nem a madár vég tagjaihoz, hanem oldalaihoz hasonlítottak.

Ilyen volt a görög sereg arczvonala a csatában.

A magyarok, Leo szerint, nem így alkották csata sorukat. Hanem ezredenként vagy is moiránként állottak ki, mindenik ilyen osztály közt némi, nem nagy hézagot hagyva[1]). Valódi értelme, hogy a magyarok nem egy tömegben állanak csatarendbe, hanem háromnál is több tömegbe osztják a derék hadat, melyről itt szó van. — (A többi hadosztályról külön szakaszokban szól a császár.) Azon drungosok, más néven moirák alatt, mikre a magyarok oszták fősergöket,mint mondám, nem érthető változatlanúl 3000 ember, még a görög seregben sem. Sőt valószínű, hogy a mit Leo ezrednek nevez, nem is volt nagyobb egy jó századnál. Ha a magyarok vékony sorokban álltak, a minthogy úgy álltak, jóval szélesb helyet foglaltak el, mint a görög sereg megfelelő száma. A görögök tiz mély ségre állítván ki sergöket, ha a magyarok netán kettesével álltak ki, háromszáz ember százötven ember homlokot képezett. A görögöknél ugyanazon szélességben 1500 ember állott. Ezen látszat lehet oka, hogy Leo császár moiráknak vagy ezredeknek nevezi a magyar sereg egységeit, melyek lehettek csak századok is.

Azonban bár hány lovasból állottak is a magyarok egyes századai, a moira szó szabályos, egyenlő számú csapat részekre mutat.

---

[1]) A görög szövegben »en diaphorois *moirais* druggisti sunaptontes, tas moiras mikron .... diistamenas« s. a. t. Moira pedig, mint Leo IV. Caputja 42. §-ból kitűnik, ugyanaz, a mi a drung.

Más helyen is a symmetriában a pedanteriáig menő görög, nagy nyomatékkal emeli ki, hogy a scytha népek csatasora határozatlan, szervezetlen, de közülök kivétel a magyar és bolgár, kiknek rendszeres »*parataxis*«-uk van.

Ez többet jelent annál, hogy ezek egyenes tömött csatahomlokban állanak ki. Utóbbit Leo császár megjegyzi a németekről és olaszokról is, de koránt sem nevezi rendesnek parataxisukat, sőt ép az ellenkezőt állitja rólok.

III.

A MAGYAR CSATAREND ELMÉLETI MAGYARÁZATA.

A magyaroknak hézagokkal fölállított csatarendje érdekes historiai adat, hadi szempontból, s fontos politicai következtetés is vonható belőle.

A hadtudomány modern theoriáját veszem elő Árpád hadi szervezetének magyarázatára. Mint historicus követem a geologok azon fényes eredményekre vezetett eljárását, mely szerint minden hajdani állapotok és átalakúlások magyarázatában alaptételül veszik, hogy ezer meg ezer évekkel ezelőtt ugyanazon természeti törvények működtek, mint napjainkban, s érvénytelen mindazon magyarázat, mely nem a most uralkodó erők és törvények természetéből indúl ki.

A hadiakban — valamint a politicaiakban is, századok folytában a dolgok természete oly kevéssé változott, mint az emberi lélek törvényei. Az alapelvek azonosak, csakhogy más-más viszonyok közt alkalmazták. Sőt talán a fönnforgó esetben, mint sok másban, a theoria nem csinált egyebet, mint az élet tüneményeiből abstrahált, mely tünemények koránt sem újak, hanem századok traditióikép maradtak ránk.

A csatasorok hézagait a könnyű lovasságnál ezer év előtt hozták be a magyarok, s az újkori theoreticusok találmánya az, hogy okát és czélját szakavatottan meg tudták magyarázni. Lássunk egy két theoreticus tekintélyt.

Guibert, kinek könyvét nem kisebb emberek, mint Nagy-Fridrik és I. Napoleon hadvezér-képző iskolának nevezték, az

intervallumok szükségét a lovas rohamoknál igen hathatósan kiemeli. Fölhoz egy példát. Ha egy-egy svadron áll szemben egyenlő létszámban, ugymond, s az egyik egy szakadatlan homlok sort képez, a másik pedig két egyenlő részre oszlik, ez utóbbinak mozgása gyorsabb, könnyebb és biztosabb, könnyen jut az ellenség oldalához vagy hátához, míg a széles homloksorban rohanó ennél nehézkesebb. És az egy csapatban levő mindig kevesebbnek képzeli magát, mint a kétfelé oszlott egyenlő számú csapat.. Nincs idő számlálgatni, — s a pillanatnyi hit néha minden a harczban

Aztán folytatja, csalódás azt hinni, hogy az egy vonalban rohanó lovas század győzelem esetében egész homlokkal törte volna át az ellenséget. Rendesen vagy csak centruma, vagy valamelyik szárnya vág be, e szerint a rohanó homloknak csak egy része, úgy hogy a többi rész néha nem is jut el az összecsapásig. E szerint föltéve, hogy a nem működött rész a szárnyakra küldetett volna, jobb szolgálatot tesz vala.

Így szól a múlt századbeli tekintély.

Bismarck, egy a napoleoni háborúkban sokfelé szolgált és sokat tapasztalt tiszt, mint hadtani író lett híressé 1818 táján, s elméleteit Würtemberg életbe léptette. Szintén az mondja a lovasság csatarendjére nézve, hogy a svadronok közt igen szükségesek a hézagok. Kerülni kell a felettébb hosszú sorokban való fölállítást mi mozgékonyságát gátolja. Ezen *fegyvernem ereje a mozgékonyságban áll*, s egész hadi mestersége a szükséghez képesti gyors fejlődés, s elszánt rohanás, mikor az alkalmas pillanat bekövetkezett.

Voltak azonban e században is, kik a hosszú és szakadatlan sorokba való támadást tartották legjobbnak a lovasságra nézve. Ilyen pl. Rocquancourt, egy hadi történet jeles szerzője. — De inkább theoreticus, mint gyakorlati szempontból indúlhatott ki. — Már csak a fentebbi tapasztalásból merítő tekintélyek is ellensúlyozzák ezen téveteg fölfogást.

De legvilágosabban szól *De la Roche Aymon*, ki talán az első specialis munkát írta a könnyű lovasságról s átalán a könnyű csapatokrúl. Aymon a franczia forradalom miatt Poroszországba menekűlve, ott mint lovassági tiszt szolgálta végig a napole-

oni háborúkat. Részt vett a porosz sereg s kivált könnyű csapatok szervezésében. A restauratio alatt Franczigországba visszatérvén, gazdag tapasztalatait, melyeket a csatatéren az akkori Európa s némileg Ázsia lovasságáról szerzett, egy könyvbe foglalta össze.

Sok tiszt — mond De la Roche — nem látja a lovasság erejét egyébben, mint a sorfal (en muraille) alakú támadásban. De ezek felejtik a háború tapasztalásait. Vegyék csak figyelembe a nagyon különbféle csatahelyek területi minőségét! Látni fogják, mily ritkaság kissé számos lovasság mellett a sorfalszerű roham. Gyakorolni kellene béke időn az ezredeket, hogy svadronjaik *15—20 lépés* hézagot hagyjanak. Egy ily hézegokat hagyó ezred ütközési ereje ugyanannyi, mint egy szakadatlan sorú ezredé, egyenlő impulsiót véve föl.

Az ellenségnek nem jut eszébe ezen hézagok közé tolakodni hacsak *nem túlságosan nagyok.* A mily mértékben oldalba foghatná ellenfelét, oly mértékben lenne ő oldalba fogva. Ez esetben az ügyesebb s elszántabb a győztes. A lovasság jó tisztje mindig előnyt fog adni a hézagokat hagyó csatasornak. Ezek előmozditják a manöverek hajlékonyságát. Nagy segitségül vannak a terűleti akadályok kikerűlésében, melyek könnyen útjában állhatnak. Könnyitik az ellenség oldalba fogását, a nélkül, hogy ez elég korán észrevenné. Végre az intervallumok megkönnyitik az előre száguldott csatározók visszavonúlását.« stb. [1])

Eddig de la Roche! — Látjuk, hogy az, a mi még saját századunkban is a szakértők közt vita tárgya volt, azt a magyar lovasság szokása ezer évvel ezelőtt azok részére döntötte el, a kik az elméletet, a mint kell, a dolog természetét jobban kitüntető gyakorlatra épitik. Látjuk ebből okait és rendeltetését is a magyarok egyik hadi intézkedésének.

Ha többet nem irt volna is Leo a magyarok hadrendéről, mint a mit a hézagokrúl szól, a hadtudomány segedelmével következtethetnők, hogy csataközben való manöverekre, különböző fordúlatokra volt berendezve, s a híres deployáló rendszer, melyet az újkori taktika példátlan vívmányának tart, meg volt Árpád magyarjainál. A hézagok bizonyitják, hogy a magyarok számba

[1]) De la Roche Aymon 435. l.

vették a terűleti akadályokat, azon esetet, hogy az előszágúldók visszavonúlhassanak vagy a tartaléknak elő kell rontania.

És viszont látjuk egy példáját annak, hogy a jó theoria bármely szakban világos magyarázatáúl szolgálhat a legtávolabbi idők és különbözőbb nemzetek szokásaira.

A fentebbi példa nemcsak azt bizonyítja, hogy a bevándorlás korabeli magyarok értették a csatasorbeli hézagok szükségét, hanem hogy azokat épen az újkori legjobb theoria szerinti mérvben alkalmazták. De la Roche nagyon kicsiny hézagokat vél hagyandóknak a svadronok közt — t. i. 15—20 lépést. Leo császár is azt mondja, hogy a magyarok által hagyott hézagok oly csekélyek, hogy messziről föl sem tűnnek: — az egész csatasor egynek látszik.

Legyen szabad ezúttal Leo Taktikája csak ezen egy pontjának hadtani magyarázatára szorítkoznom.

De legyen szabad egyszersmind tovább menni s ezen pontnak némely politicai értelmezést is adnom.

Alkalmasint tűkörűl vehetjük ezen hadrendet a társadalmi és politicai szerkezetre nézve is.

Ha a magyar »moira« vagy »drungos« nem jelenthet egyebet, mint egyenlő számú lovas svadronokat vagy divisiókat, bizonyos az, hogy ezen svadronok vagy divisiók alakítása nem történhetett szorosan családok, vérségi clánok szerint. Egyik családnak számos, másiknak kevés tagjai levén, a clan-rendszer svadronainak létszáma szerfölött egyenetlen lesz vala, — s legkevésbbé egy görög érdemesítette volna arra, hogy ily minden symmetria nélkűli beosztást »rendes parataxis«-nak nevezzen. Leo császár ki is emelte volna az ily »clan«-szerű csoportosítást; mert igen jól ismerte más akkori nemzeteknél az ilyent. — Még pedig ismerte azt az egykorú »frank«-oknál, azaz: *németeknél*, *olaszoknál* és franciáknál, kiket ama név alatt szokott összefoglalni.

Azt mondja Leo császár, hogy a frankoknál (tehát a németeknél is) se gyalognak, se lovasnak nincs meghatározott csatarendje. Nem állanak *moirákba* (mint a magyarok), hanem a törzsek (phülé) és atyafiságok (szüngeneia) vagy az eskü által kötelezettek sorakoznak együvé. A csatarendet egy tömegben tömött sorba állitják, s úgy rohannak bátran szembe az ellenséggel. Más taktikájok nincs. — Tehát egy átalában nem volt a németeknek s

más nyugotiaknak semmi taktikájok; mert tömött sorokba való előrohanás a lehető legprimitivebb hadi szokás, nem nevezhető taktikának. — Szintoly kevéssé lehet csatarendnek, parataxisnak nevezni a sereg csatatéri összeállítását.

Leo császár kevés szóval híven jellemzi a feudalis hadsereg alkatát. Mert igen correctül fejezi ki az eskü általi kötelezettséggel a görög író azt, hogy a nyugat európai főbb nemesség kíséretében volt ekkor az a kisebb nemesség, mely a főúr hadi szolgálatában állott, mintegy fegyveres cselédségét képezte. Ez azonban nem változtatott a primitiv clan rendszerbeli csatarenden. A fegyveres cselédség nem hogy kisebbítette volna, hanem alkalmasint nevelte az egyenetlenséget a csatarend egyes elemei közt.

E szerint a német s olasz sereg Árpád idejében szervezet dolgában nagyobb mértékben volt *nemzetségi*, mint a magyar ámbár tudva van, hogy itt sem *clan* rendszer, hanem a feudalismus uralkodott.

A császár a magyarokról följegyzi ugyan, hogy békében yagy a harcz szünetelése idején nemzetségek és törzsek szerint szoktak letelepedni a kövér legelőjű vidékeken; de itt is szintoly tévedés volna clan rendszerre következtetnünk, mint ugyanazon kifejezésekből a németekre nézve. A családok és rokonok összetartása kétség kívül minden vándorlásban volt népnél meg volt, mint némelyiknél ma is meg van, anélkül, hogy nemzetségi közös birtoklás folyt volna ebből.

Ha a magyaroknál, bejövetelükkor a clan-rendszer társadalmi és politicai ősi institutio lett volna, semmi féle parancs és hatalom nem lesz vala képes megszüntetni a *födclogra*, a harczban való sorakozásra nézve. Kétség kívül ebben lelte volna leghatározottabb kifejezését, s Leo császár ép úgy kiemelte volna a magyaroknál, mint kiemelte a *frankok*nál. Úgy látom, hogy a mit a magyarokra nézve kiemel, ellentétül van kiemelve.

Hogy az ősi magyar társadalmi politicai szerkezetet e részben hibásan fogták föl, példa rá egy arab író tanúsága is, ki a magyarokról Etelközben laktuk idejében ír. — Ibn *Daszta* leírja a kazár hadsereg alkatrészeit: [1]) áll az 10,000 lovasból, melyet a *fejedelem a maga zsoldján tart* (háború idején kétség kívül), ezenkívül

[1]) Roessler, »Romänische Studien« a Toldalékban.

a vagyonosak vagyonuk arányában a magok költségén állítnak ki lovasokat. Még rendes adózás is volt a kazároknál a IX-ik században. Íme a kazár szervezet, mely már alapjaiban olyanforma, minőnek a magyar sereget a keresztény királyok korában látjuk. A magyarokról annyit mond az arab író, hogy *fejedelmök* 20,000 lovast állít ki. Jogunk van föltenni, hogy mivel itt is nem a nemzet, hanem a fejedelem lovasságáról van szó, hasonlókép zsoldost kell értenünk. — A kazár nemcsak rokon nép volt, hanem egy része a magyar nemzet alkatrésze lett.

Árpád alatt a nemzet 10 nemzetségből állott, melyből *hét* magyar és *három* kazár volt, utóbbiak kabar név alatt, mint az e részben teljes hitelű Constantin írja. A két nemzet szokásai nem különbözhettek nagyon egymáséitól, — annyira nem, hogy a magyart még a clan-rendszer alacsony fokán higyük, míg a kazárnál az állami élet fejlettségét csaknem ott lássuk, hol az európai keresztény államoké volt.

Addig is azonban, míg alkalmam lenne bővebben kifejteni, miért nem hiszem azt, a mit historicusaink semmivel sem documentálva hirdetnek, mintha nálunk a vezérek korában nemzetségi rendszer uralkodott volna, s mintha Sz.-István reformja ennek eltörlésében állott volna, beérem a föntebbi főargumentummal, melyet a csatarend szabályosságából meritettem.

Azt tartom, hogy ha a vérségen alapúló clan-rendszer kifejezést nem nyert a kisebb sereg-osztályoknál, annál kevésbé vehetjük a nagyobb osztályokat, a hét magyar s három kabar nemzetséget vérségi értelemben. Külön-külön vajda alatti hadat népet, vagyis hadtestet és politicai községet kell érteni alatta, mi ha a letelepedés után is állandóan megmarad, Magyarország oly forma herczegségekre oszlik, minő az angol heptarchia volt.

Áttérek Leo császár más helyeinek magyarázatára.

SALAMON FERENCZ.

EGY ADAT

DÓZSA GYÖRGY ÉLETÉRE.

Dózsa Györgyről, az 1514-diki pórlázadás tragicus végű vezéréről, az egykorú s közelkorú íróknál igen kevés oly adatot találunk, mely az ő eredetére s kivált előéletére világosságot vetne. Az egykorú Taurinus (Stieröxel) gyula-fejérvári kanonok »Stavromachia« című munkájában őt *Zeglius*-nak, azaz: *Székely*-nek nevezi, s mint minden fogalmat fölülhaladó emberi szörnyeteget a költői képzelet valódi túlcsapongásával jellemzi. Hasonlóan Georgius Zechelius-nak nevezi őt Bartholinus Riccardus Bécsben 1515-ben nyomatott Odeporiconában, hol a pórlázadás legelső leírása olvasható. Az egykorú Tubero *Georgius Scytha*, a közel egykorú Szerémi György *Georgius Zekel* vagy *Georgius Siculus* néven emlegeti. Mind ebből kétségtelen, hogy ő székely eredetű volt, s épen ezért nevezték a föntebb említett írók, a kor társai, s különösen a nép által használt nevén *székely*-nek. Hogy azonban a kurucz-király, mely székely családból vette eredetét' arra nézve a később kori Istvánfi Miklós munkájában találunk legelsőben adatot, ki őt Székely Györgynek, családi nevén *Dósá*-nak (Dosa cognomine) írja, s azt is följegyezte, hogy az erdélyi székelyek földén nem utolsó Dálnok nevű mezővárosból vette eredetét [1]); mire megjegyzem, hogy a Kézdi széki Dálnok helység székely mezővárosi kiváltságot soha nem élvezett, s Dózsa György egykorú oklevélben nem Dálnoki, hanem Makfalvi (de Makfalva) előnevet visel. A családot, melyből Dózsa György származott, a Makfalvi Dózsa-család levéltárában látott oklevelek alapján leg-

[1]) *Istvánfi* kiadásaiban »e *Dalnoco* oppido« áll ugyan, de kétségtelenül csak nyomtatási, illetőleg olvasási hibából, *Dalnoco* (Dálnok) helyett.

elsőben Kővári László s utána Nagy Iván nevezi helyesen Makfalvi Dózsa-családnak.

A mi Dózsa György előéletét illeti, erre nézve a XVI. századi egykorú vagy közelkorú íróknál még kevesebb fölvilágosítást találunk. Bartholinus, Tubero, Szerémi György és Istvánfi följegyzéseiből csak annyit tudunk, hogy ő az 1514-dik év elején a belgrádi várőrségnél mint egy lovas csapat parancsnoka szolgált, s a szendrői török lovasok Ali nevű vezérét párbajban elejtette (Szerémi szerint 1514. húshagyó keddén, január 28-dikán). Ezen vitézi tettért aztán Budán II. Ulászló királytól pénzjutalmat, aranyláncot, drága öltözetet és fegyverzetet, egy levágott véres kart ábrázoló nemesi czímert s Belgrád és Temesvár közt fekvő 40 telekből álló falut nyert, nem sokára pedig ezután Bakacs Tamás esztergomi érsek és bíbornok által a törökök ellen inditandó keresztes háború vezérévé neveztetett (Szerémi szerint ápr. 24-kén).

Mind ebből csak annyit tanulunk, hogy a székely Dózsa György 1514-ben lovas hadnagy s derék katona volt, a mit róla Istvánfi is elismer. Jellemének mélyébe azonban csak Bartholinus hagy kissé bepillantanunk. Ennek előadása szerint ő a törököket párbajban négyszer győzte le, s ezért nagy tisztességben is volt a királynál; minthogy azonban a kivívott becsületért és nyert győzedelmekért a kincstartótól, kinek a király parancsot adott, semmi jutalmat sem kapott, méltatlankodva boszút forrala, s nem sokára azután egy királyi adószedőt megölt, 3000 aranyat tőle elrabolt s azzal fenyegetőzött, hogy a törökhöz átpártol; mit a király megtudván, attól tartva, hogy Belgrád a törökök kezére kerül, őt 200 aranynyal s két aranyos-ezüstös szerszámú paripával ajándékozta meg. [1])

Mind össze is ily kevés lévén az, a mit Dózsa György előéletéről s jelleméről hiteles írókból eddig tudhattunk, érdekesnek tartom megismertetni Héderfáji Barlabási Lénárt erdélyi alvajda és székelyek alispánja 1507. julius 19-dikén, tehát a pórlázadás előtt mintegy hét évvel kelt levelét, melynek eredetijét a közelebbi

[1]) *Bartholinus, Odeporicon, id est Itinerarium Rev. Cardinalis Gurcensis. Viennae. 1515. 4-r. D2. lev.*

augustus havában, több érdekes székely oklevéllel együtt, a szebeni szász nemzeti levéltárban találtam. Két dologra nézve nyújt ugyanis ezen oklevél teljes bizonyosságot: először, hogy Dózsa György a maig is virágzó s Makfalván főbirtokos Makfalvi Dózsa-családból való, s másodszor, hogy ő már 1507-ben oly hírhedt rabló volt, hogy a székelyek alispánja »egész Erdélyország nyilvánságos rablójának« méltán nevezhette.

A levél Szeben város polgármesteréhez és tanácsához van intézve. Tulajdonképen egy bűnesetről szól, melyet a vingárdi vár valamely jobbágya követett el szebeni polgár ellen. Értesíti ugyanis Héderfáji Barlabási Lénárt alvajda a szebeni tanácsot, hogy a vingárdi várnagy az ő megidéző levele értelmében, a szebeni tanács folyamodására, a juh- vagy disznólopási ügyben, törvényszéke előtt megjelent: minthogy azonban a szebeni tanács az illető jobbágyot nemcsak ezen tolvajsággal vádolta, hanem valódi gyilkosnak panaszolta be, a vingárdi várnagyok azt állítván, hogy ezen ügy nem tartozik a rövid idézésű négy eset közzé, a perben előtte felelni nem akartak. Ha csak lopásról lett volna szó, kész lett volna ez ügyben végítéletet hozni. Mindemellett is, minthogy a vingárdi várnagyok önkényt megígérték, hogy ha az ő panaszukra a szebeniek az alvajdai törvényszék előtt meg akarnak jelenni, ez esetben ők is készek lesznek ugyanott bármely ügyben előállani és felelni: fölszólítja a tanácsot, értesítse, kész-e ezt elfogadni, mely esetben ez ügy tárgyalására mind a tanácsnak, mind a várnagyoknak újabb határidőt fog kitűzni. Csak ezután következik a Dózsa Györgyre vonatkozó hely, melyet érdemesnek látok egész terjedelmében s eredetiben közölni.

»Ceterum accepimus qualiter in proxime preteritis nundinis Megyesiensibus certos ex Incolis et Inhabitatoribus illius ciuitatis Cibiniensis prope Ciuitatem Meggyes spoliassent atque interfecissent, Nam prout nos superinde cercius perscrutati sumus, *hoc factum prędonicum ad nullum alium cogitare velitis nisi ad Agilem Georgium dosa Siculum de Makfalwa in Sede Maros existente*, proptereaque consulimus vos, vt vos vniuersaliter velitis Agili Andree lazar et ceteris pocioribus Siculis superinde scribere vt ipsi *talem predonem publicum tocius Regni transsiluanie* in ipsorum medio tenere non deberent sed ipsum absque dilacione

super huiusmodi facto predonico perpetrato ita punirent vt cum hoc confederatiua vnio et concordia inter ipsos Siculos et ceteros vniuersos bonos Regnicolas Regni huius magis firmare robarareque quam dissoluere (*így*) videatur per ipsos Siculos. Ex Hederfaÿa feria secunda proxima post festum beate Margarethe virginis et martiris anno etc. septimo.

Leonardus Barlabassÿ de hederfaÿa vicewayuoda transsiluanus et Siculorum vicecomes.«

Azt hiszem, hogy e levél tartalmának alaposságát, és így a székely alvajda által gondos nyomozódás után kimondott bűn igaz voltát, mely Dózsa György jellemének eddig csak kevessé ismert vonásait kellően megvilágítja, kétségbe vonni alapos okunk nem lehet.

S ha elgondoljuk, hogy Dózsa György jelleme kortársai előtt titok nem lehetett; miért is őt, mint Szeréminél olvassuk, a csanádi püspök Csáky Miklós, midőn a királyi jutalom átvételére Budán hozzá ment, erősen megdorgálta; azon kor erkölcsi süllyedtségének egyik legkiáltóbb bizonyítványául kell tekintenünk azt, hogy egy ily közönséges rablógyilkosnak ismert embert, a helyett hogy méltó büntetés érte volna, a királyi udvar kitünte téssel fogadott, vitézségeért jutalmakkal halmozott, Magyarország főpapja pedig a hatalom oly polczára emelt, melyen a maga s a nyers tömeg vad szenvedélyeinek fékét megeresztve, a hazát oly veszedelembe dönthette, melynek utófájdalmai nemcsak a porig megalázott s a göröngyhöz kapcsolt jobbágyság keserves sorsában, hanem épen a nép elnyomása miatt az összes haza siralmas állapotában is századokon keresztül érezhetők maradtak.

SZABÓ KÁROLY.

HUSZÁR GÁL

ÓVÁRT, KASSÁN ÉS KOMÁROMBAN.

1555—1560.

(A bécsi titkos udvari levéltár iratai nyomán.) [1]

I.

Huszár Gál a magyarországi reformatió legtevékenyebb terjesztőihez tartozik.

Születési helyéről és évéről, iskolai tanúlmányai és első föllépése felől a történetnyomozás ekkoráig nem hozott napvilágra adatokat.

Először 1557. őszén mint óvári lelkész jelenik meg, Bullinger Henrikhez, a hírneves zürichi ref. lelkészhez intézett levelével. Ebben fájdalmas érzettel rajzolja a nyomort, melyet a magyarok a törököktől, és az üldözést, melyet a protestánsok Oláh Miklós esztergomi érsektől szenvednek; továbbá egy házassági kérdésben tanácsért folyamodik, és a zürichi egyházi rendtartás egy példányának megküldését kéri ki. [2])

Huszár Gál már két évvel e levél megírása előtt érkezett Magyar-Óvárra.

Előbbi állomásáról — melyet nem ismerünk — Oláh Miklós, ki midőn érseki székét (1553) elfoglalta, nagy buzgalommal inditotta meg az ellenreformatiót, kényszerítette távozni. Elhagyva az esztergomi érseki megye területét, a Miksa főherczeg és cseh-

---

[1]) V. Ö. »Huszár Gál magyar reformátor és az ő egyházi beszédei.« *Révész Imrétől*, a Protestáns egyházi és iskolai lap-ban 1862. 102—108 ll. És *Szabó Károly* értekezését »Huszár Gál életéről és nyomdájáról« a »Századok« hasábjain 1867. 146—166. ll.— Jelen közleményünk a két becses czikk kiegészítésére van hivatva.

[2]) A Bécsben, 1557. october 26-án kelt levelet kiadta *Lampe*. 116. l.

országi király birtokaihoz tartozó Magyar-Óváron[1]) keresett menhelyet, hol a német őrség kapitánya, Wohnitzky Zakariás, bízva urának a protestantismus iránt nyiltan kitűntetett jóakaratában, [2]) védelme alá fogadta. [3])

Huszár itt nem élt tétlenül. A mezőváros magyar lelkészszé választotta, és mivel e czímen csak 25 forintnyi évi fizetése volt, hasonló minőségben alkalmazást szerzett magának a közel Mosony mezővárosban és Kálnok (Gahling) községben. E mellett gyakran megfordúlt az e vidéken lakó uraknál és nemeseknél, kiknek lakaiban az isteni tiszteletet végezte, az úr vacsoráját két szín alatt kiszolgáltatta. [4])

Tevékenysége által csakhamar magára vonta a pozsonyi és győri káptalanok figyelmét. Ezek Miksától fölhatalmazást eszközöltek ki, hogy néhány tagjaikat Óvárra küldhessék, kik ott Huszár Gállal nyilvános vitatkozást tarthassanak. Bizonyára kettős czélt óhajtottak elérni: tudomást szerezni a predicátornak vallási tanai felől, és az óvári híveket meggyőzni, hogy lelkészök tévtanokat hirdet.

Az 1555-ik év pünkösdi ünnepein a pozsonyi és győri káptalanok négy tagja, Miksának a kapitányhoz szóló rendeletével ellátva, megjelent Óvárt. A disputatió nyilvánosan a templomban tartatott meg. Részleteiről semmit sem tudunk, az eredményről pedig csak annyit, a mit maga Huszár Gál és a nálánál nem ke-

---

[1]) A magyar-óvári uradalmat II. Lajos nővérének Annának adományozta, kinek halála után elsőszülött fiára, Miksára szállott.

[2]) Az erre vonatkozó legújabb kutatások eredménye összefoglalva található *Maurenbrecher V.* ily czímű értekezésében: »Beiträge zur Geschichte Maximilian's II. 1548—1562« (Sybel. Historische Zeitschrift 1875. XXXII. 221 s kk. ll.)

[3]) Huszár Gál 1558. april 18-án az óvári kapitányhoz intézett levelében írja: »Cum annis superioribus Nicolaus ex Valachia Antistes rerum ecclesiasticarum in Hungaria diram in fideles Christi ministros excitasset persecutionem . . . asylum mihi . . . Tua Magnanimitas praebuit« (Egykorú másolata a bécsi titkos levéltárban.) Hogy 1555. tavaszán már Óvárt volt, kitűnik az alább elmondandókból.

[4]) Ezen részleteket Wohnitzky óvári kapitánynak 1558. april 23-án Miksához intézett levelében találjuk. (Eredetije a bécsi titkos levéltárban.)

vésbbé részrehajló óvári kapitány mondanak, hogy a kanonokok gúnynyal tetézve kényszerültek Óvárt elhagyni. [1])

Annyi bizonyos, hogy Huszár Gál a következő években zavartalanúl folytathatta munkásságát, mely mind nagyobb mérveket öltött.

Óvárt iskolát állitott föl, és házában több szegény tanúlót ingyen ellátásban részesitett. Ezeket annyira kiképezte, hogy a körúlfekvő falvakba küldhette ki, a lelkészi teendők végzésére. [2])

E mellett az 1557-ik év végén, vagy a következőnek elején, a saját költségén nyomdát létesitett, oly czélból hogy a sajtót is fölhasználja az új tanok terjesztésére. Ennek első, és egyetlen ismert terméke, Huszár Gál három egyházi beszéde, melyeket 1558-ban bocsátott közre. Munkáját Miksa királynak ajánlotta, fölkérvén, terjeszsze ezt tanácsosainak ítélete és vizsgálata alá, hogy meggyőződjék, miként az igaz tant hirdeti. [3]) Nyúgodtan tehette ezt, mert bizonyára jól tudta, hogy a király udvari papja, Pfauser a protestantismus határozott hive. És igy bizton számithatott Miksa pártfogására, melyet a maga és iskolája számára, ellenségeinek támadásaival szemben kikért. [4])

Az ajánló-levél april 1-én iratott. Egy nappal előbb a győri,

---

[1]) Huszárnak és a kapitánynak föntebb idézett leveleik.

[2]) Idézett levelében erre nézve irja: »Praeter ullum auxilium tantum meis sumptibus, in hoc *vasto oppidulo* scholam instituerim, tantumque numerum discipulorum, summis laboribus et industria collegerim . . . cumque in vicinos pagos fideles verbi Dei ministros constituo. . . .« És Wohnitzky kapitány levelében olvassuk: »Item er hat auch mit grosser Unuermuglichkaith ymmertzuher vil arme Schueller umb Gottes willen on ainiche bezallung, mit unnderhaltung und der lernung bey ime versehen.«

[3]) A munka czíme: »Az Úr Jézus Krisztusnak szent vacsorájáról kínszenvedéséről és dicsőséges föltámadásáról való Prédikációk. Óvárba nyomatott. 1558.« A 24 kis 4-edrétü levélre terjedő munkának egyetlen ismert példánya a bécsi udvari könyvtárban. Részletesen ismerteti Révész, idézett értekezésében.

[4]) Hogy Huszár, Miksának csakugyan pártfogásában részesült, kétségtelenné teszi Perényi Gábornak 1560. oct. 17-én Miksához intézett levele, melyben Huszárról irja: »Qui cum et antea in Owar sub clementi patrocinio et defensione Maiestatis Vestre fuerit . . .« (Eredetije a bécsi titkos levéltárban.)

székes-egyház ajtaján Welykei Márk nagyprépost és püspöki helynök egy idéző-levelet függesztetett ki, melyben a komáromi főesperesnek jelentése alapján előadja, hogy »Óvár mezővárosában egy Gál nevű áldozár tartózkodik, a ki elpártolván a kath. szentegyház igazságaitól és egyetemes rendelvényeitől, tévtanokat karolt föl, gonosz és botrányos hitelveket terjeszt a nép között; a miért is már korábban néhai tisztelendő Zaall János a pozsonyi egyház helynöke mint pogányt és szakadárt egyházi censurákkal és kiközösíttetéssel sújtotta,« mivel azonban ennek daczára »folytonosan megmaradt tévelyében,« őt april 18-ára a győri szent szék elé idézi. [1])

A győri egyházi hatóságot ezen lépésre kétség kivül az késztette, hogy Huszárnak bátorsága annyira ment, hogy a győri őrség tiszteinek fölhivására többször megjelent Győrött, és itt prédikált. A kath. papok óvták hiveiket, hogy mint eretneket ne hallgassák, és fenyegető nyilatkozatok által igyekeztek őt megfélemliteni. Ellenben Huszár kijelentette, hogy kész bármikor velök vallási vitatkozásba ereszkedni. Erre szolgált válaszúl az idéző-levél.

Midőn ez Huszárnak megküldetett, az óvári kapitány esetleg távol volt. És mivel az ő tudta nélkül Óvárt elhagyni nem akarta, a kitűzött napon nem jelent meg Győrött. Mire a szent szék elmarasztalta, és nyilvánosságra hozott ítéletében mint eretneket kiközösitette.

Néhány nappal utóbb — april második felében — visszaérkezett Wohnitzky. Huszár ekkor engedélyért folyamodott hozzá hogy Győrré mehessen. Védelmezni akarta magát az eretnekség vádja ellen. Ha — úgymond — »a jók egészséges és józan ítélete szerint« csakugyan eretneknek bizonyúlt be, és nem tér meg, ám kész bünhődni; ha ellenben az evangélium igaz tanításából kimutatja, hogy ellenfelei bálványimádók, úgy reméli, hogy jövőben szerényebben fogják magokat viselni.

De ugyanakkor arra kérte az óvári kapitányt, szólitaná föl győri tiszttársát, hogy mihelyt Győrré érkezik, őt védelme alá fogadja, minden erőszaktól megóvja, és gondoskodjék, hogy vá-

[1]) Az idéző-levél egykorú másolata a bécsi titkos levéltárban.

lasztott alkalmas bírák előtt nyilvánosan vitatkozhassék ellenfeleivel. [1])

Az óvári kapitány nem tekintette magát illetékesnek arra, hogy önhatalmúlag intézkedjék. Az egész ügy állását előadta Miksa királynak, és utasítását kérte ki.[2])

Ennek válasz-iratát nem ismerjük. De a kapitány levelére sajátkezűleg följegyzett néhány szó kétségtelenné teszi, hogy ő Huszár Gálnak megjelenését Győrött ellenezte, és az ügy békés elintézését óhajtotta. [3])

Nem akart ugyanis beavatkozni Magyarország ügyeibe, és kerülte az alkalmat, mely őt atyjával, ki a katholicus egyház érdekeit buzgón szívén viselte, összeütközésbe hozhatta. Előre látta ugyanis, hogy a győri káptalan panaszaival Ferdinándhoz fog fordúlni.

Úgy történt. Ferdinánd november 1-én szigorú rendeletet bocsátott Huszár Gálhoz, meghagyván, hogy ezentúl »az eretnek tanok terjesztésétől és könyvek nyomtatásától tartózkodjék.« A kapitányt is, súlyos büntetés terhe alatt utasította, hogy rendeletének végrehajtása fölött őrködjék. [4])

Wohnitzky kisérletet tett védenczét megmenteni. Miksának írt. Közölvén vele a királyi rendeletet, kijelentette, hogy kész — úgymond — uralkodójának akaratja előtt meghódolni, de előbb közvetlen urának (Miksának) utasításait akarja bevárni. Kiemeli hogy Huszár Gált mindazok, kik a magyar nyelvben jártasok, okos és szerény, istenfélő és erényes embernek tartják. Nem kételkedik, hogy Miksa is ilyennek fogja találni, ha őt maga kihallgatja, vagy papjai által megvizsgáltatja. [5])

---

[1]) A föntebbi részletek Huszár Gál idézett levelében.

[2]) A kapitány idézett levele.

[3]) »Soll nicht erscheinen.«

[4]) A kapitányhoz intézett rendeletben olvassuk: »Heresum seminationem et librorum impressionem illi imposterum non permittas, imo ab illis cum serio prohibeas; nisi enim id feceris, grauiter in te animaduertemus. Mandauimusa autem ipsi quoque hac ipsa de re per alias literas.« (Egykorú másolata a bécsi udvari levéltárban.) A Huszárhoz intezett, k. rendelet szövegét nem ismerjük.

[5]) 1558. november 8-án kelt levelének eredetije a bécsi titkos levéltárban.

Úgy, látszik ezen levél eredménytelen maradt. És Huszár Gál kevéssel utóbb jónak látta Óvárt elhagyva, az ország másik részében keresni hitújító tevékenységének új mezőt.

II.

1560-ban Huszár Gállal *Kassán*, mint magyar prédikátorral találkozunk ismét.

Azonban csakhamar tapasztalnia kellett, mennyire csalódott, midőn azt hitte, hogy a hatalmas városban, melynek lakossága és magyar őrsége túlnyomó részben az új tan követőihez tartozott, háborittatlanúl fog élhetni.

Kassa az egri egyházi megye terűletén feküdt. Ennek püspöke *Verancsics Antal*, miként előbb a politicai és diplomatiai téren ritka tevékenységet fejtett ki, most főpapi kötelességeit is egész kiterjedésökben lelkiismeretesen kivánta teljesiteni. Osztozva Oláh Miklós törekvéseiben, föladatául tűzte ki elpártolt híveit egyháza kebelébe visszavezetni. És e czél elérésére legbiztosabb útnak tartotta azt, ha a protestáns prédikátorokat jó szerivel megnyeri, vagy erőszakkal eltávolitja.

Ez irányban tervszerű actiot inditott meg. 1560-ban Egerben és környékén, Jász-Berényben és Kassán egyszerre lépett föl, szokott erélyével és határozottságával. [1]) Igyekezeteit Ferdinánd hathatósan támogatta: sohasem habozott királyi hatalmának súlyát az ellenreformatio mérlegébe vetni.

Midőn tehát Verancsics jelentést tett Huszár Gál kassai működéséről, 1560. september végén rendeletet bocsátott a főpaphoz, melyben utasitotta, hogy a prédikátort hozassa magához Egerbe, és itt inditson ellene vizsgálatot.

A püspök sietett érintkezésbe helyezni magát *Zay Ferencz* kassai főkapitánynyal, kihez mint a portai követségben társához benső viszony füzé, és ki mint buzgó katholicus is készséggel állott szolgálatára. Ismervén a kassai polgárok és katonák hangúlatát,

---

[1]) L. erre vonatkozó leveleit Verancsics Antal összes munkái VIII. kötetében.

ragaszkodásukat Huszárhoz, azon nézetben volt, hogy föltűnés nélkül, titokban kell elfogatni és Egerbe szállitani.

Verancsics beléegyezett. A terv egyik részét sikerült is kivinni. A kapitány 1560. october első napjaiban Huszárt elfogatta és őrizet alá helyeztette. De midőn ez köztudomásra jutott, a polgárok és katonák — élükön Forgách Simon kapitánynyal — fenyegető hangon tiltakoztak Kassáról való eltávolittatása ellen. És Zay, nagyobb zavaroknak elhárítása végett, szükségesnek látta szándékáról egyelőre lemondani; de Huszárt továbbra is őrizet alatt tartotta.[1])

A kassaiakat ezen eredmény nem elégitette ki. Ők prédikátorukat szabadon bocsáttatni és hivatalába visszahelyezni kívánták. October közepe táján a polgárok küldöttsége Sáros várában Perényi Gábort kereste föl, azon kérelemmel hogy Miksa királynál járjon közbe.[2]) Ők magok is küldöttek követeket Miksához. De ez most sem volt hajlandó a fönforgó ügybe avatkozni, és azon tanácsot adta a kassaiaknak, fordúljanak közvetlenül Verancsicshoz, és igyekezzenek őt rábirni, hogy Huszár Gált Kassán vegye vizsgálat alá.[3])

Követték a tanácsot. November második felében a kassai kapitányok, katonák és polgárok küldöttsége jött Egerbe. Azon

---

[1]) Verancsicsnak 1560. october 17-én és november 30-án Ferdinánd királyhoz intézett jelentései, i. h. 188. és 197. ll.

[2]) Perényi Gábor 1560. october 17-én Miksához intézett levelének eredetije a bécsi titkos levéltárban.

[3]) Kassa város tanácsa 1560. december 14-én Miksához intézett levelében említi, hogy levelét vették »unnd von unnsernn gesantenn die sachen vonn wegen unsers hungrischenn Predicanten, noch Eur Ko. Maiestatt beuehl vernumen. Derhalben haben wier unnsere Gesanten zu dem herrn Bischoff khen Erle abgefertiget.. .« (Eredetije a bécsi titkos levéltárban. (És 1560. december 15-én Forgách Simon, Szenniessi Mátyás, Horváth János, Kálnassi Ferencz »et ceteri Sacre Regie Cesarae Maiestate presidiarii milites Cassovienses« Miksához intézett levelökben említik, hogy már korábban kikérték közbenjárását Huszár Gál érdekében. »Quam ... supplicacionem quam . . benignissimis auribus V. S. R. Maiestas admiserit et exaudierit, tam ex literis V. R. Maiestatis, quam etiam ex relatis nostri nuncii ad V. Maiestatem missi abunde intelleximus.« (Eredetije ugyanott.)

kérelmét terjesztette Verancsics elé, hogy Huszár Gált bocsáttassa szabadon, és a mennyiben ellene vádak emeltettek, jöjjön Kassára, vagy küldjön valakit maga helyett, és ott vizsgálja vagy vizsgáltassa meg őt. Hivatkoztak egy kiváltságukra, mely szerint a tanács megegyezése nélkül a városból erőszakkal kivinni senkit sem szabad.

A főpap szivesen fogadta őket, és előadásukra tűzetesen válaszolt. Megmagyarázta nekik, hogy mint kath. főpap nem tűrheti, hogy egyház-megyéje területén bárki, ha az egyházi rendeket föl nem vette, papi működéseket végezzen. Elmondotta, hogy két portai követsége alkalmával Európa és Ázsia számos országait beutazta, de nem talált egy népre sem, a mely megengedné, hogy akárki magasabb vallási küldetés nélkül papi hivatalt viselhessen; ez mindenütt egy külön osztályra van bízva. Majd kérőleg intézte hozzájok szavait: legyenek tekintettel a király rendeletére, és bocsássák prédikátorukat akadálytalanúl Egerbe, hogy őt megvizsgálhassa. A mi a királyi kiváltságot illeti, a melyre hivatkoznak, megjegyezte, hogy nem gondolható, miszerint a király oly kiváltságot adhatott a városnak, a mely megfosztaná jogától a falai között levő bűnösöket letartóztatni.

A küldöttek prédikátoruknak kiszolgáltatásáról hallani sem akartak. Erőteljesen kijelentették, hogy ők senkinek, még uralkodójuknak sem lesznek hóhérai; hogy készek bármit inkább eltűrni, és nem bánják, ha zavar vagy vérontás is lesz, de Huszár Gált nem engedik Kassáról elvitetni.

A határozott nyilatkozat mély benyomást tett Verancsicsra, a mint azt maga bevallja. Ő, ki hazájának javáért és békességeért annyi veszélynek tette volt ki életét, és oly sokat szenvedett, nem akart most a béke megzavarására alkalmat szolgáltatni. Késznek nyilatkozott tehát engedményt tenni, és megegyezését adni, hogy Ferdinánd király további rendelkezéseig Huszár Gál szabad lábra helyeztessék. De ezt azon föltételhez kötötte, hogy mind a városi tanács, mind az őrség vállaljon kezességet és állítson ki térítvényt arról, hogy Huszár Gál Kassa város területéről nem távozand el, a szentségek kiszolgáltatásától és a prédikálástól tartózkodni fog; végre ha a király újabb rendelete követeli, Egerbe fogják küldeni.

A küldöttek ráálltak ezen föltételekre, és kézcsapással megerősítették az ekként létrejött egyességet. [1])

Azonban eljárásuk a város közönsége és az őrség körében élénk visszatetszést szült. Megtagadták a térítvények kiállítását.

A városi tanács ekkor újra Verancsicshoz folyamodott, fölkérvén, hogy »mivel más magyar pap a városban nincs, és naponként sokan halnak meg gyónás és az oltári szentség vétele nélkül« engedje meg, hogy Huszár Gál lelkészi teendőiben szabadon járhasson el.

Verancsics erre rá nem állt. Mind a tanácsnak, mind az őrségnek megírta, hogy mivel ők a kitűzött föltételt nem teljesítették, ő is visszavonja engedményét; fölhíván a főkapitányt, hogy Huszár Gált őrizet alatt tartsa, míg Ferdinándtól újabb rendelet érkezik. És minthogy a magyar polgárok azt hirdették, hogy a püspök iránt viseltető ellenszenvből lépett föl prédikátoruk ellen; bebizonyítandó, hogy nem személyes tekintetek vezetik, az összes kassai lelkészeket, kik mindnyájan az új tant hirdették, egyházi hivataluk folytatásától eltiltotta. [2])

Ferdinándnak pedig azt tanácsolta, írjon mind a városhoz, mind az őrséghez leveleket; hagyja meg nekik, hogy prédikátorukat küldjék Egerbe, de egyszersmind nyugtassa meg őket az iránt, hogy utasítása szerint vele a püspök nem fog túlszigorúan bánni, és a prédikátort inkább szelíd eljárással meggyógyítani, mind végkép elveszteni igyekezend. [3])

---

[1]) Verancsicsnak 1560. november 21-én Zay Ferenczhez és november 30-án Ferdinándhoz intézett levelei. — Verancsics munkái. VIII. 190. és 197. ll.

[2]) Verancsicsnak 1560. november 30-án Ferdinándhoz, december 1-én a kassai tanácshoz, és az utóbbinak december 14-én Miksához intézett leveleik, ugyanott, 197, 200 és 213. ll.

[3]) Verancsicsnak november 30-án Ferdinándhoz intézett levele. »Datis alioqui literis — írja többi között — ad utrosque benignitate etiam aspersas, . . . quodque Eadem commisisset mihi, ne quid agerem quod esset praeter modum, utque potius lenitate sanandum, quam perdendum perditum curarem.« i. m. 199. l.

A város és az őrség nem várta be tétlenül Ferdinánd rendeletét. Újolag Miksához fordúltak, pártfogásáért folyamodva.[1])

Ez alatt Huszár Gál is kisérletet tett szabadságának visszaszerzésére. A polgárok és az őrség erélyes fellépése daczára, úgy látszik, nem bízott egészen a sikerben. Nem akarta tehát hatalmas ellenfelét, az egri püspököt végkép maga ellen ingerelni. Börtönéből két levelet intézett hozzá; védelmezte tanait, és magát a püspök »engedelmes fiának« írva, némi kilátást nyújtott megtérésére.[2]) Még tovább vitte a színlelést Ruchanics Mátyás abaúji főesperes irányában, ki miután ismételve vitatkozott vele vallási kérdések iránt, azon véleményét fejezte ki Verancsics előtt, hogy Huszárt »mindenre a mi a katholika valláshoz tartozik, nehézség nélkül lehetne rábírni, ha szeliden és nyájasan bánnak el vele.«[3])

Azonban Verancsics nem hagyta magát ily könnyen tévútra vezettetni. Jól ismerte ő a protestáns polemia minden fegyvereit. Az evangéliumra, a szent kánonokra való hivatkozást, és az általánosságban tartott phrasisokat le tudta szállítani kellő mér-

---

[1]) A *kassai tanácsnak* december 14-én, *Magóchy* Gáspárnak ugyanazon napon, és a kassai *őrségnek* december 15-én Miksához intézett leveleik. Mágóchy többi között említi, hogy Huszár Gál »non ut S. C. Maiestatem maledixisset,« hanem prédikáczióiban gyakran imádkozott a király hosszú élete és országainak jóléteért. (Mindhárom levél eredetije a bécsi titkos levéltárban.)

[2]) *Verancsics* Huszár Gálhoz írt, alább említendő levelében mondja »Ubi ter per literas in omnibus obedientem filium imo etiam humillimum servum mihi polliceris, aliaque id genus satis multa scribis speciosa«. . . És feljebb mondja, hogy »ad tuas literas jam *binas*« válaszol.

[3]) Verancsics 1560. december 2-án kelt válasziratában említi: »Verum ubi Gallus Anaxius non damnat, ut ais, ecclesiasticas caeremonias, quae proficiscuntur ex fide; quodque non adeo contumeliose neque pertinaciter assertiones suas tueatur, . . . putesque illum ad omnia quae sunt religionis Catholicae non difficulter flecti posse, si humanitate lenitateque cum eo agatur. . . .« (Verancsis munkái. VIII. 208. l. — Ezen Ruchanics Mátyást egynek tartom Szerdahelyi Mátyással, ki 1558-ban mint egri kanonok aba-újvári főesperes és mislyei prépost fordúl elő, az 1868-ik évi egri schematismus lajstromaiban.)

tékökre. Figyelmeztette tehát Ruhanicsot, hogy ne elégedjék meg azokkal, hanem tegye föl Huszár Gálnak egyenesen a kérdést: elismeri-e az egyház tekintélyét, és hajlandó-e visszatérni kebelébe? [1])

Ő maga atyai hangon válaszolt Huszár leveleire. »Minthogy igéred,—írja többi között – hogy engedelmes fiúnk és alázatos szolgánk fogsz lenni, sok egyéb szépet is írsz; mindezt örömmel fogadom, és a katholika egyházba való visszatérésed iránt jó reménységet táplálok, főleg mivel a szent kánonokat is idézed védelmedre. Ha mind ezt oly lélekkel teszed, a mint én óhajtom, meg vagy menteve. De félek, hogy nem úgy van.« [2]) Végre fölhívta, hogy jöjön hozzá Egerbe, hol zavartalanúl és gyakran értekezhetnek.[3])

III.

Zay Ferencz főkapitány Huszár Gált az egész december hónap alatt szoros őrizet alatt tartotta. De karácsony ünnepén, a nemesség és a magyar katonák kérésére, megengedte neki, hogy azon házban, a melyben fogva volt, prédikációt tarthasson.

Két nappal utóbb — december 27-én — Verancsics fölhívta a főkapitányt, hogy a foglyot szállíttassa Egerbe. E czélból néhány szolgája kíséretében kocsit küldött Kassára.

Zay haladéktalanúl, még az nap este teljesíteni akarta a püspök kívánságát. A kapuzárás idejében, a kapunál őrt álló magyar katonákat magához rendelte. De midőn ezek az utczákon átvonúltak, a nép között, mely ekkor, mint ünnepi nap estéjén nagyobb számban volt az utczákon, egyszerre elterjedt a hír, hogy Huszár Gált Egerbe szállítják. Erre a nép és a katonák zajlongva azon ház elé tódúltak, melyben a prédikátor fogva tartatott. A kocsi már a kapu előtt állott. A nép letaszította a kocsist helyéről, bántalmakkal illette a püspök szolgáit, és a főkapitány ellen fenyegető kiáltásokat hallatott. A város bírájának és a tanácso-

---

[1]) A fentebb idézett levélben.

[2]) »Sed metuo secus id esse.«

[3]) Verancsicsnak 1560. december 2-án Huszárhoz intézett levele. (Verancsics munkái. VIII. 206. l.)

soknak csak nagy bajjal sikerült a tömeget lecsendesíteni és szétoszlásra bírni. Huszár Gál fölhasználta e zavart, és észrevétlenül kimenekült börtönéből.

A főkapitány erről értesülvén, másnap reggel a város összes házait át akarta kutatni, hogy a prédikátort ismét kézrekerítse. E végből magához hívatta a város tiszteit, és kérdést tett, vajjon hajlandók-e őt Huszár nyomozásában segíteni? Mire azt válaszolták, hogy mivel ez ügyben a királytól parancsot és utasítást nem nyertek, a főkapitány pedig ekkoráig megkérdezésök nélkül intézkedett: ők ezentúl sem akarnak ez ügyben vele karöltve működni.

Ekkor a városi tanácsnak hagyta meg, hogy kutassa föl a szökevényt és szolgáltassa ki neki, szabadúlásaért a tanácsra hárítván a felelősséget; a minthogy mind ő, mind Verancsics azon nézetben volt, hogy a nép összecsődülését és zavargását a tanács idézte elő. Ez ellenben esküvel erősítette, hogy abban és a prédikátor menekülésében semmi része nem volt; hogy az utóbbinak holléte iránt, bár a polgárokat eskü alatt vallatta, semmi tudomása nincs.

Míg a tanács és a katonaság ismét Miksához fordúltak, Verancsics Ferdinándnál a zavargás szerzőinek és részeseinek és a prédikátor kiszolgáltatására vonatkozó királyi rendeletnek kibocsátását szorgalmazta. [1])

A király a kassai események megvizsgálására biztosokat

---

[1]) A kassai őrség 1560. december 28-án és a kassai tanács dedecember 30-án Miksához intézett leveleiknek eredetije a bécsi titkos levéltárban. Ezek úgy szintén Verancsicsnak 1561. martius 12-én Liszthi János veszprémi püspök és cancellárhoz intézett levele kiadva Verancsics munkái között, VIII. 217, 221, 249. ll. — A kassai zavargásról említést tesz Gyalui Torda Zsigmond napló-jegyzeteiben, melyeket Kovachich kiadott. (Scriptores minores. I. 114. l.) De egy sajtóhiba egészen kiforgatta a helyet értelméből. A nyomtatásban az áll, hogy a zavar támadott »ob concionatorem Gallum, quem *noluit* Capitaneus eo vespere Agriam mittere.« Pedig »*voluit*« áll bizonyára az eredetiben. Ezen sajtóhiba vezette Szabó Károlyt is tévedésbe, midőn írja, hogy a nép lázongott a kassai kapitány ellen«, ki azon estve Huszár Gált *nem* akarta Egerbe elereszteni.« (i. h. 149.)

küldött ki. [1]) Mily eredménynyel jártak el ezek küldetésökben, arról nincs tudomásunk. Annyi bizonyos, hogy Huszár Gál többé nem került sem Zaynak, sem Verancsicsnak kezeibe.

IV.

Huszár Gál Kassáról *Debreczenbe* menekült, hol 1561- és 1562-ben mint »száműzött kassai lelkész« tartózkodott. [2])

De már az 1562-ik év őszén a Dunán túl találkozunk vele *Komáromban*, hol kivált a csajkások körében szives fogadtatásra talált, és többeket a város lakói közül a protestantismusnak megnyert. Itteni működése sem lehetett tartós.

Oláh Miklós, mihelyt megjelenéséről és hatásáról tudomást nyert, fölhívta a város bíráját és a csajkások kapitányát, hogy őt távolitsák el. Midőn pedig ez nem vezetett eredményre, Ferdinánd királyhoz és a katonai ügyek élén álló Károly főherczeghez fordult. [3])

Károly főherczeg 1563. elején parancsot bocsátott a komáromi vár kapitánya- és tiszttartójához, hogy Huszár Gált fogják el. Ezek a rendelet végrehajtását Nagy Istvánra a csajkások ka-

---

[1]) Erről említést tesz a városi tanács 1561 elején Miksához intézett levelében: »Dignetur . . . vel hoc saltem impetrare, ut Commissarii huius negotii causa expediti, quos adhuc esse Posonii intelligimus, revocentur.« (Eredetije a bécsi titkos levéltárban.)

[2]) *Szabó K.* i. h. 150 és kk. ll. Az ekkoráig ismert adatok nem engedték meghatározni, hogy mikor hagyta el Debreczent, és hol működött azután. Komáromi prédikátorságáról csak a bécsi titkos levéltár iratai szólanak.

[3]) *Oláh Miklós* 1563. jan. 17-én Ferdinándnak írja, hogy múlt év october 31-kán kelt levelében jelentést tett neki »de quodam Gallo haeretico sacramentario ac pessimo, sedicioso et tumultus excitatore, ac aliis multis damnatis erroribus addicto homine.« Azóta ismét panaszos leveleket vett Komárombúl, hol prédikált és többeket megnyert »imo etiam . . . quodam modo cogeret.« Irt a bírónak és kapitánynak »ut haereticum illum in medio eorum non tenerent. Credo tamen meas ipsas literas parvi momenti apud ipsos futuras.« A király eszközölje eltávolíttatását. »Cogitare dignetur V. S. Maiestas quantum hic pessimus vir in diversis locis vagabundus malifecerit, et praesertim Cassoviae quantos tumultus excitaverit.« (Eredetije a bécsi titkos levéltárban.)

pitányára bízták, a ki azonban az üldözöttnek híveihez és pártfogóihoz tartozott, minélfogva lehetségessé tette Huszár Gálnak, hogy Komárombúl menekűljön. [1])

Ekként negyedszer vette kezébe a vándorbotot. Hol talált ezután menhelyet, erről biztos adatok hiányoznak.

FRAKNÓI VILMOS.

---

[1]) *Károly* főherczeg 1563. február 17-én Grácból Ferdinánd királynak írja, hogy vette Huszár Gál tárgyában február 7-én hozzá intézett, valamint Oláhnak egy korábbi levelét. Jelenti, »meque statim tunc arcis Comaromiensis Capitaneo Martino Nidermair et prouisori eiusdem arcis, ut ipsum comprehendere debeant precepisse .... Etsi autem ex timore, quem e literis Strigoniensis dubio procul accepit, perculsum (t. i. Gallum) vix in has partes rediturum arbitrer, tamen prefati duo satius esse putauerint hanc apprehensionem Stephano Nagh Nasadistarum Comaromiensium Capitaneo committi debere, eidem et reliquis duobus rursum commisi, ut dictum Gallum, sive iam istic reperiatur, seu eo reuertatur, comprehendere et detentum, donec mandatum aliud acceperint, custodire debeant.« (Eredetije a bécsi titkos levéltárban.)

AZ ERDÉLYI ALKOTMÁNY MEGALAKULÁSA A SEPARATIO KEZDETÉN.

Erdély mint végvidék, addig is, míg az események a XVI-ik században külön országgá alakíták, az anya-államétól sokban eltérő szervezettel bírt. Volt három nemzete, melyek közül mindenik külön-külön bizonyos fokú statutarius joggal fölruházott tartományi gyűlésen jött össze, melyek azonban együtt is tartottak oly tág hatáskörrel bíró országgyűléseket, hogy azokon még a hadak mozgósítása és az adó kivetése fölött is tanácskoztak. A separatio alkalmával a külön országgá fejlődés magvait ezekben megtalálta ugyan, hanem viszont egységének a három nemzet teljesen eltérő szervezete állta útját; a megyék, csakúgy mint a magyarországiak, a nemesség kezében voltak, a szász székek egészen a városok polgári elemét uralták, a székelyek három neme nem ismert más adót, mint az ökörsütést s más birtok czímet mint a székelyt, mely a királyi jogot és adományozást kizárta.

Az erdélyi alkotmány megalakításának műve az országgyűlésnek volt föntartva.[1]) Az események fejlődése véghetetlenül kedvezett annak. János király özvegye Izabella királyné, s fiának gyámja Martinuzzi folytonos harczot vívtak a főhatalom fölött: mely tényleg csakhamar a barát kezében összpontosúlt, ki 1540-ben még csak kincstartó volt, de 1542-ben helytartóvá s 1544-ben az ország főbírájává levén, a pénzügy, hadügy és igazságszolgáltatás összes szálait kezébe kerité. A királyné és Petrovics a temesi bán, tehát egy hatalmas végvidék igazgatójának törekvései ellenében — kik ettől meg akarták fosztani — rá volt utalva, hogy az országra támaszkodjék s az ország viszont minden kedvezményt

[1]) Az adatok ez értekezéshez »Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. kötet 1540—1556« czímű, s az Akadémia kiadásában legújabban megjelent munkából vannak véve.

egy-egy alkotmányos jog kicsikarásával vásárolt meg tőle. Azután pedig, hogy Erdély Ferdinánd hatalmába került, s a barát megöletett, a királynak sohasem volt annyi ereje, hogy az alkotmányos jogok közül csak egyet is elkobozhatott volna. A hűségi nyilatkozatokat ő is engedmények fejében kapta, de sem helytartója, sem vajdái még árnyékába sem léphetvén Martinuzzi hatalmának, az országgyűlés souverainitásának megcsonkítására irányzott minden kísérlet meghiúsult, ellenkezőleg tért nyertek annak teljesebb kifejtésére, úgy hogy midőn 1556. őszén a királyfi és anyja visszajöttek, azon alkotmánynak, mely Erdély államépületét három századig hordozá, alapfalai már teljesen el voltak készülve.

De a barát alkotó keze az épület arányait összhangba tudta hozni, melyet a későbbi idők zivatarai sem voltak képesek ledönteni. E rendkívüli férfiú sohasem kísérlette meg valamely államtényt országgyűlésen kívül hozni létre, de páratlan tapintattal bírt az alkalmas percz előkészítésére s fölhasználására, melyben az országgyűlés folyamát terve keresztülvitelére kedvezővé tudta hangolni. Az önkormányzatnak igen erős érzéke volt akkor minden emberben, ki a közügybe befolyt, s hogy e befolyás föntartására irányzott féltékenységből ochlocratia nem fejlődött ki, annak az ő erős keze állta útját — ki a főurak, nemzet s az államfő érdekeit összeegyeztette.

Általán Erdély sokat köszön Martinuzzi tevékenységének. Ez ország egész igyekezete János király halálától Izabella királyné visszahívatásáig oda irányult, hogy a magyar koronától elszakadva, Havasalföld példájára suzerain állammá szervezze magát. Ferdinánd vagy a török alatt, az másodrendű kérdés volt ugyan a többség előtt, de nem Mayláthra nézve, ki az országban a legerősebb párttal rendelkezett és színleg az elsőhöz hajolt, valóban pedig maga kezére dolgozott. Ennek a parvenunek Ferdinánd udvarában egy másik parvenu, Nádasdy, az ő sógora volt a főistápja, de a kettő közt nagy a különbség: ez őszintén és becsületesen képviselte ura érdekét, amaz saját czéljaira akarta fölhasználni. S egészen útban volt, hogy czélt érjen. A királyfi pártja egymásután szenvedte a megveretéseket, a Mayláthtal létrejött szerződések fokozatosan több előnyt szereztek ennek: mindenik ezek közül egy-egy osztozás volt az ország fölött, melyből mindenik nagyobb területet adott Mayláthnak. Erdély ezen két-

felé osztásának véget vetett ugyan Mayláth elfogatása — de midőn 1541. telén a barát bejött Erdélybe, a királyfi birtoka három olyan részből állt, melyek közt az uralkodó személyén kivül semmi közösség sem volt: t. i. a Tiszavidéki részekből, a Temesi bánságból és Erdélyből, melyek mindnyájan külön tartották országgyűléseiket, s melyek közül Temes egészen Petrovics alatt állt, a tiszai népek Ferdinándhoz szítottak, s bár leplezve, azt vallák uroknak, Erdély pedig ingadozott.

Az egyesítés művét Martinuzzi óvatosan és fokozatosan hajtá végre. Az első országgyülésen, melyen megjelent (1542. jan. 26.) a királyné eddigi kapitányának Bornemiszának kezéből kifacsarta a hatalmat az által, hogy magát kapitánynyá, helytartóvá választatta. A két hóval később tartott országgyülésen pedig hatalmának garantiáját szervezé. Annak fejében, hogy a három nemzet saját kebeléből tanácsosokat rendelt mellé, eltiltották, hogy a három nemzet elökelői közül bár ki is követeket járathasson küludvarokhoz, vagy azoktól fogadhasson. Azzal biztositva volt az ország befolyása az államügyek vezetésére, s az alkotmányos uralkodás egyik főkelléke meg lett nyerve: ezzel a küldiplomácziának — mely egyedül vethetett volna számbavehető gátot tervei elé — vezetését adták egészen az ő hatáskörébe.

De még sok legyőzni való akadály volt. A három nemzet közül egyik sem vált meg szivesen hagyományos emlékeitől, s az első égető seb, melyet a moldvai vajdának beütése okozott, az ország régi uniójának — a három nemzet kölcsönös védelmi kötelezettségének kül- és bel-ellenség ellen egyiránt — megújítására vezette (1542. dec. 20). Ez nem sokkal tett kevesebbet mint, hogy mindenik nemzet önállóságát a törvény biztositá — de a végzés éle mégis el volt véve az által, hogy a védelem feje a kapitány vagy az, ki annak utódja lesz.

Semmi sem nyújthatott nagyobb biztositékot a nemzetek e separatisticus törekvése ellen, mintha Erdély és a részek közt unio jön létre, mely által a túlsúly a magyar nemzet kezébe esik. Eleinte úgy segitett a barát a dolgon, hogy az erdélyi végzéseket (t. i. melyek adóra és védelemre vonatkoztak) kivitte a részekbe s ott is elfogadtatta. De ha ő nem volt ott, pártja nem birt túlsúlylyal, s megtörtént, hogy czélzataival ellenkező határoza-

tok hozattak. A helyett tehát, hogy — mint kezdetben divott — a részekben oratorok képviselték volna az erdélyi rendeket: megfordította a dolgot, s a tiszai részeknek és a három nemzetnek egyesített tanácskozását vitte ki. Az első ilyen országgyülés 1544. aug. 1-én Tordán tartatott, hol Erdély és a részek közösen alkották az egymást kötelező törvényeket, mely rendszer aztán jelentéktelen megszakadásokkal, Erdély egész fönnállása idejére érvényben maradt. Bizonynyal a közös érdek és közös szükség hozta e határozatot létre — de a végeredményre nézve ez mindegy volt: lényegében ez vetette meg alapját az erdélyi államnak.

S ezzel érte el teljes szervezetét, de a régi szokásnak nem leszoritásával, csak szabályozásával, s egyedül a közönséges országgyülésre vonatkozva — mert a részgyülések és tábori gyülések azontúl is föntarták magokat. Ez utóbbivá hadjáratok alkalmával alakúlt át a tábor, valamely államügy elintézésére Részgyüléseket, sürgős szükség esetében, vagy sérelmek orvoslására, akármely nagyobb környék nemessége és főurai tarthattak. Az 1540 és 1541-ik év tele van ilyenekkel — Mayláth azokon szervezi pártját. Balassa Imre ilyenen próbált ellenpártot alkotni, s a függetlenek, azok t. i.: kik nem akartak szint vallani, ilyenen kisérlették meg a közvetitést. A barát ártalmatlanná tételökre a leghelyesebb útat próbálta meg: élére állt az ilyen gyüléseknek, mint tette Tordán 1542. dec.-ben., Enyeden 1551-ben s nem ejté ki kezéből a vezetést. Ferdinánd más útra lépett: magyarországi birtokaiban jókor eltiltá a rész-gyüléseket, s alig hogy Erdély urává lett — itt is életbe akarta léptetni arra vonatkozó rendeletét, de a rendek fölfolyamodtak hozzá végzése ellen, s nem levén hatalma mást tenni, kénytelen volt engedni.

Mert a rész-gyüléseknek nem volt feladata a párt szervezés: az csak kinövése volt, mindig a helyzet abnormitása által előidézve. Tulajdonképeni hivatása volt rögtöni szükség esetében, midőn a szomszédos ellenség támadást intézett az ország ellen, gondoskodni védelmének eszközeiről. Még a vajdák idejében jött divatba, midőn meszsze esvén az uralkodó székhelyétől, egy-egy beütő török vagy oláh csapat ellen nem volt ideje bevárni a rendes tordai gyülést vagy a király intézkedését, hanem összeült a vajda hívására, kirendelte a szükséges adót és fölkelést, s azzal rendesen eloszlott.

Mayláth, pártütésének szitására használta eszközül, s egyszer ekkép alkalmaztatván, a barát és királyné viszályaiban közvetitő szerepet kezdett játszani, majd 1556-ban alkalmas eszköz volt a királyfi visszahivására, de azontúl élét metszé a viszonyok rendes mederbe szállása.

Különben mindenik egyenlő szervezettel bírt s az elnevezés a gyűlés teljességét, hatáskörét jelzé. Az, ki összehivta, terjeszté eléje propositioit, a gyűlés megadta rá válaszát, összeirta kéréseit s ezek képezték a törvényeket — mihelyt az összehivó fél azokat megerősitette. De ez kimaradhatatlan volt, legalább az ellenkezőnek nem maradt fön esete, de igen annak, hogy mind Izabellát, mind Ferdinándot kötelezék a megerősitésre. A törvényeket az itélő-mesterek fogalmazták, ezeknek jegyzői irták le a gyűlés végén, kézbesitek példányát 1 m. ftért a megyék, városok követeinek. De e példányok még nem voltak sem bevezetéssel, záradékkal ellátva; elsőről, Ferdinándról van tudomásunk, ki azt tette, a másodikról Petrovics Péter helytartóról 1556-ban.

Tagjai voltak a három nemzet: a főurak, a főispánok, a megyék, székek, vidékek, városok követei, a nagy-szebeni polgármester és bíró — szóval nagyjában ugyanaz az elem, mely később is alkotta, s mely akkor e négy elnevezésben volt befoglalva: főurak, lakság, székelyek, szászok. A megjelenésre bírság terhe alatt kényszeritve volt a meghivott, ki meghivóját a kormányzás fejétől kapta, a költséget pedig vagy maga hordozta, vagy megbizójától kapta (mint a szászok, megyék): s épen ezért gondoskodtak róla, hogy azok hosszútartamúak ne legyenek. A megnyitás és bezárás annál ment véghez, ki az igazgatás élén állt, a gyűlést kolostorban vagy templomban tartották, de külön érdekeit, sérelmeit mindenik nemzet külön gyűlésben vitatta meg, s úgy terjeszté az összes gyűlés elé, mely határozott azok fölött.

E rövid, nehány napos tanácskozások sajátságos képpel birtak. Egy-egy oligarcha mint Kendy, Bethlen Farkas vagy Andrássy egész fényes kisérettel jelent meg: szolgák, legények, lovászok, hajdúk, darabontok egész csapata, néha hogy voksát nyomatékosabbá tegye, egész dandár volt vele. De nem fényes kiséretén — mert dandára csak kivételesen volt vele, mint 1553. jul. — hanem uradalmain sarkallott befolyása, mely réme vagy

jóltevője volt egy egész vidéknek, s központja a nemességnek, mely azon élt. Hatalma is csak addig terjedt: székely és szász előtt közömbös volt e fény és erő, mihelyt a maga érdekeivel ellentétben állót kívánt tőlök — s Martinuzzi és Castaldo előtt sem volt nyomatékosabb voksa, mint egy királybíró-é vagy a szebeni polgármesteré.

Mert akárminő terv sikere a három nemzet érdekeinek összeegyeztetésén sarkallott, s az összes oligarcha had megnyerése sem vezetett czélhoz, ha a többi nemzetek közül csak egy is ellenttartott. A barát jól értett ehez: s bár a királynéval folytatott viszálya folytán többször volt engedményekre kényszerítve, az egyensúlyt köztök föntartá, sőt az egyes nemzetek gyűléseinek hatáskörét a közönséges országgyűlésének emelésével háttérbe szorítá. Az adó megszavazásának kérdése legfényesebb példa volt rá. Az állapot, melyben ő találta az országot e részben tarthatatlan volt. Ugyanis a nemesség porták után fizetett adót, melyeket koronkint számba szoktak venni s lajstromba vezetni, s mely 99 dénárnál többre nem mehetett — a régi szokás szerint 1 frtra nem rúghatván — a szászok egy összegben ajánlottak meg körülbelől annyit, mennyit a nemesség portája tett ki, de a székelyek csak királyi herczeg születésekor, a király házasságakor vagy hasonló alkalmakkal adtak ökreikből aránylagos részt, — s ez volt az ökörsütés (t. i. bélyegzés). Azonban a török adó rendessé válván, igaztalanság volt, hogy csak a két nemzet viselte ezen terhet, s ezek követelték is, hogy a székelyek is járúljanak hozzá. 1543-ban országgyűlésen közmegegyezéssel török adó fejében 2000 forintot vetettek ki rájok. Martinuzzi nemzetgyűlésöken kivitte, hogy ez összeg kifizetéseért ökörsütést engedtek neki. Mindamellett egyes székek lázongtak, nem fizettek, s csak lassan és kitartással sikerült a barátnak hozzá szoktatni őket az adózáshoz. A dolog a barát megöletésekor már meglehetősen rendbe volt hozva, s mindenik nemzet aránylagosan viselte a terhet Azonban Castaldonak fogalma sem volt a kérdés fontosságáról, s mindjárt a második országgyűlésen, melyet tartott, maga külön alkudott meg a szászokkal az összeg nagyságára nézve, a barát kivégzése miatt háborgó székelyeknek pedig végleg elengedte az ökörsütést. Így nemcsak hogy a teher nagy része a magyarok vállára nehezedett, hanem mi roszabb volt, mit Mar-

tinuzzi oly nehezen tudott kivinni, az egyes nemzetek alárendelését az országgyűlésnek, egészen fölzavarta s kérdésbe helyezi.

Pedig az adó kivetésének ezen joga az alkotmánynak egyik sarkpontja volt annálfogva is, mert kapcsolatban állott az adómeg tagadás jogával — melyet az országgyűlésnek, a királyné és a barát közt fönforgó viszály szerzett meg. 1550. febr. 2-án ugyanis kijelenték a rendek, hogy sem egyiknek, sem másiknak nem szavaznak meg addig költséget, mig ki nem békülnek. S e határozatukat meg is tarták.

Ezen rendes adó évenkint kétszer szokott előfordúlni, de nem foglalta magában az összes adózást. Minden fölmerülő szükséglet alkalmával hasonló módon a portákra vetették ki a királyné nak, a helytartónak megszavazott subsidiumot, a külföldra küldött követek költségeit, a vár erődítésekre adott summákat stb., úgy hogy többnyire találunk még évenkint két denártól 50-ig terjedő kivetéseket. A három, s egy tized múlva hat forintnál kevesebbet érő vagyonnal birók, (melybe nem voltak beszámítva a butor és ágynemük s némely házi állatok) az új, a leégett, a puszta házak s minden helységben egy biró vagy kenéz nem dicaltattak — a többieknek a befizetésre 20 napi határidő adatott. Ha az országos szükség a 99 denáros adóból nem telt ki, a nemesség önmagát rótta meg, s ez néha két annyi volt mint a jobbágy telek adója. Az adó nem fizetésért a jobbágyot a szolgabiró exequálta — de a nemes és a székely ellen keményebb eszközt használtak, az ilyen rosz adófizetőnek udvarházát egyszerűen földúlták. Egy ember ellen azonban egy dúlásnál több nem volt megengedve. Ily módon sikerült Martinuzzinak a zilált pénzügyi viszonyokat rendezni — s az állam rendes jövedelmét, sóból, dicaból, egyedárukból 300,000 forintra emelni. Nagy összeg akkor, midőn egy nagy köböl zab 20 denár, egy pint bor 3 dr., egy font hús 2 dr. volt, de a mely rögtön alá is szállt Castaldo idejében, bár nem az adózók könnyítése árán, mert mig Frater György kincstárnoksága idejében az adók elviselhetlenségének panasza nem szokott előfordúlni, Ferdinánd helytartói alatt rendes rovatot képezett, »hogy többet szenvednek mint a töröktől birt helyek.« [1]), s egyenesen a

[1]) A bécsi államlevéltárban van Castaldonak 1552. nov. 20-án

rosz gazdálkodás miatt, mert Castaldo, Dobó, Bornemisza után távoztukkor hosszú sora a társzekereknek vitte ki az elharácsolt kincseket. Bornemisza — Forgácsból tudjuk — tollát legalább benhagyta az országban, de a másik kettőt még ennyi feledékenység vádja sem terheli.

Miként az adó megszavazásának, úgy a hadsereg mozgósításának kérdése is az országgyűlés jogai közé tartozott, annyira, hogy — mint 1552-ben — meg is tagadhatta, de egyik sem volt új keletű jog. Mint végvidék ugyanis már a separatio előtt föl volt hatalmazva, az adókivetésre és hadszervezetre vonatkozó magyarországi törvényeket sajátságos viszonyaihoz alkalmazni, az átmeneti korszak a mohácsi vész után e részben is kedvezett az országgyűlési hatáskör szélesítésének, János király halálával az első pártos gyűlés mindkettőt teljesen kezébe ragadta, s a separatio véghez menetele, háboritatlan birtokában hagyta azoknak. Ezen idők nem voltak alkalmasak jogokat a közvélemény ellenére elkobozni, de ha Martinuzzi a közvéleményt megtudta nyerni, úgy, hogy tervei kivitelénél az ország egyik jogával sem jött összeütközésbe, utódjai Castaldo és Dobó oly akadályokat találtak azokban, mely minden működésüknek szárnyát szegte. Hiszen épen Castaldónak mondák a rendek: hijában vetik ki az adót, senki sem fizeti, hijában hivják táborba a rendeket, senki sem engedelmeskedik. S mint az, az ország jövedelméről, az ország katonaságáról is azt jelenté urának: semmi hasznát sem tudja venni, pár száz zsoldossal többre menne.

Pedig a hiba nem annyira a hadszervezetben volt, mely helyesen alkalmazva, mint Martinuzzi tette 1551-ben, ki csupán erdélyi sergekkel három ellenséget: a két oláh vajdát s a budai basát egyszerre három oldalon verte vissza, megfelelt az ország védelmének, hanem abban, hogy sem ő, sem Dobó nem tudták megnyerni az ügynek, melyet képviseltek a hazafiakat. Castaldo jó katona hirében állott Németországon, de a dévai szorosokat el se merte hagyni, mikor egy pár ezer emberével megmenthette

---

Ferdinándhoz intézett fölterjesztése, melyben említi, hogy Erdély jövedelme, mint a barát mondá »ad tercentos mille florenos ascendat« mit ő kénykedéssel »extraxisset.«

volna Temesvárt. Dobó Szamos-Újvár védelménél, midőn Petrovics Izabellának visszahódoltatta E. délyt, épen oly fényes katonai tehetségeket árúlt el, mint Eger védelménél: de csak közvetlen környezetére támaszkodhatván, nem az lett a végeredmény, mi Egernél volt — Szamosj-Úvárt föl kellett adnia.

Erdély hadszervezete nagy részben védelmi természetű volt, s annak egész rendszere várainak hálózatán nyúgodott. Ellenben állandó hadserege nem volt jelentékeny, 1540-ben minden nemzet külön ezer embert tartott, melynek megfizette zsoldját, s ez oda volt rendelhető egyetemlegesen, hova a kapitányok kivánták kül- és bel-ellenség ellen. 1542-ben ezek száma 1500-ra szállíttatott, 1550-ben 6000-re emelték föl: ezek voltak utóbb a »haczérok«, a »kék darabantok«, s képezték a fejedelem állandó seregét. Ez volt a tábor zöme, s kiállításuk, pontos megjelenésök fölött a főispánok, a székely főkirálybirák s a szász ispán ügyeltek. Magában a honvédelemben fő volt a nemzeti fölkelés. Ehez a tűzérséget a szászok szolgáltatták, a székelyek kapitányaik zászlója alá gyülekeztek saját »lustrájok« szerint, s a jobbágyok portánként szólíttattak táborba, különböző leg néha 10, néha 16 porta után egy jobbágy, mustra azaz sereg szemle szerint. Ha nagyobb volt a veszély, az összes nemesség is táborba szállt, várkatonáinak a védelemre nem szükséges, és fegyverfogható jobbágyainak kilenczedik részével, s hogy az ily egyetemes fölkelésből ki legyen kivéve, arról a törvény rendelkezett: a család föntartója, több testvér közül, tíz jobbágyból egy-egy, a falubírája, s némely zsellér.

S egy ilyen tábor sajátságos képet nyújtott: valóságos militia volt az, részben puskás, részben nyilas, kardos, vagy lándzsás; igen alkalmas a házi tűzhely védelmére, de nehezen és fáradsággal mozgósítható külső háborúra. Minden földesúr maga vezette a maga csapatját, állott légyen az egy pár emberből, vagy nőtte ki magát dandárrá, a helyről, hol udvarháza állott — bárha jobbágyai több megyében voltak is szétszórva, — oda hova a tábor volt rendelve: Keresztesmezejére, a megyesi vagy barczasági térre; minden várból, városból a belső védelemre nem szükséges nép oda gyült; oda Fogarasnak kiváltságolt, oda a királyi jószágok, aknák, harminczadok, kamarai uradalmak nélkülözhető népe: szóval Erdély 60—80 ezer embert táborba tudott szólítni. Minden

esetre jelentékeny szám, ha a tömegbe, a vezér lelket tudott önteni, de megbízhatlan teher, ha azt csak a törvény szigora hajtá össze, s a minden pillanatban összeülni kész tábori országgyülésben a nagyobb uradalmak, várak tulajdonosai a hadjárat czéljával nem értettek egyet.

Mert a vezénylet egysége meg volt a vezér kezében, a laksák hada, a várak, városok, kamarai jószágok csapatai, a székely, a szász sereg, ez az egész tarka vegyület annak engedelmeskedett, föltéve, hogy mint Martinuzzi e különböző elemeket össze tudta közös érdekben hozni, s a zászlós urak egész vidékeket dominálo hatalmát magának megnyerni. Azonban e had — s ebben állt hátránya — nem volt összeszoktatott, összegyakorolt sereg. A mustrák rövid tartamúak voltak, s csak annyira terjedtek ki, hogy megvizsgálták, ha megvan-e a kard, puska, vagy nyil és lándzsa? Aztán saját zsoldjukon élvén, s még élelmi szereket is — minden tiz jobbágy egy szekeret állitván ki — magokkal vivén, egy hosszú nyári táborozás nemcsak készletökből, hanem következő téli keresményüktől is megfosztá. Egy merész vállalat, lelkesült roham, gyors támadás fényes diadalt szerzett e hadaknak: de hosszabb combinált vállalat nem volt egyedül velök kivihető. Martinuzzinak, megtartván az egyensúlyt török és német közt, nem volt nagyobb zsoldos hadra szüksége. De midőn utóbb a fejedelmek támadó hadjárathoz fogtak, az ilyenhez szükséges hadat — nagyobb részben — a partiumból fogadták, s azért volt főként ennek megtartása életkérdés rájok nézve — hol már akkor képződni, alakúlni, szervezkedni kezdett a szabad hajdúság, mely a határszéleken folytonos harczban élvén a török végvárakkal, kapitányok alatt összetanúlt zsoldos csapatokká, a támadó hadra is alkalmas elemmé nőtte ki magát s Erdély ezenkori hadszervezetének is módosúlását vonta maga után. Ez alakúlás útja, nagyban meg volt egyengetve az által, hogy a zászlós urak hatalmát Mayláth, Bornemisza, Balassa, ezen intézvény utolsó nagyobb szabású képviselői megbuktatásában, Martinuzzi megingatta és főbb fészkeik közül Vinczet Szamos-Újvárt magának megszerzé, s midőn végre Fogaras is fejedelmi kézbe esett: könnyű munkája volt a törvényhozásnak eltörlése. Velök együtt elesett az akadály is, mi az erdélyi erő nagyobb öszpontositásának útját állta: vá-

raiknak fejedelmi kézbe jutása pedig a védelmi rendszer utolsó szálait is ennek kezében összpontosítá.

Az erdélyi hadsereg fennleirt szervezetéből folyt, hogy a törvényhozás a legválságosabb helyzetek közt megtartá befolyását a hadügyekre. Mayláth, lázadását s táborozását Izabella ellen országgyűlésből indítá, Bornemisza országgyűlésből vezette ellenműveleteit, s a középpárt, mely igazat akart tenni köztük szintén országgyűlésből tette kisérletét. A törvényességnek lényeges kelléke volt ez, melyet Martinuzzi sem mellőzött, Ferdinand sem mellőzhetett: akár egyetemes hadfölkelésről, akár az állandó csapat egy részének mozgósításáról, akár kapuszám szerinti katona adásrúl volt szó. Sőt a tábori országgyűlések által a hadjárat folyamára is gyakoroltak befolyást, mely még akkor sem lehetett jelentéktelen, midőn egy-egy főúr erős dandárral tudott akaratának támogatást adni, de a mely a zászlós uradalmak letűntével megszűnt félelmes lenni.

De ugyanezen befolyást, az államfőnek ezen ellenőrzését az országgyűlés a közélet minden ágára fentartá: fogadta a küludvarok követeit s nevezte ki az ország követeit azokhoz: fönhagyván az utasítást az államfőnek, hagyta helyben vagy vetette el az egyezkedéseket; választotta a fejedelmi tanácsot a királyné mellé épen úgy mint Martinuzzi vagy Castaldo mellé, mely ezek mellett az országgyűlést képvi- selte, szabályozta a kereskedést, megszabta a a mesteremberek készítményeinek (limitatio), meg a periratoknak árát, a törvénykezést, kitűzte a törvénynapokat, s fölfüggeszté a háború esetére a törvény folyamát.

Ez országgyűlések intézték a vallás ügyeit is s egyedül annak, hogy az, ki az állam élén állt, minden kérdésben pactalnid volt kénytelen a rendekkel, köszönhető, hogy türelmességének s utóbb szabadelvűségének olyan példáját mutatta, mely szokatlan volt abban az időben a nyugotibb államokban. A vallásszabadság korán megalkotott törvényének első szálai ez időkbe nyúlnak be s az 1543. országgyűlés óta hozott törvényekben a fejlődés és alakúlás minden stadiumát észlelhetjük. 1543. Fehérvártt junius végén tartott országgyűléssel párhuzamosan Magyar- és Erdélyország legkiválóbb tudósaiból összeállított zsinat Honter Libellus Reformationisa s ennek Apologiája fölött vitát kezdett, hogy az egy-

házak szertartásaiban állítsák vissza az egyformaságot és uniot. [1]) Nagy előhaladás volt a szabad gondolkodás megállapitása körül, hogy a vitatkozás nem hozhatta létre az uniot, s még a barát életében elhatároztatott, hogy »szabad legyen mindenkinek megmaradni az Istentől neki adott hitben« és senki felebarátját abban ne háborgathassa.«

Ez már a vallásszabadság határozott kimondása volt, mely Ferdinánd uralkodásának első évében (1551. decz.) megújittatott, s előbb tábornoka, utóbb a király által megerősíttetett. Négy hóval később még jobban formuláztatott a törvény, akkor már eltiltatott egyik felekezet a másiknak háborgatásától — rendszabály, mely már nem a protestánsok, hanem a katholicusok védelmére hozatott. Mert a katholicusok már sok helyen kisebbségben voltak. Törvénynyel kellett nekik biztositni a klastromba temetkezhetést s némely városokban a hivatal-viselhetést is, már az egyik vajda is nem a szentekre és szűz Máriára, hanem az igaz hit védelmére tette le az esküt s a papi jószágok secularisatiója félig elvben, félig tényleg el volt dőlve, azáltal, hogy a fehérvár püspöki jószágok és a quinquagesima a királyné udvartartására rendeltettek, az országgyűlés s néha az egyes nemzetek által koronkint megajánlott subsidium, évi átalány, pótlására.

Kapcsolatban volt az országgyűléssel maga a törvénykezés is, mert az egyetemes országgyűlés alkalmával tartották a legfelsőbb (felebbezési) törvénynapokat, melyeken az »ország főbirája« később a vajdák, de a kettő együttesen, vezették az itélet hozatalt; mert az országgyűlés határozta meg ezenkivül a törvénykezési terminusokat, állapitotta meg a törvényszüneteket, mert kiváló politicai bűnökben az országgyűlés itélt, s nemcsak a törvényhozás, hanem az ellenőrzés jogát is birta. A gyakorlat, az államfő személyes tulajdonai, annak hatalma, erélyessége befolyása szerént módositott ugyan e jogon, de elenyésztetni azt teljesen soha sem volt képes.

---

[1]) Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder-Kapitels vor der Reformation, und der auf dem Gebiete desselben befindlichen Orden von Karl Fabritius. Hermannstadt, 1875. 213. és 214. ll. közölve a meghívók.

És a had, pénz és törvénykezési ügyek eme centralisatioja az országgyűlés kezében, sem az egyes nemzetek jogkörének megdöntésére, sem a királyi hatalom megtörésére nem vezettek. A mi az országgyűlésen történt ezek közt, az, az érdekek kiegyenlítésére czélzó folytonos pactálás volt. Erdély a vajdai korszakból bizonyos hagyományokat vett át, s őrzött kiváló gonddal. Sem az idő, sem a viszonyok nem voltak alkalmasak azoknak megsemmisítésére, mert alapjuk a három nemzetnek, többször megújított uniojában biztosított önállósága volt. Ezen nemzeti hatalom absorbeálta a megyei jogkör tágulását, mely szemben a magyarországival jelentéktelen maradt, a szász székek önállóságra emelkedését szemben az universitással, s végre a székely székek nagyobb autonomiáját. Mindenik nemzet absorbeálta az alatta levő törvényhatóságok jogkörét, mert a nemzet egyeteme fölötte állt a törvényhatóságnak. De az országgyűlésen megfordított szerepe volt — itt védte azt a mit amattól elkobzott: az autonomiát. É min-s den hasonló kérdésben mindenik nemzet külön bizonyos pontig szövetségest talált a másik két nemzetben, mely természetes okból ellenzé egy rá nézve is veszélyessé válható praecedens fölállitását. Ez volt oka a többi nemzetiségek egyenlőtlen fejlődésének s a jobbágyság primitiv erkölcsi viszonyainak, mely akkor még annyira alantas fokon állt, hogy például az oláhság — bizonynyal inkább a hegyi vidéken lakó — rabolta magának a feleséget, s azzal nem esküdött meg, úgy hogy ez állapot megszüntetésére törvényt kelle hozni.

De mi ez institutiókban nehézkes, gyakorlatlan, államveszélyes volt, azt megszüntette az élet, az összetartozás szükségességének tudata, az összetartásra való törekvés — mi a nemzetek igen gyakori országgyűlési érintkezéseiben kiköszörült minden separatisticus hajlamot, kiegyenlitett minden ellentétet. A székelyek nem egyszer pactáltak a moldvaiakkal, szászok Ferdinánddal, de életerő mégis csak az olyan pactumban volt, mit a három együtt csinált.

SZILÁGYI SÁNDOR.

VIDÉKI MOZGALOM
A RÉGÉSZET ÉS TÖRTÉNELEM TERÉN.

A társas szövetkezés régészeti és történeti ismeretek népszerűsítésére és régészeti muzeumok alapítására hazánkban, az utóbbi évtized vívmánya. E tény közviszonyaink utóbbi fejleményeiből könnyen megfejthető. Az idegen absolutismus már uralma természeténél fogva ellene volt a szabad egyesülésnek, s a közmivelődési czélokra történő szövetkezések közt nyilván a történettudományiakat legkevésbé szívesen tűrte, miután ilyenek kihatásaikban mindig a nemzeti öntudatra hatnak.

Ha mégis az erdélyi muzeum-egylet már a hatvanas évek elején keletkezhetett, akkor e látszólagos kivétel nem dönti meg amaz átalános tapasztalatot. Mert a ki tudja, hogy mily végtelen küzdelembe került, míg az akkor már félig magyarok kezén volt kormányhatalom e *vegyes* természetű egylet megalapításába egyezett, könnyen átlátja miért nem volt az akkori idő történeti társulatok létesítésére kedvező.

Szükséges-e különben bővebben jellemezni ama kort, mikor tudjuk, hogy még irodalmunkban is megbénították történetirásunkat, hogy az alsó tanodáktól föl az egyetemig nem engedték nemzeti szellemben tanítani a történetet, s hogy akadémiánk és nemzeti muzeumunk is erősen érezték az akkor uralkodó nemzetellenes nyomást.

S ha mégis ugyanakkor a szász földön serény munkásságban találjuk a »Landesvereint«, s ha a tót, szerb és horvát nemzetiségeknek megvoltak rokon egyleteik, ebből bizonyára saját honi történetirásunknak vajmi kétes haszna volt!

Ellenben elismerjük, hogy nemzeti műemlékeink az ötvenes években támadt bécsi központi fölügyelő bizottság részéről nem

egyszer figyelemben részesültek, a mint ténynek elismerjük azt is, hogy honunk emlékei leginkább e bizottság kiadványai révén kerültek a külföld méltányló tudomására.

Azonban a bécsi kormányközeg mindamellett nem járúlt a régészet népszerűsítéséhez hazánkban.

Az érdem, hogy a hazában majd mindenütt támadtak a műemlékek és leletek buzgó őrzői, hogy sokfelé a vidéki értelmiség nemzetünk múltjából reánk maradt kincsek muzeumokba gyűjtésére szövetkezett, ez üdvös mozgalom megindítása nem idegenek érdeme. Azt megindították azon buzgó és szakértelmű hazánkfiai, kik az akadémia kebelében a régészeti állandó bizottságot teremtették és éveken át mint e bizottság lelkes előadói szóval, tettel, semmi fáradságot nem kímélve a régészeti ügy apostolai gyanánt bejárták az országot; része volt benne továbbá a Magyar Történelmi Társulatnak és a Nemzeti Muzeumnak, amannak leginkább vidéki kirándúlásai által, emennek pedig évtizedek óta a nemzet zömére ható gazdag kincsei által. Végre nagy része volt régészetünk és történetünk ügyének jobbra fordúltában az új alkotmányos aerának, mert leszakadt mindazon gát, mely közművelődésünk szabad fejlődését előbb megbénította.

Ennyit említek a mozgalom megindúlásáról, melynek eddig létesített eredményeit itt rövid vázlatba foglalni szándékom.

Az átnézetben fölsorolom előbb a már több év óta létező társulatokat, áttérek ezután azon megyékre és városokra, hol még csak lángra kel a tűz, vagy máris elaludt, végre a már létező vagy csak alakúló félben lévő városi, tanodai és püspöki muzeumokat nevezem meg.

1. A vidéki társulatok közűl első helyen említem a *Vas-megyei régészeti egyletet.* Szombathelyen van székhelye és a püspöki palota földszinti termében van muzeuma, mely egyéb vidéki társulatok muzeumai közűl úgy a tartalom gazdagságát és becsét tekintve, valamint a fölállítás és rendszer dolgában méltán kiemelhető. A társulat alapítója és három év óta lelke Lipp Vilmos tanár. Tagjainak száma meghaladja a hatszázat s a közönség érdeklődése a két év óta már közszemlére állított gyűjtemény iránt folytonosan növekedik. Az egylet irodalmi működése az »Évi Je-

lentés«-ben központosúl, melynek 1875-ikben harmadik kötete jelent meg. [1])

2. Míg a vasmegyei egylet szűkebb terűleten és nevéhez híven, tisztán régészeti czélok után jár, a *Dél-magyarországi történelmi és régészeti társulat* az egész, előbb úgynevezett Bánságra terjed, és miként négy évi működéséből kitűnik, tulajdonképeni körén kívűl eső föladatoktól sem idegenkedik. Tagjainak száma a harmadfélszázat megközelíti és tisztei buzgósága reménylenünk engedi, hogy ezentúl is még emelkedni fog e szám. Erre legjobb biztosítéka van az egyletnek alapítója és elnöke a régészetet kedvelő Temes-megyei főispán Ormós Zsigmond személyében. Kívűle még Szentkláray Jenő, Despinits Péter, továbbá Janky Károly és Miletz János működtek közre az egylet vezetésében. Az egyletnek székhelye Temesvár és az ottani megyeházban van állítólag muzeuma is, melyről sem azt nem olvastam még, hogy rendezve van, sem azt, hogy a közönség látogatja, szintúgy lajstromát sem láttam. A társulat kiadványai eddig következők: Az 1873-ik évi közgyűlés emlékkönyve, Szentkláray értekezése Temesvár magyarosításáról és az 1875-től évnegyedenként megjelenő »Értesítő. [2])

3. Ha Temes-megyétől fölfelé fordúlunk, a szomszédos Békés-Gyulán rokon egyletre találunk. Czíme: *Békés-megyei régészeti és művelődéstörténelmi egylet*, s e tág fogalmú czímnek megfelelőleg egy évi működése is bizonyítja, hogy nem sorolhatjuk

---

[1]) A Vas-megyei régészeti-egylet évi jelentése; szerkeszté Lipp Vilmos tanár, Szombathely 1875. 8-adr. 146 lap. Tartalmát a szokott hivatalos közleményeken kívűl nyolcz népszerűen írt s a régészet és érmészetbe vágó czikk képezi, melyek egyike Bubics Edétől való, a többi hét Lipp Vilmos tollából eredt.

[2]) A Dél-magyarországi történelmi és régészeti társulat 1873. évi május 15-én Temesvárott tartott közgyűlésének emlékkönyve. 1873. 8-adr. — Szentkláray Jenő. Észrevételek Temesvár physiognomiájának magyarosításához történelmi és régészeti alapon. Temesv. 1873. 8-adr.— Történelmi és régészeti Értesítő. A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat közlönye. Az igazgató választmány megbízásából szerkesztik Janky Károly és Miletz János tanárok. I. évfolyam 1875. 4 füzet januarius, aprilis, julius, october. Temesvárott.

az egyletet a tisztán történeti irányúak közé. Az egylet számára évek óta id. Mogyoróssy János készítette elő a talajt, s ő jelenleg, miután régiség gyűjteményét nagylelkűen Gyula városának fölajánlotta, a muzeumi őr. Elnöke Göndöcs Benedek, alelnöke Haan Lajos és titkárja egyúttal a társulat első évkönyvének [1]) szerkesztője Zsilinszky Mihály. A tagok száma a 260-at túlhaladja; gyűjteménye megtekintős gazdag, egészben helyes rendben van, a nyári hónapokban bizonyos órákban a közönség előtt is nyitva áll.

4. A Békés-megyei egyletnél néhány évvel idősb az 1872-ben alakúlt *Bihar-megyei történelmi és régészeti egylet* Nagy-Váradon. Tagjai száma az 1875-ik évben már a háromszázat megközelítette. Alapításában legtöbb érdeme volt id. Gyalokay Lajosnak és Cséplő Péternek; az előbbi mint alelnök most is élénk részt vesz az egylet vezetésében, az utóbbi ellenben 1875-ben muzeumőri tisztéről lemondott. Az egyletnek most lelkei: a titkár ifj. Gyalokay Lajos és ifj. Bölöni Sándor, Cséplő utódja. Az egylet eddigi gyűjtéséből mintegy 3000 dbra menő muzeum támadt, és csak az sajnos, hogy a gyűjteményt szük és nedves helyen tartják, s a közönség előtt nem nyitják meg rendesen. Másfelől örvendetes, hogy a társulat újabban történeti irányú havi folyóirat kiadására vállalkozott, a lap változatos tartalommal 1875-ik évi április óta fönáll és a szokásos két havi szünet megtartásával havonként jelent meg egy száma.[2])

5) *A Pozsony-megyei* egylet, melyet Jedlicska Pál évek óta előkészített, múlt évben Rónay Jáczint elnöksége alatt létre jött. Tagjai meghaladják a kétszázat és a mint a pozsonyi muzeum a vele szövetkezett társulatnak már több ízben üdvös hatását érezte, úgy az egylet, irodalmi téren is legközelebb be fogja magát mutatni évkönyvével.

---

[1]) A Békés-vármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve 1874/5. Szerkesztette Zsilinszky Mihály I. kötet. 8-adr. 192 l. A rendes jelentéseken kívül történeti és egyébirányú czikkekkel.

[2]) Régészeti és történelmi közlemények. A Bihar-vármegyei régészeti és történelmi egylet közlönye. Nagyvárad, 1875. I. kötet; szerkeszti ifj. Gyalokay Lajos. 8-adr. 15 ívből álló kötet, előfizetési ára nem tagok számára 1 frt. 50 kr. o. é.

6. *A Felső-magyarországi muzeum-egylet* említésével befejezem azon egyletek sorát, melyek nemcsak léteznek, de működésökről életjelt is adnak. Az egylet 1872-ben Klimkovics Ferencz, Béla és Gábor, Myskovszky Viktor, Károly Gy. Hugo és mások buzgólkodása folytán létesült és ma már kétszáznál több tagot számít. Gyűjteményei nem tisztán régiségekre, érmekre és kéziratokra terjed, de van az ezret meghaladó könyvtáruk is, és vannak képeik, s természetrajzi gyűjteményök; a régiségek és érmek száma megközeliti a harmadfél ezret. Az egylet munkásságáról egyébiránt tanúságot tesz a Károly Gy. Hugo titkár által szerkesztett 1872|3-ra szóló évkönyv.[1])

7. Ha Abaújból a szomszéd Szabolcsba áttekintünk, ott már a hatvanas évek végén a főispántól b. Vécsey Józseftől élesztett régészeti mozgalomra találunk. Gesztéreden és egyéb helyeken ásatásokat rendeznek és Nagy-Kállón a hetvenes évek elején egész hévvel egyletté egyesül a megyei értelmiség. Egyesek áldozatkészsége csakhamar egy kis gyűjteményt hozott össze, melynek rendezésére Pestről meghíttak egy szakembert, az rendezte és leírta ama gyűjteményt[2]) és nem egy vidéki gyűjteménynek segítségére volt a kis dolgozat tárgyai fölállításában. Évek múltak; lemondott a főispán, elment a buzgó titkár Tokaji Nagy Lajos és azóta a szabolcsi egyletről hallgat a krónika, és ha mégis a kis gyűjtemény így hijába nem állott szét, miként a rövid lét után a láthatárról letűnt egylet, s ha Szabolcsban teljesen még sem szűnt meg a régészeti érdek, Jósa Endre és Somogyi Rezső uraknak köszönhető.

Vajjon a szabolcsi társulat sorsára jutott-e a *szegedi szabadelvű kör történeti osztálya* is? Három évvel ezelőtt ez osztály indítványozója Reizner János még szép reménynyel csüngött rajta. Teljesült-e a remény, nem-e, ismeretlen előttünk, elég hogy működése semmi nyomát nem látjuk.

---

[1]) Károly Gy. Hugo. A Felső-magyarországi muzeum-egylet első évi könyve. Kassa, 1874. 8-adr. 70 l. A szokott hivatalos ügyiratokon kívül van benne egy régészeti és egy irodalmi czikk az előbbi Myskovszky, a másik Károly Gy, Hugo tollából.

[2]) Lsd. Arch. Értesítő. 1871. V. kötet 3., 4., 5., 6., számaiban.

Van egyébként *Szeged környékén* a régészetnek más buzgó híve is: Ambros József, ki szüntelenül szítja a szövetkezés eszméjét magán körökben és a helyi lapokban. Talán sikerül neki, a mit előtte a hason czélra törő Molnár Antal elérni nem bírt.

Kedvezőbb hírt veszünk a *gödöllői régészeti egyletről.* Ez egylet bár alig féléve, hogy eszméje megpendíttetett, ma már minden alakulási phasison túl van és tagjainak száma máris megközelíti a kétszázat.

Épen ellentéte a gödöllői egylet gyorsan cselekvő alapítóinak a *Fehér-megyei muzeum* tervelői lassúsága. A megyei szervező bizottság már 1872-ben kimondta a fölállítást, találtak is alkalmas őrt, egyes áldozatkész ügypártolók adtak is már ajándékokat a gyűjtemény számára, de ha ma kérdjük, hogy hol van a muzeum a felelet reá: nem tudjuk.

Rokon a *veszprémi régiség-egylet* ügye. 1872-ben Iványffy buzgólkodott mellette, utóbb Véghelyi Dezső érdeklődött iránta, de eddig még nem alakult meg az egylet. A közel jövőtül várjuk még több egyéb egylet megalakulását. Így a *Tisza-fürediét*, melyet Tariczky Endre alapít és a *debreczeniét*, melyért évekkel ezelőtt Kovács János tanár buzgólkodott.

Hasonló törekvésekre találunk *Szepes-megyében.* Ott Sváby Frigyes megyei levéltárnok Lőcsén egyletet, *dr. Vajdovszky János* pedig Szepes-Váralján Császka püspök erélyes támogatása mellett keresztény muzeumot alapít. A szomszéd *Ungban* pedig a természettudományi társulat kebelében létesült egy régészeti osztály, melyről még nem tudunk egyebet, mint azt, hogy az indítvány Valkovszky esperestől indult ki és rokonszenvre talált. *Barsban* hasonlókép a gyógyszerész egyletnek volt régészeti és történeti osztálya, de az daczára Boleman Ede buzgóságának nem sokáig létezett. Megszűnt még három évvel ezelőtt és itt csak azért említjük, mert ez osztály szép emléket állított magának a nemzeti muzeumban az által, hogy érdekes régiség-gyűjteményét megszűnte után ott letéteményezte.

*Hont*ról csak azt jelenthetjük, hogy ott alkalmilag volt régészeti kiállítás, de bár tudományunknak ott több buzgó híve van, muzeum vagy egylet még nem létesült.

Liptó-megyében elismerésre méltók Majláth Béla fáradozásai szakunk érdekében, melyet hivatalos úton az előfordúló leletek megmentése által és társadalmi úton népszerű nyilvános fölolvasások által emelni törekedett. Sajnos azonban, hogy közel öt év óta folytatott ernyedetlen buzgalmának még nem sikerült a megyei értelmiséget társulattá egyesíteni.

Hasonlót kell *Komárom-megyéről* mondanunk. A minő elismerésre méltó hévvel karolta föl eleinte a megye alispánja a bregetiói romok, emlékek és leletek megmentése eszméjét: a két évvel ezelőtt ez ügyben folytatott értekezletek és tanácskozmányok siker nélkül maradtak és tisztán a régészeti bizottság, valamint az emlékek központi bizottságának köszönhető, ha ama helyen a classicus föld eme maradványai nem maradtak még sem fölügyelet nélkül; a mozgalom azzal indúlt meg, hogy *Bács*-megyében Baján még 1869-ben hat lelkes régészetkedvelő Römer vezérlete mellett az alföldön, az első régészeti ásatást rendezé. Várható volt, hogy e szép kezdetnek tartósabb sikere leend és kár, hogy ott az első szikra egyelőre utolsó is volt!

Talán nem jog nélkül ugyanazt mondhatjuk *Sopronyról*. Ott »Soprony városa történetének s művészetének fejlesztésére« még 1869-ben alakúlt társulat, olvastuk értelmes alapszabályait, s akkor azt is határozták, hogy egyleti czéljaikra külön »Értesítőt« is fognak kiadni, de az utóbbi hat év alatt ez egylet működéséről semmi hír nem került a nyilvánosság elé. Így végig mentünk a vidéki egyletek sorján és fölemlítettük azokat is, melyek csak a múltban voltak vagy csak legközelebb fognak megalakúlni. Legközelebb a városi-, tanodai- és püspöki muzeumokra térünk.

HAMPEL JÓZSEF.

B. KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE.

Nemzeti irodalmunk és közéletünk a múlt deczember 22-dikén elhúnyt b. Kemény Zsigmondban egyik legkiválóbb nevezetességét gyászolja. Egy nagytehetségű originalitás, a milyen ő volt, Európa bármely gazdag irodalmában ritkább tünemény, hogysem nagy veszteségnek ne számítanák letüntét.

A műveik által tett szolgálatokon kívül az ily eredetiségek a legnagyobb becsü monumentumok maradnak a korból, melyben éltek, a jövendő történész előtt. Mert mentül nagyobb, mentül eredetibb a talentum, annálinkább repraesentálja a maga korát szellemben s uralkodó irányokban, — míg a kisebb talentumok csak külső formákban hordják magukon a kor bélyegét.

Közéletünk egész egy külön korszaka az, melyben báró Kemény Zsigmond nevelkedett és kezdte élete pályáját. Értem az 1835—1845-diki kevés számú éveket.

Habár nincs ok nagy reménynyel nem lennünk az újabb nemzedék iránt: de igen feltünő a különbség a mai közszellem és ama korábbi közt, mely a fiatalság színét lelkesíti. Az irodalmi és politikai palyára komolyabb tanúlmányokkal készültek, még pedig magok erején, (autodidaxissal), mint ma a doctori üres czím elnyerésére. Körülbelül a nevezett években kezdik fényes pályájokat Eötvös és Szemere, Szalay és Csengery, Dessewffy Aurél, Horváth M., Lónyay, Kazinczy G. és Pulszky több más jelessel együtt. A negyvenes évek irodalmának java majdnem csupa fiatalokból, de komoly készültségü fiatalokból áll. Midőn Csengery a »Pesti Hirlap«-ot átvette a vezértől az újdonságiró közlegényig (az oly kitünő tehetségü Pákh volt az) a szerkesztőség egyik tagja sem volt több 22 évesnél.

Pedig a »P. Hirlap«-ot a tudósságig, doctrinairségig komoly lapnak tartották. A szintén komoly »Árvízkönyv« hasonlókép az Eötvös-féle fiatal csoport műve volt nagy részben. A komoly törekvések ezen fiatal erélyű korába esik báró Kemény Zsigmond magasb irodalmi nevelkedése és föllépte is, ki egyike volt a legalaposabb készültségű ifjaknak. Azon kor politikusai többnyire írókká lettek először, míg mai nagyjaink mintegy megalázkodásnak tartják egy Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Kemény fegyverét, a tollat, venni kezökbe. Meg is látszik mai journalistikánkon!

De az ismeretek kincseinél, melyet az akkori fiatalság színe-java szerzett, s írói hajlamuknál magasabbra helyezzük azt az erkölcsi motivumot, mely lelkesítette, s majd mindnyáját kitüntetőleg jellemzi. Nem kenyérkereseti kénytelenség, nem a véletlen vitte őket az írói pályára: hanem erős, elszánt akarat, — szent fogadás, melynek megtartására minden akadályon keresztül kellett törni. A kor az elszántság korszaka is. A hazafiság azon idealis tisztaságban, mint azt Vörösmarty és Kölcsey kifejezték, volt a törekvések rúgója és éltetője. A hatás minősége már csak abból is kétségbevonhatlan, hogy ama korbeli jeleseinknek csaknem mindenike a költészet terén is próbát tett kitűnni. A nálunk akkor inkább mint ma, kivált komoly törekvések mellett, hálátlan belletristicai tér, oly varázsszinben tűnt föl a tehetséges fiatalok előtt, mint az ugyanazon időben hatalmas lendületet nyert színpad, melyre példátlan nagy számban szülte a kor a jelesnél jelesbeket, — pedig anyagi jutalomról e téren is szintoly kevéssé lehetett szó, mint az irodalom terén.

Az egész kor styljében hathatósan nyilatkozik a lelkesítő közszellem, — s e styl nagyon különbözik a mostan divatozótól.

Az író modorán nem volt szabad akkor feltűnni, hogy maga is közömbös a kifejezett eszme iránt. A toll az erős meggyőződés, vagy legalább a megindúlás és hevület eszköze volt. Egyszersmind a költői művészi formára törekvés tűnik föl a prózában is. Inkább a sallangos czifrázásokkal túlterhelt, mint az ornamentumokat merőben nélkülöző forma

volt szokásban, a kevésbé tehetségeseknél. A pongyolaság, esetlenség oly hiba lett volna, mint a közömbös beszédek.

Kemény Zsigmond styl tekintetében talán legkiválóbb gyermeke a nevezett kornak. — Széchenyi hatalmas styljén kívül nincs újkori irodalmunkban próza, melyben annyi erő volna egygyé tömörülve. Az egyén minden lelki tehetségei vannak concentrálva irataiban, — s következőleg egyéni sajátságai is. Kevés jártasság kell hozzá, hogy nehány kiszakasztott sorból ép oly biztosan rámondjuk: ezt Kemény írta, mint egyetlen egy periodusból rá ismerünk Széchenyi tollára. Az a sajátságos választékosság, mely némi különczséget ad modorának, s mely nem sorolható az érdemek rovatába, magában is bizonyítja a törekvést a mindennapiasság kerülésére. Ezen fogyatkozás a művészi forma keresésének, tehát érdemének túlságából eredt.

Kemény stylje soha sem pongyola. Lehet azt kissé nehézkesnek, egyenetlennek, compositióit kissé szakadozottaknak nevezni, de üresnek, közömbösnek, pongyolának soha. Habár némely külsőségekben, egy-egy mondat alkatában, s néha még az orthographiában is feltünék némi elhanyagoltság, ez inkább a mélyen gondolkodó főnek a külsőségekben való szórakozottsága. Mintegy a kéz, s nem a lélek pillanatnyi megreszketései.

Kemény a gondolkozók, mélyebben észlelők és érzők írója és költője volt. Maga sem volt soha csalódásban arra nézve, hogy szélesb körben közkedvességűvé nem lesznek munkái. Első fellépte óta mind végig sem mint regény-, sem mint hírlapíró nem volt *divatban*. — Talán soha sem is vágyott ezen dicsőségre. Azon kevesek közé tartozott, kik természetöknél fogva idegenkednek a »profanum vulgus« tapsaitól. — Soha sem irígyelte másoknak valamint egyéb tulajdonát, úgy népszerűségét sem, sőt (bizonyos humorral) gratulálni is tudott neki: de, valamint személyére nézve semmi kiállhatlanabbat nem képzelt a fêtiroztatásnál, úgy az irodalomban is a szerfölött nagy népszerűség talán kétkedővé tette volna irodalmi értéke iránt. E részben igen különbözik nem egy

kortársától, kikben több jele mutatkozik a népszerűséggel való kaczérkodásnak.

Ha Kemény stylje maga is jellemzi a kort, melyben fiatalkori nevelkedése történt, szintoly jellemzők a szakok, melyekre munkásságát fordította. Egy személyben költő és politikai férfiu, mint a vele egykoru Eötvös, s mint, legalább igyekezetben, Szemere Bertalan. S ezen szempont az, mely nekünk historicusoknak figyelmünket leginkább magára vonhatja.

1825 óta mig a politikában elkezdődik a múlt institutiói elleni hadjárat, egyszersmind a közfigyelem nevekedő részvéttel fordúl a nemzet fényesebb múltja felé. És ezen múltat a nagy közönség előtt csak kis mértékben tárták föl a kor történetírói — a költők vették ki a tollat a történész kezéből. Először ódák, majd hősköltemények, balladák s hazafias dalok, végre históriai regények írására adják magukat a nagyobb tehetségek vagy nagyobb ambitiók, s ezek — kevés kivétellel — a kor legnagyobb sensatiót keltett irodalmi termékei.

A mai kor historiai irodalmának hálával kell megemlékeznie a forradalom előtti költőkről, kik akkor tárták fel a mult századokat s azok nagy dicsőségét és szenvedéseit, mikor a mi latin historiai irodalmunk megszünt közérthetőségű lenni, s a magyar nyelvű történetírásnak nem volt ideje oly fokra fejlődnie, hogy a nagy közönségre hasson. Mentül kevesebbet hangzott az iskolák tantermeiben Árpád és a Hunyadiak neve, annál nagyobb lelkesedéssel szavalta és énekelte a fiatalság a tantermen kívűl a nemzet régi dicsőségeit. Ezek közt volt Kemény Zsigmond is, ki az enyedi collegiumban a Virgilből hagyott leczke helyett Vörösmarty »Zalán futásá«-t tanúlta könyvnélkűl a folyosókon. Úgyszólván gyermek kora óta megvolt benne a történelem tanulása iránti vonzalom, de egyszersmind a történelem költői formába öltöztetésének előszeretete — a kor izlésének s irodalmi viszonyainak hatása, ez utóbbi részben, mint a fiatalkori hajlamok szoktak, megmaradt lelkében mind végig.

Pedig Kemény azon kivételes helyzetben volt, hogy gyermekből fiatallá fejlődvén, a magyar történelmet realisabb

oldalról is ismerje, mint a mennyire Vörösmarty, Kölcsey, Berzsenyi műveiből lehet.

A mit Kemény elmondott akadémiai emlékbeszédében egykori tanára, Szász Károly fölött, az egyszersmind Kemény életrajzának egyik lefontosabb darabja. Ezen emlékbeszéd azon mélyen patheticus mondattal végződik, hogy e földön nincs senki, kinek, szülőin kívül többet köszönne, mint Szász Károlynak.

Ezen tanár rendkívüli talentum, s kitünő szónok volt Imposans s mégis szeretetre méltó személyisége, genialis, szikrázó elméje, ellenállhatlanúl magával ragadó ékesszólása által nem csupán hatást tett a fiatalságra, hanem izgalomba, forrongásba hozta. Az előadott tárgy jogi volt, — de nem abstract részei, hanem a a specificus magyar és erdélyi közjog által tett oly rendkívüli hatást. A magyar jog históriai alapon nyugodván, hazánk történetének igen fontos részei nyertek Szász Károlyban avatott és ékesszóló magyarázót, — természetes, oppositionalis szellemben.

Előadásai beváltak volna országgyülési hatalmas beszédeknek. Ily tanár mellett, ki egyik főeszközlője volt annak is, hogy a latin helyett Enyeden a magyar lett a tanítás nyelvévé, a nemzeties iránnyal együtt a Keménynél kevésbé fogékony lelkek is mélyen fölfoghatták, hogy a hazai történelemnek, kivált nálunk, mily nagy gyakorlati jelentősége is van minden közpályára készülő emberre nézve. — Kemény tehát abban a kivételes szerencsében részesült, hogy ha nem is épen az iskolai, hanem az akadémiai termekben is érdeklődést nyerhetett a történelem iránt. — Ezen kívül nem lehetett hatás nélkül lelkére családjának fényes multja, — s elősegítette hajlamait maga a környezet. Erdélyben a régi nemzeti szokások sok részben jobban megmaradtak, mint a haza többi vidékein. Főurakat és uri asszonyokat lehetett még látni, kik Bethlen és a Rákócziak korára emlékeztettek patriarchalis egyszerű-égök és calvinisticus őszinte kegyességök által. Az emlékek is, várakban, városokban, írott krónikákban sürűbben voltak találhatók, mint másutt. A nemesi s főuri családoknál kézirati másolatokban sürün lehetett találni Cserey

és mások krónikáit, melyek csaknem rendes olvasmányok voltak. Már pedig semmi sem alkalmasabb fölkelteni a fiatalokban a történelem iránti érdeket, mint ily részletes egykorú mémoireok olvasása, s Kemény már nyilvános pályára lépte előtt ezekből, valamint Bethlen Farkasnak s másoknak kinyomtatott műveiből részletesen ismerte legalább Erdély történeteit.

Kétségkivül ezen fiatalkori olvasmányoknak köszönhetjük, hogy Kemény tevékeny részt vett az 1852-ben megindúlt, nemzeti vállalatban, az »Ujabb Nemzeti Könyvtár« kiadásában — mely vállalatban neki köszönhetjük *Szalárdy* Krónikájának 1853-ban történt megjelenését. Ő, mint éles kritikai ész a mult krónikáit nem úgy olvasta már fiatal korában, mint száraz adatok halmazát, hanem a krónikairók lelkülete, gondolkodása, s a kor szellemét tükröző részek érdekelték leginkább.

Mindezen előkészületek nyomán a fiatal Kemény a legjobb útban volt, hogy történetiróvá legyen, és csakugyan legelső irodalmi műve, ha nem csalódunk, történelmi tárgyú volt: »*A mohácsi veszedelem okairól.*« Megjelent 1839-ben a »Hasznos Mulatságok«-ban. Aligha nem Bethlen Farkas művéből merítette az impulsust, mely mint tudva van ezen thémán kezdődik. Habár az emberek megítélésén e művében meglátszik az ifjú tapasztalatlansága a világi dolgokban, mit nem pótolhat még a lángész se, de mély fölfogással tárgyalja a *politikai intézmények* hanyatlását. Egyszersmind a lelki irány nem közönséges komolyságára mutat, hogy egy 22—23 éves ifjú, akkor, midőn nemzeti önbizalom és a jövő iránti rózsaszín remény a tetőpontja felé volt, a nemzeti sülyedés óva intő képét mutatja föl, a helyett, hogy a »régi dicsőség« fényes tableaujával akárná lelkesedésre ragadni közönségét.

És bármily egyszerűnek látszik, maga a czím nem épen mindennapi történetirásunk terén, hol legtöbbnyire elmondják nekünk mi történt, de nagy ritkaság, hogy meg lenne magyarázva, *miért* történt. Ime Kemény egyszerre a történelmet a leglényegesebb és nehezebb oldaláról tárgyalja — az esemény *okait* magyarázván.

A történetirásra szükséges tehetségek közül nem hiányzott Keményben az emlékező tehetség sem. A mily feledékeny, vagy inkább szórakozott volt az élet apróbb ügyeiben, oly jól emlékezett élettapasztalásai és olvasmányai tanulságos részleteire. Megvolt benne fiatalabb éveiben az adatok gyüjtésében való buzgalom is.

Messze földről útazott a negyvenes években egy régi várba, melynek kapuját pár sorban volt leirandó történelmi regényébe. A mily kevéssé lényeges ez egy regényben, annyira bizonyítja egy passionatus történetbúvár aprólékosságig menő érdeklődését és scrupolositását.

De megvolt benne azon magasb rendű tehetség is, hogy a történelemből nagy politikai tanúlságokat vonjon. Tudott biztos következtetést vonni a jelenből a múltra s a múltról a jelenre. Politikai irataiban mindig megvan a históriai háttér, s egész gondolkodását a politikában a históriai fejlődés szemmeltartása irányozta, — minélfogva nem volt nála kevésbé forradalmi ember az egész országban. Lakása falait — némely becses ajándékon kívül — egyetlen egy maga választotta kép díszítette — ez fejedelmi ősének, Kemény Jánosnak, olajfestésű arczképe volt. Kemény János pedig a maga korában az Ausztriával való kiegyezés embere; — jeles utóda falán annál mélyebb jelentése volt, mivel a minta ama politika martyrja lőn.

Végre legkitünőbb volt Kemény, mint történetismerő a legnehezebb szakban, a múlt korok szellemének fölfogásában. Neki azon régiségbúvári külsőségek is, minő öltözet, bútorzat, s melyekben Walter Scott az úntatásig menő részleteket halmoz föl, csak annyiban bírtak értékkel, a mennyiben a múlt embereinek szenvedélyeit és gondolkodását ábrázolják. — Kemény a benső, a lélek titkaiba igyekszik hatni. Regényeiben nemcsak ódon zománczúl van meg a históriai színezet, hogy aztán modern gondolkodást és érzületet bújtasson bele, egész poétai szabadsággal, — hanem főtörekvése a múlt embereinek szellemébe hatni. És nem a felületesebb érzelmeket szerepelteti, hanem a műizlés s a lelkiismeret mélyeit és a vallásos érzelmek magasb regióit szereti fölkeresni. És

ezen oldalát a kornak, melyet a történelem *transcendentalis* részének nevezhetünk, hová a közönséges elemi segédeszközökkel nem lehet följutni, mélyebb igazsággal festette, mint bárki más. Igaz, hogy költői műveiben a históriai realitáshoz képest nagyításokat találunk; de azok a költői eszményítés elkerülhetlen kellékei. A költő túlzásai mellett az alap hű voltában mindenütt föltaláljuk az avatott és gondolkodó történészt.

Emlékbeszédei s emlékbeszédszerű életrajzai (a két Wesselényi és Széchenyi), sőt több hírlapi czikkei is tanúsítják, mily mesterien avatott volt Kemény a jellemek fölfogásában és rajzolásában.

Ha hozzá veszszük azt a magvas, erőteljes prózát, — mely Széchenyién kívül páratlanúl áll irodalmunkban, — elmondjuk, hogy benne egy elsőrendű történetírói, talán egy Tacitus-szerű tehetséget vesztettünk.

De nem! Ez a tehetség életében is munkás volt s halála után sem szünik meg munkás lenni. Habár képes lesz vala a világ legnagyobb irodalmaiban kiváló helyet elfoglaló történelmi mű megírására — regényeiben és politikai műveiben, históriai ismeretei és talentumai nagy értékűek voltak és maradnak, s egy historicus szakbeli önzése nem mehet annyira, hogy elismeréssel ne adózzék annak, kinek majdnem minden művét valódi történetírói szellem lengi át — és ha méltó helyet engedünk történetirásunk fejlődésének leirásában általán az 1825-től 1848-ig írt költőknek, mennyivel méltóbb hogy a történész megkoszorúzza annak sírját, ki épen ezen nemben valamennyi kortársa fölött áll. Habár históriai regényei nagyobb részét Kemény 1848 után írta, de irodalmi nevelkedése azon év előtt már be volt fejezve, s habár iskolája s publicistikai állandó foglalkozása a politika és történet realisabb, gyakorlatiabb tárgyaira vonták figyelmét, ama kor szelleme és izlése a költői forma iránti előszeretetet állandósitotta lelkében, annyira, hogy őt a regényirásra nem anyagi haszon, s még kevesbbé népszerüségi ösztön vagy ambitio vezette. Neki az lelkiszükség, az szellemi élvezet mámora volt. Nem tudott tollat venni kezébe anélkül, hogy lelki tehetségei túlfeszült

munkába ne jöjjenek. Ezen felindulás, mely az élvezetnek legnemesebbjei közé tartozik, tetőpontot ér a költői és művészi alkotásoknál. Kemény, kinél a közönséges életben gyakran feltünt a szórakozóttság, érdekletlenség, lehangoltság, szóval mindannak épen ellenkezője, mit azon élénk lelki munkásság, melyről iratai tanúskodnak, megkiván — nem volt a mindennapi egyenlő munkásság embere, minőt a szaktudományok követelnek. Túlfeszített erejü munkásságát teljes veszteglés váltogatta. Természetében volt-e ez eredetileg, vagy költői foglalkozás által lett szokásává, nem dönthetjük el; — de bizonyos az, hogy szoros kapcsolatban állott regényirói hajlamaival.

Ismerősei tudták mint képzelte magának Kemény Zsigmond a boldogságot. — Itt hagyni a politikai életet, s a főváros zaját, — megvonni magát Jánosnál, az ő öcscsénél, s őt legjobban szerető barátjánál, ki a testvéri szeretet megtestesülése, s ott Erdély egy félreeső falujában késő vénségig irni a regényeket — ez volt neki a boldogság netovábbja, és komoly terve élete végső éveire, melyet teljesitni csak azért halogatott, mert nem gondolta oly közel végét. Vágyait, a sors mint szokta, oly módon teljesitette, hogy az ajándék épen főértékét veszitette el. Ott töltötte a rég óhajtott falusi magányban, a szeretett testvér mellett utolsó éveit, de minden szellemi munkára képtelenül, s megfosztva annak világos tudatától is, hogy vágyai mily hiányosan mentek teljesedésbe.

Nem szándékom Kemény politikai pályáját részletesen ismertetni. Annak súlya az 1850-től 67-ig terjedő legmostohább időkre esik. Visszásabb helyzet alig képzelhető; mint a melyben szerepét le kellett játszania. Ő, a személyére nézve vitéz őseihez méltó bátorságú, de a politikában nagyon körültekintő s aggodalmas ember, a kinek minden hajlama, sőt tehetségeinek vegyülete a mérséklet és óvatosság szerepét szabta ki, egyszerre a nemzeti ügy harczának vezérévé lesz, mint a hangadó »Pesti Napló« szerkesztője. Oly hajónak vezetését vállalta el, mely minden pillanatban sziklák és zátonyok közt küzdött a kedvezőtlen szelekkel — s mégis neki kellett a buzditás zászlóját magasan lobogtatni. Oly férfiú, ki

tán fiatal éveiben sem szeretett rózsaszín reményekben ringatódzni, vállalkozott a jobb jövendő iránti remények örökös ébrentartására.

Csak egy hozzá hasonló tehetségű biograph lesz képes leírni a viszonyokat, s benne az egyén küzdelmeit.

Ily hivatottabbakra bízván e nehéz föladatot, csak azt tartom kiemelendőnek, hogy Kemény működését a sikerek legfényesbike koszorúzta. Mert legkisebb az, hogy a »Pesti Napló« hajóját eszélye, óvatossága és mérséklete megmentette, — hanem hogy minden csel nélkül, a legnemesebb módon jutott el vele a biztos révpartra. Minden legkisebb köpenyegforgatás nélkül ment a maga útján — nem próbálva olyat, a mit az ellenséges hatalom mint gyenge oldalt fölhasználhatna de nem is téve semmit szolgálatára. A hatalom által fölhasználható eszélytelenségnek ép oly határozottan útját állta, a mily kevéssé engedte volna csak gyanúját is közel férni magához a köpenyeg-forgatásnak. Ha bármily időben dicsőség elmondani egy lapról, hogy nincs nála becsületesebb organum, százszoros érdem elmondani Kemény »Pesti Napló«-járól, hogy az egész continensen minden tekintetben becsületesebb lap egy sem volt nála.

Gáncsok, a kimaradhatlan gáncsok daczára ezt el kell ismerni róla, a nélkül, hogy más organumok bántónak vehetnék.

Kemény nevezetes hivatást teljesített a nemzet politikájában. Mikor a szónoklat 1849 után lehetetlenné, leszerelt fegyvernemmé vált, az írónak még maradtak rései a hatásra a vas korlátok ellenére is. A gondviselés művének látszik, hogy nevezetes férfiaink 1848 előtt kiváló előszeretettel művelték az irodalmat. Mi lett volna belőlünk az idegen kényuralom idejében, ha egy egész csoport kitünő s számos alsóbbrendű tehetség nem marad fenn az előbbi nevezetes írók korszakából?

Azonban tagadhatlan az, hogy az 50-től 67-ig terjedő korszak rendkívül deprimáló hatást tett a folyton élő és munkás irodalomra is. Nemcsak hogy nagyobb új tehetségek előállását gátolta, hanem ólom súlylyal nehézkedett magukra a kifejlett tehetségekre is.

Átalán véve összes politikai közéletünk is talán leginkább azt sinli, hogy a lefolyt huszonöt év legnagyobb részében nem volt alkalom és mód oly nemesebb ambitiók érvényesítésére, minők 1848 előtt támadtak, s a régibb bajnokok a férfi kor derekán, munkás életök fele részén át, szintén meg voltak fosztva a politikai életben való gyakorlati részvételtől. — Csaknem bizonyos az, hogy ha ezen gyakorlati élet folytonossága 1848-czal és 49-czel rögtön meg nem szakad, ama kitünő, szellemi képességekben gazdag generatio közreműködése szebb jelent készített volna számunkra.

És oly tehetség, mint Kemény, kinél többet 1849 után aligha szolgált valaki a hazának, — mindamellett más, erőteljesebb kifejlődést nyer vala kétségkivül, kedvezőbb politikai viszonyok közt. Talán kevésbé vágyik a politikai élet zajából a regényirás magányába, s bár mindvégig a toll embere maradt volna, de döntő hatású a legfontosabb politikai kérdésekben.

Azonban ő mint a történelem *tárgya,* kiváló helyet biztosított magának közéletünk évlapjain, — mi ez úttal és e helyen a hazai történetirás jelenkora nevében áldozzunk az elköltözött történetirói szellem emlékének, s vessünk részünkről is egy koszorút elhunyt jelesünk sirjára!

SALAMON F.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Egyetemes európai jogtörténet. A középkor kezdetétől a francsia forradalomig, írta Hajnik Imre. Első kötet. Budapest, 1875. Eggenberger-féle könyvkereskedés. (Hoffmann és Molnár.) 8. IV. és 354. ll.

Elmúlt már az idő, hogy a történelemben csak a hadi eseményeket, vagy diplomácziai cselszövényeket kerestük; nagyobb és fontosabbnak tartjuk már most a míveltségi viszonyokat, melyek a népek fejlődését leghívebben tüntetik föl, s így a jogtörténet sem maradhat tisztán a szakközönség olvasmánya, hanem kell, hogy a történelem minden barátjának figyelmét magára vonja, mert bizonyos, hogy semmi sem tünteti föl hívebben valamely nemzet szellemi fejlettségét, mint joga, föltévén, hogy az a nemzetből fejlődött, és nem lett codificatio útján idegen elemekből csinálva, és a nemzet életébe kívülről beoltva, habár még ez esetben is a kórostünetekből, abból, mennyiben degenerál, vagy prosperál az idegen jog? elég biztos következtetést vonhatunk a nemzet társadalmi viszonyaira. Az egyetemes európai jogtörténet új *tudomány* nálunk, a mennyiben azon kiterjedésben, melyben egyetemünkön tanittatik, felölelvén egymással semmiféle összefüggésben nem lévő jogfejlődéseket, tudománynak egyáltalában nevezhető. A németek hozták be a Bach-korszak alatt, a Deutsche-Reichs und Rechtsgeschichte czímen, mely alatt azonban ők — Németországot vévén a középkori fejlődés gyúpontjának, — a középkor első felének majdnem összes jogtörténetét előadták. Az absolut korszak elmúltával a német jogtörténetből egyetemes jogtörténet lett, és Wenzel tanárnak e téren irodalmunk egy önálló munkát köszönhet, melyet az Akademia, mint úttörőt, nagy jutalmában részesített, bár a munkának, sok érdeme mellett, tagadhatlan gyöngéi is vannak, jelesen nagyon sokat foglalkozik a politicai törté-

nettel, a belső jogtörténetben pedig nem emeli ki a lényeges dolgokat mindig oly pregnánsan, mint az egy tankönyvben kívánatos volna.

Hajnik könyve is csak tankönyv, s mint ilyennek szinte van némi hiánya. Nyelve nehézkes, sokszor a német írókra emlékeztet; olykor túlságosan tömött, ugy, hogy a képzett jogász ugyan megérti, a tanuló is, a tanár előadása mellett elmegy rajta: de a laicus, a könnyedén olvasó, gyakran fönnakad és nem mindig, vagy legalább nem könnyen érti meg az összehalmozott mondatokat. Pedig a munka tartalma megérdemli, hogy minél szélesebb körökben megismertessék. Egy nagy tudományú, bő olvasottságú, önállóan gondolkodó tiszta főnek műve az, az európai társadalom igen nevezetes viszonyairól; egyike azon ritka magyar műveknek, melyek európai dolgokról, az európai tudományosság színvonalán írnak a nélkül, hogy — nyiltan vagy pedig titokban, valami külföldi munka nyomában sántikálnának.

Hajnik műve — I. kötete európai jogtörténetének — a középkornak köz- és magán-jogi fejlődésével foglalkozik. Néhány bevezető paragraphus után, melyekben az ó világ jogáról emlékezik meg — a római világ-birodalom bomlásával, a german népjogokkal kezdi fejtegetését és lemegy a XV. század végéig. Természetesen, szerző főleg Nyugot-Európával foglalkozik, de nem mellőzi Magyarországot, a szláv népeket sem, és hogy a czímnek: európai jogtörténet, megfeleljen: egy pillantást vet a byzanti jog fejlődésre is.

Nem lehet szándékunk a »Századok« közönsége előtt, Hajnik művének részletezésébe bocsátkozni: de ki kell emelnünk egy fő és általános érdekű tulajdonságát, a miért leginkább óhajtanók hogy minél többen olvassák, és ez az: hogy helyes képet nyújt a középkori *európai* jogélet terjedési menetéről, ha szabad e kitétellel élnem: jogi vérkeringéséről.

Az európai társadalom név nem foglalja magában mind a népeket, melyek a geographiailag vett Európában laktak, vagy laknak, s ennélfogva európai jogról, európai jogtörténetről íly geographiai értelemben nem is beszélhetünk. Nem is kezdődik e társadalom a görögökkel, vagy rómaiakkal, hanem csak a középkorban alakúl, és magában foglalja mindazon népeket, me-

lyek a nyugoti egyházhoz tartoztak: tehát a romanizált germánokat, németeket, skandinávokat, keltákat, a szlávok közül a lengyeleket, cseheket, horvátokat, a keleti tengermellék finn eredetű népeit és a magyarokat, de nem a szerbeket,oroszokat, az ugor eredetű bolgárokat, a latinnal rokon oláhokat, nem Byzanczot, mely az általános változás közt, bár elaggott, elsatnyúlt alakban a középkor végéig fönntartá a régi görög-római világot, sőt vallása által távol tudta tartani az európai kelet nagy részétől a legújabb időkig az új, az európai szellemet.

Ez európai társadalomnak szellemi központja Gallia, vagy még szabatosabban szólva, a Loire és Maas folyók köze, a későbbi Langue d'oil földje, mely a mai Francziaországnak valódi magvát képezi. Bár mit mond is a német gőg, Francziaország a központ, a honnan majdnem minden társadalmi eszme kiindúl, hogy körútját — mint Lafayette a három színű zászlórúl mondá — a világ,— vagy legalább mondhatjuk mi — az európai társadalomban megtegye. S ez így volt régesrégen a középkor kezdete óta, midőn Chlodwig az egyház »első szülött fiává lett«, és Párist székhelyévé választotta. A frank birodalom volt az első rendes, napjainkig fönnmaradt európai állam, mely Nagy-Károly alatt tetőzvén még századokig ideálúl szolgált Európa népeinek. A hűbériség — a középkori társadalom e főalapja — franczia földön fejlődött ki;az európai emberiség nagy epopoeájában, a keresztes hadakban, ismét a francziák jártak elől a többi nemzeteknek. A világ hatalom első győzelmes csapásait az egyházi hatalomra Francziaországban mérte Szép-Fülöp alatt, és Francziaország lett bölcsőjévé a modern államnak,mint volt bölcsője a középkorinak.Szóval Francziaország mindig elől járt a fejlődésben, mint fiai büszkén, de joggal hírdetik, s nem csoda, hogy a távol kelet az összes európai nyugotot a »Frankistan« névvel jelöli. Még Anglia, mely annyira függetlennek látszik lenni, sem képez kivételt és Frankhonból kapta és kapja társadalmi eszméit, a normann bároktól kezdve Stuart Mill és Spencer Herbertig, bár lassabban követi a vezért, mint a kontinens, mi talán elszigetelt fekvésének következménye, úgy hogy Stuart Mill nem ok nélkül nevezi népét a legelmaradottabb európai népnek.

Fölötte érdekes megfigyelni, miként terjednek az eszmék, az institutiók Francziaországból szét más országokba. Ha e terjedésnek tüneményei kellőleg, részletesen constatálva lesznek, nagy haladást fogunk tenni az emberi fejlődés mechanikájának ismeretében; annyit azonban talán már most is állíthatunk: hogy a Francziaországban fölmerült eszmék, mint a vizbe dobott kő által okozott gyűrűk fokozatosan terjednek szét, s minél távolabb jútnak központjuktól, annál inkább gyengülnek, vesztenek erejökből. Tény, hogy a társadalmi fejlődés leggyorsabb, legintensivebb azon részekben, melyek Francziaországhoz legközelebb esnek, Francziaországgal legkönnyebben közlekednek, — mert eszméknek is eszközök kellenek, hogy tovább vitessenek, idő, hogy terjedjenek. Anglia és a pyrénei félsziget gyors fejlődésére nézve nagy akadály a La Manche-csatorna és a pyrénei hegyek. Mily más Dél-Németország, a Rajna-mellék, mint a távolabb eső északi Németség, bár egy nemzet lakja, s e távolságnak következménye, hogy az európai társadalom határain lakó népek: a svédek, dánok, norvégek, és mi magyarok is, fejlődésünkben általában mindig több évtizeddel, ha nem egy századdal hátrább vagyunk, mint a központhoz közelebb eső nemzetek. Szent-István előtt a Capitularek lebegték még, midőn Nagy-Károly birodalma, melynek számára készültek, már ezer darabokra tört. A keresztes háború legnagyobb lelkesedésének idejében Kálmán fegyveres kézzel várja a kereszteseket, és legfőbb gondja nem a szent sír felmentése, hanem az, hogy ne garázdálkodjanak országában, és csak 100 év múlva akad egy magyar király, ki keresztet vesz, és elmegy Palaestinába harczolni a hitetlenek ellen, de akkor, midőn már nyugaton a Bouillon Gottfriedok lelkesedése elpárolgott, vagy legalább nagyon lelohadt, gyerekek és pásztorok akarják megmenteni a Szentföldet, és II. Frigyes császár csak kényszerítve indúl a szent váll alatra. A feudalismus a XIII. század vége felé keletkezik nálunk, s a XIV. században gyökeredzik meg, midőn Francziaországban, hazájában, már hanyatlani kezd; s e példákat nem volna nehéz folytatni le a legújabb korig. Hozzánk a nyugoti társadalmak eszméi, institutiói, csak gyöngén — mint a hullám legutolsó gyűrűje — és akkor érkeznek rendesen, midőn hazájukban már idejüket múlták, s újabb eszméknek készülnek

helyt engedni. Az elmaradást, tehát hibánkúl fölróni nem lehet, mint nem lehet hibáztatunk a párisi órát, hogy tizet mutat, midőn nálunk már 11 óra van, sőt ennek köszönhetjük, hogy sok dolog mi Francziaországot alapjaiban megingatta, mi a nyugot nemzeteit, mint a vallásos kérdések, majd őrültségig fölizgatta: nálunk aránylag igen simán, igen csendesen folytak le; köszönhetjük, hogy sokkal többet megtartottunk nemzeti sajátságainkbólsokkal inkább kelet népe maradtunk, mintsem maradhattunk volna, ha az európai eszmék invasiójukban egész erejükkel lépnek föl körünkben.

Azonban nem szeretnék félreértetni. — Nem mondom én, hogy minden a mi Francziaországból jött, jó. Az emberiség fejlődése sok oly változást tartalmaz, melyekkel vallásos vagy erkölcsi szempontbúl sohasem barátkozhatunk meg, de azért azok is a haladást — nem véve e szót a tökéletesedés értelmében — előmozdítják, mint az éj is a jövő napot rejti méhében. Azt a kitűnő helyet sem akarom kicsinyleni, melyet az olasz szellem az európai társadalom történetében elfoglal Úgyszólván nincs eszme, nincs gondolat, a római birodalom bukásától a legújabb időkig, melynek első bölcsőjét, vagy legalább nyomait nem Olaszországban találnók, de az is bizonyos, hogy a transalpin Európa ez eszméket nem közvetlenűl, hanem közvetve vette át, azon alakban, a melybe a franczia szellem öntötte. Csak az egyetemekre hivatkozom, melyekre nézve az európai világ nem Bologna, hanem Páris után indúlt, és a költészeti classicismusra, mely csak miután a franczia szellem karolta föl, vergődött uralomra Európa népei közt.

Nálunk, kiket a szomszédság, és még inkább háromszáz éves politicai viszonyaink a németek uszályvivőivé tettek, kiknek tankönyvében a német királyok története majdnem annyi, ha nem több helyet foglal el, mint saját történetünk, kik megszoktuk küzdelmükben a római császárságért,— e phantomért, mely Nagy-Károly idejében a római egyház pillanatnyi szükségletének megfelelt, később azonban, mint egy élő anachronismus, ellene szegűlt a középkori fejlődésnek, és a korszellem előtt romba dűlt — a középkor legrokonszenvesebb eseményét látni: nálunk — mondom — nem igen ismerik még el Francziaország vezérszerepét. A valódi helyzet megismerését megnehezíti azonfelűl ná-

lunk és másutt is, bizonyos felekezeti elfogúltság, mely — elég alaptalanúl — hitelveit véli megtagadni, ha Francziaország ez elsőbbségét elismeri. Még most is sokan, — protestánsok és szabad gondolkozók — szeretik hírdetni, hogy a reformatio nyitotta meg az új kort, szabadította föl az emberi szellemet a középkor bilincseiből: már pedig Francziaország — bár Calvint és Bézát szülte — katholicus maradt, sőt úgy dühöngött a reformatio ellen, mint később két századdal az »az insermenté« papok, a katholicismus, a kereszténység ellen. Azonban e fölfogás már meghaladott álláspont. A történelemnek beható, és elfogúlatlan vizsgálata megmutatta, hogy a középkori egyháznak hanyatlása már kétszáz évvel Luther előtt megkezdődött, és majdnem teljes megsemmisűlése bekövetkezett volna, ha Luther nem is szegzi 95. tételét a wittenbergi váregyháznak ajtajára. A theologiai szellem már ekkor egyáltalában romlásnak indúlt, s a mi Németországban történt, nem volt egyéb, mint egy félszeg lépés e theologiai fölfogásnak megerősítésére, fenntartására. Az európai fejlődés végpontját a középkor óta: Voltaire, Rousseau, a nagy forradalom: és nem Luther vagy reformator társai képviselik. Ezzel azonban nem akarunk ítéletet mondani hitelveik valódisága fölött, mi nem tartozik hozzánk; a fontosság, melyet nekik világtörténeti szempontból tulajdonítunk, nem dönti el egyszersmind dogmaticai értéküket. Nem mindig győzött az igazabb hit. Elég példa arra, a jelentéktelen szerep, melyet az ókorban Mózes vallása játszott a római polytheismus mellett! Ázsiában a mohamedanismus legyőzte a kereszténységet, Európában pedig a XIV. század óta a franczia forradalomig a pápaság folytonosan sűlyedett ama magasztos és világbíró polczról, melyet a VII. Gergelyek és III. Inczék elfoglaltak, de nem hiszem hogy valakit e kétségtelen tény katholicus hitelveiben megrenditni képes volna. A mit mi Francziaország vezér szerepéről mondtunk, az nincs ily világosan kimondva Hajnik könyvében, de majdnem minden lapján meglátszik, hogy általában ő is e nézeteket vallja. Nem is lehet az máskép a jogtörténet búváránál, ki minden lépten-nyomon e fölfogás mellett szóló bizonyítékokkal találkozik, melyeket Hajnik nem is mulaszt el kellőleg kiemelni. Munkája maga elég volna föntebbi fölfogásunkat megállapítani

s azért sorainkat azon kívánsággal zárjuk be, vajha mielébb alkalma nyílnék egy új kiadásban művének azon formai csint is megadni, mely azt a nagy olvasó közönséggel is megkedveltetni képes legyen: mert az bizonyára sok okúlást és sok élvezetet fog meríteni belőle.

PAULER GYULA.

Monumenta Hungariae Historica. *Magyar diplomácziai Emlékek az Anjou-korból*, a M. Tud. Akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkesztette *Wenzel Gusztáv*. I. kötet. Budapest, 1874.

Mindazon történetíró, ki a magyar nemzet történetét, a legrégibb, közvetlen források alapján akarja megírni, a Magyar Tudományos Akadémiának a legnagyobb hálával tartozik, miután hazai történelmünk Monumentáit a legtágasabb értelemben, a tudósok s a nagy közönség tudomására juttatni épen e tudományos intézet tette föladatává. A nemzeti szellem ébredése legélénkebb nyilvánúlását múltjának újra fölelevenítésében kereste. Amor patriae dat animum.

Az előttünk fekvő mű által a XIII., XIV. és XV. századra vonatkozó diplomácziai iratok egy része van közzétéve. Akadémiánkat ez alkalommal hazánk külviszonyai megállapításának szempontja vezérlé. S ez nagyon figyelemreméltó mozzanat. *Egyetemes* tekintetben haladást jelez e lépés, mely talán idővel az egyetemes történelemnek hazánkban, az eddiginél nagyobb művelésére vezetend. Mi bizvást reméljük, hogy az Akadémia adja meg erre az első lökést. Úgy látszik, mintha nálunk az egyetemes történelem kevéssé kegyelt mostoha, gyermek volna, de ép úgy járunk a kizárólag hazai történetírással, mint az, ki saját ügyeivel foglalkozván utoljára elfogúlttá lesz, s az egyetemes fejlődés közötti kapcsot szem elől téveszti. De nehogy félreértessem. Az élénk nemzeti szellem, mely kivált nálunk védelmi álláspontra van útalva, legelőbb is a hazai történet művelésére vezet, melynek terén, kétség kívül kitűnő eredményeket mutathatunk föl. De

eljön ideje annak is, midőn meg kell emlékeznünk, hogy nem éltünk talán »angyali« életet, hanem az európai nép-szövetség nagy complexusához tartozunk, s ez semmi által sem nyilvánítható világosabban, mintha időről-időre az általános történetre is tekintünk.

Bocsánatot kérünk e kitérésért, de a jelen munka, természetéből folyólag költé föl bennünk e gondolatokat, melyeket örömmel tovább is fűztünk volna.

Magyar diplomáczia, bár már előbb is voltak összeköttetéseink a külfölddel, csak az Anjou-ház alatt veszi kezdetét. Wenzel Gusztáv, számos becses dolgozata által kitűnő történetirónk vállalkozott ez időkor diplomácziai emlékeinek összegyűjtésére s »névszerint — hogy saját szavaival éljünk — azon okmányi adatokat állítja egybe, melyek az ország külviszonyait és európai állását illetik.« Wenzel annál nagyobb örömmel fogott föladatához, a mennyiben, mint ő maga beszéli, e korszak már ifjúságától fogva kedvencz tárgyai közé tartozott, s e czélból már 35 éve kutat a bel- és külföldi legnevezetesebb levéltárakban. Mindamellett, az Akadémia kézirati gyűjteményeit is fölhasználta, a mint azok a Simonyi Ernő, Óváry Lipót és Mircse János külföldi kutatásai nyomán összeállíttattak. A vállalat három kötetre terjed; az első Róbert-Károly idejét tárgyalja, a többiek a következett Anjouk uralkodásának szentelvék. Eleddig két kötet jelent meg, s ha nem csalódunk a harmadik sajtó alatt van.

Jelenleg az első kötetet ismertetendjük.

Ha e kötet tartalmát csak registrálni is akarnók, valóságos értekezéssel kellene előállanunk. Elég lesz, ha némely érdekesb darabjára vonatkozunk. Mint már említők, e kötet a Róbert-Károly idejét illető okmányokat tartalmazza. Jó részük Károly siciliai herczeg és Mária, s viszont László magyar királyfi és Erzsébet siciliai herczegnő házasságaira vet világot. Kiváló érdekű Károly siciliai királynak egy magyarországi követeihez intézett irata (19. sz.), melyben fölhatalmazza őket a magyar királylyal közös ellenségeik ellen véd- és daczszövetséget kötni. A 96 számú érdekes documentumban, a siciliai király László király elhúnytakor Magyarországra, a maga illetőleg fia részéről igényeket támaszt (p. 78. cum per obitum clare memorie domini Ladislai

olim Regis Vngarie, nostrique supra Regine germani, Regnum ipsum ad nos tanquam ad proximiorem gradu nuper sit rationabiliter deuolutum) s azt mindaddig kormányozni rendeli, a mig ő vagy fia e tekintetben intézkedni fognak.

Martell Károlynak III. Endre elleni fondorkodásait is illustrálja némely darab. Ide tartozik a 100 számú, melyben Mária trónöröklési jogairól Martell Károly javára lemond. Wenzel e darabot gyűjteményébe, mint kiadatlant vette föl, holott *Fejér* Cod. Dipl. VI, I. p. 190, már ki van nyomatva. *Horváth* is történelmének 2 köt. 123. lapján Fejér után használta ez oklevelet. E körülmény nem volna annyira szembeötlő, mert az oklevél igen fontos, ha Wenzel előszavában (VIII. p.) határozottan nem mondaná, hogy: »kimarad zárva a jelen munkából mindaz, mit a meglévő kútfői gyűjteményekből p. o. Fejér Codex Diplomaticusából már ismerünk.« Talán annak lehet ezt tulajdonítni, hogy mindkét közlés variansokat mutat föl. Wenzel p.83 volentes eiusdem *Begni* (ezt bizonyára sajtóhibának vehetjük) stat*ui* prouidere-t ír, mig Fejér: volentes eiusdem regni stat*um* providere. Wenzel: viro nobili Henrico *Vademoris*; Fejér: viro nobili Henrico *Vademontis*. Kinek van igaza? Különben a nevekre még visszatérünk. Lássuk most Róbert-Károly tulajdonképi időszakát.

A 181. számból kivehető,hogy siciliai Károly, Róbert-Károlyt Magyarországba küldte; más darabok e trónkövetelő pártjának tevékenységére s harczi készülődésére vonatkoznak. A 224. sz. a. oklevél azt bizonyítja, hogy flórenczi bankárok Róbert-Károlynak magyar vállalataihoz pénzt kölcsönöztek, a melyért Mária királynőtől értékes zálogot kapnak. A 230. sz. a. közlött darab azt mutatja, hogy II. Károly »pro certis negotiis« követet küld Gentilis bibornokhoz, tudjuk már, mit kell e negotiák alatt értenünk. A 232. számmal jelzett okirat, nevezett bibornok magyarországi utazására vonatkozik. Sajnáljuk, hogy nem találunk több anyagot a pápai szék ez idétti politicájának jellemzésére. — Érdekes, hogy Róbert-Károly a kereskedőknek szabad menetet enged országában (266. sz.). A 289. sz.a., a Habsburgok a magyar királynak segélyt ígérnek. 339. sz. a király kereskedelmi politicájához adalék. Egészben véve élég ennyi a tartalom jellemzéséül.

Végezetül legyen szabad nehány óhajtásunkat kifejeznünk, nem mintha e nagy becsű gyűjtemény érdemét nem méltányolnánk kellőleg, vagy az érdemes szerző által tett szolgálatokat kicsinylenők, hanem inkább újmutatásúl jövő gyűjtemények számára: szerettünk volna sajtóhibával épen nem találkozni, e kötetnek egyik főczélja levén az oklevelek lehető *hibátlan* közlése. Csak nehányat lássunk mutatványúl: 4. lap, 6. sor Vugarie helyett Vngarie 5. lap, 1. sor gnia, quia helyett; 7. lap, 1. sor successibus, successibus helyett; 10. lap, 4. sor fueriut, fuerint helyett; 22. l. 2. sor Eulesie, ecclesie helyett stb. Szerettük volna, ha a szövegben keresztül viszi, hogy minden előfordúló helynevek helyes leírását is adja, s nemcsak némelyikét és azt is csak néhol (pl. Ydronti már nehányszor előfordúl, midőn mellé iratott, hogy Otranto. Ld. a 16. lapot). Talán tekintbe veendő lett volna ama körülmény is, hogy nem minden olvasója a kötetnek ismeri a registraturát, s ezekre való tekintettel talán indokolandó lesz, honnan van az, hogy mindjárt az első darabnál csak a puszta czím áll, a másodiknál csak Karolus etc. vagy fidelitate etc. valamint a kelet nélküli leveleknél az évszámoknak pl. 1268. vagy 1270-ik meghatározása is indokolandó lett volna, pl. a 3 számúnál nincs datum, feje 1268. Másoknál: Datum Neapoli V. Aprilis XIII. indictionis a kelet. Épen az *indictiok* kérdése az, mely felől szerettük volna a közlő becses, s bizonynyal tanúlságos nézetét hallani; s mi a tárgy fontosságánál fogva bátrak leszünk a nehézségeket rövideden jelzeni. Közlő évszámait veszszük föl.

A 2. számú XII. indictio jun. 23-ról (1268) van keltezve. Utána számítva csak XI. indictio jön ki (1268+13): 15, maradék XI. ind.—4. sz. XIII. ind mart. 12. (1269) s itt XII. ind. az eredmény; úgy járunk a 23. számúval, hol XIV. ind. helyett a XIII. ind. kellene állni. Ilyeténkép e cancelláriа indictio-számítása teljesen elhibázott, vagy a fölvett évszámok hamisak. A dolog talán máskép alakúl, ha több cycluson megyünk át s kiakarjuk fürkészni, mikor fordúl, azaz kezdődik egy új indictio. Vegyük föl az 1277-iki évet, az 53. sz. aug. 26. V. ind.; az 54. sz. sept. 24. V. ind.; az 55. sz. sept. 25. V. ind.; az 58. sz. oct. 17. V. ind. Ebből következik, hogy sem a sept. 1-ei (gör. ind.), sem a sept. 24-iki (Beda-féle ind.) indictiot nem használták, hanem valószínűleg a december vagy újévi indi-

ctio volt szokásos. Ugyancsak újévi indictiot véve föl, 1267. dec. vagy 1268. jan. 1. fordúlna, s igy 1268-ra XII. a helyes indictio. Példával tegyük ezt szemlélhetővé természetesen csak gyanitásképen:

1257 23/9 XV. ind. (ha újévi az ind.) . . . XIV ind. (ha septem. ind.)
1257 24/9 XV. ind. . . . . XV ind. (mert itt fölváltatott.)
1257 25/12 v. 1258 1/1 I. ind. (itt fordúl.) . . . . . XV. ind.
1258 23/9 I. ind. . . . . XV. ind.
1258 24/9 I. ind. . . . . I. ind. (mert itt fordúl.)
1258 25/12 v. 1259 1/1 II ind. (itt fordúl) . . . . . I. ind.

s. i. t. 1268-ig

1268 23/9 XII. ind. . . . . XI. ind.
1268 24/9 XII. ind. . . . . XII. ind. (itt fordúl.)
1268 25/12 v. 1269 1/1 XIII. ind. (itt fordúl.) . . . . . XII. ind.
1269 23/9 XIII. ind. . . . . XII. ind
1269 24/9 XIII. ind. . . . . XIII. ind. (itt fordúl.)
1270 25/12 v. 1/1 XIV. (itt fordúl) . . . . . XIII. ind.

28, hol 1370. dec. 27 még XIV. ind. áll.

Reménylem, hogy e példa is bizonyitja mennyire szükséges lett volna bevezetést adni, mely az ezen s hasonló dolgokat megvilágositotta, valamint az új anyagnak viszonyát a már ismereteshez körvonalozta volna.

Mi e vázlatos megjegyzéseink által, az általunk nagyra becsült érdemes közlőnek szolgálatait a legtávolabbról sem akartuk csekélyleni, annyival inkább, mert ez új adatokban gazdag tartalmú kötet a jövő történetirásának forrás-aknájában dús eret képezend, s mert a szerző által a jövő történetirásnak tett szolgálat sokkal nagyobb, hogy azon ilyen apróbb mulasztások csorbát ejthetnének. S e szolgálat egyik leglényegesb része abban áll, hogy hazai történetirásunknak az egyetemes történetbe illesztésében nevezetes tényező lehet. Különben is egyáltalán ideje volna már, hogy az Akademia által közrebocsátott kincs forgalomba hozassék, s mi épen ezért *Csengery*-nek azon legutóbb nyilvánitott eszméjét, hogy történetiróink a gyüjtött anyag földolgozásához hozzá fogjanak, a legmelegebb örömmel üdvözöljük.

WERTHEIMER EDE.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A választmány január 7-én tartott ülésében a szokott kedélyes újévi üdvözletek helyét a tagok komor bánatos kézszorítása pótolta. Minden arczon visszatükrözött a meghatottság érzete a veszteség fölött, mely a társulatot és a választmányt érte.

Horváth Mihály elnök adott kifejezést a fájdalom ez általános érzetének, melyet meghatott hangon tolmácsolt e mély megilletődést támasztó szavakkal:

»Mély fájdalommal jelentem a t. választmánynak a nagy veszteséget, mely társaságunkat utolsó havi gyűlése óta oly váratlanúl sujtotta. Elvesztettük nemzeti tudományosságunk egyik nagy érdemű veteránját, ki ötven éven keresztül szint oly buzgalommal mint sikerrel művelte, egyéb tudományszakok mellett, történelmünknek is épen legparlagabban maradt ágát, nemzetünk szellemi életének, a magyar irodalomnak történetét. Megdicsőült nagy társunk, Toldy Ferencz, ötven évi mindig ifjú tüzű, mind végig ernyedetlen munkássággal — mire nézve bizonyára mindnyájunknak példányképül szolgálhat — gyüjtötte össze nemzetünk szellemi életének írói művekben történt nyilvánúlásait, Ő rendezte a roppant terjedelmű anyagot szerves egésszé, s ekként Ő teremtette meg tulajdonképen nemzetünk mivelödési történetének e legfontosabb ágát: a magyar irodalom történetét. Az ő halála nagy hézagot okoz sorainkban, mert ő még sokáig pótolhatlan lesz történetírásunk ezen ágában. Maradjon fen tehát és hasson buzdítólag legalább emléke élénken közöttünk, s e végett igtassuk be jegyzőkönyvünkbe is, őszintén érzett mély fájdalmunkat elvesztése fölött.«

Az egész választmány megilletődve hallgatta ezen saját érzelmeit oly híven tolmácsló szavakat, s egyhangúlag elfogadta az elnök által tett indítványt.

Ezután a titkár olvasta *Salamon Ferencztől* »b. Kemény Zs. emlékezetét« s *Deák Farkas* Wesselényi Ferencz gyilkossági vád alatt. A folyó ügyekre kerülvén a sor:

A jegyzőkönyv hitelesítése után elnök jelenti, hogy Magyarország herczegprímásától bíbornok *Simor János* ő eminentiájától következő a társulatot illető levél érkezett hozzá:

Méltóságos és főtisztelendő cz. püspök s társulati elnök úr!

A hazai történettudomány, mely nemcsak nemzeti múltunk lefolyt századainak jelzője, de a szellemi művelődés egyik leghathatósb közege is, az e térre hivatottak lelkes buzgalma folytán az utóbbi idők folyama alatt jelentékeny lendületet nyert. Ezen elvitázhatlan eredmény érdeme kiváló részben ama társulaté, melynek élén Méltóságod áll, s melynek közhasznú munkássága eddigelé is létrehozott tudományos megállapításai úgy a hazafiúi nemes buzgalomról, mint egyúttal kulturai fejlődésünkről tesznek tanúságot. Ezen társulat s tudományos czéljait előmozdítandó kedves kötelességet vélek teljesíteni, midőn annak, 200 forint letétemányezésével, alapító tagjai közé lépek. Óhajtom egyúttal, hogy épen napjainkban, midőn gyakrabban kell a múltakra visszagondolnunk, hogy a jelenben erőt, bizalmat s reményt nyerjünk a jövő iránt, e tudományos társulat erényekben gazdag nemzeti múltunk föltüntetése, buzdító lelkesítő példák felelevenítése, általában a múltakból átszármazott kötelességeink helyes öntudatának felébresztésével, úgy a tudományos, mint társadalmi életben kitűzött czélját elérje s szakadatlan virágozzék.

Fogadja stb. Esztergom, 1875. decz. 27.

Bibornok SIMOR JÁNOS,
esztergomi érsek.

Magyarország bíboros főpapjának ezen elismerő és méltányló nyilatkozata örvendetes tudomásúl vétetvén, fölkéretik az elnök, hogy a társulat hálját ő eminentiájához intézendő levélben fejezze ki.

Ezután titkár fölemlíti, hogy a társulat iránt elismerést tanúsító iratokkal jelentették be magokat többen — jelesül gróf Karácsonyi Guido, Hamar Pál ministeri tanácsos urak — alapító tagoknak, s hogy ezúttal 10 alapító és 81 évdíjas tagot van alkalma bemutatni, kiknek névsorát a titkár folytatólag fölolvasta: a) *Alapító tagok*: *Simor János* herczegprímás, gróf *Karácsonyi Guido*, *Kerkápoly Károly* egyetemi tanár, *Hamar Pál* miniszteri tanácsos, *B. Sina Simon*, *Lipovniczky István* Nagy-váradi püspök, *Bonnaz Sándor* csanádi püspök, *Kovács Zsigmond* pécsi püspök, *Zalka János* győri püspök, *Lukács*

Móricz. b) Évdíjas tagok: *Ribiánszky Antal* gymn. tanár, báró *Fiáth Ferencz*, *Sperlágh József* gyógyszerész, *Fazekas Sándor* keresk. iskolai tanár (aj. a titkár), *Tomka Mór* m. k. illeték kiszabási titkár (aj. Tuttkó József), *Kunz Adolf* főgymnasiumi igazgató (ajánlja a titkár), *Szegedi főreált. ifjúság* (ajánlja Hoffer Endre), *Novák Antal* tanár, (aj. Szombathy Ignácz), *Murányi Imre* főszámvevő, *Kricsfaludy Vilmos* ügyvéd, *Szőllősy Antal* ügyvéd (aj. Hetényi Kálmán), *Kosztolányi Aurél* ügyvéd, (aj. Bodó Lipót), *Moczkovcsák Győző* cs. kir. kapitány (aj. Göllner Frigyes), *Gr. Festetics Bennó*, bölcsészethallgató, *Falcioné Nándor* joghallgató, (aj. Romy Béla), *Sziklay Ede*, *Szász Lajos* polg. isk. tanár, Wölsinger Izidor, tak. ig. *Dr. Sólyom-Fekete Ferencz*, tszéki elnök, *Ordódy István* Makófalva, *Molnár Aladár*, *Fiala* Károly tanár, *Felméri* Albert tanító, *Sebastiani Gyula* földbirtokos, *Desseffy Kálmán* orsz. képviselő, *Bődy József* polg. isk. tanár, *Szana Tamás*, *Török* Gábor, *Tormássy János* tanító, *Acsády Ignácz* hírlapíró, *Ifj. Gr. Andrássy Gyula*, *Gr. Andrássy Tivadar*, *Kolosvári* ref. főiskolai ifjúság, (aj. a titkár), *Dániel Ernő* képviselő, *Plachy Bertalan* képviselő, (aj. dr. Molnár Antal), *Garam Jenő* tszéki bíró, *Preszler Károly*, *Fest Aladár* nevelő (aj. Márki Sándor), *Lázár Gyula* tanár (aj. dr. Kiss Áron), *Pivovárszky Ágost* m. k. dohánybeváltó, *Kónya József* városi tanácsnok (aj. Botka Tivad.), *Knoll Károly* ak. könyvárús, *Pannonhalmi* könyvtár (aj. Horváth elnök), *Csontos János* múzeumi ktári tiszt (aj. Hatos Gusztáv), *Szilágyi Ferencz* nyug. iskolatanácsos, *Mérey Mór* tszéki jegyző. *Beliczay Jónás* akad. tanár, *Szeghy Miklós* tszéki bíró (aj. Nagy Imre). c) Tanodák: *Sepsi-szentgyörgyi* reform. algymn. (aj. Deák Farkas), *Dévai* alreáltanoda, *Kaposvári* államgymnasium, *Munkácsi* államgymnasium, *Kassai* állami főreáltanoda, *Trencséni* kath. nagygymnasium, *Zombori* állami főgymnasium, *Szegedi* állami főreáltanoda, *Székely-udvarhelyi* állami főreáltanoda, *Sátoralja-ujhelyi* kath. nagygymnasium, *Magyar-óvári* kath. kisgymnasium, *Sáros-pataki* ref. isk. könyvtár, *Kolosvári* ref. főiskolai könyvtár, *Budapesti* kegyesrendi főgymnasium, *Lugosi* kir. kath. főgymnasium, *Nagy-szombati* érseki főgymnasium, *Győri* kir. állami főreáltanoda, *Marmaros-szigeti* kath. algymnasium, *Nagy-kállói* főreáltanoda, *Szakolczai* k. kath. algymnasium, *Pécsi* állami főrealtanoda, *Soproni* állami főreáltanoda, *Trsztenai* kath. algymnasium, *Győri* kir. jogakadémia, *Losonczi* államgymnasium, *Sümegi* reáltanoda, *Nagy-károlyi* kegyesrendi gymnasium, *Pozsonyi* k. akad. jog- és államtudományi kara, *Trencséni* kath. nagy-gymnasium, *Rózsahegyi* kegyesrendi algymnasium, *Pancsovai* állami főreáltanoda.

Pénztárnok bemutatja múlt évi számadását, mely szerint:

Pénztári maradvány 1874. dec. 31-ről	450 ft	98 kr
Összes bevételek 1875. január 1-től dec. 31-ig . .	6706 »	64 »
összesen	7157 »	62 »
Összes kiadások 1875. január 1-től dec. 31-ig . .	4405 ft	66 kr
Pénztári készlet 1875. dec. 31-én	2751 ft	99 kr.

Ezen számadás megvizsgálására bizottság küldetik ki, s addig is 2000 ftnak tőkésítése elrendeltetik, 751 ft 69 kr. a folyó költségek fedezésére a pénztárba hagyatván.

Ezután titkár bemutatja az »Asocitiunei transilvane pentru literatur'a romana si cultura poporului romanu« (az erdélyi román irodalmi s népmívelődési egylet) átiratát, melyben ez azon hitben, hogy czélját könnyebben elérheti, ha a hazai tudományos intézetekkel eszméket és munkákat cserél, fölhívja a Történelmi Társulatot, hogy lépjen vele csere viszonyba. A Társulat teljesen méltányolván ezen egylet ajánlatát, s maga is óhajtván a szívélyes és barátságos közreműködést, azt készségesen elfogadja, s megköszönvén a küldeményt maga is fölajánlja saját kiadványait a mennyiben még kaphatók.

Károlyi Árpád úr a bécsi Seminarium für oesterreichische Geschichts-Forschung növendéke, a bécsi cs. k. titkos levéltárból, a »Bohemiak« osztályából Zsigmondnak Máriával, Nagy Lajos leányával történt eljegyzését illető két nevezetes okmánynak másolatát küldé be a társulat számára. Ez eljegyzés történetét illetőleg a krónikák száraz és nem mindig megbízható adataira vagyunk szorítva: ezek az első fontosabb okmányok, melyek e tárgyról nyilvánosság elé kerülnek. Tudjuk, hogy Mária atyja halálakor 12 éves volt: tehát a házasság még nem volt végrehajtható. 1372-ben tehát midőn Mária 3 éves volt, Lajos, Károly német császárhoz, Mária és Zsigmond eljegyzése s a béke megkötése ügyében, követséget küldött. Dlugoss szerént az eljegyzés meg is történt. A beküldött okmányok egyike Visegrád 1373. jun. 21-én kelt: e szerént a házassági szerződés megköttetett, a király annak leendő végrehajtására megesküdött, s kötelezte magát, hogy a pápához követséget küld kieszközölni nála, hogy excommunicatio tűntetése alatt, annak végrehajtását rendelje el. A másik okmány 1375. apr. 14, kelt: Tamás esztergomi érseknek, Demeter erdélyi püspöknek László oppelni herczegnek, István erdélyi vajdának, Jakab szepesi grófnak hit-levele, hogy ezen házassági

szerződésnek végrehajtását Lajos halála esetére is annak idejében minden áron eszközölni fogják. A Katona és Pray közt folytatott, de tisztába nem hozott vitát e két oklevél teljesen földeríti.

Dr. *Sólyom-Fekete Ferencz* tszéki elnök úr Déván, s társulatunk tagja két igen érdekes tárgyat küldött be: az egyik egy 1251-ben kelt itélete Roland nádornak s pozsonyi főispánnak, melylyel a szalai udvarnokoktól a Buda fiai által elfoglalt 25 hold földet visszaitéli, s mely meg van ugyan rongálva, azonban egy pár szó kivételével mindenütt olvasható. Ez oklevélnek igen pontos és hü másolatát Károlyi Árpád úr készítette el a társulat számára. A másik egy 1697-iki újságlap: »*Erfreuliche Zeitung von d m 11. Sept. 1697 wider die Türcken bey Zenta in Hungarn erhaltenen Sieg,*« melyet Bécsben az napon adtak ki, midőn a diadal híre oda eljutott. Kis 4 lapnyi nyomtatvány, de nemcsak azon körülménynél fogva, mert az első a közönség közé jutott hírt foglalja magában érdekes, hanem adatainál fogva, milyen pl. hogy az ütközet kezdetének napját »sept. 11« pontosan meghatározza, továbbá belőle tudjuk meg, hogy a Pray „praecursorai« azok t. i. kik a diadalnak csaknem tényezői voltak az által, hogy a basát elfogták, egy huszár csapat volt. „da dann eine Huszaren-Parthey einen Bassa gefangen einbrachte« mely jelenté, hogy a török sereg hidat vert a Dunán s szökni készül. Ő különben szives készséggel fölajánlá közlés végett, saját úgy látszik igen gazdag s értékes gyüjteményének főbb kincseit, mely kivált nyomtatványokban és röpiratokban sok eddig ismeretlen dolgot foglalhat magában. Többi közt van benne Frangepán Farkasnak követi beszéde s az arra adott válasz. Van egy csomó alkalmi vers, melyek közül, egy Lehoczkyt és Nagy Iványt helyreigazítja a mennyiben Eszterházy Károly egri püspöknek székfoglalását ezekkel ellentétben, de kétségtelenül hitelt érdemlőleg, mert alkalomszerüleg Egerben 1762. jun. 29-ére Péter és Pál napjára teszi. Egy másik pedig Hatvaninak a híres debreczeni professornak német költeménye, melyet a ministerelnök úr édes atyjának születése alkalmából irt. A társulat előre is szives köszönettel fogadja az igért küldeményeket.

Doby Antal úr társulatunk tagja tiz eredeti okmányt mutat be, s azok közt azon 1659. jun. 1-én kelt conventiót is, mely a »Századok« múlt évi folyamában beküldött másolat után hibásan közöltetett. Ugyanis ezen conventiót nem gróf Homonnay János, hanem gróf Homonnay György irta alá; továbbá ötödik sorában »hat« helyett »hát« a 10-ik

sorban „és“ helyett »én« a 12-ik sorban »Bodokö« helyett „Bodokü“ olvasandó. Több igen érdekes okmány van köztük mint egy, a Forgolon családat érdeklő 1499-iki kir. kiadvány, Sillye Pál végrendelete 1649-ből s Tyukody Ilona záloglevele 1645-ből, melyek közül az első a szirmai praedicator Várallyay Istvánról a második hasonlag a szirmai praedicatorról tesz említést: mely ma tisztán orosz falu, csak egy prot. család (a Kallós) lakik benne, s azon a helyen, hol régen a prot. templom állott ma a Tisza medre van. E helységet 1717-ben tatár horda pusztí totta el. Ez okmányok közül a fontosabbak a Századokban fognak megjelenni.

Lubik Imre úr Rima-Szombatból múlt ülésünk határozata alapján egy csomag eredeti okmányt s egy pár könyvet küld be, melyek közt négy, függő pecséttel ellátott van: a XIV és XV-ik századból. Van köztük nehány érdekes művelődéstörténeti adat is, melyek a Századokban fognak közzé tétetni.

Kanitz Ágost kolosvári egyetemi tanár »Ladislai Stephani Endlicher Brevis Notitia Literaria de Jordane« című münek másolatát, melyet az, Karajan birtokában s nyomtatott próba-ívekről vett. Ez bevezetését teszi Jordanus ismeretes művének, melyet Endlicher ki akart adni. Köszönettel fogadtatott.

A választmány ezután zárt üléssé alakult.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

Az Akadémia jan. 3-kán tartott összes ülésében bejelentetett, Fraknói Vilmosnak a Történelmi Bizottság előadójává, *Pesty Frigyesnek* és *Pauler Gyulának* bizottsági tagokká lett megválasztatása.

Ugyanez nap a II-osztály ülésében *Orlcay Tivadar* a múlt évben választott levelező tag, foglalta el székét. Értekezésének tárgyát a múlt nyáron a Dél-dunai tartományokban tett kutatásainak egyik nevezetes eredménye tette: Margum fekvésének meghatározása. Oly nagy apparatussal, mely a kérdés egész irodalmát felölelte, fogott a munkához a tudomány mai színvonalára emelkedve s éles criticával boncolva a kérdést, jutott az eredményhez: Margum erőd a Morava torkolatnál a folyó balpartján, Margum város a Moravától egy mélyföldre a folyó jobb partján, s Contra-Margum Kubinnál feküdt.

— A Magyar Tudom. Akadémia Történelmi Bizottságának, múlt évi december 18-dikán tartott ülésében *Toldy Ferencz* az eddigi előadó halála folytán támadt veszteséget Horváth Mihály bizottsági elnök meghatott szavakkal tolmácsolá. Indítványára az elhúnytnak a bizottság körül szerzett érdemei jegyzőkönyvileg fognak megörökíttetni. Azután titkos, de egynek, az illetőének kivételével teljesen egyező szavazattal előadóvá *Fraknói* Vilmos választatott meg. Továbbá határozatba ment, hogy *Pesty Frigyest* és *Pauler Gyulát* bizottsági tagokká leendő kinevezés végett az akadémiai összes ülésen ajánlatba hozandja, új erőket nyerendő megritkúlt soraihoz. — A megboldogúlt előadó által nyomatni kezdett de be nem fejezett munkák közül *B utas* befejezése *Nagy Iványa*, *Szamosközy* befejezése *Szilágyi Sándorra* bízatott. *Rákóczi Ferencz* önéletrajza és Meditatioi már ki vannak nyomva, csak az előszó hiányzik: annak megírását Fraknói eszközlendi. Memoirjai is ki vannak szedve, ennek kinyomatása elrendeltetett. — *Ipolyi* püspök bemutatja *Oláh Miklós* levelezésének kinyomott példányát, mely a Monumenták első osztályának, az Okmánytáraknak teszi egyik kötetét, s melyek tiszteletdíjáról szerző lemondott. A bizottság nagy örömmel fogadta a nagy becsű művet, mely méltán csatlakozik a Verancsics levelezéséhez, s melynek alapján történetünk ezen kiváló alakjának életét és szereplését lehetővé leend elkészíteni. — Bemutattatott a Londoni Okmánytár II-ik kötete, melyet Simonyi Ernő bizottsági tag rendezett sajtó alá, de csak kefelevonatban: mert már több mint két éve, hogy az egész 16 íves mű ki van szedve, de kinyomva csak 3 íve van. Megbízatik az előadó, hogy a többi correcturai ívek elkészítését Simonyi Ernő úrnál sürgesse, hogy a gyűjtemény mennél előbb közzé tétethessék.

— A Magyar Tudom. Akadémia könyvkiadó vállalatának történeti könyvtárából egyszerre két kötet jelent meg: *Carlyle*: Franczia forradalom történetének a *Curtius* Görögök történetének 1-ső kötetei. Az elsőt *Baráth Ferencz*, az utóbbit *Fröhlich Róbert* fordította. Messzevágó eszme volt a legkitűnőbb történeti műveket az akadémia aegise alatt eszközölt fordításban hozni forgalomba, mert míg ily kiváló példányok által a közönség ízlését fokozza, nemesíti és kényesebbé teszi, íróinkat ösztönözni fogja, hogy e példányokat utánozni igyekezzenek, s műveiknek nemcsak anyagjára, hanem formájára is gondot fordítanak.

— Az Archaeologiai Értesítő folyó évi 9-dik száma megjelent. E szám legnagyobb részét a régi Dácziára vonatkozó nyomozások és tisztázások teszik Ortvay tollából, kinek nemcsak hivatottsága, de alapos előkészülete is van hozzá. Két czikke szól e kérdéshez, melyek egymást egészitik ki: Al-vidéki kirándulásának „Dáczia és Moesia területén« folytatása s Goosz: Trajanische Dacienjének ismertetése. Mindkettőnek főrészét némelyek által rómaiaknak, mások által barbaroknak tartott számos művek meghatározása teszi: s e tárgy közül fölmerült téves nézeteket igazítva, az igen helyes és gyakorlati tanácsot ád: »Se részletekre ne szorítkozzunk, se pusztán analogok által ne akarjunk az igazság földerítéséhez jutni.« Gooszt sokkép és sokban helyreigazítja, kimutatja ingadozásait s különösen az általa készített földabrosz és leírás közti nevezetes eltéréseket, különben az ifjú tudós szorgalmát és tehetségét kellően méltányolván. Mi egyet szerettünk volna czikke érdekében! ha az erdélyi helyneveknél következetesen a magyar nevet is megemlíti. Nehánynál teszi, nehánynál nem, Reissmarckt pl. Szerdahely, és Kokel-menti pl. Küküllő-menti helyett épen roszúl hangzik. — Römer bevégzi »újabb feliratos római köveit.« Hampel József, egy római levelet közöl az Instituto di Correspondenza Archaelogicáról. Az apróbb közlések közt néhány hazai lelet leírása, a tihanyi alagútban egy 18. cm. hosszú széles kés, Beregszászon két népvándorlás-korbeli arany karika — a fontosabb.

A Magyar Tudom. Akadémia II-dik osztálya, múlt évi december 19-én tartott osztály-ülésében *Knauz Nándor*, sajtó alatt levő nagy művének, a Chronologiának befejezésére 1200 frtot előirányzott ez évben is. Mint tudva van, e művét Knauz jelentékenyen megbővíté, még pedig egészen a magyar viszonyokhoz alkalmazva s e tudománynak összes eddigi vívmányait fölhasználva.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat december havi választmányi ülését *Ormós Zsigmond* elnöklete alatt dec. 30-án szép részvét mellett tartotta meg. A gyülés fájdalommal veszi tudomásúl *dr. Coda Sándor* alapító-választmányi tag halálát. Erre a jegyzőkönyv hitelesítése után, titkár előterjeszti jelentését, melyben a társulati

múzeum részére idő közben érkezett adományokat sorolja föl, s mutatja be. Említést érdemel *Bleszny Antal* orsovai plébános küldeménye, mely római korbeli darabokból áll. Ugyanez. *Traján* I. *Antonius*, *Aurelius Commodus*, *Philippus*, *Nicea*, IV. *Béla* király s *Bethlen Gábor*-féle érmekkel gazdagítá a társulat éremtárát. *Varga Ferenc* néhány, az ásatások alkalmával talált régiség rajzát s némi apróbb ásatási darabokat küld be. Titkár bejelenti a könyvtár gyarapodását. A titkári jelentés tudomásúl vétele után, a pénztárnok mutatja be jelentését, mely szerint 732 frt 75 kr. szolgál a kiadások fedezésére. Ezek után *Ivanyi István*: »Mióta laknak a piaristák Temesvárott?« czimü érdekes értekezését olvastatik föl. Az „Értesitő"-ben közzé fog tétetni. Néhány apróbb ügy elintézte után a gyülés véget ért.

ŐSTÖRTÉNETI SZOKÁSOK

A MAGYAROKNÁL ÉS MÁS NEMZETEKNÉL.

Árpádnak az összes nemzet által fejedelemmé választatása, mint bíborban született Konstantin császár följegyzé, akként ment végbe, hogy a magyarok új vezérüket kazár szokás szerint paizson maguk fölé emelvén, annak ünnepélyesen hüséget esküdtek. Ezen paizsra-emelés szokása még soká tartotta fönn magát, és a foispáni beigtatásoknál, és megyei tisztválasztásoknál még az újabb időben is divatozó vállakon vagy tenyereken való hordozás, melylyel az illetőt a közönségnek bemutatják, nem egyéb, mint az említett ősi szokásnak visszatükrözése, és így méltán magyar nemzeti szokásnak nevezhetjük. Azonban nem kirekesztőleg a miénk, mert a megválasztott fejedelmeket paizsra emelni, más nemzeteknél is előforduló szokás volt. Így irja Tacitus a germanokról. Histor. IV. 15. (Brinnio) impositus scuto, more gentis (Caninefutum) et sustinentium humeris vibratus, dux diligitur. Hasonlókép a frankok élvén a kir ly választás jogával, a megválasztott királyt pajzsaikon emelték fol magasra, és ezen ősi szertartással éltek még Kis-Pipin trónralépése alkalmával is [1])

Az Ázsiából bejövő, és jóformán európai hazájukat még el nem

[1]) Zöpfli Deutsche Rechtsgeschichte 399. és 404. lap, Grimm: DeutscheRechtsalterthümer 234 lap.

foglalt magyaroknál hasonló fejedelem-választás mint a germanoknál és frankoknál!

De ezen találkozás egyébre is kiterjed. Ős népek szokása volt, királyaikat egy folyó medre alá temetni, így történt az Leirus királylyal, ki anno Orbis 3105. meghalt és kit Shakespeare Lear király néven minden mívelt embernél ismeretessé tett. A németek ezen temetkezési módot germán szokásnak mondják, melyhez Attila is alkalmazkodott, midőn elrendelte, hogy sírját az Etsch folyó alá helyezzék. [1]) Erről a magyar hagyomány mit sem tud, mely Attila sírját inkább a százhalmi (keveházai) nagyszerü hun temetőbe teszi. [2]) Tudjuk, hogy a magyar nép egy része, ezen hagyománynyal ellenkezőleg Attila vas, ezüst és arany hármas koporsóját inkább a Tiszán túl, a Csanád-vármegyei Dombegyházán keresi. Mások meg más irányban; — de mi e tárgygyal nem foglalkozunk, csak azt akarjuk megemlíteni, hogy Árpád is, midőn meghalt, »tisztességesen lőn eltemetve egy kis patak fölött, mely kőmederben folyik alá Attila király városába.« A temetkezési helynek ezen megválasztása a Buda melletti Árpád-völgyben, melyben utóbb Fejéregyháza épült kún hagyományok élénk emlékezetében maradásából látszik eredni. Semmiképen nem tudjuk föltenni, hogy Attilára és Árpádra germán temetkezési szokások gyakoroltak volna befolyást. Föltűnő, hogy Thierry Amadé, ki az Attiláról szóló mondákat oly ügyesen és szorgalommal földolgozta, arról tudomást nem szerzett, hogy Attila az Etsch folyó medrében akart eltemettetni.

PESTY FRIGYES.

A KALANDOSOK TÖRTÉNETÉHEZ.

A »Kecskeméti Kalandosok« társulata nevezetes szerepet játszott — igaz, hogy csak egy ízben — a magyar történetben, sőt annak folyamára döntő befolyást gyakorolt: a reactio szolgálatába szegődvén azon nagy horderejü küzdelemben, melyet a kisebb nemesség a zászlós urak mindhatósága ellen kezdett, s mely valószínűleg a magyar alkotmány reformálásával végződött volna, ha a mohácsi vész nagy ca-

---

[1]) San Marte: Die Arthur-Sage und die Mährchen des rothen Buchs von Hergest, 17 lap.

[2]) Kézai krónikája IV. fej. 5.

tastrophája el nem némítja a harczot. Könnyü diadalát a budai Szent-Györgynapi országgyülésen (1526) Verbőczy léhaságának köszönheté: a nagy szónok, agitator és törvénytudó oly középszerü politicusnak bizonyúlt be mint nádor, a kormányzat élén, hogy semmi csoda sem volt, hogy épen saját pártja mérte fejére a csapást.

Egy 1559-iki levél szerint a kalandosok szövetkezése Lajos király tudtával és megegyezésével alakúlt. Batthyány Ferencz, e levél írója eme szavaiból azt következtetik, hogy e társulat akkor alakúlt, s azért vette föl a kalandos czímet, hogy valódi czéljait a névvel eltakarja, miután a törvények az egyesületeket és szövetkezéseket eltiltották. A dolognak meg van a maga valószínüsége, habár mind az 1446-iki VI-ik, mind az 1519. XLIV-ik törvény nem az egyesületeket és szövetkezéseket, hanem a főurak közti confoederatiokat, melyek rendesen valamely nagyralátó terv kivitelére alakúltak, tiltották el. A kalandos szövetkezések tudtomra sohasem voltak eltiltva: sőt a kecskeméti kalandosokon kívül is akárhány lehetett az országban, csakhogy fájdalom, ma már mit sem tudunk rólok, mert hogy a kecskemétinek legalább neve fenmaradt azt is egyedül politicai szereplésének köszönheté. S minő kevés az, mit Hornyik János Kecskemét városának nagy szorgalommal írt monographiájában (I. k. 186 s köv. ll.) e tárgyról össze tudott hozni, daczára, hogy minden ismert adatot fölhasznált.

A kecskeméti kalandosokon kívül a magyar korona területén mai napig még csak négy kalandos testületet ismerünk: három Nagy-szebenről 1872-ben nyertünk tudomást boldogúlt Seivert Gusztávnak „Die Brüderschaft des heiligen Leichnahms in Hermannstadt," (Archiv neue Folge. X-ik k. 315 s köv. ll.) czímü becses értekezése s a negyedekről, a segesváriról, Fabricius által »Urkundenbuch des Kisder-Kapitels« czím alatt a napokban kiadott tartalmas gyüjtemény nyomán. Ha igaz, hogy a kecskeméti II. Lajos alatt, s plane 1526-ban alakúlt, akkor a másik négy, századokkal régibb ennél. S ha látjuk, hogy a segesvárit egy könyvborítékon használt pergamen, a szebenieket egy pár miseköny czímirata s egy lomtárba rekett számadási jegyzék menté meg az örök feledékenységtől, nem fogjuk valószínütlennek tartani, hogy eljön az idő, midőn a középkori, nagy és szélesen elterjedett egyleti és társulati életről biztosabb ismereteink lesznek s e kérdés is végmegoldást nyerend. Hisz általán nem rég az ideje, hogy a mivelődéstörténeti adatokat komoly figyelemre méltatni, gyüjteni kezdjük.

Közönségesen tudv.i levő dolog, hogy a kalandosok a római »Calandae«től vették nevöket, mert minden holnap első napján jöttek össze, továbbá, hogy Németországban s másfelé is nagyon el voltak terjedve a »Kalandsbruderschaftok.« Nem is valószínűtlen, hogy »kecskeméti kalandosok is ezen elterjedt társulati nevet alkalmazták magukra, mert a magyar »kaland« szó új keletü, még Párizpápai sem ismeri s a kalandos társakat mint „consortes"-t magyarázza, és különben is a társulat czége, egész szervezete alkalmas volt politicai czélok leplezésére.

A középkorban főként a városokban nagyon elterjedt társas és egyleti élet egyik nyilvánúlása volt. Mint »temetkezési egylet«-nek czélja a társaság tagjainak s azok családjainak ünnepélyes temetéséről gondoskodni, továbbá az elhalt tagok lelkeiért miséket szolgáltatni, s a városban levő idegeneket, ha a halál ott érte őket, a végtisztességben részeltetni. A társaság tagjai kötelesek voltak elhúnyt társaikat a szent kereszt elől vitele mellett kikísérni a temetőbe, s a városi pap pedig minden quatember (azaz: a reminiscere, trinitatis, Exaltatio és Lucia előtti szerda, péntek és szombati böjt napok) alkalmával az elhúnytak neveit megemlítni. Ez volt az egyházi czél, mely a középkor kezdetének erős meggyőződésen alapúló vallásos szellemébe nagyon beillett. De a mint e szellem hanyatlott, a világi czélok nagyon is előtérbe nyomúltak, nem volt többé elég a tor, mely a temetést követte: a Calandaek zajos összejövetek, víg lakomák napjaivá s a temetkezési egyletek lakmározási társulatokká lettek. A Fabricius és Seivert által közzétett névsorból látjuk, hogy a város élén alló polgárok s a legelőbbkelő férfiak tagjai voltak az egyleteknek, melyek a pápáktól nagy előnyöket biztosító bucsúkat, 20 naptól egy egész évig terjedőket, nyertek.

Úgy látszik nagyon el voltak terjedve, nemcsak Erdélyben a szász földön, hanem a magyarországi városokban is. Nem egy eszme, nem egy intézmény jött Németországból hozzánk át, városi életünk nem egy jelenségének magyarázatát találjuk meg azon szomszéd államintézvényében. Nem valószínű hogy a kalandosság innen az egész magyar föld átugrásával lett volna Szebenbe, Segesvárba átpláutálva: közelebb van a föltevés, hogy az elterjedt intézmény volt a magyar korona területén is. Különben is a bucsúkban és a lakomákban. oly előnyöket nyújtott a tagoknak, melyek megérdemelték a fölállítást. Aztán Seivert és Fabricius közlésciből világos, hogy már régóta meghonosúltak nálunk. Ha a Fraternitas Sanctae Annaet 1543-ban erősítette is meg a szebeni tanács, a

Fraternitas Sedis Cibiniensis — a szebeni kalandos társaság — már 1394-ben saját misekönyvvel bírt, melyet Mihály plébános azon óhajtással írt össze, hogy a ki azt a társaságtól ellopja, elevenen szálljon a pokolba Dathannal és Abyronnal. A Fraternitas Sancti corporis-nak alapítási okmánya 1372-ben kelt, 1384-ben tagjai számára egy évre és 100 napra terjedő búcsút nyert, s a kisdi lajstromban már a XIV. században jönek elő egyházi és világi tagok.

Mivel hogy Magyarországon nem ismerjük többnek nyomát mint a kecskemétinek, nem következik, hogy ne lett volna több is, sőt ne lehetett volna akármennyi. Hiszen Teutsch superintendens 1872-ben egy rövid említést tett a szebeni kalandosokról, Seivert nyomon rá két új fraternitast ismertetett meg, s pár év múlva Fabricius egy könyvborítékon megtalálta a negyedik, tagjainak sorozatát. Nem tartom koczkáztatott-állításnak, hogy a kecskeméti kalandos társaságnak előzményei voltak hazánkban, sőt hogy midőn Thurzó Elek tanácsa II. Lajos és neje figyelmét a kis nemességgel leendő szövetkezésre fordítá, ezek a kecskeméti kalandos társaságban kész anyagot találtak, s az a politicai egylet, melyben a szájas Ártándi, a hetvenkedő Tarczai s a szurkos markú Pösty éni vitték a fő szerepet, már szervezett temetkezési, lakmározási társaság volt. Hogy a társulat szervezeti okmánya azon időben küldetett meg Rómába az onnan lehetett, hogy a királyi szövetkezés után nagyobb tekintélyt akartak annak adni, mert különben rendesen csak az illető püspök erősítette meg.

Mindenesetre eléggé fontos művelődéstörténeti ügy arra nézve, hogy kutatás tárgyává tétessék. A netalán történendő fölfedezések számára e füzetek nyitva állnak. SZ. S.

BALASSA BÁLINT LEVELE MORICZ BALÁZSHOZ. 1585.

Bár újabb időben, különösen a Történelmi Társulat kutatásai folytán az első magyar lyrikus — Balassa Bálint életrajza számos ismeretlen, köztük igen érdekes adatokkal gazdagodott, mégis be kell vallanunk: hogy egy, a költőhöz méltó életrajz megírásához még mindig nélkülözzük az elégséges anyagot. Nemcsak indokolt tehát, hanem kívánatos is, hogy a Balassa Bálint életére vonatkozó oly adatok, melyek első pil-

lanatra tán jelentékteleneknek látszanak, szintén gondosan egybegyűjtessenek s a nyilvánosságnak átadassanak, hogy így a napfényre került adatok egymást kölcsönösen fölvilágosítván és kiegészítvén, a mozaik darabok idővel egy művészi egészszé alakíttathassanak.

Ezen szempontból kiindúlva, némi szolgálatot vélek tehetni irodalom-történetünknek, midőn ez alább közlendő levelet e folyóirat közönségének bemutatom.

E levél Balassa Bálint életének legválságosabb korszakában iratott akkor ugyanis, midőn részint szerencsétlen házassága s ebből folyó egy házi pere, részint vagyonára áhítozó rokonainak ármányai keserítették a sokat hányatott költő életét. Ezen körülményekre látszanak czélozni a levélnek »mostani szükség« és »kegyelmed is legyen mellettem az igazság szerint« — kitételei is.

Maga, az eredetiről hű másolatban vett levél — a rövidítések kipótlásával — következőleg hangzik:

»Egregie domine Amice et tanquam frater veterane et obseruandissime Seruitiorum meorum Commendationem.

Az mÿnemeö dolgomerth tértem wala Morÿcz lörÿncz wramhoz azth kegyelmed lörÿncz wramtol magatol meg értÿ: wgÿan azon dologrol Izenthem kegyelmednek is ő kegyelmetol lörÿncz wramtol, kerem kegyelmedet mÿnth regÿ bizoth wramoth barathomoth kegyelmed ne hagia keresemeth heaban, hanem *ez mosthanÿ zükségemben kegyelmed is: legÿen mellethem az igassagh zerÿnth*, kÿerth enis a mÿkor kegyelmed paranchol örömesth zolgalok kegyelmednek: Isten eltesse kegyelmedet: Datum Zantho 22. Julÿ Anno 1585.°

Servitor Balassa Balÿnth gyarmathÿ. s. k.«

Kívül: Egregio domino Blasio Morÿcz etc. domino Amico et tanquam fratri veterano et observandissimo.

Sövényházi Móricz Balázs, kihez e levél iratott, felső-magyarországi birtokos s Ungh és Zemplén-vármegyék adórovója (dicator) volt 1576—1584 körül. A gazdag Mágócsi Gáspár után, ki anyai nagybátyja volt, örökölte ennek magva szakadta után, Káthay Ferenczczel közösen, Torna várát s tartozandóságait 1586. évben. Az imént közölt levél megszólításában és czímzetében előfordúló »frater veteranus« kifejezés azt látszik bizonyítani, hogy Móricz Balázs, Balassa Bálinttal rokonsági összeköttetésben is állott.

A levél keltének *helyét*, — számos Szántó nevű helységeink lé-

vén — bajos meghatározni. Nógrád-vármegyében, hol a Balassák ősi birtokai feküdtek, két Szántó nevű helyet találunk. Egyik épen a kékkői járásba van kebelezve. A valószínűség határai közt mozogva, ezek egyikét fogadhatjuk el az imént közölt levél kelte helyének.

Végül megjegyzem, hogy a levél, fél ív papiron, Balassa saját kezével iratott. A kopott gyűrűpecséten W. B. (Walentinus Balassa) betűk láthatók. HATOS GUSZTÁV.

EGY XVII. SZAZADI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÓ.

Levéltári kutatásaim közt a budai kamarai levéltárban némely adatokat találtam Perger Illyés történetíróról, melyek tán érdemesek a közlésre. Perger 1637. évben az udvari kamarához folyamodványt intéz, melyben előadja, hogy az ország történetét a magyarok kezdetétől a jelenkorig megírta. Címei: „Corpus universale Historicum a primis Hungarorum initiis, ... labore et continuo styli luce atque« elegantia. A munka kiadhatására, Ferenczffy az ország különféle rendeinél 2000 forintra menő összeget szerzett (extorserat et corraserat); adott különösen Homonnay János 300 frt, Révay Péter 100 frt, a legfőbb nemes saját tehetsége szerént vett részt, a városok és különféle járulékokkal kötelezték magukat a munka kiadhatására. Ferenczffy, a munka anyagi létesülhetésének főoszlopa, biztosította a szerzőt, hogy ha ez őt túléli, a munkát, a hozzá való képekkel, metszetekkel és typhographiával neki hagyományozandja. Ferenczffy azonban, noha nagy előkészületeket tett a munka díszes kiadására, czélját el nem érte, mert megjelenése előtt bele halt. Perger ennélfogva kéri a kamarát, hogy miután a Ferenczffy örökösei, nevezetesen Bogdanóczy Pál, mindent elpazarolnak, a munka és a hozzá való díszítmények (aera et imagines Regum ad Historicum pertinentes) a kamarának visszaadassanak, a pénz pedig a hagyományból kivétessék, és hasonlókép a hazafiak részéről a munka érdekében adott kötelezvények kellőleg biztosítassanak. (Budai kam. ltár N.R.A. 1090 csom. 18 sz., Maholnap, a magyar történetírás történetét kell majd megírnunk, — jó lesz ily apró adatokat is összeszedni.

PESTY FRIGYES. [1])

[1]) Berger Ilyés életét l. Fraknóitól Századok 1873-ik évf. 373-ik l.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTER ÚRNAK következő, a tankerületi főigazgatókhoz s jogakadémiák és joglyceumnak igazgatóihoz m. évi 27,766. sz. a. kiadott rendeletét tette közzé a hivatalos lap, melyet mint társulatunk ügyét érdeklőt egész terjedelmében bemutatunk olvasóinknak.

»A hazai történelem a közép- és felsőbb tanításnak egyik kiváló fontosságú tárgyát képezvén, szükséges, hogy mindazon tanárok, kik annak vagy azzal rokon tárgynak előadásával foglalkoznak, tudomást szerezzenek maguknak az újabb kutatások által abban eszközölt változásokról, fölfedezésekről.

Minthogy a Történelmi-Társulat tűzte ki föladatául annak közvetítését folyóirata a „Századok“ útján a nagy közönségre, sőt minden történetkedvelőre nézve: ezen folyóiratnak megszerzése magának a tanításnak érdekében a hazai iskolai könyvtárakra nézve nemcsak szükségesnek és kívánatosnak, hanem mellőzhetetlennek látszik.

Ennélfogva fölhívom az igazgatóságot, hogy a vezetése alatti intézetet jelentse be a Történeti-Társulat elnökénél Horváth Mihálynál (Budapest, Borz-utcza 3. sz.) mint évdíjas tagot a jövő 1876-ik éven kezdve, melynek folytán a »Századok«-at olcsóbban fogja kapni mint könyvárusi uton, t. i. az évi öt forintnyi tagsági díj mellett.«

— A KÁLLAY CSALÁD — írták a lapok — egy nagy horderejű tényre határozta el magát: családi levéltárát a Nemzeti Múzeumnak adja át, hol külön szekrényben fog őriztetni. E levéltárt tüzetesebben csak Pesty Frigyes tanúlmányozta át, de annyi tudva van, hogy hazánk legnevezetesb és legnagyobb levéltárai közé tartozik. És abban rejlik az elhatározás fontossága, hogy az által az a hazai búvárok számára könnyen és biztosan használhatóvá lesz — egy csomó történeti kincs lesz forgalomba hozva, mely máskülönben rejtve maradt volna. De mint példa is kiválóan méltánylandó: bár több családnál utánzókra találna, melyek meggondolhatnák, hogy ez legkönnyebb módja biztosítni, elveszés ellen a kincset, mely nemcsak a családé, hanem a nemzeté is.

— KÉSZÜLŐ FÉLBEN LEVŐ MONOGRAPHIÁK. Három készülő félben levő monographiáról nyertünk értesülést: Ernyédi *Turzó Miklós* »Trencsén-vármegye ismertetésén«, Vasady Gyula »Háromszék« monographi-

ában, *Kisfaludy Miklós* „Somorja város történetén“ dolgoznak, sőt ez utóbbi munkájában már nagyon előhaladt.

—Révész Imre. »*Néhány szó Méliusz Péter sirjához s szives kérelem történetíróinkhoz*« czím alatt egy kis röpiratot adott ki, mely tulajdonkép a Figyelmezőben megjelent czikkének külön lenyomata. Mint tudva van Debreczenben, 1872-ben Méliusz Péter halálának harmadik százados fordúlata alkalmából elhatározták, hogy hamvai fölé, önkénytes adományokból, síremléket állítanak. Révész a Mélinsz sirjára vonatkozó kérdést tüzetes tárgyalás alá veszi, s arra az eredmény e jut, hogy a sirban, melyet az övének tulajdonítnak, vele együtt több reformátor is nyugszik, s azt az indítványt teszi, hogy az emelendő emlék a többi reformátorokat is említse meg. E füzet czélja nem egyéb, mint fölkelteni az eszme iránt a közérdekeltséget s néhány homályos kérdést tisztázni.

— A nápolyi „Pontaniana Académiában“ Óvári Lipót hazánkfia m. é. dec. 26. olvasta föl a hazai és olasz összeköttetéseket tárgyazó értekezésének első részét, mely nagyobbára a nápolyi nagy levéltárban Akadémiánk meghagyásából eszközlött búvárlatainak eredménye. E rész az Anjouk történetét tárgyalja, a másik Kis-Károly, s Mátyás magyar, illetőleg olasz viszonyainak jellemzésére lesz szentelve. Ugyanez ülésben fájdalommal vette tudomásúl a nápolyi Akadémia *Toldy Ferencz* kültagjának halálát.

— A »Figyelmező« ez évi XI. és XII-dik kettős füzete már megjelent, »Egyház történelmi Tárczá«-ja négy közlést tartalmaz a XVII. és XIX-ik századból. A füzet végén a szerkesztő „Tájékozás“ czím alatt fölhívást intéz olvasóihoz. Egy pontja már valóban rég érzett szükségen fog segíteni: igéri, hogy a Tárcza ezentúl a prot. egyháztörténelemre több tért és időt fog szentelni. „Rendkívül sok és igen érdekes történelmi forrásaink és adataink — mond szerkesztő ebben — mindez ideig ismeretlenek vagy nagyon nehezen hozzáférhetők; múltunknak némely korszakai fölött folyvást sötét homály borong. Nagy terjedelmű s kitünő szellemi és anyagi pártfogásnak örvendő irodalmi vállalat kellene ahoz, hogy a téren a fönforgó szükségen segíthessen. Addig is, míg ezen boldog idő eljőne e folyóirat híven igyekszik megtenni a töle telhetőt.“ A Figyelmező szerkesztője Révész Imre a prot. egyháztörténetnek legalaposabb és képzettebb írója és ismerője, a prot. egyháztörténelmet eddig se hanyagolta el, de ez elhatározását örömmel regisztráljuk, mint a mely

az egyetemes történettudásra is bizonynyal jelentékeny befolyást gyakorland.

— A Pápai Reformatus Egyház Levéltárát (1510—1811) Liszkay József egy csinos kötetben bemutatta a közönségnek. 14 ívre terjed s minden okmányt külön regestában mutat be. Az egészet kimerítő névmutató zárja be, mely annak használhatóságát nagyon megkönnyíti. »Czélom — mondja szerző — e füzet közzétételében volt, lelkésztársaimat meggyőzni arról, hogy parányi körben s korlátolt viszonyok közt is képesek lehetünk egyházirodalmunk csikorgva döczögő szekerét gyorsabb haladásra tüzelni s kényszeritni, hogy életjelt adjon.« S ebben áll-e gyüjtemény fontossága. Kétségtelenül magában is sok érdekes történelmi tényt mutat be, sok nevezetes adattal járúl a hazai prot. történethez, egy érdekes kis monographiának szolgálhat alapúl — de mégis a fő hogy megmutatta: minő utat kell követni az ismeretlen prot. levéltárak bemutatására. Sok történeti és culturtörténeti adat van azokban — pedig épen azok a legismeretlenebb. Nincs egy káptalani, püspöki, érseki levéltár, melyet túdósok búvárlat tárgyaivá ne tettek volna, s melyből igen sok kincset ne hoztak volna napfényre — de hány prot. levéltárt ismerünk? Mióta Fabó, Lichner elhaltak gyüjteményeik is megszüntek. Révész elhallgatott, hol találunk valami nagyobb életjelt? Vajha sikerült volna Liszkaynak fölébreszteni a szendergőket, s a kezdeményt mennél több hasonló munka követné!

— Herodot Múzsáit Hoffer Endre szegedi tanár, s egyike legképzettebb hellonistáinknak lefordítá. Évek előtt, midőn hozzá fogott e műhöz, fölolvasást tartott belőle az akadémiában, mely ottan határozott tetszést aratott. A régi classicai irodalom kiválóbb termékeinek az eredetihez méltó átültetése igen kivánatos dolog, s ha, mint hiszszük, e munka a hozzá kötött várakozásnak megfelel, remélni lehet, hogy nem fog a fordító fiókjában rejtve maradni.

— Maurenbrecher Vilmos »Geschichte des Zeitalters der Gegenreformation« czímü munkán dolgozik, mely tárgyánál s hazánk és Németország számos érintkezési pontjainál fogva, bennünket is közelről érdekel. A mü három kötetben fog megjelenni: a két első 1876-ban, a III-dik és az Okmánytár 1877-ben. Szerző Németország komolyabb és míveltebb irói közé tartozik, több müve méltó föltünést okozott s Sybel folyóiratának állandó munkatársa: több épen e korba tartozó tanúlmánya s számos alapossága által kitünő bírálata jelent meg abban.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM érem- és régiség-gyüjteményei 1874-ben. Hivatalos adatok alapján összeállította Dr. Ortvay Tivadar. (Külön lenyomat az »Archaeologiai Közlemények« IX. köt. III füzetéből,) Budapest, 1875 Athenaeum Ívrét 53 l. Ára 70 kr.

— TÁJÉKOZTATÁS. Szent Gellért, máskép Szent Bernát, valamint a Bold. szüz állitólagos csanádi apátságaik iránt, tekintettel a csanádi régi romokra s a szándékolt ásatásokra. Tanúlmány, irta Dr. Ortvay Tivadar (Külön lenyomat az »Archaeologiai Értesitö« IX köt. III füzetéből) Budapest, 1875 Athenaeum. Ívrét 23 l, Ára 30 kr.

— MAGYAR TÖRTÉNETI EMLÉKEK KÜLFÖLDÖN. Különös tekintettel az egykori Erdélyre. Kiadja Miksa György. Budapest, 1875. Tettey és Kolozsvár, Demjén. 4-edr. 104 l. Ára 80 kr.

— IRODALMI TANÚLMÁNYOK a hazai és külföldi történelem, mütörténelem és régészet terén. Irta Dr. Ortvay Tivadar akad tag. Budapest, 1875 Athenacum 4-edr. 71 l. Ára 50 kr.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA. A Görögök története, irta Curtius Ernő. A 4-ik javított kiadás után fordítja Fröhlich Róbert. Budapest, 1875. A M. T. Akad. könyvkiadó-hivatala 8-adr. IV, 391 l. Előfizetés útján megszerezhető.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA. A franczia forradalom, irta Carlyle Tamás, fordította Baráth Ferencz. Budapest 1875. A M. tud. Akad. könyvkiadó-hivatala 8-r. 432 l. Előfizetés útján megszerezhető.

— GESCHICHTE VON UNGARN. von Ignaz Aurelius Fessler. 2 Auflage Verbessert von Ernst Klein, mit einem Vorwort Michael Horvaths 16. Lief. (9—16 des Bogen 4-ten Bandes) Leipzig 1875. F. A. Brockhaus. Ára 1 frt 20 kr.

— BETHLENFALVI GR. THURZÓ GYÖRGY LEVELEI nejéhez Czubor-szt.-mihályi Czobor Erzsébethez. Közrebocsátva id. gróf Zichy Edmund urad. teljhatalmú igazgató megbizásából. I. kötet. Történeti bevezetéssel 1590—16. XCV. 394 l., II. kötet 316 l. 4-r. Budapest 1875. Athenaeum. Ára a 2 kötetnek 4 frt.

HADADI WESSELÉNYI FERENCZ
GYILKOSSÁGI VÁD ALATT. [1])

Bár mily határozottan haladjon az ember valamely czél felé, mégis megtörténik, hogy útjában egy vagy más tárgy figyelmét annyira leköti, hogy körülötte egy pillanatnyi időt vizsgálódva tölteni, s azzal megismerkedni nem tartja veszteségnek: de hogy aztán értékesítse, kicsiszolja és másoknak is tetszetővé tegye, annyi idővel nem rendelkezik.

Így van ez különösen a történelmi kutatásoknál, s bizony gyakran megesik rajtunk, hogy ez vagy amaz mellék tárgyat szeretnők kizsákmányolni, földolgozni barátink s a nagy közönség elébe hozni, s tán nyernénk is általa némi elismerést — lehet az ügy is melyet szolgálunk, nyerne, de int a főczél, melyet kitűztünk, hogy közeledjünk hozzá, bele szól az élet parancs szava, hogy nincs tékozolni való idő, s olykor csaknem érett kalászokat kell aratatlan hagynunk.

Mint mondám, azonban vannak oly kisebb leletek is, melyeket nem tudunk mellőzni, s ez alkalommal, bár nem földolgozva és kicsiszolva, egy ilyet van szerencsém bemutatni, mely főként Hadadi Wesselényi Ferenczre, a későbbi nádorra vonatkozik. Hála az égnek, már a mi történelmünk is eljutott oda, hogy hőseinél nem elégszünk meg az általános szólásokkal: nagy hazafi, nagy hadvezér, nagy ember, jó ember, túdós ember vagy hazaárúló, német párti, gyáva hitvány ember stb., a szót, mit kimondunk, a tényeket, miket megtörténteknek állitunk, alaposan

[1]) Fölolvastatott a Történelmi Társulat jan. 3-án tartott ülésében.

kell bizonyitani: kigyógyúltunk ama dajkamesés fölfogásból, hogy egyik ember hunczfut, mert labancz, a másik derék, mert kurucz, és megforditva; az egyik hazaárúló, mert pápista, a másik mert, kálvinista — és a mi legörvendetesebb, olvasó közönségünk is megúnta azt a stereotyp fehér-fekete festéket — embereket akar látni és hallani, kik a múlt századokból, ha föltámasztatnak, magok valóságában lépjenek elébe, mert mint az általános keretben bolyongó ködképek többé nem alkalmasok a figyelmet s az érdekeltséget kellőleg lebilincselni, s még kevésbé hogy akár intő, akár buzdító példányképei legyenek az utó nemzedékeknek.

Ezek szerint a létező adatokat, bármily meglepők legyenek, még sem szabad mellőzni, sőt egyfelől minden adatnak ki kell jelölni a maga becsét és értékét, másfelől a hallgatóra vagy olvasóra is bizni az itélet kimondását, a meggyőződés kifejlődését.

Ily fölfogás szülte történeti irodalmunk legjelesebb termékeit: Frater Györgyöt, Zrínyi Ilonát, Veresmarti Mihályt, az első Zrínyieket, Pázmány Pétert, stb., s ily fölfogás kell, hogy vezesse egykor gróf Wesselényi Ferencz életiróját is.

Egy XVII. századi latin nyelven szerkesztett s a turóczi convent által hiteles másolatban kiadott esketés az, melyből én a következő vázlatos, nem nagy jelentőségü, de kort és személyeket egyaránt jellemző eseményeket olvastam:

A turóczi convent tekintetbe vévén, Felső-vadászi gróf Rákóczi Pál országbirájának, Sáros- és Torna-vármegyék főispánjának, ő felsége II. Ferdinánd császár és király stb. tanácsosának és kamarásának stb. nagyságos Révay Ferencz, Turócz vármegye örökös főispánja részére, Nagy-Szombatban Marczell pápa napján kelt, (január 16-án) az emlitett országbiró ő nagysága birói pecsétjével megerősitett, s a conventhez intézett esketö parancslevelét, még ugyanazon 1634-ik év február 14-én Ruttkay György [1]) ki-

[1]) Az esketö parancs-levélben még a következő kir. emberek voltak megnevezve: Sarnoczay István, Sánta Pál, Fejér Miklós, Cseőkér Gergely, Sény Menyhért, Thorkos János (Sacrae caes. regiaeque Majestatis sedis judiciariae jurati notarii); továbbá *Stupiczky Ferencz*, Stupiczky János, Hrabowszky István és Péter, Haray Miklós, Borsiczky Gáspár,

rályi ember mellé Porlitose György presbytert, a conventnek egyik tagját adta, kik aztán kezökben a gróf Rákóczi Pál esketö parancs-levelével jó lelkiismeretök szerint a következő esketést hajtották végre:

A kérdő pontok ezek valának:

1) Tudják-e vagy tudnak-e felőle valamit a tanúk, hogy ngos Wesselényi Ferencz úr, Nedeczky Mihály úrral és ennek fiával Gáspárral együtt és a méltóságos grófnak Magyarország nádorának szolgáival, több cselédeivel, katonáival, saját uradalmi alattvalóival u, m.: a sztrecséniekkel, Szent-Tamás ünnepe körül (dec. 24-én 1633) a közelebbi úrjövetelének utolsó hetén Sztrecsén körül összegyülekeztek és ott Révay Ferencz úrnak s egyszersmind más jámbor s a nyílt országúton járni-kelni akaró férfiaknak útját állották? magát Révayt megfogni s üldözni akarták és Sztrechenen átmenni akaró embereinek szekeröket, marháikat letartóztatták és tovább menni nem engedték?

2) Tudva van-e tanú előtt, hogy a zsolnai polgárok is Sztrecsénhez küldöttek satrapáikat?

3) Hogy Ákay úr alattvalói is, a kiket a thurai birtokban zálogban bír ugyanazon időben és hasonlókép fegyveresen Sztrecsénben voltak Wesselényi úrral?

4) Tudja-e, nem-e tanú, hogy a méltóságos gróf, nádor úrnak katonái u.m. német és magyar gyalogrendüek, ugyanott Sztrecsénben ugyanazon időben jelen voltak, Ovcharskon és Zsolnán éjjel vonúltak át fel- s alá portyázva?

5) Bizonyos-e abban tanú, hogy Révay László úr szolgái és alattvalói is ugyanott Sztrecsénben ugyanazon időben Wesselényi úrral fegyveresen jelen voltak, és hogy ez Révay László úr tudtával és akaratjával történt?

6) Tudja-e azt is tanú, hogy azután midőn Wesselényi úr nem csekély számú fegyveresével hazatért katonái dicsekedve, egyre-másra mondogatták, hogy nékik Révay Ferenczre kellett ügyelniök, s ha valahogy közikbe érkeznék elbánnának vele?

Ordódy Pál, Mossló András, Kardos István, Ondregovits János, Zathureczky László, Iwánka Péter, *Ruthkay György*.

A Sztrecsénben összegyűlt fegyveresek számát tudja-e tanú, vagy nem.

7) Tudja-e tanú, hogy midőn Wesselényi úr, Nedeczky Mihály úrral Szent-Márton felé vonúlt lovas és gyalog katonáival, ezek közűl Prokop és Rutka között állítottak-e, rendeltek-e táhori őrséget vigyázatúl.

8) Tudja-e, nem-e tanú azt is, Wesselényi úr miként dicsekedék, hogy Révay Ferencz urat figyelteti, leseti, s ha megkaphatná, így-úgy elbánnék vele s életével és hogy jövőben is ezen szándékától elállani nem akar, hanem Révay Ferencznek mindenkor és mindenütt ártani kész, ha bármi baj és büntetés követné is.

9) Tudja-e tanú azt is, nem-e hogy Wesselényi Ferencz úr hajdan a *Horváth János* és *Bárdy Pál* halálának oka volt, hogy mindketten általa végzetteljesen estek-el, és hogy ezeken kívűl hány szolgáján kegyetlenkedett és hányat sebzett meg.

10) Tudja-e, nem-e tanu azt is, hogy: miután Wesselényi Ferencz úr a fentírtakkal együtt Révay Ferencz úrnak és más jámbor embereknek szabad járás-kelésöket, gonosz szándékkal meggátolta, ugyanaz a Révay Ferencz úr, nagyobb rosznak eltávoztatásáért és élete megőrzése végett járatlan nehéz utakra volt kénytelen menni, s életveszélyek közt haza térni Turócz-vármegyébe?

Ezek szerint a két, Rutkában időző tanúk, tekintetes. Ruthkai András úr házához hívattak s ott február hó 14-ik napján megeskettetvén kikérdeztettek. Mikor is:

Mindszenti Pál Liptó-vármegyei nemes ember, eskű alatt így vallott: Abban az időben tek. Jeszenszky Dávid úrnak szolgája lévén, urával Krakkóba mentek, együtt ngos. Wesselényi Ferencz úrral, ki nekik főurok volt, a néhai Wesselényi István temetésére igyekezvén. Temetés végeztével nevezett Wesselényi úrral visszatértek Tepliczára, mikor is Wesselényi Ferencz úr kérni, sürgetni kezdte nemzetes Horváth János uramat, hogy állana szolgálatába és lenne az ő szolgája. Mire Horváth János azt felelte: Isten kegyelméből neki otthon is van még egy darab kenyere, és nem akar szolgálni. (Sibi adhuc Dei gratia frustum panis domum super esse et nolle servire).

Hogy Lengyelországból Tepliczára visszajöttek, tanú is ott

volt Wesselényi szolgái és cselédei közt s egy napon észrevette, hogy Wesselényi, Permay Miklós úr szolgáját, Horváth Györgyöt elküldötte, kérné meg Horváth Jánost, hogy jönne hozzá s ebédre legyen jelen a kastélyban. Megérkezvén Horváth János, Wesselényi úr ismét kérte, hogy nála szolgálna; Horváth ekkor sem lakarván beléegyezni, a mint az ebédnek vége volt s az asztaltól mindnyájan fölkeltek Wesselényi úr Horváth Jánoshoz így szólott: Ha nem féltenéd a bőrödet, megvívnál Török Mátyással (így) az én lovászommal! (A mely törököt azután özvegy Széchyné a Horváth János nyomorúlt meggyilkolásáért Lipcse várában kivégeztetett. Azt a gyilkosságot pedig a török Wesselényi uram akaratából és parancsára vitte véghez).

Horváth János pedig Wesselényi úr ezen szavai által mintegy izgatva felelte: Miért ne tenné, megteszi szívesen? És azonnal kiment a palotából, levetette dolmányát s az ajtóban a buzogány hordozótúl kardját elragadta, ugyanakkor ott Wesselényi úr kezében is egy meztelen kard volt, s a viaskodók közt középre állván hozzájok kiáltott: kezdjétek már! Mindjárt a kölcsönösön adott csattogó és halálos csapások után, midőn Horváth János észrevette, hogy a törökhöz könnyen nem férhet s meg nem sebezheti, sőt hogy a kard a töröknek selyemből készült veres mellényét, melyet Wesselényi adott volt neki, megvágni is alig képes, kardját megvillogtatva a főnek egy fedetlen részét megsebezte és sebet ejtett a kezén is. Ezt midőn látta Wesselényi Ferencz mindjárt kiáltott Horváthnak: ne vágd tovább (noli secare amplius) mert látom, hogy derék katona vagy (nam video quod sis miles strenuus). És Horváth János kardját mindjárt a föld felé fordította vagyis a földre dobta, és Wesselényi úr ugyanazt a kardot a földrűl fölvette és az ablak rostélyára dobta, hol befúródva megállott. Ekkor érkezett a kastélyba Záborszky János, Mihály és György nevű öcscseivel ép azon pillanatban, midőn a viaskodás megszűnt. És még mind Horváth János, mind Wesselényi úr, mind a török a viadal helyén állottak. És Záborszky János oda indúlt feléjük ahol álltak meztelen kardokkal — Wesselényi úr látva, hogy közeledik rá, kiáltott: Mit akarsz Záborszky János? Mire ő felelte: azt akarom nagyságos uram, hogy a mint nagyságod ezt a Mátyás nevű törököt három nap előtt be akarta mutatni —

most kisértsem meg vele a viadalt, most' elfogadnám s óhajtanám. De ezen kérésre Wesselényi úr ismét így felelt: Nem tudod-e te azt Záborszky János, hogy szolgám vagy és most meztelen karddal úgy jösz ide mintha torkomat akarnád metszeni?

Mire Záborszky hozzá tette: Nem tehetek róla ngos uram, de arra a törökre a ki ngod mellett áll, boszszankodva távozom. Wesselényi ezt hallva, a töröktől elvette a kardot és azt mindjárt Záborszky János ellen forditotta. Két kard volt ekkor Wesselényi úr kezeiben, mindazáltal nem tudta Záborszkyt megsebesiteni. — Záborszky pedig vissza vonúlt Wesselényi elől. Így Wesselényi haragba jövén egyik kardot a töröknek adta, mondván: Így forgasd a kardot! és most van időd (nunc enim habes tempus) levágni Horváth Jánost. Horváth János pedig, életveszedelemben lévén, mert kezében semmiféle fegyver nem volt, meghátrált, de a kapunál valami ok miatt elesett és földre bukott. Mátyás, a török ezt látva, kardjával csapdosta, sebzette és addig vágta, a míg kedve tartotta (usque ad placitum suum secasset). Ezen idő alatt Bárdy Pál, Bárdy György fia, nemes ifjú oda érkezett s könyörgött Wesselényi úr előtt: ne engedné hogy a felbőszült török Horváth Jánoson kegyetlenkedjék s őt megölje, hisz már eléggé oda van! De Wesselényi úr Bárdy Pál kérésére és könyörgésére így felelt:

Mit parancsolgatsz te nekem ezekben? És erre ugyanannak a Bárdy Pálnak, nevezett Wesselényi Ferencz úr saját kezével úgy vágta fejéhez a kardot s oly haláloson megsebesitette, hogy a seb egy tenyérnyi széles volt. Az így megsebesűlteket kastélyába vitette és seborvost parancsolt mellé jök, u. m. Borbély Ferenczet. Hozzájok menvén Wesselényi Ferencz, mondotta Horváthnak, hogy neki megengedne és megbocsátna. De Horváth elküldte magától s így szólt: Nagyságos úr, te engem megsebeztettél, megvagdaltattál, de él az én testvérem Horváth György, ki érettem és ártatlan halálomért boszút fog állani.

Ama kegyetlen és istentelen harcz alatt jelen valának a következő szolgák: Görög János, Wecsei Márton, Balthazár János diák Tepliczáról, Záborszky János, Mihály és György, Permay Miklós, Krasznay Miklós, András inas, Péchy László, Gönczei Miklós, Gibellány György, Hortulánus György és még mások egy nehányan.

Ugyanezen tanú hite szerint még a következőket mondotta: Ép olyan bűnös Wesselényi Ferencznek ama tette is, hogy midőn a néhai Wesselényi Istvánnak a föntebb említett temetésén voltak, miután a temetési szertartásoknak vége volt, ugyanazon Wesselényi Istvánnak egyik kastélyához Kedowan (Gdow)-hoz jöttek Krakkóból, nem messze honnan kevéssel azután Magyarországba igyekeztek, midőn már a sok cseléddel, szolgával útban lennének, hallotta tanú, hogy Zeghy Miklós nemes ember ártatlanúl megöletett. És ott beszélték, hogy a néhai Zeghy Miklóst Wesselényi Ferencz úr ölte meg s halálájának egyedüli okozója ő volna. És ezt hallotta tanú több szolgáktól és nemes ifjaktól, u. m.: Permay Miklós szolgájától, Horváth Györgytől; Illovai György uram inasától, Miklóstól, Wesselényi Ferencz úr saját lovászától, Swiathko János uramtól.

Ezeket mondotta e tanú, a királyi ember és a mi emberünk előtt, teljes hittel és készséggel ezeket bármikor újra elmondani hogy ezen emberek ártatlan halálának egyedüli oka Wesselényi Ferencz úr.

Dankó János, László és Dániel; Lámos Mátyás, János és György; Miklián György, Sekerka István mind Alsó-Rutkaiak hit alatt egyezőleg vallják: hallották hogy Kihóczon a nádor katonái ott voltak Wesselényi Ferencz urammal Szt. Tamás apostol napja körül, úgy hiszik, hogy gyalogság és zsolnaiak is voltak velök, de jövetelök okát nem tudják. Lámos Mátyás azt teszi hozzá, bizonyosan tudja, hogy a katonáknak tábori őreik is voltak a prekopei malomnál Rutka és Prekop között. Miklian György hozzá teszi, hogy ő látott két fegyveres lovas katonát a malom felett a tetőn, de hogy mit akartak, nem tudja.

Idősb Dankó János, Korda András, Demjén Márton, Lámos Péter hit alatt egyezőleg vallják, hogy Wesselényi úr gyalogjai Rutkára jöttek. Ifjabb Dankó László hozzá teszi, hogy Zsolnán lakó rokona Marinszky János is a gyalogok közt volt, és midőn kérdezte rokonától hogy: hát miért jöttek? nem akarta megmondani, annyit azonban mondott, hogy nekik Wesselényi úr parancsolta fővesztés terhe alatt, hogy őtet kövessék és Turóczvármegyébe jövetelének okát senkinek meg ne mondják. Lámos György még annyit mond, hogy midőn Dankó Lászlóval együtt,

Szent-Mártonból hazafelé mentek, tábori őröket láttak a prekopei malomnál mintegy nyolcz fegyveres embert, egyébről semmit se tudnak.

Nemes Korda János, Miklian György és András, Ondrusovicht János, Habka Mihály, nemzetes Holia Miklós, Jeszenszky Gábor úr híve mind Alsó-Rutkaiak eskü alatt vallják: tudják, hogy Wesselényi úr gyalog és lovas katonáival ide jött, a gyalogok Rutkán maradtak, maga pedig lovasaival Szent-Mártonba ment, de nem tudják, hogy miért.

Felső-Rutkai Ruthkay Mihály úr eskü alatt vallotta: halotta valami Straniav Hlawkától, Wesselényi Ferencz úr alattvalójától, hogy az úr őket kényszerítette s parancsolta, hogy vele menjenek és Turócz-vármegyébe azért vezette, hogy Révay Ferencz urat szemmel tartsák.

Nemzetes Sekerka Mihály, Miklian Mátyás, Sebyk János nemes Mathassovycz Ádám, Csécs Dániel és Mihály, Mathassovycz Márton és János, Kovács Márton és György, Justh András úr alattvalói, ugyanez értelemben vallanak.

A lipóczi nemesek és nemes Lankovjecz másként Lipovky György eskü alatt vallotta, tudja hogy Révay Ferencz veszedelmes és nehéz hegyi utakon bújkált és nem merészelt az országutra menni s midőn tanúhoz Lipóczra vergődött, protestált Révay uram, hogy a Wesselényi által kiállított lesek miatt ilyen nyomorúságos utakat kellett tennie. s azután tanú adott embert ki a Révaynak az alkalmasabb utat Klacsánig megmutassa.

Nemes Petrussovicz Mátyás, eskü alatt vallotta: tudja, hogy Révay Ferencz éjszakának idején veszedelmes helyeken ment át és jött Turócz-vármegyébe félvén, hogy ellenségei reá találnak. És Révay Ferencz katonái tanúhoz jöttek, kérvén, hogy Révay Ferenczet még azon éjjel a vizeken át Czimbára vihetnék, s minthogy tanú lenyúgodott volt s a vizen átvezetésre később érkezett, Révay a klacháni részek felé ment. Nemes Chladek Mátyás ugyanezt vallja.

A fent említett évben és napon Styavnicskán a következő tanúk hallgattattak ki: Nemes Mindszenti Pál, Zábori Cservena Pál, másként Záborsky egyebet nem tud csak, hogy mikor ngos Wesselényi Ferencz úr szolgálatában volt nemes Horváth János és Mátyás a török, egymást bajvívásra hívták a tepliczi kastélyban

Trencsény-vármegyében. Aztán az említett viadalban a török felülmúlta Horváth Jánost, ki legyőzetvén kardját elvetette s a töröktől futással akart menekülni, azt látván Wesselényi úr, rá kiáltott a törökre, hogy üzze:

»Nequam victor sequere eum!« szólt a méltányos török, de ura parancsára mégis üldözte és utólérvén, addig vagdosta míg kedve tartotta.

Tekintetes Zathureczky Lőrincz úr eskü alatt mondja, ő nem tud egyebet, minthogy midőn menne Turócz-vármegyében Sztrecsén faluban, Wesselényi úr katonái közé jutott, kikkel a nádor katonái együtt voltak. Nevezett katonák megállították tanút s kölcsönös köszöntés után tudakozódtak tőle, hogy hol van Révay Ferencz és hol hagyta el őt?

Tanú felelte nekik, hogy nem volt vele s együtt nem útaztak, remélvén hogy Révay eddig már átjutott a hegyen. A katonák pedig azt mondták, hogy Révay még nem ment át a hegyen s hogy még eddig nem is látták. Azután a katonák tanúval egy uton haladva a vámházig érkeztek, a hol tanú Horváth Mihályt Révay László úr szolgáját is látta s ő magyar nyelven mondotta Hic pergat!

Nemes Kossuth Miklós eskü alatt vallotta: Midőn Bicsén lett volna s aztán Révay Ferencztől visszatérve Sztrecsénbe érkezett volna, látott tanú egy a falu végén álló lovas katonát, lángszínű öltözetben (amictum habentem flavi coloris) ugyanaz a katona, midőn tanú megközelítette, a házba vonúlt, midőn azonban tanú a falu közepéig érkezett ismét ott találta azt az embert, de nem tudta kinek a szolgája. Tanút megállította, lovát megragadva tanút a lóról lehúzta, a nádor szolgái közül többen oda jöttek s egymás közt beszélgetvén a lovat visszaadták. Ezután tanú a vámházba ment s ott látta Horváth Istvánt Wesselényi úr szolgáját, ki hívta urához, de tanúnak nem volt ideje késlekedni. Azután mikor Sztrecsénből kiment, zsolnai fegyvereseket látott.

Ugyanazon napon volt Záborban is tanúkihallgatás, a hol nemes Zábórszky János személyesen megtaláltatván és megidéztetvén, semmiképen nem akart megesküdni, sem vallani (quia esset servitor suae Majestatis). Végre is a kilenczedik kérdőpontra ily módon vallott: Tudja és szemeivel látta, hogy nemes

Horváth János és Pribék Mátyás párviadalban egymással miként küzdöttek, mikor is először Horváth sebet ejtett Pribék Mátyáson és e sebzés után eldobván kardját így szólott: nem akarok képtelen emberrel viaskodni (nolo cum inepto homine certare!) s tovább indúlt. Azonban nem tudom mi okból elbukott Horváth János melyet nagyságos Wesselényi úr látván monda Pribéknek: »Most az ideje!« (Jam tempus habes!) ő pedig összeszedvén magát, sebzeni, vagdalni kezdte Horváthot. Mely sebekben a mint mondják (uti praetenditur) meg is halt Horváth János.

E közben Bárdy Pál, Wesselényi Ferencz apródja (puer honorarius) fölkapván a kardot, melyet Horváth János eldobott' ura után ment, a ki a kezében levő meztelen karddal Bárdy Pálhoz csapott és őt halálosan megsebzette, mely seb miatt beteg lévén azután nem sokkal meghalt.

Ugyanazon év junius hó 9-ik napján tks Jeszenszky Dávid úr eskü alatt vallotta *először*, hogy: midőn a már sebesült, betegen fekvő Horváth Jánost meglátogatta és kérdezte,hogy mi baja? Horváth így felelt: »O mi frater jam vides qualiter sum, dominus magnificus enim per Thurcam curavit me secare«! *Másodszor*, tanú Lengyelországban Zeghyt is látta sebeiben feküve; *harmadszor* tanú Bárdytól is kérdezte, mi baja, s ő azt felelte: »Dominus me secasset vulnerassetque!« Bárdy azután nemsokára meg is halt.

Taborita György (21 éves?!) eskü alatt vallja, hogy az ifjú Bárdy, az úr sebzése miatt halt meg.

Nemzetes Zongor Miklós jelenben Révay Pál szolgája Morócz városában eskü alatt vallotta: a Zeghi dolgáról semmitse tud; Horváth Jánosról tudja, mert jelen volt, hogy a Pribékkel párbajt vívott; akkor is jelen volt mikor Wesselényi, Bárdyt karddal megvágta.

Mely a kir. ember és a mi emberünk által tett tanú kikérdezésről a nádor többszöri parancsa által kényszerítve adjuk ezen megerősített s pecsételt levelünket, az igazságnak is kedvezvén. Datum Sabbatho proximo ante festum Sancti Andreae apostoli, anno domini Millesimo, sexcentesimo, trigesimo quarto.

Mely jelentés a föntemlített kir. emberek, s a mi emberünk által elkészíttetvén kevéssel azután nemes Dibai János, ngos Révay

Ferencz főispán úr etc. személyében és nevében hozzánk jövén ünnepélyes ellenmondás alakjában ugyanazon András nap előtt való szombaton kijelentette, hogy Stupiczky Ferencz Trencsényvármegyében lakos kir. ember a még be nem végzett vizsgálatról a nádornak valami parancs-levelére Wesselényi Ferencz úrnak tett jelentést az esketésről, mely jelentés-tételnek, mint törvénytelennek a szokástól eltérőnek ellent mond.

Úgy látszik azonban, hogy a jelentést a turóczi convent mindkét résznek kiállította; mert Révay az épen megnyíló országgyülésre akarta vinni, de az 1634—35-ik évi országgyülés czikkei közt nyoma sincs e tárgynak.

Megvallom t. v. hogy ez okiratot[1]) első pillanatra valami koholmánynak tartottam s nem is gondoltam vele, mig nem hónapok mulva még egy pár mást is találtam, melyek az esketésben előadott események egy részére némi világot vetnek, más részét pedig mintegy kiegészitvén megerősitik.

Az első okirat Wesselényi Ferencznek már mint nádornak Révay Ferenczhez intézett levele 1658-ból, mely igy következik:

Spectabilis ac Magnafice Domine frater observandissime.

Alkalmas ideje, hogy hallogatom, de hitelt nem akartam adni nekie; most már sok főrendektől informáltatván hitelt kezd nemzeni bennem. Esék értésemre, hogy kegyelmed némi némü kölcsön adott hatszáz tallér végett, néném Vizkeletiné aszszonyomtól ő kegyelmétől betegségében az elmúlt Rákóczi háborújakor sub tali quali exquisito colore, három négy annyira való pénzre s többre is obligatoriat vévén, jóllehet azon pénzt, melyet kegyelmed néki kölcsön adott, kegyelmednek megtérítette; nem tudatik mindazon által micsoda gondolatoktól viseltetvén, azon praktikája által ő kegyelmétül extrahalt obligatiokat mind ekkorig kezénél tartván egy nehány rendbeli instantiájára vissza nem adta. Erről kegyelmednek sokat irhatnék, de most levelemet akarom végezni, kegyelmedet serio requirálom és palatinusi authoritásom szerint intem azon obligatoriákat adja vissza Vizkeletiné asszonyomnak, mert egyébaránt ha kegyelmed vissza nem adja, mi igazság teneáló s hamisság üző kergető országbirái, oly ágyat

[1]) Az esketés a m. k. kam. ltárban feltalálható.N. R.A. f. 352 nro

készittetünk kdnek, kibe ha lefekszik kd, talán nem léphetik úgy koporsójába az mint maga kévánná, hogy azért ezeket elkerülhesse ezen promonitoriámat akartam kdhez előbocsátani, kérvén és intvén iteratorie kegyelmedet azon leveleket minden továbbra való haladék nélkül térítse vissza, mert ha nem bizonyos legyen benne az mint feljebb írók, minden tehetségünkkel azon leszünk, hogy az megkészitett ágyba belefektessük etc. Datum in Újvár die 5 Julii 1658. Comes Franciscus Wesselényi. [1])

E levél nem vonatkozik a felolvasott esketésre, de mutatja Wesselényi erőszakra hajlandó természetét s mutatja azt, hogy egy főrendű s már élemedett korú főúrhoz, ily megvető hangon, ily lealázó modorban, még a nádor is csak boszúteljes mély gyülölet által indittatva irhatott.

A másik okirat sokkal lényegesebb. Ez nemes Bárdy György latin nyelven kiadott nyilatkozata, melyet 1628-ban a nádor Eszterházy Miklós előtt tett, melynek tartalma rövidre vonva kö vetkező:

»Jóllehet nemes Bárdy Pál az én fiam az erkölcsösség elsajátitása s más jó szokások és erények megszerzése végett már korábban a nagyságos Hadadi Wesselényi Ferencz úr szolgálatába állott, s az ő udvarában tehetsége szerint iparkodott — mégis úgy történt, hogy ott valami véletlen eset által váratlan halál áldozata lett. E miatt a nevezett Wesselényi urat perbe akartam fogni; de azután megfontolván s elmémben forgatván az emberi dolgoknak viszontagságait — s azt, hogy a szíveknek, veséknek vizsgálása nem az ember dolga, — végre sok tisztelendő okok és tekintetek által — és az által, hogy nagyatyjának, édesatyjának s magának Wesselényi uramnak tett szolgálataim érdemeit elveszteni nem akarom — arra vezéreltettem, hogy minden követeléseimről, melyeket emlitett fiam halála vagy megöletése miatt jelenben vagy jövendőben támasztottam vagy fognék támaszthatni, lemondok s azokat megszüntetem, megsemmisitem, s e helyen köztudomásúl érvényteleneknek nyilvánitom, stb. stb. [2])

Ennyi az, mit a t. v. előtt be akartam mutatni s záradékúl

---

[1]) A gróf Berényi-család bodoki ltára fasc. 69. nro. 18

[2]) Eredetije m. k. kam. ltár. N. R. A. fasc. 507. nro 4.

csak egy pár megjegyzést teszek. Révay Ferencz és Eszterházy Miklós a nádor perlekedő felek voltak, még pedig a Thurzó atyafiság miatt — minthogy Révay Ferencznek az édesanyja Thurzó Katalin volt, Eszterházy pedig az árvai Thurzó ág utolsó férfi tagjának Thurzó Imrének özvegyét vette volt másodszor nőül. Az ellenségeskedésnek tehát némi lehetősége és valószínűsége mutatkozik.

Hogy a nádor, Wesselényit a tűzről pattant fiatal lovagot mint sógorsági rokonát kedvelte, erre is több adat van; [1]) de hogy Wesselényi és a nálánál sokkal idősebb Révay Ferencz között mi lehetett a gyűlölség oka, erre eddigelő semmi adatot sem találtam.

Hogy a főuraknak abban az időben mindig voltak lovas és gyalog katonáik, kik váraik körűl, s szomszéd jószágaikon elő s hátra portyáztak, ezt mindenki természetesnek találja, ha bár az esketés súlyt látszik helyezni, a tábori őr állítás kiderítésére.

1633-ban, mikor Révay ellen az állitólagos merénylet történt, Wesselényi csak 28 éves ember volt s még ifjúságánál fogva is hajlandó az efféle kalandokra, mit akartak tenni Révayval, erre nézve amint láttuk az esketés sem mond eleget, (talán valami perbeli terminustól akarták visszatartani) pedig a megsértett s párnapi búkálásra kényszerített Révay szerezte össze a tanúkat s ennélfogva én a Révay ügyet nem tartom valami messzevágó eseménynek; habár a főispán úr nagyon föl volt bőszűlve Wesselényi ellen, mert hét év előtt elkövetett bűneit hozta föl ellene a kilenczedik kérdő pontban, s Wesselényinek akkori és azóta elbocsátott vagy elűzött cselédeit szedte össze, hogy ellene vallomásokat szerezzen.

El kell ismernünk, hogy Nemes Mindszenti Pál vallomása, bár az események után 7 évvel történik, magán viseli a közvetlenség és igazság bélyegét; bár azt is fel lehet hozni, hogy az ily közönségés emberek az efféle érdekesebb episodokat sokszor előadják, elbeszélik, úgyszólva kidolgozzák magukban hallgatóik számára s

---

[1]) Eszterházynak első neje Derssfy Orsolya volt. Wesselényi Ferencz édesanyja pedig Derssfy Kata amannak unoka nővére.

később egy, s más kitoldott, kicsíszolt körülményt annyiszor elmondanak, hogy magok is valónak hiszik, de miután az ő állításait kevesebb több eltéréssel mások is támogatják, kevés kétségnek van helye affelől, hogy Wesselényinek része van Horváth János súlyos megsebeztetésében, s hogy a szegény apródot Bárdy Pált maga sújtotta meg oly veszélyesen, hogy pár hét múlva meg kellett halnia.

Mindezek mellett azonban gyilkosságnak a szó mai értelmében egyik eset sem nevezhető. Nem szólok ama körülményről, hogy mindkét sebesült csak hetek múlva halt el, de meggondolandó az ifjú Wesselényinek ingerlékeny, heves, zsarnokságra hajjandó természete, meg az, hogy apai s édesanyai nevelésben sohasem részesült, még két éves sem volt, midőn édesanyját elvesztette s azután anyai nagyatyja és nagyanyja nevelte, úgy hogy nagynénje Wesselényi Anna a neveléssel sehogysem volt megelégedve valószínűleg nagyon is elkényeztették.

Az előadott esetben Horváth János épen büszkeségét, jellemének legkényesebb oldalát sértette; midőn a kis nemességből származott ifjú, az ő meghívására azt feleli, hogy ő senkinek se lesz szolgája, mert neki van mit egyék! mintha Wesselényi szolgái csak kenyeret leső koldusok lettek volna.

Minden valószínűséggel midőn Wesselényi ösztönözte, hogy a kardforgató pribékkel megvívjon, csak megalázni, de nem megöletni akarta. Vegyük hozzá, hogy az akkori időben szokásos borral terhelt ebéd után s véletlen ingerlődések közt történt az egész szerencsétlenség, melyet Wesselényi rögtön megbánt s a sebesülteket saját palotájába vitette és saját seborvosa által kezeltette. Hátha még számításba veszszük a kort, a szokásokat a kor szellemét, a divatos világnézletet kétszáz ötven év előtt! mikor mindenki fegyvert hordozott s a játék is éles fegyverekkel folyt, mikor egy emberélettel csaknem senki, s egy apród, egy szolga életével egy egy nagy úr vajmi keveset törődött; valóban még föltűnő, hogy fáradtságot vettek az öreg Bárdy Györgyöt pere ünnepélyes visszavonására reábeszélni — s midőn az apa elhallgatott, hogy támadhatott volna föl a közvélemény — s hogy ítélhetnők el Wesselé-

nyit mi az örökös háborúzás és csatározás ama sötétebb századában?

De t. v. én nem törvényszék előtt állok s nem védbeszédet akarok mondani; nekem csak az volt szándékom, hogy a talált adatokat előadjam s bár mennyire képes volnék Wesselényi Ferenczet a bűnvád alól kimenteni, azt, sem én, sem tisztelt hallgatóim el nem tagadhatjuk, hogy annak, a ki Wesselényinek, e magyar államférfiúnak életrajzát akarja megírni, ez adatokat sem szabad teljesen elmellőznie.

DEÁK FARKAS.

CSALÁDTANI BONYODALMAK S ADALÉKOK.

I. DONCH.

Azon benyomások, melyek ifjú korunk keblére tartósabban nehezednek, elkísérnek bennünket sokszor éltünk egész folyamán át, hol természeti tulajdonaink színezésében is föltalálhatók. Nekem is jutott belőlük egy kis osztályrész. Midőn ugyanis 1824-ki jan. 15-kén Bars-megye tiszti-karának újítása alkalmával fiatalon tiszti alügyésznek megválasztattam, első hivatalos kötelességemül az tétetett, hogy a választó nemesek lajstromába becsempészett számosakat, nemesi igényeik kimutatására fölhívó perbe fogjam. Folyamatba tettem tehát mint vádló nagy csoport productionalis nemesi pert. Ezen alkalommal tárúltak föl szemeim előtt az emberi gyarlóságnak, mely mások érdemeivel, dicső elődökkel, századok homályos régiségével kérkedni szeret, mesterségesen szőtt törekedései, különösen pedig bő tapasztalásom tárgyát tették a homonym nevek ürügye alatt a gyanúsoknak igaz családokba eszközölt vagy csak megkísérlett becsúszások. Tisztem ekkor az ellenzés lévén, annak húzamosb gyakorlatából megmaradt bennem, a megállapodott férfiúban is, azon ellenzési hajlam, az irodalom terén nemzetségi, kivált aristocratiai hiúságok, ferdeségek és bonyodalmak foglalásával foglalkozni. Az Új Magyar Múzeum, a Csengery-féle Budapesti Szemle, Századok, »Trencséni Chák Máté és Kortársai« című értekezésem több ilyen tanúlmányt tartalmaznak tőlem.

Mikor három év előtt a »Századok«-ban előadtam, hogy a Nagy-Lajos királyunk idejében élt Újlaki Kont Miklós nádor, se nem volt Héderváry sarjadék, mivé őt a nádori ferde lajstromok kóholói avatták, se a híres nádori Pálffy nemzetség tőle nem származik; ellenben, hogy ugyanazon időben több közép és kisebb

nemesi, polgári és jobbágysorsú család is a Kont nevet viselte hazánkban, a Történelmi Társulat keblében némi hangulat mutatkozott, állításomat vita tárgyává tenni; azonban úgy hiszem, azért, mert érveim sorában semmi bevehető rés nem mutatkozott, a vita elmaradt s így ez ideig czáfolatlanúl állanak, miket ott elmondottam: habár a budavári hibás emléktábla még most sincs kiigazítva.

Ma megint egy másik történelmi névnek és családnak szántam jelen soraimat. Ezt is az illető írók más hasonnevűvel, vagyis kettőből egyet csinálva, összebonyolították. Azt itt kimutatni és helyreigazítni tűztem ki föladatomúl. E nevet viselő személy a válságos interregnum korszakában az éjszak-nyúgoti országrészen a nagyhírű Trencséni Chák Mátéval megosztá a hatalmat, utóbb vitézsége és birtokai terjedelme által annak versenytársává lett, a mikor is aztán ép oly magasan állott Robert-Károly király szolgálatában és tanácsában, mint olasz kegyenczei, s ép oly érdemei vannak a király veszélyeztetett élete megmentésében, mint a szerencsés Chelen unokának a visegrádi merényletnél; de egygyel több, mi őt kortársai között nevezetessé teszi, az, hogy a felföldnek, hol a fejetlenségi zavarok közepette nagy hatalmat gyakorolt, jóltevője volt és habár maga fiágon utódiban megszakadt, de más jeles most is élve virágzó családok létének alapját vetette meg, miről majd alább. Neve e jeles lovagnak: Donch mester, Domonkos comes fia, a Bytter-Balassák elökelő főcsaládjából, Zólyom, Liptó-, Árva-, Túrócz-, Patak- és Komárom-vármegyék, illetőleg részben kerületek, egykori főispánja.

A Donch név Magyarországon a XIII. és XIV-ik században szokásos volt, még pedig nem vezeték, — hanem a latin Dominicusból magyarosított keresztnévül használtatván. Azon időben oly divatúvá vált, mint a pogány nevekről a keresztény nevekre átmenetül szolgáló Laczk (László), Miczk (Miklós), Mikó (Katona szerint: Mihály), Frank (Ferencz), Bene, Beke, Ders, Pous, Kónya stb. A boldogúlt Fejér György rögtönzései közé tartozik az is, hogy Donch a latin Donatus keresztnévnek magyarítása, mire a hang rokonsága, meg az annyiszor általa elkövetett hibás olvasás és másolás szolgáltathatott alkalmat, de annálinkább kétségbe vonható, mivel könnyedén föl nem lehet őseinkről tenni, hogy két

különböző személynevet szándékosan össze akartak volna zagyválni. Hogy pedig a latin Dominicus és a magyar Donch egy jelentésű keresztnév vala a régi korban, arra elég bizonyítékkal bírunk. Első: Miklós nádornak 1349-ben kelt határoló ítélő levele, az esztergomi érsekséghez tartozó Guta és a Donchunk birtokában lévő Ekécs helység közti határok tárgyában. Ezen okmányban és a benne foglalt győri káptalanéban, hivatkozással az 1344-ki időkre, értekezésem lovagját ugyanazon egy személyben négyszer Dominicusnak és huszonegyszer Donchnak — Donth változattal — írva találtam [1]). Továbbá krónikásaink és történetíróink Károly király életének, az oláh háborúban megmentőjét váltva Donchnak és Dominicusnak nevezik [2]). Minek nagyobb erőt kölcsönöz még az is, hogy ezen két néven nevezett egy személy az iménti idézésekben Liptó- és Zólyom-megye főispánjának mondatik, már pedig az oláh hadjáratkor, mely 1330-ra esik, Zólyom- és Liptó-megye főispánságát, mint alább számosb adatokban látni fogjuk, a mi Donchunk viselte, sőt, már itt is meg lehet említeni, egyedül ő viselte azt 1317-től 1337-ig, szakadatlanúl húsz esztendeig.

Ezek tehát meggyőző bizonylatok lévén arra, hogy a Donch keresztnév a latin Dominicusnak magyarítása, még több esettel szolgálhatok annak kitüntetésére, hogy ezen Donch keresztnévnek használata a népesség minden osztályban szokásos volt. Donchnak hívaték például ugyanazon időben a Miczbánok vagyis tulajdonképen a Boza-nemből származó Eszényi Tamásnak egyik fia; szinte ezen időben volt Bihar-megyében más Donch Benedeknek fia; ismét akkor más Donch Zemplény-megyében Miklós fia; az iménti vármegyében Patakon kettő, egyik Egyednek, másik Péternek polgári származású fiai. Abaújban 1346-ban Donch, Enoch fia; Borsod-megyében 1333-ban Chákáni Donch Péter fia; Barsmegyében 1328-ban Málasi Miklósnak Donch fia, ugyanott 1359-ben Bezei Bekének Donch nevű atyja volt.[3]) Így lehetne még ok-

[1]) Fejér Cod. Dipl. IX. vol. I. 709.

[2]) Túróczi II. 97. Bonfin Dec. II. L. IX. Pray Annal. P. II. Szalay II. k. 159. Horváth M. II. k. 208.

[3]) Zichy Codex I. k. 130, 131, 149, 288, 306, 595. Fejér Cod. Dipl. IX. vol. I. 457. vol. III. 116. Tom. VIII. vol. III. 704.

levél gyűjteményekben buvárkodónak ilyféle hosszú lajstromot készíteni.

Wagner Károly tudós és szorgalmas jezsuita, ki első lépett a genealogiák sikamlós terére, és mint a kezdők szoktak, jócskán botlott, a Donch névvel is nehezen tudott tisztába jönni, nemcsak azt gondolta, hogy Donch név és személy egynél több nem lehet, hanem e szó magyarázatánál nevetséges képzelődésbe is esett, tudniillik igy okoskodva: a magyar Donch a latin Tamásnak diminutivuma, azaz: kis Tamáskát, vagy is Tomcsót jelent, mi törpeségénél fogva ragadhatott reá[1]). De ennél többet hibázott Wagner abban, hogy az Eszényi Donchot a mi liptói lovagunkkal összeolvasztotta. Szerinte ugyanis Donch volt az, ki a rozgonyi 1312-ki ütközetben a király részén harczolva, halálos sebeket kapott és ezért gazdagon megjutalmaztatván, Liptó- és Zólyom-megye főispánságát viselte; ő volt az, ki az oláh háborúban fiával mint valami kőbástya környegte Károly király személyét és a királyra czélzott nyilak és kardcsapások záporát testével fölfogta. De ezen vitézsége és föláldozása valamint Liptó- és Zólyom-megye főispánsága is nem a Boza nemből származott Eszényi Donchot, hanem értekezésem hősét illeti. Wagner tévedései kiterjedtek a Donchok maradékaira is, mert az Eszényieket és Chapyakat ideoda fűzvén annyira összezavarta, hogy az ő nyomán nagyérdemű s tudós genealogistánk Nagy Iván is, ki óvatosan és kételkedve járt el Wagnerrel szemközt, nem bonthatta szét előtte bonyodalmait, hanem csak némi megkísérlett kiigazításokkal adott azoknak helyet munkájában[2]). Wagnert hihetőleg a két Donch összeolvasztási hibájába azon állitólag 1281-ki adományt ejthette, mely által Kún-László király Liptó-Lipcsét Eszényi Tamásnak, Donch apjának adományozta és melyet ő munkájában kivonatilag közöl, de a levéltárat, honnét azt kapta, nem nevezvén meg. És habár utána Katona és belőle Fejér is azt munkáikba fölvették, megtartván azonban Wagner egész szövegét, még sem vagyok hajlandó,

[1]) Collectanea Genealog. IV. Dec. 29.

[2]) Fejér Cod. Dipl. V. vol. III. 487. VI. vol. II. 215. Zichy Codex I. 89, 149, 231, 241, 277. Nagy Iván M. Családai III. k. 8—14. Liptói Regestrum M. Történelmi Tár. IV. k. 28.

azt hitelesnek elfogadni, miután a Liptói Regestrum szerint Kún László 1274-ik évben Lipcsének városi függetlenségét és szabadalmait megerősítvén, alig vetemedhetett arra, hogy már pár évvel későbben azzal ellenkezőleg, e várost magán hívének ajándékozza. De ha történt volna is ez, és ha bebizonyíttatnék is azon 1281-ki adománynak hitelessége, még abból sem következnék az, hogy az Eszényiek Liptóban meggyökerezvén, liptói családdá váltak. Hiszen maga Wagner sem ismeri ezen Eszényiek más birtokát, mint a melyek köztük az 1320-ki osztályba mentek, úgymint Eszényt és Aggtelket Szabolcsban, Zeech, Visnou, Pernou, két Bozzát és a Patak várért elcserélt Borostyán vár tartozmányait Zemplényben, Lipcsének azok közt semmi nyoma nem lévén. Ellenben a mi Donchunk az iménti megyékben és helyeken semmit sem birt, hanem annál terjedelmesebb jószágtesteket Trencsény, Túrócz, Liptó, Árva, Hont és Nógrád éjszaknyugoti vármegyékben, ezekben a közös törzsből származó vérségben osztozván és birtokolván, miről majd többet alább lesz szó. De előbb a Bytter-Balassákkal kell megismerkednünk.

Hiteles okmányok alapján, melyekkel a Nógrádi Balassa nemzetség ritka bőségben és teljességben bír, a II. András királysága alatt 1222-ben élő Dettre — Detricus — zólyomi főispánnal lépnek föl először a Bytterek a történelem terére. Innentúl Zólyom-megye főispánságába annyira be tudták magokat fészkelni, hogy az egész XIII. században és a XIV. első felében alig jött e családon kívül más idegen ezen hivatalba; mi akkor sokkal többet jelentett, mint más főispánság, nemcsak azért, mert Zólyom azon időben az ország legnagyobb megyéi közül való volt, állományához Liptó, Árva és Túrócz tartozván, hanem azért is jelentékeny volt akkor Zólyom-megye főispánsága, mert azzal karöltve járt a zólyomi korona-tartománynak — Praedium Regale — kormányzása is. Dettrének fia Mikó, fölváltva Mihály, IV-ik Béla és V-ik István alatt harmincznál több évig főispánja volt Zólyomnak. Utána Bytter 1277 táján Kún-László alatt, valamint később Domonkos a mi Donchunk atyja az interregnum idejében 1304 táján, végre hősünk maga 1317-től 1337-ig Károly királyságában ültek a Zólyom-megyei főispáni széken, mellőzvén Demetert és Miklóst, kikről egész biztossággal nem merem mint a föntebb

biekről, állitani, hogy a Bytterek családjához tartoztak, habár az igen valószínű. [1])

Nem lehet hivatásom e helyen a Bytterek jószágai viszonyait részletesen előadni, annyit mégis szükséges fölhoznom, a miből a liptói Donch ágnak a Bytter-Balassák nógrádi ágával közös vérsége és osztályossága bebizonyítható. Midőn még a család osztatlan állapotban volt és mielőtt a két ág elvált volna, mi IV. Béla kora elejére esik, birta a család Árva várát tartozmányival, de melyek akkor legnagyobb részt rengeteg havasok és erdőségek gyér népességű tengeréből állottak, és Liptónak állományát tették, hozzá még más javakat is Liptóban és Túróczban. Az 1267-iki királyi itélő-levél tanúsága szerint Árva várát és az emlitett Liptó meg Túrócz kerületi javakat a király cserekép átvévén a családtól, helyettök Trencsényben Zsolnát, Várnát és Topliczát adta a család tagjainak. A kik a mondott 1267-iki évben éltek és a királyi itélő-szék által az iménti jószágokban megerősittettek, igy vannak nevezve: Péter Hont-megye főispánja, annak testvérei (fratres kifejezéssel) valószínűleg onokatestvérei Oguch és Mykou, Mykou comesnek fiai, utóljára Detrik comes fiai általánosan és nem személyesen egyenként nevezve. Ezek közt kellett lenni Donchunk apjának Domokosnak is, mert hősünket a XIV-ik század első felében már Zsolnának és Várnának birtokában találjuk. Ez tehát kétségtelen vérség és jogközösségre mutat. De egy 1330-iki osztály, illetőleg csere-szerződés még jobban kitünteti a nógrádi és liptói ágak vérségét és jogközösségét: ezáltal ugyanis Donch zólyomi főispán átengedi a Nógrád- és Hont-megyei jószágokat, melyek közt a XIII-ik századi közös szerzemények is részben előfordúlnak, a nógrádi Bytter ágon lévő Péternek, Bytter fiának és Györgynek Miklós fiának; viszont pedig ezek átadják a liptói ágon álló Donchnak Trencsény-megyében fekvő Zuchán várát, a várnai tartományt (provinciam Warnensem) kővárával, Liptóban két falut és Túróczban is kettőt. De ezeken kívül Donché volt a föntebb emlitett Zsolna város és vár, Blatnicza és Szklabinya várak Túrócz-Szent-Márton városával, sőt az ő bir-

[1]) M. Sion II. k. 211. Árpádkori Új Okmánytár I. k. 263, 304, II. k. 189, 221, 246, 281. III. k. 156, 159. IV. k. 1. M. Tört. Tár. 1857. IV. k. Liptói Regestr. 4—42.

tokába visszakerült Árva vára is tartozmányival, és mindaddig bírta azt, míg nem helyette a királytól előbb Strigót és Csáktornyát Muraközben, aztán pedig Komárom várát hozzávalókkal kapta.[1]) Azon adatok után,melyeket a nagyérdemű tudós püspök Ipoli eles értekezésében Beszterczebánya város műveltségi történetéről az 1874-ki Századokban közrebocsátott, méltán föltehető, hogy Donchunk ősei és rokonai, sőt ideszámítva magát is, azon százados főispánkodás alkalmából, melyet Zólyom-megyében töltöttek, annak fővárosa határában és környékén is birtokot szereztek.

Kimutatván eddig Donchunk családját és a Bytter-Balassákkal osztályos rokonságát, átmegyek biographiája, különösen pedig politicai közélete előadására. Hogy atyja Domonkosnak hívaték, világosan említi Károly király a komáromi 1334-ki adományban. Az atyai név lehetett ok, hogy fiát megkülönböztetendő, homlokára az apai ugyan, de már magyarosított keresztnevet nyomta. Hazánk gyászos időszakában születvén, nagy kísértetnek volt ő is kitéve, mint akkori nagyaink általánosan, a versenyző új király dynastiák együttes föllépésével pártot választani. Nehéz meghatározni, adatok hiányában, melyikhez szegődött? Úgy látszik azonban, hogy a szabad király választási párthoz csatlakozott, melynek Chák Máté, a híres nádor, volt lelke és vezetője. Annyi bizonyos, hogy legalább egy ideig a clericalis felekezettel nem járt egy úton. Károly egy 1306-ki adományában a múltra hűtlen lázadónak nevezi Donchot azért, mert Demeter mesterrel Zólyom, Lipcse, Dobronya és Plahta várakat elfoglalta és azok Károly részére, fegyverrel vétettek el tőle.[2]) De ez jogtalan nyilatkozat volt a még akkor csak praetendens Károlytól, kinek törvényes és alkotmányos királysága csak 1308-ban kezdődik. Donchunk, mint e vidék hatalmas ura és hagyományos főispáni családjának utóda 1306-ig szabadon szegődhetett a versenyző pártok és királyjelöltek bármelyikéhez. Az idézett okmány keltén azonban már Károly pártjához ment át és szakított Chák Mátéval, kivel ha tovább is szövetségben marad, a rozgonyi csata Róbert-Károly részére nem

[1]) Árpádkori Új Okmánytár III. k. 156. Fejér VIII. vol. III. 489, 722. vol. I. 592. vol. II. 492.

[2]) Codex Patrius — Hazai Okmánytár I. k. 101.

dől el vala. Képzelhető, hogy Donchnak a volt barátból lett ellenségével kemény harczokat kellett kiállani. Föllépett pedig határozottan és minden utógondolat nélkül, mint védő és mint támadó. [1]) Az eredmény habár annak részletei nincsenek tudva, nagy volt, mert a király, bizonyosan méltányolva annak nagyságát, oly rendkivüli kitüntetésben részesítette Donchot, mely minden részleteknél világosabban bizonyítja az elismerést. Ugyanis már egy 1317-ki okmányban a megnevezett zászlósok között Donch mint Zólyom- és Liptó-megye főispánja mindjárt a nádor után és az országbíró előtt van megnevezve. [2])

Lovagunk egy válságos átmeneti korszaknak embere. Új dynastia, új szokások, új törvények és új institutiók lépnek a fölszinre, melyeknek a kor szelleménél fogva nem állott senki hatalmában ellentállani. Donch is meghajolt előttük, és hogy ezt tette, helyes volt. — Ez időre esik a nagy változás Zólyom-megyével is, melynek főispánja volt. Még alatta azon húsz esztendő leforgása közben, miket mint főispán ott töltött, Zólyom-megye állományához Liptó, Árva, Turócz kerületek is tartoztak. Nem is gyöngiti ezen állitásomat a cancellárok és hivatalnokok azon hanyagsága és pontatlansága, melyet általánosan a czimezések kezelésében gyakoroltak. Okmányos kútfőkből összeállított adatok ki fogják tüntetni, hogy Zólyom-megye egyszerü megnevezése, vagy mellette az állományához tartozók közül egynek vagy másnak megemlitése nem árthat határozott állitásomnak, hanem inkább azt erősiti. Lássuk ezen adatokat. Donch az 1317-ik évben julius 10-ikén a Liptói Regestrumban egyszerüen Zólyom-megye főispánjának mondatik, igy a Nagy-Palugyáról szóló királyi adományban is, mely azon évi octóber hóban kelt, de már az 1317. évi november 4-ikén kiadott sopronyi privilegiumban mint Zólyom- és Liptó-megye főispánja van emlitve; az 1318-ki Rosenbergi kiváltságos okmányban Tamás érsek őt ismét csak egyszerüen Zólyom-megye főispánjának nevezi; igy van emlitve a Liptói Regestrumban is 1320-ban; igy Boleslav esztergomi érseknek 1324 és 1325-iki okmányaiban is; de 1323-iki két okirat őt Zó-

[1]) Lásd 118 l. az [1]) alatti jegyzetben Fejért.

[2]) Fejér VIII. vol. I. 75.

lyom és Patak főispánjának mondja: a visegrádi 1330-ki vérboszú ítéletben Túrócz, Zólyom és Árva főispánjául van följegyezve; míg ugyanazon évi osztályos levélben ismét Zólyom- és Patak-megyék főispáni czímét viseli, 1333-ban Zólyom- és Komárom-megyék főispánjául iratik, holott 1334-ben a Komáromról szóló királyi adományban ismét csak egyszerűen Zólyom-megye főispánja czímét kapta, de már 1335-ben Szentgyörgyi Sebus ügyében mint Zólyom- és Túrócz-megye főispánja lép föl. Mellőzve a habozásnak több hasonló példáit, még csak egy 1344-iki okmányt, ezen homályra fölvilágosításúl szolgálót mutatok föl, hol ez van írva: »Donch mester Domonkos fia egykor Liptói — de Liptovia — most pedig Komáromi — de Komarom — ki azelőtt Túrócz, Liptó, Zólyom kerületeket hivatalúl bírta, ebbeli méltósága megszűntével Komárom-megyébe tétetett át (főispánúl és mint királyi adományos)«. Megszünt pedig Zólyom-megye főispánja lenni végleg 1337-ben, mert ezen évben utoljára találjuk megye főispánjának följegyezve a Túróczi Regestrumban, túl rajta pedig sehol. Ő volt az utolsó nagy szabású főispán a nagy régi Zólyom-megyében, kiléptével belőle, Liptó, Árva, Túrócz egykori állományai külön önálló vármegyékké alakúltak. De neve és emlékezete fönnmaradt azokban, mert sok most is élő és virágzó család létének ő vetette meg alapját, a polgári sorsúakat pedig szabadalmaikban atyailag pártfogolta, miről majd később. [1]) Azonban előbb Donchnak a megerősödött királyi hatalom és a döntő befolyást kivívott clericalis hierarchia irányában foglalt állásáról kell szólanom.

Károly király trónját megszilárdítván, nagy változásokat tett a magyara ristocratiában. Nemcsak a régiek sorából többet megsemmisített vagy megalázott, mint például a hatalmas Omode nádor utódit, mi az atyá iránt kétszeres hálátlanság volt, mert

---

[1]) Liptói Regestr. a M. Tört. Tár. IV. k. 20, 38. Fejér VIII. vol. II. 71, 75, 167. Fejér IX. vol. I. 543. Letopis Mat. Slov. 1872: 54, 66. 1874: 70. Fejér VIII. vol. II. 486, 492. vol. III. 692, 722. vol. IV. 77. Fejér IX. vol. I. 247. Regestr. Túrócz Fejérnél VIII. vol. IV. 295. Egyébiránt Zólyom-megye ezen négy állományairól tüzetesen értekeztem a »Századok«-ban 1871; 388.

Omodenak érdemei Károly trónra emelésében kitünőek voltak, leendő ipja a lengyel király pedig és neje számüzetésükben nála találtak vendégszeretö menedéket; a megsemmisitettekhez tovább számitandók a hatalmas Chákok, Borsák, Güszingiek, a nógrádi várurak valamennyien és sok más; de látván, hogy az ekkép okozott nagy csorbát fönntartani nem tanácsos, azt részint a külföldről behozott újonczokkal, részint a belföldiek közül kiválasztott hiveivel iparkodott kitölteni. Ezen szerencsések közé tartozott a mi Donchunk is, ki azonban érdemeivel vivta ki magának a király kegyeit. Hűn követi és környezi a királyt jó és bal szerencséjében; ott van oldala mellett a rozgonyi, komáromi és adrianvári heves csatákban; nem távozik tőle az oláh háború vészes perczeiben, bár e hadjáratot ellenezte, itt volt, hol a krónikák tanúsága szerint, fia Lászlóval, mintegy kőbástya körülövedzte a veszélyezett király személyét és az ellene czélzott nyilak és kardcsapások záporát testével fogta föl; a nagy óvatosságot igénylő nápolyi útjában is biztos kisérője volt a királynak és a jobb sorsra érdemes szerencsétlen András herczegnek. A történelem fönntartotta emlékezetét Donch azon bölcs tanácsának is, melylyel az oláh hadjárat elhatározása előtt, szemben az indúlattól elragadott királylyal Bazarád vajda hódolatának elfogadását ajánlotta, és melynek mellőzése majdnem életébe került a királynak. Donchnak a királyi udvarhoz tántoríthatatlan ragaszkodását nem bizonyitja semmi oly szépen, mint a királyhoz intézett azon kérelme: adományozná neki Árva vára helyett Komáromot, hogy onnét annál közelebb lehessen a királyi udvarhoz és ottani szolgálatja teljesitéséhez. [1]) Nem is lehet, a mi jelleme szilárdságát nagyon ajánlja, Donchunkat azzal vádolni, mi az udvaronczok gyakori gyöngéje, hogy a király kegyeit és hű szolgálatjait valami kitűnő adományozás vagy jutalmazások kicsikarására fölhasználta volna. Még Komáromot sem kapta ingyen, hanem csak cserében Árváért; azontúl egy donatiót nem tudunk találni és fölmutatni számára adottat, holott Károly király ilyek osztogatásában sokszor pazar is volt, elég csak a Drugetekre, vagy a cseh Chenigre özönlött adományokat említeni.

[1]) Fejér VIII. vol. III. 722.

Egyébiránt ezen viszonynál nem tartván szükségesnek tovább időzni, képét akarom adni Donchunk clericalis hangúlatának. Habár a magyar azonkori hierarchiának az ország jogaival és a józan magán érdekekkel szemközt elkövetett hibáit, szakadásait és pártoskodását nem lehet helyeselni, például Tamás esztergomi érsek akadályozását, hogy a király Chák Mátéval ne béküljön ki; annyi azonban tagadhatatlan, hogy azon hosszantartó világos fejetlenségi zavarokban, melyek alatt a nagy családok corruptiója a legmagosb fokra hágott és végveszélylyel fenyegette a sülyedő hazát, a kitartó clericalis szövetkezés nagy érdemet szerzett a rend és béke visszahozásánál és a nemsokára reákövetkezett ország jólétének megalkotásánál. A nagy családok tehát részint a kor ébredező szellemétől áthatva, részint az egyház szaván és példáján okúlva, erkölcsileg és anyagilag kijózanodtak, mit azon ár sem tett drágává, a mibe az került. Nem lehet megtagadni tőlök az eszélyesség és hazafiság érdemét, kik a clericalis táborba mentek át. Köztük látjuk a mi lovagunkat Donchot is. Kérelmezni jár Tamás és Boleslav érsekekhez kápolnák, templomok és egyházi gyakorlatok érdekében, a Túrócz-Szent-Mártoni plébániát gazdagon — Bel szerint egy kis faluval — adományozza, gondoskodik a papi dézma pontos kiszolgáltatásáról, stb. Ebbeli clericalis rokonszenvének fejében nagy kitűntetés érte őt a két érsek részéről: Tamás 1318-ban kérelméhez képest megerősíti, illetőleg közhírré teszi Budán Rosemberg városnak Donchunk által adott szabadalmait, melyek közt a plébános szabad választása is van; a királyi vérből származó Boleszló érsek pedig egy 1325-ben kelt okmányban őtet legkedvesebb komájának czímezi: »Magnificus vir, ugymond, Magister Donch comes de Zoliso, compater noster carissimus.« [1])

Lovagomnak politicai jellemét már két lényeges szempontból ismertetvén és helyesnek találván, annak betetőzésére még egy nemes vonás van hátra: kormányzottainak érdekében és hasznára hatalmát érvényesíteni. Húsz esztendeig kormányozván a nagy megyét és számos népességét, nemcsak hogy nem élt vissza az akkori zavaros viszonyok közt, mint sorsosai közül sokan, nagy s alig

[1]) Fejér IX. vol. I. 543.

korlátolt hatalmával, sőt inkább hogy úgy a kormányzásra bizott nemesi rend javát szívén viselte, de a polgárság iránt is atyailag gondoskodott, arra, hogy rövid legyek, csak két fényes bizonyítékot fogok fölhozni. Első: hogy vezetése, pártfogása, sőt sajátjából is adományozása és a királynál közbevetése által több jeles felföldi családok virágzó nevének ő vetette meg alapját, vagy arra alkalmat szolgáltatott: ilyenek, hogy csak a főbbeket említsem, a Palugyay és Platthy, a Lubelei Lipthay, a Kubinyi és Meskó, a Folkusházy s több más fényes nevű családok [1]). A polgári rend iránti atyai hajlamát illetőleg pedig érdemes lesz Tamás érseket meghallgatnunk, ki 1318-ban így nyilatkozik róla Budán az ország színe előtt: »jövén előnkbe nagyságos és vitéz zólyomi Donch mester, nagyobb-nagyobb biztosság és erősség tekintetéből közhírűl kijelentette, hogy a rosembergi úgy mostani mint jövő polgároknak azon szabadságot és jogokat adományozta, melyekkel a lipcsei polgárok királyi adományból élnek s a melyek következők: hogy ezen polgárok szabadon választhatnak magoknak a kit akarnak bíróúl, ki minden pereiket megítélhesse; hogy szabad és közös akarattal válaszszanak magoknak bár honnan papot és plébánost és azt megerősítésűl ajánlhassák; tovább az egész földterűletet, mely jelenleg hozzájok tartozik, szabadon birtokolhatják és annak határi közt erdőkben és vizekben szabad vadászatot és halászatot gyakorolhatnak, a Vág folyó kivételével, hol senki közűlök nem halászhat; hogy semmi piaczi vámot ne fizessenek, hogy csak maga Donch comes személyesen legyen jogosítva tőlük szabad szállást követelni, nem pedig tisztjei.« [2])

Befejezésűl szólnunk kellene még utódai és hátramaradt családja létéről és viszonyairól. De a mily sokat tudtunk fölhozni az apáról, oly keveset lehet fiairól és még kevesebbet ezek maradékiról — adatok nem létében — fölemlítni. Csak annyit tudunk, hogy négy fia volt: László, János, Miklós és István. A fennebb idézett 1349-ki nádor ítélet szerint, Donch az 1344.

[1]) A Liptói és Túróczi Regestrumok és ezen értekezés jegyzeteiben idézett okmányos adatok.

[2]) Letopis M. S. 1872. II-ik rész 54. l.

és 49. közti időben, úgy szintén László fia is meghalálozván, az 1349-ki tárgyaláskor már csak Miklós és István és az elhalt Lászlónak János fia volt életben, kiket még akkor a komáromi jószágokban ülve találunk, de azontúl nyomuk és emlékezetük egészen elenyészik.[1]) Hihető, hogy a Balassák levéltárában fennmaradtak létükről útbaigazító adatok. Ezek nélkül nem vagyunk képesek valódi értelmét megfejteni az 1402-ki trónöröklési okmány alá függesztett 112 pecsét közül a 33-iknak, mely ottan így van följegyezve: »Filiorum Domch Comitum De Lyptou et de Zolyom.« Most ez még talány előttünk.

BOTKA TIVADAR.

---

[1]) Fejér VIII. vol. III. 571. vol. IV. p. 148. IX. vol. I. 709.

TELEKESSY MIHÁLY
KIVÉGEZTETÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

Pető krónikájában olvassuk: »Anno 1601. Telekesi Mihálynak, Rudolfus császár fejét véteté Posonban, egy rosz óráért; így szakaszták ebben magvát ennek a familiának.«

A dolgot tüzetesebben beszéli el Istvánffy XXXII-dik könyvében s legújabban, Thurzó György életrajzában (XXV-dik l.) ifjabb Kubínyi Miklós közöl igen érdekes részleteket. De minden mi e tárgyban eddigelé megjelent, mutatja, hogy az 1600-dik évi XXII-ik törvényczikkben kimondott halálos ítéletnek végrehajtása a közvéleményben mély és maradandó nyomokat hagyott.

»Egy rosz óráért« mondja Pető éles iróniával, s hozzá teszi: ezzel hálálták meg, hogy nagyatyja egész Felső-Magyarországot János király hűsége alól visszahajtotta a Ferdinándé alá. És Istvánffy is, bár szokott mérsékelt hangján, festi a szigorú ítélet végrehajtásának határát: »voltak — mondá — kik a nemes ifjú kora megölését nagyon sajnálták, s megemlékezvén ősei vitézségéről, s hogy inkább ifjúi hetvenkedésből mint öntudatos szándékkal vétkezett, úgy hitték, hogy elengedvén neki a halálos büntetést, életének meghagyása mellett, szelídebb büntetéssel lett volna sújtandó.«

De hát mi volt tulajdonkép a Telekessy Mihály vétke? Az valójában elég súlyos bün volt: egy követnek Pellérdy Ádámnak megtámadása s kirablása, mint ezt Istvánffy is említi.

1598-ban, mint tudva van, Báthory Zsigmond másodizben foglalta el Erdély trónját. Rudolffal helyre akarta állítni jó viszonyát, s még ez évben Sarmaságit Prágába küldé, hogy eszközöljön ki követei számára menedék-levelet. Azután 1599 elején Bocskay és Náprágy mentek el Rudolfhoz: Pellérdy követsége

sehol egy szóval sincs említve — pedig a Pellérdy család előkelő erdélyi család volt.

Kinek volt hát a követe ez a kirablott Pellérdy Ádám?

Istvánffy azt mondja a Mihály vajdáé: magával vitte azokat az ajándékokat, melyeket Rudolf, Zsigmondnak adott, ettől Báthory Endrére maradtak, s ennek elesése után a Mihály kezébe estek: s ez adat szerint Pellérdy csak 1599-ben távozhatott Erdélyből. Istvánffy mellett szól az 1600-iki XXII. törvényczikk, mely ez év apr. 4-én kelt, s így ír: »panaszkodik ő fölsége, hogy nehány nap előtt (ante paucos dies) Telekessy Mihály nehány szolgájával és jobbágyával, nem tekintve ő fölsége hitlevelét s az országos békét, országúton erőszakosan rabló módjára megtámadta ő fölsége *Erdélyből jövő* kocsiait, s ő fölsége holmiját elfoglalta és zsákmányná tette.«

Hogy 1599 végén vagy 1600 elején Mihály vajda küldött Rudolfhoz követeket, Bethlen Farkas is írja (IV-ik kötet 483-ik lap), de nem nevezi meg őket. Ezek egyike vagy épen a követek feje volt Pellérdy. Ez adatokkal szemben különösnek tetszhetik, hogy maga Pellérdy Ádám a megraboltatása történetéről írt jelentésben »1599.« évet említ. Azonban ő maga egy adattal levelében kezünkbe adja a kulcsot, hogy az 1599. évszám Erdélyből kijövetelére vonatkozik, s kiraboltatása 1600-ban történt. Írja ugyanis, hogy Bicséről febr. 29-én indult el — tehát a szökő év szökő napján. Az 1599-iki év pedig rendes — az 1600-iki ellenben szökő év volt. Ebből világosan következik, hogy kiraboltatása 1600. febr. 29-én *történt*.

De lássuk sajátkezű vallomását:

»Anno Dominj 1599.

Jutottam Bÿczere 28. Die Feb. Indultam kÿ Biczerül 29. die Febr. Thurzo uram eo naga jobbagia lovain Strelna fele, Jutottam Puhowra tizenket orakor, ot Puhowiak attak masz lovakat, es ket kocsist az louak melle. Jutottunk Puhowrul Mesteczkoba, ot kertunk Thelekessÿ Ispaniatul masz lovakat, hogy agion, de semmikeppen nem akart adni, miert ot nem attak, kÿnszeritettük Puhowiakat, hogy szinten Strelnaigh uigienek bennunket, ü feolssege marhaia mellett Mentem Thellekessÿ faluin altal ezeken Puhowrul Strelniczere: Hrabowkára Do-Huani (*Dohnán*) Mesteczko, Zaricze, Lissa, Lissanak Hataraban tolvailottak megh

benünket, Thellekessÿ iöt elonkbe, leghelseöben massod magaval harom louon, az ket louon ket vonio ham wolt, zolgáia chiak szören ült rajta, egÿ keves uártatva tahat jünek esmegh az drabantok, akkor nem bantanak benünket kerdek kÿ zolgai vagiunk, en azt felelem az Ro: (*mai*) Chassare, akkor bekevel menenek ell mellölünk. Hatra tekentek, egy keves vartua hogÿ hova menek, tahat tertek a louasokhoz etc. Mi mentest megiünk Strelna fele, az essö igen kezde esni, a szeker eornyiuet fel voniattam, mint hogÿ nem is tartottunk tülök, ük tahat mind utanunk iöttek es toluai modon mindent eluenek (*vőnek*), közülünk kit iggen vertek, s kit megh sebessitettek. Az Drabantiát megh esmertem, kinek neue Stiastuj. És megh egÿ zolgaiat, Balaz avagj Miklós neue, szemellie szerint jol esmerem, az többit nem eosmerhettem, de az az ket koczisz iol eosmeri üket kiczodak es hova ualók. Hogy tudnám mind mi volt s mi nem, nem tudhatom, mert az ladak be voltak peczetelve, az mit láttam es tudom mi volt, im rendszerint fel jrtam.

Az Ro: Chassar (*római császár*) oraia, Egÿ lada peczetelue ü fölsege marhaia benne.

Carolus Magnus vramnak 4 kÿss üttö oraia.

Negÿ aranios pohar.

Ket ezustos giertiatartó, koppantó hozza.

Egÿ nehani ezustos kessek.

Negÿ uagÿ hat aranios kallanok, vidlak.

Hat szep vydon vÿ szöniek.

Pogani penzeknek szamat nem tudom meni volt.

Ittem egÿ ladaiaban mi volt s mi nem, azt nem tudom.

Johannes Babtistanak egÿ ötözö czinalt olas modon ruhaia.

Egÿ ezustos Dakossa.

Egÿ ladaiaban nem tudom mi volt s mi nem, de tudom, hogy feollul tiz szingh zold kamukaÿat lattam, kÿt Mihally vaida adot neki Erdeliben.

Egÿ giemant gyurujettis lattam.

Ottven araniat is lattam hogy volt 50.

Kötö penzünk volt f. 85.

Nekem Pellerdi Adamnak.

Kesz penzem egÿ zakban f. 206.

Egÿ dolmaniom granatbul es mientem czinált tafottavol bellelt, ki keszult fel többe f. 35.

Az dolmainom f. 14 || 65[1])

Ött szingh ueres Iskarlattom per f. 5 facit f. 25.

Egÿ fekete Iskarlat mentem mallal bellelt viselt f. 26.

Egÿ szöniekem f. 12.

Egÿ veres török vÿdon vÿ kecze f. 12.

Mas egÿ kisseb f. 6.

Egy törkes gjuru f. 16.

Egieb aprolekom ki nelkul ember nem lehet, abban is uallottam tob kart f. 10.

Chakÿ Istvan vram zolgaianak Fekete Janosnak wolt az ladaban f. 106.« [2])

Eddig terjed Pellérdy vallomása, melyből kitűnik, hogy ő Erdélyből jött s a lisszai szoroson át szándékozott Magyarországba menni. Febr. 28-án még Thurzónál volt Bicsén Trencsény-megyében, onnan ment 29-én Puhora, onnan Mesteczkára hasonlag Trencsényben, onnan Lippára, s ennek határában támadta meg Telekessy.

Pellérdy magát a római császár emberének adta ki: de Telekessy tudta, hogy ez nem igaz. Abban már volt valami, hogy a római császár jószágait vitte magával, de Telekessy ezeket épen oly joggal a Mihály vajdáéinak tarthatta, a kit abban az időben a magyar urak nem is tekinthettek másnak, mint egy törvénytelen usurpatornak. Ifjúi hetvenkedés ösztönözte, hogy a gazdag zsákmányra nyújtsa ki kezét, s szerencsétlen meggondolatlansága a tett végrehajtására bírta. És imé csakugyan meg is lett a gazdag zsákmány: az óra, mit Rudolf oly sokra becsült, mert az V-ik Károly császáré volt, de melyet a hír — Istvánffy szerént — Nagy Konstantinénak emlegetett, a szőnyegek, sátrák s egész halmaza a kincseknek, ritkaságoknak, régi pénzeknek, melyekkel Mihály az ezeket gyűjtő császárra leginkább vélt hathatni.

De meg lett a büntetés is.

Rudolf az épen együtt ülő országgyűléséből szigorú büntetést követelt s a XXII-ik törvényczikk elrendeli a főbenjáró ke-

[1]) T. i. 65 dénár.

[2]) Eredetije, mely Pellérdy Ádám saját kézírása, a m. k. kam. levéltárban Publ. Fasc. 31. Nro 66.

reset megindítását, melyen a bűnös személyesen tartozik megjelenni.

Kutassy János érsek mint kir. helytartó, kit a törvény a kereset megindításával megbízott, Thurzó véleménye alapján megindította a keresetet. De Telekessy menekült s a kitűzött határnapra — aug. 3. — nem jelent meg. El is marasztaltatott fej- és jószágvesztésben.

Az ítélet végrehajtásával Thurzó bízatott meg. Telekessynek egy kínpadra vont szolgájával ki vallatta a bűnös tett részeseit, azután sept. 11-én elfoglalta Lednicze várát és többi jószágait. Telekessy mint földönfutó bújdosott keresve de nem találva menedéket, könyörögve Thurzónál, de nem nyerve kegyelmet. Végre december vége felé nem állhatva tovább a zord idő viszontagságait, megjelent Bicsén Thurzónál, mint rokon, mint keresztfiú személyes megjelenéssel remélve meglágyíthatni ennek szívét.

De Thurzó kérlelhetetlen maradt: elfogatta, Pozsonyba kísértette s ott nehány holnap múlva le is fejeztetett. A közvélemény soha sem tudott megbarátkozni e tettével, a részvét fölszólalt a daliás ifjú mellett — de a jognak és törvény szavának elég tétetett, s a fegyelemhez szokni nem akaróknak intő példa lett adva, hogy mit várhatnak az új tárnokmestertől.

SÁNDORFI.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. A m. tud. akad. történelmi bizottsága megbízásából szerkeszti dr. *Fraknói Vilmos*, a m. tud. akadémia rendes tagja és osztálytitkára. Második kötet(1537—1545.) Budapest, 1875.

E munka első kötetének ismertetése alkalmával kiemeltük a régi országgyűlések emlékeinek történelmi és államjogi fontosságát általában. Most midőn folytatásképen a második kötetet kívánjuk röviden megismertetni, mellőzve a reflexiókat, csakis a tartalomra szorítkozunk, mert azon nézetben vagyunk, hogy t. olvasóink abból is képesek lesznek megítélni, mily nagy szolgálatot tett az Akadémia a hazai történelmi irodalomnak akkor, mikor a régi országgyűlési emlékeket, melyek idáig jobbára ismeretlenek voltak, közzé tette.

I. Ferdinánd és Zápolya János, valamint ez utóbbi fiának korszakából, nyolcz évi időköz (1537—1545) alatt tíz magyarországi, hat erdélyi, hét horvát- és tótországi rendes gyűlés; továbbá 18 részleges magyarországi gyűlés emlékei vannak itt hangya szorgalommal egybegyűjtve, s történeti bevezetésekkel ellátva.

Tudjuk, hogy Ferdinánd király nem volt képes a nemzetnek a sérelmek megszüntetésére vonatkozólag adott igéreteit teljesíteni; s ennélfogva szívesen halasztgatta a rendek által sürgetett országgyűlés összehívását. Azonban annyi kényszerítő körülmény támadt, hogy 1537. jan. 25-kére mégis össze kellett hívnia az ország rendeit — *Pozsonyba*. A tanácskozás főtárgya — miután a Zápolyával folytatott alkudozások meghiusúltak — ez volt: mikép kell a fenyegető veszélyeket elhárítani, az országot megvédeni és a békét biztosítani? A rendek némi habozás után hoztak is ilynemű — új adót kivető és az ország összes régi jo-

gait és kiváltságait biztosító határozatokat (XXIX, czikket), melyek a király által febr. 5-kén megerősítettek.

De fájdalom, e határozatok is csak papíron maradtak; a megajánlott adók nem folytak be, a mi pedig befolyt, az is nem kitűzött czéljára, hanem másra lett elköltve. Ennek következtében, az ugyanazon év őszén (nov. 25.) Thurzó Elek királyi helytartó meghívása folytán *Nyitrára* részleges gyűlésre összejött felső-vidéki rendűek kemény kifakadásokat és panaszokat tettek a rendetlenségek ellen és a felvidék védelmére, közigazgatási és törvénykezési bajainak megszüntetésére czélzó határozatok után — miken a király aztán némi változtatásokat tett — szétoszlottak.

Majdnem hasonló eredményű volt az 1538. juniusában tartott *pozsonyi* országgyűlés, melynek eredetileg a febr. 24-kén kötött n.-váradi béke pontjait kellett volna megerősítenie és Ferdinándnak a magyar trónon való örökösödését megállapítania. Azonban mindez elmaradt, mert a király mellőzve magyar tanácsosainak jó tanácsait, csak általános kifejezésekben jelölte meg azon »fontos ügyeket, melyek az országnak megmaradását és mindnyájok védelmét illetvén e gyűlésen elintézendők lennének.« Sem Jánossal nem tanácskozott, sem személyesen nem jelent meg a gyűlésen, minélfogva a rendek heves vita után az egyes tisztviselők, főpapok, nemesek és János-pártiak ellen éles kifakadásokat téve, hoztak ugyan a magyar érdekek megóvását czélzó határozatokat, meg is szűntettek egyes visszaéléseket: de mivel a király ezeknek nagy részét (Alamóczból) tényleg nem teljesítette, részben pedig csak üres ígéretekkel akart kitérni, ennélfogva mind az adóbehajtás, mind a hadak kiállítása körül komoly nehézségek merültek föl. És ámbár a király Thurzó Elekhez intézett későbbi iratában megnyugtatóbb s világosabb nyilatkozatokra is késznek nyilatkozott: a remények, melyeket ezen pozsonyi gyűlés végzéseihez csatoltak, jó részben füstbe mentek.

Azonban a török felől érkező hírek fenyegető volta még azon év augustusában szükségessé tette a *séllyei* országgyűlés összehívását, melyen Ferdinánd király új áldozattételekre szólítá magyar tanácsosait, de ismét csekély eredménynyel, mert az ország védelmének elmulasztása mellett az alsó nemesség sérelmei mindég csak szaporodtak. Majd a következő 1539-ben megúju-

tak a török felőli aggodalmak s Ferdinánd sept. 21-kén *Pozsonyba* hitt rendek előtt felfödözte a váradi békét is, hogy a török ellen annál nagyobb kézséget ébreszszen; de mivel vigyázatlanúl öröködési jogát is fölemlitette, a rendek siettek kijelenteni, hogy »ők nem más jogczímen, hanem Magyarország ősi szabadságai értelmében, *szabadválasztás* alapján fogadták el ő fölsége uralkodását,« s miután a török elleni gyökeres és hathatós intézkedést kivántak volna, újra a belbajok rendezését és a sérelmek orvoslását követelték, — de melyek aztán ismét elodáztattak.

Amíg ekként Magyarországon a Ferdinánd iránti bizalom és áldozatkészség fokonkint alább szállott, addig Erdélyben Zápolya Jánost nagy buzgalommal támogatták a rendek. Egy 1537. tavaszán tartott gyűlésen a magyar nemesség és a székelyek ötszáz-ötszáz lovast, a szászok ötszáz puskás gyalogot ajánlottak meg. Az 1538-ban *Kolosvárott* tartott gyűlés pedig János király lelkes beszéde folytán hasonlóképen jelentékeny segélyhadakat ajánlott föl a Szolimán támadásából eredhető veszély elhárítására. De a harczias szellem nem volt igen tartós, mert még ugyanazon évben ugyanott tartott más gyűlés már jobbnak látta a békét ajándék által vásárolni meg, minek következtében portánként egy-egy forintnyi adót vetettek ki oly községekre, melyek addig nem voltak kapuszámba véve.

Majláth István és Balassa Imre összeesküvése és a Frater György ellen ennek súlyos panaszok következtében János király 1540-ben *Tordán* tartott országgyűlést a béke föntartása ügyében. S ez volt az utolsó gyűlés, melyet ő hivott össze, mivel még ugyanazon év jul. 21-ikén meghalt. Nem is volt semmi fontosabb eredménye.

Horvát- és Tótország azon gyűlései, melyek 1537—1540. években tartattak, mind tárgyra, mind eredményre nézve nagyon hasonlók voltak a magyarországi gyűlésekhez. Leginkább a török ellen intézendő védelmi háború költségeinek megajánlásáról volt a szó ezeken is.

János király halála folytán ismét két pártra szakadt a nemzet. Az egyik párt a Nagy-váradi béke végrehajtását vagyis az ország egyesítését kivánta Ferdinánd alatt, a másik pedig János

fiát kívánta a trónra emelni. Amannak élén Frangepán és Perényi, emezén Frater György és Petrovics Péter állottak.

A török ismét beavatkozott. Új zavarok keletkeztek. S ezekből magyarázható ki az a sok részleges gyűlés, mely az ország különböző vidékein egymás után gyorsan következett. Ilyen volt például 1541-ben *Eperjesen*, (a felső magyarországi megyék) ugyanazon évben *Tokaj* várában, *Debreczenben*, *Sajó-Sz.-Péteren*, *Miskolczon* és ismét *Eperjesen*, melyeken részint Ferdinánd-, részint János Zsigmond-pártiak jöttek össze, úgy látszik csak azért hogy panaszaikat elmondhassák.

Majd Ferdinánd maga is összehívta híveit egy rendes országgyűlésre *Pozsonyba* 1541. jan. közepe táján, hogy velök azokról »mik az ország jólétét, visszaszerzését és fentartását érdeklik,« tanácskozzék; egy évvel később pedig *Beszterczebányára* hívta őket, hogy az ország egyesítését előmozditsák. De ez sem sikerült, daczára annak, hogy a gyűlés jelentékeny haderőt ajánlott föl az ország védelmére, s hogy az elégületlenség csillapítása tekintetéből gondoskodott az erőszakosan elfoglalt jószágok visszaadatásáról. A belső ingerültség és elégedetlenség továbbra is fenmaradt.

Ezen zavar alatt Buda elesett és visszavétele nem sikerült, Perényi gyanúra elfogatott, az önkénykedés napirenden volt, a főbb urak lemondtak hivatalaikról. Ferdinánd azon volt, hogy a közingerültséget lecsillapítsa, s e czélból hívta össze ismét a magyar rendeket *Pozsonyba* 1542-ben, s megígérte, hogy a rendek régi óhajához képest személyesen fog megjelenni körükben, és hogy az üres nádori széket is be fogja tölteni. Első ígéretét teljesitette, a másikat nem; a közrend érdekében 51. t. czikket alkottak, mindazonáltal a dolgok még sem jöttek rendes kerékvágásba, mivel nem volt, a ki a hozott törvényeket végrehajtsa. Ezért 1542-ben és 1543-ban több részleges gyűlés tartatott, egyes megyék és főurak által összehivatva. Ilyen volt: 1542. máj. 18. *Ónodon*, ugyanazon évi jun. 4. *Egerben*, aug. és novemberben *N.-Váradon*, 1543. febr. 15-én *Gyulán*, apr. 8 kán *Debreczenben*, aug. 1. *Derecskén*, és oct elején *Pozsonyban*, melyutóbbi helyen Ferdinánd király tanácskozott az ország főuraival és papjaival.

E gyűlések kínos hatást gyakorolnak az olvasó lelkére, mert

mindenikből az tünik ki, hogy különleges önző érdekek dédelgetése mellett az ország közügyei prédául szolgáltak. Ferdinánd király hiába kérte föl a rendeket, hogy gondolkodjanak az egyetértés és *összetartás* megszilárditásáról, és hogy *egyesült erővel* lépjenek föl az ország védelmére a *közös* ellenség leküzdésére; hiába hoztak 36 új törvényczikket: az ország reményei nem teljesültek, a várt német segélyhadak sem érkeztek meg, és a török uralom a Duna mellékén mind inkább terjedt.

Ily körülmények között a magokra hagyatott egyes vidékek védelemről gondoskodván, külön részleges gyüléseken tanácskoztak a teendőkről. A Tiszán-inneni vármegyék rendei 1543-ban *Sajó-Sz.-Péteren*, majd 1544 és 1545-ben a Tiszán-túliakkal együtt *Debreczenben*, és még egyszer *Sajó-Sz.-Péteren* jöttek össze, a török barátság megszilárditásáról gondolkozván.

Ez alatt Ferdinánd bizva császári bátyjának segélyében és személyes megjelenésében, új reményeket akart költeni magyar rendeinek szivében s e végből hivta össze 1545. tavaszán a *Nagyszombati* országgyülést. De mivel a császár személyesen ekkor sem jelent meg, sem pedig kellő segélyt nem küldött, ezért maga Ferdinánd sem tartotta tanácsosnak a gyülésben részt venni, minek következtében a Várday Pál érsek elnöklete alatt tartott gyülés igen heves kifakadások színhelyévé lett. A fölzajlott kedélyeket ismét csak új igéretekkél, évi fegyverszünettel lehetett lecsillapitani, de csak kis időre.

Ez volna Fraknói fentczimezett munkájának rövid foglalatja. Az itt mellőzött részletek igen érdekes és fölöttébb tanúlságos képet nyújtanak az akkori pártoskodásról és a fő- és köznemesség vészhozó gondolkodás módjáról. Minden párt hivatva érezte magát a haza megmentésére; minden vidék legközelébb a maga biztonságáról gondoskodott. A főurak pedig lesték, hogy melyik király nyújthat nekik több előnyt és biztositékot, és ahoz képest ingadoztak hűségökben. Soha sem *beszéltek* a haza megmentéséről annyit, mint e gyüléseken, és soha *nem tettek* a hazáért oly keveset mint ekkor. Valóban szomorú idők voltak azok, s a jelennek bő tanúlságot szolgáltatnak.

Az Akadémia forró hálánkat, az általa kiadott ezen könyv pedig pártolásunkat teljes mértékben megérdemlik.

ZSILINSZKY MIHÁLY.

Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-szt-mihályi Czobor Erzsébethez. Közrebocsátva id. gr. Zichy Edmund, árvai urad. teljhatalmú igazgató megbízásából. Történeti bevezetéssel. Két kötet. Budapest, az Athenaeum r. társulat kiadása, 1876.

Egy ország történetének sem lehetnek sűlyedtebb korszakai azok, melyekben a vezérférfiaknak nem annyira talentoma, mint inkább jellembeli tisztasága látszik uralkodni. Minden egy ilyen kor tanúskodik a köz érzület fogékonysága felől a politicai erények iránt s hódolata felöl a politicai erkölcs kiválóbb képviselői előtt, s e fogékonyságban és hódolatban kétség kívül nemesebb oldaláról mutatja be magát. Míg a mohácsi veszedelemre közvetlenül következett félszázados időszak nem volt szegény sem hadvezére, sem politicai tehetségekben, nem termett egyetlen olyan hazafit sem, ki szilárd és feddhetetlen jellemével, hajthatatlan következetességével tudott volna — ha nem is uralkodni korán, — de legalább jelentékenyebb szerepre vergődni. Mennyiben tulajdoníthatjuk ezt a tényt a zavaros, áldatlan és állhatatlan viszonyoknak; mennyiben a zaklatott nemzedéknek, melyben sorsa szükségkép kicsiráztatta az önzést: nem e sorok föladata kutatni Mindenesetre érdekes azonban örszehasonlítani azokat az erkölcsi tényezőket, melyeknek a XVI. század közepén Martinuzzi s a következőnek elején Thurzó nádor nagy politicai befolyásukat köszönték. Akármit forralnak amaz ellen a panaszkodó Izabella hívei Erdélyben, akárhogy igyekeznek megnyirbálni hatalmát, akárhogy vonaglik mintegy ország és királyné a barát kezei közt: a közelgő veszély pillanatában mindenkor majdnem imádkozva kérik, hogy jöjjön közéjük, ne hagyja őket magokra, mert elvesznek nélkűle. Tisztán a lángész ellenállhatatlan ereje volt az mely a »tünő nappal megbukottat, a kelő nappal« újra a legfőbb hatalom polczán vezette. Nyolczvanhárom évvel később, — mi-

dőn a bécsi udvar azon fondorkodott, hogy a protestáns Bethlen megbuktatásával a pápistákhoz szító Homonnay Györgyöt juttassa Erdély trónjára — a titkos tanács mindenható elnöke, Khlesl Menyhért, bécsi püspök így nyilatkozott: »Ha Thurzó nádor nem tart velünk, úgy lehetetlen a dolog sükerében reménnünk, mert a tartományok többet tartanak rá, mint bárki másra; de ha ő a mienk, győztünk; azért az ő megnyerésében sem költséget, sem fáradságot nem kell kímélni.« A nagy elméjü főpap ismerhette a viszonyokat; de nem ismerte emberét. Mert ha ismeri, tudhatta volna, hogy az érdemes nádorra a »tartományok« csak azért tartanak többet, mint bárki másra, mert az ő megnyerésére költséget és fáradságot ugyan hiába vesztegetnének. Hajthatatlan szilárdsága, egyszer helyeseknek ismert elveihez való hű ragaszkodása volt annak az emelvénynek legerősebb oszlopa és legerősebb lépcseje, melyről nemzete sorsára egy válságos időszakban jelentékeny befolyását érvényesítette.

Belső és külső sikerekben egyiránt gazdag pályájának minden mozzanata erről tanúskodik. Nem nagy szellemi, de ritka erkölcsi tulajdonai vitták ki számára az előkelő helyet történetünkben, s hogy ide emelkedhetett, csak becsületére válik korának. Végig harczolta a török-magyar háborúk leghosszabikát különböző szerepben: kezdetben mint csapatparancsnok, a hős Pálffy halála után mint országkapitánya; de kiválóbb hadvezéri talentomnak nem tanusitotta magát. Az 1593. nov. 3-kán vivott pákozdi diadalban még nem sok része volt; a következő év sept 11-kén a győri kudarczban, hol Thurzó épen előőrs parancsnok volt, úgy látszik annak is vala része, hogy a zavarban nem tudta elég jókor föltalálni magát; a következő esztendőknek is minden nevezetesebb hadi tényében részt vett, míg nem 1602. sept. 14-kén országkapitányává lett, s már ebben a minőségben vezette Nádasdyval azt a sikeres hadjáratot, melynek eredménye a mondott év késő őszén Adony, Paks, Földvár megvétele lett s mely Thurzó hadvezéri működésének körülbelül legfényesebb részlete. Azonban a szerencse gyakori változásai között helyét — mely leveleinek tanúsága szerint is sokszor a legveszedelmesebbek közé tartozott — emberül megállta és úgy látszik katonai kitűntetéseit is inkább személyes bátorságának s politicai hüségének, mint

hadvezető tehetségének köszönte. Mint politicust hasonlóképen nem egy kortársa szárnyalja túl merészebb eszmék, messzebb terjedő látkör és a nemzet érzelmeire való hatás tekintetében; de senki lelke tisztaságára, szándékai becsületességére és útja egyenességére nézve. Folytonosan a béke híve; úgy a törökkel, mint Bocskayval és Bethlennel szemben; az marad akár a bécsi udvar fondorlatai, akár az erdélyi hazafiak nyugtalansága vesz fenyegetőbb alakot. Jóllehet föltétlen híve a Habsburg-dynastiának, egy perczre sem szűnik meg hazafi lenni. A kardot bátran suhogtatja, míg karja az igazságból meríthet erőt, s Telekessy Mihályt kegyetlenül le is sújtja vele; de nem vonja ki hüvelyéből, mikor az ország nyugalmát Bécs által látja koczkára téve. Megalkuszik az ellenséggel — a törökkel és Bocskayval egyiránt, — hogy békét szerezzen, de nem alkuszik királyával sem, hogy háborúságot indítson. Mindenki számíthat rá, kinek béke a czélja, (Mátyás főherczegé is ez volt bátyja elleni küzdelmében), de senkisem, a ki a viszálkodás magvait akarja elvetni. Fáj neki, mikor élete végén elfordúlni látszik tőle a király kegyeinek Bethlen ellen nem akart eszközévé lenni; fáj, hogy a kassai rendek is bizalmatlanságot mutatnak iránta, a mért Pázmánynyal tanácskozott; de a betöltött kötelesség nyugodt öntudatával hal meg, Ime a tulajdonok, melyek népszerűségét lenn és befolyását fenn megalapították. A legmocsoktalanabb politicai erény volt talizmánja s az államférfi jellemének magyarázója a derék ember, kivel az előttünk fekvő magán levelek megismertetnek.

Nem kevesebb mint 600 magyar levelet foglal magában e gyűjtemény, melyet Thurzó második nejéhez, Czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez intézett. Első felesége, Forgách Zsófia, kit 19 éves korában vett el, csakhamar özvegyen hagyta s a fiatal főúr lángolóbb, odaadóbb szerelmének fölébresztése úgy látszik második választottjának, Czobor Mihály nádori helytartó leányának vala fönntartva, kivel az 1592-iki farsangon, február 2-ikán kelt össze Sassin várában. Leveleinek egy részét (I—X) még vőlegény korából intézte hozzá; a többi (X—DC) holtáig hű hitvesének iratott. Semmi bizonyságunk e levelekből, hogy Czobor Erzsébet a kiválóbb szellemű asszonyok közé tartozott; ellenke-

zőleg bizonyos, hogy írni s olvasni is férjhezmenetele után tanúlt meg. De bárki forgassa e lapokat, bizonyára megérinteni fogja valami gyöngéd, jótékony háziasság melegítő hatása, melynek központja kétségkívül Árva várának asszonya volt. E két vaskos kötetben egyetlen szavát nem halljuk; de Thurzó leveleiben minduntalan, lépten-nyomon megüti fülünket szeretetteljes hitvesi hangjának élénk viszhangja. Ha a számtalan apró vonásból össze akarnók állítani képét: nem kapnánk semmivel többet a szerető feleség mintaképénél, ki hol aggódó, hol visszatartó, hol tevékeny gondjával keresi föl otthonából férjét a háborúk veszélyei közt, a tanácsok zöld asztalánál, a bécsi és prágai királyi várlakokban s egy velenczei ünnepély káprázatos fénye közt. Mind ide nem kivánkozik, hanem híven vezeti az otthon kormányát. Egész egyénisége úgy szólván házasságában nyilatkozik. Világa: a távollevő férj és a lábainál növekvő gyermekek. Művészete: hogy férje szerelmét az utolsóig le bírta bilincselni: a vőlegény urfi leveleinek gyöngéd, szerető hangja alig különbözik az agg nádorispánétól. A háziasságnak ez általános hangjában, színében fekszik az egész gyűjtemény értéke inkább, mint történeti részleteiben. A hatszáz levélben nem sok az, a mi a köztörténetre nézve fontos; itt-ott lelünk nem egy adatot, mely eddigi ismereteinket kiegészíti, de egészben semmi, a mi e kornak főkép Istvánfi és Katona előadásából ismert történeteire nézve jelentékenyebb fontosságú. Mivelődéstörténeti tekintetben is nem annyira részleteiben fekszik érdeme, mint egészében: midőn megismertet az ország legelső főuránál, a családi életnek egy patriarchalis, bensőségteljes jellemző képével. A főrangúak váraiból utóbb az előkelő nemesi kastélyokba, majd a középrendű falusi lakokba szorúlt e kép: a magyar nemzeti házi-élet százados képe, mígnem korunkban majd mindenfelé lomtárba kerűlt. Más hang, más szín lett uralkodóvá s amaz innen-onnan egészen a régmúlt emlékei közé sorakozik.

A leveleket Thurzó György nádor életrajza előzi meg ifj. Kubínyi Miklóstól. Az árvai vár nagybecsű levéltárának s a közkézen forgó történeti munkáknak fölhasználásával készült, érdemes dolgozat. Részletesen ismerteti Thurzónak egész nevezetes pályáját — fő tekintettel természetesen politicai oldalára — s a jellemkép, melyet befejezőleg hőséről ad, szintén sikerült. Nincs

is más megjegyzésünk rá, minthogy még szivesen vettük volna Thurzó nagy fontosságú vallásügyi, egyház-politicai működésének valamivel részletesebb tárgyalását. Így például az ariánus szellemű Moschovin János erőszakos elnyomatásának érdekes történetét. Nemkülönben bővebb kifejtését amaz okoknak, melyek Thurzót országkapitányi állásáról való lemondására birták. Míg szerző csak Thurzó hazafiúi elégedetlenségére czéloz, Engel döntő okúl azt említi, hogy több rendbeli királyi parancsok által evangelicus lelkészek tartásától s a gondjára bízott országrészben alkalmazásától eltiltatott. [1])

Mielőtt rövid ismertetésünket befejeznők, utaljunk e gyűjteménynek még egy érdemére: a nyelvészetire. Utaljunk annálinkább, mert egy hírlapíró toll csak közelebb vont e tekintetben párhuzamot Bercsényi levelei s az előttünk fekvők között, emezek hátrányára. Nem kevesebbet feledett el, mint hogy Thurzó és Bercsényi levelei között teljes száz esztendő fekszik, még pedig az a száz esztendő, melyben Pázmány és társai írtak s melytől nyelvünk uj korát számítjuk. Megjegyezve, hogy a levelek általában tiszta, szép, hamisítatlan, magyarossággal vannak írva s egyáltalán közelebb állanak nyelvükre nézve az új magyarnak első, mint a középsőnek utolsó stádiumához, nem tartjuk érdektelennek idejegyezni nehány sajátságukat, melyek a kevésbbé közönségesek közé tartoznak. Így régies alakban fordúlnak elő még *szí* (hangzón kezdődő rag előtt: már szív) *szántalan* (számtalan htt.) az *m* sokszor váltakozik az *n*-nel, sőt *l*-lel is; *álapat* (állapot htt.) *hassomló* (hasonló htt.) *ustrom* (ostrom htt, még a legrégibb tompa *o*;) *búsulkodni* (búslakodni htt.) a *meg* igekötő számos más helyett áll: *megolt* (elolt htt.) *megnit* (kinyitt htt.) A nyelvtani sajátságok közül megemlítjük, hogy a segítő rag *v*-jének áthasonító ereje még nincs teljesen kifejlődve, mint e korbeli emlékeinkben sehol, (*fiunkat* és *leáninkal*, de *szómval*, *örömvel*, *kicsinkékvel*,) némely ma már teljesen összetett szók mindegyike ragoztatik, (így: *uramhoz*, *bátyámhoz*, *urammal*, *öcsémmel*, stb.) és különösen érdekes a második személyre, mint tárgyra vonat-

[1]) Geschichte der Nebenländer des ung. Reichs, II. köt. 96 lap. Szalaynál is említve, IV. köt. 465 l.

kozó első személyes igerag: *jak*, (mindenütt: *ajánljak*, ajánl alak htt) A sok érdekes régies kifejezés és szólásmód közül álljanak itt a következők: *ajándékon* (ajándékban htt.) *oszolton oszol* és *gyültön gyül*; vigan *lakni* (jól mulatni htt.), az császárnak írt *reám* (árulkodott reám htt.) il nyereséget mi időnkben nem *emlétünk* (a legnagyobb nyereség, melyet megértünk,) *sebes* (sebesült htt. mindig,) *hitiszegte* (hitszegő htt.) minden embert hadban *hirdetnek* (hadba rendelnek htt.) az madarak mind *megvesztenek* (megromlottak, megbüzösödtek htt,) nem lennék *ellentartó* az elmenetelben (nem vonakodnám elmenni,) *veszekedő hel* (pörös terület,) *haszon kívül* (haszontalanúl,) *szerencsén voltam* (szerencsém volt.) Sajátságos szórend: ird meg, hon várni fogsz engem (hol fogsz várni engem helyett.)

Mindazok, kik e munka kiadásában fáradtak, vagy arra áldozatot hoztak, kétség kívül megérdemlik nemcsak a történettudománynak, hanem a nagy közönségnek köszönetét is, mely a magyar családi életnek e közel háromszáz éves emlékét szintén gyönyörködve olvasgathatja. BEÖTHY ZSOLT.

Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez, 1704—1712. Az eredeti kéziratokból a titkos egyek fölfejtésével közli *Thaly Kálmán*. Első kötet (1704—1705.) Budapest, 1875.

Az előttünk fekvő gyűjtemény, IV-ik kötete az Archivum Rakoczianum első részének, melylyel a had- és belügy foglalkozik. Anyaga a vörösvári Rákóczi-levéltárból van véve, melynek kincseit a mostani tulajdonos gróf Erdődy István, nagy liberalitással a Magyar Tudományos Akadémia rendelkezésére bocsátott. Már Szalay ismerte és, bár kis mértékben csak, használta e gazdag gyűjteményt, anélkül azonban — hogy az akkori absolut korszakban — a forrást idézni ildomosnak találta volna. Az Archivum Rakoczianum most van hivatva azt napfényre hozni lehető nagy mértékben.

Bercsényi leveleinek ez érdekes, és részben nagybecsű gyűjteményét Thaly Kálmán azon pontossággal, lehet mondani műgonddal és szeretettel szerkeszti — mely minden, a Rákóczi korra vonatkozó dolgozatát jellemzi. Sőt, ha kifogást akarnánk tenni, azt csak a túlzott pontasság ellen tehetnők, melylyel sokszor jelentéktelen leveleket, az utolsó kommáig, czímezésig citocito citissimejeig reproducál, külsejükben leír, pontosság, melyet némely Codex Diplomaticusunkban a történelem, s diplomatica nevezetes kincseinél is hiában keresünk. A levelek titkos jegyei mind meg vannak fejtve, s így sok dolognak tudomására jutunk mi Thaly szorgalma és szerencséje nélkül talán örökre homályban maradt volna. Itt-ott hiányzó datumok ki vannak pótolva, s a vonatkozásokat jegyzetek világosítják föl, melyek mind Thaly ismert alapossságával vannak írva, szóval látszik, hogy a szerkesztőnek gondja volt az olvasóra, s a gyűjtemény nem szerkesztődött mint sok más, csak úgy magától.

Az előttünk fekvő kötetben 376 levél foglaltatik, 1704. apr. 14-ikétől 1705-nek végeig. Ez időszak alatt Bercsényi kivévén a szécsényi gyűlés idejét 1705. séptember havát, mindig az ország éjszak-nyugoti részében a Vág vidékén tartózkodott, hol védve, hol támadva, néha győzve, többször megveretve. A Ricsan fölött nyert szomolányi győzelemnek, a koronczai és zsibói, a Nagy-szombati és pudmericzi vesztett csatáknak ideje az, csakhogy e két utóbbi ütközetről — minthogy akkor Rákóczi Bercsényivel volt — a levelek úgyszólván mitsem tartalmaznak.

A ki a kurucz háborúknak részletes történetével foglalkozik, nem nélkülözheti e leveleket, melyek az egyes kalandozások, hadműveletek leírásán kívül, tömérdek adatot tartalmaznak a kurucz sereg állagáról, szervezetéről, sok talpraesett jellemzés — csak Illosvayét említjük (477. l.) — a kurucz világ egyik másik nevezetesebb emberéről. Úgynevezett országos dolog ellenben e kötetben kevés van, de mégis van, s e levelekből látjuk, hogy Bercsényi sokszor egészen más irányban érvényesíté befolyását, mint azt — róla — a közönséges fölfogást követve, hinni hajlandók volnánk.

Kevés ember van történetünkben, ki közelebbi vizsgálatra annyira megváltoznék, mint ép Bercsényi Miklós. Szeretjük őt

egy igaz kurucz valóságos typusának tartani, és az is volt — csak hogy a közvélemény kurucz alatt mindig valami véres szájú, vastagnyakú kálvinistát képzel, még ha az illető pápista volt is, már pedig Bercsényi az e fajtához nem tartozott. Rákócziról — e nemes alakról, kiben az idealis vonás oly gyakran emlékeztet nagybátyjára, a költő Zrínyire — ezt régen tudtuk; Bercsényiről csak az újabb kutatás, melyekhez a jelen levelek is tartoznak, oszlatja el a balfölfogást. Tökéletesen értjük, hogy Thaly Kálmán, ki tanúlmányai folytán annyira ismeri Bercsényi *tetteit*, megszerette e nemes tűzű, önzetlen igazi magyar jellemet, mely erkölcsileg egy óriásnak tűnik föl a Károlyiak, Ocskayak, önző, rabló alakjai mellett: de azért benne a nagy elmét, a genialitást, mint tisztelt írótársunk, föl nem találhatjuk. Ellenkezőleg, legalább az előttünk fekvő levelek teljesen igazolják Rákóczi ítéletét Bercsényiről mint hadvezérről, hogy semmit sem tudott, és semmire nem tudta magát elhatározni. Ő kétség kívül ember volt, ki kész volt a csatamezőn bármikor meghalni, ki veszélyes pillanatokban elég lelkierővel bírt, még tréfálkozni is; de kellő intézkedéseket tenni, a veszélylyel nőni — mint erős lelkek szoktak — nem tudott. E tekintetben Károlyi, Bottyán messze túlszárnyalák. A polgári ügyekben is csak a tiszta fejű, önzetlen hazafi beszél, ki józanúl fogja föl a dolgokat, de a genialitásnak legkevesebb szikráját is hiában keresnők enuntiátióiban.

Hosszadalmasakká kellene lennünk, ha állításainkat az előttünk fekvő levelekből indokolni akarnók. A figyelmes olvasó meg fogja találni a helyeket, a melyekre ítéletünkben gondoltunk s azután ítélhet maga, vajjon igazunk van-e vagy nincs? Két dolgot azonban mégis föl kell említenünk, mint legalkalmasabbat arra, hogy a Bercsényiről való közönséges fölfogásnak hamisságát föltűntessük.

Midőn a Rákóczi fölkelés diadalmasan majdnem az egész országot elfoglalta, a vallásszabadságra is szebb napok virradtak. A protestantismus szabadnak érzé magát és hívei — főkép a lutheranusok — igen természetesen siettek elvesztett valódi vagy vélt jogaikat visszaszerezni. Hogy ez a katholicus részről visszatetszést szült: az akkori fölfogás mellett szintén természetes. A katholicus elégületlenségnek Bercsényi volt szószólója a fejede-

lemnél. Többször említi leveleiben panaszosan mikép foglalnak a lutheranusok katholicus templomokat, verik ki a papokat, tagadják meg a dézmát és tesznek más hatalmaskodást. A fejedelem udvarában túlnyomó a lutheranus elem, mely a katholikusokat minden módon háttérbe igyekszik szorítani. »Isten engem verjen még — írja 1705. május 5. [1]) — ha personalis passiom van; de az subdola actussit nem dicsérhetem azoknak, kik spe infallibilis sinceritatis merente adesse. Ugyanis kegyelmes uram elhigyjük: nincs már pápista, okosságok közzé az többinek ki illjék? nincs hív, nincs vitéz? Eddig is pápista tisztekkel, fegyverrel s észszel voltam itt őrállója az Hazának; most regimen számra 26 ezer hada van itt mellettem Nagyságodnak s az Hazának, több Oberster húsznál köztülök pápista!« »Zólyom vármegyében — írja 1705. nov. 25-én Ujvárról [2]) — megtiltották: pápista papnak senki pénzért se szántson, se dolgozzon, teli Szombat az sok pappal, alamizsnával sem győzöm szegényeket. Ne vétsek vele Nagyságodnak, kegyelmes uram — veti hozzá rejtett irásban — vajjon nem azért ver-é az Isten bennünköt?«

Bercsényi továbbá — mint jelen leveleiből is kitetszik — nem volt vak ellenkezője minden kibékülésnek. Őt nem csak az Ausztria ellen való gyűlölet vezette; sem a külföldi viszonyok, sem a nemzet hangulata iránt nem ringatta magát illusiokban. 1705. junius havában fegyverszünetet javalt Rákóczinak, mert: »nem szánom — hitemre — magam vérét, de félek unalmától az népnek.« [3]) Ezelőtt márcziusban pedig inté a fejedelmet, ne hagyja végletekre menni a dolgot: »Édes nagyságos uram! neked élek, neked halok, de az nagy Istenért kérem nagyságodat: ne várjuk az extremitást in his circumstantiis. Addig jobb, mig utánunk járnak, mint az darabolt grádicson, állapodjunk meg ha lehet, könnyen lehet s jobban lehet azután is feljebb mennünk. Hazámat, nem magamat nézem,« [4]) a franczia segitségről pedig az

[1]) 494. l.

[2]) 743. l.

[3]) 588. l.

[4]) Bercsényi Rákóczinak 1705. márczius 27. Nagy-Tapolcsányról, 424 l.

volt véleménye, hogy abban Rákóczi soha sem lehet biztos, mert az »occasiobeli«, de »jó, hogy a német másként hiszi«. Kíváncsiak vagyunk és várjuk a gyűjtemény folytatását, valamint a Bercsényi család nemzedékrendét is, melyet a szerkesztő előbeszédében megigér, s a mely — reméljük — a család történetévé fog kifejlődni. PAULER GYULA.

Vanicsek Ferencz: Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. Négy kötet. Bécs, 1875.

Tárgyánál fogva ezen munka nem rokonszenves, mert a törvényszegések, erőszakoskodások egész lánczolatát képezi, a nélkül hogy vigasztalást találnánk oly fejlődésekben, melyek az emberiség haladását jelezik, és a mívelődés barátját örvendeztetnék. Századok óta a kormányok tilos útakon jártak, hogy a katonai határvidéket megalkossák és azt ugyan eleinte a törökök romboló hatalma, utóbb pedig az ország saját fiai ellen használhassák, — és miután ez utóbbi tán jobban sikerült mint az első föladat, és miután a határvidék fönállása a jogérzelmet folytonosan sérté, és daczára hogy százezerek a polgári élet kötelékéből örökre kiszakasztatván, az általuk megtelepített országrészt a szó legszigorúbb értelmében elidegeníték, mégis föntartására évenként mintegy két milliónyi költséget vettek igénybe az ország többi lakosaitól. Nem csuda, hogy a tiltakozások ezen intézmény fönállása ellen majdnem oly régiek, mint maga annak keletkezése.

Napjainkban, midőn komolyan hozzáfogtak ezen antidiluvialis intézmény megszüntetéséhez, ennek története iránt élénkebben mint valaha, újra fölébred az érdek, miért is a föntebbi munkát annál őszintébben üdvözöljük, minél bizonyosabb, hogy még legrészletesb történeti munkáinkban sem találunk elegendő adatot, hogy a katonai határvidék keletkezéséről, szervezéséről, terjedéséről és történetéről magunknak tiszta fogalmat képezhessünk. A magyar irodalomban tüzetesen senki sem foglalkozott ezen tárgygyal, csak néhány évvel ezelőtt volt reménységünk, hogy

Ortvay Tivadar ily munkával fog megajándékozni. Megírta: »A horvát-slavon-magyar határvidék kifejlődésének logikáját,« — aztán kedvét elvesztvén a munka folytatásához, megfosztott bennünket azon reménységtől, hogy a határvidékről, a magyar állam szempontjából írt történeti munkát kaphassunk. De e hiányt a magyar irodalomnak túlságos szigorral fölróni még sem szabad, mert Vanicsek munkája is első a maga nemében, Stopfer, Hitzinger és Hostinek munkái többnyire csak statisticai és administrativ kérdésekkel foglalkozván, és az 1807. év előtt történetre alig pillantván vissza.

A katonai határvidék területe maga, a miként ezt fejlődésének tetőpontján ismerjük, a legabnormisabb alakulások egyike, és a Zermagnától, az arany Bisztriczáig, azaz: az ádriai tengertől, Oláhország nyugoti határáig és Bukovináig terjed, hosszú keskeny vonalban, a magyar korona országainak déli szegélyét elválasztván az anyaországtól. Ezen egész területnek központja nincs, és nem is volt, nincs egységes története, nincs politicai nemzete. Népélet itt nem fejlődhetett ki, mert azok, kik e területet lakták, csak rendeletek által kormányoztattak, ezen rendeletek azonban csupán csak katonai czélokból indúltak ki, és a katonatisztek által magyaráztattak. A fönálló rendszer mellett, megengedjük, jó katonák neveltethettek, de polgárok, hazafiak bizonyára nem; az első bosniai szökevények, uskokok és morlákok, kik a XVI-ik században Felső-Slavoniában megtelepedtek, és a határvidéki véderő első anyagát képezték, sokszor alig egy hajszállal voltak különbek a rablóknál; mesterségük a folytonos harcz a törökök ellen, és ha ilyenre nem volt alkalom, mások ellen. Ezen emberek a katonai és határvidéki administratio érdeke szerint gyakran egyik helyről a másikra költöztettek át, nem volt idejük, földjüket megszeretni, sokkal inkább szerették biztos zsoldjukat melyből éltek, és ha az, az akkori desperatus osztrák financziáknál néha 3—4 évig elmaradt, a derék harczfiak önsegélylyel éltek, és vettek mindent a mit, és hol találtak, a tulajdonjog fölött nem sokat töprenkedvén, a miből a leggyönyörűségesebb kis háború keletkezett a félelmetes török láttára.

Így ne csudáljuk, hogy a katonai határvidék történetének nagyobbik fele nem egyéb, mint élelmezési kérdés. Maga Vani-

csek is ezen kérdés részletezésébe annyira elmerült, hogy korrúl korra, egyik hadtesttől a másikig is híven előadja a tisztek és legénység fizetését, mennyi termesztményt kaptak maguk és lovaik számára, hány font kenyérrel vonúlt a csárdákokra és kordonokra, mikor fizették, mikor nem fizették,—e mellett azonban a munka geographiai részét nagyon elhanyagolja, úgy hogy például hiába keresek fölvilágosítást az iránt, a szervezett katonai határvidékeken (a horvát, és utóbb a magyar vidék) micsoda falvak tartoztak az illető ezredek és kapitányságok kerületeibe, vagy a mennyiben nem tartománnyá kihasított határvidékről, hanem csak határőri katonaságról lehetett szó, (mint a Tisza-Maros menti, és utóbb az erdélyi végvidéki katonáknál) micsoda helységeknek volt kötelességükké téve, ezen hadtestekben szolgálni, és föntartásukról gondoskodni; pedig a Tisza-Maros menti határvidékre vonatkozólag érdekes adatokat találhatott volna a budai kamarai, a császári titkos, és a cs. udvari kamarai levéltárban, melyeknek úgy látszik, egyikét sem használta.

A határvidék legsajátságosabb természetéből folyó az a történet, hogy 1682. évben a károlyvárosi generalatus tisztikara rangbeli versenygések miatt zavargást okozott, melyek a császár közbevetését tették szükségessé.

Vanicsek a katonai határvidék keletkezésének történetét másként adja elő, mint Engel és Fessler; ugyanis Lika és Corbavia vármegyék fensíkjainak Mátyás király általi megtelepítését tekintik a későbbi határvidék első kezdetének. Ezen telepítések csakugyan a hűbéri rendszeren alapúltak, összekapcsolva a hadkötelezettséggel. De ezen kísérlet utóbb elenyészett, és nem áll kapcsolatban a későbbi határvidéki intézménynyel. Még kevésbbé fogadható el Kercselics nézete, ki a Nagy-Lajos király által alkotott zengi kapitányságot veszi kiindúlási pontúl a határvidéki szervezetének keletkezténél.

A tények azonban I. Ferdinánd király tehetetlenségét tűntetik föl, mint a határvidék keletkezésének valódi okát. Ferdinánd nem volt képes Szapolyai ellen az általa igénybe vett országot védelmezni, és a ki tudja, mily nyomorúlt helyzetben volt Erdély Castaldo alatt, mily szűkében volt emberekben és pénzben, és mily nyomorúltan hagyta veszni Temesvárott a hős Losonczyt,

nem fogja meglepőnek találni, hogy Ferdinánd a magyar trón elfoglalásának első kísérleti éveiben még kevésbbé volt erős, a törökök megtámadásait a horvát határszélen visszaverni.

Elfogadhatjuk tehát Vanicsek állítását, hogy a kőszegi hős [1]) Jurisics Miklós vetette alapját a későbbi határvidéki tartománynak, a mennyiben ő 1538. évben szerbeket telepített Felső-Slavoniába, kiknek Ferdinánd király az alsó Csazma és Dráva közt 20 esztendőre földeket adott, azokat kapitányok alá rendelte, és hadiszolgálatra kötelezte. Ezen telepítvényből keletkezett az első három határvidéki kapitányság: a koprainiczi, a kőrösi és vanicsi.

Midőn II. Rudolf császár Prágába költözött, az ország kormányzása és védelme még nehezebb lett. Ezt Rudolf is belátván, Károly főherczeget, mint belső Ausztria (Stajerország, Kairinthia, Krajna, Triest, Görz és Istria) urát, a horvát és slavoniai határok administratiójával is megbízta 1578. évben, és ez alkalommal hadi tekintetben a horvát bánt is alája rendelte. Ezen körülményből szorosabb viszony keletkezett Horvátország és a szomszéd ausztriai tartományok közt. A határvidéki katona telepek nemcsak Horvátország védelmére szolgáltak, hanem a szomszéd Krajna, Karinthia és Stajerországnak is, a miért is ezen országok pénzsegélylyel járúltak hozzá ezen határvidék föntartásához. Ezen pénzsegély, ha a törökvész közel volt, készséggel adatott, de a buzgalom nagyon kihűlt, mihelyt az ellenség már nem fenyegetett. De sok függött a rendes zsoldtól, és ha ez szabálytalanúl folyik be, könnyen nagyobb veszély származhatik ebből, mint magától a töröktől. II. Ferdinánd császár ezért a krajnai és karinthiai rendeket fölszólítá, hogy a károlyvárosi határvidéket vegyék át. A rendek erre 1627. évben készeknek nyilatkoztak noha eleinte csak egy évi kiérletre; a császár pedig minden föltételre ráállt. A katonai határvidéknek ezen átadása folytán, ezen vidék mintegy ápoló- és kitartási házává vált a krajnai és karinthiai szülötteknek még pedig olyanok számára, kiknek a

[1]) Baron von *Kisegh* — így törpíti el a helynevet Vanicsek, ki egyébaránt a legmagyarabb helyneveket is szláv retortán hajtja keresztül.

katonáskodásra hivatottsága nem volt, kik a határvidéken soha sem szolgáltak, és annak létezéséről csak akkor vettek tudomást, ha meg nem érdemlett zsoldjukat húzták. Nem sokára a nemesség is a károlyvárosi nemesi századnál biztosított magának sinecurákat.

A károlyvárosi mellett még ez idén a varasdi határvidék állt fenn. Mindkettő a XVII. század elejéig csak saját dolgaival és eredeti föladatával, a törökök elleni harczczal volt elfoglalva. De midőn hadi népe »das windische Kriegsvolk« a protestantismus kiirtásában Stajerországban, és a harmincz évi háborúban II. Ferdinándnak nagy szolgálatokat tett, híre nagyobb körben terjedt el, de híre olyan természetű is volt egyszersmind, mely Schiller Wallensteinjában talált elismerést, mely a 7 évi háborúban Trenk neve után véres árnyakat vonszolt, és melyből 1848. év végén a bécsiek is kaptak ízelítetőt.

A varasdi generalatus ellen annak már legelső keletkezése óta, a horvát rendek fölszólaltak, nevezetesen 1604. évben, de miután az ottani tábornok más véleményen volt, a rendek kívánsága elmellőztetett. A tárgy 1607. évben ismét szőnyegre kerűlt, és a horvát rendek akkor kivált azt sürgették, hogy az ezredesi és tiszti állomások honfiaknak adassanak. Midőn 1608. évben a pozsonyi országgyűlés is ezen kérdést megvitatta, a stajer rendek a horvát követeléseknek opportunitási és financialis tekintetekből ellenszegűltek, és január 17-én azt jelentették ki, hogy a horvát rendek nincsenek hasonló igényekre följogosítva mint a magyarok, minthogy az utóbbiak a magyar határszélek föntartására adót és költséget megszavaztak, a miért is kívánságaikat a parancsnokságok honfiakkal való betöltésére méltányosan elmellőzni nem lehet. A horvát rendek azonban sem az ottani határvidék föntartására, sem az épitkezésekhez semmivel sem járúltak, ezt inkább a stajer rendek tették. Ezen felűl a határvidék Károly főherczegnek, akkori stajerországi fejedelemnek azért adatott át, mert ők (a horvátok) a határvidéket, és az ottani épitkezéseket szegénységüknél fogva föntartani képesek nem voltak. Ezen okok, elől a horvátok hátráltak, főleg midőn avval fenyegették őket, hogy tőlük nemcsak minden segélyt elvonnak, hanem az épitkezésekre fordított költségek megtérítését is kívánandják.

A magyar rendek azonban folytonosan sürgették a határvidék visszakeblezését, miáltal 1635, 1639, 1643, 1648 és 1650. években bizottsági alkudozásokat idéztek elő. A döntő körökben még akkor nem érlelt meg, a határvidék fölosztalásának eszméje, és így az alkudozások nem vezettek eredményre; sőt, — midőn a horvát rendek az 1681. évi soproni országgyűlésen a határőri parancsnokok túlkapásai ellen, és a tartomány elidegenítéséről panaszt emeltek, — Herberstein János József gróf, károlyvárosi tábornok, 1682. évi januar 2-án kelt jelentésében élesen válaszolt, hogy a határvidékiek »szabadalmaikban és adómentességükben« föntartandók; nem járja, hogy hűséges szolgálataikért a háborúban, a horvát rendeknek *feláldoztassanak*, és utalt a határvidékiek ismételt kijelentésükre, hogy készebbek a török rabszolgaságba visszatérni, mint magukat a horvátok uralmának alávetni. Végre a horvát rendeket háladatlanságról vádolja, kik nem tekintik a sok millió német pénzt, és a sok munkát és fáradságot, melyet országuk védelme igénybe vett.

Hasonló szellem lengett a varasdi határőrök közt 1628. évben, midőn a zágrábi püspök egy bécsi bizottság előtt a visszakeblezés kérdését előtérbe tolta. A varasdiak erélyes tiltakozást adtak be gróf Trautmannsdorf tábornoknak, és kijelenték, hogy inkább darabokra akarnak fölkonczoltatni, mintsem hogy német főtisztjeikről lemondjanak és papoknak alávessék magukat.

Látjuk hogy a horvát nemzetiség eszméje akkor még nem tett hódításokat, és hogy a horvátokkal azonos fajú határőrök a német kommando szóval, a német rendeletekkel, s német főnökeikkel megbarátkoztak, de az összetartozandóság a horvát néppel még akkor idegen fogalom volt előttük.

A karloviczi béke idejéig a határvidék csupán csak az említett varasdi és károlyvárosi generalatusból állt. Létezett ugyan még a Kulpától délfelé a petriniai és Kulpa-határszegély, melynek főkapitányjává a horvát rendek 1696. a bánt nevezték ki, de ezen vidék csak később tágíttatott hódítások által, úgy hogy itt a báni végvidéki ezredeket fölállíthatták.

A XVIII. század első éveiben a határvidéki rendszer a Tisza és Maros mellékére is átvitetett, minthogy a karloviczi

béke a török birodalomnak ezen határokat tűzte ki, és a temesi tartományt a Szörénységgel együtt a törökök kezében hagyta. Az első védelmi rendszabályok többre nem mentek egy erős kordon fölállításánál, mely gróf Marsigli és gróf Rabatta utasítása szerint létesült. Ezen intézmény életbeléptetése Bács és Bodrogvármegyékben élénk ellenszegülésre talált, a katonaság és vármegyebeliek közt véres összeütközések történtek, melyek folytán egész helységek vándoroltak vissza Törökországba.

A Maros-Tiszavidéki határszél két főkapitány parancsa alatt állt, kik Szegeden és Aradon laktak, és kiknek legénysége 1900 före ment, de megszaporodott midőn 1703. évben a halmágyi és desznai (Vanicsek szerint deesi) kerület is bekebleztetvén, a határvidék Tótváradiáig, kiterjesztetett. Ezen határvidék nem képezett külön tartományt, de a szomszéd vármegyék, mint Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Zaránd, Békés és Torontál tartoztak fentartásáról gondoskodni. Nehogy azonban a vármegyei tisztek a szerb katonaságot nyomják, rendeltetett, hogy fő- és alkenézek ügyeljenek a szerbek érdekeire. A vármegyéknek szóló rendeleteket a fő- vagy alispán bontotta ugyan föl, de kötelességükké tétetett, hogy azokat a szerb kenézzel vagy al-kenézzel közöljék, a katonai területen pedig a tábornokkal vagy parancsnokkal is.

A Szegeden teljesítendő ingyen munkára Bács és Csongrád vármegyékből rendeltettek a munkások és népes városokból mint Kecskemét, Kőrös, Halas, Czegléd, noha ezek a katonai végvidékbe úgyis bekeblezve voltak.

A paszszaroviczi béke folytán a Maros- és Tisza-menti határvidék feleslegessé vált, és miután arra soha az a kiváltó gond nem fordíttatott, mint a horvát határőrvidékre, Mária-Terézia a magyar országgyűlés sürgetésének engedett, és az 1741. évi 18. törvényczikkel ezen részek visszakapcsolását az anyaországhoz jóváhagyta. A visszakapcsolás keresztül vitele eltartott 1750. év közepéig, és a határőrök szabad választására bízatott, hogy vagy katonai szolgálatban maradjanak vagy provincialis viszonyokban éljenek. A szerbek a rájuk szakadt katastrofa folytán annyira elkeseredtek, hogy kapitányaik Tekeli és Horváth több

ezer családdal Oroszországba kivándoroltak, hol két kormányzóságot, az Új-Szerbia és Szent-Erzsébet nevűt, telepitettek.

A katonai fegyelem daczára, mely a határvidéken uralkodott, a lázadások mégsem voltak ritkák, és mivel fegyveres, és fegyverben gyakorlott nép támasztotta, a veszély mindenkor nagy volt. Így a varasdiak forrongása 1696. és 1697. a rájuk kivetett adó miatt: így Lika megyében a Daun-féle hadgyakorlati szabályzat elleni zendülés, mely Bruvno és Lovinac falvakban támadt; — az utóbbiról maga a szerző mondja, hogy lázadásra nagyon hajlandó volt. A lázadás leveretése után azon harangok, melyekkel fölkelésre jel adatott, a községektől elvétettek, addig mig jobbulást nem mutatnak. Bruvno és Lovinac községek nevei egy táblára irattak, mely aztán hóhér által levágatott. Az első község ezentúl Szent-Mihálynak, a másik Szent-Péternek neveztetett, [1]) a megszökött lázadók telkein 14 katholicus család épitette házait. Legveszedelmesebb volt az 1755. évi lázadás a varasdi generalatusban. A katonák uj egyenruha szerzésére fölhívattak, hogy Mária Terézia előtt sorakozhassanak, ha majd e vidéket beutazza. De a császárnő utazási tervét megváltoztatta, az egyenruhára való pénz azonban behajtatott. Ebből nagy elégedetlenség származott. A katonák fölmondták tisztjeiknek az engedelmességet, sokat közülök agyonvertek. Azután gyüléseket tartottak, és főtisztjeiket azok elé idézték.

A Maros- és Tisza-menti határvidék fölosztását a szerbek kiváltságaik sérelmének vették, és fegyveres kézzel a Mercy által a miveltség örvendetes fokára emelt »Temesi Bánságba« betörtek. [2]) Hozzájuk még más elégedetlenek csatlakoztak. Mária

---

[1]) Xativa spanyol város Valenciában élethalálra védte magát V. Fülöp serege ellen. A győzők május 8-án az egész lakosságot lemészárolták, a várost a földdel egyenlővé tették, és nevét is kiirtották. Helyén gula állittatott föl következő latin és spanyol irással: »Itt egykor híres város állt, mely Xativának neveztetett, és 1707. évben eltöröltetett, büntetésül hogy lázadó és árúló volt királya és hazája iránt.«

[2]) Vanicsek, az I. köt. 573. lapján azt írja, hogy 2400 Grenzfamilien (sind) mit bewaffneter Hand ins Banat eingebrochen. A 582. l. még különösebben írja hogy 2400 *Seelen* mit sechs Compagnien ins Banat einbrachen.

Terézia szükségesnek találta, hogy a fölháborodott kedélyeket csillapítsa, és azért 1751. év október 23-án nyílt rendelettel kijelenté, hogy a Maros-tiszai határvidék azért osztatott föl, mert a határőröket az országnak most már déliebb részére kell elhelyezni; gondoskodni fog arról, hogy a kik fegyveres szolgálatra hajlandók; azoknak hadi-szolgálat föltétele mellett földek utalványoztassanak, a földek kijelölése, melyek megszállandók, nem az alattvaló választásától, hanem csak a fejedelmi akarattól függhet. Következett az 1752. évi edictum januar 29-éről. Ezzel a szerb militiának Mokrin, Kikinda, Beodra, Meleneze, Kovacsicza, Zrepájá-ban szállások jelöltettek ki a csanádi, becskereki és pancsovai kerületben, sőt kimondatott, hogy a mennyiben a terület kiegészítésére Kanizsa, Becse, Csige és Zenta földjeire is volna szükség, az ottani adózó jobbágyok Szent-Miklósra és Csanádra költöztessenek át. Báró Engelshofen, a tartomány katonai és polgári kormányzója ezen militiát 6 századra osztotta föl, és Banater Landmiliz-nek nevezte el.

Ezen militiának hadi kiképeztetése azonban nagyon elhanyagoltatott, és midőn 1762. évben török veszély fenyegetett, nem lehetett reá támaszkodni. A militia tehát 1764. év május 1-én a katonai igazgatásnak rendeltetett alá, és oly szervezést nyert, mely rövid idő múlva a bánsági avagy magyar katonai határvidék alakítására vezetett, elkülönített területtel, mint azt a horvát határvidéknél láttuk. Már 1766—1768. években alakúlt az úgynevezett illir-bánsági határőrezred. Ezen ezrednek 12 százada akkor még Torontálnak nagy részét tartotta megszállva, és csak idő folytán költöztetett át az alsó Duna mellékére. Következett 1765. évben a német határőrség megtelepítése, — ez különösen Pancsova és Fehértemplom vidékére csoportosúlt, végre 1769. a zsupaneki határvidék alakúlt, melyhez 34 kameralis helység tartozott Orsovától, Mehadián át Karán-Sebesig és Margáig; ez lett előbb az oláh-bánsági zászlóalj, utóbb ezrednek területe.

Az utolsó határvidék, mely alakíttatott, az erdélyi volt. Mária Terézia tapasztalván, hogy a határőrök a hétéves háborúban mily kitűnő szolgálatokat tettek, Buccow tábornokot, az erdélyi gubernium elnökét, terv készítésével bízta meg, mily módon lehetne itt is határőrséget szervezni. Buccow négy ezredet a széke-

lyekből, hármat az oláhságból akart képezni, de az utóbbiakból olyanokat, melyek görög-egyesült vallásúak, mert a többiektől attól tartott, hogy oláhországi fajrokonaikkal egyetértésben fognak lenni. Mária Terézia Buccow tervét jóváhagyta 1792. május 16-án, azonban keresztül vitele hajótörést szenvedett; a fejedelemnő azért egy bizottság által igyekezett a határőri szervezést létrehozni, és jogalapot vélt találni, a székelyek régi alkotmányában. A módosított tervezet 1763. augusztus 30-án nyerte a királyné jóváhagyását, és Siskovics altábornagy küldetett ki a székelyek közti forrongás megvizsgálására. A katonai állapotra eleinte csak Háromszék, Csikszék és Bardocz szemeltettek ki, Udvarhely-szék, Maros-szék és Aranyos-szék egyelőre csak az ezredek pótlására rendeltetvén. A bizottság a határőri székely ezredek alakitására egy gyalog-zászlóalj és 40 huszár kíséretében kezdett. A fegyveres székelyek Carrato alezredes, a fegyvertelenek Bornemisza főhadibiztos által fölszólittattak a királyi rendelet meghallgatására, azon megjegyzéssel, hogy már nem függ tőlük választani vagy nem választani a katonai állapotot.

Az összeírás megkezdődött a Csikszékben Gyergyóben és Szent-Miklóson, de 1763. dec. 27-én a bizottság azt a hírt vette, hogy Mádéfalva lakosai az erdőbe szöktek, hátra hagyván nejeiket és gyermekeiket. A bizottság Zöldöt mint biztost küldte a hely színére, ki ott azt hirdesse, hogy ha a szökevények 24 óra alatt vissza nem térnek, házaik le fognak romboltatni, és vagyonuk a hátramaradottak közt fölosztatni. Zöld azonban Mádéfalván a rendeletet csak asszonyoknak és gyermekeknek hírdethette, a mádéfalviak nemcsak vissza nem tértek, hanem számuk más falvak menekültjeivel is szaporodott. [1]) Balás al-királybíró [2]) s

[1]) Zöld keresztnevét nem említi Vanicsek. Társadalmi állásáról azt mondja: der Nationalist. Friedenfels Jenő épen most megjelent munkájából: Joseph Bedeus von Scharberg I. köt. 371 lap, tudjuk, hogy Zöld Péter katholicus plébános a székelyek ellenzésének egyik legerősebb támasza volt.

[2]) Bolás és Balásnak írja Vanicsek. Ezen al-királybírót sem b. Orbán, sem Friedenfels nem említi. Szerepel ugyan ez időben Borsay al-királybiró, azonban nem a császáriak pártján, hanem a mint ki székelységet ellentállásra buzdította.

szökevények után küldetett az erdőkbe, de válaszuk mindig csak az volt, hogy ők az összeirásnak alá nem vetik magukat, és katonákká nem akarnak lenni. Erre az Okelly nevű ezred egy százada december 29-én Mádéfalvára vonúlt be, és az asszonyokat és gyermekeket nagy siránkozások közt házaikból kikergette, meghagyván nekik azt az izenetet, hogy ha a férfiak másnap vissza nem térnek, házaik le fognak romboltatni és telkeik szegények közt fölosztatni. Ez sem használt, valamint nem, hogy 1764. jan. 6-án a főczinkosok föladására 20 arany, kiszolgáltatására 100 arany dij tűzetett. Caratto alezredes ennél fogva erőszakhoz nyúlt, és a 2000 főre szaporodott, és Mádéfalvánál táborozó lázadókat, négy gyalogszázad, 30 huszár és két ágyúval körűlvétette. Azonnal párszor lövetett közéjök, és midőn még ellenzésre talált, Mádéfalvát fölgyujtotta. Ezen összecsapásnál a lázadók 88 halottat vesztettek, 59 megsebesült, 400 fogolylyá esett [1]) Siculicidium!

Még 1764. év folyamában alakíttatott két székely gyalog és egy huszárezred.

Ugyanez évben megindítatott két oláh gyalogsági, és egy dragonyos ezred alakítása. Mindez a lakosság roppant fölzavarásával történt, és a határőrség érdeke szerint a jobbágyok tömegesen egyik helységről a másikra átköltöztettek. Nevezetesen 1764. april 14-én a radnai völgyben lakó magyarok és szászok átköltöztetése a tovább hurczolt oláhok után üresen maradt falvakra határoztatott.

Az erdélyi határvidék ily módon létre jött, és a krassói

---

[1]) A január 7-ki mádéfalvi mészárlás áldozatait Friedenfels Jenö is ugyanannyira teszi, de Órbán Balás a halottakkal egyedül 139-re. Az ő előadásából elevenebb, sokban részletesb képét kapjuk ez eseményeknek. (Székelyföld II. köt. 63. 64. lap).

Higgadtan, és az előadást több adatokkal fölvilágositva szól Friedenfels a mádéfalvi eseményekről és indító okairól. A történtek megvizsgálására Mária Terézia által kiküldött bizottság tagjainak egyike Ribitzey Ádám volt. Ezt Orbán Balás hibásan gróf Révay Miklósnak, Vanicsek Kibitzer Ádámnak nevezi. Orbán a mádéfalvi catastrophát január 17-ére teszi a szövegben, holott az általa használt és a jegyzetben idézett Losteiner január 7-ére. Magam is, a Világtörténelem Napjai, czímű munkámban január 17-ke alatt adtam elő a mádéfalvi eseményeket, Kőváry Lászlót követve.

határtól Bukovináig terjedt, de nem képezett compact területet, sőt szakított és tört vonalai miatt a térképeknek mindig sajátságos tárgya volt.

Területileg a hátárvidékek, ha még a csajkás kerületet hozzá veszszük, be voltak fejezve, de ez nem gátolta, hogy egyes uradalmak és helységek később is ne kapcsoltassanak a határvidék egy vagy másik ezredébe, és hogy határigazitások folytanosan ne történjenek. Nevezetesen 1773. és 1774. években az oláhbánsági és illyr-bánsági végvidék több oly kerületet nyert az Alsó-Duna mentén, mely addig még kameralis birtok volt; e helyett némely éjszaki fekvésü falvak a kamarának adattak vissza, ha a lakosok kameralis hatóság alá visszatérni akartak. Csak igen kevesen voltak, kik katonák maradtak, legnagyobb része polgári foglalkozást választott, és hozzá fogott bíráinak és esküttjeinek választásához.

Szerzőnek vannak történeti előadásában oly tárgyai, melyekről mint régi szemlélője saját környékének, nemcsak hivatottsággal, hanem helyes reflexióval is nyilatkozik. Ilyenek azon állapotok, melyek a falvak tömörülését tették szükségesekké. A határvidékek területén leggyakrabban messzire szétszórt házak aggregatumát nevezték falunak. Az első telepitők fából épült vagy agyagból vert viskóikat gazdasági földjeik közepébe vagy az erdő szélén, olykor magában az erdőben épitették. Így voltak szokva a lakosok ősidőktől fogva. De ezen szokásnak roppant rosz oldalai voltak. A zágrábi hadi kormányszék tervrajzai szerint 3, 4, 5 házakból álló falvak léteztek, egy plébániai kerület 10 vagy 15 faluból állt, melyek összesen is alig birtak 100—120 házzal. Midőn Löffelholz tábornok 1714. évben a Száva melletti határvidék áradási területét beutazta Garcsinban csak 6, Kopaniczában csak 8 elszórt házat talált. Az egész szávai határvidék legnagyobb faluja Sikerevci volt, 25 házzal.

A helységek szétszórtsága az erkölcsiséget sülyeszté, a rendőri fölügyeletet akadályozta, az administratio és katonai szolgálat czéljait nehezité és a közbiztonságot veszélyezteté. Különben a magánosan álló házak könnyebben voltak rablό megtámadásoknak és fosztogatásoknak kitéve. Viszont egy erkölcsileg sülyedt határvidéki ház, elszigeteltsége által rejtekhelyül szolgálhatott

oly embereknek, kik a nép vagyonát megtámadni készek. Vegyük hozzá a rengeteg erdőségeket Slavoniában, és könnyen megértjük, miként terjedhetett el itt egykor a rablóvilág oly félelmetes mértékben.

Szétszórt helységek föltűnőleg vadabb és féktelenebb jellegűek voltak, mint azok, melyek tömören épültek, mert amott az iskola nem gyakorolhatta jótékony befolyását, és a szelídebb, képzeltebb emberekkel való érintkezés hiányzott. De igen is, láttak a gyermekek apáik házában nem mindig követendő példákat. —

A katonai igazgatóság, midőn ezen állapotokat tűrhetetleneknek találta, minden esetre azokat csak a maga álláspontjáról ítélte meg, de azokat megszüntetvén, tagadhatlanúl a mivelődésnek tett szolgálatot, — a katonai administratio beavatkozása nélkül a határvidék lakosai közt a társas együttlét szükségének érzete, csak igen későn tört volna utat magának.

A szétszórt helységek fölött a század tisztjei csak nehezen gyakorolhattak fölügyeletet, és midőn a tiszt maga is elszigetelten élt, távol működésének központjától, soha sem lehetett biztos, vajjon a parancsok teljesítetnek-e. A likkai, otocsani és szluini ezredben, és az oláh-illirbánsági kerület keleti részében rendes hadiszolgálat majdnem a lehetetlenségek közzé tartozott. A tisztnek sokkal több személyre volt szüksége, az előfogat, a robot sokkal nagyobb mértékben vétetett igénybe ez okból; a határőr sok időveszteséggel csak juthatott parancsnokához. Ezen és hasonló számtalan árnyoldalak daczára mégis csak 1770. évben emelkedett gyakorlati érvényre azoknak beismerése. A legtöbb szétszórt helységek összehúzása 1777. és 1778. években történt. Ezen eljárás folytán sokszor négy falunak neve és lakossága egyetlen megnagyított faluba olvadt be. Az összehúzások, a mennyire lehetett, országutak irányában történtek, és lapályosabb területen alkalmas utczák alakíttattak. Az e nemű intézkedések legjobban sikerültek a slavoniai határszélen, nevezetesen a grádiskai és bródi ezredben. A legtöbb nehézség volt a likkai ezredben, a terület hegyes minősége miatt; de az átköltözködések lassan mentek végbe, minthogy földbirtok elcserélése nélkül nem történhettek.

A határvidéki rendszer kiképezése folyton folyt, — egyik javaslat a másikat, egyik rendelet a másikat érte és pedig a magyar országgyűlés feje fölött, vagy háta mögött. Nem valószínű hogy az alkotmányban működő ekkori statusférfiak bármelyike teljes tudomásában lett volna annak, hogy az ország egyik jelentékeny részében — a határvidéken — miként foly a közigazgatás. Vanicseknek valódi érdeme az, hogy azon töméntelen rendeleteket, melyek a határvidéki szervezetet létre hozták, összekereste, áttanúlmányozta, és földolgozta. Az ő történeti anyaga egészen másnemű, mint más hazai történetíróké, kik többnyire a diplomatariumokat használják, és a köz- és magánlevéltárakban rejlő okleveleket. Vanicsek a maga ismeretlen, és másoknak tán hozzá sem férhető anyagjából nemcsak a katonai határvidék keletkezésének és fejlődésének történetét mutatta ki, hanem az azt lakó nép gazdasági, adózási, igazságszolgáltatási egyházi és iskoláztatási ügyeit is. Mind ebben az olvasó sok újatfog találni. A birtokviszonyok természetesen a legsajátságosabbak, és szükségessé tettek egy annak megfelelő örökösödési jogot is.

A szerző munkájának nagy részében nem a határvidék területének történetére szorítkozik, hanem a határőrök viselt dolgait is elbeszéli, bár hol vettek részt Európában az osztrák dinastia háborúiban, a 30 évi háborútól kezdve napjainkig. Mondhatni szép száma a világtörténetben följegyzett hadi tetteknek; és ezekben érdekes tudni, hogy micsoda ezredek és más hadtestek vettek részt, és miben állt katonai közreműködésük. Figyelmet érdemel szerző azon közleménye is, mely a franczia interregnumra vonatkozik, a midőn is a bécsi béke folytán a négy károlyvárosi és két báni ezred a franczia császárság alá rendeltetett, és 1809—1813. évig franczia módra kormányoztatott. Az első és harmadik horvát ezred 1811. december 6-án Párisba vonúlván, Napoleon nagy szemlét tartott fölöttük.

A hadi-történet előadásában szerző a történetírói tárgyilagosságot nem találja el. Még csak hagyján, hogy mindenütt a határőröket kiválólag szerepelteti, hisz ez föladásából — a határvidék történetének megírásából — folyik. De mi azt hiszszük, hogy a 7 évi háború történetét mégsem kellene megírni, anélkül hogy a magyar nemzet akkori föláldozása, és hős magaviselete a há-

borúban kellőleg ne méltányoltassék. Még sértőbb azon szellem, melylyel az 1848—1849 eseményeket előadja. Mintha csak a kamarilla pákozdi hőse maga írta volna le azokat! Nem akarunk ezen kellemetlen thémánál soká időzni, de minthogy a munka minden lapját ugyszólván erős panszláv szellem hatja át, és szerző már előbeszédjében a horvát koronát és horvát királyt emlegeti, figyelmen kívül nem hagyhatjuk, hogy ezen munka a bécsi »közös« hadügyministerium(Reichskriegsministerium mondja a szerző) meghagyásából iratott. Sajnos volna, hogy ha ebből következtetést kellene vonni azon szellemre, mely a hadügyministerium lépéseit vezérli.

Bekövetkezett végre az idő, melyben a katonai határőrvidék rég sürgetett fölosztása, tetté vált. Az erdélyi határvidék, mely egk ésőbben alakúlt, legelső oszlattatott föl. — Vanicsek meglepőleg sehol nem mondja, mikor és miként történt ezen fölosztás. Tudvalevő dolog azonban, hogy az erdélyi határvidék minden föltünés és izgalom nélkül megszünt, az 1851. január 22-én kelt rendelet folytán. Ezentúl az alkotmányos élet gyakorolta ellentállhatlan nyomását ama középkori, és másutt példátlan intézmény elsöprésére, és most a legrégibb határvidékre került a sor. Ugyan is 1869. augusztus 19-én császári rendelet által a varasdi generalatus két ezrede, t. i. a szent-györgyi és kőrösi határezred, valamint Zeng, Belovár, Ivanics és Sziszek városok a határvidékből kikebleztettek. A kikebleztetés lépésenként volt történendő, minélfogva még csak 1871. junius 8-án rendeltetett el újabb leirattal, hogy az illető terület polgári lábra állíttassék, és az ország törvényes és alkotmányos hatóságaitól függjön, egyszersmind a területből egy új, t. i. Béla vármegye (vagy mint a magyar ministerium geographusai akarták) Bello-vármegye alakíttatott. Az oláh-bánsági, szerb-bánsági és németbánsági ezred, valamint a titeli csajkás kerület 1872. évben oszlattatott föl, Pancsova, Fehértemplom és Karán-Sebes municipiumok rangjára emeltettek, és november elsejétől fogva, a m. kir. ministeriumnak rendeltettek alá.

A legújabb intézkedés, melyet már a történet följegyezhet, a legfölsőbb rendelet 1873. augusztus 8-áról, mely által Horvát-Slavonországban az 1. 2. 3. 4. 7. 8. 9. 10. és 11. számú határőr-

ezred fölosztlattatott, azon hozzáadással, hogy 1873. október elsejétől kezdve, az 1868. évi magyar törvények 40. 41. és 42. czikkei lépnek életbe a norvát-slavoniai határszélben.

Mi ezennel búcsút veszünk szerzőnktől, és megbocsátjuk neki a kisebb hibákat, péld. hogy a mohácsi csata napját 1526. augustus 24-ére, Belgrad elfoglalását 1521. augustus 28-kára teszi, hogy Rákóczi Ferenczről állítja, miszerint a magyar koronára törekedett, hogy az ónodi conventet körömi conventnek kívánja neveztetni, hogy Görgey helyet Gergelyt ír, és sok egyebet. Hallgatással mellőzzük azokat, mert kutatása körén kívül esnek, és mert bő kármentesítést találunk azon nagy mennyiségű új adatokban, melyeket szerző közhasználatúvá tett. Fájdalom, hogy ezen adatokat a panslavismus eszméje fűzte össze, — de a későbbi történetíró, ki nem pártállást foglal el, nem az újabb kor káros kinövései által vezérelteti magát, ezen töviseken keresztül is fog hatolni az igazság felé. Különben, Vanicsek könyvén túl nézve, az a véleményünk, hogy cseppet sem fog ártani politikusainknak, ha tüzetesen megismerkedvén az itt rajzolt világ idegenszerűségével, és a mozgató tényezőket, érdekeket és törekvéseket combinatióikba fölvéve, nem engedik magukat az események által meglepetni. A dolgok nem mindig úgy állnak, mint a zöld asztal körül ülve hisszük, a hol csak a magunk véleményének viszhangját halljuk sokszor. De azért a magyar állam eszméjének elismerése mindenfelé legyen változhatlan vezérelvünk, melynek terjesztésére a határvidéken nem holmi kétes existentiákat kell használnunk, hanem legjobb erkölcsi és értelmiségi erőinket, melyekkel rendelkezhetünk. PESTY FRIGYES

Geleji Katona István Egyházi kánonai és a szathmári reform. egyházmegye érvényes Statutumai. Összeállította Kiss Kálmán. Kecskemét, 1875. 8-adr. VII. és 190 ll. Ára 1 ft. 20 kr.

A Magyarországi Protestans Egyházra vonatkozó összes országos törvények. Történelmi közjogi és gyakorlati jegyzetekkel közrebocsátja Beöthy Zsigmond. Budapest, 1876. 8-adr. 155 l. Ára 1 ft. 50 kr.

Mindkét munka tulajdonkép a gyakorlati élet szükségeire van számítva s azon czélnak mindkettő teljesen megfelelő.

Több mint egy tizeddel ezelőtt a dunamelléki helv. hit v. egyházkerület elhatározta a törvények és a nála érvényes statutumok kiadását: s a rendeletet Polgár Mihály akkori főjegyző végrehajtá, s a Komjáthi és Katona-féle kánonok latin fordításban megjelentek e gyűjteményben. A tiszántúli egyházkerület hasonlag rendezett ily törvény és statutum gyűjteményt — de Katona István kánonjait kihagyta a gyűjményből. Ezen hiányt pótolta Kiss Kálmán a szathmári ref. egyházmegye levéltárnoka. Épen 230 éve, hogy a szathmári nevezetes zsinat megtartatott, mely elitélte presbyterianismust s erős kézzel stabiliálta az orthodoxiát. »A presbyterium fölállitása nemcsak nehéz, de lehetetlen« mondák Geleji és fejedelme: s e főszempontnak nemcsak a zsinati határozatok, hanem a kánonok is megfeleltek. Azonban törvénynyé lettek — s akár mennyire túlszárnyalta is az idő azokat, ma is érvényben vannak. És e kánonoknak első teljes correct fordítása épen onnan került ki, hol azok mondhatni megfogamzattak. Lefordította azokat Kiss Áron reform. esperes, még pedig az eredetit hiven és pontosan visszaadva. Azonkivül betürendes tárgymutatóval el van látva a kötet, mi használását nagyon megkönnyíti.

A másik, Beöthy Zs. által készitett gyűjtemény, a szorosan magyarországi törvényeket foglalja magában. Hasonlag fordításban adja ezeket, történelmi, közjogi bevezetésekkel s magyarázatokkal összefűzvén őket, s ekkép mondhatni fejlődésük és alakulásuk történelmi vázlatát állitván azt az olvasó elé. De e kép csak fél: mert az erdélyi törvényhozás összes működése mellőzve van. Azonban az erdélyi törvényeket »Egyháztörténelmi adataiban« összeállitá Weszely, s igy az olvasó azokból kiegészitheti a hiányt. De Beöthy igy is hasznos munkát végzett, mert a törvények magyarázatának leggyakorlatibb útjára lépett, mert alapos, könnyen érthető s a közönséget jól tájékozó munkát készitett. Könyve két részből áll: az első a szorosan vett egyházi törvényeket; a másik a legújabb az egyházi és iskolai élettel kapcsolatban álló s a vallás felekezeteket érdeklő törvényeket adja elő.

De mindez csak előkészület az összes protestans törvények és statutumok corpusához: melynek összegyűjtése s közzététele az összes hazai prot. felekezetek kötelessége volna. zS.

TÁRCZA.

DEÁK FERENCZ

† 1876. jan. 28.

ILLUM AGET PENNA METUENTE SOLVI
FAMA SUPERSTES.

Csillogó szárnyán, soha el nem ejtve
Hordja a hir őt.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

Az országos gyász miatt a február 3-ára hirdetett választmányi ülés, elnöki intézkedés folytán, február 10-ére halasztatott.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

— A Magyar Tudományos Akadémia II-ik osztályának jan. 23-án tartott ülésében *Szilágyi Sándor* fölolvasta »Nádasdy Tamás első követségét Erdélyben 1540-ben,« midőn t. i. János király halála után Mayláth föllázadt s a maga számára akarta Erdélyt elfoglalni. Nádasdy helyzete annyival nehezebb volt, mert Fels kudarczczal távozott Buda alól — de »a toll megmentette, a mit a kard elrontott« s Nádasdy diplomácziai ügyességének sikerült kivinni, hogy Mayláth visszatért a Ferdinánd hűsége alá s Erdély is kiállította a hódolati oklevelet. A hódolat nem lehetett állandó, mert Ferdinánd vezérei 1541-ben a nyert előnyt ismét elvesztették. Utána *Henszlmann* értekezett a »Magyar zománczról« s szépen kidolgozott műve, mely művelődés-történetünknek igen érdekes részletét egészen új adatok alapján ismerteti s történetírói critica tekintetében is figyelemreméltó jelenség, — határozott nagy tetszéssel találkozott. Egész terjedelmében a Régészeti Emlékekben fog közöltetni.

A Magy. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatala vállalatának pártoló tagjaihoz, következő fölhívást intézett:

»A haza múltjának földerítésére irányzott történeti kutatás az utóbbi években oly élénk lendületet nyert, oly nagy mennyiségű anyagot halmozott föl az Akadémia és a Történelmi Társulat kiadványaiban és kézirattáraiban, végre a levéltári nyomozásokat is a kormány és magánbirtokosok tudománypártoló készsége annyira megkönnyítette, hogy a történetíró immár képesítve van a magyar történelem egyes korszakait és szereplő alakjait kellő világosságba helyezni, a tudomány és ízlés mai követeléséhez képest földolgozni.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága az íróknak ily munkák közrebocsátására, a közönségnek pedig azok megszerzésére alkalmat óhajtván nyújtani, időnként kor- és életrajzokat fog közrebocsátani, melyek egyrészről a rendelkezésre álló anyagkészlet lelkiismeretes fölhasználása által a történeti critica, másrészről élénk és vonzó előadás által a szélesebb körű olvasóközönség igényeit is kielégítik

Ezen munkákat a könyvkiadó vállalat pártoló tagjai kedvezményi áron szerezhetik meg, ívét *öt krajczárba* számítva, míg a bolti ár annak kétszerese leend.

A bizottság a magyar történeti monographiák sorozatát *Pauler Gyulának* »Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671.« czímű munkájával indítja meg, mely a folyó év május havában jelenik meg. Terjedelme mintegy 40 ív leend. A munkának és a kötésnek ára postai utánvéttel lesz fizetendő.

A könyvkiadó vállalat pártoló tagjai fölkéretnek, hogy a menynyiben ezen munkát ily kedvezményi áron megszerezni óhajtják, ebbeli szándékukról az Akadémia könyvkiadó hivatalát f. évi február végéig értesíteni szíveskedjenek.

Budapesten, 1876. január 16-án.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.«

E fölhívás szerént az Akadémia könyvkiadó vállalatának pártoló tagjai Pauler Gyula művét 4 frt bolti ár helyett 2 frtért, tehát valóban hallatlanúl olcsó árért fogják kapni. Az ilyen eredeti művek minden irodalomban első kiadásokban kivétel nélkül 2-szer, 3-szor ilyen drágák szoktak lenni — s csak olyan intézet, mely minden anyagi haszonról lemond, adhatja azt ily példátlanúl olcsón. Mi magát Pauler művét illeti: abból a Századokban, Budapesti Szemlében s Vasárnapi Ujságban voltak egyes fejezetek közölve — s azokból ítélve, e mű sem a kidolgozás és korfestés csínját, sem az adatok teljességét, sem a benne foglalt jellemzések és ítéletek megbizhatóságát illetőleg, nem hagy fönn kivánni valót. Pauler határozott történetírói tehetség; évek óta előszeretettel dolgozott e művén, melynek érdekében fölkutatta a bécsi állami s a hazai nyilvános lehetőleg magános levéltárakat, s oly művet állított össze — mely nemcsak nálunk nyereség, hanem minden irodalomban számot tenne.

A TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁG folyó évi első ülése január 13-án igen érdekes, fontos s látogatott volt. A két újon megválasztott tag: *Pauler Gy.* és *Pesty Fr.* elfoglalta székét s az új előadó *Fraknói* megkezdte működését. A bizottságnak, Toldy váratlan halála miatt, befejezetlen maradt ügyeit a meglehetősen bonyolúlt előzményeket annyira rendbehozta, hogy az ülés már megállapíthatá egész évi működési programmját. Mindenekelőtt az ügyrend tervezését mutatta be, mely beható vitatás után elfogadtatott; két lényeges pontja volt annak, melyek a rendes működést biztosítják, t. i. hogy minden kiadásra elfogadott munkának ívszámát a megbízott szerkesztő terve alapján meghatározza a bizottság — s azon csak külön bizottsági határozat alapján léphetni túl, de ezen ívek után tiszteletdíj nem jár, s hogy minden elfogadott munka csak akkor adható sajtó alá az előadó által, ha abból legalább tíz nyomtatott ív készen van. A beterjesztett költségvetésből kitűnt, hogy a folyó évi budgetet 7000 frt. deficit terheli — de ennek daczára mégis több érdekes kötettel fog gyarapodni a kiadványok száma: a megkezdett scriptorok közűl Brutust *Nagy Iván*, Szamosközyt *Szilágyi S.* fogja befejezni

— ez utóbbiból az idén 2 kis kötet fog megjelenni. Az Acta Exterák közül hasonlag két kötet, (az Anjou-kor III. Wenzel által s a Mátyás idejének Nagy Iván és b. Nyáry által szerkesztett kötete) Rákóczi Ferencz kiadatlan művei, egy kötet magyar, egy kötet erdélyi országgyülési emlékek, s egy kötet Történelmi Tár látandnak vi'ágat. A hazai okmánytár kiadásához is járúland a bizottság. Végre megtétettek az előkészületek, hogy nagybecsü monographiáknak, kidolgozott munkáknak közzététele is mennél hamarább megkezdethessék. Alkalmat erre a könyvkiadó bizottságnak egy átirata szolgáltatott, mely a bizottságot erre, a már kiadott, de még földolgozatlan források nagy számának tekintetbe vételével fölhívta. A bizottság maga is mélyen érzi ennek szükségét, s válaszában hangsúlyozá is. Ennek folytán Wenzel Gusztáv nyilatkozatot tett, hogy e gyüjtemény számára ő az Anjou-kort fogja földolgozni: s a bizottság ez örömmel fogadott ajánlatot a könyvkiadó bizottság figyelmébe ajánlá.

Az archeologiai bizottság kiadványai közül a X-ik kötet I. füzete megjelent. E füzetben is nagyértékü dolgozatokkal találkozunk: *Ortvay* a kérdést vette bonczkés alá, ha létezett-e Csanádon önálló Sz.-Gellértről czímzett monostoros apátság? s döntő érvekkel kimutatja, hogy nem. *Rómer* kiadatlan római föliratokat közöl, szám szerint 64-et, ábrákkal *Mayláth Béla* »Egyiptomi cultus-maradványokról hazai leleteink között« czím alatt érdekes tanúlmányt közöl, még pedig nemcsak alaposan, hanem mindenki által könnyen érthető modorban földolgozva. A füzetet a Nemzeti Múzeum 1874-iki állapotának leírása zárja be *Oortvay*-tól. Megjegyzendő, hogy minden czikk számos ábrával van ékesítve.

Az archeologiai Értesítő-t a folyó éven kezdve *báró Nyáry Albert* szerkeszti, eddigi szerkesztője Ortvay Tivadar a pozsonyi akadémia tanárrá lett kineveztetése folytán megválván a szerkesztéstől. A Századok olvasói ismerik b. Nyáryt szép tollal, vonzó előadással irt czikkeiből, s így bizonynyal nem mulasztandják el megragadni az alkalmat e folyóiratot megszerezni — melyet még olcsó ára is (egy évre 3 forint) ajánl. Az előfizetéseket Knoll akadémiai könyvárus fogadja el.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A Délmagyarországi Tört. és Régészeti Társulat jan. 26-án tartott választmányi ülésében örömmel győzte meg a jelenlevőket a titkár jelentése a társulat folytonos emelkedéséről, s szellemi és anyagi gyarapodásáról. Mind a régiségi mind az érem — mind, a könyvtár örvendetes gyarapodásnak örvend. A pénztárnoki jelentés szerint a társulatnak 764 frt 75 kr. készpénze van a töke alapon kívül a folyó kiadások fedezésére.

Következett *Miletz* János titkár értekezése: »Arad vármegye történelmi es régészeti emlékei.« Szerző a nevezett vármegye emlékmaradványai két részre csoportositja t. i. *régibb és újabb korszakiakra*; s az első ismertetését megkezdi az Arad-vármegyét *három* vonalban átkígyódzó avar-sánczok tüzetes leirásával; fölsorolja továbbá azon halmokat, földhányásokat, régi temetőket s pogánysirokat, az időnkint fölmerült leletekkel együtt, melyek ezen terepen előfordúlnak s az itt élt régi népek történelmére, szereplésére és eseményeire vonatkozólag érdekes fölvilágositásúl szolgálnak a régmúlt földerítésénél. Az *újabbkori* emlékek közűl, a vármegyét délen határoló *Maros* folyó mentén fekvő *orodi* prépostság rommaradványainak leirásával kezdi meg, előre bocsátván, hogy a nagyobb folyók mente minden népnél s országban, tekintettel azon körülményre, hogy a halászatnak, olcsó és biztos közlekedésnek, kereskedelemnek kedvezett, kiválólag letelepülési helyűl választatott s a telepek csakhamar nagy s virágzó városokká lettek, s ezeknek, valamint a folyamok biztosabbá tételére várakat, s a talaj minemüsége szerint hegyi castellumokat épitettek, hogy épen ily irányú fejlődést tapasztalhatunk Arad-vármegye *délszaki, marosmenti* részén is, hol számos, a régi kor emlékei által kegyeletessé lett helyet, várakat, s még romjaikban is nagyszerű várkastélyokat, templom-, zárda-maradványokat találunk. Az orodi prépostságról fölemlíti, hogy már igen régen jelentékeny hely volt, mit bizonyít a II. vagy *vak Béla* alatt itt tartott *véres országgyülés* 1131 ben, s romjai után ítélve egyike lehet a legnagyobbszerüeknek: s a *Szent-Márton* tiszteletére emelt prépostsági templom *apostoli keresst formára volt épitve két toronynyal* és századokra szóló erős falai kívül-belül faragott négyszögü terméskövekből voltak rakva. Végül szerző fölhozza a romokat ért pusztulásokat s a nevezetes romokból egy meglehetős ép *oszloprészletet*, továbbá *egy török korszaki golyót*, mely

a homok között több lábnyi mélységben találtatott s valószínűleg a nevezetes prépostsá.ot 1552-ben végenyészetre juttatott catastropha idejéből lehet, mutatott be a választmánynak s ajándékozott a társulati muzeumnak. Az értekezés egész terjedelemben az »Értesítőben« fog közöltetni. Végül az ajánlatba hozott új tagok megválasztattak.

Ezen társulat közlönyének a »Történelmi és Régészeti Értesítő«-nek II-ik év folyamából az első füzet, szerkesztve Miletz János titkár által, megjelent igen érdekes változatos tartalommal. Ormos visszaemlékezése Kölcseyre, Vargától a czéh rendszer ismertetése, s Iványitól Lugos és Karánsebes története 1526—1658 közt tanúlságos és élvezetes olvasmányok.

— Erdélyben már több évtized óta fennáll a szászok közt egy honismertető egylet: melynek derék és tartalmas közlönyéből az »Archiv«ból már összesen 16 kötet jelent meg. Ebből öt kötet az 1848 előtti időkre esik, 11 k. a társaság újjá alakítása óta jelent meg. E gyűjtemény Erdély történetének első rangú forrásai közé tartozik és sok alapos és kitűnően kidolgozott monographiát tartalmaz.

Az egylet évenként szokott nagy gyűlést tartani, mely kiállításokkal, tudományos fölolvasásokkal van összekötve. Minthogy az egylet működését figyelemmel szandékozunk kísérni, érdekesnek tartjuk előzőleg a múlt évi nagygyűlést bemutatni olvasóinknak, mely aug. 17-én és 18-án Kőhalomban tartatott meg. Elnök *dr. Teutsch G. D.* az ülést visszapillantással a társulat 28 évi működésére nyitotta meg, megemlékezvén a társaság halottjairól: s az 1874. elhalt rovarász Fuss Károly, nagy-szebeni á. h. lelkész életrajzával beszédét befejezte.

Ezután három tag, a magyar orvosok és természetvizsgálók közelebbről Előpatakán tartandó nagy gyűlésére mint az egylet képviselője kiküldetett. Következtek a fölolvasások: *Ziglauer Nándor* jogakadémiai tanár, ki csaknem sajtókész munkájából: »Az 1790/1 országgyülés« a VII., a nyelvharcz kezdetét tárgyazó fejezetet: »Egy érdekes mellékjelenet« és utána *dr. Teutsch Fr.-é*, ki »Kőhalom történetéhez« czímű czikket olvasott föl, az általános szász történelem hátteréhez a szászok betelepítési idejére visszamenvén a Kőhalomról ismert kevés adatokból a szász gyarmatok keletkeztét szemlélhetően összeállította, többi közt fejtegetvén, hogy az Andreanumban előfordúló »Boralt« alkalmasint abban a »Borelten«-ben keresendő, melylyel

a kőhalmiak mai napig a kelet felöl, környékeig nyuló hegylánczot jeleik.

Aug. 18-án előbb az osztályok ültek össsze. A természet-tudományi osztályban *Neugeboren L.* a Kőhalom vidékén előforduló cserkövekről, *Fronius Fr.* a mezei tücsök és a kisebb barna sáskáról értekeztek, *Hausmann* pedig az alamárról (Myoxus Glis) beható előadást tartott. *A Történelmi osztályban Goos K.* segesvári tanár Erdővidéken Köszénbánya és Köpecz közt a vasútépítés alkalmával talált érdekes leleteket: cserépkorsót, bronz sarlót, vas lándzsa hegyeket és patkókat mutatott be, és nagyobb műve tartalmáról és folyamatáról tett jelentést, mely a közép és alsó Dunaországok történetét a magyar királyság állapításáig tárgyalandja. Az első, Theodosiusig menő részből az I. fejezetet: »A legrégibb bevándorlás« és a XI. fejezetet: »Burivista dák birodalma« olvasta föl. — *B. Friedenfels J.* Scharbergi Bedeus József életrajzából a negyedik szakasz első fejezetét közölte. medgyesi *Werner K.* tanár 574. Medgyes környékén talált római családi denárokból álló érmetárt ismertetett, melynek megszerzését és a szász iskolák közti fölosztását a nagygyülés utóbb elrendelé.

A következő zárgyülésen egyleti *Herbert H.* titkár az 1711-től 1819-ig Nagy-Szebenben uralkodó dögvészről értekezett.

A megvizsgált számadás szerint társulat évi bevétele 2278 frt 3 kr., kiadása 1769 frt 12 kr. volt.

MÁTYÁS KIRÁLY GYŰRŰ-PECSÉTJE.

Egy, a XVI. század második felében kelt száraz ítélet-levél olvasása közben akadtam az alantabb közlött adatra, melyet mint a magyar nemzet felejthetetlen emlékü nagy királya: Hunyadi Mátyás iránti kegyeletének megható jelét, e folyóirat hasábjain közölni annyival is inkább helyén valónak tartom, mert az ítélet-levél részben Isthvánffy Miklós birtok-viszonyait is érintvén, ennek életéhez szintén némi adalékokat nyújt.

A XVI. században Mátyás uralkodása még élénk emlékezetben volt. II. Ulászló s II. Lajos zűrzavaros uralma, az erre következett mohácsi vész, az ellen-királyok versengései stb. alatt a jó magyarnak sokszor nyílt alkalma szíve keservén az ismeretes közmondással könnyít-

hetni: »meghalt Mátyás király, oda az igazság« [1]) s nem csoda, hogy mindenki vágyva vágyott a régi aranykor után. A sokféle nyomorúság közt jól esett a nemzetnek visszaemlékezni az »igazságos« Mátyásra, ki alatt belől nyugalom honolt s kívülről tisztelet környezte országát; s e kegyeletes visszaemlékezésének, ott a hol, s a mikor alkalma nyílt, élénk kifejezést is adott.

Ime a sok közül, az idő moha által meg nem semmisített bizonyítvány:

Gyulai János előkelő főúr 1567-ben elhalván, birtokaira, s ezek közt Wÿnnicze és Trakostyán várakra s tartozandóságaikra a fiscus akarta tenni kezét. A Gyulai örökösök ennek ellent-állván, a kincstári ügyész perbe idézte őket. A per során egyik alperes, Lamberghi Cunigunda részéről több, s szám szerint 12 okmány mutattatott be, melyek közül a kilenczedik Mátyás király által kiadva s ennek, az ítélet szavai szerint »*kis ujjá n hordani szokott gyürü-pecsétjével*« volt ellátva. Avagy nem a nemzeti kegyelet nyilvánúlása ez, mely egy ily, magában véve egészen jelentéktelen körülményt csupán azért említ föl, mert az a nagy királyra vonatkozik.

Szabad legyen egyébiránt az ítéletnek ide vonatkozó részét szó szerint közölnöm:

»Nonam (litteram presentavit t. i. az egyik alperes) saepedicti domini quondam Mathiae Regis in simplici papÿro patenter confectam, ac manus suae propriae subscriptione et annularis secreti sigilli sui *quod in minori digito gestabat* impressione roboratam in oppido Tolnensi feria secunda proxima ante festum Omnium sanctorum anno Domini Millesimo Quadringentesimo Septuagesimo quinto, Regnorum Suorum anno Hungariae decimo octauo Bohemiae vero septimo, in modum mandati seu literarum praeceptoriarum ad expositionem Spectabilium ac Magnificorum Georgij et Joannis Comitum de Zagoria emanatam, cuidam Sumkoni exactori vectigalis Sacrae Coronae in Regno suo Sclauoniae constituto, loquentem et directam, in quibus idem dominus Mathias Rex eidem Sumkoni firmiter praecipiendo committere et mandare dinoscebatur, vt in Oppidis praefatorum Georgij et Joannis Commitum de Zagoria, Crapina

[1]) Ezen közmondást, egy a XVI. század végén kelt levélben következő variánssal olvastam: »Nem heaba mongiak keoz peldaba, Meghalt Mattias kyral, *el keolt* az Igassagh.«

et Wÿnÿcza vocatis noua loca vectigalis minime erigere audeat, neque ea isthic erigere vllo modo praesumat.«

Az ítéletet a fönti ügyben Mérei Mihály nádori helytartó hozta Pozsonyban 1568. évi julius 16-án, s e szerint az alperesek egy részének, névszerint özvegy Isthvánffÿ Pálné született Gyulai Hedvignek és fiának: *Isthvánffy Miklósnak*, továbbá ifjabb Pethő Pálnak, s Turóczÿ Bernát és Gábornak, mint idősb Gyulai János örököseinek és unokáinak a következő, mindmeganynyi Varasd-megyei javak jutottak: Wÿnnÿcze vára, továbbá Wÿnnÿcze s Peterÿancz mezővárosok (oppida) és Dobrova, Laurechan, Poklechan, Babÿncz, Ztermecz, Radahocz, Wrathno, Wotochán, Drusbÿncz, Nowavez, Greda, Bÿlÿcza, Koratewczÿ, Plemenitawcz, Lippia, Goztanya, Opeka, Juranowcze, Brodarocz, Plÿthwÿcza, alsó Wocha, felső Wocha és Zenthmarton nevű helységek (possessiones); ellenben Trakostyán várát összes tartozandóságaival »suae Imperatoriae et Regiae Maiestati, quoad proprietatem ..... restatui, reddique et relinqui debere« ítélte az említett nádori helytartó.

(Czobor-Szent-mihályi Czobor Imre nádori helytartó és kir. főkamarásnak 1579. évben kiadott átiratából,)

HATOS GUSZTÁV.

GÁBOR KIRÁLY; ZSUZSÁNNA KIRÁLYNÉ 1621.

Bethlen Gábor fejedelemnek, mint 1620. a beszterczebányai országgyülésen választott királynak, e czímmel élő kiadványai, pecsétei és érmei nem fölötte ritkák, — azonban nejének Károlyi Zsuzsánnának ugyanezen időbeli királynői pecséte és kiadványai oly igen ritkán fordúlnak elő, hogy pecsétjét a Századok 1872. évi folyamában 126 l., tudtunk szerint mi ismertettük meg és közöltük hasonmásban *először*. Ezóta tett levéltári kutatásainkban is csak egy, az alább közlendő »*Susanna Regina*« kiadvány fordúlt meg kezeink között, a mi szintén a ritkaság mellett tanúskodik; továbbá egy »*Gabriel Rex*« okmány is, melyet nem annyira ritkasága, mint történelmi becsű tartalma miatt, ime szintén közlünk:

I.

Gabriel, Dei gratia electus Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae etc. Rex, Transylvaniae Princeps et Siculorum Comes etc. Fidelibus Nostris, Supremis et Vice-Capitaneis, Ductoribus, Decurionibus ac universis tam equestris quam pedestris ordinis, Comitatuum militibus, praesentes nostras visuris, lecturis et legi audituris, Nobis dilectis Salutem et gratiam nostram. Ez levelünk mutató böcsületes hívünket, az Nemzetes és Vitézlő Fáncsi Ferenczet bocsátottuk ki, hogy mindenfelől az vármegyék hadait öszvegyüjtse. Azért hűségteknek hagyjuk s parancsoljuk is, hogy Fáncsi Ferencz szavára megindúlván, mindenfelől jöttést jőjetek, oda, a hova ő általa parancsoltuk. Secus non facturus Praesentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum in Libera Civitate nostra Tyrnaviensi die vigesima qvarta Januarÿ Anno Domini MDCXXI.

Gabriel m. p. (P. H.)

Eredeti, egész ívre, széltében írt, pátens, Bethlen Gábor sajátkezű aláírásával és papirfölzetű, nagy kerek, királyi pecséte ép lenyomatával. A pecsét négygyé osztott paizsán Magyar- és Erdélyország czímere és középütt szívpaizsban az Iktári Bethlen-czímer, a magyar korona alatt egyesítve; s a körirat ez: GABRIEL. D. G. ELECTUS HVNGARI. DAL. CRO. SCLA. etc. REX. TRANS. PRINCEPS. ET. SIC. COM. A pecsét ékes stylú és gyönyörü metszetü.

(Eredetije a *Bodó*-család levéltárában 65. sz. a., jelenleg *Bodó Lipót* Bars-megyei alispán úrnál.)

II.

Susanna Dei gratia Hungariae Dalmatiae Croat. Sclavoniae Regina, Transylvaniae Principissa et Siculorum Comitissa.

Generosi, Fideles, nobis dilecti! Salutem et favorem nostrum.

Nyilván vagyon Kegyelmeteknél Zéchÿ György nyughatatlan és állhatatlan elméje, mely nagy zürzavart indított légyen ez Nemes Országban az szent békességnek meggátolására és nemzetinck romlására; melynek Istennek segítségéből hogy idején közönséges akaratbúl eleit vehessük, szorgalmatos gondot viselünk. Ez okbúl bocsátottuk Kegyelmetekhez az Nemzetes és Nemzetes (így tollhibából *Vitézlő* helyett)

Berzevichey András uramot, szepessi kamaránknak főtanácsát, hogy Kegyelmeteket mindezekről informálja, és ez mostani állapatról minémő levelet irt légyen szerelmes Uram, Kegyelmeteknek in paribus ő Kegyelme megmutassa.

Annakokáért Kegyelmeteket szerelmes Uram nevével intjük, hogy mindenekben Berzevichey uramnak, valamit mi nevünkkel,Kegyelmeteknek ő Kegyelme proponál, adjon hitelt és ahhoz alkalmaztassa magát; kit mind szerelmes Uram s mind mi vehessünk Hívségektől jó néven. De caetero eisdem bene propensae manemus. Datum in Libera ac Regia Civitate Cassoviensi, die 25. Aprilis Anno 1621.

Susanna m. p.

Külczím: Generosis ac Nobilibus Vice-Comiti, Judicibus Nobilium Comitatus Scepusi, Sigismundo Mariásÿ et Christophoro Görgey, Fidelibus nobis sÿncere dilectis. P. H.

(Eredeti missilis levél, saját kezü aláírással, a *Máriássy-család* markusfalvi levéltárában, nro 691. A tojásdad alakú pecsétnek már csak nyoma látszik, de tériméje teljesen egyez az általunk az idézett helyen közlöttével).

Látható e föntebbi érdekes tartalmú levélből, hogy »*Zsuzsánna királynö*«, férje távollétében, mint ennek helytartója, — jóllehet az ő megbízásából, — nagy fontosságú országos ügyekben is intézkedett. [1])

VALENTINUS BUJDOSÓ.

---

[1]) Bocsássa meg tisztelt munkatársunk, ha becses közléséhez egy kis adalékot szolgáltatunk. Bethlen Gábor korát több helyen tüzetes kutatás tárgyává tévén, úgy találtuk, hogy a Susanna Regina-féle kiadványok többször fordúlnak elé mint az az első pillanatra tetszik, — legalább — a többi közt a kamarai levéltárban elég van. De Susanna királyné ezen levelének fontossága abban áll, hogy Széchy elpártolásának történetéhez igen nevezetes, eddig nem ismert adalékot szolgáltat, meghatározza annak idejét s megnevezi az ellene küldött kir. biztost.

Szerk.

RHÉDEY FERENCZ.

MÁRMAROSI FŐISPÁN HITLEVELE 1618-BÓL.

Rhédey Ferencz a Rákóczy-háznak egyik legőszintébb híve, legbizalmasabb benső embere volt. Midőn az öreg Bethlen István, a Bethlen Gábor testvére, Máramaros főispánja meghalt, ezen megye főispánságát I. Rákóczy György Rhédey Ferencznek adta. Semmisem bizonyítja világosabban, hogy mily határtalan bizalommal viseltetett bozzá, s menynyire tudta méltányolni, mint a térítvény, melyet főispánságába iktatásakor vett tőle. Az öreg Rákóczy nagyon szerette magát térítvényekkel venni körül s az embereket ezekben lehetőleg megkötötte — de ebben a bizalmatlanságnak s kétkedésnek semmi nyoma: ezen térítvény nem feltétlen hűséget, hanem a megye rendbehozását köti ki. A térítvény szövege e következő:

»Én Rhédey Ferencz: adom tudtára mindeneknek az kiknek illik, hogy az én kegyelmes uram Erdély országának méltóságos fejedelme Magyarország nagy részeinek ura, és székelységnek ispánja, az boldog emlékezetű tekintetes nagyságos Iktári gróff Bethlen István uram, Hunyad- és Máramaros-vármegyének örökös főispánja halála után Máramarosvármegye főispánságát kegyelmességéből nekem adván, parancsolt ez alább megírt négy conditiókrúl adnom ő nagyságának reversalist cum assecuratione, tudniillik:

1) Minden igyekezetemmel azon leszek, hogy az sok abususokat megorvosoljam és minden igazság és ország törvénye ellen való hatalmaskodásokat s az együgyűeknek opprimálásokat jó karban s rendben állassom.

2) Az szegény nemességet az utánam való tiszteknek húzásoktúl vonásoktúl felszabadítani igyekezzem s azt meg nem engedem.

3) Minden czégéres vétkekben élőket törvény szerént, haladék nélkül megbüntetni, s istenes életre szoktatni igyekezzem.

4) Az én kegyelmes uramnak, fejedelmemnek hozzám mutatott kegyelmességét is alázatosan meghálálni igyekezzem teljes erőm s értelmem szerint.

Az ő nagysága kegyelmes parancsolatjához azért alázatos engedelmességemet mutatván, ő nagyságának tartozó kötelességem szerént alázatosan assecuralom ő nagyságát, hogy mindenekben az megírt négy

capitulatio szerint igyekezem hivatalomban eljárni s ő nagyságának ebbéli kegyelmességét teljes életemben igaz, tökéletes hűséggel megszolgálni, bizonyos levén az ő nagysága minden időbeli hozzám alázatos szolgájához való kegyelmességében. Kinek bizonyságára adom ez levelemet, pecsétemmel és kezemírásával megerősítvén. Datum in Vinczfalva die 17, Mensis Julii Anno Domini 1648.

(P. H.) Rhédey Ferencz m. p.«

E levél, melynek eredetije a magyar k. kamarai levéltárban őriztetik Acta Publ. fasc. 25 nro. 22 mutatja, hogy az öreg és beteges Bethlen István alatt, a visszaélések és bűnök a legnagyobb mértékben elharapóztak. Az orvok és gonosztevők kergetése a megye hatás körébe tartozott már ez idétt, s e kötelességet az agg férfiú alattas tisztviselői lanyhán teljesítették — kik úgy látszik a szegénységet (azaz: a jobbágyságot) is nyomták. Rákóczy rendszerető, szigorú ember volt, s mit addig az öreg gróf iránti tekintetekből tűrnie kellett, halála után annak véget kívánt vetni. Így szülemlett a föntebbi térítvény.

zS.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A M. Országos Levéltár rendezésének ügye egy nevezetes lépéssel haladt előre, a mennyiben a hiv. lapban egy második évenként 1500 ft fizetés és 400 frt lakbérilletménynyel összekötött allevéltárnoki (levéltári titkári) állomásra s egy I. oszt. évi 800 frt fizetéssel s 150 frt lakbérrel ellátott hiv. tiszti állomásra nyittatott pályázat. Az ezen állomásokra reflectálni akarók, a pályázatnál kívántató kellékekre nézve értesülést nyerhetnek a »Budapesti Közlöny« f.é. január 14-ki számából. A pályázat határideje mártius 21-ike.

— A vallás és közoktatási Miniszter jan. 31-én Kállay Ödönhöz intézett levelében köszönetét fejeszte ki a családi azon nagylelkü adománya fölött, hogy gazdag levéltárát a magyar nemzeti muzeum számára adományát fölajánlotta s egyszersmind tudatja vele, hogy az adományozás föltételeit elfogadja.

— A régibb hazai egyletek s részben a kalandosok történetéhez: *Kupecz L.* lőcsei igazgató érdekes pótlékot küldött be: »C. Wagner Analecta

»scepusii pars I-ma (Viennae 1774) 100-ik lapján, — írja — Lőcse sz k. levéltárából a fraternitas s. corporis szabályait az eredetiből kivonatban közli. Szerinte a társulat 1402. vette eredetét s 1560-ig állott fönn s akkor az urak egyletté alakúlt át. A tagok közt első helyen említtetnek Zsigmond király Borbála királyné. Az eredetit nem volt alkalmam összehasonlítani, a szöveg némely helyütt talán hibás olvasás következtében kissé homályos, azonban világos a társulat czélja s föladata, mely nem egyéb mint a kaland-testvéreké. A lőcsei krónikában az 1513. évről föl van jegyezve, hogy a sz. háromság társulata nagy virágzásban volt. 1584-ben olvasható a következő adat: »den 20 November sind alle Brüderschaften ausser zwo, bei der Stadt Leutschau abrogirt worden, denn die Brüderschaften waren in allen 6. — 1) Schützenbrüderschaft. 2) St. Stephans Brüderschaft. 3) St. Jacobi Brüderschaft. 4) Herren Brüderschaft. 5) Franciscaner Brüderschaft. 6) Jungfrau Marien- od. trunkene Brüderschaft. Lehet, hogy a városi levéltár szolgáltathatna több érdekes adatot.« Mi is úgy hiszszük, hogy valószínű, s mindenesetre megérdemlené a fáradtságot hogy Kupecz úr ez irányban kutatást kezdjen.

— Léva városa monographiáján Waigner János úr dolgozik. Ugyan ő beküldte hozzánk Vámos-Ladány Barsmegyei község pecsétjének lenyomatát. A pecsét közepén ekevas és csoroszlya van; — körirata pedig: VAMOS. LADANY. FALU. PECSETYE. 1689. ESZ. — Ezen pecsét ma is használtatik.

— Thaly Kálmán urat társulatunk alapító tagját s korábbi titkárát azon megérdemlett kitüntetés érte, hogy ő fölsége megengedte neki, az olasz udvartól nyert sz. Lázár- és sz. Móricz-rend keresztjének viselését.

— Az »Irodalmi Értesítő« című *Márki Sándor* által szerkesztett szaklap, két évi fönállása után egyelőre megszűnt. — Ugyancsak *Márki Sándor*-nak »A Fekete Körös és vidéke« című monographiája a »Nagyvárad« ez idei számaiban jelenik meg, melyekből szerző külön lenyomatot készíttet.

— A Budapesti Szemle — mely a magyar történetből több talpra esett tanúlmányt hozott megelőző füzeteiben is — megindúlt régi díszes alakjában s a régikhez hasonló változatos gazdag tartalommal. Az I. füzet egy nagyobb történeti tanúlmányt kezd meg Fraknóitól:

»II. Lajos és udvara« czím alatt egy legnagyobb részben eddigelé nem ismert adatok alapján készült rajzot, melyet főként leírásai elevensége tesz igen vonzó olvasmánynyá. Úgy látszik, Fraknói az akkori legfőbb európai udvarok életét áttanúlmányozta, különben aligha nyújthatott volna ily kimerítő korrajzot.

— A „Figyelmező" I. füzete megjelent. Szerkesztője *Révész* beváltá szavát, mert nemcsak történeti adatokat, hanem földolgozott történeti értekezéseket is hozott: mint Pálóczy Horváth Ádám, magától Révésztől és Alistali Farkas Jakab, Szinyey Gerzsontól.

— A „Keresztény Magvető"-nek az idén 11-ik évfolyama indúl meg. Az erdélyi unitarius hitközség ezen közlönye történelmi dolgokat, s jelesül minden füzetében egyháztörténelmi adatokat is közöl. Minden két hónapban egy 4—5 íves füzet hagyja el a sajtót, ára pedig igen olcsó: mert egy teljes évfolyamra 2 o. é. forinttal lehet a szerkesztőknél (Ferencz József és Simon Domokos unit. lelkészeknél) Kolozsvártt elő-fizetni. A folyó évi első füzetben mint halljuk Szabó Károly, Dávid Ferencznek egy eddig nem ismert levelét fogja bemutatni.

— A Pozsonyi Toldy-kör jan. 9-én rendezett Toldy gyász-ünnepélyt s a fölolvasásokat egy csinos füzetben nyomtatva kiadta. *Thaly Kálmán* Toldy Ferencz elhúnytára gyász-költeményt készített, melyet *dr. Fésüs György* olvasott föl, s *Vutkovich Sándor* emlékbeszédet tartott, mely az elhúnyt pályáját és hatását vázolta.

— A Kassai Czéhek okmányaikat, ládáikat, billikomaikat, serlegeiket a Kassán levő Felső-magyarországi muzeumban helyezék el a tulajdonjog föntartása mellett, s azokkal a muzeumnak egy kis termét egészen megtölték, s ekkép e művelődés-történelmi tekintetben nagybecsű gyűjteményt tudományok- s kutatásokra nézve hozzáférhetővé tették. Kassa városának czéhei ezzel oly példát adtak, mely megérdemelné hogy más nagyobb városokban is utánzásra találjon. A czéh-rendszer bukásával mind e kincseknek csak históriai értéke van — s régi művelődés történetünkről a czéh-ládákban sok fontos okmány lappang, melyek ez úton ma még megmenthetők. De a gyakorlati életre vonatkozó értékük elveszésével, ki tudja nem fog több közülök a gondatlanság áldozatává lenni?

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— KÚTFŐ TÖREDÉKEK A MAGYAROK TÖRTÉNELME JÁSZ KORSZAKÁHOZ. (112 K. e.—378 K. u.) A metanasta jászok magyar nemzetiségének megállapításával, írta *Szombathy Ignácz*. Győr, 1875. Nyomatja Czéh Sándor, 144 l. 8-r. Ára 1 fr. 20 kr.

— HAMAR PÁL közalap. ügyig. véleménye, melyet a m. főpapjavak és az ezekből kifolyó V a l l á s l a p jogi természete kérdésében a m. országgyülés képviselőháza kiküldött bizottságának m. 1875. é. apr. 20-ról és máj. 7-ről kelt fölhívásai nyomán tisztelettel előterjeszt. Budapesten. A m. kir. tud. egy. könyvnyomdában 1875. Ívrét, 47 lap, (Kézirat gyanánt.)

— HAMAR PÁL véleménye a Tanúlmányi Alap jogi természetkérdésében. Budapesten, 1875. A m. kir. tud. egy. könyvnyomda. Ívrét 47 lap.

— A MAGYAROK TÖRTÉNELME. A középt. alsó osztályai számára új tantervhez alkalmazva, írta *dr. Szombathy Ignácz*, győri főr. tanár, (112. K. e. 1270. K. u.) 2-ik kiadás. Győr, 1875. 87 l. Nyom. Sauervein Gézánál. Ára 60 kr.

— GELEJI KATONA ISTVÁN egyházi, kánonai és a szatmári reform. egyházmegye, érvényes statutumai. Nehány konventi végzés — és felsőbb rendelettel. Az egyházmegye határozatából összeállította Kiss Kálmán, mándi lelkész, egyházmegyei levéltárnok. Kecskemét, 1875. 4-r. 190 l. Ára 1 frt 20 kr.

— JOSEPH BEDEUS VON SCHARBERG. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens 19-ten Jahrhundert, von Eugen v. Friedenfels. Erster Theil. 1783—1847. Bécs, 1876. Braumüller V. udv. könyvárús 4-r. 417 l. Ára 5 frt.

— A PÁPAI EV. REFORM. EGYHÁZ LEVÉLTÁRA 1510—1811 Lizskay Józseftől. Pápa, 1875. Szerző tulajdona. 4-r. 227 l. Ára 1 ft.

HIBAIGAZÍTÁS.

A »Századok« januári füzetének 76-ik lapján alólrúl 13-ik sorban »(1268 + 13): 15 helyett olvasd (1268 + 3): 15.«

A 80-ik lapon felülről a 21-ik sorban »Csontos János« h. olv. „Csontosi János.«

TOLDY FERENCZ EMLÉKEZETE.

Alig múlt négy éve, hogy hazánk 1871. nov. 12-kén örömünnepet ült, Toldy Ferencz 50 éves irodalmi működésének örömünnepét. A nemzet értelmisége vetekedve sietett ekkor leróni a tisztelt adóját azon férfiú iránt, a ki félszázadon át lángoló lelkesedéssel, törhetetlen erélylyel munkálkodott irodalmunk terén, s nemes szellemével, irányadó eszméivel, maradandó becsű műveivel a magyar nemzeti műveltség emelésére roppant hatást gyakorolt. A nemzet önmagát tisztelte meg, midőn az országgyülés határozatával Toldy Ferencznek, a haza iránt szerzett érdemei elismeréséül, évi tiszteletdíjt szavazott, hogy életének hátra lévő éveit nyugalmasan fordithassa nagy művei bevégzésére, és igy szélesen kiterjedt munkássága eddigi diadalaira a teljes siker koronáját föltehesse.

S ki volt akkor köztünk, ki Toldynak korához képest ritka testi erejét, munkabíró természetét, lelke fiatal erélyét ismerve abban a reményben, sőt hitben ne ringatta volna magát, hogy ő még sokáig lesz dísze a magyar tudományos világnak, büszkesége nemzetének; ki kételkedett volna akkor azon, hogy a nemzet reményei és vágyai, melyeket az ő életéhez kötött, csak egy részben iognak tetjesülni?

A gondviselés, mely nemzetünknek Toldy Ferenczet adta mintha megsokalta volna adománya nagyságát, mintha annál mélyebben akarta volna velünk éreztetni, hogy Toldyban mit birtunk és mit vesztettünk, másképen határozott. Őt, midőn élte föladatává tűzött czélja eléréséhez már-már közelitett, mintegy varázsütéssel szólitotta el a szellemi munka teréről, melyen még élte utolsó

napjának estvéjén is lankadni nem tudó buzgósággal fáradozott. Mint felhőtlen égből a villámcsapás, hatotta át a fővárost, a hazát, a külföld tudományos köreit, a gyászeset híre, melyre néhány órával előbb senki, még szeretett családja sem tudott gondolni: hogy a magyar tudományos irodalom ünnepelt hírű veterán bajnoka Toldy Ferencz 1875. dec. 10-dikén életét bevégezte.

A mily általános, a mily lélekemelő volt néhány év előtt a nemzet örömnyilatkozata az ő megérdemlett megtiszteltetése fölött, épen oly közös lett most a hazában a fájdalom, épen oly leverő lett a nemzeti veszteség keserve. S e fájdalomból, e veszteség érzetéből nem utolsó rész illet a magyar történelmi társulatot, melynek ő buzgó pártolója, törekvéseinek támogatója, hatásának lelkes előmozdítója s igazgató választmányának általános tiszteletben és szeretetben részesült munkás tagja volt.

Ezen, társulatunk által mélyen érzett fájdalomnak akarok én, magam is fájdalomtól elfogúlt kebellel igaz, bár gyönge tolmácsa lenni, midőn az ő emlékezetének megünnepelésére szentelt ez órában, társulatunk nevében, a tisztelt hervadhatatlan koszorúját sírjára leteszem.

Midőn azonban e nemes kötelességet teljesítem, nem tekinthetem föladatomnak az ő félszázadnál hosszabb írói pályájának oly sok, oly nagy hatású és eredményű mozzanatait elősorolni, az ő oly sok oldalú, a tudomány annyi ágára kiterjedt munkásságát részletesen tárgyalni s bírálatilag méltatni. Toldynak a magyar tudományos irodalom fejlesztésére szentelt életét, óriási tevékenysége s munkái tömege és szelleme által korára gyakorolt folytonos hatását, a fölötte tartandó emlékbeszédben, mint egy teljesen megvilágított élethű képben megörökíteni, a Magyar Tudományos Akadémia tiszte, melynek ő keletkeztétől fogva munkás és buzgó tagja, egy negyed századnál tovább titoknoka úgy szólván szellemi mozgató ereje, élte utolsó éveiben igazgató tanácsosa, mindig egyik fődísze, s az általa kivívott siker oroszláni osztályrészese volt. Annak a maradandó hatásnak méltatására pedig, melyet ő szépirodalmunk fejlesztésére, nemes irányba terelésére, megkedveltetésére és terjesztésére, nemcsak széptani és bírálati dolgozataival, hanem úgyis mint a maga ide-

jében korszakot alkotott Athenaeum és Figyelmező és a Kisfaludy-társaság Évlapjai szerkesztője, de különösön a nemzet nagy költői összes vagy válogatott műveinek kiadásai által gyakorolt, a Kisfaludy-társaság, mint erre legilletékesebb tesűtlet, van hívatva, melyet 1836-ban néhány barátjával ő alapított, mely széptudományi intézetünk szellemi ügyeinek vezetésében, mint annak 1841-től fogva 1849-ig igazgatója, hamvaiból új életre kelte után 1860-tól kezdve másodelnöke, utóbb elnöke, kezdettől fogva folyvást vezérszerepet vitt. Én a társulatunk által mívelt tudománykör határaira szorítkozva igen is rövid vázlatban igyekszem fölmutatni Toldynak e téren kifejtett munkásságát és maradandó érdemeit, s ezekkel arányban a veszteség nagyságát, mely az ő halálával társulatunkat is oly érzékenyen sújtotta.

A Magyar Történelmi Társulat egyik legfőbb föladata, melyet nagygyűléseink elnöki megnyitó beszédeiben annyiszor kiemelve s a tagok szívére kötve hallottunk, hogy a nemzetünk míveltségtörténetére vonatkozó legcsekélyebbeknek látszó adatokat is gondosan fölkutassa, összegyűjtse, közzé tegye, és így minden lehetőt megtegyen arra, hogy nemzeti míveltségünk története egykor, lehetőleg hamarább, a nemzet méltóságához illően meg lehessen írva. Toldy Ferencz ez irányban már társulatunk keletkezése előtt évtizedeken keresztül, az eszme iránt igaz lelkesültség szenvedélyével munkálkodott, s hosszú írói pályája alatt épen ezen hivatásának leginkább megfelelő téren annyit tett és oly sikert mutatott föl, hogy nézetem szerint összes irodalmi működésének érdeméből és dicsőségből az oroszlán részt az ő e szakba vágó munkáinak kell tulajdonítanunk. E téren volt az ő munkásságára a nemzetnek legnagyobb szüksége, e téren volt legsajnosabban érezhető az a hézag, melynek betöltését nemzeti irodalmunk becsülete követelte. E hézag méltó betöltésére alapos szakkészültségével, sokoldalú tudományos képzettségével, a világirodalomban szerzett széles látkörével a magyar tudományosság férfiai közt Toldy Ferencz volt igazán hivatva.

A magyar nemzeti míveltségtörténetnek egyik legfontosabb ága nemzeti irodalmunk története, a mennyiben minden nemzet szellemi életének nyilatkozatai leghatározottabban és leghatásosabban irodalmában nyernek kifejezést. Toldy föllépte előtt ha-

zai történelmünk ezen lényeges alkatrésze volt legkevesb figyelemre méltatva; nemzeti irodalomtörténetünk mezeje, hazánk politicai történelmének irodalmával összehasonlítva, úgy szólván parlagon állt. Míg politicai történetirodalmunk már a múlt század második felétől kezdve egy Prayt, Kaprinayt, Cornidest, Katonát, Benkőt, Engelt, Fesslert s többeket mutathat föl, kiknek munkái az akkori tudományosság színvonalán állanak; míg Fejér György Codex Diplomaticusában a hazai történelem legbecsesebb forrásainak, az okleveleknek, egész kincstárát tárta föl, s oly gyűjteményt adott, mely becsét úgy a hazában, mint a külföldön maig megtartotta: addig irodalomtörténetünk terén csak úttörő munkákkal, jó igyekezetű, de többé-kevésbbé gyarló kísérletekkel találkozunk, s az ezen tudomány megalkotásához szükséges anyagot sem találjuk a Fejér Codexéhez hasonlítható gyűjteményben összehordva s a földolgozásra előkészítve. Nem akarom legkevesbbé is kisebbíteni e téren több-kevesebb sikerrel működött íróink: Czwittinger, Bod Péter, Horányi, Veszprémi, Wallaszky, Sándor István és mások érdemeit: de azt hiszem, az ő törekvéseiket és fáradozásaikat megillető elismerés mellett is bátran állíthatom, hogy a magyar nyelv és irodalom története Toldy előtt a szó teljes értelmében nem volt megírva. Hogy az valahára rendszeres tudomány alakjában meg van alkotva, úgy szólván megvan teremtve, annak érdeme és dicsősége Toldy Ferenczet illeti.

S ha elgondoljuk, mennyi időt, mennyi gondot, mily kitartó fáradságot, mennyi éjjeli s nappali munkát kellett neki arra fordítni, hogy legrégibb nyelvemlékeinktől fogva legújabb irodalmunk termékeiig az anyagot teljesen egybegyűjtse, rendezze, áttanúlja, bírálólag megítélje, hogy a nyers anyag roppant halmazából szerves egészet alkotva a magyar irodalomtörténet csarnokát fölépíthesse; ha elképzeljük az ő eljárása nehézségeit, melyekkel neki meg kellett küzdeni, — a mennyiben őt ahoz a művészhez hasonlíthatjuk, kinek magának kell az érczért a bányában kutatni, azt napvilágra hozni, megtisztítni s az így szerzett anyagból a lelkében élő eszmény után a remeket megalkotni, — bizony nem mondok nagyot, ha azt állítom, hogy az ő, e téren

kifejtett munkássága egy maga elég arra, hogy nevét irodalmunkban halhatatlanná tegye.

Toldy Ferencz, mint legelső irodalmi kísérletei bizonyítják, még igen ifjú korában foglalkozott széptani, nyelv- és irodalomtörténeti tanúlmányokkal. Első nagyobbszerű munkája, melylyel nevét úgy a hazában, mint a külföldön ismertté tette, az 1827. és 1828-ban, 22 éves korában, két kötetben kiadott: »Handbuch der ungarischen Poesie.« A mívelt külföld ezen könyvből kezdte nemzeti költészetünk becsét megismerni, a magyar irodalmat figyelmére méltatni, s a hazában is számosan voltak, kiket a magyar költészet megkedvelésére, irodalmunk ügyének pártolására ezen akkor föltűnő sikert aratott kézikönyv buzdított.

Kétségtelennek tartom, hogy Toldy lelkében, ki hivatásának e kézikönyv szerkesztésével is fényes jelét adta, már ifjú korában megfogamzott és élt az eszme, megvalósítását élete legfőbb föladatául tekintette, hogy t. i. nemzetének teljes, rendszeres irodalomtörténetet adjon, melynek hiányát tanúlmányai közben neki kellett a legsajnosabban érezni. Évek hosszú során át gyűjtött ismeretei,a magyar nyelvtudomány terén tett beható vizsgálatai,jelesebb íróink műveinek 1828-tól 1848-ig részint önállóan, részint a Nemzeti Könyvtárban eszközölt kiadásai, melyekhez ő saját búvárlataira alapított s egy-egy korszak szellemi irányának mély ismeretét bizonyító életrajzokat s magyarázó jegyzeteket csatolt, lépésről lépésre közelebb vitték őt kitűzött czéljához, erejét mindinkább edzették, hogy tervét, melyen lelke egész hevével csüggött, a siker diadalával kivihesse.

Mint minden maradandó becsű mű, Toldy Ferencz e munkája is lassan készült. Mint minden lelkiismeretes, hivatásának teljesen megfelelni törekvő író, Toldy is munkáját nem gyorsan hanem jól igyekezett megírni, s annak közzé tételét férfikora délpontjára halasztotta. »A magyar nemzeti irodalom történeté«-nek két első kötete (Ó és Középkor,) e tőle oly rég óhajtva várt nagyszerű alapmunka, csak 1851-ben jelent meg; folytatásából a harmadik kötetnek, fájdalom csak első füzete, mely az új kor egy részét tárgyalja, csak 1853-ban látott világot.

Ha visszagondoljuk magunkat azon időbe, melyre e munka megjelenése esik, könnyen ki fogjuk találni az okot, mely Tol-

dyt, habár ekkor egész munkát nem adhatott, a már kész első kötetek kiadására indította. Az 1849-diki catastrophára következett gyászos korszakban a korlátlan hatalom nemcsak alkotmányos törvényeinket tapodta el, nemcsak hazánk államiságát semmisítette meg, hanem nemzetiségünket is veszélylyel fenyegette. A germanisálási törekvés nemcsak a kormányzás terén működött teljes erejével, hanem nyomasztó hatását iskoláinkkal is súlyosan éreztette. A nemzetiségek egyenjogúságának a mi romlásunkra kigondolt és alkalmazásba vett elvénél fogva azonban a magyar nyelv és irodalom tanítását középtanodáinkban, — melyekben a német tannyelv behozatalára minden lehető kényszerítés meg volt kísértve, — gátolni vagy eltiltani nem lehetett. Az irodalom és napi sajtó nagyon is óvatosságot kivánó terén kívül a tanári szék volt az, melyen az idegen hatásra a nemzeti ellenhatást a legbiztosabb sikerrel lehetett kifejteni. Toldy irodalomtörténete a nemzetiségünk ügye mellett buzgó magyar tanárok kezében hatalmas fegyvert képezett az iskoláink szellemére gyakorolni kívánt hatás visszaverésére. Ezen tankönyv, mely mindjárt egy év múlva 1852-ben második, 10 év múlva harmadik kiadást ért, a hazai ifjúság keblét nemes honszerelemre gyulasztotta; az azt átlengő szellem a nemzeti nyelvhez és irodalomhoz, mint a nemzeti míveltség és leendő nagyság leghatalmasabb emeltyűihez való buzgó ragaszkodást költötte föl a fiatalság fogékony lelkében.

A munka azonban oly kiterjedésben volt kezdve, hogy az egésznek ily arányban kiviendő bevégzésére Toldy, terhes hivatalai és sokoldalú irodalmi elfoglaltatása mellett, kellő idővel és nyugalommal nem rendelkezhetett. Erről meggyőződve s belátva azt, hogy középtanodáinknak égető szüksége van oly tankönyvre, mely a nemzeti irodalmat az ifjúság lelkére legközvetlenebbül ható legujabb korig tárgyalja, megkezdett terve kivitelét későbbi időre halasztotta, munkája megjelent részeit a czélhoz képest tömör rövidséggel összevonta, művét a legújabb korig a tárgy bőségével lépésttartó arányos terjedelemben kidolgozta s 1864—5-ben egy oly magyar irodalomtörténeti tankönyvvel ajándékozta meg nemzetét, mely, bár mintegy dióhéjba szorítva, több magvat és tartalmat ad, mint az e téren előtte működöttek összes munkái.

S épen ezért e könyv, míg egyfelől a szakembernek mellőzhetetlen s biztos kalauzúl szolgál, másfelől középtanodáinkban valamint ma; úgy évtizedek múlva is teljes sikerrel lesz használható.

Érdemben, sikerben és hatásban méltó társa Toldy e művének a »Magyar költészet története az ős időktől Kisfaludy Sándorig«, melyet egyetemi előadásai alapján 1854-ben, később az időközben napfényre jött adatok fölhasználásával második javított kiadásban 1867-ben tett közzé. E munka rendeltetése, mint ő maga kifejezi, »megismertetni, megszerettetni szellemi életünk egyik legnevezetesebb ágának, a költészetnek, gyümölcseit, s azokat új életre támasztva hatásukat a jövőre is átszállítni.« E téren Toldy még kevesebb előmunkálatot talált irodalmunkban, mint az általános magyar irodalomtörténetet illetőleg; a legnagyobb részben maga által gyűjtött anyag gazdag halmazából melynek úgy szólván minden sorát egy-két lappangó vagy hozzáférhetetlen régi nyomtatvány kivételével átolvasta s lelkiisme, retesen áttanúlta, kellett az ő mesteri kezének e maradandó becsű kézikönyvet megalkotni.

Valamint Toldy magyar irodalomtörténete, úgy ezen igazán úttörő munkája is, mindig kútfői becsű fog maradni, s az azokba foglalt gazdag adatokra a kutató szaktúdós mindig biztosan fog támaszkodhatni. S ha lesz idő, s ki ne ohajtaná, hogy ez idő bekövetkezzék, midőn irodalmunk teljes fölvirúltával a késő nemzedék oly munkákkal fog dicsekedhetni, melyek az irodalmunkban s költészetünkben századokon át nyilatkozott nemzeti szellemet még teljesebb fényben fogják föltűntetni, e munkák megírása csak Toldy alapműveinek fölhasználásával sikerülhet, s azok a szerencsések, kik e sikert kivívhatják, csak Toldy vállain emelkedhetnek magasabbra. De az annyi nehézséggel járt első megalkotás érdemkoszorúját tőle a legkésőbb kor sem fogja elvitathatni.

Hazai történelmünk egyik legérdekesebb korára, az új korban öntudatra ébredt nemzeti szellem törekvéseinek, nehéz és dicső küzdelmeinek és sikereinek rajzát illetőleg, irodalmunkban magasan emelkedik ki Toldy Ferencz »Kazinczy és kora« című terjedelmes tanúlmánya. E mű bevégezetlen maradt ugyan, de így is, mint egy ókori monumentális épület egy-egy oszlopa, magán hordja a nagyság és művészi szépség bélyegét, s a műértő

szem előtt láthatóvá teszi a tervezett egésznek nagyszerű körvonalait. Ki fogja az ő nyomdokaiba lépve, nemzetünk ezen korszakbeli szellemi életének történetét úgy megírni, mint azt Toldy Ferencz, a Kazinczy, Kisfaludy, Vörösmarty, Bajza s irodalmunk azon kori minden jelesének lelki barátja, küzdelmeik hiv bajtársa, — részint saját tudomása és tapasztalása, részint szélesen kiterjedt levelezése s az akkori írók, általa gondosan gyűjtött kéziratai segélyével — megírni hivatva volt? S nem pótolhatatlan veszteséget okozott-é irodalmunknak az ő halála már csak azzal is, hogy meggátolta emlékezései leírásában, melyek tárgyai, mint maga mondá, nem annyira maga, mint egy fél század eseményei és férfiai fogtak lenni?

Azon korszak szellemi életének történetét megírni, melyben Toldy élt, munkált, hatott, az ő életének s összes irodalmi munkásságának alapos ismerete és tanúlmánya nélkül lehetetlen. — Egész kincstárt hagyott ő hátra az ezen nagy munkára hivatott írónak Irodalmi és Emlékbeszédeiben, Irodalmi arczképeiben, a Magyar államférfiak és írók életrajzaiban. A korra, melyben e beszédek írva és elmondva voltak, mélyen hatott s a jövő kori olvasóra is mindig mélyen fog hatni a hazának és irodalomnak azon lángoló szeretete, az erénynek és érdemnek azon lelkesült magasztalása, mely e beszédek minden sorát áthatja. Tisztán, fényesen tündöklik e beszédekben »az eszmének és érzésnek vezércsillaga,« mely, mint ő maga mondja, »derűben és borúban hosszú pályáján kalauza és lelkesítője volt, melynek, — mint lelke mély meggyőződéséből hangoztatja, — mindnyájunkénak kell maradni, ha mint magyarok meg akarunk élni.«

Hogy Toldyban teljes mértékben megvoltak a történetíróban elengedhetetlenül megkívántató kellékek, arról nagy szabású s műgonddal dolgozott számos életrajza, a Forgács Ferencz, Brutus, Decsi, Eszterházy Miklós, Zrínyi Miklós, Szenczi Molnár Albert, Mikes Kelemen, Csokonay, Kis János, Kisfaludy, Kazinczy s annyi más régibb és újabb kori jeleseink életéről és műveiről írt tanúlmányai meggyőző bizonyságúl szolgálnak. Fáradhatatlan volt ő az adatok fölkutatásában, gondos az egybeállításban, lelkiismeretes az adatok bírálati fölhasználásában. Az a törekvés, hogy szellemi múltunk nagy férfiait, a jelen és jövő

nemzedék buzdítására és okúlására igaz világítás fényében tűntesse föl, volt munkálkodásának irányadója, az önérzet, hogy a nemzet szellemi gazdagságát egy-egy termékeny igazsággal gyarapította, lelkének legfőbb öröme, fáradozásának legbecsesebb jutalma.

Élte utolsó korszakában még mindig ifjúi lelkesedéssel és férfiúi kitartással fáradozott eddig kiadatlan s csak hiányos másolatokban ismert, s így is kevesek által használhatott régibb történetíróink műveinek irodalmunk köz vagyonává tételén. Az ő kezéből nyertük valamennyi megkaphatott codexek gondos egybevetése után Brutus János Mihály és Baranyai Decsi János nagybecsű történetiratait. Épen oly lelkiismeretes gonddal, a legkisebb részletekre kiterjedő figyelemmel járt ő el ezek közzé tételében, mint a »Régi magyar nyelvészek« munkáinak újra nyomtatásaiban, mint régi magyar nyelvemlékeink számos darabjának az eredeti codexekből eszközölt kiadásaiban. S ha ez utóbbi kiadásai által nyelvtörténetünk búvárainak a leghaszonosabb szolgálatot tette, nem kevésbbé kötelezte le történetbúvárainkat a »Chronicon Posoniense« s az általa »Marci Chronica« czím alatt kiadott bécsi képes krónika kiadásával, mely utóbbi, mint nyomdai mű is, bármely nemzet irodalmának e nemű kiadványai közt méltó helyet foglalhat. Életének legutolsó hónapjaiban is történelmi művekkel, a lelke legtisztább érzelmével tisztelt nagy magyar nyelvész Révay Miklós élete megírásával és Szamosközy történetiratának sajtó alá készítésével foglalkozott. Mind e két fárasztó munka kedves és könnyű volt előtte: mert Révay nagy szelleme iránti hódolatát akarta leróni, mert Szamosközyt lelki örömmel ismerte föl kora legtehetségesebb s leghivatottabb történetírójának, kit minél elébb érdeme szerint méltatva ohajtott bemutatni a tudományos világnak.

Föladatom szűk keretéhez mérve vázoltam röviden Toldy Ferencz munkásságának hatását és érdemét, a mennyiben e munkásság a történetirodalom körébe tartozik. Azt hiszem azonban, hogy ha Toldy képét bármily nagyjában oda vetett vonásokkal akarom is tisztelőinek még oly élénk emlékezete elé idézni, e képben nem szabad hiányozni azon legjellemzőbb vonásoknak, melyek neki mint írónak, mint tanárnak s mint embernek legki-

tönőbb sajátságait, úgy szólván szellemi egyediségének lényegét is kifejezzék.

Toldyt, mint serdülő ifjút, lelkének benső vonzalma vezette az írói pályára, mely abban az időben hazánkban minél kevesebb jutalmat és elismerést, annál több tövist és félreismerést termett a küzdő számára. Ő hivatását fölfogva, az eszményért lelkesülve küzdötte föl magát e pályán a körébe csoportosult írók szellemi vezérévé. Nyilatkozataiban, tetteiben őt e pályán soha semmi más nem vezérelte, mint lelkének legtisztább meggyőződése. E meggyőződése mellett, mely hosszas tanúlmány, gazdag tapasztalás, mély meggondolás után mintegy szíve vérévé vált, mindig nyiltan, férfiasan, nemes lelkének teljes hevével emelte föl szavát: de soha, a leghevesebb vitában sem ragadtatta el magát annyira, hogy rá nézve az ügy érdekén kivül, melynek igazságáról meg volt győződve, bármi más tekintet irányadó lehetett volna. Épen ezért neki nem voltak s nem lehettek személyes ellenségei, még azok sem, kik egy vagy más kérdésben mint ellenfelek állottak vele szemben. Az ügy iránti lelkesedését, buzgóságát, éveinek száma, a rideg valóság olykor fájdalmas tapasztalásai sem lankaszthatták, magosra törő lelkének szárnyát nem szeghették. — Élete utolsó napján is szeretettel, szenvedélylyel, lelkesülten dolgozott munkáin, melyekkel csak nemzete iránti kötelességét ohajtotta teljesíteni, csak a haza iránti szent tartozását törekedett leróni. A magyar író dicső hivatása mindig eszményi magosságban lebegett lelki szemei előtt. Az irodalmat oly szent csarnoknak tekintette, melynek küszöbéhez csak tisztúlt érzelmekkel, fenkölt lélekkel s a kegyelet áhitatával szabad közelítni.

Hogy így fogta föl a magyar író hivatását, nemcsak munkáiban sok helyt tett nyilatkozataiból olvashatjuk, hanem egész életével fényesen igazolva láthatjuk. Valósággal nemes áldozatnak tűnik föl az ő élete, melyet attól a perctől fogva, midőn őt, mint serdülő ifjút, a tisztes ősz Virág Benedek csókjával a nemzeti irodalom bajnokává fölavatta, szent fogadása szerint irodalmunk szolgálatára, s ez által a nemzet szellemi erejének fokozására, hazájának szentelni mind halálig kedves kötelességének ismerte. E nehéz kötelesség hű teljesítésének önérzetében találta a nemzeti előhaladás szép korában élete legfőbb örömét és meg-

nyugvását, a hazára borúlt gyász napjaiban csüggedni nem tudó lelke enyhülését, vigasztalását.

Hivatásához, eszményéhez Toldy egy hosszú életén át állandóan hű maradt; a nemzet jövője iránt táplált hitében, melyet a haza múltjának alapos ismeretéből merített s a magyar nemzetnek nemesre, nagyra, szépre fogékony lelkületével indokolt, soha nem ingadozott. Az elnyomatás, az üldöztetés, a nemzeti levertség szomorú napjaiban rendületlen hittel hirdette a jeligét, melyet 1848 végén mintegy a jövőbe pillantó jós lélekkel hangoztatott: »Minden egyéb felsőség ingatag, csak a szellemé biztos és maradandó. Ezt kell föntartanunk, ezt egész erővel nevelnünk és biztosítanunk. Ebben nemzetünk jövője, és semmiben egyébben.« A gyászos emlékű napokban, midőn a magyar tudományos akadémia és a Kisfaludy-társaság ajtai zárva voltak, midőn a nemzeti irányú társulatok működése akadályozva volt, saját szállásán gyűjtötte maga köré a tudomány és irodalom néhány emberét, kik a nemzetünk fölött átvonúlt vihar után a fővárosban megmaradhattak; alkotott egy kisded, de lelkes és hű írói kört, melynek összetartó kapcsa, éltető szelleme ő maga volt. E kör, hetenként tartott magán gyűléseiben, melyekben hogy én is az akkor 25 éves ifjú s kezdő író részt vehettem, megtisztelő szerencsémnek tartottam, az elalélt nemzeti tudományos és irodalmi élet fölvillanyozására terveket alkotott, azok fölött eszméket cserélt, vitatkozott, majd fölolvasásokat tartott s a tudományos irodalmi munkásság elejtett fonalát ismét kezébe vette. E kör kebeléből keletkezett a Toldy által indítványozott tudományos folyóirat, az »Új Magyar Muzeum.« A vezér kifejtette a régi zászlót, melyre a föntebbi jelige volt írva, mind több-több szellemi harczost toborzott e zászló alá, dolgozott és másokat is dolgozásra buzdított, s hogy az Új Magyar Muzeum, a komoly tudományos irodalomnak hazánkban éveken át egyetlen egy organuma, a nemzet szellemi életerejének fölébresztésére és ápolására, az akkori nehéz viszonyok közt is jótékonyan hathatott, azért az elismerés a legnagyobb mértékben őt, a fáradhatatlan, csüggedni nem tudó, kitartó, lelkesült és lelkesítő szerkesztőt, illeti.

A mily hű odaadással szolgált hazájának a mily hatást idézett elő Toldy, mint író, tollával, épen oly buzgósággal

s lángoló lelkesedéssel működött mint tanár a tanszékben eszméinek az élő szó hatalmával való terjesztésében. Csak a tér volt itt más előtte; az eszmény, lelkének az irodalomban vezércsillaga, ugyanaz maradt. 1850-ben neveztetett ki a pesti egyetemnél az aesthetica és általános irodalomtörténet magántanárává, ő, ki a haza akkor egyetlen egy egyetemén a rendes tanári széket oly rég megérdemelte s oly méltón betöltötte volna. Előadásaira seregesen tódultak nemcsak ifjak, hanem az ő ajkairól tudományt, lelki erőt, bátorságot, vigasztalást meríteni óhajtó férfiak is. Nekem nem jutott a szerencse, hogy őt a tanszéken hallhattam volna: azért, hogy a hatást, melyet előadásával e korban költött, föltűntethessem, legyen megengedve mélyen tisztelt elnökünk legilletékesb szavait idéznem. »Előadásai a széptan körében forogtak, melynek szabályaira a classicai, a modern s a magyar irodalomból választá a példányokat. Ekkor adta elő az újkori magyar költészet történetét is. Tárgyainak czímeit oly ügyesen tudta megválasztani, hogy az őt őrszemmel kísérő importált tanárok s a zsarnok rendőrség nem is gyanitotta, míly gyújtó szellem lengi át az előadást, még ha Aristoteles rhetoricájáról, vagy Tacitusról, vagy a Nibelungenről szólott is.« Így tanitott ő mint magántanár mind addig, míg az alkotmányos szabadság hajnalának földerültével 1861-ben, a nemzet általános örömére, a magyar nyelv és irodalom rendes tanári székét, — mely nem annyira neki adott díszt, mint tőle kapta fényét, — elnyerhette, s így rég szerzett érdemeinek elismertetését az állam részéről tapasztalhatta. Ezen tanszékben, az ő legilletékesebb helyén, lett ő a pesti m. k. egyetemnek egyik kiváló disze; itt hatott ő lelkes előadásával mind haláláig, kartársainak bizodalmától,szeretetétől, az ifjuság ragaszkodásától, őszinte tiszteletétől környezve.

Toldyról mint magán emberről ez alkalommal megemlékezni csak annyiban tartom föladatomnak, a mennyiben ő mint magán ember is kiszámithatatlan hatást gyakorolt az ifjabb irói nemzedék szellemének irányzására, fejlesztésére, és ez által irodalmunk jövendőjének megszilárditására. Nem ismertem embert, a ki oly valódi lelki örömmel, oly határtalan szivességgel támogatta volna a hozzá utasitásért, tanácsért, szellemi segélyért folyamodó fiatal embert, mihelyt benne az irói tehetség jeleit fölis-

merhette. Az ily ifjakat az irodalom csarnokába bevezetni, őket a szentélybe mintegy beavatni: rá nézve, ki lelkével egy szebb jövőn csüggött, e jövőben hitt és bízott, mindig örömnap, egy-egy szellemi diadalmi ünnép volt. S lehetetlen, hogy azok közt, kiket ő nyert meg és avatott föl az irodalom harczosaivá, kik az ő vezetése alatt tanúltak mind magosabbra törni, csak egy is találkoznék, a ki az ő nevét a kegyelet és hála érzése nélkül tudná említeni Előttem örökre felejthetetlen azon óra benyomása, melyben ő engem, a Székács József ajánlásával 1845-ben hozzá belépett ismeretlen ifjút, ki a hellén irodalom remekműveinek fordításában már akkor kísérleteket tettem, nemes lelke valódi hevével fogadott. Hogy én Anakréon, Euripides, Herodotos műveinek fordításával foglalkoztam, ez neki elég volt arra, hogy szeretettel öleljen, szívességgel halmozzon, hogy benne mindig jóakaró tanácsolómat, útmutatómat, pártfogómat, őszinte barátomat találhassam. Mint mester a tanítványra, úgy hatott ő rám majdnem két egész évig, midőn 1847. és 48-ban, mint az általa akkor tervezett, de csak félig kivihetett magyar írói szótár munkatársa, mintegy családja tagjává avatva, az ő közvetlen közelében dolgoztam. S ha írói munkásságommal nemzetemnek némi szolgálatot tehettem és tehetek, hogy arra képessé lettem, azért senkinek mélyebb hálával nem tartozom, mint neki, a ki 30 éven át folyvást mesterem, követendő példányképem, legigazabb barátom maradt.

Letettem nemzeti irodalmunk dicsőült hősének sírjára a hálás tisztelet koszorúját, melynek virágai közzé magam részéről is a kegyeletes megemlékezés egy nefelejtsét fűzni fájdalomtól eltelt keblem megkönnyebbedésére szolgált. Ő a nemes harczot megharczolta, s mint mikor a diadal biztos reményében lelkesen előre törő katona a csatatéren elesik, a szellem fegyverével, annyi babért aratott írói tollával kezében, pályáját szépen, dicsőn bevégezte. Nem látjuk többé soraink között az ő magosan kiemelkedő alakját; a mi benne halandó volt, visszatért az anyaföld kebelébe, hogy annál drágábbá tegye előttünk a haza szent földét, melybe porai elvegyűlnek. De az a mi őt halhatatlanná tette, a testtel együtt nem halt meg, nem halhatott meg nemzetére nézve. Itt maradt, hat, munkál és élni fog közöttünk és bennünk szelleme

mely int, buzdít, lelkesít a küzdésre, a diadalra. Példája megtanít bennünket fáradhatatlanúl munkálni, soha nem csüggedni, hivatásunk terén halálig híven kitartani. S ha hitünkben mint ő, mindnyájan oly rendíthetetlenek leszünk, ha kötelességünket, mint ő, mindnyájan oly lelkiismeretesen teljesítjük, egyesült erővel folytatott szakadatlan munkásságunk sikere, nemzetünk szellemi erejének teljes kifejlődése el nem maradhat. S eljő az a dicső kor, melynek ő csak hajnalát látta derülni, bizonynyal eljő, ha mi meg nem érjük is, az idő: melyben az ő eszménye meg lesz valósúlva, midőn a magyar nemzet saját szelleméből, saját erejével kifejtett míveltségének fényében és hatalmában, mint az emberiség érdekében tett küzdelmeiért és szolgálatiért a míveltnemzetek által ölelő karokkal fogadott testvérnemzet, századokról századokra élni s virúlni fog.

SZABÓ KÁROLY.

AZ ELSŐ MAGYAR POLITICAI SZINMŰ ÉS KORA.

ELSŐ KÖZLÉS.

I.

Annak a szellemi forrongásnak, melyben hazánk a XVI. századot átélte, legnagyobb érdekű irodalmi emléke kétségkívül az a dramatizált jellemrajz, melyet egy ismeretlen satyrikus Balassa Menyhértről készített s Karádi Pál, temesvári unitárius pap és alföldi superintendens, még Abrudbányán laktában, itteni nyomtató műhelyében kinyomatott. A czímlappal és előszóval együtt összesen negyvennyolcz lapra terjedő könyvecskének egész czíme ez: *Comoedia Balassa Mennihart arultatasarol, melliel el szakada az Magyar orszagi masodic valaztot Janos kiraltul. Matthei 22: Aggyatoc meg az Chaszarnac az Chaszaret, es Istennec is az Istenet. Nyomtattatot Abrugybanyan ezer ötszaz hatuan kilenczedic esztendöben.* Végjegyzete az utolsó lapján: *Szekes-feyervari Karadi Pal miheleibe sz. Andras hanac huzon egyedic napian.* Hogy az epés humor, melynek terméke az egész, kinek szívéből csordúlt e megsárgúlt lapokra; e biztos czél felé röpülő, gyilkos nyilak kinek tegzéből kerültek; e kifejező, velős, jellemzetes nyelvet ki beszélte: nem mondhatjuk meg. A komédia szerzője ismeretlen s maga a munka is csak egyetlenegy példányban kerülte el a pusztulást. [1]) Nagybecsű emlék történetírónak és aestheticusnak egyiránt. Míg ez a komédiának fölgördúlt függönye mögött a drámai jellemzésnek ritka erejével találkozik, mely a nyugoti

[1]) Ez az egyetlen példány a magyar akadémia könyvtárának tulajdona, hova a Teleki könyv-gyűjteménynyel jutott. A czímlapon rendkívül nehezen olvasható írásból azt tudjuk meg, hogy e könyv 1595-ben Püspöki Baráth András, más néven Váradi Bolthos birtokában volt, 1764-ben pedig — egy, a czímlap alsó szélére írt jegyzet szerint — ödés útján Bolthos Baráth Mihály tulajdonába került.

szomszédokat diadalmas versenyre hívja: addig amaz a századnak szomorú képét látja ott mély erkölcsi sülyedésével, árúba bocsátott lelkeivel, hatalmas nyomorgatóival, uratlan uraival, kik a koldus fillérére áhítoznak, rosz és jó ügyek szolgálatában egyenlő gazdagon ontott vérével, a veszni készülő kényurak fajtájának dögleletes rothadásával s egy új kor eszméinek reménynyteljes csiráival. Mindezt ismerjük a krónikák lapjairól is, melyek nyomán alantabb meg fogjuk kísérelni részletesebb rajzát e kor erkölcseinek; de ezeknek jellemzőbb, életteljesebb, ezer részlet által hihetőbb s közvetlensége által hathatósabb képét e rövid komédiánál nem találjuk sehol.

A kor nyomorát, kétségbeesését nem csupán két ellentétes érdeknek pihenést és békét nem ismerő, szakadatlan és eldöntetlen küzdelme szülte. A nyugoti országok legnagyobb részében a viaskodás csak az oltárok körül forgott, s ha belevonattak is a vallásén kívül más érdekek: ezek kiindúló pontja és végső czélja mindig a lelkiismereti szabadság ügye volt. A német parasztháború egyik fő-fő vezetője, Münzer Tamás, »Gideon kardját« övezte derekára és az »Isten országát« akarta megalapítani. Másutt meg épen tisztán csak a német és svájczi reform s a római conservatismus között folyt a véres vita, melynek sorsát egyik vagy másik félnek teljes lenyűgözése, avagy egy-egy józanon megalkuvó béke eldöntötte s a szellemeket új eszmék, új törekvések foglalhatták el. Magyarországon sokkal bonyolultabb volt a kérdés, mely a XVI. század folytán számos ágból bogozódott össze annyira, hogy mindegyik csomójának teljes megoldása sokkal tovább tartott, mint Európa akármelyik államában. Itt nemcsak protestantismus és katholicizmus, reformatió és anti-reformatió fenték egymásra fegyvereiket és készítették elő a következő század több nagy háborúját. A török hatalom fényes delelőjén; rövid évek alatt foglalta el az ország területéből mindazt, a minek visszaszerzésére évszázadok vérontásai kivántattak. Ezenkívül két uralkodó család versengése esik e korba, melyek közül mindegyik fegyverrel és párttal követelte magának a koronát; a harcz eredménye s egyszersmind új bonyodalmak forrása: a keleti magyar állam külön alakúlása lett. A fenyegetett nemzeti szabadság is oda sorakozott a küzdő érdekek közé; a Habsburgok hívei közül

is sokan szegültek ellene méltó háborgással a német politicának. És ha maradt volna még egyetlen pont békén, azon a főurak és köznemesség hosszú harczának utolsó rezgései vonúltak át; a paraszt-háború óta sokszorosan sanyargatott föld népe pedig zugolódva nyögött kényurai alatt. E sok ellentétes érdek zavaros küzdelme tölti be e század történetét.

A sok ponton vivott küzdelmek közül majd mindegyiknek hallatszik fegyvercsattogása a Balassa Menyhért árulásáról készült komédiában. A protestans író csúffá teszi az esztergomi érsekben az egész pápistaságot. A jó magyar gúnyának legelső nyilát a németségre lövi. Egész munkája: pártot-fogás a Zápolyák igazai mellett. A rabló urak által gyötört szegénységnek panasza, gúnya, mérge. Körűlvesz bennünket az egész zaklatott nemzedék s bevádolja előttünk papjait, a kik áltatják, vezetőit, a kik elárulják, és urait, a kik kiraboljják.

Ha e politicai színműnek irodalomtörténeti értéke nem lenne is olyan nagy, a minő valóban, mint erkölcs-történeti emlék is mindig a legbecsesebb maradványok közé tartoznék.

II.

A magunk krónikái, országgyűlési és egyéb történeti emlékei ép oly szomorú világításba helyezik a mohácsi vészre következett félszázados átalakúlási korszak erkölcsi viszonyait, mint a Magyarországon járt idegen diplomatáknak egybehangzóan sötét tudósításai, melyek — a mint most egymásután kerülnek elő a külföldi levéltárakból — vigasztalás nélkül való gyászbeszédeknek tetszenek egy dicstelen halállal kimúlt tetem fölött. Csak az utolsó lantos szivében dereng még egy sugara a reménynek, mely az összetartás által visszaszerezhetőnek hiszi mindazt, a mi veszendőbe ment. A többiek mind egy nagy temető képét rajzolják, melyen itt-ott egy kétségbeesett kis csapat még hősileg vívja életre-halálra szóló harczát; egy másik ezer szorongatás között keres helyet, a hol az új építést meg lehetne kezdeni a romok fölött; de az egész el van lepve a csatatér hiénáitól. Szövetségben köszöntöttek ránk a politicai bukás és az erkölcsi pusztulás; keletről és nyugotról új meg új invásió s a belső féreg, mely a nemzet idegeit ellankasztotta s erejének kifejtésére képtelenné

tette. Háborúja volt az valóban mindeneknek mindenek ellen: hadaknak hadak ellen, királyoknak királyok ellen, hívőknek hivők ellen, a pillanatnyi előnynek az állandóbb biztosság ellen, az egyéni érdeknek a közczélok ellen, a hatalomnak az erkölcs ellen. A kóranyag, mely e szomorú időben pusztította a nemzet testét, nem egyszerre és nem véletlenül gyülekezett össze.

A mohácsi catastrophában egyik legnagyobb szerencsétlenségünk az volt, hogy oly időpontban ért, mikor egész államéletünk átalakulóban vala. Az országos rendek közjogi viszonya egymással szemben bár immár félszázad óta tartó, de még mindig eldöntetlen vita tárgya. Mátyásnak volt ereje diadalra juttatni eszméit a köznemesség nagyobb országos befolyása iránt; de nem volt ideje megszilárdítani a dolgok új rendjét. A helyett, hogy az állam épülete az általa alkotott új aristokratiában s jelentékenyebb politicai tényezővé emelt alsóbb nemességben új támaszt nyert volna: a mint megmerevült a hatalmas kéz, mely az ellentéteket közös czélra működni kényszerítette, ezek egymás ellen fordúltak. Az alkotmány régi sánczai megtágultak s a jelen viszonyokkal senki sem volt megelégedve. Az Anjouk és Zsigmond alatt megizmosodott oligarchia a Mátyás előtti állapotokat ohajtotta vissza; a köznemesség az alkotmánynak népi irányú átalakítására látszott törekedni, czéljai biztosítására a királyi hatalom sértetlen teljességét védelmezvén a főurak ellen. Az éles ellentéteket nem volt képes kibékíteni a demagogia véres feltámadása sem; a két rend között a szakadás 1518-ban Budán megtörtént. Az új alkotmányszervezet főirányának kérdése még eldöntetlen, mikor a nemzet feje fölött régtől fenyegetve függő kard lecsapott. Elhárítása isten csodája lett volna, mert Mátyás katonai alkotásai is füstbe mentek; az állandó sereg dísztelen véget ért s a régi banderiális, portális, fölkelő és népi csapatok már képtelenek valának eredményeket vívni ki rendes katonaság ellen. Nemcsak a politicai, hanem a katonai szervezetet is forrongóban, átalakulóban, megszilárdulatlanúl találta a mohácsi nap. Az erkölcsöket hasonlóképen. A királyi udvartól terjedt lefelé a métely. Az olasz kormányokhoz küldött követi jelentések hihetetlen dolgokat beszélnek amaz erkölcsi nyomorról, mely a királyi lakban Mátyás fényes ko-

rát követte.[1]) A főurak várai méltó párjai lehettek a fejedelmi laknak; józan beszéd csak délelőtt volt hallható bennök s valóban »mindennek olyan színe volt, mintha nem tarthatna sokáig.« Akármint ítéljünk a paraszt-háború fölött s akármilyen hézagosak legyenek ismereteink előzményei felől: bizonyosnak tarthatjuk, hogy ama rettenetes okozatot rettenetes okoknak kellett előidézniök. Az irgalmatlan hatalomnak féktelenül kellett nyomorgatnia a védtelenséget s a német rabló-lovag-világnak is, mely már ezidétt utolsókat vonaglott odakünn, elvétve találkozunk egyes, ide vetett hullám-gyűrűivel, hogy utóbb, a fejetlenség idejében, mintegy jellemző vonásaivá sokasodjanak a kornak. Hogy a fölülről szivárgó erkölcsi métely mint harapózott az alsó osztályok közé, arról bizonyságot tesznek azok a gyér adatok is, melyek a kalandos társaságokról eddig napfényre kerültek.[2]) A reformatió első hangjai behatottak s gyors terjedésök is érdekes magyarázatául szolgál az évtizedek erkölcsi viszonyainak. A szegénység mohón itta az új tant, vigasztalásra és lelki erőre szomjazva súlyos sorsában; a főurak közül sokan eszközt ragadtak meg benne a gazdagodásra. Zavar mindenütt, politicában és vallásban, a külső és belső világban egyaránt.

A szellemek e ziláltságában fekszik legfőbb oka annakhogy a mohácsi nap és nagy következései után a nemzet oly nehezen tudta összeszedni magát. Az országos csapás, a mi a sokfelé húzásban még netalán összetartott, azt is szerteszét dobta, zúzta; a politicai ellenkezések kibékítését s az erkölcsi sebek begyógyítását — részben örökre — megakadályozta. A politikában arra ébredtek, hogy immár nem az alkotmánynak oligárchiai vagy democratiai jellegéről, hanem a magyar állam létéről van szó. Nem tagadhatjuk, hogy ennek szomorú belátása sok hazafi szivét foglalta el, e zavaros évek története sok jóakarat bizonyságát is hozta napfényre és Salamon Ferencz tényekre hivatkozha-

---

[1]) *II. Lajos és udvara*, Fraknói Vilmostól. *Budapesti Szemle*, 1876. 19. sz.

[2]) *Die Brüderschaft des heil. Leichnams in Hermannstadt.* Von G. Seivert. *Archiv*, neue Folge, X. B. s egyébütt. Lásd: »*Századok*« 1876. I. f.

tik, mikor e nemzedék államférfiainak védelmére kel. [1]) De bizonyos, hogy ez ide-oda kapkodás szánalmas látványt nyújt s a mi igazi jóakarat és tiszta hazafiság nyilatkozott e tehetetlen vergődésben, azt busásan elnyomta a haszonlesés burjána. Pártok és elvek onnan számíthattak csak bizonyos terjedésre, a mint híveiknek külső előnyöket voltak képesek biztosítani. Az új időszak kezdetén — a székes-fehérvári és pozsonyi király-választó országgyűléseken — nagyjában még felismerhetjük a régi pártok képeit; amott Verbőczi, a kurta nemesek bálványa a szóvívő, emebben az Anjou-kori főranguak maradéka: Bátori nádor. A régi felek azonban csakhamar összezavarodtak és mindenki saját boldogulásának eshetőségeit latolgatta a majdnem napról-napra változó viszonyok szerint. Igen nehéz föladat lenne Magyarországnak ezen időbeli térképét elkésziteni, melyen pontosan ki lennének jelölve a határok az ellenkirályok s a török birtokai között. A szinváltoztatás megszünt föltűnő lenni s a nem ritkán valódi hősiség által bizonyított hűség fogalma csupán idő szerint való volt. Egész vidékek gyorsan cseréltek urat, olykor csak azért, hogy ismételve elpusztittassanak. Ha nem nyomná el a folytonos csatározások fegyvercsattogása, — az ország minden része tele van kisebb-nagyobb táborral, — alig hallanánk e gyászos időszakból egyebet a föld népének keserű panaszainál. Biztosított jogokról, vagyonról, életről szó sem lehetett. A népet mindegyik fél nyomta, zsarolta, pusztította. Az idegen katonák: németek, spanyolok, törökök az ellenség jogán; saját urai — legjobb esetben — a végszükség czimén. Fiai katonáknak szedve a nagy harczokban és a majdnem szünetlen apró csatározásokban ontották vérüket. Az otthonmaradtakat országos törvény és még inkább a földesurak önkénye, oly várak épitésének nehéz és majdnem folytonos munkájára szorította, melyek védelmet utoljóra sem valának képesek nyújtani nekik. A gyermekeket — bár a rendes ember-tized a Dráván innen behozva nem volt — a törökök hurczolták magukkal. A török és királyi katonaság seholsem mulasztotta el pusztitani és rabolni, a hol még lehetett valamit. A

[1]) *Magyarország a török hódítás korában.* Irta Salamon Ferencz. 72—78 l.

török törvénynek ölésre, vízbe fulasztásra, gyujtogatásra, rombolásra, fegyvertelenek elhurczolására, fák kivagdalására, vetések letarolására adott szabadságával irgalmatlanul éltek a szerte kószáló rabló bandák, kik a béke megtartására sem voltak kötelesek. Ennyi nem elég; majd minden országgyűlés elé még keserűbb panaszok kerülnek az idegen keresztyén segédhadak embertelensége, mint a törökök ellen. Emlékezzünk csak az 1602-k. végzések bevezetésében a »megsebzettnek és csontvelejéig fölemésztettnek« megrendítő följajdulására a parázna, rabló, gyilkos és szentségtörő zsoldos-hadak ellen.[1]) E rettenetes vádak már akkor közel száz esztendeje gyülekeztek. A kisebb nemesség nagyrészt osztozott a föld népének sanyargásában és védtelenségében. Bár a meggyökerezettebb török uraság csak később hozta kényszerű szokásba a faluk »elszéledését,« számos vidék volt már a teljes pusztulás útján. A köz nyomornak egyik bizonyitványa, hogy már az 1526. fehérvári országgyűlés sürgeti János királynál a zsidók kiüzetését az országból. A hatalmaskodások, önkényes vámok és harminczadok, jogtalan foglalások, végrehajtások véres visszatorlása az erősek részéről: mindezek valamennyi gyülésben, országosban és részlegesben, előkerülnek. A tanácskozó urak feje szinte belekábúl a pénzzavarba; minden vármegyében el van terjedve a hamis pénzverés és egy Péter nevű doktor ezzel a mesterséggel országos nevezetességre emelkedik.[2]) Bebek Ferencz száz rablott harangot veretett föl — tiszta ezüstpénznek. A törvény meg-megszólal ugyan, de karja erőtelen.

Efféle fölfordúlt korszakokban igen érdekes figyelemmel kisérni az erkölcsi elvek általános meglazulását s szemmel tartani, hogy a divatos, nagyon elterjedt bűnök által miképen alakúl át egész nemzedékek erkölcsi nézete. A magyar államférfiak a mohácsi vész után elhatározásaikat nem igen tudták, de az akkori viszonyok közt nem is tudhatták, a futó pillanatok hatásain túl szilárditani meg. Mint a ki vékony és ingatag átjárón halad veszedelmes mélységek fölött, kénytelen ide-oda hajlongva biztó-

[1]) Szalay *Magyarország története*, IV. köt. 455—6 l.

[2]) Dr. Fraknói Vilmos. *A magyar országgyülések története*. II. köt. 25 s köv. l.

sítani az elbukástól magát és azt, a mi őrizetére bizatott: a hadi eseményeknek s az európai politicának hatalmas és gyorsan forgó szele így hajtotta őket egyik táborból a másikba, Ferdinándtól Jánoshoz és viszont. A fejedelmek bizalmatlanokká lesznek híveik iránt s bizonyos, hogy legalább annyiszor volt már szülője a bizalmatlanság a megbizhatatlanságnak, mint ez amannak. A bizalmatlanság az erkölcstelen eszközök divatát honosítja meg: az árulást mindegyik félen fényes kitüntetések és jutalom várják s ugyanezeknek föladata megakadályozni azt. A gyakori ide s oda csapkodás, színváltoztatás senki előtt nem föltűnő többé: az opportunitás politikája menti s úgyszólván mindenki megszokta. Innen már csak egy lépés van odáig, hogy a pártoskodás önző czélokra aknáztassék ki, s a zászlócserélések indokai közt a tiszták és mocskosak ne legyenek elkülönithetők. A példát az ország első főpapjai és főurai adják. A kinek magán-élete tisztaságáról, környezete erkölcseinek feddhetetlenségéről közmondás keletkezett:[1]) Várdai Pál, a politicai habozásnak és rosz példát adó gyávaságnak valóságos mintája volt. Mintha heves és kora színvallásával csak azt akarta volna elérni, hogy János esztergomi érsekké emelje, még 1527-ben Ferdinándhoz áll; de már két esztendő múlva visszakönyörgi magát a szultán kezének csókolásával és töredelmes bűnbánattal az elhagyott félhez. »Hidd el, — kiáltja Zápolyának — hogy a Boldogságos Szűz sem siratta keservesebben keresztfán függő fiát, mint én tégedet számkivetésedben és nyomorúságodban.« A nagy hűség eltartott — egy egész esztendeig. Így a többiek is: a leghatalmasabbak, legelőkelőbbek. Perényi Péter már úgy érkezik Tokajba, hogy törvényesség pecsétjét nyomhassa foglalására, melylyel a Mohácsnál elesett Palóczi Antal várát és városát: Sáros-Patakot hatalmába kerítette. Meg is kapta, s azonfelül az erdélyi vajdaságot. Azonban már egy-két hónap múlva ő teszi lehetővé, hogy szent István koronája Ferdinánd fejét érinthesse. Szolimán közeledte ismét visszaszorította Várdaival együtt Zápolyához, ki a »jámborságnak és kegyelmességnek örökös dicsőségére« megbocsátott nekik. Alig

[1]) A kicsapongó ifjakra szokták mondani akkoriban, hogy: nem a Várdai udvarából került. Budai: *Polgári Lexicon* III. k. 691 l.

fordúlt újra egy év s kész volt Perényi mindegyik urát: Jánost is, Ferdinándot is elárúlni s a félhold védő árnyékában magához akarta ragadni a főhatalmot. Ismerjük kétszínű szerepét, melyet az 1631-ki bélavári gyűlésen játszott.[1]) A török fogságból kezességre kiszabadúlván, hogy milyen egyenes embere maradt Jánosnak, följegyezték a krónikák. Az 1539-ki székesfehérvári királyi lakodalmon, melyre ő hozta a menyasszonyt Krakkóból, már Serédy Gáspárral a túlsó pártra állásról tanakodott s a mint ura halálának szele fújt »Sáros-Patakon minden harangot megvonatott ugyan, de azonban nagy vendégséget adott, tele hordókat húzatott föl a pinczékből és teljes örömet mutatott.«[2]) Féktelen nagyravágyásának hírei Ferdinánd előtt is gyanúsnak mutatták s utoljára is fogságban halt el — Bécsben. A kor egy másik főemberének: Török Bálintnak sem egyenesebb a pályája. Kanyargóit most a temesi grófság, majd a vránai perjelség kormányzói tiszte s ismét a zálogba adott Debreczen és Hunyad könnyítik meg. 1530-ban Pekry Lajos, Török Bálint és Bakics Pál valóságos érdekszövetségre lépnek, hogy vagy együtt maradnak a Ferdinánd pártján, vagy együtt hagyják el azt. És így tovább.

A kínálkozó zavarosban alábbvaló halászok sem hiányzottak. Egyik jellemző vonása e kornak: a birtoknak, kincseknek, váraknak, szóval az anyagi javaknak olthatatlan szomjúsága. Ez jellemzi az utolsó kurta nemest, ki erejébe bizakodva elfoglalja a szomszéd özvegy asszony földjét s az igazság szolgájának kardjával áll elébe, ép úgy, mint a bíboros minisztert, ki purítán szigorral, barát módra élt ugyan, de pénzszomja mindenféle üzérkedő vállalatba csalogatta s jellemének e foltját kitünő védője sem vala képes eloszlatni[3]). Midőn a harcz folyton forgó koczkáján nagy földterületek mindegyre cserélgették uraikat s a ki ma még várúr volt, holnap könnyen lehetett földönfutóvá; midőn a gazdagság a szó legszorosabb értelmében ideig-óráig tartóvá vált s a közállapotok bizonytalanságánál fogva a kevés vagyon majdnem egyenlő lett a semmivel: mindenki sokra vágyott. A nagyok

---

[1]) Dr. Fraknói: *A magyar országgyülések.* I. k. 128. l.

[2]) Budai: *Polg. Lex.* III. k. 81. l.

[3]) Horváth Mihály: *Utyeszenich Fráter György.* 382—3 l.

nagyjai épen nem voltak válogatások az eszközökben. Az ily példa nagyon ragadós; mellé a törvény meg vala bénúlva, az igazságszolgáltatás pártoknak lett csak tehetetlen fegyvérévé, melyet erőszak könnyen legyőzött, csel könnyen kijátszott, árulás könnyen elhallgattatott. A ki csak bírta a karját, hasznát akarta venni akár a védtelenek jószága, akár a törvény megtorlása ellen Úgy látszik közönséges elvvé lett, a mivel a fekete rácz rablóvezér az általa elfoglalt bács-megyei birtokokra visszatérő urakat elutasította: mindig az erősebbnek van igaza; a ki birja, marja. [1]) Az ekorbeli országgyűlési emlékek tele vannak panaszokkal a hatalmaskodók, erőszakoskodók, rablók ellen. Már a mohácsi vész után tartott legelső gyűlés, a fehérvári keresi, hogy az egyházakból elszedett arany és ezüst szerek kiknél vannak? És innen kezdve végetlen sora a nehéznél nehezebb vádaknak a zsorolók ellen, kik között állami és egyházi főméltóságoknak, ünnepelt hősöknek neveivel találkozunk. Az 1538. pozsonyi országgyűlés actái egy drámai jelenet emlékét tartották fenn. A tanácskozó rendek előtt személyesen jelent meg Petheő Ferencz özvegye, gyermekei, testvérei. sógorai és barátai környezetében s bevádolta Kecheti Márton püspököt: hogy ez Tátika várát árulás segélyével, önkényesen elfoglalta; az ott talált 100,000 frt értékü drágaságokat eltulajdonította; a vár urnőjét fogságban tartotta [2]). Az igazságát kikapta szóval, mint sokan; de ítéletek végrehajtása már nehezebben ment, ha ugyan egyáltalában ment valahogy. A jogtalan birtokban — Mária királynétól elkezdve — nem nagy dolog volt akárkinek megvédnie magát. Jellemző adat az is, hogy az 1542. beszterczebányai gyűlésen Perényi Péter, Ráskay, a Balassák, Bátori András, Bebek Ferencz a magánjogi sérelmek tárgyalását oly hevesen ellenezték, hogy már nyílt lázadás kitörésétől lehete tartani. A hatalmaskodásnak piszkosabb, vérlázítóbb nemei is gyorsan harapóztak. A szigetvári hős ifjukorának szégyenfoltjai irtózattal töltenek el, midőn egy történetírónk szerint a Kostanicza várában vendégül mulató Katzianert

---

[1]) Szerémi György *Emlékirata* Magyarország romlásáról 1484—1543. 142 l.

[2]) Fraknói: *Országgyülések*, II. k. 25 l.

a fiatal Zrinyi Miklós abból az indokból szúrta volna le orgyilokkal, hogy a megvert és megzavarodott hadvezér temérdek kincsét kézre kerítse [1]). Tény, hogy a két Zrinyi testvér: Miklós és János jutalmat kér a tettért Ferdinándtól. De még nem ezek a legsötétebb lapjai e kor erkölcs történetének. Az ország különböző vidékein rábló várak emelkedtek, melyek messze környékeket kipusztítottak. Uraik egész hadseregeket fogadtak: zsoldjukban állott különösen Lengyelország, déli Oroszország és Moldva szemetje. E se istene, se hazája népet vezették magyar urak a maguk nemzete ellen. Várakat ostromoltak, kastélyokat foglaltak, nyájakat hajtottak, házakat gyujtogattak, adószedőket nyomorgattak, kereskedőket fosztogattak s országot, királyt és igazságot megcsúfoltak. A haza majd minden részének jutott belőlük. A bányavárosok réme volt Balassa Menyhért, ki Csábrág és Szitnya várából tartotta réműletben a bányavidéket; Felső-Magyarországnak különösen keleti részén a rabló urak legembertelenebbike és vadabbika: Basó Mátyás garázdálkodott Murányból; túl a Dunán Fejérvár, Győr, Esztergom vidékén a Vág vizéig Podmaniczky János és Rafael raboltak, kiknek fészke Palota és Zsámbokrét volt; Laszky Jeromos a Szepességet rettegtette. A történet egész nagy rabló hadjáratoknak is fenntartotta emlékezetét; tudjuk, miképen intézett a Bátori Kristóf népe valóságos irtó háborút 1572-ben Kassa környékéről a híres simándi vásár ellen. Valósággal alig tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a közép-európai lovagi rablóvilág, mely virágjában is be-behullatta hazánkba egy-két magját, mikor odakünn már végkép elnyomatott, itt még egyszer utoljára fölburjánzott. Halálharczát vitta s végső vonaglásaiban utálatosabb volt, mint bárhol és bármikor.

Ime egy-két vonás a XVI. századbeli Magyarország képéből. Ha hozzájok adjuk még a személyes bátorságnak, az elkeseredés vakmerőségének a hősieségnek vonását, melynek krónikáink annyi emlékét őrizték meg, befejezhetjük vázlatunkat. E lovagi jelleg azonban, mely Zrínyi föláldozásában érte el tetőpontját, egészben nem változtat a rajzon. A velenczei diplomaták, kik hazánk állapotáról kimerítő jelentéseket készíttettek, szintén meg-

[1]) Forgách Ferencz: *Históriája*. 326 l.

csodálták; de mégsem hárithatta el ez nemzetünk fejéről borzasztó ítéletöket, hogy: »Magyarország holttetem.« [1])

III.

Ugyan mit fejezhetett ki ebben a korban a korok lelkének lelke: a költészet? Vajjon az egész magyar földet áthatott mételyes levegőt szitta-e magába és lehelte-e ki, vagy csodálatosképen zöld szigetet képezett a mocskos hullámok között? Nem maradtak-e olyanféle irodalmi emlékeink, melyeket ez az idő a maga képére teremtett vala ép úgy, mint a hogyan Olaszországban az Anjouk ideje emléket hagyott veszett erkölcsei felől ama lángeszű mesemondó könyvében, kinél kellemesebben elbeszélni s kevésbbé pirúlni senki sem tudott: a Mediciek kormányelvei pedig a flórenczi bölcs átkos tanácsaiban? Maradt e ránk is valami efféle, valami védirata a kor fő irányának, apologiája az önzésnek, erőszakoskdásnak, árúlásoknak? Legelső íróinknak — hisz a szó szoros értelmében véve csakugyan ők voltak a legelsők — hervadhatatlan dicsőségére legyen mondva: semmi.

Ha volt valaha kornak irodalma, mely a hatalmasoktól sem nem függve, sem nem félve töltötte be magas erkölcsi hivatását; mely úgyszólván a közélet valamennyi tényezője közül egyedül tudta megőrizni s rettenthetetlenül gyakorolni az ítéletmondás jogát; mely ha keservében rosz próféta volt is, — közpusztulást, végenyészetet, utolsó ítéletet jövendölt, — de mindig jó, igaz, becsületes, kérlelhetetlen mester: úgy a mienk volt az a XVI. században. Hogy túlzásba ne essünk, ne feledjünk rámutatni e kétségtelenül emelő jelenségnek természetes alapjára. A XVI. századi költészet művelésében nem sok része volt a főranguaknak, kik között az általános erkölcsi hanyatlásnak fő képviselőit találhatjuk meg. Vitézségükkel tárgyat szolgáltattak a históriás énekeknek, feslettségükkel a gúny, harag és átok számos költeményének. Nehányan közülök — a régi nagyok példájára — szívesen hallgatták az

---

[1]) *Relationen* venet. Botschafter über Deutschland und Oesterreich im XVI. Jahrh. Ausg. Jos. Fiedler. (Fontes rerum Austriacorum, XXX. k.) — L. Wertheimer Ede: *Magyarország állapota* a XVI. és XVII. században. Századok, 1875. X. f.

udvarukban megforduló lantost, s a kik az új valláshoz szítottak, a művelődés eszközeinek gyarapításával hatottak a költészet emelkedésére is. De ennek üzői között csak a század vége felé akadunk előkelő származásuakra. Mesterei eladdig majdnem kivétel nélkül szegény papok, tanítók, könyvnyomtatók, jegyzők és efféle osztálybeliek voltak s csaknem mind protestánsok. Egyfelől tehát kívül is állottak a megvesztegetett légkörön, inkább az elnyomottak, mint a hatalmaskodók közé tartozván, másfelől szellemök fő irányzatából, mely a protestantismusnak minél mélyebb meggyökereztetésére tört, önként következett a jelennel való elégedetlenség, e régi rend ledöntésének s egy új megalapításának vágya és törekvése. A viszonyok kétségkívül nagyban elősegítették térítő munkájokat, melynek elhintett magvai különösen a szegénységnek országszerte keserűséggel teli, elégedetlen, már roszabbtól nem tartó, vigasztalásra és reményre óhajtozó lelkében termékeny földre találtak. Elősegítette tudományuknak nem annyira dogmai, mint erkölcsi oldala, midőn az erkölcsi reform az egész nemzetnek létkérdése volt. Emellett küzdöttek ők a szószéken, iskoláikban, nyomtató műhelyeikben és irásaikban egyiránt. Tükröt tartottak koruk elé, melyben annak meg kellett ijednie arczától, s mely — a maga tisztaságában — annak tört vonásait visszatartva, leghívebb emlékét hagyta ránk.

El kell pusztulnia a régi világnak a föld színéről! — Ez volt a XVI. század költőinek alaptétele, melynek zordon disharmoniája ép úgy megzavarja a történeti énekek nyugodt folyását, mint a hogyan uralkodik a legelső magyar énekekben, melyekkel az új egyház katakhuménjei az igazságos isten trónját fölkeresték; az intő, gúnyolódó, feddő, átkozódó költeményekben s a kornak első reális képeiben: színműveiben, melyeknek catastrophájáról mintha csak azért feledkezett volna el az író, mert annak sötét, borzalmas tudata mindenki lelkében meg volt. Mindennek, a mit maguk körül láttak, tettek és szenvedtek, a rothadt társadalom végpusztulását érezték szükségszerű, kikerülhetetlen következésének. A mindenféle nyomor, az élet olcsó volta s a földi javak bizonytalansága, az árulás és hitszegés mindennapisága, a királyi családok végzetes harcza, a nyakunkra törő és sokszor nyakunkon ülő pogány seregek, a mindenütt komor, vigasz nél-

küli láthatár sajátságos vallási misticismust honosítottak meg. A protestantismus terjesztette a bibliát s képeit, mondásait, példázatait különös előszeretettel választván az ó-testamentomból, akaratán túl mélyen beférkeztette híveinek lelkébe a régi, boszúálló isten félelmét. Minden új vallás kétségkívül meg-megszilárditja — egy-egy időre legalább — a mély hitet követői lelkében, s ez az isten igazságát kutató hit férkeztette be az elnyomott, jobb szellemekbe ama kétségbeeséssel határos töredelmet, bűntudatot, mely az utolsó ítéletet várta. E ködös, verőfénytelen, éjszakára készülő szürkület borong e század egész szellemi élete fölött. Nyilatkozik gúnyban, feddésben, humorban, jajveszéklésben és átokban. Az előbbi korból, a Jagellókéból, is maradt ránk feddő ének, az Apáti Ferenczé, mely könnyed gúnyorral évődik a deákok fodor hajával, a táncz közben elhullatott pártákkal, a szemérem-kapáló lepkékkel s a lányok közt vígadó papokkal:

Igen kevés hajok, szántalan jószágok,
Erős regulájok, keves zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apát uraknak!

Mi ez a XVI. század sötét énekeihez, melyek végromlást hirdetnek mindenkinek és Jeremiás siralmas hangjait kérik a maguk panaszának! A nagy hit méltóságossá, a gonosz idők komorrá teszik ajkukat, melyeket tréfaszó nem hagy el. Papok maradnak a költészetben is: a megbántott isten boszúló igazságát hirdető papok. Szkárosi Horvát András az *Átok*-ról példálózik és Mózes rettentő szavait dörgi nemzete fülébe, melyről azt írja:

Rettenetes ez világnak mostan minden dolga,
Csudálatos nagy vaksága, hálátlansága,
Nem fog rajta az istennek semmi igazsága,
Sem haragja, sem csapása, sem irgalmassága.

Miután a Deuteronomium régi zsidó átkát, mely alapját képezi a középkorban borzalmas művészettel kifejtett részletező átkozódásnak, erőteljes átköltésben ismételte volna, az alacsony sorsú tályai prédikátor a »fejedelmek« ellen fordítja haragjának ostorát:

Azt tudjátok, hogy az isten megvakult már, nem lát?
De nem alszik, rejánk pillog, noha sok boszút lát,

Így jól látja ez világnak minden álnokságát,
Majd levágja az fejszével az gonosz termő fát.

Ugyanez a szellem lengi át, bár enyhébb változatban, a tudós Farkas András nagy költeményét *A zsidó és magyar nemzetről*. Mind a két nép istennek népe volt, melyet tejjel-mézzel folyó országba vezetett az Úr, megjelentette nekik akaratját s küldött vala jó és bölcs fejedelmeket; de háládatlanságukban egyenlő keményen és méltán sújtott. Miképen ránehezedett amarra a babyloni királyoknak és a római császároknak vas karja az inség ezer nemével, azon módon nyög ezidőtájt a sokképen megsanyargatott magyar nemzet is.

Mindezek szállának istentől mireánk,
Bűnönk szerent és gonoszságonk miatt,
Egy felől verete pogány törökökkel,
Más felől ném ttel és ah sok pártolókkal:
Ezzel megmutatá az hatalmas isten,
Hogy ő az bűnöknek erős boszuállója.

Nabukodonozor álmának késő fejtői mind vészt jövendölnek belőle a bűnökbe sülyedt nemzetnek fejére, melyet nem könyöröghetnek le erről a *Jeremiádok*-nak töredelmes, szívszaggató hangjai sem. A világ elmúlása közel van, hangoztatja a komor énekszerzőknek egész serege Batizi András után:

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik, hogy az nyár immár közel vagyon:
Akképpen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy itilet napja immár elközelget.

És sokféle alakban ugyanez a sötét, rettegtető gondolat mindenfelé félszázadon keresztül. A XVI. század utolsó tizedében még egészen világos szavakkal jelenik meg Vajdakamarási Lőrincznél. Mindenütt megüti fülünket egy-egy hang belőle, a hol csak a költő a maga érzéseinek szót enged. A protestantismus ridegebb istení félelme át meg áthatja egész költészetünket. Lassankint túlnyomúl e borús hangulat egy osztálynak, a protestáns papságnak, túl az egész felekezetnek határain: általános költői hangulattá lesz. Balassa Bálint vallásos énekeit ép úgy átlengi e misticismus, mint Kalvin akármelyik apostolának igéit. Megzavarni a derű, jókedv, szerelmi csapongás dalaival: még a könnyü vérű költő is röstellené s szelíd búbánatának, vi-

rágról virágra röpködő kedvének bájos emlékeit lángokba dobja, hogy onnan egy szerencsés csuda háromszáz esztendő múlva szabadítsa ki. Érdekes, hogy az a világi szerelmes vers, mely e korból egész a legújabb időkig jóformán egyedül volt ismeretes, egy törökké lett magyar: Mehmed munkája, ki hitével és hazájával eszmekört is cserélt. Még Zrínyinél is e hangnak viszhangja zeng: a bűnei miatt isten által végpusztúlásra ítélt magyar nemzetnek megváltóra van szüksége; csakhogy már az ellenkező iránynak: az antireformatiónak szolgálatában. Kétségkívül a század legjobbjainak maradtak ránk e költeményekben emlékei. Mintha ide menekült volna e bíró nélküli korban mindaz, a minek joga volt ítéletet mondani. A fájdalom átjárja kezdődő költészetünk minden faját, egy helyt kétségbeesésben, panaszban, imában törve ki, másutt »a szívbe fojtva s ott méregre válva.« A meseíró Heltai úgy szövi állat-történeteit, hogy korának lesújtó viszonyait példázza általok; a rászedett keselyű és a beteg oroszlán a kor durva hatalmasaihoz szólnak. A históriás énekek költői is meg-megszakítják elbeszéléseik fonalát egy-egy könyörgéssel az ország nagyaihoz, hogy térjenek jobb útra. A harczi dicsőség verőfénye alig képes áttörni a nehéz ködöt, mely az egész társadalom fölött borong. Mikor Tinódi énekeit olvassuk, szinte látjuk magunk előtt a hallgató várurat körülvéve a hadi pályára készülő s a végház veszedelmes iskolájába adott nemes ifjaktól a mint az őrség minden perczben török vagy német támadásra vár s a környék beszorított népe utolsó falat kenyerét fogyasztja.

Ez a kor szülte az első irodalmi munkákat magyar nyelven, melyeket külső alakjoknál fogva — íróik dialogokba öntötték mondanivalóikat — színműveknek szoktak nevezni. Ezek is, csaknem kivétel nélkül, csatlakoznak koruk irodalmának általánosan uralkodó hangjához, melyen az írói egyéniségek csak belül képződhettek. A protestantizmus, mely nálunk is úgy lépett föl, mint új és jobb erkölcsök megalapítója, fogadja legelőször szolgálatába e műformát. Az első Prologus, mely Sztárai Mihálynak 1559-ben készült egyik színművéből, *Az igaz papságnak tiköré*-ből ránk maradt, mondókájának mindjárt legelején így beszél: »Nagy-sokan vadnak ez mostani időben, kiknek utálatos az igazság es kellyemetes az hamisság; böcsületes a hamis tu-

datlan papság es utalatos az igaz es isten igéje hirdető papság.« A régi egyház tanai ellen írt szatirához sorakozik töredékben fönnmaradt elődje: *A papok házassága* is. Szélesebb alapon épült s a társadalomnak több vérző sebét mutogatja a híres *Comico-tragoedia*, mely sokkal későbbi lenyomatokból ismeretes ugyan; de alapeszméjével, hangjával, képeivel, fenyegetőzéseivel és tréfáival a XVI. századnak eltagadhatatlan gyermeke. »Rész szerint vig, rész szerint szomorú« moralizálásával egyedül csatlakozik a keserű humor amaz első magyar termékéhez, mely Balassa Menyhért meggyalázására iratott. Egy futó tekintet tartalmára meggyőzhet, hogy egészen ama kor poésisének nehéz, fulasztó levegőjét szívjuk benne, melylyel foglalkozunk. A Jócselekedet itt hagyja az emberiséget, mely fölött a Vétek marad az úr. Oldalánál a Szenvedés és Türelem állanak. Ennyi az előjáték. A tulajdonképeni darab a dőzsölő gazdagról szól, ki Lázártól a morzsát is sajnálta; továbbá a rabló lator katonáról és a kegyetlen tiszttartóról. Mind főleg XVI. századi typusok, kiket a Halál poklokra kerget s az epilogban erkölcsi leczkét tart a közönségnek. Az úgynevezett jezsuita-dráma, vagy iskolai színmű első nyomairól itt hallgathatunk; ezek nálunk épen úgy, mint Németországon, hol Reuchlin kezdése után kaptak lábra, idegenből átültetett növények voltak, melyek kifejlesztésére nem, csak senyvesztésére volt hatása a hazai földnek és levegőnek.

De az elősoroltuk darabok között erkölcstörténeti érdekesség szempontjából egyik sem mérközhetik, távolról sem, a Balassa Menyhért árultatásáról írt *Comediá*-val. Alapgondolatában, alakításában, föllépteteti személyeiben, hangjában, tanúlságaiban a század legjellemzőbb terméke. Mi adta szerzőjének kezébe a maró gúny kemény ostorát, mi fakasztotta a humor keserű kaczajára? Nem más, mint az ország ama posztúlásának és vesztének siratása, melyet a Balassák júttattak e már-már kikerűlhetlen örvény szélére. Nem mi, a darab nyomtatója, Karádi Pál is kiolvasta ezt belőle, mikor bevezetésében »az maradék magyarországbeli vitézlő uraknak es fejedelmeknek, mindenütt lakoknak hívságben való megmaradást« kivánván, így ír: »Nem tűrhetem, hogy ki nem nyomtatnám és mindeneknek tuttára ne adnám . . . Eggyert azert, mert eleitűl fogvan, ah mint az magyar orszagi Cronika bizonittya, egesz

magyar orszag assok partolassert,es idegen fejedelmeknek valasztasaert, puztúla, vesze, es romla, meg utalvan az ű tulajdon es termezet szerint valo kegyelmes fejedelmeket, kiert ezutan is varjak az maradekok az ű veszedelmeket . . . Masert ezert, ... hogy mindenek ezt látván példát vegyenek ebből az árultatásnak eltávoztatására. Mert az egy Balassában nyilván általán fogva megláthattyák az Istennek mind irgalmasságának, hosszú ideiglen való várásának mivoltát, es mind rettenetes büntetésének es haragjának súlyságát, mert noha sok ideiglen elhalasztja ű az bűntetést: es a képutálást nem mindjárton jelenti ki: de azert soha büntetés nélkül el nem hatta es el nem hagya, hogy ezt értvén mindenek hivsségben ügyekezzenek az fejedelemnek szolgalni es mellette végig megmaradni az írásoknak intése szerint . . . . Csak arra intem Nagyságtokat, hogy az úristent félljétek az Kiralt tisztelljétek es minden hívsséggel legyetek: hogy az úr Isten is egy idéig az meg érdemlet es el végezet büntetést el halassza.«

Valóban kit sem választhatott volna alkalmasabbat a kor romlásra vezető bűneinek föltüntetésére a névtelen író Balassa Menyhértnél; senkit a szegény satirikus, kiben több joggal ostorozhatta volna a nyomorúltak fosztogatóját; senkit a buzgó, mély hitű protestans, kiben a csélcsap hitetlenség cynicusabban nyilatkozik; senkit a Zápolya-ház híve, ki e családot csufabbúl árúlta volna el. A lelkekkel, meggyőződéssel, hittel, karddal való kereskedésnek Balassa Menyhért e században főképviselője. Igyekezzünk nehány vonással a történeti emlékek s ez előttünk fekvő satira alapján egybeállitani képét.

BEÖTHY ZSOLT.

EGY ÁTTÉRÉS TÖRTÉNETE.

(1681)

Bár az 1669-iki zavargások ürügye alatt I. Leopold király kényuralmának egész súlyát a polgári- és vallásszabadság elnyomására fordította, s törvénytelen intézkedései által a közelkeseredés minden hangosabb kifakadásait elnémította is — de a kedélyek forrongását, szabadság után lángoló vágyát, a tompa megadásba sűlyesztett nemzetben el nem fojthatta; ellenkezőleg a szenvedélyek fölgerjedését az országban lappangó üldözöttek izgatásai, nem különben az Erdélybe menekült bújdosók fegyveres becsapásai, éveken át szították.

Ily viszonyok közt, mihelyt Tököly a porta segélyétől buzdítva a fölkelés lobogóját az ország fölső részeiben kibontotta, s rövid idő múlva fegyvereinek Késmárkot, Lőcsét megszerezte, a kitört mozgalom lángjai a dunántúli vidékekre is átcsaptak, és Vas-megye protestáns népét a szabadság diadalának biztató reménye merészebb nyilatkozványokra ragadta. — Mert alig hogy a fölkelő hadak győzelmeinek híre e megyébe elhatott, Kemenesalja vidékének legnagyobb részben protestáns nemessége késedelem nélkül Fekete István evang. püspököt, s volt kőszegi lelkészt Szászországból — hová még 1673-ban a pozsonyi törvényszék elől menekült, s ott Szász-Zeitz Móricz herczegtől, úgy a naumburgi polgároktól gyámolíttatott, visszahívta.

Fekete püspök 1679-ik november havában hazájába visszatérvén, négy hétig Kőszegen nejénél rejtőzött, honnét ennek halála után a Kemenes-aljiak ismételt sürgetésére Ostfy-Asszonyfára indúlt, hol Ostfy Miklós várkastélyában előzékeny fogadtatásra talált. Megérkezésének hírére az egész vidék tömegesen üdvözlé-

[1]) Kútforrások: A kőszegi jezsuiták évkönyve, s a városi levéltár.

sére sietett, s a protestáns urak különféle kitűntetésekben részesíték, s egyszersmind személyes biztonsága tekintetéből, mintegy 300 fegyveres önkénytes vállalkozott védelmére. A püspök haladék nélkül egyházi föladatához fogván, hitfelekezete számára lelkészeket, tanítókat alkalmazott, tanodákat rendezett, s átalában püspöki hivatását korlátlanúl gyakorolta, sőt Kőszegre is lelkészeket nevezett ki, több más egyént pedig megbízott, hogy a városi lakosságot izgassák, s Tököly ügyének nyerjék meg. — Ámbár amazok a jezsuiták éber őrködése, de különösen a katholica hitre áttért Újváry András városbíró óvatos intézkedései miatt állomásaikat el nem foglalhatták, ezek pedig megbízatásukat nem érvényesíthették, de a helybeli protestánsok titokban a vidéki háborgókkal folytonos összeköttetésben állottak, s a mozgalom ügyét előmozdítani törekedtek.

A viszonyok ezen állásáról Lipót király értesíttetvén, hogy a mozgalom szélesebb terjedését megakadályozza, s a fenyegető veszélyt a dunántúli részeken még csírájában elfojthassa, azonnal, s több ízben szigorú parancsot küldött Ostfy Miklóshoz, súlyos büntetés terhe alatt meghagyván neki: hogy megbélyegzett vendégét továbbra pártfogolni ne merészelje, s házából tüstént útasítsa ki, nem különben a püspök őrizetére oda gyűlt fegyveres őrséget hazamenetelre kényszerítse. Hasonértelmű parancsokat intéztek a zavargókhoz Batthyányi Kristóf tábornok, és Draskovich Miklós gróf komolyan fenyegetve őket: hogy a fegyvert letevén házi tűzhelyeikhez térjenek, s a már egyszer száműzött pártütő püspököt semmi szín alatt és semminemű segélylyel se támogassák. De ezen fenyegetések daczára együttesen kinyilatkoztatták: hogy a parancsok előtt meghajolni nem fognak, s a vendégül befogadott püspököt »utolsó csepp vérig« fogják védelmezni.

Ezen makacs ellenszegülés folytán a bécsi kormány Győrből a német őrséget súgár ágyúkkal fölszerelve az engedetlenek megzabolázására Ostfy-Asszonyfára rendelte. A mint a német katonaság közeledett, a várkastély őrsége a túlnyomó erővel megmérkőzni képtelennek látván magát, azonnal szétoszlott, a német had pedig Ostfy Miklósnak védtelenül hagyott várkastélyát földig lerombolta.

Fekete István ezalatt Saárvári János iskolamesterrel, szökésben keresvén menekülést a Rábán át szerencsésen Csallóközbe jutott, honnét Pozsony felé előbbi menhelyére: Szászországba igyekezett. Menekülése közben azonban Morvaország határán Feldsperg városban, midőn további utazhatása végett fuvart fogadna, s magyar öltözetben lévő szökevény társához latin szavakat intézne, a fuvaros őket gonosztevőknek tartván, mint veszedelmes egyéniségeket a község előljáróságának följelentette. Az előjáróság az utasokat a városból akadály nélkül kibocsátotta ugyan, de alig haladhattak csekély távolra, előre küldött poroszlói által letartóztatta. Származásuk és utazásuk czélja iránt kihallgattatván, hosszabb fenyegetések és zaklatások után bevallották: hogy magyarországi evangelicus száműzöttek, és Szászországba kívánnak menekülni. A letartóztatott foglyokrúl Lichtenstein herczeg, a város ura Leopold királyt értesítvén, ennek rendeletére fegyveres őrizet mellett Bécsbe kísértettek, hol egymástól elkülönözve erős fogságra vettettek. Innét félév múlva Pozsonyba hurczoltattak, hol réműlettel esett tudomásukra: hogy ide szállíttatásuk Kollonits Lipót kívánságára történt. Kétségbeesett helyzetükben a foglyokat Kollonits több alkalommal fölkereste, azon czélból: hogy majd kecsegtető ígéretek, majd aggasztó fenyegetések által őket a kath. vallásnak megnyerhesse ezenkívül gyakrabban egy jezsuitát küldött hozzájuk a börtönbe, ki végre Fekete Istvánt az evang. vallás elhagyására hajlandóvá tette. A mint a püspök áttérési szándékát kijelentette, azonnal békóiból föloldoztatván, szabadlábra helyeztetett, s a pozsonyi jezsuiták székházában kellő kényelemmel elszállásoltatott, s ezenkívül Kollonits öt polgári öltözékkel és 100 tallérral ajándékozta meg.

Miután a püspök a kath. vallás ágazataiba elegendőképen be lőn vezetve, 1681-ik év fekete vasárnapján a Szent-Márton védelme alatt álló pozsonyi egyházban, ünnepélyes szertartások mellett számos nép jelenlétében, áttérésének okát és határozatát latin, magyar és német nyelven kinyilatkoztatván, a kath. egyház kebelébe magát fölvétette.

Ezen szertartáshoz, a még mindegyre vallásához makacsúl ragaszkodó Saárvári János iskolamestert is elvezették, s pedig

azon sikerrel: hogy meghatva társa példájától, úgy az ünnepély benyomásaitól, szinte megtagadván előbbi hitvallását, katholicussá lenni eltökélette magát, s a következő Úrnapján hitváltoztatását ünnepélyes szertartások kíséretében kijelentette. Kollonits az újoncz hívek lakhelyéül Kőszeget jelölte ki, hol Fekete a jezsuiták székházában szállásoltatván el, itt mindaddig szívesen látott vendégként tartatott, míg összes javait — melyek száműzetésekor elkoboztattak — a királyi ügyésztől vissza nyerte.

1683-ban, midőn Mednyánszky Pál kamarai titoknok, mint a városi tisztújítás vezetésére kiküldött kir. biztos az evang. városi tisztviselőket állomásaikból elmozdította, s az egész belső és külső tanácsot katholicus egyénekből szervezte, Fekete Istvánt város bírónak nevezte ki, mely hivatalában 1692-ben bekövetkezett haláláig megmaradt: s új urát és hitét épen oly buzgalommal szolgálta mint azelőtt a régit.

CHERNEL KÁLMÁN.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Oláh Miklós, II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. cancellár, esztergomi érsek és kir. helytartó Levelezése. Közli *Ipolyi Arnold* m. akad. igazg. és rend. tag. Budapesten, 1875. A m. t. akadémia könyvkiadó hivatala. (A magyar történelmi emlékek, első osztályának — Okmánytárak — 25-ik kötete) XXXIX. és 640 l.

A nagy Vico Scienza nuovájában mondja, hogy az emberiség társadalmi fejlődése körben mozog. Bizonyos időszakokban visszatér a pontra a honnan kiindúlt, hogy ismét újra kezdje pályafutását. E tan — úgy látszik nekünk — nagy igazságot tartalmaz, egy kis tévedéssel. A történelem tüneményei közt vannak olyanok, melyek hasonlítanak egymáshoz, de nincsenek azonosak. A körforgás helyett tehát inkább mondhatnók, hogy az emberiség, vagy csak arról szólva, miről alaposabb és részletesebb ismereteink vannak, az *európai* emberiség — egy ösvényen halad, mely csigavonal módjára köröskörül kanyarogva vezet egy hegyre föl vagy hegyről le. Útjának minden kanyarulatánál eltűnik szeme elől a hegynek egyik oldala, a másik oldalon találja magát, és látja azon vidéket, melyen talán már áthaladott, de az útnak alsóbb avagy fölsőbb fokán, látja azt ismét, de magasabb vagy alacsonyabb szempontból, tisztábban vagy homályosabban. Szóval — elhagyva a sántikáló hasonlatokat — annyi talán bizonyos, hogy az emberiség fejlődésében időnként, lassan, fokozatosan, de ellentállhatatlan erővel föltámadnak eszmék, tárgyak, melyekről mindenki hitte már, hogy régen el vannak temetve; csakhogy más emberek fejében, más viszonyok közt mégsem a régiek többé és nem a halottak föltámadását, hanem egy fordúlatát jelentik a pályának, a melyen az emberiség — szeretjük hinni, hogy *előre* — halad.

Egy ily fordúlatot jelez az áramlat is, a középkor végén és az újkor elején, melyet Renaissance-nak szoktunk nevezni. Pápák és fejedelmek, egyházi nagyok és reformatorok, theologusok és bölcselők, katonák és jogászok egyaránt vetekedtek, hogy az ó világot sírjából kiássák, s új ideálokat teremtsenek az európai emberiségnek, azok helyett, melyeket a középkor kezdete óta követett. Mert a Renaissance több volt, mint az ó-kori classicus íróknak fölelevenítése. Róma és Hellas nagy írói, úgy hiszem, a műveltség és ízlés bizonyos fokán mindenütt föl fognak éledni, fognak olvastatni és tetszeni: de nem valószínű, hogy a földgömb bármely civilisatiójánál, melynek elődei nem a görögök és rómaiak voltak, ismétlődhetnék az, mi Európában a Renaissance által történt. Akármint szépítjük is a dolgot: az a pogány, római-görög szellemnek föltámadása volt a kereszténység ellen, mely magával ragadta mint önkénytelen eszközöket: V. Miklóst, X. Leót, Erasmust és Melanchthont, ép úgy mint Loyola Ignácznak éles eszű és sasszemű társaságát.

Egy fontos lánczszem volt, talán fontosabb mint a reformatió, ama negativ mozgalomban, mely Comte Ágostnak megjegyzése szerint a középkor vége óta működik, s mindazt, mit a középkor épitett, lerombolni törekszik. Ezzel azonban nem akarunk kárhoztató ítéletet mondani. Nem is kell a negatio értelmét a szónak legszorosabb, legkizárólagosabb értelmében venni. A természetben, s így a történetben is, nincs merő negatio. A halálból is élet fakad, és nincs rombolás, mely legalább a talajt új épitésre elő ne készitené. De használnunk kell e szót viszonylagos értelmében, ha — mint a természettudományi irány és positiv módszer barátai — az európai társadalom kiindúlási pontját a középkor kezdetétől számítjuk, a honnan indúlnak ki nyelveink, nemzetiségeink, erkölcseink, országaink, társadalmi viszonyaink, — mert csak a vallást és jogunk egy részét hoztuk át az ó világból; ha, megemlékezvén az axiomáról, hogy a természetben nincsen ugrás, de nincs is megállás, egy ezredéves fejlődést merő kinövésnek, kóros állapotnak, gyomnak nem tekinthetünk, melyet teljesen ignorálni kell, melyről úgy szólhatunk, mint Alceste — ha nem csalódunk: a »Misanthrope«-ban — a középkori épitészetről: ces monuments odieux des siècles ignorants: mert akkor

a Renaissance-nak működése legnagyobb részében csakugyan egy óriási, habár természetes anachronismusnak fog föltünni, mely — tisztelet a kivételeknek — általában csak satnya és ephemer életü gyümölcsöket tudott teremteni. Sajátságos, de nagyon természetes, hogy a Renaissance ott teremtett valódi becsü müveket, hol a létező viszonyok bilincseiből teljesen ki nem bontakozhatott, geniusát — az ó-kor utánzását, *szolgai utánzását* — korlátlanúl nem követhette: mint például az épitészetben. Chambord erdeiben vagy a szajna-melléki sárfészekben, a régi világnak leglelkesültebb tisztelője sem épithetett úgy, mint Athen vagy Korinth derült ege alatt, s e kényszerüségnek köszönhetjük a Louvret, köszönhetünk oly stylt, melyet még most is gyönyörködve használunk föl lakházainkhoz. Korlátlanúl csaponghatott azonban az irodalomban, és mit tapasztalunk? Daczára a classicusok nagy és termékenyitő hatásának a Renaissance-nak sajátlagos termékei, a humanisták müvei, alig szót érdemlő kivétellel, méltó feledésbe süllyedtek. Lángelmék müveivel nem törődik többé az emberiség, s legföljebb azok munkássága maradt fenn, kik mint a jogászok — a Cujaciusok, Godofredusok — practicus czélokat tartottak szem előtt. Most már a Chanson de Rolandot s a Niebelungent nem adnók oda az összes humanista irodalomért. Villehardouin vagy Joinville »barbár«, rövid időszakokrúl szóló elbeszélései becsesebbek Paulus Aemilius kicsiszolt, classicus modorú franczia történeténél, és hogy hazai példát is emlitsek, alig hiszem, hogy volna valaki, ki Rogeriust többre ne becsülné Brutusnál, kinek majdnem minden lapján a régiek affectált utánzásával, de aránylag igen kevés valódi történettel találkozunk.

Az európai társadalom e stadiumától Magyarország sem maradt ment. Mátyás király — egyike a legeurópaiabb magyaroknak — már egy félszázaddal I. Ferencz *előtt* törekedett a római és görög muzsákat az Alpeseken innen meghonositani és Oláh Miklós, a nagy királynak unokaöcscse, hasonló volt hozzá a régiek szeretetében. A papi pályára lépvén, II. Lajos királynak titkárává lett s a szerencsétlen királyt a mohácsi csatatérre kisérte. Kevéssel az ütközet előtt a király Budára küldé a királynéhoz — Máriához — vigye neki hirül, hogy ő szembe fog szállni a törökökkel. Oláh ezután a királynénál maradt, rövid időközöket

kivéve, tovább mint 10 esztendeig, hol közelebb, hol távolabb a hazától, a mint a szerencse és kilátások engedék, Znaimban, Linzben, Insbruckban, Agostában és végre Belgiumban, hová az özvegy királyné 1531-ben bátyjának, V. Károly császárnak helytartójaképp ment. Levelezése, melyet az olvasó az előttünk fekvő gyűjteményben vesz, e bujdosása alatt keletkezett, s az utolsó levél 1538-nak második feléből van keltezve. Oláh még itt nem a kanczellár, az esztergomi érsek, ki nyomokat hágy hazája történetében: hanem a buzgó humanista, ki legnagyobb érdekkel kíséri korának szellemi, de politicai mozgalmait is, görögül tanúl és végre munkát ír: Attiláról és Magyarország helyrajzáról. E levelek érdekes adalékot képeznek hazánk történetéhez a XVI. században. Habár tartalmuk nem is mind új, nem is mind igaz, mindegyikben meg van a közvetlenségnek ama bája, mely nemcsak a történetírónak, hanem minden a múlt iránt érdeklődő ember figyelmét is oly nagy mértékben képes lekötni, s a mely még tévedéseiben is oly tanúlságos. Legfontosabb azonban e levelezés műveltség-történeti szempontból. »Belőle értesülünk« — mondja Ipolyi rövid, de csinos bevezetésében — »mikép hazánknak egyik itthon képzett férfia a művelt küföld egy része tudós férfiai egész körének központját képezi éveken át,« és még a külföld is érdekkel fogja olvasni, ha nem mást, a leveleket, melyeket a nagy Erasmus váltott »barátjával« Oláh Miklóssal.

Midőn Oláh királynéjával a külföldre ment, a humanismus ép nagy lendületet vett az Alpokon innen. E kor volt az, melyben I. Ferencz uralkodott, Chambord és Fontainbleau épült, a Morusok és Budeusok, a Scaligerek és Stephanusok működtek és Erasmus, bár pályája végén még élt, a férfiú, — hogy Martin szavait idézzem — [1]) »ki páratlan finomsággal és tűzzel írt latin röpiratában a jelent az ó-korral szemben állitván, s az egyház és az európai társadalom visszásságainak elevenére tapintván, a szellemeket Európa egyik végétől a másikáig mozgásba hozta«. Vele Oláh elég sűrű összeköttetésben volt.

Van néhány levél Ursinus Veliushoz a történetíróhoz, kinek Oláh adatokat szolgáltatott a hazai történet leggyászosabb

[1]) Histoire de France VII. 484 l.

szakához, a mohácsi csatáról: irodalmi levelezése többi személyei azonban, a Nonniusok és Resciusok, az Orydryusok és Mauchiusok commentar nélkül alig lesznek ismerősek az olvasó előtt. Ezek leveleiben sokszor találkozunk azon affectatióval és pedansséggal, mely ama kor tudósainak leveleit most már a legtöbb esetben oly furcsa olvasmánynyá teszi, s magasztalásaik és bírálati megjegyzéseik gyakran nagyon emlékeztetnek a beszélgetésre, mely Trissotin és Vadius közt foly Molière-nek »Tudós nőiben«. De sietünk megjegyezni: hogy Oláh nem mutatkozik sem Trissotin, sem Vadiusnak, s Eramus leveleiben már egészen tiszta, egészséges légkörben vagyunk, a melyben a mai kornak gyermeke is jól érezheti magát.

Erasmus — úgy látszik e levelekből — nagyon megkedvelte Oláhot, és őt »inter praecipuos amicos adscripsit«. A nagy tudós egyidőben előre járt a szabadelvű irányban; elkeseredett harczott folytatott a barátokkal, kik együgyüségükben is megsejték a humanismusban lappangó pogány szellemet, és megkísértették ellentállni annak, minek akkor ellentállni nem lehetett. De épen e barátok sorából támadt egy óriás, ki messze túlszárnyalta azt, mit a finom de gyönge lelkű tudós még álmodni is alig mert. Erasmusnak nem tetszett Luther reformatiója, melyért sokan a katholicusok közül őt okolák. Egyideig hallgatott, de végre az emberi szabadság védelmére fölszólalt a wittenbergi reformator »Servum arbitrium«-a ellen. A harcz kimenetele nem lehetett kétes. A felekezetiesség, egy nagy realitás, állott szemben azon halvány, vékony, ideális valamivel, mit Erasmusnak egyik szellemes életírója »keresztény bölcsészetnek« nevez. Luther nem czáfolta meg, de összezúzta Erasmust. Kedves Bázeléből kiüldözték a reformátorok. Némely barátjai, kik éltüket adták volna érte — írja Oláhnak (89. l.) némi keresettséggel, de szépen: — »adeoque desierunt esse amici ut homines etiam esse desierint.« Freiburgban élt tehát az osztrákház alá tartozó Breisgauban, midőn Oláhhal megismerkedett. Oláh hiába iparkodott őt Németalföldre édesgetni, »mert Brabantban« — felelé Erasmus — »a barátok uralkodnak, a kiknél nincsen ostobább és durvább faja az embereknek« »quo genere hominum nihil stolidius nihil immitius,« (23. l.)

Halálát Oláh – 1536-ban — megsiratta egy elegiában és több sírversben, igazi humanista módra, szép latin versekben, baráti érzéssel, de keresetten és költészet nélkül.

Oláh is mint Erasmus, nem szerette a reformatiót. Idegenkedett tőle s egész horderejét — úgy látszik, legalább akkor még — nem approfondálta. 1530-ban jelen volt az ágostai birodalmi gyűlésen, de az esemény, mely azt világhírűvé tette, az ágostai hitvallás benyújtását, nem említi. Későbbi leveleiben a »Zwingliana« és »Oecolompadiana« pestisről beszél, de azért nem tetszett neki a tűz és vas, melylyel az új hit követőit Németalföldön és Franciaországban — »in Gallia Celtica!« — üldözni kezdék. Hydrát emleget, melynek minden levágott fej helyett új nő: de hozzáteszi, hogy azt inkább tanítással lehetne kiirtani. (548 l.).

E szelidség mellett a vallás dolgában még egy vonással találkozunk leveleiben, mely őt oly szeretetreméltóvá teszi, és ez: hogy hazájáról sohasem felejtkezik meg, hogy magyarnak lenni soha meg nem szűnik. »Azt hiszed — írja Ursinus Veliusnak 1532-ben Brüsselből — hogy annyira philosophus tudok lenni, hogy hazámnak, mely szült és nevelt, szerencsétlenségén, testvéreim, rokonaim, barátaim veszélyén meg nem indúlok?« Ferdinánd királyhoz nincs levele, melyben ne sürgetné, ne búzdítaná, igyekezzék segíteni Magyarország szerencsétlen sorsán, s irodalmi munkásságának legnagyobb részét is a hazának múltjának és jelenének megismertetésére fordítá. E mozaik darabok azonban még nem ismertetik meg velünk Oláhot egészen, habár életéhez, jelleméhez becses adalékot nyújtanak, s azért is örömmel üdvözöljük Ipolyi ígéretét, hogy Oláh Miklós korát és életét egy külön monographiában fogja megírni, mely föladat minden tekintetben méltó ez Oláhval sok tekintetben rokonlelkű főpap finom, szellemes tollához.

PAULER GYULA.

Mährens Allgemeine Geschichte. Im Auftrage des Mährischen Landesausschusses dargestellt von Dr. B. Dudik O. S. B. VII. Band. Vom Jahre 1278 bis in den August 1306. Brünn. 1876. Verlag des Mährischen Domestikalfondes. 8-r. 371. l.

Az újabb magyar történetírásnak azon kétségtelenül nagymérvü haladás daczára, melyet fölforgás, forma és az anyagkészlet tekintetében fölmutat, egyik árnyoldala, hogy nem fordít kellő figyelmet azon országoknak történeti publicatióira, melyekkel Magyarország érintkezésben és összeköttetésben állott. Erre nézve úgy látszik elődeink mögött elmaradtunk. Közkönyvtáraink a jelen század elejéig megjelent külföldi nagy forrásmunkákat hiány nélkül bírják; ellenben az újabb munkák legnagyobb részét nem fogjuk megtalálni. Ez oda mutat, hogy a történettudomány művelői azokat épen nem, vagy csak kivételesen keresték; és hogy a külföldi irodalmakat a magyar történelem szempontjából alig kísérte valaki figyelemmel.

Fölösleges volna fejtegetni, mily gyarapodást nyerhet hazai történetírásunk azon anyag értékesítése által, melyet a külföld nyújt.

Bizonyítja azt az előttünk fekvő munka is, mely egy kiterjedésre nézve csekély, történelmi szereplésére nézve jelentéktelenn szomszéd tartománynak történelmét tartalmazza.

Egyébkint a kis Morvaország nagy buzgalmat és áldozatkészséget fejt ki múltjának földerítése körül. A tartományi rendek választmánya bőkezűen szolgáltatja a költséget egy példás lelkiismeretességgel szerkesztett »Codex Diplomaticus Moraviae« [1]) és egy nagy szabású történeti munka kiadásához. Az utóbbi írójának lehetővé tette, hogy kutatásait Svédországig és Rómáig terjeszsze ki. [2]) Mire megindúlt a munkának közre-

[1]) Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkunden Sammlung zur Geschichte Mährens. Im Auftrage des Mährischen Landesausschusses. Herausgegeben von Vincenz Brandl. Ekkoráig kilencz kötet jelent meg. A kilenczedik az 1356—66 éveket tartalmazza.

[2]) *Forschungen in Schweden* für Mährens Geschichte. Im Auftrage des Mährischen Landesausschusses im Jahre 1851 unternommen und

bocsátása. A VII. kötet imént hagyta el a sajtót, és csak 1306-ig terjed.

Dudik munkájának azonban nemcsak terjedelme és gazdag forráskészlete képezi előnyét. Ezzel dícséretes tárgyilagosságot kapcsol össze. Távol tartja magát a szláv ábrándok- és aspirációktól, melyek cseh írótársainak ítéletét gyakran félrevezették. A magyar nemzet iránt, melynek történeti irodalmát ismeri és használja, méltányos tud lenni, sőt rokonszenvet is bizonyít. Nem utánozza azokat, kik a magyarok által a IX. században a Nagy-Morvaországra, és a XIII. században Ottokár birodalmára mért csapásokat a nemzeti érdek szűk látköréből ítélik meg, és haragot tartanak még a mai nemzedékre is.

Épen azon korban, melyet az előttünk fekvő kötet tárgyal, kétszer jő hazánk Morvaországgal és uralkodóival nagy horderejű érintkezésbe. Először a March-mezőn vívott csatában, midőn a magyar hadak döntik el Ottokár sorsát. És másodszor az Árpádház kihalta után, midőn Magyarország a Przemisl házból kap rövid időre uralkodót.

A II. István és IV. László által Ottokár ellen viselt háborúknak történetét a VI. kötet tárgyalja. Abban sok új részletet találhatni, melyek a magyar történetírók figyelmét kikerülték. A VII. kötet a marchfeldi csata után kezdi meg elbeszélését, és annak következményeit adva elő, alaposnak kell tartanunk azon szemrehányást, melyet az akkori magyar államférfiaknak könnyelműségökért tesz, hogy míg Mainhard tiroli gróf sokkal jelentéktelenebb szolgálatokért Karinthiát nyerte jutalmúl, IV. László elmulasztotta kizsákmányolni a győzelmet.

Különös találkozása az eseményeknek, hogy épen a marchfeldi ütközet huszonharmadik év fordúlóján (1301. aug. 27.) tették II. Ottokár unokájának fejére a magyar koronát.

Dudik munkájából látjuk, hogy azok között, kik a gyermek-királynak Budán főtámaszai valának, előkelő helyet foglal el a szilézíai származású Muskata János krakói püspök, a ki Róbert-Károly ellen kifejtett sikeres tevékenysége miatt Bu-

---

veröffentlicht von Dr. B. Dudik. Brünn, 1852. *Iter Romanum* im Auftrage des hohen Mährischen Landesausschusses in den Jahren 1853 und 1853 unternommen und veröffentlicht von Dr. B. Dudik. Bécs, 1855. 2 kötet.

casino Miklós pápai követ által megidéztetett. Figyelemreméltó az utóbbinak 1301. őszén a pápához intézett jelentése, mely szerint a cseh király már megbánta, hogy fiát Magyarországba küldötte, és csak szégyen tartja vissza attól, hogy igényeiről véglegesen lemondjon.

De a pápai követ roszúl volt értesülve. Midőn VIII. Bonifácznak 1302. junius 10-én kiadott bullája Wenzel igényeit elutasította, atyja a cseh király a maga és fia nevében véd- és dacszövetségre lépett IV. Fülöp franczia királylyal, a pápa leghatározottabb ellenségével. Mindazáltal ugyanakkor a pápához is küldött követeket: két ó-budai kanonokot és egy Johannes Romanus nevű világi jogtudort. Ezeknek igyekezetei sikertelenek valának. A pápa 1303. junius 11-kén fölszólította Albert német királyt, hogy Wenzelt a magyar tróntól foszsza meg. Bár a pápa nemsokára meghalt, Albert komoly készületeket tett a megbízás teljesítésére. 1304. tavaszán értesítette Róbert-Károlyt, úgy szintén a magyar főpapokat és főurakat, hogy Neuburgból Morvaországba akar törni, és fölhívta őket, küldjék ők is hadaikat zászlaja alá.

A hadjárat nem jött létre. Wenzel lemondott Magyarországról. Dudik helyesen jegyzi meg, hogy erre a cseh királyt nemcsak az a körülmény indította, hogy fiának életét veszélyeztetve hitte. Politicai tekintetek vezérelték. Okúlva Ottokár példáján, inkább lemondott az egyik koronáról, mintsem mindkettőt veszélyeztesse.

Az idősebb Wenzelnek magyarországi hadjáratáról új adatokat D. munkájában nem találunk. De nevezetesek a részletek, melyeket a cseh király és Albert között 1305-ben folytatott alkudozásokról közöl. Otto bajor herczeg volt ezekben a közvetítő. És nem valószínűtlen, hogy szolgálatai jutalmául engedte át neki Wenzel a magyar trónra tartott igényeit és a koronázási kincseket.

Az újabban hazánkban és Olaszországban közrebocsátott új kútforrások kívánatossá teszik, hogy az Árpád-ház kihaltát követő viszontagságos évek történetét, avatott toll tüzetesen megírja. F. V.

Bereg-vármegye leírása. Írta *Lehoczky Tivadar.* I. rész. Budapest, Aigner Lajos, 1876. K. nr. 72 l.

Több évi kitartó és eredménydús szorgalom gyümölcse gyanánt előttünk van Bereg derék történetbúvára tollából, e megye átalános leirásának csekély terjedelmű, de gazdag tartalmú első füzete.

Évek óta várjuk e monographiát és örvendünk, hogy a nehéz idők, megjelenését nem akadályozták.

Szerző az első részben a megye őskorának tárgyalásával indítja meg leirását.

Megvalljuk, nem vártuk, hogy szerző az ily egyediratoknál helyes okkal követett rendről, mely előbb a természeti viszonyokat és csak azután a történetieket tárgyalja, letérend és az első lépés helyett mindjárt megteendi a másodikat.

A régészeknek azonban természetesen nem lehet kifogásuk ez eljárás ellen; ellenkezőleg köszönettel veszik, hogy szerző tömérdek ősrégészeti adatait már most az idei őstörténeti congressus megtartása előtt, tette közzé s igy becses anyagot ad rendelkezésökre.

A ki már nem tudta előbb is, megtudja e füzetből, hogy Lehoczky az, ki Bereg-megyét az ősrégészetnek meghóditotta. Ő tette ez ismeretlen földet olyan régészeti provinciává, mely mainap a haza leggondosabban átkutatott megyéi között sorakozik. L. se időt, se fáradságot nem kímélt. Bejárta a megye minden zugát, fölkutatta az őshalmokat és sánczokat, sokfelé maga ásatott, másfelől meg az esetleg szinre került leleteket gondosan összeirta és megmentett, a mi csak megmenthető volt. Igy őskor tárgyakból sok száz darabra menő érdekes gyűjteményt hozott össze (mely bizonyára az idei őstörténeti congressus alkalmával az országos kiállitás egyik fénypontja lesz), s igy képes lőn a megye területén tett kutatásainak hosszú sorozatát e füzetben közzé tenni.

Szerző rövid átalános bevezetés után bejáratja velünk az

egész megyét s vidékről vidékre vivén bennünket minden fontosabb mozzanattal megismerteti az olvasót.

Útját a megye délkeleti szélére eső Beregszász vidékén kezdi, hol a kis rigói halmot ássa, majd Kustánfalvára tér és ott hasonlókép két őshalmot nyit meg, ezután Závidfalva kőszerszámokban oly gazdag vidékét mutatja be és a Szernye-tó szélein fölfedezett gazdag kőeszköz-telepekre utal. Szóba kerülnek a klacsanói, pósaházai nagy-gúti ásatások, valamint a fejércsei és nagyberegi, a miszticzei és ilosvai ősleletek. Majd ismét délnyugatra indúlván, a dobronyi leletet említi, gondos figyelemmel végig megy a Latorcza völgyén és mindenünnen kő-, bronz-, arany-, vas- és ezüstrégiségeket, ősrégi malomköveket és urnákat hoz magával és bizonyosak vagyunk, hogy semmi ősemlék, semmi lelet nem kerülte el figyelmét.

Íme egy szorgalmas és lelkes régiségbúvár, a ki át van hatva az ősrégészetnek, e nálunk még meglehetősen új ismeágnak fontosságától. Jól tudja, hogy e tudomány csak terjedelmes synthesisen épűlhet, melyre az anyagot az ország minden zugából össze kell hordani.

Mert mi tagadás, e tudomány jobbára még csak az anyaggyűjtés stádiumában van, s ez nemcsak honunkról, de a külföld legnagyobb részéről is áll.

Csak óvatosan és föltételesen szabad átalánosabb tételeket fölállítani és veszedelmes dolog merész hypothesisekkel fogni a kutatáshoz, mert a kívánt elfogúlatlanság könnyen megzavarodik.

Kimondjuk őszintén és daczára azon nagy tiszteletnek, melylyel szerzőnek tudományunk érdekében tett fölötte becses szolgálatai fejében tartozunk: szerző könyvének azon részletei, hol ily átalánosabb érvényre igényt emelő állitásokat koczkáztat, legkevésbé voltak inyünkre.

Itt csak néhány ilyen kitételre utalunk.

Midőn a 10. lapon sz. azon népről szól, melytől az itt lelt kő- és bronz-eszközök erednek, azt jegyzi meg róla, hogy az már a polgárosodás ismeretes négy fokozatán áthaladt, és úgy mond: »*bizton állíthatni, hogy távol az országban különböző számos*

helyeken előfordúló obsidian és bronztárgyak, szintén ezen népfajnak tulajdoníthatók.« Jó volna, ha ily egyszerű mondással az u. n. kőkori és bronz-culturának nehéz kérdését meg lehetne oldani! Más nép-e az, mely Európa különböző vidékein a kőeszközök helyébe léptette a czél irányosabb bronzkészítményeket, és ha más nép, tehát minő nép volt az, nem egy régésznek fejtörésébe került már! Szükséges-e itt emlegetni, hogy a nehéz problemának már jócskára megnőtt irodalma van, melyben a phoenikologok, celtisták, etruskologok, indogermanisták és több egyéb hypothesis védői egymás ellen síkra szállanak!? — Ha átcsapunk a következő lapra, ott szintén egy véleményre találunk, mely általános fogalmazása miatt tarthatatlan. Ez azon nézet, midőn az arany-karikák és egyéb ékszerek kezdetlegességéből azt következteti sz., hogy azok birtokosai a drága ércznek nem tulajdonítottak különös értéket. Ha e leletekből az következnék mit szerző hisz, akkor az elegantiával készült (szintén barbar) szarvasszói aranyékszerekből vagy a szabolcsi karpereczekből az ellenkezőt lehetne következtethetni! Vagy más néptől valók e a szomszédos vidékeken lelt ékszerek mint a beregiek? Ki felel e kérdésre?

Azt sem helyeseljük, hogy szerző Homerost és Horodotost emlegeti a helyett, hogy itt hazánkban a szomszédos Oroszországra vagy Németországra is vetné pillantását.

Egy helyen ugyan sz. fölhozza Németországot, mikor a 48. lapon a kővárak, kőkerítések, földtöltések stb. kerülnek szóba, de akkor oly általánossággal, hogy teljességgel nem lehet megnyugodnunk szavaiban. Ugyanis azt tartja, hogy földtöltések ott is fordúlván elő »minthogy azok alkata és szerkezete a mi régi *hasonló* erődítésünkkel teljesen egyenlő: bizton vélelmezhető, hogy ugyanazon kor és ismeretlen nép művei és maradványai.«

Ha csakugyan megvan a hasonlatosság, akkor talán szerző vélekedése megállhat: csakhogy előbb részletes utánjárással a hasonlatosságot meg kell állapítani!

Ép oly kétes értékűnek tűnik föl a mit szerző az 55. lapon a halmok ősrégi voltáról fölhoz. Úgy mond: »Különösen nálunk is sűrűen találtató halmokat a szomszédos németek Hunnenbetteknek nevezik, mely elnevezés azonban még a hajdani keltáktól ered, ezeknél »hynbed« egykor annyit jelentvén, mint régi sír. S

így, minthogy »a két ezred év előtt itt élt kelta nép már mint régieket ismerte, a kétségtelenül beköltözésekor már itt talált halmokat, azok ősrégi voltára arról is következtethetni.«

Erre így felelünk. Ép oly bizonyos, hogy vannak nálunk halmok, melyekről mondhatni, hogy hasonlítanak a Németország egyes vidékein előfordulókra, a mint bizonyos az is, hogy *abból*, mert a németek halmaikat sok helyütt »Hunnenbetten«-nek vagy »Hünengräber«-nek nevezik, *nem* következik, hogy a *magyar*-földi halmok már a celták előtt léteztek. Qui bene distinguit stb.

Az is kérdés tárgya, vajjon az ide költözött celta nép itt találta-e már egytől-egyig a halmokat? Mert talán sikerül majd mégis oly halmokat találni, melyek e sokat emlegetett néptől valók, s csak akkor fogjuk szellőztethetni azt, mit szerző itt bizonyosnak hirdet. T. i. akkor fogunk tovább mehetni, és kérdhetni hogy hát azon halmok, melyekben primitívebb eszközök vannak, kiktől valók és hasonlókép: azon halmok, melyekben előbbrehaladt míveltség nyomait leljük, kiktől erednek? Tudom ugyan, szerzőn kívül voltak és vannak más hazánkfiai is, kik hasonló határozottsággal nyilatkoznak a honi halmokban eltemetett népek iránt, de bizonyos, hogy legtöbbnyire nem körültekintő vizsgálat útján érlelődött meg bennök e vagy ama nézet, hanem az ismeretes »sic volo, sic jubeo« módjára!

Hogy a celták mikor jöttek? Megmondja szerzőnk az 56. lapon: akkor mikor Magyarországban már a vaskor javában virágzott! Mely érvekre alapítja sz. e sajátságos nyilatkozatát, jó lesz magában a könyvben elolvasni.

Kevésbé ütközöm meg szerző azon hitében,(19.lap)hogy a tébi halom fölásatása alkalmával egy, női hamvakat magában rejtő vederben két bögrét lelvén, azt tartja, miszerint a két egyenlőtlen nagyságú bögrécske az elhúnyt nő nagyobb és kisebb gyermekét jelzi s hozzáteszi, hogy ez »hajdani évezredek előtti temetkezési szokás és vallási kultusz kifolyása«!

Minden kisebb körben mozgó búvárnak meg vannak kedvencz eszméi! Világért sem küzdünk ellenök, s ha itt ez egyet

mégis fölemlítettük, azért történt, nehogy valamelyik jámbor olvasó színaranynak fogadja!

Nem folytatjuk tovább böngészetünket. Talán elég ennyi is annak bebizonyítására, mit mindjárt kezdetben mondtunk, hogy biz sok anyagot kell még a honi ősrégészet mívelőinek összehordaniok, míg belőle az ősrégészeti *tudomány* palotája épülhet.

Ez egyelőre első és legfontosabb, talán mondhatni: kizárólagos szükséglet!

Ha pedig valaki puszta anyaggyűjtéssel be nem éri, ám tekintsen körül az országban is, sőt menjen külföldre, nézze mit gyűjtöttek ott és vesse össze figyelemmel a magunkéval, vagy a ki azt nem teheti, forgassa az irodalmat és jól hányja meg, ki mit mond és miért mondja! Azután írjon!

Más, megállapodott tudomány mívelői ily figyelmeztetést sértésnek vehetnék, nem úgy ez ifjú tudomány kedvelői. Tárt karokkal fogadjuk őket, de kötelességünk őket óva inteni minden elhamarkodástól.

Végül röviden jelezzük, mit kívánnánk még ily ősrégészeti monographiától, hogy belőle kellő hasznot meríthessünk. Először azt, hogy a benne említett fontosabb tárgyak rajzban is közöltessenek; továbbá, hogy az érdekesebb dombok, sánczok és hasonnemű alkotások látképei és átmetszetei legyenek mellékelve, végre hogy a megyei lakhelyek lajstromát régészeti mappa kísérje.

Mindazáltal nem vetjük szemére sem a szerzőnek, sem a kiadónak, hogy a jelen füzet ez utóbbi három szükséglet egyikének se felel meg; mert a ki tudja, hogy hazánkban minő áldozat régészeti dolgozatot írni vagy közzétenni, még ott is fog dícsérni, a hol gáncsra alkalom volna.

Azért készséggel hajolunk meg szerző önmegtagadása előtt hogy daczára ily tanúlságos, de drága mellékletek hiányának elszánta magát dolgozata közzétételére és a csinos kiállításért szívesen dícsérjük a kiadót.

HAMPEL JÓZSEF.

Siebenbürgischer Volkskalender für das Jahr 1876. Neue Folge. Fünfundzwanzigster Jahrgang. Hermannstadt. XXIV. és 56 ll. Ára 50 kr.

A szász nemzet, mely Erdélyben alig haladja meg a 224,000-et, takarékos, sőt fukar hírben áll. Jó gazda, nem szeret haszontalanúl költeni, s bár szeret olvasni s épen ezért nem megvetendő jelentékenységű irodalommal bír, ebben is követi a vele született gazdálkodás elvét. Az évenként megjelenő könyvek száma nem nagy, hanem épen azért bizonyosak lehetünk benne, hogy azoknak belbecse a számarányt meszsze túlhaladja. A helyes munka-fölosztás elvét követi s írói, a nem nagy számú irodalmi vállalatok körűl úgy csoportosúlnak, hogy minden vállalatot több tekintetben értékessé tudnak tenni, s bizonyos conservativismussal ragaszkodván ahoz, mit egyszer megindítottak, állandó törzs közönséget biztosítnak annak. Trauschenfels, egyike legalaposabb és lelkiismeretesebb íróiknak, évek hosszú sora óta szerkeszt Brassóban naptárt, minden évfolyamban közöl valami a Barczaságra vonatkozó monographiát, valami művelődéstörténeti adatot — s maholnap ez apró mozaikok oly képpé egészednek ki, hogy az egész a történetírásnak kiváló fontosságú forrásává lesz: melynek csak egy hibája van, hogy már a könyvtári ritkaságok közé tartozik. Az iskolai programmok az ötvenes évek óta jelennek meg, s annyi nagybecsű értekezés van bennök Müllertől, Orenditől, Goosztól s egy sereg tanártól, annyi történeti, régészeti, művelődéstörténeti kérdés van bennök a szőlőmívelés történetétől a brassai templomig tisztára hozva, hogy azok nélkűl Erdély történetének egyik szakában sem haladhat az újabb földolgozó. Az ő Vereins-Archivjuk, épen oly becses mint ritka gyűjtemény, már 30 év óta áll fönn. Ez a naptár is, — melyből egy érdekes rajzot akarok bemutatni — már fönnállása második folyamának 25-ik évét éli. Sokra ez a nemzet nem költhet — de a mire költ, azt ugyancsak megválogatja. A kiadó, ha csak érdekessé nem teszi vállalatát, nem boldogúl.

Ennek a naptárnak kis 56 lapján két történeti értekezést találunk: egyike *Petrőczy Kata, Szidonia* Thaly Kálmán értekezése után, természetesen forrás megnevezéssel dolgozva, s egy

pár versét fordításban is közölve, a másik a Schellenbergi csata, hol Báthory Endre fejedelemnek pár hétre terjedő korszaka — mert sem diplomatiai, sem hadvezéri tehetségei még a kezdetlegesség stadiumáig sem értek föl — véget ért: Miles és Bethlen F. nyomán dolgozva.

Egy harmadik történeti háttérrel bíró rajznál, mely oly tárgyról szól, miről hallottunk valamit, de tényleg keveset tudunk, t. i. a zsidó vallásra áttért Bözöd-újfalusiakról, állapodjunk meg egy keveset. Egy ügyes mindent megfigyelni szerető tourista járta be az egykori zsidózók fészkeit s közvetlen szemléletének eredményeit beszéli el e sajátságos és megfoghatatlan dologrúl, hogyan lett harmincz tős gyökeres semmi idegen nyelvet nem ismerő székely család zsidóvá, alávetvén magát az áttérés minden nehézségének még a körülmetélésnek is, hogy találják azok magokat belé új hitökbe, hogyan élnek régi fajrokonaik közt, melyekkel minden köteléket megszakítottak.

Bözöd, Udvarhelyszékben hegyek közt, regényes, szép a természettől megáldott vidéken fekszik. Környéke sajátságos alkatú terméskövekeket mutat föl: sírköveket, asztallapokat, lépcsőket. Bözöd-Ujfalu félórányira fekszik tőle, egy minden oldalról hegyek által elzárt völgyben. Az egész falunak alig van 800 lakosa, de van benne hét felekezet: katholicus, reformált, unitarius, egyesült és nem egyesült görög, szombatos s az áttértek zsidó felekezete. Csak oly helyen mint ez, mely úgy el van zárva a világtól, tarthatták fönn magokat századokon át a szombatosok annyi üldözés között, csak oly helyen, mely a vallásos türelmet annyira kifejté, volt lehető ez áttérés az üldözések megszüntével. Mert mióta 1588 táján Szent-Erzsébeten Őssy András »kiolvasá a Bibliából« a szombatosok vallását, s mióta Péchy Simon cancellárt, e felekezet szervezőjét Bethlen börtönbe vetteté: sok üldözésen mentek át. Eltilták törvénynyel, s annak egész szigorát alkalmazák rájok, börtönbe vetették, disznókkal zárták össze (mert disznóhúst sohasem ettek), de sem kiírtani, sem megtörni nem tudák. A volt erdélyi főkormányszék még 1869-ben is akarta a Compilata tilalmát alkalmazni, de Eötvös humanus szelleme nem engedett meg semmi kényszert — s mert a rábeszélés nem használt, a zsidó vallásra térést nem gátolhat-

ták meg. Egy balavásári szegény zsidó korcsmáros hajtá azt végre, kit ezért vizsgálati fogságban is tartottak, de minthogy semmi sem sült ki, szabadon is bocsátották. Ennek a neje, egy szép karcsú tős gyökeres székely menyecske, kinek már nagyatyja is kiszökött Erdélyből, hogy Törökországban zsidóvá lehessen, már régebben áttért, s új vallásán egész rajongással csüng. E szép asszony egy régi, igen elterjedt szombatos családból, a »Kovács«-okéból származott — s minthogy a szombatosok és zsidók hitelvei közt lényegesebb eltérés nincs, s az eltérés csak a környülmetélésre és külformákra vonatkozik, az »álzsidók« a mint az üldözések megszűntek s ők elvethették álarczokat igazi zsidókká lettek. Azután pedig, hogy egy ministeri rendelet eltiltá a kényszer alkalmazását visszatérítésök ügyében, nemcsak nyiltan bevallák zsidó voltukat, hanem ezeknek szokásait, öltözetét és viseletét is fölvették.

»Ez előtt — mondá a bözödi unitarius pap — olyanok voltak mint a tarka kutyák, azt mondták, hogy keresztyének s más hitök volt. Igaz, hogy most egy szinük van, de annál roszabból vannak. Azt hitték, hogy ha zsidókká lesznek, meg is gazdagodnak, el is adtak marhát vagy földet, hogy úri ruhát vehessenek, s most már van is pantallonjuk, de nincs csizmájuk. Szombatonként pantalont és bocskort viselnek.« Ezzel szegényedésöket akarta kifejezni.

A mi touristánk úgy találta, hogy az új zsidókon a székely typus veszendőben van. A férfiak viselete hétköznap olyan mint a többi székelyeké csakhogy ingök fölött a zidakelt (tizparancsolat) viselik, lemez kalapot hordanak s az alól gyürübe font fürtök függenek alá mint a lengyel zsidók peices-ei, míg a nők lenyíratják hosszú hajaikat. Aztán arczaik is — férfiakéi, nőkéi egyaránt — kezd zsidó typust, semita jellemvonást magára ölteni. Van zsinagogájok, mely újdon új, a múlt nyáron még föl se volt szentelve: egy magyarországi »püspököt« azaz: rabbit vártak arra az ünnepélyre; van külön temetőjök, melyben elkülönítve feküsznek; a nők megjelöletlenül, elkülönítve a férfiak. Csak ez utóbbiaknak sírjaikra tesznek a fönnemlített terméskövekből jelvényeket — még pedig itt-ott zsidó és magyar föliras-

sal ellátva, melyeknek primitiv betűit a hívek egyike vési föl, ki megtanúlt zsidóúl írni és olvasni.

Azonban a felekezet sokkal kisebb, hogy sem egy maga képes volna a külön rabbitartás költségeit hordozni: az erdőszent-györgyi zsidó községhez csatlakoznak, az ottani rabbi, egy öreg zsidó-székely aszony »püspök« czímmel tisztelte ezt is meg, végzi az egyházi teendőket s az ottani sachter a barmok és szárnyasok szertartásos lemészárlását. S a mellett a felekezet szegény is — csak a kiterjedett Kovács nemzetség bírja magát jobban, az a régi szombatos család mely százados üldözések közt is ragaszkodott a »zsidózás«-hoz a »szombatossághoz« s egész zsidóvá lett a mint ezt tehette. Gyermekeik most már kezdenek zsidóúl tanúlni s ezeknek vannak zsidó imádságos könyveik, melyekhez a magyar fordítás is hozzá van csatolva. Az öregek még a régi szombatosok könyveit használják; a Pécsy-féle zsoltárokat, melyek közt sok igen régi van — egyen pl. melyet touristánk látott, ez utolsó lapon e szavakat olvasá: »Készült 1608. Sz. András havában,« s melynek egy példánya Akadémiánk birtokába került (1850—1-ben Lugosi, Kriza ismertették), s már ma kevesbbé féltett kincseit képezik a tulajdonosoknak, mint régebben. Épen azért érdemes volna próbát tenni e példányok közül a régiebbeket megszerezni. De nem volna lehetlen Pécsytől még nem ismert elmélkedésekre, énekekre s a szombatosok szervezésére vonatkozó írásokra akadni — az új zsidók előtt azoknak száll a becse, s valószínű hogy többé nem fogják oly gonddal őrizni.

SZ. S.

A franczia forradalom. Írta *Carlyle* Tamás. A m. tud. akadémia megbízásából fordította *Barát*h Ferencz. Budapest, 1875.

A franczia forradalom nagy szinjátéka a történetírás legkitűnőbb mestereire szokatlan vonzó erőt gyakorol folytonosan. A világra szóló eseményekkel a legelső tehetségek, történettúdósok, bölcselők és politicusok foglalkoztak s e tárgyról a szellemi kincsek valóban roppant tömege halmozódott össze, melyhez a

legnagyobb mennyiséget magok a francziák szolgáltatták ugyan, de melyhez a modern nemzetek mindegyike szintén megadta a saját járulékát.

Mert kezdetben helyi volt ugyan e forradalom, de hatásai és következményei páratlanúl rövid idő alatt egy egész világrész hatalmi viszonyait, állami, politicai, társadalmi és gazdasági szervezetét fölforgatták. Ezenkívül a nagy forradalmi zivatar egész Európát háborúba sodorta s minden nemzetnek szerepet adott véres tragoediájában.

E szerepet tisztázni s általában az egész színjáték okait, olyamát, eredményét, jelentőségét földeríteni a különböző nemzetek legkitűnőbb szellemei vállalkoztak. Így nehány évtized alatt olyan irodalom keletkezett, melyet áttekinteni is fölötte bajos, melynek magának érdekes története van már, s melyről elmondható, hogy mint maga a forradalom, úgy irodalma is nemzetközivé lőn.

De a sok jó között, mit a legjobbak szelleme alkotott, az első sorokban áll Carlyle föntidézett munkája. Körülbelől negyven éve már, mióta megjelent; de az idő hatalma nem volt képes letörölni róla sajátságos bűbáját, mely minden sorát elárasztja és a későbbi írók alkotó ereje nem bírt olyan művet teremteni, mely pótolná vagy feledtetné. Mint a költészet classicai termékei, úgy Carlyle könyve is minél többet olvassuk, annál nagyobb varázserőt gyakorol reánk. Specialis tűnemény az, egy lángész alkotása, ki új utat tör magának, ki külön iskolát alapít egy maga, a melynek akadnak ugyan utánzói bőségesen, de méltó versenytársai szerfölött kevesen. Mint az államképződés első idejében, midőn a költő egyszersmind a nép történet-írója volt, s ő ápolta, s juttatá az utókorra a nemzeti múlt hagyományait, úgy az idézett munkában is egy minden ízében igazi költő beszéli el a modern történelemnek ezen legmegragadóbb részét.

Eposnak nevezték a munkát, egy árnyban és fényben, magasztos és iszonyú jellemekben, megrendítő, elundorító és lélekemelő jelenetekben túlgazdag időszak epopoeájának. Az előadás módjában és ama sajátszerű közvetlenségben, melylyel a világ-

rendítő eseményeket szemünk elé hozza s a számtalan sok episodot egy nagy és szervesen összefüggő egészszé fűzi össze, valóban ritka költői teremtő erő és elbeszélő tehetség nyilatkozik, mert nemcsak leírja, hanem elénk állítja a változatos eseményeket s föléleszti a szereplő egyéniségek tarka tömegét. Carlylenál minden szereplőnek megvan a maga határozottan kidomborodó individuálitása; mesterileg jellemez, néha csak egy odavetett vonással, egy-két, de markans szóval s a haldokló királyság udvari élősdieinek csoportja, a parlament, a nemzetgyűlés, a klubbok, az utczai csőcselék, a kofák, a hadseregek vezetői, hírlapírók, miniszterek, községi emberek, régi és új zsarnokok, szóval mindnyájan, a kik a nagy tragoediában hosszabb-rövidebb ideig szerepet játszottak, élő, önálló alakokként jelennek meg az olvasó előtt.

Alaposabb, kimerítőbb, nagyobb forrástanúlmányon nyugvó dolgozatot a franczia forradalomról sokat találni a nemzetek irodalmában. De nincs munka, melyből a világrendítő események benső összefüggését és természeti szükségképességét jobban megérthetnők, mint Carlyle művéből. A trón összeomlásának, a készülődő zivatarnak előjelei, az óriási eruptio maga, haladása és hanyatlása egész odáig, míg Bonaparte tábornok vaskeze le nem szorítja az anarchicus tömegeket a színpadról, alaposabban, részletesebben, szakszerűbben vannak talán kiderítve a specialis történelmi iratokban, de élénkebben, szemmel láthatóbban, közvetlenebbül előadva sehol sincsenek. Úgy szólván átéljük az eseményeket, látjuk, halljuk a vezérlő embereket, velök érezünk, lelkesülünk a jókkal és félünk a csőcseléktől és rémtetteitől.

Carlyle tolla nem valamely párt, nemzet vagy irány szolgálatában működik. Nem a brittek kicsinylő és kicsinyitő, de nem is a franciák mindent magasztaló szemüvegén nézi a dolgokat. A költő elfogúlatlanságával és a legnemesebb erkölcsi komolysággal tart törvényszéket emberek és események fölött. Szereti tárgyát, mert istenítéletet lát benne, mert egy jobb kor kezdetének tartja, nemes szíve szeretettel van tele a szenvedők iránt, de meglátja az erényt az uralkodók és kormányzók szívének redő-

iben is. Nem kápráztatja szemét semmi; egyaránt sújtja a bűnt, akár az udvaronczok aranyos kabátjával takarózik, akár a szabadság és népfölség nevében garázdálkodik. Mesteri vonásokkal örökíti meg a hanyatló királyság elfajúlt, korcs tehetetlen férfiait, de az új apostolok képmutatóit sem kiméli s lerántja arczukról az álczát, mely igazi vonásaikat eltakarja. Carlylenál a történetírás csakugyan az utókor lelkiismeretévé tesz, mely igazságosan iparkodik ítélni a múlt eseményei és egyéniségei fölött. — Téved néha ő is, itélete sokszor egészen a subjectivitás hullámaiba merül, de nála ez a subjectivitás is a minden salaktól ment, nemes erkölcsösség és a tiszta igazságosság mezét ölti magára.

Tizenötödik Lajos halálos ágyánál kezdi az események elbeszélését. Alig tiz sorban mesterileg rajzolja az akkori Franczia-országot, mely lőportoronyhoz hasonlít, a mely körül olthatatlan tüz füstje emelkedik; az állam élén haszontalan, becstelen, kicsapongó és tudatlan udvaronczok, alant egy jogaitól megfosztott, vérig kinzott, éhező, az uralkodó tekintélyek iránti hitében megfogyatkozott nép, ez volt a helyzet, midőn Lajost atyái sirjába tették. Halálával új korszak támadt, egyelőre még csak a papiros korszak, az ügyetlen és ki nem elégítő reformkisérletek ideje. De a közeledő földrengés jelenségei folyton szaporodnak, a pénzügyi bajok az ország rendeinek összehívására kényszerítik az udvart; csakhamar megjelennek a színpadon Mirabeau s a harmadik rend többi vezetőinek imposans alakjai; megindúl a nagy mozgalom, átcsap az utczára s ott egyszer a fenségesség, máskor a torzkép alakját ölti magára. Látjuk mint rohan a nép a Bastillét ostromolni, miként siet szolgaságának még nyomait is eltörölni, látjuk a csőselék kicsapongásait az asszonyok fölkelését, a kik a királyt visszahozzák Párisba. Eddig terjed az első kötet. Mindenütt világtörténeti képek a művész kezével rajzolva. A másik két kötet a királyság bukását, a terrorismus fejlődéseit, a girondiak, Danton küzdelmeit, Marat és Robespierre rövid fénykorát és bukását mesteri színekben rajzolja. Látjuk, hogyan falja föl a forradalom saját gyermekeit, míg végre ő maga is elgyöngül s a fiatal Bonaparte nehány kartácscsal eltemeti s maga lép örökébe.

Ezeket a világra szóló mozzanatokat mesteri kézzel rajzolja Carlyle. Költői ereje, józan ítélete előadásának specialis bűbája· megvesztegethetetlen erkölcsi érzete, egészséges humora, maró satyrája, ép érzéke az igazság iránt, erőteljes ragyogó stylusa, magasztos nézpontja az angol irodalom egyik legvonzóbb, legszebb termékévé teszi a munkát, mert legbensőbb valóját föltárja előttünk ama sokat emlegetett, sokat magasztalt és sokszor félreértett tragoediának, mely a franczia forradalom nevét viseli a világtörnetelemben. ACSÁDY IGNÁCZ.

L'invasion des Mongols en Hongrie dans les années 1241 et 1242. *Par M. E. Sayous* Paris, 1875. 8-adr. 39 l.

Sayous, fönn czímzett értekezését a franczia Akadémiában olvasta föl, s az eredetileg annak Comte-Rendu-jében látott világot. »A magyar nép történetét — mondja Sayous tanúlmánya bevezetésében — egész századokon át azon convertitához hasonlíthatjuk, ki új hitét testvéreivel folytatott küzdelem árán menti meg. Keresztyénné csak a XI-ik században levén, a civilisált Európát, a XIII-ik században a vallás dolgában közömbös mongolok, s a XV-ikben a fanaticus mozlemin ozmanok ellen megvédik.« E bevezető szavak mutatják, hogy szerző méltányolja a magyar nemzet által Európának tett szolgálatokat, melyet az értekezés többi része is igazol, mely maga is a legszélesebben kiterjedt forrás tanúlmánynyal van írva. A magyar forrásokon kívül Mouradgea d'Ohsson, Albugazi, Hammer, Hayton, Vincent de Beauvais, Plan Carpin az angol Páris Mate, az olaszok mind föl vannak használva: s a könyvnek kiváló előnye, a tiszta, világos előadás mellett, hogy Batu khan hordájának erkölcseit, szokásait, harczi modorát is festi. Különben úgy látszik, hogy ez is egy töredéke azon magyar történetnek, melyből egy részlet (Les Origines et l'epoque paienne) már megjelent. SZ. S.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A február havi ülés Horváth Mihály elnöklete alatt — mely a nemzet gyásza miatt febr. 3-ról febr. 10-ére halasztatott — igen népes és látogatott volt, nemcsak a társulati tagok, hanem a közönség részéről is. A fölolvasások első tárgya egy kegyeletes kötelesség teljesítésének volt szánva: Toldy Ferencz elhúnyt alapító és választmányi tag emléke megülésének. *Szabó Károly* melegen írt emlékbeszédét fölolvasta a titkár, a közönség látható érdeklődéssel s megindúlással hallgatta azt s végül zajosan megéljenezte.

Következett *Fraknói Vilmos* fölolvasása: egykorú hírlapi tudósítások a mohácsi vészről. Közel negyedfél százados újság lapok! bemutatva színről színre a közönségnek a maga kezdetleges képeivel és épen oly kezdetleges tartalmával! Azok a csecsemők melyekből, a mai hirlap óriásokká nőtték ki magukat! Az a röpke lap 1522-ből, mely első tudva levő őse a »Pesti-Napló«-nak, »Hon«-nak, „Ellenőr"-nek, »Kelet-Népé«-nek s a többinek, mert az hazánk földjén, bár deák nyelven látott világot. S a közönség, mely élénk érdeklődéssel bámúlta meg a »Neue-Zeitung«-got, feszült figyelemmel hallgatta végig az élénk, eleven rajzot, a jól kiecsetelt képet, melyet Fraknói azokrúl összeállított, s az a kellemes elbeszélési modor, melylyel az el volt mondva, csak fokozta a hatást, mely végül zajos éljenekben tört ki.

Fraknói ezúttal nem kevesebb mint öt újság lapot mutatott be, melyek mind a mohácsi vészre vonatkoznak. Értekezése a Múzeum által kiadandó könyvészeti szemlében fog egész terjedelmében közzététetni.

Következtek a folyó ügyek.

Titkár bemutatja az idő közben beérkezett történelmi adatokat:

1. Herczeg Odeschalchi Arthur két temetési szertartást küldött a

XVII-ik századból: a Thurzó György nádorét és a Zay Andrásét: művelődés-történeti tekintetből fontos okmányok levén, a „Századok"-ban közzététetnek.

2. Dr. Kanitz Ágost kolozsvári egyetemi tanár »A budai tudóstársaság a Tudományok és Mesterségek gyarapítására« czímü akadémiai tervezet eredeti mintáját mutatja be: mely úgy látszik, az 1828-diki törvényczikk alapján terveztetett, valószínüleg ugyanazon vagy a következő évben. Annak idejében midőn az Akadémia félszázados fennállásának alkalmából keletkezésének történetét megírandja, közöltetni fog azzal ki, e munka megkészítésével megbízatik. —

3. Károlyi Árpád Bécsből a csász. kir. kamarai levéltárból hat magyar levél másolatot küld be: 3-at a XVI. s 3-at a XVII-ik századból. Egyet 1583-ban Wesselényi Ferencz írt Krakóból Sennyei Dorkának, a Wesselényi Farkas özvegyének, mely Deák Farkasnak adatik át az általa készített monographia számára. A többiek kellő bevezetéssel és tájékozással ellátva a „Századok"-ban fognak közzététetni.

4. Szaszinek Ferencz két okirat másolatát terjeszti be, melynek eredetijei az Árva-vármegyei Zmeskál család levéltárában őriztetnek: az egyik egy kiadási jegyzék 1619. oct.—1621. febr. terjedő időből, a körmöczi kamaragrófnak kiszolgáltatott 150,358 m. frt összegről számadása a körmöczi kamarának, mely az azon időbeli pénzügyek történetéhez szolgáltat érdekes adalékot, másik 1685-től hasonlag pénzügyi tárgyakban irott levél. Köszönettel fogadtatnak.

A kolozsvári ref. főiskola könyvtárának a Zichy Codex megküldetik.

A társulat ügyészévé egyező szavazattal megválasztatik: dr. *Ungyer Ferencz.*

Fölolvastatik a pénztár vizsgáló bizottság következő két jelentése:

I.

Tisztelt választmány!

Alólírtak a »Történelmi Társulat« f. évi jan. 7-kén tartott választmányi üléséből a társulat pénztára s múlt 1875-ik évi számadása megvizsgálására küldetvén ki, megbízatásunkat f. évi január 17-én és 18-án teljesítettük s eredményképen van szerencsénk a következő kimutatást előterjeszteni:

Az 1875-ik évi kiadások:

1. Pénztári maradvány 1874. dec. 31-ikéről .	450 ft. 98 kr.
2. Alaptőkebeli értékpapírok beváltásából .	710 » — »
3. Újabb alapítványok	900 » — »
4. Alaptőkebeli értékpapírok folyó kamatai .	842 » 89 »
5. Folyó számlabeli kamatok	33 » 75 »
6. Tagdíjak	4073 » — »
7. Előfizetési pénzek	124 » — »
8. »Századok« régibb folyamaiért	18 » — »
Összesen	7152 » 62 »

E 7152 ft. bevételi összeggel szemben:

Az 1875-ik évi kiadások:

a) Személyiek.

1. Titkári, pénztárnoki s javítnoki fizetések és szolgák illetményei	1094 fr. — kr
2. Írói tiszteletdíjak	640 » 75 »

b) Dologiak.

3. Nyomdai és könyvkötői számla	1762 » 20 »
4. Szétküldési, irodai, postai s más költségek .	329 » 71 »
5. Értékpapírok vásárlása	574 » — »
Összesen	4400 » 66 »

Ez összeget levonva a bevételből (7152 ft. 62. kr.—4400 ft. 66 kr. = 2751 ft. 96 kr.) marad pénztári maradvány január hóra, azaz: 1875. dec. 31-ikén 2751 ft.

Mi a pénztári könyveket, a bevételek és kiadások egyes tételeit, az útalványokkal összhangzónak — s az összes okiratokat szigorú rendben találván, indítványozzuk, hogy *Balthazár Béla t. pénztárnok úrnak a »salvo errore calnuli-val ellátott fölmentési okirat* az elmúlt 1875-ik évi számadásairól a m. tiszt. elnökség által *kiadassék.*

Budapest, 1876. febr. 2-án.

Deák Farkas s. k., v. tag. — Dr. Horvát Árpád s. k., v. tag.

II.

Alólírtak a »Történelmi Társulat«-nak az 1875-ik évi pénztárkezelési könyveit és okiratait f. é. jan. 17-én megvizsgálván, — másnap, azaz: f. évi január 18-án a »jelzálog hitelbank« hivatali helyiségeibe mentünk és ott a társulat értékpapírjait vettük szemle alá.

Minthogy a f. évi január 7-ikén tartott választmányi ülés határozata következtében, újabb értékpapírok is vásároltattak, értékpapírjaink kimutatása a szemlegezés napjára (s nemcsak 1875. végére) értendő.

Ezek szerint van a társulat birtokában:

1.	Egy darab osztrák-állam adóssági kötvény, értéke .	100 ft.
2.	Három darab szőlőváltsági kötvény, értéke . .	200 »
3.	Három darab magány kötvény, értéke	300 »
4.	Tizenhárom darab jelzálog hitelbanki záloglevél, értéke	3200 »
5.	Huszonhat darab földtehermentesítési kötvény, értéke	3350 »
6.	Hat darab földhitelintézeti záloglevél, értéke . .	3700 »
7.	Tizenhárom db kereskedelmi bank záloglevele, értéke	7000 »
	Összesen	17,850 »

Megjegyzendő, hogy a magány-kötvényekből 1 darab töröltetett és megsemmisíttetett; két darab pedig ügyvédi kézben volt.

Ez értékpapirokat letéteménykép a »jelzálog hitelbank« igazgatósága tartja őrizet alatt, miért is bátrak vagyunk indítványozni, hogy annak a m. t. választmány jegyzőkönyvi köszönetet szavazzon.

Kelt Budapesten, 1876. február hó 2-án.

Deák Farkas s. k., v. tag. — Dr. Horvát Árpád s. k. v. tag.

Pénztárnok bemutatja kimutatását a január havi bevételekről és kiadásokról

Bevételek:

1.	Alapítványok	400 ft.	— kr.
2.	Alapítv. értékpapirok kamatai	73 »	94 »
3.	Folyószámlabeli kamatok	37 »	19 »
4.	Tagdíjak	740 »	— »
5.	Előfizetési pénzek	24 »	— »
6.	A „Századok“ régibb folyamai s egyes példányaiért	22 »	— »
7.	A társulat javára átengedett írói tiszteletdíjak	18 »	75 »
8.	Az évdíjas tagok által megtérített utánvételi költségek	12 »	02 »
9.	Pénztári maradvány 1875. decemb. 31-ről.	2751 »	96 »
	Összesen	4079 »	86 »

Kiadások:

1.	Titkári, segédtitkári s pénztárnoki illetmények és szolgák fizetése	261 ft.	— kr.
2.	Írói tiszteletdíjak . . .	151 »	— »
3.	2500 ftnyi záloglevelek vásárlása az alaptőke gyarapítására	1996 »	88 »
4.	Irodai költségek, újévi ajándékok, expeditionális és postai kiadások, és egyéb költségek	117 „	53 «
	Összesen	2526 »	41 »
	Marad február hóra	1553 »	45 »

A pénztárvizsgáló bizottság jelentése örvendetes tudomásúl szolgálván, kiadatik az indítványozott fölmentvény az 1875-ik évi számadásról Balthazár Béla pénztárnok urnak s megszavaztatik a köszönet mind neki buzgó és sikeres fáradságaiért, mind a jelzálogbank igazgatóságának a társulat értékpapírjainak letéteményképen való őrizéséért.

Következnek a tagajánlások, melynek folytán megválasztattak: alapító tagokká: a *fiumei m. k. tengerészeti hatóság*, *Dulánszky Nándor* Székes-fehérvári püspök. Évdíjas tagokká: *Győry Lajos* tanár, *Babics János* káplán, *Miskolczi*, *Pécsi*, *Esztergomi*, *Ungvári*, *Eperjesi*, kath., *Aradi*, *Fejér-templomi*, *Temesvári*, *Budapesti* kir. és *Beszterczebányai* kir. főgymnasiumok, *Szamos-ujvári* örm. kath., *Podolini* kegyesrendi, *Kantai* róm. kath., *Komáromi* Sz.-Ben. r., *Iglói* ágostai hitvall. fő-, gymnasium, *Balásfalvi* gör. kath. főtanoda, *Gyönki* ref. gymn. tan., *Budapesti* VI. ker., *Körmöczbányai*, *Kecskeméti*, *Lőcsei* állami főreáltanoda, *Szentesi* polg. isk., *Tanárképezde* igazg., *Pécsi lyceum*, *Pesti* reform. önk. egyl. (aj. Baráth F.), *Ungvári* főgymn. önk. egyl. (aj. Szieber Ede), *Nagykanizsai* fiat. kör, *Kolozsvári* kör, *Debreczeni* felsőbb iskolai olv. egyl., *Sárkány Imre* s. tanár, *Káposztás Ferencz* p. isk. tan. (aj. Tallóczy), *Schürger Ferencz* főgymnasium tan. (aj. Szieber Ede), *Sigray Pál* ügyv., *Chorényi József* prépost (aj. Gond Ignácz), *Ercey Sámuel* ref. h. lelkész, *Unger Ferencz* (aj. Pauler Gyula), id. *Pápay Ignácz*, és *Szüry Kálmán* ügyvédek (aj. Szüry Dénes), *b. Prónay Gábor*, *b. Radvánszky János*, *gr. Somsich Iván*, *gr. Batthyányi József*, *gr. Khuen-Héderváry Károly*, *gr. Bethlen András* (aj. b. Radvánszky Béla), *Vlkolinszky Dániel* k. r. (aj. Bartos József), *Egri Ferencz* főr. (aj. Görög Gyula alapító tag), *Buzna Alajos*, *Vasváry Benő* főreált. (aj. Erődi Béla), és *Nagy Elek* ref. főisk. tanárok, ifj. *Peteley István*, *Stern Menyhért*, *Sebestyén Gyula*, *Kapru Sándor* (aj. Pesty Frigyes), *Tornya Sándor* jár. bir., *Persay Ferencz*, *Vargay Kálmán* (aj. Falcione Nándor) és *Kammerer Ernő* jog. hallgatók, *Baross Gábor*, *Péchy Jenő* és *Könczey Károly* orsz. képv., *Majthényi-Szeleczky Mária* úrhölgy, (aj. Kámánházy), *Elekes Pál* lgf. törv. biró, *Boér Sándor* főszám. vizs. (aj. Deák Farkas).

A marcz. 2-án tartott igen látogatott ülést Ipolyi Arnold püspök, mint elnök következő szavakkal nyitotta meg:

Van szerencsém az ülést megnyitni, mai választmányi ülésünk főtárgyát képezi nagy hazánkfia Deák Ferencz emlékezetének ünnepélyes megülése. A Történelmi Társulat méltó föladatának tartja, hogy a

történelem által, mely a nagy emberi, polgári és hazafiúi érdemeket örök emlékeül vési be lapjaira, hogy hazánkfiának halhatatlan érdemeit, még gyászos halála fájdalmas eseményének első benyomása alatt ezen ülésében megünnepelje. Felkérem azért Pulszky Ferencz tisztelt tagtársunkat, ki erre vállalkozni szíves volt, az emlékbeszéd megtartására.

E fölhívásra Pulszky Ferencz alapító tag elfoglalta a szószéket s fölolvasta emlékbeszédét:

»A folytonosság nagy törvénye uralkodik úgy az anyagi, mint a szellemi világban, ezt bizonyítja a föld- és élettan a természetben, ezt a történelem az emberi nem művelődésében; mutatja miként érlelődnek az eszmék, miként találnak hosszú idők során institutiókban kifejezést, melyek a nemzetek életét egy ideig szabályozzák, míg végre elavúlnak, de még akkor is fönntartják magokat, midőn az eszme s világnézet, melyet képviselnek, életerejét régen elvesztette, s új eszmék támadtak, melyek ismét a régieket folytonos harcz alatt fokozatosan az uralomból kiszorítják s magok lépnek helyökbe. De ha a fejlődésben nem is szakad meg az események lánczolata, az emberi ész mégis szeret utólagosan határköveket rakni a történelemben, melyek a korszakokat egymástól elválasztják, s ily határkövekül nézi a nevezetesebb eseményeket, melyek a régi eszmék uralmának hanyatlásáról s az új világnézet terjedéséről tanúskodnak.

Az újkornak küszöbét jelezi így azon nevezetes esemény, melynek első százados évfordúlóit most üli Amerika: a nagyszerű függetlenségi nyilatkozat, mely a középkor mind hűbéri, mind absolutisticus institutióinak háborút izen s az újkor zászlajára írja a politicai jogegyenlőséget, a népképviseletet, az államnak elkülönzését az egyháztól, s a szólás-, sajtó- és vallásszabadságot. Amerika egyesült államainak köztársasága volt az első ország, mely az ó-világ bölcsészeinek agyában megszülemlett ezen eszmékre s az általános népnevelésre alapította államiságát, a siker, mely e kísérletet koronázta, átvitte e világnézetet az Oczeánon Európába, hol a franczia forradalom csakhamar, mint egykor Mahomed a Koránt, úgy terjesztette az újkor alapelveit szóval, példával, fegyverrel.

Az ellentállás megátalkodottsága megfelelt a támadás rohamosságának, s míg a continens nyugoti részében a régi formák mind leromboltattak s az institutiók úgy megváltoztak, hogy még a restauratio sem volt képes új életet önteni beléjök, Európa keleti része hová a franczia fegyver be nem hatolt, csaknem érintetlenül maradt régi állapotában. De az új eszmék röptét még a szent szövetség sem volt képes megakasztani, s a középkori elvek s institutiók uralma hazánkban is ingadozni kezdett. Nálunk is megkezdődött az újkor eszméinek harcza a régiek ellen, s nemzetünknek minden társadalmi rétege állított ki egy elöharczost ezen óriási viadalra; a magas aristocratia, mely politicai ve-

zérszerepét már félszázad óta elvesztette: gróf *Széchenyi István*, „a *modor és taktika*“ prófétáját, ki fáradhatatlan kitartással igyekezett könyvekben a kormánykörökre s a közönségre hatni, de a törvényhozás munkájában az ország- s megyegyülésekben csak alkalmilag vett részt; a független középbirtokos osztály, mely a helybeli s megyei közigazgatást kizárólag kezelte s az országgyülésen túlnyomó súlylyal bírt: *Deák Ferenczet*, ki a fokozatos fejlödést csak a történelmi jog alapján, a önnálló formák keretében igyekezett létesíteni; végre a középosztály, mely nincsen földbirtokhoz kötve s tökéjét munkásságában s talentumában találja föl: *Kossuth Lajost*, ki a kormánynak, főuraknak s földbirtokos osztálynak oda dobta bátor jelszavát: Veletek s általatok, ha akarjátok; nélkületek s ellenetek, ha kell. Mind a három férfi roppant hatással volt az ország sorsára, mind a háromnak nyoma megmaradott a nemzet jellemében, mind a háromnak mosolygott időnkint a szerencse, de a siker annak követte leginkább lépteit, kinek pályája legegyszerűbb volt, ki nem kereste *Bentham* és *Smith Ádám* tanaiban a bölcsek kövét, mint *Széchenyi*, nem is hívta ki a sorsot bizonytalan kimenetelü viadalra, mint *Kossuth*, de éles szemmel fölismerte az ösvényt, mely nemzetét a tömkelegből kivezeti. A történelem el fogja ismerni, hogy a lángeszü gróf nagyobb diplomata volt, s hogy *Kossuth* költőibb alakká vált a nép phantasiájában, de az államférfi olajkoszorúját mégis csak *Deák Ferencz*-nek fogja nyújtani.«

Ezután röviden Deák fiatalságát s a közpályára kilépését vázolja találó vonásokkal ecsetelvén az ország közéletét. Az akkori országgyülésekről s *Deák* sikereiről következő képet nyújt:

»Tudva van, hogy 1848 előtt az országgyülésen csak egy osztály volt képviselve, a független középbirtokos nemeseké, föleg régi alispánok s tekintélyes táblabirák által; ügyvéd, tanár vagy gyáros és kereskedő nem hagyhatott föl foglalkozásával, hogy Pozsonyban éveket töltsön; a városi elemnek csak összeségében lévén egy voksa, ez sem jött számításba, így tehát az országgyülés jelleme s külső formái erősen eltértek a mostaniaktól. A követek száma kevéssel haladta meg a százat, a költségvetés nem képezte vitáik tárgyát és a kormány soha sem terjesztett törvényjavaslatokat az országgyülés elébe, mely mindig csak három évvel az előbbinek bezárása után hívatott össze; így természetesen az országos érdekek a sérelmek mellett háttérbe szorúltak s a törvényhozás nehézkes volt s ki nem elégítő. Rögtönzött lapos beszédek voltak napirenden vagy betanúlt szónoklatok deák idézetekkel s oly szóvirágokkal, minők a megyei termekben most is nőnek, nem hiányzott azonban sok gyakorlati észrevétel is, sok talpraesett megjegyzés, sok ügyes elmefuttatás, de mindez hidegen hagyta a hallgatókat; ellenben *Nagy Pál*-nak lángeszü ötletei, *Beöthy Ödön*-nek csillogó szónoki tüzjátéka, *Klauzál*-nak kesergő, szenvedélyes, szíve mélyéből áradozó szavai, s *Kölcsey*-nek sza-

batos, formailag kerekded s mély gondolatokban dús beszédei mindég fölmelegíték a követi táblát s különösen az országgyülési ifjúságot, mely a követek széke mögött s a terem alsó részén foglalt helyet.

Deák modora mind attól eltért, mihez előtte szokva voltak. Minden fölszólalását jellemzi a tárgynak alapos, átgondolt fölfogása, mely egész terjedelmének minden részleteire kihatott, a legszigorúbb logica a tárgyalásnál s éles ítélet a következmények kifejtésében. Majd mindig avval kezdte, hogy a kérdésnek, melyről szólt, tényállását adta elő bizonyos szóbőséggel és szélességgel, úgy hogy még azok is követhették eszmemenetét, kik mélyen gondolkodni soha meg nem tanúltak. Ezután a tényállást a fönnálló törvényekhez s azok szelleméhez alkalmazta, vagy általánosan elismert elvekhez, fokozatosan haladván elő az eszmék kifejtésében, míg a meggyőződés minden hallgatóját megszállta. Ezen meggyőződést pedig soha sem kereste meglepetés és szónoki fogás által, sohasem ízgatta föl a szenvedélyeket, de a belső meggyőződés melege ömlött el minden szaván. Következetes okoskodását időről-időre mint egy nyugponttal szakította meg, egy általános igazság kimondásával, mely nemes egyszerűségében hasonlít a régi görög bölcsek azon aphorismáihoz, melyek idővel az emberiség köztulajdonaivá váltak. Ezen mondatok, melyek oly átlátszók, hogy azokat félreérteni nem lehet, formailag oly kerekdedek, hogy mindenkinek megtetszenek, s e mellett oly egyszerűek, hogy minden erőlködés nélkül az emlékezetben megmaradnak, mindig megtették hatásukat, mondhatnám vallásos ihletet gerjesztettek. Hatásának kulcsa azonban leginkább abban rejlett, hogy soha olyat nem mondott, miről teljesen meggyőződve nem volt, s ez által tulajdon meggyőződését ültette át hallgatóinak kebelébe. Bármenyire szerette társalgásában a tréfát, s az élcznek azon jókedvű nemét, mely csiklandoztat, de nem sért, beszédeiben mégis kikerülte az élczet, úgy mint a káprázató fényes gondolatokat, mert tartósan akarta meggyőzni hallgatóit, nem pedig pillanatokra elkábítani s magával ragadni, miért is czinkornyátlan szónoklatának befolyása állandóbb maradott, mint *Kossuth*-nál a lángésznek elragadtató ellentállhatatlan fölvillanásai. *Deák* beszédei nem hasonlítottak a viharhoz, mely mindent a mi ellentáll, maga elől elsöpör, hanem olyanok voltak, mint a csendes nyári eső, mely a földet megtermékenyíti s a növényeket érleli. Okoskodásában nem volt semmi meglepő, miért is sikere nem költött irigységet; hiszen mindenki azt hitte, hogy ő is ugyanazt mondhatta volna el s örült, hogy tulajdon gondolatait ily nemes alakban hallhatja. *Deák* kebelében nem volt helye a malitiának s így politicai ellenei többnyire barátságos viszonyban álltak vele, sőt azok is, kik nem ismerték társalkodásának kedvességét, tisztelték életének nemes egyszerűségét.

Ilyen volt *Deák* már 1836-ban, s ámbár a legfiatalabb követek közé tartozott, szava e szabadelvű értekezletekben döntött.«

Itt áttér az 1839-iki országgyülésre: a büntető Codexre, mely »a nagy férfi életének első korszakában legfényesebb időpont volt«, s végre a híres zalai eseményekre, melyek őt az országgyülésből elmaradásra késztek s melyet új adatokkal illustrálva ekkép fest le:

»Azon általános bizalom, melylyel az egész ország *Deák* személyéhez ragaszkodott, megijesztette a bécsi kormányt s a conservativ párt némely túlbuzgó tagja azt találta, hogy talán jobb lesz, ha *Deák* az 1843-iki országgyülésről elmarad; ez pedig mindamellett, hogy Zalavármegye büszke volt nagy fiára, kinek fényében a megye is osztozott, nem volt kivihetetlen, mert épen ekkor tüzték ki a bekövetkező országgyülés teendőinek egyik főpontjául, hogy a nemesség a megyei közigazgatás költségeiben, az úgynevezett cassa domestikában, birtokaránylag vegyen részt. *Deák* csak oly utasítással mehetett Pozsonyba, melyben a házi-adó kérdése szabadelvü szellemben oldatik meg. Arra, hogy az meghiusíttassék, csak pénz kellett, s a vagyontalan nemesek fölizgatása. A pénz előkerült, s egy bélyegzett egyéniség, *Forintos*, megkezdte a korteskedést az ősi nemesi adómentesség mellett, bevitte a bocskorosokat Egerszegre, s erőszakosan keresztülvitte a »nèm adózunk« elvet a megyei értelmiség egyhangú nyilatkozatai ellen, megyeszerte pedig hírdette, hogy *Deák* a nemzet ellensége s hazaárúló, mert a nemest adófizető parasztta akarja tenni.

Az egész ország érezte ezen csapás súlyát, és Zala értelmisége szégyelte; *Deák* látta, hogy ez egyenesen személye ellen van intézve, fájt neki, hogy személye miatt a közügyet támadják meg, s visszavonúlt, sógorához a Puszta-szent-lászlói magányba. *Csányi* és *Horváth*, eddig legmeghittebb barátai, nem türték ezen állapotot, s elhatározták, hogy teljes erővel izgatni fognak az adó, s *Deák*-nak követté választása mellett. *Deák* megkérte őket előbb, hogy halaszszák el izgatásukat s csillapitsák le az ingerült kedélyeket, *Csányi* azonban barátja aggodalmait nem osztotta, az izgatáshoz értett, s annak sikerét remélte, de megígérte, hogy az izgatások csak az ügyért fognak történni, s hogy legnagyobb figyelemmel vigyázni fog arra, hogy *Deák* nevére még csak távolról se borítsanak szennyet vagy árnyékot. Ez volt az ígéret, de tettleg úgy folyt a korteskedés, mint más megyékben, pénzzel, borral, *Deák* zászlaja kitüzésével, sőt vérengző erőszakkal.

Deák csak a gyülés előtti napokban tudta meg mindezt, s határozottan kijelentette, hogy ily körülmények közt a vérrel fertőztetett mandatumot el nem fogadhatja, szive s esze egyiránt tartóztatta a követség elvállalásától. Megírta tehát az első alispánnak, hogy a követséget még akkor sem vállalhatja el, ha a házi-adó tárgyában az igazság szent szava diadalt nyerne, s felkérte, hogy, ha megválasztását szóba hoznák, jelentse ki ezen komolyan megfontolt nyilatkozatát, sőt ha szükséges, levelét is mutassa elő.

Másnap meglett a közgyülés és követ-választás. *Csányi* s *Horváth* s valamennyien elhatározták, hogy *Deák* nyilatkozatát semmibe nem veszik, őt követül megválasztják s a mandatum elvállalására kényszerítik. Az adó fölkiáltással fogadtatott el, *Deák* s *Kerkapolyi* követnek választattak s egy küldöttség tüstént Puszta-Szt.-Lászlóra ment ki s őt a választásról értesítette.

Deák most is visszautasította a bizalmat, mert, a mint *Klauzál*nak írt levelében elbeszéli, a credentialison, melyet Zalának RR. ily módon történt választás után neki kiadnának, vérfoltokat látna, az országgyülésen a választási kihágások korlátozása fölött szívének érzése szerint szólni nem merne, mert minden arczon olvasná azon szemrehányást, hogy ő is a korteskedés sokoldalú mesterségének köszönheti jelen állását, hogy ő is hordókban s barátai erszényében lelte föl a közbizodalmat, hogy az ő választása is 30,000 frtba került, s áldozatúl hat embernek el kellett esnie, s hogy az ember százanként el nem hullott, csak a katonaság közbejöttének tulajdonítható.

A következő nap még kínosabb volt reá nézve: ki kellett ürítenie fenékig a csalódás ürömpoharát.«

Következik Deák e tárgyra vonatkozó híres levelének bemutatása. Azon időt míg *Deák* Zalában távol volt, találóan ecseteli néhány szóval: »mig ő Zalában visszavonúltan, élt a nemzet elszokott a mérséklet hangjától, s a forradalmi szónoklat indulatosságába szeretett bele.« Csakugyan kitört a forradalom, *Deák* szereplésének, visszavonúlásának leirása után, Pestre költözéséről következő képet ad:

»A nemzet kétségbe volt esve, külföldről várta a Messiást, külső eseményektől s forradalomtól a fölszabadúlást, csak a döblingi tébolyda remetéje nem mondott le most sem erős hitéről, hogy a magyar kibékül még a koronával s prófétai szemmel látta előre, hogy midőn a kellő időpont megérkezik, csak *Deák* személyiségének sikerülhet a nagy föladat megoldása; de arra szükséges volt, hogy hagyja el kehidai gazdaságát, hogy Pestre költözzék, s az ország szívében legyen központja s irányadója a hazafiaknak. E szerint megvétette *Deák* birtokát s lehetségessé tette, hogy azon államférfi, ki most is bírta az ország bizodalmát, a fővárosban töltse az év nagyobb részét. Az agg *Széchenyi*-nek ezen előrelátása nem kevésbbé nagyszerü eredményre vezetett, mint azon ajánlata, melylyel pályája kezdetén az Akadémiát alkotta meg.

1854 óta *Deák* rendesen minden november kezdetén Pestre jött s juliusig itt maradott. Legtöbben közülünk ismerik szerény lakását az Angol királynénál, mely éveken keresztül, a mint egy szellemdús iró megjegyzi, az ország legelső szalonja lett. Ide jött minden reggel boldog, boldogtalan az egész országból, minden országos tekintély, minden megyei ember, ki a közdolgokkal gondolt, *Deák* gyors intentiója s éles itélő tehetsége ezen folytonos érintkezésből vonta ki a nemzet méltó fájdal-

mait, vak reményeit valódi szükségeit, míg páratlan tapintata meg tudta nyerni látogatóinak teljes bizalmát s beléjök óltani nézeteit s irányait. Érezte ő föladatának egész súlyát s vissza nem rettent a felelősségtől, mely reá nehezedett; tudta, hogy *Széchenyi*-re, hogy *Kossuth*-ra nem számíthat többé a nemzet, melyet most gyülölet s remény elvakított, hogy annak kivüle nem lehet más vezére, neki pedig más eszköze nincsen, melylyel arra hasson, mint a társalgás, melyhez egyébiránt senki jobban nem értett, mint épen ő, mert beszélgetéseiben nézetei nem látszottak lényegben eltérni azoktól, melyek körűlte nyilvánúltak, csakhogy szabatosabbak voltak, s tisztábbak és nemesebbek; nem is szárnyaltak túl a közönség fölfogásán, nem foglalkoztak a jövőnek távol fekvő föladataival, ő a jelenben élt s a jelenre akart hatni; meghallgatta s figyelembe vette kitünőbb barátainak nézeteit, de szeretettel foglalkozott a kevésbbé müveltekkel, kik a nagy közönség gondolkozás módját hívebben képviselték s arra hatni képesebbek voltak. Órákig el tudott beszélgetni velök s végig hallgatni lapos észrevételeiket; türelme ki nem fogyott, tudott unatkozni jó kedvvel, s ez által annyival inkább nyert befolyást reájok, mert lelkületének emelkedettsége mellett is prózai szempontból szerette tekinteni a társadalmi s politicai kérdéseket; a phantasticus ábrándozásokat, a költői álomképeket s a vakmerő kalandos politicát nem türte meg soha, hanem éles logikájának bonczkésével irgalmatlanúl tette mindig tönkre, nehogy a nemzetet tévutra vezessék, mert azt tartotta,hogy saját sorsával és életével rendelkezhetik mindenki tetszése szerint, de senki sincs följogosítva arra, hogy a nemzet jövőjét koczkára tegye. Politicailag egyébiránt tétlen maradt, nem irt s nem inspirált röpiratokat s könyveket mint nehány barátai, nem kaczérkodott a külföldön izgató menekültekkel, a conspirátorok nem mertek hozzá közelíteni, mindenki tudta, hogy őt semmi és senki a törvényes utról el nem tántoríthatja. A nemzet türelmetlenkedett, a conservativek s a főpapok kérelmeket kezdeményeztek a koronához, ő ezen kísérletektől is megvonta hozzájárúlását, midőn pedig Bécsből tapogatództak, nem volna-e hajlandó az ország újra szervezését az összmonarchia keretén belől kezébe venni, ő az ily ajánlatokat egyszerüen visszautasította, mert más alapot az újjá szervezésre nem ismert, mint a törvényt, a legközelebbi törvény pedig az 1848-iki volt; ennek elismerésében látta ő a kiegyezés és reform egyetlen biztos és elégséges alapját.«

Deák nagy művének a kiegyezésnek s az azt követő időknek épen oly szellemdús mint találó festése után emlékbeszédét, következő szavakkal zárja be:

»*Deák Ferencz* meghalt, de hatása a nemzet jellemére nincs életéhez kötve. Pályájának már első szakában is befolyása tetemes volt, habár a parlamentáris pártvezér állásán fölül nem emelkedett, mert nem volt uttörő, ki új irányt ád hazája politicájának ő nem rázta föl a nem-

zetet a teremtő erő közvetlenségével mint *Széchenyi* és *Kossuth*, de ezeknél a parlamenti taktika mesterségében, a napirenden lévő kérdések természetes megoldásában ügyesebb volt, s azért népszerüsége is állandóbb maradott. Nagy államférfivá csak később a haza balsorsa tette, akkor érezte magas hivatását s ezentul hosszú éveken keresztül egy nagy eszmének szentelte szellemi erejét, hogy azon közjogi kérdést megoldja, mely soha tisztába hozva nem lévén, három század óta a nemzetet fejedelmével folytonos ellentétbe s gyakori összeütközésbe hozta. Őseink szemet hunytak ugyanazon viszonyok előtt, melyek abból eredtek, hogy királyunk homlokát Szent-István koronáján kívül más koronák is veszik körül; de *Széchenyi* ismerte e nehézséget s nem egyszer említé a szerencsétlen házasságot, melyben a szomszéd tartományokkal tényleg élünk, habár positiv javaslatot a kiegyezésre tenni nem tudott, végre *Deákra* nehezedett a megoldás kényszerűsége, s éles ítélő tehetségével, fáradhatatlan türelmével és szerencsés tapintatával csakugyan kigombolyította azon gordiusi csomót, melyet sem *Rákóczi* és *Kossuth*, sem *Heister* és *Haynau* kardja keresztül vágni nem volt képes. E nagy föladatában pedig nem talált sehol előzményekre, melyek nyomán indúlhatna, a külföld nem nyujtott semmi példát, mely fölvilágositaná, a theoria semmi vezérfonalat, mely útját jelezze. Hogy czélt érhessen, keresztül kellett vinnie azon elv elismerését, hogy a monarchiának valósággal két fele van, és szorosan meg kelle határozni, mik azon ügyek, melyek az alaptörvények szigorú magyarázatánál fogva valósággal közösök a monarchia két fele közt, továbbá nehogy bármely félnek önállósága veszélyeztessék, ezen ügyek tárgyalására oly új formát kellett megteremteni, minőt eddig semmi fönnálló alkotmány nem ismer, végre körül kellett vonalozni azon ügyeket is, melyeknek közössége nem következik ugyan a pragmatica sanctióból, de melyekre nézve szükséges a szövetség vagy szerződés a kölcsönös érdekek kiegyenlítése tekintetéből. Föleg pedig ki kellett békíteni a nemzetet és koronát, s ezután kiegyezni oly szomszédokkal, kik a kiegyezést épenséggel nem tartották szükségesnek.

Ez volt a föladat, melyet *Deák* csak úgy oldhatott meg, hogy mérsékelt követeléseket szívós kitartással sürgetett s mindig kész volt méltányos compromissumra. Ily politica nem fényes ugyan, de sikerre vezet, ilyennel állapitották meg a régi angol államférfiak hazájuk szabad institutióit, csak ilyennel tarthatjuk mi is fenn államiságunkat és szabadságunkat, mert az alkotmány nálunk is mint mindenütt, csak folytonos compromissumok eredménye.«

Szavait a jelen volt nagy számú és díszes hallgatóság hangos éljenekkel fogadta.

Az ünnepélyes ülés végét érvén a választmány áttért a folyó ügyek tárgyalására.

Megválasztattak: alapító tagokká: *Szabó Imre* szombathelyi püspök; évdíjas tagokká: *Sasváry* Armin hirlapíró, *Aigner Lajos* (aj. Szilágyi S.), *Csorba Viktor* Szegeden, *Gamauf György* Budapest, *Regéczy József* Pozsony, *Bogyai Kálmán* és *Bosnyák László* Kaposvártt, *Angyal J.* Budapest (aj. a titkár), *Beöthy Zsigmond* és *Váradi Antal* tanár, Budapest (aj. Beöthy Zsolt), ifj. *Kubínyi Miklós* (aj. Mészáros J.). *A pásztói olvasóegylet* (aj. Erődi Béla), *Csiky Kálmán* (aj. Deák F.), *Bodnár József* esp. plébános (aj. Hindy Árpád), *Jászberényi főgymnasium*, *Pozsonyi kath. főgymnasium*, *Nyitrai kir. kath. főgymnasium önképző köre* (aj. Csaplár B.).

Titkár bemutatja a pénztárnok múlt havi számadását:

Bevételek:

1. Pénztári maradvány január hóról	1553	frt.	45 kr.
2. Alaptőkebeli értékpapirok kamatai	215	»	— »
3. Befolyt alapítványok	200	»	— »
4. Befolyt tagdíjak	470	»	— »
5. Befolyt előfizetési pénz	6	»	— »
Összesen	2444	»	45 »

Kiadások:

1. Írói tiszteletdíjak	97	frt	25 kr.		
2. Expeditionalis és irodai költségek s egyéb kiadások . .	47	„	96 „		
Összesen . . .				145	„ 21 „
Marad martius hóra .				2299	„ 24 „

Hollósy Károly s. lelk. Somogy-Szent-Balásról értesíti a társulatot, hogy Gölle község határában az erdő-közelben levő vízmosás partján egy agyag edényre akadtak, melyben magyar érmeket találtak, legnagyobb részben a XV-ik századból s a XVI-ik elejéről — köztük egy arany II. Lajostól 1527. évszámmal ellátva, mely évszám tudvalevőleg onnan származott, hogy a pénzverési mintákat elébb elkészítették Érdekes ezüst gyürű is volt egy: czímer, melyben kettős fatörzsön álló lehajtott nyakú pelikán madár, háttérben egy szarvaival lefelé fordított félhold s ez alatt egy 8 sugárú csillag. A czímer paizs fölött egy liliom díszelg. Átadatik fölhasználás végett az »Archaeologiai Értesítő« szerkesztőségének.

Harmath Károly úr Pozsonyból beküld egy pecsét lenyomatot, Thököly egy 1685. sept. 26-án kelt levelének másolatát s értesít, hogy

Simkó Dániel könyvtára, mely 12,534 könyvből áll, továbbá 11,000 darabból álló éremtára, melyeket a pozsonyi lyceumnak hagyományozott, *Szeberényi Lajos* által rendeztetett, míg a pénzek egy részét *Jeszenszky József* és *Weisz T.* urak rendezték, de csak egy részével készültek el, most *Adamis Károly* tanár folytatja, ki valószínűleg azon időre, mikorra a társulat oda kirándúland, a rendezéssel kész leend. A gazdag kézirattár azonban nincs rendezve, mely rendkívül becses kincseket rejt magában, mint azt az alapos és nagy szorgalmú *Lichner* és mások által eszközölt nagybecsű forrás-kiadásokból tudjuk. Pedig óhajtandó volna, hogy akkorra, midőn a társulat oda kirándúland a gyüjtemény, mely szerencsés a Bél, Burius, Pogner s mások kéziratait őrizhetni, s mely most csak Lichner utasítása mellett használható, teljesen rendezve legyen.

Bátorfi Lajos a »Zalai-Közlöny« szerkesztője tíz igen érdekes hártya-okmányt a XIII—XIV-ik századból, s *Bosnyák László* úr Kaposvárról két nemes levelet a XVI. századból küldöttek be: kiadattak meghatározás s jelentés tétel végett Nagy Imre társulati tagnak.

A „*Századok*“ számára dolgozatokat küldöttek be: *Fazekas* tanár Debreczenből, *Edelspacher Antal* Budapestről, dr. *Fekete Lajos* Kis-Új-Szállásról, melyek előleges átnézés végett *Fraknói Vilmos*, *Gyárfás István* és *Szilágyi S.*. választmányi tagoknak jelentéstétel végett kiadatnak.

Titkár fölemlíti, hogy a M. Nemzeti-Múzeum könyvtára Fraknói Vilmos könyvtárnok szerkesztése mellett „*Magyar könyvszemle*“ czím alatt két havonként megjelenő folyóiratot indít meg. Miután ez sok tekintetben a »Századok«-nak mintegy kiegészítését fogja képezni, óhajtandó volna, hogy a »Századok« közönsége közt mennél nagyobb elterjedést nyerjen. A kiadó hajlandónak nyilatkozott a Történelmi-Társulat tagjainak 2 frt 40 kr. helyett 1 frt 50 krért adni a 20 íves s évenként 6-szor megjelenő folyóiratot s az első füzetet mutatványúl leendő szétküldés végett fölajánlotta. A választmány köszönettel fogadja az ajánlatot s annak e martiusi füzethez leendő csatolását elrendelé.

Több tárgy nem lévén az ülés eloszlott.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

— A II. osztálynak febr. 21. tartott ülésében *Tóth Lőrincz*, nagy hatás mellett mutatta be »A szóbeliség elve igazságszolgáltatásunkban« czímü értekezését. Historiai fölolvasás kettő volt: *Szilágyi Ferenczé*: részletek *Ifjabb báró Wesselényi Miklós* életéből, mely ezúttal Wesselényinek 1822-ben Czenken Széchenyinél időzését, 1834-iki országgyülési szereplését azon jelenetet, midőn b. Nopcsa a rendek elnöke egy viharos gyülésen perbe akarta fogatni, 1835-ben a nádornál volt kihallgatását s az 1838-iki árvíz egy pár részletét mutatta be. Utána *Ribáry* mint vendég tartott fölolvasást *Tacitusról és Tiberiusról.*

— A Február 21-én tartott összes ülésben *Haberern* Jonáthán olvasta emlékbeszédét b. *Prónay* Gábor fölött. E kitünő férfiú családi könyvtára sok nagybecsü régi magyar nyomtatványt őriz, s a Cimeliumok közt van Thököly emlékkönyve, melynek egyik lapjára a 80 éves *Beza* reszkető kézzel irt emléksorokat, s Thurzó György naptárai 1590—1607 közt, melyekbe ez államférfi sajátkezüleg irt napi jegyzeteket. Prónay irodalmi művei közt kiváló helyet foglal el a »Vázolatok a magyar nép életből,« magyar, német és franczia nyelven — melyet annak idejében Európa-szerte az összes tudós világ méltányolt. Az 50-nes évek elején egy német röpiratban adott hangot a nemzeti érzületnek, s midön a protestáns jog megtámadtatott, a külföldet egy történeti fölvilágosításokban gazdag röpirattal világosítá föl a protestánsok igazairól. Az Akadémia által taggá választatván „*A kertészet hazánkban a múltban és jelenben*“ czímü értekezéssel foglalta el székét. Jellem, ész, erős hazaszeretet és alapos tanúlmány egyesültek a kiváló és köztiszteletü férfiúban, kinek élete valóban közhasznú munkálkodás közt folyt le.

— A Történelmi bizottság kiadásában két nagy becsü munka jelent meg: 1) »II. Rákóczi Ferencz önéletrajza, és egy keresztény fejedelem áhitásai czímü munkája« — mindkettő eddig ismeretlen s a párisi nemzeti könyvtárban őrzött eredetiről van másolva; 2) Magyar Diplomacziai Emlékek Mátyás király korából. Szerkesztik Nagy Iván és b. Nyáry Albert. Ezenkívül a bizottság elhatározván Oláh Miklós leveleit a külföldi könyvpiaczon is forgalomba hozni, a kiadás egy részét kettős latin-magyar czímmel és latin előszóval ellátva kibocsátotta. Igen életre való eszme, annyival inkább, mert e levelek: külföldöt is nagy mértékben érdeklik.

— Az „Archaeologiai Értesitő“ ez évi első száma már *Henszlman* s báró *Nyáry Albert* szerkesztése mellett jelent meg. Nem mindennapi jelenség irodalmunkban, hogy az összes journalistika minden pártárnyalata egyetértve: egyenlő melegséggel s méltánylattal emlékezett meg róla, mintegy tanúságául, hogy nem mindennapi irodalmi becse mellett igen jól eltalálta a hangot, hogyan kell az abstractabb tudományt is a nagy közönségre nézve hozzáférhetővé, megérthetővé, élvezetessé tenni. Henszlmann évi jelentésén kívül két nagyobb czikk van, benne: »Wesselényi család czímeréről« Deák Farkastól s a Roland szobrok hazánkban Rómertől; a bártfai s nagyszebeni Roland szobrokat ismertetvén. Apróbb czikkei nagy változatosságban vannak összeállítva. A folyóirat ára egy évre 3 frt. Előfizethetni Knoll akadémiai könyvárúsnál.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— Az „Erdélyi Múzeum“ mely az Erdélyi Múzeum egyletnek közlönye s hazánk legolcsóbb, de tartalmas folyóirata, az idén 3-ik évfolyamába lépett. Szerkesztője *Finály* Henrik az egylet titkára. A folyóirat havonként egyszer jelenik meg: s ára évenként 1 frt 15 kr. Eddigelé két száma jelent meg a januáriusi és februáriusi. Egy nagy érdekű történeti értekezés van benne megkezdve: »Dipendael mint történelmi forrás« Schmidt Vilmos tanártól. Ez a Dipendael a Kopp-féle ezred alezredese, székelyhídi várparancsnok volt 1662-ben. Schmidt, Pirniczen a herczeg Colalto-féle levéltárban Dipendaelnek gróf Colalto Ernőhöz morvaországi főkamaráshoz és titkos tanácsoshoz 1662—1680. közt intézett harmincz darab levelére akadt, melyeket most igen ügyes összeállításban, párhúzamba téve az eddig ismert forrásokkal, közzé tesz, s melyek valóban sok nem ismert és becses részletet tartalmaznak.

— A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat rendes havi vál. ülését febr. 23-án Ormós Zsigmond elnöklete alatt, számos vál. tag és közönség jelenlétében tartotta meg. Elnök megnyitó beszéde folyamában *Deák Ferencz* emlékezetének jegyzőkönyvbe igtatását indítványozza; egyhangúlag elfogadtatik. A jegyzőkönyv hitelesítése után a titkári jelentés olvastatik föl, mely örvendetesen jelzi a társulatnak bár nem rohamos, de folytonos emelkedését s a következő adományokat je-

lenti be: *Reviczky Bay* Ilona 10 db. értékes pénzdarabot, *Nagy Józsefné* úrhölgy 4 db. régi török ezüst, és 7 db. újabbkori rézpénzt ajándékoztak, *Worlitsch* Theobald Trajáu császár nevezetes aldunai táblájának legújabb rajzát küldte le. Végül bejelenti a titkár, hogy *Gerstner* cs. k. tüzérkapitány a temesvári Jenő hg-téren levő török föliratos táblát imígy fejté meg: »A megerősített tornyot építeni kezdették szultán Ibrahim Chan idejében 1053 ban« (ker. számítás szerint: 1641-ben). A választmány szíves köszönetet szavaz a társulat iránt érdeket tanúsító t. honleányok és hazafiaknak.

Erre elnök *Iványi István* „*Temes-Torontál vármegyék községpecsétjeiről*" című értekezésének előterjesztése alkalmából azon indítványt teszi, hogy czélszerü lenne a tört. és rég. muzeum számára *Temes-megye* területéről az összes közs. pecsétek hiteles lenyomatát megszerezni. Helyesléssel fogadtatik s végrehajtásával a társ. pénztárnok bízatik meg. Ugyancsak elnök tudomására hozza a társulatnak, hogy a sajtóban fölmerült *zimonyi* lelet *igaz*, s hogy az alighanem Bécsbe fog kerülni. A *buziási* lelet nem bizonyúlt be valónak. Az értékes leletből mintegy 100 db. Domitianus-féle arany. A nemzeti muzeumnak e tekintetben sürgősen kellene intézkedni, nehogy e becses hazai lelet idegen kézre kerüljön. A társulati pénztár állása 605 frt. 28 kr.

Ezután *Varga F.* »Egy másfél ezer éves út« című értekezését olvasta föl, mely Priscus rhetor követségét tárgyazza, s mely az eddigi, Attila székvárosa tekintetében fölmerült föltevések mellé egy újat állít, hogy t. i. *Pusztaszer* lett volna az. Több társulati ügy elintézése után az ülés véget ért.

— A »Gödöllő és Vidéke« című történelmi s régészeti múzeumegylet véglegesen megalakúlván febr. 6-án tartá tisztújító közgyülését Gödöllőn. Egyhangúlag közfölkiáltással megválasztattak: Elnökké: dr. Römer Flóris Ferencz. I. alelnökké: gr. Pejacsevich János. II. alelnökké: Varsányi János, pénztárnokká: Szvoboda József, könyvtárnokká és múzeum őrré: Gönczy Benő, titkárrá: Dobozi István, ügyészszé: Friedl Lipót. Rendes választmányi tagokká: báró Podmaniczky Géza, ifj. gr. Ráday Gedeon, id. Fáy Béla (péczeli,) Huber Béla, Závodszky István, Benkár Dénes, Friedl Lipót, Orbay Dénes, Szontagh Gusztáv, Odrobenyák János, Bódy János, Lipovniczky István. Póttagok: gróf Ráday Pál, b. Podmaniczky Levente.

—Az »Erdélyi Honismertető Egylet« (Verein für Siebenbürgische Landeskunde) kiadta Évkönyvét 1875/6-ra. Az egylet elnöke dr. Teusch superintendens, van 24 választmányi tagja (köztük gróf Mikó Imre is) 37 tiszteleti és levelező s 584 rendes tagja: ez utóbbiak 3 frtot fizetnek. A társulatnak 8142 frt tőkéje van, évi bevétele 2278 frt, évi kiadása 1769 frt volt, a pénztármaradék 601 frt. Ezenkívül a szász egyetem az erdélyi Codex Diplomaticus folytatására 500 frtot, a közoktatási ministerium tudományos ásatásokra 500 frtot adományoztak.

Az egylet közlönyéből az „Archívból" megjelent a XII-ik kötet 3-ik füzete. Első közleménye a dr. Teusch emlékbeszéde Fuss Károly fölött, melyet a múlt évi közgyülésen tartott. Követi »Adalék Beszterczeváros történetéhez 1600—1603-ig« Kramertől. Erdély történetének legnyomorúságosabb és inségteljesebb éveiből merített s egészen új források alapján készült rajz. A harmadik czikk a Zieglaucré: a szabadkőmívesek szebeni páhalyáról. Bedeus életéhez sok érdekes részletet közölt Friedenfels is, de a szabadkőmívesek kimerítő és részletes monographiáját e czikk mutatja be, mely annál érdekesebb, mert a múlt század végén s a folyó elején Erdély sok kiváló tehetsége tartozott közéjök.

MI VAN JOBBAN: BAKÓCZ VAGY BAKÁCS?

»Quae sunt consvetudine depravata, eadem non sine consvetudine corriguntur.«
I. N. Révai Elab. Gram. Hung. I. k. 29.

Mindannyian, kik a hírneves bíbornok-érsek Bakócz Tamásról szóltunk, vagy írtunk, az élő szokást követve, Bakács nevet adtunk neki. Így van az most is. Jóllehet, nincs köztünk senki, ha csak felületesen is, az illető egykorú adatokra figyelmezett, ki ne tudná, hogy ezen nagy főpapnak igazi családi vezeték neve, mind írva, mind pedig élő szóval kiejtve: Bakócz. (Lásd Nagy Iván Magyarország Családai I. k. 100. Értekezésem az 1875-iki Századok octoberi füz. 547.).

Ő maga, úgy látszik, az Erdődi, »de Erdewd« előnevet jobban szerette használni amannál. Legalább mint királyi titkár és titeli prépostnak csak »Thomas de Erdewd« aláírását találom. (Hunyadiak kora XII. k. 140, 194, 216, 258, 261.) A Bakócz nevet se vetette meg ugyan, csak hogy mellette kívánta látni a »de Erdewd« czímet. Így jö az elő az esztergomi országos hírü és nevét viselő kápolnának mind az alapkö-

vén, mind pedig a belső menyezetén. [1]) Szintén együtt van a két név több rendű galgóczi levéltári eredeti okmányokon. Pedig Erdőd nem volt sem családi vezeték neve, sem királyi adományos birtok, hanem csak családjának születési helye. De ilyen névkölcsönzések azon időben minden királyi engedelem nélkül szabadok és divatosak voltak, sőt még későbben is, főkép az új emberekké vált fő clerus által vétettek igénybe. Nekem úgy tűnik elő, mintha Bakócz Tamás egyik jeles utóda Szelepcsényi György is, nagy elődje példáját utánozni kivánta volna, midőn a »Pohroncz« polgári rendű atyai névhez a Szelepcsényi nevet, minden királyi engedély nélkül fölvette, holott Szelepcsény az esztergomi fő káptalannak, mint a Garam-Szent-Benedeki Apátság kizárólagos akkori tulajdonosának jobbágylakta faluja lévén, ezen érseknek csak születési helye volt. [2])

Bakócz Tamásnak esztergomvári kápolnája már magában alkotójára emlékeztető monumentum, s mint szembe eső páratlan épület, alkalmas volt arra, hogy hagyományos emlékeztetője legyen az utókornak. De hiszen ott lebegett belső menyezetén építtetőjének neve is. Hanem Tamás bíbornok nevét nemcsak ez tette emlékezetessé az élők és utódok előtt, kik a nagy embereket könnyen felejtik, több más okai is valának azon néphagyománynak: t. i. Bakócz Tamásnak történelmi nevezetessége, ritka tulajdonságai és elvitázhatlan nagyszerű tettei. Beszélő tanúsága ennek az, hogy midőn jeles érseki elődinek nevei és emlékezete a feledékenység sötét fátyola alá van temetve, ő mostanig a nép ajkán s a történelem lapjain élve maradott.

Ezen sorok és folyóirat keretén kívül esik, Bakócz bíbornok életirata részleteibe bocsátkozni; arra a vele nagyságra versenyző Pázmány

---

[1]) Veteris Arcis Strigon. Descriptio. Strigonii 1827. p. 56, 60. Az alapkövön ezek olvashatók: THOMAS. BAKOCZ. DE ERDEWD. CARDINAL. STRIGONIEN. DICAVIT. ANNO. M. D. VI. A belső menyezet fölirata ez: THOMAS BAKOCZ DE ERDEVD CARDINALIS STRIGONIEN ALME DEI GENITRICI MARIE VIRGINI EXTRUXIT ANNO M. CCCCC. VII. Magyar Sion V. k. 426.

[2]) Testvére Mihály, ki 1626—1638 közt a Szent-Benedeki Convent és Bars-megyének jegyzője volt, atyja nevén Pohroncznak írta magát, majd Pohroncz aliter Szelepcsényi. Az érsek, a maga által faragott Pohroncz-Szelepcsény praedicatumot vétette föl kegyeltje báró Maholányi által, kire czímerét is átruházta. Bars-megye monographiája, kézirat.

Péter tudós biographjának tolla van hivatva, annyit azonban hamarjában szabad elmondanom, hogy ő, leszámítva a neki be nem tudható sükeretlenségeket, a letünt fényes Hunyadi-kor utolsó csillagmeteoráúl világított a pusztúlásnak indúlt haza sötét egén, és mint ilyen eltörölhetlen nyomokat hagyott hírnevéről úgy az egykorúak, mikép az utókor emlékezetében.

Hacsak futtában érintem azon mozzanatokat, melyek minden mélyebb fontolgatás nélkül, a nagy tömegek fölfogásán belől, Bakócz Tamás egyéniségén észlelhetők voltak, például: dús ájtatos alapítványai, a szerencse kerekének családja keblében egyre halmozott eredményei, milyen volt négy Bakócznak majdnem egy időben püspöki székre emelése, kilencz nagy váruradalomnak szerzése, fényes és gazdag családokban házasúlások, Tamásnak a két király, atya és fiú oldala mellett oly hatalomra jutása, milyennel sem előtte, sem utána egy méltóság hazánkban nem dicsekedhetett: már csak ezek elégségesek voltak arra, hogy Bakócz Tamásnak emlékezetét az élők- és utókor előtt föntartsák. [1]) De sietésemben Bakócz Tamásnak egyik legdicsőbb érdemét hagytam volna ki, melyet a nemzet tudományos mívelődése pályáján szerzett magának, ezt tehát utólagosan pótolom az egykorúak tanúsága után. Halljuk az olasz Beroald bolognai tanár nyilatkozását Tamásunkról: Te vagy, így szól hozzá, a tudósok üdvös istápja, a tanulók felsegélője és támasza, ki a tanúlás végett Olaszországba nem kis számmal menőket útipénzzel, élelmi költséggel és a tanúláshoz szükséges kellékekkel ellátod; áttér aztán a bibornoknak hozzá Beroaldhoz küldött két unokáira. Lássunk más tanúságot közelebbről. Midőn 1515-ben Tamásunk Pozsonyból Bécsbe rándúlván, az ottani Egyetem által küldöttségileg üdvözöltetett, a megbízott szónok tanár ily szavakat intézett hozzá: Jótékonyságod és bőkezűségednek tanúi nemcsak a tudósok és tanúlni kívánók, hanem az erkölcsök és tudományok minden nemében kimívelt díszes családod jeles tagjai, tanúk tovább annyi derék ifjak is, kiket vagy otthon, vagy Krakkóban, vagy itt (Bécsben), vagy Italiában, magadtól adott irányban nevelsz és tanitasz. Ugyanezen beszédben

[1]) Századok 1875-i évfolyam 136, 547. Magyar Sion V. k. 426, 513, 610, 674. Jászay Pál a Magyar Nemzet Napjai a mohácsi vész után 416. Istvánffy Miklós Regni Hung. Historia. Kölni kiadás, 1685. első hat könyv több helyén.

a szónok dicsőíti Tamásunkban, hogy alacsony származásából erényei lépcsőin, a nemtelenség felhőit szétoszlatva, ignobilitatis nebula discussa, — a legnagyobb nemesség magaslatára emelkedett, és ezzel az egész világnak megmutatá, hogy a fényes születés és ősök vele nem versenyezhetnek [1]). Mi arra mutat, hogy Bécsben is Bakócz Tamás szerény származása ismeretes volt.

A *Bakócz* nevezet viselője holta után is, úgy a néptömegek, mint íróink által a maga eredetiségében meg volt híven őrizve. Még az 1697-diki esztergomi érsekek lajstromában is, mely a Corpus Juris azon évi kiadásához van kapcsolva, ott fényliK a régi nevű: »Bakócz«. De már Keresztély herczeg-érsek az esztergomi főkáptalanhoz nov. 14-én 1716-ban küldött levelében híres elődjét. Bakacz-nak írja;[1]) Szörényi Sándor jezsuita pedig az 1717-ben Nagy-Szombatban kiadott érseki névjegyzékben, mely szintén a Corpus Juris későbbi kiadásaihoz csatoltatott, Tamásunkat teljes elferdítéssel már Bakacs-nak nevezte. Követték Timon, Péterfy és mások.

Hogy azonban még ekkor nem volt régi e változás, Bel Mátyásnak meglepő tanúságából kitetszik, mert ez az a nagy Geographia I. kötetének 66. lapján az Erdődidek régi vezeték nevét, habár hibásan nyomozva, [2]) alatti jegyzékében nem tud eleget csodálkozni azon, miképen lehetett a régi helyébe az új Bakacs névnek gyakorlatba jönni. Bizonyos tehát, hogy a mostani Bakacs név csak a XVIII. századnak szülöttje. Erre pedig csak az lehet mondani valóm, mit jelen soraim homlokára a nagy nyelvész Révai után fölírtam:

»Quae sunt consvetudine depravata, eadem non sine consvetudine corriguntur.«

BOTKA TIVADAR.

SZIGETVÁR 1555-ki VÉDELMÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

Dersffy István halála után Szigetvárában kapitánynyá Kerecheny László neveztetett ki. 1555-ben nagy hadjárat készült Sziget ellen: egész raja a török basáknak fenyegette. Ekkor Tahy Ferencz egy csapat katonával eltávozott a várból s Kerecheny rendeletet kapott, hogy a távozottak helyébe gyakorlott és tapasztalt katonákat hozzon a vég-

---

[1]) Új Magyar Múzeum 1857-ki évfolyam. I. k. 251.

[2]) Magyar Sion V. k. 701.

várba. Megtörtént, de tetemetes áldozatok árán, mert ezek csak a rendes zsoldnak tetemes felemelése mellett mentek be a várba. Kerechenynek számadása megvan a kamarai levéltárban, (Pub. Fasc. 34 nro 14.) melylyel az általa fizetett többlet egy részének visszafizetését kéri: e számadása azért is érdekes, mert a vár védelmi személyzetének létszámáré világot vet.

Volt két helyettes tiszt (vicepraefectus): Sogowich István és Zalay Miklós: elsőnek zsoldja 300 forinttal, 4 rőf gránát posztóval (rőfe 2 frt), 3 hordó borral, egy 100 frtos s egy 20 frtos lóval, egy hadi fogolylyal (60 ft érték), egy forgóval (cursta) (20 ft), sátor (10 ft), 12 disznó (12 frt); a másodiknak zsoldja 200 fttal, két hordó borral, egy 20 frtos lóval, egy hadi fogolylyal (120 frt érték), négy szalonnával (4 frt), 30 köböl buzával (10 frt), 40 köböl zabbal (10 frt) emeltetett.

Volt két helyettes kapitány (vicecapitaneus) Nagy Antal, kinek zsoldja havonként 8 frttal emeltetett, két hordó borral s egy fogolylyal (40 frt érték) és Tremetz Mihály, kinek zsoldja hasonlag havi 8 frttal, atlasz mentével (Tunica ex Atlasio 16 frt), más felöltővel (16 ft), subával (22 frt) s borral és buzával 15 frt értékben jutalmaztatott.

Schwasytz Jánosnak 50 fttal, 24 ft ára gránát posztóval, 3 hordó borral, egy selyem tunikával (25 ft), 3 szalonnával (5 ft), egy fogolylyal (10 frt).

Mirgay János várnagy 25 frttal, 4 sing gránát posztóval (12 frt) s 20 frt ára gabonával,

Topordy Benedek egyik vajda 40 frttal,

Swasych Ferencz 60 frttal s egy subával (12 frt) s egy másikkal 4 frt, egy pohárral (10 frt),

Gwbassoczy másik várnagy 12 frttal,

Wgronowith István 12 frttal,

Serenny János 12 frttal s 4 hordó borral, egy lóval (70 ft), négy szalonnával (4 ft), karasia posztóval (7 frt), 50 mérő gabonával jutalmaztattak,

Zokay Máté és Matósy Demeter gyalog vicekapitányoknak és tizedeseknek (vicecapitaneis et decurionibus interpedites) vitézségük és kitűnő tetteik jutalmául 55 frtot és 50 fillért,

Homoky János kitűnő lovasnak 12 frtot,

Byka András zászlótartónak 12 frt zsold emelést, egy forgót (25 frt), két lovat (20 frt), két hordó bort s 50 mérő gabonát.

Horváth Istvánnak 12 frt zsold emelést, egy lovat (12 frt), egy sisakot (3 frt), karasia ruhát (5 frt), egy forgót (5 frt).

Prybék Máténak 20 frtot, egy hadifoglyot (100 frt), egy ruhát (2 frt 30 den.).

Hagymássy Jánosnak kitünő magaviseletéért 12 frtot, egy lovat (25 frt).

Dancza Ambrusnak kitünő magatartásaért egy lovat adott a kapitány.

Egészben véve a katonák közt bátor magaviseletök s vitézségök jutalmául 16 hordó bort osztatott ki.

Azon összeg, melynek visszafizetését kérte a kapitány 1325 frt 30 dennára: azaz, 1656 rajnai frt s 37½ krra ment.

Azon összeg pedig, melynek megtérítését nem kérte 1118 frt 30 dennára, az az 1392 rajnai frt s 52 krra s 2 dennárra ment.

Midőn megjött a hír, hogy a török Sziget ostromára készül, a kapitány máj. 1-én megfogadta: Byka Andrást 8, Bekecs Gergelyt 4, Swyko Simont 2, Zallayt 2, Doly Miklóst 3, Parlatin Györgyöt 3, Komerey Gábort 3, Horváth Gáspárt 2, Detty Andrást 3, Nagy Györgyöt 2, Thomek Istvánt 3, összesen 35 lovassal. Ezeknek zsoldja máj. 1-től dec. végéig 980 forintra rúgott. Ezekkel együtt összesen 2636 forint megtérítését kérte a kapitány 1555. december 29-én benyújtott számadásában.

Hogy lette-e és minő eredménye a fölterjesztésnek? annak nem akadtam nyomára. De az ilyen követeléseket a kincstár pénz hiány miatt rendesen hagyta meggyülni s azután a megszaporodott követelés nagyságához mért jósággal fizetett.

A hadjárat azonban, melylyel a török 1555-ben fenyegette, nem valósult meg: de jó volt, hogy őrségét s erődítvényeit jó karba helyezék, mert az 1555-iki fenyegetés 1556-ban valósult, s akkor Sziget megis védte magát.

BEZEGH GÁBOR SÍRIRATA, 1706.

A Zólyom-megyei hajniki Bezegh-kastély (mindjárt lenn a szliácsi fürdő alatt) egyike azon bár kisebbszerű, mindazonáltal építészeti tekintetben érdekes nemesi kastélyoknak, mely XVII-ik századi alakját mai napig megtartá. Renovatora a Caraffa által Eperjestt lemészároltatott

vértanúk egyike: Bezegh György vala. Ennek egyetlen fia Gábor, a II. Rákóczi Ferencz vezérlő-fejedelemsége alatt a szabadság kivívásáért egybeszövetkezett magyarországi rendek hadseregeinek főpénztárnoka volt, s 1706-ban, még igen ifjan halt el. Mikor nehány évvel ezelőtt mi a hajniki Bezegh-kastélyt megszemléltük, ott nehány fára festett régi értékes tájkép mellett: mind Györgynek, mind Gábornak egykorú, olajfestményü arczképeit láttuk, továbbá a hajniki parochialis templom sírboltjában nyugovó Gábor koporsójáról pár tizeddel ezelőtt levett díszes horgany-táblát, mely közepén a Hajniki Bezegh-család czímerét tünteti föl, két oldalt síró nemtővel, fölül ékes szalagzat alatt »*Spes mea in Christo*« fölirattal, és alól halálfővel.

E halálfő alatt három osztályzatú sírirat olvasható, ú. m. középütt:

»Perillustris ac Generosus Dominus Gabriel Bezegh de Hajnik, Suae Serenitatis Principalis et Confoederatorum Regni Hungariae Statuum Cassae Bellicae Supremus Administrator et Comitatus Zoliensis et Neogradiensis Primarius Juratus Assessor, pie in Sospitatore Christo Anno 1706. 15. Februarÿ, fluxae vero aetatis suae 35-o oculos clausit, hic expectaturus resurrectionem.«

Két oldalról e versek:

»Indicta dum stictum vibrat Pannonia ferrum
Adsvetus pacis studÿs, en bella tubasque,
Quo victor stetit, haud recubat sub pulvere victus
Istri prima dedit pronos in fata cupressos
Stemma Jouis volucris ternas gerit ore sagittas,
Et spectat proprios Austriacasque rogos,
Insequeris Gabriel, luxque, decusque Bezegh.
Non eadem cippi mortis et arena fuit, sed
Insula patrium vendicat ossa solum.
Impavidae hinc mentis crede fuisse virum.«

A horgany-tábla, mely mindezeket tartalmazza, igen díszes öntésü, a czímer és betük domboralakúak, és az előbbin még az egykori színezés nyomai is jól láthatók. Eredetileg a koporsó homlokzatán állott, s nagyon hasonlít a murányi vár sírboltjaiból a radványi kastély Rákóczi termébe került horganytáblákhoz; valószínüleg mindnyája Beszterczebányán készült.

THALY KÁLMÁN.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A BUDAVÁRI FŐEGYHÁZ restauratiója alkalmával egyik támoszlop hasadékában nehány apró török levélre akadtak. Ezek közül egyet az épités vezetésével megbizott bizottság elnöke, s társulatunk alapitó tagja báró Augusz Antal úr Bécsbe küldött fiához, ki ott a keleti akadémiának egyik szép reményü növendéke. A fiatal báró még azon nap általa eszközölt fordítás kíséretében visszaküldte atyjához — de a levél kis fontosságú családi levélnek bizonyult be: egy török férj írta nejének, kit úgy látszik családja ellenére vett el. Érdekesebb, hogy az évek hosszú során át befalazva, meglehetös épen megmaradt a levél.

— „ADATOK ZALAMEGYE TÖRTÉNETÉHEZ" czimü vállalat I. kötetének I. füzete, Bátorfi Lajos szerkesztése mellett Nagy-Kanizsán megjelent. Közli Bacsányi Jánost (Toldyból), Kővágó-Eörs történetét a községládájában s egyeseknél levő oklevelek alapján, Kanizsa-vár történetét dr. Szukics Nándortól, leginkább külföldi források adatai alapján érdekesen összeállitva, s Komár, Galambok és Karos községek alapító levelét 1690-ből. közölve Samay által. Előfizethetni 6 füzetbe 3 frttal a szerkesztőnél (ki egyszersmind a „Zalai Közlöny" szerkesztője is) Nagy-Kanizsán. A II-ik füzet »Fölső-Örs és prépostsága« leirását hozandja Morócz Dánieltől. Életrevaló és pártolást érdemlő gondolat a megyében szétszórt történelmi adatok összegyüjtésére állandó folyóiratot szerkeszteni; mert ezáltal sok érdekes dolgot lehet a végpusztúlástól megmenteni.

— DEÁK FERENCZ halála alkalmából három Albumra bocsátottak ki előfizetési fölhivást kiadóink. Az első Törs Kálmán szerkesztése mellett már megjelent: érdekes tartalommal, melyet Salamon Ferencz, Jókai Mór, Hegedüs Sándor, Visi Imre, Szathmári György s Ágai irtak. Ezen Album kimerítő életrajzot s Deák életéből egyes episodokat foglal magában. 15 iv a legnagyobb nyolczadrétben. Ára 3 frt.

— A KERESZTÉNY MAGVETŐ (szerkesztik Ferencz József és Simén Domokos) I. füzetében nehány érdekes történelmi dolgozat van. Többi közt *Jakab Elektől* »Erdély és az Anabaptisták XVII—XVIII. században,« mely ezen Bethlen Gábor által behivott Alvinczre telepitett és Mária Terézia által üldözött es áttéritett sectanok történetét új adatok alapján adja elő; s *Szabó Károlytól* »Egy adat Dávid Ferencz életére,« mely ennek 1555. sept. 24-én kelt s a szebeniekhez intézett levelét közli. A híres reformatort meghivták Kolozsvárról a szebeniek, s ő szeretett volna is elmenni. Arról értesiti ebben a szebeni tanácsot, hogy ha Kolozsvártt levő ügyeit lebonyolithatja, menni fog. De maradt: s ezzel pályája el volt határozva. Mint tudva van, ő lett az erdélyi unitarismus egyik meglapitójává.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— MONUMENTA COMITIALIA REGNI HUNGARIAE. Magyar országgyűlési emlékek. Szerkeszti dr. *Frakuói Vilmos.* IV. köt. (1546—1556). Budapest, 1876. A M. T. könyvkiadó hivatala. 4-r. 617 l. Ára 3 frt.

— MONUMENTA COMITIALIA REGNI TRANSYLVANIAE. Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerkeszti *Szilágyi Sándor.* I. k. (1540—1556). Budapest, 1875. A M. T. Akad. könyvk. h. 4-r. XVI. 596 lap. Ára 3 frt.

— OLÁH MIKLÓS, II. Lajos és Mária királynő titkárja, utóbb Magyarország cancellárja, esztergomi érsek, primás és kir. helytartó levelezése. Közli *Ipolyi Arnold* (Okmánytárak 35 k.). Budapest, 1875. A M. T. Akad. k. h. 4-r. 638 l. Ára 3 frt.

— MONUMENTA SPECTANTIA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM, Vol. V. Listine o odnošajih izmedju juznoga slavenstva i mletačke republike na sviet, izdola *J. A. Znanosti i umjetnosti* Zágráb, 1875. Hartman 4-r. 353 l. Ára 2 frt 50 kr.

— ADATOK ZALA-MEGYE TÖRTÉNETÉHEZ. Szerkeszti és kiadja *Bátorfi Lajos* I. 1 füzet. Nagy-Kanizsa, 1876. Vajdits 8-r. 64 l. Ára az egész évi füzetből álló folyamnak 6 frt).

— ABAÚJ-MEGYE XVI. századbeli műveltség történelméből. Bölcsészet szaktúdori értekezés *Károly Gy. Hugótól.* Budapest, Tettey N., 1875. 8-r. 71 l. Ára?

— MILITÄRISCHE MEMOIREN von *Ludwig* Freiherrn von *Welden* k. k. Feldzeugmeister (Az olasz háború 1813—14-ben s az 1848/9 diki olasz és magyar hadjáratok). Wien, 1875. Braumüller 4-r. (2 részben XVI. 159 és 274 l.). Ára 5 frt.

— ARCHIV des Vereines für siebenbürgische Landeskunde Neue Folge. XII. B. III. H. Herausgegeben vom Vereins-Ausschuss. Hermannstadt. In Comission bei Franz Michaelis (Ára évente 3 frt).

— DEJINY DRIEVNYCH NÁRODOV NA ÚZEMÍ TERAJŠIEHO UHORSKA (Magyarország őslakosainak története). Sostavil: Fr. V. Sasinek. Térképpel. Szakolcza 1867. Ára 1 frt.

(Első kiadás elfogyott. Második kiadás sajtó alá jön).

AZ ELSŐ MAGYAR POLITICAI SZINMŰ ÉS KORA.

MÁSODIK KÖZLÉS.

IV.

Balassa Menyhért ama kevés magyar család egyikének sarja, melyeknek története az Árpád házabeli királyok kora óta folytonosan össze van szövődve az országos dolgokkal. A család hetedfélszáz éves fájának mindegyik ágán ismert nevekkel találkozunk, melyek helyet nyertek az ország háborúinak, erkölcseinek, irodalmának történetében is. És, a mi nevezetes, a gyümölcsök mindegyikéről ráismerhetünk a termő fára. Ez igazolja hogy néhány szóval megemlékezünk róla s Menyhérthez mintegy kerülő uton indúlunk. Főméltóságoknak, bánoknak, vajdáknak főispánoknak egyhangúan hosszú sora lenne a Balassák nemzedékrendje, ha sűrűen nem tarkítanák azt félelmes hősök és fékezhetetlen pártosok, hősi halált halt vértanúk és szemtelen rablók, kalandos életű költők, érdemes tudománybarátok és tragicus sorsú asszonyok. Ha egy külön teret képzelnénk, melyen a család története lefolyt, alig találhatnánk rajta egy talpalatnyi helyet, melyet ellenségnek és rokonnak vére ne áztatna; a múzsák is csak mintegy czáfolatúl látszanak megjelenni itt arra a régi közmondásra, mely szerint fegyvercsattogás közt elállana a szavuk. [1])

[1]) A Balassa család történetéről lásd: Lehoczky *Stemmatographia* 20 l. stb.; Budai *Lexicon* I. k. 93—130; Kerékgyártó *Magyarok életrajzai* 106—148; Nagy Iván: *Magyarország családai* I. k. 116—128 l.

A család állítólag a kún Borstól veszi eredetét. Leszármazását 1224-ig szakadatlan lánczolatban föl lehet vinni. Ezidőtájt Detre már főispán, sőt Budai szerint nádor volt. Alig veti meg Detre fia: Mikó roppant kiterjedésű szerzeményeivel családjának gazdagságát, már legközelebbi utódaiban nyilvánvalókká lesznek azok a tulajdonságok, melyek e jelentékeny faj történetét végesvégig jellemzik. Demeter mester atyjafiai ellen háborút támaszt, fegyveres szolganépével megtámadja és kiostromolja a gyarmati tornyot. Péter pedig, Detre unokája, halála után hűtelennek és pártosokkal czimborálónak bélyegeztetik. Talán ez az a Péter, ki Lehoczky szerint a szent földön szeldsuki törökök keze által esett el. [1]) Két századdal utóbb éri el a család országos nevezetességének, befolyásának, jelentőségének tetőpontját. Egy gazdag nemzedék valamennyi tagja szerepre — s nagyobb részt szomorú emlékezetű szerepre — vergődik a magyar közéletben. Comédiánk hőse: Balassa Menyhért s testvérei: Imre, Zsigmond, János a XVI. századbeli pártosság megannyi virága, kiknek lába nyomát fölségárulási pörök, erőszakos foglalások, hiába ömlött magyar vér, rabló kalandok, ármányos fondorlatok, orgyilkos és árúló czimborák, s néha napján zörgő bilincs kisérik. Mintha minden igyekezetüket arra fordítanák, hogy elfeledtessék a nemzettel apjoknak, Ferencz szörényi bánnak, a mohácsi síkon szenvedett hősi halálát, melybe utóbb az ő nevét viselő fia is követte. Azután meg unokája, a család legnagyobb dicsősége: a költő Bálint, ki életének kalandos és könnyelmű folyására, gyászos és kiegyenlíthetetlen viszályaira s dicsőséges végére nézve

[1]) *Stemmatographia* 2. 20. Kerékgyártó kétségbevonja ez adat hitelességét (i. m. 108 l.) abból az okból, mivel Balassa Péter »a XIII. században élt, midőn kereszthadak már nem vonúltak keletre.« Oly állítás, mely Michaud-ból a legszebb lapokat tépné ki, s a melyet csak valamely sajtóhiba tehet magyarázhatóvá. Jeruzsálemi András, Hollandi Vilmos, II. Fridrik, Szent-Lajos, az angol Eduárd és frizei mind a XIII. században harczoltak a keresztért. A szent földön alapított keresztyén királyság halálharczát a század legvégső éveiben vívta 1291-ig Antiochia és Akkon körül. Nagy Iván szerint (i. m. 118 l.) a szóban forgó Péter már 1290-ben nem élt. Nincs benne tehát semmi lehetetlenség, hogy Péter — talán az igazság ellene emelt keze elől menekülve — ott esett el, a hol még a következő esztendőben is folyt a harcz.

egyiránt nemzetségének igazi sarja volt. A pártoskodás és testvérharczok tovább kísérik a Balassákat az erdélyi forradalmárnak: Imrének ágán. Unokáinak: Zsigmondnak és Imrének élete egymás ellen való viszálkodásban folyik. Az utóbbi nem akar urat tűrni maga fölött, ujjat húz Wesselényi nádorral, Tökölyvel tart és hűtlenség miatt veszti el birtokait. A család második költője, szintén Bálint nevű, végrendeletében megátkozza azt is, ki testvéreivel jót cselekszik. [1]) Bizonyos kalandosságra, vadságra való hajlam a családnak még nőtagjainál is előbukkan. Balassa leány volt az a Borbála is, (Budainak valószínűleg téves adata szerint Menyhért leánya) [2]) kit férje, Török János, paráznaság miatt lenyakaztatott. A gonosz mostoháknak valóságos példaképe Balassa Andrásné, Szúnyog Ilona, ki a második költő Bálintnak gazdag anyai örökségét a maga gyermekei számára akarván megkeríteni, irgalmatlanúl verte és koplaltatta a kis fiút, ki a jobbágyok által hordott zabkenyéren, a kékkői vár nedves pinczéjében növekedett, és utoljára is kénytelen volt megszökni az atyai hajlékból. Bálint nejével, Szúnyog Katalinnal újra egy kalandos sorsú asszony került a családba, kinek ifjúkori szerelme szolgáltatta Arany *Katalin*-jának tárgyát. Simon özvegye, Windisgraetz Magdolna az 1659-ki országgyűlés elé vitte pörét süvével, Jánossal.

És — csodálatos! — e folytonos belviszály között, a főhatalomnak gyakori kihívása és fegyveres föltámadása daczára a család se ki nem pusztúlt, se alá nem sűlyedt, de még csak országos befolyását sem vesztette el bármi rövid időre is. Mintha a bölény-fej, melyet czímerében viselt, nemcsak erőszakosságát, vadságát, dulakodó természetét, de sohasem fogyó erejét is jelentené. A nagy változások, új dynastiák trónrajutásai, párthar-czok, melyek a régi aristokratiának egy-egy részét mindig homályba szokták sűlyeszteni, a Balassák előkelő állását érintetlenül hagyják. A család politicai szerepét az Árpádok kihalta után folytatja az Anjouk alatt. A brandenburgi Zsigmond sárkány-

[1]) Toldy Ferencz: *Magyar költészet kézikönyve* 2. kiadás. I. kötet. 213. lap.

[2]) *Polgári Lexicon* I. 115 l.

rendjének egyik első vitéze Balassa László. A Hunyadiakkal s utóbb a Zrínyiekkel nő-ágon rokonságba lépnek. Mohácsnál elesik a családfő, de mintha e véres mezőn új virágzásra hajtana a faj. A XVI. és XVII. század külső és belső háborúit előkelő szerepben harczolják végig a Balassák. Mi lehet ennek a magyarázata? A családnak két olyan jellemvonása, mely örökségül maradt nemzedékről nemzedékre. Az egyik a legnagyobb mértékű személyes bátorság, a sikert félig mindig kezében tartó vakmerőség volt, melyért az uralkodók és a nép egyiránt igen sokat meg szoktak bocsátani, s mindig szívesen látnak csapataik élén. A másik a folyton résen álló, lelkiismeretével könnyen békülő számítás, mely — magasabb erkölcsi elvekkel nem sokat törődve — a viszonyokat mindig ki tudta aknázni a maga javára. Ha meggyőződésről beszélhetünk itt, meggyőződésében állhatatlan volt, s épen ez állhatatlanságában és megbízhatatlanságában bírta megtörhetlenségének legerősebb biztosítékát. Ha egyik félen elvesztette ügyét, kétszeresen tudta megnyerni a tulsó oldalon. Hátra mindig csak egy lépést tett, előre mindig kettőt. A folytonos családi egyenetlenség életelemévé tette a belső háborúskodást, százados tapasztalások csak az erősebb jogában való bizakodást szilárdították meg benne. Így tartotta ide-oda kalandozva, vérét sohasem kímélve az egyensúlyt. Jellemző a család vérmérsékletére, hogy annyi századon keresztül csak egyetlenegy tagja lett pappá. Nem kevésbbé az is, hogy míg hőst oly nagy számmal adott, a szó igazi értelmében vett államférfit — kit csupán bizonyos közczél érvényesítésére való következetes törekvés tehet azzá — egyetlenegyet sem.

E nem közönséges nemzetségnek volt egyik leghírhedtebb szülötte Balassa Menyhért, kiben fokozódva és egyesülve látszottak mindazok a tulajdonságok, melyek családját egészben jellemezték: hősiségében vakmerő, kapzsiságában rabló, pártosságában orgyilkos. Első benyomásait már olyan közviszonyok között kapta, melyek a helyett, hogy derék adományait: vitézségét és természetes eszét valamely jó ügy szolgálatára lelkesíteni képesek lettek volna, inkább valának alkalmasok rosz hajlamait meggyö-

kereztetni és kifejleszteni. 1511 körül születve, [1]) kora ifjúságát a vég kezdetének, az általános fölbomlásnak idejében, az osztályok harczának véres és elvaditó jelenetei s a meglazúlt erkölcsök sülyesztő képei közt töltötte. Ismeretek szerzésére nem igen fordíthatta fiatalságát, mert Bornemisza Péter egy nyilatkozatának alapján [2]) könnyen kétségbe lehet vonni irástudását is, a mint Budai csakugyan kétségbe vonja. [3]) Erkölcsi nevelése sem igen lehetett jobbravaló. Már ezidőtájt kezdetét vette főurainknál az a nevelési irány, mely inkább csak edzésnek lenne nevezhető; egyedüli czélja: jó, szemes, mindenhez hozzászoktatott, minden túrésre képes katonákat képezni a nemes úrfiakból, fenyegetettebb végházak gyakorlati iskolájában. Ilyen czélú lehetett Menyhért kiképeztetése is. Atyjának eleste, a mohácsi veszedelem idejében csak tizenöt éves legényke volt, s János király által még igen fiatalon neveztetett ki Hont-vármegye főispánjának. Hűsége azonban nem tartott ki János haláláig sem, mert mialatt ura a föllázadt erdélyiek ellen vezette életének utolsó hadjáratát, Menyhért az első patkányok között volt, kik kiugráltak a már beteg kormányos által vezetett hajóból, mely ellen a hullámok vészt jósolva tornyosúltak. Első árulása után csakhamar ragadozó természete, de rendkívüli elszántsága s a viszonyokon uralkodni tudó ármányos esze is nyilvánvalóvá lett. Hogy önkényeskedését jobban biztosíthassa, a kormányzására bízott vármegyét Nyáry Ferenczczel fölosztotta. A panaszok folytán, melyek ellenök fölmerültek, az 1542. novemberében tartott pozsonyi országgyűlés szigorú határozatokat hozott ellenök, [4]) melyeknek következtében meg is fosztatott méltóságától. Ő azonban minden bukása után talpára szokott esni: még ugyanabban az esztendőben meg tudta szerezni Bars-vármegye főispánságát. Feleségének Thurzó Annának, első urától született fiát, a kis Cseh Jánost

[1]) Némelyek 1505-re teszik születése évét; de márvány sírkövének Gyurikovics által közölt fölirata (*M. akad. Értesítő*, 1848, II. sz. 47 s k. l.) kétségtelenné teszi, hogy hibásan.

[2]) »Ha a Deáki tudomány is mellette lett volna, ez mostani Világnak Csillaga volna.« Közli: Lehoczky *Stemmatographia* 2. 27.

[3]) *Polgári Lexicon* I. k. 115 l.

[4]) Fraknói: *A magyar országgyülések története*, II. kötet 25—29 l.

illette Léva vára, melyet Menyhért 1543-tól a maga lakó helyéül foglalt le. Ennek védelmében aratta első katonai babérait. 1544-ben Esztergomból egy körülbelül 2000 emberből — janicsárokból és lovasokból — álló kóbor török csapat, a Garamon átkelve, éjnek idején lajtorjákon belopózkodott Léva városába; a kit elől-utól talált, levágta; azután a vár kapuját megrohanta. Menyhért fölserkent a lármára, öltözetlenül kardot ragadott és a veszély helyére rontott, katonáit nekibátorította s apró ágyú- és puskatűzzel a törököket megszalasztatta.

Terjedő vitézi hírén vérszemet kapván, innen kezdődik voltaképen amaz alávaló szereplése, mely egy nagy országrésznek sohasem nyugvó, megfékezhetetlen és telhetetlen ostorává tette. Csábrág várából Pálfi Péter gondnokait kivetvén, a szitnyai hegygyel erőszakosan elfoglalta; az utóbbi helyen egy megerősített kastélyt építtetett s mind a három várát: Lévát, Csábrágot és Szitnyát rabló hajdukkal megrakván, az egész messze környéket hosszú időn át félelemben tartotta. A murányi félkezű kapitány, Basó Mátyás, hajdukból, rusznyákokból, oláhokból és lengyelekből összeszedett rabló hadával gazdag prédákra kecsegtető példa gyanánt járt előtte. Balassa Menyhért sem sokkal maradt mögötte. Istvánfi borzalmas részletek emlékezetét tartotta fenn a rabló kalandokból. [1]) Kereskedő, adószedő, vagyonosabb polgár és kisbirtokos nem vala tőle biztosságban, a bányavárosok környékén és az egész Mátyus-földén. A körmöczi veretlen aranyat szállító szekerekre lecsapkodott és a szállítókat sorra öldöstette. A megpénzelt adószedőkre rálesetett s rabúl vitetvén váraiba, kifosztogatta őket. E galádságoknak igazi gyalázatos színét az a körülmény adja meg, hogy látszatával sem törődtek annak, miszerint némi jog érvényesítését, pör eldöntését, párt-czélok előmozdítását, vagy effélét keresik tilalmas, erőszakos eszközökkel. Még a zsákmányért sem koczkáztattak úgyszólván semmit, mert igen kevés kivétellel fegyverteleneket, vagy legalább aránytalan erejűeket zaklattak. A legroszabb esetben biztos menedéket nyújtott nekik egyik vagy másik rabló vár. E szerepében Balassa Menyhért mivel sem áll fölebb egy közönséges rabló kapitánynál·

[1]) Istvánfi: *Historia* XVI. 174—175.

Még annyit sem koczkáztat, mint ez, s híjával van annak a bizonyos, nem épen ritka könyörületnek is, melylyel a rabló egykori nyomorúsága sorsosait; a szegényeket bántatlan hagyja. A *Comédia* tele van olyan apró vonásokkal, melyek még ennyi becsületet sem hagynak rajta. Szolgáinak nincs mit enni adnia: kiadja parancsban poroszlójának, hogy »lássa meg amaz özvegyasszony ökreit és vágassa le az konyhára ma.« Embereinek idegen asztagokat és bortermést osztogat jutalom fejében. Szomorúan ismerik a szegény »szombati áros népek s főképen az Barsés Nyitra-vármegyei nemes népek, kiket rabaivá tött vala.« Idegen jobbágyok ökrein sem átallja csillapítani telhetetlen éhét. Bármily boldogtalan idők voltak is azok, mikor »az igazságot csak a nagyobb erő határozta meg,« a pohárnak végre is ki kellett csordúlnia. Az 1548. országgyűlés kimondja Balassa Menyhért és Basó Mátyás számüzetését s Ferdinánd Salm Miklós grófot küldi a rabló várak ellen 5000 spanyol és német katonasággal s magyar huszárokkal, kiknek száma azonban a sok kárvallottal és bántalmazottal csakhamar kétszeresre szaporodott. Tinódi Sebestyénnek egyik legérdekesebb éneke az, melyben e hadjárat történetét írta meg 1549-ben Kassán »magyarok veszésén gondolatjába.« A két részből álló ének czime: *Szitnya, Léva, Csábrág* és *Murány váraknak megvevése;* s a *Cronica* második részében (különb-különb időkbe és országokba lött dolgok, istóriák) foglaltatik. Ha igaz az, hogy Tinódi csak 1552-ben Kassával együtt hódolt meg Ferdinándnak,[1]) kinek két évvel utóbb énekgyűjteményét ajánlotta, úgy látszik, utólagosan szúrt be ez énekébe egyetmást, hogy ellensúlyozza valamikép hazafiui fájdalmának itt-ott erősebb hangú kitörését a magyarságnak idegen nép által lett pusztúlása fölött. Így olvassuk mindjárt az elején:

Bizon sokan halat adnac Istennec
Es iot mondnac az io fejedelömnec
Batorsagos utat szörze az nepnec
Igazat szolgaltat nyomorult szeginyöknec.

Úgy e sorokban, mint más helyeken is világos kifejezést

[1]) Szabó Károly: *Az János király fiáról való szép krónika szerzőjéről.* Kisebb tört. Munkái, I. k. 382—3 l.

ad örömének, melyet a rabló fészkek ellen megindúlt s azok lerontatásán végződött véres igazságszolgáltatás és a szegény, elsanyargatott népnek megszabadúlása fölött érez. De erős magyarsága is hangot kér s a hadjárat és ostromok részletes rajzát meg-megszakítja egy-egy bánatos jajszó az áldozatok fölött, kiknek halála által a bűntető igazságnak tétetett ugyan elég, de csak az általa annyira szeretett, annyira féltett magyar faj veszett, fogyott. Érdekes bizonyságot szolgáltat ez ének arra is, hogy a vitézségnek, még ha gonosz ügy szolgálatába szegődött is, minő rendkívüli, megvesztegető varázsa volt mindenkire e harczos időkben. A lévai vár hősi védelmét úgy festi, mint a magyar hadi erények díszes tanúságát, sőt szívesen ejt egykét jó szót még magának az ekkoriban üldözött Balassa Menyhértnek érdekében is, kinek nevéhez a gazságokén kívül bajnoki tetteknek országos híre is fűződött. Leírja, miképen parancsolja meg Ferdinánd »Groph Miklosnak«, hogy indítsa meg ellene hadát, s a következőket veti utána:

Nagy haragja Balasyra Kiralnac
Chyabrag varat hogy nem ada kiralnac
Semmi lőn szolgalatya ez urfinac
Tudgyatoc iol szolgalt ő ez szegin orszagnac.
De lam sokan tudgyatoc vitezseget
Ki tart vala soc iambor vitezöket
Kickel ütöt töröckel sok igyeket
Kic közűl Leuaban sokan vesztek fejöket.

Míg a murányi fosztogatókra, Basó Mátyásra és társaira, kiknek sorsát Tinódi énekének második része adja elő, a hadjárat igen szomorúan végződött: Basó két testvérével és tizennégy czinkosával együtt lefejeztetett; Balassának sikerült idején megugrania a kelepczéből. Szorúltságában eleinte a nógrádi bégtől kér segítséget, de hasztalan. Várai egymásután adták meg magukat, vagy estek el, s Menyhértnek nem maradt más menedéke mint a keleti magyar udvar kegyéhez menekűlni.

Ezzel tehát ismét arra az oldalra jutott, hol nyilvános szereplését megkezdte. Izabella szívesen fogadta őt, kiben ügye egy jó kardot és sok zenebonát indító fejet nyert. Részint, hogy az udvarral szemet húnyasson Erdélyben is folytatott erőszakoskodására, részint az új párthívek rendes szokása szerint: ő kardoskodott

legzajongóbb buzgósággal a Zápolyák ügye mellett; a már titkon Bécs felé fordúlt Martinuzzinak ő lett leglármásabb és vadabb ellensége; midőn az Erdély átvételére küldött biztos megérkezett, új háborúskodást indított, s végre a költöző királynét Kassáig kísérte, hogy visszajövet Ferdinándnak ajánlja föl jó szolgálatait. 1551-ben Martinuzzival, Nádasdyval és Castaldoval Lippát ostromolta, s mikor a törökök vagyonukkal kivonúlnak a várból, kincsszomja és kalandos vére titkon utánuk ugratja; de a véres harczból, melyből az utolért Ulama basával keveredik, sebesülten és fél-kudarczczal kerül vissza. A következő esztendőben a dunántúli hadak főkapitányává nevezte őt a bizalomra gerjesztett Ferdinánd; de a múltakra korán volt fátyolt vetnie. Balassa már 1556 elején mint az erdélyi seregek fővezére, a királyhoz szító erdélyi püspök várát, Gyalut vette be s Gyula-Fehérvárt és a Szamos-Újvárba zárkózott Dobót ostromolta ki. Átpártolásának valódi oka ismeretlen; de annyi bizonyos, hogy a mint a Szász-sebesi rendek elhatározták Izabellának és fiának visszahívatását s a visszatérő kis királyi családdal Menyhért Mármarosban találkozott: régi, erőszakos eszközökben nem válogatós búzgalma egy időre megint föllángolni látszott az első zászló iránt, mely alatt élete zavaros harczait megkezdette. Az országgyűlés hűségre eskette. Ennek elbeszélése alkalmával jegyzi meg a *Comedia* töredelmes gyónója, hogy háta mögött egy szegény nem-barátja így szólott: »Hetedik ez immár isten hirivel, ha jól emlékezem róla.« De még nem az utolsó volt.

Ebbe az időbe esik Balassa Menyhért életének kétségtelenül legsötétebb cselekedete s egyszersmind a Gyula-fehérvári udvar történetének egyik legrémesebb lapja. Izabella kormányának egyik áskálódó ellensége volt Bebek Ferencz, ki a főhatalom kézrekerítésére — miután a konstantinápolyi divánnál jól megvetette volna ágyát — szövetkezett a Kendi testvérekkel: Ferenczczel és Antallal. Az egész összeesküvés még teljesen tisztába hozva nincs. Beszélték s Budai is megemlékszik róla, [1]) hogy Bebek holmija között a török fővárosból Izabella elvesztésére hozott mérget találtak volna. A királyné 1558. aug. 31-kén gaz-

[1]) *Polg. Lexicon* I. 329 l.

dagon megvendégelte a pártosokat s éjfél után két és három óra között Balassa Menyhértet meggyilkolásukra küldötte el. A gyilkosság undok módon végre is hajtatott, s mig a tordai országgyülés Bebek holttestét négy felé vágatni s a város négy szeglet-tornyára függesztetni rendelte, Balassa fényes jutalmúl kapta Szatmárt, Tasnádot és Nagy-Bányát. — Az orgyilkosság bűnét még sötétebb színben tűnteti föl a *Comedia* szerzője, midőn az Oláh Miklós előtt vallást tevő Menyhért szájába a következő vallomást adja: »Kérem vala Gyalut az király fiától és az anyjától, de nem adák. Én azon igen elbúsulék; Bebek Ferenczczel és Kendi Antallal öszve tanálcskozánk hogy méreggel öljük üket, és Erdélyt magunknak foglaljuk, török császárral együtt tartsuk. Ezen egymással erősen megeskünk és hitlevelet adánk egymásnak erről; de en látám, hogy nem mehet véghez, gyorsan megfordítám az kaszát, elárulám társaimat, ugyan éjjel házokra menék, és levágatám üket; en mostan is itt vagyok. Az hitlevelet bánom; úgy hallom, hogy Kendi Antalnál volt, ettül fogvan oztán mind félek hogy engemet is megnyakaznak árúltatóságomért. Úgy árulám el ismeg az erdeli vajdát, ki bizon nagy hasznomra vala.« [1]) Mi igaz ezekből, mi nem: ma bajos eldönteni. Hogy Balassa czimborálhatott, alkudozhatott az összeesküvőkkel, s mikor a túlsó részen több előnyt látott magára várakozni, megfordította köpönyegét: annak ellenkezőjét jellemében határozottan állítani lehetetlen. Könnyebb megingatni egyik bizonyságát: az átpártolást. Ha Balassa csakugyan gazságának napfényre jöttétől tartva, mintegy menedéket keres Ferdinánd oldalán: aligha húzza oly soká — majdnem két évig — az alkudozást ama jutalom részleteinek kérdése fölött, mely reá átállása esetében várakozni fog. A késedelmezésben itt nagy veszedelem rejlett s Menyhért feje volt koczkán, melyet mégis talán csak jobban féltett, mint a hogyan egyik másik jószágra vágyott. A király rendkívül fényes ajánlatokat tett, vagy tétetett neki Telekesi Imre

[1]) Azon részletek közlésénél, melyek eddig amaz első kiadást kivéve nyomtatásban nem jelentek meg, az eredeti helyesírást tartottam meg (l. III. sz.); a többi idézetnél Toldy Ferenczet követtem, ki a *Comediát* költészeti Kézikönyvének első kiadásába (I. köt. 1855, 82—98 l.) fölvette.

és Bátori Endre által s a kapzsi Balassánál alig szükséges ennél jobb indokot keresnünk szinváltoztatásaira. De meg az is majdnem lehetetlen, hogy részességének az általa lemészároltatott három főuron kívül senki tudója ne lett volna s olyannyira titokban vagy bizonyíthatatlanúl maradt volna az, hogy Izabella egy év múlva, halálos ágyán, foglalkozhatott a gondolattal, miszerint a még mindig főkapitányi méltóságában munkálkodó Menyhértet fia gondnokává tegye. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy akkoriban effélét suttoghattak az emberek, kik bizonyítéknak hajlandók voltak elfogadni Balassa eddigi életét s a *Comedia* írója sietett fölhasználni a szóbeszédet. Ezt látszik erősíteni az a szembetűnő körülmény is, hogy két kézzel ragad meg mindent, a mi hősére minél mélyebb homályt vethet s torzító vonásai között olyant is alkalmaz — a gyávaságét — melynek valótlanságáról mindenki meg volt győződve.

Balassa utolsó fordúlója nem történt hirtelenséggel. Bizonyos, hogy már 1559-ben ingadozott; a következő tavaszon elhatározta magát, hogy urat cserél; de még innen egy évnél tovább ravaszúl kétkulacsoskodott, mignem 1562. január 29-kén Ferdinánd aláírta királyi levelét, melynek értelmében a megtért juhot ismét kegyelmébe fogadja és az átpártolás föltételeit meghatározza. Megigérte ugyanis neki, hogy a Fuggerek kezén zálogban levő Detrekő várát számára visszaváltja; továbbá addig, míg Munkácsot János Zsigmondtól visszafoglalhatná, meghagyta birtokában Tasnádot, Szatmárt és Nagy-Bányát; 500 főből álló lovas és gyalog katonaságot fog tartani számára. Ily magasra tudta csigázni Balassa kardjának árát, melyet azonban innen kezdve nagy vitézen forgatott mind az erdélyiek, mind a törökök ellen. Ez időbe eső hadakozásainak sorát az erdélyi seregeken Hadadnál 1562. március 4-kén Zay Ferenczczel együtt vett fényes diadala nyitja meg. A krónikások följegyzették, hogy Balassa a csata egész folyama alatt tűzben volt és hadai leginkább az ő példáján gyúltak tűzre. Akkor huszonegy éves Boldizsár fiát is neki biztatta s nagy gyönyörűséggel látta, hogy »az ő nagyreménységű fia, minekutána az ellenség mellében kopjáját eltörte volna, azután karddal rohant az ellenség közzé, és ott egy nagyra me-

2nendő vitéznek személyét játszodta.« [1]) Alig adta Menyhért hűségének ez és egynémely más példáját, s érezte magát némileg újra biztosságban: visszakívánta a lévai szép napokat s a halmi várkastélyban megint valami rablóvárfélét építtetett, melyet János Zsigmond katonái rontottak le. Sőt új fosztogató hadakra is készült Ferdinánd halálának évében, 1564-ben. Először egy aranynyal-ezüsttel gazdag moldvai görög kolostorra indúlt Zay Ferenczczel; de a járatlan és behavazott útak útjokat állták. Majd a hegyaljaiak szüretjére támadt szomja; de ide kóborgásának szomorú kimenetele lett. Távollétében ugyanis Gomlyai Bátori István, váradi kapitány, Szatmárt megtámadván, Balassa feleségét, eladó leányát és serdületlen István fiát elfogta és az erdélyi fejédelemhez küldte; összezsarolt roppant kincsét katonái között kiosztotta. Balassánét és leányát nemsokára a bánat ölte meg Erdélyben, honnan István csak atyja halála után két esztendővel szabadúlt meg. Menyhért a családját ért szerencsétlenség miatt Debreczen kirablásával és fölégetésével állott boszút s mindvégig jelentékeny részt vett Miksa király vezérének, az Elsassból behívott Svendi Lázárnak hadműveleteiben. A halál 1568. febr. 9-kén ötvenhét éves korában érte utól Bécsben, miután Boldizsár fia »csak harmadnappal ment volna el előre a minden halandóktól megtapotandó uton.« Forgács Ferencz mondja róla: »Mint becstelen, nyomorúltan fejezte be életét, mert most az egész városban, sőt a fejedelem udvarában sem találkozék senki, ki a kilencz árúlásról híres-nevezetes embernek temetését kísérné.« Voltaképeni temetése különben Széleskuton, Pozsony-vármegyében történt, melynek templomában vörös márvány sírkő alatt nyugszik. [2])

Jellemrajzához sötét adalékokat szolgáltatnak kora történetének mindegyik lapja, emlékiratok és országgyűlési irományok melyek e hősi tulajdonok, jelentékeny hadvezető tehetség, nem közönséges elme, sokszor tanúsított bátorság, ezerszer koczkára tett élet egyetlen vezető elvének a kincsszomjat mutatják. Volt benne valami a vadállatból, melyet viaskodásra mindig éhe zak-

[1]) Budai *Lexicon* I. 106. 115 l.

[2]) Nagy Iván: *Magyarország családai*, I. k. 123 l.

lat. Jól verekedett mindig s megvolt benne az akkori portyázó, félig rabló, kalandos hadviselésben annyira fontos furfangosság is. A bátorság alattomossággal egyesült benne; épen annyiszor szállt szembe személyes ellenségeivel, akár a maga táborában voltak ezek, akár a tulsóban: a hányszor hátuk mögé kerülve csapott reájok. A kalandos, erőszakos, izgága természet, úgy látszik, családi öröksége volt, melyet ifjúságának körülményei a legtúlságosabb mértékben kifejtettek benne. Atyja halálakor még serdülő ifjoncz volt; a fiatalságnak rendesen legféktelenebb éveit úr nélkül töltötte s nem tanúlt meg engedelmeskedni. Csupán a legdurvább anyagi hatalom úrkodását, sikereit látta maga körül; a hagyományos erkölcsi hatalmak száműzve voltak. Boldogulni látta az erőseket, nyomorgani az igazakat, megjutalmaztatni az árulókat, eladóvá tétetni mindent. Ha valami véletlenség fejtett is volna ki lelkében valami erkölcsi érzésfélét, a körülmények és véralkata könnyen érthetővé teszik, hogy az csakhamar tökéletesen és végkép kiveszett belőle. A haza jövőjén való általános kétségbeesés közt nem a jajgatók, hanem a zavaros halászai közé sorakozott. Életrajza nevetségessé tesz minden kutatást: vajjon volt-e némi része a körülmények által megváltoztatott meggyőződésének árulásaiban? Valamennyi fordúlója vagy kényszerű menekvés, vagy alkú. Igazi képe korának, melynek minden bűne ép úgy fokozódva van meg benne, mint egyetlen erénye. Minden dolgában magát szolgálta, minden viszonyát szennyes érdekekből zsákmányolta ki s ura mindig a legtöbbet igérő volt, míg hajlandó vala garázdálkodásai előtt szemet húnyni. Kortársainak ítélete is körül-belül így hangzik felőle. Páratlan vitézségét föltétlenül magasztalja mindenki, — Bornemisza Péter, semptei predikátor ép úgy, mint Balassa vezértársai; — de jelleme közutálat tárgya volt.

Senki sem mondott azonban szigorúbb ítéletet felőle a *Comedia* szerzőjénél. A szenvedély, mely e jellemkép rajzolójának tollát vezette, igaz, hamis és torzított vonásokat is vetett papírra; de a hatalomnak szemébe kaczagó bátorsággal mutatott a magyar társadalom égő fekélyére, mely föl fogja azt emészteni. Balassa egész történetének minden mozzanatát sárga epével keverve dobta képére. A durva kényúr igazában sohasem ismert

urat maga fölött; az igazság fenyegető kezét mindig ki tudta kerülni; — nem igen vert gyökret lelkében az isteni félelem sem. Mikor prédikátora, Szénási, arra inti, hogy ideje lenne már megbékélnie istenével, elkáromkodja magát, hogy: »Soha ez bestyét az nagy jámborságból és szentségből ki nem vehetem!« A gyónást tevő bűneinek sokaságán fölgerjedt Oláh Miklós a haragvó isten mindenhatóságára emlékezteti; Menyhért vállvonogatva felel: »Ha gondja volna istennek e világra, régen megtértünk volna; de sokszor megpróbáltam, és úgy leltem magamba, hogy semmi abban nincs.« De egyetlenegyszer mégis föllelkesedik a hitért, mikor Tamás deák azt javasolja neki, hogy az érseket ajándékkal és hittel kellene részére nyerni: »Az nagy istenre mondom, hogy soha semmihez olyan kész nem vagyok, mint ehez, mert nagy, jó és hasznos kereskedésnek esmertem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tetszenek«. Már gyermekkorát tolvajláson és templomtörésen kezdte és soha emberi érzelem húrja nem rezzen át szívén; csak egyetlenegyszer szól lelkiismeret-furdalásról, mikor a Gyula-fehérvári orgyilkosságot vallja meg, s az az egy is úgy hangzik, mintha csupán bőrének féltése volna. Kirabolja tulajdon anyját, ki bánatában miatta megbolondúl és megnyomorodván más ember házánál hal meg. Önéletrajza, melyet Oláh érseknek elbeszél, árulások, gyilkosságok, rablások sorozata; ellensége mindenki, kinél ezüstnek vagy aranynak szagát érzi; a barátság csak arra való, hogy áldozatait könnyebben kézre keríthesse; a szegények és nyomorúltak iránt sem lakik irgalom szívében; ma hadvezér, holnap cselszövő, azután rabló, orgyilkos és kém, amin hasznát látja. Nincs előtte becsülete senkinek és semminek, ha nemha hasznot remél tőle. Gyónásában kegyelmesnek nevezi az érseket és ennek kérdésére, miért nem mondja kegyelmesnek inkább az istent, így felel: »Hadd járjon most, itten csak nagyságod használhatna énnekem, ah mint reménlem, hogy használ.« Alávalóságára ráadásúl még gyáva is; Nyáry Ferenczet egyszer párbajra hítta, s a hogy ez kiállott, megszökött a bajvívás elől; a hol ökröt talált, azt el tudta hajtani, de ellenséget nem igen tudott kergetni. E vonások nagyobb része a maga nyilatkozataiból van összeszedve, melyeket vagy kóborló hadnagyjaival és deák-

jaival, vagy az érsekkel szemben tesz. Gazságain élczelni látszik, mikor árulásait következetesen »bujdosásoknak« nevezi. Ez a cynismus még sötétebbé teszi a képet, mint valami félelmesen komor alapszín. Értjük a fölháborodást, miképen fakadhat az érsek e borzalmas szavakra, mikor Menyhért anyja sorsát említi előtte: »Méltán verte volt meg anyádat az isten, hogy ilyen monstromot szült volt ez világra mint te vagy, mert az egész magyar nemzetnek nagyobbat nem vétheteti, mint hogy tégedet szült volt e világra, mert csak az ti árultatástokért vagyunk idegen népnek szidalmába.«

Ezekben akartuk egymás mellé állítani a történet és a *Comedia* Balassa Menyhértjét.

V.

A történeti és irodalmi szempontból egyiránt nevezetes színmű, melynek már ideje rövid foglalatját adnunk, öt részre van osztva. Mindegyik rész elején el vannak sorolva a »közbeszólók« (interlocutori), kiknek teljes jegyzéke a következő: Balassa Menyhért; Balassa Boldizsár, fia; Szénási István, prédikátor; Kasza Mátyás, biztos; Kelemen, ki egy helyt ispánnak, másutt hadnagynak neveztetik; Tamás, Józsa és Péter deákok; egy lakáj s az esztergomi érsek, Oláh Miklós, ki azonban nevén nevezve sehol sincs. Az utolsónak kivételével valamennyen a Balassáknak, az apának vagy fiunak, szolgálatában állanak. A második és harmadik rész csak egy-egy, a többi pedig két-két jelenetből áll; de jelenetes elkülönítés nélkül. [1]) Ez alakokkal és keretben aztán a cselekvény, — ha ugyan a darab tartalmát ekként nevezhetjük, — így halad.

[1]) Toldy Ferencz: (*A magyar költészet története* I. köt. 198 l.) ezt mondja: »A második rész, valamint a többi csak egy jelenetből áll.« Ez tévedés. A negyedik rész nagyobb fele az érsek és Menyhért között folyik le; az utóbbi, mikor gyónásának már vége felé jár, behívja Józsa deákját, ki innen kezdve szintén részt vesz a beszélgetésben. Az ötödik rész s a darab végén Péter deák fölkiáltásának: »Hamar az paripákat!« melylyel Boldizsár mondókáját félbe szakítja s utóbbi kérdezősködéseinek az út iránt, csakúgy van értelme, ha öt a beszélgetők közé akkoriban lépve képzeljük.

Balassa prédikátorát, Szénásit, Bécsbe küldte föl alkudozni amaz adomány-levélben foglaltaknak végrehajtása iránt, melynek alapján 1561-ben János Zsigmondtól Ferdinándhoz állott. »Gotthelf, gotthelf, kegyelmes uram! Jó az német király! Az nagy istenre mondom, azt hiszem, hogy jóval jő Szénási. Imhol vagyon, megjött Bécsből«. E gúnyolódó szavakkal vezeti be a darabot s jelenti a küldött megérkeztét Kasza Mátyás. Balassa fenekedik is, hogy csak ne legyen ínye szerinti a bécsi izenet, megint kész lesz átállani vagy az erdélyiekhez, vagy a törökhöz, mert hiszen török aranya még úgy is kevés van. Szénási beköszönt s elmondja híreit; de biz ezek nem a legkellemesebbek. Az urak odafönn mind ellenségei Menyhértnek; de különösen Bottyáni,[1]) ki ezt a tanácsot adta a császárnak: »Ha felséged érdeme szerint fizetni akar, és valamit adni, hát egy szál istrángot adjon, kivel felakasszák, és legyen neki érdeme szerint való ajándék.« Csupán az egy esztergomi érsek lenne jó barátja, ha vele hit dolgában egy volna. Különben Miksa Balassának Diósgyőrt ajánlja örökben, ha Szatmárt és Nagybányát kiadja kezéből. De a kapzsi úr nem egykönnyen ereszti el, a mit egyszer megmarkolt s Szatmárról a következő részben azt mondja: »Szakmárt, Bányát nem hogy en itt a földön elhagynám, avagy királnak kezébe adnám, de még holtom után is — isten bár mennyországban maradna, ű ott laknék — én pedig azt kivánnám, hogy vagy oda vihetném velem Szakmárt, avagy e földön lelkem Szakmárban lakhatnék«. Hiába unszolja Szénási, hogy fogadja el a császár ajánlatát; ugyis elege van, lakjék nyugodalommal Diósgyőrben. Ura ráförmed: »Lassan szólj nekem effelől; elegem még nincsen, mert ha az Szamos mind aranynyal folna is, még sem elég volna ennekem.« — A második részben tanácsot tart embereivel, hogy mi tevő legyen. Tamás deák emlékezteti, hogy ha Munkácsot megveszik, úgyis le kell mondania János Zsigmondtól szerzett birtokairól.

[1]) Batthyányi Ferencz, tárnok és főpohárnok-mester, ki vén korában nagyon belső emberévé lett Ferdinándnak. A királylyal együtt járta Pozsonyban az úrnapi processiót és ott, áhitatossága jeléül, a szentségre rózsát hintett. Az 1563-iki koronozáskor, nádor nem létében, ő intézte a néphez a szokásos kérdést: akarják-e Miksa királyfit királynak? — Budai *Lex.* I. 293 l.

»Arra ebet vegyenek!« feleli gazdája, ki semmi áron nem hajlandó tágitani alföldi királyságából. Ugyanez a Tamás javasolja, hogy az érsek barátságával kellene egyengetnie ügyét Bécsben. De mi módon puhíthatná meg a hatalmas Oláh Miklóst? Arra is kész a tanács: ajándékkal és hittel. Balassának tetszik a terv; tudja, milyen hasznos a hittel való kereskedés. A beszélgetést Józsa deák fejezi be: »Elvégezett dolognak nem kell tanács. Elmegyek érsek uramhoz.« — A csak másfél oldalra terjedő harmadik részben már ott van s ugyancsak üti a vasat ura érdekében. Oláh Miklós azt kérdi tőle, vajjon abba a hitben van-e még Menyhért, hogy »ha üdvességre választatott, mind ez világ gonoszságát mívelné is, erővel is idvezülhet; és ha az kárhozatra választatott, ha olyan volna, mint szent Dávid vagy szent Péter is és sz. Pál, ugyan kárhozni kellene.« A ravasz deák sajnálkozva említi, hogy biz ő hitte mindezt, »de immár nagyságod ellen vétni nem akar, hanem szolgálni, mert immár misét hall és bőjtel, auricularis confessiot is hall.« A buzgó térítő főpap rögtön kinyilatkoztatja, hogy már így szent a barátság s minél előbb találkozni szeretne Balassával. — A negyedik, leghosszabb s legkitünőbb rész: a gyónás. Az ármányos Menyhért megjelenik Oláh Miklósnál, hogy ennek részére térjen. Az érsek fölhivására térdre esik és gyónni kezdi bűneit. Azokat tudniillik, a melyek hirtelenében eszébe jutnak; csak a nagyját, mert »ha mind az többit is előszámlálnám, egy hétig innen fel nem kelhetnénk.« A gyónást Balassa gyermekkori tolvajságain kezdi s ezekről halad mindig magasabbakra. Egymásután következő foglalásoknak, rablásoknak, gyilkosságoknak, árulásoknak, esküszegéseknek végét alig érő sorozata ez, a legmaróbb gúnynyal telve úgy a Balassák és czimboráiknak egész fajzata, mint a római egyház, szentjei, főpapjai és szertartásai ellen. Végre az érsek beleun a hosszú litániába, s figyelmezteti a bűnbánót, hogy tizenegy óra, evés ideje van, a többit hagyják máskorra. De Menyhért nem akarja félig végezni dolgát, föloldozást és közbenjárást kíván a császárnál. Kérésének nagyobb nyomatékot adandó, száz gira ezüst ajándékot ígér gyóntató atyjának. Oláh Miklósnak sem kell több, azonnal készen van a megegyezéssel: »Keszenem, jó Menyhért uram, és jó néven is veszem; szivem szerént terekedem rajta

és ennek felette meg is ódozlak. Nem szükség minden bűneidet előszámlálnod, és az nagy paphoz menned érette.« Ezzel a hatalmas főpap meg van nyerve ügyének; Balassa célját érte vele s az érsek ismételt sürgetésére késznek nyilatkozik ebédhez űlni. — Az ötödik rész Menyhért fiának, Boldizsárnak szökését tárgyazza a császári udvarból, hol apja hűségének kezese gyanánt tartózkodott. A beszélgetésben, melyet Tamás és Péter deákokkal folytat, apja méltó fiának mutatja magát. Tamás deák adja neki a jó tanácsokat; de a falra hányt borsó mind visszapattog. Az isten büntetésével való fenyegetésre azt feleli Boldizsár úrfi: »Morogj, morogj, en vagyok azért az Balassi Boldizsár. Abban menjünk csak el, az kit te álmadozsz: micsoda fia volnék en Balassi Menyhártnak?« A tudományok sem igen kellenek neki. »Mind ez világ tudományán sem adnám ez gyémánt gyűrűcskét, ki ujjomban vagyon: la! mely szépecske! még fiamra is rá marad, nem úgy mint az tudomány.« Előre mulat a gondolaton, hogy majd Detrekőben, a hova készül, hogy »megjárja a bokrokat, völgyeket és leshelyeket, erdőket, utakat, a hol árros embereket, kik morvaiak és bécsiek lesznek, megleshetnek.« Végre Péter deák kiadja a parancsot a paripák megnyergelésére s a sietséget jellemző és zavart festő rövid szóváltással, Boldizsár és emberei között, az ötödik rész és ezzel a darab véget ér.

A vázlathoz s a föntebbi történeti rajzhoz kapcsolva, legkönnyebben, ismétlések nélkül kifejthetjük egynémely nézetünket a darabban előadott történet idejére, helyére s az egésznek rendeltetésére nézve, mely több tekintetben eltér irodalomtörténetünk örök érdemű búvárának, Toldy Ferencznek véleményétől, ki egy sovány és téves hírlapi jegyzet után a *Comedia*-nak első taglalója és méltatója volt. A történet idejére nézve Toldy egy ízben [1]) azt írja, hogy a darab »Balassa Menyhártnak II. János választott királytól Miksa királyhoz átpártolását tárgyalja. Balassa ugyan már 1561-ben állott át Ferdinándhoz titkon s a következő évben világosan; de miután a negyedik részben a moldvai klastromra szándéklott kiütés és Ferdinánd halála említtetik

[1]) *A magyar költészet kézikönyve.* Első kiad. I. köt. 1855. 82. lap a szövegben és jegyzetben.

(1564) ez utóbbi helyet vagy később szúrta bele szerző vagy kiadó vagy — a minek a történetekben nem találom nyomát — Balassa időközben ismét Jánoshoz pártolt volt s most szükségesnek látta magát újra Miksa kegyelmébe ajánltatni. Jelen alakjában sem lehet a darab 1564-nél újabb, mert 1565-ben Balassa már Svendi Lázár mellett vitézkedett János ellen s Oláhnak nem volt volna többé oka Menyhártot (a negyedik részben)lanyhasággal vádolni.« Újabban ugyancsak Toldy a történet időpontját egész határozottan 1561-re teszi. [1]) Mindegyik állítás tévesztett, s hogy a kérdésre a legmegfelelőbb választ megadhassuk, az érintett ellenmondást kiegyenlíthessük, nincs szükségünk sem találgatásokra, sem valószínűtlen beleszúrásoknak föltevésére, sem hosszú kerülő útra. A darabban annyi az útmutató, hogy — ha a történetet, mint egy térképet, kezünkben tartva haladunk — lehetetlen a biztos czélra vezető ösvényt eltévesztenünk. Miről van szó a darabban? Mindenesetre egy árulóról, élete minden gazságaival; de — ne hagyjuk a czím által tévútra vezettetni magunkat — nem az árulásnak egy előttünk lefolyó cselekvényéről. Az első részben, mikor Balassa Menyhérttel találkozunk, ennek már ép oly kevés köze van János Zsigmondhoz, mint mikor a negyedik rész végén eltűnik szemeink elől. Legelső megszólalásában a német királyt fenyegeti árulással, ha Szénási rosz hírrel érkeznék. Már ha valakitől elpártolást emleget, akkor még nem tartozhatik annak ellenségéhez. De nem is tartozik. Fenyegetőzésére Kasza Mátyás kineveti, hogy az erdélyiek felé ugyan hiába közelednék, mert ott semmi hitele és becsülete. Mindjárt erre megismeri maga is és bevallja, hogy már három ízben kínálta magát — a német királynak őrá bízott hadaival és ágyúival együtt — János Zsigmondnak; de sem ő,sem szolgálata nem kellettek. Ezek szerint szó sem lehet arról, hogy a *Comedia* Balassának, Jánostól való egyik átpártolása történetét adja elő. Menyhért a darab elejétől tégeig a német király oldalán van, kihez 1562-nek legelején pártolt át világosan: árulásaért jutalmúl kapván Detrekőt és megerősíttetvén Szatmár, Nagy-Bánya és Tasnád birtokában egészen Munkács kézrekerítéseig, amikor is ezért amazokat cserébe át

[1]) *A magyar költészet története.* Második kiadás, 1867. 167 l.

fogja adni a császárnak. Hogy az ideiglenes egyezség már jó ideje végre van hajtva, kitetszik onnan, hogy az ötödik részben már a pártos úrnak elégedetlenségéről is értesülünk Detrekővel, melyet Gyötrekőnek szokott mondani, »mert ő itt nem kóborhat, [1]) kiért őneki nagy gyötrelme vagyon.« Szatmárt s a többit csak ideiglen való joggal bírja, s úgy látszik, a császár szeretné kivenni körmei közűl. De Menyhért erre semmi módon nem hajlandó. A darab egyetlen átolvasása meggyőzhet róla, hogy az egész dolog nem Balassának innen oda pártolása, hanem csak a körűl forog, miként kaphatná meg örök jogon említett s erdélyi szereplése alkalmával szerzett birtokait a német királytól, kinek már rég hűségén van és kénytelen is maradni. Ennélfogva aztán, ha a történet idejét akarjuk meghatározni, nincs szükségünk föltevésére akár annak, hogy (a miről a történet semmit sem tud) Menyhért talán ujabban János Zsigmondhoz állt át, akár annak, hogy a *Comédiá*-ba egyet-mást utólagosan szúrtak bele. Ferdinánd a darabban több izben »szegénynek« neveztetik; így szokták emlegetni a már életben nem levőt. De az érsek egy alkalommal világosan is meghaltnak említi őt. Menyhért gyónása közben megemlékszik a rosz véget ért szüretről, mikor Zayval a más borára szomjaztak s azalatt családja a szemfüles erdélyiek kezébe került. Balassa felesége az első és ötödik részben úgy említtetik, mint leányával és kisebbik fiával János Zsigmond fogságában Hunyadon sínlődő. Mig mindezekről csak 1564 után lehet szó, nincs az egészben semmi, a miből az elbeszélt dolognak korábban történtére következtethetnénk. Nem valamelyik árulásának, hanem egy kis, várai fölött való viszálkodásnak alkalmából van itt bemutatva Balassa. A viszály talán akkor fejlődhetett ki, (1565 elején,) mikor az erdélyiekkel kiújult háború épen Szatmár és Nagybánya körűl folyt, melyek hol elestek, hol visszakerültek, s melyeket, mint fontosoknak mutatkozó pontokat, Miksa nem volt hajlandó egy magános s császári környezete által folyton gyanusitott hűségű emberkezén hagyni. Ezért kínálhatta érttők cserében Diósgyőrt s ezért volt szüksége Menyhértnek szószólókra az ud-

[1]) Kóborni, kobozni annyi mint prédára járni, rabolni, fosztogatni. Különösen Tinódi a rabló urakat kobzóknak szokta nevezni.

varnál. Minthogy pedig rövid idő multán Balassa csakugyan jó és buzgó hadi szolgálatokat tett Miksa ügyének, s miután későbbi, nem jelentéktelen dolgairól a *Comédia* egy szót sem tud: úgy a tárgyalt eseménynek, mint a darab keletkezésének időpontját biztos 1565 elejére tehetjük.

»Az ötödik rész beszélgetést foglal magában Menyhért fia, Boldizsár és Tamás deák, mint látszik, ennek nevelője, közt, melyből Boldizsár készületét tudjuk meg, a János udvarából, hol záloga volt apja hűségének, megszökni.« Ezt írja Toldy a darab meséjének vázolása közben. [1]) A félreértés, mely e sorokban nyilatkozik, abból a tévedésből következik, melyet épen most fejtettünk ki. Menyhért 1564 végén, mikor a darab játszik, már régen nincs János Zsigmond oldalán, sőt évek óta nyilt s olykor-olykor tevékeny ellensége az erdélyieknek. Mikép lehetne tehát hűségének zálogául fia oly fejedelem udvarában, kinek ő már évek óta nem híve? Mikép lehetne épen Boldizsár, ki János hadai ellen már 1562-ben Hadadnál kitüntette magát? Világos, hogy itt tévedésnek kell lenni a dologban. Tévedésnek annálinkább, mert az első részben Menyhért maga említi, hogy Boldizsár fia Linzben van. Apja hűségének záloga gyanánt nem is tartózkodhatik más udvarnál, mint annál, mely mellett Menyhért áll. S aligha is tévedünk, ha az ötödik rész szinterét a német udvarba helyezzük, hol a bizalmatlan Miksa tartóztathatta vissza a mindig gyanús Balassa első szülöttét. A történet sem emlékezik Boldizsár erdélyi fogságáról; somlyai Bátori István csak Balassánét, leányát és fiatalabbik fiát hurczolta magával. Az utolsó részben Tamás deák családja szomoru sorsával inti jóra Boldizsár úrfit, mikor így szól: »Ostorával sem gondolsz istenednek, sőt azt sem tudod: vagyon-e istened, vagy nincs; anyád Hunyadon, húgod is, öcséd is, fogságban vadnak nyavalyások, te mégis azon latorságban jársz el.« Mondhatja-e ezt, ha ők is ugyanott, ugyanolyan fogságfélében vannak? Boldizsár inti deákját, hogy lassabban beszéljen, mert meghallja a »német.« Mit keresne ez János udvarában? Péter deák nyilván mondja: »Jaj szegények! hogy mehettek ti el, ha zálagok vattok

[1]) *A magyar költészet története.* Más. kiad. 1867. 198 l.

adattatván Balassa Menyhárttúl, hogy ű felségét kövessétük mindenütt, különben nem hinnének meg és még így sem hisznek meg.« Balassa fia, apja hűségének záloga sehol másutt nem lehet, mint a német udvarnál. Ott is van s onnan igyekszik Detrekőbe szökni, hogy apjának kobzó mesterségét folytathassa.

E megjegyzések előrebocsátásával, a darab cselekvényéből, hangjából, álláspontjából, modorából, czélzataiból könnyű következtetést vonnunk rendeltetésére. Nem volt, nem lehetett ez egyéb, mint Balassának és egész fajzatjának pellengérre állítása; a német uralkodás tehetetlenségének és erkölcstelenségének föltüntetése; az erdélyi udvar egy bűntényének — ha mellékesen is — mentegetése; az ismét mozogni kezdő pápistaság kicsúfolása. Szóval a gúny ostorával megcsapkodása a külső Magyarország hatalmasainak, a névtelen iró politicai s egyházi ellenfeleinek. Egy merész kihívás a szellemi küzdelem terén. Azt azonban, hogy a darab egyenesen színpadra készült, hogy a legélénkebb hatású művészettel, a színészettel, szövetkezve töltse be rendeltetését; vagy hogy épen valamely vándorszínész-társaság tagja lenne készítője: nem mernők oly határozottan állítani, mint a hogyan Toldy teszi: »Sokkal több elevenség és élethűség van ennek valóban drámai dialogusában, mint hogy az, amaz időben, mástól, mint egy a színpadi előadhatás titkaival mindennapi gyakorlatból ismeretes színésztől származhatott volna.«[1])

Abban, hogy »Balassi Menyhárt árultatásán« a XVI. századbeli vándorszínészeknek állítólag pajták, vásáros bódék elé s csárdákba gyülekező közönsége múlatott, annál kevésbé lehetünk bizonyosak, mert még ahhoz is sok és alighanem alapos kétség fér, vajjon volt-e csakugyan ezidőben magyar vándorszínészet? Az adatok, melyeket ennek bebizonyítására Horvát István[2]) s a Horvátéival együtt Toldy csoportosít,[3]) épen nem tesznek világos és kétségtelen tanúságot. Így az 1271-ki budai és 1460-ki szepesi zsinat kánonaiban, említett histriok mimusok alatt inkább idegen, német és olasz — maig »komédiásoknak« nevezett — kóborlókat érthetünk, mint magyar színészeket. Laskai Ozváld,

[1]) *A magyar költészet története*, 197 l.

[2]) *Tudományos gyüjtemény*, 1819. V. K. 81. 82. l.

[3]) *A magyar költ. tört.* 98—100 l.

pesti barát 1498-ból való *Biga salutis*-ának ama kifejezése, hogy a kolostorokban színi énekek (cantus theatrales) zengenek, alig jelent egyebet, minthogy a szerzeteseknek hébe-korba kedvük telt világi dalokban; míg Zsámboki, XVI. századi történetíró, a »theatrumok örömei« alatt, melybe szerinte a magyarok sülyedtek, nem igen érthetett mást, mint nagyuraink vendégségeit és ünnepélyeit, mely alkalmakkor megjelenhettek ott idegen zenészek, tánczosok, komédiások is. [1]) Hasonlóan homályos és sokkal későbbi is az az adat, melyet Szenczi Molnár Albert jegyzett föl *Postilla Sculteticá*-jának toldalékában [2]) Kanizsa ostromának komédiában ábrázoltatásáról. A legelső világos adat — a leopoldi engedély — 1692-ből való, tehát majdmásfél századdal későbbről, mint amikor a mi *Comediánk* készült. De ha magyar vándorszínészek nem voltak is ez időben, előadhatták talán a darabot az iskolákban? Ez is hihetetlen. Míg a protestans iskolákban itt-ott kakasviadalok képezték az ünnepi játékokat, színi előadások tartásának nyomára csak gyéren akadunk. [3]) Ezeket a jezsuiták iskolái terjesztették inkább el, kik növendékeikkel nem igen ábrázoltatták a Balassa Menyhért és Oláh Miklós között lefolyt gyónó jelenetet. A classicai, bibliai vagy erkölcsi allegoricus tárgyu iskolai drámák között különben hiába is keresünk politicai gúnyjátékokat, s ezzel a *Comediát* félig-meddig leszorítottuk a XVI. század képzelt és valóságos színpadáról.

Nem elég nyomósok azok az okok sem, melyeket Toldy magából a darabból merít föntebb előadott állításának bebizonyítására. Azt, hogy a színpadi technicának itt nyilatkozó ismeretével csak színész birhatott, s e szerint a munka szerzője csak színész lehet, semmiképen sem írhatjuk alá. Miben áll tulajdonképen ez a technica? Talán a cselekvény érdekességében? Az egész *Comediá*-ban alig szólhatunk cselekvényről; a jelenetek egytől egyig álló képek; az írónak a kíváncsiság kielégítésére semmi gondja; nem világosít föl még arról sem, vajjon elérte-e végre czélját Ba-

[1]) *Magyar népköltési gyüjtemény.* Új folyam. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkesztik és kiadják Arany László és Gyulai Pál. I. köt. 520—522 l.

[2]) *De Idolo Lauretano*, p. 97.

[3]) Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* 30 l.

lassa s megszökött-e hát a készülődés után Boldizsár. Talán az ügyes berendezésben? Nem lehet tudni, miért van szükség az első résznek a másodiktól való elválasztására; nem, mi okból iratott az egész nyúlfarknyi harmadik rész, s mi köti össze az ötödiket az előbbiekkel. Talán meglepő fordúlatokban, a kíváncsiságot és érdekeltséget fölgerjesztő jelenetekben? Míg Szegedi Lőrincz *Theophaniá*-jában, s a *Comico-tragédiá*-ban, melyek — nem irattak ugyan színészek által, de legalább csakugyan iskolai színpadra lehettek szánva — mesében és tagolásban bizonyos kerekségre, meglepetésre, színi érdekgerjesztésre törekvést találunk, a *Comediá*-ban mindebből semmit. A technikai ismeretet tehát nem érthetjük másra, mint a nyelvnek, a dialognak elevenségére, életszerüségére. Hogy azonban ez nemcsak színésztől telik, megmutatta a Páduában iskolázott tudós énekszerző: Sztárai Mihály a *Comedia lepidissima de sacerdatio*-ban s a papok házasságáról fönnmaradt töredékben. Sőt ellenkezőleg; a színészség mindenütt fejtett ki magának s adott át örökül nemzedékről nemzedékre bizonyos hagyományos formákat s nyelvbeli sajátságot is, mely úgy páthoszában, mint komikumában a közönséges élet nyelvét természet szerint túlhajtja, s így ettől — épen saját czéljai érdekében — többé kevésbbé eltér. A *Comediá*-ban nincs semmi ilyes; semmi a mindennapi élet nyelvének ügyes fölhasználásán túl; semmi szólásforma, fordulat, kifejezés, mely színpadi tradicziókra látszanék mutatni. Egy tiszta lelkű, tiszta fejű, tiszta tollú ember munkája az, ki bizony az ő kora színpadának technikájával sem ismerős. Ez természetesen nem akadálya annak, hogy a legritkább és legmagasabb színműírói tulajdonnak: a jellemfestés mesteri erejének örök emlékű és dicsőségű bizonyságát ne adja. Ha ismeri a színpad külső követelményeit, ha a színpadnak ír: bizonyára nem fog három személyt: Kelement, Józsát és Tamást, az egész első részen keresztül némán oda állítani a »közbeszólók« mellé, hogy a másodikban beszélgetni kezdjenek azokról, a miket az imént hallottak. Nem fogja úgy osztani be meséjét, hogy míg darabjának egyik része (a harmadik) csak egy oldalra és nehány sorra terjed, a következő tizenkilencz lapot, az egésznek épen felét foglalja el. Nem; e színmű csak dialogizált satira volt, egy, irásban terjesztett politicai pamflet. Megírásába olyan valaki ka-

pott, kinek kiváló jellemző tehetsége és kitűnő, zamatos, fordulatos nyelve volt. A szellemvilág amaz örök törvényénél fogva, mely szerint minden tehetség a neki legmegfelelőbb formában igyekszik nyilatkozni: a drámai alakot választotta, ismeretlenül a színműíró törvényeivel, de megáldva legritkább talentomával.

A darab kiadója, Karádi Pál, bevezetésének föntebb idézett soraiban írja, hogy kezébe akadván e comédia, nem tűrhette hogy ki ne nyomtatná és mindeneknek tudtára ne adná. Egy hanggal sem említi színpadon adatását. Leírva akadt kezébe s nyomtatásban akarja terjeszteni, hogy mások is megismerjék. Mi szükség lett volna a könyv gyönge hatására, ha színésztársaságok erősebb, hatásosabb eszközeikkel tehetik meg a magukét?!

VI.

Mind ama sok hiányosság daczára, melyet a *Comediá*-ban épen most futólag érintettünk, a magyar szellem művei között melyek a XVI. századból szálltak ránk örökségben, alig van becsesebb ennél. Az irodalomtörténeti kritika e gyedül helyes álláspontján az elsorolt és ezután említendő hiányok természeteseknek tünnek föl abban az időben, míg az előnyök váratlanok, meglepők, rendkívüliek. Az egész méltán juttatja eszünkbe azt a középkoti művészt, kit a műtörténet »angyali«-nak, szokott nevezni, ki képein testet, ruhát, mindent elhanyagolt, majdnem szánalmasan fejletlen technicával dolgozott, de élő lelket, megragadó és isteni kifejezést lehelt szentjeinek arczára. A jellemfestő tehetségnek ama kitűnő terméke nemcsak a magunk erkölcsi és irodalomtörténeti emlékei között foglal el nevezetes helyet, hanem a magyar szellem azon kevés műve közé sorakozik, melyek párhuzamokra bátoritanak az egykoru külfölddel.

A XVI. század magyar költészetét főbb jellemvonásaiban megkísértettük föntebb vázolni. Láttuk, hogy az erkölcsi romok alapján terjedő új hit, új világnézlet az eleve való elhatároztatásnak, a kérlelhetetlen örök igazságnak eszméivel mint költözteti be a lelkekbe a közel mulandóság sejtelmét, várását, kikerülhetlensé-

tég. Midőn az alig ébredő magyar poézis első föladatai közé sorozza, hogy még kimíveletlen verseiben a Dies irae borzalmas igéit adja vissza: mintegy viszhangját halljuk a veszett erkölcsű, új istenhez tért Rómából Claudian végveszélyt jövendölő, sötét hexametereinek. Az alaphang a *Comediá*-ban sem más. A szív, melyből e tréfálkozó, gúnyos, cynicus, vérig sujtó szavak fakadtak, nem kevésbbé komor, mint a Jeremiádok költőié. Diadalt ülő ügynek, uralkodó eszméknek nincsenek humoristái. A névtelen satirius egy nem sok reménynyel kecsegtető ügyet szolgál. Midőn pártjának arra van szüksége, hogy egy idegen, pusztító rabló népet: a törököt hivogassa be minduntalan nemzete nyakára: meg-meglepheti a keserű kétség. Vallása ellen is meg kezd indúlni — még pedig a politicai hatalom félelmes szövetségében — a reactió. Szegény felei sanyargatva, fosztogatva, pusztúlva a végöket nem érő háborúk csatatérein és sok felől fenyegetett hajlékaik között. Egész nemzete vesztébe rohan. Kik az okai mindennek? Azt hiszi a pártoskodók, a némethez szítók, az új hit ellenségei. Korának minden, örvénybe vezető vétkét egy emberben látja megtestesülve. Elkeseredésében megforgatja ez ellen fegyverét s a munka, melyet elkészít, csillog a méregre vált könnyektől. Vigasztalannak látja maga körül az egész láthatárt. Míg a gonosz győzelmét tapasztalja s kénytelen igyekezetét annak az elvnek hirdetésére fordítani: hogy bárminő földi siker sem teheti a gazt jóvá igazak szemében; míg aggódva sejti, mit rejtenek méhőkben az egyháza fölé gyülekezni kezdő vészterhes felhők: hite a jövő nemzedékben is megtört, reményének horgonyát nincs hova vesse. A következő nemzedék? A mának iskolájából a holnap emberei sem lehetnek különbek mestereiknél. Balassa Boldizsár még roszabb apjánál: hálátlan, fájtalan, lator. E reménytelenség, kétség azonban a szellemnek most kaczagó, majd indúlatos élénkségével lép elő s embert kereső lámpájának kisértetes fényét majd itt, majd amott: papon, világin, öregen, ifjún, uron, szolgán csillogtatja. Kimutattuk már, hogy néha igazságtalan is. Nem talál szint, melyet elég sötétnek ítéljen Balassa képéhez: mint szörnyszülöttet mutatja be, erdélyi orgyilkosságát még egy nehéz s alig bebizonyítható váddal tetézi; rákeni a gyávaságot és fukarságot is, holott amannak legtúlsóbb ellenkezője

áll s ez is aligha túlzás nem. De vajjon azok után, melyeket Balassa Menyhért pályájáról és korának veszett erkölcseiről elmondottunk, nem találjuk-e mélyre metszően jellemzőnek az egész képet, melyről az éles szemű, elkeseredett névtelen a függönyt felgördíti: a nagyurak várairól, eszmevilágáról, törekvéseiről, az udvarok ármányairól, a befolyások, sikerek, gazdagodás utairól?! Nem találjuk-e igazoltnak a haragot, mely egyet és mást túlzottan lát?! Valótlan Oláh Miklós rajza is, ki kereskedik az abszolúczióval. De az akkori vallási harczok irodalmi fegyverei — külföldön úgy, mint nálunk — már effélék voltak. Lehetetlen mindenütt, még a túlzásokban is, a kornak lehelletét nem éreznünk.

A dráma általános szabályait hiába alkalmaznók e munkára. Nem kell hozzá valami éles szem sem, hogy ép annyi sarkalatos hibát, mint lényeges hiányt fedezzen föl benne. Cselekvénye jóformán nincs, noha kettő is indúl. Egyik az apa alkudozása, melynek rá nézve kedvező kimenetelét már előre sejthetjük, mikor értésünkre esik, hogy az érsek milyen könnyen részére nyerhető; ez elfoglal négy részt. Másik a fiú szökésre készülődése. De voltaképeni befejezésre juttatva egyik sincs; csak következtethetjük, hogy Menyhért megtarthatta várait s Boldizsár csakugyan kereket oldott. Az író oda tette a »finist,« mielőtt annak rendje szerint csakugyan elvégezte volna dolgát. Karádi Pálnak az előszóban foglalt azt a mondását, hogy Balassában »meglathattyac az istennec mind irgalmassaganac, hozzu ideiglen valo varasanac mivoltat, es mind rettenetes büntetesenec es harangjanac sulsagat,« alig érthetjük. Miféle szörnyű isten-büntetése sújtotta Balassát? Talán a közmegvetésre czélzott, mely Menyhért minden gazságának napfényre kerültével sújtotta őt? Katasztrófáról vagy bármineműmegoldásról szó sincs a darabban. Nincs a jellemek fejlődéséről sem. Balassa Menyhérttől elkezdve valamennyien ugyanazok az első rész elején, a kik az utolsónak végén.

Azonban a mérlegnek másik serpenyőjébe is nagy súlyok jutnak: a jellemfestés nagy ereje és a dialog ritka életteljessége Amaz nemcsak típusokat alkot, hanem — s ebben van, a mi 1565-ben méltán lephet meg mindenkit — egyéníteni törekszik. Így az író Balassájába beolvasztotta mindazokat a vétkeket,

melyek uralkodásán szíve vérzett, tehát egész sötét felét a nemzedéknek, melyhez tartozott: s mégis maradt nehány vonása, melylyel egygyé tudta tenni, húst és vért tudott adni annak, a mi könnyen látszhatnék abstractiónak. A majd élczelő, majd durván káromkodó, majd maga fölött czinikusan gunyolódó modorban, melyben e kielégíthetetlen kapzsiság, leköthetetlen rakonczátlanság, megtéríthetetlen elvetemültség nyilatkozik, van valami, a mi csak az övé. Eredeti alakja a megcsontosodott gazembernek, ki neveti a világ haszontalan megkülönböztetéseit jó és rosz között, ki becsüli gazságának haszonhajtó voltát és rendületlenül bízik benne, ki akkor látszik leggonoszabbnak, mikor gúnyból mintegy szépítve bűneit, enyhébb néven nevezi ezeket s belsőleg kaczagva, lélekfurdalást emleget. Lelkének ördögi feketeségét nem titkolja senki előtt, mert nem fél senkitől és nem tisztel senkit. »Bestye áruló kurvafi gondoljon velek! sem urakkal, sem senkivel, még istennel is avagy ördöggel is.« Deákjai, ispánjai, papja előtt minden pillanatban föltárja lelkét s az érsek előtti bűnvallása a legmélyebb cinizmus. Tudja, hogy Oláhnak nem arra van szüksége, hogy Balassa Menyhért hivővé legyen, csak arra, hogy katholikussá. A legkiáltóbb színeket saját képéhez maga veti oda s a darab egy ismertetője ez önjellemzést *III. Rikhard* monologjához hasonlítja. [1]) Alig egyéb ez, mint ama kor színműíróinak kezdetleges szokása, kik — nem az antik hagyományok alapján állván — mintegy új bölcsőben ápolják a színművet, s még nem ismerik eléggé a törvényeket, melyek ennek természetében gyökereznek. A középkor népi drámájának általános vonása a játszó személyeknek e, cselekvényen kívüli ön-jellemzési módja, melyből csak jó későn fejlődött ki s érte e Shaksperenél tetőpontját a tettek által való lélekfestés. Egy német irodalomtörténetíró ama XVI. századi fametszetekhez hasonlítja ez alakokat, kiknek szájából czédula függött s erre rá volt írva, kik ők és minő emberek. A Balassa Menyhértről írt comédiában sokkal kevésbbé ütközünk meg e kezdetleges modoron, mert a hősnek ez is valódi jellemvonásává lesz, megadván neki ama szemtelen cynismus színét, mely annyira illik az egész-

[1]) Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai;* 451 l.

hez. Innen van talán, hogy összeköttetésbe hozathatott a yorki herczeg nevét viselő szörny világhírű magánbeszédével, melynek születése körülményei egész mások voltak.

Balassa Menyhért kitünően rajzolt alakjához sorakoznak a többiek, mindenekelőtt fia, Boldizsár. A történetben is igazi »sas nemzette sas«: féktelen, megfélemlíthetlen, ragadozó; itt méltó hiénafi. Az iró természetes nagy tehetsége alig nyilatkozott akárhol is eltagadhatatlanabbúl, mint ama finom, mesteri válaszfalban, mely ugyanazon színekkel festett apjától az árnyalás művészetével elkülöníti őt. Majdnem ugyanaz, a mi Menyhért és mégis egészen más. A vén gonosztevőnek valamennyi alávaló tulajdonságát örökölte, s mindez nála — jelentkezésében és hatásában — teljesen különböző. Boldizsár semmivel sem jobb, mint apja, — sőt első tekintetre e természetlen vonások még visszatetszőbbeknek látszanak ifjú embernél, — s mégsem annyira sötét. Szavaiból nemcsak a már-már vérévé vált gonosszság, irgalmatlan kapzsiság hangzik, hanem valami fiatalos, heves vágy a ragadozó élettel járó kalandok után. Az erőszakos, vad szenvedélyek mellett az ifju vér dévajon is tud csapongani s nyugtalan képzeletének röpte némi vidorsággal száll a mocsáros, büzhödt levegőjű tájak fölött, melyeket megszokott. A többi személyen is mind van egy-egy jellemző — hol tipikus, hol épen egyénítő — vonás: Kelemen hadnagy, ki nem ért a tanácsadáshoz, nem embere a szónak, de »ha az baromhajtásra kell az dolog, az borok szedésére, falúk hódoltatására és foglalására«, már azt rá lehet bízni, mert sok esztendeje, hogy szolgál ezzel; Tamás deák, a gaz úr gaz szolgája, ki önző és pulya haszonlesésében más szerepet játszik az atya, mást a fiú előtt; a rabló nagyur diplomatája, a prédikátor Szénási. Valamennyin van az életnek egy-egy vonása, melyet sok mai dráma szereplőin hiába keresünk.

Másik érdeme e munkának: dialogjának életteljességében, nyelvének szabatosságában, tisztaságában, erősségében, jellemzetességében fekszik. Bizonyos sokban elmondhatjuk ugyanezt Sztárai Mihály darabjairól is, melyekben azonban a friss drámai dialogot prédikátori hosszú elmélkedések meg-megszakgatják, melyekben Tamás pap a reformátió elveit fejtegeti. A *Comédiá*-ban, effélének se híre, se hamva. Ha magunk elé tudjuk képzelni az

alakokat, kikkel az író megismertet, a mint a várkastély gerendás termében ujságot lesnek és furfangon törik fejüket, míg a kapu mellett kovás puskájával őrt áll a hajdú s az alsó házakban a rablott prédán dorbézolnak a katonák: mélyen jellemzőnek, odaillőnek fogjuk találni e durva hangot, melyet mintha csak meg-megszakítana a tivornyázók lármája. Nincs sok szószaporítás, czikornya, édeskedés; mindenki az életnek közönséges, mindennapi, de (s ez bizonysága a tehetségnek!) jellemzően fölhasznált nyelvén mondja el mondanivalóját. Körmönfont mondások, a nép találó példabeszédei, e durva körben mintegy szójárássá fejlődhetett kifejezések élenkítik a párbeszédeket. Még a szójátékoknak a drámai dialog elevenségét, csattanósságát emelő használata iránt is megvolt az érzék írónkban, s egy-két szóferdítést is vet oda, milyeneknek az időbeli emlékeinkben nem sok példája van,de — mint innen is látszik — tréfa közben szívesen élhettek velök. Így Boldizsár Detrekőt mindig Gyötrekőnek mondja, (apjától vette ezt, »mert ő itt nem kóborhat, kiért neki nagy gyötrelme vagyon;«) a barbarus-ból Borbálát ért, s a benedictioból Benedeket. Mindez együtt véve historikusra, aesthetikusra és nyelvészre egyiránt nagy értékű korkép.

E két előny az, mely komédiánk szerzőjét eleve fölmenti az utánzás vádjától, mert jórészt magasabban áll azoknál, kiket alkalma lehetett volna utánozni. Az akkori népi színműnek majdnem korlátlanúl szabad alakját megismervén, mindaz, a mit ebben adott, tősgyökeresen eredeti. A mint valaha a keresztyén dráma eleme, a misztérium, külföldről jött be hozzánk a német betelepülők útján, úgy a katholikus liturgia rokonságából végkép kiszakadt, sőt ez ellen fordúlt népi színmű is. Külföldi iskolákon forgott protestáns papok és tanítók voltak átültetői s lehettek mívelői. Első megkezdője a Pádovában iskolázott »bölcs tanító«, Sztárai Mihály volt, ki az idegen földön megismert hatásos formát fölhasználta hittérítő czéljaira; darabjait kinyomatta és úgy terjesztette. Így tettek, tehettek mások is, megismertetvén vallási elveikkel együtt egy új műalakot. Kétségkívül ez — külföldön iskolázó magyar tanúlók — volt a főcsatorna, melyen valamint a pseudo-antik, úgy a gunyolódó, polemicus, népies hangú drámák s a moralitások is beszivárogtak. A hatást legfőkép Né-

metországból vehettük, melynek egyetemein ifjainknak legnagyobb része tanúlt. Voltak Olaszországban is, de sokkal kevesebben s Francziaországba már csak nehányan jutottak. Máskülönben is Németország érintkezett legsűrűbben s legtöbb ponton hazánkkal, melynek német lakosai mindig igyekeztek külső atyjokfiainak szellemi életéhez simúlni. Német kereskedők, tudósok, tanárok jöttek-mentek s élénk összeköttetést tartottak fenn a császári birodalommal. Így aligha tévedünk, ha drámai irodalmunk első jelenségit főleg a német színmű zsengéivel hozzuk kapcsolatba. Jártak ugyan akkoriban nálunk spanyolok is, még pedig nagy számmal; de azok zsoldos katonák voltak, kik ha tudtak is valamit a híres *Celestiná*-ról, nagy merészség lenne nekik bármi csekély befolyás tulajdonítani szellemi életünkre.

E rendkívüli érdekű kor, az újjászületés kora volt az, melyben — míg a kolostorokban, a nagyok udvarainál és az iskolák padjain a classicus irodalmak kultusza lábra kapott s a költészetben a tudomány, mesterség és ízlés sajátságos összekeveredését szülte, — a népek életében is pezsgés indúlt mindenfelé, mely az irodalomban is tért követelt magának. Idegen törvénynek nem hódolt, egész öltözetét maga gondolta ki s maga varrta meg, és hol csörgő sipkában, hol barát-kámzsában, hol ostorral kezében mutatta magát. A tér, melyet e népies költészet elfoglalt, lehető legtávolabb esett a merev pseudo-classicizmustól, s az ellentét a kettő között alig volt valahol kirívóbb, mint a drámában. Francziaországban a »plejadok« halavány ragyogása alatt, kik közűl Jodelle *Kleopatrá*-ja megalapította az arisztotelesi egységek százados uralkodását, a nép a durva farce-okon, és a szatirikus sottise-ken mulatott. Spanyolországban pedig míg Encina, szelíd pásztori játékai alkalmából, Amerika fölfedezője és Nápoly hódítója mellett üdvözöltetett, mint a comédia megalapítója, odalenn a népnél óriási hatást kitűnő erkölcsrajzával és erőteljes nyelvével a huszonegy fölvonásos *Celestina* tett, melyet német fordítója *Hurenspiegl*-nek nevezett el. A Gonzagák, Esték, Medicik olasz udvari költői föltámasztá a római színművet; de emellett sem az alakos játékok fecsegő Dottore-jének, együgyű Pantalone-jának, furfangos Arlechinója-nak, nagyszájú Scaramuzzájának, sem a commédia dell'arte-k bohóczainak nem volt okuk

a panaszra[1]) Az angol dráma igen messzire sohasem távozott a népi iránytól és erőteljes, izmos munkával egyengette az utat Shakspere előtt.

Mindez irodalmak törekvéseikkel, irányzatukkal, hatásukkal távolabb estek tőlünk. De hát a kiket legközelebb állóknak mondtunk hozzánk, a németeknél hogyan állott e korban a dráma ügye, melytől a magunké valószínűleg első lendületét vette, s vajjon névtelenünk az általános formán kívül nem kölcsönzött-e talán innen egyebet is? A német városi társas élet segítette bizonyos önálló formára az egyházon kívüli szinjátékot. A XV. században jöttek divatba az úgynevezett farsangi játékok, melyek közül igen sok jutott el korunkra.[2]) Jó kedv termette valamenynyit kedvederítőnek. Nürnberg és Augsburg voltak főfészkeik. A farsang zabolátlanságai közt a fiatalok néha útczán adták őket elő; máskor egy-egy ismerősük háza elé gyülekeztek, s miután a bekiáltó szándékukat a gazdának bejelentette, a helyet számukra elkészítette, eljátszották a darabot, s végre csapra ütöttek egy hordó bort és tánczra kerekedtek. Ez előadások kezdetlegességéhez tökéletesen illettek a darabok maguk. Főczéljok a nevető kedv fölébresztése, mely mellett olykor megfér valami komoly jelentőség is, de a durva, tiszteletlen, nyert s élczelődést sohasem nélkülözhetik. Alaki tekintetben igazán csak csiráját képezik a drámának. Egy-egy lapnyi trágárság; hitvány nászajándékok comicus elsorolása; csaló kufárok és doktorok portékáinak ajánlgatása; fejedelmek,papok,urak vétkeinek önmaguk által való előszámlálása: ennyi az egész.[3]) Egy valaki a declinátiókat és eseteket személyesitette meg; egy másik a kártyákat. Kevés érinti közülök a korviszonyokat; Rosenblüttől van nehány ilyen: *Vom Bapst, Cardinal und von Bischoffen, Des Königs aus Schnokenlant Vasnacht* és a többiek. A nagy áradatban még ezek a legjobbak. A papok, barátok vétkeit már többen ostorozzák; de

[1]) Az utóbbiak s a velök általán egy kalap alá foglalt alakos játékok közti különbségre l. J. L. Klein: *Geschichte des Dramas*, IV. k. 902—3 l.

[2]) A. Keller: *Fastnachtspiele* aus dem 15. Jahrh. Bibliothek des stuttg. lit. Vereins. 4. Theile 1853.

[3]) Gervinus: *Geschichte der deutschen Dichtung*. II. k. 596—7 l.

még csak inkább a nézők mulatságára, mint mélyebb erkölcsi czélzattal. Cselekvényről, mozgásról általában szó sincs bennök, ha a gyakori ütlegelést drámai actiónak tekinteni hajlandók nem vagyunk; a személyek nagyobbára egyszer szólalnak meg s minden mondanivalójukat kitálalják. A reformatióval komolyabb hangok vegyülnek e nevető világba. Az írók czéljai közé odaférkezik a meggyőzés és megcsúfolás. Pomphilius Gengenbach, bazeli könyvnyomtató a lutheri ügy szolgálatára több drámafélét, dialogizált politicai iratot készít s a *Pfaffenspiegel*, *Laienspiegel*, mindenfelé jól megteszik a magukét. A *Welsch Fluss*-ban és *Alt Eydgnoss*-ban a fiatal dráma gyámoltalanságában is elég erősnek érzi magát, hogy a nagy politica zajába szóljon bele. Tizian és Holbein kalandos életű tanitványa, Manuel Miklós megírja *Todtenfresser*-ét, a halotti mise gúnyát, melyben az egész katholicus egyházi rend, a pápától az utolsó kolduló barátig, megjelenik és bejelenti részét egy nagy világcsalásban. A népszínjátékok szokása, mely előbb Németországnak csak nehány városában és Svájczban uralkodott, hirtelen nagy elterjedést vesz s drasticus eszközeivel rendkívüli szolgálatot tesz a hitújításnak. Ostorával, melylyel különösen a régi egyháznak papságát csapkodja, segít az új felekezetet egyűvé terelni s félelmetlenségével mindenfelé imponál. Fennmaradt emléke egy előadásnak, melyben a félvilág hatalmas ura, V. Károly császár előtt csúfoltatott ki Regensburgban 1540-ben a reformatió minden ellensége, köztük a pápa és a császár.[1]) Ez időtájt kezdődött meg az antik dráma hatása is a németeknél. A XV. század végén Nydhardt Terentiust, a következőnek elején Eyb Plautust fordítja, míg a humanisták megkezdik utánzó munkájukat, de egyelőre nem nagy foganattal. A népnél uralkodnak a népi gúnyjátékok s a vásárok egyik b ódéjában a pápa, másikban meg Luther fölött nevetnek. A mérges felekezeti színműből lassan-lassan kiszorúl a jókedv, a luciáni hang lesz uralkodóvá, mignem a hitújítás kitéphetetlen gyökereket vervén, Hans Sachs újra mívelni kezdi tragédiái mellett a farsangi játékok régi formáját, jóakaratot és termékenységet igen

[1]) R. E. Prutz: *Vorlesungen* über die Geschichte des deutschen Theaters. 1847. 55—56 l.

nagyot, de a jellemzés és a nyelv erőteljessége tekintetében haladást nem sokat tanusitván elődei után.

Ime futó vázlatban annak az irodalomnak képe, mely a reformatió eszméivel együtt valószínűleg átültette hozzánk annak egyik hatásos terjesztő eszközét, a dialogizált gúnyiratot, vagy kezdetleges drámát is. Bármi hézagos volt a rajzolt kép, arra elég, hogy kimondhassuk: névtelenünk csak a külső formát kölcsönözte, mert a szellemmel, melyet bele tudott önteni, mindenesetre felülmúlta előképeit. Azt a velős és csinos jellemző tehetséget, azt az erővel és fordúlatokkal teli drámai nyelvet, azt a hamisitatlan, eredeti, nemzeti szint, melylyel *Comediá*-nkban találkozunk, hiába keressük ezidőben a németeknél, akár Hans Sachsnál, akár elődeinél. Írójának érdemét kétszeresnek fogjuk tartani, ha meggondoljuk, hogy aligha volt színpadja; s fájdalmunk is kettős lehet, ha eszünkbe jut a viszonyok mostohasága, melyek ily derekasan csirázott nemzeti drámánkat hosszú időre elfojtották.

VII.

A *Comediá*-nak kiragadtatását az elveszésből és feledésből Karádi Pálnak köszönjük. A magyar reformatió ez érdekes alakjának életéből Bod Péter jegyzett föl nehány vonást. [1]) Superintendense volt a magyar alföldi unitárius egyházaknak s 1579-ben Bethlen Gergely, temesvári kapitány udvari papja. Erdélyi hitfelei közül a Krisztus-imádóknak ekkor irt egy hosszú levelet, tele keserűséggel a Blandrata által megejtett Dávid Ferencz tragicus sorsa fölött, ki ez esztendei jun. 2-án lehelte ki nyugtalan lelkét dévai tömlöczében. Levelét haragjában Hunyadi Demeter szuperintendensnek, Bazilius István, Szathmári István és Eppel János, kolozsvári papi férfiaknak, »Júdás Iskariótes testvéreinek« ajánlja. [2]) Magyar nyelven magyarázatot irt Hózseás és Jóel profetiájához s János mennyei jelenéseihez; de hogy ezek megjelentek-e nyomtatásban, nem bizonyos.

[1]) *Magyar Athénás*, 130—131 l. Bod mindig Kárádi-nak nevezi.

[2]) Aranyos-Rákosi Székely Sándor: *Unitária vallás történetei Erdélyben.* 1839. 81, 82 és 91 l.

E férfiúnak akadt kezébe a Balassi Menyhért árúltatásáról írt comédia s abrudbányai vándor nyomtató műhelyében kinyomatta azt, íratása után négy esztendővel: 1569-ben. A múlt században ébredezett könyvészetünk s irodalomtörténetünk mitsem tud róla. Második fölfedezője Horvát István volt, ki 1803-ban Teleki László gróf könyvtárában a munkának egy példányára akadván, arról először tett 1806-ban futólagos említést [1]). Innen került a comédia czíme Németh Jánosnak a magyarországi könyvnyomtatásról írt munkájába. [2]) Majd ugyancsak Horvát István bővebben is megemlékezik róla az 1819-ki *Tudományos Gyüjtemény*-ben [3]). Leírja az egésznek teljes czímét, egy mondatot az előszóból, a közbeszólók jegyzékét s nehány téves megjegyzéssel kíséri. Szerinte Karádi Pál volt a darabnak mind írója, mind nyomtatója, s ebben sejti a legrégibb, nyomtatásban kijött magyar komédiát. Csak az előszót kellett volna olvasnia, hogy az első tévedést kikerülje. A második véleményt Sztárai két színművének Toldy Ferencz és Apponyi Sándor gróf általi fölfedeztetése czáfolja meg. Az egész drámai satirát — az érdekes előszó kihagyásával és a maihoz simuló helyesírással — Toldy közölte költészeti kézikönyvében [4]); ugyancsak ő méltatta először behatóbb történeti és széptani criticára. Német fordításban, terjedelmes és érdekes tájékoztató értekezéssel, Kertbeny bocsátotta közre. [5])

A *Comedia* fenmaradt, maig egyetlennek ismert, 1569-ben nyomtatott példánya a Teleki-könyvtárral az akadémiába került. Itt őriztetik máig, mint egyike ama kevés dicsőséges emléknek, melyeket a XVI. század szellemi élete ránk hagyott.

BEÖTHY ZSOLT.

---

[1]) *Hazai Tudósítások*, 1806. 48. sz.

[2]) *Memoria Typographiarum* incliti regni Hungariae et Magni Principatus Transilvaniae. 1818. 381 l.

[3]) V. kötet. 80—82 l. *Az eperjesi, abrugybányai és varasdi könyvnyomtató műhelyekről a XVI. században* című czikkben.

[4]) Csak az első kiadásban foglaltatik: I. köt. a 81—98 hasában. A második kiadásból az egész kimaradt.

[5]) K. M. K: *Die Fürstenverrathe des Melchior Balaschscha.* Leipzig, Veit, 1874.

A BAKONYI ERDŐ-ISPÁNSÁG.

Az ország területi beosztásában a XIII. és XIV. században nemcsak várispánságokat és vármegyéket kell megkülönböztetnünk, hanem oly kerületeket is, melyek sem az egyik, sem a másik geographiai osztályhoz nem tartoznak, hanem noha diplomaticai iratokban Comitatusoknak neveztetnek, mégis csak nagyobb királyi, vagy királynéi birtokot képeztek. Ilyen kerületek például a segusdi, és a Csepel szigeti, — ilyen a bakonyi ispánság, mely valamint a Marmaros, a Szepesség és Bereg, mielőtt vármegyei szervezetet nyertek, csak királyi erdőség volt.

Bakony nevű vár [1]) nem létezett hazánk földén, tehát már azon tekintetből sem lehet bakonyi várispánságról szó; de hiányoznak a várispánság egyéb kellékei is. Sőt már azon körülmény is, hogy a bakonyi ispánság (Comitatus) a XV. század közepeig fönállott, bizonyítja, hogy ez nem várispánság volt, mert a várispánságok már a XIV. század elején teljes föloszlásban voltak.

Kollár és Kovachich, és utánok Szabó Károly a bakonyi Comes alatt a királyi vadászok ispánját a bakonyi erdőségben vélik minden hihetőséggel fölismerni, és ezen fölfogáshoz magam is csatlakozom, hozzáadván még azt, hogy ezen bakonyi ispán az udvari tisztek hierarchiájában kitűnő rangot foglalt el. A bakonyi ispán igen terjedelmes, gazdag, és a királyi udvarhoz elég közel fekvő kerület főnöke volt, és a Bakonyság környékén nagyobb számmal mint másutt voltak megtelepedve a vadászok,

[1]) Jelenleg itt Bakony falu sem létezik. Ráth Károly a Hazai Okmánytár III. kötetében (153. lap) egy 1344. évi oklevelet közöl ugyan, melyben villa Bakun előfordúl, de ez hibás olvasás Barakun helyett = Barakony, Bihar-megyében. Hajdan Pest-megyében létezett Bakony nevű falu.

erdőcsőszök, a mindennemű nyájak őrei, szakácsok, hordók- és csobolyók készitői, és különféle más királyi udvarnokok és szolgák, kik mindnyájan a bakonyi ispántól függtek.

Bakonyi ispánok (Comesek) a következők:

1082. Sug, Comes de Bukon.[1])
1282. év előtt. Lukács, II. Endre király levelének szövegében. [2])
1234. László országbíró és Comes Bakachiensis.[3])
1240. Donat, bokonyi ispán.[4])
1258. Dénes, szolnoki és bakonyi Comes.[5])
1270. Csák bán, Demeter mester fia, a *Bakony örökös ispánja* — perpetuus Comes de Bokon.[6])
1280. István Comes de Bokon. [7])
1281. Demeter, Ugud fia, ki a fent említett Csák bán testvére volt. [8])
1332. László mester, néhai hölgykői és cseszneki várnagy és bakonyi Comes, a veszprémi káptalan levelében. [9])
1335. Fonyi Balázs, Miklós fia, győri és bakonyi Comes, hölgykői és cseszneki várnagy.[10])
1337. Móricz, győri és bakonyi Comes.[11])

---

[1]) Cornidesnél: Gug. Czinár is az Indexben: aliter Gug. Szent-László király által, Barnabás királyi jegyzővel kiküldetik, hogy a veszprémi püspökség birtokainak határait bejárja. Sug fia Bodus, társa volt Salamon királynak a fogságban. (Fejér I. köt. 449 lap, és Katona II. köt. 419 lap).

[2]) Árpádkori Új Okmánytár I. 293 lap.

[3]) Árpádkori Új Okmánytár VI. köt. 549 lap.

[4]) Árpádkori Új Okmánytár II. köt. 111 lap.

[5]) Fejér IV. 2 köt. 473 lap. Árpádkori Új Okmánytár II. köt. 314 lap és Cornides Diplomatarium IV. köt. 77 lap. Palugyai: Magyarország legújabb leírása. III. köt. 320 lap. Ezen Dénes (de Vialka) 1228-tól kezdve 1235. évig nádor volt, rövid időközt kivéve, melyben Moys viselte 1231. évben a nádorságot.

[6]) Árpádkori Új Okmánytár VIII. 300 lap. Hazai Okmánytár III. köt. 17 lap.

[7]) Ő és Péter, mindketten Csáky Márk fiai, IV. László királytól Kabold várát Sopron-megyében kapják adományúl. (Wenzel u. o. XII. köt. 289 lap).

[8]) Hazai Okmánytár III. 34 lap, hol Demeter már nem neveztetik perpetuusnak.

[9]) Tudományos Gyüjtemény 1833. év. VIII. 100 lap.

[10]) Budai kamarai levéltár, N. R. A.

[11]) Fejér VIII. 4 köt. 221 lap.

1351. Simon, pozsonyi, győri és bakonyi Comes. [1])
1355. Simon, Móricz fia, pozsonyi, győri és bakonyi ispán.[2])
1384. Ákos mester. (Erzsébet királyné levelében).
1410. Rozgonyi István, László fia, Essegwar várának várnagya, és Comes noster de Bakan.[3])
1414. Rozgonyi István lovag, László fia, essegvári várnagy és bakonyi ispán. [4])
1421. Rozgonyi István, bakonyi Comes.[5])

E névsorból kitetszik, hogy kitünő vármegyék főispánjai, sőt egy országbíró és egy volt nádor is voltak bakonyi erdei ispánok, — e szerint ezen hivatal a kiváló jelességűek közé tartozhatott, különben az ország főméltóságaival még átmenetileg sem lehetett volna kapcsolatban.

A bakonyi ispánság egyideig örökös volt a Csákyak mellett, — három Csáky egymásután viselte a bakonyi ispánságot. Követte a Báthory és Rozgonyi ivadék.

Nem ismerjük ugyan a bakonyi ispánság vagy a Bakony-

---

[1]) Eredeti oklevél a Gyula-fehérvári káptalan levéltárában. Diversorum Comitatuum Cista I. fasc. 3, nro 1. Simon, a Báthory-családból való volt. Említtetett Nagy-Lajos király levelében.

[2]) Eredeti oklevél a Gyula-fehérvári kápt. levéltárában. Cista XX. nro 38. és Diversorum Comitatuum Cista I. fasc. 3 nr. 1. Ezen ispán egy saját kiadványát, mely 1355. év november 21-én kelt, és mely így kezdődik: Nos magister Simon, Posoniensis, *Bokoniensis*, et Jauriensis Comitatuum Comes stb. egész terjedelmében közli a Magyar Sion IV. köt. 122 lap.

[3]) Budai kam. ltár N. R. A. 596 csom. 14 szám, és 568. csom. 26. sz.

[4]) Fejér X. 2. köt. 749 lap, ezen oklevelet 1400 évszámmal közli, de ez hibás, mint azt már a Tudományos Értekező I. köt. 429. lapján, — Zsigmond király fogságának idejéről szólván — kimutattam. Ugyanezen oklevelet közli Fejér X. 5. kötet 466. lapján, helyesen 1414 évszám alatt. A kettős közlésben csak az a különbség, hogy az előbbiben István bakonyi Comes egyszersmind szalavári, az utóbbiban segvári (de Segvár) parancsnoknak neveztetik. Szabó Károly az utóbbihoz fűzi észrevételét, miszerint alatta hihetőleg a mai essegvári rom a Bakonyban értendő.

[5]) Zsigmond királynak egy Brodban kelt levele fölött az áll: Relacio Stephani de Rozgon Comitis Bakoniensis. Eredetie a gróf Festeticsek keszthelyi levéltárában. Itt István először említtetik család nevén.

ság hatósági terjedelmét, és ez tán soha szigorúan nem volt meghatározva, de tudjuk, hogy a meddig a bakonyi ispánság fönállott addig más vármegye főispánja annak területén hivatalával járó intézkedést nem tett. Tudjuk továbbá, hogy a bakonyi ispánság, a szolnoki, a pozsonyi és győri főispánsággal volt olykor összekapcsolva, de soha nem a veszprémivel, holott Bakony-megye területe legnagyobb részében a mai Veszprém-vármegye határába esik. Azért bizonyos értelemben igaza van Szabó Károlynak, midőn azt mondja, hogy régibb időkben Veszprém-vármegyének egy vidéke a bakonyi »grófságot« alkotta. [1])

Alig foroghat fönn kétség az iránt, hogy a bakonyi ispán hatósága a maga körében egészen független volt, a szomszéd vármegyei főispánoktól, és hogy közvetlenül az udvartól vette rendeleteit, mint királyi magánbirtok igazgatója és kezelője.

Érdemes lesz most megtekinteni, micsoda helységeket ismerünk mint olyanokat, melyek Bakony-megyében fekszenek.

A győri káptalan 1210. évben arról ad bizonyság-levelet, hogy Szent-Kereszt, Varsány és Lázi helységek lakosai nem tartoznak a bakonyi ispán (Comes) hatósága alá, hogy a bakonyi erdőcsőszök de villa Qugere (hihetőleg a mai Kenyeri, mely Szent-Kereszt és Varsány mellett fekszik) jogtalanúl szednek ezen helységekben adót (pensionem) a bakonyi ispán számára, ki maga is azokban jogtalanúl szállást vesz, miként a többi bakonyi helységekben. [2])

A pannonhalmi apátság és a bakonyi erdőcsőszök közt, kik Churgiban laktak, régóta pör folyt az országbíró előtt, Vénye apátsági birtok és Csurgi határaira nézve. A felek végre megunván a dolgot, egyezségre hajlottak, melyre nézve Dénes »Comes de Zounuk et de Bokon« oda nyilatkozik, hogy ezen egyezkedés csak az ő közbejárásával lehet érvényes, minthogy a föntebbi erdőcsőszök *királyi adomány* folytán hatalma alá adattak. Ennélfogva Dénes, a maga nevében Saul bakonyi ispánt (Saulum

---

[1]) Teleki: Hunyadiak kora VI. 17. és 51. lap.

[2]) Ifj. Kubínyi Ferencz: Magyar Tört. Emlékek I. 5 lap. és kevésbé pontosan: Árpádkori Új Okmánytár I. köt. 100 lap. Hibásan Cornidesnél: Diplomatarium, I. 120 lap.

Comitem de Bokon) a hely színére kiküldötte, ki is az egyezkedés részleteiről jelentést tett, Dénes pedig erről az apátság kérelmére kiváltság-levelet adott ki. Mindez történt 1258. évben.[1])

Itt Saul és Dénes egyaránt Comes de Bokon-nak nevezte tetik, mégis csak az utóbbi lehetett valóságos bakonyi ispán, mert Saul úgy mint »domino suo metuendo« tesz jelentést neki a határok igazításáról.[2])

Az idézett 1258. évi oklevélben figyelmet az is érdemel még, hogy midőn Vénye falura nézve a határigazítás foganatosíttatott, a szomszédok cum multis *nobilibus Provinciae* megjelentek.[3]) A Provincia itt a Bakonyságnak a vármegyétől való különállását jelentheti ugyan, de nem ősvármegyét. Az említett nemesek a bakonyi kerületből valók lehettek, mert semmi ok nem forog fönn azokat Veszprém vagy más vármegyéhez tartozóknak tekinteni.

Figyelmet érdemel továbbá V. István király egy 1270. évi levele is, melylyel ő Csák bánnak, kit bakonyi örökös ispánnak (perpetuus comes de Bokon) nevez, Lövöld, Rendek, Esztergár és Fenyőfő falvakat örökségi joggal adományozza.[4]) Ugyanezen adományt megerősíti IV. László király 1281. évben Dömötör mester, Comes de Bokon részére, ki azonban itt nem neveztetik örökös ispánnak.[5])

---

[1]) Árpádkori Új Okmánytár 2 köt. 314 lap. Villa Veny=Vénye, ma Vinnye Veszprém-megyében, az oklevél szerint nyugotról Fenyőfővel határos. Ezekkel szomszédos volt villa Churgi, melyet ma e vidéken már nem találunk. Fejér IV. 2 köt. 473 lap.

[2]) Egy a XIII. század első felében kelt levélben L. soproni főispán meghagyja Egyed nevű ispánjának, miszerint Tamás kereskedő elszedett holmiját adja vissza. A levél így kezdődik: Nos L. comes suproniensis precipimus tibi Egidio comiti fideli nostro. (Ifj. Kubínyi Ferencz: Magyar Történelmi Emlékek I. 5 lap).

[3]) Árpádkori Új Okmánytár II. 315 lap. Hogy a Provincia itt nem ősvármegye, mutatja azon körülmény, hogy 1287. évben Provincia Nyr. 1440. évben provincia seu districtus Roychyensis, 1369. évben provincia Komÿath stb. említtetnek.

[4]) Hazai Okmánytár III. köt. 17 lap.

[5]) Hazai Okmánytár III. 34 lap.

A föntebbi határpörben, mely a pannonhalmi apátság és a csürgi erdőcsőszök közt folyt, említtetnek Vénye, Csurgi, — és az ezen kettőre vonatkozó határjárásban: Fenyőfő, melyben királyi udvarnokok laktak. Mind a három telep villa-nak neveztetik. Ezen Fenyőfő, valamint Csesznek, Ugodvárak és Pápa városra nézve, Zsigmond király 1408. évben új adományt ad Garai Miklós nádornak és testvérének Jánosnak. Mindezen falvak a Bakonyban feküdtek, — castrum Somlyó azonban, melyre ezen új adomány szintén kiterjed, mint az oklevél világosan különbözteti, Veszprém-megyében.[1])

Porva falu a Bakonyban fekvőnek mondatik (Porowa in Bokon), midőn V. István király 1260. évben az itteni Szent-imrei kápolnát a pannonhalmi apátságnak adományozza.[2])

Végre Bere helység a veszprémi káptalan által 1269. évben in *comitatu Bokoniensi* létezőnek mondatik, midőn a Zák nemzetségű Pósa, az ő berei birtokát, veszprémi malomrészét, és néhány szolgáit és szolgálóit a szintén Zák nemzetségű Konrád mesternek eladá.[3])

Mind ezen helységek azon idő alatt, hogy Bakony-megyében fekvőknek mondatnak, soha sem neveztetnek Veszprém-vármegyéhez tartozó helységeknek; ugyanez áll Lövöld, Rendek Esztergár és Fenyőfő helységekről, melyekről ugyan nem mondatik, hogy Bakony-megyében fekszenek, de mert 1270. évben Csák bánnak, bakonyi főispánnak adományoztattak, a nélkül, hogy az illető adomány-levél azokat Veszprém-vármegyéhez számítaná, bizton szintén Bakony-megyéhez tartozóknak állíthatjuk. Ezen négy helység még később is találtatik a Csákyak birtokában, mert IV. László király 1281. évben megerősíti V. István királynak föntebbi adományát Dömötör mester, bakonyi ispán, Ugud Comes fia javára.[4])

---

[1]) Fejér X. 4 köt. 673 lap. A Baconium kifejezés egyébaránt itt mint erdő, erdőkerület sÿnonÿmumja is fordúlhat elő, vagy mint erdőségi jövedelem.

[2]) Árpádkori Új Okmánytár II. köt. 322 lap.

[3]) Hazai Okmánytár IV. köt. 46 lap.

[4]) Árpádkori Új Okmánytár IX. köt. 295 lap.

Mint alább látandjuk, Akol falu is a bakonyi ispán hatósága alá tartozott

Ennyiből állván a sovány adatok, melyek ből Bakony-megye földirati állományára következtetést vonhatunk, ebből csak annyi világlik ki: hogy a bakonyi ispánság nem terült el más nagyobb vármegye keblében, mint például Bana várispánság Fehér-megyében, hanem hogy közigazgatási külön állással bírt, míg az ország általános viszonyai, — tán a XV. század közepén, — e részben változást elő nem idéztek.

A kép kiegészítésére foglalkozzunk a bak onyi ispánok hatáskörével. Több körülményeknek kellett összetalálkozniok, hogy több hasonló hivatalok közül épen a bakonyi ispán emelkedett oly nagy tekintélyre. Voltak például Erdélyben a havasok ispánjai — a modern költészet bizonyosan havasi királyoknak nevezné, — és ilyent említ például Nagy-Lajos király egy Orsován, 1366-ik évben kelt levelében, mondván, hogy Tompa János *Comes alpium nostrorum de partibus Transilvanis,* Ecsellő és Thylicske birtokosa volt.[1]) Ismerünk zsidóvári erdő-ispánokat stb., de mindezek nem mérközhettek a bakonyival, ki az udvari tisztek közt tekintélyes rangot foglalt el, és egy tömör, nagy terjedelmű királyi birtokot igazgatott az ország közepén.

IV. Béla egy Segesdből kelt levelével meginti a névszerint nem ismertetett bakonyi ispánt (Comest), hogy a veszprémvölgyi apácza conventet ne akadályozza, hogy a Bakonyban fát vágassanak, erre szüksége levén zárdája és templomának újra fölépítésére. Meghagyja neki, hogy altisztjének, és az erdőség összes őreinek (Curiali Comiti suo, et universis custodibus eiusdem silvae) ez értelemben parancsot adjon ki. Ezen levél tartalma a bakonyi ispánnak egy erdőfelügyelő teendőinél nagyobb hatáskört nem mutat ki.[2])

Erzsébet királyné 1384. évben megparancsolja Ákos mester bakonyi comesnek,[3]) hogy a Bakony-béli apát Akol nevű helységében lakó jobbágyainak, a rajtuk Tamás Vice Comes és a

---

[1]) Budai kamarai ltár, Acta Transilvan. 12 csom. 33 sz.

[2]) Fejér VII. I. köt. 362 lap.

[3]) Az oklevél olvasható a Győr-szent-mártoni feketekönyv 2384. l.

megye többi tisztviselői által (et caeteros ejusdem Comitatus officiales) marháik elhajtásával elkövetett bűntényre nézve igazságot szolgáltasson.[1])

Látjuk e két példából, melynek mindegyike más századból van véve, hogy a Bakonyságban a megyeihez hasonló tiszti szervezet létezett; a Comes után következő tiszt Comes Curialisnak vagy vice Comesnek, alispánnak czímeztetik. Már a királyné megszólító szavai: fideli suo magistro Akus, *inter alios honores* Comiti de Bokon salutem et gratiam, azaz: Hívünknek Ákos mesternek, ki többi közt a bakonyi ispánság tisztjét viseli, üdvöt és kegyelmet, — azon elismerésre kényszerít, hogy a *honor Comitatus de Bokon* czím alatt a vármegyei főispánokhoz hasonló méltóság értendő. Evvel összehangzanak a királyné rendeletének azon részei, melyben Tamás alispánról mint Ákos alispánjáról: Thomas vice Comes *vester* Bokoniensis, és az ő tisztjeiről: moderni vestri in dicto Comitatu de Bokon officiales, szól; és a Bakony-béli apátnak a régi bakonyi ispánok alatt (temporibus priorum Comitum de Bokon) élvezett jogai érintetnek, a nélkül hogy csak egyetlen egyszer is oly czélzás történnék, mintha a bakonyi Comes fölött valamely főispán hatósági joggal bírt volna; mely esetben, ha fennforgott, méltán kellene kérdeni, hogy a királyné miért nem intézte rendeleteit ama főispánhoz? [2])

Garai Miklós horvát-dalmát bán egy 1401. évi leveléből új tanúlságot merítünk tárgyunkra nézve. A bán t. i. az ő cseszneki várnagyjának, István Pál fiának, valamint a bakonyi ispánnak (Comiti Bakaniensi) meghagyja, hogy az aszári és tótrédei jobbágyokat ne gátolják a bakonyi erdőség használatában, miután nekik megengedte, hogy házaik fölépítésére és tüzelésre abban fát vághassanak maguk számára. [3]) A cseszneki várnagynak adott parancs föl nem tünő, mert hiszen e vár a Garák magán-

---

[1]) Rómer: A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat, 101 lap.

[2]) Az oklevél eredetie megvan a pannonhalmi apátság levéltárában Capsa 51. litera T., honnan ezt Czinár Mór néhai érdemes akadémiai tagtársunk hiteles másolatban közlötte velem.

[3]) Eredeti oklevél a budai kamarai ltárban.

birtoka volt, de föltünő azon körülmény, hogy ezen cseszneki várnagy előbb neveztetik, mint a bakonyi ispán, mintha ez utóbbi rangjában alább volna. A bakonyi ispán itt ugyanazon czimet nyeri Garai Miklóstól, mint a cseszneki várnagy, t. i. vestra dileccio,— nem nevezte Egregiusnak, még kevésbbé Magnificusnak, mint rendesen a vármegyei főispánokra nézve szokás vala, még a nádorok és királyok részéről is, sőt inkább Garai Miklós keményen *megparancsolja* a cseszneki várnagynak és a bakonyi ispánnak (dileccioni vestre firmiter precipiendo mandamus), hogy az aszári és tótrédei jobbágyaknak engedjék meg, miszerint házaik épitésére és tüzelésre a Bakonyban fát vághassanak. Ezen intézkedést Garai Miklós február 13-án tette, a király levele, és az esztergomi érsek kívánsága folytán, tehát oly időben, midőn Zsigmond király még nem vettetett fogságba az olygarchák által; mert ez csak 1401. april 28-án történt. Ezt csak azért emelem ki, nehogy valaki azon gondolatra jusson, mintha Garai Miklós a király fogságának ideje alatt, adott volna királyi birtokban engedélyt (uti et frui admiserimus) fákat kivágatni és használni. A cseszneki várnagyról azt irja Garai Miklós, hogy ez *az ő* cseszneki castellanusa, míg utána a bakonyi ispánt emlitvén, erről nem mondja, hogy ez *az ő* ispánja; kétségtelen tehát, hogy ez királyi tisztviselő volt.

Az utolsó bakonyi ispán, kit ismerünk, Rozgonyi István volt; róla azt a nevezetességet emlithetjük föl, hogy ő, ki egyéb czimet nem viselt, Zsigmond király által az ország egyik nagyjának mondatik, t. i. azon 1421. évi levelében, mely szerint Székes-Fehérvár városának azon panasza, hogy polgárai a városi kiváltságok daczára bizonyos káptalanok és külön megnevezett urak és nagybirtokosok által megvámoltatnak, némely országnagyok, nevezetesen Ozorai Pipo temesi gróf, és Rozgonyi István bakonyi ispán közbejárására (nonnullorum fidelium *Baronum* et *Procerum* nostrorum, notanter vero magnifici et egregii virorum videlicet Piponis de Ozora Themesiensis, et Stephani de Rozgon Bakoniensis Comitum nostrorum ordinatam intervenientium compositionem) békésen elintéztetett.[1])

[1]) Fejér X. 6 köt. 379 lap.

Nagy Iván ezen Rozgonyi Istvánt azon egy személynek veszi a hasonnevű temesi gróffal, kinek neje az ő oldala mellett Galambócznál hős viseletével halhatatlan hírt vívott ki.[1]) Megengedjük, de már nem azt, hogy 1410. évben temesi főispán lett volna, mert ez évben Ozoray Fülöp viselte e hivatalt, Rozgonyi Istvánt csak 1421. évben, akkor is csak rövid ideig, találjuk a temesi főispánságban; másod ízben azonban 1424. évtől kezdve folytonosan 1438-ig. Ezen idő alatt a bakonyi ispánság soha sem volt összekapcsolva a temesi gróf méltóságával.

Annál szükségesebbnek tartom ezt figyelembe venni, mert annál fényesebb világításba helyezi Rozgonyi István, az egyszerű bakonyi ispán hatalmát, ki kezdetben Durazzoi László ellen-király pártján állva, és Zsigmond királynak fogságba helyezésének egyik főindítója levén, később jobb meggyőződésre jutván, csakhamar hűséges szolgálatok, és Zsigmond királynak kiszabadítása által a fogságból, érdemeket szerzett, miért is 1414. évben Zsigmond király neki és Rozgonyi Jánosnak sárosi főispánnak a felségsértésért és hűtlenség bűnéért megbocsátván, azokat kegyelmébe fogadja.[2])

Az előadottak tanúsítják, hogy a mint várispáni tiszteknek és várjobbágyoknak, exemtióknak és nemesítésnek, és így a várispáni intézménynek a Bakonyságban semmi nyoma, úgy hiányoznak itt a nemesi birtok, a megyei gyülések, a követküldés, és a vármegyei élet más jelenségei is. A szepességi, máramarosi és beregi laktalan erdőségből megyei szerkezet, municipális élet fejlődött ki, — a Bakonyságnak a viszonyok nem kedveztek annyira, területe nagyobbára Veszprém-vármegyébe olvadt be, és története ezentúl azzal azonos. PESTY FRIGYES.

---

[1]) Nagy Iván: Magyarország családai IX. köt. 785 lap.

[2]) Fejér X. 5 köt. 467 lap. Ez oklevélben a király elősorolja Rozgonyi István hadi érdemeit, nevezetesen hogy Csehországban harczolván, lába nyilvesszővel keresztül lövetett, János pedig, Lőrincz fia Nikápolynál harczolt és megsebesült. Más Rozgonyiak hadiszolgálatai is elősoroltatnak.

A VIDÉKI RÉGISÉGI MUZEUMOK.

Hogyha a hazában szerteszéjjel fönnmaradt álló műemlékek megőrzése hazai művelődés-történelmünknek érdekében áll, hogyha a templomok, síremlékek, frescó-föstmények fönntartása a tudomány és a nemzet múltja iránti kegyelet követelménye: akkor bizonyára ugyanez érdekek azt is kívánják, hogy a múltból fönnmaradt azon apróbb műtárgyakra is terjeszszük megóvó figyelmünket, minőket a szerencsés véletlen, vagy tervszerű ásatások hoznak fölszínre, vagy minők évszázadok óta kézről-kézre járva, fönnmaradtak napjainkig.

A nagyobb műemlékek mai napság már majdnem Európaszerte országos fölügyelet alatt állanak s az államok különösen arra rendelt közegek által gyakorolják e közművelődési érdekek kívánta ellenőrzést az idő vasfoga, valamint a rombolók és értelmetlen restaurátorok dühe ellen.

A kisebb emlékek újabban szintén czélszerű törvények által szoktak megóvatni és sokhelyütt, úgy mint nálunk is, vannak bizonyos intézkedések, melyeknek czéljok, legalább a leleteket biztositani országos tárlatok számára. Nem vonhatni kétségbe, hogy az ilyen lelet-törvények, ha annak módja szerint kezeltetnek, a muzeumokra és a tudományra nézve üdvösek voltak. Példákúl, elég csak az olasz állami gyűjteményekre, valamint a stockholmi és koppenhágai nemzeti muzeumokra utalni. Azonban másfelől kétségtelen, hogy ezen a téren is csak úgy, mint közműveltségünk sok egyéb ágában nem várhatni mindent az állam részéről. Mert bármi tökéletesek legyenek valamely államban a lelettörvények és bármily nagyszerűek az anyagi áldozatok, melyeket sok helyütt az állam közgyűjteményeinek fölvirágoztatására fordít: azért mégis sok becses régiség menne tönkre, vagy lappangva elkerülné a tudomány figyelmét, ha az állam in-

tézkedéseihez nem járúlna egyesek gondja. Azért örvendetes jelenségnek tartjuk, hogy majd mindenütt a külföldön, sőt hazánkban is, mondhatni századok óta akadtak lelkes régiségkedvelők, kik a gyűjtőket jellemző szemességgel és figyelemmel hoznak össze oly régiség-gyűjteményeket, melyek néha európai hírre is vergődtek, a hazai gyűjtőink közűl elég csak a Festeticsek, Széchenyiek, Fejérváryak, Andrássyak, Viczayak és mások nagyszerű gyüjteményeire hivatkoznunk.

Ily gyűjtemények a mellett, hogy tulajdonosaiknak élvezetet és dicsőséget adtak, gyakran a tudománynak is épen nem megvetendő hasznot hajtottak. Bármennyire becsüljük azonban az ily magán-gyűjtemények fontosságát, a közműveltség emelése szempontjából sokkal nagyobb súlyt fektetünk nyilvános gyűjtemények keletkezésére. Mert csak az ilyen nyilvános muzeumban nyeri a nép azon meggyőződést, hogy a múltból reánk maradt ereklyék közérdekkel bírnak, csak köztárlatok keletkezése által ébred föl benne a gondolat, az ily emlékek megmentésének fontosságáról, s végre csak ily helyeken okúlhat, menten a tulajdonos pillanatnyi szeszélyeitől minden osztály.

E mellett valósággal csak nyilvános gyűjteményben biztosítvák az emlékek az ellen, hogy vagy szétforgácsoltatnak, vagy tömegesen külföldre kerűlnek, mint az fájdalom több hírneves magyarföldi magán-gyűjteménynyel történt. Ez okokból nagy örömmel veszszük, hogy hazánkban mindenfelé közmuzeumok keletkeznek.

Voltak ugyan a vidéken korábbi időkben is elvétve itt-ott nyilvános régiség-gyűjtemények, de csak az utóbbi évtizedek áramlata, mely a történelmi- és régészeti-társulatokat létesítette, eredményezte azt is, hogy sok helyütt, vagy a tanodáknál, vagy egyházi székhelyeken, vagy végre, mint a városokban fönnmaradt emlékek tárházai, létesültek ilynemű közintézetek. Egy előbbi czikkben már megemlékeztünk azon muzeumokról, melyek vidéki társulatoknak köszönik létöket.

Ilyen a szombathelyi, temesvári, Békés-gyulai, Nagy-váradi, kassai és szabolcsi, ezúttal azon czikk végén tett igéretünkhöz képest a városi, tanodai és püspöki muzeumokra térünk.

I.

Jelen czikkünkben úgy, mint előbb a Királyhágón inneni Magyarországra szorítkozván »városi muzeumok« czíme alatt hármat nevezhetünk meg. Értjük a pozsonyi, sopronyi és Kún-halasi muzeumot, és a mennyiben a selmeczi, lőcsei és késmárki fegyvertárak szintén városi közbirtokban állanak, idesoroljuk ezeket is.

1) Méltán első helyre tehetni a *pozsonyi* muzeumot. Nem mondunk újat, ha a pozsonyi gyűjteményt kis minta-intézetnek nevezzük, mert annak találta azt a magyarországi muzeumok nagyérdemű fő felügyelője is, a miniszteriumhoz adott múlt évi jelentésében. [1]) E muzeum a pozsonyi városház néhány teljesen arra való ódon ízlésű termében van elhelyezve. Keletkezését Römer egyik tehetséges és fáradhatlan buzgóságú tanítványának *Könyöki József* tanárnak köszöni, ki nyolcz éve Pozsony városától anyagilag igen kevéssé, erkölcsileg még kevésbé támogatva, gyűjtötte annak háromezernyi darabját. A fáradhatlan tanár buzgósága azonban nem érte be azzal, hogy a tekintélyes számra megnőtt »haszontalan lomtárgyakat«, miként a pozsonyi nyárspolgárok gyönyörű kis muzeumukat keresztelni szokták, egy halomra összegyűjtötte; azokat czélszerű szekrényekben el is rendezte, minden tárgyhoz odaillesztette annak magyarázó leírását, a muzeumi helyiséget önkezűleg stylszerűen helyreállította, és az ilykép okszerűen és csinosan berendezett tárlatot hetenkint kétszer a közönség előtt is megnyitja. A közönség eléggé érdeklődik a muzeum iránt, ami onnan is kitűnik, hogy 1873-ban 1729-en, 1874-ben 1328-an, taval pedig 2782-ten látogatták. A muzeum dotátiója a múlt években, évenként mindössze 150 forint volt, melyet az intézet a pozsonyi »szépítési egylettől« nyert. Sajnálattal halljuk, hogy még e csekély összeget is meg akarják tőle vonni, nem hiszszük azonban, hogy a nagymíveltségű új polgármester ezt megengedi. Nem ismertetjük ezúttal a muzeum érdekes tárgyait. Elég itt megjegyezni, hogy van benne sok érdekes emlék, mely a mindig fontossággal bírt határ-

[1]) Lásd Pesti Napló 1875. junius 27.

város közműveltségének múltjára fényt derítvén, általános érdekkel is bír. Egyébiránt van reményünk, hogy Könyöki az érdekesebb tárgyak szakavatott közzétételével nem fog késni.

2) A városi muzeumok közt a *sopronyit* kell második helyen említenünk, mely a 60-as években, egyes oda való régészetkedvelők búzgalma folytán létesült.

1869-ben már elég érdekesek voltak gyűjteményei és Römer a három szobában elhelyezett tárgyakról elismerőleg nyilatkozik. (Lsd. Arch. Ért. I. köt. 244 l.) Azóta mitsem olvastunk ez intézetről, nem tudjuk, van-e rendes őre, és ha igen, hajtott-e már az őrizetére bízott muzeum a tudománynak hasznot?

3) A *Kun-halasi* muzeum csak az utóbbi időkben keletkezett; jórészben Révész György Kún-halasi búzgó régiség-gyűjtő gyűjteménye szolgáltatta hozzá az anyagot, melyhez egyéb áldozatkész polgárok ajándékai járúltak.

A nemzeti muzeum adta hozzá a butorok egy részét, a város helyiségről gondoskodott, és Szilády Áron személyében oly lelkiismeretes és búzgó védnököt nyert az ifjú intézet, hogy bizvást szép reményekre jogosít föl jövője.

Ennyi hazánkban a szorosan vett városi muzeum és volna több is, ha a Történelmi Társulat Römernek a városi muzeumok alapítását czélzó javaslatát annak idején magáévá tette volna. [1])

A selmeczi,lőcsei, késmárki és Nagy-szebeni fegyvertárakat nem úgy említjük e helyütt, mint muzeumokat, mert ily elnevezés reájuk nem illik, de igenis azért, mert mint e városok korábbi századaiból származó történeti emlékek igen alkalmasak volnának arra, hogy e városok levéltáraiban, régi letétei közt és egyebütt találtató tárgyakkal együtt városi régiségtárlatok első kezdeményeiül szolgáljanak.

Általában úgy hiszszük, hogy hazánk régibb városaiban még sok becses emléket lehetne összegyűjteni és csak az volna kívánatos, hogy akadna minden városban oly búzgó gyűjtő, mint a pozsonyi Könyöki és fognák föl a városok polgárságai

[1]) A »Történelmi Társulat« fenállása óta mindig kész minden körébe tartozó hasznos és életre való eszmét terjeszteni: s hogy nem tette, az bizonynyal nem a társulaton múlt. *Szerk.*

azon közművelődési érdeket, mely épen a polgárosodás székhelyein ily gyűjteményekhez fűződik.

Természetes, hogy e szép eszme valósítására is, úgy, mint mindenre egy kis anyagi áldozat is kivántatik. De ez áldozat végre is nem volna oly túlságos, ha a gyűjteményeket a városi levéltárakkal hoznák kapcsolatba úgy, hogy a mindenkori levéltárnoktól diplomaticai jártasságon kívül még a középkori régészetből is némi ismeretek kivántatnának.

II.

Ha a városi muzeumoknak első sorban csak az a rendeltetésök minden emléket összeszedni és megőrizni, mely az illető város múltjára bárminő szempontból fényt derít; akkor tágabbra szabhatjuk a püspöki székhelyeken már létező, vagy legalább megindúló félben levő tárlatok föladatát.

A püspöki muzeumok föladatát ugyanis abban látjuk, hogy a keresztény középkor emlékeit gyűjtsék, természetesen különös tekintettel a hazai középkorra. Az anyagot ily muzeumokra első sorban: a székes-egyházaknál őrzött kincstárak becses emlékei, úgyszintén a püspöki és káptalani könyvtáraknál itt-ott található régiségek és az illető püspöki megyének templomai készlet-táraiban, legtöbbnyire hasznavehetetlen lomnak félretett egyházi szerek szolgáltathatják. Hozzájárúlhatnának nevezetesebb külföldi emlékek másolatai és mint itt-ott csakugyan vannak, éremgyűjteményeket, valamint pecséteket és egyebeket is lehetne odacsatolni. Az ily gyűjtemény tisztán tudományos becse mellett még többféle gyakorlati czélokra is szolgálhat. Középkori régészettel foglalkozó régészeink közül többen, ugymint: Ipolyi, Rómer és mások szóval és írással sokszor és ismételten hangsúlyozták, hogy mi sajnos hiány honi kath. papságunk csekély jártassága a keresztény műrégészetben, másrészt mennyire ellenkezik a keresztény egyház józan traditióival azon iránytalanság és alantos ízléstelenség, mely az egyházi szerekben hazaszerte (ritka kivételekkel) dívik. Jól mondták, hogy a két nagy bajon tartósan csak úgy lehet segíteni, ha egyrészt a fiatal papokra a keresztény régészet oktatása köteles tantárgygyá tétetik, másrészt a stylisticus érzék emelésére kellő intézkedések

történnek. Mindkét irányban fontos tényezőkül kínálkoznak a püspöki muzeumok. A keresztény régészet tanára azok segitségével fogja fiatal szemináristáit a középkori művészetbe vezetni, és a gyűjtemények jelesb tárgyai fogják az egyházi szerek megrendelőit ép úgy, mint a műiparosokat helyesebb utakra terelhetni.

Örömmel mondhatjuk, hogy az itt érintett eszmék már nem pusztán jámbor óhajok. Már több helyen, u. m. *Esztergomban*, *Győrött*, *Szepes-Váraljáu* rendesen tanítják[1]) az egyházi régészetet, és ha még nincsenek is seholsem oly keresztény muzeumok, minőket előbb jeleztünk, megvannak több helyen a kezdemények, megvan egyházi nagyjainknál a jóakarat, és talán nemsokára megérjük, hogy országunkban egy püspöki székhely sem fogja nélkülözni keresztény muzeumát.

A már meglevők közt első helyen említjük az *egri érseki muzeumot*, mely a boldogúlt Bartakovics érseknek köszöni újabb átalakitását. Ezután a *Szent-mártoni* említendő, mely a mostani főapát Kruesz Chryzostom alatt keletkezett, s melynek Kuncze Leo tanár személyében oly búzgó őre van.

Győrött a püspöki megye minden részéből már évek óta gyűjtik az u. n. conservatoriumba a keresztény régiségeket, és a mostani püspök egész buzgalommal gyarapítja az üdvös intézetet.

Hasonló muzeum van *Szent-Kereszten* is a püspöki residentiában, amióta ott középkori régészetünk egyik megalapitója, Ipolyi székel.

Szepes-Váraljáu pedig (mint minap is megemlitettük) az új püspök egész hévvel karolta föl az eszmét és Vajdovszky tanár egész odaadással fáradozik egy püspök-megyei muzeum létesitésén. Mily gazdag az anyag e vidéken ily keresztény muzeumra, kitűnik többi közt azon régiséglajstromból, melyet Römer az Arch. Közl. IX. kötete 68-dik s. k. lapjain a Szepességről közöl.

Esztergomban is most van tervben a residentiához méltó muzeum, melyre tudtunkkal a főegyház kincstára, továbbá az érseki könyvtár, valamint a papnövelde érem-gyűjteményei, úgyszintén a többfelé található érdekes emlékek elég tekintélyes anyagot szolgáltatnának.

[1]) Egerben is tanitották ezel őtt.

Veszprém-megyében a zirczieknek van érem-gyűjteményök. *Bakony-Bélben* a benczéseknek. *Kassán* a székesegyházi kincstár, szintúgy *Pécsett* is a kincstár és a püspöki könyvtárban levő régiségek lehetnének püspöki muzeumok mag vai.

III.

A *városi* és *püspöki* muzeumok mellett külön harmadik csoportnak említjük a nyilvános tanodákkal kapcsolatos régiség-gyűjteményeket.

Ugymint a városiaknak és a püspökieknek, a tanodai muzeumoknak is megvan sajátos rendeltetésök. A tanodáknál fönálló gyűjteményeknek ugyan szintén megvan azon inkább abstractnak mondható föladatuk, hogy a régiségek megmentessenek. És lelkes tanároknak mindig bő alkalmak nyílik kisebb körben bár, de annál hatályosabban működni ily irányban. E részben nemcsak a magasabb tanodák, a lyceumok és akadémiák, valamint a gymnasiumok tanárai, de még az elemi tanodák tanférfiai is igen áldásosan hathatnak. Mert alig van a régiségeknek szemesebb és éberebb gyüjtője, mint a fiatalság.

Ha a tanár egy kis buzgóságra inti tanulóit, legtöbb esetben szép eredménye lesz fölszólalásának. A gyermek által a szülők is figyelmesekké válnak a többször semmibe se vett ósdi tárgyakra, megóvják és igen gyakran készséggel gyarapítják velök a kisded tanodai muzeumot.

Így sok helyütt támadtak a tanodáknál gyüjtemények anélkül, hogy az intézetek kegyurainak legkisebb költségébe volnának.

Azonban bármennyire üdvösnek mondjuk is egyes buzgó tanférfiak igyekezete által támadott gyüjtemények fönállását, és bár elismerjük, hogy az ilyen több évtizedekig folytatott gyüjtésekből gyakran jelentékenyebb muzeumok is támadtak: mégis tekintve, hogy minden tanodának első rendeltetése az okszerű és rendszeres tanítás és tekintve, hogy ily tanítás manap már kellő segédeszközök és gyüjtemények nélkül el nem lehet, arra fektetjük a fősúlyt, hogy a tanodai muzeumok is úgy, mikép minden helyesen berendezett tanodánál levő egyéb tanszergyüj-

temények, az oktatásra hasznos segítségül szolgálhassanak. Arra pedig természetesen a puszta véletlentől összehozott gyűjtemények legritkábban lehetnek kielégítők. Mert a hol ily gyűjtemények vannak, péld. a történet tanára ugyan legtöbbnyire talál nehány római, vagy magyar pénzt, melyeket a tanulóknak bemutathat, mikor a római vagy magyar közművelődés megfelelő phasisai szóban forognak, de már az antik művészetre, vagy a magyar középkori művészetre alig akadnak valahol mutatványok. Pedig a mint most fogjuk szervezni a középtanodai oktatást, a tanító alig fog ily segédeszközök nélkül ellehetni. Azért miután több százra menő tanodáinkat fog kelleni ilynemű oktatási czélra szolgáló muzeumokkal ellátni, föl fog merülni azon szükséglet, hogy eredetiek hiányában gypsz másolatokhoz forduljunk.

Nem szándékunk e helyütt bővebben fejtegetni mint kell majd a tanodai muzeumokat szervezni; elég volt itt megérinteni, úgy mint tettük a városi és püspöki muzeumoknál, miben van a tanodai muzeumok hivatása.

Ezek után áttérvén a tanodai muzeumok átnézetére, kijelentjük, hogy az itt közlendő jegyzék teljességre nem emel igényt; mert a tanodák évi jelentéseikben legtöbbnyire föl sem említik egyéb tanszer gyűjteményeik mellett érem-, vagy régiségkészletüket, de sőt gyakran az intézetek igazgatói önnönmagok sem törődnek azzal mijök van!

Így tehát ha mégis 30 tanodát bírunk fölsorolni, melyekről tudjuk, hogy vannak régiség-gyüjteményeik, akkor e tanodák a rokon intézetek előtt szempontunkból bizonyosan dicséretre érdemesek.

Vannak gyüjtemények a) a következő lyceumok és collegiumoknál:

A *debreczeni* főtanoda muzeuma, mely a könyvtár helyiségeiben van kiállítva különösen őskori tárgyainál fogva érdekes; vannak azonban egyéb régiségei is, és van (tudtunkkal rendezetlen) érem-gyüjteménye is. A muzeum Kovács János és Lugossy J. tanárok gondozása alatt támadt.

Van továbbá gyüjteményök a *Marmarosszigeti*, *késmárki* és *eperjesi* valamint a *Hold-mező-vásár-helyi* lyceumoknak. A

pozsonyi ágostai lyceum bírja ugyan a Simkó-féle híres érem- és régiség-gyűjteményt, de az évek óta rendezetlen és hozzáférhetetlen,[1]) s így nem is sorolható tulajdonkép a nyilvános gyűjtemények közé. A reformatus collegiumok közül tudtunkkal a *kecskemétinek* és *Nagy-körösinek*, a *Sáros-pataki-* és *pápainak* van muzeumuk; a két utóbbit jelentékenynek mondják.

b) A gymnasiumok és egyéb tanodák gyűjteményei közül az első hely a *győri* benczés gymnasium muzeumát illeti meg, mely még Rómerünk ott tanárkodása idejében a negyvenes években vette kezdetét és mostani buzgó őre Mérey Etel keze alatt szépen virúl. A gyűjtemény föntartására, a fiatalságtól tűzelő fára fizettetni szokott járúlékokból fönmaradó összegek szoktak fordíttatni, s így ha nem is sokkal, de mégis évenként lassacskán vétel útján is lehet a gyűjteményt gyarapítani. Az *aradi*, *bajai* és *pécsi* gymnasiumoknak vannak érem-gyűjteményeik, a *lévai* piaristáknak néhány régiségök, szintúgy van gyűjteményök az *esztergomi* benczések gymnásiumának, a *Nagy-váradi* premontreiek gymnasiumának, ugyanott az elemi iskolának is, *Szegeden* a kegyesrendiek gymnásiumának, *Rima-Szombaton* a protestáns gymnasiumnak, *Egerben* a cistercita iskolának, *Komáromban* a benczéseknek, *Halason* a református gymnasiumnak. *Sopronban* az evangelicus iskolának, *Löcsén* a kath. gymnasiumnak, valamint az állami főreáltanodának, *Szombathelyen* a premontreiek, *Köszegen* pedig a benczések gymnasiumának, végre *Beszterczebányán* a királyi gymnasiumnak.

A *szarvasi* gymnasiumról tudjuk, hogy a bécsi császári muzeum útján érdekesebb műtárgyak gypszmintáit szerezte be.

A piaristák *nyitrai* gymnásiumában a régiség-gyűjteményen kívül van tanár is, ki a gyűjteményt régészeti előadásainál használja, ugyancsak a kegyesrendieknek van *Budapesten* is gyűjteményök, melyről évekkel ezelőtt, mikor még Váczon volt, tudtuk, hogy voltak érdekes darabjai, de mai mibenlétéről, miután a gyűjteményt a titoktartás fátyola födi, mit sem tudhatni.

---

[1]) E gazdag, mintegy 11,000 dbból álló éremtárra nézve *Harmath Károly* tanár úr arról értesít, hogy az már részben rendeztetett, s mire a társulat Pozsonyba rándúland, egészen rendezve lesz. *Szerk.*

Ezzel a vidéki muzeumok átnézetét adtuk és e puszta lajstromból is világos, hogy jogosúltak voltak szavaink, midőn kezdetben hangsúlyoztuk, hogy az emlékek megőrzésében az államon kívül a magán-tevékenységnek is kijut a maga része. Íme e száraz lajstromból megtudjuk, hogy Magyarországon majd ötven hely van, hol műemlékek összegyűjtvék és közhelyen az elpusztúlástól megőrizvék.

Elismerjük azonban, hogy a puszta lajstrommal még nem lehetünk nagyra! Tudnunk kellene, hogy hol mi van, mert csak úgy lehet az ország minden zugában létező muzeumokat a tudományos kutatás részére kellőleg értékesíteni. Az összes vidéki muzeumok rendszeres és kellő alapossággal készült, s a mennyire lehetséges, találó képekkel ellátott leírása tehát a második követelmény, melyre régészetünk igényt tart.

E nagyobb követelménynek azonban már nem egy ember magán szorgalma fog eleget tehetni; kielégítését csak az államtól várhatjuk, mely a muzeumok országos felügyelősége útján indíthatná meg e terjedelmes, időt, tudományt és sok közreműködő kezet, valamint tetemes anyagi áldozatot kívánó vállalatot!

Csak ha e nagy leíró lajstrom meg lesz, fog a nemzeti műemlékek decentralisatiójának minden ellensége is a vidéki muzeumok intézményével kibékülhetni.

HAMPEL JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

II. Rákóczi Ferencz Önéletrajza. A párisi nemzeti könyvtárban őrzött eredeti kéziratból kiadja a magy. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapesten, 1876. A m. t. Akadémia könyvkiadó-hivatalában. Nagy 8-ad rét, VIII. és 380 l.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem közismeretű Emlékiratai kezdetén többször hivatkozik egy előző munkájára: »*Vallomásai*-ra (Confessions). E mű soha kinyomatva nem volt, sőt kéziratának holléte sem tudatott egész a legújabb időkig, midőn azt *Grisza* Ágost hazánkfia a párisi nemzeti könyvtár kéziratai közt, ezek tudós őre *Claude* úr segélyével föltalálván, másolatát a m. tud. Akadémiának 1872-ben kiadás végett beküldötte. A franczia nemzeti könyvtárba pedig e nagybecsű kézirat az 1792-ben eltörlött zárdák irományaival került *Grosbois*-ból, a camalduli szerzetesektől, kikkel egykor a bujdosó magyar fejedelem tudvalevőleg benső viszonyban élt, s végrendeletében úgy bebalzsamozott szívét, mint Rodostóban befejezett jelen Vallomásai és egyéb ottani magányában szerzett vallásos munkái kéziratait, őrizetük alá küldetni kívánta. A nemes *szív* azóta elveszett, elporlott, — de a belőle fakadt mély érzelmű s igaz őszinteségű Vallomásoknak kézirata szerencsésen átszállott korunkra.

Kár is lett volna e lélekemelő drága ereklyének elveszni, melyet minden magyar bús kegyelettel olvasand, s mely nélkül nemzetünk múlt századbeli legnagyobb hősének benső életét és kedélyvilágát csak kevéssé fognánk ismerhetni.

A »*Confessio Peccatoris*« latin nyelven, ékes, de egészen magyaros szellemű és mondatszerkezetű diáksággal van írva; úgy, hogy igen sok pontját más, mint magyarúl tudó ember, alig érthetné meg. Rákóczi, a kedvelt pártfogója: XIV. Lajos

halála után, világi vágyairól végkép lemondani látszó, s hovatovább vallásos rajongásokba mélyedt fejedelem, grosbois-i magányában 1716 végén kezdé írni Vallomásait, s Törökországban végezte be. A hányatott életű nagy magyar, kinek harczi híre egykor Európát Konstantinápolytól Londonig, és Szent-Pétervártól Sevilláig betöltè: utóbb egy szűk czellában megfért, a világ hiúságaitól elfordúlt lelkének hamvadó vágyaival; s végzetszerű pályáján nyúgodt szívvel tekintve vissza: mindenütt fölismeri annak útain az isteni gondviselés vezérlő kezei nyomát, a borsi-i kastélytól s a munkácsi vártól egész a grosbois-i remetelakig, egész Rodostóig. Bölcsőjétől sírjáig. Vallomásait épen ezért, a Mindenek Urához intézve írja, gyónás alakjában. Egy átszellemülő ember, a ki az élettel már számolt, áll itt előttünk, vagyis inkább áll szemléletünkre, *Teremtője előtt.* És mivelhogy Istenével beszél, a ki a szívek titkaiba lát: fölteszi magában, hogy semmit el nem hallgat, a miben csak emlékezete segítheti, midőn lezajlott élte végén, annak eseményeit, az eszméket és indúlatokat, melyek őt vezették, teljes nyíltsággal Urának eleibe tárja.

És valóban, *őszintébb könyvet Rákóczi Vallomásainál nem olvastunk soha.* A buzgó vallásos érzelmű férfiú, vétkes konokságot vagy bűnös színlést vélne abban, ha még legcsekélyebb lelki, testi gyarlóságait is a legőszintébben be nem vallaná; s ezért nyíltsága oly korlátlan, hogy még gyermekkori ártatlan csínjait, és serdülő ifjúkori hibáit, szenvedélyeit is bűnök gyanánt látja, s a világért el nem hallgatná. Sőt midőn azokat a legtermészetesebben indokolná: azért nem késik vezekelve és fohászkodva oda tenni: ám én mind e mellett — mert ezek csak hiú emberi okok — bűnös voltam, midőn azokat elkövettem, s lelkem mélyéből bánom bűnömet, előtted óh én véghetetlen irgalmú Istenem! . . .

Ilyes, ímé ezen Vallomások szelleme; megható és nagyérdekű életrajzi részletek — buzgó lelki áhítások vallásos keretében előadva. Közben-közben hosszasabb vallási ömlengések is zavarják az elbeszélés összefüggését. (Isten ne vegye bűnül e pogány megjegyzést árva lelkünknek!) Azonban, ne feledjük, hogy egy a XVIII. század elején élt katholicus fejedelem művével van

dolgunk, és hogy e fejedelmet a jezsuiták nevelték; az ő dicsősége, hogy *nem olyan* lett, a minővé nevelni törekedtek!

Rákóczi jelen Vallomásai igazat adnak e sorok írója vörösvári adatának [1]), mely szerint a fejedelem 1676-nak nem — mint eddig tartották — september 4-ikén, hanem *martius 27-ikén született.* Ő maga is ez utóbbi napon vallja itt születésnapjául. Életrajzát ettől fogva kezdi, s neveltetéséről, anyjának Thökölyvel való házasságáról, s az utóbbi fejedelem háborúja alatti viszontagságairól sok újat, sok érdekeset ír, első nevelőjét Badíni Jánost és életmentő hű kamarását Körösi Györgyöt hálásan említve. Dicső anyja Zrínyi Ilona nagy lelkéről s anyai szeretetéről pedig az egész műben mindenütt és mindenha nemcsak a legmélyebb fiúi hálával, hanem valódi csodálattal emlékszik. Bécsbe, majd a csehországi Neuhausba és Prágába vitetése, a jezsuitáknál töltött évei mind bőven és igen érdekesen leírvák, — úgy nem különben a jezsuiták körmei közül élte 17-ik évében szerető nénje Juliánna és sógora Aspremont őrgróf által lett kiragadtatása, Kollonics bíbornoknak e fölötti dühöngése, s rajta elkövetett durva bántalmai.

Majd őszintén elbeszéli Bécsben Aspremonték házánál — hol az életet megismerni kezdé — fölvillant ifjúkori első szerelmét, elmerülését a szokásos főúri múlatságok- és kártyajátékba. Míg nem derék *sógora* figyelmezteti, hogy ő az *utolsó Rákóczi,* gondolja meg, hogy e névért, — bármiként éljen is — folyvást gyanús szemekkel kíséri az udvar, és nem tudhatja: mikor eshetik a nevéhez, örökségéhez kötött nemzeti hagyományok martyrjává; kötelessége tehát, minélelőbb megnősülnie, hogy, ha őneki el kellene is véreznie: legalább családját fenntartsa. Az ifjú átértette a szerető rokon figyelmeztetését, s Aspremont összeköttetései folytán eljegyeztette magát egy bájos ifjú herczegnővel a darmstadti házból: Eleonora császárné unokahugával.

De Leopoldnak, bizonyos politicai eshetőségekre nézve, nem

---

[1]) II. Rákóczi F. fejedelem emlékiratai. Közli Thaly Kálmán. Ötödik kiadás. Pest, 1872. Ráth Mórnál. L. a »Bevezetés« elejéhez csatolt jegyzetet.

nagy kedve volt, az ifjú Rákóczival sógorságba keveredni; azért Aspremont eljárását roszalva: hosszabb időre utazni küldötte Rákóczit Olaszországba. Itteni tartózkodását is részletesen elbeszéli. Mint költé aztán az udvar Rákóczi előtt jegyesének, s ez előtt Rákóczinak holt hírét; mint ment az ifjú herczeg sógorával Bádeni Lajos táborába a Rajnához; mint jegyzett el magának csakhamar egy más herczegnőt: hesseni Charlotte-Ameliet, kivel a kölni domban meg is esküdött, — ezek jó részt már másonnét is ismert dolgok.

Leírja azután a császár neheztelését e házasságáért, majd birtokai átvételét Magyarországon, házassága első éveit, első szülött fiacskájok halálát, menekülését 1697-ben a hegyalljai pórzendülés elől, stb. Igen találó vonásokkal rajzolja azután hazája nyomorát, az idegen katonaság és a pióczaszerű cs. hadibiztosok határtalan zsarolásait, az ország jogainak kiforgatását, a honfiak elkeseredését. Következik *gr. Bercsényi Miklóssal* szőtt barátsága, kinek ösztönzésére az elégületlenek élére áll, érintkezésbe bocsátkozik XIV. Lajossal.

Mindezek, és cselekvéseik indokolásai sokkal bővebben előadatnak itt, mint a hogy eddigelé ismeretes vala. Különösen nagyérdekűek azonban azon részek, melyekben Rákóczinak Német-újhelyi börtönélete, s vakmerő menekülésének mozzanata; egész tüzetességgel vázoltatnak, számtalan új részlettel gazdagítva a merész kaland történetét. Ott pedig kiváló melegség és élénkség vezette tollát, midőn Lengyelországba érve: Bercsényivel való első találkozását, ez utóbbinak ottani kalandjait, s együttes újabb actiójokat leírja. Lehetetlen könnyek nélkül olvasni ama szívreható jelenet leírását, midőn a két számüzött jó barát, egy varsói zárdában, elvégre összetalálkozik; zokogva egymás nyakába borúlnak, és folytonos beszélgetésben töltik az egész éjt.

A lengyelországi dolgok kimerítően tárgyaltatnak, maga azonban a hazai nyolcz éves háború csak érintőleg: miután annak eseményeit a fejedelem másik művében, emlékirataiban adja elő. Lengyelországba való második menekülésével (1711) Rákóczinak, ismét az előbbi tüzetességet veszik föl Vallomásai, melyek a fejedelemnek Péter czárral való barátságát, utazásaikat, majd

1712-iki danczkai időzését, Angliába, Francziaországba utazását (1713) bővségesen vázolják.[1])

A bujdosó fejedelemnek franczia földre, Párisba, Versaillesba érkezése, hosszas időzése XIV. Lajos udvaránál; miként válik e vén királynak — kit atyjaként tisztelt és szeretett — legbensőbb környezői, mondhatni: kedvenczei egyikévé; miként nyeri meg a kir. vérbeli herczegek (különösen Lajos fiai: Du Maine herczeg és Toulouse gróf) s herczegnők benső barátságát, — az udvari élet, vadászatok, a király sétái és utazásai, Rákóczinak mindezekben való részvétele mind rendkívül érdekesen, tüzetesen, s őszintén beszéltetik el e Vallomásokban. Egészen új világ a bujdosás korából!

A számüzött magyar fejedelem, ki Párisban, barátja Tessée maréchal palotájában lakott: azonkívül a király valamennyi mulató várában és vadászkastélyában bír XIV. Lajos kegyéből saját lakosztálylyal. Egyszer Clagnyból Marlyba indúlván, a királyi vadászatokra: a mint hintajába akarna lépni, a palota lépcsőin egy szerzetes borúl lábai elé, és kérvényt nyújt át. Rákóczi olvasván ezt, és a mellékelt okmányokat: ez utóbbiak egyikében saját aláirását, bizonyítványát látja, egy előtte ismerős név részére. Kiváncsian pillant a szerzetesre, — a kiben meglepetve ismeri föl egyik saját volt tűzérkapitányát, ki őt a magyar szabadságháborúban évek előtt vitézül és híven szolgálá. A nemesszívű fejedelem azonnal elkezdett tudakozódni az egyén sorsáról; ki elmondá, hogy a magyar háború befejeztével hazájába Francziaországba visszaindúlván, útja közben, Lotharingiában, oly esemény történt vele, hogy csak Isten különös kegyelmének köszöné életben maradását. Ekkor elhatárzá, hogy eddigi katonaéletet ezentúl egyedül Istennek szentelendi. Kolostorba lépett, s ott töltött már nehány évet; de a zárda legközelebb tőből leégett, a szerzetesek szétoszlottak. Ő pedig hallván egykori szeretett urának itt, és a királynál oly nagy kedvességben létét: íme, lábai-

[1]) Említi, hogy ez utazásai közben (hol mind az angol, mind a franczia nép szeretete környezé). Károly császár egy hadi hajót küldött *elfogatására* a hollandi vizekre, de ő szerencsésen kikerülé a veszedelmet. T. K.

hoz borúl, és az ő kegyétől s tekintélyétől várja, hogy őt a *grosboisi camaldul-zárda* tagjai közzé fölvétesse.

Rákóczi e véletlen jelenetet az isteni gondviselés újj-mutatásának nevezi magára nézve; és valóban fordúló-pont volt az életében. A fejedelem ugyanis egykori kapitányát a zárdafőnökhöz bevezetvén és beajánlván: azóta gyakorta ellátogat vala e csendeséletű jámbor emberekhez, a magános remeteségbe, — eleinte novitiusáról tudakozódni, utóbb pedig a buzgó remetékkel együtt áhítatoskodni. Már az öreg király életében is ott töltött el egy *nagy-hetet*, imádkozásokba merülve; XIV. Lajos elhúnyta után pedig (kinek utolsó betegségét s végnapjait *nagyon érdekesen* írja le) az udvartól majdnem végkép visszavonúlva: úgy szólván egészen a grosboisi remeteségben élt, éjjeli-nappali áhítatoskodásokban töltve napjait. Ekkép lőn a fejedelemből — *remete*, s így történt lelki átalakúlása.

Hasonszellemű barátjával *Tessée* maréchallal közösen, egy kis mezei kastélyt (maison de campagne) építtetett a camalduli zárda közelében, s ott laktak, ott áhítatoskodtak és kertészkedtek együtt, a két világát immár leélt ember, a jámbor remetékkel. Rákóczit Grosboisban csak csekély udvarnok környezé, — a többiek bentlaktak Párisban, s hetenként kétszer váltották föl egymást urok körúl a szolgálattételben. A fejedelem pedig Istenéhez őt szorosabban csatolt édesbús remete életét csak olykor hagyta el: mint pl. régi barátja Péter czár párisi időzésekor, továbbá évenként egynehányszor, midőn újabb de még bensőbb barátai: Toulouse gróf és Du Maine herczeg vadászatain vett részt. Orleansi Fülöp, a régens herczeg udvaránál csak ritkán fordúlt meg.

De mégis megfordúlt, ú. m. 1717-ben, midőn a keleti események, a török szultán ünnepélyes meghívó levele s követe, a magyar emigratió érdeklő kérelmei, — az imádott haza sorsa mégegyszer — és örökre — kiszólíták őt grosboisi remeteségéből. Orleans herczeg, személyes vonzalomból, mindent megkísérlett, hogy barátját Franciaországban visszatartsa; végre pedig, midőn látná, hogy Rákóczi szilárdúl el van határozva a szultán meghívásának engedni, — legalább a veszélytől óvta őt. Fölfedé előtte, miképen kémei útján megtudá, hogy Károly császár pá-

risi követének fölfogadott bérgyilkosai lesik Rákóczi életét Normandiában; tehát a fejedelmet másútakon Conti herczegnőhez Choisi-ba, s úgy onnét Marseilles-be juttatá. Itt várta őt a szultán a kapucsi-passája, a számára rendelt hajóval.

És evvel búcsút vett Rákóczi Francziaország barátságos földétől, s a hyéresi szigeteken, Maltán, Syrán és Mykoné-n át, érdekesen leírt tengeri utazás után, megérkezett Törökországba, hol őt a magyar bujdosók leírhatlan örömmel, a nagyszultán pedig Drinápolyban ünnepélyes kihallgatáson fogadá. Itt ismét a politicai események ismertetése jő, hosszan, s a történetiróra nézve tanúlságosan. De miután a törökökre szerencsétlen folyamatú háborút csakhamar fölváltá a passaroviczi béke: Rákóczira és társaira nézve a *haza*-jutás helyett *Rodostó* magánya következett. Újabb remeteség, a saint-germaine-i erdők helyett — a Marmora-tenger partjain. És ennek a zajongó tengernek örök háborgatása tökéletes ellentétet képezett háborithatlan lelki nyugalmával, vallásos resignatiójával ama bús embernek, a ki ott partjain számkivetésben élt.

Rákóczi vallomásainak végszaka sem nélkülözi ugyan a politicai és diplomatiai érdekű részeket: de már neki fátuma vala, hogy többé semmi *világi* dolga, tervelése ne sikerülhessen. És a sok csalódás, szenvedés az ő mindenképen oly nemes lelkületét csak méginkább megnemesité; a végzet titokteljes útai méginkább elvezérelék őt boldogsága, lelki nyugodalma egyetlen kútfejéhez, az isteni gondviseléshez, a melyben határtalanúl bízott, és a melyhez táplált forró hálája kifejezésének szentelé további életét, megválva e világ hívságaitól.

Ímé, ilyen Rákóczi Vallomásainak jelleme, tartalma, röviden ismertetve. Ha Emlékiratai az ő zajos életének kültörténeteit, háborús eseményeit adják: Vallomásaiban a belélet, a belső ember áll előttünk, s ez mindenekben oly vonzó, oly nemes, hogy lehetetlen ezt a könyvet a legmélyebb részvét nélkül olvasnunk. Ugyanazért óhajtandó lenne, a latin nyelvet nem bírók részére, abból egy szakavatott *magyar átdolgozás*.

THALY KÁLMÁN.

Schematismus Historicus Dioecesis Neosoliensis pro Anno Saeculari M.DCCCLXXVI. Ab erecta Sede Episcopali C. Neosolii. Typis Philippi Machold. 8-adr. 456 l.

A kath. clerus által évenként kiadatni szokott Schematismusokban nem egyszer találkozunk tájékoztató történelmi értekezésekkel. A pannonhalmi apátság idei névtárában: Pannonhalma helytörténetéről, a zirczi apátság: a cisterci-rend magyar területi apátságairól, a csorna-premontrei kanonok-rend prépostságairól, a jászóvári prémontrei kanonokrend: a Nagy-Váradhegyfoki prépostságról korábbi névkönyveikben értekeztek. — A kalocsai érsekség 1870—1872-iki Schematismusaiban a bácsi, bács-monostori s kalocsai ásatásokról vannak hivatalos jelentések. Majd minden Schematismusban van egy névsor, mely annak történeti becset is ad, sőt egy históriai Schematismus összeállítására is történt kísérlet a szathmári püspökségben. De hazánkban a tudomány minden követelményének megfelelő első historiai Schematismus az, melyet Ipolyi Árnold püspök kezéből veszünk.

»Nec exactum, incoeptum duntaxat credimus hoc opus:« mondja a püspöki körlevél hozzá tevén, hogy ezen mint lerakott alapon akarja tovább építeni a történetet s összegyűjteni az egyházi emlékeket: melyek »disjecta, vilipensa et quasi in parietinis posita« vannak. De az ily szerényen bemutatott könyv több mint kezdemény: az a kidolgozott monographiák valóságos tárháza, mert a fölosztás ugyanaz mi a Schematismusoké, de a tartalom már az, a mi a történeti munkáké szokott lenni: ugyanis a Schematismusok szokásos rovataiba vannak beosztva a történelmi összeállítások és archaeologiai leírások.

Megnyitja a munkát a püspökség alapításának története s a püspökök életrajza: mely természetesen bár eléggé kimerítő, de a püspökség fiatal korához mérten pár ívnél többet nem foglal el.

E püspökség hazánkban csakugyan a fiatalabbak közé tartozik — épen száz éves. Midőn Pázmány idejében az ellenreformatió oly nagy lendületet vett s a katholicismus az észak-nyugoti protestáns megyékben mind nagyobb mértékben kezdett tért

foglalni: a bíbornok az esztergomi érsekségből négy püspökséget akart kiszakasztani, — melyek közül egy a túróczi leendett. De csakhamar más gondolatra tért: miként a protestantismus iskolák által egyengette a térítés utját, s miként ő is sikerrel kezdte e módot alkalmazni: egy értekezetben ő, a nádor, Lippay cancellár s Lamormain a Ferdinánd gyóntatója, a protestantismus négy főfészkében négy jezsuita collegiumot állítni föl. Ezek egyike volt a beszterczebányai, hová a jezsuiták 1647-ben bocsáttattak be. Midőn 126 évi fönnállás után a jezsuita-rend eltörlésével ezen collegium is megszűnt: újra föléledt Pázmány eszméje: új püspökségek fölállítása. 1776. jan. 25-én Mária-Terézia kiadta a beszterczebányai püspökség megalapítására vonatkozó diplomát, a pápa pedig mart. 13. a megerősítő bullát.

Az első püspök gróf Berchtold Ferencz volt, buzgó és tevékeny férfiú, ki székének gyenge dotatiója miatt sokat küzdött. A püspöki lakúl kitűzött jezsuita collegium erre nem volt alkalmas, s ő bányászati kamara piaczi házát eszközölte ki e czélra, melynek nagyobbítására, átalakítására, felépítésére nehezen tudta a szükséges pénzt megszerezni — s midőn végre már elkészült: 1783-ban nagy része, a könyvtárral együtt, lángok martalékává lett.

A csapás nagy volt, a felépítés sok költséget igényelt s József császár hajlandóbb volt Berchtoldot jobb püspökségre emelni, mintsem a felépítés terhét magára venni. Előbb a győri, utóbb a rozsnyói, vagy szepesi püspökségekkel kínálta meg, — mely utóbbiak valamelyikével egyesítendő lett volna a beszterczebányai. Ez annyi lett volna mint a püspökség megsemmisítése — de ő nem akarta azt mit annyi gonddal ápolt, nevelt, megsemmisítve látni, s egyiket sem fogadta el. Végre csakugyan kapott segélyt s igéretet is püspökségének jobb karba helyezésére — de a mely csak igéret maradt.

Azonban a felépítést saját költségeivel is sietteté, s ez alatt nyári lakát Szent-Keresztre tette át kijavíttatván, felépíttetvén az ottani romladozott kastélyt, s megvetvén alapját a nagyszerű parknak, melyet Moyses nevelt, Ipolyi pedig csinnal, ízléssel egészen átalakított. E park kanyargó utaival gyönyörű fáival vada-

sával, virágágyaival franczia stylben tartva s maga a püspöki lak gazdag, de válogatott theologiai, történeti, és műtörténeti könyvtárával és kincseivel a püspök nyári lakául szolgál.

Berchtold gróftól Ipolyiig hét püspöke volt a püspökségnek; s mint életrajzaikból látjuk, nem egyszer politicai szereplés is jutott nekik osztályrészül. Már az első püspök idejében fölvettetett a kérdés, midőn 1790-ben hosszú szünet után összehivatott az országgyűlés: az új alapitványok püspökei meghivhatók püspökségöknek törvénybe kebelezése előtt, a főrendiházba? A kérdés az új püspökök javára dőlt el s Berchtold máj. 15-én Berzenczén canonica visitatió alkalmával megkapta a várva várt regalist. Az V-ik püspökre Rudnyánszkyra hazafias müködése miatt nehéz megpróbáltatások napjai súlyosodtak. »Azon szoros viszony folytán — irá egy körlevelében 1848-ban, mely az egyházi és világi társadalmat összefüzi, a politikai kormányforma átalakulása az egyházi állapotokra is sokkép hatással van« s Besztercebányára sept. 5-re és 6-ra zsinatot hivott össze. E fölfogásnak felelt meg egész működése — s ennek folytán 1849 nyarán elfogatott, s annyi hazafival együtt az Új-épület bezáratott. Saját főpásztori körleveleit tarták elébe s hat évi várfogságra és püspöksége elvesztésére itélték. Hijában tiltakozott ez utóbbi ellen — ki ügyelt volna akkor olyan protestatióra, mely törvényben gyökerezett? Hijában adtak be hivei mintegy 20,000 aláirással ellátott kérvényt a kormányhoz — Bécsbe vitetett, hogy az ottani börtönből Kuffsteinba szállitsák. Az apostoli nuntius közbenjárására azonban Kuffstein helyett a ferenczrendiek zárdájába szállitták. Lonovics példájára ő is lemondásra határozá magát s ekkor a hat évi börtönt elengedék neki, tartózkodási helyéül a bécs-újhelyi zárdát jelölvén ki. A VII-ik püspök Szuppan mielőtt elfoglalta volna székét, lemondott róla.

A következő fejezetek közül a beszterczebányai káptalan, mely egy idős a püspökséggel, a székes-egyház, a prépostságok és oltár-javadalmak, melyek a protestantismus terjedése folytán sokféle változáson mentek át, kikerekített kisebb történeti rajzok — míg nem a munkának második jóval nagyobb fele, a XVIII-ik fejezet (92—408 ll.) az esperességek s egyes

egyházak kimerítő egyház- és műtörténeti leírását tartalmazza.

Megismerjük e részből minden egyes helynek történetét és műkincseit — még pedig a történetit, a föltalálható legrégibb adatokon kezdve az újabb időig, sehol sem mellőzve a protestantismusra áttérés s a protestans korszak történeteit, s nagy súlyt fektetve az egyházi műkincsek szakszerű leírására, összeállítására.

És, valljuk meg, most midőn leírását bírjuk, lehetlen el nem bámulnunk, hogy e nem a nagyobbak közé tartozó s aránylag szegénynek tartott püspökség minő gazdag tárháza a nem ismert kincseknek! Hogy oly helyeken mint Beszterczebánya, Breznóbánya, Korpona, Libetbánya, Zólyom, Turócz-Szentmárton, Körmöczbánya, melyek többé-kevésbbé már voltak ismertetve, a gazdag levéltárak és régi egyházi kincsei már régóta szakemberek búvárkodási tárgyát tették — azt az olvasó természetesnek fogja találni. De mi meglepő: az a kisebb helységek gazdagsága — úgy hogy e becses munka átolvasása azon kétségtelen tanúságra vezeti az olvasót, hogy a középkor műveltsége nemcsak a városokra, vagy egyes helységekre szorítkozott mint szigetekre vagy oázokra, hanem az egész tért befoglalta s sokkal kiterjedettebb volt, mint azt ma, midőn az emlékek statisticájának összeállítása csak kezdeményezve van, még gyanithatnánk is.

A műemlékek nagy gonddal összeállított Conspectus Tabellarisa, mely a munka végéhez van csatolva, hangosan igazolja azt. A négy esperesség 111 helységében s pár száz filiájában van a XV-ik század előtt épült 22 román 114 góth egyház 91 szekrény oltár góth stilban részint faragványnyal, részint festéssel, részint vegyesen ékesítve, 106 szobor vagy faragvány, 18 falfestmény, 22 keresztelő medencze, 52 szent edény s kehely, 37 harang s két hímzett öltöny s nyolcz régi butor. Meg vannak említve a könyvtárak is: Körmöczön pl. 27, s Kapronczán is egy XIV—XV-ik századi codexel találkozunk.

De ha e kimutatást a helység leírását összehasonlítjuk bámulva látjuk, hogy gyakran igénytelen kis helység mi fontos

műkincset rejt. Oly kisebb helyek is, hogy a sok közül egy pár példát hozzunk föl, mint Cserény XIV-ik századi templommal, szekrény oltárral (1483) régi székekkel (1509) régi síremlékekkel, Urakvölgye XIII-ik századi templommal, Lopej régi ker. medenczével s XIV-ik századi templommal, Pojnik 1310-ből templommal, ker. medenczével s góth székekkel, Bábaszék XIII-ik századi templommal s 1358-iki haranggal bírnak: s épen az e munkának egyik legkiválóbb becse, hogy ezen emlékeknek teljes megbizható leírását, sorozatát adja.

Nem kevesbbé becses és fontos, kimerítő és tüzetes egyes helységek történeti leírása is. Az olyan helységeknél mint Beszterczebánya, Körmöczbánya maga a gazdag városi levéltár szolgáltatta az anyag nagy részét. Másutt az egyházi levéltárakból merítették az adatokat: a nyomtatva levő források pedig mindenütt lelkiismeretesen fölhasználtattak, ide számítva a protestáns kútfőket is — úgy hogy ezek a kisebb-nagyobb monographiák néha kimerítő s a történet egész korszakát magába foglaló egyháztörténeti rajzokká nőtték ki magukat. — A zólyom-lipcsei, zlatnyai, zólyomi, beszterczebányai stb. várakról acropolisokról a megemlékezés kiegészíti a leírás teljességét.

Ki e történeti leírásokban gazdag, egyházi archeologiai tekintetben pedig — mennyiben hazánk egy pár megyéjének összes e szakba vágó műkincseit rendezve, criticailag megbírálva a tudomány mai színvonalához mérten leírva, összeállítva és meghatározva bemutatja — páratlan becsű schematismust végig lapozta, a tanúságukon felül, melyeket belőle merített önkénytelenül rá fog jöni az óhajtásra: vajha a jó példának utánzója akadna, s a többi püspökségek és érsekségek is állítanának ki hasonló schematismus. Akkor hazánk mivelődéstörténetének egy nevezetes részéhez együtt volna az anyag.

SZ. S.

KÜLÖNFÉLÉK.

EGY MAGYAR VERSECSKE 1505-BŐL.

Körmöczbánya sz. kir. városa fölügyeletemre bízott levéltárában, ezen, valamint a hét Alsó-magyarországi bányaváros történetéhez adatokat gyüjtvén, egy számadási könyv czímlapján négy sort találtam, s melyek furcsa szövegükkel mindjárt első pillanatra felkölték figyelmemet, mert yekben gondosb vizsgálat után valamely magyar népdal töredékét ismertem föl.

Az egész töredéket a hivatalos működésének színhelyéről ugyanazon évben eltűnt *Kreusl János* körmöczbányai jegyző sajátkezűleg írta, a mint ezt a kézvonások tisztán és világosan előtüntetik, és pedig valószínűleg unalomból, minthogy ezenkívül még egyebet is írogatott a czímlapra, mint pl.: Pena socios habens injuriosa est minus.

A töredék így hangzik:

Supra agnő sŏck fel kabla
Haza ỹoĭh fỹrỹedt tombi catho
a te zỹp palaschtodban gombosch
scharudban haỹa haỹa wiragom

vagy mostani helyesírással:

Supra agno sok fel kabla (talán: kapta?)
haza jött, férjed Tombi Kato;
a te szép palástodban, gombos
sarudban, haja, haja virágom.

A vers értelme nem világos, részint mert kezdetét latín szavak rútítják, (ha csak ezek alatt ismert magyar szavak nem rejlenek) részint mert — s ez igen valószínű — a német Kreusl nem jegyezte meg jól a hallott dalt, s azt csupán emlékezetéből írta le; lehet különben, hogy tévedek, s egy szakértő nyelvbuvár helyreigazítand.

Végezetül megemlítem, hogy az ezen XVI. századbeli nyelvemléket tartalmazó számadási könyv papiros állományú s a két borító lappal együtt 49 négyzetalakú kártya-lapot foglal magában.

A papíros még egészen ép, sárgás-fehér, s csak a borító lapok szögletei rongálvák meg a portúl. Gyári jegye: ökörfej, melynek szarvai közé egy ötszirmú rózsa 64 milliméter hosszú egyenes vonalt képező kocsána van elhelyezve; a szájból egy ép oly hosszú vonal nyúlik ki, melynek alsó végén két-két 20 milliméternyi keresztvonás s ez alatt egy háromszög van, melyben a vonal szarvformává görbül, s három egyenlő távolban álló, és a háromszög csúcspontjait jelző ponttal diszítetik.

A könyv címe:

»1505 feria sexta
Registrum super exactione pecuniarum vinorum vrgelth et appreciationum Ciutatis Krempnicensis In Anno Domini Millesimo Quingentesimc Quinto sub Judicio Domini Valentini Palusch.«

Található: Tomus I, fons 32, fasciculus I, nro 4 alatt. A vers fametszetben itt következik:

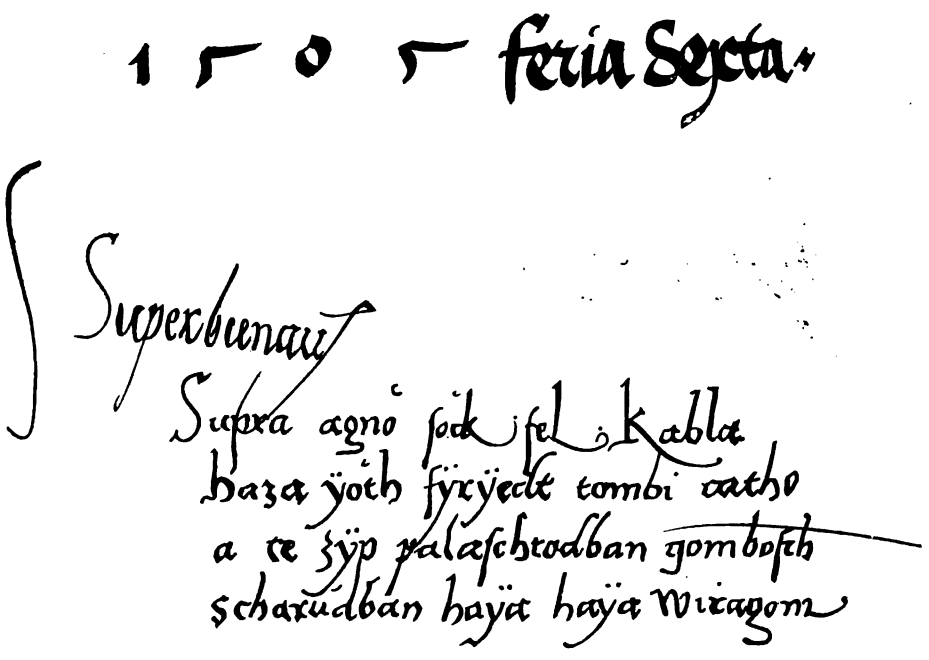

KRIŽKO PÁL.

A szerkesztő szíves közlése által nyílt alkalmat fölhasználva, Križko úrnak nem csekély érdekü s értékü fölfedezésére a következőket jegyzem meg:

Első olvasásra könnyen azon gondolatunk támadhat, hogy ezen négy sorból álló nyelvemlék aligha összefüggő egész. A két első s két utolsó sor mintha nem tartoznának szorosan össze: bár az, hogy ugyanazon költeménynek a töredékei, szinte kétségtelen. A két elsőben megérkezését jelenti a hazatérő férj, a két utolsóban neje öltözetéről szól: de mintha közben kimaradt volna egy vagy több sor. Az eredetiben a 2. és 3-ik vége közül egyenesen kinyúló vonal is ily hézag jelölést látszik mutatni.— Talán valamelyik későbbi versszak végsorai volnának az utóbbi sorok s tévedésből, vagy szeszélyből vagy épen a hely szüke miatt jutottak ide, nyomban a dal kezdeteül tekinthető két első sor után? Vagy a két utolsó sor refrain, mely az egész költeményből épen az ide írt egyetlen versszakkal függ ily lazán össze?— Arra, hogy a két utolsó sort refrainnek tartsuk, semmi okunk sincs, mert két sorból álló refraint népköltészetünk ma sem igen használ, régen sem élt vele. Tévedés sem igen jöhet szóba a sorok leírására nézve, mert a tartalom nem mutat valami nagy eltérésre. Ha csakugyan tévedésről lehet szó, akkor azt legelőször nem a sorok egymás után következésében, hanem a szók leírásában kell keresnünk és csak azután szabad a találgatás szabadabb játékot engedő terére lépnünk.

Kezdjük az első soron, — s menjünk szóról szóra.

Supra agnő sőck fel kabla.

A *Supra* szónak — tudtommal csak »suprál, vesszővel (Thurzó György leveleiben: csókkal) fenyít« értelmű szónkhoz lehetne valami köze. Ez azonban itt épen oly kevéssé állhat, mint a latín *Supra*, jóllehet a leíró vagy utána valaki ennek véve akarta magyarázni, midőn ezt írta fölé: »Super bunau«. Két szóra nézve én is azt hiszem, hogy „a német Kreusl nem jegyezte meg jól a hallott dalt« s e két szó egyike a supra, melyet *sutra* helyett írt. Túl a Tiszán ma is mondják: *sutra vele! sutra* vagy *sutba gyerek! — félre! láb alól!* értelemben. A dunai vidékeken: *kuczóba* vagy *kuczkóra!* mondanák. Sutra agnő! tehát ilyformán ugyancsak magyarán s parancsolólag van mondva. Az agnő maiasan irva *agy-nő* jóval később is fordúl elő egy *g*-vel írva. A mi, végső betüjét illeti: még a múlt században is találunk nyomtatványt

sőt ha emlékezetem nem csal, a jelen század elején is, melyben az *öt* ő-vel szedték s nyomták — némely vidéki nyomdában. Kreusl a kis e helyet mind háromszor c formát írt az *ö* két pontja helyett, s így semmi kétség benne, hogy az agnő-t aggnő-nek kell olvasnunk. Hasonló parancsoló mondatból áll az első sor második fele is: Szökj fel kab (a) la. A szökjben a *j* a *k* betű alsó szárának ily megnyujtásából telik ki, mi a *fel* szó *l* betüjénél — bár nem oly szabályosan — de a ponttal együtt ismétlődik. A *szökj*-ben önálló betüt s hangot jelöl; a *fel*-ben csak az *l* lágyítását fejezi ki, — ha ugyan Kreusl keze ez utóbbi helyen szándékosan írta. Igaz, hogy a *j* ezen emlékben — mint az egykori iratokban is — mindig *y*-nal van írva s itt is azt kellene követelni. Ha azonban tekintjük egy részről a sornak másként alig magyarázható értelmét s törzsökös magyarságát, másrészről pedig a leírónak nem magyarnyelvűségét: ezen talán nem kell fönnakadnunk. — A *kabla* szót kabalá-nak olvasom — azt hiszem — nem helytelenül. E szó ma is meg van a székely földön. Szótárainkban is megtaláljuk: lovat, néhol csak kancza lovat jelent. Kriza más jelentést is jegyzett utána. Följegyezte még (Vadrózsák) Háromszéken ezt a táncz szót is:

Az én lábam úgy kijárja
Miud a Fodor *kabolája.*

A »Vitézi énekek« I. k. 316. lapján Thaly K. közöl egy múlt századi »erdélyi indulót«, melyben ezen sorok fordúlnak elő:

Serkenj fel hát, talpadra kelj
Vitéz Magyar! lóra Székely!
Kabalára szász!

Ha a *szökj fel kabla!* kifejezéshez hasonlót keresünk, találunk egyik népdalunkban. Országszerte dalolják, hogy

Fakó lovam, rugd fel a port,
Ne nézz árkot, ne nézz bokrot:
Mire a nap nyugvóra száll,
Ott lehessek a rózsámnál.

De a régibbekben is találunk ilyeneket: a katona mikor felűl a lova hátára: Megugratja paripáját — — vagy: vígan vagyon s megugratja gyakran paripáját.

A *szökj fel kabla* olvasás ezek által — úgy vélem — szintén gyarapodik valószínű helyességében; s ezzel a kétesnek mutatkozott első sor tősgyökeres magyar kifejezésekből álló sornak bizonyúl.

A második sor: *Haza jött fírjed tombi Cato.*

A három első szó nem szorúl magyarázatra. A *tombi* szó az, melyen az egész emlék értelme sarkallik. Első tekintetre mi sem látszik természetesebbnek minthogy a »tombi cato« szavakban a hazatérő vitéz nejének nevével van dolgunk. A *t* betűt a németes leírásnak rójjuk föl s szívesen köszöntjük Dombi Katót, a férjét ünneplő ruhában váró magyar asszonyt. Azonban épen ezen kinálkozó olvasás okozza azon zavart, mely a négy sorból álló emléket két össze nem tartozó darabnak tünteti föl. Mondjunk le ezen olvasásról. Az első sorbeli mondat szerkezetet a második sorra is átvíve, *tombi* helyett ne *Dombi* vezeték nevet, hanem az első sorbeli *sutra* és *szökj fel* parancsoló szóknak megfelelően mai kiejtéssel *tombolj*-t olvassunk: s azonnal meg lesz az összefüggés négy sorból álló emlékünk első és második fele között: hazajött fírjed, tombolj Kata a te szép palástodban, gombos sarudban haja-haja virágom. Hogy *tombol* régen még inkább, mint ma annyit jelentett mint „örömében ugrál, tánczol", erről a régi szótárakból mindenki meggyőződhetik. Itt csupán a *tombi* alak az, a mihez szó fér. Előbb azonban jegyezzük meg még azt, hogy az utolsó szó világosan *Catho*-nak van írva, holott valószinű, hogy a két első sort rím köté össze — már olyan a milyen. Ha Kató helyett Kata-t olvasunk, megkapjuk ezt a rímet kabla és kata közt. — Annak elfogadása, hogy e rím csak a leíró tollában maradt, vagy — a mire a Kato-beli o-nak a többi elé-forduló o-túl eltérő alakja is látszik mutatni — hogy csak elfakulás miatt kell *a* helyett o-t olvasni: arra késztet, hogy a szótagok számát is figyelembe vegyük. Az első sorban 8, a másodikban 9 szótagot találunk. Legtávolabbról sem akarom állítani, hogy régi költeményeink egymással rímelő sorai mindig egyenlő számú szótagokból állnak; akármelyik ily emlékünket vesszük elé, mindjárt-mindjárt találunk oly verspárra melynek, egyik fele legalább egy szótaggal hosszabbra nyúlik. Itt is lehetne ez az eset, mivel azonban kétségtelennek vehetjük azt, hogy itt dallal van dolgunk, melynek összhangzó sorpárjai kevésbé türik az ily licentiát, — ha csak nem a versszak végső sorában; nagy valószinüséggel merem állítani, hogy itt 8—8 szótagú sorokkal van dolgunk. Ezen az okon a második sort így olvasom: haza jött fírjed, tombj kata vagy kató. — Láttuk feljebb, hogy a szökj-beli j-t se a szokott módon *y*-nal, hanem a k-betű szokatlan megnyújtása által fejezte ki a leíró: a *tombi*-ban a *b* betű nem lévén alkalmas ily megnyújtásra, a ponttal ellátott

i külön kiírva jelenti a j betűt. Ezen olvasással a második sor is 8 szótagból áll mint az első. Azt, hogy Kreusl németeskedve irt volna a *tombolj* helyett *tombj*-ot, nem tehetjük föl: határozottan azt gondolom, hogy itt a tombol régebbi *tomb*[1]) alakja áll előttünk, melyből épen úgy lett az itt olvasható parancsoló *tombj*, mind például, a ma már szintén nem használatos *tánczot ropni* kifejezésből lenne: tánczot ropj vagy csak egyszerűen *ropj*.

. . . tombj kata
a te szép palástodban
gombos sarudban
haja, haja virágom.

Így lenne az összefüggés és az átmenet a második sorról a harmadikra. A 3 és 4 sorból ily formán három sor telik. A 7 és 5 szótagból álló új harmadik és negyedik sor szintén rímel, s úgy jön még végül refrainnek a: haja, haja virágom!

Lehet hogy azon vonal, melyről följebb említém, hogy az eredeti 2 és 3 sorának vége közül egyenesen kinyúlik, az itt mutatkozó — talán leírásból eredt hibára akar figyelmessé tenni. Inkább hiszem azonban, hogy csak a *gombos* szónak már másik sorba tartozását kívánja jelenteni. A *gombos sarudban* igaz, hogy két szótaggal rövidebb mint az előtte álló sor: de ne felejtsük, hogy az így megrövidült sor a negyedik, s így utolsó a versszakban, melynek mind rövidülése, mind megnyúlása számtalanszor fordúl elé a régibb és újabb népdalokban. Sokszor — mint itt is — mintha azért rövidülne meg, hogy különben is utána jön még a refrain, mely ismét helyre állítja a megszakadt rythmust.

Mielőtt a refrainre teendő s hozzá füzendő észrevétellel befejezném megjegyzéseimet; nem állhatom meg, hogy egy pár — kéz alatti emlékünkkel — rokon hangzású versszakot ne említsek föl, ha nem is épen XVI. századi, de nem is legújabb költészeti maradványainkból. Ilyen azon Thaly K. által a Vitézi énekek I. k. 319. lapján közlött múlt századi katona dal befejező két szakasza, melyek szerint a katonának

Elhagyott szép asszonykája gyakran jut eszében,
Ha itt volna, vagy láthatná forgatja szivében:

---

[1]) Sándor István után Kresznerics szótárában: Tomb = jubilum, gaudium, tripudium. A fő névi alak tehát még nem régen is megvolt, ne csudálkozzunk, ha az ige előbb kiavult. A *tánczot r o p n i* kifejezéssel is jóformán így vagyunk.

Győzedelmes friss karjait nyujtaná elébe,
Dicsőséges nyertes fejét hajtaná ölébe.

Valamikor egykor olykor — de hiszem : meglátlak !
Egykor, olykor még Erdélyben talán megcsókollak !
Szerelmemmel, szerelmeddel meg is vigasztallak :
Mintegy szép folyó-borostyánt magamhoz kapcsollak.

Ilyen továbbá az 1622-diki »Intő és oktató ének az asszonyoknak tisztekrül« című költemény ezen szakasza :

Jámbor urad ha haza jön fáradva :
Küszöb előtt légy te is talpon állva :
Hozzá siess, az kupa légyen nyujtva,
Ékes szókkal ajakad légyen rakva.
(Vitézi énekek II. k. 24. l.)

Ilyen még végre a XVII. századból maradt »Hallod-e ifju« kezdetű dalnak ezen szakasza :

Majd reám vészem kamuka-szoknyám,
Lábomban vonszom karmazsin-csizmám.
Ékésen járok, nézz bár én reám,
Ékesen járok, nézz bár én reám.
(Vit. én. II. k. 79. l.)

Az öltözet hasonló leirását ismerjük még a székely balladákból :

Hadd húzzam lábamba karmazsin csidmámot.
Hadd vessem nyakamba vontarany szoknyámot,

A mi végre a refraint illeti, eléggé mutatja az régi „Virág énekeink“ s mai szerelmi népdalaink külső szerkezetének azonosságát. Mindnyájan ismerjük ezen sort s a hozzá hasonlókat, a melyek néha negyedik, néha ötödik sorát alkotják népdalaink versszakainak.

Méltassuk némi figyelemre. Kiegészítő szereplése mellett is — úgy itt mint máshol — kevéssel járul a dal vagy ének belső szerkezetéhez : de mint ősrégi maradvány, tagadhatatlanúl becses, mert ha nem is az egyedüli, mégis mindenesetre az egyik kiválóan használt külformának maig életben levő alkotó része s bizonysága ; azonkívül pedig a műfaj elnevezésének forrása s egy képletes szólás mód régiségére vagy épen ősi voltára figyelmeztető jelenség.

Úgy látszik ugyanis, hogy mielőtt a rózsa, ibolya, szegfü, majoránna, liliom s a többi virág külön-külön szolgált volna a megdalolt kedves megnevezésére : az általános *virág* név tette meg ezt a szolgálatot. Így találunk például szintén a XVI. század elején — ha nem a XV. vé-

gén — írt Weszprémi codexben egy összehajtott papir szeletet, melyen két sorban ez olvasható:

Szűvem lölköm virágom czinigém
Aranyom gombom ágam levelem.

mintha egy kis gyüjtemény akarna lenni az e fajta synonymákból. A szintén szokott »madaram« helyett »czinigémet« találunk benne; de a »virágom« még megvan a maga általánosságában. — Így maradt meg azon gyönyörü verses találós mesékben is, melyeket Kriza Háromszéken s Udvarhelyszéken jegyzett föl.

Mongya virág virágnak
vagy: Virág! mon' meg virágnak,
Várja végit világnak,
Két vén fának ledötit
S a meghótnak felkötit.

A virág szó ezekben is a szerelmeseket jelenti.

Már csak ezek után se lehet a felől kétkednünk, hogy a »Virágének« épen a szerelmi dalok neve volt. Azt is lehetne állítani, hogy jobb, magyarosabb hangzású a szerelmi vagy szerelmes dal nevezetnél, ha azonban ezek helyett nem is, minden esetre lehetne használni a szerelmes vagy szerelmi népdal kifejezés helyett. Hiszen a népdal is csak olyan »Volkslied«, melyet a nép ma is nótának mond. Virág ének helyett — ha épen akarunk mondhatunk, virágdalt; ős időkből származó képletes jó kifejezés lenne ez s százszor többet érne a bájhangzatok-féle kínos-keserves nyomorúságoknál.

De hát miért avúlt el, miért veszett ki a nyelvből, ha olyan jó? — azt kérdi valaki. Megmondom. Azért, mert hatalmas üldözői voltak már magának a névnek is a tartalom miatt. Üldözte a múlt századok egyházi közvéleménye a reformatio előtt is bizonyosan ép úgy, ha nem erősebben, mint a reformatio után vallás felekezeti különbség nélkül. Ennek a szigorú ellenszenvnek a következése, hogy a népies költészet e nemü minden bokorban nyiló virágai közül semmink se maradt meg a régibb századokból. A mi a népies irodalomból megmaradt az is épen úgy ki volt téve a hitbeli buzgólkodás megtámadásainak, s hogy csak valami rész ben is elkerülhette a megsemmisíttetést; különös szerencsének mondhatjuk. Halljuk mit mond, hogy beszél Bornemisza Péter 1578-ban: »Immár csak mind hazugságnak hallgatására és hitságos mulatságra vágyodnak mindennek fülei, tisztátalan és fajtalan beszéd-

nek hallgatására, hazug és álnok tanácsra, hamis és eretnek tanításra, rágalmazók, gyalázók, fondorlók sugarlásira, trágár és peniszes csúfságra, bába beszédre, álnokul költött fabulákra, királyfia kis Miklósról, poeták óriásiról, Apolloniusról, és egyéb hitságról *virág és szerelem énekek* hallgatására, lant, sip, dob, trombita szóbeli *hajja hujjára* és temény ezer csácsogásokra. (Bornemisza P. Negyedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak Sempte. 1578. 758. lapján.) Magyari István, gr. Nádasdy káplánja s evang. senior (Az ország romlása okairól, Sárvárott 1602.) a gallusokat rójja ugyan érte, de érdekesen köti össze a tábori élettel műve 177. lapján.

Adgyon az úr Isten még valaha oly jó vezéreket elönkben, kik viseljenek jó gondot és az elnyomorodott szegény magyar nemzetnek szolgáljanak jól megmaradására, kiket isten immár is megadott sokszor és ezután is kész volna megadni: ha az kösztünk való sok istentelenség, eláradott sok vétkek és az sok kárvallott embereknek sápolódások immár égben Isten eleibe felhatván, az mi jó szerencsánknak kútfejét be nem zárlották volna, hogy mi reánk ki ne áradhassanak.

Ezt hozzák mireánk az sok bűnök és *táborban indulásunkkor beli sok feslett gonoszságok*, melyekbe fel szoktunk öltözni hazul mozdulásunkkor, nemhogy kitisztulnánk belőllök. És majd annyéra jutunk, hogy ha ki gonoszt akar tanolni, bár ne menjen máshova érette, hanem csak az táborba, elég gonoszságot tanolhat. Mert meglátja (böcsüllöm az jámborat), hogy jobb részre minnyájan az gonosságnak atták magokat háborog az Magyar: az Spanyol latorkodik, eszik, iszik, tobzódik az Német: az Cseh hortyog az jó lakásban, ásit puhasága miatt az kevélységtől megrészegült Lengyel: az Olasz bujálkodik, az Balon paráználkokodik; fertelmeskedik az Franczuz, az *Gallus virág éneket fú:* tobzódik az Anglus, az Scotus torkoskodik: enyeleg az Tót, árulkodik az Horvát, és csak keveset találsz, ki magát igaz keresztyénül viselné. Nem ily néppel hadakoztak régenten, Ábráhám, Moses stb. Pázmány is csak így nyilatkozik a következő század elején predikációi 204. lapján: »Undok virág énekeket irkálnak, melyeket mind gyermekek s mind leány asszonyok kardéra tudnak.« Az 1128. lapon pedig épenséggel ezt mondja: »Ah! mely nagy esztelenség az atyáktul vagy férjektül, ha *virág énekeket*, szerelmeskedésről írtt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe! — — — a kik szerzik, a kik éneklik a virág énekeket, országos kerítők, közönséges kútakat mérgezők.«

Az ily feddő, dorgáló tanításokat, a török pusztításain kívül szintén okolhatjuk népies irodalmunk s különösön költészetünk maradványainak elkallódásáért. Szállt az ének — a megvetett virág ének is szájról szájra, leírni se tartották érdemesnek s mind elszállott mindörökre. Ha a megmaradt registrumok táblájára, »probatio calami« gyanánt csak 4—5 sort jegyzett volna is föl minden »notarius loci« : ma szép gyűjteményünk volna. Örüljünk, hogy a derék Kreusl ezt a töredéket számunkra megmentette s kutassuk, keressük nem maradt-e több is ugyanazon vagy elébbi időből is. SZILÁDY ÁRON.

A PRISTALDUSOK.

Régi okmányainkban, valamint törvénykönyvünkben is, a XI. századtól a XIV-ig, tehát az Árpádok korszakában sűrűen találkozunk az úgynevezett »Pristaldusokkal«, a nélkül, hogy a tudomány emberei máig határozottan megegyeznének ezen hivatal hatáskörének megjelölésében. Szegedi a múlt század első felében a Pristaldust a magyar *perestoldó* szóból származtatá, a mi szerinte annyit jelent, mint a ki bírói ítélet folytán a peresfeleket a pertől föloldja ; mert — úgymond — a pristaldusok a perek eligazításánál és végrehajtásánál a felsőbb bíráknak végrehajtói és mintegy segédei valának. [1]) Ezen sovány és határozatlan körülírás a Pristaldusok hivatalkörét egyátalában tisztába nem hozta. Szegedi után,többek közt már a híres Kollár Ádám : »Historiae Jurisque Publici Regni Ungariae Amoenitates« című Bécsben, 1783-ban megjelent művében már tüzetesebben foglalkozik a pristaldusi hivatalnak megjelölésével. [2]) Fejtegetéseit mindjárt magának a Pristaldus szónak származtatásával kezdi. és Szegedi Perest-oldójának ellenében Bél Mátyás és a szláv nyelvet értő tudósok tekintélye után biztosabb állításnak hiszi, hogy a Pristaldus szó a *pristogim* (mellette állok, segédkezem) szláv szóból származott. Sőt Kollár nem is kételkedik, hogy a Pristal-

---

[1]) Szegedi Joannes. Rubricae sive Synopses Titulorum, Capitum et Articulorum Juris Ungarici. Tyrnaviae 1734. P. I. p. 42. *Pristaldus* ex *Perestoldo* i. e. solvens iudicio mediante litigantes. Erant enim Pristaldi superiorum Judicum in divectione ac decisione causarum ministri ac veluti coadjutores.

[2]) Kollár id. munkája vol. II. p. 57.

dus név szláv eredetű, mert a szlávoknál, nevezetesen az oroszoknál a pristav szó jelenleg is megjelenőt vagyis biztost vagy megbizottat (mandatariust) jelent, és e származtatás a pristaldusi hivatallal is megegyezik, Kollár szerint annyira, hogy nem is hivé, hogy bárki is valaha ezen véleményétől eltérő nézetet vallhatna. A tudós Miller Jakab Nándor, ki e század elején a *Pristaldus*-ról egész monographiát írt,[1]) a szónak szláv nyelvből való származtatására nézve szintén Kollár nézetéhez csatlakozik. Én egyátalában nem érezvén magamat arra hivatva, hogy a Pristaldus névnek nyelvészeti szempontból származtatását megvitassam vagy épen eldöntsem, sokkal fontosabb kérdésnek tartom a pristaldusi hivatalkörnek biztos meghatározását. És épen ez azon pont, melyre nézve eddig biztos eredményre nem juthattunk. E tekintetben törvénytudósaink maig sem jutottak határozott megállapodásra. A legtekintélyesebb jogi műszótárban [2]) azt találjuk, hogy a *Pristaldust* Puky és Szlemenics Perestoldónak, Puky egyszersmind *közbírónak*, Vajda pedig *Perestoldók*-nak nevezte. Egy másik jogi munkában [3]) vagyis inkább törvénytudományi szótárban annak szerzője azt írja, hogy: *Pristaldus* (*Andr. 9.*) *Perestoldó, presto, pristav magyar, olasz avagy szláv származású szó, ki a bélyeges* (*Bilochus*) *esküttje volt s annak ítéletét végrehajtotta.*

Kollár idézett művében a pristaldus hivatal hatáskörének meghatározására tett nyomozásai, talán azért, mert azokat más oklevelek vizsgálása nélkül egyedül a Corpus Jurisra és a Váradi Regestrumra alapította, nem lehettek egészen kimerítőek. Kollár állítja, hogy a királynak, nádornak, várispánnak és minden egyéb bírónak személyesítője volt a pristaldus olyképen, hogy a bírói ítéletet teljesen és törvényesen végre szokta hajtani. Ezen állításának támogatására — mint említém — leginkább a Váradi regestrum eseteit idézi. A mi az állítás első részét illeti, az kétségtelen, sőt az okleveleken nemcsak az említett személyeknek, hanem püspökök és espereseknek is találkozunk pristaldusaikkal. Az állítás második része szerint a pristaldust egyedül bírói végrehajtó-

---

[1]) Pristaldus ex Antiquitatibus Juris Hungarici Interpretatione critica restitutus a Jac. Ferd. Miller. Pestini 1805.

[2]) Törvénytudományi Műszótár közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1843. 513 lap.

[3]) Kovács Pál, A magyar törvénykezés történeti vázolata. Szeged, 1861. 253 lap.

nak kell tekintenünk. Mindössze is tehát Kollár ezen eredményekre jutott értekezésében. Csak azt említi még, hogy a megyékben királyi emberűl »homo regius« gyanánt is szerepeltek.

Tekintélyes közjogi írónk Bartal György [1]) osztozik Kollár véleményében, midőn a pristaldusokat főleg végrehajtóknak tartja. Szerinte azonban a pristaldusok helyébe a homo regiusok léptek volna.

Azonban mindezeknél tüzetesebben foglalkozott e kérdés megfejtésével a nemzeti múzeum egykori igazgatója Miller Jakab Ferdinánd, kinek monographiáját előbb említők. Munkájának írására, mint ő maga bevallja, az szolgáltatott alkalmat, hogy 1804-ben a keszthelyi Georgiconban az uradalmi ügyészség megtanúlására egy ujonnan alapított ösztöndíj a budapesti német hírlapban Pristaldusi stipendium czím alatt hírdettetett. A nevezett tudós húsz fejezetben tárgyalja fejtegetéseit. Hivatkozásai nagyobbára, sőt úgy szólván kizárólag a törvénykönyvre és a Váradi Regestrumra szorítvák. Elmondja, hogy a pristaldusok főleg a XI., XII., XIII. századi oklevelekben fordúlnak elő, hogy a név nem latin, nem magyar, hanem inkább görögös, vagy a mi leginkább valószínű tót eredetű. Megemlíti, hogy más nemzeteknél a pristaldusok nyomaira nem találhatni, és azért e hivatal meghatározásában magok a magyarországi tudósok sem értenek egyet. Némelyek a szó szoros értelmében a bírák szolgáinak tarták, mások helytelenűl a mostani szolgabirákhoz hasonlíták, vagy még helytelenebbűl az ítélőmesterekhez vagy jegyzőkhöz; noha a leggyakrabban világosan a királyi vagy káptalani emberek személyében jelentek meg, holott egy 1269. évi nádori ítélő-levélben ügyvédi szerepkörben fordúlnak elő. Ezek folytán véleménye abban összpontosúl, hogy tekinthetők voltak ugyan bírósági szolgáknak (servi Judicum), de csak annyiban a mennyiben a bírósági cselekedeteknél mint a felek képviselői tehát ügyvédekül működtek.

Miller Jakab fennebb idézett értekezésében közlé mindazon pristaldusak neveit, kik a Váradi Regestrumban előfordúlnak; e szerint e névsor csupán néhány évnyi időközre vonatkozik, pedig számos okleveleinkben még igen gyakran találunk pristaldusokra, kiknek egy vagy más esetben vitt szerepéből a kérdés megfejtésére érdekes adatokat nyerhetni. Ezen ok indított arra, hogy számos eddigi kiadott okmánytárainkból a Miller által közlött névsornak mintegy kiegészítéseűl össze-

[1]) Bartal G. Commentarii I. p. 346.

gyűjtsem az e névvel megjelelteket. Már e névsor áttekintése is bővíteni és könnyíteni fogva —úgy hiszem — a pristaldusok hivatal körének tanúlmányozóit, annál biztosabban, minthogy a forrásokra, honnan a névsort gyűjtém, híven hivatkozom. E névsor is érdekes és bővítő mozzanatokat tüntet föl, jelesül már arra nézve is, hogy nemcsak királyoknak, nádoroknak és egyéb bíráknak, de püspököknek, fő- és alispánoknak, sőt espereseknek is voltak pristaldusaik. Nevezetes 1222-ből Jula nádornak az árpási bessenyők részére kiadott szabadság-levele, hol a viszályos per egyenesen Joachim pristaldus közvetítésével intéztetett el [1]). Valamint itt úgy 1239-ben Barnabás pristaldus szintén peresügy tárgyalásánál szerepel [2]) s e szerint Millernek azon állítása, hogy 1268-ban a pristaldus ügyvédi szerepkörben fordúl elő, a két előbbi esettel némileg több valószínűséget nyer. A jogtörténeti kutató a következő névsor átalása folytán mindenesetre bővebb fölvilágosításokhoz juthat.

1067 körül Apa filius Chycha pristaldus (Wenzel I 26.)
1067 körül Yde prist. Stephani Comitis Bihoriensis (U. o.)
1067 körül Fygudy pristaldus (U. o.)
1092. Butca pristaldus (Wenzel I. 39.)
1103. Cepha prist. curialis comitis Moysi alio nomine Bathona (Fej. II. 42.)
1111. Batuna pristaldus (Fej. VII. 5. 48.)
1112. Cepha prist. curialis Comitis Moysi alio nomine Bathona (Fejér VII. 5. 84.)
1135. Donk prist. Comitis curialis regis Jula (Fej. II. 85.)
1138. Laurencius de Titil capellanus Belae regis prestaldus (Fej. II. 110.)
1150. Gregorius Rulfus de villa Ahchyn prist. (Wenzel I. 60.)
1162. Vido pristaldus. (Fej. II. 166.)
1163. Marcellus prist. (Fej. II. 166.)
1163. Leopoldus filius Petri prist. (Fej. II. 166.)
1163. Joannes Comes filius Talmer prist. (Fej. V. 2. 122.)
1180. Michael Dragumanus prist. (Fej. VII. 1. 170.)
1180. Petrus de Sagauella prist. (Fej. VII. 1. 170.)
1189. Drassenus filius Slouinie prist. (Fej. II. 248.)
1192. Joannes pristaldus. (Fej. II. 278.)
1192. Jacobus Finth de villa Husturgant prist. (Fej. II. 279.)
1193. Isan Cur. Comes de kris prist. (Wenzel XI. 55.)
1193. Bonc prist. Episcopi Zagrabiensis (Wenzel XI. 55.)
1198. Vratislaus filius Vratislai de Zagrabia pristaldus. (Fej. II. 320.)
1201. Alexius filius Gude prist. (Wenzel I. 91.)

---

[1]) Fejér C. D. III. I. 364.
[2]) Fejér IV. I. 151.

1201. Comes Crasun prist. (Wenzel I. 239. és XI. 77.).
1203. Maurus Comes Musuniensis prist. (Fej. V. I. 292.).
1206. Andreas filius Teu tonici Martini de villa Vratotus (Wenzel XI. 83.).
1207. Ofen de villa Pagh prist. regis (Fej. III. I. 89.)
1208. Andreas filius Andre prist. regis (Fej. III. I. 67.)
1208. Theodorus de genere Opuz prist. (Wenzel VI. 324.)
1209. Jurk de Brichina prist. (Wenzel XI. 97.)
1209. Basuna filius Mochwd prist. (Wenzel VI. 339.)
1209. Zelko terrigena de villa Priticze prist. regis (Fej. III. I. 89.)
1209. Gurdon de castro Grebin prist. regis (Fej. III. I. 89.)
1209. Joannes de Drawa prist. (Wenzel XI. 97.)
1211. Both canonicus bachiensis prist. (Fej. III. I. 105.)
1213. Zaloca prist. Regalis (Wenzel I. 131.)
1214. Laurencius de Aycha prist. Ochuz bani. (Codex Patrius V. 66.)
1216. Azarias de villa Nechemer prist. (Fej. VII. I. 193.)
1216. Farcasius de villa Loc. prist. (Fej. VII. I. 194.)
1216. Topazius de villa Satar prist. (Fej. VII. I. 194.)
1216. Petrus filius Marc prist. (Fej. VII. I. 197.)
1217. Gothardus filius Ypoliti de villa Vasard prist. regis (Fej. III. I. 201.)
1217. Rufus Pousa prist. regis (Fej. III. I. 202.)
1217. Ivancha comes prist. regis. (Fej. VII. 2. 211.)
1218. Andreas ruphus prist. (Knauz Eszt. okmt. I. 120.)
1219. Petrus filius Lud prist. (Fej. VII. I. 202.)
1219. Fanchuca prist. (Fej. VII. I. 200.)
1219. Bolosoy de villa Bobora prist. regis (Fej. VII. I. 202.)
1219—1222. Tochia filius Panthaleonis de villa Poguna prist. (Wenzel I. 187.)
1220. Pazman de genere Zab prist. regis (Wenzel I. 170.)
1220. Andreas prest. Nicolai palatini (Wenzel I. 170.)
1200. (körül) Opa filius Michaelis prest. (Wenzel I. 168.)
1221. Andreas de Pulos prist. (Fej. VII. I. 207.)
1221. Thomas pristaldus (Wenzel I. 182.)
1221. Paulus filius Calanda de villa Terecha prist. (Fej. VII. I. 204.)
1221. Ceku pristaldus. (Fej. VII. I. 205.)
1221. Simeon filius Vid de villa Ság prist. (Fej. VII. I. 206.)
1222. Joachimus filius Rouz de villa Bobut prist. regis (Fej. III. I. 363.)
1222. Fataletus prist. regis. (Fej. III. I. 271.)
1222. Bissenus de Hatwon nomine Kochobur prist. (Wenzel XI. 166.)
1223. Vid. prist. regis. (Fej. III. 1. 426.)
1223. Chepan filius Mochov de villa Karol prist. Jule Comitis Palatini. (Fej. III. I. 427.)

1224. Petrus filius Jorcho (Jurko) de Zagrabia prist. (Fej. III. I. 447. 468. és VII. 5. 233.)
1226. Comes Chethe prist. (Wenzel XI. 195.)
1226. Leustachius filius Borc. prist. regis (Fej. III. 2. 94.)
1226. Vrus pristaldus (Fej. III. 2. 97. és VII. 5. 228.)
1228. Bagyn prist. regis (Fej. III. 2, 134.)
1228. Agabitus de villa Chesen prist. de aula regis (Fejér III. 2. 143.)
1229. Menget filius Cochu de genere Tet prist. (Fej. VII. I. 218.)
1229. Eusius filius Eliae de villa Dran prist. (Fej. VII. I. 218.)
1229. Bagyn cognatus Yule Comitis prist. regis (Wenzel I. 263.)
1230. Stephanus prist. Palatini (Fej. III. 2. 207.)
1230. Chudruh prist. regis. (Fej. III. 2. 213.)
1231. Abraham filius Feliciand de villa Mathei prist. regis. (Wenzel XI. 331).
1231. Martinus filius Simonis de villa Vosnyan prist. (Fejér IV. I. 97.)
1231. Bozorg de genere Boszligh Praeinstaldus (Fej. VII. 4. 79.)
1231. Walterus prist. Stephani Archidiaconi Borsiensis. (Fej. III. 2. 490.)
1231. Tehen prist. (Fej. III. 2. 489.)
1233. Radun prist. regis. (Fej. III. 2. 365. és VII. 2. 490.)
1233. Alexander ensifer filius Moys palatini prist. regis. (Wenzel I. 304.)
1233. Bacca prist. regis.(Fej. III. 2. 491.)
1234. Clement filius Truntayl de Nek prist. (Fej. III. 2. 415).
1236. Stephanus prist. (Wenzel VII. 26.)
1237. Dyonislus de Toch de genere Bust prist. (Fej. IV. I. 97.)
1237. Elyas filius Chepani prist. Gregory Episcopi Jaurinensis (Wenzel II. 74.)
1238. Simon filius Jacobi de villa Dagh Prestaldus. (Fej. IV. I. 143.)
1238. Files prist. regis. (W. VII. 58.)
1239. Gabriel pristaldus (Fej. IV. I. 169. és Wenzel XI. 310.
1239. Chepanus de villa Barsunus prist. (Fej. IV. I. 148.)
1239. Albertus de villa S. Georgy prist. (Fej. IV. I. 164.)
1239. Comes Dyonisius de villa Toh prist. (Wenzel VII. 80.)
1240. Benedictus de villa szaard prist. Dyonisÿ Palatini (Fej. IV. I. 172 és Wenzel VII. 78.)
1242. Magister Nicolinus Clericus prist. (Fej. IV. I. 267.)
1244. Magister Simon prist. (Fej. IV. I. 311.)
1244. Chaenek de Pausa prist. (Fej. IV. I. 359.)
1249—60. Corladus prist. (Codex Patrius I. 26.)
1250. Ladislaus prist. (Knauz Eszt. Okm. I. 34.)
1251. Ladislaus prist. (Fej. IV. 2. 118.)
1253. Babul de villa Bechul prist. Rolandi Palatini. (Wenzel II. 242.)
1258. Elex pristaldus. (Wenzel XI. 451.)

1260. Hermannus frater Comitis Pouse de genere Hermann prist. (Fej. IV. 3. 20.)
1260. Peder Caluus prist. Regalis (Wenzel XI. 472.)
1260. Graba prist. (Wenzel XI. 472.)
1260. Zaloca prist. Regalis. (Wenzel XI. 472.)
1260. Kuca prist. Regalis. (Wenzel XI. 472.)
1261. Vduornicus de villa Barathy prist. Emerici Palat. (Fej. IV.3. 56.)
1264. Dyonisyus Comes filius Merchi prist. (Fej. IX. I. 548.)
1266. Ladislaus prist. regis. (Fej. IX. 6. 139.)
1268. Verunt filius Verunt de Reget pristaldus (Fej. VII. 5. 348.)
1268. Theodorus filius Theodori prist. regis. (Fej. VII. 5. 351.)
1269. Oliuer filius Ladislai de Gerse prist. (Fej. VII. 5. 349.)
1274. Mathias prist, seu homo regius (Fej. VIII. 2. 35.)
1275. Radozlaus filius Com. Jakou de Brebirio prist. (Fejér V. 2. 291.)

E sorozat is azt mutatja, hogy a pristaldusi hivatalkör a XIII-ik század vége felé már enyésző félben van. Már 1285-ben előfordúl az oklevelekben a procurator. (Fej. V. 3. 300.) Sőt ennél még régibb korban is: 1228-ban, II. András király alatt ugyanegy adomány-levélben találunk *procurator*-t és a beigtatásra *pristaldus*-t. (Fej. III. 2. 134.) Mindezek mellett mégis figyelemreméltó és talán bővebb nyomozást érdemelne azon körülmény, hogy már 1332-ben peres tárgyban »*notarius*« czímzetű egyén szerepel. (Lásd Fejér. VIII. 5. 237.) Azonban itt nekem a pristaldusok névsorának közlése lévén kitűzött czélom; a fentebbi vélemények taglalását és kifejtését szakavatottabbak nyomozásaira hagyo m

NAGY ALADÁR.

A KALANDOSOK TÖRTÉNETÉHEZ.

A »Századok« januáriusi füzete érdekes közleményt tartalmaz, mely a »kalandos testületek«-ről közrebocsátott adatokat állítja össze. E szerint a legrégibb nyomokra Erdélyben, 1372-ben találunk.

A Magyar Nemzeti Múzeum kézirat gyűjteményében egy 1340. október 21-én kelt eredeti oklevél őriztetik, melylyel Chanadinus esztergomi érsek a Liptó-megyei lelkészek által alakított kalandos egyesületet [1]) megerősíti és azt kiváltságokkal ruházza föl. Ugyanis az egyesület tagjainak, kik az évenkint kétszer tartatni szokott összejövetel al-

[1]) »Universitas plebanorum,ecclesiarum rectores de Lypthow, . . in unum convenissent, et ea que salutis sunt pertractassent,et inter eos quandam confraternitatem vulgariter *Kalandus* nominatam . . . ordinassent.«

kalmával meggyónnak, az isteni tiszteletben részt vesznek és alamizsnát osztanak, negyvennapi búcsút engedélyez; továbbá fölhatalmazza őket, hogy az egyházi javak bitorlóit egyházi büntetésekkel sújthassák.

Mi volt ezen egyesületnek tulajdonképeni czélja, azt az oklevél világosan nem mondja. Valószínűleg semmi más, mint közös ájtatossági gyakorlatok és kölcsönös támogatás.

A mi az 1526-ik évi kalandos szövetséget illeti, mely a rákosi országgyűlésen Verbőczyt megbuktatta, Burgio pápai nuntius jelentéseiből tudjuk ugyan, hogy annak tagjai Kecskeméten tartották első összeöveteleiket; de ezen körűl mény alig engedi meg, hogy ama szövetséget, mely tagjait és czéljait tekintve országos volt, »kecskeméti kalandos társulat«-nak nevezzük.

De mindazáltal, ha ezt Kecskemét városa érdemes történetírójának meg is bocsátjuk, lehozásaival a megengedett határokon nagyon is túllép, midőn írja, hogy »Kecskemét egész külső polgársága, mint a társulat külső tagjai, csatlakozott a szövetséghez« és hogy az utolsó rákosi országgyűlésen a »kecskeméti kalandos szövetség, s közte Kecskemét város polgárai szereplettek«. [1]) A történetírónak nemcsak a nagy szenvedélyektől, hanem az apró hiúságoktól is mentnek kell lenni! F. V.

BEZEGH GÁBOR SÍRIRATÁHOZ.

A »Századok« 1876. évi folyama füzetének 258. lapján Bezegh Gábor síriratához tartozó latín verseket olvasván, láttam, hogy azoknak, amint ott következnek egymás után, értelmök nincs; de észrevevén, hogy az első 5 vers hexameter, a többi 5 pedig pentameter, minden hexameterhez a neki megfelelő pentametert csatoltam, s így meg lett a kellő értelem:

Invicta dum strictum vibrat Pannonia ferrum,
Et spectat propios, Austriacosque rogos:
Adsvetus pacis studiis, en bella tubasque
Insequeris Gabriel, luxque decusque Bezegh.
Lux victor stetit, haud recubat sub pulvere victus,
Non eadem cippi et mortis arena fuit.
Istri prima dedit pronas in fata cupressos
Insula, sed patrium vendicat ossa solum.
Stemma: Jovis volucris ternas gerit ore sagittas.
Impavidae hinc mentis crede fuisse virum.

Kapronczay Ede.

[1]) I. 185, 188. ll.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

— Az apr. 6-án Horváth Mihály elnöklete alatt tartott választmányi ülésben, a jegyző-könyv hitelesítése után, a társulatot ért csapást a titkár következő szavakkal jelenti be:

»Fájdalmas szívvel kell megemlékeznem azon megrendítő csapásról, mely társulatunkat a napokban érte: egyik, mindnyájunk által szeretett és becsült tagtársunknak, barátunknak *Hatos Gusztáv* választmányi tagnak haláláról. Még élénken él lelkünkben ez életvidor és munka szerető, e lelkesülni tudó és komoly törekvésü, e naiv kedélyü és mély érzésü ifjú emléke. Hogy tudott örülni, ha kirándulásaink alkalmával valamely becses leletre akadt, és mily kitartó volt olyankor a dolgozásban! Egy szép és nagy föladatot tüzött maga elé, láttuk, tanúi valánk, hogy szaporodik naponként anyagja, s hogy jön naponként közelebb az összegyüjtött anyag földolgozásának percze — ah ez a percz soha sem fog megérkezni! Tán más mester még hasznát veheti az együtt lévő anyagnak . . . de ő a mi jó barátunk megfosztá magát a gyönyörtül, az örömtül, melyet e percz adhatott volna neki. Legyen emléke áldott közöttünk, tartsuk, őrizzük meg azt továbbra is örökké!«

Következtek a fölolvasások: 1. *Hunfalvy* Pál értekezése Magyarország a frank hódítás korában, mely a »Századok«-ban fog megjelenni. 2. *Fraknói* Vilmos Pázmány négy ismeretlen müvét mutatja be, mely a könyvészeti szemlében látand világot. 3. Ifj. *Szinnyei* József értekezése: A magyar történeti irodalom 1711 — 1772, mely a »Századok«-ban adatik ki.

A folyó ügyekre kerülvén a sor, titkár bemutatja a társulat folyó évi Névkönyvét.

Következtek a tagajánlások, melynek folytán megválasztattak: alapító taggá: gróf *Apponyi Sándor* (aj. báró Radvánszky Béla), évdíjas tagokká: gróf *Zichy Béla* Budapest (aj. b. Radvánszky Béla) a *dárdai* casino-egylet, *Moczkovcsák J. T.* ág. lelkész Besztercebányán. (aj. Moczkovcsák Győző), *Baligó János* k. r. tanár, Vácz (aj. Firtinger Jakab), *Iványi Béla* tanár, *Török Pál* ügyvéd, *Olgyay László* aljárásbíró, *Sidó István* ügyvéd Somorján, *Lányi Gyula* ügyvéd Pozsony, (aj. Lányi Gyula)

Bajai fögymnasium, *Rosenauer Károly* ág. gymn. ig. Beszterczebányán (aj. Moczkovcsák J. T.), *Lehoczky Vilmos*, Zathurecz (ajánlja Mihálicska I.), *Vasady Gyula* nevelő Imecsfalván, *Ferenczy József* Kassán (aj. a titkár), gr. *Hadik Endre*, Kassa (aj. Fraknói V.) *Zák R. József*, *Ifj. Fehérpataki László*, *Csánky Dezső* tanárjelöltek (aj. Thallóczy L.) *Bárány Gyula* tanár Budapesten (aj. Kiss Áron), *Palágyi Károly*, Új-Szt.-Anna, *Kéry Imre* Boros-Sebes (aj. Aczél Péter), *Gedeon Gellért* Nádasd, s *Valkovszky István* Zsadány (aj. Baross L.)

Titkár bemutatja a pénztárnok múlt havi számadását:

Bevételek:

1. Befizetési alapítványok	100	ft. —	kr.
2. Alapítv. értékpapirok kamatai	5	» —	»
3. Tagdíjak	240	» —	»
4. Előfizetési pénzek	6	» —	»
6. A „Századok" régibb folyamai s egyes füzeteiért	18	» 07	»
9. Pénztári maradvány február hóról . . .	2299	» 24	»
Összesen	2668	» 31	»

Kiadások:

1. Íréi tiszteletdíjak . . .	102	» 26	»	
2. Szolgák illetményei . .	23	» —	«	
3. Könyvkötői számla . .	41	» —	»	
4. Szétküldési és postaköltségek	86	» 58	»	
Összesen				252 » 84 »
Marad február hóra				2415 » 47 »

Ezen összegből 1200 frt tőkésíttetni határoztatott.

Titkár bemutatja az »Erdélyi Honismertető Egylet« átiratát, melyben ez a »Századok« megküldéséért köszönetet mond, maga is megküldi az »Archiv« 12-ik kötetét. S pótlólag a »Századok« azon évfolyamát kéri, melyek nála hiányoznak. A mennyiben a hiányzó folyamok meg volnának azok megküldése elrendeltetik.

Chernel Kálmán 4 frt íréi tiszteletdíját fölajánlja a társulat irodai költségei fedezésére. Köszönettel fogadtatván pénztári bevételül utalványoztatik.

Titkár bemutatja az újabban beérkezett történelmi adatokat és dolgozatokat: 1) *Thaly* Kálmántól a Jerney-féle gyűjtemény ismertetése. 2) *Véghelyi* jelentése a galgóczi levéltárról, mely a társulat jövő ülésében fog fölolvastatni. 3) *Révay* Vilmos Illésházy és követtársai levelét (Bécs, 1606. febr. 1-ről). 4) *Károlyi* Árpád Kendy Ferenczné rend-

kívül érdekes végrendeletét (1551. martius 26-ról). 5) *Zsilinszky* Mihály v. t. két hasonlag érdekes levelet a múlt századból küldött be, melyek a Századokban fognak megjelenni. 6) *Ferenczy* József, Kassáról Nagy Demeter nemes-levelét, s a kassai szabó czéh articulusait (1606-ból azon megjegyzéssel, hogy ő a Kassán levő művelődéstörténeti adatok másolatával foglalkozik). Ezután titkár bemutatja Földváry tanár értekezését a régi magyar törzsekről, mely jelentéstétel végett ki adatik Szabó Károlynak.

A zárt ülésben elnök fölemlíti, hogy a választmány megbízása alapján *Balassa Bálint* sajtó alá rendezése ügyében értekezett Szilády Áron úrral, mint az Akadémia által kiadandó Corpus Poetarum szerkesztőjével s ez, azt elvállalván: Balassa költeményeit már kézbesítette is neki. Titkár pedig megbízatott, hogy a kiadás iránt annak idejében javaslatot terjeszszen be.

Titkár jelenti miszerint Ipolyi Árnold elnök, s báró Nyári Albert elkészítették a társulat tagjai által készítendő dísz-oklevél mintáját, mely is elfogadtatván, titkár megbízatott, hogy azt készíttesse el. Egyúttal elnök Horváth M., Fraknói V., s a titkár megbízatnak, hogy az alapszabályok szükségessé vált módosítására javaslatot terjeszszenek be.

Hatos Gusztáv elhunyt társulati tag okmánymásolati hagyatékának közzététele a hazai történelem érdekében szükségesnek mutatkozván annak megvizsgálásával s a jelentéstétellel megbízatnak: Nagy Imre, Pesty Frigyes v. tagok és Deák Farkas t. jegyző.

Az ülés ¼ 9 órakor eloszlott.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

— A Történettudományi osztály f. é. martius 20-án tartott ülésén *Wenzel Gusztáv* olvasta föl *az országos és a particularis jogokról* szóló értekezését. Ezután *Wertheimer Ede* ült a fölolvasó asztalhoz s »Házasságtervelés angol Erzsébet és Károly ausztriai főherczeg között« czímű értekezését mutatá be. Szerző ezúttal ama: 1559—1568-ig terjedő házassági tervek történetét adja elő, melyekkel Ferdinánd császár fiai: Károly és Ferdinánd főherczegek érdekében lépett föl. E tervelgetés nem kevés gondot adott akkor az európai diplomácziának s a legfontosabb napi kérdések közé tartozott éveken át — mert négy udvar államfér-

fiait foglalkodtatta. Nem lett belőle semmi, mert Erzsébet sohasem akarta őszintén: de évcken át reméltek vagy rettegték az ellenkező táborok. Szerző egészen új s még előtte senki által föl nem használt levelezések, követjelentések alapján dolgozott melyeknek eredetiei a bécsi cs. k. titkos levéltárban őriztetnek. Az értekezés maga azonban nemcsak az újdonság ingerével bírt: gonddal van dolgozva, kitűnően írva. Rajzai jellemzései egyiránt sikerültek, kiválóan az Erzsébetről s Károly főherczegről adott kép. S a szép számú közönség, bár a fölolvasás tovább tartott egy óránál, perczig sem lankadó figyelemmel hallgatta végig. Végül megéljenezte a szerzőt, kivel nehány kitűnőség szívélyesen kezet szorított.

— A Martius 27-én tartott összes ülésben *Henszlman Imre* bemutatta Magyarország Régészeti Emlékei II-ik kötetének II-ik részét: »Az 1873. évi világtárlaton a magyarországi régészet kedvelők osztálya«, melynek tartalma, kiállítása s díszes rajzai és képei méltán csatlakoznak a vállalat eddig megjelent köteteihez. Ugyanezen ülésben lett bemutatva gr. *Teleki Domokos* szívességéből, a Maros-vásárhelyi Teleki-könyvtár, gazdag kézirat gyűjteményeinek czímtára is, melynek búváraink bizonnyal jó hasznát veendik.

— Az Archaeologiai Értesitő f. é. 2-ik száma épen oly választékos és gazdag tartalommal hagyta el a sajtót mint az első. *Henszlman* Imre a Gyula-fehérvári székes-egyházról értekezik, mely Hunyady Jánosnak, két Zápolyának s több erdélyi fejedelemnek volt sírboltja. Kiegészíti és kiigazítja Müllernek e tárgyról írt terjedelmesebb értekezését. *Römer* Flóris I. Mátyás király emlékére veretett fémerről s *Kandra* Kabos a borsodi újabb leletekről értekeznek. *Pauler* Gyula Douet művét »Collection des Sceaux« ismerteti a Tárczában. *Thaly* Kálmán II. Rákóczi Ferencz ágyúiról nem ismert adatokat hoz föl, Hampeltől érmészeti adalék van. A számot igen érdekesen összeállított kisebb közlések zárják be.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A »Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat« rendes havi vál. ülését martius hó 29-én díszes közönség jelenlétében tartotta meg. Titkár bejelenti a folyó ügyeket s nehány érdekes lelet rajzát mutatja be a választmánynak. A pénztár állapota: 683 frt 73 kr. Erre *Miletz János* olvasta föl folytatólagosan értekezését: „Arad vármegye történelmi és régészeti emlékeiről", melyben mindazon emlék maradvá-

nyokat ismerteti, melyek a nevezett vármegye területen napjainkig föllelhetők, s előző fölolvasásában említve nem voltak. Több apróbb ügy elintézése után az ülés véget ért.

— Az »Erdélyi Múzeum-egylet« f. é. martius 6-ikán tartotta meg évi rendes közgyűlését. Gr. Mikó Imre elnök gyöngélkedése miatt Nagy Péter nyitotta meg az ülést. Beszédében hangsúlyozta, hogy az egylet »bár zajtalanúl, de folytonosan halad kitűzött czélja elérésére az országrész múltjának, jelenének, természeti viszonyainak és műkincseinek ismertetésére vezető adatok és anyagok gyűjtésére.« A beszéd után az egyes tisztviselők tettek jelentést; Finály mint titkár, Bányay Vitál a pénz-, Szabó Károly a könyv-, dr. Encz Géza a természeti-, Kanitz Gusztáv a növény-, Koch Antal az ásvány-, Juszt és Finály Henrik a régiségtárról. Egyes apróbb ügyek elintézése után megejtetett a választás, mely szerint: id. Hintz György, Sámi László, Várady Mór és Bartha János választattak meg a kilépő tagok helyére.

— A Debreczeni Főiskola Theologusai febr. 11-én a protestáns gályarabok fölszabadúlásának két százados emlékünnepét kegyeletesen ülték meg. Az Evangyeliomi Protestans Lap ez alkalomból ez események történeti vázlatát adja épen ez napon megjelent számában. A múlt évben Párisban, a protestáns történelmi társulat gyűlésen Sayons Ede olvasott e tárgyról történelmi rajzot.

DÉLSZLÁV AKADÉMIA.

— A »Délszláv Akadémia« kiadásában a múlt hó folytán egyszerre két nagy becsű okmánygyűjtemény hagyta el a sajtót ú. m. a »Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium« V-ik kötete, s a Theiner-féle nagy hírű gyűjteménynek (Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia) II-ik befejező kötete. Az elsőnek szerkesztője Ljubič, s két részből áll: az első 1403—1409 közt közel 200 okmányt vagy regestát foglal magában — eddig a legnagyobb részben ismeretleneket, a második (a Dodaluh) 1226—1397 közt 111 okmánnyal, melyek mivelődéstörténeti tekintetben mint számadások, regestrumok, ítéletek, összeírások kiváló becscsel bírnak. A második a Theiner-féle gyűjtemény, Strossmayer püspök költségén Racki felügyelete alatt látott világot. E gyűjtemény — mely a Vaticanban levő példányokrúl másoltatott le, a magyar történetnek is kiváló fontosságú forrása. Martinuzzi

korához 1550—54 közt az eddig nem ismert adatok halmazával találkozunk, melyek Magyarország s Erdély akkori történeteire vetnek világot. 1652-től Zrínyi Miklós második házasságától, Zrínyi Péter és társai kivégeztetéséig sok rendkívül fontos diplomácziai irattal találkozunk. Csak egyet: Zrínyi Miklós 1664. juniusi emlékiratát hozzuk fel — miszerint nevezetesebb okmány e korból nem sok marad fen. E kötet az 1524—1800 közti időket foglalja magában: emlékiratok, diplomácziai jelentések, bizalmas közlések — s mint ilyenek a történet első rangú forrásai közé tartoznak. Díszes mondhatni fényes kiállításban, 346 folio lapot foglal magában s tartalom jegyzékkel, név- és tárgy-mutatóval van ellátva. Strossmayer püspök liberalitásának egyik legbecsesb történeti forrásunkat köszönhetjük.

AZ ÚJ EGYETEMI KÖNYVTÁR MEGNYITÁSA.

— A Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetem Új Könyvtára mart. 16. $^1/_2$ 11 órakor Trefort, Szende, B. Simonyi, Péchy ministerek és számos kitűnőség jelenlétében, nyittatott meg. Legelőször Than egyetemi rector üdvözlé a közönséget, e culturalis momentum fontosságát hangsúlyozván; mire *Horvát Árpádot* a könyvtár igazgatóját, a könyvtár alakulási történetének előadására hívta föl, ki is a következő talpraesett, velős beszéddel lépett a szószékre:

»Nagytekintetű Gyülekezet! Mária Terézia királyné 1775-ben a két évvel előbb eltörlött jezsuiták egyetemének ingó és ingatlan javait a királyivá emelt Nagy-szombati egyetemnek adományozta, miként saját maga mondja »Supremo patronatus regii jure jam inde a condito regno semper habiti . . . quo ut Regina Hungariae legitime gaudemus«. Az egyetem ingóságai közé a könyvtár is tartozott; mely még a múlt században az eltörölt pálosok és más szerzetbeliek könyvgyűjteményei által nem csekély gyarapodást nyert. Egyetemünk 1777-ben Budára, a királyi várpalotába, onnan pedig 1784-ben Pestre tétetvén át, vele a könyvtár is előbb Budára, utóbb pedig Pestre szállíttatott, a hol is II. Józsefnek 1784-ki május 26-kán kelt rendelete folytán a részben eltörölt pesti ferenczek klastromában helyeztetett el; s ezen az egyetemi könyvtár által elfoglalt helyiség az egyetemi könyvtár nevére iktattatott be a városi telekkönyvbe. Daczára a telekkönyvi bejegyzésnek a telek s az épület tulajdonjogát illetőleg az egyetem s a szerzet közt per keletkezett utóbb; — e per folyama az egyetemre nézve nem volt kedvező; miért is méltán mondható előnyösnek az egyetemre nézve azon egyezség, mely a pernek véget vetett, s melynek létrejöttét az 1872-ki év nyarán, egyetemünk büsz-

kesége dr. *Pauler Tivadar* úr ő nagyméltósága, akkoriban m. k. vallás- és közoktatásügyi minister eszközölte. Ő nagyméltósága időközben az igazságügyi tárczát vevén át, az egyezségi szerződést utóda *Trefort Ágoston*, ő excellentiája írta alá; ki is az udvartelken egy új könyvtári épületnek emelését *azonnal* elrendelte, — miután a régi rozzant könyvtári épület az egyezség következtében a szerzet tulajdonába ment át. Az építkezési tervek elkészítésével ő excellentiája Szkalniczky Antal építészt bízta meg; s a munkálatokat már 1873-ki május havában tényleg megkezdeni parancsolta. Az építkezés ő excellentiájának folytonos és gondos fölügyelete alatt oly rendkívüli erélylyel folyt, hogy még az 1873-ki év vége előtt az egész épület tető alá került. — A következő két év nagyobb részét a belmunkálatok vették igénybe, különösen a fűtés, világítás és vízvezeték létesítése, az olvasóterem s egyéb helyiségek kifestése és díszítése, a vas- és fabútorzat fölállítása.

A hurczolkodást a régi épületből az újba múlt évi október 11-én kezdettük meg; a könyvtár — az összes könyvkészletnek körül-belül egy húszad részét tevő s itt ez olvasóteremben elhelyezett nem egészen tizezernyi kézikönyvtár kivételével — harminczhárom nap alatt szállíttatott át; s e közel százkilenczvenezer kötetnek összeállítása nem került többe háromszázhatvan forintnál. A kézikönyvtár áthozatala alig vett egy hetet igénybe s szintén igen kevésbe került.

Az egyetemi könyvtár a közelmúlt években két nagy gyarapodást nyert; az egyik Almási Balogh Pálnak körülbelül ötvenezer kötetnyi könyvtára, melyet a feledhetetlen báró Eötvös József, ki már a könyvtárépítéssel is komolyan foglalkodott — vásárolt meg az örökösöktől egyetemünk számára; a másik pedig a tizennégyezer kötetnyi Frank-könyvtár, melyet a főváros hatósága ajándékozott a múlt évben az egyetemnek; — a fővárosnak e nagylelkű tettét az itt látható emléktábla örökíti meg. A mi a könyvtári épület és könyvtár részleteit illeti, azokat a helyszínén lesz szerencsém egyenként bemutatni.

És most engedje meg kérem nagytekintetű gyülekezet! hogy egy háromszoros éljennel fejezzem be szavaimat! Ő felsége a király, egyetemünk újjá alkotója, s a haza védangyala — felséges királyné a haza reményével a fenséges trónörökössel együtt sokáig éljenek! — A mélyen tisztelt honatyák, kik közművelődési érdekeinkért oly nemes hévvel buzognak, s kik a könyvtári épületre s a könyvtár kiegészítésére szükségelt költséget nagylelkűen megszavazták éljenek! — Ő nagyméltósága Trefort Ágoston vallás- és közoktatási minister úr, kinek alkotása e fényes palota, sokáig éljen!«

Az éljenekkel fogadott beszéd után ugyancsak *Horvát Árpád* mutatta be a jelenvoltaknak a könyvtári helyiségeket. Legdíszesb két ségkívül a nagy olvasóterem, melyben a mintegy 10.000 kötetből álló kézikönyvtár van elhelyezve. A tulajdonképeni könyvtárban díszes vasszekrénybe vannak a könyvek elhelyezve, melyeknek szakok szerénti

catalogusa nemsokára megjelenend. A kézi könyvtár jegyzékét, *Szinnyei József* máris elkészíté. Ez már meg is jelent: díszes kiállítású s 12 ívre terjedő kötetben. Megjegyezzük, hogy az olvasási órák köznapokon: d. u. 2—6, vasárnapokon és ünnepeken d. e. 9—12-ig.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Gond Ignácz a »Nyitrai-Közlöny« f. é. 7, 8, és 9. számaiban »Nyitra-megye régészeti fontossága« címe alatt három igen érdekes czikket közöl, melyeket nem késünk olvasóinknak is rövideden bemutatni. Az I. czikk a megye földrajzi fekvését és történeti fejlődését ismerteti. Megemlítvén, hogy a megye arányos hegy-völgy váltakozása, vízbősége, s kitűnő talaja által mindig kedves czélpontja volt a vándornépeknek, röviden ama népekről emlékszik, kik őseink előtt vonúltak át, illetőleg települnek e vidéken. Ezek a *markomannok* vagy *marahánok*, *hunnok*, *longobardok*, *avarok* s közvetlenül őseink előtt a *szlávok*. A II. czikk az ős- és barbárkori leletekről szól. Ámbár a megye az ős és barbárkor emlékeiben nem gazdag, két évi szorgalmas kutatás után több régészeti lelhely jött köztudomásra. Így 1874-ben a nyitrai várhegy észak-keleti oldalán földásás alkalmával majdnem félveder nagyságú, írla-agyag-allományú barna urna jött felszínre. A *vár alatti utcza* kövezeténél is találtak nehány eszközt, melyek közül egy érczeszköz, élelmes héber atyafiaink kezeibe jutott, egy bögre meg széttöretett. *Gerencséren* a véletlen folytán egy hamvvedret találtak, melyből azonban az otthelyi plébános alig menthetett meg valamit. Dr. Nagy József, egy zoborhegyi régi kardot ajándékozott. Érdekes tárgyakat szolgáltattak: *Vedrödi*, *Jeszenszky*, *divéki káplán* s az *üreghi plébános*. *Czabajon* kövésöt, *Galgóczon* bronzgyürűt találtak, valamint több helyütt római s másnemű pénzeket. Megemlítendő, hogy a megye terűlete rendszeresen átkutatva nem volt, s mind e leletek csak az egyesek buzgó tudomány-szeretetének köszönhetők. Az újabbkori leletekről czikkíró a III. közleményben emlékezik. Ezek fontosbjai a *szádoki* 1873-ban, a *zselkóczi* 1874-ben, (477 db. II. III. és IV. Ferdinánd korabeli denár és garas). Tavaly őszkor Pöstyén közelében a víz egy 25 db magyar és erdélyi aranyat tartalmazó bögrét mosott ki. A pénzek: I. Ferdinánd, Szapolyai, Miksa, I. Rudolf és II. Mátyás és Bethlen korából valók. Van ezeken kívül e leletben még 30 darab belga arany s mintegy 103 darab ezüstpénz, többnyire XVII.

századi kétforintosok s 19 darab Báthory Zsigmond-féle ezüst garas. Ugyanez időtájban *Pann* községben is értékes pénzleletre bukkantak, mely kevés kivétellel, a régészet nagy kárára nyomtalan elzüllött. Ezek az említésre méltó leletek. Óhajtjuk, hogy a czikkíró lelkes fölhívását a megyei emlékek összegyűjtésére, siker kísérje, s más megyék példájára, itt is régészeti egylet alakúljon.

— A Magyarországi Protestáns Egylet eddigelé túlnyomólag hittani munkákat adott ki. Azonban érezve, hogy a hittani kérdések mellett ideje volna a protestáns egyháztörténelem megírását is munkába venni, mert bár Lampetól Bauhofferig sok becses és figyelemre méltó adat és monographia jelent meg, de a tudomány mai színvonalán álló prot. egyháztörténelem még sincs. Megbízta tehát Szeremley Sámuelt egy ilyennek megírásával, ki arra vállalkozott is. A választás helyes volt, mert Szeremley irodalmunkban jó hangzású névvel bír, mint komoly és alapos író. S csakugyan első lépése is a mit tett, a választás helyessége mellett tanúskodik. Egy fölhívást tett közzé, melyben kifejti, hogy egy ily munkához sokak vállvetett működése kivántatik, még hozzá tevén, hogy ő számít a közönség vállvetett támogatására. »Azon hosszú és sajnos elhanyagoltatás után — úgymond — mely egyházaink történelmének egészen az utolsó évtizedekig sorsa volt, nincs más mód kipótolni az elmulasztottakat, mint köz-akarattal hozzá látni az adatgyűjtéshez, s félretéve az egyházi pártéletünkből és különczködéseinkből folyó idegenkedéseket, e ponton testvérileg kezet adni egymásnak s tettleg mutatni meg, hogy közös anyánkat, a sz. egyházat, melynek története egyenlő és azonos mindnyájunkra nézve, igazán szeretjük és megbecsüljük.« Fölhívja tehát a közönséget, különösen lelkész társait, kiknél az egyházi és iskolai életre vonatkozó történelmi adatok, ritkaságok vagy unicumok vannak a reformatio kezdetétől 1870 ig, értesítsék őt arróls lehetőleg közöljék vele, Hold-Mező-Vásárhelyen levő lelkészi hivatalához intézvén tudósításaikat.

— Korbuly Imre kolozsvári egyetemi tanár, ki »A báni méltóság« czimű pályanyertes művével, s »Magyar közjogá«-val máris szép nevet vívott ki, 35 éves korában f. é. martius 7-én elhunyt. Béke hamvaira!

— Az országos levéltárhoz a belügyminiszter: allevéltárnokká *Óváry Lipót* történetbuvárt nevezte ki.

— B. Orbán Balázs nagyterjedelmű és becses monographiájából, melyet a Székelyföldről írt, még nehány példány kapható: még pedig tetemesen leszállított áron. E hat kötetes munka bolti ára kötet-

lenül 24 ft volt, most kötve: 16 ftért megszerezhető. Díszes kiállításban számos képpel illustrálva jelent meg. Ki a regényes és gazdag multú Székelyfölddel meg akar ismerkedni, szerezze meg e munkát.

— Thaly Kálmán, a pozsonyi *Toldy-körben* jan. 30-án fényes közönség előtt tartott művelődéstörténeti szabad előadást a Rákóczi korról és martius 12-én másodszor is. Az előadás gyorsírói jegyzetek nyomán az ottani »Pozsonyvidéki Lapok« és »Ung. Grenzbote«-ban jelent meg.

— Előfizetési fölhivások. *Galgóczy Károly* »Pest-megye monographiájá«-ra hirdet előfizetést. E munkára az előfizetési pénz — 5 frt — Pest-megye alispánjához küldendő. Ifj. *Szinnyei József* »Irodalmunk története 1711—1772-ig« című munkájára 1 frttal előfizetést hírdetett. A pénz a szerzőhöz (Budapest, Egyetemi könyvtár) küldendő.

— Irodalmi újdonságok. A múlt hó folytán történetirodalmi könyvpiaczunkat túlnyomó részben Akadémiánk különböző bizottságai s illető szakosztálya, mely egyszerre négy értekezést tett közzé, láttak ugyan el újdonságokkal, azonban nehány érdekes mű azonkívül is látott világot. Ezek közül első sorban a Deák-irodalom kötötte le a figyelmet, s a vízáradások országos csapása sem volt képes azt elfordítni tőle. Pulszky jellemrajza, melyet társulatunkban olvasott föl, méltó pártfogásnak örvend, a Törs Kálmán által szerkesztett Deák-Album versenytársait megelőző megjelenésével s nehány érdekes czikkével biztosított magának kelendőséget. Mi valóban óhajtandónak tartjuk, hogy minden a Deák életére vonatkozó s bármily csekélynek látszó jellemrajz közzé tétessék: a jövendő történetírás hasznára, s e részben az ily adattal rendelkezők Salamon czikkét mintául vehetik.

Egy fontos politicai kérdés: a királyföld rendezése, egy nagyobb történeti háttérrel bíró politicai munkát hozott létre. Ez „A királyföldi viszonyok ismertetése“ *Jakab Elektől.* Ez második részét képezi szerző hasonczímű 1871-ben megjelent művének, anélkül azonban, hogy annak bármi részben is folytatása volna. S maga is két nagyobb részből áll. Az elsőben a királyföldi viszonyokat illetőleg megjelent hírlapi czikkeit, melyeket egyes kérdések fölmerülése alkalmából írt, gyüjtötte a másodikban Löhernek hírhedt művét »Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Siebenbürgen« czáfolja. Hogy mennyiben vehetik hasznát politicusaink Jakab művének s az abban elhintett eszméknek, ezt az ő dolgok megbírálni: a mi közlönyünk politicai fejtegetések bírálatába nem bocsátkozik. A mi föladatunk kimondani, hogy ő nagy törté-

nettudományi apparatussal rendelkezett müve megírása közül, hogy igen sok eddig nem ismert történeti adatot hozott napfényre, több homályos kérdést tisztázott: szóval oly munkát, melyből az, kit e fontos kérdés érdekel, tájékozást szerezhet magának, Jakab kizárólag praegnans magyar szempontból írta művét — s ha ebben a legmerevebb álláspontot foglalja is el, még sem szárnyalta túl, sőt utól sem érte a Löher-féle modort. Az úgy kezdett polemiákat mint Löher és társai tették, nem szokás selyem kesztyűvel folytatni, kivált ha egyszerre annyi addig nem ismert új adattal támogattatja állításait: s a ki Jakab könyvéből igyekszik szerezni, minden esetre helyesebb kútfőt használ, mint a milyen Löher úr nyújt.

Egy irodalom-történeti tanúlmány is fekszik előttünk: »A két Kisfaludy« *Szana Tamástól.* Nem az adatok újdonságára van fektetve a fősúly: alig van benne valami mit Toldytól ne tudnánk. Inkább arra van számítva e műben, hogy a nagyobb közönségben is érdeklődést keltsen irodalmi emlkedésünk két kiváló tehetsége iránt. Így egymás mellé állítva a két Kisfaludy mintegy önkénytelenül felkölti az olvasásban a párhuzamot a régi nemzeti világ utolsó dalnoka s az új eszmék előharczosa közt, s tán nem is ártott volna mélyebbre ható kutatásokkal vonni meg e párhuzamot — azonban így is a mint van, díszes kiállításával, igen csinos földolgozásával szolgálatot tesz irodalom történetünk egy nevezetes korszakának, melynek emlékezetét nyujtja.

A harmadik előttünk fekvő mű az »Adatok Zalamegye történetéhez« czímü, *Bátorfi Lajos* által szerkesztett vállalat első kötetének 2-ik füzete. Nagy részét egy érdekes monographia tölté be »Felső-Örs és prépostsága« *Mórocza Dánieltől.* Egy halmaz eddig nem ismert s ezen prépostságra vonatkozó okmány van összefüzve: s köztük va oban igen sok érdekes és egy magyar 1517-ből. Mórocza úr, hol szükségesnek látja bírálati észrevételeket is közöl a beleszőtt okmányokrúl, a helynevek magyarázatába ereszkedik, de eredeti czélját sohasem téveszti szem elől s monographiája mindig becses történeti kútfő marad. Óhajtandó, hogy a vállalat nemcsak a megyében, hanem azon kívül kellő is pártfogásban részesüljön.

A Magyarországi Régészeti Emlékek II-ik kötetének II-ik része is megjelent: »A bécsi 1873. évi világtárlatnak Magyarországi kedvelőinek Régészeti osztálya.« Nagy folio 10 táblával s 277 fametszettel. Eddigelé öt rész jelent meg: melyek együtt hallatlan olcsó áron 30 ft helyett 20 ftért szerezhetők meg Knoll Károly akad. könyvárúsnál.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— VETERA MONUMENTA SLAVORUM MERIDIONALIUM historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta et collecta ab Augustino Theiner. Tom. II. A Clemente VII. usque ad Pium VII. (1524—1800). Kiadja a Délszláv Akadémia. Zágráb, 1875. Ívrét 346 l. Ára (?)

— DEÁK FERENCZ EMLÉKEZETE. Szerkeszti *Törs Kálmán*. Budapest, Deutsch testv. 1876. 8-r. 236 l. Ára 3 frt.

— MAGYARORSZÁG HELYRAJZI TÖRTÉNETE, főtekintettel az egyházi intézetekre; írta *Rupp Jakab*. 3-ik kötet. Budapest, 1876. A M. t. Akad. k.-h. 4-r. 1 ft. 80 kr.

— A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZRA vonatkozó összes országos törvények. Történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel, közre bocsátja *Beöthy Zsigmond*. Budapest, 1876. Tettey 4-r. 154 l. Ára 1 frt 50 kr.

— VISSZAPILLANTÁS az előbbi magy. kir. Curiának 1724—1769-ik működésére *Wenzel Gusztáv*-tól. Budapest, 1875. A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala. 4-r. 132 l. Ára 80 kr. (A II. osztály Értekezései közt.)

— A MODERN FESTŐ-MŰVÉSZETRŐL, különös tekintettel a magyar históriai festészetre, írta *Hollós László*. Budapest, Tettey. 1876. 4-r. 40 l. Ára 40 k.

— A SZÖRÉNY-VÁRMEGYEI HAJDANI OLÁH KERÜLETEK. *Pesty Frigyestől*. Budapest, 1876. A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala. 8-r. 84 l. Ára 40 kr.

— A KÉT KISFALUDY. Írta *Szana Tamás*. Budapest, 1876. Aigner Lajos. 8-rét. 160 l. Ára 1 frt 50 kr.

— DEJINY POČIATKOV TERAJŠIEHO UHORSKA. (Magyarország kezdetének története.) Sostavil: Fr. V. Sasinek. Térképpel. Szakolcza, 1868. Ára 1 frt 20 kr.

— DEJINY KRÁĽOVSTVA UHORSKÉHO. (A magyar királyság történelme.) Sostavil: Fr. V. Sasinek. Beszterczebánya, 1869—70. Első rész: ára 1 frt 50 kr. A második rész (első és második füzet) ára 1 frt 30 kr. A második résznek harmadik — egyszersmind utolsó — füzete sajtó alatt van. Kapható: *Turócz-Sz.-Mártonban* a szerzőnél; Besztercebányán Krčméry Jenő könyvkereskedőnél.

MAGYARORSZÁG
ETHNOGRAPHIAI KÉPE A FRANK-NÉMET URALKODÁS KORÁBAN.

I. Nagy-Károly 803-ban Avarországnak ura lőn. Még az avar háború folytában, 797-ben, a liburniai és dalmatiai szláv lakosokat meg a horvátságot hódíttatá meg Erik friauli (forojuliumi) kormányzó által, s midőn ez két év múlva egy Tersat nevű liburniai város ostrománál (a mai Fiume környékén) elesett, utódja Kodolak is folytatá a frank hódítást. A Száva és Dráva közti földet, különösen a régi Sirmiumot, a görögök azután *frank vidék*-nek (Franco-chorium) nevezék. Mintha Károly a római imperatorok politicáját követné, birodalmának keleti határát ő sem terjeszté tovább a Dunánál, tehát a régi Pannoniánál. — A nyugati Duna bal partján, a hajdani markománok és kvádok földjén, régen, mint tudjuk cseh és morva szlávok terjedtek volt el, kik most N.-Károly győzelmei által szintén kiszabadúlának az avar uralkodásból. Viszonyukat N.-Károlyhoz nem lehet tudnunk, midőn ez az avarok ellen készült; csak azt látjuk, hogy seregének azon része, mely a Duna bal partján vonúlt az ellenségre, a csehség és morvaság földjén jő és megyen vissza. [1]) Nyilván tehát kész vala e lakosság segíteni N.-Károlyt az avarok ellen Ekkor csakis *Beehaim*-ot említi meg a forrás: a *morva* név legelőször 822-ben hallik a nyugati íróknál, [2]) mi legvilágosabb ta-

[1]) Per Beehaimos, via qua venerant, reverti praecepit (Carolus), mond Eginhart, ad ann. 791.

[2]) Dudik, Maehrens allgem. Geschichte, Brünn, 1860. I. 82.

núság arra, hogy azon időben a mai Cseh- és Morvaország még nagyon kis helyet foglalt el az események sorában, talán épen az avar uralkodás miatt. De az avarok legyőzése után ez a lakosság is Nagy-Károly fő hatóságát tisztelé. Nem tudni, meddig terjeszkedék keletre e lakosság; a mai Kárpáti népség csak Szepességig szlovák, s még kérdés, utódja-e a régi morvainak?

A császár e birodalma új részeit biztosítandó, márkákat, azaz: véghelyi területeket vagyis bánságokat állíta föl, még pedig kettőt: a *keletit* és *délit*. A keleti (im Ostlande) alá tartoztak a Drávától északra fekvő Alsó-Pannonia, egész Felső-Pannonia és a tulajdonképi Keleti tartomány, melynek neve sokkal utóbb Austria lesz. Fő helye, N.-Károly idejében, *Lauriacum* (Lorch). A déli bánság a *Friauli* volt, mely alá Friaul (Forojulium) maga, Liburnia, Istria, Dalmatiának frank része, a Száva-Dráva közti Alsó-Pannonia és Karintia tartoztak, ez utolsó pedig Stiriának nyugati részéből, Krajnából, és Tirolisnak keleti részéből áll vala. Fő helye *Aquileja*. Mindenik bánság több megyére és al-megyére oszlott. A bánságnak hadi és igazgatási kormányzója a *bán*, vagy márka-gróf volt, kit latinúl dux-nak neveznek vala; a báni megye (Gau és Untergau) kormányzója az *ispán* (Gaugraf) [1]). Egyébiránt a Frank birodalom Károlynak legközelebb utódjai alatt mindjárt folytonos osztozkodásnak lévén kitéve, a márkaságokat vagy bánságokat is és al-osztályaikat örökös változásban találjuk.

N.-Károly az igazgatást és védelmet a bánokra bízván, meghagyá eleinte az alávetett népek saját fejedelmeit, tehát a dunamelléki avarok khagánjait is, természetesen az illető bánnak fölügyelete alatt. Ez által könnyebben simúlának az új rendhez a szokatlanok. A morva nép főembereinek neveit nem halljuk ugyan

---

Vor allem muss ich bemerken, dass der Name Mähren nicht früher als 822 n. Chr. als solcher in der Geschichte erscheint.

[1]) Markgrafschaft a magyar politicai nyelven *bánság*, azaz: véghely = márka, *die Mark*, *Marche*. A markgraf tehát *bán*, latinúl dux, németül *herzog*. Ez a magyarban *herczeg* ugyan, de nálunk csak méltóság-név, mint a *gróf* (graf) is, latinúl *comes*, a minek az *ispán* felel meg.

még: de azt olvassuk, hogy a szlávok a Dunán inneni avarokat bántogatják. Mert már 805-ben panaszszal járúl a khagán a császárhoz s kéri, engedné meg, hogy népével együtt *Sabaria* és *Carnuntum* közt foglaljon lakást, mivelhogy régi lakhelyeiken nem maradhatnak a szlávok miatt. A panaszló khagán keresztyén, és Theodor nevű. A császár kegyelmesen fogadja, kérését teljesíti és megajándékozva ereszti vissza. Haza térte után mindjárt meghalván Theodor, mást tesznek khagánná, ki főbb emberei közűl egy követet küld a császárhoz azon kéréssel, hogy adja meg neki a régi méltóságot, melyet a khagán a hunoknál (avaroknál) bírt volt. Károly ezt is megteszi, parancsolván, hogy a khagán az egész méltóságot az avarok régi szokása szerint bírja. [1]) Úgy látszik, ez új khagán keresztelkedett meg a Fischa folyóban 805-ben, Ábrahám nevet kapván a keresztségben.[2]) Figyelemre méltó körűlmény, hogy ezek az avarok a Duna bal partjáról költöztek a Duna jobb partjára. E földrész tehát N.-Károlynak 796-ki táborozása által pusztává lett, azért telepíthetének most más avarokat oda. Nemcsak N.-Károly idejében, hanem azután is a táborozás vagy hadakozás iszonyú pusztítással jára, mit a német nyelv is világosan azzal bizonyít, hogy a hadjárást és pusztítást egy szóval fejezi ki: *Heer* (had, sereg) és *Verheerung* (pusztítás). Egyébiránt emlékezünk, hogy a Sabaria és Carnuntum közti vidék már egyszer boio-k pusztája volt.

Az áttelepítés, úgy látszik, nem szüntette meg az avarok és szlávok közti viszálkodásokat, mert a császár 811-ben azok lecsöndesítésére hadsereget vala kénytelen oda küldeni. [3]) A sereg vezérei mit tőnek, nem tudjuk, talán a végeldöntést a császárra hagyták, mert ugyanezen évről azt olvassuk, hogy a khagán és tudun meg más előkelők (primores) s a szlávok főnökei, kiket a Pannoniába küldött sereg vezérei oda rendeltek volt, Aachenben

[1]) Einhard ad ann. 805. »Cujus precibus imperator assensum praebuit, et summam totius regni juxta priscum eorum ritum Caganum habere praecepit.«

[2]) 805. Abraham Caganus baptizatus est super Fiskaha. Dümmlernél, Pilgrim von Passau, a 154. lapon.

[3]) Alterum (exercitum) in Pannonios (misit) ad controversias Hunorum et Sclavorum sopiendas. Einhard ad ann. 811.

(Aquis) várák meg a császár eljövetelét. Ez alkalommal találjuk utoljára a *tudun* nevet. Az avarok némi önállása még ezután is tart egy darabig, mert a 822-ben Frankfurtban tartott országgyűlésen avar követek is jelennek meg Jámbor Lajos (N.-Károly fia) előtt ajándékokkal, mint az adózó népek részéről szokás vala. [1]) Ez az utolsó avar követség, melyet az évkönyvek említenek. Hihető, hogy ez idő után nem vala többé avar khagán, talán mert a megtérített avarok igazgatására nem kellett már. Akkor bizonyosan mind keresztyének és földmívelők valának az avarok, s fizeték a tizedet is, úgy mint mások, tehát okvetetlenül egyházaik is voltak, úgy mint másoknak: de a kétséges *Vetvár*-on kívül, melyről utóbb lesz szó, semmi avar helység-nevet nem tudunk; pedig területöket a híres Verduni osztály-szerződésben is 844-ben *Avar*, azaz: *Hun* országnak nevezik, s e név szinte a IX. század végéig marad meg. [2])

Alsó Pannonia még jobban elpusztúlt az avar háborúban. Ott az avar nemesség mind elveszett; a mi kevés avar köznép megmaradt, az természetesen a királynak fizetendő adóért mívelé

---

[1]) In quo conventu omnium orientalium Sclavorum . . . . . et in Pannonia residentium Avarum legationes cum muneribus ad se directos audivit. Ad ann. 822.

[2]) A Verduni szerződést Jámbor Lajosnak három fia: Lothar, (Német) Lajos és Károly köték. Lajosnak juta Noricum, Alemannia, Thuringia, Austrasia, Saxonia és az *avarok és hunok országa*. (Engel, Geschichte des alten Pannoniens, a 269. lap.) Itt tehát ezen nevezet alá a keleti bánság (Ostmark) és Pannonia van foglalva, »wie denn diese Gegenden nach ihren ehemaligen Beherrschern noch bis gegen das Ende des neunten Jahrhunderts häufig Hunnien oder Avarien genannt wurden.« Dümmler, Geschichte d. Ostfrank. Reichs, I. 30. Az oklevelekben, melyek »in terra Avarorum« tesznek adományokat, ilyen helynevek fordúlnak elő: *Litaha*, *Vuahova*, *Bohbach*, *Ahornic*, *Kirchbach* stb. »in terra Hunnorum«: *Zeizzinmur*, *Tresma*, *Vuachova*, *Pelagum*, *Nardiuum*, *Asbach*, *Vuolesvuanch*, *Erlafa* stb. Fejér, Codex Diplom. Jámbor Lajos, 823—830—836-ik évbeli okleveleiben. Ezen nevek közt világosak a németek, s a melyek nem világosak (legalább előttem), mint: *Vuahova*, vagy *Vuachova*, *Pelagum*, *Vuolesvuanch* stb. vajjon avar nevek-e?

földjét, még 870 tájon is. [1]) A bajor németek és karantán szlávok tetszés szerint foglalgatának földeket; legserényebbek valának a bajor kolostorok. A császár azután meg-megerősítgeté a foglalásokat. »Nagy apánk, Károly úr, megengedé, hogy az egyházi tulajdonok nevelésére földeket foglaljanak Pannoniában és bírjanak; mi tudomásunk szerint sok helyütt meg is történt,« így szól Német Lajosnak egy adomány-levele. [2]) A lakosok tehát akár németék, akár szlávok, többnyire újonnan beköltözöttek valának, mert az avarok közt élt szlávok csakúgy elpusztúltak a háborúban mint magok az avarok. Az új lakosoknál hamar különbség tünék föl; a németek, különösen az urak és egyházak, szolgáknak kezdék nézni a szlávokat, ezek *skláv* nemzeti nevök németül *szolgát* jelentvén. Már Jámbor Lajos egyik adomány-levelében 828-ból, mely Kremsmünsternek szól, a *skláv* (szláv) egyenesen szolgát teszen. [3])

A déli bánságban Erik után Kodolák parancsola (799—819), Kodolák után Baldrik, kit a keleti bánnal, Gerolddal, együtt az évkönyv az avar véghely őrzőjének nevez. [4]) Kodolák bizonyosan kelleténél erősebben bánván, a Száva-Dráva közti szlávokkal, ezeknek főnöke Liudevit, ki Sziszeken (Siscia) lakik vala, föllázada. Jámbor Lajos, N.-Károly utódja, 820-ban tehát hadat indíta ellene. A dalmatiai horvát Borna hű lévén a frankokhoz, Liudevit lázadása sikertelen marada, sőt magát is, Bornának egyik rokona megölé 823-ban. Liudevit utódja Ratimir vagy Ratimar lőn, kivel utóbb találkozunk. Sőt nemcsak a horvátok, hanem a Timok mellékiek (timocsánok) és más szláv népségek is az alsó Dunánál a frank uralkodás alá vágyának, mi

---

[1]) Eos autem qui obediebant fidei et baptismum sunt consecuti, tributarios fecerunt regum, et terram quam possident residui adhuc pro tributo regis retinent usque in hodiernum diem. Conversio Bagoariorum et Carantanorum, 3.

[2]) Büdinger, Österr. Geschichte, a 140. lapon.

[3]) Territorium — quod usque modo *servi* vel *Sklavi* ejusdem Monasterii ad censum tenuerunt. Büdinger, Österr. Geschichte, 162. lapon, 2. jegyz.

[4]) Avarici limitis Custodes (Baldrich és Gerold). Einhard a 826-ik évre.

háborút támasztott a frankko és bolgárok között.— Ekkor tudniillik a Dráva és Száva közti csúcs Singidunumig, a bolgár-szlávok által úgynevezett Belgrádig, határpont vala a frank birodalom és a bolgárság közt.

II. Tudjuk, hogy a bolgár Kubrat negyedik fia hadastúl Pannoniába vonúlt s itt maradt az avar khagán alatt. Theophanes, kitől ezt a történetet megtudjuk, így beszéli el: Ketten a Kubrat fiai közúl az Ister vagy Danuvis folyón általkelvén, egyike Avariának Pannoniájában az avar khagán alá rendelé magát, másika Italiába költözék stb. [1]) Ezt Engel így érti, hogy a negyedik Kubratfi Pannoniában maradt mint avar alattvaló, de a *Tisza és Maros mellékei* lettek fő tanyája, hol is az ott lakó szlávokon uralkodék, sőt hátát biztositandó, azokat a Dunáról el s Felső-Magyarország hegyei közé telepité. [2]) Íme, mond Engel, Magyarország történelmének új fejezetét találtam meg, t. i. a *Tiszai Bolgárságot* (das Theis-Bulgarien [3]) Ámde mind ebből egy szó sincs Theophanesben. Minthogy ez iró († 817.) Avariának Pannoniáját ily világosan kitűnteti, [4]) nem szabad azt Avariának Daciájára érteni. Hogy akkor a Tisza és Maros mellékein szlávok is lehettek már, azt Theophanes helyéből se állitani, se tagadni nem lehet; de hogy a Kubratfi azokat a Kárpátok közé telepitette, azt világosan Engel toldja hozzá. Mind a mellett az ő fölfedezését megtartják az irók. Schafarik eleinte ugyan még gyengíti némileg, azt mondván, hogy a negyedik Kubratfi Pannoniában az avar kán alá adta magát, s *úgy látszik*, a Tisza és Maros mellékein telepedett le [5]); de utóbb határozottabban állít, és nagyon kikerekíti Bolgárországot, mint legitt látni fogjuk. Dudik már bizonyosnak véli, hogy

[1]) Theophanes, Bonni kiadás 546—549. lapjain.

[2]) Engel, Geschichte des alten Pannoniens u. der Bulgarei. 4_0 Halle, 1767, a 263. lapon.

[3]) U. o. a 314. lapon.

[4]) Ὁ μέν εἰς Πανωνίαν τῆς Ἀβαρίας ὑποταγεὶς χαγάνῳ τῶν Ἀβάρων ἔμειν ἐκεῖ μετὰ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ.

[5]) Der Vierte zog mit seinem Volke nach Pannonien, unterwarf sich dem Avaren-Chan, und siedelte sich, *wie es scheint*, in der Nähe der Theiss u. Marosch an. Slavische Alterth. II, 163.

a bolgároknak egy csapatja (horde) a Tiszán túlra jutott s az ott lakó avarok alá vetette magát. [1])

Az avar birodalom fölbomolván a legyőzött avarok közül bizonyosan sokan a bolgárokhoz menekülének, a kiken akkor *Krumus* vagy *Kremus* (803—815) uralkodik vala, mert ennek utolsó hadjáratában Konstantinápoly ellen (814-ben) a serege bolgárok-, avarok- és mindenféle szlávokból álla. [2]) Engel fölfogása szerint, a frank győzelem 798-ban az avar birodalomra nézve utolsó halálos döfés, a tiszai Bolgár birodalomra nézve pedig életre szólítás vala. Mert azt hiszi, hogy Kremus a tiszai bolgárokon uralkodék, ki azután Krumus néven a thraciai bolgárságnak is ura lőn [3]). Kremus tehát a frank győzelemig alattvalója, azután pedig ura a tiszai avaroknak — így látja Engel a dolgot. De hol vette azt, nem tudom, maga pedig nem mondja meg. A byzantinus forrásokból csak annyit tudunk, hogy Czerigos után Kardamus bolgár fejedelem tizenöt évig (785—800 hadakozék a konstantinápolyi császárokkal; s Kardamus után Krumus vagy Kremus következék. Mind ezek pedig folyvást a Dunán túli Bolgárországból intézik a hadakozást. Schafarik az Engel megtalálta tiszai Bolgárországot elfogadván, tehát forrásra nem hivatkozván, írja: »Krumus uralkodása keleti Magyarországra és Oláhországra is kiterjedt. Oláhország *valószínűleg* elejétől fogva tartozott a bolgár birodalomhoz: a keleti és déli Magyarország pedig csak az avar khánság megsemmisítése után (798-ban) került a bolgárokhoz. *Valószínű,* hogy az avar birodalom megbuktával a tiszai bolgárok is testvéreikhez, a Dunán túli bolgárokhoz, csatlakoztak, s ez által a bolgár birodalom Pestig, a Mátra és Kárpát hegyekig bővült ki. [4]) — Ezen alaptalan föltevéshez képest magyarázza Schafarik azután a következő tényeket is. Krumus a Fekete-tenger melletti Debelos várost kivíván 811-ben, annak lakosságát és püspökjét *más vidékre* (in aliam regionem) telepíté, azaz: úgymond Schafarik, Ma-

[1]) Dudik, Maehrens Allg. Geschichte. Brünn, 1860. I, 98.

[2]) Stritter, II, 561, Crumus ingentem exercitum coegit, Avaresque et ex Sclaviniis cunctis ingentes copias collegit.

[3]) Engel, Geschichte des alt. Pannoniens. A 324. l.

[4]) Schafarik, Slav. II. 173.

gyarországba. [1]) Pedig a Fekete-tenger melletti városról lévén szó arra, hogy *a más vidék* miért legyen Magyarország, nincsen ok. — 813-ban Krumus Drinápolyt (Adrianopolis) megvévén tömérdek foglyot szállita az Isteren túli Bulgáriába, [2]) tehát, úgymond Sch. Magyarországba: pedig Drinápoly fekvéséhez képest az Isteren túli Bulgária a mai Oláhország. Hozzá teszi még Sch. »Annyi keresztyénnek betelepítése, kik közt bizonyosan papok is valának, nagyon előmozdítá a kereszténységet Bolgárországban,« [3]) nem vevén észre, hogy ezt maga is a Dunán túli, azaz: valóságos Bolgárországra érti, a mely nem sokára keresztyénné lesz, holott a képzelt tiszai Bolgárország keresztyénségéről senki sem tud valamit. Erről a Tiszai Bolgárságról Dümmler is imígy szól: Egyből-másból következtetni lehet, hogy a bolgárok, saját országukon kívül, mely róluk neveztetik, a Duna bal partján a régi Daciát is elfoglalták, tehát az avar örökségnek legnagyobb részét eltulajdonították magoknak. [4]) Láttuk pedig, hogy miből nem lehet azt következtetni.

Legújabban is egy író megemlíti a tiszai bolgárokat, a magyarok félelmességét avval tüntetvén ki, hogy a *tiszai hatalmas bolgárok is kénytelenek valának* nekik mint uraiknak engedelmeskedni, — s támogatásúl Constantinus Porphyrogenitus munkájára (De administrando imperio 13. 38. 40.) hivatkozik. [5]) De az író vagy nagyon csalatkozik, vagy nem is olvasta az idézett forrást, a melyben a *Fekete Bulgariárúl* (μαῦρα Βουλγαρία), t. i. a Volga mellékiről van szó, a melybe a roszok be szoktak vala csapni. A tiszai bolgárságot Constantinus sehol egy szóval sem említi meg.

Valóban érdemes utána járnunk, Engellel mi magyaráztatta meg így Theophanes idézett helyét? — mert a többi

[1]) Slav. Alterth. II. 174.

[2]) Εἰς Βουλγαρίαν ἐκειθεν τοῦ Ἴστρου ποταμοῦ = az Isteren túli Bulgariába, mi a mai Oláhország, nem a Tiszamelléki Magyarország.

[3]) Sch. u. o. II. 174.

[4]) Dümmler, Ostfraenkisches Reich. Berlin, 1862. I. 35.

[5]) Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die das Landjetzt bewohnenden Nationen. Von Friedr. Müller. Landau, 1875. A 16. lapon és a 111. lapnak 18. jegyzetében.

valamennyi író csak Engel és Schafarik után jár. *Az oláhok mai létét a Tiszán túli részeken.* »A byzantinusok, úgymond ő, az új telepítési helyeket az Isteren túli Bolgárországba, azaz: a *Tisza mellékre* teszik. Azt hiszem, nem csalatkozom, ha azt tartom, hogy ekképen számos román-dák ember — a kik Drinápoly körül és egyebütt Thraciában laktak — Magyarországra és Erdélybe jutott, s hogy ezektől a gyarmatoktól származnak a mai oláhok mind Magyar-, mind Erdélyországban.« [1]) Ámde ezt maga az oláh nyelv megczáfolja,mely csak a Dunán túli bolgárok elszlávosodása és megtérítése után alakúlt meg ott, s azért azoktól a cyrill írást is elfogadta. Ha a Krumus által idetelepített román-dákok volnának oláhaink elődjei, ezek nemcsak a latin írást megtartják, hanem kivált Erdélyben, a római hagyományokat is megújítják és folytatják — minek pedig sehol egy szikrányi nyoma sincs.

Minek van tehát történelmi bizonyítéka a byzantinus évkönyvekben? — mert a nyugati írók odáig nem érnek még —. Annak, hogy a VII. század középen Pannoniában, azaz (nekünk) a Dunán túli Magyarországon telepedtek le bolgárok az avar hatóság alatt és avarok között, a kikkel azután tökéletesen összeolvadtak; mert a Nagy-Károly hódítása idejében sehol sem tűnnek elő. Annak is van történelmi bizonyítéka, hogy a bolgárok nem a Tisza mellékeire,hanem a mai Oláhországba hurczolták görög-római foglyaikat. »Theophilus napjaiban Kordyles vala kormányzó Macedoniában. Ez fiát Vardast hagyván a macedon foglyok közt a Dunán túlon (a mai Oláhországban), maga Konstantinápolyba ment szándékát közölni a császárral a foglyok kiszabadítására. Akkor Krumus fia, Valdimer, vala bolgár fejedelem. A bolgárok meg akarván akadályozni a foglyok hazavitelét, az *ungrok*-hoz folyamodának segítségért. Azon közben Konstantinápolyból elérkezének a hajók a *foglyokért* (tehát a tengerről a Dunába a mai Oláhország keleti részéhez jöttek a hajók). De a *hunok* hirtelen ott termének nagy számmal, s kijelenték, hogy a merre tetszik, elmehetnek a maczedonok, ha ott hagyják, a mijök van. Erre rá nem állhatván a maczedonok, fegyverre kapnak s előzik a *turko-*

[1]) Engel, Geschichte des alten Pannoniens stb. 279. lapon.

kat. [1]) Ez 836-ban történt. Ebből látjuk, hogy a maczedon foglyok csakugyan a mai Oláhországba voltak elhurczolva, a honnan hajókon a Dunán és tengeren akartak haza menekülni. Bátran föltehetjük tehát, hogy a bolgárok másszor is oda vitték foglyaikat, mi közelebb esett hozzájok, s hova mindég szabad vala a közlekedés: holott a Tisza felé utjokat a szerbek is állhatták egyszer-másszor, mint nyugati határosaik. Egyébiránt az idézett helyet azért is hoztam elő szórúl szóra, mert abban először fordúlnak elő a magyarok mind a három: *unger, hun* és *turk* néven, a melyeken a byzantinusok nevezgetik.

Valóban történelmi bizonyossággal nem tudunk semmit arról, mi a Tiszán túl és Erdélyben a frank-német uralkodás korában történt. A helynevekből azonban világossá lesz, hogy azokat a részeket szláv lakosság lepte be lassankint és észrevétlenül. Legnagyobb figyelemre méltó, hogy a római helynevekből egy sem maradt meg egész Daciában, mi döntő bizonyítéka a római hagyomány teljes megszakadtának. Ez továbbá azt is bizonyítja, hogy a római vagy latinúl beszélő lakosság, melyet Aurelianus el nem takarított volna, a következő gótok, hunok, gepidák, avarok idejében egészen megváltozott, legkisebb emlékezetét sem őrizvén meg a római kornak, s ennek számos emlékeit némán bámúlván meg és némáknak hagyván. A római kort megelőzött dák nevek sem éledtek föl többé, a mi hasonlóképen döntő bizonyíték arra, hogy a dákságnak is minden gondolható következése megszűnt a római kor után. A gyönyörű Retyezát alján a dák *Sarmizegetusának* és római *Ulpia Trajanának* romjain lévő mai Gredistye szláv és Várhely magyar nevű falunak oláh lakossága, mely kertjét a római kő- és tégla darabokkal rakosgatja körűl, s disznainak római mozaikból csinál vályut, melynek fiatalsága a római amphitheatrum begyepesedett falain játszadozik, fölötte sokat mondó és bizonyító ethnographiai tanúság, mennyire megváltoztak Daciának eredeti lakosai. A dák lakosság a *Sarmizegetusa* nevet, a római az *Ulpia Trajana* nevet folytatta volna: a *Gredistye* név csak szlávoktól eredhet, a kik

[1]) Leo Grammaticus, Bonni kiadás 233. 234-dik lapján. Leo Grammaticus történetírása 1013-ig ír, ő tehát szent Istvánunk kortársa.

sem a dákról, sem a rómairól nem tudnak vala semmit; a mai oláh lakosság pedig a szlávoktól vette a Gredistyét. — Ezen kitérés után, melyet a tiszai képzelt bolgárság miatt tettünk, ott kezdjük megint az előadást, a hol elhagytuk.

Láttuk, hogy nemcsak a horvátok, hanem a Timok (Szerbia és Bulgaria közti határ) folyó mellékiek, a bodriczek és kucsánok is a bolgároktól elszakadván, a frankokhoz csatlakozának 818-ban. [1]) Az ott említett Borna is a bolgároktól költözött volt kucsánjaival együtt a horvátok közé a frankok közelébe. [2]) A bolgárok fejedelme, Mortagon vagy Omortag, vissza akará szerezni az elpártoltakat: ezek tehát 822-ben és 824-ben Jámbor Lajos császárhoz folyamodának segítségért. Követek is járának a császár és a bolgárok közt 824. meg 826-ban, de nem sikerűlvén az egyezség, 827-ben általcsapnak a Dráván Pannoniába a bolgárok, s elűzik a frank tiszteket. Ezért Balderiket, Kodolak utódját, kitéteti ugyan hivatalából a császár 828-ban, de a bolgárok nem tágítanak néhány évig. Mégis *Ratimir* vagy *Ratimar*, Liudevit utódja, függetlenné lesz a bolgároktól 836 táján, s mind a szlávok, mind a bolgárok jó viszonyban vannak Német Lajossal (Jámbor Lajos fiával) 842- és 852-ben. Mortagonnak második utódja Bogoris vagy Boris keresztyénné válván 859-ben — ezentúl Mihály a neve — új viszony fejlődik a bolgárok és frank-németek között. Az eddigi történetek a Száva-Dráva mentében, tehát Pannoniában, nem pedig Daciában, estek meg.

III. A hódító rómaiak a magok állami és társadalmi rendjét vitték meg a hódolt népeknek, a melyek azután többé-kevésbé el is rómaiasodának. A hódító franknak nem vala civilisátiója; utánozá a rómait, a mennyire képes volt, de terjesztő a keresztyén hitet. Hódítása tehát hítterjesztéssel együtt jára mind a szlávok, mind az avarok ellen. Ezek régi határosai a bajorok — bagoaro-k, bavuarok — valának mint tudjuk; a bajorokhoz pedig a keresztyénség a frank hódítás előtt érkezett volt. Theoto fejedelem idejében, 696 táján, Szent-Hruodbert (Rupert), vorma-

[1]) Schafarik, II. 175.
[2]) U. o. II. 2. 11.

tiai püspök, kezdé nálok a keresztyén hitet terjeszteni, s hallván, hogy az Ivar (most Salzach) folyó mellett Juvavumban igen szép régi épületek volnának, (Noricumban is tökéletesen megszakadt a római hagyomány) s a helyet személyesen megvizsgálván, azt magának a fejedelem által megadatá. Ott épite Szent-Péter nevére egyházat s alapitá a juvavumi, vagy salzburgi püspökséget. Midőn 796-ban Nagy-Károly fia Pippin, a Dunán túli Avariát a Rábától fogva a Dráváig meghódította, »a neki adott hatalom szerint a hun és szláv népet Arno juvavumi püspök gondja és tanítása alá bizá, míg atyja maga fogna intézkedni«, így szól a forrás. [1]) Károly 803-ban Bajorországba jövén, Salzburgban megerősité fiának adományát s megmásithatlanná tevé. [2]) A salzburgi Arno tehát Paulinussal, az aquilejai püspökkel, vetekedve térítgeté az avarokat és szlávokat. A salzburgi és aquilejai egyházi megyék közti határ a Dráva lett; [3]) kelet felé mind a két püspökség a frank birodalom határáig terjede, t. i. a Dunáig, a hol beléje a Dráva és Száva szakadnak. De az úgynevezett frank vidéken Sirmium, Pannoniának régi fővárosa, nem élede föl, jóllehet a IV. században püspöki, s mint tudjuk, gyakran császári szék is volt, miért is a sirmiumi püspök illyricumi metropolitaságra törekedék. Azon időben jelentősége annál nagyobb lőn, mert sz. Andronicust, Pál apostol társát, hiszik vala Sirmium első püspökjének. De miután a hunok elfoglalták a várost Attila alatt, s némi újulás után ismét a gepidák s végre 582. Baján hatalmába kerűlt — a mikor a lakosok, tehát a püspök is, elhagyták a várost — ez nem bírt többé föltámadni. [4])

---

[1]) Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Pertznél Scriptores XI.

[2]) Conversio Bagoar. 6.

[3]) Provinciam Carantanam ita inter eos dividere jussimus, ut Dravus fluvius, qui per mediam illam provinciam currit, terminus ambarum dioecesium esset; et a ripa australi ad Aquilegiensis ecclesiae rectorem, ab aquilonari vero ripa ad Juvavensis ecclesiae Praesulem ipsius provinciae pertineret, — mondja N.-Károly 812-diki oklevelében. Fejér, Codex Diplom. I. 154.

[4]) A sirmiumi püspökségre nézve lásd: Die Pannonische Legende vom heiligen Methodius. Dümmler Ernőtől. Az Archiv für Kunde österr. Geschitchtsquellen. XIII. köt. 185—187. lapjain.

A salzburgi püspökség Nagy-Károly idejében érsekséggé lőn; közte és a passaui püspökség között a Rába folyót tevék határrá 829-ben. [1]) A salzburgi egyházmegye tehát Avariában vagy Alsó-Pannoniában a Rábától a Drávaig terjede: a passaui pedig magába foglalá a Rába nyugat-északi partjától kezdve a Dunán túli Magyarország azon nyugati részét, melyet az avarok bírnak vala, a többi mai Austriát, meg némileg a Dunán inneni Magyarországot, mert ott bizonytalan vala a passaui egyháznak a joga.

Itt egyszerre 830 tájon két fő ember tünik elő, *Privina* Nyitrán (Nitrava) és Mojmir vagy Mojmar túl a Morván, de lakhelye nincsen tudva. Első morva főnökök, kiknek neveit a történelem ismeri. [2]) De legott ellenségeskedésben találjuk őket. Privina szökik s a keleti bánhoz, Radbodhoz, menekül. Ez bemutatja Lajos királynak, megoktatja a keresztyén hitben s megkereszteltetni: Adalram salzburgi érsek pedig, kinek suffraganeusa a passaui püspök vala, egyházat szentel föl Nyitrán, [3]) mely első keresztyén egyház az összes éjszak-nyugati szlávoknál, tehát a Dunán inneni Magyarországon is. Nem tudni miért, de Radbodtul is menekül Privina, Koczel nevű fiával együtt, előbb a bolgárokhoz, s ezektől *Ratimir*- vagy *Ratimar*-hoz. Ez ellen, mert talán függetlenségre vágyódik vala, a bajor Lajos 838-ban sereget indíta: Privina tehát fiastól újra menekülni kénytelen, még pedig a karintiai ispánhoz, Salachohoz. Ez azután kibékíti mind Radboddal, mind a királylyal. Az eddig hányt-vetett Privina kedves emberré válik, s Lajos király neki használatra (in beneficium) Alsó-Pannoniának egy részét engedi által, [4]) a Zala vagy Szala folyó mentiben. Ott kezde

[1]) Ut regio quae ultra Comagenos montes est inter utrumque antistitem dividatur; ut aquilonarem et occidentalem oram, qua Spiraza amnis exoritur et cum altera Spiraza et Arabone confluit, Patavensis antistes haberet; reliqua orientem et austrum spectantia, procurarentur a Salisburgeni. Fejér, Codex Diplom. I. 162.

[2]) Dudik, Mährens Allg. Geschichte, I.

[3]) Ultra Danubium in sua (Privinae) proprietate, loco vocato Nitrava; . . . mondja a Salzburgban 871 tájon írt Conversio Bagoariorum et Carantanorum, 11.

[4]) Rex praestavit Privinae aliquam inferioris Pannoniae in beneficium partem, circa fluvium, qui dicitur Sala. Conversio, 11.

lakni, egy várat (munimen) építeni a Zala folyó valamely berkes mocsárjában, s abba mindenfelől lakosságot gyűjteni. A vár körül lassankint város lőn, melynek neve előbb *Privina városa* (civitas Privinae), azután *Mosapurk*. Buzgó keresztyén lévén Privina, városában három egyházat építtet, egyiket a salzburgi érsek küldötte mesteremberek által; építtet egyházakat *Salapiug* (Sababug), Dudleipi, Ussiti, Businica, Pettau (ad Bettoviam), Stepilberg, Lindolfskirch, Keis, Wiederhers- vagy Weiters-herrskirch, Isangrims-kirch, Beatus-kirch, Ottakars-kirch, Paldmuntskirch, és »ad Quinque Basilicas,« másutt »Quinque Ecclesiae« tehát Pécs nevű helységekben. [1]) Lajos király annyira meg van elégedve Privina magaviseletével, hogy 848-ban tulajdonúl adományozza neki, a mit használatra adott volt, kivéve a salzburgi püspöknek ott található birtokait.

Mojmir nem vala oly hű, mint Privina, azért Lajos 846-ban sereget vezete ellene, Mojmirt hatalmába ejté s helyébe kis öcscsét Rastiz-ot vagy Rastizlavot tevé, a ki nagybátyját elárúlta volt. De Lajos nem sokára 855-ben Rastiz ellen is hadakozik, bár kevés sikerrel. 856-ban a király a keleti bánságot fiára, Karlmannra, bízá, ki hamar lázadni kezde atyja ellen, s Rastizzal szövetkezék. Talán akadálynak nézék a hű Privinát, mert 859-ben megölék a morvaiak. Fia Koczel a királyhoz menekülvén, 861-ben lőn utódja atyjának, de nem egész birtokában, minthogy attól a Dudleipi ispán-megye elszakíttatott. [2]) Koczelnél Mosapurkban még 865-ben tölté a karácsont a salzburgi érsek, Adalvin, ki azon évben egy egyházat is szentelt föl ott. Ez az Adalvin mondhatá, hogy »a salzburgi egyház már 75 éve igazgatja a pannoniai egyházakat, a mikor valami Methodius nevű görög föltalálván a szláv írást, a latin nyelvet, a római egyház tudományát s a pápai latin leveleket meg azok tekintélyét, a kik a misét, az evangeliumot és az isteni tiszletet latin nyelven olvassák és tartják vala, fenhéjázó bölcseletével alá nem nyomta a népnek szláv része előtt.« [3])

---

[1]) Conversio Bagoariorum, 11.
[2]) Dudik, Maehrens allg. Ge ch. I. 142.
[3]) Conversio Bagoariorum, 12.

A Privina és Koczel herczegsége (ducatus), mert így nevezték, [1]) nyomós ethnographiai adat Magyarországra nézve. Területének nagyságát az mutatja, hogy benne volt Pettau (Bettovia) a Dráva mellett a mai Stiriában meg Pécs (ad Quinque Basilicas, vagy Quinque Ecclesiae) a mai Baranya-megyében. A Szala vagy Zala folyó melléke szíve vala ezen herczegségnek. Az ott lakott avarokat Erik bán győzé le 796-ban: s Pippin N.-Károly fia, visszatérvén a tiszai hadjáratból, ugyanazon évben a Rába és Dráva közti területnek, tehát a Pelissa (Balaton) tó környékének megmaradt avarait és szlávjait a salzburgi egyház gondjai alá bízá, mint láttuk. Egyenlő állapotba jutottak tehát az avarok közt lakó szlávok is, sőt azokat, úgy látszik, vagy az egyenlő külső viseletök miatt, vagy mert ők is pogányok valának, egynek is tarták az avarokkal. Sok nem volt a megmaradt nép, mert azt olvassuk, hogy a kivert hunok, azaz avarok, után beköltöző szlávok kezdének imitt-amott lakni. [2]) A salzburgi püspökök papjai és kolostorai eszközlésével bajor németek is költözének be és szaporodának, sőt az egyházas helységek nevei után menve, majdan többségre is jutának. Azon nevek ugyan is: Salapiug, azaz: *Salabug*, magyarúl Szala-hajlat. A rómaiak idejében is *Flexum*, vagy *ad Flexum* nevű város volt a Lajtánál, nyilván a folyónak alakjáról így nevezve. Afféle szülé azután a bajor németeknél a *Salabug*-ot, mint még sokkal utóbb a magyaroknál p. o. a *Tiszahajlatot* Alsó-Várság és Martfű között Szolnok-megye Tiszántúli részében. — A Szala folyó *Szalafejnél* kezdve *Zalalövő* és *Zala-Egerszeg* mellett *Zalabérig* kelet-éjszakra tart; itt hajlatot képezvén északról délfelé fordúl sz. Grótra, Zala-Sz.-Lászlóra, Zala-Apátira, Szalavárig, míg a Balaton mocsárába vész. A régi Salabug (Szala-hajlat) tehát nyilván Szalabér helyén volt. A Privina városa utóbb *Mosaburk*, azaz:

---

[1]) Donatio quam Privinus fecerat de sua proprietate in suo Ducatu apud Salpiugin. Privilegium Ludovici II. d. 860, febr. 20. A Conversio Bagoariorum 12.-hez való jegyzetben Pertznél.

[2]) Tunc vero Sclavi post Hunnos inde expulsos venientes coeperunt istis partibus Danubii diversas regiones habitare. Conversio Bagoarior. 6.

ó félnémet nyelven *Moorburg* [1]) nevű lett. Ezt is a helyi viszony t. i. mocsár szülte; régi és új magyar nyelven *Sár*. Innen nálunk a *Sár-vár, Sár-vásár, Sár-szeg, Sár-sziget, Sár-rét, Sár-vize* stb. számos helynevek. Mosapurk, Moorburg tehát Sárvár; közönségesen Szalavár helyére gondolják. A vidéknek akkori szláv lakosaitól származik a *blaton*, azaz: *Balaton*, a szláv *blato*: sártól. A Conversio Bagoariorum írója (871 tájon) még a latinos Pelissa nevet használja, a *blaton* paraszt név nem vált volt még irodalmivá a latin nyelvben. [2]) A *Moorburg* és *blato* nevek azt is bizonyítják, hogy a városnak lakossága bajor-német, a vidéké pedig szláv vala. Egyébiránt megemlékezünk itt, hogy Galerius császár lecsapolta a Pelso sarait és vizeit, melyek maradványait a Fejér-megyei Sárrétben és Sárvízben találjuk meg. — A többi német helységnevek, mint: Stepilberg, Lindolfskirch, Wiederhers- vagy Weitersherrs-kirch, Isangrimskirch, Beatuskirch, Paldmunts-kirch nagyobb számmal vannak, mint a nemnémetek: Dudleipi, Ussiti, Businica. Nevezetes még »ad Quinque Basilicas« vagy Quinque Ecclesiae. Mosapurkban is csak három egyház volt: ebben meg öt egyházról tanúsít a név, de nem tudjuk miért? Azt tudjuk, hogy a *Pécs* névben is megvan az *öt*, hogy tehát ez is szláv lakosságra mutat.

A Balaton-név a Privina-Koczel idejéből (840—870) való, s így jutott a magyarokra: csudálatos tehát a *Fertő* név, mely se nem szláv, se nem német, hanem magyar. Környékén legtovább föntartották magokat az avarok, úgy, hogy itt közvetetlenül utánok következhettek a magyarok. Vajjon hát az avarok nem nevezték volna el a szép tavat, s névtelen maradt-e a magyarok letelepedéséig? Vagy a *fertő* szó az avaroknál is megvolt-e? A *Vetvár* hasonló kérdéseket fog támasztani a maga helyén.

IV. A kilenczedik századnak hetedik tizede sajátságos

[1]) Lásd Sanders német szótárában a *Moos* czikket.

[2]) Valami hetven év mulva már a görög nyelvben is találjuk Constantinus Porphyrogenitusnál, a ki Velenczéről mondja, hogy régenten a helye üres, lakatlan és sáros (= baltodes βαλτώδης) vala. De Admin. Imperio, a Bonni kiadás 123. lapján. Több szláv szó fordúl elő ez írónál, p. p. *voevod, zakon, kral, zupán (župan)* stb.

mozgalmat mutat a hit és egyház terén. Az Azovi tenger mellékein lakó kozarok, a morvaiak és a Dunántúli bolgárok fejedelmei papokért küldenek, hogy népeiket a keresztyén hitre tanítsák; de avval egyszersmind politicai czélra is törekszenek a morvaiak és bolgárok, mit a kozarokról nem igen lehet állítani. Ezek ugyanis azon időben hatalmukat nem féltik vala senkitől is.

A kozarok közt zsidó, mohamédan és keresztyén hittanítók forgának; a khagán most egyenesen Konstantinápolyban III. Mihály császártól kér megbízható tanítókat. Ezidőben híres vala Thessalonik születésü két testvér, Constantinus és bátyja Methodius. A császár tehát Constantinust küldé a kozarokhoz bátyja kiséretében. Constantinus 860-ban Cherson városában múlata a kozár nyelv megtanulása végett, hogy annál sikeresebben működhessék. Nagy dicsérettel bocsátá vissza a khagánt Konstantinápolyba 862-ben, jóllehet az idő tájon a zsidó hitre tért.

Ugyanekkor érkezének Konstantinápolyba Rastizlav és Svatopluk követei, a legenda szerint így szólván a császárhoz: »Isten kegyelméből jól vagyunk. Német-, Olasz- és Görögországbul jönnek hozzánk keresztyén tanítók s különféleképen tanítanak bennünket. Mi együgyü szlovén emberek vagyunk; nincsen senki, a ki az igazságra oktasson s a szent írás értelmét magyarázza. Kérünk tehát, uram, küldj nekünk olyan férfit, a ki minket felvilágositson.« [1]) A császár Constantint szólitá föl, menjen a morvaiakhoz is. Ennél alkalmasb embert nem lehet vala találni. Thessalonik vidéke szláv lévén a város görög népe megtanúlhatá a szláv nyelvet; hozzá járúl, hogy Methodius szláv tisztviselő is volt, [2]) mielőtt öcscsét az egyházi szerzetbe követte. Constantin a kozaroknál tett tapasztalás által is okúlva, írás nélkül nem gondolván boldogúlni, még Konstantinápolyban állitá össze a szláv betüket, s kezdé János evangeliumát szláv nyelvre fordítani.

[1]) Die Pannonische Legende vom heiligen Methodius. Dümmler Ernőtől. Az Archiv. für Kunde Österr. Geschichtsquellen. XIII. 158. — Vita S. Methodii Russico-Slovenice et Latine. Fr. Miklosich. Vindobonae 1870. pag. 13.

[2]) »Azután a görögök őtet kis korától fogva megszeretvén, annyira becsülék, hogy a császár, megismervén éles eszét, szlovén tisztségbe helyezte (principatum Slovenicum eum tenere juberet)« Ugyanott.

Így fölkészülve méne Methodiussal Rastizlavhoz 863-ban. Ez ugyan és kis öcscse Svatopluk Rómába is küldtek volt tanítókért, de onnan nem jöttek. Azon valának ugyanis a morva fejedelmek, hogy akár a pápától, akár Konstantinápolyból szerezzenek tanítókat, mi által a német püspökség befolyásától, mely a német királytól való függést előmozdítani látszott, menekülhessenek. Constantin és Methodius szlávúl is beszélvén, épen az óhajtott férfiak valának. Mindjárt is tanítványokat gyüjtvén szerte tanítgatának. De fölhatalmazás nélkül szükölködvén még, azért Rómába menének. 867-ben. Útjokban Koczelnél is mulatának, ötven tanítványt oktatván szlovén nyelven. I. Miklós pápa kimulta (867. nov. 13.) után érkezének Rómába.

Akközben 866-ban a bolgár fejedelem Bogoris, ki 859-ben a keresztségben, talán III. Mihály konstantinápolyi császár után, Mihály nevet kapta, mind I. Miklós pápához, mint Német Lajoshoz külde követeket tanítókért. Miklós sietve két püspököt indita Bolgárországba szóbeli utasítással, de írásbeli felelettel is azon kérdésekre, melyeket a bolgár fejedelem a pápa elibe terjesztett volt. [1]) Lajos király Ermenrik passaui püspököt küldé Bolgárországba — mert egy új tartomány megszerzése mindig befolyást és jövedelmet hajtott — de ott találván a pápa embereit, visszatére. Ámde a pápa sem nyerhette meg a bolgárokat. Nem akarván nekik mindjárt patriárchát adni — pedig ezt ohajt vala a bolgár fejedelem, hogy független lehessen Konstantinápolytól — sem azt nem hagyni meg püspöknek, a kit ott szerettek volna, Mihály fejedelem, ugyanazt a Pétert, a ki Rómába járt volt tanítókért, a konstantinápolyi zsinatra küldé s már 870-ik mártius 16-án egyesült a keleti egyházzal, melyet a 855-ben lett patriarcha Photius a római egyháztól elszakaszta (schisma). — Napjainkban, tehát ezer év múlva, volt és van Bolgárországban izgalom és hajlandóság visszatérni a római egyházhoz, legalább függetlenné válni a konstantinápolyi patriarchától.

[1]) Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum. — Acta Conciliorum et Epistolae Decretales ac Constitutiones Summorum Pontificum. Parisiis. V. kötetében. A 105 feleleletből a kérdések mivoltát olvassuk ki, a melyekben sok adat van a bolgárságra nézve, melyeket másutt nem találunk.

I. Miklós után II. Adorján lőn pápa. Ez Constantin és Methodius tanítását, sőt a szláv fordítást is helyeslé, s 869. jan. 6-kán püspökké szentelé őket, a mikor Constantin a Cyrillus nevet vette föl; azért hívják a föltalálta írást *Cyrill írásnak*. De Cyrillus nem sokára meghalván a pápa Methodius számára egy új egyház-megyét, a Pannoniait, teremté, mely a Sirmiumi püspökséget megújítsa, s annak első érsekévé Methodiust nevezé ki, fölhatalmazván őt, hogy szláv nyelven olvashassa a misét, csak előbb latínúl kell olvasni az evangeliumot és epistolát. Most Koczel magához hívatja Methodiust Rómából, ki is 870-ben kezde Pannoniában, azaz: Koczel herczegségében, működni. Talán nem ismerjük az ottani egyházakat mind, de a hánynak nevét láttuk, annak többsége német. Érthető tehát, hogy a német papok részéről, kik a salzburgi érsektől függvén, Methodius érsekségét, de kivált szláv liturgiáját elismerni vonakodnak vala, ellenkezés támada; érthető az is, hogy a bajor püspökök azt gyámolíták. Zsinatot is tartának a király jelenlétében Adalvin salzburgi érsek, Ermenrik passaui, Hanno freisingeni püspökök és mások, a melyre Methodius is meghívaték, kit azután harmadfél évig visszatartóztatának. Akközben vádlevelet küldének ellene Rómába VIII. János pápához, s 873-ban átadák a királynak azt az iratot, melyet a bajorok és karantának megtérítéséről iratott volt Adalvin.[1]) Ez 973. máj. 14. s Ermenrik 874. jan. 2. meghal, ván,[2]) Methodiusnak két legnagyobb ellenzője megszünt; az alatt a politicai viszonyok is nagyot változának.

Svatopluk, Lajos idősbik fiával, Karlmannal, szövetkezvén 876-ban elárulá nagybátyját, Rastizlavot, kit béklyóban külde Ratisbonába. A császár kegyetlenül kitolatá szemét és kolostorba zárá; Karlmann pedig Morvaországot pusztítá, elvivén onnan a királyi kincset. Svatopluk adózó fejedelem lőn. De gyanuba esvén, őt is fogva vivék Ratisbonába, a honnan német sereggel küldék vissza, mert lázadás tört ki a morvaiak között a németek el-

[1]) Az itt sokszor idézett Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Pertznél. Script. XI.

[2]) A Pannoniai egyházmegye és methodius történeit Dudik Maehrens allg. Geschichte I. kötetéből veszem.

len, a melyet elfojtani igért. De a ravasz Svatopluk a lázadókkal egyesülvén, orozva öleté meg a sereg német vezéreit, s azt magát összeaprittatá. E miatt kigyúlt a háború, de Svatopluk felülmarad; a 874-ben kötött Forchheimi egyesség meghagyá őt hatalmában. Azon időtájon meghala Koczel is. Herczegsége Karlmannra esvén vissza, ez Arnulf fiának adá által, ki még 884-ben is annak csendes birtokában vala. A szláv uralkodók alatt volt Zalai herczegség, tehát ismét német uralkodás alá került.

A Forchheimi egyesség után Svatopluk kihajtá a német papokat s Methodiusra, kit Németországból kibocsátottak volt, bizá minden egyházait. Methodius 874—885-ig tanítgata, s folytatá a szent könyvek szláv fordítását, miben szláv tanítványai segíték. Azonban a német püspökök 878-ban eretnekségről vádolák Rómában, mert nem énekli a »filioque-t«. [1]) A pápa tehát magához idézi 879-ben, hová Svatopluk kedves emberével, Vichinggel, el is mene, s ügyét megnyervén 880-ban visszajöve mint megerősített érsek, Viching pedig, titkos ellensége, mint nyitrai püspök. A misét ezentúl is szlávul énekelheté: de ha a fejedelem vagy más va'aki nem szeretné, latinúl tartozik neki énekelni; Szvatopluk t. i. úgy látszik, inkább kedvelte a latin misét. VIII. János pápa, Methodius jó akarója, 882-ben megöleték; utódja IX. János lőn. Methodius halálának évében Viching megint Rómában jára, s onnan állitólag hamis brevét hoza, mely a szláv misét eltiltja, mert azt csak görög vagy latin nyelven lehet, de barbár nyelven nem szabad énekelni; prédikálni ugyan azon is lehet. S a változó elméjű Svatopluk 886-ban a szláv papokat

[1]) A nyugati egyházban, különösen a spanyolban, azután a frankban is fölkapa a hit, hogy a *szent lélek az atyától és fiutól származik*; azelőtt csak annyi volt: »az atyától származik.« Most tehát hozzátevék *»és a fiutól* = filioque.« Nagy-Károly alatt az aacheni zsinat tárgyalá 809-ben először a kérdést, III. Leo pápa odadöntvén a dolgot, hogy elfogadta a hitet, de nem kívánta betétetni a hitsymbolumba. Methodius nem éneklé a »filioque-t«, a frank püspökök már énekelték, innen a vád ellene. De a pápa még akkor sem találá eretnekséget annak elhagyásában. Utóbb elfogadá a „filioque-t« az egész nyugati egyház; a keleti meg nem, s azért ez a hozzátétel egyik választék a nyugati és keleti egyház között.

kergeté ki, jelesen Gorazd-ot, Kelemen-t stb., kik magokkal vivén a szent szláv könyveket, Dunántúlra a bolgár fejedelemhez menekűlének, kinek országában a keletkező szláv irodalmat folytaták. Így lőn vége a fölélesztett Pannoniai püspökségnek és a szláv misemondásnak itt nálunk és Morvaországban. A szent könyvekből egy sem maradt meg itt; sőt Methodius létének és működésének híre is annyira kiveszett, hogy csak a XIV. században kezde irodalmi úton a feledékenységből kitámadni. [1])

V. A frank-német birodalom az uralkodó nemzetség, azaz: Nagy-Károly utódainak folytonos viszálkodása miatt egyre hanyatlik. Arnulf, Karlmann törvénytelen fia, a Koczel halála óta Pannoniának ura, nagybátyja, Vastag-Károly, ellen fondorkodik. Svatopluk, ki hol ide, hol oda hajlongott volt a viszálkodók között, most a császár részén van Arnulf ellen és kegyetlenül pusztítja Pannoniát 883-ban, mit azután Braslávval együtt, ki a Dráva-Száva közti szlávok főnöke vala, 884-ben ismétel. Ekkor a Rábától az Ensig »mint farkasok« úgy garázdálkodának. Vastag-Károly annyira megyen Arnulf elleni haragjában, hogy ugyanez évben, 884-ben, Svatoplukot hűségbe fogadja, s néki bérül Pannoniának legnagyobb részét adja; Braslav pedig a császár testőrző seregébe lép. Svatopluk ezennel Pannonián is uralkodván, legalább mint hűbéres, hatalma egész Sirmiumig ére. [2]) Azonban bármint gyűlölte is Vastag-Károly Arnulfot, ez amannak halála után mégis királylyá és császárrá lőn 888-ban. Eleinte jó egyetértés látszik közte és Svatopluk között, mert Pannonia egyik ismeretlen helységében, Omunsterbergben, 890-ben találkoznak, mint hiszik, a végett is, hogy a terjeszkedő magyarok ellen intézkedjenek. De már 892-ben Svatopluk ellen táborozik Arnulf, Braslávval együtt, ki birtokát méltán félti vala a hatalmas morva fejedelemtől, ha ez megerősödik Pannoniában. Ez alkalommal fogadák be társaságukba a magyarokat is Svatopluk

[1]) Dudik Maehrens allg. Geschichte, I. 283—386. s egyébütt.

[2]) Constantinus Porphyrogennetus (950 tájon) két *Moraviát* különböztet meg, az *alsót*, a szerb Morava (régi Margus) mellékein, mely *Kis-Moravia* is, s a *felsőt*, a nyugati Morva (régi Marus) mellékein, mely *Nagy-Moravia* vala. A Kis-Moravia csak a Pannoniai hűbér által érintkezett a Nagy-Moraviával.

ellen. Ez 894-ben meghalván, három fia, — II. Vojmir, Svatopluk — a harmadiknak neve bizonytalan — legott viszálkodának egymással. Arnulf 895-ben Pannoniát, Mosaburggal együtt, Braslav védelmére bizá, [1]) valamint már 888-ban a salzburgi érseknek birtokait megerősítette volt abban. Ez egyike lévén a legutolsó frank-német császárok adományainak, terjedelmesebben közöljük tartalmát: Arnulf király átadja tehát (tradimus) a mit Sabariában, Panwchabe-ban, Mosapurch-ban birt volt, s itt jelesen sz. Adorján mártir apátságát, Salapiugban egy udvart (curtem) háromszáz lakóhelylyel és ugyanannyi szőlővel, s mindent a mi a Quartana egyháznál, a Gensi (Güns? Kőszeg), a Pécsi (ad V. Ecclesias) egyházaknál övé volt, minden szőlővel, erdővel együtt. [2]) Arnulf már 899-ben meghalálozván, hat éves fia, Gyermek Lajos, nevében foly a kormányzás.

Mojmir meg akará újitani országának egyházi függetlenségét, annál is inkább, hogy a nyitrai püspök Viching 893-ban Arnulf kanczellárja lőn, s mint ilyen a Passaui püspökséget is elfoglalá 899-ben, melyből azonban a salzburgi érsek Dietmar mindjárt kitéteté, a beteg Arnulf ellenére. A morva egyház tehát elárvúlt volt. Mojmir azért IX. János pápához folyamodék, a ki csakugyan Morvaországot úgy nézte, mintha egy német püspökség alá sem tartoznék, mert egy érseket és két püspököt indita

[1]) Imperator (Arnulphus) Pannoniam cum urbe Paludarum (sic!) tuendam Braslavoni, duci suo, in tempus commendavit. Dudik Maehrens Allg. Geschichte I. 261. 50.

[2]) Arnulfus divina favente gratia rex. . . . Comperiat omnium nostrorum fidelium solertia, qualiter Venerabilis archiepiscopus noster Dietmarus postulavit Serenitatem nostram, ut quasdam res . . . ad sanctam Ecclesiam Juvavensem . . . concederemus . . . Tradimus itaque . . . ad Sabariam, ad Panwchabe, ad Mosepurch, abbatiam, ubi S. Adrianus martyr Christi requiescit. . . . Ad Salapiugen curtem cum CCC mansis et totidem vineis, vel quidquid ibidem habuimus, ecclesiam ad Quartana, ecclesiam ad Gensi (Güns? Kőszeg), ad V. Ecclesias cum teloneis et cum omnibus, quae ab antecessoribus nostris antea beneficiata fuissent, firmamus in proprium. Data XII. Kalend. Decembris anno Christi incarnationis 888. Anno domini Arnolfi sacratissimi regis II. in orientali Francia regnante, indictione IX. Fejér, Codex dipl. I. 220. Codex dipl. Moraviae I. 61.

oda, hogy rendezzék az egyházi ügyet. [1]) A küldöttek egy érsekségre és három püspökségre osztják az országot. Ez ellen Theodmar vagy Dietmar salzburgi érsek, Valdo freisingeni, Erchenbald eichstädti, Zacharias sebeni (Saeben azután Brixen), Tuto regensburgi és Richar passaui püspökök, a noricumi papság és nép nevében is keserves panasz levelet küldének a pápához, melyben a morvaiak ragaszkodását a szláv isteni tiszteletthez a keresztyénségtől való elszakadásnak tekintik, azokat a passaui püspök alá tartozóknak állítják, mi ha kell, vérontással is érvényesítendő. »Lajos királyunk a legkeresztyénebb frankoktól származik: ellenben Mojmir szlávjai pogányoktól valók; amazok a császárság helyre állításával a római egyházat dicsőítették: ezek azt csak gyengíteni törekedtek.« — »Ha, így folytatják, arról vádolnak bennünket a szlávok, hogy a katholicus hit mellőzésével a magyarokkal szerződtünk, egy kutyára, farkasra s egyéb átkos pogány dologra esküdvén nekik: semmit sem óhajtunk inkább mint ártatlanságunkat Isten és szentséged előtt bebizonyítani. Ajándékokat adtunk ugyan a magyaroknak, hogy ne üldözzék a keresztyéneket; holmi olcsó vásznakat is adtunk nekik, hogy tegyék le vadságukat. Ámde a szlávok bérbe fogadtak egy csapat magyart, s magok embereit, kik csak álkeresztyének (pseudochristiani), megnyirván közzéjök keverék, s azt a vegyes sereget azután a keresztyénekre uszíták, úgy, hogy egész Pannoniánkban, mely legnagyobb tartományunk, alig találtatik már egy egyház is.« — Végre így fe-

[1]) Talán nem felel meg se az ethnographiai, se a történelmi valóságnak az, hogy a pápa ez által egy erős szláv birodalmat akart volna megalapítani Pannoniában, mint Dudik véli (I. 322.), így szólván: »Seit dem die Magyaren Italiens üppige Fluren verwüstet hatten, ward der alta Gedanke längst der Donau in Pannonien ein mächtiges Slavenreich unter dem Schutze des heiligen Petrus zu begründen, wo möglich noch lebendiger geworden«, mert a szláv fejedelmek háborgása, egymást megrontása nem nyujthata erre legkisebb okot, kivált abban a pillanatban, midőn szélvészszel, jégesővel terhes felhő gyanánt úgy fenyegeték Pannonia egét a magyarok. Azután e pillanatban nem is lehete többé szó a sirmiumi püspökség feleleventésérol; Pannonia tehát nem jutott a pápa jelen intézkedése alá.

nyegetőznek: »A morvaiak, tetszik nem tetszik, mégis birodalmunk szolgáji lesznek.« [1])

Mi foganatja lőn a panasznak, nem tudjuk, mert végveszély éré mindnyájokat. A bajorok 904-ben néhány magyart vendégségen ölének meg álnokúl [2]) (mintha a bolgárokon elkövetett hitetlenséget akarták volna ismételni): azt meg kellett boszúlni. Azonban előbb a morvai birodalom enyészék el a magyarok csapása alatt 905-ben vagy 906-ban — az évet senki sem jegyezte föl, csak annyit tudunk, hogy a daleminzi szlávok 906-ban hivák segédűl a magyarokat, kik ekkor először termettek Szászországban az Elba mellékein; ide pedig az út a Morvaságon vezet keresztűl. Annyira vége lőn a morvai birodalomnak, hogy a morva név nem is említtetik száz évig. 907-dik nyárban az egyesült bajor sereget semmisíték meg a magyarok. A csatahelyen halva maradtak Luitbold, talán 895 óta Felső-Pannoniának bánja, Theodorus salzburgi érsek, Uto freisingeni, Zachariás sebeni püspökök s a bajor nemesség színe. A magyarok az Ens folyóig foglalák el a régi Avarországot.

VI. N.-Károly útódjai alatt némely régi név megújul, mint *Alsó-*, *Felső-Pannonia*, *Siscia* (Sziszek), *Sala*, *Sabaria*, *Carnuntum*: de Bregetio, Aquincum s a többi nevek a Duna mentiben nem ujúlnak meg, valamint Sirmium sem. Erre tehát igen gyengék valának az új telepedések, vagy nem is értek idáig. A Szalai herczegségben — legyen szabad így neveznünk a Privina, Koczel és Arnulf birtokát — legnagyobb lehete a míveltség, mert abban nemcsak Mosaburg vagy Moorburg várost, sz. Adorján apátságot találjuk, hanem legtöbb helységet is, köztök Quinque Ecclesiae-t (Pécs); ott szőlő-mívelést mutatnak az adomány-levelek, annálinkább földmívelést tehetünk föl. Meglátjuk, marad-e valami a magyar özön után, mit sz. Istvánunk folytathata.

Dunán innen Nyitra mint püspöki szék tünik ki. Nyitra itt az első új név a rómaiak kora után; azt mint tudjuk, sz. István fölelevenité. Svatopluk uralkodása igen rövid időre (alig 6—8

[1]) Codex Diplom. Moraviae. I. 60—64.

[2]) Annal. Alamann. Pertznél, lásd Dudik I. 352.

vi g) terjed a Dunán-túlra is; *Pannoniai Morvaország*-ról tehát alig léhet szó, jóllehet a szláv írók (Schafarik, Palaczky, Dudik) igen sokra teszik. De Dunán innen állandóbb Svatopluk hatalma. Meddig nyúlt azonban kelet felé az uralkodása, a Hernád-Sajóig-e, vagy a Tiszáig? nem tudjuk. A Duna-Tisza köze meg a mai Erdély a frank-német uralkodás idejében oly ismeretlen, mint Herodotus korában. Mi lehet oka azon ismeretlenségnek? Bizonyosan az, a miért a Kárpátok megetti szlávokról egész a Bal-tengerig és az imént, 862 óta, kezdődő Rosz (Orosz) birodalomig nem tudnak vala semmit. Az avarok után nem támadt a régi Daciában valami hatalom, mely a létét a határos népekkel megéreztet volna.

A keresztyénség sem bátorkodék még általkelni a Dunán és Tiszán, legkisebb nyoma sincs annak, hogy Pannoniából mentek volna hittérítők az ismeretlen földre és ismeretlen népek közzé. Midőn Svatopluk a szláv papokat Morvaországból kikergette, ezek nem a tiszai vagy Tiszántúli bolgárokhoz — kiket mint láttuk, sokan ott gyanítanak — mennek, bizonyosan azért nem, mert se bolgárok, se keresztyének nem valának ott, hanem a Moesiai bolgárokhoz menekűlnek, a hol Simeon alatt (uralkodék 893—927) Kelemen veliczai püspök lőn, s Achridában temetették el, társa Naum vele működék, Gorazd tetemei pedig Albániában a Berat melletti kolostorban vannak eltemetve. [1]) Tehát se frank, se morva papok nem látogaták a régi Dacziát a melynek természetes kincse, a só is, rejtve vala a szomszéd népek előtt.

Arnulf 892-ben követeket indita Vladimir bolgár királyhoz, Simeon bátyjához, hogy megújítsa a régi békét, egyszersmind arra bírja őt, hogy ne engedné meg a só-vételt a morvaiaknak. [2]) Erdélyben a rómaiak a sóaknákat is mívelték; Salinae nevű városok a mai Torda helyén vala; természetes következése

[1]) Dudik, Maehrens Allgem. Gesch. I. 284.

[2]) Arnulfus rex missos etiam suos ad Bulgarios et regem eorum Laodomur ad renovandam pristinam pacem cum muneribus mense Septembri transmisit, et ne coemtio salis inde Moravanis daretur, exposcit. Annal. Fuldenses, ad. ann. 892.

annak, a só-kereskedés is folyt a rómaiak idejében. Az utánok következő gótok, hunok, gepidak, avarok bizonyosan használák a sós tavakat és a földszínre kiemelkedő só darabokat: de a só bányászatot, mint más bányászatot nem mívelék, a kereskedés pedig, ha idegeneknek meg is engedték, de magok azt nem űzék. Az erdélyi sókincset tehát a kilenczedik század folytában senki sem ismeré: mert ha ismerték volna, a Svatopluk morváji rövidebb úton, az Aranyos, Maros, Tisza, Sajó folyókon, vehetik azt Erdélyből, mint sem a tengeri sót Bolgárországból. Az északi Kárpátok sókincse sem vala még ismeretes, csak 1136-ban és 1145-ben tünik elő Krakó közelében a »magnum sal« vagy Vielicska ;[1]) — a sóvári sónak szinte későbbi fölfedezését már a magyar név (Sóvár) bizonyítja. Nem csuda tehát, hogy a morvaiak a kárpáti sót nem ismervén másunnan szereztek sót.

Hehnnek tanúságos könyvecskéjéből, »a sórul« mindenki megtudja, hogy a régi görögök és rómaiak csak tengeri sóval éltek, s hogy a keltek mívelék először Európában a só aknászatot, kiket azután a hódító rómaiak is meghagytak abban, mint p. o. Halstadtban. A kelt só-nyerést mind azon városok tanusítják, a melyek nevében *hal* van, mint Halstadt, Hallein, Halle stb. jóllehet az illető folyók nevei azután német nevet kaptak, mint a *Salza*, hajdan Ivarus, mely Salzburg mellett, a *Saale*, mely Halle mellett foly. A frank-német uralkodás idejében a bajor só nagy jelentőségű vala, s lehet, hogy a salzburgi egyház befolyását a só-kereskedés nem kevéssé előmozdította. A morvaiak is rendesen bajor sót vevének: most háborúban lévén velök Arnulf, ez talán eltiltotta a bajor só-vételtől, s hogy még jobban szoritsa őket, a tengeri só-vételt is el akará tőlök fogni Bolgárországban. Nagy érdekű tény, mert azt bizonyítja, hogy az erdélyi só, melyet a rómaiak bányászatilag is míveltették volt, a frank-német uralkodás korában ismeretlen vala a külföldiek előtt, mint az északi kárpátok só-kincse.

Csak az árpádi királyok idejében nyílnak megint a só-aknák. Tudtomra az erdélyi sónak legelső említése a sz. Gellért legendájában fordúl elő, a hol sz. István hadakozását 1007-ben

[1]) Das Salz, von Victor Hehn, Berlin, 1874. a 32. lapon.

a Maros várban székelő hatalmas Achtum ellen olvassuk, a ki többi közt a Maroson leszállított királyi sótul is vámot mert volt szedni. [1]) Azután Gejza királynak a Garam-melléki sz. Benedek apátság (Abbatia S. Benedicti de juxta Gron) részére 1075-ben kiadott adomány-levélben, ezt olvassuk: »Átengedtem a Turda nevü várnál a királyi só adónak felét azon a helyen, melynek neve magyarul *Aranyos*, latinúl *Aureus*«. [2]) Ethnographiai tekintetben vajmi nyomós volna tudnunk, miféle lakosok mivelik vala már 1007. és 1075-ben a Tordai sóaknát? Az *Aranyos*, mely nyilván az ottani folyónak a neve, magyar birtoklást bizonyít; feltehetünk-e vajjon magyar só-aknászokat is? Bizonyos az, hogy ha még 1007-ben vagy 1075-ben nem, de azután német aknászok telepedének oda, mit a *Salzburg* (Vizakna), *Thorenburg* (Torda) nevek is kétségtelenné tesznek.

Csudálatos mégis, N.-Károly seregei legfelebb a Tiszáig, sohasem a Tiszántúlig hatván, az ő és utódjai miveltető foglalásai pedig a Dunán túlra sem terjedvén, hogy miért nem alakúlt az érintetlen maradt avarok vezérkedése alatt új hatalom-féle a régi Dáciaban? Úgy látszik, ott a nyolczadik század vége felé nagyon kevés avar volt; mintha az avarságnak fő ereje nyugat felé Pannoniában székelt volna. Ama kevés avar pedig, ha el nem szlávosodott is, látatlanúl élt a szlávok közt. Ezeknek ott létét pedig a szláv folyó-nevek bizonyítják, a melyek hozzájárúltak a római világban ismert nevekhez, mint *Kraszna, Bisztricz, Bisztra, Csernavoda*, stb. stb. Hogy az ottani szlávok sem alkotának valami önálló hatalmat, nem tetszhetik föl, mikor a VIII. és IX. században a Kárpátokon túli szlávok sem valának arra képesek.

HUNFALVY PÁL.

---

[1]) Vita S. Gerardi. Endlicher, Rerum Hung. Monumenta Arpadiana. A 214. lapon.

[2]) Fejér, Codex Dipl. I. 337; II. 78.

KOHÁRY ISTVÁN
TANÚLO-KORI LEVELEIBŐL.

A herczeg Koháry-ház levéltárában Szent-Antalon, másodszori időzésünk alkalmával, a kimustrált, rendezetlen papirosok közül, b. Nyáry Albert barátommal egy terjedelmes csomagot válogattunk volt össze, a Koháry-ház nevezetesb XVII-ik századi tagjainak: a két Istvánnak, Imrének, Jánosnak, Farkasnak, Andrásnak, s első István neje és e többiek anyjának Balassa Juditnak eredeti, egymás közötti levelezéseiből; mely bizalmas levelek érdekes bepillantást nyújtanak egy főrendű régi magyar család benső életébe, viszonyaiba. A házi és családi szokások és állapotok tanúlmányozására is egyáltalán becses adalékok ezek. De van köztük különösen számos, az akkori nevelés- és tanügyet, iskolai életet illető, — nevezetesen ifj. Koháry Istvánnak atyjával és anyjával, továbbá Imrének és főként Farkasnak anyjokkal és István bátyjokkal az iskolákból váltott sok, fölötte érdekes levele. Ezek közül kiválasztánk hetet, a később hires hőssé s nevezetes költővé lett *István*-nak 15—17 éves tanúló-korában szülőihez irt leveleiből, melyek a jeles ifjúnak kora fejlődését mutatják, s a 3, 4 és 5-ik szám alattiak különösen még azért is érdekesek, hogy azon körülményeket és alkalmat vázolják, midőn a 17 éves úrfi a bécsi egyetemen, Leopold császár előtt a metaphysicából a baccalaureatusi disputatiót fényesen végbevivén, a bölcsészet babérosává avattatott. — Becses adalékok az ismert iró ifjúkori életéhez.

I.

Alázatos szolgálatom ajánlása után, Isten tartsa és éltesse Ngodat kedves jó egészségben.

Ez napokban Kőszögi és Szabó Istvány uram által irtam

volt Ngodnak mostani állapotunk felől, mely levelemben az többi között paripáink felküldése felől is supplicáltam volt Ngodnak; de mivel mégeddig semmi Nagyságod kegyelmes resolutióját nem vettük: újobban kelletik Nagyságodat levelemmel búsítanom, nagyalázatossan kérvén Ngodat, hogy e következendő húsvétra küldjön számunkra paripákat, mivelhogy az Zichy úrfiaknak immár vagyon szép festett paripájok, az Erdődi úrfiaknak pedig len ez húsvétra minden bizonynyal lészen; Pethő úrfiak is naponként az bátyjoktúl Pethő Lászlótúl — ki minapi itt létében megígérte ő kegyelmeknek — várnak szép török paripákot; és ha Ngod nékünk nem küld: csak magunknak kell az több úrfiak mellett lokajokká lennünk. Igaz egyébiránt, hogy mostani állapotunkban, másra nézve, igen roszúl kérem Ngodat: de Isten őrizzen, hogy Ngodnak az úrfiakot oly értelemmel említsem, mert magam is látnám magam vétkemet; hanem arra végre hozom elő, hogy ha őnekiek, békességes földön (Dunántúl és Kassa táján) neveltetteknek vagyon paripájok: sokkal illendőbb, hogy nekünk szegény pusztaiaknak légyen, — mert ha mi nem fogunk tudni lovaglani, nagyobb kárunkra esik, mint őnekiek, az lovaglást pedig ló nélkül — úgy vélem — meg nem tanúljuk, hanem inkább az mi keveset tudtunk is, elfelejtjük. És így Ngod jövendő okokra nézve méltán küldhet ez jövő húsvétra; hiszem, az megszerzésben és felküldésben jó módja van Ngodnak, az eltartásban is igen kevés difficultása, — ugyan kérem Ngodat annakokáért, mint kegyelmes Uramat: ezen kérésünket meg ne vesse; mely Ngod gratiáját mostani imádságunkkal és jövendőbeli szolgálatunkkal meg igyekezzük hálálni.

Ezek után Ngod gratiájában ajánljuk magunkat.

Datum Tyrnaviae, die 28. Martÿ Anno 1664.

Ngodnak alázatos szolgája
és engedelmes fia

Koháry István m. k.

P. S. Ngodnak az gazdasszonyunk alázatos szolgálatját ajánlja, — kirúl, kérem Ngodat, el ne feledkezzék, hanem inkább valami ajándékkal kedveskedhetik néki, mivel bizony, ha édes anyánk volna: jobb gondunkat nem viselhetné.

Külczím: Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Stephano Kohári, Libero Baroni in Csábrád et Szithna etc. Domino Domino et Parenti colendissimo. — Fülekini. P. H.

(Igen rendes és gondos, bár kissé még gyermekes írás; írója épen ekkor töltötte be 15-ik évét.)

II.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Ngodnak, mint szerelmes Apám-Uramnak.

Mivelhogy tartozom Ngod hozzám való jóakaratját megszolgálnom: annakokáért az Ngod küldött lova nekem mód nélkül tetszik, mivelhogy csendes és szép ugró; mely jóakaratját holtig tartozom Ngodnak megszolgálnom. Most más felől nem tudósíthatom Ngodat, hanem az jó egészségünkről, az Imriskóval együtt. De ha Ngodat meg nem bántanám, kérem Ngodat: az én régi fékszáramat küldené fel, és az Spácai nekem adott török kötőfékét is; mert mi haszna volna mindennapra az aranyos, mivel igen gyenge; azt is hallottam, hogy az törött sziubúl való fékszár semmirekellő, — de úgy, hogy Ngod hasznát venné, úgy mondom, hogy semmirekellő, — mert nekem igen kellő! Azont is halottam, hogy szép török-forma csákánya van Ngodnak, s kérem Ngodat: küldjön nekem egyet, hogy ne járjak ostorral, (lovon) mint egy kocsis. — Ezek után Isten tartsa meg Ngodat kedves jó egészségben és éltesse sok esztendeig, az mi szerencsénkre.

Datum Týrvaniae, die 25. Aprilis (1664).

Ngodnak legkissebbik szolgáló fia

Kohári István m. k.

Külczím: Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Stephano Kohári, stb. P. H.

III.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Ngodnak, sok szerencsés új esztendő napokat kévánok Ngodnak,mint szerelmes Asszonyom-Anyámnak.

Mi okbúl Ngod engem, legkissebbik, alázatossan szolgáló, engedelmes fiát vetett meg annyira, hogy már majd három holnap alatt legkissebbik bötüjével is nem méltóztatott maga egész-

ségérűl tudósítván, alázatos írásimra választot adni, — éppen meg nem tudom gondolni; mivel én Ngod ellen soha, még csak legkissebbikbe sem vétettem, tudva és akartva, s mégis ennyire kérésimet megveti Ngod. Nagyságodat azért kérem alázatossan: ha mit vétettem Ngodnak, megbocsássa, és régi leveleimben tett kérésimnek tegyen eleget. Az többi között pedig kértem volt Ngodat, hogy az *disputatióm-korra* Ngod csináltasson szép és böcsületes köntöst, hogy mind ő Fölsége s mind több itt lévő nagy grófok s herczegek előtt böcsülettel compareálhassak, s magamnak böcsületet mind nevemnek akarván nyerni, — ne essek gyalázatba. Ngod meghigyje, hogy bizony Ngodnak, kötelességem szerint, holtig való szolgálatommal mindezeket meg igyekezem szolgálni: csak Ngod előbbi anyai kegyelmit tűlem meg ne vonja. Én egyébaránt, Ngod akár maga gratiáját tűlem valamentire megvonja: soha igaz, alázatos szolgálatomban meglankadom; Ngod is azért fordítsa reám kegyes szemeit, és minthogy immár bizony az gyermeki esztendőkből kiköltem: többet reám, hogysem mint eddig, költeni ne nehezteljen, mert meghiheti Ngod, hogy bizony soha nem leszek Ngod háladatlan fia, hanem mindenkor, valamint eddig, ezután sokkal jobban, engedelmes szolgája. Hogy azért Ngod első alkalmatossággal mindenekrűl tudósítani méltóztassék, kérem alázatossan.

Ezek után Istennek ajánlom Ngodat.

Adatott Bécsbe, ötödik Januarÿ

Anno 1666.

Ngod alázatos szolgáló fia *Koháry István m. k.*

P. S. Ngodnak azt irhatom, hogy semmitse törődjék az Palatinus Uram ő Nga divisionale mandatumja miá: mivel addig irtam Cancellárius uram ő Ngához, és ő Fölségének is supplicatiót adván, már majd kezemben van az contrarium, azaz: inhibitorium mandatum, — csakhogy bizony honnéd füzessek meg az secretariusnak és az pecsét-felütőnek? még elsőben Baranyay uramtúl*) várok instructiót.

Külczím: Tekintetes és Ngos Gyarmati Balassy Judith Asszonynak, nekem szerelmes Asszonyom-Anyámnak, — Csábrádban. P. H.

(Már egészen megférfiasodott vonásokkal, sebes írással írva.)

*) A Koháry-árvák gyámja.

IV.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Ngodnak, mint szerelmes Asszonyom-Anyámnak.

Elvévén mind az én s mind az gazdasszonyunknak való Ngod ajándékát, alázatossan köszöni Ngodnak az gazdasszonyunk ebbeli gratiáját, s én is azonképpen holtig Ngod hozzám való jóakaratját meg igyekezem hálálni. De azon fölöttébb búsúlok, hogy Ngod haragját *disputatióm* végett reám gerjesztettem, noha az rosz informátióból látom mindennek okát lenni, mivel énnekem most is nincs több eszembe száz aranynál, — csakhogy valamennyi pénzt még az szállásunk megfüzetésére is küldött azúta ő kegyelme: mind az én disputatiómra megyen, és ennekelőtte vagy egy hónappal Zichy uramtúl ő Ngától is vettem ötven forintot költségünkre, mivel egy pénzt sem adott volt Baranyay uram ő kegyelme, s költség kívül lehetetlen dolog, hogy el legyünk, — s az az ötven forint is az disputatiómra megyen; az ő kegyelme computussa szerint kétségkívül, ha e jüvendő kantornak kifüzetésére is fog az gazdasszonyunk számára ő kegyelme pénzt küldeni: az is az én disputatiómra kell. Ngod azért elhigyje — az mint Jánosi uram bővebben megmondhatja Ngodnak, — hogy bizony ő kegyelme Ngodat nem jól tanálta informálni.

Az atlaczot Ngodnak megvettem, s negyvennyolcz forintban tölt, mivel egy aranynak alatta meg nem vehettem; egy réf bársont is vettem, egy ötös garas hiján hét forinton, czitromot 16 garason, gyergyát egy talléron, csipkét hét forinton. Én azért Ngod számára 65 forint árát vettem, — az többirül pedig Ngodnak számot fogok adni, s ha mit parancsol még venni, el nem múlatom, csak tudjam Ngod akaratját. Jánosi uram ő kegyelme pedig az mandatumnak az taxáját, mellyet ezelőtt két nappal magam pénzébül adtam secretarius uram ő kegyelmének, nékem adta, úgymint hat tallért.

Ngodtúl alázatossan elvévén, köszönöm fölöttébb az feírruhát, bizony, volt reá szükségünk s főképpen Farkas öcsém-

nek. Ngodat továbbá is kérem: tűlünk maga gratiáját meg ne vonja.

Ezek után Ngodat Istennek ajánlom.

Datum Viennae, die 11. Januarÿ (1666).

Ngod alázatossan szolgáló engedelmes fia

Koháry István m.k.

P. S. Jánosi uram ő kegyelme azt az négy tallért, mellyet Ngod nyolcz réf csipkére adott volt ő kegyelmének, nékem adta, mivel nagyobb szükségem vagyon — az mint megmondhatja ő kegyelme — hogysem mint Ngodnak az pénzre.

Külczím: Teknéntetes és Ngos Gyarmati Balassy Judith Asszonynak, nékem szerelmes Asszonyom-Anyámnak, — Csábrádban.

V.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Ngodnak, mint kedves Aszonyom-Anyámnak.

Az kardot az lódinggal és szablyát tarsolylyal együtt Ngodnak alázatossan megköszönvén, meg igyekezem szolgálni, és hogy rólam el nem feledkezvén, négy aranyat is küldött, alázatossan köszönöm Ngodnak; csakhogy bizony, Ngod az négyhez bár még négyet tett volna: mert bizony, mint mégyen itt Bécsben embertűl az pénz, csak az tudja, az ki próbálja s próbálta! Igazán írom Ngodnak, hogy úgy megszorúltam volt immáron, hogy ha az gazdasszonyom húsz forinttal nem segített volna: éppen nem tudtam volna hová lenni. Ngod azért azon ne csudálkozzék, ha én kérek Ngodtúl, mert bizony, tudja Ngod, hogy hárman vagyunk s az aprólékos mindennapi szükség sokra mégyen. Ennekelőtte, mikor csak magam tanúltam Szombatban, Ngod jól tudja, hogy bizony három annyit költött el az én praeceptorom, hogysem mint én költök mind magamra, s mind öcséimre itt Bécsben. Ngod azért ennekután na ne vonja meg magát annyira tőlem, hanem gyakrabban látogasson, s 20 s 25 tallérocskát méltóztassék költségünkre küldeni. Ngod bizonyos lehet benne, hogy se roszra nem költöm, se pedig ezen hozzámvaló gratiájáért Ngodnak háladatlan fia nem lészek, — mert bizony most is, ha e mellé a Ngod pénze mellé nem küldött volna Baranyay uram ő kegyelme vagy tiz fo-

rintot, noha megígérte levelében ő kegyelme, hogy fog rövid idő alatt, mihent lészen alkalmatossága ő kegyelmének, többet szükgemre küldeni, — meg újobban kölletett volna kölcsön pénzt kérnem, s így is úntalan csak kérem levelem által Zichy uram ő Ngát, hogy küldjön 12 tallért, melylyel kiválthassam az Füleken bort árúlók ellen ő Fölsége mandatumát, mellyet Ngod itt létekor ki nem váltván, annyira hozta az itt való embereket, hogy ha ezután kölletnék mandatumot sollicitálni: elmúlnék öt-hat holnap, még csak róla gondolkodnának is, — minthogy ennyire várakoztatjuk őket, magunk nagy kárával, azért az 12 tallérért. — *Az disputatióm pediglen minthogy ma egy hete*, Istennek hála, *elég szerencséssen, dob- és trombita-szó alatt végben ment:* nem akartam elmúlatni, hogy Ngodnak is emblémámmal ne kedveskedném, ő Fölségének is magam bevittem s magam praesentáltam, — melyet ő Fölsége tűlem kedvessen vévén, kiváltképpen való gratiájában hogy meg fog tartani, megígérte, és ha Ngod gratiájából karácsonyra az egész metaphysicát is defendálhatnám: egy szép aranylánczczal bizonyos dolog, hogy megajándékozna; s így, az mint mind írtam volt Ngodnak, s mind magam is megmondottam: az reménység meg nem csalt, mert az mit kévántam, csak Ngod akarja, meglészen. Minekokáért Ngodat alázatossan kérem: írja meg Ngod első alkalmatossággal csak enmagamnak: kévánja-é ezen következendő tisztességemet és együtt hasznomat is? Mert az minemű aranyláncokat szokott ő Fölsége azoknak adni, kik néki kétszer offerálnak theseseket: 200 aranynál is többet nyomnak. Igaz dolog, hogy bizony most i kévánnék Ngodtúl száz aranyat, — mindazonáltal az én grati-s ámért resolválja Ngod magát, és ha tisztességemet nagyobbra böcsülli száz aranynál: többet ne írjon választúl levelemre, hanem, hogy: kérésednek eleget tészek. Hiszem Ngodnak, nincs kétségem, hogy két-három holnap alatt az füleki korcsmárúl az a pénz meggyünne; és így hamarébb haza is mehetnék az Ngod szolgálatjára, mert mihent disputatióm megvolna: mindgyárt szabad volnék, s azon szép tudományokra, kit későbben adnának előmben: ha disputálnék, hamarébb megtanítana a P. Professorom az disputatio kedvéért. Ngod azért ne gondoljon száz aranynyal, mert bizonyos lehet benne Ngod, hogy én magam,

Ngodhoz való kötelességemet és alázatosságomat megösmervén, illendőképpen meghálálom Ngod hozzám való jóakaratját. Igazán irom Ngodnak, hogy oly herczegekkel és urakkal estem csak most is ösmeretségben, hogy sokkal inkább akarom; mert audientiát szerezvén nálok és alázatossan híván disputatiómra, — oly kedvessen vették magam megalázását, hogy ha magam dolgomban és kérő s pénz- vagy tiszt-szerző okból mentem volna hozzájok tizenötször is: csak oly szemmel sem néztek volna reám mint egy idegenre s ösmeretlenre. Ngod mindezeket azért tekéntvén: nem szükséges, hogy senkitűl tanácsot kérjen e miatt, hanem csak akaratját és kegyes választját jelentse meg. Baranyay uramnak ő kegyelmének én magam fogok irni és szóllani is mindezekről, Ngod azért ő kegyelmének nem szükséges, hogy megírja mostani írásomat; és ha Ngodnak volna módja benne, hogy tal lérül vagy aranyúl, avagy egyvelesűl is egy csomóban köthetné Ngod csak Zichy uram ő Nga kezéhez küldje . . . . . (itt tíz sor kiszakadt, csak végei vannak meg, melyek mind a száz aranyra vonatkoznak)... azért Ngod csak mihent levelemet veszi: mindjárt csak küldtön küldje az pénzt Zichy uram ő Nga kezéhez, hogy annál hamarébb mehessek ezután oda-haza, az Ngod szolgálatjára.

Én azomban a Ngod gratiájában ajánlom magamot,

Datum Viennae, die 20. Aug. (1666.)

és maradok Ngod alázatos fia

Koháry István m. k.

P. S. Az 30 réf gallont az Ngod parancsolatja szerint megvettem; mindazonáltal lévén vagy 3 réfnél egy kevéssel többre szükségem, hogy kimetszettem, Ngodat alázatossan kérem, ne nehezteljen; mert bizony elhitettem magammal, hogy Ngodnak nincs éppen 30 réfre szüksége. Az tereczkét pediglen igen-igen örömest megvettem volna: de én bizony nem tudom: micsodát tészen az a tereczke? s mások is nékem bizony meg nem mondhatták; Ngod azért méltóztassék újobban kévánságát megjelenteni, s azonnal Ngod parancsolatját be igyekezem tölteni. Most is mindazonáltal, noha elég hosszú s Passió formára írt levelemmel búsítottam Ngodat, mint kedves Asszonyom-Anyámot, kérem alázatossan: csak küldje első alkalmatossággal Zi-

chy uram ő Nga kezéhez, oly módon, mint az Ngod vásárlására küldött pénzt küldötte volt Ngod ő Nga kezéhez, s ha oszténon Baranyay uram ő kegyelme nem akarná, hogy disputáljak, — az kit én meg sem gondolok, ha ő kegyelmével szólhatok, — én azon pénzen Ngod ha mit parancsol vásárolni, azt veszek, vagy pedig szállásunkra költöm és ennihány forintot kivévén belőle, mind költségemben meg nem fogyatkozom, mind pedig téli köntösrűl provideálok.

Hogy pedig Ngod mégis távúrúl tudja: mibűl vagyon az emblemámnak fundamentuma: tudja elsőben Ngod, hogy az egész emblemámban csak az mostani spanyor király leánya elvételéről örvendezek ő Fölségének, és meg akarom benne mutatni, hogy az austriai háznak — mely jobbára mind házasság által nevekedett — mely nagy tisztességére vagyon mostani házassága ő Fölségének. Elsőben is azért, az által az gyűrű által, mellyet az emblemának bal részén álló kis gyermek jobb kézzel mutat: Philippus tertius elvévén Eleonóra burgundiai herczegnének leányát, 17 országot nyert; mely 17 országnak gazdagsága által mivel feltámadott az austriai ház: fundamentumává az austriai háznak tette azon házasságot. Jobb részén pedig az minémű gyűrű van ellenibe emblemámon: jelenti Rudolphus császár házasságát, mely házasság által nyert 25 országot, tudniillik Spanyor- és több más országokat; és ez a két házasság legnagyobb fundamentuma az austriai háznak. Az karvasokbúl és sisakokbúl s más hadi szerszámokbúl csinált garádics azt jelenti, hogy az házasság mellett hadakozásokkal is útat csináltak az austriaiak tisztességes háza eleibe. Az 14 oszlop pedig-len jelenti az 14 austriai császárt, mellyeknek igaz képek az oszlopokra le van írva; és így az 14 oszlopbúl felépűlt az austriai ház, mely háznak közepin az 15-ödik oszlopon vagyon az mostani császárunk, az fölső részin pedig, az gyűrűben (mely aztat jelenti, az mellyet az császár adott mátkájának) való nap jelenti a császárt, és az hold az császárnét, s az oroszlány, mely égbeli jel, az égi Leot, azaz: Leopoldust, s az égi szűz jelenti az császárnét. És így az égi jelek jelentik az császárt s császárnét, s az szűz kezében leírt margarita-kő, kit az nap szépít bizonyában is: jelenti az császárnét, kit Margaritának hívnak, és hogy

valamint a követ a nap szépíti igaznak: úgy az császár is az szűz Margarität szépíti. Az minémű koronát tart pedig az két angyal: jelenti az Spanyor- és Németországoknak ő Fölségeik házassága által való öszvekapcsolását, s az két angyal a két keziben a gyükört (így) tartván, a holdnak s napnak, azaz: a császárnak s császárnénak, fenyével az egész austriai házat fényesítik. Az kőfaragó gyermekek azt jelentik, hogy még az austriai házbúl több császár lészen, és hogy azok is fogják támasztani az austriai házat, mintegy oszlopok, mely oszlopokon az képeket faragják. És ez minden fundamentuma emblemámnak. Azomban ha elküldi Ngod az kivánt pénzt: szebbet fogok, Isten éltetvén csináltatni két holnap múlva.

Kúlczim: Tekéntetes és Nagyságos Gyarmati Balassy Judith Asszonynak etc. nékem kedves Asszonyom-Anyámnak. P. H.

VI.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint nékem kedves Apám-Uramnak.

Az mostani egészségünk felől akarám ez kis levelem által tudósítani Kegyelmedet, édes Apám-Uram, mely, Istennek legyen hála, tűrhetőképpen szolgál, az Kegyelmed szolgálatjára, mindhármunknak. Mivel pedig minapiban én levelemben megírtam volt Kegyelmednek édes Apám-Uram, hogy ő Felsége maga vígasságát akarván mutatni, ha szánkázni fog, az mint akkor, volt, hon Kegyelmednek minden rendit megírom, — arrúl is akarám Kegyelmedet tudosítani. Mely ő Felsége szánkázása nékem bizony elég jól tetszett, mert noha ennekelőtte is láttam ő Fölségét személye szerint szánkázni: mindazonáltal oly felékesített, szánkákkal s lovakkal soha ennekelőtte nem láttam volt; mivel majd 76 avagy hetvenhét szánkával lévén ő Felsége, az gavallérok szebbnél szebb szánkával mentenek ő Felsége után, s azonkívűl két hugát is az császárnak maga után vitték az Imperiumbúl való két luteránus itt levő herczeg, neveket bizonyossan meg nem írhatom.

Ebben az szánkázásban az mindazáltal mintegy gyalázat hogy az asszonyok s fraiczimmerek, kiket hurczolnak, mind férfi-

ruhában öltöznek, és így az köntösöket elváltoztatván, mindeneket csaknem felfordítanak.

Más egyebet nem tudok Kegyelmednek tudtára adni kedves Apám-Uram, hanem hogy itt Bécsben az németek annyira vigadnak az ő Fölsége meglett házasságán, mintha sohonnan soha semmi veszedelem reájok nem gyülhetne. — Ezek után az Kegyelmed gratiájában ajánlom magamat,s alázatossan kérem, rólunk alázatos fiairúl el ne feledkezvén, az jövendő kantorunkra legyen gondja, mely ezen hólnapnak 29-dik napján ki fog telni; ennekutána is, valamint eddig,maga alatt lévő árváinak ösmérjen meg Kegyelmed bennünket. Mely Kegyelmed atyai voltát meg igyekezzük szolgálni.

Datum Viennae die 8. Januarÿ Anno 1667.

Kegyelmednek alázatos engedelmes fia

Kohárÿ Istvány m. k.

Külczím: Generoso Domino, Domino Thomae Baranyay de Bodorfalva, Equiti Aurato etc. Domino Domino et Parenti Colendissimo. — *Tirnaviae.*

VII.

Alázatossan szolgálok Nagyságodnak, mint kedves Asszonyom-Anyámnak.

Hogy régtűl fogvást Nagyságod levelét nem vettem, eléggé csudálkozom, és hogy sok rendbéli alázatos kérésimet Nagyságod megvetette, fölöttébb bánom, de arrúl semmitsem tehetvén, csak arra kérem alázatossan, méltóztassék Nagyságod vagy két pár pacsmagot kapczástúl számomra készittetni, s első alkalmatossággal vagy egy pár csizmával küldje fel Nagyságod, mert mind most szükölködvén s mind ezután lévén szükségem lábombelire, a nélkűl éppen nem lehetek. Övre is lévén szükségem, Nagyságodat kérem alázatossan, vagy annyi pénzt küldjön a mennyin itten csinálthathassak magamnak, avagy legalább egy hamuszény hálóövet küldjön Nagyságod.

Az itt való hírekrűl Nagyságodnak nincs mit írnom; hanem azért inkább Nagyságod méltóztassék az odaalá való hírekrűl tudósítani, minthogy azonkívűl is beszéllik némellyek, hogy

az erdélyi magyarok valami zenebonát akarnak indítani, melytűl mégeddig hogy megijedtek volna az ittvaló emberek, Nagyságodnak nem írhatom: mivel itt csak az nagy szánkázásoknak adták magokat, s ő Fölsége is gyakran szánkázik, hol hetven s hol nyolczvan szebbnél szebb szánkákkal, s az császárnét, maga személye szerint hajtván az lovakat, utszárúl utszára hordozza, azonképpen az két húgait mindenkor utána viszik más, imperiumbeli herczegek, s azok után az udvarbéli fraiczimmerek vitetnek mind az grófok által, kiváltképpen felczifrázott szánkákban; az bizonyos dolog, hogy méltó nézésre, s kívánnám, hogy Nagyságodnak úgy megírhatnám, az mint vagyon az dolognak mivólta; de minthogy csak ki se tudnám Nagyságodnak magyarázni az sok szánka s paripák ékesítő szerszámot: egyebet Nagyságodnak nem írhatok, hanem hogy csak az sok csörgő hangja miá sem tud ember mire figyelmezni, s éppen nem tudja: az tollakkal felékesített lovakat nézze-é, avagy az szánkán levő szép, mesterséges inasokat, avagy az szánkában levő fraiczimmereket, szép köntöseit? Én mindazáltal ezeket immáron éppen az jó Bécscsel együtt megúnván, Nagyságodat kérem alázatossan, várjon maga szolgálatjára! Azomban maradok

Nagyságodnak

Datum Viennae, die 15. Januarÿ Anno 1667.

alázatos szolgája és engedelmes fia

Kohárÿ Istvány m. k

Az eredetiekről közli:

THALY KÁLMÁN.

A MAGYAR TÖRTÉNETIRODALOM 1711—1772 KÖZT.

Azon időszaknak, melyet a »hanyatlás kora« névvel szokás jelölni, vannak egyes kiválóbb, örvendetesebb mozzanatai, melyeknél — mint a kifáradt utasnak az oázokon — jól esik időznie az irodalomtörténet-írónak. Ilyen oáz a pusztaságban — hogy képletesen szóljak, — a történet-irodalom, mely nemcsak hogy nem hanyatlott, hanem az előbbi korokhoz képest határozottan virágzónak mondható. A XVIII. század határköve a krónika-irodalomnak, mely Spangár Andrással és Kovács Jánossal véget ért. Helyébe a memoire-írás lépett, melynek legjelesebb képviselői korszakunkban: Nagyajtai Cserei Mihály »Erdély historiájá«-val és Altorjai Apor Péter báró a »Metamorphosis Transylvaniae«-vel. E két kiváló alakon kívül teljes joggal sorolhatjuk jelesebb történetíróink közé Károly Sándort önéletrajzáért és Csatári Jánost, kiről mint hazánk teljes történetének megírójáról itt első helyen kell megemlékeznünk.

Csatári János, debreczeni szenátor volt, s még Szászországban tanúltakor adott ki egy kisded munkát: »Magyarország históriájának rövid summája« czím alatt. (Halle, 1749.) Előszavában szokás szerint a »história tanulásának hasznairól« szólván, hálával emlékszik meg azokról, kik a hazánk történetét tárgyaló munkákat összeírták, s így a történetíró föladatát megkönnyítették; és közülök többeket (mint Gryph, Schödel, Struw, Bucelinus, Czwittinger, Spangár, Rotarides) elő is sorol. Mindezeknél azonban — úgymond — teljes történeti műre nem akadt, azaz olyanra, mely hazánk földiratáról, régibb és újabb történetéről, kormányformája-, főhivatalai- és czímeréről értekeznék. Ily teljes történet írására határozta tehát el magát, s e czélból művét három részre osztá. Az elsőben hazánk különféle nevei, régi és saját

korabeli határai, kapcsolt részei, folyó- és állóvizei, hegyei, erdei, éghajlati viszonyai és fölosztása vannak tárgyalva. A második rész, mely legterjedelmesebb, hazánk történetéről szól; kezdi — Berosus mesés adataira támaszkodva — az özönvizzel, s végzi Mária Terézia korával. A harmadik részben hazánk kormányformáját, a király választását, koronázását, hatalmát, címeit; az ország rendeit s előjogaikat; az ország címerét s pénzeit ismerteti röviden. A szerző bámulatos szorgalommal hordta össze az adatokat; néhol a kritika sem hiányzik, ámbár állításai nem mindig helyesek; de hazafias buzgalma (melylyel pl. Jornandes meséjét a hunnok eredetéről visszautasítja) legnagyobb méltánylást érdemel. Csatárin kívül *Borsai Nagy Pál* is írt egy magyar történetet: »Meglett dolgok rövid leírása a magyaroknak Scythiából kijötte óta 1736-ig«; — *Barabás Sámuel* pedig »Magyar- és Erdélyország históriáját« írta meg a mohácsi vésztől Mária Terézia uralkodásának kezdetéig, de mind a kettő kéziratban maradt, azért bővebben nem szólhatunk róluk.

Erdély történetírói között a jeles memoire-íróval, nagyajtai *Cserei Mihálylyal* találkozunk. Cserei Felcsíkban, Rákoson született 1668. oct. 21-dikén, előkelő székely szülőktől. Gondos, szigorú nevelésben részesült; iskoláit Fogarason kezdé, s kilencz éves korában már az udvarhelyi gymnasium növendéke volt. Atyja 1686-ban Teleki Mihály csíkszéki főkapitány udvarába adta apródnak, hol, mint maga mondja, igen rosz napjai voltak. Katonáskodott is, s a zernyesti diadal után, hol élete veszedelemben forgott, Tököli hivei közé állt. Követé őt Oláhországba, de látván, hogy fejedelemsége csak »pünkösdi királyság«, ötvened magával hazaszökött. Atyjával 1693-ban összezördült, s nagybátyjához ment, kinek oldalán először magánhivatalt viselt, később mellette kincstári titoknok lett, de állásában csak rövid ideig maradt. A Rákóczi-mozgalmak sok kárt okoztak neki; jószágait, marháit elvették, emberei megcsalták. Görgényben tizenöt hónapig volt ostromzár alatt, s míg a betegség ágyhoz szegezte, a parancsnok árulással föladta a várat. Fölgyógyulta után Brassóba ment, s hét évet töltött ott. Különféle küldetéseket végzett a labanczok részéről, s egy ízben a kuruczok fogságába is esett. 1707-ben csíki főkirálybíróvá nevezték ki, s e hivatalát

három évig viselte. Később tartománybiztos, a szathmári békekötés után pedig adóösszeíróvá lett. Meghalt 1756-ban. — »Erdély históriáját« 1709-ben kezdé írni, s három évig dolgozott rajta. Szenvedései indították — úgymond — arra, hogy leírja, a mit látott, hallott, tapasztalt, »senkinek sem hízelkedvén, sem penig, a hol a dolog igazsága s valósága úgy kívánta, nem kedvezvén.« Szerényen mondja, hogy ő nem akar történetet írni, arra nincs tehetsége, azt másokra, hozzáértőkre bizza, csak azt írja le »unalmában«, a mit maga látott, s a miben magának is része volt. Bevezetésében rövid szavakkal jellemzi Bonfinit, Istvánfit, megemlíti Thuróczyt, Zsámbokit, Bethlen Farkast és Eleket, mint Magyarország, — és Kemény Jánost, Mikó Ferenczet, Bethlen Jánost mint Erdély történetíróit; Haner György egyháztörténetét és Frank Bálint históriáját az erdélyi szászokról. Történetét az 1661-diki nagyszőllősi csatával kezdi, melyről hallomás útján értesült. Teleki Mihály »ördögi practicá«-jának leírása előtt jónak látta, egy kis visszapillantást vetni Magyarország romlására, melyet maga okozott, és Erdélyére, mely Magyarországból eredt. Nagy Lajos halálától tömött rövidséggel adja elő a Mátyás haláláig esett dolgokat, s az arra következett időkről valamivel bővebben ír. Szeme éles; természete gyanakvó, keserű, borongó. Elveihez szigorúan ragaszkodik; jelszava: »veritas omnia vincit;« véleményét mindenről és mindenkiről őszintén kimondja; s elég sokszor találkozhatunk nála erős kifejezésekkel, melyek épen nem mutatnak elfogulatlanságra. Így pl.: »bolond kevélységnek« nevezi II. Rákóczi György tettét, hogy a fejedelemséggel meg nem elégedvén, Lengyelországba tört. Azért mondja bevezetésül szolgáló verseiben:

Tudom, sokaknak nem fog ez írásom tetszeni,
Kik igazat nem szoktak örömest hallani;
Én arról nem tehetek, nem akartam hazudni,
Kinek nem kell, hagyja el, szabad vele elhagyni.

Az eseményeket terjedelmesen adja elő; beleszövi családi viszonyait, gyermekkora sanyarú élményeit; hogy téritették át a csiki barátok a katholicus vallásra, s mikép lett ismét kálvinistává stb. Más kitéréseket is enged meg magának; így pl. hosz-

szan mondja el Zrinyi Miklós gróf halála történetét Bethlen Miklós elbeszélése nyomán. A római történetirók példáján indúlva hőseivel néha beszédeket mondat, mint Kucsuk basánál látjuk, kit különben is valóságos római jellemnek rajzol. A tacitusi »sine ira et studio«-t emlegeti ugyan, de mindamellett sokszor rokon és ellenszenv vezérli ítéletében. A hol vallásról van szó, ott nyoma sincs részrehajlatlanságának. A katholicus papokat különösen a jezsuitákat, a hol lehet, ostorozza, s ha Széchenyi György esztergami érsekről dicsérőleg emlékszik meg, annak okát más mellékkörülményekben kell keresnünk. »Stilusa—mondja Szilágyi S.— a memoire-stilnek utol nem ért példánya irodalmunkban, oly naiv és természetes, oly velős és jellemző mindenütt. Saját élettörténetének nevetséges részleteit épen oly kedélyes őszinteséggel beszéli, mint sötét emlékü élményeit, és ezek, valamint közbeszúrt történeti anecdotáknak leírása, a helyzetek festései, s a jellemek előállításaiban természettől nyert tehetségei és naivságánál fogva egyaránt művész. Néhány szóval, pár odavetett vonással tisztább fogalmakhoz juttat az akkori állapotokról, közhangulatról, mint a mennyihez sok más ívekre terjedő rajzzal. E részben, hol sem rokon-, sem ellenszenvnek nincs helye, hanem ő is a közönség befolyása alatt áll, teljesen hű és hitelt érdemlő.«

Erdély történetével foglalkozott még *Huszty András* kolozsvári ref. tanár, kit törvénytelen házassága miatt megfosztottak hivatalától, miért katholicussá lett, s a fejérvári káptalannál nyert alkalmazást. — Írt egy történeti munkát: »Ó és új Dácia, azaz: Erdélynek régi és mostani állapotjáról való história«, czím alatt, mely csak 1791-ben jelent meg. Első felét őstörténeti nyomozások foglalják el, melyek telve vannak tarthatatlan hypothesisekkel; második része a vajdákról és fejedelmekről értekezik. A mű rendben tárgyalja a Dáciában lakott és lakó népeket, a dákoktól a czigányokig. A régi forrásokon kívül különösen Strahlemberg Fülöpnek Európa és Ázsia északi s keleti részéről írt munkáját használta, s nézeteit is nagyobbrészt magáévá tette.

Cserei mellett e korbeli történet-irodalmunk második kitünősége Apor, a magyar művelődés- vagy erkölcstörténet első kiválóbb írója. Altorjai *Apor Péter* báró 1676-ban született. Tanulmányait a nagyszombati jezsuitáknál bevégezvén, visszatért Er-

délybe s Küküllő-megye főispánjává lett. A Rákóczi-féle mozgalmak alatt 1706-ban váratlanúl elfogták és Brassóban tartották fogva, de itt jó bánásmódban részesült, mert ismerősökre akadt. Fogsága mindazonáltal hosszas volt; kérelmezései nem használtak semmit, míg végre I. József minisztertanácsa föl nem mentè s el nem bocsátá. 1708-ban Háromszék főkapitányává, 1712-ben pedig bárónà lett. 1717-ben a tatár-beütés alkalmával ő hárítá el a Székelyföldről a veszedelmet. Később kellemetlenségei voltak, de sok kitüntetés is érte. Öregkorában több latin és magyar munkát írt, s köztük azt, mely mint művelődés- vagy erkölcstörténeti kísérlet első nálunk, s mely nevét örökre fenn fogja tartani. Ez a »Metamorphosis Transsylvaniae, azaz: Erdélynek régi együgyü alázatos idejében való gazdagságából e mostani kevély, czifra, fölfordúlt állapotjában koldusságra való változása«, mely a kor- és nemzeti szokásokhoz megbecsülhetetlen adatokat nyújt. Apornak, ki classicus műveltséggel bírt, mint a munkáiba beszőtt idézetekből meggyőződhetünk; ki ismerte nemzete múltját, mert maga mondja egyik művében, hogy valamennyi hazai történetírónkat elolvasta, — természetesen nagyon zokon esett, hogy a nemzetből kivész apái erkölcse, az új nemzedék munkakerülő, hiábavalóságok után kapkod, s az idegenszerűségben leli gyönyörűségét, miről néhány évtizeddel később Bod Péter is panaszkodott. A munka megírásának indító okát maga Apor így beszéli el: »Oka penig ezen irásomnak az, hogy mivel ab anno 1687, az mely esztendőben az német legelsőbben bejöve, azoltától fogva látom, minden esztendőben új új mód, avagy mint az német mondja, náj módi vagyon, úgyhogy mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és paszomántos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincsen, és külömbnél külömbféle drága étkeket nem főz; hogy azért azon időbeli bécsi szokás, az melyben, mint másutt is irám, más munkában, midőn erat pinguissimus vitulus et rarissimus titulus, maradváinknál épen feledékenységben ne menjen, az mi kevés épen eszembe jut, leirom.« Így szól az első fejezetben; azután áttér a czímekre, elmondja, mennyire megfogytak s mily silányak viselőik, s végül Apor Istvánt magasztalja. Ezt követi a vendégségről, ebédről és vacsoráról szóló fejezet, mely-

ben szójátékokkal gúnyolja az új eledeleket, s ellentétbe állítja a régi magyar étkekkel; e fejezetben vannak leírva a különféle tánczneme k is. A következő czikkek a fejedelem ebédjéről és vacsorájáról, a régi erdélyi viseletről, az erdélyiek régi nyájasságáról és utazásairól, közlekedési eszközeiről, lakadalmi szokásairól szólnak, s az utóbbihoz függelékül van csatolva Székely Ádám és Bánffy Anna összekelésének leírása. Elmondja továbbá a régi erdélyiek temetkezési szokásait, a halott koporsóba tételét, elvitelét, a halottas nép magaviseletét stb.; ismerteti a régi erdélyi hivatalokat és méltóságokat, milyenek: a fejedelem, generálisok, főispánok, főkapitányok, alkapitányok, hadnagyok stb.; a régi erdélyiek esküvési és szitkozódási módját, s végre a katholicus vallás s vele kapcsolatban az iskolák és papság állapotát. — Ebből áll a rendkívül érdekes mű tartalma. Naiv egyszerűséggel állítja szembe a közelmúltat a jelennel; az erőteljes apákat az elpuhult fiakkal, s hol gúnyolódik, hol korhol; majd a komolyság, majd a tréfa hangján szól. Stilusa egyszerű, mesterkéletlen; elbeszélésben, leírásban egyaránt ügyes. Apor a Metamorphosis Transsylvaniae-hez két kiegészítő munkát is írt: »Syntagma és Syllabus« czím alatt. Az első »az élőknek és holtaknak, kik életemben hatvanhat esztendeig voltanak, összeszedése és száma, valakik eszembe jutottanak.« A második: »a születésem előtt az 1676-ik esztendő előtt való holtaknak száma és nevök, uri, fő- s nemesi rendből valóknak.« Nem oly érdekes olvasmányok ugyan, mint a Metamorphosis, de a történetíró becses adatokat találhat bennük.

A történet egyes kisebb korait tárgyaló monographiákban irodalmunk nem volt igen gazdag. Közülük mint legjelesebbet s a történetíróra nézve legérdekesebbet, *Pulay Jánosnak* Szathmári békesség« czímű munkáját említem meg. Pulay Pálffy János gr. belső titkára volt, s ura és Károlyi megbizásából írta meg a szathmári békekötés történetét, még pedig eredetileg nem magyarúl, hanem latínúl, mert magyar szövegét, melyet mi ismerünk, csak 1718-ban írta, illetőleg fordította. Közli benne Károlyi és Rákóczi levelezését is, de nem szószerinti pontossággal, mert midőn munkáját magyarra fordítá, a levelek nem voltak kezénél, s így csak a saját latín fordítását fordította ismét vissza.

Nem tudom, a »Szathmári békesség« nem egy és ugyanaz-e a Toldy említette »Secreta historia machinationum Rákóczyanarummal«, mely szintén Pulay János műve.

Nem szabad megfeledkeznünk a krónikák-, naplók- és önéletrajzokról sem, mert ha köztük irodalmi becsű munka kevés akad is, mint történeti kutfők nagyobbrészt jelentékenyek. *Spangár András* légrádi születésü jezsuita hitszónok (1677—1744) Pethő Gergely magyar krónikájának folytatását adta ki: »A magyar krónikának .... tovább való terjesztése, avagy negyedik, ötödik és hatodik része« czím alatt (Kassa, 1734.), mely 1627-től 1732-ig terjed, s az egyházi ügyekre különös tekintettel van. Ezt újra kiegészítette, s ugyanott 1738-ban »Magyar krónika« czímmel bocsátotta közre. Némi érdeket kölcsönöznek munkájának a hozzácsatolt történeti monographiák, mint: sz. István »dicsőséges életének sommája«; ugyanannak oktatásai fiához; az általa fölállított érsekség és püspökségek krónikája; a sz. korona története, előjogai és őrei; a krónikában említett nevezetes családok és személyek betűrendes lajstroma (mely tulajdonképen csak egyszerű névmutató), s végre a magyar eretnekek és eretnekségek krónikája. Pethő Gergelynek másik folytatója *Kovács János*, máskép Joannes Fabricius jezsuita volt, ki munkáját »A magyar krónikának rövideden lerajzolt summája« czím alatt bocsátotta közre. (Pozsony, 1742.) Ez tíz évvel tovább terjed mint Spangár András első folytatása. — Egy második toldalékban: »Magyarország krónikájának rövid reflexiókkal való folytatása« (Pozsony, 1750). Mária Terézia uralkodásának első tíz esztendejét (1740—1749) adja elő. Kovács krónikája bőségre és érdekességre nézve fölülmúlja ugyan Spangárét, de előadása mind a kettőnek egyaránt gyarló. — Dálnoki *Veres Gerzson* küküllei birtokos és szolgabíró 1730 táján verses krónikát írt a kuruczvilágról, nevezetesen az 1704—1722-ig történt eseményekről, sőt némely jegyzeteket 1732-ig is. Versei roszak, de adatai hitelesek, mint egy ismertetője megjegyezte. — Végre *Balla Gergely* megírta Nagy-Kőrös krónikáját.

A naplóirodalom, mely rokon faja a krónika-irodalomnak, meglehetős gazdagon van képviselve. Vizaknai *Bereczk* (vagy Briccius) *György* kolozsvári orvos naplót vitt nemcsak külföldi

útjáról, hanem a kilencz-éves belháború mozgalmairól is. (1693—1717.) Adatai pontosak, hitelesek, mert annak, a mit ír, mint tábori orvos, rendesen szem- és fültanúja volt, sőt még a szövetséges vezérek tanácskozásaiban is részt vett, tehát mindenről jól lehetett értesülve. Nyelve sűrűn van tarkázva latin szavakkal, de ez az akkori írók legnagyobb részének közös hibája. — *Bánffy Farkas* 1749 és 50-ben tett bécsi útjának naplóját írta meg, mely természetesen inkább magánjellegű. — *Benyiczky Gáspár* a Rákóczi-kor néhány évére terjedő naplót írt. — Terjedelmesebben tárgyalja a kurucz-mozgalmakat *Szakál Ferencz* kolozsvári egyházfi és curator naplója, mely 1698—1704-ig terjed, itt megszakad, de 1711—1716-ig ismét tovább foly. Legrészletesebben az 1703 és 1704. év erdélyi eseményei vannak benne leírva. Sok érdekes adatot nyújt Kolozsvár akkori beléletére, közigazgatására s vallási viszonyaira is. Előadása eleven, adatai, különösen a chronologia tekintetében igen pontosak. — *Ráday Pál* a költő 1709-iki benderi követségének naplóját írta meg: »Benderben menő utazásának diariuma« czím alatt. — Végre Cegei *Wass György* Kolozs- és Doboka-megye főispánja, kolozsvári kapitány, kuruczvilági naplóját említhetjük meg, mely részben latin, részben magyar följegyzéseket tartalmaz.

Vannak életrajzaink jelesebb férfiainktól, melyek szintén becsesek, mivel íróik történetileg nevezetes és tevékeny emberek voltak. Ilyen *Károlyi Sándor* tábornok önéletrajza, melynek czíme: »Magam életének s azalatt történt állapotoknak emlékezetes folyási.« Stilusa kellemes, magyar zamatú; deák szavak nem fordúlnak benne oly sűrűn elő, mint e kor többi munkáiban. Az életrajz 1669-től 1698-ig szakadatlanúl foly; a következő rész elveszett, s a hézag az 1703-ik évig tart, mely a következővel együtt terjedelmesen van leírva. Innen a szerző 1711-re ugrik át, s folytatja élete leírását 1723-ig szakadatlanúl. Az életrajz kiegészítésére Károlyi naplójegyzetei szolgálnak, melyek az 1740-ki deczember végéig terjednek. Hogy a Rákóczi-kor történetére Károlyi önéletrajza mily nagybecsű kútfő, bizonyítja többi közt az, hogy Szalaynak az 1703. és 1704. év történetének megírásánál egyik főforrása volt. Károlyinak egy másik, kisebb munkáját, a »Tartarorum rumor«-t, mely az 1717-diki tatárbeütésre vonat-

kozó előterjesztését és észrevételeit foglalja magában, Thaly Kálmán néhány évvel ezelőtt födözte föl s tett közzé. Ezen munka kis terjedelme daczára is történeti becsü, mert az akkori tatárjárást a többi elbeszéléstől egészen eltérő színben tünteti föl. — Károlyi életrajza mellé sorakozik *Cserei Mihály* »Önéletirása«, melyet a császár elé terjesztésre szánt, s azért irt, mert a csíki főkirálybíró egyik jószágától, Alsó-Köhertől megfosztá. Korjellemzés tekintetében becses mű, mert a kuruczvilág okozta szenvedései és kárai elbeszélését tartalmazza, de természetesen nem minden elfogúltság nélkül, a mi oly körülmények közt nem is lehet másképp. *Bod Péter* önéletrajza inkább magánjellegü, s több hasznát veheti a nagy férfiú életrajzirója, mint a történetiró. Róla szólván, megemlithetjük, hogy van neki egy kéziratban levő latin és magyar nyelvü adatgyüjteménye »Gellius Transsylvanicus« czim alatt, mely leginkább Erdély egykorú történetét világositja meg.

A kútfő-magyarítók közül *Orosz Ferenczet* és *Spangár Andrást* kell megemlitenünk. Amaz »Első Lajos magyar királynak dicsőséges országlásáról s élete fogytáig viselt dolgairól való krónika« czim alatt Küküllei János krónikájának fordítását adta ki (Buda, 1760.), rövid jegyzetekkel a czikkelyek végén. Spangár pedig sz. Istvánnak fiához, Imréhez intézett könyvét tette át nyelvünkre, mint krónikájánál említők.

Eddig hazánk története. Világtörténetünk e korszakban eredeti még nem volt, mert az egyetlen ilynemü munka, melyet *Tordai Sámuel* kendi-lónai kálvinista prédikátor adott ki, egy berlini német világtörténet (Kinder-Lehr) után készült.

Ha egy futólagos pillantást vetünk az imént vázolt irodalomra, Cserei szabadhangú történetére, Apor remek Metamorphosisára, Husztynak hibái mellett is becses művére, Károlyi önéletrajzára, nem is emlitve a kevésbbé jelentékeny munkákat, — azt látjuk, hogy a történeti irodalom meghazudtolja a »hanyatlás kora« elnevezést.

IFJ. SZINNYEI JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Tanúlmányok a renaissance és a reformatió korából. Erasmus, Morus Tamás, Melanchton. Írta Nisard Dezső. A magyar tud. Akadémia könyvkiadó bizottságának megbízásából fordította Vajda János. Budapest, 1875. VIII. 472 l.

A könyv, mely előttünk fekszik, három férfiúnak életét tartalmazza, kik a XVI. század első felében a renaissance és reformatió mozgalmaiban tevékeny részt vettek. Az első, Erasmus, mint független tudós elhinté az új eszméket, de midőn a vallás reformatió kitört, megrémült, visszavonúlt, sőt ki is kelt ellene és életét, mint az egyháznak — legalább külsőleg hive fejezte be. Sokan — Nisard is — Voltaire-hez hasonlítják, — kihez universalitasban, causticus élczben, nagy befolyásával az európai mivelt világra, sőt sorsára nézve is csakugyan hasonlított, mert a »ferneyi bölcs« ha megéri a franczia forradalmat, mint Erasmus megérte a reformatiót, aligha lett volna jakobinus, hanem minden valószínűség szerint, vagy mint emigrans a külföldre menekül, vagy mint »a nép ellensége«, a vérpadon fejezi be a múltnak lerombolására, a »szabadságnak« előidézésére szentelt pályáját. — A második tanúlmány hőse: Morus Tamás, jogász volt. Az állam ideáljával foglalkozott. Megirta az »Utopiát«. De a vallás terén az maradt, mit ma »bigott«-nak, határozottan »ultramontán«-nak szoktak nevezni. Szembeszállott a reformatorokkal, de azok irányát — legalább némileg — Angliában a világi hatalom is támogatta, és Morus, miután a katholicismus hanyatlását hazájában nem gátolhatta: meghalt érte a vérpadon. Nisardnak harmadik hőse ellenben Melanchton, a szelid, szeretetre méltó Melanchton, ki egy oly hatalmas individualitásnak bűvkörében mint Luther, a reformatiónak egyik legfőbb bajnokává lőn, és ő fogal-

mazta — nem teljesen Luther megelégedésére — az augustána confessiót, mely még most is sok millió keresztyénnek hitvallását képezi.

Nisardnak tulajdonképeni szakmája az irodalomtörténet, de jelen tanúlmányaiban nem marad annak szűk keretében. E három életrajz mindegyike egy-egy darabot foglal magában Európa akkori általános történetéből, s az irodalomtörténészre csak néhány és — mondhatjuk — a munka javára szolgáló vonás emlékeztet. Sok apró részletet tisztábban lát, mint ama kornak nagyobb szabású történetírói. Mit Hume és Makintosh teszem Burnetnek elhisznek, mit Lingard — mert megczáfolni nem tud — hallgatással mellőz, a vádat: hogy Morus, a katholicus martyr, midőn még hatalmas volt, a protestánsokon kegyetlenkedett: Nisard éles vizsgálat alá vévén, megdönti, majd nem oly szerencsével, mint a minővel egy későbbi művében [1]) Stuart Máriát tisztázza ki a vád alól, hogy részes volt férje Darnleynek meggyilkolásában. Nisard hőseiben mintegy barátjait látja. Belepillant lelkükbe és tanúlmányozza szívük minden redőjét. A kép, melyet nyújt — érezzük, ha nem is tudnók — élethű, de azért minden részletben még sem egészen igaz. Nisard hasonlít a festőhez, kinek képében minden részlet kitűnőleg ki van dolgozva: de például perspectivája hibás. Erasmus, Morus, Melanchton olyanok voltak, minőknek ő festi őket, de a kor, melyben éltek, nincs mindig kellőleg és híven kidomborítva, különösen Lutherje, ki mindegyik életrajznak hátterét, úgyszólván, dominálja, nem az a Luther, kit mint az emberi erő egyik legpraegnansabb kifejezését, ismer a történelem.

Nem mondom hogy Nisard igazságtalan Luther iránt, sőt talán ő jellemezte legtalálóbban azt a helyet, melyet e nagy férfi a világtörténelemben elfoglal. »Ostobaság volna — úgymond — Luthert kisebbíteni akarni, *ez egy szent név Európa egy jó részében, és nagy név mindenütt.* (63. l.)« és nem emlékszünk, hogy rá valami valótlanságot fogna. Nem is az a hibája, hogy róla mint félkatholicus, fél voltairianus *franczia* másként beszél, mint a *protestáns* németek, kiknek véleménye a mi, művelt, még pedig nemcsak pro-

[1]) Portraits et études d'histoire litteraire, a »Le procés de Maria Stuart« czímű czikkben.

testáns közönségünk előtt — mint az előtte ismert legokosabb és — legalább látszólag — legelfogúlatlanabb — általában irányadó: mert azt hiszem, hogy ha párhuzamot vonnánk a két fölfogás közt, bizonyára nem a franciáé volna az, melyben a tudomány a legtöbb kifogásolni valót találná: de Nisardnak egyáltalában nincs érzéke a »*hősök*«, azon nagyságok iránt, kikben nagy értelmi erő, hason nagy cselekvési képességgel van párosúlva; s e tekintetben épen ellentéte Carlyle-nek, kit »hero-worship«-je [1]) az ellenkező irányban talán kissé túlságba ragadott. Nisard nem szereti Luthert. Nem tudja, vagy nem akarja kellő színben föltüntetni ez óriási erő nyilvánúlásait, melyek egyaránt megdöbbentenek és vonzanak. Az ő Lutherje csak az erőszakos ember, ki Erasmussal gorombáskodik, Melanchtonon zsarnokoskodik, e szelid túdóst úgyszólván akaratja ellen férjhez — — bocsánat! — feleséghez adja, s a classicusok tanúlmányozásától a hittani tanszékre, az Iliastól szent Pál leveleihez kényszeríti. Az ő kedvenczei azon emberek, »kik magukat vagy visszatartják, vagy másod szerepekre szánják, mivel ekkép önmagukhoz és másokhoz híven maradhatnak«, azon szerep, melyet Erasmus játszott a reformatióban, s a melyet minden valószínűség szerint Melanchton is játszott volna, ha sorsa nem veti Luther körébe, Luthernek hatalmába. Könnyű tehát érteni hajlandóságát a renaissance és reformatio e két alakja iránt: de az nem oly világos, miért választá harmadiknak Morust, ki férfi volt tetőtől talpig, oly bátor a lambethi palotában, midőn az esküt, hogy a király, az angol egyház feje, megtagadta, mint Luther Wormsban V. Károly császár előtt: ha nem azért, hogy a triasban egy igazi katholicus is legyen, s ha nem azon szelíd, majdnem gyermeteg kedély miatt, mely e bátor férfiúnak életét oly sajátságosan jellemzi. Mert valójában csak Morus végperczeiben tűnt ki, mily erő lappangott e szelíd külső alatt. Nemcsak bátran, de humorral is halt meg, mely majdnem példátlan a történelemben. Midőn veszteni vitték, s egy ember — hogy végperczeit keserítse — bizonyos könyveket kért tőle, melyeket rá — Morus-ra — bízott volt: nyájasan felelé: »hogy a király felmenti őt mindjárt iratai,

[1]) A hősök tisztelete.

könyvei, s egyéb hasonnemű tárgyai gondjától.« A vérpad biczegő lépcsőjén mondá a Tower hadnagyának: »Vigyázzon kérem, hogy biztosan felmehessek; a mi a lejövetelt illeti, azt reám bízhatja!« Midőn pedig fejét már a tőkére tette, hogy a halálos csapást elfogadja, még úgy igazitá szakállát, hogy azt a bárd meg ne sértse, »mert — úgymond — az nem követett el felség sértést«, With which strange words, mondja Froude, the strangest perhaps ever uttered as such a time, the lips most famous through Europe for eloquence and wisdom closed for ever« [1]).

Mindent egybevetve, véleményünk szerint az Akadémia helyesen vette föl Nisard művét kiadványai közé. Olvasó közönségünk benne egy tanúlságos, s a franczia akadémikusok szokott csinyjával irott könyvet kapott. Csak a fordítás ellen van kifogásunk melynek gyarlósága elárúlja, hogy ha a fordító bírta is a franczia nyelvet, nem volt kellőleg tájékozva a tárgy iránt. Vannak kifejezései, melyeket — a franczia eredeti nem lévén kezünknél — absolute nem értünk. Sok kifejezésénél eltaláljuk, mit akar Nisard mondani, de még jobban megértenők, ha a fordító az eredeti műszavakat meghagyta volna; én legalább nem tudom, miért kell a scholasticismust, »iskolásságnak«, a renaissance-ot »ujjászületésnek«, a Tower hadnagyát a »torony hadnagyának« mondani: míg másrészt nem értem, miért kell az olasz Poggio nevet a franczia variansban »Pogge«-nek, a német Karlstadt-ot Carlostadtnak adni, vagy brandenburgi »marquis«-ról beszélni, a régen bevett »őrgróf« helyett. Azt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a fordító — jelesebb költőink egyike, *az Akadémia kiadványában* — beáll nyelvrontóink közé, kik nem elégednek meg, hogy rosz *új* szavakat csinálnak, hanem még a meglevő jókat is elrontják, és a »mise*olvasás*, *zöld*csötörtök« mellé egy harmadik hasonértékű szóval gazdagítja a nyelvet: »*áldozási* szentséggel,« mi valószinüleg az lesz, mit magyarúl »oltári szentség«-nek szoktak mondani. PAULER GYULA.

[1]) »E sajátságos szavakkal, a legsajátságosabbakkal talán, melyeket valaha ember ily alkalommal kiejtett, ez ékesszólás és tudományról egész Európában leghíresebb ajkak örökre lezáródtak« Froude History of England from the fall of Wolsey to the defect of the Spanish Armada, II. 276 l.

Constantin Jos. Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prag 1876. Verlag von F. Tempsky.

I.

Nem politicai röpirat fekszik előttünk, nem utazási munka, nem iránymű, melyben a tények procrustesi ágyba fektetvék, és a felületesség a rosz akarattal párosúl, hanem komoly tudományos munka, mely elejétől végig azt a jó benyomást teszi az olvasóra, hogy a szerzőt nem mellékczélok vezérelték, hanem a való földerítésére irányzott törekvés és a tudomány érdeke.

Minél ritkábban van alkalmunk hasonló munkáról, mely a jelenkor politicai helyzetét lelkünkben föleleveníti, dícsérőleg kiemelni a tárgyilagos földolgozást, és azt, hogy szerzője minden nemzetiségi túlzástól mentt, annál nagyobb készséggel elismerjük azt most, midőn azon nép történetével ismerkedünk meg közelebbről, mely az európai török birodalomban számra nézve legnagyobb, és melynek nyelve a legnagyobb területeket hódította meg magának.

Engel óta ismereteink a Balkán és Duna közt elterülő, hazánk viszonyait oly élénken érdeklő szláv tartományokról nem igen gyarapodtak. Okait nem kutatjuk, mert ez messzire vezetne, de a tény elvitázhatlan, és tagadhatatlan, hogy nem jó dolog, hogy ez így van. Jireček számos forrást használt munkájában, melyek nemcsak hazai történetíróink előtt nagyjában ismeretlenek, hanem tán sok szlávista előtt is, kik pedig azon kedvező helyzetben vannak nagyszámu ős nemzeti írott emlékekkel rendelkezhetni, és érdektársakat találni északtól délig, mint meg annyi közreműködőket egy kitűzött irodalmi mű létesítésére.

Hogy az ős bolgárok nem a szláv fajhoz tartoztak, ez Magyarországon sem ismeretlen. A bolgárok a VI. században többször pusztító hadjáratokat intéztek a Duna jobb partjára, végre is 679. évben a maguk közt egyenetlen szláv törzsöket a Balkán félszigeten maguknak alá vetették, és azóta itt döntő befolyást kezdtek gyakorolni. A byzanti írók világosan megkülönböztetik mindenütt a bolgárokat a szlávoktól, Nestor sem számítja a bolgárokat a szlávokhoz, hanem egy sorban nevezi őket a kazárokkal, magyarokkal és avarokkal. Újabb időben

Safarik tudományos érvekkel bizonyitgatta, hogy nemcsak Asparuch csordái, kik 679. évben Moesiát elfoglalták, hanem a Kama és Volga mellettiek is urali, azaz: csud vagy finn eredetüek valának, és e szerint fajrokonságban álltak a votjákok, cseremiszek és szürjönekkel. A finn bolgárok vére, mely leginkább a nemes nemzetségek ereiben keringett, úgy látszik, már rég elpárolgott, és fölszivatott a szlávok által, kik a III. századtól a VII. századig Moesiát, Thraciát, Macedoniát, Epirost, Thessaliát és általában majd az egész félszigetet megszállták, és azt most is lakják. Alig 250 esztendő kellett arra, hogy az uralkodó nemzet, a meghódított nemzetbe beolvadjon, még pedig oly annyira, hogy a Balkán, Rhodope és Sar hegység körüli szlávok nyelvében a finn nyelv legkisebb nyoma sem fedezhető föl. Safarik fönnebbi tana a bolgárok elszlávosodásáról, noha még ellenvéleményüek találkoznak, általában el van fogadva. Roessler azon eredményre jutott, hogy a bolgár nyelv lényegileg és grammaticai alkotása szerint kazár, nagyon vegyítve török elemekkel.

Hasonló jelenségnek tanúja volt a világ, midőn a germán longobardok felső Olaszországot elfoglalták, és ezen országra rányomták ugyan nemzetük nevét, de nemzetiségüket föláldozták az általuk meghódított olaszoknak. Nem akarjuk fölsorolni a nyugoti góthok és normannok sorsát Francziaországban, a romanizált normannokat a germán Angolországban, a skandináv oroszokat Kiew és Nowgorodban. Ki ne gondolna hazánk keleti és északi részeire, hol a magyar nemzetiség érzékeny veszteségeket szenved, és míg bizonyos táborban azt kürtölik, hogy erőszakkal terjesztjük nemzetiségünket — mit az illetők maguk sem hisznek, addig a valóságban inkább oly tények állnak elénk, mintha a bolgárokhoz és longobárdokhoz harmadikúl kellene beállanunk.

Itt van helye emlitenünk azt, hogy a kunok, kiknek csak egy kis részét fogadta be IV. Béla király, Bolgárország hadi-történetében és ethnographiai viszonyaiban jelentékeny szerepet játszottak. Jireček szerint a kunok nyelve közelebb áll a török mint a magyar nyelvhez, megjegyezvén, hogy egy XII. századbeli velenczei ember Pontus mellett egy kún szótárt szerkesztett. Ezen szótár tulajdonkép, mint Roesslertől tudjuk 1303. évben készült és Petrarca által a velenczei könyvtárnak ajándékoztatott. Címe:

Alphabetum persicum, comanicum et latinum, és 2500 czikkből áll.

A bolgárokkal már a honfoglalás idején érintkeztek a magyarok, vagy is helyesebben szólva, hódító fegyvereiket rájuk is szögezték. Béla király névtelen jegyzője említi, hogy Szalán bolgár vezér Tételben székelt, a hová neki a görög császár és a bolgár fejedelem nagy sereget küldének. Szalán Árpádot fölszólítá, hogy hagyná el az országot, de ez sereget küldött ellene, mely a bolgárokat megszalasztá, Szalán pedig Bolgár-Fejérvárba menekedett. Elbeszéli továbbá Lél, Bulcs és Botond hadjáratát Bolgárországban, melynek vezére, fogadván, hogy anyai nagybátyja, Szalán pártját nem fogja, Árpádnak meghódolt, és magát adófizetésre kötelezte, (lásd 38. 39. 40. 41. 42. fejezet.) Kéza Simon két helyen emlékezik a bolgárokkal való viszonyokról, és pedig alig egy pár szóval, (lásd §. 13 és 19) az egyik kalandos hadjárat Bolgárország ellen egész Idropolisz-ig (valószinüleg a más Drinápolyig) terjeszkedett. Egy másik bolgár vezér, t. i. Glád, Béla kir. névtelen jegyzője szerint a Maros folyótól Haram váráig uralkodott, ezt Szoárd és Kadocsa a Temes folyó partjain szalasztották meg, aztán a Dunán átkelve Castrum Boronch, várát bevevék, és Sceredney várat körültáborolták. Boronch helynevet Szabó Károly Varancs névre magyarítá, de ez bizonyosan soha sem volt használatban; Boronch szerintem azon hely, hol a XIII. században (tulajdonkép csak IV. László idejében) a boronchi bánok székeltek, a mai Branitsevo, nem pedig a bolgárok történetében híres Vracza. A Sceredney nevet illetőleg igaza van Szabó Károlynak, midőn ezt a mai Szofia várossal azonositja, mert az utóbbinak bolgár neve Srědec. A magyar vezérek a Vazil-kapun, azaz a balkáni Trajan szoroson át Philippolisig hatoltak. (44 és 45 fejezet.)

Mindezekről Jireček mit sem szól. Előtte a Glád és Szalán nevek egyrészről, Lél, Bulcsu, Botond, Szoárd és Kadocsa, másrészről ismeretlenek. Tagadja-e, hogy ezek történeti személyekre vonatkoztak, miként Roessler tagadja, hogy Gelu, Zalan és Zubur történeti személyek voltak, kik szerinte inkább már meglevő helynevekből Anonymus fantaziája által a történetbe bévezettettek? — nem tudjuk. [1]) A dolog minden esetre föltünő,

[1]) Roessler: Romänische Studien 201. lap.

annál inkább, mert munkája több lapján a bolgár népmonda bírálgatásának elég helyet enged.

Így állván a dolog, sajnálattal le kellett mondanunk azon várakozásról is, hogy Jireček felfogja világositani azon viszonyt, melyben Ohtom, Glád utódja, Szent-István király birodalmához állt, és mely a mai napig még meglehetősen érthetetlen.

Szent-Gellért életirójánál Glád utódjáról Ohtomról érdekes részleteket olvasunk, de magának Gládnak nevét nem olvassuk benne. Ha bebizonyithatnók, hogy ezen életrajz már Anonymus kora előtt készült (azt tartják, hogy a XIV. században szerkesztetett, egyes részeinek kivételével, melyek korábban irathattak) és abban Ohtom szintén Glád utódjának neveztetnék, ez Anonymus hitelessége mellett egy új, hatalmas érv volna. De a dolog nem úgy áll. A névtelen jegyző Glád birodalmát nem oly nagynak tűnteti föl, mint a Ohtomé mondatik, mert a Dunának jobb partjára nem terjeszti ki. Horváth Mihály azt irja, hogy a legyőzött fejedelem (t. i. Glád) Árpád *kegyelméhez folyamodott, s általa birtokában meghagyatott.* Ezen utóbbi állitásról a Névtelen jegyző, e tárgyban egyetlen forrásunk, mit sem tud mert csak annyit mond, hogy a magyaroktól féltében Keve várába menekvő Glad, midőn a magyarok ezen várat is körülfogták és ostromolni kezdték, követeket küldvén a magyarokhoz »békét kezde tőlük kérni, és a várat különféle ajándékokkal önkényt átadá.«

Ha Horváth Mihály fölfogását magunkévá tévén, azt állitjuk, hogy Glád, a magyar fenhatóság elismerése mellett Árpád által tartományainak birtokában meghagyatott, legegyszerűbben meg van magyarázva, miként uralkodhatott Glád ivadéka Ohtom, Szent-István korában. De ez esetben egy másik nehézség merül föl, t. i. hogy össze nem lehetne egyeztetni Glád és ivadékának folytonos országlását a Magyarország fejedelme által a közigazgatás és a hadi ügyek élére ide helyezett magyar kapitányok székelésével, miről, habár dönthetetlen nem, de mégis figyelmet érdemlő adataink vannak.

Noha Szalay László is a Névtelen jegyzőre támaszkodik, mégis mint előtte Engel, Ohtomról, Glád ivadékáról azt irja, hogy Orsovánál a Dunán átkelve őseinek földjét visszafoglalta, és

a Maros vizénél letelepedett. Tehát az egyik nézet szerint lázadó, [1]) a másik szerint az országba betörő külellenség lett volna Ohtom.

Szent-Gellért életírójától oly részleteket tanúlunk, melyek nagyobb súlyt adnak az első fölfogásnak. Ezen forrás szerint Ohtom parancsszava teljesülést nyert a Kőrös folyótól az erdélyi részekig, valamint Szörényig és Bodonyig, gazdagsága rendkívüli, lovainak mennyisége megszámlálhatatlan, azonkívül, melyek lovászok őrizete alatt istállóikban tartattak. Számtalan marha-csordája volt, melyek mindegyike csordások gondjaira volt bizva. Ohtom Marosváron, székhelyén monostort épitett Keresztelő Szt.-János tiszteletére, és görög szerzeteseket helyezett oda egy apáttal együtt. Ez tehát oly jellemzés, mely egy túlhatalmas törzsfőnökre vagy országnagyra illik, de kívülről az országba nyomúló ellenségre semmiképen nem. Nem kerülheti ki figyelmünket, hogy Szent-Gellért életírója Ohtomnak sokkal nagyobb tartományt tulajdonít, mint a mely fölött az ő elődje, Glád bolgár fejedelem uralkodott, és a mely, mint láttuk, csak a Marostól Horom és Orsova váráig terjedett, vagy ám mondjuk Bodonyig, minthogy a Névtelen egyik helyen azt mondja Gládról, hogy Bodony várából a kúnok segélyével jött ki. [2]) Miként kell ezen körülményt magyaráznunk? Ha itt a forrásúl szolgáló iró szabatossági hiány hibájába nem esett, csak azt kell gondolnunk, hogy Ohtom visszaélvén hatalmával, lassankint foglalt, és a király a bitorlást tűrte, mig a megtorlás idejét elérkezettnek nem látta. Meglehet, hogy Ohtom közvetlen elődjei is már hasonlót míveltek, ravaszsággal és erőszakkal. De azt föltenni sehogy sem lehet, hogy külföldi ellenség az ország birodalmát a Kőrösig meghódította volna, a nélkül, hogy az ifjú magyar állam alapjaiban meg ne rendűljön.

A dolgok természetes fejlődése hozta magával, hogy Ohtom hatalmi vágya összekoczczanásba jöjjön az erőteljes Szent-István egész politicájával. Ohtom, miként elei, a görög szertartású keresztyén vallás híve volt, mint akkor a bolgárok általában, és Bodonyban keresztelkedett meg. Szent Gellért írója azt mondja,

---

[1]) Quod praedicto regi *rebellis* fuit in omnibus, mondja a Névtelen jegyző a XI. fejezetben.

[2]) V. ö. a Névtelen jegyzőnél a XI. fejezetet a 44-dikivel.

hogy Ohtomnak hét felesége volt, [1]) ebből nem következik, hogy Ohtom gyenge keresztyén volt, mert az orthodox bolgár egyház a többnejűséget megengedte és Szent-Istvánt aligha ezen utóbbi körülmény indította az Ohtom elleni háborúra, mint inkább az utóbbinak elbizakodása, mely már a királyi tekintélyt is fitymálta, a Maros hajózását vám alá vetette és a királyi sószállításokat is elfoglalta. Midőn István király a hatalmas törzsfőnököt, a keresztyén vallás elleneit: Kupa sümegi herczeget,és Gyula erdélyi vajdát sorra leverte, Ohtom könnyen előre látta, hogy az ő féktelenségének utolsó órája ütött, és hogy István király őt fensőségének föltétlen elismerésére fogja kényszeriteni. Ohtomnak ezen kilátás, úgy látszik, nem volt ínyére, mert Basilius görög császár pártfogását kereste, és készebb volt azelőtt meghajolni, azon reményben, hogy a császár miatt könnyebben tarthatja fen tartományai fölötti uralmát, mint Szent-István alatt.

Ha Ohtom ezen meghódolását történeti ténynek vesszük, akkor ez 1014 év előtt nem történt, mert ezen esztendőben, és pedig julius 29-én csapott össze II. Basilius görög császár, Sámuel bolgár czár seregével, melyet tökéletesen megsemmisitett. Mint Gibbon mondja, ez a romaiak legnagyobb diadala volt Belisar ideje óta. Ezen csatában II. Basilius 15,000 bolgárt fogolylyá tett, kiket mindnyájokat megvakittatott, minden száz ilyen szerencsétlennek egy félszeműt vezérül adván, kik őket czárjukhoz kisérjék Prilepre. Midőn a czár ezen szerencsétlenek roppant mennyiségét látta, eszméletlenül összerogyott, és két nap múlva, september 15-én meghalt. Bolgaria akkor még nem, de negyven esztendei küzdelem után meg volt semmisitve, és II. Basilius,a »bolgárölő« élte czélját elérte: Bulgariát a byzanti birodalomba olvasztotta 1019. évben, maga pedig 1025. évben halt meg.

Kijelöltük az idő határokat, melyek közt Ohtom Basilius császár pártfogását kereshette, vagy tán inkább hódolását fölajánlhatta. [2]) De a lehetőség még nem valóságos tény. Jireček

---

[1]) A bolgároknál a többnejüség szokásban volt. Lásd Roessler: Romänische Studien 240 lap.

[2]) Föl kell tennünk, hogy II. Basilius ezen meghódolást elfogadta, Ohtom pedig csak ezután alapitotta Maros-váron Keresztelő

nem ismeri Ohtomot, Glád utódját, miként nem ismerte Kean [1]) és unokáját Szalánt. Így hát aziránt sem nyerünk fölvilágosítást, vajjon ha Sámuel czár a görögöknek hasonszülött ellensége volt, miként tűrhetett a távol Marosváron (a mai Csanádon) egy dynastát, ki onnan egész Bodonyig parancsolt? vagy miután Bodony már 1002 évben nyolcz havi ostrom után II. Basilius hatalmába esett, miként lehet föltenni, hogy Ohtom egész Bodonyig uralkodott? Kinek vazallusa volt Ohtom, Sámuel czáré, vagy Szent-Istváné? Mindkét esetben számtalan kétely merül fel a miért is őszintén fájlaljuk, hogy ezen viszony fölvilágosítására egyetlen adatot sem találunk, a különben sok becses idegen forrásokkal rendelkező Jireček történeti művében. A belföldi forrásokból használta Theiner és Fejér oklevéltárait, a Schwandtner-féle Scriptores Rerum Hungaricarumot: tehát-ot, Anonymust, Thuróczy krónikáját, stb. továbbá Gebhardit, Engelt, Fesslert, — mely utóbbi körülményből is bizonyos, hogy Jireček legalább másodkézből ismerte azon magyar források tartalmát, melyekből Kean, Szalán, Glád és Ohtom-ról való tudomásunkat vettük. Jireček hallgatása azokról tán nem jelenti azt, mintha mind ezen krónikai közléseket elvetné, de megegyeztetni a szláv és byzanti irókkal és adatokkal ő sem bírta, azért hát vele együtt várjunk, míg egy szerencsés véletlen a tudományos érdekeltséget jobban fogja kielégíteni.

PESTY FRIGYES.

Szent-János tiszteletére a görög apátságot. Szent-Gellért életírója így szól Ohtomról: Accepta autem potestate a Graecis, construxit in praefata urbe Morisena Monasterium in honore S. Joannis Baptistae. Szabó Károly fordítása ezt így közli: »Hatalmát pedig a görögöktől véve, azaz — mint magyarázólag megjegyzi — a byzanti birodalom felsősége alatt állott.« Vajjon képzelhető-e, hogy Szent-István alatt ilyen állapot létezett?

[1]) Hilferding orosz író azt állítja, hogy a magyar nyelv természete szerint, mely nem tűri a mássalhangzó összetorlódását Krum névtől lett Kerm, utóbb Kean. Krum, a bolgárok rettenetes chanjuk 815. év april 13-án rögtön meghalt, mint Attila, vérfojtogatás által. Ezen Krum-nak unokája lehetett Szalán, mint krónikánk írja, chronologiai nehézség abban nincs.

KÜLÖNFÉLÉK.

KONSZTANTIN MIHÁLY
TÖRÖK KRÓNIKÁJA A XV-IK SZÁZADBÓL.

A régi krónikák igen érdekes példánya a föntnevezett, — mely föleg a XV. századbeli török történetet tárgyalja, s így nemzetünk történetébe is vágván, reánk nézve különös érdekkel bír; — még érdekesebb azonban benne, a törökök XV. századbeli udvari, állami szervezetének leírása, melyet a szerző elég kimerítően a krónika végén nyújt, s mely annyival inkább hitelt érdemel; — mivel a szerző hosszú ideig a török janicsárok között lévén, elég alkalma volt azokkal megismerkedni.

A szerző Konsztantin Mihály, Osztrovicza városában Szerbiában, 1430. év körül született és szerb nemzetiségü volt; midőn a törökök 1455. évben Novo Brdo helységét (Szerbiában) elfoglalták, szerzőnk is akkor ott lévén, a törökök kezeibe esett, kik azután őt Kis-Ázsiába vivén, a janicsárok közé sorozták; 1456. évben, midőn Mohammed szultán Belgrádot megtámadta, már maga is a török hadseregben volt, — azután pedig részt vett ugyane szultánnak Morea elleni hadjárataiban (1458—1460), valamint a görög császár ellen (Trapezuntban), Uzun Hasza ellen (Karamaniában) — 1461. évben — s Drakul oláh vajda ellen viselt hadjárataiban is, — s mindezekről történetében elég bőven értekezik. 1463. évben Mohamed pasa Zvecsaj várának (Boszniában) parancsnokává tette, s ezt a várat azután ő, a Mátyás király alatt Boszniába betört magyarok ellen védelmezte, míg Mátyás király (u. e. évben) Jajczát elfoglalván, személyesen jött Zvecsaj alá, a midőn is neki a várat föladta, s — mint krónikájában mondja, — dicsérte az Istent, hogy így tiszta lelkiismerettel és becsülettel visszatérhetett a keresztyének közé.

Itt megszünnek a szerző életrajzára vonatkozó adatok, s többet nem tudni körülményesebben életéről, de valószínű, hogy ő is mint Zvecsaj várának volt parancsnoka, azon 500 rabságba ejtett török katona között

volt, kiket Mátyás király magával Budára vitt, azután pedig bizonyos, hogy állandóan nem maradt Magyarországban, hanem, alkalmasint csak miután rövidebb ideig Cseh- és Morvaországban élt, — átment Lengyelországba, hol azután a nemesek sorába felvétetvén, ott meg is halt.

A mű eredetileg lengyel nyelven íratott, csakhamar azonban cseh nyelvre fordíttatott le, s e nyelven lett is először 1565-ben kinyomatva. Az eredeti lengyel szöveg csak az 1828. évben, Berdicsev nevű kolostorban födöztetett föl, ezen czímmel: »Pamjetniki janczara« azaz: »A janicsár emlékei«, s akkor rögtön ki is nyomatott a »Zbiora pisarzva polskych«-ban Varsóban, s másodszor a »Bibliotheka polska«-ban 1857-ben Szanókban. Ezután még két lengyel kéziratot találtak: az egyiket Kurnikban, a másikat Grodno mellett 1838. Legújabban dr. Safarik Janko fordította le szerb nyelvre, s érdekes, s beható tanúlmányra mutató bevezetéssel látta el; — ezt pedig a szerb tudományos társulat, saját évkönyvében (Glasnik) adta ki.

Megemlítendő még, hogy ezen mű a lengyel irodalom egyik legbecsesb s legrégibb eredeti emlékei közt tartozik, mert ezek csak a XVI. század közepe táján kezdődnek, ez pedig valószínűleg még a XV. század végén, de legfölebb a XVI. század első tizedében iratott.

A mű 50 különböző tartalmú fejezetre van osztva. A történetet kezdi a török nép s a török szultánok eredetével, leírja azután vallásukat, Mohamet próféta eredetét, föllépését s működését, azután beszél a törökök igazságszolgáltatásáról, s korholja alattomosságukat s hűtlenségüket; áttér azután a valódi török történetre, s ezt idő szerinti sorrendben, és pedig az egyes szultánok uralkodási ideje szerint szakokra osztva, adja elő; azután a szerbek régibb történetéről röviden megemlékezik, mire nézve azonban már kevesebb hitelt érdemel, igen sokat a török mondákra alapítván; később az újabb korra érvén, a törökök történetét egybeszőve a magyar, bolgár s kiválólag a szerb történettel adja, s itt már alig támaszthatni itt-ott kételyt hitelessége iránt, különösen midőn saját korára érvén, a törökök harczait a magyarok s szerbekkel (I. Ulászló, illetve Hunyady János és Brankovics György alatt) írja le. Azután leírja a törökök s a tatárok közti harczokat, s megemlékezik Castriota György (Szkanderbeg) epiri s albán fejedelem harczairól is.

Érdekes adatokat közöl azután, Mohamet szultánnak, Drakul oláh vajda elleni hadjáratáról, valamint Boszniának Mohamet s később Mátyás király részéről történt elfoglalásáról.

Idősb Drakul vajdának — úgy mond — két fia volt, kik túszok gyanánt a török udvarnál tartózkodtak; halála után a szultán az idősbiket Vlad Drakult gazdagon megajándékozva elbocsátá Havasalföldre, hogy ott atyja helyett uralkodjék, de oly föltétel alatt, hogy minden évben egyszer hódolat jeléül nála megjelenjen, s miként atyja, adót fizessen; az ifjabbik testvért pedig továbbra is magánál tartotta. A fiatal vajda az első két évben csakugyan meg is jelent kétszer a török udvarnál, de azután több éven át nem akart eljönni; erre a szultán elküldé érte Hamza béget, ki Ibrail városában találta Drakult, ez azonban maga elé sem bocsátá a szultán küldöttét, hanem elhagyva Ibrailt parancsot adott, hogy a béget ott tartsák, míg ő vissza nem érkezik. Eltávozván, sereget gyűjtött, és tél ideje lévén, a befagyott Dunán átkelve, a szultán tartományaiba rontott s Nikápolyban megállapodott, a honnan emberei, parancsára nemcsak hogy iszonyúan pusztítottak és zsákmányoltak, hanem a lakosokon, úgy keresztények, mint törökökön, iszonyú kegyetlenségeket vittek végbe; s végre úgy a holtak, mint az élőknek levágatván orrait, ezeket Magyarországba küldé, dicsekedvén, hogy annyi törököt vágott le. Ezután visszatért Ibrailba, s ott, a mit sem gyanító török küldöttet kiséretével, mely 45 személyből állott, együtt elfogatván; Kuriszta várába küldé, s ott mindnyájokat élve, kóczra ültette.

A szultán értesülvén Drakul ezen tetteiről, az ifjabbik testvért (kinek nevét szerzőnk egyszer sem említi, kit azonban Radulnak hívtak) gazdagon, fejedelemhez illő fénynyel fölszerelve, 4000 lovassal Nikápolyba küldé, hogy ott reá várakozzék, ő pedig hatalmas sereget gyűjtvén, maga is csakhamar Nikápolyba érkezett. Nikápolylyal szemben, a Duna ellenkező partján állott Drakul seregével, hogy a törökök átkeltét megakadályozza, de a szultán elhozatott 80 nagy és jól fölszerelt hajót, s éj idején átszállította a janicsárokat (kik között szerzőnk maga is volt), valamivel alantabb Drakul táboránál. Ily módon kelt át azután a sereg többi része is, miközben a janicsárok védték átkeltüket; Drakul néhány kisérlet után látván, hogy már nem akadályozhatja a török sereg átkeltét, visszavonúlt; a szultán pedig nagy örömében, a janicsárok között 30,000 aranyat osztott szét, s e mellett minden nem szabad janicsárt szabaddá tett, s hagyományozási joggal ajándékozott meg.

Ezután Drakult követték, s daczára annak, hogy Drakul serege, sokkal kisebb volt a török hadseregnél, mégis erősen féltek tőle: mert éjjelenkint minduntalan reájok rontott, s több ezret vágott le így közülök, s

nagy kárt tett podgyászukban; nyilt ütközetre azonban nem szállt velök.

A szultán ekkor látván, hogy így nem árthat neki, hanem maga nagy károkat szenved, más módhoz nyúlt, és kegyetlenségek által akarta az oláhokat tőle elidegeníteni, s csakugyan néhány százat elfogatván, ketté vágatta, s más kegyetlenségeket is követett el; erre az oláhok megijedtek, csakhamar az ifjabbik testvér pártjára állottak, s Drakul elhagyatva látván magát, menekülni kénytelenült s Mátyás királyhoz szökött, ki azonban őt iszonyú kegyetlenségei miatt, börtönre vettette, hol azután hosszú ideig sínlődött. A szultán ekkor Radulnak átadván a tartományt Drinápolyba tért vissza.

Ezen időben (1463. évben) Tamás bosnya király neszét vette, hogy Mahomet őt megtámadni szándékszik, s követeket küldött hozzá, kérvén a szultánt, hogy vele 15 évre békét kössön: a béke csakugyan megköttetett, de a szultán 2 nappal a követek eltávozása után, már készen álló hadával, hitszegőleg Boszniába rontott, s csakhamar Bobovácz várat elfoglalván Jajcza alá sietett, Mahomet pasát 20,000 könnyű lovassal a király elfogatására küldvén, kiről azonban nem tudták hol tartózkodik; a király pedig e közben azon fáradozott, hogy némi haderőt gyüjtsön, s ellentállhasson a törököknek, legalább Mátyás király elérkeztéig, kit már veszedelméről tudósított volt, s kitől biztos segítséget remélt. Így ért Ilincs nevü váracsba, hol rövid ideig megpihenni akart, de clárúltatván a váracs körül szállingozó törököknek, Mahomet rögtön megszállta a váracsot; ekkor teljes sérthetlenség ígérete mellett, másnap lecsalta a királyt, s elfogván, Jajcza alatt lévő szultán elé vitte, ki azután fejét vétette. Azután a szultán rövid idő alatt hatalmába keríté egész Bosnyaországot, s a várakat őrséggel megrakván, eltávozott.

De csakhamar a szultán távozta után Mátyás király Boszniában termett (1463-ban őszszel), s megszállta Jajczát és Zvecsaj váracsot, melyben mint tudjuk, ekkor szerzőnk vala a parancsnok. Midőn a bosnyákok Jajczában látták a magyar sereget, magok is fegyverhez fogtak, s elfoglalván egy erődet, a melyen török zászló lengett, kezdék vágni a törököket, erre a magyar sereg megkezdé nagy hévvel a támadást, s a váracs csakhamar a keresztények kezeibe jutott, a törökök pedig a várba vonúltak vissza, míg végre két holnap után kiostromoltattak, azután a már ostrom alatt lévő Zvecsaj alá sietett, s a várat földadásra bírta; s miután még több várat elfoglalt volt, Juszuf harambasa, Jajcza parancsno-

kát, s még számos törököt magával vívén, elhagyta Bosnyaországot, s Budára ment.

Mohamet szultán alig értesült Mátyás eltávoztáról, midőn máris hatalmas sereg élén Boszniába rontott., s Jajczát fogta ostrom alá, miután ezt már eléggé lövetni vélte, általános ostromot rendelt; az ostrom nagy hévvel folyt, a török zászló már lengett a vár falán, midőn egy második Dugovics Titusz, megkapta a törököt, s őt a zászlóval együtt a mélységbe rántotta magával. A sikertelen ostrom után Mahomet, a város mellett lévő Verbász nevü folyóba dobatván ágyúit, eltávozott, s nem kísérté meg többé azután a várat elfoglalni. Mátyás király is értesülvén Jajcza megszállásáról, sietett fölszabadítására, de miután meghallotta, hogy a szultán fölhagyott az ostrommal s kitakarodott Boszniából, maga is visszatért.

E hadjáratok leírása után, a szerző áttér Mahomet szultán halálára, s fiai közti viszálykodásokra, míg végre a XXXIX. fejezetben kezd a törökök udvari s állami szervezetéről szólni, különös gonddal írván le a török hadsereg szervezetét s harczolási módját »hogy — mint mondja — megismerkedvén jól ezzel a keresztény népek, annál könnyebben semmisíthessék meg a közös ellenséget.« Ez mutatja egyszersmind a nemes czélt is, mely szerzőnket főleg, munkája megírására indította.

És épen ezen viszonyok ismertetése az, mi mai nap nagy érdekkel bír. Lássuk tehát röviden.

A mi az udvari katonaságot s személyzetet illeti, az udvarnál először is mindenkor 4000 janicsár volt, kiknek főnöke az aga, hatalmas úr vala, s nagy befolyást gyakorolt a közügyekre, fizetése volt 10 arany naponkint. Az aga után jött segédje, egyszersmind helyettese (naponkint 1 aranynyal), azután a századosok (1 aranynyal 2 napra), ezeknek segédjei s végre a tizedesek; a közkatonák tiz napra 1 aranyat kaptak. Mindezeknek fiai, valamint a többi udvari ember fiai is, mihelyt felnőttek, atyjok rangjához képest, alkalmazást s fizetést nyertek.

A gyalog janicsárok mellett volt 600 lovas tatár, kiknek főnöke (Kaliplar Sabaszular) 2 aranyat kapott naponta, a többiek pedig 1 aranyat, ezek török nyelven kuripingisztler (árvák)-nak neveztettek.

Ezek után jö 60 lovas salagi, szelakbasa parancsnoksága alatt, kiknek kötelességök, kellő alkalmakkor, a szultán előtt világító lámpákkal menni.

Utánok jö 200 kapus (kapidzsi), két kapidzsi basa főnöksége alatt.

A harmadik alsóbbrangú udvari csapat a lovas ulafadis-ok csapatja, kik, két Ulafadi-basa parancsnoksága alatt 600-an valának.

Azután jöttek a szoláktárok, számra nézve 300, a szoluhtársa főnöksége alatt; ezek kellő alkalomkor, a szultán előtt lovakat vezettek.

A legmagasabb rangú udvari csapat: a Spatiglanok (a. m. úri gyermekek); ezek lovasok s 400-an voltak, főnökük a spatiglarbasa 5 aranyat kapott naponkint, a többiek 2—$2^1/_2$ aranyat. Ezek a szultán előtt, fegyvereit vitték s minden éjjel 50-en, sőt zavarok esetében 100-an is kivont karddal a szultán belső lakosztálya előtt őrt álltak.

Az udvari cselédség 80 ételhordó (csesznegler) és 50 komornyik (Utiszeglandar)-ból állott, az elnök közvetlenül a Csesznegirbasa, az utóbbiak pedig a kipterbasának voltak alárendelve.

Ezekhez járúlt még 60 lovas puskás, kik a fegyvereket tisztították s javították, s 53 Mehterber, kik a szultán sátorát vitték s felütötték.

A szultánnak az udvarnál mindig 1000, teljesen fölszerelt lova volt, melyek közűl évről-évre számosakat, felkantározással együtt elajándékozott; a lovak mellett van 200 lovász, egy Mihterbasa főnöksége alatt.

Azután van 100 teve melyek közűl 60 a kincsek hordására, s 40 a szultán konyhájának szolgálatára van rendelve.

Ezenkívűl még a hadseregi zenészek és dobosok szolgálatára is vannak tevék rendelve, valamint 309 a fegyverek hordására.

Ezek mellett volt végre még 12 öszvér, kik a szultán ágyát és kézi pénztárát hordták.

A szultán minden héten kétszer mutatta magát udvari embereinek, még ha beteg volt is, a midőn mindnyájoknak, kissé távolban állva, jelen kellett lenniök, a ki ilyenkor egyszersmind az idegen követeket is fogadta, s átvette ajándékaikat; — ezen kívűl azonban soha sem hagyta el lakosztályát, hacsak valami különös esemény nem szükségelte ezt.

Most pedig térjünk át a hadsereg szervezetére; — a mi ezt illeti, úgy a szultánnak, udvari csapatain kívűl, két hadserege volt, az anatoli (kisázsiai) s a rumiliai (európai). Az elsőnek főparancsnoka az anatoli-beglerbeg (anatoli úr az urak fölött), alatta van 20 alvezér, 20 ezer gyalogossal, s 50 szubasa 60 ezer lovassal.

A rumiliai hadseregnek főparancsnoka az urumunli-beglerbeg, ki

a birodalom első hatalmasa és saját testőrséggel bír; alatta van 18 alvezér 20 ezer gyalogossal, 40 szubasa, több mint 70 ezer lovassal.

Ez a rendes hadsereg, ezt kiegészítik azután a lovas kozákok (Alkandi) kik különben gúlyások, de a szultán meghívására, mint önkénytesek mennek háborúba, szabad zsákmánylás feltétele alatt; ezek igen nagy számmal szoktak összegyűlni.

A szultán ezen kívül nagyobb háboruk alatt, még zsoldosokat is tart (szarahori); s végre jönek a mamelukok, kik keresztyének s leginkább a végvidékeken használtatnak.

A törökök nagy csatákban, mindenkor egy terv szerint helyezkednek el s harczolnak; a négy császári zászló alatt van maga a szultán udvari csapatjaival, és pedig a lovasok mellette s a janicsárok előtte; mögötte vannak a harczi készletek s a netáni zsákmányok. Körültök mindenütt sáncz van vonva, s a kiásott föld a sánczon belől föl van hányva torlaszúl s ebben lándzsák, éles kardok s más ilynemü fegyverek sürün egymás mellett, bele vannak szúrva, itt-ott az ágyúk számára kis szabad tér hagyatván. Az udvari csapataival s a készletekkel így elsánczolt szultán jobb feléről állanak először az anatoli gyalogosok (azapok), mellettök pedig az anatoli lovasok; baljáról éppen ily rendben van felállítva a rumiliai hadsereg. Rendesen a lovasok kezdik a támadást pedig a szultán parancsa szerint az anatoliak vagy a rumunlik.

A harcz folyama alatt a szultán szétküld feldiszített lovakon, néhány udvari embert, hogy figyeljenek a harcz folyamatára, s a sereg viseletére, buzdítván őket egyszersmind vitézségre. Ezek az u. n. csausz-ok, kiknek határozata az egyesek s egész csapatok vitézsége fölött mérvadó ilyenkor, s tőlük függ a jutalom vagy büntetés; mert a szultán mindég janicsárjai közepett lévén, őket mintegy helyetteseit küldi szét, s így feltétlen hisz szavaiknak.

Várak ostromlása alkalmával, először a várat addig lövetik, mig véleményök szerint rést kap, azután rendesen pénteki napon kezdik az általános ostromnt, nagy ígéretek tétetvén azoknak, kik először a várba jutnak s ott a zászlót felütik, mely ígéretek meg is tartatnak. Az általános ostromot rendesen egy napi bőjtölés után nagy lakoma előzi meg, s ekkor egyben el is bucsúznak egymástól. A kik ilyen ostromok alkalmával megsebesíttetnek s munkaképtelenekké válnak, a szultántól élethossziglani eltartást kapnak.

A mi a török várakat illeti, azokat a szultán mind, saját neveltjei a janicsárok által tartja elfoglalva, és közülök egyet sem ajándékoz valamelyik főurának; a janicsárokat maga tartja ki, s mindegyik élte végéig a császári udvartól húzza fizetését és pedig negyedévenkint előre. A várőségnek van egy parancsnoka (dizdár), egy alparancsnoka (kehája), és a tizedesek (buljukbasa). A dizdár kap $^1/_2$, a kehája $^1/_4$ aranyat naponkint, a tizedesek s a közlegények úgy mint az udvarnál 8, illetve 10 napra 1 aranyat.

A császár hivatalnokai és katonái közűl, egyik sem bírhat hagyományozható magán vagyonnal; — csak némely nagy urak bírhatnak *csekély* magán-vagyonnal, a czélból, hogy ha elmozdíttattnának, legyen miből családjukat s cselédeiket eltartani. Mert a szultán ugyan könnyen el szokta mozdítani hivatalnokait, hogy hivatalukat, valami új kedvenczének adja, az pedig ki hivatalát elvesztette, az udvarhoz megy, s itt egy vagy két évig is várakozik, míg a szultán ismét el nem helyezi. Ilyenek mindenkor százával vannak az udvarnál, hol némi pénzsegélyben is részesűlnek, s mauzelok-nak neveztetnek. Ha pedig az uraknak fiaik vannak, úgy midőn felnőttek az atya bejelenti az udvarnál, s ekkor a szultán az atya rangjához képest elhelyezi őket.

Az egész birodalomban a legfőbb hatóság az udvari tanács, a mely két tanácsosból áll, kik Vazerler v. basalar-nak neveztetnek, s kik mindennek fölött, természetesen a szultán jóváhagyása mellett határoznak.

A keresztények, kik gyauroknak neveztetnek, mindnyájan a szultán alattvalói, kiket ő kinevezett hivatalnokai által kormányoz, s kik felettök minden felelősség nélkül kormányoznak, csakhogy ha nagyon tapintatlanok s kegyetlenek, a szultán elmozdítja őket.

A keresztények először is a szultánnak adóznak, és pedig fejenkint 40 oszprit azaz egy albzát (40 alcza egy aranyat tesz ki), évenkint s azonkivűl minden munkaképes egyén 2 aranyat fizet minden évben. Nemkülönben kötelesek a keresztények a földesúrnak (szpahi) is adózni, és pedig fejenkint fél annyit mint a szultánnak: de e mellett még összes termékeiknek tizedét.

Háborúk alkalmával kötelesek még a keresztény alattvalók annyi gabonát vinni a hadsereg után, a mennyit csak a szultán megparancsol, s ezt a szultán által meghatározott áron a seregnek árúlni, de szigorúan meg van tiltva a katonáknak valamit erőszakosan elvenni, s meg nem

fizetni. Itt egy esetet idéz mely a török igazságszolgáltatást igen jellemzi. Ugyanis egy hadjárat alkalmával egy öreg asszony, ki éppen tejet hordott a sereg után, bepanaszolt egy katonát, hogy az útközben tejét elvette s megitta. A katona ezt tagadta, az eset a szultán elé kerül, s ez egyszerűen felvágatja a katona gyomrát, hogy meggyőződjék az igazságról, s lám a corpus delicti valóban ott találtatott, a banyának igazság ítéltetett, s a katona már az által kiszenvedte büntetését; a szerző hozzá teszi, hogyha a tej nem találtatott volna a gyomorban, úgy a banyával is ugyanaz történt volna, s így elég lett volna téve a török igazságrzetnek.

Így leírván a szerző az udvari, hadőrségi s állami berendezés szervezetét, áttér egy külön czikkben a török hatalom növekedésének okaira; először is felhozza, hogy míg a kereszténység közül számosanakár a kényszernek engedve, akár önkényt, a mohammedanismus karéjaiba vetik magokat, a török soha se tagadja meg nemzetiségét és vallását; azután összehasonlítja őket a tengerrel, melynek vízzé soha sem fogy, mert ha vizének egy része ki is foly belőle, úgy más folyók ismé beléje ömlenek s kipótolják a netán felmerült hiányt; »éppen így — mondja — vagyunk a törökökkel is, mert ha itt kevesebben is lesznek, úgy újakat hoznak Ázsiából, s így hatalmok soha sem csökken; azért ha a törökök meg is győzetnek, ők nem érzik ezt, és nem is fogják érezni, mig egy csapással tökéletesen nem lesznek megtörve s lesujtva, hogy többé föl ne emelkedhessenek.

Ezután fejtegeti, hogy kellene a két legfényesebb uralkodónak a magyar és a lengyel királynak éppen e czélból egyesülnie, ennek szükségét felhozván egyszersmind, s látnoki tehetséggel jósolja az ennek elmúlasztásából származandó veszélyeket a melyek a vészes mohácsi ütközet után be is következtek; s így végzi be művét: »Az isten segítségével itt elég bőven írtam sok és különféle dolgokról, — és szeretnék még a király ő felségének (érti a magyar v. a lengyel királyt, de valószínűleg az utóbbit, miután lengyelül s Lengyelhonban ír) jó és helyes tanácsot adni, hogy tudna a török szultán felett győzelmet aratni, mi által magának, a mindenható úr Istentől örök jutalmat szerezne, és az egész keresztyénségnél tekintélyt és dicsőséget, valamint kelettől délig nagy és fényes nevet. Akkor mondanák, hogy e királyok (t. i. a magyar és lengyel) az Isten kegyelméből erednek, és hogy Nagy-Sándor nevét felülmúló nagyságú névvel megajándékozvák. Egyszersmind a

keresztyénség búbánata örömmé, a pogányok büszkesége s elbizakodottsága pedig búbánattá változnék.«

Ennyit a mű beltartalmáról, melynek becsét ezen rövid ismertetés is, úgy hiszem eléggé kimutatta.

DRAKULICS PÁL.

THURZÓ GYÖRGY NÁDOR TEMETÉSE.

Thurzó György nádor 1616. dec. 24-én halt meg Bicsén. Azon kor szokásához képest teteme heteken át hagyatott temetetlen, mialatt fényes és állásához mért eltakarítást rendeztek neki: mely 1617. febr. 17-én Bicsén ment véghez. (Honnan azonban tetemeit nehány év múlva Árva várába szállították, hol sírköve még jelenleg is látható.)

Temetési rendjét az alább következő okmány (mely érdekes adalékot képez csak nem rég megjelent levelezéséhez) ismerteti:

Az temetésnek rendi és módja:

1. Az rajcsi és bicsei deákok ahoz rendölt prédikátorokkal, menjenek elől az kereszttel.

2. Az fekete ruhában öltöztetett Nr. 20 kuldus.

3. Az bicsei és rajcsi czéhek, szövetnekekkel.

4. Hat magyar trombitás fekete ruhában, az trombitákon fekete tafotta, az réz dobos is feketében, azonképpen az dobja is; Ezután az Ország zászlóját kelj vinni, Horuáth László uramnak, ez alá Illéshazy U. ő Nagha adta lovat kelj adni, mely lovat ezüstes aranyas szerszámban öltöztetnek föl. Az lónak czafrangjának is köllj lenni. Ezekután az Lovas sereg négyen-négyen fognak rendszerint menni. Az uolasok (így) száma pedég nro 100 leszen, főköte lobogós kopjájok, magok feketébe öltözve, kopja lehajtván, melyek az szentegyhazhoz jutuán, két felől rendet álljanak, és megvárják, hogy az egész processiónak vége legyen.

5. Az Városok köweti égő szövétnekekkel.

6. Az Vármegyékből való nemes uraim égő szövétnekekkel.

7. Az Végbeli kapitányok égő szövétnekekkel.

8. Más rendbeli deákok, zsolnayak legyenek prédicatorokkal öszwe.

9. Az Nagos Urak, Vármegjék föispáni, grofok, zászlós Urak mind magyar, es egyeb nemzetből álló, méltóságok és rendszerint, égő szövetnekekkel.

10. Gyászban öltözve az aranyas sarkantyut Sibrjk Istuan viszi.

11. Az aranias pallost viszi Herman Vram.

12. Az botot viszi Farkas Pál.

13. Az aranyas sisakot bokor *(azaz egy pár)* Strucz tollal ékesítettetett, fogya uinni Jani Ferencz.

14. Az fábul faragott aranyas kerekded czímert uiszik Esterhazy Gábor U. es Szentjuanj Menyhárt U.

15. Egy merö vasban föl öltöztetett aranyas szerszámmal megékesetettet lovas, az lesz Balogh Pál. Viseli az magaszemélyit köves botot az kezében; Ehez szükség harom bokor toll; egyik az maga sisakjaban öreg, masik az ló fejében, harmadik az ló farán; az alá kelletik öreg ló.

16. Az aranynyal irott szegény uram öreg fekete Zaszlójat melyet fog viselni Zoltán Ferencz Uram.

17. Egy lovat mely fekete bársonynyal leszen bevonva, vezeti gyalog Polianj Miklos gyászban öltezve, mely lora negy aranyas czímert kell föl varani, az leszen deres ló.

18. A fekete gyász zászló fekete tafotából, gyalog viszi Arumpruszter uram.

19. Más lovat fekete posztóval öltöztetettet viszi gyalog Kjs Ferencz, az posztóra czímerek lesznek fölvarva, nem araniosak No. 4.

20. Az utan az holt testet fogyak vinni feketében levö szemelyek No 24, melyeknek neuek Muszinszkj U., Illaj Uram, Néki U., Deseö U., Kubjnj U., Thedj sygethi U. (így) Pongracz U. Marjalj uram Bacs megyej U. Szöcs Andras. Papaj Ikeruarj Csepkouith, Uerebelj, Palasti, Alapi, Seremj, Kewujr Laszlo, Illowaj Janos etc.

21. Az attjafiak, és az attjafiaknak követjek rendszerinth mennjenek. az koporsó két felén, ezek kezül vagy haton az atyafiakban, égö szövetnekeket vigyenek, egy felöl is három, másfelöl is három, mely szüvetnekeken czímerek legyenek.

22. Az urfy ö nagha szintén az test elött fog menni, két fö atyafia mellette.

23. Aszonyomot ö nagyságát, az atyafiak kezöl ketten fogják vinni karonfogva, Bottjanj Uram és Turzó Staniszlo Uram ö nagyságuk szintén az test után.

Ezután megyen az örögh aszony ö Nagysága

Czobor Mjhaljne aszonyom ö Nagysága

Jakusjtne Aszoniom ö Nagysága

Erdeödiné Aszonyom ő Nagysága
Illeshaziné Aszoniom ő Nagysága
Groff Thurzó Marja aszonỳ
Groff Thurzó Katta aszonỳ
Groff Thurzó Anna aszonỳ
És Gỳczj aszonỳ

Ezekután az atyafiak ugymint Nagyságos és Nemes Aszoniok.

24. Ezekután az szegény úr gỳalogi, nyolczan nyolczan egỳ renden, fekete ruhában fegyveres kezzel.

25. Az urak szolgái és az követeké ezek után mennek.

26. Az egész kösség mennjen ezek után.

27. Valameddig az processio tart, mindaddig harangozzanak.

28. Mikor az testtel az templomban jutnak az Sanctuarium kezepin fogják letenni az koporsó kerül, az nỳolcz fejér szövetnekek égjenek. Az nagy oltárt fekete barsonynyal köllj bevonni es arra aranias Czímereket aggatni. Az szekeret is fekete posztóval köllj bevonni; az Sanctuariumot is azonképpen. Az predikálószéket pedig fekete bársonynyal.

28. Az fegjvert, zászlókat, Czímert, Sisakot, Pallost, Botot, Sarkanjtỳut, az koporso körül tartsák mindaddig még az Orationak es praedicationak vége leszen.

30. Az Oratiot elmondják.

31. Azutan lesz az tót Predikatio az templomban, kivöl az Czimeterimben, azon képpen; magyarúl peniglen az Schola ablakjarúl praedicaljon Diosj Vram, az praedicatio után az testet az bótban helỳheztetik. Azután Aszonỳom ő Nagysága hozzá rendelt emberekkell bekesertetik a Várban.

32. Minek előtte a testet a Várból megìndítják, egyszersmind két praedicatio legyen a nagy palotában Boldizsar Uram praedicaljon magyarúl, itt alatt az Uỳheli Praepost tótúl.

Gazda Uraim, az Urakat, az Követeket, az temetés után hỳák be mingyárást az palotában.

Az kik a Processiot rendölik:

Jakusitth Uram ő Nagysága,
Trstianskỳ Uram,
Theodosius Uram,
Rỳmaỳ Uram,

Csutÿ Uram,
Sandor Janos Uram.

Az kjk az szövetnekeket fogják osztani.

Eördög Dániell,
Abaffÿ György,
Zarnoczaj Márton,
Lÿptaj Márton,
Kereszács es Lucsánskÿ.

Az kik az szentegÿház ajtaját fogják állani Csutÿ es Fancsÿ uramék egÿik ajton. Ezek mellet legjen egÿ tiszedes az allata valokal.

Borÿ Uram, és Keszÿ Gaspar Uram az masÿk ajtón, ezek mellet is egÿ tizedes legjenaz alatta valóval kívül az Czimiterium ajtaját állja: Kalmar István Uram Marsowskÿ Miklossal.

Gazdák számai: Zerdahelj Uram,
Trsztianszkj Uram,
Sandor Janos,
Köszeghÿ Uram,
Lÿtassÿ Uram.

Árvai és egyébünnent való élést vegÿenek kezekhez:

Krabetius Uram ki előttek való legjen.
Nÿsnÿnaskj Mihalj Uram
Gÿurcsanskÿ
Lÿtawaÿ Bjro es Stanÿk fia.

Konÿhához ezek lássanak:

Gurcsanskj U.
Pozsghaÿ U.
Marsoczkj U.
Burjan U.

Pinczehez ezek lassanak:

Kreszacs,
Lÿptaj Márton,
Lucsanskj bortöltö,
Kett Lakaÿ borhordo
Negÿ haidu segécsen nekjek.

Hátirat: Az üdwözült Tekéntetes és Nagyságos Gróf Thurzó Györgÿ Vramnak, Magyarország Nádor-Ispánjanak Testének, eltemetésének módja és rendi.

Az eredetiröl közli: SZERÉMI.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A május 4-én *Horváth* Mihály elnöklete alatt tartott választmányi ülésben fölolvastattak 1) »A széki merénylet« *Deák* Farkastól, 2) »A galgóczi levéltár« *Véghelyi* Dezsőtül, 3) *György* Endre jelentése némely, a párisi könyvtárban lévő magyar történeti kéziratokról.

Ezzel a folyó ügyekre került a sor. Mindenekelőtt megválasztattak évdíjas tagokká: *Bereczky Sándor* orsz. képviselő, *Török Sándor*, Budapesten, *Bors Emil* joglyc. tanár Pécsett, *Tóth László*, Budapesten (aj. Mészáros J.), *Gróf Lajos* postamester Kún-Szt-Márton, (aj. Széll Farkas), *Rosta Imre*, Tisza-Földvár (aj. Széky P.), *Bulyi Dezső* ügyvéd, Kassán (aj. Baross L.), *Adler Samu* H.-Szoboszló (aj. Acsády I.), *gr. Nyáry Izidor* Prekop, *Rakovszky Iván* N.-Rakon (aj. Révay V.), *Baksay Nándor*, Kún-Szt-Miklós, *Farkas József*, Budapest (aj. Baráth F.), *Incze Károly* Zovány, *Manó Szilárd*, Budapest, *Várady József* Izsnyéte, (aj. a titkár), *Magyari Kosta Sámuel*, Tisza-Füred, (aj. br. Radvánszky B.), *Kertbeny Károly*, *Téry Ödön* Budapesten. (Thallóczy L.)

Titkár bemutatja a pénztárnok múlt havi számadását:

Bevételek:

1. Pénztári maradvány mártius hórúl . . .	2415 ft.	47 kr
2. Befolyt tagdíjak	445 »	— »
3. Átengedett írói tiszt. díjak	8 »	14 »
Összesen	2868 »	61 »

Kiadások:

1. Titkári, segédtitkári s pénztárnoki illetmények és szolgafizetések .	258 ft	— kr.	
2. Írói tiszteletdíjak . . .	138 »	88 »	
3. Posta- és szállító-költségek	22 »	62 »	
4. Fametsző számla . . .	5 »	50 »	425 » — »
Pénztári maradvány május hóra . . .			2443 » 61 »

Ezután ugyancsak a titkár bemutatja az időközben beérkezett történelmi adatokat.

1. *Herczeg Odescalchi* egy XVII-ik századbeli temetkezési szertartás másolatát küldi be, mely valószínüleg a Balassa-család valamelyik tagjának temetkezési rendjéről szól.

2. *Téglás Gábor* dévai kir. reáltanodai tanár beküldi Győrfi Dénes Nagy-rápolti birtokos ajándékát: egy két ívnyi regestrum 1676-ból, melyben a Vajda-hunyadi vár tisztviselői és szolgái conventiója van följegyezve.

3. *Károlyi Árpád*, két a XVI-ik század végén kelt latin gúnyirat másolatát küldi be, melyek közül az első Győr elfoglalására vonatkozik, (1594) s bibliai locusokból van összeállítva, másik a XVI-ik század végén tartott országgyülések egyikét gúnyolja. Mindkettő a bécsi titkos levéltárból.

4. *Lehoczky Tivadar* két általa vett másolatot küld be: »Árszabályzat 1626-ból« s Zrínyi Ilonának utasítását Újlaki István, Szelepcsényi Györgyhöz küldött követe számára 1682. jan. 28-ról.

5. *Sasinek F.* a Znyo-Váralyára vonatkozó okmányokról vett transumtum másolát küldi be.

6. *Ferenczy József* tanár Kassáról több okmány másolatot küld be: kiválóan érdekes a kassai kovácsok statutuma 1576-ból. Továbbá Bercsényi egy conventiója 1692-ből, s egy folyamodvány Rákóczihoz 1696-ból. Végül Halligánez Mártonnak 1636-ban Ferdinánd, Monaky Mihálynak 1643-ban, Rákóczi György, Rukon Istvánnak 1656-ban Ferdinánd és Szücs Istvánnak 1669-ben Leopold által adott nemes leveleket.

7. *Ordódy Pál, Ordódy Jánosnak*, gróf Bercsényi által (1704-ben) a sztrecsényi uradalom igazgatójává történt kineveztetését küldi be.

Mindezek köszönettel fogadtatnak, s részben a »Századok«-ban fognak közöltetni, részben a társulat levéltárában helyeztetnek el.

Ezután az alapszabályok némely pontjainak revisiója ügyében zárt ülés tartatott. Az ebben elhatározott módosítások a jövő hóban tartandó közgyülés elé fognak terjesztetni.

A jegyzőkönyv hitelesítésével megbízatnak *Deák Farkas, Zsilinszky Mihály* vt.

Zólyom-vármegye közönsége Beszterczebányán a vármegyeház termébe mint a hol a Történelmi Társulat 1874-iki nagy gyülését tartá,

fehér-márvány táblát tétetett be, melyre következő szavak vannak vésve:

MDCCCLXXVII.
SZ. ISTVÁN ELSŐ MAGYAR KIRÁLY ÜNNEPÉN
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ITT TARTOTTA NAGYGYŰLÉSÉT
GRÓF MIKÓ IMRE AJTÓNÁLLÓK FŐMESTERE
HORVÁTH MIHÁLY PÜSPÖK
IPOLYI ARNOLD PÜSPÖK
ELNÖKLETE ALATT.
FŐISPÁN VOLT
B. RADVÁNSZKY ANTAL
ALISPÁN GRÜNWALD BÉLA
POLGÁRMESTER RANER SÁNDOR
DICSŐSÉG A MAGYAR TÖRTÉNELEMNEK.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

Az apr. 24-én tartott összes ülésben Nagyajtai Kovács István m. akadamiai levelező tag fölött emlékbeszédet olvasott föl Szilágyi Sándor. Kovács István 1799-ben született s 1872-ben halt meg. A forradalom előtt a főkormányszéknél szolgált Kolozsvártt, a forradalom után az erdélyi törvénykezésnél. Mint székely, kiválóan nemzetének történetét tette tanúlmányai tárgyává, s kapcsolatban ezzel az erdélyi történeteket. 1831-ben lépett föl az írói pályára, a »Nemzeti Társalkodó«-ban, melynek utóbb segédszerkesztője is volt. Első czikkeivel a székely történet és jog nehány homályos kérdését tisztázta. Azután bírálatokat kezdett írni, még pedig a bírált munkák tévedéseiről, hiányairól egész kimerítő értekezéseket írt. Utóbb gróf Kemény József társaságában megkezdve »Erdélyország Történetei Tára« kiadását, melyből az első kötet 1837-ben, de a II-ik a dicasteriumnak akadékoskodásai miatt csak 1844-ben láthatott világot. Kitünően szerkesztett történeti forrás gyűjtemény Erdély 1540—1613 közti idejéből: magyar naplók, évkönyvek, levelek, törvényczikkek, melyekhez tájékoztató bevezetéseket, egész kis történeti rajzokat maga Kovács írt. De törekvése kevés méltánylatra talált, a critica lenézőleg bánt vele, s az e miatt keletkezett polemiát diadalmasan állta ki. 1842. és 43-ban a Társalkodóban nagyobb monographiákat is tett közzé, számos apróbb történeti

czikkben kívül, jelesül Vándorlásokat Kolozsvár várfalai közül s Vándorlásokat Kolos-Monostoron. 1845-ben az Akadémia tagjává választá, s ekkor egy értekezéssel köszöntött be, mely kimutatta, mily hiányosan és ferdén tárgyalják a magyarországi források az erdélyi történeteket még a separatio előtt is. A forradalom után csak egypár értekezést írt: azonban sűrű levelezést folytatott gróf Mikó Imrével az ez által szerkesztett Erdélyi Történelmi adatok s az Erdélyi Múzeum-egylet ügyében, melynek érdekében még 1845-ben adott ki egy röpiratot. Kovács nemcsak mint forrás-kiadó, hanem mint földolgozó és kiváló helyet foglal el történelmi irodalmunkban: olyan időben a földolgozásra, a czikkek formájára keveset adtak, ő erre is nagy súlyt fektetett. A mellett hogy alaposan s a források teljes ismerete mellett írt, munkáit a nagy közönségre nézve is élvezhetőkké kívánta tenni. S ebben állt fő érdeme.

— A II-ik Osztály május 1-én tartott ülésében az első értekezés a *Szilágyi* Ferenczé volt: A germanisálás történetéhez Magyarországon II. József idejében, czím alatt, mely Józsefnek a német nyelv behozatala ügyében kelt legfelsőbb elhatározását, s az udvari cancellariának e tárgyban tett fölterjesztéseit ismerteti, s végül egy jellemző esetet mondott el: egy Vasmegyei szolgabíró Miklós Mátyás kihirdette a hirhedt germanisálási rendeletet: »ezentúl u. m. minden németül fog menni törvénykezés, perlekedés stb.« ügyesen összeállítva a rendeletnek óriási képtelenségeit. Ezt a publicatiót fölküldte a császárnak egy Batthyány gróf, s József császár elcsapta *nemcsak* a szolgabírót, *hanem* a *főispánt* is, s mi legjellemzőbb a denunciáló Batthyányt tette administratorrá. A másik értekezés a Fraknóié volt: Werbőczy Istvánról, mely a »Századok« jövő havi füzetében fog megjelenni.

— Az »Archaeologiai Értesitő« 3. száma folytonos haladásról tanúskodó tartalommal jelent meg. Az első czikk *Thaly Kálmántól* van, s adalékokat mutat be a hazai zászló festészet történetéből különös tekintettel II. Rákóczi Ferencz korára. Érdekes és műtörténeti szempontból is becses czikk. A többi változatos egymásutánban következő czikkek *Rómertől*, *Ozobortól*, ki a zólyomi schematismust ismerteti archaeologiai szempontból, s a fiatal tudósunk *Szikinczeytől*, ki velős bírálatokat közöl, vannak. A tárcza a hazai leletekről s a külföld régészeti vívmányairól hoz tudósítást, figyelmet érdemel *Lipp* jelentése s ugyancsak *Thaly* megjegyzése a miskolczi illetőleg munkácsi Rákóczi-féle pénzverdére. Ugyancsak megje-

lent az Arch. Értesítő 4. sz. is, hasonlag gazdag és érdekes tartalommal hagyván el a sajtót. Igen korszerű czikk van mindjárt az elején *Fraknói Vilmostól*: »a számadási könyvek műtörténelmi jelentősége.« Két számadási könyvnek műtörténelmi adatait állitja össze — s oly érdekes dolgokat mutat ki belőlük, hogy a városi hatóságok, ha olvasnák kedvet kaphatnának belőle megbecsülni régi regestumaikat. *B. Radvánszky* Béla, László, opolyi herczeg, Magyarország nádora lovag pecsétét ismerteti 1370-ből egy kitűnő facsimileval. — *Hampel* a nemzeti muzeumban levő s antik szobrokról vett gipsz-öntvényekről értekezik. Következnek bírálatok, ismertezések s választékos és gazdag tartalmú tárcza.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A Délmagyarországi Társulat közlönyéből a »Történelmi és Régészeti Értesítőből« a folyó évi II-ik füzet megjelent. Czikkei nagy része e füzetnél is, a délmagyarországi történelmi és régészeti viszonyok földerítéséhez és földolgozásához nyújt adalékokat. *Miletz* társulati titkár s a füzet szerkesztője a délmagyarországi pogány temetőket ismerteti, még pedig úgy tartva, hogy rajzát a nem szakember is megérthesse, ezzel akarván a figyelmet az olykoron fölmerülő ásatásokra s leletekre fordítni. Lugos és Karán-Sebes történetéből a II-ik közlést veszszük *Iványi* Istvántól, mely az 1571—1604. közti időket tárgyalja. *Varga* Ferencz az új-paulisi ősemberkori leleteket mutatja be, melyek rajzban a füzethez vannak mellékelve. E három czikket megelőzi Ormós Zsigmondtól vázlatos rajz a művészetről: mely a hazai művészeink nyomait mutatja be. A Tárcza a társulat üléseinek leirását, s »egyveleget« tartalmaz.

— A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat havi ülése april 26-dikán volt. Ez alkalommal elhatározták, hogy a közgyűlés május 31-dikén lesz. Az utolsó havi ülés óta a következő adományozások történtek a társulat muzeuma részére: 1. Molitoris Balázs rittbergi jegyző, Odor Samu társulati pénztárnok közvetítése folytán a következő 5 db ezüst pénzzel gyarapítá a muzeumot: a) III. Zsigmond lengyel király ezüst garasával a XVI. század végéről. b) I. Lipót császár és király egy osztrák ezüst pénzével. c) I. Ferencz király és neje Mária Terézia magyar koronázási ezüst érmével 1792-ből. d) Végre egy újabbkori török s egy würtembergi ezüst pénzecskével. 2. Dr. Petruss József ügyvéd s társulati tag úr egy múlt szá-

zadi ezüst pénzt, s egy Mária Terézia korabeli réz »polturá«-t ajándékozott a muzeumnak. 3. Titkár bemutatott a választmánynak egy ős mammuth-fog darabot, mely egészen megkövesült állapotban Moholnál Bács-vármegyében találtatott a Tisza medrében s Kleiner János úr szivességéből jutott a titkár birtokába, továbbá felajánl a régiségtár gyarapítására 5 db római mozaik követ, melyeket az ősi Sarmisegethusa romjai közt találták.

IRODALMI HÍREK.

— Történeti irodalmunk a múlt hóban kisebb monographiák dolgában gazdagnak mondható — még pedig akkor is, ha a megjelent műveknek nemcsak számarányát, hanem belbecsét veszszük. Aligha tévedünk, ha azt hiszszük, hogy ebben a tudori szigorlatoknak is része van, még pedig ez úttal valóban hasznot hajtó része. Egyről a *Károly Gy. Hugóéról* bizonyosan tudjuk. Értekezésének címe: »*Abaúj-megye XVI-ik századbeli műveltség történelméből*« s tárgya: a vizsolyi nyomda története. Ez a nyomda csak nehány évet élt: de nagy dolgot hozott létre, az első magyar protestáns bibliát. Hogy e nyomda s e biblia sok tekintetben homályos történetének földerítése s a szétszórt adatoknak összeállítása: hasznos szolgálat míveltség történetünknek, azt a dolog természete hozza magával — Károly úr érdeme, hogy e szétszórt adatokat helyes criticával össze tudta füzni s belölök élvezhető egészet alkotott. A protestánsoknál mai napig is a vizsolyi biblia van elfogadva, mely 1590 óta a folyó évig 75 kiadást ért. Végül a Mantskovit-féle eddig napfényre került kiadások vannak ismertetve (1582—1593 közt), ezek száma 7 munka. Mielőtt egy másik monographiára mennék át: egy nem nagy fontosságú adatát kell helyreigazítnom. Szerző ugyanis Szombathi után a sárospataki nyomda fölállításának idejét 1650-re teszi: de téved, mert e nyomda, a mint *Tolnay* ref. papnak Rákóczihoz intézett leveléből látszik, már 1636-ban fönnállott — s így az a valószínűbb, hogy elébb állíttatott föl. A Huszár Gálra vonatkozó források közül Fraknói, legtöbb újat tartalmazó czikkét, s az Asztalosra vonatkozók közül Ipolyi közlését említetlen hagyta. De e kisebb mulasztások mit sem vonnak le értékéből.

Egy másik, hasonlag alapos és tanúlságos monographia címe: »*Opitz Márton Erdélyben* (1622—1623)« *Hermann Antaltól.* Opitz korának leghíresebb német költője, s az új irány alapítója a fehérvári is-

kolában tanárkodott, hova a liegnitzi herczeg ajánlatára Kopischsal együtt Bethlen Gábor hívta meg. Kopisch csakhamar visszament hazájába, de Opitz közel két évig maradt Erdélyben, hol Zlatnáját készítette, három üdvözlő verseket írt a fejedelemhez, tíz epigrammot a fejedelem szobáját diszítő tíz kép alá, s más alkalmi költeményeket. E rajz igen jól dolgozott képét adja Opitz erdélyi tartózkodásának, nem egy tévedést helyreigazít, sok új adatot hoz napfényre (a liegnitzi herczegnek Bethlenhez intézett igen érdekes levelét egész terjedelmében közli) azután Opitz munkáit igen ügyesen használja föl, s veszi át belőle a tárgyát illustráló adatokat. Tárgyára nézve teljes tájékozottsággal rövid velősséggel ugyan, de azért kimerítően van írva.

Egy harmadik monographia: »*Rimaszombat Története.* Jelen kútfők nyomán írta *Findura* Imre.« Leginkább a nyomtatásban megjelent történeti művek szétszórt adataiból van összeállítva, de nehány eddig nem ismert adattal szaporítva, milyen Károlynak 1335-iki adomány levele. Óhajtottuk volna a városi levéltár tüzetesebb leírását is, valamint okiratainak bővebb fölhasználását: mert tudomásunkra Rimaszombatban sok nevezetes régi okmánynak kell lenni. Pl. azon okmányok közt, melyek ez év elején társulatunkhoz fölhasználás végett beküldettek, sok igen érdekes mívelődés-történeti adat — s épen e részben leghiányosabb e monographia, mely főként a hadi eseményekre s utolsó legnagyobb czikkében az új időre fordít kiváló figyelmet.

— Az »Adatok Zalamegye Történetéhez« czímü — melyet Bátorfi Lajos szerkeszt, — folyóirat első kötetének III. füzete megjelent. Érdekes tartalmából kiemeljük: Kisfaludy Sándor emlékszobrai Sümegen, Göcsej a zalavári apátság; ezenkívül nehány a megye történetére vonatkozó okmány is van a füzetben.

— A Magyar könyvszemle 11-ik füzete megjelent. Megnyitja a czikkek sorozatát: Pázmány Péter négy ismeretlen munkája *Fraknói* Vilmostól, szerzőnek múlt havi ülésünkben bemutatott értekezése. Ezután Szabó Károly a XV. és XVI-ik századbeli magyar nyomtatványok azon sorozatát mutatja be, melyeknek ma egy példánya sem ismert — s ilyen kerekszámban 50 van! Minden esetre jellemző, de szomorúan jellemző uta, hogy nem egész század óta, tehát csaknem szemünk láttára *ötven*, mond 50 unicum veszhetett el! Egy Beatrix királynénak ajánlott magyar ős nyomtatványt (De plurinisclaris Scelectis que (*sic*) mulieribus. 1479.) következnek e rendes könyvészeti rovatok.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. Kiadja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Negyedik osztály. Diplomácziai emlékek *Mátyás király* korából. I. kötet. Szerk. *Nagy Iván és B. Nyáry Albert.* Budapesten, 1875. Akad. könyvkönyvkiadó-hivatal. Nagy 8-rét. VII. 390 l. Ára ?

— II. RÁKÓCZI FERENCZ ÖNÉLETRAJZA. A párisi nemzeti könyvtárban őrzött eredeti kéziratból. Kiadja a m. t. Akadémia történelmi bizottsága. Budapesten, 1876. A m. t. Akadémia könyvkiadó-hivatalában. N. 8-rét. VIII. és 380 l. Ára 3 frt.

— TANULMÁNOK A RENAISSANCE ÉS A REFORMÁTIO KORÁBÓL. Írta *Nisard Dezső.* Ford. *Vajda János.* Budapest, 1876. 8-rét. 472 l. A m. t. Akadémia könyvkiadó-vállalata. (Egy-egy — *3 évre kötelező* — folyam előfizetési ára 3 frt. Előf. Knoll Károly akadémiai könyvárúsnál.)

— MAGYARORSZÁG HELYRAJZI TÖRTÉNETE, főtekintettel az egyházi intézetekre; írta *Rupp Jakab* 3-ik kötet. Budapest, 1876. A M. T. Akad. könyvk.-hív. 4-r. 360. l. Ára 1 frt 80 kr.

— A KIRÁLYFÖLDI VISZONYOK ISMERTETÉSE. Írta *Jakab Elek.* Budapest, 1876. N. 8-rét. 449 l. Ára 3 frt. Kapható Tettey Nándornál.

— A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZRA vonatkozó összes országos törvények. Történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel. Közrebocsátja *Beöthy Zsigmond.* Budapest, 1876. Tettey Nándor. 4-r. 154 l. Ára 1 frt 50 kr.

— NEHÁNY SZÓ Méliusz Péter sírjáról s szíves kérelem történettudósainkhoz. Írta Révész Imre (Külön nyomat a m. prot. egyházi és isk. figyelmező 1875. novemb.—decz. füzetéből). Debreczen, 1875. 8-r. 16 lap.

— ADATOK ZALA-MEGYE TÖRTÉNETÉHEZ. Szerkeszti és kiadja *Bátorfi Lajos.* I. évf. 2-ik füzet. Nagy-Kanizsa, 1876. Előfizetési ára egész évre 6 frt.

— OPITZ MÁRTON ERDÉLYBEN 1622—23. Írta *Hermann Antal.* Budapest, 1876. 8-rét. 24 l. Athenaeum. (Nincs könyvárusi forgalomban.)

WERBŐCZY ISTVÁN
A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A férfiú, kinek viszontagságos élettörténetét szándékozom megvilágítani, a hazai történelem legérdekesebb és legjelentékenyebb alakjaihoz tartozik.

Nagy embereink sorából már az által is kiválik, hogy nem az emelkedésnek rendes ösvényein, nem a születés kedvezései vagy a fejedelmi kegy által jutott a hatalom magaslataira, hanem a tömegek rokonszenve és saját szellemi felsősége emelte oda.

E mellett oly mély nyomokat hagyott közéletünkben, mint előtte és utána csak kevesen.

Emlékét nem homályosította el az idők folyása, miként a diadalmas hadvezérekét és a nagy főpapokét. Több mint három századon át megszokta volt a nemzet az ő tekintélyére hivatkozni, úgy a közjog fontos kérdéseinek tárgyalásakor az országgyűléseken, mint a perfolyam apró részleteinél törvényszékeinken.

De habár politicusaink és jogászaink szüntelen forgatták Werbőczy munkáját, és ajkaikon naponként megfordúlt neve; életrajza máig sincs megírva.[1])

[1]) Három önálló kiadvány foglalkozik ugyan Werbőczyvel, de mindannyi terjedelmére és tartalmára nézve egyaránt jelentéktelen. Ezek: *Wallaszky Páltól*: »Dissertatio historico epistolica de Stephano Verbőczio jurisconsulto Hungariae celeberimo.« Lipsiae. 1768. — *Jankovich Miklóstól*: »Werbőczy István igazság fényébe helyeztetve.« Pest. 1829. *Palugyay Imrétől*: »Werbőczy rövid életrajza«. Buda, 1842. *Horvát István* 1819-ben »a Hármas törvénykönyv bevételének

Erre nem *én* vagyok hivatva. Az, a mit nyújtok, szintén nem életrajz. Csak töredék és vázlat, a melynek hiányaiért mindazáltal szerencsés kutatásaim eredményeiben némi kárpótlást nyújthatok.

I.

Werbőczy István szerény köznemes családból származott, melynek ősi fészke a bereg-megyei Kerepecz helység volt, honnan eredeti nevét is kölcsönzé. Ősei között csak egyet találunk, a kinek hatása túlterjedett megyéjének határain. *Kerepeczi Barla* Zsigmond király udvarához került, és itt 1429 táján főasztalnoki helyettes volt.[1]) Ez testvérével *János deákkal* (Joannes literatus) jelentékenyen gyarapította családjának vagyonát. Száz forinton megszerzék Zovárd Lászlónak örököseitől az ugocsa-megyei Werbőcz helységben fekvő nemesi cúriát, a hozzátartozó birtokrészekkel.[2]) — És azóta utódaik fölváltva éltek a Kerepeczi és Werbőczi névvel.[3])

Barla két fiút hagyott hátra. Az egyik János deák magtalanúl múlt ki. A másiknak *Osvátnak* nejétől *Deák Apollóniától*[4]),

---

harmadik századára« közrebocsátani készült »*Verbőczi István Emlékezetét.*« De csak a második kötet jelent meg, melynek tartalma »Levél gyűjtemény Verbőtzi István Emlékezetéhez.« (360 lap). Az első kötet, az életrajz, úgy látszik el sem készült. Mert az, a mi a Nemzeti Múzeum kézirat-gyűjteményében föltalálható, csak első kezdetnek tekinthető.« Becses adalékokat közölt W. életrajzához gróf *Kemény József* és *Wenzel Gusztáv*.

[1]) Dapiferorum Regalium Vice-Magister.

[2]) Az 1429. január 9-én a leleszi convent előtt kötött szerződés *Horvát Istvánnál*. 82. l.

[3]) Egy 1510. évi oklevélben a következő hely fordúl elő: »Olim Johannis literati de Kerepecz alias de Werbőcz.« *Horvát Istvánnál*. 151. l.

[4]) Ez még 1514-ben élt, a mikor Budáról Ugocsába utazván erőszakosan bántalmaztatott, a miért fia István pert indított. (*Szirmay*. Notitia Comitatus Ugocsa. 106 l.) Némely újabb írónk Deák Apollóniát a Szapolyay-házzal rokonságba hozza, és ezen összeköttetésben keresi W. István politicai tevékenységének és emelkedésének magyarázatát. Azonban a két család között semmi összefüggés nincs. (L. *Nagy Iván*. Magyarország Családai. X. 186. l.)

négy fia maradt: *István*, *Ferencz*, *László* és *András*.[1]) Míg az utóbbiak ismeretlenül töltötték el éltök napjait, István hívatva vala döntő befolyást gyakorolni hazájának sorsára.

Születési évét nem ismerjük. Valószinűleg 1470 táján született.[2]) Gyermekéveiről és ifjúkoráról hallgatnak emlékeink Arról sincs tudomásunk, hogy melyik főiskolán nyerte tudományos kiképeztetését. Hihetőleg, Mátyás végéveiben vagy kevéssel halála után, a budai egyetemen tanúlt, és Paduában vagy Bolognában fejezte be jogtudományi tanúlmányait.[3])

A hazai törvények és jogi szokások, a cánoni és római jog alapos ismeretével sokoldalú műveltséget kapcsolt össze. Latinúl, görögűl és németűl folyékonyan beszélt.[4]) Az ókori remekírók munkáiban otthonos volt. És a theologia terén sem érezte magát idegennek.[5])

A természet kiváló szellemi képességekkel ruházta föl, a melyek oly tökéletes összhangzásban, mint ő nála, csak ritkán találhatók föl. Tiszta és éles ész egyesült ritka szónoki erővel, mely a tömegeket elragadja; merészség az új eszmék hirdetésében, óvatos számítással; lelkesedés eszményi célokért, finom érzékkel a gyakorlati élet igényei iránt.

Ily tulajdonok szükségkép nagy hatást biztosítottak neki kortársaira, főleg oly időben, mely a középszerűség színvonalán magasabban álló szellemekben annyira szegény vala.

Midőn 1498 elején első ízben találkozunk nevével, a kirá-

---

[1]) 1505-ben Ferencz, László és András mint Istvánnak testvérei (fratres carnales) és 1510-ben mint Osvátnak fiai említtetnek. (Horvát Istvánnál. 140, 155. ll.)

[2]) Ezt onnan következtetjük, hogy 1498-ban már közhivatalt viselt, és midőn 1541-ben sírba száll, aggastyánnak mondatik.

[3]) Sem a bécsi egyetem anyakönyveiben, sem a krakói, bursa lajstromában nem találjuk nevét.

[4]) »Fluenter perinde ac eleganter loquitur«, írja Frater Chrysologus de Valle Maria »Tractatus Specialis de linguarum utilitate« czímű 1518-ban kiadott munkájában.

[5]) Az előbbit hírdeti Hármaskönyve, az utóbbit fellépése Wormsban. —

lyi cúriánál, vagyis a királyi törvényszéki irodájában, jegyzői tisztet visel.[1])

Azonban kétségtelen, hogy jóval előbb saját megyéjében jelentékeny állást kellett volt magának kiküzdenie. És valószínű, hogy Ugocsa-megye már az 1495-ik évi, miként az utóbb tartott országgyűlésekre is követül küldötte, ekként alkalmat nyújtván, hogy jogtudományi ismereteit és szónoki képességeit érvényesítse.[2])

II.

Az időpont, a mikor Werbőczy előtt a közélet kapui föltárúltak, a nemzet politicai fejlődésében új kornak kezdetét képezi.

Mátyás király készítette azt elő. Ő a királyi hatalmat oly magaslatra emelte, a hol annak többé nincsenek valóságos korlátai. Egészen a renaissance hatása alatt állván, mintha politicai tekintetben is Rómának ama fénykora képezte volna eszményét, midőn a köztársaság régi intézményei fönnállottak még, de csak arra szolgáltak, hogy a fejedelmi akaratot szentesítsék; midőn a tudomány és művészet virágzása a fensőbb szellemeket, rend és jólét a tömegeket, diadalok és hóditások az egész nemzetet kielégítették.

Mátyásnak csakugyan sikerült visszavarázsolni e fényes kort. De csak rövid időre. Alig hogy behunyta szemeit, máris romokba dőlt a mit épített, a nélkül hogy ismét vissza lehetett volna állítani a mit lerombolt.

Az olygarchiát sem megnyerni, sem megsemmisíteni nem volt képes, csak letiporta. Most újra fölkerekedett, és a szenvedett elnyomatásért a királyi hatalom megalázásában szerezett magának elégtételt.

---

[1]) Curiae Regiae Notarius. Horvát Istvánnál. 124. l.

[2]) Minthogy Werbőczy 1499. julius 27., 1500. junius 1-én, 1501 elején, 1502. april 23-án és május 24-én kelt oklevelekben, midőn róla szólanak, nem czímeztetik többé cúriai jegyzőnek, és minden czím nélkül jő elő: valószínű, hogy a jegyzői tisztről lemondott és mint ügyvéd talált jól jövedelmező foglalkozást.

Ez nem volt nehéz föladat szemben oly uralkodóval, a milyent II. Ulászlóban választott magának a nemzet, a ki a hatalomvágyat teljesen nélkülözte, és az önérzetnek is igen csekély mértékével bírt.

Mindamellett az olygarchia uralma nem volt tartós.

A köznemesség csakhamar tapasztalta, hogy egy hatalmas király helyett száz lelketlen zsarnok uralkodik fölötte, a kik elég erősek arra, hogy őt büntetlenül elnyomják, és magokat kötelességeik teljesítése alól kivonják; de nem képesek akár a nemzet függetlenségét Miksa császár törekvései, akár az ország épségét a törökök terjeszkedése ellen megótalmazni.

A köznemességet ekként előkészítették arra, hogy egy ambitiósus főúr, majd egy ékesszóló agitátor által a cselekvés terére vezettetve, az állami szervezet lényeges átalakítását kisértse meg.

Szapolyay István nádor, kinek Ulászló trónját köszönheté, azon volt, hogy családjának útat készítsen a trónra. A főnemesség támogatását nem remélhette. A Báthoryak, Kanizsayak, Perényiek, Újlakyak, parvenut láttak benne. És egyébként is a nemzeti királyság eszméje, Mátyás óta, nem volt népszerű körükben.

Annál nagyobb varázshatalmat gyakorolt ez eszme a köznemességre, mely nem kevésbbé gyülölte az olygarchia féktelenségét, mint a külföldi befolyást; és jól tudta, hogy mindkettőtől csak egy nemzeti király szabadithatja meg.

Ősi jogaira támaszkodva, és számerejében bízva, megfelelő részt kezdett követelni a kormányhatalomban, mely ekkoráig a főrendekből álló királyi tanács kezei között volt.

A törekvés, mely a köznemesség hatalmát a főrendek rovására gyarapitani czélozá: legelőbb az 1495-iki országgyülésen nyilatkozik, és az országos (nyolczadi) törvényszék átalakításában vivja ki első sikereit. Míg ugyanis előbb annak üléseiben az ország rendes bírái és ítélőmestereik mellett, az összes főpapoknak és főuraknak, de csakis ezeknek volt szavazatuk; most határoztatott, hogy a király a rendes bírák mellé húsz ülnököt nevezzen ki hármat a főpapok, hármat a világi főurak és tizennégyet »*a jóbirtokú, tisztességes nemesek*« sorából.[1])

[1]) A VIII. czikk.

Egyúttal megállapíttatott, hogy jövőben a nemesség ne követek által képviseltesse magát az országgyűléseken, hanem fejenként jelenjék meg.[1])

A tömegesen megjelenő nemesség képes volt nyomást gyakorolni a főrendekre, kivált midőn ezeknek egy része is hozzá csatlakozott. És csakugyan mindjárt az első alkalommal kizsákmányolta hatalmát. Az 1498-ik évi országgyűlés a nyolczadi törvényszék főrendű ülnökeinek számát hatról négyre szállította le, ellenben a köznemes ülnökök számát tizennégyről tizenhatra emelte; kinevezésök most már nem hagyatott a királyra, hanem ő reá és »az országra« együttesen ruháztatott.

Még nagyobb horderejű volt az az intézkedés, mely szerint az ülnökök a *királyi tanácsban* is ülést nyertek. Ugyanis határoztatott, hogy az összes ülnökök fele állandóan az udvar mellett tartózkodjék, és a királyi tanácsba, valahányszor az egész országot érdeklő ügyek tárgyaltatnak, rendesen meghivassék. [2])

Ezzel a köznemesség döntő befolyást nyer a végrehajtó hatalomra, és érvényre emeli azon az elvet, hogy e befolyás egyaránt illeti meg őt és a főrendeket.

De ezen vívmánynyal nem elégedett meg. Ki akarta még mutatni, hogy törekvései az olygarchia illetéktelen túlsúlya és nem a korona tekintélye ellen irányúlnak. Erre kedvező alkalmat szolgáltattak a főrendek.

Ugyanis az 1492-ik évi országgyűlés a király jószág-adományozási jogát akként korlátozta, hogy száz jobbágyteleknél nagyobb birtokokat csak »a főpapok és főurak tanácsával« adományozhatott.[3]) És az ezen végzés ellenére tett adományokat, az 1495-ik évi országgyűlés, a király nem csekély megalázásával, érvényteleneknek nyilatkoztatta.[4])

Most az alsó nemesség kimondotta, hogy ama megszorítást »*illetlennek és meg nem engedhetőnek*« tartja; minélfogva egy czikket iktatott a törvénykönyvbe, mely a királynak korlát-

[1]) A XXVI. czikk.
[2]) A II. és VII. czikk.
[3]) A IX. czikk.
[4]) A II. czikk.

lan adományozási jogát született magyarok irányában visszaállította. [1])

De a köznemesség ugyanakkor nem feledkezett meg arról sem, hogy ragaszkodásának a nemzeti királyság eszméjéhez kifejezést kölcsönözzön, és kijelentse, hogy azon esetre, ha Ulászló fiörökös nélkül halna el, a Miksa császár örökösödési jogait biztosító szerződéseket érvényteleneknek tekintendi. A törvénykönyv egy végzése elrendeli, hogy valahányszor a magyar király fiörökös nélkül talál kimúlni, az utódnak megválasztása végett tartandó országgyülésre a külhatalmak követei ne bocsáttassanak, minthogy rendszerint az urak és egyéb hazafiak elcsábításán szoktak munkálkodni. [2])

Habár nem mutatható ki, hogy Werbőczy ezen gyülés végzéseire befolyást gyakorolt; helyes, kitűnő történetirónk és jogtudósunk Szalay Lászlónak észrevétele, hogy ezen végzések, miként szabatos formájokból is láthatni, »egy hatalmas értelmiség« művei, a ki nem más mint Werbőczy. [3])

És csakugyan az ismertetett végzések magokban foglalják azon politica alapvonásait, melyet Werbőczy majdnem félszázadra kinyúló pályáján következetesen és híven követett. Azon hazafiakhoz tartozott, kik vérző szivvel látták, miként sülyed mind mélyebbre az ország; a kiknek lelke fölháborodott a király tehetetlenségén és az aristokratia önzésén. Életczélúl tűzte ki magának: előkészíteni és mihelyt alkalom nyílik keresztül vinni egy nemzeti királynak megválasztását; továbbá túlsúlyt biztosítani az alsó nemességnek a megyében és az országgyüléseken, a törvényszékekben és a királyi tanácsban.

És csak oly hatalmas értelmiség, melyet elragadó ékesszólás és politicai ügyesség támogatott, volt képes megindítani az alsó nemesség könnyen föllelkesíthető, de nehezen fegyelmezhető tömegével egy tervszerű actiót, melynek nem annyira sikerei meg-

---

[1]) Az 1498-ik évi XXVI. czikk, idézve az 1492-ik évi végzést, így szól: »Quod Dominis *Regnicolis* videtur inconveniens et illicitum.« A »Regnicolae« kifejezés a köznemességet jelöli, megkülönböztetésül a főrendektől.

[2]) A XLV. czikk.

[3]) Magyarország Története. III. 422. l.

lepők, mint az óvatosság és mérséklet, melyet azok értékesítésében tanúsít.

Az 1500-ik évi Szent-György napjára egybehívott pesti országgyűlésen *Werbőczy*-vel, mint az alsó nemesség panaszainak és sérelmeinek tolmácsával találkozunk. Ő szerkeszti a királyhoz intézett föliratot, melyben fölkérik, hogy a főrendeket banderiumjaik kiállítására, a főpapokat a tizedek behajtása körül a régi szokás megtartására szorítsa stb.[1]) A törvénykönyv ezen sérelmeket orvosolni,[2]) és miként a királyi előszó mondja, a »szétrongyollott és megfogyott ősi szabadságot« visszaállítani igyekszik.

Az 1501-ik évi május elején tartott országgyűlésén is jelen volt Werbőczy.[3])

A következő évben pedig *Péter* szentgyörgyi és bazini gróf, mint országbíró és erdélyi vajda mellé *ítélőmesterré* nevezteték.[4])

Az ítélőmestereknek úgy főnökük ítélőszékénél, mint a nyolczadi törvényszékeknél is fontos hatáskörük volt. Ők vezették és intézték az egész perfolyamot; ők idézték meg és hallgatták ki a feleket és tanúkat; ők voltak az előadók, és fogalmazták az ítéleteket; végre mint bíráknak szavazatuk volt. E mellett az ország-

---

[1]) A budapesti egyetemi könyvtárban »Analecta saeculi XVI.« czím alatt kézirat gyüjtemény őriztetik, mely Werbőczynek számos iratait tartalmazza; s ezek között egy ily czíműt: »Regnicole ad Regiam Maiestatem.« Kezdete így hangzik: »Quoniam infinite sunt querimonie, quibus aures Maiestatis Vestre impulsare cogimur, que adeo dietim augmentantur, ut eas perscribere non sufficimus, sed suplicamus Maiestati Vestre, . . . ut ea continencias et articulos decreti sui per omnia obseruare ac per alios obseruari facere dignetur.« Bár az iratnak datuma nincs, tartalmának az 1500-ik évi törvénykönyvvel való összevetése kétségtelenné teszi, hogy ezen országgyülésen mutatták be a királynak.

[2]) L. a XXI. XXIX. XXXI. czikkeket.

[3]) Erre utal egy fogalmazat-töredék a budapesti egyetemi könyvtár kéziratában.

[4]) Először 1502. november végén (octavo die diei dicti quindecimi diei prescripti festi b. Martini Episcopi) Ulászló király egy ítélő-levelének hátlapján találkozunk vele mint protonotáriussal. (A kamarai levéltárban.)

gyűlés alsó táblájánál [1]) a jegyzői tisztet viselték, teendőikhez tartozott a föliratok és végzések fogalmazása.

III.

Werbőczy ily minőségben volt jelen azon fontos országgyűlésen, mely az 1505-ik év Szent-György napjára a Rákos mezejére hivatott össze.

A király ezen év kezdete óta folytonosan betegeskedett. És minthogy csak egy leánygyermeke volt, úgy látszott, hogy rövid idő múlva a nemzet ismét királyt fog választani.

Szapolyay István már több év óta nem volt az élők között; 1499. év végén halt meg. Azonban nagyratörő terveit örökségül vette át neje, *Hedwig* tescheni herczegnő, kiben sem buzgalom, sem ügyesség nem hiányzott. Nem kímélt áldozatot, hogy magának párthíveket toborzzon. [2])

Míg Corvin János fia Kristóf életben volt, a köznemesség egy része ő reá függesztette szemeit, hozzá csatolta reményeit, és tőle várta majdan nagyatyja fényes uralkodásának föltújulását. [3]) Hedwig herczegnő fölfogta, mily előnyére válhatik családjának, ha ezt a Hunyady-ház sarjaival összeköttetésbe hozza. Emiatt 1505 elején, a néhány hónap előtt elhunyt Corvin Jánosnak özvegyével szerződésre lépett, mely szerint ifjabb fiának Györgynek eljegyzé János herczeg leányát Erzsébetet, a kire, ha

---

[1]) Kétségtelen, hogy ezen korban a köznemesek már elváltak volt a förendektől, és az országgyűlés két táblára való fölosztása befejezett tény volt. Más alkalommal fogom ezt tüzetesen kimutatni.

[2]) *Herberstein Zsigmond*, ki utóbb mint Miksa és Ferdinánd követe gyakran fordúlt meg a magyar udvarnál, írja: »Graf Hans ward durch sein mutter. . . ain sinraiche Fraw dahingewisen nach der Hungerischen Cron zu trachten. Die zohe an sich die ansehnlichste Adl in allen Spanschaften mit Provisionen und Artgolasch, das ist Jar oder Dienstgelt.« (Önéletírásában. Fontes Rerum Austriacarum. Scriptores. I. 103. l.)

[3]) *Szerémi György* emlékiratában olvassuk: »Et vulgus hungarorum soepissime clamabant Christophorum ducem fore in Regem Hungarie. Hec fama valde vigebat inter colonos Hungarorum.« (Wenzel G. kiadása. Magyar Történelmi Emlékek. Írók. I. 40. l.)

testvére Kristóf, örökösök nélkül múl ki, a család összes birtokai szállanak.

Hedwig herczegnő azért kereste *ifjabb* fia számára Hunyady Mátyás unokájának kezét, mert, az idősebbre *János grófra* nézve még fényesebb házassági tervet szőtt. II. Ulászló leányának, Anna herczegnőnek kezét óhajtotta neki megszerezni.

Hogy a király és neje hajlandók legyenek e tervet felkarolni, arra legczélszerűbb eszköznek mutatkozott: meggyőzni őket a felől, hogy a nemzet sem Miksát, sem más idegen fejedelmet uralkodójául nem fog elismerni, és biztos kilátásba helyezni, hogy ha leányuk Szapolyay Jánosnak nejévé lesz, ezzel a magyar trónra fog jutni.

Az 1505-ik évi országgyűlés volt arra kitűzve, hogy a tizennyolcz éves János gróf magát a királynak és az ország rendeinek bemutassa, egyúttal Anna kezét ünnepélyesen megkérje.

Mind ő maga és anyja, mind házának hívei mindent megtettek, hogy megjelenésének fénye, kiséretének száma és meleg fogadtatása az udvarra mély benyomást tegyen.

Werbőczy e mozgalmak egyik legjelentékenyebb tényezője volt. A czélok és érdekek azonossága a Szapolyayak természetes szövetségesévé tette, s az maradt haláláig.

Hasonló következetességgel működött ez irányban, vele mindig karöltve *Zobi Mihály*, ki a köznemességnek egyik legbefolyásosabb vezére volt. [1]) Ott találjuk őt mindig az ország tanács választott ülnökei között. Több éven át mint honti főispán működött, [2]) majd a bácsi gyűlésen országos kincstárnokká választatott.

Terjedelmes birtokai voltak az ország több megyéjében. És bőkezűsége nem ismert határt, hol pártjának szolgálatot kellett tennie.

---

[1]) Zobi Mihály atyja, Péter, Mátyás király alatt a »Magnificusok« sorába tartozott. Mihálylyal először egy 1469-ik évi oklevélben találkozunk, (tehát jóval idősebb volt Werbőczynél). 1493. október 12-én Pesten házat vásárol.

[2]) 1506 és 1510 mint honti főispán okleveleket állít ki. (A kamarai levéltárban és a Múzeum kézirat gyűjteményében.)

Leginkább tapasztalta ezt — mint látni fogjuk — Werbőczy, ki iránt első fellépésétől kezdve atyai jóindúlattal viseltetett. Csakhamar benső barátság csatolta őket egymáshoz, mely kiállva sokféle megpróbáltatásokat, túlélve a jó és balszerencse tragicus váltakozásait, három évtizeden át zavartalanúl fennállott.

Werbőczy és Zobi fölhívására, több megye jelentékeny lovas csapatokat küldött Pestre, Szapolyay János fogadására, [1]) a kit midőn a királyhoz vonúlt, mintegy 2000 lovas környezett. [2])

Ily körülmények között nem lehet meglepő, hogy a köznemesség az országgyűlési tárgyalásokban magával ragadja az aristokratiát, és Werbőczynek sikerül egyhangúlag elfogadtatni egy végzést, mely erőteljesen utasítja vissza az ausztriai ház örökösödési igényeit, és a nemzet hő vágyának teljesülését kilátásba helyezi.

Kinyilatkoztatják, hogy ők »az ország rémséges szétrongyolásának és jelen csúfságos pusztulásra jutásának főokát az idegen urakban és királyokban találják, kik magán ügyeikkel foglalkodva, nem hogy megtanúlták volna a szittya népnek erkölcseit és szokásait, . . . örömestebb dologtalanságra és nyugalomra, mint fegyverforgatásra adták magokat.« Ekként egymás után elvesztek az ország melléktartományai és végvárai. »Mindez — így szólnak — távolról sem történt volna, ha a magyar nép, saját kebeléből választott volna alkalmas királyt magának. . . Azok közűl, kik a magyar nemzet törzsökéből emeltettek a királyi polczra, egy sem ütött csorbát az országon, hanem hasz-

---

[1]) Nógrád-megye adószedőinek 1505—1508-ik számadásaiban a következő tétel fordúl elő: „Item prenominatis 60 equitibus pecunias ad sex menses et medium mensem, primo utputa ad dietam festi beati Michaelis Archangeli 1505, *quando scilicet dominus Comes Scepusiensis Budam, vel pocius ad Pesth in dietam venit. . .*« (Analecta saeculi XVI.)

[2]) Marino Sanuto-nál 1505. november 4-én olvassuk: »Di Hungaria di Zuan Francesco Benedeti Secretario nostro date a Buda et fo cinque letere molto copiose, zercha quella dieta si faceva di baroni e prelati de li; et come era venuto il conte paladin, zovene di età di anni 15, con cavali 2000., con gran reputacion, a far reverencia al re.« (A bécsi titkos levéltárban.)

nára voltak és öregbítették; holott az idegen nemzetből behozottak nemcsak veszélybe ejtették, hanem olykor-olykor, kegyetlen ellenségként a hazafiak ellen irgalmatlanúl dulakodva, e népet tenger gyalázatba is sülyesztették. Ezen roppant bajnak és mindnyájunk kárának valahára elejét akarván venni, nehogy azon esetre, ha e világból fiörökösök nélkül találna kimúlni jelen legkegyelmesebb urunk ... bárki az idegen fejedelmek közül ezen országot erőszakosan bitorolja, és bennünket örök szolgaságra vessen; ... rendeljük: hogy mostantól fogva örök időkig, valahányszor és valamikor ezen ország fejedelmétől és királyától megfosztatik, fiörökösök, kikre az ország törvényhez és szokáshoz képest szállani fogna, nem maradván, akkor s mindannyiszor semmiféle külföldit királyunkúl nem választunk, hanem csak ilyetén hivatalra képes és alkalmas magyart ... urunkúl és királyunkúl fogadandunk.«

Továbbá elhatározták, hogy ha Ulászló fiörökös nélkül halna el, és valamelyik idegen fejedelem kísérletet tenne fegyver hatalmával helyezni magát a trón birtokába, az egész ország tartozzék ellene fölkelni. Végre ha az ország lakosai között találkoznék, a ki jelen végzés ellen cselekedni merészel, mint hűtelen és az ország ellensége, örökös szolgasággal lakoljon. [1])

Ezen végzést *Werbőczy* fogalmazta, ő hirdette ki, és magya-

---

[1]) Ezen végzés nem a törvénykönyvbe igtattatott, hanem egy külön (octóber 12-én kelt) oklevélbe, melyet az országgyűlésen jelenlevő összes főrendek és nemesek aláírtak, és melyet az országbíró — illetőleg ítélőmestere Werbőczy — minden megye számára hiteles átiratban megküldött. Ki van adva Batthyányi, Pray, Katona nagy munkáiban, magyar fordításban Jászaynál. — Az országgyűlés egyéb végzései nem ismeretesek. A velenczei köztársaság Budán levő titkárának idézett jelentésében, illetőleg a Marino Sanuto által adott rövid kivonatban, ezeket olvassuk: »Che la dieta era sta expedita, videlicet decreto, che sil re muor senza fioli maschi, sia electo pel re uno de baroni di Hungaria e non altri; item che li benefici et abatie eclesiastice non si dagi áltri cha Hongari . ., et altri ordeni ut in capitulis. Et par che inteso tal cosa la raina, dimando a li baroni quello saria di lei poi la morte del re, e fo decreto che lavesse lintrada a il re, che ducati 50 mila in ista, et la fiola sia maradita secundo il suo grado era. Ut in literis longe e molto copiose.« (Sajnos, hogy e levél elveszett).

rázta meg magyar nyelven.[1]) Bizonyára az ő ékesszólásának volt köszönhető az is, hogy létrejött, és azok által is aláiratott, a kik még rövid idő előtt az ausztriai házzal kötött örökösödési szerződések létrehozásán fáradoztak.

A Szapolyay-párt ezen jelentékeny szolgálatért fényes tettel bizonyította be háláját. Nemzeti jutalmat szavaztatott meg részére. Az országgyűlés ugyanis, mely a közszükségek fedezésére minden jobbágytelket 50 dénárral adóztatott meg, ezenkívül még két dénárt ajánlott, s az abból befolyó összeget Werbőczynek szánta.[2])

Ezen ajánlat pénzértéke igen jelentékeny volt, a mennyiben biztos számítás szerint a várható összeg a 8000 forintott megközelítette.[3]) Azonban fontosságát emeli az a körülmény, hogy országgyűléseink történetében ez az első eset, a mikor magán ember jutalmazására adó szavaztatik meg. Ez eset utóbb Werbő-

---

[1]) Istvánffy úgy tudta, hogy a fennebbi végzést »nec quoquam contradicere auso latam, Stephanus Verbecius, Regni pretor, eloquens sed factiosus vir, statim publicavit, Reipublicae conservandae praetextu, ut ajebat, re autem vera, ut Joannis Zapoliani . . . ambitioni libidinique viam aperiret.«

A Bereg-megye részére készült átiratban az országbíró említi, hogy az oklevél »coram eisdem dominis et Regnicolis . . . in ipso campo Rakos ad legendum pariter et sermone vulgari declarandum fuissent exhibite.« (Tudománytár. 1839. juliusi füzet. 61. l.)

[2]) A budapesti egyetemi könyvtár »Analecta saeculi XVI.« című kéziratgyűjteményében a nógrád-megyei adó behajtásáról szóló 1505—7. évi számadások találhatók, a melyekben a következő fontos helyet találjuk: »Ex restancia trium contribucionum ab anno domini 1505. incipiendo usque 1508. exclusive, in sortem et racionem bonorum Magistri Stephani Prothonotarii cedunt fl. 34. d. 80. Quos ipse, pretextu et racione illorum duorum denariorum, quos Universitas Nobilium tocius Regni Hungarie in campo Rakos eodem anno sibi obtulerat, et quos domini quoqne Nobiles huius Comitatus eidem reddi comiserant, pro se reseruauit atque recepit.«

[3]) Ugyanis az 1507-ik évi országgyűlés a nyolczadi törvényszék 8 förangú ülnökének egyenként 700, és 16 köznemes ülnökének egyenként 300 forint fizetést rendelvén, ezen 10,200 forintra rúgó szükséglet fedezésére minden jobbágytelekre csak három denárt vetett ki.

czynél még kétszer ismétlődik, és soha többé nem fordúl elő. [1])

A mi minden egyéb adatnál nagyobb világot vet azon hatalomra, melyet Werbőczy politicai pályafutásának már kezdetén a köznemességre gyakorolt.

Ezt megtartotta a következő országgyűléseken is. Lajosnak születése meghiúsította ugyan a Szapolyay-párt reményeit, és a rákosi végzés által biztosított előnyöket is kérdésessé tette; de ennek daczára következetes szívóssággal működött a köznemesség politicai jogainak és súlyának gyarapításán. E tekintetben, az 1507-ik évi országgyűlésen egy fontos lépést tett előre, midőn az országtanács szervezetét részletesen szabályozta. Megállapíttatott, hogy mind a főrendű, mind a köznemes ülnökök [2]) csak három esztendő tartamára választatnak, a mely idő leteltével újra megválaszthatók. A király köteles az ülnököket a tanács minden ülésére meghívni, és az ország összes közügyeit az ő hozzájárúlásukkal intézni el. A mit nélkülök határoz, *érvénytelennek tekintendő.*

Az ülnökök úgy a király, mint az országgyűlés irányában esküvel kötelezik magukat, hogy a király érdekeit, a közjót és az ország szabadságát mindenkor híven szem előtt tartandják. Ha valaki közülök a tanácsban a közjó és az ország szabadsága ellen vét, társai kötelesek jelentést tenni a legközelebbi országgyűlésnek, mely a bűnöst személyében és jószágaiban büntetni fogja. [3])

Míg ekként az országtanácsnak, és abban az alsó nemességnek befolyása a végrehajtó hatalomra teljesen meg volt alapítva; ugyanazon országgyűlés arról is gondoskodott, hogy az aristokratia hatalmával, melyet a nagy vagyonnak köszönhetett, a köznemesség elnyomására vissza ne élhessen.

»Minthogy ekkoráig — így szól egy törvényczikk — né-

[1]) 1518-ban öt denárt ajánlottak s hét évvel utóbb a hatvani gyűlésen ismét 25 dénárt, de az utóbbiról, a királyné javára lemondott.

[2]) Ezeknek száma véglegesen 16-ra, azoké 8-ra lett határozva, úgy, hogy az ország négy kerületének mindegyikét az országtanácsban egy főpap, egy főúr és 4 köznemes képviselte.

[3]) A III. V. és VII. czikk.

mely hatalma sak az ország törvényeit nyilván és vakmerően gyakorta megsértették; a mennyiben ily esetek jövőben előfordúlnának, ha az illető egyházi személy úgy javadalmától, ha pedig világi úgy jószágaitól fosztassék meg, és mint a király és az ország iránt hűtelen, számüzessék. Ha a király a vétkeseket megbüntetni vonakodnék: a kevésbbé hatalmasokat a fő- és alispánok a megye községének segítségével fékezzék meg, és jószágaikat bocsássák prédára; a hatalmasabbak ellen pedig, a megye közönségének fölhívására, az országbíró vagy az országos főkapitány vezesse a rendelkezésére álló haderőt. [1])

A főkapitány, kiről itt szó van, Szapolyay János, a kire épen ezen országgyülés ruházta a fontos tisztet.

Mindezen sikerek után, a Szapolyay-párt, és első sorban Werbőczy, kiváló tanúbizonyságát adta eszélyességének a következő évben, midőn a király óhajtását, hogy Lajos herczeg megkoronáztassék, nem ellenezte. Azonban ennek daczára, Ulászló állhatatosan vonakodott leányának kezét az ifjú grófnak ígérni.

Némi kárpótlást nyújtott a Szapolyay-háznak és pártjának, hogy Zsigmond lengyel király — II. Ulászlónak testvér öcscse — János grófnak testvérét Borbálát nőül vette, (1512) bár a magyarországi udvari párt mindent megtett, hogy a házassági tervet meghiúsítsa. [2]) Maga Miksa császár is ezentúl fokozott aggodalommal nézett azon eshetőség elé, ha II. Ulászlót és fiát a halál elragadná; mert attól tartott, hogy ama házasság Szapolyaynak a trón elnyerésére külsegélyt is helyezett kilátásba. [3])

Azonban hatalmának tetőpontjára 1514-ben emelkedett a Szapolyay-párt, akkor, midőn a pórlázadás vezéreit János gróf semmisítette meg. Oldala mellett ott találjuk a válságos küzde-

---

[1]) A VIII. czikk.

[2]) Az erre vonatkozó diplomatiai iratok ki vannak adva az »Acta Tomiciana« czímü lengyel okmánygyüjtemény első kötetében.

[3]) *Herberstein* írja: »Hat Khaiser Maximilian gedacht, Khunig Sigmund würde seinen Schwager Graf Hännsen zu seinem fürnemen befürdern.« (i. h. 103. l.)

lemben *Werbőczyt*, ki, úgy látszik, jelentékeny fegyveres csapatot állított ki, melynek költségeit részben kölcsön vett pénzből fedezte.[1])

IV.

A pártok küzdelmei közepette Werbőczynek alkalma nyílt oly munkának létrehozására, melylyel úgy hazájának, mint pártjának lényeges szolgálatot tett, es nevét megörökítette. Megírta »*Magyarország szokásos jogának hármaskönyvét.*«

A magyar magánjog eredetileg csaknem kizárólag szokásos jog volt.

Ily állapotnak sokféle hátrányos következményei voltak; a legfőbb: az érvényben levő jog bizonytalansága. A jogelvek és jogszabályok iránt, a törvények, rendeletek és szokások értelmezése körül, bírák, ügyvédek és felek között folytonosan kétségek merültek föl, és viták támadtak. Némelyek írott törvényekre, mások az ellenkező szokásra hivatkoztak. És bármit hozott föl az egyik fél, a másik képes volt kimutatni, hogy más bírák a törvényt vagy szokást másként értelmezték. Ily körülmények között, nem lehet meglepő, ha olvassuk, hogy a perlekedők gyakran, nagy fegyveres kisérettel betörtek a törvényszékek tanácstermeibe, hol lármával és fenyegetéssel igyekeztek Themis serpenyőjét a magok részére hajlítani.[2])

Az írott jog hiányából származó bajok egy vaskezű és igazságos király uralkodása alatt még tűrhetők voltak; de szükségkép elviselhetetlenekké lettek II. Ulászló alatt.

Ennek folytán az ország rendei sürgetni kezdették a jogelveknek és jogszabályoknak rendszeres összeállítását.

Az 1498-iki országgyűlés, Horváth Ádám itélőmestert bízta

---

[1]) *Werbőczy* 1516. márcz. 2-án egy nógrád-megyei birtokrészt enged át Sywli Ethele Miklósnak és Ferencznek, mind hűséges szolgálataikért »tum vero pro illis 600 fl. auri, quos ipse . . . a prefatis . . . ad certorum negociorum suorum in transacta potissime sediciona rusticana expedicione leuasset.« (Hazai Okmánytár. II. 402. l.)

[2]) V. ö. Ulászló király oklevelét, melylyel a Tripartitumot megerősíti.

meg e fontos munkával. [1]) De mivel annak elkészítésével késett, és valószínűleg azért is, mert azon meggyőződés emelkedett érvényre, hogy a föladat megoldása egy embernek erőit meghaladja, az ország rendei, azt két évvel utóbb, a nyolczados törvényszék összes ülnökeinek tették kötelességévé. [2])

Ezen kísérlet sem vezetett eredményre. Több mint egy évtized telt le, anélkül, hogy a munka elkészült volna. [3]) Végre II. Ulászló Werbőczyt hívta föl, hogy »az ország jogait, törvényeit, szokásait, elfogadott és megerősített rendeleteit gyűjtse egybe, és fejezetek s czímek szerint állítsa össze.« [4])

Föladata tehát nem az volt, hogy a törvényeket összegyűjtse; az összes érvényben levő jogot kellett írásba foglalnia. Nem a törvények gyűjteményét adni, sem törvénykönyvet dolgozni ki, hanem *jogkönyvet* szerkeszteni. Werbőczy tehát első sorban az országban divatozó szokásokra és törvénykezési gyakorlatra mint főkútforrásokra, volt útalva; de az országos törvényekből, királyi kiváltság-levelekből, helyhatósági statútumokból, a római és cánoni jog elveiből is sokat kellett merítenie. [5])

Ki kellett terjeszkednie közjogi tárgyalásokra is; így midőn a nemességről, az apostoli király kegyuri jogairól szól. De mindez szoros összefüggésben áll föladatával: a bíráknak, ügyvédeknek és perlekedőknek kézikönyvet nyújtani, mely minden fölmerülő esetben biztos tájékozást nyújtson.

És a munka ezen kívánalmaknak teljesen megfelelt. Közel negyedfél százados gyakorlat hirdeti ezt.

Más kérdés az: vajjon mennyiben volt Werbőczy munkájának tartalma megegyező az akkoron tényleg érvényben levő jogelvekkel és uralkodó szokásokkal? Ezt ma már nehéz kimutatni. Minthogy épen az alkalmazott jogelvek és jogszokások különfélesége, sőt gyakori ellenkezése tette szükségessé a Werbőczyre bízott munkát, tág tér nyílt egyéni felfogásának érvényesítésére,

---

[1]) A VI. cz.

[2]) Az 1500-ik évi X. czikk.

[3]) Bár az 1504. és 1507-iki országgyűlések sürgették.

[4]) A királyi megerősítő oklevélből.

[5]) Ezt Werbőczy maga mondja előszavában. V. ö. *Wenzel Gusztáv.* »A magyar magánjog rendszere«. (Pest, 1872.) I. 75. és kk. ll.

Valószínű és természetes, hogy politikai iránya nem maradt hatás nélkül munkájára. Ez az alsó nemességre nézve nagy mértékben előnyös, közjogi állásának és politicai súlyának megszilárdítására igen alkalmas volt; igényeinek kiküzdésére hatalmas fegyvert nyújtott kezébe.

Ugyanis szabatosan és határozottan hirdeti: hogy a főpapok és egyéb egyháziak, továbbá a bárók, országnagyok és nemesek mind nemességökre, mind jószágaikra nézve egyenlő szabadsággal, mentességgel és kiváltsággal bírnak; ugyanazon törvényekkel, szokásokkal és pörlekedési renddel élnek; egyedül a vérdíj mennyiségére nézve áll fenn közöttük különbség.[1]) Habár ez kétségkívül élt a nemzeti köztudatban, ily szabatosan és erőteljesen először formuláztatott.

Arra, hogy oly munkálatot, mely ezt az elvet fölállítja, a király és az aristokratia ellenmondás nélkül fogadjon el, Werbőczy igen szerencsésen választotta meg az időpontot: a pórlázadás leküzdése után, az 1514-ik évi octóber 18-ára kihirdetett *országgyűlést*.

A pórlázadás főleg az aristokratia ellen volt irányozva. Az alsó nemesség soraiból is számosan küzdöttek Dózsa zászlaja alatt, de a nagy többség vitézül küzdött ellene. Vezére Szapolyay János döntötte el a küzdelmet, és hívei nem egészen alap nélkül magasztalták az ország szabadítója gyanánt. Az udvar és aristokratia, most midőn a súlyos csapás és a rémület hatása alatt állott, midőn a közös ellenfélt a jobbágyosztályt eltiporni készült: belátta, hogy kímélni kell az alsó nemességet és megnyerni vezéreit. A két párt tusája egy pillanatra szünetelt. Rövid fegyverszünet állott be, melynek tartama alatt Szapolyay János volt a helyzet ura.

Az országgyűlésen az ő befolyása volt uralkodó. Bizonyítja ezt a kivételes rendszabály, mely az ő kezeiben levő koronájának visszaváltása tárgyában hozatott.[2])

---

[1]) I. rész, 3-ik czikk.

[2]) Az I. czikk megállapítja, hogy a kik királyi javakat és jövedelmeket bírnak, azokat rögtön bocsássák vissza; a király azután számoljon velök, és tartozását részletenként törleszsze. De Szapolyay Já-

Midőn tehát Werbőczy a Hármaskönyvet bemutatta, mindenki előre látta, hogy az változatlanúl el fog fogadtatni. Az olygarchák hihetőleg duzzogtak, de a munkálat visszautasításának, sőt még módosításának lehetőségére sem gondoltak.

Az, hogy megvizsgálására egy tíz tagból álló országos bizottság küldetett ki, puszta formalitás volt. Egy főpapon és egy főuron kívül a köznemesség soraiból állíttatott össze.)

A többség Werbőczy kartársaiból és benső barátaiból állott — Zobi Mihály is közöttük volt, — kik rég megszokták szellemi fensősége előtt fejet hajtani, és a kik Werbőczyt a munka folyamában tanácsukkal, fölvilágosításaikkal támogatták.[2]) Egyébként a néhány nap, melylyel rendelkeztek, a munkálat komoly tanúlmányozására és megvitatására nem lehetett elegendő.

És így, midőn az országgyűlés elé terjesztett jelentésökben kimondották, hogy a Hármaskönyv »az ország törvényeivel és megerősített szokásaival teljesen megegyez«: kétségkívül oly véleményt nyilvánítottak, mely iránt kiküldetésök előtt is tisztában voltak magokkal.

Az országgyűlés, vita nélkül, egyhangúlag fogadta el a bizottság véleményét. Mire a főrendek és nemesek testületileg megjelentek a király előtt, és felkérték, hogy »ama könyvet és egész tartalmát . . . elfogadni, jóváhagyni, és úgy ő nekik, mint utódaiknak is örökérvényű törvény és szokás gyanánt szolgálandót, királyi tekintélyének és hatalmának teljességével megerősíteni méltóztassék.« [3]) Ugyanakkor az országgyűlési végzése k egy pontja szintén felkérte, hogy »az ország jogait olvastassa meg,

---

nosra nézve kivétel tétetik. Ő a királyi javakat és jövedelmeket csak a zálogösszeg teljes lefizetése után tartozzék visszabocsátani; e czélra a rendek országos adót vetettek ki.

[1]) Ezek a következők: Várday Pál budai prépost és királyi kincstárnok, Batthyányi Benedek budai várnagy, Mekchei György királytitkár, továbbá az alnádor, a három ítélőmester, a kir. ügyigazgató, és a nyolczadi törvényszék két ülnöke: *Zobi Mihály* és Dombói Pál.

[2]) Ezt kiemeli Werbőczy a nyomtatásban közrebocsátott »Hármaskönyv« előszavában.

[3]) A királyi megerősítő oklevélben.

hagyja helyben és megpecsételve küldje el az ország összes megyéihez.« [1])

A király a maga részéről szintén vizsgálatnak vetette alá a Hármaskönyvet. De ezen eljárás sem bírta a komolyság föltételeit. Mert Ulászló már egy-két nap múlva [2]) kinyilatkoztatta, hogy »az ama könyvben foglalt összes fejezetek, czímek, és czikkek . . helyesek és tisztességesek«, hogy azok »az ország megerősített szokásaival és jogaival megegyeznek, sőt ezeket szórúl szóra tartalmazzák.« Ennek folytán november 19-én a Hármaskönyvet megerősítette, és elrendelte, hogy mindez, a mi abban foglaltatik, örök időkre érvényes törvény, jog és szokás gyanánt fogadtassék el.

A király ezt élő szóval is előadta az országgyűlésnek, igérvén, hogy a Hármaskönyvből minden megyének egy példányt fog küldeni. A rendek örömük élénk kifejezése mellett, — cum plausu — vették tudomásúl a királyi nyilatkozatot, és elégülten oszlottak szét. [3])

Azonban a királyi ígéret nem ment teljesedésbe. Ulászló a Hármaskönyvnek megpecsételt példányait nem küldötte szét a megyéknek, és így kihirdetése elmaradt, minélfogva törvény erejét nem nyerte el soha.

E tényt, mely az előzmények után nagy mértékben meglepő, Werbőczy maga úgy magyarázza, hogy a megyékhez küldendő példányok leíratása hosszú időt vett igénybe; mielőtt ezzel elkészültek Ulászló király Bécsbe utazott, midőn pedig Budára ismét visszaérkezett, bár el volt határozva a munkát közrebocsátani, szándékának végrehajtásában különféle ügyek megakadályozták, míg végre a halál elragadta.

---

[1]) A XIII. czikk.

[2]) Mily rövid időt szentelhetett e két bizottság a munkálat megvizsgálásának, kitűnik onnan, hogy a király november 19-én kiállítja megerősítő oklevelét. Pedig az országgyűlési tárgyalások rendszerint több nappal a kitűzött határnap után szoktak megkezdetni, és az országos bizottság bizonyára nem azonnal küldetett ki.

[3]) A Hármaskönyv a királyi megerősítő oklevélbe bele van foglalva.

Ezt beszéli el Werbőczy munkája előszavában, midőn azt három évvel utóbb sajtó útján közrebocsátja. [1])

Azonban alapos okunk van föltenni, hogy a Werbőczy által említett körülményeken kívül más tényezők is befolytak a Hármaskönyv kihirdetésének elmaradására, és hogy ez épen nem volt a puszta véletlennek műve.

Ulászló 1514. november 19-én erősítette meg a Hármaskönyvet, és csak a következő év március 7-én utazott el Budáról a fejedelmi összejövetelre. Ha ezen idő alatt a példányok leiratásával nem is lehetett volna elkészülni, a munka tovább folyhatott távolléte alatt, és miként egyéb okleveleket úgy ama példányokat is aláírhatta és megpecsételhette volna akár Pozsonyban és Bécsben, akár visszaérkezése után Budán. Mert (1515) október végén már székvárosában volt ismét, és csak a következő év március 13-án halt meg. Sőt ha Ulászló a Hármaskönyv kihirdetésétől csak a példányok lassú leiratása tartja vissza, ez halála után, II. Lajos alatt bizonyosan megtörtént volna.

Végre ezen akadályt könnyen elháríthatta volna Werbőczy; ha másként nem, a munka kinyomatása által, a mi három évvel utóbb különben is megtörtént.

De egyáltalán nem képzelhető, hogy a két évtizeden át sürgetett és türelmetlenül várt munkálatnak életbeléptetése ily jelentéktelen akadályon szenvedett volna hajótörést. Komoly nehézségeknek kellett tehát fölmerülniök, melyek a kihirdetést meghiúsították.

Minden oda mutat, hogy az udvar, és az olygarchia, melynek hozzájárulását csak a helyzet kényszerűsége csikarta ki, szándékos és tervszerű késedelem által akarta kijátszani Werbőczyt és pártját, és a Hármaskönyvet kihirdetni *vonakodott*.

Az valószínű, hogy az udvar a példányok elkészítésének nehézségeit használta föl okúl a késedelem igazolására. És könnyen érthető, hogy Werbőczy egész komolyan, mint valót, fogadta el azt. Ekként ugyanis lehetővé vált, hogy munkálatát a királyi megerősítéssel nyomassa ki, hogy továbbá az, mint a korona és a törvényhozás egyértelmű jóváhagyásával ellátott jogkönyv,

[1]) Megvan minden kiadásban és a Corpus Juris-ban is.

tényleg használatba vétessék. Ellenben, ha maga kimondja, hogy a király a kihirdetést szándékosan halasztotta el, ez által a Hármaskönyv jelentőségének és tekintélyének ártott volna.

Egyébkint a király, az országgyülés eloszlása után, másként is kitüntette, hogy kész nyiltan szembe szállani Szapolyay Jánossal és pártjával. El lévén határozva közelebb személyesen találkozni Miksa császárral és Zsigmond lengyel királylyal, szoros családi összeköttetést hozni létre az ausztriai házzal, és biztositani ennek örökösödési igényeit a magyar koronára: kétségkivül kilátást nyert, hogy szükség esetében külsegélyre is számithat.

Igy történt, hogy Ulászló nemcsak a Tripartitumot, hanem az 1514-ik évi *országgyülés végzéseit sem hirdette ki.* Még a következő év nyarán sem voltak szétküldve.

Ez nagy fölháborodást idézett elő a köznemesség soraiban. Werbőczy és barátai szitották azt, és ki akarták zsákmányolni arra, hogy Ulászlót a törvénykönyv kihirdetésére kényszerítsék. Fölhivták tehát a köznemességet, hogy az országgyülésen megajánlott hadi-adót ne fizesse meg. Ily indítvány könnyen viszhangra talált. A megyék egy része csakugyan megtagadta az adót.

A király az alatt Pozsonyban, hol fivére a lengyel király vendége volt, szokott közönyösségével fogadta az ország alsó részeiből érkező híreket. Werbőczy csakhamar meggyőződött, hogy a fegyver, melyet oly élesnek képzelt, eltompúl a király érzéketlenségén; mig ellenben az ország vallja annak kárát. A határszéli török basák fenyegető magatartása a véghelyek és különösen Jajcza körül erélyes intézkedéseket tett szükségessé. A költséget pedig csak az adóból lehetett előteremteni, minthogy egyéb jövedelmi források rég kiapadtak. Ehez járúlt, hogy az adó megtagadása Szapolyay Jánosra is hátrányos volt, a kit minden adóforinttól tiz dénár illetett meg.

Ennek folytán Werbőczy megváltoztatta nézetét. És oda kezdett hatni, hogy az adót mindenütt hajtsák be. »Nem szabad — igy szól Bihar-megyébe irt levelében — a sérelemért, melyet a törvényczikkek kihirdetésének megtagadása által szenvedünk, az egész ország veszélyeztetésével állani boszút. Isten csakhamar

másként segít rajtunk, ha mi is gondoskodunk magunkról és hiven szolgálunk neki.« [1])

Vajjon mire számított, és mily eseménytől várta a fordúlatot?

Alig tévedünk, midőn fölteszszük, hogy a súlyos köszvényben szenvedő király közel halálához kapcsolta reményeit. Ezen eset bekövetkeztével Lajos kiskorúsága idejére Szapolyay Jánost kormányzóvá választatni, oly hatalomkörrel, a milyennel Hunyady János volt fölruházva, a királyleány kezét és a gyermekki rály halála esetére a trónt részére biztosítani — ez volt a párt terve.

Azonban a három király bécsi összejövetele épen e tervek meghiúsítására czélzott. A kettős házassági és a kölcsönös örökösödési szerződés a magyar és osztrák uralkodó házak között, Miksa király gyámsága Lajos fölött és Anna herczegnőnek elküldése Insbruckba: mindez éreztette a Szapolyay párttal, hogy komoly küzdelmek napjai várakoznak reá.

Werbőczy ekkor arra határozta el magát, hogy *ítélőmesteri állását elhagyja.* Előbb az országbírói ítélőmesteri tiszttől válik meg, és Erdélybe megy Szapolyay Jánoshoz, kinek oldala mellett egy ideig mint a vajda ítélőmestere működik, de csakhamar ezen hivataláról is lemond.[2])

---

[1]) „Accepi — írja Werbőczy — Universitatem Nobilium illius Byhoriensos Comitatus nolle contribucionem . . . reddere, eo quod articulos in . . . festi b. Luce Ev. Dieta conceptos sigillatos remittere recusasset. Eram quidem et ego cum ceteris fratribus meis eius opinionis et voluntatis: ubi tamen Regnum istud in extremo periculo . . . versari intellexi . . . meam opinionem et propositum mutaui. *Unde* in partibus quoque nostris huiusmodi contribucio ubilibet iam dicatur. Nam et alioqui si nunquam et nullibi hoc anno redderetur, et si Jajcza periclitaretur, . . . immo nullatenus articuli illi sigillarentur . . .“ Valpóból Bajoni Imréhez. Eredetije a Nemzeti Múzeum kézirat-gyűjteményében.

[2]) 1514. deczember 18-án találjuk utolszor Werbőczyt Szapolyay János oklevelében így czímezve: »Judicis Curie Regie ac nostri Wayvodalis Prothonotarii.« 1515. szeptember 30-án Sazpolyay János Dévái Werbőczy István javára, egy az utóbbi által sajátkezűleg írt oklevelet állít ki, melyben már csak így czímezi: »nostri Wayvodalis Prothonotarii.« 1515. april 13-án Péter országbíró kiadványát már nem Werbő-

Mi bírta erre Werbőczyt, nem határozhatjuk meg. Szokás volt ugyan, hogy a nádor, országbíró és személynök halála után az illetőnek ítélőmestere beadta lemondását. De ezen eset nem forgott fenn. Mert Péter szent-györgyi gróf életben és hivatalban volt.

Visszalépésének csak két okát gondolhatjuk. Vagy azt, hogy Hármaskönyve kihirdetésének elmaradása miatt akarta neheztelését éreztetni az udvarral. Vagy pedig azt, hogy a közeledő nyilt párt küzdelemben nem akarta magát azon tekintetek által, melyeket hivatalos állása magával hozott, korlátoztatni.

Ulászló halála néhány hónappal utóbb bekövetkezett. A tíz éves Lajos követte a trónon. Az alsó nemesség az ország kormányát egy választandó kormányzóra kivánta bízni. Az udvari párt az elhunyt király által felkért két uralkodónak gyámságát és az általa kijelölt három főúrnak hatóságát igyekezett elfogadtatni. Több éven át folyt a küzdelem. A pártok soraiban gyakran történtek változások. A győzelem esélyei és az érdekek csábereje sokakat átvezettek az egyik táborból a másikba. De a harcz mindvégig elkeseredett és kimenetele kétes volt.

Mindegyik a két párt közül elég erős volt arra, hogy meghiúsítsa a másiknak igyekezeteit; és egyik sem volt oly erős, hogy a maga czélzatait kivívja. A nemzet visszautasította a külföldi gyámok beavatkozását. Az aristokratia megakadályozta a kormányzó választását.

A kormány az országtanácsra bízatott, melynek tagjai az országgyűlések által választattak, és pedig 12 a főrendek, 16 az alsó nemesség soraiból.

Werbőczy az országtanácsban nem foglal helyet. Kevéssel Lajos trónralépte után a *királyi személynök* tisztét nyeri el. [1]) Ekként a birói hierarchia legmagasabb lépcsőinek egyikére, az ország rendes bíráinak sorába emelkedik.

---

czy, hanem Henczelffy írja alá. 1516. február 29-én Ulászló király egy oklevelében Werbőczyről így szól: »*pridem* Judicis Curie nostri ac parcium Regni nostri Transsylvanarum Prothonotarius.« (Mindezen oklevelek a kamarai levéltárban.) Hasonlag szól róla Ulászló egy 1516. március 2-án kelt oklevélben. (Hazai Okmánytár. II. 402. l.)

[1]) Az első oklevél, melyben Werbőczyvel, mint királyi sze-

A köznemesség előtt tekintélye és súlya mindinkább növekedik; annak folytonosan ő ad irányt. A tolnai és bácsi gyűlések az ő elveit emelik diadalra. Az 1518-iki tolnai gyűlés másodízben adóztatta meg a jobbágyokat az ő javára; ugyanis sokféle »munkája, fáradsága és költségeit tekintetbe véve« minden jobbágytelekre öt denárt vetett ki. [1]) Valószínű, hogy a köznemességet ezen bőkezű ajánlatra főleg a Hármaskönyv kinyomatása indította, melyet Werbőczy 1517-ben a maga költségén eszközölt. [2]) Bár a királyi kihirdetés végképen elmaradt, a Tripartitum csakhamar az ország minden részeiben tényleg elfogadtatott; és a bácsi országgyűlés jogérvényét föltételezvén, kimondotta, hogy a peres ügyek annak értelmében ítéltessenek. [3])

V.

Ugyancsak a bácsi országgyűlés elhatározá, hogy a pápához és a császárhoz, a lengyel királyhoz és a velenczei köztársasághoz követek küldessenek, kik a török ellen segélynyújtásra hívják föl a hatalmakat.

Ezen követségek vezetőivé és tagjaivá oly férfiak választattak, a kik a köznemességnek bizalmát bírták. A császárhoz és a pápához menendő követség fejévé *Werbőczy* jelöltetett ki. [4]) Mivel azonban Miksa az 1519-ik év első napjaiban kimúlt, egye-

mélynökkel találkozunk, 1515. szeptember 5-ikén van kiállítva. Lajos király a Dóczyak és a bányavárosok között fennforgó perben egyik bíróvá nevezi. (A kamarai levéltárban.)

[1]) Werbőczy 1518. november 29-én Veszprém-megyét fölhívja az adónak behajtására, megemlítvén, hogy ez több megyében már megtörtént. Hivatkozik egy korábbi levelére, melyben előadta: »Causam et nationem, laboresque et fatigas ac expensas meas, quibus intuitis illi quinque denarii per totum hoc Regnum mihi fuerunt oblati.« (Horvát. 189 l.)

[2]) Singreuius bécsi nyomdájában.

[3]) A X. k. II. czikk. »Causae . . . secundum iura Regni scripta semper iudicentur.«

[4]) Hogy a császárhoz is kellett volna mennie, maga említi 1518. november 13-án Veszprém-megyéhez intézett levelében. Horvátnál 189 l.

nesen Olaszországba küldetett, és egy új föladat bízatott reá: a szent-széket és a signoriát rábírni, hogy Lajosnak császárrá választatása mellett működjenek.

Werbőczy követtársai *Challovisich Pál* [1]) és *Fánchi Imre* valának. Bár a királyi kincstár annyira szegény volt, hogy az úti költségeket a győri püspök és más főpapok előlegezték, [2]) a követség kísérete szokatlanúl számos vala: hetven személyből állott.

Március első napjaiban keltek útra, és e hó 20-án érkeztek Trevisóba. Innen hírnök által jelentették érkezésöket. Loredano Lőrincz doge a tanács ülésében fogadta a magyar hirnöket, kit azon nyilatkozattal bocsátott el, hogy a magyar urak a signoriának szivesen látott vendégei lesznek. Ugyanakkor szállást rendelt nekik a Dandolo palotában, és megtette méltó fogadásukra a szükséges intézkedéseket.

Március 22-én reggel húsz velenczei nobili Malgherában várta be a magyar követeket, és Velenczébe kísérte őket.

Másnap ugyanazon nobilik által a tanács fényes teremébe vezettettek, hol a 83 éves doge szivélyesen kezet szorított velök.

Ekkor megszólalt *Werbőczy*, és *magyar nyelven* rövid üdvözlő beszédet tartott, melyet kiséretének egy papi tagja tolmácsolt. Ennek végeztével átnyújtották megbízó-levelöket, mely a signória titkára által olvastatott föl. Mire Werbőczy azon óhajtását fejezte ki, hogy küldetésének czélját titkos ülésben adhassa elő. A doge azonnal eleget tett kivánatának. A pregadi tanács tagjait elbocsátotta. Csak a tízek tanácsa maradt együtt, és meghallgatta Werbőczy előadását.

Ő és társai — úgy mond — Miksa császár halála előtt nyerték küldetésöket, oly czélból, hogy a hatalmakkal a török háború tárgyában értekezzenek. Ugyanis a magyar király, nem

---

[1]) Ki volt ez? nem tudjuk közelebbről meghatározni. X. Leo által 1519. május 25-én és junius 19-én *Chanlowich*-nak nevezteték. Kérésére a pápa az egri egyház-megyei felnémeti, és egy zágrábi egyház-megyei templomnak búcsut engedélyez. (Theiner. Monumenta slavorum meridionalium 570, 1. ll.)

[2]) Az 1521-iki országgyülés XLVI. czikke az előlegezett összeg visszafizetéséről intézkedik.

akarván elszakadni a keresztyén hatalmaktól, visszautasította a szultánnak előnyös békeajánlatait. Ez annak következtében el van határozva Magyarországot megtámadni. Mivel pedig a magyarok egyedül nem képesek ellenállani, a keresztyén hatalmakhoz fordúlnak, és biztosan számítanak rá, hogy a pápa és a köztársaság nem fogják elhagyni.

Továbbá jelenti, hogy Lajos, Miksának halála után, igényt tart a császári koronára. Bemutatja Miksa azon oklevelének másolatát, melyben őt fiául fogadja, birodalmi helytartóvá és római királylyá nevezi, [1]) és a melyre igényeit alapítja. Reméli, hogy Velencze, mint Magyarországnak »egyik legrégibb barátja és szövetségese« támogatni fogja őt. Figyelmezteti a signoriát, hogy az utolsó háború alatt, midőn az összes európai hatalmak szövetkeztek Velencze ellen, II. Ulászló nem csatlakozott hozzájuk, bár Miksa szüntelenül buzdította, hogy a kedvező körülményeket Dalmátia visszafoglalására használja. Íme itt az idő — úgy mond — a mikor a köztársaság viszonozhatja ama fontos szolgálatot.

A doge általános szólamokkal válaszolt. A magyar követek mindenkor szíves fogadtatásra számíthatnak Velenczében; és legfőképen a jelen esetben, midőn a signoria oly kitűnő férfiakat üdvözöl. A mi kívánataikat illeti, kötelességszerűen előterjesztendi a nagy tanácsnak, és ennek végzését tudomásukra fogja hozni.

Március 24-én, míg a magyar követek Velencze nevezetességeit, különösen a szent Márk egyházának kincstárát, a hajó- és fegyvergyárt megszemlélték, az alatt a pregadi tanács előterjesztésöket tárgyalta. 187 tanácsos volt jelen. A nagy többséggel, (166 szavazattal) hozott határozat értelmében, a doge biztosította a magyar követeket, hogy Velencze minden időben őszinte barátja volt Magyarországnak, és soha sem mulasztotta el annak a török ellen segélyt nyújtani; a császár-választás alkalmából, már tekintettel a török veszélyre is, sikert kíván La-

[1]) Ezen okmányt a bécsi találkozás alkalmával állította ki. (Egykorú másolata az egyetemi könyvtárnak »Analecta S. XVI.« című kéziratában.)

josnak; mivel azonban a köztársaság és a választó fejedelem között szorosabb összeköttetés nem áll fenn, ügyét a signoria nem mozdíthatja elő; azt tanácsolja tehát, hogy a pápához forduljanak.

A magyar követek megnyugodtak ezen semmit mondó válaszban, és nem tettek kísérletet positiv eredmény kiküzdésére.

Werbőczy ezután még csak egy kéréssel fordult a dogehoz, a mely azonban nem volt politicai természetű. Szent-Ilona tetemeiből, melyek a köztársaság területén fekvő Monte Olivetón őríztettek, kért egy ereklyerészecskét. Mindazáltal válaszúl azt nyerte, hogy az a kolostor tulajdonát képezi, minélfogva nem esik a signoria rendelkezése alá.

A magyar követek nem időztek tovább Velenczében. Más nap (március 26-án) Paduába utaztak, hol a velenczei helytartó tiszteletteljesen fogadta őket és némi ajándékkal kedveskedett nekik. [1])

Úgy látszik, útközben a többi olasz fejedelmeknél is tisztelegtek. Mert *Rómába* csak április 12-én érkeztek.

A fogadtatás, mely itt reájok várakozott, nem volt kedvező. Ugyanis megelőzte őket azon hír, hogy II. Lajos időközben a szultánnal fegyverszünetre lépett.

A pápa kijelentette, hogy ily körülmények között fölmentve tekinti magát a segélynyújtástól, a melyet egyébkint szükség esetére szívesen fölajánl.

A császár-választás tárgyában folytatott alkudozások részleteiről és eredményéről nincs tudomásunk. Kétségtelen azonban, hogy a szent-szék nem volt hajlandó II. Lajos igényeit fölkarolni.

Hogy az eredmény ily kevéssé volt kielegítő, bizonyára nem múlt Werbőczyn, a kiben sem a buzgalom, sem a megnyerő modor nem hiányzott. Giulio Medici bíbornok, még évek múltával, midőn *VII. Kelemen* név alatt Szent-Péter trónján ült, szíve-

[1]) A velenczei senátus március 21—26-iki ülései *Marino* Sanutónál. L. Wenzel G. közleményét. Új Magyar Múzeum. II. 402—411. ll.

sen emlékezett vissza reá, a kit — úgy mond — »midőn szerényebb állásban valánk, megszerettünk.« [1])

Werbőczy és társai, X. Leo pápa által római lovagokká neveztetvén, május elején elhagyták az örök várost, és egy hónappal utóbb már Budán voltak. [2])

VI.

Szelim szultán a vele 1519 elején kötött fegyverszünetet halálaig megtartotta. Utódja Szulejman, ki mindenekelőtt Rhodosz meghódítását tűzte ki czéljául, hajlandónak nyilatkozott a fegyverszünetet megerősíteni. A magyar kormánytanács, mielőtt ez ajánlat tárgyában határozna, szükségesnek találta a keresztyén hatalmak tanácsát kérni ki, és tudomást szerezni arról, vajjon háború esetére mennyiben számíthat segítségökre.

E czélból V. Károly császárhoz és a német birodalomnak Wormsban tartandó gyűlésére követség küldetett. Tagjai *Balbi Jeromos* pozsonyi prépost és *Werbőczy* voltak, kikhez Csehország részéről Sternberg László canczellár csatlakozott. [3])

1521. március elején keltek útra. Az ország szegénysége és szerény társadalmi állásuk daczára, nem akarták nélkülözni azt a külső fényt, melylyel a magyar főpapok és főurak a külföldön rendszerint föllépték. Ezért saját csekély készletüket kölcsönkért tárgyakkal egészítették ki. Így Werbőczy Bakacs bíbornoktól ezüst kardkötőt és lószerszámot, továbbá négy ezüst tálat vett át, [4]) a mi arra útal, hogy szándéka volt a magyar vendégszeretetet a birodalmi gyűlésen is érvényesíteni.

---

[1]) „Te, quem in minoribus constitutum dileximus.“ VII. Kelemen pápa 1524. február 20-án Werbőczyhez intézett levele. (Katona Historia Critica. XIX. 435. l.)

[2]) A velenczei köztársaság 1519. april 12., május 5. és junius 17-én; továbbá Bon Alajos budai követnek junius 12. és 28-án kelt jelentéseik.

[3]) *Orio Lőrincz* velenczei követnek 1521. február 8-iki jelentése Budáról.

[4]) Werbőczynek 1521. február 24-én Esztergomban kiállított térítvényét közli *Horvát István* i. m. 200. l.

Március végén érkeztek meg Wormsba, és április 3-án fogadtattak a németországi rendek által. Ez alkalommal *Balbi Jeromos* tartotta a beszédét.

Élénk színekkel ecsetelte Magyarország szenvedéseit és a veszélyeket, melyek a török részéről az egész keresztyénséget fenyegetik. Meleg szavakkal buzdította hallgatóit, hogy a magyar királynak mielőbb és minél jelentékenyebb segítséget nyújtsanak. Nemzeti hiúságukra is igyekezett hatni. »Az igazi, az ősi német erő — úgy mond — már rég elenyészett. Ti nem vagytok többé azok a germánok, kik harczi dicsőség tekintetében a rómaiakat elérték, sőt talán felül is múlták.«[1])

De az ékes szónoklat hatás nélkül hangzott el a vallási mozgalom zajában, mely ekkor már betöltötte volt Németországot, és a birodalmi gyűlésnek figyelmét teljesen elfoglalta.

Ez volt ama nevezetes gyűlés, melyre *Luther Márton* a császár által megidéztetett. Április 16-án jelent meg Wormsban, és két nappal utóbb megjelenvén a birodalmi rendek előtt, ismeretes nyilatkozatában, erőteljesen kijelentette, hogy tanait visszavonni nem fogja. V. Károly azonnal ki akarta reá mondani a birodalmi száműzetést. De a mainczi érsek három napi halasztást eszközölt ki, mely utóbb két nappal meghosszabbíttatott. Ezen idő alatt több oldalról kísérletek történtek Luthert rábírni, hogy mérsékeltebb nyilatkozat által a szakadás elhárítását lehetővé tegye. [2])

A magyar követeknek is volt részük ez igyekezetben. Erre nemcsak vallásos buzgalmuk, hanem politicai küldetésük érdeke is ösztönözte. Mert jól tudták, és a birodalmi rendek válasza is úgy hangzott, hogy a német birodalom, csak ha belső békéje vissza lesz állítva, nyújthat Magyarországnak segítséget. [3])

---

[1]) Oratio habita in Imperiali Conventu Vuormacensi die tertia Aprilis 1521. per inclyti regis Hungariae et Bohemiae Oratores. 1521. (Kiadta Maximilanus Transylvanus. V. Károly titkára.)

[2]) *Buchholz.* Geschichte Ferdinand des Ersten. I. 353. s kk. ll. *Fridrich.* Der Reichstag zu Worms 1521. (München, 1871.) 56. s kk. ll.

[3]) A Wormsban lévő velenczei követnek 1521. april 21-iki jelentése.

Balbi és Werbőczy könnyen találtak alkalmat megismerkedni a merész reformátorral; mire egy napon ebédre hívták meg magukhoz. Miután a trieri érseknél tartott értekezletek eredménytelenek maradtak, úgy látszik, a hazájukban tett tapasztalásokra támaszkodva, több sikert vártak az asztal fölött megindítandó barátságos eszmecserétől. De ha talán a magyar borok hatását sem hagyták egészen számításon kívül, mindketten a müveltség oly magas fokán állottak, hogy Lutherrel szemben is tartózkodás nélkül bocsátkozhattak a legkényesebb kérdések tárgyalásába.

Az ebéd igen élénken folyt le. A magyar követek nem szorítkoztak arra, hogy Luthert egész általánosságban a pápa tekintélyének elismerésére intsék. Ők a vitás tantételek tüzetes tárgyalásába bocsátkoztak. Azonban, miként előre volt látható, nem értek czélt; bár a többi vendégek őket ítélték a vitában győzteseknek, és ők maguk is Lutherről igen becsmérőleg nyilatkoztak, »esztelen és tudatlan embernek hírdették.« [1])

Werbőczy még mielőtt Wormsba utazott, tájékozva volt a fenforgó kérdések körül, és a Luther ellen közrebocsátott vitairatokat is tanúlmányozta. Egyik kiváló mértékben nyerte meg tetszését. Ez egy olasz domonkos-rendü szerzetesnek munkája. Midőn tehát értesült, hogy a példányok elfogytak, elhatározá azt »az *arany könyvet*« saját költségen újra kinyomatni.

Singrenius bécsi nyomdászt bízta meg a munka kiadásával, kinek a nyomdai költségek fejében ötven aranyat adott át, oly utasítással, hogy a példányokat ingyen terjeszsze. [2])

---

[1]) Ezen érdekes részleteket *Hyeronimus Alexander* pápai nuntiusnak köszönhetjük, ki Wormsból Rómába küldött jelentésében, többi között írja: »Quello *Messer Stefano*, che fu altre volte ambasciatore a Roma et Balbo . . fecero buona operacontra quel ribaldo, perche lo invitarono a pranzo, et haveano trovato indotto, et lo exhortarono a ridursi alla bona via, non solamente pregandolo, ma ancora demonstrandoli evidentemente molti suoi errori; et che volendo Luther rispondere, si porto male, come dicono li astanti; che li Ambasciatori dissero poi a Cesar, et a tutta questa Corte, che lhaveano trovato et indotto et paccio.« *Fridrich.* Der Reichstag zu Worms. 1521. (München, 1871.) 85. l.

[2]) A *pápai nuntius* idézett jelentésében olvassuk: »Messer Stefano

Ezen polemicus munka nem volt az első irodalmi termék, mely megjelenését Werbőczy bőkezűségének köszönhette. Már az előtt is a tudomány pártolásáról ismeretes volt. Különösen a bécsi írói körökkel állott szorosabb összeköttetésben. Singrenius híres bécsi nyomdász Werbőczy kiváló tisztelőihez tartozott. Ő nyomatta ki 1517-ben Hármaskönyvét, és ugyanazon évben egyik kiadványát, Petronius Arbiter satiráját neki ajánlotta. [1])

Werbőczy gyakran megfordúlt házánál, mely a bécsi tudós férfiaknak gyűlhelye volt. Ezek közűl többekkel megismerkedett. [2]) És különösen egy szent-ferencz-rendű szerzetessel az olasz Camers Jánossal baráti viszonyban állott. [3]) Ez az egyetemen a scholastica theologia tanára volt, de különösen a classicai tudományok fölvirágoztatása körűl, mint számos latin író munkainak kiadója és magyarázója, szerezett magának érdemeket.

Ambasciator Ungharo per zelo di santa fede ha donato 50 ducati d'oro ad un impressor di Vienna, accioche il libro del frate Ambrosio et lo disseminasse per tutto.« Ezzel özsshangzásban áll az, a mit Werbőczy a munka elé helyezett, Lajos királyhoz szóló Bécsben 1521. március 2-án kelt ajánló levélben mond. A munka czíme: »Ad Carolum Max. Imperatorom et Hispaniorum Regem, fratris Ambrosii Cath. Ordinis Praedicatorum Apologia pro veritate Catholicae et Apostolicae fidei ac doctrinae, adversus impia ac valde pestifera Martini Lutheri dogmata.« Elkészült 1521. april 27-én. (Negyedrétű 315 lap.)

[1]) Elismerésül azért, hogy a Tripartitum kinyomatása után „munere, quod excellentia miserat tua satis superque ornato et decenti, forem ornatus.«

[2]) Ilyen volt Frater Chrysologus de Valle Maria, ki 1518-ban kiadott »De linguarum scientie utilitate jucunditateque« czímü munkájában Werbőczyt is azok közé sorozza, kik sok nyelven beszélnek, és megjegyzi: »quemve nuper in edibus compatris et fautoris mei . . . Singrenii sepúis videndi et colloqui fortuna mihi contigit.«

[3]) Tulajdonképeni neve Joannes Ricutius Vellinus. A Camers nevet szülői városától, Camerinotól, vette fól. Ez 1520-ban Werbőczyhöz intézett ajánló levelében többi között írja: »Condignas *amici* laudes locis oportunioribus reseruamus . . . Similibus te quoque lectionibus oblectatum fidem faciunt inter caetera tot ad me variis temporibus scriptae literae.«

Werbőczy ezen kiadásokban segítette őt,[1]) s ez viszont 1514-ben három és 1520-ban egy negyedik munkáját Werbőczynek ajánlva bocsátotta közre. Ezen munkák között az egyik Janus Pannoniusnak tiz elegiáját tartalmazza, melyet Werbőczy kutatott föl és küldött Bécsbe barátjához, hogy sajtó alá rendezze.[2])

---

[1]) 1520-ban írja róla: »Taceo, praesentia quantis, qualibusque is me muneribus honestauerit.«

[2]) A Camers által Werbőczynek ajánlott munkákat tüzetesen ismerteti gróf *Kemény József*. (Irodalmi Berek. 106 s kk. ll.)

FRAKNÓI VILMOS.

A SZÉKI MERÉNYLET 1610-BEN.

ÚJ ADATOK NYOMÁN.

A széki merénylet történetéhez a Kénosi Sándor Lajos úr levéltárában levő adatok közt három tanúvallomás nagy fontosságu s magát a merényletet új világitásba föltüntető adatokat szolgáltat.

Ezeket Bethlen Gábor fejdelem vitette véghez 1614. tavaszán s ama *széki merényletre* vonatkoznak, melyet Kendi István és Kornis Boldizsár Báthori Gábor ellen 1610-ben mártius 21-én követtek el.

E merénylet nevezetes Erdély történelmében, mert Báthori Gábornak még védelmezői is azt állitják, hogy jelleme fejlődésében ez szolgált forduló pontúl, s e percz óta a benne levő nemesebb tulajdonokat teljesen elfojtotta az örökös bizalmatlankodás és gyanakodás s e merénylet által későbbi kegyetlenkedéseit mintegy indokolva, kimentve hihette.

Magát az eseményt a legújabb időig meglehetős homály fedte. Szilágyi Sándornál olvassuk, hogy Juventius az egész merényletet tagadta s állitotta, hogy maga Báthori Gábor koholta kegyetlenkedései indokolására. Kővári még csak húsz év előtt is azt irta, hogy Széken mi történt nem tudjuk, s ennek földerítését az utókortól várhatjuk.

Az utókor megis felelt a várakozásnak, mert a Kazinczy Gábor által közlött történelmi emlékek közt kiadott: »Mikó Ferencz históriája«; [1]) és a Brassóba vonúlt urak memoranduma, a gróf Mikó Imre és Szabó Károly által szerkesztett »Erdélyi történelmi adatok«, [2]) a Trauschenfels Fundgrubenei [3]) sok érde-

[1]) Monum. Hung. Hist. Írók 7-ik kötet. 1863. Pest.

[2]) 1—4 kötet. Kolozsvárt 1855—1862-ig. Segesvári Bálint és Sepsi Laczkó Máté krónikái.

[3]) Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens III. kötet. Eugen v. Trauschenfels. 186. Kronstadt. Weisz Mihály naplójegyzetei.

kes részletet hoztak napfényre. Ha bár nem hallgathatom el, hogy már azelőtt is jól hozzávető véleményt lehetett alkotni Bethlen Farkas históriájából, Bőjti Gáspár följegyzéseiből [1]) s a gróf Kemény József és nagyajtai Kovács István által már 1845-ben kiadott történelmi emlékek közt megjelent 1610-ki beszterczei országgyűlés articulusaiból. [2])

Ez ideig, mindezeket fölhasználva, a merényletnek legteljesebb elbeszélését Szilágyi Sándor adta Báthori Gábor fejedelem története című művében. (Pest, 1867.)

Hogy azonban az adat szolgáltatók annyiféleképp s a részletekben oly sok eltéréssel beszélték el a merénylet történetét, ennek oka az volt, hogy többnyire mind később írták le s egy vagy más irányban elfogúltan és czélzatosan adták elő, s főként, hogy ott jelenlevőknek nyilatkozatait ez ideig nem hallottuk s mindenik csak második, harmadik szájból hallott dolgokat adott elő ; sőt, hogy az esemény maga Bethlen Gábor előtt sem állott tisztában, az mutatja leginkább, hogy az előkeríthető jelenvoltakat négy évvel utóbb kihallgattatta.

E kihallgatások eredményei nagyjában csak kevéssé változtatják meg a Szilágyi által összeállított adatokat, de a részletekre nézve érdekes fölvilágosításokat és eltéréseket tartalmaznak.

A történészek általában több féle okoknak tulajdonítják a Kendi-Kornis-féle merényletet.

Egy rész azt mondja, hogy okúl szolgált a katholicusok üldözése és végelnyomatásától való félelem.

Másik rész azt, hogy a merénylet oka Imreffi János volt, kinek részben hűsége és nagy tehetségei, részben szép neje befolyása miatt az erdélyi urak csak látszólagos kitűntetésekben részesültek, s komoly befolyáshoz a fejdelem körűl nem juthattak.

Végre legfőbb oknak állítják, s ezt majd mindenik mondja,

---

[1]) Engel Monumenta Hungarica etc.

[2]) »Erdély Történetei Tára.« Két kötet. Kolozsvár, 1845.

hogy gyilkos szándékukat a sértett becsület megboszulása vezette, mert a fejdelem mindeniknek családi életét tette tönkre.

Ez okok közül azonban egyik se külön, hanem mindhárom-nak közreműködése okozta a vakmerő támadást.

És különös, hogy e nehány különben alárendelt személy kihallgatásánál ez okok mind előfordúlnak.

Egyébiránt bár mennyire igyekezett is Báthori Gábor életírója a fejedelem ellen derűre-borúra szórt kemény vádakat a magok valódi értékére szállítani, s bár mennyire sikerült is ez főként azon történetírók ellen, kik a tárgyal tűzetesen nem foglalkoztak, a meglevő forrásokat nem használták, hanem csak mások után s bizonyos irányban toldozgatva beszéltek: mindazonáltal Báthori Gábor ifjusága — hisz 19 éves korában választották fejdelemmé — hódító szépsége, hatalmas ereje s némi szellemi tulajdonai mellett is ellenszenvet keltő történelmi alak.

Szép ifjúsága duzzadozó erejét, roppant vagyonát s fejdelmi hatalmát értéktelen fillérekre váltva tékozolta el, kegyencznőkre, kegyenczekre, kicsapongó vendégségekre, szemfényvesztőkre, bohóczokra pazarolta mindenét minek e földön értéke lehet. Hat évi uralkodás után sem vagyoni áldozatának, sem egy dicső fegyvertényének vagy bár egy üdvös intézményének emléke sem enyhítette az általa elkövetelt sok erkölcstelenség és törvénytelenség hatását.

Megnyerő modorát, kegyeletes ígéreteit, rábeszélését csak addig használta, míg Bocskai körül volt, s a megüresült trónt sikerült megnyerni és magát Erdélybe befészkelni. De a fejdelmi hatalom kezelésének nem volt embere.

Igen sok volt benne a zsarnokok amaz őrültséggel határos szeszélyéből, mely a gonoszok befolyásának inkább enged — mely földulja az erkölcsöket, gyötrelmet, pusztúlást okoz, rombol, sujt, kegyetlenkedik anélkül hogy okát adhatná, s hogy az okról és okozatról gondolkoznia se kelljen újabb és újabb szörnytettek elkövetésével tartja izgatottságban agyvelejét és lelkiismeretét.

Erkölcseiben szemérmetlen, bujaságában rakonczátlan, »lasciviae suae neque modum neque, finem ponens«, »magnatum pariter et infimae sortis hominum uxores promiscue constupravit.«

Épen nem lehet csodálkozni, hogy uralkodása második fe-

lében lépten nyomon összeesküdtek ellene, mert igen sok ember volt Erdélyben, ki óhajtotta, hogy az ország tőle megszabadúljon. Kendi István, Kornis Boldizsár és társaik tehát az erdélyiek jó nagy részének véleményével találkoztak, midőn a még csak 21 éves zsarnokra támadtak, de merényletük legnagyobb hibája a türelmetlenség volt, mert ha csak pár évvel később lépnek actióba, szándékuk bizonynyal sikerül s minden bűn és vétek nélkül menekülhettek volna Báthoritól — s a fenyítő beszterczei országgyűlés helyett más események léptek volna elő; hiszen maga Bethlen Gábor, a ki a Kendiek és Kornisok ellen oly szigorú beszterczei gyűlések vezére, a végzéseknek úgy szólva alkotója volt, később szintén összeesküvési vád alá került s életét csak menekűléssel, mondhatni szökéssel mentette meg a fejedelmi boszszú elől.

Hogy Kendinél mi volt a legközvetlenebb ok, még maig sem derítette ki a történelem — s egy kis körülmény e tanúvallomásokban arra mutat, hogy ő még várhatott volna a kitöréssel. Kornisra nézve azonban kétségtelen, hogy — a politicai okokon kívül — nejét hitte meggyalázva s e sérelem miatt égő boszszúja nem ismerte a türelmet.

Kornis eleintén egyike volt Báthori kedvenczeinek, hisz a fejedelem hozzá intézett leveleiben mindég Kornis testvérének nevezi magát, úgy bánt vele mint kegyenczeikkel szoktak a zsarnokok, s most e levelek ép e kegyeltségben mutatják a kitörendő vihar magvát, mert a zsarnokok kegyenczeiktől mindent követelnek, de büneiket legkevésbé nekik bocsátják meg.

Báthori Erdélybe menetele után azonnal megismerkedett Kornis nejével, mint ez egy 1608. oct. 8-án kelt leveléből [1]) látszik; s igy a törekvés e nő után bizonynyal jókor támadott — s valószínű, annyival szenvedélyesebbé — és végzetteljesebbé vált, minél fedhetlenebb volt a hölgy élete; s 1610-ben midőn Báthori pár héttel a merénylet előtt Radnótra Kornis várában ment, az üldözés végstadiumába jutott, azaz vagy sikerült, vagy másnemű botrány alakjában ért véget.

De akár mint volt legyen, a radnóti látogatást nehány nap

---

[1]) Báthori Gábor története, Szilágyi Sándortól, 301 lap.

múlva a széki merénylet követte, minthogy azonban nem czélom az összeesküvés politicai és társadalmi okait és következményeit hosszasabban fejtegetni, rátérek a tulajdonképi merénylet előadására úgy a mint ez a most föltalált tanúvallatások szerint történt. Nem olvasom a három esketést egymásután, hanem a *nyolcz* tanú szavai szerint időrendben adom elő az eseményt.

E nyolcz tanú volt:

1. *Vajda György*, nemesember, azon időben Kendi István hű szolgája.

2. *Mányiki Némai Miklós*, nemesember, azon időben Kendi szolgája. Kihallgattatásuk Bonczidán történt 1614. april 20-án Fejérvári István és Fekete János hites nemesemberek által.

3. *Dobokai János* de eadem nemesszemély a szomszédságból.

4. *Szil-kereki* (zülkereki) *Szilvássi András* kecseti lakos nemesember.

5. *Gerlai Szász János* akkorban Kendi uram gyalog-hadnagya.

6. *Körpedi Zsigmond* nemesszemély Kendinek lovas-tisztje.

E négy tanú Poklostelkén kérdeztetett ki 1614. april 22-én Fejérvári István és Szabó György nemesemberek által.

7. *Kolozsvári Bornemisza Tamás* Kendi apródja.

8. *Török János* nemesszemély Kendinek főlovásza.

E két utóbbi Kolozsvárt kérdeztetett ki 1614. máj. 13-án Bonczidai János és Tordai Péter fejedelmi kanczelláriai jegyzők által. E vallatásokra pedig a compulsorium mandatumot a fejdelem Bethlen Gábor küldötte Szigethi István hű embere által.

A tanúk legnagyobb részben a Kendi udvarához tartoztak, s ez időben a merénylet után egész őszinteséggel beszélik el az eseményeket, hisz jól tudhatták, hogy a részvét a merényletben már nem tekintetik bűnnek, mert a mint a politicában gyakran meg szokott történni, ép ezidőben Kendinek a Kornis gyermekeinek viszszaadták elkobzott jószágaikat, s e vallomások értéke még nevekedik, ha meggondoljuk, hogy e vallók mindnyájan mint szemtanúk beszélnek.

Kendi István a merénylet előtt nem sok idővel nyerte Szamos-Újvárát s jó nemes emberekből álló őrséggel látta el lovasokkal és gyalogokkal egyaránt. 1610. március hónak úgy 15-ikétől kezdve, a Szamos-újvári őrséget szokatlan bőven kezdték traktálni az urak; 17-én este Szilvási Péter [1]) így szól: »Egyetek, igyatok fiúk, meglátom a napokban vitézek lesztek-e mikor tettre kerül a dolog.« »Miért uram?« kérdé Szász János a gyalogok hadnagya, de Szilvássi nem tartotta szükségesnek bővebb fölvilágositást adni. E közben híre terjedt, hogy a fejdelem Beszterczére menő útjában Szék határán is vadászni akar s embereivel meg akarja hajtatni a széki cserényeket. Harmadnap múlva Kendi István, ki valószínűleg a fejedelem elibe ment, oda hivatja Szamos-Újvárról Szilvássi Pétert és Dobokay Jánost addictus embereit magához Székre, március 19-én. Másnap márt. 20-án hajnalban visszaérkezik Szilvássi Péter Székről, s a gyalog-hadnagy Szász Jánosnak ilyen rendeletet tesz:

»János uram, válogasd meg a legényeket, az ifját és az jó puskását válogasd külön, az öreg legényeket hadd itthon az várban.« A hadnagy azt felelé, hogy: »a legények nincsenek mind itthon, juhot őrizni vannak benne a széki széna fűre.« »Majd megtaláljuk azokat is — mondá Szilvássi uram -- csak készüljetek.« Az nap osztán készülődtek s Szász János hadnagy uram azt mondja, hogy estefelére jól megválogatta a legényeket.

Szilvássi Péter penig estefelé a lovashadnagyot Körpedi Zsigmondot is megtalálta s megrendelte, hogy: Szász Jánossal a gyalog-hadnagygyal egyet értsenek s együtt indúlva, együtt maradjanak. Körpedi uram is fölszólalt, hogy: »hát miért indúljanak este, hiszen Szék elég közel, van s ha hajnalba indúlnak is, egyszerre a gyalogokkal ott lesznek.« De Szilvássi azt mondta: Ennek így kell lenni, — s hozzá tette, hogy — a fejedelmnek na-

[1]) Nagy Iván szerint szolgabíró. Magyarország család. X. k. 278. l. Szilvássit mint a merényletben résztvevőt csak Hodor Károly említette eddigelő. *Doboka-vármegye esmértetése Kolozsvárt 1837.* czímű művében 649-ik lap hol ez áll: »1610. Fejdelem Báthori Gábort itt mulattában, Kendi István, Szilvássi és két Kornisok nejeiken elkövetett erőszak boszszújából kioltani akarák, de czéljokban nem boldogúltak.«

gyon kevés embere van, szaporítani kell népét, mert nagy hajtást akar rendeztetni a széki erdőkön.

»Azon közben megindíta minket Szilvássi Péter Szék felé — beszéli Szász János — de felette sötét volt, alig látunk vala elmenni. Mikor a széki Kapusra jutottunk volna megállánk mind lovaggal, gyaloggal. Mondék, legyetek itt én bemegyek az úrhoz, de nem eresztének el az uraim, hanem azt mondák, várakozzam majd kijön Szilvássi Péter, ki előre nyargalt volt. Ezen közben láték valami kanócz villogást, oda felé indulok, kérdem: Ki vagy? Mondának, mi vagyunk, az kik az júh őrizni voltunk.

Ezalatt hallám az sötétben, hogy Szék felől lovas jő, elérkezék, hát Szilvássi Péter és lassan monda: Hadnagy uram! mondék: Ihon vagyok uram! kérdé: Hol vannak az uraim? mondék: Ihol vannak mind lovag, mind gyalog. Monda: »Nos hát indúlj meg mindjárást és jöj a város alá, én bemegyek előre, megizenem hova állj.«

Azon közben jöve elönkbe Szakmári Gáspár és monda: jertek jobban, mert csak alig vár az úr benneteket. Kérdém tőle: Mi dolog Szakmári uram, hova visztek bennünket? Monda: »Én nem tudom, mert immár hétszer esketett meg az úr, hogy soha nem mondom senkinek.

Ismét oda jöve Szilvássi Péter és monda: »Alljatok be im ez csűrben, legyetek készen!« be állatám a katonákat. Szilvássi ekkor a lovasokhoz ment, kiket a szomszédos kertbe helyezett el s »kezdé kérdezni, legények vagyon-e elegendő töltéstek? mi mondánk — vallja Körpedi Zsigmond — bizony minékünk nincs, mert mi nem tudtuk miért hívtak bennünket! Gyorsan az gyalogokhoz ment Szilvássi és kitől egyet, kitől két töltést szede és közinkbe osztá és meghagyá, hogy az szükségre tartsuk.«

Mikor aztán a Szamos-újvári praesidium *válogatott* része Székre ekint mintegy belopózott s alkalmas helyre állíttatott, Szász János uram csak nem nyughatott kétes sejtelmeivel, hanem elindúlt, hogy végre valahára beszéljen az ő tulajdonképen való urával.

Az mely házban Kendi uram vala — beszéli a jámbor hadnagy — nagy tűz ég vala az udvaron. Meg állék az tűznél, hát az gyalogok ott feküsznek, úgy mint Bertok János tizede, meg-

ütém Bertok Jánosnak az talpát, 'mert 'aluszik vala, felugrék és monda: legények keljetek fel, mert hadnagy uram ez! E közben kérdém Bertok Jánost: Mi dolog ez, mit akarnak az urak, hogy így éjjel hordoznak ki bennünket; nám te itt voltál? Én semmit nem tudok benne, felelte, azt látom, hogy az bort kiméretlen adják mindeneknek az kiknek kell. Erre aztán csakugyan beindulék az úrhoz az tűztől, hogy vele magával szemben legyek. Találám Dobokai Jánost az ajtóba — ki bizonyoson hallotta a hadnagy uram zsörtölődését — és megfogván monda: Tudod micsoda az dolog? Mondám: Én nem tudom. Monda: ez az dolog, ha nem tudtad, hogy Imreffi János sokat vétett az úrnak, azt meg akarja ölni mind fiastól.

Szász János hadnagy uramnak gyötrelemig fokozódott kiváncsisága Dobokainak e bizalmas szavaival teljesen kielégítve, véglegesen elhallgat, sem a színhelyen nincs több szó róla, sem maga egy szót sem vall többet, s úgy látszik, hogy nemcsak négy év múlva, de tán utolsó óráján is azt hitte, hogy a merénylet Imreffi ellen volt intézve.

A jó hadnagy által elősoroltakat erősíti Szilkereki Szilvássi András kecseti birtokos is, ki így vall: Én semmit egyebet nem tudok, hanem látám azt, hogy éjjel jövének oda az újvári gyalogok és lovagok, egy csűrbe állaták be őket, meghagyák, hogy mind talpon álljanak készen, de hogy tudtam volna ki ellen, én nem tudtam.

A vallomásoknak már e része is azonban némi czáfolatúl szolgál ama krónikásaink ellen, kik azt írják, hogy a fejdelmet hívták Szamos-Újvárra, hogy elkészített sicariusokkal akarták végre hajtatni a tényt, de a fejedelem »ex divini numinis instinctu« nem akart odamenni stb... Valószínű, hogy a fejdelem őrségének nagy részét hátra hagyta vagy oldalt hagyva csakugyan mezei vadakra akart vadászni, vagy valami más ok (?) miatt tért ki Székre [1]) nehány inassával, s midőn az urak e szándékát a Szék-

[1]) Böjti Gáspár azt mondja — Monumenta hung. Engel — hogy a fejdelem Brassóból Radnoton át Kolozsvárra jött s onnat indúlt Beszterczére. Mikó Ferencz pedig, hogy Brassóból Fehérvárra ment s onnét per Radnót Székre és Beszterczére. Én az előbbit valószínűbbnek tartom. (?)

től öt negyed órányira fekvő Szamos-Újvárt meghallották: e kedvező alkalom csábította őket, a miként később is látni fogjuk teljesen készületlen s ép ez által minden részleteiben elhamarkodott merényletre.

De lépjünk közelebb a főszemélyekhez s nézzük, mit tettek ők.

A tanúvallatás idején 22, s e szerint a merényletkor csak 18 éves Bornemisza Tamás, Kendi apródja és Badoki Vajda György leghivebb szolgája egyformán beszélik, hogy Kendi és Kornis-Szamos Újvárról Székre menvén egész nap, az egész úton, szokásokon kívül nyughatatlankodtak, tanácskoztak, zsibongának, suttogának, egész éjszaka semmit nem aluvának.

Dobokai János pedig beszéli, hogy mikor Kendi Székre hivatá Szilvássi Péterrel monda nekünk: »Menjünk uraim, mert azt halljuk, hogy azért viszik Beszterczére az gyülést, hogy minket pápistásokat meg akar öletni az fejedelem, de mi is megakarjuk magunkat oltalmazni ellene, mert elég lovagunk, gyalogunk vagyon.«

Így lelkesitették, buzditották tehát a különféle embereket oly tettben való részvételre, melyet úgylátszik magok is csak az utolsó pillanatban tudtak végképen elhatározni és részletesen megállapitani. Egyiknek — a lovas katonáknak — azt mondták, hogy szaporitani akarják a fejdelem vadász népét; másiknak — Szász János uramnak, a töprenkedő gyalog hadnagynak — hogy Imreffi János uramat és fiát akarják el tenni láb alól; végre a vidéki nemes embereknek, hogy a katholicusok ügye van a koczkán. Így állottak a körülmények mártius 20-án este 11 óra táján Széken.

Szék régi, de jelentéktelen mezőváros Doboka-vármegyében, hajdan több sóbányája volt s egyet még a múlt században is miveltek. Volt többször a vármegye székhelye, s végleg 1826-ban hagyták oda a rendek. A város egy része dombon, többi része három tekervényes völgyben fekszik, úgy hogy egyszerre egészen sehonnan sem látható. Valószinü, hogy mint bányász helységnek voltak kiválóbb épületei is abban az időben, minthogy egy pár virágzó nemes család is élt benne a XVI. században. Mostani épületei jelentéktelenek; a ferencz-rendiek földszintes hosszú zárdája régi, talán már 1610-ben is fennállott — ezenkivül hasonló

földszintes épület a községi ház, mely azonban újabb kori. Lehet, hogy az 1577-ben nótázott s családának utolsó férfi ivadéka — Széki Széki Kálmánnak volt fenn még oly udvarháza, hová a fejdelem egy pár tavaszi hideg éjszakára meghúzhatta magát.[1]) — Kendiék pedig valószínűleg valami jobbágy vagy zsellér háznál voltak, melynek kerítése sem volt, s úgy a mellette valónak sem, a mi tavasz felé a mezőségen gyakori eset, mert a tanúk csak úgy ház névvel s puszta kerttel említik, pedig ha valami földesúri udvarház, vagy bányászlak lett volna bizonnyal úgy emlegették volna.

Kendiéknek már berukkolt minden embere; a fejdelem közvetlen közelében csak nehány bejáró s egy pár csatlós lehetett, de mindenféle kalandokhoz, csetépatékhoz szokott, jól fizetett s ajándékozott nagyobb számú kíséretének, udvari népének, is közel kellett lenni Székhez. Fegyveres küzdelemre gondolva tehát erős ellentétet mutat a jól fizetett, jól fegyelmezett udvari katonaság, a csak nem régen szervezett, okoskodó, s a mint láttuk, le is itatott Szamos-újvári vitézekkel szemben.

Kendi, Kornis Boldizsár (és György az előbbinek öcscse) Szilvássi Péter, Gyerő István, Dobokai János együtt voltak s tanakodtak a teendőkről, mikor valószínűleg Dobokait — kit Szász János mint láttuk, az ajtóban talált volt — Török János Kendi fölovásza után küldék, miről maga Török János, mint ez ügyben legfontosabb tanú eként vall: »Széken létünkben mikoron éjszaka az urak tanácskoztanak, gonosz szándékukban én semmit nem tudtam, hanem egyszer kijövének onnan bizonyosan nem tudhatom, ha Dobokai János vala-e vagy Gyerő István, mondá, hogy az gyertyát oltsam el, mert az úr haragszik. Kérdém okát melyre azt mondá, hogy az fejedelmet meg akarják ölni, kin én csak elálmélkodám. Azonban az urak Kendi István és Kornis Boldizsár engem behívatának magokhoz szintén éjfél tájban, ugyan ő általok valamelyik által, az holott Kornis uram a dolgot megjelenté hoszszú oratio által, sok persvasiokkal élvén, hogy igen gonosz életű fejedelem volna, kit nem szenvedhetnének, sőt

[1]) A Székre vonatkozó adatokat Hodor Károly említett munkájából vettem 644 s következő lapjairól.

az mi legnagyobb veszedelmökre igyekeznék, kit el akarván távoztatni megölnék és engemet is Kendi Kornis mellé választott volna. Erre én azt felelém, hogy: Én az fejedelemnek hütös vagyok, tartozom az hűséggel neki. Erre azt monda Kornis uram, hogy: ők is hütősek, de ennek kénytelen meg kell lenni, te is haza fia vagy, és ha megnem cselekeszszük, mi mellettünk ti is elkeltek (így). Hanem én őket mikor az fejedelmet meg akarja ölni [1]) megsegítsem, adnak mellém egy embert; [2]) s minthogy ő marsalk szabad bémeneteli vagyon és véghez viheti igyekezetit és az ágyában által verheti. Ha penig látnám, hogy az ajtón állók, vagy más rendbeli szolgái őtet levernék én az hátán is által menjek és mégis végbe vigyük szándékunkat. Ezért penig én nekem maga jószágából huszonöt ház jobbágyot igére.

»Ezek meglévén, én nem merék ellenek mozgodni, mert félék, hogy megölnek az házban. Csak azt felelém, hogy: Szolga vagyok!«

Török Jánosnak ez engedelmességet jelentő szavára a tervezés ügyét bevégzettnek tekintették és most a kivitelre gondoltak. Kornis azonnal lóra ült és eltávozott, talán hogy saját szolgái közül is egyet kettőt maga mellé vegyen s valószínűleg Török Jánossal találkozó helyet jelölve, ezt még nehány perczig hátra hagyta.

Kendi nyughatatlan volt, szobáját elhagyta s kisérőivel a puszta telken a kert tetejére sétált Dobokai, Gyerő, Bornemisza körülte voltak, fölnyergelt lovát maga Török János vezette utána, a többiek magok vezették lovaikat. Mikor azután a tetőn egy kissé előhaladva oly helyre érkeztek, hogy a fejdelem szállásának kertje már nem meszsze volt, Kendi a többiek előtt úgy szólította meg Török Jánost, mintha csak akkor jutott volna eszébe, hogy: »menjen közelebb a fejdelem lakásához, kémlelje a fejdelem állapotját s aztán magát okosan viselje!«

Török eltávoztával mikor épen a tettnek kellett véghez

---

[1]) A krónikások közül csakis Weisz Mihály említi, hogy a tettet, az urak magok akarták végrehajtani Fundgruben III. kötet.

[2]) Talán ez lehetett az a Kamuti, Kornis szolgája, kiről a Brassóba menekült urak memoranduma azt írja, hogy a fejdelem ágyából lövette ki. Menumenta. Írók VII. kötet 293. l.

menni Kendit még jobban elfogta a kétség és aggodalom s Dobokaihoz fordúlva mondá: »Ha ezt énnállam nélkül elvégezhették volna, adtam volna tizezer forintot; fele Lonát is oda kötöttem volna érette! Erre Dobokai — maga sem valami bátor összeesküvő — azt mondá: Jere Ngs uram Újvárba, erős hely az az Újvár, mert úgy gondolom a fejedelemnek is van gyalogja.

Kendi nem felelt, hanem hosszasan gondolkodék. Minden pillanatban izgatottabb lett a helyzet. Végre Kendit lóra ülteték hívei, s ép induló lépést tettek Újvár felé, midőn egy más puszta kerten elejökbe vágtat Kornis Boldizsár s azt kérdi: Hová megy koma? monda reá Kendi: Im ez szolgáim azon kérnek, hogy menjünk Újvárba. Kornis monda: Ne menjünk oda még egy kevéssé, aztán a kisérőkhöz fordúlva mint egy fenyegetőleg mondá: Ez a te dolgod Dobokai János. Légy itt fenn veszteg koma egy kevéssé, majd próbálok én, ne jöjj bár oda csak innét ne menj sehova! végzé szavait s ismét eltünt az éjben. »Az úr ezután sem ide, sem oda nem mene, csak hallgatva veszteg álla ott az helyben« mondja Dobokay vallomásában.

Az előbbi nyugtalan izgatottságot néma elszántság, tompa merevség váltotta föl s a férfi, kinek sokak véleménye szerint eszében forgott, hogy Báthori testén Erdély trónjára lépjen, néman mozdulatlan állt ott a hideg éjszakában míg bűntársa és saját hű cseléde [a fejdelmi tanyához lopózkodtak, hogy a gyanútlan szendergőt legyilkolják. Valjon miről gondolkozott az államkanczellár e rémítően válságos pillanatban, valjon hitte-e csak egy perczig is, hogy a fejdelem gyilkosa a trón biborát vállaira ölthesse?

Úgy látszik, hogy a végrehajtás iszonyú órájában a boszútól lángoló Kornisnak is meg kellett lankadnia — tétovázott-e vagy még egy percznyi magányra volt szüksége, hogy erejét összszeszedje, ki tudná megmondani? Mert hisz a mint tervezték, néki magának kellett volna előre menni, de a kitüzött helyre érkezvén Törököt küldte előre, hogy behatóbban kémkedjék s az udvaron nézzen szét. — — —

Mikor Török, a mint maga elbeszéli, az udvarba bement s ide-oda nézegetett, valami kialvó tűz körül ott feküdtek Thédy

Bálint, Horváth Miklós, Balling János [1]) többekkel együtt. Valószínű, hogy e hű fejdelmi cselédek csak úgy távoli sejtelem képen valami szokatlan, az éj csendjével ellentétes zörejt, jövést, menést, lódobogást észlelhettek már az éj folytán, mert alig hogy Török Jánost észrevették, felugrándozának, megragadták, megkötözték s a fejedelem elibe hurczolák, mely ténynyel a tulajdonképi merénylet, mielőtt megkísértetett volna, már be is volt végződve.

A következő pillanatok eseményei örökre fedve lesznek, mert Török csak e nehány szót teszi a fennebbiekhez: »Az fejedelem én nekem megbocsátott és megkegyelmeze és én hitem szerint mindeneket az fennebb megírt módok szerint vallék meg az fejedelemnek.«

Kornis hasztalan várta vissza Törököt, sőt valószínű, hogy az elfogatási zajt is hallotta, valamint észre kellett vennie, hogy a fejdelmi tanyán mozgás, jövés-menés támadt. Elég az, hogy Kornisnak elment a kedve, hogy »ő próbályon« s visszanyargalt Kendihez. Itt a legnagyobb zavart okozta megjelenése, első pillanatban azt sem tudták mihez kezdjenek. Végre a tizennyolcz éves Bornemisza Tamáskót — a mint egyik valló nevezi — elküldötték kémségre s utána egy mást, valószínüleg Vajda Györgyöt, de Bornemiszát, alig hogy a fejdelmi tanyát megközelítette rögtön elcsipték. »Az fejedelem megfogta — a mint vallomásában beszéli — hátra köttetvén kezeimet, maga szép szóval, ajánlásával examinálván, ugyan csak azt mondottam az fejdelemnek is, (t. i. a mit most mondok), hogy magoktól az uraktól, az magok szájokból az fejdelem ellen való gonosz szándékokat nem hallottam; de másoknak szájából bizonyosan hallottam, hogy ő felségét meg akarják ölni az urak és hadok is vagyon. Mikoron azután rémítő szókkal és fenyegetésekkel ijesztettek volna is, egyebet én annál nem mondhattam, minthogy nem is láttam, nem is tudtam.«

[1]) Ez a Balling János valóságos prototypja a jó cselédnek, Báthori Gábornak Széken, Fogarasban, Bethlen Gábornak Fogarasban és Munkácson s I. Rákóczi Györgynek Munkácson egyaránt rendíthetlen híve volt, s a kinek egyszer szolgálatában állott, attól sem furfang, sem vesztegetés el nem csábította.

De a kis Bornemisza elfogatását a másik kémlő azonnal jelentvén, az urak élénk beszélgetés közt a kerten lefelé az utczára érkeztek s körülök gyülekezvén híveik, tanakodtak, hogy mi tevők legyenek, mire szépen megvirrada, s így március 21-én épen 6 óra volt.

Ekkor csak oda jöve a fejdelem hű komornyikja Kereki Ferencz és így szólt: »Urunk hivatja Nagyságtokat! mondának az urak: mond szolgálatunkat ő felségének mindjárt megyünk! Egymás között pedig tovább beszélgetve mondának: Menjünk innen, mert ha oda megyünk most, bizony mind levágat bennünket! Erre aztán urak, szolgák, gyalogok, lovagok mind elindúltak Újvár felé »s ha tekintők — mondja Dobokai — ugyancsak üzének bennünket minden felől, s a kit hol érének, ölék, vágták vala.

Mányiki Némai Miklós, Szász János, Körpedi Zsigmond, Szilvássi András és Vajda György egybehangzó vallomásaik szerint Kendi és Kornisnak s embereiknek Székről elvonúlása vad futás közt, teljes föloszlásban s minden arra mutat, hogy a legnagyobb rendetlenségben hajtatott végre.

A fejedelemnek minden bizonynyal sokkal nagyobb számú kisérete volt mint az összeesküvők gondolták, mert különben hihetetlen volna, hogy Kornis György ott a helyszinén vagyis a város közelében le öletett, s a nyilt mezőn hősi bátorságú Kornis Boldizsár megsebesítve fogatott el.

Sőt a tetemes erőnek ily gyors megjelenése lehetetlen, hogy föl ne ébreszsze a gondolatot: valjon a fejedelemnek látszólag kevés emberrel Székre rándulása nem volt-e kelepcze, melyben a lázadó urak egyszerűen megfogattak?

De bár mint volt légyen is Kendi szerencsésen menekült Szamos-ujvári erősségébe, a mint azonban Vajda György vallomásában mondja csak nehány óráig ült ott s délután elindula onnét az úr, és én kisértem a hegyaljáig, innen engemet előre külde Désre, és azt parancsolá, hogy hajót szerezzek ott az kin el menne az vizen.«

Kendi e szerint a Szamosújvár és Dés között fekvő hegy aljától kezdve egyedül s hihetőleg álöltözetben ment Désre, s valószinűleg a várost felülről megkerülve, a városon alól, ott ér-

kezett a vízpartjára, a hol már a két Szamos egyesül s jókora csolnakot megbír, főként mártiusban, mikor a víz elég nagy szokott lenni és sebessége a gyors eltávozásra alkalmassá teszi. Itt mielőtt hajóra szállt, »erősen megeskete — mondja Vajda György — hogy ha szintén kézbe akadnék, is senkit utánna nem igazítok, hogy merre menekült.«

Kendi elbujdosva, Kornis György és számos alárendelt, de hű szolga leölve, Kornis Boldizsár, Török János, Bornemisza Tamás mint jó tanúk elfogva: a merénylet a fejdelem teljes diadalával végződött.

Mindazáltal — mint Mikó Ferencz írja — nagyobb terjedelműnek gondolván az összeesküvést, s »a lelkiismeret maga is szokta vádolni embernek bűneit«, a fejdelemnek is eszébe jutott, hogy bizony sokan vannak, kiket egyszer is, máskor is megbántott, Székről tehát nem mert egyenesen Beszterczére menni, hanem Kereki Ferenczet [1]) hű bejáróját előre küldte, s az akkor még hű Bethlen Gábort az eseményekről értesítette. A posta ebéd felette találta Bethlent, ki úgy látszik teljhatalommal volt ellátva — írja Szilágyi — s Kálnoki János fő- és Mikó György alkirálybírót azonnal elfogatta; és a fejdelem híveivel a dolgot megvitatván, midőn meggyőződött, hogy a rendek nagy részben hívek, s nem igen van köztük a merénynek pártolója, saját komornyikját Mikó Ferenczet küldé e tudósítással a fejedelem elibe Mikó Lekenczénél találta a várakozó fejdelmet, ki értesülvén a rendek hűségéről, másnap be is érkezett Beszterczére.

Kornist, Törököt s Bornemiszát is ide hozták s rendszeresen vallatták, mert e vallomásokból úgy látszik, hogy Kendinek

---

[1]) Mikó Ferencz ugyan Kendi Ferenczet ír — de ez nem való színű. Tudjuk, hogy a fejdelmi bejárók jó nemes családbeli ifjak voltak; az akkor virágzó Kendi-Lónai Kendi és Nagy-kendi Kendi családokban nem élt ily bejáróságra alkalmas koru egyén. Hanem valószínű, hogy Mikó művében csak másolási hibából áll Kendi Kereki helyett, ez utóbbi név bár jó Bihar-megyei családé, nem volt annyira ismerős az erdélyi másolók közt, s így csináltak a tán nehezen olvasható Kerekiből Kendit; e Kereki Ferencz azonban ez iratokban határozottan említtetik; s úgy látszik addictusok voltak a Báthoriakhoz, mert Báthori Istvánnak is volt 1580 táján egy Kereki János nevű hű embere, stb. D.

e két hívét szembesítették is. Kornis vallomásai következtében Kolozsvári Jánost a közügyek igazgatóját is elfogták s harmadnapra a fejdelem parancsára az egyik beszterczei kapu mellett föl is akasztották.

A rendek pedig a merény elkövetői ellen szigorú törvényczikket hoztak, de e czikket minden szigorúsága mellett sikeresen védte Szilágyi Sándor azok ellen, kik arról oly dolgokat is hallottak és írtak, a mik abban keresve sem találhatók.[1])

Kornist azután Kővárba vitték s nehány havi fogsága után, bár alázatosan könyörgő leveleket írt a fejdelmnek, jul. 2-án Kolozsvártt fejét vették. Lehet, hogy a fejdelem talán meg is kegyelmezett volna, de föl volt bőszítve az által, hogy a Thurzó nádorral juniusban történt alkudozása Tasnád mellett sikertelen maradt, melynek okát, a kimenekült urak cselszövényeiben keresték, de az is lehet, hogy a kivégeztetésre — mint Böjti Gáspár írja — Imreffi János ösztönözte.

Azonban Báthori végórája is közelgetett, s el lehet mondani, hogy a mit keresett, megtalálta; nem azért mintha a végzet ezt előreígy rendelte volna, hanem azért, hogy bűneit kebléből kiirtani, vad szenvedélyeit mérsékelni nemcsak nem tudta s nem is akarta, de mert azok életének minden napjával inkább és inkább uralkodtak fölötte; míglen Nagy-Váradon 1613. oct. 27-kén a vérig sebzett és sértett, ridegebb kedélyű, gonosz ellenségei biztosabb kezekben, élesre fent gyilokkal kiáltottak rá: Elég volt a Báthoriakból!

---

[1]) »Báthory Gábor története« czímű műve 86. és 87-ik lapján.

DEÁK FARKAS.

MAGYAR MŰ- ÉS TÖRTÉNETI EMLÉKEK KIÁLLÍTÁSA.

A nemes törekvés és jó cselekedet áldása, hogy termékenyítő hatása által rendesen a czélzottnál is többfelé hajt hasznot.

Az árvízkárosúltak fölsegélésére Budapesten gr. Károlyi Alajos palotája helyiségeiben rendezett hazai mű- és történeti emléktárlat is a jótékony czél mellett hasonlón nem kis hasznot hajtott a magyar történelemnek; s különösen műveltségi és műtörténetünknek számos érdekes s új adatot szolgáltatva szép jövedelmet és gyarapodást hozott.

Ezen szempontból szándékom e nemű tárgyait szakközlönyünkben a szerkesztőség megkeresése folytán megismertetni. *Korszakok* szerint sorolom elő a kiállítás *régibb nevezetesebb* tárgyait. A későbbi kevésbbé ritka vagy bizonytalanabb történeti jellegű és keletű tárgyakat a műszakok nemei szerint: a *fegyverek, ékszerek, bútorok* s általában a *viselet* (costume) sorozatában állítom össze. Külön rovat alá veszem *a képeket, könyveket*, és különösen az egy egészet képező *egyházművészeti* tárgyakat és régiségeket.

Megkísértem végül az érdekesebb hazai műgyakorlatok, különösen a magyar és erdélyi ötvösművek és zománcz-művészet nemei s példányai rövid ismertetését, mintegy azon tanúságot, melyet a kiállításból meritettünk.

I.

A hazánkat érdeklő legrégibb tárgyak közt elől áll a Pannoniára vonatkozó azon *római arany, ezüst s ércz érmek-gyüjteménye*, melyet Egger Samu régiség-árúsunk s egyszersmind kitünő numismatánk állitott ki. Benne a római császárok és pannoniai kormány-

zók daciai, pannoniai és illirycumi érmei nagyobbára ugyan muzeumainkból is ismeretes, de itt nehány példányban igen választékos sorát találjuk.

Legközelebb állhat ehhez korra és tárgyra nézve gr. Zichy Ödön puszta-hatvani ritka becsű arany lelete: *nyolcz babérlevélből képzett koszorúfüzér*, a késő *római*, vagy inkább *a római barbár átmeneti* korból.

Követi ezt az állitólagos *avar sisak*. Kétségtelenül *a népvándorlási korból* származó és hazánkban talált hasonló legnagyobb és legszebb ritkaságok egyike. A békési muzeum tulajdona.

Az úgynevezett *Jász-Lehel-kürt* képezné ezután a legnevezetesebb történeti s műemlék tárgyat. Egyike kétségtelenül azon X—XII-ik századi nevezetes ivor-csont faragványoknak, melyeken az emlitett korszak bizanti és román izlésű művészetének technikája, valamint képletei, ábrái félreismerhetlenek. Rajta a classicus mythus és rege jelképes centaurjai s egyéb hasonló állat: ló, madár stb. alakzatai és szörnyei mellett, a népies mulatságok, (bűvészek, akrobaták) ábrái előállitását szemlélhetjük. Ezen állati allegoriai, naptárköri, bestiariusi és physiologusi, valamint a néphumor szülte alakzatok képzése a byzanti művészettől kezdve, még a román műkorszakban is úgy az edényeken, eszközökön, ruhákon, ékszereken és bútorokon, mint az egyházak portáléin és homlokzatán, az oszlopfőkön s egyéb helyütt alkalmazott faragványokon folyvást, a XII-ik századon túl is fentartotta magát.

E nemben egyébiránt több hasonló kürtalakú mű maradt fön. Egykét nevezetes régibb s ismeretes példányt bir a dán muzeum. Mindezek még tüzetes összehasonlításra várnak s méltán külön műtörténeti monographiát igényelhetnek. E mellett háttérbe szorúlhat egyelőre a Lehelre vonatkozás authenticitásának kérdése. Jelenleg tudomásunkra még csak az sincs tisztába hozva: Horvát Péter-, Jerney-, Szeremley- és másoknak e kürtöt tárgyaló régibb leirásai által, hogy meddig vihető föl biztos történeti adatolása. Bár elismerem, hogy ennek hiányában maga a néphagyomány és kegyelet, mely e kürt körül oly érdekesen képződött, mint ez ha-

zánkban ritka eset, máris figyelemre és méltánylásra tarthat igényt.

Sz. László királynak dísz-palástjából készült egyházi öltöny fenmaradt részletei foszlánya, mint hasonlón XI. századi byzanti izlésű szövet mintázat, hímzési modor és hazai viselet példánya egyaránt régi mű és történeti érdekkel kinálkozik. Az elsötétült és színét vesztett selyemszövet eredetileg kék vagy ibolya színe és mintája érdekesen volna összehasonlítható a sz. István-féle casula- és koronázási palásttal. Rajta a bizanti kerekalakú szövetminta (úgy nevezett pallia rotata) egyik érdekes variansa még jól fölismerhető, s biztos adalékúl szolgálhat ezen szövet mintázatok műtörténetéhez. Nem kevésbbé érdekes a rajta fenmaradt hímzés is. Két királyi alak bizanti modorban domborúan erősen kiemelkedve. Lehet, hogy szentek alakjai. De a sz. István-féle casula után ítélve, valószínű, hogy ezen koronás és szent-fénykör nélküli alakok sz. László királyt s a királynét akarnák ábrázolni. A hímzett fölirat, hogy Sz.-Lászlótól való, egy vagy két századdal későbbi lehet. De e kegyeleti tény, mely emlékét megőrizni igyekezett, becses mint történelmi adat is. Kegyelet nélkül, sőt kegyetlenül bánt vele egy későbbi kor, mely rongyban, nyomorúlt be- s alávarrással tartotta fen, úgy látszik, csak könyörületből, a zágrábi székesegyház régiségei közt. Méltán ohajtandó, hogy nemcsak a fenmaradt foszlányok a legnagyobb gonddal megőriztessenek továbbra; hanem szövetmintázata s hímzete alakzatai a leghívebben lemásolva föntartassanak. Érdekes összehasonlításúl szolgálhat, a mindjárt mellette elhelyezett s a jegyzékben *podolini gobelinnak* (!?) elnevezett görög keleti egyházi hímzett szövet. — Bármily ódon ennek is alakja, kinézése s érdekes egyszersmind technikája, ábrája s görög fölírása; mégis első tekintetre észrevehető benne azon modoros, chablonszerű görög egyházi stationarius typus, melynek középkori jellege mai napig hasonlón maradt fen a görög egyház művészetében; annyira, hogy ily művei épen úgy tulajdoníthatók a XII. századnak mint a XVI-diknak.

Hasonlón mint az utóbbi két tárgyat, az egyházi művészet körében — melyről alább külön szándékom szólni — találjuk kiállítva, ott láthatók szintén a korra nézve legrégibb s legneve-

zetesebb történeti emlékű egyéb tárgyaink is. Ezek közül itt azért csupán azokat említem, melyek kevésbbé egyházművészeti jellegűek.

Ilyen a *Magyar Sz.-Erzsébetnek tulajdonított zarándok bot*, mely tehát korra nézve is, mint XIII. századi emlék, legközelebb állna sorban. Alakja azonban s művezete nem igen nyújt biztos támpontot ezen akár történeti, akár műbecse méltánylására. A hosszú bot zománczos áttörtmívű gombjának s a körüle tekerődző aranyozott fémlemeznek, melyen a Sz.-Erzsébettől származó hesseni és thüringiai fejedelemnek névsora van vésve, sem művezete, sem írásjellege nem tehető följebb a XVI. századnál. A későbbi kort valószínűleg úgy is a legutóbb bevésett ivadék neve határozottan jelöli. Ez foglaltatta az egyszerű botot kegyeletből ily díszesen. Vajjon ezzel összeegyeztethető-e azon hagyományos, vagy nem tudom máskép mivel indokolható adat, hogy Oláh Miklós hozta volna a külföldről, talán midőn II. Lajos özvegyét Mária királynét követve hosszasabban tartózkodott s utazgatott a Németalföldön és Németországban? Mint esztergomi érsek hagyta volna azután a főegyháznak, melynek kincstárában azóta őriztetik.

Az egyházi tárgyak közt következnék itt a *koronázási eskü-kereszt*, mely a XIII. századból vagy Anjou korból, származva épen úgy történet-emlékszerű jelentőségénél, valamint ritka műbecsénél fogva is — dús arany filigran-mű késő románizlésben, nagy safir kövekkel és talapján újabb zománczozattal — egyik páratlan kincse a kiállításnak.

Ugyanott következnek a XIV—XV. századból származó *szent-olaj tartó három szarv*, hasonlón mint az előbbi az esztergomi főegyház kincstárából. A művészi foglalat a szarvak végén érdekes késő gót architecturai alakzatból áll, tornyokat s ívezett baldachinumokat képezve. Míg a szájnyilásnál máris határozott renaissance modorban készült a fedélzett. Nyilván két korszak műve, s egyszersmind két történeti emlék tárgya. Mint a czímer alakzatok mutatják, még Zsigmond király asztaldíszének kincsei közé tartozhattak; míg később I. Mátyás állítólag okmányilag ajándékozta volna az esztergomi főegyháznak az említett czélra. Mind az előbbi koronázási kereszt, mint az utóbb említett tárgyak, szakavatott leírása megjelent már Bocktól a bécsi Centra-

lis Commissio kiadványaiban, s innét magyarítva átment hazai folyóirataink ba (Magyar Sion) s régiségtani kézikönyveinkbe.

I. Mátyás koriak az ehhez legközelebb álló többi történeti műemlékek is a tárlatban. *Mátyás és Beatrix pajzs czímerei Bécs és Pozsony városa gyűjteményeiből.* Ritkább példány a *velenczei nagy üvegserleg;* tölcsér alakú öble fém talapzatba van foglalva. Állítólag Mátyás királyé. Erre vonatkozik legalább jóval későbbi felirata. Hasonlón egy kiváló *nagy serleg renaissance ízlésben*, dombormüvezettel s a római császárok érmeinek ily serlegeken és dísztálokon szokásos alkalmazásával Mátyás királynak tulajdonittatik. (Most Rumy-család tulajdona). De a föliratszerint 1474. Brieg szileziai város által ajándékoztatott I. Frigyes ligniczi herczegnek.

Skanderbégnek e kori állítólagos *kardja* és e mellett különösen *sisakja* érdekes heraldicai tekintetben. Rajta a sisak czímerdísz (Helmkleinod) két kecskeszarva van alkalmazva, mint a régibb dísz-sisakon. Ez és *II. Lajosnak* állítólagos *vértje*, mit L. S. monogramm (Ludovicus) mellén alkalmazva, tanusítana, — valamint *Szolimánnak*, *Szokolovics* nagyvezérnek, *Thúry Györgynek*, *Zrínyi Miklós* s *Apafy Mihálynak* fegyverei; s az ezek mellett kiállított dús müvezetü úgynevezett magyar lovag és huszár díszfegyverzetek, lószerszámok, mint a bécsi Ambrási gyüjtemény nevezetesebb tárgyai, már innét leirásban és rajzban kiadva ismeretesek.

Ezeken túl nagyobbáron csak későbbkori s még bizonytalanabb történeti hitelességü, ámbár gyakran érdekes s nagybecsü tárgyakkal találkozunk a kiállított fegyverek, díszszerek, butorzat és viseletek sorában, melyeket azért azon rovatba foglalva sorolok elő.

II.

A *fegyverek* sorában, — melyek kezdve a régibb nyilvesszőktől, tegezek és puzdráktól, a paizsokon, vérteken, sisakokon sodronyingeken, nagy bárdokon, egyenes pallosokon lovag-, hóhér és díszkardokon át, egész a kirakott müvü ivorcsont s dömöczki puskák- és szablyákig, valamint számos ide tartozó lo-

bogó s nyereg szerszámmal vannak képviselve, nagyobbára határozatlan történeti s műbecsük miatt, csak néhányat akarunk a sok közül kiemelni:

Ilyenek *II. Lajos kardja* régi műjegygyel s későbbi fölirattal.

Pozsony városa kapitányának kormánybotja 1584. év fölirattal.

Egy *baltás buzogány.* A balta emberi torzalak, a nyél ivorcsont-rakattal s végén tövises buzogánynyal, Koncz Ferencz tulajdona.

Hajdupánczél (?) aranyos gazdag művezettel az ambrázi gyüjteményből, melyben e név alatt ismeretes; de kérdés: mily adat- vagy indoknál fogva?

Mozsár, Báthory-czimerrel a zboróí várból.

Báthory István állítólagos kardja 1587. év fölirattal.

Vasbuzogány Keglevich czímerrel.

Teleky Mihály díszbuzogánya neve és 1687. év fölirattal. Egymás neki tulajdonított ékes zománczmívü buzogányra alább a zománczművek tárgyalása során visszatérek.

XVI-dik századi *olasz díszpajzs* vertműben török csatát ábrázolva s részben aranyozva. Gr. Erdődy Ferencz tulajdona.

XVI-dik századi díszes művezetű *burgundi sisak.* Gróf Andrássy Manó tulajdona.

Rákóczy Zsigmond kardja. Állítólag *püspöki kard* lapjára vésett naptárral.

Más *kard héber fölirattal.* Mindkettő gróf Andrássy Manó sajátja.

Csik beynek és *Mikes Kelemennek* állítólagos *kardja.*

Rakóvszky Györgynek állítólag XVI. századi s Rakóvszky Menyhértnek 1707. az onodi gyülésen viselt *kardja.*

Keglevich Péter horvát bán vértje czímerével.

Külön említem még alább a türkissel dúsan kirakott dísz fegyvereket, pajzsokat, buzogányokat, kardokat, melyeket a herczeg Eszterházy-féle fraknói kincstár mint *Eszterházi László* fegyvereit és gróf Andrássy Manó gyüjteményeiből kiállítottak.

Jóval kevesebb az, mit a *viselet,* a *costume,* a *magyarruha* s *öltönyök* nemében a kiállítás előmutatni képes. Ezekből a ré-

gibb korból kétségtelenül aránylag igen kevés maradt fen. A magyarországi viselet és díszöltöny tanúlmányozásának kútforrásaiúl ezentúl is leginkább csak régibb síremlék szobraink [1]) és családi képeink festményei szolgálhatnak.

Mindamellett egykét érdekes darabot a kiállítás is szolgáltatott. Ezek is nagyobbára a herczeg Eszterházyak fraknói kincstárának sajátjai.

Közöttök figyelmet gerjeszt a *Mátyás királynak* tulajdonított *dolmány*. (A kiállítás tárgyainak lajstroma I. Mátyás király ködmönének írja). Alakjára és elfakúlt vörös damasztselyem kelméjére, valamint zsinórzatára nézve, mindenesetre csakis II. Mátyásnak volna talán tulajdonítható, ha t. i. a jelzés általában bír történeti alappal.

Érdekesebb a mellette kiállított két dolmány, *Eszterházy Pál nádor öltönyének* jelezve. Mindkettő egészen eltérőleg a magyar ruhadíszítéstől, ennek egy sajátságos eddig ismeretlenebb modorát állítja elő. Bársony kelméjére az arany- s ezüstsujtás, a brüsseli csipke erősebb szövésű mintázatát utánozva van alkalmazva. A gombzsinórzat helyett pedig csupán magyar zománczczal díszített gombokat látunk rajta.

Még érdekesebb ugyancsak a fraknói kincsekből kiállított *Eszterházy Orsolya*-féle *öltöny*: Sötétkék bársonyon aranynyal, ezüsttel és veres klárisokkal, nagyvonású virágalakzatokkal kivarrva. A magyar női viseleteknek nevezetes példánya, melyet történetfestészetünk épen úgy képes lesz méltányolni, valamint rajta a magyar művészettörténeti egyik jelleg, melyre alább a magyar ötvös művészetnél visszatérek, élénken tükröződik.

Jelentéktelenebbek I. *Lipót koronázási köpönye, Koháry István* sárga-selyem dolmánya. Nagyobb figyelmet kelt nehány *paszomántos művü gombzsinórzat* az utóbbi mellett kiállítva. Koncz Ferencztől, a XVII. századból, midőn a magyar egyszerű gombkötő-mű mellett az idegenebb szines mustrázatú paszomány-munka is divatba jött.

Csak mint a magyar viselet teljes hanyatlásának példányaiúl

---

[1]) Lásd erről Ipolyi Középkori szobrászat emlékei Magyarországon. Kisebb munkái I. 63.

jelezhetők a *Fesstetich*-féle *magyar öltönyök*, melyek szabása és diszitése a német disz frakkot utánozza; ezt is azon legroszabb barock modorban, midőn szines, glasirozott s aranyozott folie papiroskákkal (úgynevezett Flimmer- és Katzengold) vélték már a diszöltönyön a drágaköveket vagy zománczozatot pótolhatni. Mária Terézia, II. József és Lipót kora, melynek történeti festője azonban ezeket is jellemző costumjeül jól fölhasználhatja.

Becsesebb még egy sor szép *nyereg* és *nyeregtakaró*, *kápa*, *csótár* s egyéb lószerszám; hasonlón nagyobbára herczeg Eszterházy és gróf Zay által kiállítva. Többnyire bársony, selyemposztó aranynyal hímzett, szögekkel és lemezekkel kivert takarókkal. A későbbi XVII. századi costume érdekes példányai. Nehány közülök történeti érdekkel is bir. Egy fekete bársony, aranyzással és drága kövekkel gr. *Teleky Mihálynak* tulajdonittatik; míg a hasonló zöld *Barcsay Ákosé* volna.

Még kevesebb az, mit a butorzat általában s különös magyar vagy történeti s mű-érdeküt szolgáltat. Természetesen ennek átszállitása, fölállitása nem csekély nehézséggel járt volna, ámbár nehezen nagyobbal mint azon nehány választékos szekrényé, asztalé sat., melyek a kiállitásban láthatók. Ezek nagyobbára inkább a raritások s curiosumok sorába tartoznak. S e tekintetben köztök egy-két valódi műremek látható.

Ilyen nevezetesen a *díszasztal fölötte támlás tükörrel* gyöngyházzal, teknős-béka-héjjal, nemes kövekkel kirakva Mann János augsburgi mester műve belevésett nevével: Johann Mann Silber tischler — ez tehát az intarsia művészet ezen neménck német jelző neve volna — in Augsburg. Herczeg Koburg tulajdona. Ugyancsak a herczeg által van a legtöbb e nemű tárgy kiállitva. Mint ezen asztal mellett még két candelaber, két szekrény XV. századi arany háttéren festett apostol képekkel. Más szekrény német alföldi képekkel szinezve; két további faszakrény számos titkos fiókkal.

Herczeg Eszterházytól hasonlón egy felette dús, díszes asztal ébenfa állványnyal van kiállitva. Ez is gyöngyházzal s egyéb rakott művel diszitve, melyek távlatilag rajzolt épitményeket ábrázolnak. Olasz renaissance mű.

A bútorokhoz sorolunk még két történeti nevezetességű *tükröt.* Az egyik fölirata (mely kevéssé frissebb és újabbnak látszik mint sem, hogy kétségtelenül egykorúnak volna mondható) szerint: Michael Apafi A. D. 1657. Apafy Mihályé volt, most özv. gr. Batthyányi Lajosné tulajdona. Bezáródó szárnyakkal. A kis és primitivus kinézésű gyarló mű azt tanúsítaná, hogy ekkor még Erdélyben a tükör nagy luxus czikk volt. Máskép nem érthető, hogy a jelentéktelen tárgyat tulajdonosa nevével s évszámmal jelölte s készítője szükségesnek vélte keretét bezárható szárnyakkal készíteni, hogy ez által jobban meglegyen óva. Hasonlón érdekes e tekintetben a másik tükör herczeg Coburg által kétségtelenül a Kohányak hagyományából, mint azok örökösétől a szent Antali kastélyból kiállítva; honnan a herczeg több szekrényt és Kohány arczképet küldött a kiállításra. Ezen nagyobb alakzatú üveg díszes keretű velenczei tükörnek, mely az előbbihez képest máris nagy disztárgynak mondható, kerete felső részén az üvegbe égetett következő magyar fölirás olvasható:

Rántsd ez superlátot
És néz kit szemed látott
Ékes deli szép vagy rút szájatátott

A fölirat szerint tehát ez a tükör is szekrényben volt alkalmazva; ki kellett nyitni, fölrántani a schublade, superlát ajtaját, hogy megláthassa magát benne. A magyar vers beégétése pedig talán hazai gyártmánynak is mutatná. Kétségtelennek látszik azonban, hogy az a magyar költő és hős Kohány István tulajdona volt, kinek ethikai irányú hasonló verses föliratai s allegoriai képletei ismeretesek. A mű kora és versforma egyaránt rá mutat, valamint a tükörrel kiállított Kohány arczképek. Mindenesetre hazai e kori bútorzatunk legjellemzőbb s legérdekesebb itteni történeti tárgya.

Részben még a butorzathoz, de nagyobbára már inkább a *dísz* és *ékszerekhez* tartoznak az ezüst s arany művü *székek, asztal, edények, tálak s kannák,* részben egyszersmind nevezetes magyar ötvös művek, melyek a kiállításba valóban meglepő nagy számban s változatosságban kerültek elő.

A legnagyobb, sőt páratlan tárgy e nemben a nagy *ezüst asztal* s két *karszék* hg. Eszterházynak Fraknói kincsházából. Több mint fél öl hosszaságu s arányos szelességű ezüst vertművezetű lemez borítja az asztallapot, s annak lábazatát, mely hasonlón a magyar népünknél is látható közönséges asztalak lábazatához két oldalt széles fa deszka lapokkal van alakítva. Csakhogy ezeket itt ezüst lemezek borítják. Egyébkint a mű eléggé ízletesen van alakítva, s vertművezete is, a közepén Paris ítélete, szélein Neptun, Triton s Nereidek mythologiai képeivel, valamint nagy virág és gyümölcs alakzatok körzetével a XVII-dik századi e nemű művészibb alakítások közé tartozik. A jól rajzolt s erőteljes domborítással kivitt mű, melynek felemelkedő szegélyei aranyozva vannak, a fény s pompa hatása mellett, a műizlési érzéknek is megfelel. Kár, hogy mestere nevét s keletkezése helyét nem tudhatjuk; hogy azt, mint véljük, magyar ötvös műnek is tulajdoníthassuk.

Kevésbbé felel meg az utóbbi tekinteteknek s kevésbbé is illik ez asztalhoz a mellékelt két ezüstös karszék. Mint kivehető csupán ezüsttel befuttatott vertművű ékítmény alakzatokkal diszített ércz lemezből készültek.

Közelebb áll az előbbi díszasztalhoz a mérveire is hasonlón colossalis, nagyszerű *ezüst* s részben *aranyzott nagy tál*, szintén hg. Eszterházynak kincstárából, melynek szép s erőteljesen kidomborodó vertműve a vezekényi csata azon jelenetét állítja elő, midőn az elesett négy Eszterházyak egyikét, Lászlót, a hősi halál éri, a mint két török lovas a halálos vágást rá méri. Maga a mű ritka mesteri példány még compositiójára nézve is, a mint a háttérben levő ütközetből a jelenet fő alakjai az előtérbe lépnek s erőteljesen kidomborodnak. De a mi páratlanná s egyetlenné teszi, az történeti monumentalis becse. A száz és száz ezüst és aranyzott dísztárgyak számtalan dombormüvein nem találunk egyetlen egyet sem, mely drága érczben annyi ezüst és aranymű képben valamely, ily hazai történeti eseményt vagy csak annyi ős és hős családunk valamelyikére vonatkozó nevezetes hagyományt megörökített volna! Mily szegényeknek kellett lenniök annyi gazdag kincs és dústörténeti események mellett is a történeti érzékben s a monumentalis fölfogásban. Annál inkább saj-

nálhatjuk, hogy e tárgy mellett sem tudhatjuk meg sem azon emelkedettebb lelkű Eszterházy, sem a szellemmesebb s magasb érzékű művész nevét, ki üres mythologiai ábrák helyett e dísz tárgyon nemesebb fölfogással a nemzeti és családi történet ily kitünő mozzanatat megörökité. Készittetőjére nézve aligha hibázunk, ha azt Eszterházy Pálnak a fényt szerető s családi traditióit nagyratartó nádornak tulajdonitjuk, s ezzel egyszersmind a XVII. század másik felébe, annak végére teszszük.[1]) Ellenben művészéről mit sem tudunk. Lehet, hogy a nagyszerű ezüs-asztal s tál készitője ugyanaz Míg a két karszéket szegényesebb és törpébb izlésű kor vagy művész készité ezen valóban monumentalis dísz művekhez. Hasonlóan az előbbiekhez nagyságára és ezüst értékére közel jár azon roppant nagy ezüst és türkizekkel diszitett, de máskép izléstelen *borkupa*, melyet szintén Eszterházy Pál nádor, mint fölirata mondja, pro hospitum salutatione et amicorum solamine pazar költséggel, de kevés izléssel készittetett.

Legközelebb áll ezekhez nemcsak nagy értéke és műbecsére nézve, de mint nevezetes magyar történeti emlék is: *Pálffy Miklósnak* a győri hősnek nagy s tiszta *arany és zománczos serlege*. Története s műleirása szines s aranynyomatú képével a Családi lapokban megjelent már régebben, a hozzá tartozó érdekes okmányokkal együtt.[2]) Itt röviden ismételhetem. Győr bevétele után míg Schwartzenbergnek a közelgő vésztől ez által megmenekült osztrák rendek nagy pénzajándokot nyujtottak, Pálffynak, ki hős tetteért ilyesmit elfogadni nem akart, emlékül ezen arany serleget ajánlák föl. Fia István mint koronaőr Bethlen Gábor által a fölkelési háborúk egyikében elfogva, sarczul kénytelen volt más ékszerekkel, kelmékkel e serleget is átadni, nem lévén kiváltására megkivánt 24,000 forint készlete.) Bethlen egyik követsége a szultánnak adandó ajándékok közt Konstantinápolyba vitte. Viszont hasonló alkalomból I. Lipótnak küldetett ajándékban. Míg ez a családnak visszaadta. A mű későbbi renaissance izlésben dús és remek zománczozotttal készült. Ez

[1]) Sejtelmünk azóta valósult. A tálon Pálnak és nejének neve olvasható.

[2]) Ipolyi A. Pálffy család serlege.

utóbbi rajta mindenesetre szebb és becsesebb alakzata s művezete egyéb részleteinél. A zománcz szépsége miatt Cellini Benvenuto művének tartatott. A fenebb idézett tüzetes leírás kiemeli már az ennek ellenmondó adatokat és érveket. Kétségtelen, hogy műkezelése Cellini iskolájának modorára utal. De az akkor már a XVI. század vége felé Európában általában elterjedt volt s különösen II. Rudolf udvari ötvösművészei által Prágában kitünőn készült.

Érdekes történeti mű tárgy két *tentatartó ezüstből* aranyzással. Az egyik *Mária királynénak,* II. Lajos özvegyének vertműben kidomborodó éremszerű mellképével. Báró Redl tulajdona. A másik *Anna lengyel királynő* hasonló képével. Gróf Kornis tulajdona. Ismerünk ezen kiállítottakon kívül még egy épen hasonlót Bethlen Gábor képével is. Ezen ismétlődés, midőn a harmadik mű előkerült, azon gyanút gerjesztette, hogy újabb utánzásokkal s illetőleg hamisitásokkal van dolgunk. A mennyire azonban mindannyi majd nem hasonló mérveket, alakzatot és régi műkezelést mutat, inkább valószinű, hogy 1530 és 1615 közt valamely ötvösmester-család foglalkozhatott ezen díszeszközök készitésével, s birván a formákat csak az illető megrendelők, arczképét kellett rá alkalmazni a vertműben. A mű alakzata oly szép és czélszerű — porzótartó kagylóktól és tolltartóktól körül vett téntatartó a közepén, — hogy eltekintve történeti s műérdekétől maig az iróasztal kiváló díszeül szolgálhat. A kis tárgyon is, ha már más nagyobb, dúsabb és drágább tárgyakon nem, volna mit szépet tanúlnia mai nyomoruságos ötvös-művészetünknek.

Történeti jellegű s egyszersmind műbecsű kisebb tárgyak:

Safir köves *püspöki* és *pecsétgyürű* bizanti császárnő arczképe intaglio vésetével aranyba foglalva, melyben S. (igillum) Alexandri Varadin. epi. olvasható. Kétségtelenül egyike legnevezetesebb e nemű régiségeinknek a mint a középkori e nemű királyi püspöki és főúri pecsét-gyürűkön a római és bizanti gemmák cameoi s intaglioi használatban voltak. Más: Lodomeri archiepiscopi.

II. Lajos király pecsétgyürüje aranyba foglalva a magyar czimerrel és Ludovici II. régis fölirattal. Fehérés sötét románczos abroncsa két fej alakzattal végződik.

Izabella királyné gyémánt gyűrűje, dús zománczozattal. Abroncsán Ysabella R. U. (ungariae) és S (sic) F (ata) V (olunt).

Az *Andrássy család* czímeres *pecsétgyűrűje*, nagy smaragd kővel és zománcz foglalattal.

II. Rákóczi Ferencz gyűrűje éremszerű arczképével.

E mellett még számosabb, határozatlanabb korú és művű gyűrű; közöttök egy az *Anjou liliommal*. Mindannyi gr. Andrássy Manó gyűjteménynyéből. Leírva s kiadva ábráikkal az Archaeologiai közlemények 2 kötetében, valamint Magyarországi régészeti emlékek II. kötetében is. Ugyanott az általa kiállított érembélyeg is Magyarország czímerével és M (oneta) Regis Ungariae fölirattal, metszetben s leírásával megjelent. — Hasonlón ezen gyűjteménynek az utóbbi munkában ismertetett tárgyai közül vannak kiállítva az itt következő, némileg históriai családi nevekkel s föliratokkal jelelt tárgyak:

Sz. J. állítólag *Szapolyai János* kezdőbetűkkel és 1529. évvel jelzett nagy *ezüst serleg*, hagyomány szerint a szepesi várból.

P. M. Erdődy Pál 1618 fölirattal aranyozott *ezüst serleg*.

Serleg ezüst s arany pikkelyekkel s közepén harczos buzogánynyal, fölirata: *Martinus Nagi Szigeti 1638. Pálffy grófok czímerével*, úgynevezett nautilus ezüstbe foglalt *kagyló-serleg* horgonyos Genius és Triton szoborkáival.

Apafy Miclos 1676 fölirattal, nagy aranyozott *ezüst serleg*.

»*Reg. Rákóczy György csináltatta 1600*« fölirattal nagy *ezüst serleg*.

Ezüst ostyatartó megaranyozva: R. V. A. K. S. N. A. J J. T. és *Valen. Kapusi*. Virtute duce Comite fortuna fölirattal. Dombormüvein műhelyben dolgozó kovács, fölötte gyűrűt tartó angyal.

Sugo Péter Anno 1681. fölirattal *kokusdió serleg*, czímerképe csőrében olajágat és galambot tartó kéz.

Aranyozott *ezüst serleg* vésművel és *Margaretha Barte de Nagi Tallia 1606.* fölirattal.

Három kis *ezüst kancsóból* álló csoportozat, melynek födélzetén az Andrássyak krasznahorkai vára van alakítva »O quam

bonum et jucundum bibere fratres in unum. Csináltatta *Andrássy Ferencz 1748* fölirattal.

Ezüst serleg koszorú Aesculap és *Balog László 1647.* vésettel

Aranyozott ezüst serleg, vésete: kígyó almával szájában és méhkas kalászszal. *Gregorius Bethlen, Toroczkai Mária 1685.*

Ezüst kis csupor vésett címere három nyilattartó kéz és fölirata *Serédi Sófia csináltatta 1704.*

Tányérok hatszegű alakuak ezüstből aranyozva címerekkel: kéz három nyilat tartva, és virág, melyen nyillal keresztül lőtt galamb ül. Fölirata: *Seredi Benedek, Ujlaki Borbála. A D. 1696.*

Ily érdekes *asztali készletek*, melyek különösen úti vagy tábori edényekül szolgáltak gróf Teleky Mihály és Sándor által kiállítva, hasonlón *többszögü az aranyozott ezüst tányérok dombor* művezettel, s nagy itczeszerű kupák és poharak, melyek úgylátszik, egymásba helyezhetők, részint czímerekkel is. Közöttök egyik Barcsai Béla tulajdona s egykor *Bárcsai Ákos* erdélyi fejedelemé: lombozatos kerettel és »Acha(tius) Bar(csai), de (i) G(ratia) Tr.(ansilvaniae) Par. Re. Hu. Do. et Si. Co. Hátul B. F.

Aranyzott *ezüst serleg* állitólag Teleky Mihályé a *Teleki és Vér czímerrel s 1670* fölirattal.

Érdekes sajátságos formája végett a *vederalakú ezüst bortartó*, csobolyónak nevezve, s görög aranyzott tetradrachmák berakatával díszítve. Kállay Béni tulajdona, a mellette elhelyezett több ezüst serleggel, rajtok *Bethlen* és *Rhédey* czímerek és 1612. évfölirat.

Ezüst billikom, Bethlen Gábor fejedelem *serlege.* Szájnyilása körül renaissance vésetben Jupiter, Juno s Minerva madarai a sas, hattyú és bagoly. Közepén más kéztől bevésve Bethlen czímer, fölötte *G*(abriel) *B*(ethlen) *1621.* Ipolyi Arnold tulajdona.

Ezüst aranykanna, állitólag *Rákóczi Györgyé.* Hasonlón *Rákóczi Ferencz* ezüst aranyzott akkori divatos articsóka alakú kelyhe 1648. És az onodi ref. egyháznak Rákócziaktól származó edényei.

Ezüst aranyzott pohár Zákán Istváné 1664. Hasonlón ily ivókehely Jankó István fölirással, sat.

Ezen nagyobbára hazai történeti jellegű, czímer- és névvésetekkel jelzett díszeszközök s edények mellett, jóval nagyobb még azok száma és műbecse, melyek ily jelleggel nem bírnak. Hazai történetünk és művészetünk szempontjából is azért kevésbbé értekesíthetők ugyan, mindamellett műbecsük, sőt egykettőn az előállítás és műmodor figyelmet érdemel az előbbi tekintetben is. Így magyar történeti szempontból is mindjárt föltünő a gróf Nákó által kiállított *aranyzott ezüstfedeles kupa*, melynek vert művezete kidomboruló *három magyar vitéznek nemzeti viseletü alakját* állitja elő. Hasonlón ugyanattól nevezetes a nagy aranyzott *ezüst tál* vertművezetű csataképpel. Közel jár némileg az Eszterházy féle nagy tálhoz a gr. Batthyányi Lajosné által kiállított s a jegyzékben keresztelő medenczének nevezett (lehet egykor annak is használt, de bizonyára nem arra készült) *ezüst s arany rendkívüli nagy tál*. Közepén a domború vertmű valami keleti regényes jelenetet ábrázolna Falke szerint, mint ez a franczia hasonló XVII—XVIII. századi műveken gyakori. Holott a jelenet a négy évszakot ábrázolja. De azért Falke franczia modora daczára is hajlandó azt ismertetésében[1]) a magyarországi ötvös-mesterségnek tulajdonitani, valamint a kiállításban látható több hasonló vertművü edényt és tálat, melyek domborművei nóturalistikus modorban utánzott nagyvirág és gyümölcs alakzatokat tüntetnek nagyobbára elő.

Finomabb idegen nürnbergi mű a József főherczeg által kiállított nagy aranyozott *ezüst kanna* renaissaince stylben, domborművekkel s a hozzá tartozó *nagy ezüst tál*, melynek domborművei az év négy szakát ábrázolják.

Más nagy *ezüst tál* aranyozva s belefoglalt régi érmekkel gr. Kornis Miklós tulajdona, valószinűleg olasz egyszerűbb mű. Ezen érmekkel diszitett és foglalt edények kétségtelenül Olaszországban keletkezhettek, hol hasonló régi érmek oly bőségben voltak, hogy díszitményül is használtathattak. Ámbár később a gyakori érem gyűjtemények által másutt is utánozhatókká lettek.

---

[1]) 1876. 117 s köv. sz. Beilage zur Wiener Abendpost.

A csigából készült *Argonauta-serleg* a szárát képező szerecsennel és talapján vertműben domborodó szerecsen alakokkal csínos bizar renaissance mű. Hasonlón gr. Kornis Miklós tulajdona. Ily bizar renaissance izlésű de szép *ezüst serleg ivószarv alakban* Neptunnal s tengeri istenekkel, Koncz Ferencz tulajdona.

A legszebbet, legnagyobbszerűbbet s legrégibbet ezen serlegek közül már a történeti előkelőbb emlékek közt, mint I. Mátyás királynak tulajdonított s 1475-ben a Lignitzi herczeg számára készült pokált említettük.

Ránk nézve magyar művészeti szempontból érdekesebb még ezeknél is a *remek erdélyi zománczművezetü* és gyengéden szép kisebb alakú *fedeles kehely*, gr. Mikó Imre tulajdona; hasonlón az erősebb *erdélyi zománcz művü fedeles kupa* Ipolyi A. tulajdona. *Edény* e kettőn kívül *erdélyi zománczczal* a kiállításon még csak két kisebb igen élénk színű kehelyke (Pecherl) látható, ha jól tudom B. Redl és Szitányi tulajdona. De van még egy ily szép szinezetű *zománczos ékszer szekrény* kiállítva Egger Samutól. Mindannyit hazai e nemű művészetünk során fogom még alább külön ismertetni.

Nagyobb számban vannak még a közönségesebb ezüst tálak (egy például *velenczei dózsék* fövegével) vert műben és hasonló kupák, melyek kevésbbé tünnek föl. — E mellett nagyobbszerű s műbecsű elefántcsont faragványú pokálok ezüstbe foglalva, hasonló szekrénykék, sőt egy régibb nyereg is, melyek részben renaissance izlésüek, de részben még régibb keltüek is, mint a szekrények közül egy és más s épen a burgundi mívű nyereg is (a szombathelyi múzeumból), mely a XV. századból látszik német minuscula fölirata szerint származni. Hasonlóit egyébiránt a nemzeti múzeumban is találjuk.

Még egykét tárgy, mint az egyszerű *ezüst szekrény* Károlyi czímerrel és *Károlyi Klára* 1712 fölírással, zárhatja be az egész sort, melyben nem lehetett szándékunk leírni a kiállítás lajstromát, ha nemcsak a nevezetesebb mű és történeti becsű tárgyakat kívántuk kiemelni.

A kiállított sajátlag úgy nevezhető *ékszerek*, nagyobbára a *magyar viselethez tartozó mentekötők-, övekből, gombházakból, boglárok- s forgótartókból* állanak vagy *női fejékek, diadémek, nyakdíszek* úgynevezett *kösöntyük*. Egyegy szelencze, óra, sak- és ostábla, karperecz és láncz az, mi ezen fölül még föltünhet. Történeti emlékű tárgy ezek között is kevés van. Egy állitólagos *Zápolya mentekötő 1565* év számmal és zománczos boglárral, azután az *Apaffy Mihálynak* tulajdonított *ostábla* ezüstből, sodrony zománczczal carneol s onix medaillonokkal; mindkettő br. Prónay Dezső tulajdona; vagy még a Bethlen, Tököli és Rákócziak névvel összekötött régi *zsebórák* mindaz, mit ezek közől mint történeti tárgyat említeni lehet.

Ezen ékszerek nagyobb s érdekesebb része azonban zománczczal lévén diszitve, ezen művészetünk tárgyalásánál legalkalmasabban lesznek e részben méltányolhatók.

Zománcz-művészetök teszi becsessé hasonlóan a gróf Zichy Ödön, Tisza Lajos és Csetvertinszky herczeg által kiállított *orosz csészéket, gyertyatartókat és indiai edényeket,* minélfogva szintén az előbbiek mellett vehetők majd alább ezek során tekintetbe.

III.

A képek és könyvek. Igen érdekes tanúlmányt szolgáltatnak még a kiállított történeti festmények és családi, nagyobbára szintén történeti nevezetességű férfiak és nők arczképei. Ha valaha sikerűlne mindazt, mit családi kastélyaink és lakaink, valamint köztermeink e nemben birnak összeállítani egy helyütt, nem kételkedünk, hogy még a hazai festészet történetére nézve is érdekes nehány ismeretlen adat kerűlne elő.

A mint azonban itt most összekerültek mondhatni, hogy az egész, még inkább mint a többi, csak a véletlennek köszönhető lévén, alig lehet ezek nyomán valami határozottabb szempontból kiindúlni ismertetésükben. Eredetileg ugyanis, a képek kiállítása nem is volt tervezve. De bármily gyarló és kevés az, a mi itt minden rendszer nélkül kiállítva látható, mégis jóval érdekesebb nemcsak a hazai viselet, hanem történeti és műtörténeti szem-

pontból is, mintsem hogy ismertetése egyszerűen mellőzhető volna.

Legrégibb lehetne talán *I. Mátyás* és *Beatrixnak* fehér márvány dombormívű, s azért legalkalmasabban ide sorolható ismeretes mellképe az ambrasi gyűjteményéből. Ámbár valószínű másrészt hogy e szép és remek domborművek korán sem egykoruak. A műismerő közelebb vizsgálva azokat, könnyen II. Rudolf korába helyezheti, midőn annak udvari művészei híres történeti alakok hasonló képei utánzásával foglalkoztak. Nem lévén egyébiránt kezem ügyében e domborművek provenientiaira szóló adatok, egyelőre nem akarom a fölvetett kérdést tovább vitatni.

Ezután legrégibb lehet *II. Lajos* királynak hasonlón az ambrasi gyűjteményből ismeretes *arczképe*, hosszas rá vonatkozó fölirattal is jelölve. Ámbár ezen is a Holbein-, sőt későbbi Amberger-féle arczfestészeti modor félreismerhetlen s alig tehető fel, hogy Lajos akár az egyiknek, akár a másiknak ülhetett volna. Valószínűleg ez is tehát csak később más arczképei után készült. Kétségtelen, hogy özvegye Mária királyné német-alföldi kormányzósága korában többször festette királyi férje képét ennek halála után. Nem ismerjük azt, melyet valószínűleg a híres német-alföldi mester Van Orley udvari festője által készíttetett, mint máshol ezt kimutatom. Hanem ismerjük még a brüsseli Gudula egyház ablaküveg festményein Lajosnak özvegye által életnagyságban festetett és szép magas alakot előtüntető képeit, melyek hasonlata távol áll ezen, a nevezett híres arczkép festők, Holbein és Amberger modoros arczkép-festészetét jellegző képtől. A viselet is nem magyar, hanem burgundi, német-alföldi, minőt azon kor fejedelmei, például Miksa és V. Károly császár képein látunk. De a hosszú fölirat is rajta csak azt tanúsítaná, hogy a király holta után emlékül készült a kép. Végzetes élete rövid éveit számítva mondja ugyanis: Haec Ludovici regis imago fuit. —

Mind korra, mint műbecsre nézve jóval távolabb áll e kettőtől is már a többi.

Érdekes *Thurzó Szaniszló* nádornak s neje *Czobor Erzsébet*nek, kiknek nem rég kiadott levelezésökből gyengéd s nemes viszonyát ismerjük, a halálos ágyon kiterítve levett életnagyságú

képe Árva-várából. Főuri családainkban ezen kegyeletes szokás bizonyos korban annyira divatozott, mint jelenleg, például a halott-mask levétele. Ismerek ily képtárakat, hol mint például az egykori Illyésházy-féle dubniczi, később Szarvára s részben már a nemzeti múzeumba is egyes darabjaiban jutott családi képtárban, még az elhalt csecsemős gyermekek is így kiterítve a halotti ágyon vétettek le. Benne nemcsak a családi, történeti arczképfestészet teljességét, hanem a legérdekesebb történeti viselet, a costume-képeket bírnók, úgy a korrajzi irodalom, mint a történeti festészet számára, ha még a fenlevőt megtartani, hozzá férhetővé tenni, s összegyűjteni képesek volnánk most az utolsó órában.

Leginkább ezen történet-festészeti és costume-viselet ismerete tekintetében érdekes a többi kiállított kép is. Ilyen a vezekényi csata óriási nagy képe, hg Eszterháziak tulajdona; hasonlón az e csatában elesett négy *Esterházynak* Gáspár-, László-, Ferencz- és Tamásnak életnagyságú képével. Másaik Bars-vármegye teremében Aranyos-Maróton is, melynek közelében van Vezekény, függenek. Művészi kivitelére, valamint a costumra nézve is érdekesebb *Nádasdy Julianna* életnagyságú szép képe.

Hazai festészet-történetünk legkitünőbb két műve itt a XVII.—XVIII. századi kitűnő arczképfestőnk *Mányoky* remekei: *Ráday Pálnak* (1677—1733) és nejének *Kajaly Klárának* arczképe. Gróf Ráday Gida tulajdona.

Egy másik híres hazai festőnktől *Kupeczkytől* remekül festve látható a *Rákócziak* (vagy Tökölyek?) egyike.

A *Kohároyaké* közül herczeg Kóburg által Sz.-Antalból küldve *Istvánnak* és *Jánosnak* képe, a mint gyászban halványan a fogságban ültek, oda festve vasbillencseik s erre vonatkozó latin verses fölirat, gyengébb, de érdekes történetfestészeti müvek. Ugyancsak *Istvánnak* a költőnek, kitől az előbbi versek is származnak, allegoriai képlete, a mint hálóba keríti a halál, látható aquarellben. Továbbá Koháry Farkas és neje Hochenberg grófnő, valamint *Koháry András* s az utolsó herczegnek csinos újabb arczképe.

Nevezetesebbek még *Báthory István*, *Keglevich Péter* bán és *Révay István* (1664) régibb festetű, s érdekesebb viseletű mell-

képei. Fájdalom átfestés által elrontva latható, részben a két Báthori, de különösen *Zrínyi Ilona* képe. Mindannyi b. Baldácsi sajátja. Míg Keglevich és Révay az illető családok tulajdona. Érdekesebbek még az *Andrássy* család egyik szent leánynak képe domokos apácza öltönyben és B.(eata) *Ozanna Virgo Andrassyana* O. s. Dominici obiit Mantuae 1505. Festum eius cum missa et officio celebratur 18-va junii«. *Kuriatovich* szerb fejedelem, *Zichy Imre* 1737, végre a *Rákócziak* arczképei, *II. Ferenczé* pastell festményben, gr. Erdődy Károlynéjé Ónódról, másik olajfestvényben, gr. Batthyányi Lajosné tulajdona. Ugyan annak más mellképe hg. Winditchgrätz tulajdonában, gondolom Sárospatakról. Ugyanattól egy más *Rákóczi* arczkép; s még egy *Rákóczinak ifjukori arczképe.*

Legnevezetesebb s valóban nagyszerű remek mű ezek közt a gr. Eszterházy Miklós által kiállított carton: *Leonardo da Vinci* híres párisi louvrei képének előrajza, mely Sz.-Annát a sz. szűzzel és kis Jézussal állítja elő. Szárnyas keretén a műre és szerzőjére vonatkozó fölirattal s közbe alkalmazott más kisebb, a sz. családot az előbbihez hasonlón előállító és Rafaelnak tulajdonított cartonnal vagy vázlattal; de mely már roszabbúl van fönntartva és nem vehető ki jól. — Hasonlón a leghíresebb művészek egyike *Michel Angelo* rajza után készült volna állítólag azon szép kis renaissance házi oltár féle kép, melyet Haynald érsek állított ki.

De mind ennél, még ama Vinci-féle elsőrendű remeknél is érdekesebb honi műtörténetünkre nézve azon XV-dik századi régi három kép, mely az egyházművek kiállításában a szepesi műkincsek közt látható. Ezek közűl a két első: *Madonna a kis Jézussal* angyalok közt, s a *Fájdalmas szüz* ugynevezett Pieta-kép, arany alapon a XV. századi késő gót ízlésű fesztészet modorában, s e nemben másod- vagy épen harmadrangú mű. De a mi páratlan becsüvé teszi, hogy velök egyik ekkori hazai festőnk nevét fönntartva birjuk; még pedig azon festőink egyikét, kik ez időtájt Szepesnek számos és nagyszerű szárny oltárai s egyházi falfestményei képeinek egy részét készithették. A képek egyikének, (a bold. szüzet előállítónak, mely poprádinak neveztetik a jegyzékben), keretén, mely hasonlón arany alapra préselt mintázattal készűlt, mint maga a festvény

aranyalapja, a következő nevezetes fölíratot találunk: *Nicolaus de Leuczia a. d. 1484 pinxit.* Tehát ezen *Löcsei Miklós* mester volt az egyik derék művész, ki 1484 körül festett az e kori élénk egyházi művészettel díszlő. Szepesben! Tőle származik mindjárt a másik leírt kép is. Csak hogy nevét a hazai műtörténet számára fölfedeztük! Ezen képei összehasonlitása nyomán most könnyű lesz még Szepesben s a vidéken többi műveit, sőt egész iskoláját is, mesterének és tanítványaink képeit, fölfedeznünk magyar műtörténetünk nagy vívmányaként és gyarapodásaul. Mert mindjárt például a harmadik kép, mely Sz.-István magy. királyt koronával s jogarral kezében mellképben állítja elő, még pedig régibb tempera festészetben, egy más és az előbbinél is sokkal jobb magyar festészeti iskola művének mutatkozik. E mellett egyházilag is correctebb, helyesebb, sőt valódi mintaszerű példányul szolgálhat Sz.-István királyunk képének előállitására.

Egy sor érdekes rézmetszet kiséri még e képeket. Nagyobbára Bubics Zsigmond apát e nemű gyűjteményéből való, közülök itt csak az érdekesebb magyar történeti arczképeket említjük meg: *Verancsics* érsek *Rota Mártontól. Klesel* bíbornok, *Tököly Imre, Zrínyi Miklós, Báthory Zsigmond, Rákóczi Ferencz, Kolonics, Forgách Zsigmond, Rákóczi György, Bocskay és Bethlen* részint ismeretlenebb, részint ismeretes arczképkiadásai. Nevezetes a *zobori* camalduli zárda aquarell képe is 1690-ből a nyitrai gym. tulajdona.

Könyvek. Nem kevésbbé becses azon kevés is, a mi érdekes kézirati vagy régi nyomatú és művészi kötetű könyvekben, hasonlón szintén, úgyszólván véletlenül beküldve az összeállításban összekerült. Ezek történeti és mű szempontjai kiemelésében is csak igen rövid leszek, irásközben arról értesülvén, hogy azok tüzetes leírása is közzé fog tétetni.

Itt van *Kinizsi Pálnak* nevezetes s eddig csak az irodalom s nyelvtörténet buvárok előtt ismeretes magyar imádságos kézirati codexe, gr. Festetich Tassilo keszthelyi könyvtárából.

Ide, soroljuk Magyarországnak a gr. Apponyi Sándor által kiállitott első eddig ismertes 1553-diki *térképét*, mely *Lázár Deák*, Bakács bíbornok titkára, fölvétele nyomán készült. Ennél

csak egy régibb, de csupán Erdélyi térképpel bírunk, melyet *Honterus* készített és Verancsics érsek tartott fönn, egy példányban, mert a többi megsemmisíttetett mint hiányos, a szerző által. A nemzeti muzeum ezen unikumát, csak minap ismertette Fabricius a magyar Académiában. Ezekhez járúlhat a Bubics apát gyűjteményéből kiállított hasonló *Csallóközy* térkép 1620-ból, *Pozsony, Győr, Komárom* és *Esztergom* külön képeivel.

Itt említhető föl *Báthory Istvánnak* lengyel királylyá történt megválasztásáról szóló okmány is, a lengyel választó országnagyok 67 egymás mellett lefüggő pecsétjével megerősítve, gr. Erdődy István tulajdona. Mellette *III. András* király nagy függő pecsétjének egyik szép példánya, mint az Praynál (Syntagma) kiadva látható.

Kisebb érdekűek a Pekry családnak a vörös bársony kötésre alkalmazott czímerével díszített kis imakönyv. Hasonlón Tököly család czímerével zöld bársonyba kötött imakönyv. Mindkettő az erdélyi muzeumé. Érdekesebbek *Selmeczbánya* városának régi bányajog codexei a XV. századból miniaturökkel. Míg a kötésen művészileg alakított ezüst végek- és sarkokkal van kiverve.

Még érdekesebbek ilyen sark és köldök-foglalatok az óriási nagyságú *győri antiphonalén;* rajtok a négy evangelista Sz.-László király s Boldogságos szűz mesterileg alakított dombormüvű képei, mig a nagy hártya-codexben az érdekes kezdőbetük miniatürjei váltakoznak. A győri egyház könyvtárának ezen nevezetes tárgya egyébiránt már ismételve ismertetve volt, ha jól emlékszem először a győri rég. és tört. füzetekben.

Ugyanonnét állíttatott ki több becses régi és történeti érdekű könyv példánya: a *budai corvina egyik hártyacodex* példánya: *Blondi Foroiul.* Roma instaurata Florentiae 1467. Mátyás király czímerével. *Petrus Lombardus* állítólag XIII. századi hártyacodex. Érdekesebbek *Perényi Fer.* a Mohácsnál elesett ifjú nagyváradi püspök s kitünő renaissance humanistaíró s tudós *misekönyve*, Budán 1498 kiadva hártyára nyomott szöveggel, de kézzel festett kezdőbetű miniatürekkel, később Oláh Miklós érseké s más történeti nevezetességű személyeké, mint föliratai szólnak. *Zápo-*

lya János könyvtárából való a fölirat szerint: *Sum Johannis electi Regis Hungariae: Rotterodami Erasmus* könyvének de Institutione principis 1516-diki baseli kiadása.

Báthory István lengyel királyé s általa rokonának Miklósnak küldetett, hogy őt talán mégtéritse, mint a fölirat értelme szól, *Socoloviusnak* Krakóban 1583-ban kiadott munkája: De verae et falsae ecclesiae discrimine. — *Báthory Zsigmond*, erdélyi fejedelem könyvtárából származnék ismét a fölirat szerint a *Thesaurus linguae latinae* 1576. baseli kiadása.

Napsagyi Dömötör előbb erdélyi, majd győri püspöknek, ki az erdélyi fejedelemnek ezen könyveit, valamint más egyházi műveket is hozott magával Győrbe, *misekönyve* újabb kötésben.

Ezeken kívül a zágrábi székesegyház állított ki nagy műbecsű *missalét*, melynek egész lapokat elfoglaló szép miniatur hártya-festményei váltva egy kitünő olasz renaissance és egy németalföldi, burgundi festő művei. Az elsőkön *Bakács bibornok* czímere van festve, míg az utóbbi jellegü képeken egy ismeretlenebb fél oroszlánt s fél csillagot mutató czímer látható. A legszebb e nemű késő hártyacodexek nagybecsű példánya. Érdekes innét egy missale magyar szentek fametszetű képeivel; s a *zágrábi akadémia* Corvin-codexe.

Hasonló jelleggel bír a gróf Apponyiak apponyi, előbb pozsonyi könyvtárából kiállitott *Ptolomaeus*-féle gyönyörü földtérképekkel festett hártyacodex s egy más hasonló *Helianus* példány, valamint XII. századi *Prudentius* codex és a burgundi csinos miniaturökkel diszitett imakönyv.

Újabban utólag érkezettek közül b. Jeszenákéktól van egy érdekes kötésü Luther biblia, Luthernek szinezett és a kötésbe vésett képével; mint hasonló akkori kötések példányai Lempertz-Heberle által a könyvkötés története czimü nagyszerü műve képtábláin láthatók. Ugyanonnét egy érdekes kézirat képekkel: Fran. Veneris doge követutasitásai. Egy más érdekes kötés préselt szép renaissance izlésü ábrákkal gróf Keglevich István gyüjteményéből Petrarca munkái borítékán látható. Más ezüst renaissance vertmüvü kötés a Csornai prépostság kis imakönyvén tünt föl.

IV.

Aránylag legtöbbet és műértékére nézve is, valamint történeti tekintetben hasonlíthatlanúl legbecsesebbet az egyházművészeti emlékek köréből találunk kiállítva. Ezek magok egyedül egész nagy termet töltenek be magas nagy szekrényekben. Itt a rendezés és a fölállítás is legjobb áttekintést enged. Azonfelül az *esztergomi*, *győri*, *beszterczebányai* és *szepesi* egyházi műkincsekről, ha nem is kimerítő s hibátlan, de részletes külön jegyzékek adattak ki, az illető egyháznagyok által; melyek a tájékozást is könnyítik, s melyekre azért itt a rövidebben érintettek mellett utalhatunk.

Ezen tárgyak azonban a szakférfiak előtt egyszersmind eddig legismertebbek is. E kincsek nagy mű és történeti becse, azok nyilvánossága és közhasználata, a liberalitas és könnyű hozzáférhetőség, melylyel azok eddig is a közismeretnek kínálkoztak, a szakférfiak által azok ismertetésére, sőt rajzaik s ábráik kiadására is fölhasználtattak. Már régebben és nagyobbára az illető szakközlönyök publicatióiban, rajzaik metszeteiben a külföldön is közzétéve, sok közülök hazai képeslapjaink és magyar régiségtani s egyházművészeti-, tan- s kézikönyveik kiadásába is átment, leírásban és képben megismertettetett. A nevezetesebb közül kevés azért az ismeretlen. E leírás csakis ezeket tárgyalhatja részletesebben. A kiadottaknál egyszerűn utalhatok azok bővebb és részletes leírásaira.

Legbővebben van képviselve az e tekintetben természetesen legdúsabb főegyházunk az *esztergomi*. S ennek is legbecsesebb tárgyai közt legrégibb s legnevezetesebb az *ereklye-*, s egyszersmind nyilván *könyvtábla*, (mise vagy evangeliom könyvtáblája), mind ilyenek a bizanti művészet által mintegy a VIII. század óta XII-dik századig készültek. Az ezüst, aranyozott s keretein vertművezettel domborított bizanti ízlésű alakzatok s ékítmények mellett, ritka páratlan díszét a *sejtes zománczozat* (emaile, cloisonné, Zellenschmeltz) képezi, melyben dús és gyönyörű színváltozattal s a leggondosabb kivitellel vannak a szentek ábrái kirakva. E nembeni műértékére és ritkaságára nézve egy maga

felér ezer más itt kiállított tárgygyal. Némileg hasonlót e zománcz műben csak a nemzeti muzeum nyitra-ivánkai koronalelete későbbi töredékei, s országunk szent koronájának e nemű részletei, de máris későbbi kevésbbé szigorú s pontos ily zománczművezettel képesek előmutatni. Nem ismerem mily adat vagy okmány alapján mondja az esztergomi műkincsek említett jegyzéki Kutassy érsek tulajdonának. Valószínű, hogy az a nevezettnek egyházi ékszerei sorában említtetik talán először tudomásunkra; de vélném csak úgy, mint az érsekség tulajdona. Mert bár ha nem egyike lesz ez azon nagyszerű kincseknek és műajándékoknak, melyekkel első királyaink vagy érsekeink az esztergomi egyházat megtisztelték. Részletes és műleírása már a szaktudós Bock acheni kanonoktól ábrájának képtáblájával együtt a Jahrbücher der Centralcomission für Baudenkmale s Magy. rég. emlékek kiadásában megjelent; elhagyva azért részletezését egyszerűn erre utalok.

Jóval újabb ennél, s maig is a keleti görögegyház műgyakorlatában divó tárgyra mutat a bizanti stylü három szárnyú egymásra hajlítható kis triptikon, festett szentek alakjaival. Rajta azonban különösen figyelmet érdemel a bizanti zománcz átmeneti kora és technikájára nézve a szentek fénykörének e nemű képzése. Alább ezt saját zománczművészetünk nyomán még e tekintetben mint közbenső tagot jelzem.

Régiségök mű s történeti becsök szerint sorban itt következnének a *koronázási eskükereszt*, a sz. *olajtartó szaruk*, melyeket már előbb ismertettem. Azután a király előtt vitetni szokott *apostoli kereszt*, részben de stylszerűn megújítva. Három *ereklyetartó* s úgy nevezett *béketábla* (tabula pacis, közöttök egy u.n. agnus dei) gyöngyházas aranyzott ezüstbe foglalt, részben drága kövekkel és gyöngyökkel diszített kisebb szelenczék a XV. századból. Egyikén sz. Katalin, másikon Mária halála, a harmadikon Ecce homo gyöngyházba vésett s domborún faragott művésetü ábráival. Hasonló nagyobb *ereklyetartó* kristályból csinos láda alakú szekrényt képezve; és egy más *kristály gömbalakú edény*, szárán és talapzatán pásztor és bárányok, fent virág s lomb ékitmények érczből és zománczozva, melyek e kristály edény dús s művészi foglalatát képezik. A csinos renaissance művü kristályedény egykor valószínüleg hasonló *ereklyetartó*, állitólag

királyaink koronázási felkenése alkalmával *olajtartó* gyanánt szolgált. — Gót izlésben készült későbbi dús művezetű főpásztori bot (pastorale, pedum), késő csúcsívű architektonikai alakzatokkal s drága kövekkel díszítve. Állítólag hasonlón *Kutassy* érseknek tulajdona. *Széchy Dénes bíbornok-primás kelyhe* (1440—1465) a család czímerével, gazdag s érdekes zománczozattal, melyet hasonlón alább felemlítek, mint további két itt kiállított dús gót kelyhet; ezek egyike az úgynevezett *szakolczai* dús zománczczal és drága kővel díszített, másik a volt *ó-budai* káptalané e nemű nagyszerű tárgy, architektonikai alakzatokkal, szobrocskákkal, sodronyművezetű zománczozattal díszítve. Ezekhez csatlakozik *Szelepchényi György* primás tiszta arany és drága kövekkel ékített *kelyhe*, valamint pontificalis állványos *keresztje* tiszta színaranyból (mintegy 200 körmöczi arany súlyú) számos zafir smaragd kővel és keleti gyöngyel díszítve s dús szép zománczczal borítva. Kitűnőbb ízlésű renaissance mű, mely a XVII. század másik felében készült vagy talán ekkor javíttatott. Az elősorolt tárgyak nagyobbára, talán egyet vagy kettőt kivéve, máris képben s leírásban Bock és mások által kiadva, hazai irodalmunkban is ismertettek, mint a Magyar Sionban innét kézikönyveikben Czobor, Blumenhueber s mások által, valamint képes lapjainkban is. Legújabban pedig Henszlmann által magyarországi r. emlékek II. 2. részében ismételve kiadattak a Magy. Akademia által.

Ezen sort kiegészíti még egy érdekes kisebb gót alakzatú *szentségmutató;* a ritka nagyságú *Baráti-félekristálykereszt,* ezüstaranyzott feszülettel s foglalással s nagy almantin kövekkel díszítve, valamint a szép renaissance vert dombormívű s kövekkel ékített *bor- és vízampullák* tálczával és hasonló kehely, melylyel együtt Pázmányé lettek volna, de a jegyzék által hibásan tulajdoníttatnak főherczeg Károly Ambrus primásnak. Hasonlón renaissance stylben készült ötvös művek: *kis házi oltárok ezüstben* domborított *vert művezetű* képekkel, közülök egyik *Pázmány Péter házi oltára.* Dús ékszerek sorába tartoznak a történetileg is emlékezetes püspöki mellkeresztek. Mint *Pázmány Péter* nagy mellkeresztje gyémánt, rubin és smaragd kövekkel, gyöngyökkel és zománczczal kirakva. Még érdekesebb *Telegdi kalocsai* érseké, dús és szép renais-

sance zománcza miatt, melyre a gyémánt nagy táblakövek illesztvék. A többi, *Lósy*, *Pázmány* prímások, *Böjte* kanonok, s mások hasonló kereszt és gyűrű ékszere; s ezeken kívül még egy óriási pontificalis gyűrű, minők a vatikáni stb. múzeumokban és kiállításunkban is még egy, láthatók; állítólag a velenczei dózsék tenger eljegyzési gyűrűjének is nevezve, de valószínűbb, hódolati ceremonialis kézcsók gyűrűk.

Érdekesebbek még egyházi hasonló ötvös müveink szempontjából különösen honi provenientiajoknál fogva a *szepesi egyházmegye* által kiállított számos kehely, kereszt, szentségtartó, melyek, a mint jelenleg is több kis helység s apró városka sajátai, úgy föliratai szerint is nagyobbára a *szepesi ötvös műipar* készítményeinek tekinthetők.

Eziránt nemcsak a kiállított tárgyak, hanem a műkincsek kiadott jegyzéke is érdekesen tájékoznak. E szerint a száznál több hasonló kehely, ötvennél több szentségtartó érczöntetü keresztelőkut s ehhez épen oly nagy számu szekrényoltár, festvény és faragvány, műszövetü s himzésü mise-öltöny és száznál is több román- s gót-épitészeti izlésü templom, melyekben mindezen érdekes tárgyak foglaltatnak, — áll hátterében az itt kiállított mintegy 30 darab műtárgyuak, mely a sok közül csak mintegy mutatóúl került ide.

A nagy szám mellett érdekes még a műkorszakokra nézve is, hogy mindannyi nagyobbára a késő gótizlés korából a XV-ik századból és a XVI-ik elejéről való. A román izlés előbbi korában tehát még keveset termelt volna hazánk ezen iparos vidéke is; vagy, miután több érdekes román épitészeti müve maradt fönn e korszakból is, csak a gótizlési kor nagy termelése nyomta el s beolvasztotta amaz előbbi műkort itt is, mint másutt. De a későbbi renaissance sem termelhetett valami kitünőt, mert e korból sem birunk nevezetesebb vagy bővebb műemlékeket. Bizonyos tehát csak annyi, hogy a gótizlés korában kiválón élénk virágzásnak örvendett itt a magasabb stylszerü műipar. Mert a sok közül kiállított kevés példány mellett, még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a létezők is amúgy titokban rejtegetve, befalazva kerülték el mint érdekesebb művé-

szetű s gondosan őrzött tárgyak, az ellenség s az ország által elkobzott- s elrablott többinek sorsát. Mindezt összefogva vagyunk csak képesek teljesen méltányolni a kiállított szepesi érdekes emlékeket, mint a hazai e nemű virágzó s nagyszerű műipar példányait és tanúságát.

Ilyenek a *felkai szentségtartó*, egyike azon nagy magasságú gót-tornyos csúcsíves alakzatoknak, melyeknek nem egy szép példányát találjuk a kiállításban. Arhhitektonikai alakzata, a torony támpillérek, mennyezet, fülkék, keresztrózsák és vízhányók mellett, még nyulánk szoborkákkal torzfőkkel, dús lombozattal van ékesítve.

Az iglói szentségtartón hármas tornyú szokott architektonikai alkotása már a gótizlés hanyatlását mutatja, ámbár a technica a részletekben kitünő szorgalmat s pontosságot tanúsít. A görbített lehanyatló tornyok mellett a virághlombékítmények valóban gyönyörűek. Amazoknak mű kora a góthikával hanyatlóban, emezeké az előtörő renaissanceval, már épen fölkelőben volt. Ennek magassága is még az előbbinél jóval nagyobb 117 centimet.

A *felső* s *alsó lapsi*, a *kis lormniczi szentségmutatók* s a *malduri ereklyetartó* kisebb mérvű, de mindannyi érdekes művek a gótizlésű ötvös művészet ezen legkifejlettebb tárgyában, szép tervezeteik s eltérőbb sajátságos műformáik, valamint egyszerűbb alakzatuk s mérveik által kötik le a figyelmet, tanúskodva a tervezet és kivitel dús változatosságáról; valamint egyszerűségök s izletes alakjuk által méltó utánzásúl kínálkozva a mai e nemű gyakorlatnak.

Sok szépet nyujtanak itt a *keresztek* is, meglehetős változatosságban. Az *iglói nagy kereszt* előbbi szentségtartójáról ugyanazon mester nemes műve. Magassága hasonlón ritka, mintegy 70 ctiméter. Rajta sulyát, (41 márka) árát (92 forint), és korát is 1520 évet bevésve találjuk. A *kisebb kereszt* még ennél is jóval kitűnőbb ritka példány és mű a korábbi korból a XIV—XV-dik századból. Átlátszó gyönyörű zománcza alatt, mely fájdalom nagyobb részt letöredezett van bevésve a szent képek rajza, melyeket a rá borított zománcz színezve tüntet elő. Készítésére a külföldi limogei és kölni műgyakorlat hasonló műveivel vetekedik;

míg a bevésett »*nova villa iglo*« fölirat azt tanúsíthatná, hogy hazai, iglói ipar és kiváló mester műve, s hogy tehát e nemű mesterségünk is a külföld hasonlójával vetélkedett volna.

A *belai kereszt* is nemcsak a nagyobb és kitünőbb ötvösművészeti alkotásokhoz tartozik, hanem hasonló ily nevezetesebb hazai műbélyegét viselheti magán föliratával: *Xtoforus* (Christophorus) *plebanus de Bela*, sulyát és készítése évét (1518) jelezve, Míg a *körtvélyesi kereszt* az iglói szentségtartó mesterére mutat. Ezeknél régibb, kisebb, de jelentéktelenebb mű is az *odorini kereszt*.

De míg e szentségtartók és keresztek nagy mérveik, szép és változatos alakításuk mellett is bizonyos mérsékeltebb egyszerűbb s azonos műgyakorlat műveinek mutatkoznak; addig ellenkezőleg a kiállított kelyhek közt nehány fényesebb, dúsabb s pazarabb zománcz- és sodrony művezettel s ékítményeik által tűnnek föl mintha inkább már importált s nem szepesi művek volnának, melyek előbbi jellegétől eltérőbbek. Egyetlen mindjárt a maga nemében a *poprádi* áttört és vertmívű az egyház védszentjétől úgynevezett *Sz.-Egyed kehely*; melynek gyönyörű lombozattal áttört talapzatán, mesteri vertműben Sz.-Egyed legendájának vadászata ábrázoltatik: a vadászok, szarvasok és ebek alakjaiban. Míg kupája a régibb sodrony zománczczal van díszítve. Rajta régi s újabb máris némileg a renaissanceba átmenentő egyházi művészeti érzék szépen egyesülve, mint valódi remekben tükröződik. Kétségtelenül elsőrendű s a művészeti akkori ízlés s fejlődés, valamint a régi hazai zománcz technika ismeretével bíró magyarországi művész remeke. Régibb a *körtvélyesi ciborium* XIV. századi gyengébb karczművésettel, a kinszenvedés és szentek képeivel; míg a *toporczi* hasonlón kora gót kis kehely, máris inkább a szepesi műjelleggel bír.

Fényesebb és dúsabb nagyobbszerű alakítások a *szepesi székesegyházi kelyhek*: egyik a *Pethő Márton* püspök által ajándékozott, zománcz alapon, magosan emelkedő áttört mívű lombozattal. Egy *más* XV. századi sodrony-zománczczal díszítve egyike e nemű nevezetesebb példányainknak. Hasonlón két másik vésetekkel és sodrony-zománczczal díszítve. Végre egy tisztán

filigrán gazdag sodrony-művészetű, de ezekre sodrony-zománczos érdekes művezetőknél fogva alább visszatérek.

A *győri székesegyházi* műkincsek kiállításában is a *németjárfalvi*, régibb leírásaiból s képe kiadásából (Rómertól a Győri rég. és tört. füzetekben és Henszlmanntól f. i. helyén) ismert késő gót szentségtartó s emellett ugyanazon szekrényben kiállított s hasonlón már többször kiadott (Rómer által Pozsony leírásában és Henszlmanntól f. i. helyen ábrával) pozsonyi az e nemű legnagyobb s egyszersmind legszabatosabb példányok közé tartozik. Az utóbbi mellett áll Pfeffer ismeretes pesti érdekes gyüjteményéből egy nagy kereszt bizanti ízlésben, domború zománczczal (champ levé), mint ezek a középkorban Bizanttól kezdve Límogeban s több helyütt a XII. századig, körülbelül készültek. Érdekes szép és jól fentartott példány e nemben.

A győri székesegyházi tárgyak közt látható a *halászi egyház* egyszerű gótmívű toronyalaku *ciboriuma;* szentek karczoltvésetű képeivel korábbi XV. századi mű. Hasonlón egy gömbalakú, majdnem román vagy renaissance ízlésű formában képezett *ciborium*; a gömbalakú kupa fölött gyarlóbb mívű toronyarchitektura emelkedik, melynek ablakformái is inkább átmeneti félkörív, mintsem gót csúcsív-alakítást mutatnak. Alján szent alakok karczművésetei mutatkoznak. A *boldogasszonyi zárda* tulajdona. Ugyanazé egy állítólag késő gótkori s I. Mátyás korabéli *áldozó pohár* (?). De mely sajátlag épen semmi határozott műjeleggel sem bír. Ezek közé tartozik a gótmívű, *áldozó szelencze* rézből, rovátkos peremmel és keresztrózsával tetején. A *kismártoni egyházé*. Ugyanezen egyházé egy más gótmívű nagyobb öblű s tölcséralakú kupáju *áldozó kehely* a XV. századból, roncsolt zománcz nyomaival s az osti nemzettség Kinizsi vagy Ostfi ágának bagolykaromféle czimerével.

A *kelyhek* közül a *győri székesegyházé* sodrony-zománczos, élénk színezetű, talán részben restaurált, szép kiemelkedő virágokkal egyike szebb e nemű példányainknak. Más hasonlón gótmívű *kehely*, több majuskula kezdő betűvel s ostáblaszerű paizs fölött alkalmazott holló czímere által érdekes.

A későbbi *filigrán reczeműivezet* és a hanyatló egyházi művészet nevezetes ízléstelen példányai a gr. Zichy püspöknek tulajdoni-

tott és porczellán zománczba festett czímerével jelzett múlt századi kehely és főpásztorbot.

Csupán curiosumok az állítólagos *pestis kanálkák*, melyek áldoztatásúl szolgáltak volna az 1710-diki pestis alkalmával. A *soproni Sz.-Mihály egyház* tulajdonai.

Jobb művek még Draskovich bíbornok s püspök sz. olajkorsócskái a XIV. századból. De nevezetesebbek a *sz. olajszaruk*, melyek hasonlók az elől leírt esztergamiakhoz; csakhogy sokkal kisebbek s egyszerűbbek, most legalább, miután a győri műtárgyak külön kiadott jegyzéke szerint, díszes góthkori foglalványaiktól a franczia háborúk idejében a hadisarcz lefizetésére megfosztattak. Ezek is már a XV-ik században használtattak Vethési Albert veszprémi püspök idejében 1457-ben. A mostani püspököt Zalka Jánost illeti az érdem, hogy azokat fölismerve újra helyreállíttatva eredeti rendeltetésüknek visszaadta.

Legnevezetesebb és maga nemében egyetlen példány az itt kiállított *oltárkö* (úgynevezett portatile). Gyönyörű verde antico márványtábla, keretét áttörtmű gyanánt gót majuskula betűk, szegélyek közé foglalva képezik »*Agnus Dei qui tollis peccata mundi*« fölirattal. Sarkain pedig rézlemezben a négy evangelista jelvies állatképleti ábráik vannak hasonló vertműben alkalmazva. A műírás jellege XVI. századra utal. A *kéthelyi egyház* sajátja. Ugyanitt a *szombathelyi* muzeumból van kiállítva még egy érdekes késő gótmívű *kehely*; gömbjén csinos gót architecturai alakzattal, talapzatán egyszerű karczműben vésett alakok s korát s donatorát jelző gót minuskula fölirat: *Herr Wolfgang Heidèn hat lasssèn machen* sat. *1486.*

A *beszterczebányai* püspök által kiállított tárgyak közt is megyéjének hasonló elsőrangó egyházművészeti ötvös munkái igénylik a figyelmet. Ilyen a két páratlan nagyságú 120 centimeter magas ezüst s aranyozott *szentségmutató*. Az egyik a *bajmóczi* egyházé; hasonlón hármas tornyú architektonikai alakzattal. Rajta a késő gót tisztább formák s az ujabb múltszázadi barock pótlások s ragasztékok daczára, érdekesek a szépen alakított szent szoborkák, melyek maguk nemében ily másodrangú alkalmazásban itt páratlan szép művészi kivitelűek. Az erede-

tileg öt ily szoborka közül már csak három maradt meg, a két hiányzót csunya újabb barock képzés akarja pótolni.

Sokkal gyengébb bár szép és ízletes mű a másik, a *privigyei szentségmutató*. A gótizlés későbbi ágasbogas korszakából, ennek kevésbbé rendszeres alakításaival és közönséges rosszabb művű szoborkákkal. Rendkívüli, az előbbihez hasonló magassága mellett azonban meglep szép könnyű s karcsú arányaival.

Még érdekesebbek itt két kehely. Egyik a *bars* sz. kereszti püspöki székhely egyházaé, másik a *beszterczebányai váregyházé*. Az előbbi a legérdekesebb e nemű magyar sodronyzománcz művek egyik nevezetes példánya, melyhez foghatót ezen művezet egyik első nemére nézve csak keveset, a kiállításban pedig egyetlen egyet sem ismerünk. A másik, ellenben már a későbbi dúsabb sodronyos-zománcz alakítást tünteti elő, mely ismét e nemben egy egész sor kezdetén áll. De erről ötvös- és zománcz-művészetünket tárgyalva szólok.

Legrégiebbnek mutatkozik egy kis, a *püspök gyüjteményében* levő *román korszaki közönséges alakú kehely*, azután a *hajniki egyház* tölcséres kupáju kelyhe a korábbi gót ízlés műve, míg ugyan oda való másik későbbi, s áttört művezetet mutat zománcz fölött. Az *ürvölgyi kehely* is későbbi gót architektonikai alakítással, szoborkákkal és vertművezetű talapzattal egyike lehet ezen ízlés legkésőbbi XVI. sz. műveinek. Rajta az öntött gót architekturai alakok és szoborkák e nemű késő technikája jól észlelhető, s évszámmal is adatolva található (1574), a mint ez az újabb vertművezettel alakított virágékitmények mellett is az ötvösipar gyakorlatban még mindig fenntartotta magát: s e tekintetben ezen műveink történeti chronologiájára nézve érdekes példány.

Régibb s egyetlen itt a maga nemében, sőt talán az egész országban a nemzeti muzeum egyetlen példányát kivéve, a *házalakú ereklyetartó*, bizanti-román ízlésben, alakzatokkal és zománczczal boritva, mint ilyenek az egész bizanti s román korszakon át Konstantinápolytól Limoge-ig az egyházi művészet főbb helyein készültek s mintegy a XII-dik század végeig divatoztak. Ipolyi gyüjteményéből. Hasonlón egy régibb bizanti *vérjaspis kamea* az áldó Megváltót állitva elő, de újabb püspöki gyürübe

foglalva; valamint egy XV. századi *triptikon*, toskánai iskola festéssel, képez régibb műtárgyat. Nevezetesebb még *két oltárkereszt*. Az egyik *Beszterczebánya városé*, közönségesebb mű, de ritkább naturalistikus fölfogással, a mennyire a kereszt ágasbogas fát képez a késő gót izlésben. Talpán már újabb szép cardus virágalakítások, s itt-ott mintegy zöld leveleket képezve a végrészleteken sodronyos zöld zománcz töredékei láthatók. A másik *kereszt a beszterczebányai székesegyházé*. Hasonlón késő gót de izletes mű. Vertművezete gömbjén és szélein szép evangelistai alakokat és egy finoman dolgozott álcza-(mask) és virágfüzért mutat. Érdekes példányok a hanyatló késő gót és kezdődő renaissance mű korszakok jelzésére. Későbbi egyházművészeti tárgy a már egészen XVII. századi renaissance *ampullák* (mise borkannák) készlete vertművü domború s aranyzott ezüst tálczával s a kristály-kannák hasonló foglalatával; valamint egy püspöki *mellkereszt* és *gyürü* a magyar ékszerek XVII. századi türkisköves (s ezek között itt egy régi kamea angyalfővel) díszítésével. Állitólag a múlt században a szentség hírében megholt *Ipolyi Gáspár* esztergami kanonoknak tulajdoníttatván, némileg történeti érdekkel is bírna. Kisebb becsü egy más ily zománczos püspöki mellkereszt, az e nemü porczellán zománcz művezet legkésőbbi XVII. századi korából, hasonlón számos apróbb kövekkel foglalva. Régibb két bizanti és román izlésben készült feszület. Mindannyi Ipolyi gyüjteményének sajátja.

A többi, Ipolyi püspök által itt kiállított egyházművészeti készlet, csupán a régi egyházi müizlések újabb utánzata. Így látunk egész sor *oltárkeresztet, kelyhet, gyertyatartót*, sőt *könyvtáblákat, mellkereszteket, főpásztori botot, süveget, miseruhákat* kezdve a bizanti és román müizlésen át egész a gót idomú művészet végeig, ezek egyes példányaiban művészeti korrendben összeállítva; világos tanúságúl, például s ösztönzésül, mennyivel művésziebbek, izletesebb s díszesebbek voltak e tárgyak azon mai hason neműeknél, melyeket jelenleg az egyházi izlés teljes hanyatlásával, a kontárság és izetlenség becsempészett az egyházba.

Sokkal dúsabb, az mit e tekintetben újabb utánzott néhány kiváló példányban a *bíbornok primás* kiállított. Az újabb alak-

zatú arany és számtalan drágakővel díszített *szentségmutató* mellett, stylszerűebbek egy *kehely*, a királyok *koronázási* fölkenésére készíttetett arany s drágaköves *sz. olajtartó*, *csengetyű* és a *püspöki* (buggia) *kézi gyertyatartó*, utóbbiak érczből, román izlésben, és a *misekönyvtábla*, mindannyi *Lippert építész* művészi tervezetei szerint készítve. Valamint ugyanattól van *Ipolyi püspöknek* hasonlón román izlésü *püspöki botja*. Míg ugyanannak XII. századi *püspöksüvege* s koragót mesteri művésetü *ereklyés* ily püspöki *mell-keresztje*, az evangelisták jelképeivel, zománcz alapon Bock tervezete szerint, *Vasters* acheni híres műhelyéből került ki; a többi előbb említett *gyertya- és sz. olajtartó*, *kehely*, *könyvtábla* stb., részint *Rusand Poussielgue* párisi, részint *Haas* és *Brix-Anders* bécsi műhelyeiből.

Igen érdekesek ez irányban *Zalka győri püspök* újabb készletei és restauratiói is, hasonlón *Brix-Anders* bécsi műhelyéből, mint győri székesegyház tárgyai jegyzéke közli, ilyek a sz. olajtartó-szaruk, egy missale kötése. — Egyházi izlésünk ezen jobbra fordultának szerencsés kezdeményeit, mindenesetre kiemelendőnek tartjuk itt, s annak a kiállításon okulásul s utánozásul való bemutatását csak helyeselhetjük, midőn régi egyházi művészeink tünk nagyszerű s mesteri emlékei mellett, annak újabb hanyatláskora példányait is kiállítva látjuk. Az összehasonlítás talán képes lesz az eddig még uralkodó apathiát fölébreszteni; mert a latin mondat szerint: ignoti nulla cupido, és ars non habet osorem nisi ignorantem!

Az esztergomi primás, a győri, beszterczebányai és szepesi püspökök ezen collectiv műkincsei összetes kiállítása mellett, melyeknek részletes külön jegyzékei feleslegessé teszik az itteni további bővebb részletezést; még néhány érdekes egyházi hasonló ötvös műtárgy került a kiállításba egyesektől és egyházi testületektől. Ezek közt egykét kisebb vegyes műkeresztek, csatok stb. a *kegyesrendiektől*; de értékesebb egyházi tárgyakkal is még a *ferenczieki* pozsonyi egyházi kincstára tüntette ki magát. Nevezetes ezek közt s egyetlen itt a maga nemében, valamint hazánkban is talán csak kevés lesz még található hasonló gótművezetű tornyos s ablakos alakzatu *temény-füstölő*. Kissé durva ugyan, de érdekes ezüst áttört mű. — Érdekesebb még innét három *kehely*. Egyik a *Telegdy*

érsek czímerével és 1629. év későbbi föliratával filigrán és zománczos; másik tiszta arany, kisebb alaku, újabb ily zománczos igen izletes mű. Egy harmadik kitünő régibb zománcz művel. Ezek, valamint a pozsonyi *káptalan* által kiállitott újabb XV· századi tisztán filigrán és más régibb, de megújitott translucid zománczos képekkel, valamint szobrokkal és gót architecturával diszitett nagy *kelyhét*, még lejebb ezen tárgyak során osztályozom. Tudomásunkra az utóbbi helyütt még számosabb ily régi műbecsü kehely létez.

Több szép zománczos egyházmű tárgyat például régibb *bizanti zománczos lapot* trónoló Krisztussal, újabb limogei átlátszó *zománczos képet, szentelt viztartót* stb., találunk ezek mellett *gr. Migazzi Vilmos*-nak értékes gyüjteményéből. Egy más áttört későbbi művü *kelyhet s misebor kannákat gróf Andrássy Manó* gyüjteménye tárgyai közt; s ő felsége a királynétől egy régi triptikon újabb imitatióját kiállitva. Újabb, részben barrock művek a *zbori szentségtartó* és *kehely Kapy László* czímerével 1622; s más *b. Redl* Bélától.

Művészi becsére s mint történeti emlék is nevezetes még itt egy *diptikon*, aranyzott s ezüstözött rézbe a düreri iskola modorában vésett képek, egyik a napkeleti bölcsek imádását, másik a keresztlevételt ábrázolva. A félig kivakart czimer és a keretbe befoglalt *Uriel praepositus de Thurócz natus Joais de Majthe*, — a történelmileg is hires *Majthényi Uriel* utolsó premontrei prépostot jelöli, ki e ritka becses művet készittette, s kinek más monumentalis egyházművészeti tevékenysége is ismeretes.[1])

Más ércz *vertművü domború szent jelenetek* alakitását *elötünte'ő* későbbi korú *képtáblák* láthatók még a kiállitásban néhány példányban, nevezetesen az esztergomi egyházi kincsek gr Andrássy Manó stb. gyüjteményei közt.

Még több *egyházi* és *szenttárgyu* faragvány látható *elefánt csontból*. Nagy feszületek sat. az *esztergomi*, győri gr. *Migazzi* s mások gyüjteményéből, részint régibb tárgyak is, s állitólagos tulajdonosaik történeti nevével is jelölve. De ez nagyobbára mind részint újabb, részint határozatlanabb jellegü mű. Mind-

[1]) Lásd Schematismus Historicus Neosoliensis 79.

annyit régisége- s műértékére nézve hasonlíthatlanúl felülmulja a *zágrábi székesegyháznak* gyönyörű bizanti-román korszaki ily ivorcsont domborművű *könyv-* vagy *ereklyetáblája*, későbbi de értékes vertművű medaillónokkal keretén. Az értékes mű már hasonlón képben és leirásban régebben kiadva megjelent elóször a bécsi Centralis Comissio folyóiratában; hol az értéke szerint minden tekintetben tárgyaltatott.

Ezek során említhető a pozsonyi muzeum ritka érdekes hasonlón csont faragványu függőcsillárja vagy lámpása. Rozmár állatfőszarvakkal s'sz. Katalinnak vöröses szinü borostyánkőből faragott szobrával alakítva, alján rézkeretében gót minuskulával bevésve S. Catharina ora pro nobis. Nevezetes gót kori egyházi vagy valamely testületházi lámpás ritka példánya.

Mellőzve a többi kevésbbé régi, ritka vagy csak kevésbbé feltünőbb műtárgyat még az *egyházi öltönyök* sorát kell röviden érintenem.

A szent László-féle és a másik bizanti elöbb emlitett ruhákat kivéve, a többi nagyobbára későbbi gót korszaki mű, s ez is mindannyi régi eredeti formájából újabb kiszabások által át van alakítva. De azért a nevezett műkőr mindennemű dús szövetei, valamint hímzései szép és számos példányokban vannak különösen a misemondó ruhákban kiállítva. Nem lehet sem ezek szövetei, sem hímzetei számos nemeinek és technikájának műtörténeti ismertetésébe itt ereszkedem. Annál kevésbbé, mert a kiállított példányok mind erre nem is szolgáltatnak mint mondám teljes sorozatot. Az illető püspöki kiállítási jegyzékek úgy is részletes leirásban ismertetik, s a legnevezetesebb példányok már, mint az esztergomiak sat. a bécsi világkiállításon levén ennek régiség- és műtárgyai leirásában műtörténeti méltánylásban is részesültek.[1]) Itt elég röviden utalni az egyes nevezetesebb tárgyakra. Legnevezetesebbek kétségtelenül az esztergami egyház nagyszerü dísz misemondó ruhái. Több példány s ez is még csak mutatvány a többiből. Drága, arany s ezüst, bársony és selyem nagy virággal átszött brokát-kelmék, melyek közepén a kereszt dús és kitűnő hímzést mutat. Nehányon a szentek alakjai,

[1]) Lásd Hens Imann f. id munkáját is Magyorsz. rég. emlékek.

az architektonikai motivumok, tornyos csúcsíves mennyezetek és oszlopzatok, melyek közt s alatt a szentek képei állanak valóságos szobrok és domborművekként domborodnak ki a háttérből. E mellett nagyobbára még keleti drága gyöngygyel vannak egész alakok s részletek kivarrva. Mind ez a nagyszerűség s gazdagság, de egyszersmind a túlterheltség és nehézkesség jellegével bír s inkább látványos mint díszül is használható példánykép tűn föl. Több szépség és kellemmel s hogy úgy mondjam viselhetőséggel kinálkoznak e kevésbbé túl halmozott és domború hímzésü egyéb miseruhák, minőket az esztergomiak mellett meglehetősen nagy számban látunk még kiállitva Szepesből, nehány darabot, Zágrábból, egyet Győrből (ez Mátyás király czimerével, de melyet a czimer laciniai alakitása jóval újabb korúnak tanúsit), ketőtt Ipolyi püspök gyűjteményéből. Rajtok a régi dús kelmék érdekes szövetei és mintái mellett, a hímzés minden nemeit találjuk. Némelyek már erősebb szoborszerű (hauterelief) domborítással, a magas dombormű jellegével birnak. A legremekebb rajzú ilyen mű a *köszegi casula* dombor alakjaival, azután a *zágrábiak* és *szepesiek* közül nehány. Az egyszerűbb hímzetüeken legalább egyes részletek, például az arany- s ezüsttel himzett dús göndör hajfürtök domborodnak ki, mint Ipolyi régi casuláin.

Igen érdekes nehány példány van kiállitva a régibb XV. századi *püspöküvegek* közöl is. Mert ezen századiaknak mutatja mindannyit formája. Ámbár a hímzett ékítménymustrák máris határozottan kifejlett renaissance koriak. Mindannyinál a történeti jelelés is későbbi. A legérdekesebb a győri: Bornemisza Pál püspök infuloja 1550-ben [1]) s az esztergomi koronázási s állitólag Pázmány-féle infula; neveik csak a későbbi birtokosok korát jelölhetik. Egészen megujitott a Gosztonyi-féle 1525-ből. Mindannyi drágakő és gyöngymű, és bizonyára inkább ennek, mintsem jobb régi formájuknak köszönheti hogy fennmaradt.

E mellett még nehány újabb s régibb *fehérszövet színes hímezése* is beküldetett, mint az esztergomi brüsseli csipkék mellett régibb nyilván magyar hímzéseket is találunk, például a közepén

[1]) Többször ki van már adva képe az előbb említett egyházművészeti munkákban.

Sz. Máriával kivarrt oltár- vagy kehely-kendő. Mű és történeti tekintetben kétségtelenül a legnevezetesebb e nemben azon, gondolnám oltártakaró vagy antipendium-féle fehér lepedő, mely gr. Bánffy név alatt állíttatott ki; rajta a fölirat s a többrét tekeredző kigyó czímer a Garákra mutat, tehát XV. századi mű volna. Újabb jelzés is *Gara Mária művének és Bánffy Lőrincz oltárterítőjének* nevezi. A hímzési minta: stylizált fák s virágok akár bizanti műjellegüvé tehetik. Olyan az mint azon kétségtelen régi bizanti középkori hímzési alakzatok, melyek maig különösen szláv népünk ágy- s asztal-terítőin is láthatók jelenleg is ennek hímzeteiben folyton gyakorlatban vannak. Érdekes egy gobelin szerű szövet is, bibliai jelenetekkel Bubics apáttól kiállítva, beszőtt 1604 évszámmal. Későbbi, de szép mű e nemben. Ellenben teljes hanyatlást s izetlenséget tanúsít hasonló későbbi casula a kalocsai székesegyházból. Gyarlóbb izlésű, ha dús művek is az újabb koronázási casulák. — Egy két *újabb stylszerű* ily *hímzett egyházi öltönyt*, mint a régibb és egyháziasabb minták utánzását s fölélesztését találunk kiállítva a bíbornok primás és Ipolyi püspök által. Az utóbbi érdekes mint hazai mű is. Inkább dús Zalka püspök hasonló újabb olasz renaissance-mű egyházi palástja. A régi e nemű egyházi *öltönyök stylszerű restauratiójának* is érdekes példányát adja egy ily misemondóruhában Ipolyi püspök, melyből látni, milyen volt eredeti formája a jelenleg rendesen oldalain újabban leszelt s paszomántokkal szégélyzett régi casuláknak.

Ezen hanyatlás korát jelzik az aranyzással és színnyomattal díszített *bör misemondó* és *vecsernye palást* egyházi ruhák is, melyek a győri székesegyház által kiállíttattak. Egyházaink készleteiben e neműt a múlt század közepe idejéből még több helyütt találunk. Például Magyar-Bélen Pozsony-megyében számos és szebb példányokat Batthány primás által készíttetve. Jelzi azon kort, midőn ily bőr falszőnyegek és butorok divatoztak a paloták termeiben és salonaiban s innét átvitettek épen úgy az egyházba, a misemondó ruhára, mint például XIV. Lajos korában az udvari díszfrakk, aranyos és színmázas papirkái és pikkelyei (Flimmer und Katzengold) vagy ezek s a szolgák frakkjainak paszomántjaihoz hasonlók fölvarrattak a misemondó ruhákra is. Míg

ellenben ezen izléstelen s profanaló gyakorlatnak a valódi egyházi művészet korában semmi nyoma; holott ma, ha nincs paszománttal izléstelenül körül sújtásozva a miseruha úgy — mint azt újabban különösen az üzérkedő izraelita szabók készítik, — már szépnek képzelni sem tudjuk. Eme bőrcasulák is azonban már ama későbbi roszabb e nemű tárgyak közül valók, midőn a bőrre nem is többé domborúan bepréselt szebb mustrák, hanem csak az arany- s ezüst- vagy színnyomatú grotesk alakzatok és virágok jöttek divatba. Pedig józan fölfogás és izlés tekintetében még ezek is jobbak voltak, mint az ezt megelőzött Louis quatorze féle kor azon szövetei, melyek valamint a bútor s falszőnyeg kelméken, úgy az egyházi ruhákon is a Versaillei a kert minden szépségeit: pavillonjait, szökőkútait, sziklabarlangjait, romjait, furulyázó pásztorok idilljeit, nimfák félmeztelen szobrait, Diannát a tegezzel s ebekkel, nyirott fasorokat és bosquetteket állítanak finom himzés és szövésben elő. Templomainkban, különösen apácza kolostorainkban, hol nagy munkával rendesen készültek, mint az akkori izlés és művészet non plus ultrája, található még nehány példány ebből is. Nevezetesen egy érdekes ily vecsernye-palást látható még, kissé megviselve ugyan — látni, hogy nagyon kapós volt — a pannonhalmi monostor e nemű érdekes egyházi kincsei közt; hol a sz. Istváni casula eredeti s a maga nemében egyetlen XI. századi bizanti izlésű magasztos alkotása mellett, mint folie s a műtörténet valóságos comicumaként veszi ki magát. Érdemes, hogy ez is, mint a bőr s hasonló grottesk s barock alakítások példányai a műtörténet azon fejezetének számára, melyet a német szakírók a »Verrirungen der christlichen Kunst« címe alatt állítanak össze, fenntartassék további tanúlságúl.

Épen midőn ezen sorokat írjuk, a kiállítás vége felé érkezett meg hazai e nemű történet- és műkincseink egyik legérdekesebb példánya; melyet azon körülmény, hogy csakugyan félreismerhetlenül I. Mátyás királytól származik, ránk nézve még nevezetesebbé tesz. Valahányszor ugyan már ilyesmit hallunk, hogy Hunyady Jánosé vagy Mátyásé volt, valamely hasonló tárgy, fejcsóválva veszszük és kötve hiszszük, mégha a rajta levő madár a Hunyadiak hollójára fogható is. Ilyesmit, gondolhatták sokan közülünk, midőn évek előtt Kállai Béni akkori szerb főkon-

zulunk figyelmeztette a történelmi társulatot a bosnyák országi *fojniczai kath. zárdában* sz. ferenczieknek birtokában levő s *Hunyadi Mátyástól* származó *casulára*. Miről akkor e folyóiratunk is a Századok megemlékezve szólottak. Hogy most a szerzetesek a consul közbenjárására ide küldötték, nemcsak minden kételünk megszünt de mondhatjuk: soha nem hittük volna, hogy az eddig látott e nemű tárgyak után még ily öltöny létezzék, mely Mátyás király hasonló alkotásait és műizlését oly híven, jellemzőn s fényesen legyen képes szemünk elébe varázsolni. Akár csak udvara legszebb királyi díszöltönyét és nem csupán egyházi ruhát látnánk magunk előtt.

A nehéz aranybrokátszövet azon kor legszebb renaissance izlésű mintázatai egyikét állítja elő. Az aranyszövés sötétzöld rajzvonalakkal képezett mintázatban egy nagy renaissance vását állít elő, két griff alakú stylizált madárral oldalán, gyönyörű virág- s gyümölcsfüzérekkel, ghirlandokkal; míg a casula középpontján, fent a háton, a magyar birodalom nagy koronás czímere áll élénk vörös, fehér, zöld stb. színekben szőve, Magyarország s tartományai czímerét, a négyezett pajzsban mutatva; melynek középső szívpaizsán a Hunyadi ház hollója látható, mely itt rendes fekete színe helyett sötétzölddel s aranynyal van szőve. A czímer körül még egy nagyszerű koszorú van képezve ezüst kötésekkel. Míg a casula másik oldalán a hasonló renaissance ékítmények közt oly cherub- vagy angyalfők láthatók, mind rendesen a XVI. századi czímer paizsokon alúl vagy felül vérttartó consolék, polczok stb. minőségében alakíttatni szoktak. — Nem fárasztom az olvasót többi részletei leírásával. Mert látni kell azt, hogy benne a kor s különösen Mátyás király udvara e nemű renaissance műizlése- s pompájának teljes képe előttünk álljon. Annyira jelzi azt e szövet s oly hatással van ránk, hogy a műértő látásának hatása alatt, Mátyás e nemű udvari öltönyei s készletei egész körét képes magának elképzelni, kiegészíteni és reconstruálni, a mint azt eddig alig voltunk képesek; mert ehhez hasonló jellemző tárgyat, különösen hazánk czímerének is jellegével bélyegzettet, talán a nehány máris dísztelen s ócska kinézésü corvina codexek zománczos czímerü bársonykötésén kívül eddig még nem láttunk. Kétségtelen, hogy a szövet a legfénye-

sebb renaissance kori művészettel s mintázattal, a mint az akkor csak Flórenczben divhatott, készíttetett Mátyás király által. Valószínű azért, hogy udvara kitünő művészei, festészei által készítette rá a magyar birodalomnak nagy czímerével díszített beleszőtt mintát. Tehát egyenesen csak számára készülhetett a pazar költséget igénylő szövet. Flórenczben, vagy lehet hogy Budán is, talán hasonlón olasz udvari szövői vagy hímzői által vitetett ki?

Épen oly kérdésesnek vélem ugyan ezt, miután nem tudok rá adatot; valamint kérdésesnek tartom azt, vajjon eredetileg miseruhának, és nem inkább királyi díszpalástnak készült-e a kelme. Miután erre ismét adatom is volna. A renaissance izlés még ekkor a XV. században nem hatotta annyira át az egyházi művészetet, hogy hasonló fényű és díszü drága casulát szent képek beszövése és hímzése nélkül csak az ország vagy donator czímerének főhelyén képzésével gondolni lehetne. Annál kevésbbé, mert épen ekkor készültek még nagyobbára, ama késő-gót izlésü, magas domborművű szent alakok hímzéseivel túlterhelt egyházi ruhák, melyek-máris a régibb, egyszerűbb s izletesebb e nemű öltönyök mellett a túlzás s túlhalmozottság tévedéseit jellegzik. — Azt vélném azért, hogy ily túlnyomólag s határozottan heraldikai czímeres díszítményű öltöny eredetileg csak a király, az udvari méltóságok, a heroldok stb. számára udvari ünnepi fényes köntösül szolgálhatott. De másrészt valószinű, sőt kétségtelen hogy ily fejedelmi ruhák szövetei alkalmilag a fejedelmek által az egyházaknak ajándékoztattak, s ezen díszpalástaik szöveteiből készültek a díszkasulák. Erre sz. István, sz. László ismeretes s fenebb említett casulái világos példát szolgáltatnak. Többet lehetne erre még fölhozni végrendeleti okmányokból is. S a győri egyházi kincsek közt kiállított drága szövetü (kék bársony, aranygranát-alma szövéssel Mátyás királynak részben később átalakított czímerével) hasonlón erre mutat. De így szól még épen I. Mátyásról a verses krónika is (Heltai Históriás éneks könyvében, 34—36. l.), a mint a király Szegeden országgyülést tart:

Im az gyülés pünkest más napján vala,
Szent Demeter templomában benn vala,
Ajtatos nagy misét meghallgata,
Nagyuraknak sokasága udvart álla,

Mise után uraknak király monda:
Szent Demeternek vagyon hitvan ruha,
Emlékezetre neki offeralok
Az érdemes szentnek jobb köntöst adoc.
Mindjárt *szép felső ruháját* levoná,
Ájtatosságból azt oda adá,
Hogy *misemondóruha szép belőle*,
Mely *hatvanezer forintot megérne.*
Ez lenne mindéltig Szent-Demeterben
Az isteni szolgálatban Szegeden.

És csakugyan Szegeden a sz. ferenczieknek régi egyháza maig bír Mátyás királynak tulajdonított régi szövetű és hímzésű casulákkal. Ámbár ezek egész alakja, a mint szentek ábráival dúsan vannak hímezve, mutatja, hogy aligha voltak a király palástja, hanem egyenesen egyházi czélra készültek. Míg ellenben a kiállított fojniczai casula Magyarország nagy czímerével inkább királyi palástra mutat. Hasonló czímeres szövetekről zászlókon stb. szól Görcsei Ambrus Históriás éneke is az Felséges Mátyás királyról (Kolosv. 1577):

Aranynyal czímerét megírták vala,
Nagy gazdagon megaranyozván vala.

Ilyen palást lehetett tehát a szegedi templomnak ajándékozott, honnan lehet, hogy épen az ottani szerzetesek által jutott idővel a fojniczai sz. ferenczieknek zárdájába.

Akárhogy legyen is, kétségtelen az, hogy ezen a bosnyák fojniczai kolostorba került tárgy Mátyás király által ritka műízléssel s fénynyel készíttetett. Lehet, hogy azután alakíttatott át casulává, mire fent s alant a belső oldal s nyak körüli kinyirások s toldások is mutatnak. Oly szabályszerű minta-compositionál nélkülözzük mindenütt a szélkereteket, s előrésze egyes alakításai sem látszanak egészen helyökön lenni; legalább nincsenek ott eléggé motiválva egyesek, például az angyalfők. Igaz, hogy az eredeti nagy casula alakon is történhettek mint rendesen lenyirások, midőn a mai kivágott helytelenebb új alakra alkalmaztattak a régiek. Casulánk mégis hátulról legalább kevésbbé van kivágva, mindannyi itt kiállított hasonló régibb casulánál. Csak elején látszik meg inkább az újabb kivágott hegedű-alakú forma. Nem is vették rá a későbbi XVII. századi inas paszomány-sujtást,

mint például a régibb esztergomiakra. Bosniába a műveltség s azzal fonákabb irányai is kevésbbé hatolván be mint nálunk, ily barbár műtételektől megóvták.

A jó eredeti régi forma mellett viselhetőségre is alkalmasabb s illőbb az elviselhetlenül nehéz és deszkalapkint feszes e nemű gyöngyhimzésű dombor képekkel túlterhelt casuláknál. De nem is képzelhetünk ennél minden tekintetben megfelelőbb magyar koronázási díszcasulát sem, s nincs az az megadható ár, melyen azt koronázási klenodiumaink közé ne kellene megszerezni. A magas műizlésű s fényszerető Mátyás királynak s udvarának e nemű viselet s öltönydísze tekintetéből pedig nem lehet már épen képzelni tárgyat, mely erről, — a mivel annyira nagyra vagyunk, — méltóbb s igazabb fogalmat adhatna ezen országunk czímerével ellátott s aránylag majd egészen épségében s élénk szineiben fönnmaradt műnél. Hazánkban s azontúl a szomszédban, péld. Bécs kincstáraiban és gyüjteményeiben eddig hozzá foghatót legalább seholsem ismerünk.

Jelentéktelenebb az, és nem érdemel nagyobb figyelmet, mi az egyházi tárgyakon kívül hasonló régibb szövet, kelme s aranycsipke kiállítva látható. Nagyobbára még újabb, vagy az e nemű egyházi szövetekhez hasonló. Arany párták, főkötők, leplek stb. e nemű még nagy számban fönnmaradt hazai készleteink kiállítására senki sem gondolt. De ez máskép is a már tárgyalt viselet, costume körébe tartoznék.

IV.

Ismertetésünk eddig e folyóirat által képviselt iránynak megfelelőn nagyobbára a tárgyak *hazai történeti emlékezetességét* s ezek mellett legfelebb azok föltünő műbecsét emelte ki mellékesen. *Hazai műtörténeti szempontból* csak itt-ott tehettünk egy-egy közbevetett megjegyzést. A legtöbb tárgynál rendesen ennek helye sem lehetett. Csakis egyes hazai műgyakorlatainknál lehet ily műtörténeti tekintetben szó.

Ilyenek itt leginkább az *ötvösmű* tárgyak, melyek a kiállításnak úgyis lényeges, legnagyobb s legértékesebb részét képezik. — Ezekre szorítkozom tehát egyedül. De ezeket több külön-

váló irányuk szerint szándékom hazai műtörténeti és műgyakorlati szempontból ismertetni.

Legelől egész általánosságban véve hazai ötvös műiparunkat, a kiállítás által nyert benyomás is megerősítheti azon nézetünket, hogy azon számos nevezetes műnek, mely itt az ötvös művészet minden ágából és neméből előttünk áll, nemcsak készíttetői, kiknek nevét magokon bevésve viselik, vagy kiknek neveivel azokat a többé kevésbbé megbízható hagyomány s mai tulajdonjog összeköti, magyarok voltak; hanem ezen tárgyak nagy részének mesterei és készítői is hazai művészek lehettek.

Nem lehet itt föladatunk e mellett ötvös művészetünk történetét szőnünk, és erre az adatokat s okmányokat idéznünk. Csak tájékozásúl legyen megengedve kiemelnünk egykét tényt. Egész sor nevet adtunk előbb a tárgyak leírásánál: fejedelmek, országnagyok, főpapok neveit melyek e műveken bevésve jelelvék. Elég tanúság rá, hogy valamint e tárgyak az országban nagy keletnek örvendettek, az e nemű iparnak is nagy lendületet adtak. E föltevést számos adat istápolja. Árpádkori okmányaink, az adományok, végrendeletek sat. gyakran szólnak a királyok, a monostorok és székesegyházak jobbágy s iparos népe közt megtelepített aranymívesekről, »auri faber« név alatt, ötvösökről, kik bizonyára az udvar, az egyházak, a nagyok díszeszközei készítésével rendesen s nemzetségről nemzetségre foglalkozva, sajátos hazai műgyakorlattal bírhattak. E mellett folyvást szólnak adataink épen úgy, mint fönnmaradt emlékeink a külföldről különösen Bizantból importált ékszerekről s kitünőbb egyházi s ötvösi díszművekről. Az anjou-korban már az ujabb olaszművészet mesterei megtelepítéséről hallunk. Hogy ennek magas becséről fogalmunk legyen, elég az egyet említeni: hogy I. Károly idejében Szepes alispánja Sienai Péter mester a király udvari művésője, ötvöse volt, kinek a király aranypecséte remek vésetéért egy falút Szepesben adományozott. Hogy mily műtárgyak készültek akkor, mutatja Drugeth Vilmos ekkori végrendeletében kincseinek sora és száma. Szepesnek ezután könnyen érthető azon nagyszerű s művészi ötvösipara és gyakorlata, melyet a szepesi egyházi műkincsek során, mint ott készülteket találtunk. Hasonló bőségben is merünk ily szentségtartó, kehely s a többi egyházi műveket Pozsony,

Nagyszombat, nem kevesebbet Kassa és Eperjes, a bányavárosok Besztercze-, Selmecz- és Körmöczbánya vidéken — ámbár mindebből a kiállitásba alig jött nehány példány mútatóúl, — melyek mindannyi egyes csoportja, mondhatnók, a vidék ötvös műipara külön sajátos jellegével bir. Az épen sajátos magyar s erdélyi ekkori zománcz-technikáról, még alább szólok. Hogy ezen korból, a XV-dik századból, már érdekes ötvösczéhszabályaink is vannak, például Kolozsvárról, sőt a következő századból külön »magyar ötvös-czéh«-szabályok oly kisebb vidéki városokból is mint Érsekujvár, Komárom sat. már másutt tüzetesebben tárgyalva olvasható.[1]) Igy nem lehet feltünő, s isolált adat, hogy, Magyarország oly alföldi vidékein mint Békésben, oly hires korszakias művésznek, mint Dürer Albert, találjuk atyját Ajtósit mint kitünő aranymives ötvöst, vagy hogy Nagyváradon ekkor a XIV. és XV. században nagyszerű szobor-emlékek emeltetnek, minő sz. László lovag-szobra s a más királyaink álló ércz-szobrai voltak.[2])

Hogy mind ezt itt most elősorolom, hanem is részletesen, de talán unalmasan és terjedelmesebben mintegy ötvösiparunk története főbb mozzanatainak áttekintéseül — kimentend érte azon nálunk egyszerre uralkodóvá lett kétely, mely az előbbi, azon nemzeties túlbecsülés ellenében, midőn mindenben csak magyar nemzetit véltünk látni, jelenleg müveltebbeink s az értelmesebbek közt fölkapott, s melylyel az ily tárgyakat szemlélve, csóválják fölöttök fejeiket, mondva vagy gondolva: hogy mi haszna hát és mi tanúság belőle, ha ez mind idegen mű s nemzetünknek mi része sem volt benne. Mindkét nézetnek azonban egy a forrása, a kellő tájékozás és ismeret hiánya, épen úgy abban ha minden buzogányt sat. Atlilának, Árpád atyánknak vagy legalább szent István és Mátyás királynak, Bethlennek vagy

---

[1]) Lásd Ipolyi Magyar műipar-történeti tanulmányok: Magyar és Erdélyi zománcz. A Budapesti Szemlében.

[2]) L. ezt s a többi adatokat Ipolyi középkori szobrászat emlékei Magyarországon. És: középkori magyar ötvösművek. K. Munkai I. kb. és 259 lap. — Hasonlón a bányavárosok középkori aranyművéseiről. Lásd Ipolyi Beszterczebánya városa műveltségtörténete a »Századok«-ban és külön kiadásban.

Rákóczinak akarunk tulajdonítani, — nem igen geniroztatva a messze terjedő évezredes vagy százados korszakok által véleményünkben — ha csak kissé avasan és rozsdásan néz ki. Valamint ha ezzel szemben régi iparunkat is épen ugy csak külföldi provenientiának véljük, mint például mai fő és vidéki városaink ezüst s aranymű kereskedési tárgyait a cseh, würtembergi ezüst gyártmányokat, és svájczi órákat; melyek importálásával, agyon ütik régi művészi ötvös s óra iparunkat, mely mint láttuk előbb kisebbb városainkban, is mint a Szepességben, Beszterczebányán, de még Érsekujvárt is több. helyt dívott, hol most már alig van egykori virágzásának hire. A történet ilyenkor kimutatja, hogy a haladás a leggyorsabb vasúti rendszer mellett is rákszerűvé lehet, még a társadalom mai főfeltételei egyikére, az iparra nézve is, s hogy ebben a sötétnek vélt középkor jóval fölülhaladta a jelent.

Annyira jöttünk e tekintetben, hogy purismusunkban megtagadva nemzeti műtörténetünk jogosúltságát, határozott hyperkritikával mindent készek vagyunk másoknak átengedni. Ennek ellenében semmi esetre sem akarjuk azt állítani, hogy mi találtunk volna föl épen valami külön, extra nemzeti művészetet s ipart bár mily téren is. Ellenkezőleg ezt épen nem tekinthetnők valami nagy műtörténeti mozzanatnak. A nemzetek ily kizáró tulajdonai, csak kivételes művek s gyakorlatok lehetnek. Míg a műtörténeti magasabb szempont épen azt követeli, hogy kimutassuk mikép vettünk részt, mint nemzet a világ általános történetében, hasonlón a művészet történetében is. E művészet s ipar gyakorlata, üzése, annak phasisai, s e mellett legfelebb valamely neme sajátszerű kezelésének s alakulásának vizsgálata s fölismerése képezheti ebben az egyedül józan nemzeti műtörténeti fölfogást.

De az előbbi hibás fölfogással párhuzamos tünemény, hogy végre is midőn kellő tanúlmány hiányában mit sem ismerve, mindent félreismerünk és importáltnak tartunk, épen igy importálunk, vagy csak arra várunk, hogy bejusson véletlenül egy külföldi szaktudós, ki nekünk en passant megmagyarázza nehány órái felületes megtekintés után, egy még felületesebb feuil-

letonban, melyet e felől ír, hogy mi ebből a mienk, mi a magyar, mi nem.

Így tett egykor a derék *Bock* acheni kanonok s egyike kétségtelenül a régi ötvösművészet legavatottabb szakértőinek, midőn nagy bámulatunkra ő födezte föl első a *magyar zománczot*, melyről addig itthon, hogy ilyet birunk, mitsem tudtunk. De melyet azért nemcsak a legtöbb műgyűjtő diletansunk épen úgy nem ismer most is mint eddig; hanem mi több, nagy múzeumi gyűjteményeink is alig képesek azt egy-két kisebb példányban fölmutatni.

Így vélte fölfedezni legújabban ismét kiállításunkat s benne a magyar ötvösműveket *Falke*, kétségtelenül egyike a viselet, a costume terén a legjelesebb német íróknak. Most talán, midőn ő, bár meglehetősen félszegen s kevéssé tájékozatlanúl, sőt elfogultan felismerni vélte a kiállításban a magyar ötvösműveket, szólhatunk mi is már bátrabban rólok, saját nevükön nevezve őket. Valószínű bár, hogy ezt épen oly eredménytelenül teszszük, mint eddig történt, midőn már számosabb e nembeni magyar irat, sőt egész kis irodalmunk után is, csak épen úgy nem fogják ismerni gyűjtőik, s tulajdonosaik azok magyar műtörténeti becsét; egész értéket legfölebb a történeti névben helyezve, melylyel jól, roszul igazán vagy hamisan összekötve maradt fenn. Vagy mi még roszabb, gyűjteményök semmi becsű raritásaival és nevetséges curiosumaival egyenértékünek tartják s ezekkel rendesen azután a régiség árusnak eladva a külföldre vándoroltatják; a helyett, hogy velök a nemzet kincsét a nemzeti múzeumban s e mellett intellectualis tőkéjét is nevelnék, melyet a kincsnek s műemléknek a hazai műtörténelemben irodalmi reproductiója és ez által mintegy föltámasztása és közzé tétele szül.

De talán sok üres szót is vesztegetünk erre. Szólunk tehát magyar ötvösiparunk itteni műtörténeti emlékeiről bátrabban már most, miután ilyeneket Falke úr is szíves volt fölismerni; legalább az ő nyomán is érvényesíthetjük itt azokat, ne hogy csupán tőlünk kigondoltaknak látszassanak lenni.

Igaz ugyan, hogy azon érdem, melyet Falke úr a magyar ötvösiparnak hajlandó tulajdonítani, hanem egészen negativus, nemleges, legalább is igen problematikus.

Azt mondja a föntebb idézett helyen, hogy magyar ötvösművek kétségtelen bizonyítványai: »a számtalan kiállított tányér, tál és tálcza vagy csésze, melyek a XVII. század másik felének jellegét viselik, és részben igen vékony ezüst-pléhből durván készültek, míg részben nehezebb ezüstből művészileg vertmüben is készíttettek. A durvábbak a magyar műkedvelők által a czigányok (!) műveinek tartatnak — úgymond — kik ily kincseket maig itt-ott elásva tartanak.« (!) Ezen műtörténeti megjegyzés criticai értéke, nagyon hasonló azon adomaszerű tudósításokhoz, melyeket német s egyéb külföldi látogatóink hazánk társadalmi s műveltségi viszonyairól nagy emelkedettséggel s elfogúltsággal szoktak közzé tenni. Még mulatságosabb, ha tudjuk, hogy a Falke úrnak magyarázó műkedvelő urak egyike azt, mint ártatlan tréfát veté oda, midőn nehány ezüst tálra mutatott, melyen ily durvább tárgy látható. Sajátságosan azonban, épen ezen ezüst durva művü közönséges tálak egyikén látni a velenczei dogék fövegét, mint díszjelt vertmüben. E szerint e tálak provenientiája épen oly távol állhat a magyar régibb ötvösművészettől, mint czigányaink az állítólag általok készített s elásva tartott hasonló ezüst ötvösi műkincsektől.

Szerencsére Falke ur sokkal elfogúlatlanabb s műértőbb, mint sem hogy ebből további szoros és félszeg következtetést vonna le a többire, és kész ne volna azért az általa legjobbnak elismert ötvösmivű tárgyakat is a magyar ötvös iparnak tulajdonítani. Mert a kiállítás legnagyobbszerű tárgyát is, a föntebb leírt hg. Eszterházy-féle ezüst asztalt vertművezetű dombor képeivel, szintén hajlandó egyenesen a magyar ötvösművészetnek átengedni: ámbár nagy kísértetben van, úgymond, az augsburgihoz hasonló műjellege miatt oda való műnek vélni; de mégis hajlandó azt egyenesen inkább magyar műnek tartani. Ezen habozást természetesen igen könnyen megengedhetjük neki és pedig általa nem ismert történeti adatainknál fogva. Ismeretes, hogy az augsburgi és magyar ötvösipar közt már a XVI. század elejétől kezdve igen szoros adásvevési és munkaviszony létezett. A augsburgi tőzsér Fuggerek bírták sógoraikkal a Thurzókkal közösen bérben a magyar bányákat. Az ezüst és réz innét került oda földolgozásúl, s az anyag s műcsere nagy mérvben létesült kölcsö-

nösen itt és ott. Az augsburgi és a nürnbergi ily ötvös iparnak a magyarral való összeköttetése érdekes nyomait látjuk például a fenemlített erdélyi zománczos kupán (Ipolyi sajátja) és serlegeken, melyeken az augsburgi ötvösjegy s ezüstpróba mellett erdélyi zománcz mű van. Jele, hogy az ott gyárilag készült edény itt megvásárolva zománczczal díszíttetett. E szerint míg a durva anyagot Magyarország szolgáltatta, az ott kün dolgoztatott föl; de az ott egyszerűn és durvábban gyárilag készült edények ismét visszakerülve, itt nálunk díszittettek föl zománczczal. Hasonlón a magyar ötvös-művészetnek kész tulajdonítani Falke a szintén föntebb említett hg. Eszterházy-féle nagy tálat a vezekényi csata s Eszterházyak hősi halála megragadó monumentalis domború vertművével. Valamint azt a négy évszak képeivel jelzett szép nagy tálat, melynek előállítását e helyett valami franczia regény jelenetének nézte. Általában a XVII. sőt XVIII. századi e nemű vertművcket is kész nekünk concedálni, »melyek közül a jobbak és legjobbak sem eléggé jók, ugymond, azon tekintetből, hogy ne származhatnának ugyanazon műhelyekből, melyekben a híres magyar disz- és ékszerek készültek.« S ezen könnyed általános ítélettel is meglehetősen eltalálta a dolog lényegét. Valóban nem lehet kételkedni, hogy oly műhelyek, melyek a gyakran remek kitünőségű és specialitású magyar dísztárgyakat s ékszereket készíteni képesek voltak, nem tudtak volna kevésbbé finom, sőt oly. másodrendű ötvösimű díszedényeket, tálakat, serlegeket s a többit, a minek még inkább volt kelete, gyártani, és minő az itt kiállítottak nagy része. Azért marad itt még számunkra sok, ha mindjárt készséggel átengedünk is Falkénak többet, sokat s egy pár legszebb tárgyat; mint például a liegnitzi hg számára készült remek és valószínűleg olaszmívű serleget, a kiállítás ezenegyik legszebb tárgyát, melyet ő, nem tudom mi oknál fogva, az augsburgi *Attemstetter*-nek tulajdonít (nem nézhettem épen utána vajjon az évszámmal ellátott pokál nem jóval régibb-e, mint vélem, Attemstetternél). Vagy a nürnbergi s német renaissancenak tulajdonított díszkannát és mosdótálat sat., melyeket ismét *Flint, Solis Virgil* és *Jamniczer* nürnbergi mesterek alakításaihoz hasonlóknak tart, a mint hogy ilyenek valóban jobb minták szerint általánossá lőnek.

A mi még ezen nehány tárgyon kívül fennmarad, a számos, mint Falke is mondja, díszedény, elég arra, hogy terjedelmes,

ha nem nagyszerű ötvös iparunkról tanúskodjék Kezdve a szepesi, beszterczebányai itt kiállított s más előbb nevezett egyházi stylisticus kitűnő művészetű emlékektől, a számos kisebb házi tárgyakig, mindannyi föltűnő tanúsága ennek. Pedig mindez csak maradványa vagy romja az előbbinek, mi a rendszeres pusztítást, rablást, országos beszedést sat. elkerülte. És hozzá még ezen maradvány is itt csak véletlenül innét s onnét összehozva van kiállítva.

Mind a mellett alig van az ötvös műnek neme, mely itt is már képviselve nem volna. A külön hazai gyakorlatú zománczművet, melyről alább tűzetesen szólok, nem is említve, az áttört művezet oly remek példányaitól kezdve, minő például a szepesi, poprádi Sz.-Egyed kehely, a számos domború, vert és bevésett, karczolt sat. műveken s legdúsabb alakítású formákon át, mindent meglehetősen jól képviselve bírunk. Fájdalom kevesebb, sőt ritka az, mi magyar név s történet bélyegét e mellett magán viselné. Az Eszterházyak monumentalis történeti és családi emléktálán s billikomán kívül, csak még gróf Nákó leírt serlegén látunk magyar vitézeket előállítva. Ritkább s újabb az is, mi hazai családi czímerrel vagy névvel van jelölve. Legtöbbet a régiebbek s nevezetesebb tárgyak közül, csak az egyházi műveken, kelyheken sat. találunk. Alig van egy-kettő is olyan, a szepesieken kívül, mely a készítés helyét gyaníttatja. De épen egy sincs, mely csak egy ötvös művészünk nevét is fenntartotta volna. Ezen jeles, szerény hazai műötvösök nevét ezentúl is tehát okmányainkban s egyéb írott emlékeinkben kell kutatnunk, hol még Sz.-István és Margit sírja művészei neveitől kezdve, nem egy derék művész szerzetesünk és iparos mesterünk neve fönnmaradt, s a folytatott vizsgálat által még hiszszük, több is fölfedezhető lesz.

Mindezek azonban, melyekről itt szóltunk, az ötvösségnek általános keletben levő tárgyai, melyek azért hasonlón mint másutt, hazánkban is gyakoroltattak. Érdekesebbek ennél ötvösi specialitásaink, melyek hazai ötvösi-gyakorlatunknak is tehát némileg sajátságait képezik. Falke, ki rájok máskép is már eleve figyelmeztetve volt, avatott szemével azonnal észrevette ezeket is. De szakismerete ebben már cserben hagyhatta; mert leírásában legalább nem volt képes azokat határozottan jellemezni s osztályozni. Megkísértjük azért itt a *magyar ékszer-ötvösművészet* egy-

két nevezetes műnemének és gyakorlatának rövid, de határozott körvonalozását. Ennek első s ismeretesebb német képeznék a drága kövekkel, e leginkább, sőt majdnem kizárólag a *türkizekkel* és *korálokkal* foglalt dísztárgyak s ékszerek. E nemben találunk díszítve mentekötőket, agraffokat, boglárokat, csatokat, gombokat, forgótartókat, öveket, kardkötőket rendesen, de gyakran diszfegyereket is, különösen kardokat nagy számmal; nem ritkán buzogányokat is, sőt pajzsokat, lószerszámokat, nyergeket, kengyeleket, valamint még serlegeket is, asztali készleteket, késeket, villákat, kanalakat, szelenczéket, pipákat és pipaszárakat, órákat s egyházi tárgyaink közt kelyheket, miseruha csatokat, korsókat és tálczákat. E művek jellemzését nem szükség részletesen adnom. Alig van valaki közülünk, ki legalább egy ily kardot türkiz-kövekkel vagy korállal foglalva és kirakva nem látott volna, s ezen példányokból ne ismerné föl a magyar ékszer e nemét. Mert ha máshol is a muzeumokban s néha talán használatban is, Konstantinápolytól és Velenczétől kezdve, különösen Lengyel- s Németországon át egész Oroszországig találhatók, oly nagy számban és használatban, mint nálunk, bizonyára sehol sem.

Leírása főbb vonásaiban igen egyszerű. Az ékszer, a fegyver sat. aranyozott ezüst felületén, többé vagy kevésbbé díszes áttört vagy domborított vertműben, a középpontot elfoglaló nagyobb kékes vagy zöldestürkiz, vagy vörös koráll olykor karneol körül több vagy kevesebb hasonló kő és korall van foglalva. Ezek száma néha oly nagy, hogy az egész tárgy fölszínét sűrűn borítja. Rendesen azonban csak egyes köröket, például a kardhüvely aranyos ezüstös részeit, az edények körfoglalatát, abroncsait stb. veszik körül. — Ritkábban más szinű kövek is, vagy hamis kövek, velenczei régibb szines üveg körítik a türkizeket. Azok rendesen vörös színűek. Többször a türkizeket is, (melyek közül majd zöldesek a jobbak, és kékek a roszabbak: az úgynevezett csonttürkiz; vagy a régibb magyar ötvösök elnevezése szerint a roszabb hispaniai, a jobb indiai türkiz) hamis zöldes üvegek pótolják. A mű külseje mindenesetre bizonyos díszt s fényt tüntet elő. A szinezés is a mint az aranyos alapon, a szines kékes kő elüt, élénk s még sem kellemetlen. De általában véve inkább fényt mint sem ízlést, vagy művészi hatást tanúsit. Máskép is a műbecs itt

a fém ornamentika kezelésétől függ, melybe a kő foglaltatott. Ez olykor szép, de többnyire egyhangú renaissance formákat, vagy gyakran keleties, zavartan egymásba folyó ékítményi alakzatokat mutat. S e tekintetben keleti jellegű, már ékköves díszénél fogva is.

Nagyon csalódnánk azonban, ha ezt azért valami őskeleti s onnét nemzetünk által behozott ékszerműnek tartanók. A mily sűrűn gyakorolta ékszerművészetünk a későbbi korban, úgy hogy a magyar díszruha egyik jellemző kellékévé lőn már; úgy a magyar középkor azt nem igen ismerte. Nem ismerünk egyetlen régibb hazai ötvös-mű tárgyat az előbbi korszakokból, egykét egyházi öltönycsaton kívül, minő gót-stylben még egy a nemzeti muzeumban s a kiállításon a kegyesrendiektől látható, melyen e művezet mutatkoznék. Míg a XVI-ik század óta mind sűrűbben terjedt el hazánkban s a XVII-ikben már oly általános volt, hogy mint láttuk, kezdve a fegyvereken át, egész az oltárig behatott. Ezen műtörténeti jelenség, valamint az ékszer jellege egyaránt, mutatja, hogy a törökkorból való s a törököktől vettük; majd közvetve, majd közvetlenül, nevezetesen Velencze által, hol különösen az otthonos *korall-mü* terjedt gyakorlatnak örvendhetett régóta, s a türkizt kiszorítva, annak helyét foglalta el újabban is, mint gyakori s olcsó tengeri terménye. De sehol azontúl nem foglalt el nagyobb helyt, mint hazánkban, lehet részben s eleinte importált czikként, de nagyobbára kétségtelenül műhelyeinkben is készítve; a minthogy ez még máig is készül.

Ha csak körül tekintünk is a kiállításban, mindenütt és minden nemben találkozunk ez ékszer-művel. És mégis lehet mondani, hogy a lehető legkevesebbet küldöttek be belőle. Mindenesetre közönségesebbnek vélték sokan, mintsem hogy beküldhetőnek tartották volna. Korállos kard és tárgy épen nincs az egész gyűjteményben. Pedig valószínűleg csak annyi van ide s tova az országban mint türkizes. Ámbár az egyik, mint a másik a magyar díszruhának enyésztével, egyszerre nagyon kezd elenyészni. Rendesen kitöretik női s férfi ékszerül a kő, a többi, gyakran ritka szép művű ezüst foglalat lat számra eladva beolvasztatik. Még szerencse, ha a java ily dísztárgyaknak régiség árusokhoz jut, kik újonnan montirozva vagy átalakítva hozzák a piaczra, jól-roszúl újra fölcsinosítva, a ritkaság kedvellők vagy gyűjtők

számára inkább, mintsem használatra s viseletre. Különös hogy ily díszmű korállal épen csak egy nevezetes tárgy, s ez sajátságosan egy női ruha, Eszterházy Orsolya díszöltönye, látható a kiállításon. Ez által ez öltöny teljesen az akkori magyar ötvösség ezen nemének jellegét viseli magán; s kétségtelennek látszik,hogy mint a férfi díszöltönyön a gombok, forgók, övek stb. türkizzel voltak díszitve a nők öltönyein s ezek szintén úgy mint a korall használatban voltak.

Ezen általános jellemzés után, röviden utalhatok a kiállítás e nemű példányaira, melyek a magyar ékszer-ötvösség nemét különféle tárgyon s változatban állitják elő. A legnagyobbszerű e nemben azon gyűjtemény, melyet a hg. Eszterházy kincstár állitott ki, számos különféle kardokban, buzogány s egy nagyszerű pajzsban, melyek közül némelyek aranyos s ezüst lemezei türkizekkel pazaron, úgyszólván, behintve vannak. Következik gr. Andrássy Manó gyűjteményének egy-két hasonló dús példánya. Számos az, mi a kard szekrényekben is e nemből ki van állitva; kardok, historiai nevekkel is (Báthory, Apaffy, Teleki stb.) jelölve. És mindenesetre a legszámosabb, ha nem is kitünőbb talán az, a mi még ebből mindenfelé otthon maradt. E műnek itt még érdekesebb különváló példányai az ambrázi gyűjteményből kiállitott magyar nyereg szerszám, mellette öv, forgó, kengyel (Hungarischer Reiterschmucknak nevezi a gyüjtemény jegyzéke is). Hasonló egy kék bársonyos nyeregszerszám, hg Esterházyaké, s egy fekete bársonyos gr Teleki s most Zay-féle. Nevezetesebb a mint ez a hg. Eszterházy gyűjtemény egy remek elefántcsont kupáján; látható, mint az ezüst kupafedél szép foglalatja. Dúsabb még Eszterházy Pál nádor föntebb leirt nagyszerű ezüst borkupája, mely a mily colossalis nagyságú, úgy be van hintve foglalt rosz türkizekkel, vagy ilyenek utánzásával; mi az ízlés nélküli tárgyat, még izléstelenebbé teszi. Gyöngédebben s izletesebben mutatkozik ismét a gróf Andrássy-féle Krasznohorkai várral díszitett kis korsókon, hol a zománczék ily türkizszerű. Hasonlón egy ezüst szelenczén, mely vertműben csatázó magyar és török lovasokat ábrázol. (Nem tudom tulajdonosát, a XXII. szekrény 189. száma.) S a szép evőeszközökön, késen, villán, kanálon, melyeket, ha jól tudom, Majláth Béla liptói alispán állitott ki.

De legérdekesebb az, a mint ez még a későbbi török kor-

szaki egyházi edényeken is mutatkozik. Az esztergami gyűjteményben látható egy késő renaissance, sőt már barock izlésben de szép vertművezetű ábrákkal díszes kehely s ehhez tálcza, misebor- s vízkorsókkal, mindannyi ezüstből dúsan aranyozva s e mellett igen gyöngéden türkizekkel váltakozó vörös gránátokkal díszítve. A mű korára jellemző, hogy Pázmány Péternek tulajdonittatik. Ugyanott a püspöki mellkeresztek hasonlón e korból gondolom Lippay vagy Losy primás mellkeresztje csupa türkizekből. Míg Ipolyi gyűjteményében egy hasonló, ritka türkiz cameaval, s eme kereszt egyszersmind a másik tárgy, mely itt korall foglalást is mutat. Hasonlón ugyanis a mint a kereszt egyik oldala türkizzel, a másik korállal van ékítve. A kereszthöz tartozik a hasonló püspöki gyürü mellette, melynek nagy türkiz közép köve köröskörül váltakozva egy sor gyémánt-, s egy sor apró türkizzel van foglalva. Állitólag Ipolyi Gáspár esztergomi kanonoknak a múlt században sajátja. Nevezetesebb gr. Andrássy gyűjteményében is egy, a Pázmányénál jóval régibb alakú s áttört művezetű XVI—XVII. századi kehely, mely hasonlón türkizzel van kirakva. Bizonyára oly ritka egyházi tárgyak e nemben, minők más országok egyházi művészetében aligha lelik párjukat. A régibb ily gótmívezetű fibulákat már említettem. Nálunk tehát a török korszakban ez oly általános ékszer volt, melyet a főuraktól s nőktől kezdve az egyháznagyokig mindenki viselt, s melylyel a fegyverek és ruhák, a kelyhek és keresztek, mint az ivó s evő díszeszközök készittettek. — Az ország ötvösművészetében tehát általános gyakorlatban volt. A kérdést, hogy honnan vettük s mikor került hozzánk, már előbb érintettem. Nem lehet kételkedni, hogy a keletről, különösen törökök és Velencze által közvetitve, de sok a távolabb keletről is jutott hozzánk. Ez megfelel arra is, hogy a kiállításon levő, nevezetesen a herczeg Eszterházy-félék s még nehány más hasonló tárgy közt, nehány valóságos indiai jelleggel tűnik föl. A fém ötvösi művezete zavartabb, ismétlődő pikkelyes vagy egymásba folyó ékítményeivel ezeken épen úgy jellemzi ezen keletibb mintázatú indiai művészetet, valamint az rajtok föltünő technika, hogy a drága kövek, türkizek, nefritek, mintegy mozaik- vagy zománczszerüen a lemez kivájásaiba eresztvék s azután a

lemez egyszerűen le van szelve vagy csiszolva; hasonlón némileg a sejtzománczhoz (cloisonné); csak hogy ennek durvább alakzatát tünteti elő összekötve azon pazar fénynyel, miszerint a zománczot itt egyszerűen a csiszolt drága kő képezi. Igazi indiai pompa inkább mintsem művészet. Némileg hasonló a római-barbár átmeneti kor ily műveihez, melyeken a drága követ így a színes üveg helyettesíti.

De ezek inkább kivételes díszpéldányok, melyek bizonyára mint ilyenek, a keletről konstantinápolyi követségeink útján kerültek hozzánk. A kardok formája is eltérőbb, olykor egyenesebb a magyar s a török meghajtott szablyáénál. Hasonlíthatlanúl több az, mi ezen ékszernemben, akár a török arab ornamentikát (például az ambrázi magyar lovagékszereken s több kardon), akár a kifejlett szabályos renaissancenak motivumait tünteti föl a foglalásban. Ezek és száz más apró ékszer tárgyunk e nemben, minden kétséget kizárnak, hogy ez a török kor óta egyike volt a legkedveltebb, legfényesebb, mert kiáltó, s egyszersmind legterjedtebb—mert olcsóbb, a háborúban s követségekben, vitézséggel, észszel és tapasztalással, ugymint pénzzel is könnyen megszerezhető ékszerdísznek[1]). Készült is folyvást hazánkban és készül maig. Mert ámbár nálunk, a magyar ruhát kivéve, nemcsak egészen ki ment már a divatból és ezredik sem álmodik róla, hogy ez valaha magyar specialis ékszer s ötvösmű volt, azért mégis itthon maig gyártva, a külföldön folyvást e név alatt (Hollandiában, Angolországban, Amerikában mint magyar ékszer, Ungarischer Schmuck) árúltatik. Ki ezen újabb, finomabb, nemesebb gyártását ismerni kívánja, ott találhatja a kiállításban gróf Zichy Ödön tárgyai között, egy finom művű türkizes kardon és forgón (s mellette mindjárt összehasonlításúl hasonló eredeti indiai türkiz forgó van téve). A kardforgó és gombok Biedermann bécsi műhelyéből való, melynek azonban a Ratzisdorfer s Egger hazánkfiai hazai műhelyeiből kikerült hasonló tárgyak, akár a műnek kivitelére, akár külföldi keletre nézve nem sokat engedhetnek. Ezeknek a régi türkizes ékszerektől eltérőbb

[1]) Gyüjteményemben Rimay János XVI. századi költőnk és portai követnek konstantinápolyi bevásárlásai jegyzékében így olvasható: hogy több mint 30 „*törkés*“ (türkiz) követ vett ott 800 oszporáért; míg más kövekből alig egy-kettőt. Épen így említi az *indiai* és „*domöcki*“ tárgyakat is, melyeket ott vásárolt.

jellege az, hogy sokkal sűrűbben, de kisebb, apró türkizekkel vannak kirakva. Itthon viseletük azonban már majdnen egészen el van hanyagolva, sőt maga az ékszer majdnem ismeretlenné lett. A cseh, német s franczia gyárak hamis ékszereivel, melyek közkeletnek örvendenek, véli közönségünk illőbben pótolhatni; holott egy ily valódi türkiz-ékszer nemcsak szebb és jobb, de még jutányosabb is.

V.

A magyar ékszer-ötvösmű másik nevezetesebb s az előbbinél hasonlíthatlanúl nagyobb műbecsű, valamint műtörténeti jelentőségű neme a *zománcz-mű* volt. Ennek a gyakorlatban oly specialis két neme képződött, melyet már a műtörténet és műipar külön *magyar zománcz* és külön *erdélyi zománcz* névvel jelöl.

Kellő meghatározása s ismertetése végett csak röviden érinthetem itt általában a zománcz művészetet és annak nemeit. Újabban fölmerült érdekes műtörténeti fölfedezéseink nyomán többször tárgyaltatván általában és különösen a hazai zománcz nemeket tekintve, egyszerűn ezen iratokra utalva,[1]) itt rövid lehetek; és csak annyiban igyekszem kibővíteni előbbi ismertetéseinket, a mennyiben a kiállítás e részben meglehetősen dús anyaga több újat hozott elő, a részletes összehasonlítás által pedig jobban tájékozva, e nemben ismereteinket határozottan gyarapította.

A zománcz mint a színérzék művészi hatásának egyik kelléke jött használatba. A szín műérzéke kívánta, hogy az egyszínű, egyhangú drága fém az arany-ezüst stb. sértő vagy unalmas egyszinűsége és nyugtalan csillogása a színek és festékek által mintegy megtörve, a rajz s festészet alakzataival, változatosságával és színhatásával diszíttessék. Hasonlón s összhangzólag mint ez más anyagoknál, a fánál, cserépnél, szövetnél stb. az eset.

---

[1]) L. ezeket: Ipolyi Magyar Ereklyék rajzokkal, s ugyanaz újabban rajzok nélkül második kiadásban: Középkori magyar ötvösművek. Kisebb munkái I. 261. Hasonlón Ipolyitól: Műipar tört. tanúlmányok, a magyar és erdélyi zománcz. Budapesti Szemle V. (1874). Újabban Henszlmann Magyar rég. emlékek. 2. (1876).

Már a classicai művészet korában látjuk ennek első kísérleteit, nèvezetesen a niello, fekete, oxyd ezüstművekben. A bizanti luxus inkább mintsem művészet, képezte azonban ki, teljes fényében, és részben már keleties pazarfényű, gyakran rosz műforma mellett a barbár túlzásba és mesterkéltségbe átmenő ízléstelen s túlhalmazott alkalmazással.

A zománcz technikának ekkép számos neme keletkezett. Egyik legrégibb s legművészibb ritka becsű alakítása az úgynevezett bizanti sejtes zománcz volt (email cloisonné, Zellenschmeltz). A fémlapra forrasztott vékony lemezek képezik ezen, mintegy a festmény, az alakok rajzát; s ezen lemezek rekeszei közé öntetik be a zománcz: a fém-festék porból ragasztékokkal készült oly üveges folyadék, mely a fémmel egyesülni képes. A lemezek, melyek mindannyi külön színelválasztó rekeszeit képezik, azután lecsiszoltatnak, úgy hogy az egész színdús kép mintegy mozaik, vagy berakott-műszerű képet mutat, a leggyöngédebb alakzatban s egyszersmind a legdúsabb színpompában. Ilyen mű a kiállításban a páratlan becsű esztergomi ereklye- vagy könyvtábla; a nemzeti múzeumban lévő Nyitra-ivánkai korona-részletek s a magyar szent korona e nemű zománcz képei.

A zománcz más nemeit, minők a kivájt és kidomborodó zománcz (Grubenschmeltz, champlevé), a bevésett alakzatokra öntött átlátszó (translucide) s a festett (peint) zománcz elég, röviden említenem. Neveik eléggé magyarázzák, s alább, hol e nemű zománczunkról szólok, még előjönnek. Az ismertetett bizanti sejtes zománczhoz itt ugyanis mindjárt legközelebb áll a *magyar zománcz*, mely az említettnek csupán egy különváló neme lehet. A magyar zománczban is hasonlón a fémlapra forrasztott lemezek közé öntetik a zománcz folyadék. Csakhogy itt e lemezek csavart, tekert, szemecses sodronyokból készülnek. Ezek azután nem is csiszoltatnak le, mint amazok, hanem kiállva díszes körvonalozást képeznek. E tekintetben féligmeddig hasonlók a filigránhoz a sodrony vagy drótműhöz is. Ily filigrán művek: a fémalapon vagy a nélkül is reczésen font s ornamentalis alakokat képező drótművezet, külön ékszerötvösi-műgyakorlatot képeznek. E művészet a középkor óta különösen Olaszországban, sőt mondhatnók Dalmatiától kezdve egész Genuáig mindenütt készült. S az olasz

kereskedés által a keletre, hol nagy divatban van, exportáltatott; ámbár lehet, hogy első mintái talán épen a keletről Indiából, az araboktól vagy épen szintén Bizantból importáltattak Olaszországba, s innét jöttek azután át a magyar úgy mint német sat. európai ötvösműbe.

A magyar zománcz-gyakorlatban tehát két technika, a *filigrán* és *zománczmű* egyesül. Csakhogy ezen egyesülésben a filigrán elveszti azon egymásba folyó, fonadék szerű, reczés, szűk és lyukacsos keleti és későbbkori alakzatát, mely azt oly nyugtalanná s élvezhetlenné teszi; mint például ez a Zichy-féle püspök-boton a győri egyház kincsei közt látható, legvégső kinövésében. Míg egyes filigrán kelyheink e tekintetben annál jobbat mutatnak s régi jobb izlésűek is, minél kevésbbé vannak filigránnal túlhalmozva vagy épen egész áttört filigrán részletekkel alakítva. E tekintetben a magyar zománcz a filigrán díszt a legczélszerűbben, legízletesebben használja föl, főkép régibb, e nemű alakításain. A filigrán, a sodrony képezi a rajz vázlatát, a mint kiállva szemecsesen vagy sodrottan ízletes alakzatokat képez. Ezek vonalai közé mélyebben beöntetett a színes zománcz folyadék, és pedig ennek üvegesebb átlátszóbban ragyogó neme a jobb és régibb e nemű műveken. Ily magyar sodronyos zománcz műemlékeink első s legkiválóbb eddig ismert példánya hazánkban Sz. László királynak valóban monumentalis nagyszerűségű mellszobra, hermája a győri székesegyházban. Bele van foglalva szent királyunk fejkoponya csontjának ereklyéje. Egyike a legnevezetesebb nemzeti szent és műemlékeknek, mely világszerte ritkítja így egybefoglalva párját. Rajta az egész királyi öltöny ily *magyar sodrony-zománczos színezéssel* van képezve.

Részletes kimerítő történeti- és műleírása, úgy zománczának, mint egyéb alakzatainak rajzával külön monographiában ábrákkal illustrálva megjelent két kiadásban is. [1]) A kiállításban nem lévén jelen, itt csupán összehasonlításúl s kiindulási pontúl, mint eddig ismeretes e nemű legnevezetesebb s legrégibb művünket említem. A történeti adatok róla már 1406 óta biztosak. S ez

[1]) Lásd előbb idézve Ipolyi Magyar Ereklyék műtörténeti tanúlmány; és Ipolyi kisebb munkái I. köt. középkori magyar ötvösművek.

minden kétségen felül emeli, hogy az ezen művön teljesen kifejlett páratlan zománcz technikánk máris legalább a XIV-dik században, de igen valószínűleg már az előbbiben is, tehát az Árpádkorban, a XIII. században gyakorlatban és kiképezve volt.

A második ismeretlen emlék volna ezután hasonló műalakzatára nézve a kiállításban látható Bars-sz.-kereszti (beszterczebányai püspöki székhely) kehely. Történetére nézve csak annyi ismeretes, hogy azt a múlt században a hely egyik plébánosa ajándékozta egyházának. A kehely XV-dik századi közönségesebb gót stylben készült, de correctebb műalakzata mellett, lent a talapzatán, valamint kupája alján borítva van ily sodronyos zománczczal. — Ennek rajza még nagyobb, tágabb stylizált ornamenticai alakzatú leveleket s virágokat mutat; mint ezek még a természetes virágutánzás naturalisticus modorától eltérve, szép, nemes, jól alakított ékitmény-részleteket képeznek. A színek (nagyobbára vörös, zöld és fehér) még üvegszerűbb, átlátszóbb, tisztább, fényesebb kezelést tanusítanak. A fehér szín a leghomályosabb, majdnem teljesen opák, és egyszersmind erősebben domborodik ki a többi közül, a mint visszatérőleg a lapok közepén némi virág közepet képez.

A kehely minden tekintetben a kiállítás e nemű régi magyar zománcz művei közt hasonlíthatlanúl a legjobb, legeredetibb s egyszersmind a legizletesebb is, mint ezt mindannyi műértő egyhangúlag elismerte. Művésze még teljes érzékével bírt a zománczmű e neme régibb, jobb alakításának. A zománcz természetének megfelelőbb, egyszerűbb, nemesebb ornamenticai szőnyegmintákat, választékos s összehangzó színekben alkalmaz jó zománcz-anyagban. Hasonló e tekintetben Sz.-László mellképe ily modorban alakított zománcza, rajza és színeihez. Mig a többi későbbi és mindinkább a naturalisticus is iránynak indúl.

Érdekes párját képezi ennek a híres klosterneuburgi hasonló kehely. Képét és leírását, mely a bécsi »Mittheilung für Baudenkmale« műemlék-bizottság közlönyében régebben megjelent, összehasonlítva, azt most újra kelyhünkkel hajszálig hasonlónak találtuk. Kétségtelenül tehát egy műhelyből került ki mind a kettő; s miután a gyakorlat, mint emlékeink műtörténeti nyomai tanusítják, inkább hazánknak mint a külföldnek sajátja.

volt, bátran mondhatjuk, hogy a hazánkkal határos híres monostor kincsei közé, hazánkból kerülhetett.

A kiállítottak között legközelebb járna a zománczképzésre nézve a poprádi sz. Egyed-féle egyház kelyhe. Ennek ugyon fennebb leírt remek áttört művei talapzata mellett, csak kis részlete, kupája alja van zománczczal borítva. Ezen is a sodronynyal már naturalisticusabb virághlevelek vannak alakítva; de a színkezelés még a régi tisztább, habár kissé elhomályosúlt régisége által.

Mindjárt ezekután következnek becsére és régibb műképzésére nézve a beszterczebányai vártemplom hasonló régi sodrony zománczos kelyhe. Ez még dúsabb az előbbinél. De már a kehelyforma is újabb, és későbbi XV. vagy XVI-dik századi is lehet; míg a sodrony és zománcz sokkal, de nem előnyösöbben kifejlesztett kezelést tanusít. Művésze már nem követi az előbbi correctebb rajzú egyszerű sodrony alakzatát, s nem bírja a zománcz tisztább és határozott színei dispositióját. Rajta mindez művészi koresettséget és virtuozi túlozást mutat. A sodrony már nem egyszerűen a rajz körvonalát képezi, hanem dúslakodva maga külön filigrán képletekbe megy át. Mire a virágokat kikerekíté, ezek végén valóságos fölemelkedő sodrony-spirálokat, sodrony-tekercseket képez, melyek némileg kalász- vagy inkább conifera-szerűek. A virágok is utánzott naturalisticus alakúak; szűk téren játszi kisebb alakzatokat, rózsákat, folyondáros szárakat képezve. A színek pedig kevésbbé átlátszóak, különösen a fehér itt még kiállóbb, agyagosabb s a többi is opákabb. Itt-ott ügyetlen restauratio nyomai is mutatkoznak rajta.

Még kifejlettebben, s máris teljes átmenetben látjuk a régibb magyar sodrony-zománczot a későbbi erdélyi zománcz nembe, a szepesi székesegyháznak 1430—1520-ból (mint a jegyzék, nem tudom miért ily határozotlanúl jelzi) származó, s Pethe Márton előbb szepesi prépost, majd kalocsai érsek által adományozott kelyhén.

Ezen dús sodrony-zománczozatú kelyhen látjuk, hogy művésze mikép tér el már egészen amaz eredeti egyszerü előbbi technikától Ezen a sodrony már nemcsak külön spiralékat képez végein, mint az előbbi beszterczebányain; hanem ehhez még a zomán-

czot háttérbe is szorítva, erősen aranyozva vastagon futja be a kehely szegélyeit, s inkább ezeket, mintsem a zománcz tereket jelzi. Ehhez a zománcz is nem mint az előbbi régibb izletesebb kezelésben (hol egy-egy sodrony körben csak egy szín foglalhat helyet) egyszínű; ha nem itt-ott már ki van festve. Nevezetesen a fehér alapszínű virágkehely leveleinek széleit kék színekkel szegélyezve látjuk [1]). Ez által a természetes virágot utánzó későbbi naturalisticus műirányt még inkább kifejti; mint azt majd az erdélyi zománcz kezelésében látjuk. E tekintetben ezen kehely a legérdekesebb átmeneti példány a beszterczebányai közbenső taggal együtt, mely világosan mutatja az utat, melyet e művészet gyakorlata hazánkban vett, és mint fejlődött a bars-sz.-kereszti és klosterneuburgi kehelytől kezdve, egész az utóbbiig; vagyis mikép ment át a régibb, tisztább, stylisticusabb magyar zománcztechnika, az újabb, vegyesebb naturalisticusabb erdélyibe.

Épen ezen átmenet további különböző nemei és részletei jellemzésére nézve érdekesek: nagy számban és választékos példányokban kiállított sodrony-zománczos kelyheink, valamint erdélyi zománczos ékszereink. Oly dús változatosságban, annyi különböző combinatióban jön itt elő a *sodrony-* és lemez-*zománcz* összekötve a festett, dombor stb. zománcz nemekkel, hogy alig vagyunk képesek azokat határozott nemeik s változataik szerint rendszerezni. Legyen azért ez itt erre némileg az első kisérlet e nemben.

Itt van mindjárt az előbbi, mondhatnók *háromféle* mintegy egymásból fejlődve hanyatló gyakorlat után, a magyar zománcz azon neme, melyet leghelyesebben talán megfordítva nem sodrony-zománczos,de *zománcz-sodronyos* műnek nevezhetnénk. Ez volna tehát mindjárt némileg már a negyedik változat. Ennek egyik legnevezetesebb és legrégibb példánya a kiállításon a Széchy bíbornok prímás által készíttetett esztergomi kehely,melyen czímere látható. Ennek nagyobb zománczos egyszínű térein, melyeknek

[1]) Azt nem is számítva, hogy rajta a donatornak és nevezetesen az *ország*-nak czímere is zománczban van alkalmazva, mert ez utóbbi hasonlón, régibb alakjában már Sz.-László zománczos mellszobrán is látható.

csak egyszerü keretét képezi a sodrony, a középre látunk kiálló sodronyból képezett virágokat alkalmazva, melyeknek úgyszólván csupán virág kelyhe, közepe mintegy nagy gombostü fönyi zománczczal van illuminálva. Egyike mindenesetre a legszebb e nemü régibb, mert donatora nevénél fogva a XV-ik század elejéről keltezett példányoknak. Ámbár az újabb restauratio által egyes részeiben szenvedett s újabb szint öltött.

Másik német képviselik ismét azon kelyhek, melyek részben *félig sodronyos, félig zománczos münek*, volnának nevezhetők. Ezek talapzatán és kupája alján ugyanis váltokoznak a mezők. Míg egyik mezőben egyszerüen csupán filigrán ornamentikát, a fémlapra alkalmazott sodronymü ékitményt, többnyire sodronyból virágokat látunk minden zománcz nélkül alkalmazva, addig váltokozva ismét a másik mezőben sodronyos-zománczmüvet találunk. De itt is túlnyomóbb a filigrán alakitás, mely már nem annyira a zománcz körrajzának vonalát képezi, melyet sejtjei közé helyeztetett a szin; hanem a zománcz itt is csak arra szolgál, hogy a filigrán által képezett virágnak részleteit, kelyhét, szirmait, bogyóit olykor leveleit is kiszinezze. Ez volna tehát sodrony-zománczos combinatióink ötödik neme. Ilyen nevezetes példány a kiállitáson a pozsonyi Sz.-ferenczi szerzetesek kelyhe Telegdy János kalocsai érsek czimere s neve fölirásával, de mely ennek koránál is jóval régiebbnek látszik. Gyönyörü finom és gyengéd mü; mintha csak a domborún képzett virágnak illuminálása volna. Talán ez volt a *luminált* mü, mint régi magyar ötvös könyveink nevezik. Hatodik német képeznék végre azon ismét egészen zománczos mezejü kelyhek, melyek közepén kidomborodott zománczban emelkedik ki ugyan a filigrán virágalakitás, de itt már a filigrán is annyira egészen alá van rendelve megint a domború zománczcznak, hogy nem annyira önállóan emelkedik ki, mint inkább a kis kiszinezett s kidomborodó virág alárendelt lemez keretének mutatkozik. S ezt már egyszerün dombori virágos *zománcz-alakitásnak* lehetne inkább nevezni. Ilyen szép példányok az esztergomiak közt a szakolczai, a győri székesegyházi hasonló, ámbár ezen a zománczczal váltakozó mezejü filigrán müvet is láthatni. És az igen csinos, de már későbbi formákat mutató tiszta arany, s a pozsonyi sz.-fe-

rencznek Pethe László confraterjok által adományozott kehely.[1])

Vegyesebb és csak részben magyar vagy máris *erdélyi* gyakorlatú *zománczműnek* tartom az esztergomi tárgyak között kiállított nagy és díszes ó-budai kelyhet. Az erdélyi Szuhay Benedek készíttette (Calicem istum fieri fecit Benedictus de Zuh nobilis transilvanus fölirattal) és Pál budai káptalan kanonokjának ajándékozá; valószinűleg a XV. század végén vagy XVI. elején. Rajta, valósággal, mintha csak a budai német gyakorlatú technica s az erdélyi zománcz találkoznának. Alakja ugyanis a gót ízlés nemesebb mintái későbbi rosz alkalmazását tünteti elő. Öntött késő gót rosz architectonikai motivumok: baldachinumok alatt s toronykák között gyarló szoborkák állanak, e mellett pedig kifaragott lombművek, közben azután zománczozatok, különösen a gömbön kiálló rosett-faragványok virágkelyhében hasonló kék és fehér szirmokkal festett virágos zománcz látható, mint akár a legkésőbbi ily erdélyi zománcz műveken. Mint mondám, mintha csak együtt dolgozó s megtelepedett erdélyi és budai ötvösök közös, vagy inkább talán mindkét technikát űző mesternek műve volna.

A magyar zománcztól eltérőbb, s a közönségesebb, általánosabb zománczos alakítású kelyhek sorába tartoznék még egykettő a szepesiek között, lombművezettel faragva s itt-ott zománczczal díszítve. Azután a zománcz mező fölött áttörve alkalmazott szélesebb lemezűek, mint ismét a szepesiek közt, és a beszterczebányaik közt az egyik hajniki kehely. Gót architecturai részleteket, szentek szoborkáival és translucide képeivel újított kék zománcz alapon mutat egy pozsonyi díszkehely. (Gondolom szintén sz.-ferenczieké.) Ily translucid email a szepesi iglói szép kereszten annak véseteit átláttatva; valamint a zománcz többi külföldi, általában ismeretes mindenféle újabb s régibb nemei láthatók az esztergomi tárgyakon, a Pfeffer s a kegyesrendiek bizanti vagy limogei keresztein, Ipolyi hasonló házalaku ereklyetartóján, sat. De melyeket itt elég legyen csupán megemlíte-

[1]) Felirata szerint Mag. D. Ladis. Pethe. Patris spiritualis fratribus Posoniens. legatum.

nünk, az eltérő magyar és erdélyi zománcz nemei mellett, mintegy összehasonlításúl.

Ezek élén már a magyar zománcznak nemeit a fenebbiekben különböző változataik szerint osztályozni megkisértvén, úgy hiszem, azokat mintegy hat változatban, mely a sodrony és zománcz különféle combinatiói egyesitését mutatja, egyelőre teljesen kimerítettem.

Következnének az *erdélyi zománcznemek*. Ezek azonban nagyobbára csupán az előbbi magyar s egyéb zománcz-nemek hasonló összeállításából s további kifejléséből állanak s ez által eredeti lényegöket mindinkább vesztve már hanyatlást mutatnak. Valamint általában a zománcz minden nemei e későbbi korban hanyatlanak, mig a legtöbbnek gyakorlata egészen megszünik.

Így látjuk némileg a magyar zománczot, de mintegy hanyatlási formáiban az erdélyiben fenntartva. Nem találjuk benne többé amaz eredeti sodronyzománczos tervezetet sehol átvive, melyet Sz.-László mellszobrán vagy a Bars-szent-kereszti kelyhen szemlélünk. E helyett látunk azonban ily nemű zománczot is, de inkább lemezszerű erősebb sodronymű közé alkalmazva, például az érdekes és díszes Teleki-féle buzogányon s az Eszterházy Pál-féle magyar díszöltöny hasonló gombjain, melyek e nemben egyetlenek a kiállitáson. De ezen is az alakitás eltérőbb. A fémalapra alkalmazott lemezek és sodronyok közé csak itt-ott alkalmaztatott a zománcz, mintegy virág leveleket képezve; s ezekkel változtatva másutt a zománcz nélkül maradt fém-alap tünik ki. Ebben tehát a lemez, vagy sodrony képezi a fémalapon a virág- vagy reczézetszerű rajzot, s közben a rajznak csak egy része, váltakozva van apró zománczszinezettel kirakva. Így az legközelebb járna azon kelyhek zománczához, melyeken mint például a Telegdi-féle kelyhen, a sodronyból alakitott kisebb virágalakzatok egyes részeibe van a zománcz behelyezve. Hasonló a kegyesrendiek gyüjteményéből is egy övcsat ezüstben, melynek sodrony virágai csak itt-ott vannak kirakva. E gyakorlat tehát nem egyéb, mint a föntebbi váltakozó sodrony és zománczos kelyhek mezején látható magyar zománcz technika hanyatlási korának

egyik neme; csak hogy itt még a szin-egység s annak üvegszerű átlátszósága is észlelhető.

Az erdélyi zománcznak más, az előbbihez legközelebb járó neme azon művek volnának, melyeken hasonlón határozott és szép filigrán művel van ugyan combinálva a zománcz; de akkép, hogy a sodrony egy maga egész nagyobb tért befut, s ennek csupán közepére van alkalmazva a zománcz. Ezekben a filigrán, reczésen sűrűbben nyújtózkodik, míg a zománcz egészen naturalisticus sok szinű virág-szalag vagy bokréta alakjában van inkább a sodronyra, külön válólag s kiemelkedőleg alkalmazva, mintsem a sodrony közé. Ennek leginkább a kardokon, kardöveken, csatokon, a magyar ruha gombházain alkalmazott neme két lényegtelen változatban is látható. Ezek egyikén a zománcz-virágalak és festés szinteljesebb, de kisebb, sürűbb, hogy úgy mondjuk gyöngédebb és kevésbbé kiemelkedő, többnyire kékes alapszin mellett nefelejtseket sat. ábrázol. A másik nagyobb, erősebb barnás-vörös rózsákat s bimbókat vagy tulipánokat kékes-zöld szárakkal s leveleikkel, igen erősen kidomborodva; s ez által, valamint kevésbbé gyöngéd zománczával majdnem a porczellán, a cserépmű festéséhez hasonló hatású. Mindkettő jellege azonban, hogy a sodronynyal, mely fölé alkalmazva van, nincs szorosan és szervesen közvetítve. Mindakettő majdnem külön díszt képez. És bármily díszes és hatásos a zománcz e neme is, a modorosság túlhalmozottságában szenved. E nemben sok régibb s újabb tárgyat látunk kiállítva. Ilyen a kardok közt egy kékes újabb, s hozzá az övek közt egymás hasonló. Egger és társától. Más gróf Erdődy Istvántól és Mikes bárótól övek, gombházak teljes magyar öltözet díszítésére. S ezekhez hasonló ily másik ismét Egger és társától. Ezek közzé tartozik még egy szelencze is a hg. Eszterházy-féle tárgyak közt. Ez egész finom ezüst sodronymű, s a zománcz, kék virágok levelekkel, csupán födője közepén van alkalmazva. E nemben azonban látunk ily hasonlón cserepesen, barnán kidomborodó s határozott naturalisticus virág alakot mutató zománczokat sodronymű nélkül is. Például a kardok közt gr. Eszterházy Istvánnak vörös hüvelyü kardja kiveretén, ily cserepes fehéralapú s vörhenyeges nagy erősen kidomborodó rózsaszerű virágokkal.

Egészen hasonlón találunk ily zománczot poharakon, serlegeken és kupákon alkalmazva. Csak hogy ezeken már nemcsak a foglalat: többé kevésbbé látható lemez a sodrony helyett; hanem a virágok is dúsabb változatosabb színezet mellett kevésbbé naturalisticus virágokat, mint inkább szépen stylizált alakítást s változatosabb dúsabb színezést: kék, veres, sárga, fehér festésekben tüntetnek elő. — Mindezek egyszersmind már oly *festett zománczuak* is nevezhetők, melynek alapszínére több színü szirmok, levelek sat. vannak festve. Ilyenek a báró Redl és Szitányi urak által kiállított két kis, egymáshoz egészen hasonló szép színű serleg. És a majdnem egészen hasonló zománczozatú kis rococo szekrényke Egger és társától. Mindannyin az erdélyi zománcz ezen domború és színdús jellege igen jól észlelhető; és e mellett oly jól fenntartvák, hogy akár újabb imitatiónak is vehetnők. Állitólag még két hasonló kis pohárka volna ismeretes, mely a két előbbivel együtt Reményi gyüjteményéből adatott el.

Roszabbúl van föntartva s kevésbbé élénk színü, de annál kétségtelenebb eredeti régiségü és gyöngédebben szinezett a födeles kancsó Ipolyi gyüjteményéből. Az egyetlen födeles kupa e nemben; s e tekintetben hasonló volna azon nagyobb kancsóhoz, melyett Esztei Hypolit bíbornok s esztergomi érsek, utóbb egr püspök jegyzéke a XV. század végéről s a XVI. elejéről említ; világosan leírva azt: hogy a födeles kupa *zománczczal erdélyi módra készült.* Az előbbi kupának rongált részletei mellett is a fehér alapszín finom rózsa- és fekete-szín szirmokkal kifestése jól kivehető, és helyes fogalmat ad az előbbiek dús és változatos szinezete mellett, a régibb e nemü erdélyi zománcz műről. Rajtok a filigrán helyett, mint említém már inkább lemez van alkalmazva a fémalapra. Néhol ez is alig vehető ki; míg másutt a lemezből ritkábban képzett zománcz foglalat közt a fémalap is látható. —

Legszebb, sőt remekmü e nemben egy ivó-kehelyszerü kisebb serleg gróf Mikó Imre tulajdona az erdélyi muzeumból. Ennek azonban nem az egész felülete és mezeje van beborítva, hanem csak itt-ott egyes virágai vannak gyöngéd átlátszóbb szép szinezetü, de már szintén kifestett ily zománczczal diszitve. Ez

úgy látszik már lemezek közé sincs öntve, hanem egyszerűn mint a fentebbi kardokon ki van domborítva. Párját állítólag, gróf Pálffy János bírja.

Ellenben a zománcz e nemének legkésőbbi, közönségesebb és selejtesebb gyakorlatát találjuk még egyes kapcsokon, boglárokon, övcsatokon, hajtűkőn (maig Erdélyben a szászoknál úgynevezett Pockel-Nadel, Buckel-Nadel? gombostük). Ilyen magyarországi lőcsei kapcsok sorát találjuk kiállítva Szentiványi Márton liptói főispántól; és másfelé hasonló kis lánczokat is fölrakott apró kék zománczczal. Ezeken rendesen csak ily apró kék zománcz-bogyók vannak alkalmazva ezüstre, melyen némileg nefelejts-virág alakokat képeznek. Sajátságosan ily kékes későbbi zománczbogyók, levelek, hasonlón némileg a türkiz kövekhez alakítva láthatók a kisebb tárgyakon díszül alkalmazva; mint például a gróf Andrássy által kiállított három kis korsón, melynek födelén Kraszna-Horka vára áll. Másfelé ismerjük azt kereszteken is és más tárgyakon, öveken, csatokon stb. (utóbbiak egykét szép példánya hasonlón gróf Andrássy Manó gyűjteményében). Ezeken sajátságosan a zománczmű is hasonlón alkalmaztatott az ékszerek türkiz kirakatához. De a zománcz alkalmazásának ezen neme már eltérőbb a specificus magyar s erdélyi zománcz technikától. E részben már inkább a zománczkezelés azon általánosabb gyakorlatát mutatja, a mint ez a faragott, vert, drága kövekkel kirakott műveken azok egyes részeinek a zománczfestés általi kiemelésére, élénkítésére, színezése s árnyalatára mellékesen szolgált. Ez a szepesi s egyéb közönségesebb zománczmívű kelyhektől kezdve az öveken, diademeken, függőkön át úgy itt, mint mindenfelé máshol látható. De a sajátlagos magyar zománcz sorába nem egészen, és csak annyiban inkább a magyar ékszerek közé tartozik, a mennyire ezzel a türkizt utánozza.

Igazolva van-e azonban ezekután másképp is a külön *magyar s erdélyi zománcz-nemek* fölállítása s osztályozása? kérdezhetjük még ezen ismertetésünk végén. Kétségtelen e példák után, hogy e mű ily nemeit régibb korbul bírjuk, hogy gyakorlata tehát hazánkban létezett. Kétségtelen, hogy azt eddig mint ilyent a műtörténetírók elismerték, fölvették s mint ilyet tárgyalták. Bock, ki Nápolytól Dublinig az e nemű ötvös- és zománcz-műveket ex-

professo, mintegy húsz év előtt vizsgálta, ámbár e nemű zománczunknak csakis kisebb számú példányait látta, máris külön zománcz-nemnek ismerte föl, melynek példányai sehol sem kerülnek elő csak oly számban sem mint hazánkban. S a hol ezenkivül fellelhetők, mint egykét ausztriai helyen, s azután csak Achenben, hol I. Lajos ideje óta a magyar búcsusoknak kápolnájok volt és számos ötvös-mű a magyar czímerrel is jelzett királyi ajándékkint őriztetik; — látni való, hogy e helyekre is Magyarországból jutott. Hasonló szempontból tárgyalták ezen műveket a Bécsben fölállított műemlék-bizottság publicatióban az illető műirók. Elismerte legújabban épen kiállításunk leírásában Falke. Nem is említve hazai műíróinkat, kik mint Ipolyi, Henszlmann és Pulszky egymásután tárgyalva e műveket a felőlök szóló történeti adatokat is összeállították.

Ma mind a kettőt: a *műveket* ezen kiállítás által is, a *történeti adatokat* a folytatott kutatások által oly nagy számban ismerjük, hogy a kérdés végleges eldöntése semmi nehézséget sem képez.

Ha ebbe azonban itt most tüzetesen nem is ereszkedhetünk, még sem tartóztathatom meg magamat, hogy végül annak fő mozzanatait legalább röviden ne érintsem.

Ötvös művészetünk főbb adatait már előbb jeleztem. Elhagytam ott minden mellékes, kétes vagy oly elavult nyomokat, melyeket régibb történetvizsgálóink, mint például Cornides sat. nyomán csak a törmelék morzsalékaiból élődő compilatorok, de nem a műtörténetírók használhatnak.

A súlyt tehát itt arra fektetem csupán, hogy nemcsak az Árpád-korszak kezdetétől fogva okirati s történeti adatokkal bizonyítható hazai ötvösművészetünk; hanem hogy a XIV. század vége óta ennek ily magyar zománczban készült műemlékeit is bírjuk. Ilyen Sz.-László szobra, ezen technika legrégibb nemében, már a XV-dik század első éveiből adatolva. És hasonlón sodronyzománczunk egy másik nemét birjuk mindjárt ezen század első negyedéből Széchy Dénes bíbornok kelyhén előbb bemutatva. Így ismerjük azonban az erdélyi zománcz gyakorlatot hasonlón már a XV-ik század végéről. Estei Ipolynak a XVI. század elejéről szóló összeírási jegyzéke határozottan nevezi az erdélyi

zománczczal és művel készült kupákat, mint opus transilvanicumot, kétszer is fölemlitve s megkülönböztetve, a ragusai, dalmatiai valószinűleg csupán filigrán vagyis sodronyműtől. Mit ha valaki képes volt megkülönböztetni, hogy mi az erdélyi, mi a magyar dalmatiai vagy olasz külön műgyakorlat, senki illetékesebben nem tehette mint az olasz Estei fejedelmi házból származó magyar püspöknek névszerint is ismeretes olasz udvari főtisztjei, kik Magyarországban ügyeit viselték, javait kormányozták, s ezen kincseit összeirták, melyek jegyzékében e jelzés előkerül. De hasonlón nevezi, ugyancsak a XVI. század elejéről a szepességi Máriássy család levéltárának egyik jegyzéke is erdélyi műnek egy ily kupát: unam cupam admodum *laboris erdélyi.*[1]) A további kérdés ezen adatokkal szemben csak az lehet, hogy valóban tudnók-e bebizonyitani azt, vajjon magyar ötvöseink által is, és hol készültek leginkább e művek.

Valóban folytatott kutatásaink által, bár megvalljuk, hogy azoknak csak kezdetén vagyunk, máris elég bőven ismerjük ezen ötvös művészetünk régi mestereit és helyeit; annyira legalább, hogy bizvást elmondhassuk, miszerint az hazánkban épen, úgy mint más mesterségeink is, vegyesen magyar és német helyeken magyar és német mesterek által gyakoroltatott. Sőt mi több e mesterség gyakorlatának a XVI., XVII. és XVIII-dik századból, tehát folytonos sorozatban, eddig magyar szövegű tankönyveit is birjuk — oly bő sorban, mint aligha más mesterségekét részint kéziratban még, részint már nyomtatásban is.

Hogy általában ezen ötvös mesterségek czéh-szabályait az e nemű czéh-szabályok legkorábbi idejéből a XV-dik század elejéről birjuk, már előbb érintettem Finálynak kolozsvári sarkantyus s külön ötvös czéh-szabályairól kiadott okmányai már 1426 és 1475-ből szólnak. Ezekben emlitetnek a főmesterek nevei is. Nevezetes, hogy ezek egyike *Zömör*-nek neveztetik, míg a két másik neve: *Hanuschek* (bizonyára Jánoska) és Goldtschmidt (tehát aranyműves) csak németesitett kereszt és mesterség nevek. De a Kolozsvárt 1474-ben már megtelepedett ezen Zomor

[1]) Mindezen adatok Ipolyi előbbi műveiben szószerint, a kutfők kimutatásával vannak idézve.

vagy Zömör család, úgy látszik egyike volt Erdély legrégibb s leghíresebb ötvös- és zománcz-mű mestereinek. Mert a család neve az ötvös mesterségről magyarúl írt egy XVII-dik századi kézikönyv följegyzéseiben is említtetik még. E szerint Zomer (vagy Zemernek is írt) Mihály 1644-ben híres mester volt Brassóban, kinek különös saját ötvös-mű gyakorlatát följegyezte a nála tanuló Kecskeméti Péter (valószínűleg kecskeméti származású és ott lakó) ötvös mester.

Hasonló magyar ötvös tankönyveket s följegyzéseket birunk már XVI. századból, melyek talán nemsokára világot látnak.

Legújabban nevezetes ily munkát fedezett föl Ballagi Aladár, a fenebb említett Kecskeméti Péter ötvös és zománcz-mű följegyzéseit, tankönyvét. Az illető szívességéből használva e könyvet, kitünik belőle számos akkori magyar ötvös-mester neve; mint a fenebbi Zemer mellett egy Réz Márton 1655-ben, Csontos István ki 1657-ben, Kincses Mihály, Komor István, Csepregi sat., kik ugyan ekkor nemcsak az ötvös, hanem a zománcz és különösen a sodrony-zománcz művet gyakorlották. Mindannyinak saját külön technikáját jegyzi föl magyarul, mit, hol, kitől, hogy tanúlt el 1644-től kezdve számos éven át; néhol mint Zemernél több évet is töltvén a derék Kecskeméti Péter ötvös. Följegyzéseiből érdekesen kitűnik, mily gonddal jegyezte föl, különösen a zománcz és a sodrony készítés nemeit. A *zománczot* rendesen már e régi nevén nevezi. Ámbár valószínű, hogy az a középkori latin, smaltum, vagy német, Schmelczből eredhetett, közbetett s a magyar kiejtés szerint hangoztatott betűkkel. Ellenben a sodronyt *drótmű*-nek nevezi. Ezeknek azután külön nevezetes technikáját jegyezgeti föl: *a festékek* nemeit, *a forrasztást, a szederjes színt, az ezüst s aranymüre való festéket, a drótművet finom ezüstből, a drót forrasztást, a drótműhöz való festéket, a zománcz kipattogtatást, az illuminalást* s a különnemű *zománcz festékeket.* Mindezen műszavakat egyenesen e XVII-dik századi irat szövege szerint idézem. E mellett tanúlságos még, hogy a hires külföldi mesterek gyakorlatát is figyelemmel kiséri. Így például az amsterdami Schmidtnek gyakorlatát is kitudva, a bizonyára ott vándorolt Csepregi nevű öcscsétől, ennek közlése szerint leírja.

Dúsabb még a magyar ötvös és zománczmű kifejezések és tárgyak leírásában: »*Az Ötvös Mesterségről való vetekedés 1716*« nyomtatási hely kitétele nélkül, de valószínűleg Kassán megjelent könyv. Az egész rimekben van írva, az ötvös inasok számára, hogy a legszükségesebbet ekkép könyvnélkül megtanúlva, emlékökben tarthassák. A könyv kassai származású inast említve, nyilván kassai magyar ötvöstől eredt. A nagy igények mellett, hogy az ötvös inasnak, nemcsak mindenféle más mesterséget kell ismernie, és rajzot tanúlnia, hanem deákos, tehát tanúlt embernek is kell lennie; nagy bőségben adja az ötvösség akkori magyar kifejezéseit. Így nevezi a sokféle *zománczot*, *festékeket*, *ragasztékokat elő pártákra*, *a luminálást*, *a művéseket*, *sik-vésőt*, *homorúan vésőt*, *plants vésőt*, *drotfodrót*, *dróttekeröt*, *drótvonót*, *drótlapítót*, *zománczoló árt*, *pontütőt*, *skatulyát aprón törött zománczczal*, *zománczörő kő és mozsár*, *zománcz levonó tőt*. Így *trebelést* nevez (mi bizonyára a treiben getriebene Arbeit magyarítását, melyet terebeléssel még jobban fejezhetett volna ki.) Az ötvösök által díszített ily művek azután: a buzogány, sarkantyú, puskák, zárocskák, lakatok, nemes asszonyoknak (melyeket valószínűleg ékszerként is övben az oldalon a kulcsok felett viseltek), csatok, karikák, vitéz- és gombkötések, szablyák, pallosok, keresztek, poharak, kupák, nagy pecsétek, zsinóron függők, lánczok, nyakravalók, boglárok, tolltokok, szaglók, pézsmatartók, gyűrűk, medallyok, mosdó-medenczék, tányérok, tálak, kanál, gyűszű, kanna, kalamáris, nádméz-porzó sat. Mindannyi ötvösi műtárgy, mit szó szerint belőle itt kiírtam.

Még több műszót lehetne erre találni azon anyagban, melyet az Akadémia régebben ez irányban összeszedett az iparosok műszavait gyűjtve. De itt csak e műnemünk folytonos és századokon át hagyományoson dívó *magyar* gyakorlatát kivántam ezzel constatálni.

Hogy hazánkban e mellett, hol gyakoroltatott mindenfelé az ötvösség? Már előbb, annak története főbb mozzanatait érintve említém, hogy az egész országnak nemcsak nagyobb, de oly kisebb városaiban is, hol jelenleg se híre sem hamva, a legélénkebb üzemnek örvendett. Fennebb idézett adataink s emlékeink

szólnak már a budai híres aranymívesekről [1]); hasonlón a pozsonyi, beszterczebányai, selmeczi fönlétező városi jegyzőkönyvekből a XIV. század óta ezek élénk s nagy ötvösi ipara látható.[2]) Nem részletezhetem mindezeket. Pécsről a kincstárnok 1494-iki országos számadásaiból (kiadva Koller s Engelnél) tudjuk, hogy ott készültek az udvar számára ötvös müvek. Az ottani mesterek közül *Elek* mester, mint sodronymű készítő (qui facit filum de auro) említtetik. Míg *Harber Máté* e szerint megint Budán dolgozott az udvar számara. A szepesi aranymívesek közül nemcsak már a XIV. századból említett *Péter*,de Drugeth kincsei végrendeletében nevezett *Rafael* és Rühe János mester ismeretes; hanem, mint láttuk egész sora azon műemlékeknek, kezdve ama nagy monumentális műizlésű tárgyaktól, melyeket a XIV. századtól kezdve az egyházi művészet köréből kiállításunkban láthatók, egész azon késő s apró kapocs-müvekig, melyek itt még lőcsei mesterektől származnak.

Hogy dolgoztattak főuraink a Balassák stb. Szepesben, Beszterczebányán, különösen egy Balassa 1585-diki végrendeletében Horvát János ötvöst is nevezve, — az már másutt adatokkal ki volt mutatva, valamint a kiállításon a műemlékek sorában szemeink előtt állott ad vivum bebizonyítva. Épen úgy ismeretesek már a korponai, esztergomi, komáromi és érsekújvári régibb újabb, és még külön »*magyarnak*« nevezett ötvös czéhei. [3])

Ezen adatok s ama emlékek, úgy véljük, minden kétségén felül állítják a magyar ötvös sodrony-zománcz és erdélyi zománcz-művészet s ipar gyakorlatát.

A művizsgálat s összehasonlítás megfelel arra is, vajjon ezen magyar zománczmű egyenesen csupán valami kizárólag eredeti magyar gyakorlatnak tekintendő-e?

Leírásából láttuk, hogy ennek elemei miként fejlődtek ki, más régibb ötvös és zománcz technikából. Ott találjuk annak elemeit, a bizanti sejtes- vagy rekesz-zománczban (cloissoné); a

---

[1]) Lásd Michnay és Lichner által kiadott Buda-városa törvénykönyvében a XIII. század óta folytatott följegyzésekben is felölök.

[2]) L. Ipolyi Beszterczebánya.

[3]) Lásd Ipolyi Beszterczebánya és Műipartörténeti tanúlmányok a Budapesti Szemlében.

sodronymüét, a keleti, arab s olasz aranyművészetben. A festett erdélyi különféle zománcznemek elemeit a hasonló ily más külföldi zománcznemekben. Kétséget nem szenved tehát, hogy ezek kezdve Bizanttól mindenfelé általánosan kifejlődtek bizonyos irányokban; és csak arról lehet szó, hogy Európa s a kelet egy vagy a más részében vagy országában és nemzeténél az egyik, a másiknál másik gyakorlat s irány örvendett nagyobb keletnek és virágzásnak; e mellett többé vagy kevésbbé önállóbb saját gyakorlatot, újabb nemeket s combinatiokat képezve hoztak létre. De a mű közös eredete, az átmenetek s a fejlődés az összehasonlitás által mindenütt észrevehetők.

A kiállítás e tekintetben is nagyon tanúlságos volt. Az esztergomi kincsek közt ismertetett bizanti, görög, (bolgár vagy orosz) triptichon szentjei nymbusa zománczműve például, egészen hasonlón ahhoz, mely a bécsi kiállításon látható volt, és Henszlmann f. i. művében, képben és leírásban kiadatott, máris igen közel jár a magyar zománczhoz. Hasonlón a gróf Zichy Ödön által kiállított orosz zománcz csészék, különösen ezek egyike, mely aranyból élénkebb szinekkel és sodrony-zománczczással készült, annyira hasonló a magyar zománczhoz, hogy csak avatott szem fogja attól megkülönbeztetni. Míg a többi két csésze eltérübb zománczszine s ily kezelése első szemre föltünő.

Jól magyarázhatja ugyan ezen hasonlatot a Karamsin orosz történetiró munkájából idézett följegyzés, (Henszlmannál i. helyen közölve) — mikép kér 1482-ben Iván orosz fejedelem I. Mátyás királytól magyar művészeket, bányászokat és különösen ötvöseket. És lehet, hogy sok ily mű az orosz régi műkincsek közt ezen magyar ötvösök s iskolájok műve; valamint ez még az azon kori orosz érmeken is bebizonyitható. Épen ez időtájt volt a magyar zománcz művészet legfényesebb kora nálunk is, melyből származnak a nemű legjobb emlékeink és szólnak adataink. Mindamellett kétségtelen, hogy a zománcznak, ha nem is ezen, a mienkhez egészen hasonló, de ahhoz közelálló nemei mindenfelé elterjedtek volt körülünk, s részben maig föltalálhatók az aldunai vidéken például nevezetesen a bolgároknál.

A kiállítás valamint muzeumunk számos ily bolgár s részben talán meszszebb keletre s fel Oroszországba terjedő zománcz-

művet, leginkább övcsatot mutat, a (kiállitásban is több darab van), melyen a bemélesztett zománcz mellett, itt-ott a sodronymű is észrevehető. De épen úgy első tekintetre észrevehetjük durvább, rikitóbb szinezetéből a magyar finomabb zománcztól eltérő gyengébb és durvább műgyakorlatát. Ehhez közel járnak a hasonló keleti bolgár és török művek, bemélesztett de nem sodronyos zománczczal; mint egy kiállitott török tintatartón és puskaportartón itt láthatók.

Ezeknél még közelebb áll ismét két orosz gyertyatartó koronás sasokkal (gondolom gr. Zichy Ödön gyűjteményéből). Sőt a keleti, indiai, perzsa stb. érdekes, de újabb e nemű, (leginkább gr. Zichy Tivadar, Csetvertinszky hg., Tisza Lajos és gr. Zichy Ödön által) — kiállitott számos tárgyak között is találunk még például egy perzsa tőrt, melynek hüvelykén a rózsabokrétát képező rózsás-fehér szinü domború zománcz majdnem egészen hasonló az e nemü erdélyi zománczhoz; és csakis e műnek ismeretes e nemü rózsás perzsa izlésű alakitása és szinezése által tér el. Épen úgy ismeretes, hogy a khinai sejtes zománcz a legközelebb áll a bizanti e nemű rekesz-zománczhoz (cloisonné), ha nem finomabb annál; és csakis a chinai izléstelen ornamentica s alkalmazás által tér el attól.

A művészetnek tehát valamint a müveltségnek elemei mindenütt közösek lehetnek a müveltebb népeknél. De az izlés, a kezelés, a gyakorlat az, mely bizonyos kiváló külön irányokat jelez. S ilyen kétségtelenül a magyar és erdélyi zománcz-mű is, melynek legnevezetesebb s legszámosabb emlékeit épen úgy, mint legszámosabb nemeit, legsűrűbb gyakorlatát mi vagyunk képesek előmutatni; valamint történelmi adatokkal is annak virágzását és gyakorlatát kimutatni.

De hová lett tehát most, hol van még gyakorlatban, miután a legújabb időben már alig ismertük csak hirét is? Emlékeinek fennebbi jelzése s ismertetése mutatta már, hogy indult lassan régi jobb kezelése, gyakorlata és művészete hanyatlásnak.

A magyar zománcz végső nemei egy részt például az ismertetett Teleki-féle buzogányon s Eszterházy Pál nádor öltönye gombjain mutatkoznak már utoljára. Más nemei az erdélyi natu-

ralisticusabb s önkényesebb zománczalakitásban vesznek el. Ez nagyobbára igy fenntartja még magát ez irányban, sok szépet alkotva még a múlt században is. Legutoljára elvész s elsatnyúl ennek is legszebb s legtöbb neme azon művekben, melyeket végre csak a nép visel hagyományosan, mire azok a divatból kimúlnak ez csak a népviselet közönségesebb s olcsóbb tárgya lesz, a közönséges erdélyi szász nép öltözet csatjain, gombostűin stb., melyek maig igy készülnek, a kékes, fehéres zománczfestés egy nemével. Vagy a látott lőcsei ezüst kapcsokon marad meg, hol ily kékes virágokat ábrázol legutolsó hanyatlásában. Mig a külföldön előbb a régibb nemek átmennek a fényes ragyogó színü Cellini-féle szép zománcz ékszerekbe, hol drága kövekkel, szoborkákkal egyesülve máris ezeknek inkább színezését, folioját képezik. Ilyen is sok szép van a kiállitásban, mint a Pálffy serleg, a gr. Zayféle fej-ék s az alatta kiállitott Barczay-féle nyakékszerek. Majd végre ebből is átmegy izetlenebb porczellánszerü képecskékre, melyekkel a legkésőbbi időből számos izléstelen kelyheink (ily itt egy a győri egyházé), szelenczéink s az Andrássy-féle korsócskák vannak diszitve Majd jobb irányt vesz a külföldön is. Nálunk pedig a nemzeti öltöny divatba jött jobb formáival olykor megjelennek ismét régi tárgyai a hazai nemzetiesebb irány nyomán a diszőltönyökön a nemzeti ruhán. Keresettebb kezd lenni; mint a régiség becses tárgyát a régiségárúsok kezdik, utánozva a régieket kijavitani, hol kitörtek. Majd egy lépést tovább menve utánozzák ezt egészben is, s egy-két utánzó oly tökélyre viszi, hogy jelenleg már nehéz az eredetit az utánzottól mindig biztosan megkülönböztetni, ha a munka jó. Ezen utánzás inkább mechanicai, gyakorlati. S a jobb, a drágább, ritkább magyar zománcz, mely példáúl egyházművészeti tárgyainkon, kelyheinken látható, eddig még ez utánzás szerencséjében nem részesült. Annyira nehéz, költséges és kevéssé keresett, hogy még nem volt megkisérthető. Ellenben a kapósabb könnyebb és számos régi töredék-részletben az utánzás által, jól összeállitható erdélyi zománcz több neme, nagy lendületnek örvend máris az utánzásban. Több műhely dolgozik Budapesten is rajta. Nem kis dicséretére válik ez hazánkfiainak az Egger testvérek, a Veininger, Ratzisdorfer és Egger és társa czégeknek, hogy ily részben gyengébb, de részben kitűnőbb, sőt ne-

vezetes tökélyre vitt művek alkotásával hazai e nemű régi díszes zománcz-művészetünket fölébresztették; s azt kivitel által a külföldön is, hol egyszerre oly nagy, hanem jóval nagyobb kelete, mint itthon, a magyar ékszer neve alatt megismertették. A műismeret és műgond mindinkább emelni fogja azt. Most is már benne azon iparosok, kik eddig Erdélyben az alárendeltebb zománcz nemeket csak a népviselet számára készíték leginkább alkalmaztatnak ezen műhelyekben: mi áital legjobb alkalmat nyernek a műben magokat tökélesíteni. Régi gyártása- és gyakorlatának több neme, ugy is már, mint mondók egészen elveszett és feledve van. Így a domborún kiemelkedő zománcz, melyet ezelőtt képesek voltak egyszerűen zománczfolyadékból alakítani, most csak úgy létesíthető, hogy maga a lemez, melyre alkalmazzák, domborittatik ki. Az eredeti magyar sodrony-zománcz, mely legszebb emlékeinken látható, eddig sajátlag jól észre sem véve, nem is kisértetett még az utánzásban. De rajta leszünk, nem nyugszunk míg csak zománczunk e szép nemét is sikerül felélesztenünk.

Íme a kiállítás gyümölcse és haszna e tekintetben is. Alig győztük itt megírni hazai történelmi és műemlékszerü nevezetességeit, műtörténeti tanúságait, s ebből, régi nemzeti művészetünk és műiparunk ismeretéből, annak mai gyakorlására és felélesztésére háromolható hasznát méltányolni.

Valamint áldást mondanak a felsegélt árvizkárosúltak a nemes nőre, gróf Zichy Pál-Ferencznére, kinek lelkében fogamzott meg e szép, jótékony és magasztos eszme: s a férfiakra, kik az erélyes kivitelben segíték: úgy hálát mond nekik a hazai történet és műismeret a tanúlságért, melyet a kiállításból merített.

I. A.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Constantin Jos. Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prag 1876. Verlag von F. Tempsky.

II.

A munka folyamában még számos részletet találunk, mely Magyarország történetét érdekli. II. Kaliman halála után a bolgárok országgyűlésileg megegyeztek, hogy a szerb Konstantin, Tich fia, új czárnak választassék 1258. évben. Fessler azt írja 1268. év alatt (Geschichte der Ungern II. 619. lap), hogy midőn István ifjabb magyar király a macsói bánság védnöksége alatt álló Mitzes bolgár király elűzetését és Konstantin Tochus (azaz: a föntebbi Konstantin, Tich fia) szerb felkelő támadását megbüntetendő, hadba szállt, akkor Ratiszló fia Béla bosniai, és ennek bátyja Mihály pedig macsói bán volt. (Közbevetőleg legyen mondva, nincs hiteles tudomásunk mintha ezen Mihály macsói bán lett volna. Ld. Századok 1875. év 368. lap.) Ki volt ezen Mitzes, vizsgálat nélkül egyhamar el nem dönthető, Jireček ilyen nevű bolgár királyt a munka szövegében föl nem említ, sem azt, hogy IV. Béla király őt a bolgár trónra ültette Ratiszló védnöksége alatt. Nem hallgatja el azonban Pachymeres György, Gregorus Nikephoros, és az orosz Palauzow, egymással össze nem egyeztethető véleményeit. [1]) Az első szerint Mitzes, Theodor Laskaris görög császár sógora volt, kivel Konstantin több évig hadakozott, míg végre 1265. évben Mesembriába futott és a várost (Tirnovát?) Konstantinnak átadta. A másik szerint Mitzes, a gyermektelen Michael Asen nővérének férje volt, és őt a trónon követte, míg Konstantin őt el nem űzte.

[1]) Jireček, 270. lap. harmadik jegyzet.

Palauzow végre több külön jelentés összehalmozásával nagy zavart idézett elő.[1]) Jireček gyanítja, hogy ezen Mitzes senki más mint a népmondák által elferdített Michael Asen; de ezen Michael Asenről maga Jireček írja (267.l.), hogy 1257. évben Tirnova közelében saját nagybátyja Kahinan és néhány polgár által megöletett. Utódja lett a már nevezett Konstantin, Tich fia. Ebből látjuk, hogy a chronologia nagy helyreigazítást igényel. Egyébiránt azon, Jireček által elhallgatott állitásnak, mintha Mitzes bolgár király a macsói bánság védnöksége alatt állt, mégis alapja lehetett, mert Ratiszló gallicziai herczeg és macsói bán egy saját kiadványú levelében gallicziai herczegnek és a bolgárok császárának nevezi magát. [2])

Elbeszéli aztán Jireček, hogy IV. Béla király háborúra készült, hogy Bulgariát elfoglalja. Nem sokkal azelőtt a szörényi tartományt szállotta meg, t. i. Kis-Oláhországot az Olt folyóig, és oda csakhamar sok gyarmatos gyülekezett, akkor Bulgaria és Kumania királya czimét is fölvette. Téved azonban Jireček, midőn azt hiszi, hogy IV. Béla volt az első magyar király, ki e czímmel élt, mert élt azzal már II. István és Imre király is. [3])

Konstantin bolgár czár, kormányzása kezdetén kivált éjszakra volt kénytelen figyelmét forditani, — mert a magyarok hatalmától félt. A bolgárok megelőzni kivánván az eseményeket 1260. évben, épen akkor, mikor a magyarok Ottokár cseh királylyal háborúba keveredtek a szörényi bánságot támadták meg, azonban Lőrincz mester (ki 1263. évben először fordúl elő mint szörényi bán, és ki a XIII. század egy kitűnő hadférfia volt) őket tökéletesen megverte, és szigorúsággal tartá féken az országot. István király, herczeg is, ki Erdélyt kormányozta 1260—1264. évek közt öt hadjáratot intézett Bulgaria ellen, melynek kettejében személyesen vett részt, és Bodonyt elfoglalta. Egyed mester

[1]) Érdemes megjegyezni, hogy ezen Palauzow, Ratislaw Mařewski — azaz: Ratiszló macsói bánról, IV. Béla nejéről értekezést irt. Lásd Journal des russischen Unterrichtsministerium LXXI.

[2]) Dux Galliciae ac imperator Bulgarorum Zichy Codex I. köt. 5—6 lap. Az oklevélnek kelte nincs, de 1245—1262 közé teendő.

[3]) Fejér, II. köt. 67. 391. lap.

alatt a magyarok Tirnováig nyomúltak elő. Midőn István 1270. évben a magyar trónra lépett, magát Bulgária királyának is czímezte, és mint Jireček vélekedik, csak ezóta keletkeztek, és emelkedtek a magyar korona igényei Bulgária birtokára. (272. lap.) Egy másik helyen (385. lap) Jireček a magyar korona igényeinek közjogi fontosságáról Bulgáriára, mint Magyarország kiegészítő részéről szólván, azt mondja, hogy a magyarok ugyan kétszer megszállották Bulgaria kis részét, de pár év múlva ismét elvesztették. A magyar királyok által használt bolgár királyi czímnek semmi erősebb alapja nem volt, mint, hogy Nagy Lajos király Bodonyt öt évig megszállva tartotta.

Bulgariában ez időben egy fejedelem élt, ki Konstantin czár betegsége miatt, és a trónutód kiskorúságánál fogva, veszedelmes vetélytárssá válhatott. Értjük Svetslav Jakabot, egy orosz család sarjadékát, ki a Balkán vidék nyugoti részeiben fél önállósággal uralkodott. Legelőször 1262. évben említtetik, és valószínű, hogy hatalmát a magyaroknak köszönheté, kik ezen időben Macsóba (Belgrád mellett) Ratiszlót (Rostislav) — szintén oroszt — mint vazallus fejedelmet (bánt) bevezették. Az Ottokár cseh, és V. István magyar király közt 1271. évben létre jött békeszerződésbe Uros szerb király mellett, Svetizlaus imperator Bulgarorum is foglaltatott. E szerint már kétszer fordúl elő azon sajátságos körülmény, hogy míg a magyar király Bulgaria királyának czímét viseli az ő vazallusa imperator Bulgarorum.

Nagy-Lajos király Bodonyt 1365. év nyarán foglalta el, [1]) és Sracimir bolgár czárt és feleségét Gumnik várába vitette tisztességes fogságra. A következő évben Sisman, Sracimir testvére, Bulgária egy részének czárja Tirnovában, a törökökkel egyesülve, az új magyar bánságot megtámadta, azonban a magyarok által, kik Vladiszláv oláh vajdával, Sracimir sógorával szövetkeztek, visszaveretett. A magyarok és oláhok közti barátság nem tartott soká, sőt már 1367. évben ellenségeskedéssé fajúlt. Egy had-

[1]) Nagy-Lajos pünkösd körül, május 30-án személyesen táborozott Bodony előtt. Ugyanitt kelt junius 4-én egy levele, melyben Heem Benedeket már Bodony és környékének kapitányának nevezi. Ki volt tehát az első kapitány, Heem vagy Dénes?

sereg, melyet László, erdélyi vajda az oláh fejedelem megfenyítésére a felső Jalomica vidékére vezetett, az ottani erdők és mocsárokban megsemmisített, és ezen idő óta az oláhok a szörényi bánság birtokában maradtak 1376. évig. És csakugyan 1367—1376 közt nem találunk okiratilag igazolt szörényi magyar bánt — kevésbbé biztos feljegyzések természetesen ilyeneket névszerint sorolnak föl, hanem igen is László oláh vajdát, ki egyszersmind Fogaras herczegének czímét viselte.

Bodonynak a magyarok által elfoglalása után (Bebek) Dénes erdélyi vajda lett bodonyi kapitány: capitaneus civitatis et districtus Budiniensis regni nostri Bulgariae. A báni méltóságot nem viselte.

Az első bolgár bán Nagy-Lajos alatt László mester volt, Koroghy Fülpös fia. Ettől a király 1368. évben a báni hivatalt elveszi, és Heem Benedekre ruházza, ki, mint bizonyos, még 1369. évben is viselte e méltóságot. [1]) Erről szól a királynak egy junius 22-én kelt oklevele, melylyel Heem Benedeknek, bolgár bánnak a pallos-jogot engedélyezi a maga jószágaiban. Jireček azonban azt írja, hogy Sisman egyesülve Vladiszláv oláh vajdával, a magyarokat Bodonyból 1369. február 12-én kiűzte, mire a bodonyiak öt barátot elfogván, azokat vértanúkká tették. Ebben minden esetre egy kis chronologiai nehézség fekszik.

Jireček csak Dénes bodonyi kapitányt említi, a magyar bánok közűl egyet sem. Heem Benedek utódja Stracimir lett, kit már mint bolgár czárt ismerünk, és kiről Jireček azt írja, hogy Bodonyba behelyezkedett, noha mint látszik, eleinte csak magyar fenhatóság alatt. Alig hitethetjük el magunkkal, hogy a magyarok fegyveres erővel szorittattak volna ki Bodonyból, mert hisz miként vethette meg volna lábát Bodonyban, ha Nagy-Lajos őt kegyelmébe nem fogadja, és a gumniki vár fogságából ki nem bocsátja? De Vladiszláv oláh vajda is, Sisman állitólagos frigytársa, ugyan ez évben (és pedig november 25., tehát sokkal később, mint a mely időre Bodony visszafoglalása tétetik)

[1]) Fejér X. I. köt. 735 lap, és ugyanezen oklevél IX. 4 köt. 172 lap. A nemzeti muzeumban egy február 27-én kelt királyi levél létezik, melyben Heem bolgár bánnak neveztetik.

kelt levelében *isten és a magyar király kegyelméből* oláh vajvajdának, szörényi bánnak, és fogarasi herczegnek írja magát. Igazat kell adnunk Thuróczynak, hogy Nagy-Lajos király Stracimir fejedelmet gumniki fogságából bizonyos feltételek alatt Bodonyba visszaeresztette, hogy ott a király nevében kormányozhasson.[1])

A bolgárok egyik legkitűnőbb fővezére az orosz Iván volt, 1323. évben, egy jeles magyar alvezére volt, neve Inas, kit hazai forrásaink nem ismernek.

Kraljevics Marko királyról, a mesés szerb hősről, Jireček több érdekes közleményt hoz, mindig lelkiismeretesen kutatva a történeti valóságot. Ezen Kraljevics Marko 1394. oct. 10. esett el a Mirca oláh vajda elleni csatában.

A történetek folyamában Hunyadi János fényes szereplését a Balkán félszigeten is érinti a szerző, és ez alkalommal határozottan állítja, hogy Hunyadi nemzetségére nézve oláh. Teleki József szorgalmas forrás-összehasonlításait hallgatással mellőzi, és elegendőnek hiszi azt, hogy Schmidt W. »Die Stammburg in der Hunyade Siebenbürgen« című munkájára hivatkozzék, melyben szerinte Hunyadinak oláh volta ki van mutatva. Maga részéről szerző fontos érvnek tartja azt, hogy Hunyadi János szerb népdalokban Sibinjanin Janko-nak, sőt a lengyelek és cseheknél is az oláh Jankul névalakon neveztetik.

Mind a mellett nem habozunk kimondani, hogy Jireček a lehető legnagyobb tárgyilagosságot tűnteti föl munkájában, és hogy a szépítgetés, és — egy modern kifejezéssel élve — a chauvinismusra való hajlam nem tartozik hibái közé. Ő maga mondja egy helyen, hogy a régi bolgárok életéről ne legyen valami igen eszményies fogalmunk. Csak azt nem helyeselhetjük, hogy szerző sokszor a tulajdon nevekbe, vagy méltóságokat jelző szavakba cyrill betüket kever, továbbá hogy a városok neveit a szláv ejtés szerint használja, és nem az egész európai literaturában és közéletben elfogadott elnevezéseket, így nála Widdin Bdyn vagy Bxdyn (a magyar Bodony), Sophia=Srêdec, Silistria=Drster, Sumla=Sumen stb.

---

[1]) Thuróczy III. rész, 34 fejezet.

A vallás érdekének mindig fontos szerepe jutott a népek történetében. A Balkán félszigeten is a vallási villongások voltak döntő befolyásúak a népek sorsára. Jireček nem említi, hogy a régi bolgároknál az Islam is elterjedt, még mielőtt a Wolga tájáról az alsó Duna partjai mellé vonúltak, nevezetesen már a VII. században. (Roessler: Romänische Studien 241. 242 lap.) E helyett annál részletesebben szól a Bogumilismus-ról, melylyel Bolgárország ajándékozta meg a keresztény világot, és melytől a délszláv történet öt százada elválhatlan. Péter bolgár czár (927—968 évig) kormányzásának első felében Bogumil nevű pópa kezdett működni mint a paulicianusok tanának reformátora, a nélkül hogy szándékában lett volna a keresztény vallás szerkezetét átalakítani. Működésének nagy hatása volt, mert Bulgáriából a Bogumilismus az egész balkáni félszigetre, a szlávokhoz és tovább Olaszországba és Franciaországba is elterjedt. Nyugoti Európában azonban ezen felekezet már nem bogumilnak nevezte magát, hanem különféle nevezetek alatt ismeretes; így: manichäeusok, poblicanusok (a paulicianus szóból), patarenusok Olaszországban (Pataria nevű majlandi külvárostól), katharok, Németországban és Olaszországban, (ebből lett a német Ketzer, cseh kacir, a magyar kaczér is innen származik, de ma már egészen mást jelent) albigensiak Franciaországban (Alby város után), tisserands, mert szemlélő életmódjuk a takácsok közt nagy pártolásra talált. A XIII. század elején egész déli Európa a Pyrenääktól és Atlanticumtól egész a Bosporusig és Olympusig bogumil telepek egész lánczolatát képezte. Millió ember vagy titkon vagy nyilvánosan vallotta a bolgár pópa tanát. A lombard síkság és déli Franciaország felekezetbeli hívei élénk közlekedésben voltak hitsorsosaikkal Bulgáriában és Bosniában, és e szerint jóval korábban, mintsem a latin keresztes vitézek Konstantinápolyt elfoglalták volna, kelet és nyugot közt hatalmas eszmeáramlat létezett.

Hogy az Európa délnyugoti államait a XII. és XIII. században mozgató vallási felekezetesség a bolgár bogumilismusban vette volna eredetét, ez oly állítás, melyet a nagy nemzetek irodalma még nem tett a magáévá. Mennyiben van igaza Jirečeknek, ezt vizsgálni meszire vezetne, bennünket közelebbről csak a pata-

renusok érdekelnek, kikkel Nagy-Lajos királynak elég baja volt. A délszláv nagyobb államok közül Bosnia volt az utolsó, mely elbukott és pedig 1463. évben. Tomasevics István királyt a törökök elfogták és lefejezték. A törökök ezen, a vallási villongások által szétmarczangolt országban természetes frigyeseket találtak a patarenusokban, mert a nemességben és köznépben többségben volt a bogumilismus, a bosniai királyok pedig politicai okokból a katholicismust pártolták. Az ország elfoglalása után a patarenusok nyomtalanúl eltűnnek, mely tényről, sem mondák, sem írott emlékek nem adnak fölvilágosítást. Rački horvát és Golubinski orosz író nemrég egyformán figyelmeztettek a szláv mohamedánusok rendkívüli nagy számára Bosniában, a szerb nyelvű és mohamedán vallású hatalmas nemességre, és ebből nem alap nélkül azt következtették, hogy a patarenusok tömegesen az Izlamra tértek át.

Kevésbbé ismeretes az is, hogy midőn Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a portának 1595. évben hadat izent, és Oláhországba betört Gjorgjics Pál ragusai ember terjedelmes jelentést adott be neki a bolgárok állapotáról, és abban fölkérte, hogy fölhasználván a bolgárok elégedetlenségét, hódítsa meg ezen szép országot. A bolgárok türelmetlenül várták Báthory jövetelét. A fejedelem az ajánlatot elfogadta, és Gjorgjics a zendülést szította Varna, Provad és Sumlában, míg a Sorgho híres ragusai család Tirnovában és Orosz-Csikban (Rusztsuk) működött. A lázadás 1595. csakugyan kitört, de tökéletesen megbukott. Részleteket azonban egyelőre nem tudhatni, míg Gjorgjics levelei közzé nem tétetnek.

Jireček most nagy lépésekkel közeledik, az új kor felé és elmondván, hogy az osztrák hadseregek előnyomúlása a XVII. században nagy reményeket költött a szerbekben és bolgárokban, kiemeli, hogy 1737. évben a háború Nis elfoglalásával szerencsésen megindúlt. A hadvezérek egyenetlensége miatt, kivált Bodony előtt, minden siker újra elveszett, és a belgrádi békekötésben az eddigi vívmányokról le kellett mondani. Kis-Oláhországnak kiadása után, az ottani bolgár gyarmatosok a »temesi bánságba« vándoroltak ki, hol utódjaik ma is élnek. Egyik része, az úgynevezett paulicianusok Ó-Bessenyőben telepedtek, a többiek,

leginkább kereskedők, Vinga városát (Temes-megyében) népesíték meg, mely egy ideig Mária-Theresiopolisnak is neveztetett, mert Mária Terézia királyné 1744. évben nekik kiváltságokat adott. Nem egészen tárgyunkra vonatkozik, de az eszmelánczolatnál meg kell jegyeznünk, hogy Rupp Jakab (Magyarország helyrajzi története III. köt. 39 lap). Vingát azonosnak tartja Szabadka szkir. várossal, nem vevén észre, hogy az előbbinek Theresiopolis a neve, míg a Bács-megyei város másik néven Mária-Theresiopolisnak neveztetik. Így aztán Rupp Szabadkáról mondja el azt, a mi csak Vingára illik, mint például hogy lakosai bolgárok.

Messzire vezetne még Osman Paszvanoglu történetét is elmondani, ki az 1789. évi háborúban maga által toborzott csapattal Temesvár és Nagy-Szeben szomszédságáig portyázott, a miért is a porta őt kegyelmébe visszafogadta. De Paszvanoglu mégis csak atyját akarta megboszúlni, kit a törökök lenyakaztattak. Paszvanoglu megrohanta a bodonyi pasát, és a várost elfoglalta, azóta mint független pasa félelmetessé válván a törököknek. — Oroszország a maga segítségét ajánlotta föl a portának Paszvan megfékezésére, de az ajánlat visszautasíttatott. Ellenben az osztrákok pártfogolták Paszvant, és Temesvárról egyszer két tiszt ment Bodonyba, hogy az ottani erősséget és tűzérséget jó karba állítsa, a miből aztán diplomácziai feleselés támadt.

A munka még sok észrevételre ébreszt kedvet, de az ismertetés körén tán máris jóval túl mentünk, azért egyszerűen figyelmébe ajánljuk mindazoknak, kik a *magyar* történettel, annak összefüggésével a szomszéd országokkal alaposan megakarnak ismerkedni. Ha Hosdeu jeles munkája Oláhország történetéről sajtó alól kikerül, nem kétkedünk, hogy hazai történetünk egyes vitás és homályos helyei általa szintén fölvilágosítást nyernek, és ez iránt Hosdeu alaposssága, mely más oláhországi történetíróknál ritka erény szokott lenni, kezességül szolgál. Ohajtjuk, bár akadnának Szerbia és Bosnia történetének is ily avatottjai, kiket a föntebbi két íróval egy rangba lehetne helyezni.

PESTY FRIGYES.

Vetera Monumenta Slavorum meridionalium Historiam illustrantia, maximam partem nondum edita, ex tabulariis Vaticanis depromta et collecta ab Augustino Theiner. Tomus Secundus a Clemente VII. usque ad Pium VII. (1524—1800) cum additamentis Saec. XIII. et XIV. Eddidit Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium. Zagrabiae ex officina societatis typographicae. 1875. Nagy 4-rét XVI. 346 l.

A magyar történettudomány még eddig keveset törődött a szláv nemzetek irodalmával és tudományos törekvéseivel, pedig kár. A csehek, lengyelek, oroszok sok oly dolgot fürkésztek ki, melyek néha meglepő fényt vetnek történetünk egyes kérdéseire. Még a tótok zsenge dolgozatai sem egészen értéktelenek. Legelfogúltabb és legmerészebb hypothesiseik közt is találunk itt-ott egy szemer valót, és legalább is azon érdemük van, hogy megczáfolásuk végett figyelmünket oly kérdésekre is fordítjuk, melyeket különben tán észre se vettünk volna. Legközvetlenebb érdeket bírnak azonban ránk nézve a horvátok dolgozatai, és a délszláv akadémia kiadványai, melyek — bár nem is horvát, hanem délszláv köntösbe burkolva — kevés kivétellel mind olyanok, hogy bizton rájuk lehetne írni a »Monumenta rerum Hungaricarum« czímet, ámbár kiadóik tüntetőleg úgy járnak el, mintha Horvátországnak nem volna semmi köze Magyarországgal.

A horvátok újabb időben a körülmények hatalma és — mondjuk ki — túlengedékenységünk folytán oly függetlenséget vívtak ki Magyarországtól, minőre régen vágytak, de minővel — az ausztriai korszak egy két rövid időszakát kivéve — még eddig soha sem bírtak. Aspiratióik azonban nem elégesznek meg a jelennel. Függetlenséget keresnek ők a múltban is, és hogy azt kimutathassák: csodálatos módra össze-vissza kavarják Dalmátia, Horvátország és Tótország és a volt magyar Dráván túli részek történeteit. Úgy járnak el, mint járna el az író, ki, ha Erdély valaha Moldva és Havasalfölddel egy oláh fejedelemséggé egyesülne, mitől Isten őrizzen! — mindazt, mit a két dunai fejedelemségről, a Radulok és Bogdánok, Vládok és Drakulakról, a Mircsék a Bessarabakról olvasna, Erdélyre is értené. Csakhogy az Új-Dáczia történetírója még kedvezőbb helyzetben volna a

Háromegykirályság íróinál, mert neki legalább volna anyaga, mely — habár nem is vonatkozik Erdélyre — független a magyar történettől, de a horvátoknak — ha a Szent-László előtti homályos, és gyéren megvilágított IV. századot kiveszszük — nincs. Ha a történelemben keresztül akarnák vínni a separatiót, mint sikerült keresztül vinniök a politicában, le kellene mondaniok egyáltalában történelmünkről, s akkor a jelen gyűjtemény se jelenhetett volna meg, talán nehány csekély érdekü, nem is Horvátországra vonatkozó, raguzai adatnak kivételével. Érzi ezt maga Rački, ki Theiner másolatait sajtó alá rendezé, és azért a gyűjtemény szerkesztésében követett elvet akkép jellemzi, hogy csak olyanokat vett bele »quae Slavos meridionales, illorumve insignes filios, *quamvis exteris inservierint* — Martinuzzi nagy helyet foglal el a gyűjteményben! — spectant, aut quae, licet de rebus *quoque hungaricis et ottomanicis* agant — mily összeállitás! — historiae nostra illustrandae minusue confcrunt.«[1]) E nehány szó egy egész programmot tartalmaz, mely ha nem is beszél oly naiv badarsággal, mint az 1861-ki híres zágrábi körlevélben, melyet Szalay czáfolatra méltatott, mégis semmivel sem jobb akaratú irányunkban. Szerencsére az alapos tudomány a legbiztosabb ellenszer az ilyen ferditő fölfogás ellen. Csak a jelen gyűjteményt kell felütnünk, hogy ott találjuk egy XIII. századbeli pápai tizedjegyzékben: »de quibus (t. i. beszedett tized) sunt deposita in *Ungaria* per diversa loca.... primo in *ecclesia Zagrabiensi*« (323. l.)[2]), és a horvát írók szertelen igényeinek alig képzelhetőbb hatalmasabb czáfolata, mint a történeti anyag, melyet maguk hordanak össze.

Csak sajnálni lehet, hogy mi magyarok eddig oly keveset törődtünk a horvát irodalommal. A horvát nyelv nem tudása sok becses adattól foszt meg bennünket. A jelen gyűjtemény ugyan e tekintetben kivételt tesz. Egész tartalma — még az előszó is

---

[1]) »Melyek a déli szlávokra s egyes kitünő fiakra, habár *idegeneket szolgáltak is*, vonatkoznak, vagy — jóllehet magyar vagy török eseményeket tárgyaznak — mégis a mi történetünket is fölvilágositják!«

[2]) Ezekből le van téve *Magyarországon* több helyen és pedig először a *zágrábi egyházban*.

— latin vagy olasz: csakhogy e kiadvány nem tartozik a dél-szláv akadémia legértékesebb kiadványai közé. Úgy látszik, hogy Zágrábban is divik, mint divott nálunk, hogy egy tekintélyes név címe alatt igen sok lomot is árúlnak, és sok dolog megjelenik, csak hogy a pénz fogyjon, nem pedig hogy a tudomány előbbre vitessék. A Monumenta Vaticanaban sok van, mi már megjelent, sőt a mit maga az akadémia már kiadott. A Martinuzzi halála miatt folyt perben kivett tanúvallomásokat már Pray ismerte, »Epistolae Procerum«-jaiban, és Podhraczky a Magyar Történelmi Tár I. kötetében, a bécsi titkos levéltár példánya után sokkal teljesebben mint Theiner már azelőtt 20 évvel közzétette. Ali kanizsai basa levelét Zrínyi Miklóshoz, Zrínyi Miklós jelentését viselt dolgairól a császárhoz — Ujzrinvárnak elveszése után — az utóbbit igaz csak Vass József magyar fordításában a »Család könyvéből« — szintén már ismeri a magyar történelem: a Zrínyi Péter-féle mozgalmakra vonatkozó nuncius jelentéseket pedig — az 1665—1671 közt való időszakból, maga Rački, maga a dél-szláv akadémia már kiadta 1873-ban az »Izprave o uroti Bana P. Zrinskoga Kneza Fr. Frankopana=Acta conjurationem P. Zrinii et Frangepani illustratia« című nagybecsü gyűjteményben. Egy jó negyedrésze a gyűjteménynek a 18-ik századból való iratokat, még pedig nagy részt egyházi érdekűeket tartalmaz, melyek közül sokért — mint például a Mária Terézia korabeli püspökségi rendezésekre vonatkozókért — nem kellett volna Rómába, a Vaticanba menni. Legérdekesebb e gyűjteményben az osztrák kormánynál levő pápai követeknek jelentései, melyek azonban csak kivonatilag, a horvát és magyar ügyekre vonatkozó részeikben közöltetnek. Ezektől sem szabad azonban valami nagyon sokat várni. A pápai követek jelentései — rendesen — távolról sem mérközhetnek a velenczei relatiókkal vagy dispacikkal. A nunciusok nem voltak azon ex offo fürkészők, mint republicanus collegáik, s nem egyházi dolgokrúl napihírekről legalább itt — úgyszólván csak mellesleg, és legtöbbször elég szárazon tesznek említést. Mind a mellett sok érdekes van Martinengo bibornok leveleiben, ama zavaros korszakból, mely Frater György halálát megelőzte és közvetlenül követte. A XVII. századbeli jelentésekben több érdekes és ed-

dig ismeretlen adatot találunk Zrinyi Miklós a költőről. Az akkori nuncius leveleiből értesülünk, hogy a bán »la signora fraile Sofia Lebel, altre volte dama di corte — hajdani udvarhölgyet — 1652. május havában vette el Bécsben, és az esküvő a skótok templomában történt, s azt lakoma követte a menyasszony mostoha atyjának, Tieffenbach grófnak palotájában. 1659. szeptember 12-én írja Caraffa nuncius, hogy Zrinyi Miklós az országgyűlésre készül, nem más czélból, minthogy ellene szegüljön a kérelemnek, melyet ő felsége a jezsuiták érdekében tett. Fényt vetnek e levelek ama szoros viszonyra is, melyben a Német-Újhelyt kivégzett ifjú Frangepán Ferencz a pápai udvarral állott, és bizonyítva találjuk, hogy ő 1663. Ottosacznál, Zrínyi Péter oldala mellett a török ellen »nem közönséges vitézségnek jeleit adta«, mire később perbeli védelmében hivatkozott, de melyre bírái mondák: hogy érdemeiről mit sem tudnak. Egy 1664. nov. 8-án kelt levélben (189. l.) olvassuk, hogy a magyar urak a vasvári béke után eleve föl sem akartak menni Bécsbe ama tanácskozásra, melyre őket, október 25, majd november 25-kére hívták, s ezen, legalább ily hiteles alakban nem ismert adatok folytán tudjuk most kellőleg méltányolni Zrínyi Miklós mérsékletét, ki minden esetre föl akart menni, míg Lippai kezdetben »si mostrava tanto remitente«[1]). A későbbi adatok — mint már említém — csekélyebb érdekűek, s itt még csak az 1739-iki dögvészre vonatkozólag említem föl, hogy a nunciaturának 1739. aug. 8-án kelt levele szerint a vész Budapest — sic — környékén teljesen erővel dühöngött még, de csak a köznép közt, előbbkelők, jobb módúak, kik jól táplálkoztak, és orvosi segélylyel éltek, nem estek a dögvésznek áldozatúl.

A műnek kiállítása csinos, csak hogy a nagy alak — a legnagyobb negyedrét — nagyon megnehezíti a könyv használatát.

PAULER GYULA.

---

[1]) »Annyira megkötötte magát.«

KÜLÖNFÉLÉK.

KÉNOSI SÁNDOR LAJOS
LEVÉLTÁR MARADVÁNYA.

Kénosi Sándor Lajos úr Nagy-Rápoltról (Hunyad-vármegyéből) nehány száz darab régi okiratot volt szíves hozzám beküldeni, hogy megvizsgáljam s az értékesebbeket fölhasználjam. Az okiratok csak szétszórt s kevéssé összefüggő maradványai a Sándor család egykor terjedelmes levéltárának, melyet az oláhok 1848-ban elpusztítottak; az egyes darabokon látható csomag és számjegyek mutatják, hogy e levéltár egykor rendezve is volt.

A megmaradott s most ide beküldött iratok is azonban a hazai történelem részleteire vonatkozó oly sok érdekes adatot tartalmaznak, hogy ezekből következtetve valóban nagy veszteségnek kell tartanunk a levéltár elpusztúlását.

A Kénosi Sándor családban ugyanis összefolytak a Koncz-család ivadéki, kiknek első törzse Koncz János I. Rákóczi Györgynek volt udvari embere, a Szigeti család ivadéki, kik közül Szigeti István Bethlen Gábornak volt bizalmas embere, a Kénosi Ferencz utódai, ki I. Rákóczinak volt udvari prokátora, a Nagy-kendi Kendi János, Nagy-galambfalvi Sándor Pál, Sándor Mózes utódai stb., kiknek mint előkelő udvari embereknek és fejdelmi kedvelteknek sok mindenféle iratai maradván hátra, a családi levéltár a forradalom előtti időkben egyike lehetett a legérdekesebbeknek.

Még most is, habár gyér, de érdekes adatokat találunk a Köblösi Theke, a Gyulaffi, a Véglai Horváth, a Váradi Virginás, a Kalota-szentkirályi Vidámi kihalt — s a Kapi, Cserégi, Földvári, Simén, Zsombori, Sándor stb. mostan is élő családokról.

Van egynehány, hogy úgy mondjam kabinet folyamodvány az erdélyi fejdelmekhez, melyek rendesen 8-ad vagy 4-ed rét alakúak s a

papír első és negyedik lapjára vannak írva, melyekre a beadás előtt valami tekintélyes ember, ajánlást (vagy tán mint referens véleményt:) s a resulotio többnyire a 2-dik és 3-dik oldalra iratott. Egyikre példáúl az ajánlást a híres Kassai István, I. RákócziGyörgy tényleges cancellára írta, a másikra Szalárdi János a történész. Az előbbinek tárgya is érdekes és igy hangzik:

»Ad illustrissimam Celsitudinem vestram Joannis Koncz Scribae ac jurati notarii eiusdem sedis judiciariae humillima Suplicatio. K. U. (Kegyelmes uram.) Alázatosan jelentem Ngdnak mint Kelmes uramnak, hogy gyermekségemtől fogva scholákban lakván és tanúlván, elmúlt két esztendeje, hogy az Ngd protonotariussának Kassai István uramnak ő keménél lakván Ngd méltatlan szolgája vagyok. Mivel penig K. U. jobbágy ember gyermeke vagyok, az földes uram, Kassai uram ő keme intercessiójára s nékem is jövendőbeli szolgálatomra nézve jóakaratjából manumittált. Könyörgök annak okáért Ngdnak mint K. Unak, méltóztassék több hívei között engemet is méltatlan szolgáját nobilisálnia cum armis. Életem fogytáig alázatos hüséggel megszolgálom Ngdnak mint K. Uramnak.

N. K. U. U. (Ngdtól kegyelmes választ ·árok.)« Kassai a folyamodót a 4-ik lapon igy ajánlja:

»Kelmes Uram, én szabadítottam meg földes urától, már senki jobbágya nem. Maga is jó, ifjú legény, nállam két esztendőtől fogva lakván, jámborúl szolgált, ennek utánna is reménységem, az felül az közönséges jónak is szolgálhat.

Ngdnak mint K. Uramnak alázatosan könyörgök, alázatos suplicatiójára legyen kelmes tekintet; érdemes ebbéli Ngd kegyelmességére. K. U. Ngd alázatos szolgája Kassai István.«

A kérelem tejesíttetett, még pedig úgy, hogy Koncz János előbb csak személyére kapott armálist, később törvényes utódaira nézve is, és évek múlva, II. Rákóczi György idejében donatiós nemes ember lett belőle.

Van az iratok közt 18 db XVI-ik századi magyar szerződés megintés, osztálylevél, melyeket nagy részben lemásoltam.

Vannak a későbbiek közt érdekes fejdelmi parancsok magyarúl Báthori Gábortól, a Rákócziaktól, álljon itt egy rövid parancs Apaffi Mihálytól:

»Michael Apaffy dei gratia princeps Transilvaniae etc. Egregiis Nobilibus Fidelibus etc. comitatus de Küküllő Salutem; Marosvásárhelyt lakó Szilágyi János hívünk alázatosan adá értésünkre, hogy Ali pasa ez hazában lételekor, Fejéregyház táján raboltatván el, egy Nádason lakó Enyven Mihály nevü ember felesége, keresztyéni indulatjától viseltetvén változtatta volt meg, bizonyos conditiók alatt való reversalist adván magáról, mely keresztyén indulatjából származott jótéteményének nem, hogy megemlékezője lett volna azon aszszony, de söt injuriákkal illetvén ezen exponenst, mind ez ideig is kárban vagyon.

Minek okáért kegyelmesen és serio parancsoljuk minden rendbeli híveinknek, nevezet szerint penig feljebb specificált Küküllő-vármegyebeli tisztekuek mox de facto tétessen azon Enyven Mihálynéval plenaria satisfalctiot ezen Exponens hívünknek avagy az articulus szerint adja kezében kedvezés nélkül. Secus nulla tenus facturi. Datum in civitate nostra Maros-Vásárhely die 3-a, mensis febr. 1667. M. Apaffy.

Közli: D. F.

A GALGÓCZI LEVÉLTÁR. [1])

Az 1875-ik évben tartott nyitrai kirándúlásunk alkalmával a gr. Erdődy-család Galgóczon őrzött levéltárának átvizsgálásával s a kutatás eredményéről való jelentéstétellel Botka Tivadar elnöklete alatt Nagy Imre, Thaly Kálmán, Töttössy Béla tagtársaink s én bízatván meg, — mint e bizottság előadója jelentésemet a következőkben terjesztem elő:

A galgóczi levéltár egyike az eddig még legnagyobb részben ismeretlen levéltáraknak és így igen indokolt volt azok nézete, kik a nyitrai előértekezlet alkalmával a levéltár átkutatásához összpontosított erő alkalmazását sürgettük, s kiki vérmes reményeink beteljesedését már előre is biztosnak hittük. Az átkutatásnál, különösen az idő rövidségét is számba véve, megfelelő erővel azonban nem rendelkezhettünk és szomorúan győződtünk meg Horatius azon igazságáról is: »*quid valeant humeri, quid ferre recusent.*«

Mielőtt azonban a levéltár küszöbét átlépnénk, kedves kötelessé-

---

[1]) Pótlékúl a múlt évi kirándúlásra vonatkozó jelentésekhez.

günket teljesítendő, hálás köszönetet és elismerést nyilvánítok a levéltár jelenlegi tulajdonosának gr. Erdődy Ferencz urnak, ki e becses levéltárt társulatunk előtt egész készséggel megnyittatni méltóztatott.

Továbbá köszönetet nyilvánítok Galgócz város közönségének is, a társulatunk iránt tanúsított megtisztelő fogadtatásért, annyival is inkább, mert arról győződtünk meg, hogy ez ünnepélyes tisztelgés nemcsak külső jelekben nyilvánúlt, hanem a szív egész melegével éreztetett is.

A legnagyobb szívességgel történt elszállásolásunk után, az urodalmi kormányzó úr vezetése mellett azonnal fölmentünk a gyönyörű fekvésű várkastélyba, és a helyett, hogy onnét legelőször is a meglepőn szép Vág-völgyében tekintettünk volna szét, siettünk a levéltárba.

A levéltárt t. Berényi Mihály levéltárnok úr őrzi és tartja a legnagyobb rendben. A levéltár a várkastély első emeletén foglal helyet, bolthajtásos szoba, vastáblákkal is biztosított két ablaka van, igen száraz, világos, a czélnak megfelelőleg berendezett és tűzmentes helyiség. A szoba közepét egy igen nagy szekrény foglalja el s ennek mindkét oldala felől kihúzható fiókjaiban őriztetik azon történelmi kincs, melynek kiaknázására ide küldettünk, s a melynek adatai igen sok és igen nevezetes történelmi tényt fognak még criticailag megvilágítani.

Ezen szekrényen kívűl, különösen és leginkább az újabbkori okmányok és számadások elhelyezésére, a szoba mindkét oldalán nyílt fiókokkal ellátott szekrények vannak, s ezek egyikének tetején, mindjárt az ajtó mellett, tartatnak az évszám szerint rendezett régibb missilisek. Az ajtó másik oldala felől, igen czélszerűen beosztott szekrényben őriztetnek a grófi család birtokainak térképei, melyeket azonban, az idő rövidsége miatt, át nem vizsgálhattunk.

A levéltárban való kutatást nagy mértékben megkönnyítették ugyan az elenchusok, melyek igen pontosak, de mert a levéltár a családi birtokok szerint rendeztetett és különösen azon okból, mert roppant terjedelemmel bír, a buvárkodás lassan haladhatott.

Botka Tivadar és Nagy Imre tagtársaink különösen az Árpádkori okmányok kikeresésével foglalkozván, idejük nevezetes részét erre fordították, bár azután egyesült erővel oda működtünk, hogy a lemásolásnál hátralék ne maradjon. Sok nem is maradt, legalább az elenchusokból kiszemelteket és kikeresetteket leírtuk mind.

Az okmányok legnagyobb része igen jó állapotban van s arról győződtünk meg, hogy a méltóságos grófi család a mint jelenleg, úgy a régibb időben is levéltárára kiváló gondot fordított.

A levéltárt ily módon ismertetvén, közlöm a lemásolt Árpád-kori okmányok közül, nehányak rövid kivonatait és pedig:

1166. III. István király, Dobicza fiának: Vidnak megengedi, hogy a király és saját lelke üdvéért, a két Sala, valamint Cuchinius nevű pusztákat a keresztes lovagoknak adományozhassa. Ezen okmányt Fejér György közölte ugyan, s így tartalma ismeretes is, de mert ennek eredetijét a kir. kamara levéltárában létezőnek állítja, megjegyzendőnek találtam, hogy ezen okmány másik eredetije Galgóczon őriztetik.

1206. II. Endre király Machariás comes fiának: Tamásnak Souncha nevű földet adományozza s a birtok határait is körül írja. Eredeti.

1244. IV. Béla király, a körmendi polgároknak több rendbeli kiváltságokat ad. Eredeti. Ezen okmány, a m. nemzeti múzeumban levő eredeti átiratból, a »Hazai Okmánytár« sajtó alatt lévő VI-ik kötetében fog közöltetni és így igen érdekes volt az eredetinek fölfedezése.

1257. IV. Béla király, a tatárjárás után a várjobbágyoktól elfoglalt birtokokat visszajuttatandó, Guerzencha vármegyébe Chák nevű fegyverhordozóját küldi ki, a ki jelenti, miszerint Zapolsycha, Lonatue és Pukurtu nevű s a Száva folyó és Kyus-Gersenche mellett fekvő födterületeket már régibb időtől óta Wecherinus várjobbágy bírta. Eredeti.

1257. IV. Béla király, a tatárjárás után a várjobbágyoktól elfoglalt birtokokat visszajuttatandó, Guerzencha vármegyébe kard-hordozóját Csák mestert küldé ki, a ki is jelenti, miszerint Lipig földet már hosszabb időtől óta Sebret fia Farkas várjobbágy bírja. A birtok határai is körülményesen leiratnak. Eredeti.

1260. IV. Béla király, Ruh comes érdemeinek s hű szolgálatainak jutalmazásául, a Gary vár területén, Zalatinnyk mellett, 6 ekényi földet adományoz s a határokat is részletesen körülírja. Eredeti.

1265. IV. Béla király, a czázmai káptalan 1263-ban kelt azon okmányát, mely szerint »Martinus frater Mathey, Petrus, Georgius fily Dyane de Garyg ..... terram empticiam Mykon et Myxe et filys Mikula« ..... Ruh comesnek előadják, átírja és megerősíti. A kérdéses birtok, a határ-leírás szerint, a Czázma folyó mellett feküdt. Eredeti.

1270. A Székes-fehérvári káptalan, Péter fia, Péter és András fia Miklós kértére a czázmai káptalannak 1270-ben kelt azon okmányát, mely szerint a föntnevezettek, a Makariás báu fia Miklós és István fia Makariástól öröklött birtokokon megosztoznak, átírja. Eredeti.

A birtokok így neveztetnek meg: Munuzlo et predium cheressnew, villa Mark iuxta Kopus cum terra unius ville iuxta aquam Hodus que pertinet ad eandem villam Mark, villa Zund iuxta Danubium et predium Cherezt, Rupul cum capite Puiska, et medietas possessionis Bugud, Apaty et Chenev. Továbbá: Pressna et Kemennyche iuxta Zanam, Item in aqua Ebsu undecim molendina. Terra Rupulfer, Predium Godan. Villa Poucha.

1273. IV. László király, Gergely mesternek — Egyed macsói bán testvérének — kértére, Apsa fiát Mihályt és többeket »de villa Kuchk exercituales populi Castriferrei, qui fily Jobagionum sancti regis appellantur, ad numerum, cetum et collegium regalium seruientum« áthelyezi és megnemesíti. Eredeti.

1273. IV. László király, Rernold, Arnold, András (András fiai) és Zoltán (Buhta fia) kértére és hű szolgálataik némi jutalmazásául Morzol nevű birtokukat visszaadja. Az érdemek között a Stajer ország és Karinthia területein vivott csaták is említtetnek. Eredeti.

1275. IV. László király, Dénes nádor fiainak: Miklósnak és Dénesnek kértére, ezek losonczi birtokából azon húsz ekényi földet, melyet IV. Béla király ezüst-bánya nyitásának czéljából tőlük elvett, miután e rendeltetésének meg nem felelt, visszaadja. Eredeti.

1277. IV. László király előtt Dénes nádor fiai: Dénes és Miklós panaszt emelvén az iránt, hogy a király Leusták fiának: Miklósnak és Folkus fiának: Farkasnak Losonczot és tartozmányait oda adományozta, holott ezen birtokok panaszlottak eleitől azon hűtlenségért vétettek el, mert II. Endre király nejének megöletésében részt vettek, s ezen okból adományoztattak panaszlók atyjának: Dénes nádornak, a király ezen birtokot panaszlóknak visszaadja.

Az esztergomi káptalan 1338-ban ezen okmányt átírja. — Eredeti.

1291. III. Endre király előtt »in congregacione generali quam Varadini unacum nobilibus illarum parcium post coronationem nostram habuimus« Pál és több létai királyi tárnok »terram ipsorum Leta vocatam in Comitatu Bihoriensi iuxta Berkyov existentem, que fuerat terra castri de Bulunduch« a Gutkeled nemzetségből való Kozma fiának: Kozma comesnek eladják. — Átirat.

A föntebb említett régi missilesek átkutatását Thaly Kálmán tagtársunk vállalta magára, s e munkálkodásának alapján tudjuk, hogy a missilis-levelek csomagai az 1636-ik évtől kezdődnek. A legrégiebbek között igen sok érdekes levele van gr. Eszterházy Miklós nádornak. Igen számos levél van továbbá gr. Pálffy Pál nádortól, az esztergomi érsekektől, a győri és zágrábi püspököktől, gr. Forgács Ádam országbírótól, gr. Csáky Lászlótól, gr. Batthyány Ádámtól, a gr. Draskovichok-

tól, gr. Czobor Ádámtól, Lónyay Zsigmondtól, Thurzó Borbálától stb., van több levél gr. Nádasdy Ferencztől is.

Nagyon sok levél van (legtöbbnyire egymás között való levelezés) a XVII. század végéről s a XVIII-iknak elejéről gr. Erdődy György országbírótól és nejétől, a férfias jellemű gr. Rákóczi Erzsébettől, a kiben a Rákócziak grófi ága 1707-ben kihalt. Élénk magyar irályát nem ritkán tarkázza correct és találó latín idézetekkel is.

A mi gr. Erdődy György kuruczvilági levelezéseit illeti: ezen a bécsi udvarnál befolyásos gazdag főúrnak 1703—1711. között való tömérdek correspondentiái közül Thaly Kálmán a történelmi érdekűeket kiválogatta és mintegy másfél százat ezek közül kivonatozott. Legbecsesebbjei e leveleknek a gr. Pálffy Miklós, gr. Pálffy János bán, gr. Erdődy Sándor és Gábor, gr. Illyésházy Miklós, gr. Nádasdy Ferencz, gr. Csáky Zsigmond, Szirmay István, Hunyady László és András, Pákay János, Sztarinszky István, Okolicsányi János stb. által írottak, melyeknek ismerete által a Rákóczi kor eseményei érdekesen világíttatnak meg, különösen azok, a melyek túl a Dunán, Horvátország határain, nem különben Kis-Tapolcsány, Szomolyán és Árva várak környékén folytak le. Gr. Pálffy János, a szathmári békealkotó, jellemének megismeréséhez nehány különösen becses levél fordúl elő, a bán saját kezével bizalmasan írva, szeretett rokonához gr. Erdődy Györgyhöz.

Én, alúlirott előadó, Veszprém-vármegye monographiájára való tekintetből, különösen a somlyó-vári csomagok átkutatásával foglalkoztam s munkálásomnak kedvező eredménye is lett, mert a Somlyó-vásárhelyi apáczák s a jenői pálosok birtokviszonyaira, valamint Somlyó várára s a Somlyóhegyi birtoklásokra igen érdekes adatokat szereztem. A jenői pálosok Zala-megyei birtokai után pedig fölvilágosító adatokat gyüjtöttem még a csatári conventre is.

Igen érdekes megyei utasítást másoltam le az 1498. évből, melyet Veszprém-megye adott alispánjának és szolgabíráinak Vásárhelyen feria quinta proxima ante festum Nativitatis beati Johannis baptiste tartott gyülésében. Az általam másolt okmányok bővebb ismertetése nem e jelentés keretébe tartozik, de még sem hagyhatom említés nélkül azon okmányt, mely Chenig mesternek Ugod várába és tartozékaiba történt beiktatását tárgyazza.

A beiktatást 1332-ben a veszprémi káptalan foganatosítá. Az iktatás tárgyát Tezer (Teszér), Saag (Ságh), Neuger (Nyögér), Ach és Wyfalu birtokok képezték, ellenmondás egyedül Nyögérre nézve történt,

tették pedig ezt Zergényi János és Miklós. Az iktatással egyidejűleg a határjárás is megtörtént, s ezen határjárás adatai rendkívül érdekes fölvilágosításokat szolgáltatnak Dém (Timár — és Nagy-Dém), Patona és Tamási birtokviszonyaira. Az Acsáddal is szomszédos Újfalu határai között említtetik már Johaz föld (a mai Ihászi), Kersen (a mai Görzsöny) és Chuetara. Érdekesnek jeleztem ezen okmányt a benne foglalt határjárás miatt s azon okból, mert azon korra nézve az azon vidék birtokosait magában foglalja s a területi kérdéseket egész világosságba helyezi. De érdekkel bír ez okmány a vele érdekelt Chenygh mester cseh katona miatt is. VÉGHELYI DEZSŐ.

JÁNOS KIRÁLY BUDAI ORSZÁGGYŰLÉSE AZ 1530-IK ÉV VÉGÉN.

János király 1530-ik évi Minden-szentek ünnepére, Budára ország-gyülést hívott össze, melyről, hogy a kitűzött időben megtartatott-e, vagy nem, s ha igen, hogy abban mily törvények és végzések hozattak — eddig tudva nem volt. [1])

Hogy a kitűzött időben az országgyűlés meg nem tartathatott, az valószínűvé válik azon körülménynél fogva, hogy Ferdinánd király hadai Roggendorf vezénylete alatt oct. 31-én, tehát épen az egybehívott országgyűlés határnapjának előestéjén, Buda alá érkeztek s az alvárost hatalmukba kerítvén, a várat dec. hó közepéig hevesen ostromolták, bár sikertelenül, mert dec. 19-én az ostrommal fölhagyva, már útban voltak Esztergom felé. [2])

Ha nem lehetetlen is, sőt valószínű, hogy Ferdinand hadainak Buda alá érkezte előtt János király hívei közül számosan már a várban összegyülekezve valának, az még sem tehető föl, hogy a hevesen folyt ostrom ideje alatt az ország ügyeiről tanácskozások tartattak volna.

Az országgyűlés mindazáltal közvetlenül az ostrom megszünte után, tehát még 1530. évi dec. hó utolsó, vagy 1531. évi jan. hó első napjaiban valóságosan megtartatott, mint ez János királynak egy, birtokomban lévő, hiteles s az ország összes rendeihez és lakosaihoz, nyilt-parancs alakjában

---

[1]) Fraknói V. M. Országgyűlési Emlékek I. 251 és 257-8 ll.

[2]) Szalay L. M. Orsz. Története, IV. 109—111. l.

intézett, s Budán 1531. évi Bálint vértanú napján kelt leveléből kitűnik, mely amaz eddig ismeretlen budai országgyülésen alkotott törvényekről és végzésekről — melyek különösen a szegény jobbágyság és földnép szabad költözködési jogának visszaadására, a szarvasmarha és lovak nagy mérvben való káros kivitelének megakadályozására és a pénznemek megállapítása által, a pénzforgalmi zavar elhárítására voltak irányozva — határozott adatokat nyújt.

János király ugyanis említett levelében Magyarország és Slavonia összes egyháznagyjainak, báróinak, főispánjainak, nemeseinek és egyéb nem nemes és bármely rendű lakosainak hírül adja, miként ő, az ország azon nyilván lévő bajain, hogy a szarvasmarhának és lovaknak száma, idegen tartományokba lett tömeges kivitelük miatt, annyira megfogyott, hogy már ökröket sem a mezei gazdaság vitelére, sem a köz-élelmezésre elégséges számban találni nem lehet, — továbbá, hogy a föld népének előbbi szabad költözködési joga elvétetett, s hogy adás-vevések alkalmával a pénzek sokféle volta miatt tetemes zavar támadt — segíteni óhajtván, hogy az annyi baj által sanyargatott ország előbbi állapotába és fényébe és minden tárgyaknak bőségébe visszajuthasson: az ország összes egyháznagyjainak, báróinak és nemeseinek — kik véle imént Buda városának kiállott ostroma után ott együtt valának — egyhangú szavazata és tanácsa folytán s a közjó előmozdítása tekintetéből először is a földnép említett igáját eltörlé s neki azon régi jogát, hogy egy nemes úrnak birtokáról a másikéra ingóságaival és marháival együtt szabadon elköltözhessék, visszaadá, oly föltétellel azonban, hogy az erre vonatkozó régi törvények rendeletei figyelemben tartassanak; továbbá ezennel megtiltja mindennemű marhának és lovaknak kivitelét külföldre vagy más tartományokba, az illető marha és a leszállítók összes egyéb vagyona elvesztésének terhe alatt; végre rendeli, hogy adásvevéseknél törvényes pénzekül I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos királyok, valamint az ő (János kir.) 1526- és 1527-ben vert pénzeit, úgy azokat, melyek most is Budán veretnek, valamint melyek Ferdinándnak körmöczi pénzverdéjéből kikerülnek s jegyeikről könnyen fölismerhetők, mindenki tartozzék fej- és jószágvesztés terhe alatt elfogadni, minden egyéb rézpénzt pedig, kerültek légyen azok az ő vagy Ferdinand pénzverdéiből ki, a budai kamarába beváltás végett elvinni s ezen rendelet áthágójának vagyonából egy harmadrész a följelentőnek fog kiadatni, a többi két harmadrész a királynak maradván.

Parancsolja tehát a király, hogy mindenki a föntebbiekhez alkalmazkodva, ne merészelje jobbágyainak elköltözését másnak birtokára, vagy más jobbágyainak beköltözését saját birtokára, a szokott törvények figyelemben tartása mellett, megakadályozni, avagy bármily nemű marhát és lovakat külföldre és ellenséges részekre kiszállítani, vagy az említett tilos pénznemeket másoknak adni vagy küldeni, a megnevezett büntetések terhe alatt.

Ennyiből áll a nyílt-levél, s nem szenved kétséget, hogy János királynak abban foglalt rendeletei a budai ország-gyűlésen alkotott törvényeken és végzéseken alapúltak, melyeknek kihirdetését és végrehajtását ily nyilt-parancsok szétküldése által kívánta országszerte eszközölni.

(Létezik az eredeti, melynek aljára János király nagy kerek pecséte van fölnyomva, kóvári levéltáramban.)

KUBÍNYI FERENCZ.

DOBY ANTAL ÚR KÜLDEMÉNYÉBŐL.

I.

Adalék a hazai babonák történetéhez.

Mint kedves jóakaró uramnak, ajánlom kegyelmednek kész szolgálatomat.

Vöttem az kegyelmed becsületes levelét, az melyből értettem az kegyelmed írását, mifelől legyen. Az a kuruzsoló az, melyet én akkor kegyelmednek akkor (sic) említettem volt, itt nem meszsze Konyát mellett vagyon, menjen el kegyelmed hozzá, és az meg fogja kegyelmednek mondani, melyik esküteön vette fel. Én ugyan bizonyos az, hogy sem nem láttam, sem nem beszélettem vele, hanem más böcsületes emberektűl hallottam, hogy igen mestere az az olyan dolognak; hiszem nem messze vagyon, ne sajnálja kegyelmed annyi fáradságát. Én semmi bizonyost kegyelmednek nem mondhatok, hanem csak hallomás dolgot. Az mely dolgot pedig kegyelmednek mondottam volt, az titok kimondás felől állomban, az:

1) Az vizi békának vegye ki a nyelvét, messe ki az szájából és ismét bocsássa be kegyelmed az vízben; az nyelvét aszalja meg kegyelmed és midőn az ember alszik az melyére kell hinteni.

2) Keressen kegyelmed az büdösbanka fészkiben egy követ és midőn alszik tegye az szívére és minden titkát kibeszéli.

Ezzel Istennek ajánlom kigyelmedet.

Kigyelmednek szolgája

János Deák m. p.

Külczím: Nemes és nemzetes Gödény István uramnak. nekem jó akaró kedves uramnak illendő becsülettel és tisztességgel adassék.

Gödényházára.

Jegyzet: E levél mint papirosa s betüi mutatják a XVII. század másik felében iratott.

II.

II. Rákóczi Ferencz szakácsának fizetése.

Nemzetes és vitézlő Nagyidai Ferencz uramnak méltóságos fejedelem kegyelmes urunk ő nagysága főkonyha mesterének lészen fizetése:

Készpénz háromszáz rénens forintja fl. 300.

Actum Páczán die prima Januarii Ao 1706.

Otlik György m. p.

Méltóságos erdélyi fejedelem
kegyelmes uram ő nagysága (P. H.)
főhopmestere.

Következik a »sulmtio«, mely szerint négy ízben, jun. 6-án, jul. 22-én, oct. 2-án Nagy-Csalomiai táborban s dec. 27-én teljesen kielégíttetett.

CARAFFA DEBRECZENBEN.

Anno Domini 1686. Debreczen városában esett kínzásoknak és haláloknak szomorú leírása.[1])

Új utczában.

Barta Imreh városunknak Procatora kilenczedik hallatlan kínzás után minden lábainak ikráját leverték volna, inaiknál egjéb lábain nem maradott, megholt.

Kassai Szabó Istvánnak testére eleven tüzet töltöttek, úgy kínzották.

---

[1]) Ez évben t.i. Caraffa megszállotta Debreczen városát, 480,000 ft sarczot vetett rá, s minthogy a lakosok le nem fizethették, házaikba hajtatta s addig kínoztatta, míg a mijök volt, mindent elő nem adtak.

Szabó Boldizsárnak lábai körmeit lefarakták, sok kínzás után megholt.

Ugyan ezen utczában felette sokan vadnak az kínzás miatt nyomorúságban.

Hatvan utczában.

Kis Imreh az sok kínzások után most is halálos ágyban fekszik.

Balogh Mihály hasonló nyomorúságban gyötrődik, élete felől semmi reménység.

Kis Mihályt similiter az gerendába felkötötték, ki miatt ugj kínlódik, holt számban van, bikacsökkel verettetett, kínzattatott.

Mester utczába.

Szabó Máté fiának az kínzás miatt lábai körmei elhullottak.

Szabó Jánosné az rettenetes kínzás miatt meghalt.

Felhalmi István fiastól az kínzás miatt holt számban fekszik.

Szeli Istvánnak kezeinek ujjait fürésszel fürészelték, ki miatt sem él, sem hal.

Józsa Mihálynét hasonlóképpen kinzották, ki miatt holt eleven.

Szabó Mátyást similiter trucidarunt.

Csemete utczában.

Nagy Balás az sok kínzások miatt lábain nem járhat, az felesége is sem él, sem hal.

Balog Lőrincz, Hajdu Péter az borbélyoktól gyógyíttatnak.

Kozma Györgynét lábainál fogva az gerendába felakasztották és holt elevenen hatták.

Péterfiában.

Finta Jánost lábainál fogva felakasztották és annak utánna addig kínozták, ki miatt lábai kirothattak.

Takács Mihályt similiter trucidálták.

Szabó Andrást similiter.

Ujvári Lakatos Andrásnak lábait késsel faragták, ki miatt sem él, sem hal.

Csapó utczában.

Szijgyártó Miklósnak kezeit összekötözvén, ki miatt feldagadozott és úgy kínlódik.

Bátori Jánosnak ujjait öszvekötözvén ujjainak közeit vasvesszővel hegedűlték, mely miatt soha ujjai jók nem lesznek.

Görög Tamásnak kezeit kifeszítvén hármas égő gyertyával sütögették s égették, mely miatt az mellye rendkívül sebes.

Fekete Mihálynak szárát élve fával dörgölvén s kinozván kirothattak, ki miatt sem él, sem hal.

Német Mihálynak kezeit összekötvén ujjainak közit fafürésszel fürészelték, és minden egyéb kínzásokat is rajta elkövettek, sem él, sem hal.

Seres Bálintnak ujjait fafürésszel fürészelték.

Vasas Bálintnak similiter kezét fafürészszel fürészelték, ezenkívül is sok kínzások után holt számban hagyták, ki közelébb halálához, mint életéhez.

Erdélyi Baldsnak ujjait similiter fával fürészelték.

Czeglédi Gáspárnak fejét kötéllel megtekerték, az talpát keményen verték, ki miatt sem él, sem hal.

Erős Györgynek kezeit összekötözve s az nyakába kötvén úgj kinozták, ki miatt csak kínlódik.

Czeglédi utczában.

Vas Jánosnak lábainak ikrái az sok kínzások miatt kihasadozván inai elszakadoztak és megholt.

Boldogfalvában.

Kovács Boldizsár az sok kínzás miatt megholt.

Varga Istvánnāk minden tetemét öszverontották s megholt.

Mészáros Miklós az sok kínzások miatt sem él, sem hal.

Várad utczában.

Egri Demeternek egyik kezét elvágták s az másikat is halálos sebekkel illetvén megholt.

Német utcza.

Kápolnási Jánosnak kezeit, lábait fafürésszel fürészelték, ki miatt sem él, sem hal.

Firián Istvánné az sok kínzások miatt sem él, sem hal, meg is kórságosodott.

Mező Mihály feleségestől összerontatott.

Ezeken kívül mennyi szívekben megbontakozott, az vagjonból ehel halásra jutott, kínzás miatt az munkára alkalmatlanná tétetett, télvíz idején bujdosásra s mezitelenségre jutott és mások házok alá szorúltak, azoknak számokat csak az Isten tugyja.

(Eredetije a m. nemz. múzeum levéltárában. Aláírás nincs, de mivel a Gyulai Ferencz, Dániel István és Deli Mihály erdélyi küldöttek által írt levélhez van csatolva, bizonyos hogy azok írták ezt a rettenetes jelentést is Szatmárról.) Közli

Zsilinszky Mihály.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A junius 1-én *Ipolyi* Arnold elnöklete alatt tartott választmányi ülésben fölolvastatott 1. »A fekete seregről« *Gyárfás* Istvántól. 2. »Bonfin történetírói jellemzése« *Zsilinszky* Mihálytól; az általános helyeslléssel fogadott értekezések e lapok hasábjain fognak megjelenni. 3. *Nagy* Imre v. tag bemutatja a Bártfa városi szabó-czéh szabályzatát német nyelven, 1458-ból s jegyzésekkel kísérve egész 1559-ig. Hártyára írott 4 számozatlan levélből álló könyvecske, de látszik, hogy több levél vágatott ki belőle s a vége is hiányzik. Báró Nyáry Albert fogja bővebben ismertetni.

Deák Farkas jegyző bemutatja a Vadadi Filep család által Erdélyből beküldött okiratokat, melyek a kihalt Baládffy családra vonatkoznak. Jelentéstétel végett kiadattak a bemutatónak.

A folyó ügyek közül először is bejelentettek az ajánlott s egyhangúlag meg is választott új tagok ú. m. alapító tagúl: b. *Besán Nep. János* (Gicz); évdíjasokúl gr. *Zichy Jenő* Budapest, *Visi Imre* Budapest (ezeket aj. Szilágyi Sándor titkár), *Kis Ernő* (aj. Thallóczy), *Luby Károly* Szatmár, (aj. Kovács Eduárd kir. tanácsos); *Hegyessy Márton* (aj. Zsilinszky Mihály), *dr. Haaz* Túrocz-Szent-Márton (aj. Révay Vilmos).

Jegyző bemutatja a pénztárnok kimutatását a múlt május hóról:

Bevételek:

1.	Pénztári maradvány április hóról	2443 ft.	61 kr
2.	Alaptőkebéli értékpapírok kamatai . . .	137 »	56 »
3.	Befolyt tagdíjak	310 »	— »
4.	Befolyt alapítvány	100 »	— »
5.	A »Zichy Codex« és a »Századok« egyes példányainak eladásából	19 »	06 »
	Összesen	3010 »	23 »

Kiadások:		
1. Írói tiszteletdíjak . . .	74 ft	50 kr.
2. Nyomdai költségek . .	1311 »	68 »
3. A társulati alaptőke gyarapítására 1500 frt záloglevél	1192 »	50 »
4. Ezen zálogleveleknek megtérített folyó kamatai .	34 »	38 »
5. Postai- és irodai költségek és egyéb kiadások . .	58 »	— »
összesen . .		2671 ft. 06 kr.
Pénztári maradvány junius hóra . . .		339 » 17 »

Végre jegyző fölolvasta Gömör-vármegye átiratát, melyben értesít, hogy a Történelmi Társulat ez évi vidéki gyülése rendezésére *Szontág Bertalan* alispán úr elnöklete alatt a következő tagokból álló bizottságot nevezte ki, u. m.: *Nátafalussy Kornél*, *Erőssy Lajos*, id. *Sziklay Ede*, *Gál János*, *Szentpéteri Sámuel*, *Gömöry János* *Latinák Rudolf*, *Mihalik Dezső*, *Baksay István*, *Marton Kálmán*, *Kubínyi Ödön*, báró *Nyáry Jenő*, *Kubínyi Aladár*, gróf *Serényi László*, *Hegyessy Sándor*, *Szentiványi Miklós*, *Hamvay Zoltán*, *Ragályi Gyula*, *Máriássy Kálmán*, *Dapsy Pál*, *Szentmiklóssy Victor*, *Batta Bálint*, *Kramarcsik Károly*, *Bartholomeidesz László*, *Hornek Nathan* és *Beke László* urakat.

A társulat elhatározta, e lelkes hangú átirátra, hogy a kiránduláls f. évi aug. 17-től ugyanazon hó 27-ig fog megtartatni és a további részletek elintézésével az elnökség bízatott meg. A jegyzőkönyv hitelesítésére *Gyárfás* István és *Zsilinszky* Mihály urak kérettek föl.

— A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KOLOZSVÁRI BIZOTTSÁGÁNAK május 7-dikén tartott ülésében elnök gr. Lázár Miklós értekezett a székelyeknek II. Ulászló királyhoz intézett kelet nélküli folyamodásáról, melyben Báthori István erdélyi vajda és székelyek ispánja által rajtok elkövetett kegyetlenségeket elpanaszolják s a vajda elmozdíttatását kérik. Kifejtette, hogy ezen oklevélben, melyet Engel, Bod Péter »Siculia Hunno-Dacica« című kéziratából közölt, s a Székely Oklevéltár I. kötete Engel után adott, a II. Ulászló által koronáztatása után a lázongó székelyek lecsillapítására küldött egyik teljhatalmú királyi biztos neve hibásan van *Veres* Péternek írva *Geréb* Péter helyett. Az oklevél ezen helye ugyanis: »Vestra Maiestas. . . . . Magnificum dominum Petrum

Veres ac dominum Episcopum *fidelem* suum . . . in nostri medium misit«, Bod másolatában kétségtelenül hibásan áll így, e helyett: »Petrum *Gereb* ac d. Episcopum *fratrem* suum.« Mert az oklevélben alább a két királyi biztos így van említve »per dominos Veres«, miből bizonyos, hogy mind a két biztos egy családi nevet viselt. Miután pedig az egyik biztos, az erdélyi püspök, Vingárti *Geréb László* volt, a másik biztos nem lehetett *Veres* Péter, hanem *Geréb* Péter, a püspök testvére (frater suus), Mátyás király unoka öcscse, Mátyásnak egy ideig erdélyi vajdája, II. Ulászló királynak ekkor (1492-ben) fő ajtónállómestere. Ez mint Erdélyben egyik legtekintélyesebb s nagy birtokú főúr, testvérével a püspökkel, igen is alkalmas férfiú volt e fontos megbízatás sikeres teljesítésére; míg oly magas állású *Veres* nevű egyént, a kit ekkor a Magnificus czím megilletett volna, hasztalanúl keresnénk hazánk főemberei közt. — Ezután Szabó Károly bizottsági jegyző mutatta be a Székely Oklevéltár II-dik kötetének a tárgymutatón és előbeszéden kívül már kinyomatott példányát, s előterjesztette e kötet költségszámítását, mely szerint annak teljes kiállítási költsége, mint az I. köteté is volt, körülbelül 960 ftra fog menni. Minthogy ezen költséget az e czélra gyűlt adomány s az I. kötet eddig eladott példányaiból bevett összeg harmad részben sem födözhetné: elnök gr. Lázár Miklós kijelentette, hogy valamint az I. kötetnél tette, úgy ezen kötet költségéből is a hiányzó összeget sajátjából fogja pótolni. A nemes gróf ezen ismételve tett áldozatáért a bizottság szíves köszönetet szavazván azt jegyzőkönyvileg is kifejeztetni határozta. Ez alkalommal Kővári László bizottsági tag a II-dik kötet költségére 10 forintot ajánlott és fizetett le, mely összeg köszönettel fogadtatott. — Szóba jött ezután a Székely Oklevéltár folytatásának, illetőleg a III-dik kötet minél előbbi kiadásának kérdése. Miután ezen kötet anyagja már össze van gyüjtve, hogy az abban közlendő oklevelek, melyeket a szerkesztő a múlt nyáron a Gyula-fejérvári káptalani, a szász nemzeti, a brassai, segesvári s több levéltárakban másolt, s melyek az eddigi két kötetbe időrendileg beigtathatók már nem voltak, az eddig közlötteknél sok tekintetben fontosabbak és érdekesebbek lesznek: egyhangúlag elhatároztatott, hogy a bizottság mindent el fog követni vállalata föntartására és folytatására, a gyakorlati kivitel módozatait azonban később tartandó ülésében fogja megállapítni.

FÖLHÍVÁS
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT T. CZ. TAGJAIHOZ.

Tekintetes Gömör-vármegyé közönsége részéről történt lelkes meghívás következtében a M. Történelmi Társulat f. 1876. évi vidéki kirándulását Gömörben e történelmi emlékekben, régi családokban s ezek levéltáraiban gazdag vármegye regényes vidékein fogja tartani; a kirándulás augustus havának második felében fog megtörténni. Addig is azonban az eszközlendő tudományos búvárlatok érdekében tisztelettel fölkéretnek a társulat t. cz. tagjai, hogy a kik az érintett kirándulásban részt venni óhajtanak: elhatározásukat (a titkár betegsége folytán) alólírott társulati jegyzővel (Budapest, egyetem tér 2-ik szám) f. évi julius hó 15-kéig tudatni méltóztassanak.

Az érkezendő búvárokat Gömör-vm. t. közönsége szíves vendégszeretettel fogadandja; és az oda és visszaútazhatás könnyebbítése czéljából, az illető nevekre szóló mérsékelt árú vasúti menetjegyeknek idejében leendő kieszközlése iránt a társulat részéről gondoskodva lesz.

Alapos remény van, hogy kirándulásunkat szeretve tisztelt társulati elnökünk gr. Mikó Imre úr ő excja mint Gömör-vármegyének is egyik nagybirtokosa — személyesen fogja vezérleni, Horváth Mihály és Ipolyi Arnold úr ő méltóságaik társaságában. Eddigelő jelentkeztek: Csaplár Benedek, Dobóczky Ignácz, Hajnik Imre, Nagy Imre, Nagy Iván, b. Nyáry Albert, b. Nyáry Jenő, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, báró Radvánszky Béla, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán választmányi Bölöni Sándor, Nagy Aladár, Rudnay Béla, id. és ifjabb Szinnyei József, Thallóczy Lajos társulati tagok. Kikhez, hogy minél több munkás tag részvétele járúljon, az ügy érdekében óhajtandó.

Budapest, 1876. junius 10-én.

DEÁK FARKAS,
társulati jegyző.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

— A »Magyar Tudományos Akadémia« II. osztálya máj. 22-ikén tartott ülésén Fraknói Vilmos bejelentette *Szilágyi* Ferenczneк »az osztály legrégibb lev. tagjának« máj. 19-ikén történt elhunytát, »a múlt ülésben — mondá — az elhunytnak egy értekezése olvastatott föl, s ma már az akadémiának emlékbeszédéről kell gondoskodnia.«

Azután *Ortvay* Tivadar értekezett a régi Margum fekvéséről. E hajdan híres város, mely Diocletian 285-iki diadalának volt színhelye, a hol Attila porig alázta a rómaiakat, a szó szoros értelmében eltünt a föld színéről. Ortvay hangyaszorgalommal gyüjté össze az adatokat, Margum fekvése és helyrajza meghatározására.

Az ülés másik tört. tárgyú értekezését: *Fabricius Károly*-tól, a legrégibb »magyar« térképről, *Fraknói Vilmos* olvasta föl. Fabricius ez értekezésére Rómer hírlapi fölszólalása adott okot, ki a történeti kiállításon lévő Apponyi-féle 1553. térképet állítá a legrégibbnek. Erre Zay Sándor viszont megjegyzé, hogy a múzeumban találtató Honter-féle 1533. térkép, keletkezésének idejére nézve régibb. Fabricius e térképet bemutatván alaposan bonczolja, s ízről ízre fejtegeti és azon eredményre jút, hogy az, bár a cartographia mai állása szempontjából gyarló, de történelmi s helyrajzi tekintetben megbecsülhetlen.

— Máj. 29-én összes ülés tartatott, melyből kiemeljük, hogy *Tóth Lőrincz* tartott emlékbeszédet b. *Szina Simon* ig. tag s társulatunknak is alapító tagja fölött. Erőteljes vonásokban jellemezte Sina működését, ki a pénz s a születés embere közti ürt nemesen tölté be jótékonyságával. Köztudomású adakozásainak összege 550,000 forintra rúg, melyből Akadémiánkra 100,000 frt jut. Tóth Lőrinczet élénken megéljenezték.

— Az akadémiai tagválasztások az idei nagygyülés alkalmával junius 8-án ejtettek meg. Lev. taggá lőn a II-ik osztályban *Deák Farkas* társulatunk jegyzője és *Zlinszky Imre* k. táblai bíró. Külföldi tag: *Esquirou de Parien* és *Kunik Ernő*.

— Az »Archeologiai Értesítő« 5. száma e napokban jelent meg, *Pulszky Ferencz*, *Rómer Flóris*, *Thewrewk Emil* s *Szikinczey* közleményeivel. Mütörténetileg kiemelendők: Rómer közleménye a magyar fazekasság történetéről, Thewrewk czikke a vasszegekről a római sirokban. A tárcza változatos; s e számhoz van mellékelve a tört. kiállítás catalogusa is. A folyóirat előfizetési ára egy évre: 3 forint. Előfizethetni *Knoll* Károlynál.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A Délmagyarországi tört. és rég. társulat e hó első napján tartotta V-ik közgyülését Temesvártt Ormós Zsigmond elnöklete alatt. Boleszny Antal orsovai plébános indítványa, hogy az Alduna partján

levő nevezetes és *Széchenyi István* által építtetett út emléktáblával jelöltessék meg, a maga részéről 100 frtot ajánlván föl, lelkesedéssel elfogadtatott. A társulat az őstörténeti congressuson képviselteti magát. Fölolvasást tartottak az elnök, »Kupeczky János és kora« czím alatt s *Varga Ferencz* és *Boleszny Antal* vál. tagok. Ülés után lakoma s este a társulat javára magyar műkedvelői előadás rendeztetett.

— A BÉKÉSMEGYEI RÉGÉSZETI ÉS MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETI TÁRSULAT — legutóbbi tudósításunk óta két nyilvános fölolvasással egybekötött gyűlést tartott, t. i. martius 5-kén és május 8-án. Az első alkalommal B.-Csabán olvastak: *Szemián* Sámuel b.-csabai főjegyző a *csabai népszokásokról a múlt században*, és *Haan* Lajos ismert nevű monographus »*Békésmegye III. Károly uralkodása alatt*« értekezést. A második alkalommal Gyulán fölolvasást tartott *Zsilinszky* Mihály orsz. képviselő és a társulat titkára »*A Peróféle népfelkelés Békésmegyében*« czím alatt; azonkívül bemutatott két igen érdekes történeti okmányt a budai kamarai levéltárból, melyeknek mindenike a XVI-ik századbeli gyulai törökök garázdálkodásaira vonatkozik. Mindezen fölolvasások iránt a közönség szép érdeklődést tanúsít.

Egyébiránt az egylet vagyoni állása a következő: bevétel 1001 frt; kiadás 476 frt: pénztári maradvány 524 frt; künlevő követelés 355 frt. A tagok száma: 9 alapító 147 rendes, 222 pártoló, összesen 378 tag.

A múzeum szépen gyarapszik. Nehány érdekes darabját volt szerencsénk látni a vízkárosúltak javára rendezett történelmi ipar és műemlékek kiállításán a gr. Károlyi Alajos-féle palotában.

Végül megemlítjük, hogy a békés-megyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat a nyáron tartandó embertani és őstörténelmi congressuson is képviselve lesz.

IRODALMI HÍREK.

Történeti irodalmunkat a múlt hó két német munkával gazdagítá, melyek Erdélyben jelentek meg. Egyik a Trausch-féle »Schriftsteller-Lexicon« harmadik kötetje, melynek nyomását még 1871-ben megkezdték, de a szerző közbejött halála miatt csak most jelenhetett meg. A szerző végakarata szerint a megkezdett nyomtatás folytatására a felügyeletet Trauschenfels Eugén, ismert erdélyi tudós vezette, ki azonban nem

csak arra szorítkozott, hanem az idő közben szükségessé vált javításokkal s pótlásokkal is ellátta magát a kéziratot. Ezen »Schriftsteller-Lexikon« tulajdonképen Seivert János »Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten« című művének új átdolgozása, pótlása, kibővítése úgy, hogy jelen alakjában legalább is két harmadával van az elsőnek anyagja megbővítve. Ez újabb kidolgozás által Seivertnek adatai, criticai bonczkés alá vétetvén, azoknak tetemes része rectificáltatott, annyira, hogy a »Schriftsteller Lexicont« teljesen új munkának lehet venni, mely az erdélyi szászok irodalomtörténetét egész napjainkig kimerítően tárgyalja. A másik német munka dr. Teutsch nagybecsű értekezése »Über Honterus und Kronstadt zu seiner Zeit.« Tulajdonkép egy fölolvasás ez, melyet a túdós szerző april 23-án Brassóban tartott. Teutsch úr új forrástanúlmányokra alapítá értekezése nagy részét, a brassói számadási könyveket használta legkiválóbban, s ezekből Brassó életének a XVII-ik század első felében igen érdekes képét állítá össze. Valóban e számadási könyvek a politicai történetnek is nagybecsű forrásai s mindenesetre mind a brassóiak, mind a szebeniek megérdemelnék, hogy közzététessenek, mert azokban nemcsak az évkönyvek és emlékiratok találnának sok kiigazítást, tisztázást, hanem az erdélyi akkori mindennapi életnek, úgy szólva tükrét tárnák föl. E számadási könyveken kívül Honter munkáit használta szerző (természetesen a többi ismert forrásokon kívül) s azokat az ország különböző könyvtáraiban s még a külföldön levőket is megszemlélvén, egy teljes és kiigazított lajstromot nyújt rólok. Ez értekezés azonban Hontért csak reformátori pályájáig tűnteti föl, s így reméljük, hogy ez nem más, mint részlet egy nagyobb műből, mely Hontért s az erdélyi szászok reformátióit tüzetesen tárgyalandja. Az a melegség, melylyel Teutsch úr Hontérről szól az a criticai gondosság, melylyel ifjúságának történetét tisztázza, reménlünk engedi, hogy ő nem fog itt megállani, hanem folytatni fogja megkezdett művét.

A Bátorfi Lajos által szerkesztett »*Adatok Zalamegye Történetéhez*« című vállalatból két füzet a 4-ik és 5-ik, közelebbről elhagyta a sajtót. Tartalmából kiemeljük: Fejér György életrajzát, mely egy autobiographia fölhasználásával sok érdekes s részben nem ismert adattal illustrálja e nagyszorgalmú s nagy tehetségű író életét. Tuboly Victor Zala-Somogy-megye országgyűlései követeit fő- és alispánait állítja össze a XVIII. század végeig — csak hogy szerettük volna, ha azt a bizonyos forrást, melyre hivatkozik, meg is nevezte volna. Kőváry Béla az alsó

lindvai vár mellék erődeit ismerteti a török hódítás korában. Az V. füzetet Zrínyi Miklós élete nyitja, rövid capitulatio, mely az újabb napfényre jött adatokat sem használta föl. Zrínyi levele Leopoldhoz Vass József fordításában már egyszer megjelent. A füzet nagy részét Balaton-Füred leírása foglalja el, melyben azonban semmi »történeti adat« sincs. Horváth Bálint, Keszthelyt mint végvárat ismerteti. Ezt követi Szigliget leírása s egypár apróbb közlés.

A legnevezetesebb, sőt önmagában is positiv becsű irodalmi újdonság azok közt, mit olvasóinknak ezúttal bejelenthetünk kétségkívül *Pauler Gyulától* van: »*Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése* 1664—1671.« Két kötetben 55. íven. A m.tud. Akadémia könyvkiadó vállalata kiadásában jelent meg — mely ezzel egy új cyclust, a magyar monographiákét indítá meg. Nem czélunk elébe vágni e munka bővebb ismertetésének, hanem egy pár szót olvasóink kedveért mégis lehetetlen el nem mondanunk e szép és komoly könyvről, mely nemcsak igazolta, de túl is szárnyalta a hozá kötött reményeket, melyeket a belőle közlött részletek, mutatványok ébresztettek az olvasó lelkében. Most az egész mű előttünk van, s annak minden olvasója bizonynyal ezt fogja róla mondani. Évek hosszú sorának munkája ez. Roppant nagyságú levéltárakat búvárolt át a szerző, minden forrást, mely fölvett tárgyáról szól, tanúlmányozott s ez úton e nagy fontosságú eseménynek — melynek eddigelé csak felületét ismertük — mélyébe hatolt. Természetes, hogy ily beható tanúlmány oly gondolkodó és elemező főt mint a Pauleré az események okainak, eredményeinek és összefüggésének a szereplő egyének jellemének fölismerésére vezette, melyekből aztán ő fölvett tárgyának jól átgondolt igaz és hű képét mutatta be, s mi fő előnye e műnek oly szép és vonzó előadással, formailag is oly jól dolgozva, hogy a ki egyszer kezébe veszi az olvasatlanúl nem fogja le tenni. Az akadémia könyvkiadó vállalata e művet egy egész kis könyvtár, mind csupa európai hírű művek, társaságában küldé szét: Macaulay II-ik kötete, Carlyle franczia forradalmának II-ik kötete, Boissier Ciceroja e vonzó és szép olvasmány, mely az akkori római életet tárja föl, s Todd angol parliamenti kormány rendszere: legkiválóbb termékei az európai irodalomnak. A magyar munka, mely ezekkel együtt küldetett szét, megkísérté ezek modorában kezelni fölvett tárgyát: t. i. nemcsak criticája legyen helyes a műnek, hanem kidolgozása is élvezhető — s örömmel constatálhatjuk, hogy nincs oka pirúlni, hogy azokkal egyszerre küldetett szét.

Rogge Walter nagy hírre emelkedett »Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart« című könyvének az a része, mely bennünket legjobban érdekel s legtanúlságosabb is ránk nézve »Az 1848-ki reactio és ellenforradalom« megjelent magyar fordításban; Hoffer Endrének épen oly szabatos és tiszta, mint az eredetit híven visszaadó s gondos fordításában.

A »Keresztyén Magvető« legutóbbi füzetében *Simén Domokostól*, »Az egyetlen magyar anabaptista könyv« czím alatt igen érdekes közlemény jelent meg, melyet kivonatilag ezennel közlünk. A könyv czíme: »Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről, és a Pápa Antichristusnac Maymozássaról: A szent Irásból nagy' munkával e rendre egybegyűjtötte és öszve szöreztetett: Nemely Jámbor Tudos emberec által, kic annac vtánna Martiromságot szenuettenec also Németországban: Az Isten választottinak tanyittásara és felépittessére. Jerem. III. Szanczatoc uy ugarat magatoknak, Es ne vessetec többzer a tevissec közibe«, 1570. 8-r. (Ai—V8= 160 levél = 20 iv.) A könyv végén ez áll: Colosvarot Nyomtatott Heltai Gáspár által, 1570 Esztendőben. A könyv Dávid Ferencznek van ajánlva. Az előszóban Wilini előadja, hogy Gyalai Farkastól örvendve hallotta, miszerint Erdélyben sokan tisztán hiszik és hírdetik az atya Istent és az ő fiát a Krisztus Jézust. Ez okból fordítá le a könyvet a keresztségről, tisztán flamandból németre s küldé nekik nyomatásra, mert nálunk, a nyomdászok az »igazságot kerülik.« Varsó 1569. aug. 19. A könyv párbeszéd alakjában van irva mester és tanítvány közt, s öt fejezetre, illetőleg könyre van osztva. Kenosi Tőzsér Jánosnak »Historia Unitariorum« című munkájából azt látjuk, hogy ő teljesen ép példányt látott e ritka munkából. Ma tudtunkra csupán két csonka nyomatott és egy kézirati példánya létezik e műnek. Az egyik a magyar nemzeti múzeum példánya. A másik nagyon csonka példány a kolozsvári ev. ref. coll. könyvtáré. A harmadik, de már kézirati példány, Simén könyvtárában van.

Hibaigazítás. A Századok múlt V-ik füzetének 430-ik lapján a 7-ik pont alatt: *Ordódy Pál* helyett olvasd *Ordódy István Károly* mint a ki küldte be Ordódy Jánosnak ott említett levelét. Továbbá a 431-ik lapon MDCCCLXXVII. helyett olvasd MDCCCLXXIV.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— WESSELÉNYI FERENCZ NÁDOR ÉS TÁRSAINAK ÖSZSZEESKÜVÉSE 1664 – 1671. Írta *Pauler Gyula* akad. lev. tag. Két kötet. Budapest, 1876. (Akadémiai könyvkiadó vállalat). Akadémia kiadóhivatala, 8 rét. X. 412, 450. Ára 3 frt 50 kr.

— A TÖRTÉNELEM ELŐTTI IDŐK, megvilágítva a régi maradványok, s az újabbkori vadnépek életmódja és szokásai által. Írta Sir *John Lubbock*. Az eredeti 3-ik kiadása után fordította *Öreg János*. A fordítást átvizsgálta *Pulszky Ferencz*. I. k. Budapest, 1876. Kiadja a m. k. term. társ. 8-rét. 350 l. Ára?

— A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM könyvtárában találtató többes példányok jegyzéke. I. füzet. Budapest, 1876. 4-rét. 73. l. (Kapható a m. nemzeti múzeum könyvtárában.)

— A CLAUDIUSOK TÖRTÉNETE. I. köt. Tiberius kora. Írta *Ribáry Ferencz* tanár. Budapest, Athenaeum. 1876. Nagy 8-adrét 184 l. Ára 1 frt 50 kr.

— RAJZOK A FORRADALOM UTÁNI IDŐKBŐL. Az első magyar katonai tanintézet. Írta *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1876. Athenaeum. 8-rét. 201 l. Ára 1 frt. 50 kr.

— IRODALMUNK TÖRTÉNETE 1711—1772. Írta ifjabb *Szinnyei József*. Budapest, 1876. 8-adr. 207 lap. Aigner Lajos. Ára 1 frt 50 kr.

— NÁDASDY TAMÁS első követsége Erdélyben. *Szilágyi Sándor* r. tagtól. Budapest, 1876. Akadémiai könyvkiadó-hivatal. 8-rét. 56 l. Ára 50 kr.

— AZ ELSŐ MAGYAR POLITIKAI SZÍNMŰ ÉS KORA. Írta *Beöthy Zsolt*. Budapest, 1876. 59 l. (Tudori értekezés. Különnyomat a »Századok«-ból.)

— RIMA-SZOMBAT TÖRTÉNETE. Jeles kútfők nyomán. Írta *Findura Imre*. Budapest, 1876. Hoffmann és Molnár 96. l. Ára 1 frt.

— KARL BONAVENTURA von LONGUEVAL Graf von Buquoy Retter der Habsburgisch-österreichischen Monarchie. Von Arnold Freiherrn v. *Weihe-Eimke*. Wien, Braumüller. 8-adr. 90 l. Ára 1 frt. 20 kr.

— TÖRTÉNELMI NYELVÉSZET. Írta *Szombathy Ignácz*. Győr, 1876. 8-adr. 20 l. Ára 10 kr.

WERBŐCZY ISTVÁN
A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

VII.

Midőn Werbőczy németországi eredménytelen követségéből hazájába visszaérkezett, már megindúlt vala a török háború, mely *Nándor-Fehérvár* elestével végződött. (1521. augustus 29.)

A király a táborból november 19-ére Budára országgyűlést hirdetett.

A súlyos csapás, mely az országot érte, mély benyomást tett a rendekre. Úgy látszik általánossá vált a meggyőződés, hogy miként ekkoráig önzésük és meghasonlásuk volt a bajoknak kútforrása, csak áldozatkészség és egyetértés szüntetheti meg azokat. És mivel úgy a várak eleste, mind a magyar sereg hadi munkálatainak sikertelensége a pénzügyi viszonyok zilálságára volt visszavezethető, azok rendezése képezte a tanácskozások főtárgyát.

A rendek ez alkalommal elfogadták *Werbőczynek*, már egy korábbi országgyűlésen előadott, és most kétségkívül ismételt javaslatait.[1]) Önmagukat megadóztatták. Egy évi mindennemű jövedelmeik felét ajánlották föl, és a közvetett adóknak többféle nemeit állapitották meg, a melyek a nemeseket és nem-nemeseket egyaránt terhelték.

Továbbá szoros határt vontak a *királyi* és az *országos*

[1]) Egy Werbőczy által fogalmazott emlékirat, melyet úgy látszik az 1520-ik évi országgyűlésen a főrendek az alsó nemességhez intéztek, (a budapesti egyetemi könyvtár kézirat gyűjteményében) magában foglalja az 1521-iki pénzügyi törvények lényeges pontjait.

kincstár között. Az utóbbiba a megajánlott adóknak kellett befolyni, melyek az ország hadi szükségeire voltak fordítandók; kezelésére a Dunán-inneni országrészben egy főúr és egy nemes, a Dunántúli országrészben szintén egy főúr és egy nemes választatott. A Dunán-inneni rész egyik országos kincstárnoka *Werbőczy* volt. Jelentékeny fizetést rendeltek neki: ezer forintot, és az országos kincstárból fizetendő ötven lovast bocsátottak rendelkezésére. [1])

Az országgyűlés fölkérte a királyt, hogy a jövő évben megindítandó hadjárat előkészítésére és vezetésére egy vagy két főkapitányt nevezzen. Lajos *Zobi Mihályra* és *Paksi Jánosra* bízta e tisztet. [2])

A köznemesség körében már a korábbi országgyűléseken is — kétségkívül Werbőczy kezdeményezése folytán — fölmerült a kérdés: miként kelljen az alkotott törvények végrehajtását biztosítani? Ez alkalommal a jelenlevő főrendeket fölhívták, hogy keresztény hitökre fogadják a törvények lelkiismeretes megtartását; a királyt pedig, hogy fejedelmi szavára ígérje és oklevél által is kötelezze magát, hogy a törvényeket meg fogja tartani. Ugyanakkor az országgyűlés a főkapitányoknak kötelességökké tette, hogy azokat, kik a törvényeket megszegik mint a közjó és az egész kereszténység ellenségeit, fegyver hatalmával fékezzék meg, és összes jószágaiktól foszszák meg. [3])

Mindezen végzéseket a köznemesség alkotta; a főrendek — miként a velenczei követ jelentéseiből tudjuk — eleinte vonakodtak hozzájárúlni, azonban a köznemesség fenyegető magatartása folytán, megegyezésöket adták. [4])

---

[1]) *Sperfogel* lőcsei krónikájában olvassuk: »Stephanus Werbőcz erat Thesaurarius Regni.« (Wagner. Analecta Scepusii. II. 142.) Számadásainak egy töredéke a budapesti egyetemi kéziratgyűjteményben. Itt fordúl elő e két tétel: »Ad salarium meum 1000 fl. Ad 50 equites meos racione stipendi i eorum 600 fl. Ad eosdem equites racione salarii 400 fl.«

[2]) Ez kitűnik az 1523-ik évi országgyűlés XI. czikkéből.

[3]) A törvénykönyv teljes szövege Kovachichnál. Vestigia Comitiorum 513—547. ll.

[4]) *Orio Lőrincz* 1521. december 11-én ismertetvén a végzéseket, írja: »Questo e proposto par li Nobili. Li Signori e Prelati non vo-

Az országgyűlés áldozatkészsége által jelentékeny haderő kiállítását kívánta lehetővé tenni, mely tavasz nyiltával támadólag lépne föl, és Nándor-Fehérvár visszaszerzését kísérlené meg.

E czélból segély kieszközlése végett, az 1522. elején tartott *nürnbergi birodalmi gyülésre* is küldettek követek. A birodalmi rendek ez alkalommal hajlandók voltak Magyarország megmentésében közreműködni; és Lajos bajor herczeg elnöklete alatt bizottságot küldöttek Bécsbe, mely ott a magyar királylyal a részleteket megállapitsa.

A tárgyalások június elején indúltak meg. Lajos király, ki akkor Csehországban volt elfoglalva, nem ment Bécsbe. Biztosokat küldött, a kik között találjuk *Werbőczyt* is. [1])

A tárgyalások többféle nehézségekbe ütköztek. Lajos herczeg és társai azon aggodalmat is táplálták, hogy mivel a magyarok a múlt évi hadjárat alkalmával az idegen segélyhadakat barátságtalanúl fogadták, a német birodalomból küldendő haderő sem számithat kellő ellátásra és előzékeny fogadtatásra. Ki emelték, hogy többen a magyarok közül fennen hirdették, hogy szivesebben hódolnak meg a töröknek, mintsem hogy a németek és csehek segitségével kelljen magokat föntartaniok. És mint a magyarok háládatlanságát és roszakaratát jellemző tényt fölhozták azt is, hogy nemrég több ezer lándzsát, melyeket Németországból küldöttek a királynak, a Dunába hánytak.

A királyi biztosok siettek ezen hirek alaptalanságát kimutatni. De minden erőfeszitésök mellett egyebet nem eszközölhettek ki, mint azt, hogy 3000 német gyalog a horvátországi végvárakba küldetett. A további segélyezés iránti határozatok megállapitása a szeptember 1-ére újolag Nürnbergbe egybehivott bi-

---

leano assentire, per niente meno tamen hanno convenuto condescendere anche loro, et cosi con gran difficoltá hanno terminato et tenuto la dieta.«

[1]) Lajos 1522. május 10-én Szakmári György esztergomi érseket, Báthori nádort, Sárkány Ambrust, Korlátkövy Péter és Trepka Ádám udvarmestereket, Werbőczyt, Balassa Ferenczet és Deeshazy Istvánt nevezi biztosaivá. (Eredetije a budai nádori levéltárban, másolata a nemzeti múzeumban.)

rodalmi gyűlésre halasztatott, hová a magyar rendek is küldjenek követeket. [1])

A magyar rendek augustus 10-én tartott részleges gyűlésökben egy főpap, egy főúr és négy köznemesből állították össze a követséget. [2]) Ezek a következők voltak: Macedoniai László szerémi püspök, Korlátkövy Péter főudvarmester, *Werbőczy István*, Gethey János alnádor, Pogány Zsigmond és Kenderessy Mihály tanácsosok. November közepe táján érkeztek Nürnbergbe, és e hó 19-én fogadtattak, a mikor Macedoniai László adta elő a magyar nemzet kérelmeit. [3])

A birodalmi gyűlés csak egy hónap múlva közlé határozatát: 4000 gyalogot ajánlott föl, kik a jövő év május 25-én érkeznek Sopronyba, és hat hónápon át fognak a király rendelkezésére állani. Ezen ajánlat is súlyos föltételekhez volt kötve. [4])

Werbőczy 1523 elején érkezett vissza Magyarországba. Az utazás és a nürnbergi tartózkodás nagy összegeket nyelt el. Mielőtt útra kelt az országos kincstárból 1000 forintot vett föl. [5]) De ezen összeg, úgylátszik nem volt elegendő, mert mielőtt Nürnberget elhagyná, Salamanca Gábor ausztriai kincstartótól 300 magyar forintot kellett kölcsön vennie. [6])

Visszaérkezésekor az országot nagy zavarban találta. Az

---

[1]) A birodalmi küldöttségnek 1522. június 15-én kelt válaszirata a magyar biztosok előterjesztésére. (A Werbőczy-féle kéziratgyűjteményben, a budapesti egyetemi könyvtárban.)

[2]) Az augustus 10-iki gyűlés végzései. (Egykorú irat saját kézirat gyűjteményemben.)

[3]) A követek részére adott k. instructió a Werbőczy-féle kéziratgyűjteményben. Ez instructióban a követek közt a győri püspök és Drágffy János tárnokmester is előfordúlnak. Ezek kétségkívül a király részéről küldettek. A Macedoniai László beszéde ugyanazon évben nyomtatásban megjelent. (Egy példány Szalay Ágoston gyűjteményében.) Ebben csak a szövegben megnevezett hat követ neve fordúl elő.

[4]) A birodalmi gyűlés válaszirata a Werbőczy-féle kézirati gyűjteményben.

[5]) Werbőczynek föntebb említett számadásai között e két tételt találjuk: »Michaeli Kenderessy ad legacionem et viam Norinbergensem 500 fl. Accepi pro me ad eandem viam 1000 fl.«

[6]) Werbőczynek 1522. deczember 22-én kelt kötelezvényét kiadta *Horvát István* i. m. 203. l.

1521-ik évi törvények, az alsó nemesség által követelt biztositékok daczára, végre nem hajtattak. Az adókból csak csekély összegek folytak az országos kincstárba. A véghelyek előbbi elhagyatott állapotukban maradtak. A pártküzdelmek lángja ismét magasan fellobogott. E mellett a határszéli basák folytatták dúlásaikat, és egy nagy török hadjárat híre is rémületbe ejtette a nemzetet.

Ily körülmények között előre volt látható, hogy a (1523) Szent-György napjára kihirdetett országgyülés komoly zavaroknak lesz színhelye.

A köznemesség gyülölete leginkább *Báthory István* személye ellen irányult, kit négy év előtt az udvari párt, Szapolyay János ellenében, a nádori méltóságra emelt. Megbuktatása nyiltan kitüzött czélja volt. Az országgyülésen súlyos vádakat hoztak föl ellene, hogy a közjövedelmeket elsikkasztotta, a törökökkel titkos összeköttetésben áll, hogy az ő tudtával öcscse hamis pénzt veret, sat. A köznemesség nem vizsgálva e vádak alaposságát, azt kivánta a királytól, hogy Báthoryt foszsza meg a nádori méltóságtól, és kényszeritse az elsikkasztott pénzek visszatérítésére; kijelentette hogy míg a király ezt meg nem teszi, nem fog adót megajánlani. [1])

A király a Báthory ellen felhozott vádaknak kétségkivül nem adott hitelt. Jól tudta azt is, hogy a törvényes formák mellőzésével fosztani meg őt méltóságától, igazságtalan eljárás volna; de az a hir, hogy a szultán Drinápolyból megindult, és a bizonyosság, hogy adó megszavazása nélkül az ország el van veszve; kényszeritette, hogy a nádort a nemesség gyülöletének föláldozza. Kinyilatkoztatta tehát, hogy Báthoryt, az ellene fölhozott vádak alapján, a nádori méltóságtól megfosztja. Azonban az országgyülést nem hivta föl utódjának megválasztására; kijelentette, hogy ezentúl személyesen fogja a kormányt vezetni, és a nádori hivatal teendőit végezni. [2])

---

[1]) Massaro Ferencz velenczei követségi titkár jelentése Budáról 1513. octóber 5-én.

[2]) Hazai történetiróink ekkoráig nem birtak tudomással arról, hogy Báthory *kétszer* fosztatott meg a nádori méltóságtól. Kétségtelen ez Massaro jelentéséből, a lengyel díplomatiai iratokból (Acta Tomiciana. VI. 290. 327. ll.) és egy a Nemzeti Múzeumban őrzött itélet-levélből.

Az országgyűlés ezután két forint adót ajánlott meg, az ország védelme érdekében több végzést alkotott, és nyugodtan oszlott szét.

Azonban Szapolyayt és pártját nem elégítette ki Báthory István megbuktatása. Elérkezettnek látta most az időt, hogy döntő csapást mérjen az udvari pártra. *Werbőczy* is, ki ekkoráig, óvatosan a háttérbe vonúlt, most pártjának nyiltan élére áll, és hatalmas szavával mindinkább fölzaklatja a szenvedélyeket. A közeledő veszély és a növekedő zavar elég alkalmat és anyagot szolgáltat.

Az 1524. septemberben tartott országgyűlésen Werbőczy az ország gyászos viszonyait, hosszabb beszédben, sötét szinekkel ecsetelte, és nyiltan kijelentette, hogy ha a rendek az elhatalmasodott bajokon rögtön nem segítenek, az ország menthetetlenül elvész. [1])

A köznemesség soraiból heves kifakadások hangzottak föl a királyt környező urak ellen, kik a törvények végrehajtását meghiúsítják, és magokat a közterhek alól kivonják; az idegenek ellen, kik törvény ellenére hivatalokat bírnak és a közjövedelmekben részesülnek; a külhatalmak követei ellen, kik illetéktelen és káros befolyást gyakorolnak az ország ügyeire.

Azonban a köznemesség legnagyobb része már néhány nap múlva szétoszlott, egy ∞ zámos tagból álló választmányt hagyva hátra, mely hivatva volt a főrendekkel és a királylyal az alkotandó törvények iránt megállapodásra jutni. A tárgyalások még folyamatban voltak, midőn október elején híre jött, hogy Szörény és a szomszéd várak a török kézre jutottak.

E hír nagy mozgalmat keltett. A köznemesség választmánya megjelent a király előtt, kihez *Werbőczy* beszédet intézett. Előadta, hogy már atyjának uralkodása alatt számos vár került az ellenség hatalmába; most is, a király gyalázatára, az ország kárára, egymást érik a veszteségek. Ő felségének — mondá többi között — Magyarországon kívül vannak egyéb országai és feje-

[1]) *Istvánfy* (1758-iki kiadás 69—71 ll.) adja a beszédet, melyet Werbőczy tartott volna. Azonban kétségtelen, hogy az ép oly kevéssé W. műve, mint a Tuberónál előforduló beszéd, melyet 1519. Rómában a pápához tartott volna.

delmi rokonai, kikhez veszély esetén menekülhet; de a nemesség sorsa szorosan van összekötve az ország fönmaradásával. Buzdította, hogy erős kézzel ragadja meg a kormányt; a rendek buzgó közreműködését nem fogja nélkülözni. »Ha azonban ő felsége nem gondoskodik róluk, kényszerítve lesznek önmagok intézkedni a veszély elhárításáról, és bajaik okozóin boszút fognak állani.«

A király nevében Szalkai László cancellár válaszolt. Ő felsége — így szólt — mindenkor lelkiismeretesen teljesítette uralkodói kötelességeit; ezentúl is mindent meg fog tenni Magyarország érdekében, mely kedvesebb előtte egyéb országainál, rokonai- és barátainál. A csapásoknak, melyek az országot érik, okait az ellenség roppant hatalmában kell keresni. A további veszélyek elhárítása végett kész mindenét föláldozni, sőt életét is koczkára tenni. Reméli, hogy a rendek buzgón fogják támogatni.

Mindazáltal a végzések iránt nem jött egyetértés létre. Az országgyűlés eredmény nélkül oszlott szét. [1])

Még hevesebb jelenetek fordúltak elő, és merészebb követelések voltak hallhatók az 1525-ik évi Szent-György napján tartott országgyűlésen. Az állapotok ugyanis nem fordúltak jobbra. És az elkeseredést jelentékenyen növelte az a körülmény, hogy a király, Báthory Istvánt visszahelyezte a nádori méltóságba és a köznemes ülnököket az országtanácsból kizárta.

Az köznemesség sürgető fölhívására, május 18-kán Lajos egyedül, a főrendek nélkül, jelent meg a Rákoson, hol tiszteletteljesen fogadtatott. A köznemesség szónoka beszédében többi között azt a kérdést intézte Lajoshoz, vajjon kik az okai, hogy a korábbi országgyűléseken alkotott törvények nem hajtatnak végre? Lajos kitérőleg válaszolt, hogy annak nem ő az oka.

A szónok folytatólag előadta az nemesség kívánatainak, hosszú sorozatát: a király távolítsa el a német udvarnokokat, a Fuggereket, a császári követet és a velenczei ügyviselőt; mindennemű hivatalokra csak magyarokat alkalmazzon; vonja szám-

[1]) Guidoto velenczei titkár Budáról 1524. október 11-ikén, Contarini velenczei követ Bécsből október 15-én, Krziczki lengyel követ október 6-án és november 11-én kelt jelentéseik.

adásra a pénzverdék tiszteit; akadályozza meg a közjövedelmek eltékozlását; az országtanácsot ismét alakítsa át; és kötelezze magát, hogy a határozatokat végre fogja hajtani; stb.

A király másnapra ígérte válaszát. De mivel ez több napig késett, elunván a hosszas várakozást és a sikertelen tanácskozást, a köznemesség abban állapodott meg, hogy június 24-én *Hatvan*ban fejenként és fegyveresen össze fog gyűlni, az ország megmentéséről és a törvények végrehajtásának biztosításáról tanácskozandó; a főrendeket is meghívta, oly kijelentéssel, hogy ha meg nem jelennek, hazaárulók gyanánt fognak tekintetni.

A köznemesség ezután szétoszlott, végzéseinek formulázását ismét egy választmányra bízva. A főrendek ez alkalommal is megtagadták hozzájárulásukat a végzésektől, melyeket a király sem erősített meg.

Június 5-én királyi rendelet jelent meg, mely a hatvani gyűlés megtartását eltiltotta, és a nemességet fejenként meghívta a Szent-Mihály napján Budán tartandó országgyűlésre.

Azonban a mozgalom, mely országszerte megindúlt, csakhamar meggyőzte a királyt arról, hogy a hatvani gyűlés akarata ellenére is meg fog tartatni, és hogy további ellenszegülése csak súlyosbítaná a helyzet nehézségeit.

Ekkor, június közepe táján, az udvarnál lényeges fordúlat áll be, új politicai irány emelkedik uralomra. Ennek vezérgondolata: egész erővel oltalmazni a korona tekintélyét; de egyúttal kielégíteni a nemzet jogos igényeit, és megnyerni a köznemesség vezéreit.

A király elbocsátotta a német udvarnokok tetemes részét. A császári követnek és a velenczei ügyviselőnek értésére adta, hogy szívesen látja, ha az országot elhagyják, a mit meg is tettek. A népszerűtlen Brandenburgi György szintén visszatért szülő földjére. A Fuggerek szoros számadásra vonattak, és egyelőre Magyarországban levő összes vagyonuk zár alá vétetett.

Ugyanakkor Szalkai László esztergomi érsek *Szapolyay János*-sal érintkezésbe lépett, a ki is jövő magatartása iránt megnyugtató biztosításokat nyújtott.[1]) *Thurzó Elek* királyi kincs

[1]) *Campeggio* bíbornok pápai legatus 1525. június 18-án Budáról

tárnok pedig *Werbőczyvel* állott szoros összeköttetésben, és míg egyrészről hűségére és hazaszeretetére hivatkozva a korona jogainak oltalmazására buzdította; kilátásba helyezte, hogy az udvar a gyökeres reformok keresztül vitelét nem fogja akadályozni.[1])

Az udvari körökben azon hír volt elterjedve, hogy Werbőczy megnyerte a királynét, kit biztosított, hogy a hatvani gyűlés vissza fogja állítani a korona megingatott tekintélyét, ezentúl Lajos valódi király és ő Mária valódi királyné lehet; minek következtében azután Mária bírta volna rá Lajost, hogy a hatvani gyűlés megtartását ne ellenezze. [2])

Az kétségtelen, hogy Werbőczy a hatvani gyűlést megelőző napokban a királylyal szoros összeköttetésben állott, és irányadó befolyást gyakorolt a fejét vesztett udvarra.

VIII.

Werbőczy az elsők között volt, a kik Hatvanban megjelentek, hogy a gyülekező nemességre befolyását érvényesíthesse.

Még a kitűzött határnap előtt érkezett hozzá Lajos királynak küldötte, ki a következő titkos üzenetet hozta: A király elégületlen a főpapok- és urakkal, kik támogatásukat megtagad-

---

Rómába küldött jelentésében többi között írja: „Ne li ultimi ragionamenti havuti con Strigoniense, mi ha detto, ch'el ha molto ben composto el Vayvoda di Transylvania col Re."

[1]) *Thurzó Elek* Budáról 1525. június 18-án Werbőczyhez intézett levelében írja, hogy *sógorát*, kit hozzá küldött volt, most visszabocsátja. Ez tudósítani fogja őt az udvarnál történtekről. Viszont fölkéri »ex fideli amicitia inter nos habita... faciat me certiorem de his que pertinent ad rem... *Nunc est tempus, ut sit aliquis finis malorum, et nova fiant omnia, que sint ad bonum Regie Maiestatis et Regnorum suorum.* Ego autem rogo, ut me a calumniantibus defendat, quantum potest, quia sunt nonnulli, qui contra me fabricant aliqua.« (A levél eredetije a b. Révay család stjavnicskai levéltárában.)

[2]) *Guidoto* zárjelentésében írja: »Dubitano che a Dieta di Otva sia sta facta cum consentimento di la Serenissima Regina, cussi persuasa del novo Pallatino innanti, el fusse electo, sotto pretexto de far, che lei seria Regina et il Serenissimo Re, et luno et laltro estimati come debono esser li regali; la qual persuase ad sua Majesta di andar in dieta et compiacer a li nobelli.«

ják tőle, hatalmát sokfélekép megszorítják, és a nemesség elnyomására törekednek. Az ő unszolásukra, akaratja ellen, írta alá a rendeletet, mely a hatvani gyűlést betiltotta. Most is ijesztés és fenyegetés által vissza akarják tartani a Hatvanban való megjelenéstől. De nem fog többé reájuk hallgatni, hanem mindenesetre megjelenik a rendek között. Ezentúl az országnak valódi királya, nem szolgája akar lenni. Ezek után fölhívta Werbőczyt, biztosítsa őt a felől, hogy félelem nélkül jöhet Hatvanba. Nem kételkedik hűségében, csak tanácsosainak ellenvetéseit akarja megczáfolni. [1])

Werbőczy ezalatt buzgón fáradozott, hogy a tömegesen Hatvanba sereglő köznemességet — melynek száma egykorú emlékek leirásaiban 7000 és 15,000 között ingadozik — lecsillapítsa. »Ne féljetek — mondá nekik — ő fölsége igaz királya és hű szolgája az országnak, velünk lesz ő minden ügyeinkben.« Indítványára, hatvan tagból álló követség küldetett Budára, mely a királyt meghívta és biztosította, hogy a rendek tiszteletteljesen fogják fogadni, és minden kívánatait teljesítendik.

A király (június 28-án) azt válaszolta, hogy haladék nélkül útnak indúl. Azonban tanácsosai ismét eltérítették határozatától. Ajánlatukra, néhány urat küldött Hatvanba, kik a tárgyalásokat megkezdjék. De ugyanakkor oly értelmű titkos üzenetet küldött Werbőczyhez, hogy teljesítendi ígéretét és megjelenik a rendek körében; ezek tehát küldötteit ne hallgassák meg, s ne bocsátkozzanak velök tárgyalásba. [2])

Úgy történt. A rendek kijelentették, hogy magával a ki-

---

[1]) Ezen részleteket a Császár-féle egykorú naplóból kölcsönözzük, mely az „Analecta saeculi XVI" czímű Werbőczy-féle kéziratgyűjteményben őríztetik. Az 1525-ik évi udvari számadásokban pedig e tétellel találkozunk június 23-án. „Georgio Dobay servitori nostro (t.i. Thurzó Elek kincstárnoké) cum literis Regne Maiestatis ad Dominum Magistrum Stephanum Werbewczy . . . ad Hathwan misso". . .

[2]) Az említett naplóban. És az 1525-ik évi királyi számadásokban június 28-ra fól van jegyezve: »Urbano de Batthyan Secretario Regie Maiestatis per Majestatem suam ad Dominum Stephanum Werbewczy . . . ad Hathwan misso.«

rálylyal óhajtanak tanácskozni. És egy második követséget menesztettek Budára, mely Lajost újra meghívja.

A király ekkor — miután Werbőczyvel még üzeneteket váltott[1]) — júl. 2-án útra kelt, Burgio nuntius, Karnkowski lengyel követ és számos magyar úr kísérte. Július 3-án érkezett Hatvanba, és még az nap megjelent a nyílt mezőn egybegyűlt nemesek között.

Werbőczy két óráig tartó magyar beszéddel nyitotta meg a tanácskozást. Élénk színekkel rajzolta az ország veszélyes helyzetét, az elhatalmasodott rendetlenséget, a nemesség sikertelen igyekezeteit. »Jól tudjuk — mondá többi között, — hogy mindezeknek nem ő felsége az oka, kinek kegyességét ismerjük. Okai az urak, kik kielégíthetetlen bírvágyuk befolyása alatt, rosz tanácsaikkal tévútra vezették. Ő felségének érdeke és az ország javára egyaránt követeli tehát, hogy mindazokat, kik hűtelenül szolgálták, foszsza meg hivatalaiktól, és hű hazafiakat rendeljen helyettök. Ha ő felsége kérelmünket teljesíti, befogjuk bizonyítani, hogy a magyar vitézség, melytől hajdan ellenségeink rettegtek, még nem halt ki végkép!« Beszédje végén azon kérdést intézte a nemességhez: vajjon híven tolmácsolta-e nézeteit és értelmeit? Egyhangú helyeslés követte szavait. Némelyek a királyhoz fordúlva kérték:» Szabadítson meg minket, és szabadítsa meg magát felséged rosz tanácsosainak zsarnokságától!«

A tanácsosok, kik ellen a nemesség gyűlölete irányúlt, Szalkai érsek, Báthory nádor, Sárkány országbíró és Thurzó Elek kincstárnok, kísérletet tettek, hogy magokat e vádak ellen megvédjék. De ezzel még inkább fölingerelték a tömeget, mely szenvedélyes kiáltásokkal szakította meg beszédeiket. Szapolyay János szava is hatás nélkül hangzott el, midőn a rendeket intette, hogy türelemmel várják be a király elhatározását. »Ne várjunk — így szólottak a vezérszónokok — ne halogassunk semmit;

[1]) Az 1525-ik évi udvari számadásokban július 1-re a következő tételekkel találkozunk: »Sebastiano Kys Nemeth adolescenti Regie Maiestatis per. M. s. ad Hathwan misso . . »És Eodem die Thome Nadasdy Secretario Regie Maiestatis per M. s. *rursum* ad Hathwan misso«. És ugyanazon napon még Chabi Benedek is küldetett Hatvanba.

gyüljünk össze holnap, válaszszunk új nádort és kérjük föl ő felségét, hogy erősítse meg. »Úgy, úgy — kiálták — úgy kell, úgy kell. És ha valaki ellentartó volna, mind fejenként haljon meg. Báthory István menjen ki innét, ne tegyen visszavonást az országban. Ha nem akar menni, ugyan ottan szállásán hányjuk konczonként!«

Midőn a nyugalom helyreállott, a király kijelenté, hogy másnap közlendi határozatát. A nemesség meg volt elégedve és szétoszlott. Báthory és Sárkány nem látták czélszerűnek bevárni a következő napot. Az éj homályában elmenekültek.

Ennek hírét a köznemesség nagy örömmel fogadta. Annál kevésbbé volt megelégedve a királynak, Szalaházy Tamás veszprémi püspök és Drágfy János temesi gróf által küldött üzenetével, mely ben kijelenté, hogy igazságtalanság volna bárkit törvényes eljárás nélkül fosztani meg hivatalától; de ő kész vizsgálatot inditani, és megtenni a mit a jog és igazság követel. Ez üzenet, bár maga Werbőczy terjesztette elő, nagy vihart idézett föl. A nagy többség rögtön hozzá akart látni a nádorválasztáshoz, a mit kétségkivül csak Werbőczy akadályozott meg, azzal az indítványnyal, hogy követeket kell küldeni a királyhoz, a kik jóváhagyását eszközöljék ki. Ez elfogadtatott. És azonnal négy nemes ment a királyhoz, a ki most kijelenté, hogy nem ellenzi a nádori méltóság betöltését

Jelentésök határtalan lelkesedéssel fogadtatott. A választás rögtön megtörtént. A megválasztandó személy iránt nem merülhetett föl véleményeltérés. »Kit tehetnénk — igy beszéltek a szónokok — kit választhatnánk jobbat és kegyelmesebbet, igazabbat és vigyázóbbat, kinek az ország és a közönség romlása inkább fájna, a ki inkább tudná az ország szabadságát és törvényét, mint Werbőczy uramat ő kegyelmét? Mi szükség nékünk mindétig olyant tennünk nádorispánná, kinek még tanúlni kell! Nem jobb-e nekünk olyant tennünk, ki mindent tud és mást is taníthat? Válaszszunk valaha a mi tagunkból is, necsak mind a régi úr nemzetből, nádorispánt, kinek fájjon a szegény nemes nép régi nyomorúsága.«

A tömeg egyhangúlag helyeselte. »Úgy, úgy atyámfiai — kiálták — tetszik, őtet válaszsza kegyelmetek, megérdemli.«

És Werbőczy Magyarország nádorává kiáltatott ki.

Míg egy küldöttség a választást a királynak bejelentette, két nemest hurczoltak elő, kik egy Sibrik nevű úrnak szolgálatában állottak, és arról vádoltattak, hogy Werbőczy ellen orgyilkos merényletet kísérlettek meg. A nemesség rögtön föl akarta őket konczolni. Werbőczy csak nehezen tudta őket megmenteni, ígérvén, hogy Budára viteti, s ott törvényszék elé állíttatja.

Ezen incidenstől csakkamar elvonták a közfigyelmet a visszaérkezett küldöttek, a kik előadták, hogy a király jóváhagyja a választást, és másnap a rendek színe elő ünnepélyesen meg fogja erősíteni. A nemesség öröme nem ismert határt. És túláradó lelkesedése által elragadtatva, a többi országos hivatalokat is szétosztotta kegyeltjei között. *Várday Pál* egri püspököt esztergomi érsekké és királyi cancellárrá, *Drágfyt* országbíróvá, *Kanizsay Lászlót* tárnokmesterré, a hős *Frangepán Kristófot* horvátországi bánná kiáltotta ki.

A következő napon Lajos, az urak által kísérve, megjelent a gyülésben, és kijelenté, hogy Werbőczy megválasztatásához hozzájárúl.

Ekkor megszólalt Werbőczy. Hálát mondott a király kegyelmessége-, az urak jóakarata- és a nemesség szeretetteljes ragaszkodásaért. De sírva könyörgött, hárítsák el tőle a súlyos terhet. Ő — úgymond — nem érdemli meg e magas méltóságot, nem is fogja azt kellően betölteni. Vegyék tekintetbe hű szolgálatait, s ne akarják romlását. Ő tudja, hogy sem a királyt, sem a rendeket nem képes kielégíteni. Válaszszanak nádorrá mást, kinek meg vannak arra a kellő tulajdonságai.

»Nem akarjuk — kiálták párthívei, — nem akarjuk! Egyebet sem ő felsége, sem az urak, sem az ország nem választ. Ha tudnák, hogy elég nem volna te kegyelmed reája, nem választanák te kegyelmedet reája. Kegyelmed ne vonja meg magát az ő felsége és az egész ország szolgálatától.«

A jelenlevő urak szintén csatlakoztak a köznemesség kérelmeihez. Werbőczy végre kijelentette, hogy meghajol az ország kívánata előtt, és letette az esküt. A király és az urak kezet nyújtottak neki, mire a király jobbján foglalva helyet, előterjesztette a köznemesség kívánatait. A király nevezzen az országos

főhivatalokra oly férfiakat, kik az ország védelméről és a fenyegető veszélyek elhárításáról hiven fognak gondoskodni; cancellárrá Várday Pált, országbiróvá Drágfy Jánost, tótországi bánná, Bodó Ferenczet, budai tiszttartóvá Dóczy Jánost és kincstárnokká Szerencsés Imrét, ki új jövedelmi források megnyitására ajánlkozott. Továbbá alakitsa át a kormánytanácsot, és vegyen föl abba a köznemesség soraiból választandó nyolcz ülnököt. Az Újlaki-örökséget engedje át Szapolyay Jánosnak, Sárkány Ambrus birtokait pedig Bodó Ferencznek. A főpapokat és a zászlós urakat szoritsa bandériumjaik kiállitására. Egyúttal rendeljen minden megyébe egy kapitányt, a fölkelés szervezésére. A főpapi tizedek fordittassanak honvédelmi czélokra stb.

A király válaszában kiemelte, kogy a rendek világosan láthatják, miként szabadságaikat tiszteletben tartja. Viszont ők is tiszteljék a korona jogait. A főhivatalok tárgyában, mihelyt Budára visszatér, legjobb belátása szerint fog intézkedni.

Több nemes közbekiáltott: »Cselekedjék ő felsége az ő tetszése szerint, mi nem akarunk jogaiba avatkozni.«

Hasonlókép midőn a király folytatólag hangsúlyozta, hogy esküvel kötelezte magát az egyháziak jogainak védelmére, a főpapokat nem engedheti tizedeiktől megfosztatni: a nemesek készséggel visszavonták az ez iránt alkotott végzést.

Viszont a király igérte, hogy a többi előterjesztett kivánatokat teljesiteni, és a panaszokat orvosolni fogja. Végre fölhivta a rendeket, hogy adót ajánljanak meg.

A gyűlés minden jobbágytelekre egy forintot vetett ki, melynek $^3/_4$ része a királyt, és $^1/_4$ része az új nádort illesse. De Werbőczy vonakodott azt elfogadni, és fölkérte a rendeket, hogy Mária királynénak ajánlják föl, a ki iránt a nemesség hálával tartozik, mert oda hatott, hogy a király a hatvani gyűlésen megjelenjen és a nemességet megnyugtassa.

Lajos király, miután igérte, hogy az alkotott végzéseket meg fogja erősiteni, másnap (július 6.) visszatért Budára.[1])

---

[1]) A hatvani gyülésről szóló történeti kútforrások közül legnevezetesebbek *Burgio Antal* pápai nuntiusnak jelentései. (*Theiner* II. 715 s kk.)

Werbőczy, a nemesség egy részével még ott maradt, hogy a végzéseket szövegezze.

Legnagyobb fontosságú az országtanács átalakítása volt. Megállapíttatott, hogy döntő szavazattal csak a nádor, az országbíró, a cancellár és a kincstárnok, továbbá a 8 köznemes ülnök birjon. A főpapok és többi zászlósurak megjelenhetnek ugyan a tanácsban, de a mit amazok a királylyal végeznek, meg nem hiúsíthatják. Figyelemre méltó az a pont is, melyben a király fölkéretik, hogy főispánokká alkalmas *nemes* embereket rendeljen és pedig olyanokat, kiket a megye közönsége óhajt.[2])

IX.

A hatvani gyűlés Szapolyay János pártját döntő győzelemre segítette. Ellenfeleit gyalázattal tetézve megfosztotta hivatalaiktól, és az ő párthíveit emelte helyökbe. Legbuzgóbb és legtehetségesebb barátja az ország első méltóságát foglalta el. Az országtanácsban a köznemesség uralkodó állást nyert. Azon végzések, melyen a megyei közönségnek a főispán kinevezésére befolyást engedtek, és minden megyében egy széles hatalomkörrel fölruházott kapitány választását rendelték el: biztosítékot látszottak nyújtani arra nézve, hogy a köznemesség a kiküzdött hatalmat meg is fogja tartani.

Minden oda mutatott, hogy az udvar megbarátkozott az új helyzettel. Mária, kit a férje trónját fenyegető vész könnyelmű életmódjából fölriasztott, és ki e válságos napokban nem kisebb lelki erőt mint politicai ügyességet tüntetett ki[3]), oly állást fog-

---

ll.) *Csázsár Mihály* naplója, melyet az egyetemi könyvtár kéziratából *Horváth István* adott ki (Verbőczy Emlékezete II. 208 skk. ll.) Végre a Verancsics Antalnak tulajdonított emlékirat »Nándorfejérvár elveszésének oka.« Magyar Történelmi Emlékek III. 236. és kk. ll.

[2]) A hatvani gyülés végzéseit kiadta *Kovachich* Supplementum. III. 5. kk. ll.

[3]) *Karnkovsky* lengyel követ 1525. jul. 23. Budáról Zsigmond királynak írja, hogy Szalkai a királynénak »ingenii acremoniam vivacitatem et dexteritatem, potentemque animum et vere heroicum multum commendat.« (Acta Tomic. VII. 309. l.) *Gvidoto* 1525. octóberben: írja róla: »Ha core di far ogni cosa.« És *Henckel János* 1526. márczius 15.

lalt el, melylyel a Szapolyay-párt meg lehetett elégedve. Általános volt a fölfogás, hogy őt a hatvani gyülésen megajánlott adó, és azon titkos biztosítás, hogy német udvarnokainak egy részét megtarthatja, teljesen kibékítette az uralomra jutott új iránynyal. Sőt, úgy látszik, Szapolyay még merészebb reményeket is táplált. És némely meggondolatlan hívei úgy nyilatkoztak, hogy Lajost majd elküldik a más világra uralkodni, a vajdát ültetik helyébe és Máriát nőül adják neki.[1])

Az udvari párt feje Szalkai, hogy politicai befolyását és cancellári hivatalát megmentse, külsőleg legalább, szintén csatlakozott a diadalmaskodó párthoz és az erdélyi vajdához benső viszonyba lépett.[2])

Végre *Werbőczy* számíthatott a szent széknek, és különösen *Burgio* nuntiusnak őszinte és buzgó támogatására.[3]) Az utóbbinak javaslatára VII. Kelemen pápa külön üdvözlő iratot intézett hozzá, melyben nádorrá választatása alkalmából örömét és szerencsekívánatait fejezi ki.[4])

Mindazáltal Szapolyayra és Werbőczyre most következett a föladat nehezebb része. Az elhatalmasodott bajok okozói ellen

---

írja: »Utinam transformaciones fieri possent, ut ipsa (Maria) in virum regium transferri posset, res proinde nostre melius starent.«

[1]) *Burgio* 1525. július 11-én írja: »Alcuni sono che suspettano troppo gran sceleragine . . . dicono che mandarono il re via a regnare in l'altro mondo, faran lo vayvoda re, et li daran per moglie la regina.«

[2]) *Burgio* 1525. júl. 11-én írja, hogy Szalkai szerint »tutto dipende« a vajdától. *Brodarics* 1525. szeptember 12-én a pápának írja: »Strigoniensis est in eadem in qua antehac fuit auctoritate, sum Palatino novo domino Stephano, cum domino Vayvoda et omnibus primariis viris conjunctus« (Theiner II. 654. l.) *Szapolyay János* 1525. deczember 1-én Dévaról bizalmas levelet intéz Szalkaihoz; többi közt kiemeli, hogy inkább neki ír mint a királynak »quia scimus ex consilio sue Maiestatis multa in lucem devenire.« (Eredetije a budai kamarai levéltárban.)

[3]) VII. Kelemen pápa már 1524. február 20-án ír Werbőczynek, kiemelvén, hogy Burgio »plene nos docuit de tua prudentissima mente ac voluntate in isto regno« (*Theinernél*). És *Burgio* 1525. november 7-én a lengyel királynak írja, hogy Romában különös jóakarattal viseltetnek W. iránt (Acta Tomic. VII. 333. l.)

[4]) Werbőczy 1525. september 30-án köszöni meg e kitüntetést. (E levél eredetije a Vatikán levéltárában.)

izgatva, és e bajok orvoslását ígérve, nyerték meg a köznemesség nagy tömegét, mely most feltétlen bizalommal nézett elébe az igéretek biztos és gyors teljesülésének. Meg kellett tehát mutatniok, hogy képesek az állapotok jobbra fordulását eszközölni. A mily merészek valának a támadásban, oly szerencséseknek kellett volna lenniök az alkotásban.

Azonban habár a hazafias buzgalom és államférfiúi bölcseség legnagyobb mértékét hozták is volna új állásukra, ennek nehézségeivel alig mérkőzhetnek meg.

A bajok gyökere nem egyes irányadó emberekben volt, a kiket elmozdíthatni, sem egyes intézményekben, melyeket átalakíthatni; a nemzet összes rétegeiben el voltak terjedve szálai.

Az erkölcsi érzet és az áldozatkészség teljes hiánya mellett, igyekezeteiket még két szirt fenyegette hajótöréssel.

Az egyik *saját partjuk* köréből emelkedett ki, hol az a hit honosúlt meg, hogy győzelemre segítve vezéreiket, már a hazát is megmentették; hogy rögtön, mintegy varázsütésre vissza fog költözni a rend és egyetértés, a jólét és hatalom a letiport országba.

A másik veszélylyel a *legyőzött párt* fenyegette. Mert nem lehetett kétség az iránt, hogy mindent meg fog kísérleni, hogy a szenvedett megaláztatásért boszút álljon, és elvesztett hatalmát visszaszerezze.

Alig oszlott szét a hatvani gyűlés, Báthory és társai fennen hirdették, hogy őket törvény és igazság ellenére fosztották meg hivatalaiktól; és hogy az ország rendeivel, kik Lajos király parancsainak engedelmeskedve Hatvanban meg nem jelentek, új országgyűlést fognak tartani, mely a hatvani gyűlés részeseit lázadóknak nyilvánítandja. Egyúttal az udvari cselszövény minden eszközeit bevonták actiójukba. [1])

Ekként a hatalom birtokáért az eddiginél még elkeseredettebb küzdelem nyílt meg, mely elől a belső rendezkedés és az ország védelmének érdekei háttérbe szorúltak.

Már az első tanácsülésben, melyet Lajos július 11-re hívott össze, oly jelenetek fordúltak elő, melyek komoly aggodalmakat

[1]) Burgio 1525. julius 11-iki jelentése.

költhettek. Báthory előbb érkezett a tanácsterembe, és elfoglalta régi helyét, mely a király oldala mellett a nádort illeti meg, és a melyre Werbőczy szintén igényt tartott. Éles szóváltás fejlődött ki. Báthory követelte, hogy mivel letételénél nem tartották meg a törvényes formákat, szolgáltassanak neki igazságot. Ha — úgy mond — ő felsége meg fog győződni, hogy letételét alapos okok tették szükségessé, kész visszalépni; de ártatlanúl nem fogja szenvedni a gyalázatot.

Erre Werbőczy imígy válaszolt: »Azok, kik téged két ízben választottak meg nádorrá, most ismét letettek, és engem választottak helyedbe. Mily okok indították őket, azt én nem vagyok köteles sem kutatni, sem neked előadni. Ám fordúlj hozzájok, és tőlük követeld, hogy okaikat terjeszszék elő!«

A vita mind hevesebb lett; a király és a tanácsosok egymás után eltávoztak a teremből, és magokra hagyták a két nádort.

Báthory makacsul ragaszkodott ahoz, hogy míg a hűtlenség bűnét rá nem bizonyítják, a nádori méltóságot nem engedi át vetélytársának.

Barátai csak nehezen tudták vele megértetni, hogy czéljának elérésére nem választotta a helyes útat, midőn a szenvedély sugallatát hallgatta meg, és hogy egy időre visszavonúlva biztosabban számíthat sikerre. Ekként rábírták, hogy Budáról eltávozzék.[1])

Az országtanács ekkor megkezdette tevékenységét.[2]) Egyik első teendője volt a Thurzó Elek visszalépése által megüresedett kincstárnoki hivatalt betölteni. A király Szapolyay egyik barátát *Dóczy Jánost* nevezte ki.[3])

---

[1]) Ezen részleteket *Guidoto* jegyezte föl, zárjelentésében.

[2]) *Guidoto* zárjelentésében írja, hogy Báthory István elutazása után »principiarono al redur il consiglio, et per executione da quanto era concluso in la dieta, feceno li 8 nobeli, che habiro ad intervenir ne li consigli regii.«

[3]) *Guidoto* zárjelentésében írja: »Dapoi devenero ad ellectione de uno Thesaurraio, elesseno uno nominato Joanne Doci, familiar et servo del prefato Vayvoda.« Az 1525-iki udvari számadásokban február 25-én e tételt találjuk: »Domino Waywode Transsilvanie ad racionem sallarii sui, medio *Joannis Doczy servitoris sui*, dati sunt fl. 200.«

Ez a pénzügyek rendezése körül buzgó tevékenységet kezdett kifejteni. A hatvani gyűlés határozata értelmében, beszüntette a rosz ércztartalmú új pénzt verését, és intézkedett, hogy ezentúl jó érczpénz, a milyet Mátyás és Ulászló verettek volt, hozassék forgalomba. [1]) Elődjétől szigorú számadást követelt. A Fuggerek ellen, kiket a pénzverés- és bányakezelésben, egy millió forintot meghaladó összeg erejéig, csalásról vádoltak, vizsgálatot rendelt el, melyből a kincstárra jelentékeny előnyöket igért.[2])

Azonban míg egyrészről ezen ügynek lebonyolítása sokféle akadályokba ütközött, másfelől a hatvani gyülésen megszavazott adónak behajtása csak oly nehézségekkel járt, mint azelőtt. Sőt több megyében nyiltan megtagadták az adó megfizetését, azon ürügy alatt, hogy a király nem teljesitette igéreteit, és az idegeneket nem távolitotta el udvarából. »Németeknek — így szólottak — és más idegeneknek nem fizetünk!«[3]) A szucsáni várnagy, midőn Bornemissza Jánosnak jelentené, hogy a jobbágyok az adót vonakodnak megfizetni, ehez azon jellemző észrevételt kapcsolja: »Nem tudom miképen jutott ezen szabadosság uralomra. De a királyi felségnek és Nagyságodnak leveleire semmit sem adnak.«[4])

Ez alatt Werbőczy a nádori méltóság kötelmeiben buzgón és lelkiismeretesen igyekezett eljárni. Csakugyan az akart lenni, a minek magát czímezte »Magyarország nádora *és szolgája*,«

---

[1]) A királynak erre vonatkozó 1525. september 1-én Sáros-megyéhez intézett rendelete, *Katonánál.* Hist. Cris. XIX. 556. l.

[2]) A vád alapja az volt: hogy régi törvények értelmében a kiaknázott nemes érczek egy része a királyi kincstárt illeti; ezt pedig a Fuggerek számos éveken át elmulasztották fizetni. Ellenben a Fuggerek arra hivatkoztak, hogy a király »az ország« jóváhagyásával felmentette őket ama kötelezettségtől. — A pápa, a császár, a lengyel király, Ferdinánd főherczeg közbenjártak Lajosnál a Fuggerek érdekében. (*Juidoto* végjelentése és *Burgio* július 30-iki jelentése.)

[3]) A Császár Mihály-féle naplóban.

[4]) »Ne unicum obulum dare colunt . . . Nescio quo speritu ducti assecuti sunt hanc libertatem . . . . Ad literas Regie Maiestatis et Veste Magnificencie nihil curant.« (Lengyel Andrásnak ezen, 1525. október 2-án kelt levele a kamarai levéltárban.)

— »Regni Hungarie Palatinus et *servus* — .[1]) Önzetlen lelkesedéssel karolta föl az ország és a király érdekeit. Hivatása szerint nemcsak a nemzet jogainak oltalmazója, hanem a trón támasza is volt. Sem ellenségeinek gyűlölete, sem barátainak érdeke nem térítette le az ösvényről, melyet lelkiismerete és hazaszeretete jelölt ki neki.[2]) A legnehezebb próbát akkor állotta ki, a mikor az Ujlaky-féle örökösödési perben kellett ítélnie.

X.

Újlaky Lőrincz herczeg országbíró 1524-ben meghalt. Családjának utolsó sarja volt, gyermektelenül szállott sírba. Gazdag öröksége nevezetes pernek lett tárgyává.

Még Ulászló uralkodásának első éveiben Szapolyay István és Újlaky Lőrincz kölcsönös örökösödési szerződésre léptek egymással, olyképen, hogy azon esetre, ha az egyik fiörökös nélkül múlna ki, birtokai a másikra vagy annak fiörököseire szálljanak. Ily szerződések azon korban nem voltak ritkák. És a két hatalmas főúr könnyen kieszközölte a királyi megerősítést.[3])

Kevéssel utóbb következett Újlakynak lázadása, melynek következtében a király az ő összes jószágait lefoglalta. Ezeket utóbb visszaadta ugyan neki, de csak oly feltétel alatt, hogy

---

[1]) Számos kiadott és kiadatlan okmányban és levélben használ ily czímet.

[2]) 1525. september 20-án a pápához intézett levelében, hivatkozik a nuntiusra és Brodaricsra, kik — úgy mond — »poterunt esse testes, et credo erunt, meae et in hanc Serenissimam Maiestatem . . . et in Vestram Sanctitatem istamque sedem sacrosanctam, fidei ac sincerae servitutis, et laborum ac vigiliarum mearum, quas pro huiu Regni salute iuges atque innumerabiles sustineo.« És december 26-án s ugyan annak: »Diesque ac noctes in eis cogitationibus et actionibus consumam, quibus huius ipsius Regni salus, honor, commodum et tranquillitas contineatur.«

[3]) Midőn a hatvani országgyűlés egyik czikke Lajos királyt fölkérte, hogy az Újlaky-örökséget a Szapolyay testvéreknek adja át, kiemelte, hogy őket »alioquin eadem jura possessionaria vigore cuiusdam fraterni contractus et *regii consensus* exinde exhibiti concernere . . perhibentur.« (XXXIV. czikk.)

magtalan halála esetén a királyra vagy örököseire szálljanak,[1]) a miről a pécsi káptalan előtt formaszerű bevallást (fassiót) tett. [2])

Ennek alapján, Újlaky halála után, Lajos király az uradalmak egy részét kedvencz híveinek — *Német-Újvárt* Batthyányi Ferencznek, *Galgóczot* Thurzó Eleknek — adományozta, másik részét pedig az özvegynek Bakacs Magdolnának kezei között hagyta, míg az ő és a leányágnak igényei törvény útján eldöntetnek.[3]) Magdolna csakhamar letette az özvegyi fátyolt, és második házasságra lépett *Moré László* királyi pohárnokkal.[3])

Azonban a Szapolyay testvérek is igényt emeltek az örökségre, és a lengyel király közbenjárása által igyekeztek Lajost rábírni, hogy örökösödési jogaikat ismerje el. Zsigmond király e czélból 1525. tavaszán külön követet küldött Budára. [4]) De ez úton nem értek czélt. A király nem volt hajlandó ellenfelének hatalmát gyarapítani és a jelentékeny vagyont föláldozni. A törvényre bízta az ügy eldöntését.

A szent-györgy-napi országgyűlés alkalmával támadott zavarok idején udvari körökben azon hír terjedett el, hogy Szapolyay János szította azokat, hogy ily módon az udvarra és a bírákra nyomást gyakoroljon.

---

[1]) *Istvánfy* írja: »Concordia iis conditionibus transacta est, ut Laurentius omnibus arcibus, oppidis et ditionibus . . . frui posset, . . . ; quod si absque liberis decederet, . . . omnis ditio eius ad Regem eiusque successores recideret; ita ut arcium et oppidorum praefecti . . . ad reddendas eo casu arces jurejurando obstringerentur; ac super ejusmodi transactione tabulae a Thoma . . . Cancellario solenni ritu confectae publicataeque fuere.« (1758-ik évi kiadás. 27. l.)

[2]) II. Lajos 1525-ik évi számadásaiban febr. 23-ra a következő tétel fordúl elő: »Francisco literato servitori nostro, cum literis Regie Maiestatis requisitoriis, pro requirendis *literis fassionalibus* illustrisimi condam domini Laurencii ducis Serenissimo condam principi Ladislao coram Capitulo Quinqueeclesiensi factis, Quinqueeclesias misso, pro expensis dedi fl. 8. «

[3]) Istvánfy. i. h.

[4]) *Campeggio* bíbornok pápai legátus 1525. május 26-án Budáról jelenti: »Intendo che la principal cagione de la venuta di questo oratore Polono e per favorire una causa del Vajvoda di Transilvania et fratello conti Scepusiensi, quali pretendono havere ragione ne la heredita del quondam Duca Lorenzo che l'anno passato more in questo Regno.«

Vajjon a nyolczadi törvényszék, vagy választott bírák előtt kezdődött a per? arról nincs tudomásunk. Csak az bizonyos, hogy június első napjaiban tárgyaltatott, és az ítélet a királyra nézve kedvezőtlenül ütött ki. [1])

A királyi ügyigazgató módot talált az ítélet jogerejét megtámadni és a per megújítását vinni ki; úgy látszik, azon ürügy alatt, hogy az özvegy elmulasztotta az örökségre vonatkozó birtokügyi okleveleket beszállítani; minélfogva június 14-én királyi rendelet által újra fölhívatott, hogy azon okleveleket július 7-ig szállítsa be; a mit az megtenni késznek nyilatkozott.[2]) E közben a hatvani gyűlésen a Szapolyayak hívei rábírták a rendeket, hogy a királynál a per megszüntetését és az Újlaky-örökség átengedését kérelmezzék. [3])

A király nem vette tekintetbe a rendek közbenjárását. Azonban a per csak a következő év elején vétetett föl.

Ezt megelőzőleg More László, Szalkai primás tanácsát kérte ki a teendők iránt. Ez oly véleményben volt, hogy jobb kibékülnie a Szapolyaykkal mint pörlekednie; és ha az előbbire határozza el magát, legalkalmasabb közbenjáróúl Werbőczy kinálkozik. Móré követte a tanácsot, és igénybe vette a nádornak közvetítését.[4])

---

[1]) *Campeggio* 1525. június 5-én írja: »Dicono anchora alcuni ch'el Vaivoda di Transylvania ha fomentato il tumulto et disordine di questa dieta passata per condure, come ha fatto, in suo favore la sententia sopra li beni del quondam Duca Lorenzo, con li quali dicesi hora ch'egli ha piu parte nel Regno che non ha il Re. Detta sententia fu data contra il Re in doi giorni, et per quello se intende Soa Maestá ne e molto risentita e dolutasene col Palatino, et dette di male parole di Strigoniense.« Hogy a hatvani gyűlés előtt egy ítélet, és pedig a Szapolyayaknak kedvező hozatott, kitűnik a hatvani gyűlés idézett czikkének a következő helyéből: »eadem jura possessionaria ... *eisdem adiudicata quoque extitisse perhibentur.*«

[2]) Lajos királynak 1525. június 14-én kelt rendelete, a budai keresztesek conventjének a kézbesítésről szóló jelentésében befoglalva. E szerint a convent küldöttei Palota várában Móré Lászlónak kézbesitették a királyi rendeletet. (A jelentés eredetije a kamarai levéltárban.)

[3]) A föntebb idézett czikkben.

[4]) *Szalkai László* 1526. január 2-án Esztergomból értesíti

Azonban e kísérlet nem vezetett eredményre.

Egyébkint Werbőczy nem titkolta el azon meggyőződését, hogy a Szapolyayak igényei nem bírnak jogalappal, és hogy az Újlaky öröksége a koronát illeti.[1])

A per tárgyalására a királyi törvényszék előtt január utolsó napja volt kitűzve. Ekkor azonban megjelentek Báthory István küldöttei a király előtt, és óvást tettek az ellen, hogy a pert, mely előtte indíttatott meg, Werbőczy elnöklete alatt intéztessék el.

»Kegyelmes urunk! — így szólottak — Értvén ezt a mi urunk, hogy az herczeg urunk jószágáról való pert, ki ő előtte kezdetett volt, te felséged mással akarná elvégeztetni, azért kenyereg te felségednek, hogy te felséged az te királyi méltóságod zerént és igazságod zerént, ezzel ne nyomorojtanád.

»Kegyelmes urunk! Továbbá a mi urunk te felségednek ezt izeni: Emlékezhetik ő felsége, én kegyelmes uram, az hatvani gyülekezésben, ki ő felsége akaratjának és parancsolatjának ellene lén, minemű hatalom és törvéntelen való nyomorúság esék én rajtam, ő felsége királyi méltóságának és országod szabadságának, törvényének és régi zokásának ellen, melyet én zenvettem az ő felsége fejének zabadulásáért és megmaradásáért, kiért soha nem féltettem volna, miképen most sem félteném elveztenem életemet es, mert én es sok jó atyámfiaival és barátaimmal támaszthattam volna az én igaz dolgomat, de én az ő felsége feje megmaradásáért békeséges voltam, kit ő felsége jól tud.

»Kegyelmes urunk! Nyilván vagyon az es te felséged-

Werbőczyt, hogy Móre L. meg fog nála jelenni, kit pártfogásába ajánl.

[1]) *Burgio* pápai nuntius 1526. február 2-án írja: »Pare l'animo di li iudici inclinato in favore del Re, et il Palatino novo che favoriva le cose di Vayvoda si e voltato a la parte del Re, et mi ha detto che lo Vayvoda non siane ragione, et che non haveria di questi beni alcuna parte.«

nek, hogy te felséged között és országodbeli hiveid között nádrespánnak kell tervént tenni, az kediglen a ki ez az én tisztembe ártotta magát nem országodnak törvénye zerént való zokás zerint lett; mert az ő felsége akaratya ellen lett gyülekezetben, nyilvánvaló pártolkodással való hatalommal lett, jóllehet kegyelmes uram egyéb okul vette vala fel az én urai mat és atyámfiaimat az nemességnek jó részét, hogy valamelyünknek tisztit kivánja. Tehát ottan gyülekezet gyütt, ezt kediglen minemű zín alatt zokta légyen, azt ő maga tugya nyilvában; de maga ezt e hatvani gyülekezet az én uraimat és atyámfiait ez nemességnek egy részét evvel vette volt fel, hogy ott tenne ujonna az magyarok nemesse. Ezt es mondta ott nyilván, hogy abból az gyülekezetből ez országnak java jüne, hogy nem lenne továbá zikség egy ház jobbágyokat es megrónunk, ez es ezen felől haznunkat es ezösttel béllenők meg.

»Azért a mi urunk tiltja ötet felséged előtt és mind az urak előtt, hogy semmibe magát bele ne bocsássa, mint ki a te királyi méltóságodnak és az egéz országodnak régi zabadságának, tervények és zokásának ellene lett.

»Továbá kedig kenyereg az mi urunk te felségednek, hogy az te királyi méltóságod zerént, és országodnak régi zabadsága zerént, kinek megtartására felséged tartozik mintől kisebb nemes ember gyermekének es ez országba, zabadítsa meg tefelséged ötet es az ő régi jó nemességét, ki ez országnak sok halálokkal és vérök hullásával zolgáltak ez országnak. Ne légy felséges urunk és király, hogy mondhassuk azt jevendébe te felségedről: a vót a király, ki idejébe az magyari paraszt jobágyságnak rendinek feje és elei ez nemes tizt az nádrespánság megromlott. Ne menjen ő es az ő koporsójába ezzel, hogy ő idejében tertént ez nemes tiztnek romlása, mert az mi urunk semminek okot nem adott.«[1])

---

[1]) A *Báthory István* által küldöttei részére készített utasításnak eredeti fogalmazványa a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Adtam ezt egész terjedelmében, mert az nemcsak mint nyelvemlék becses, hanem megismertet minket azon hanggal is, melyen az uralkodóhoz szólottak, és kétségtelen bizonysága annak, hogy a főren-

A király nem vette ugyan tekintetbe a letett nádor óvását és esdekléseit, mivel azonban a királyi törvényszék azon tagjai, kik Báthory István rokonai és szövetségesei valának, vonakodtak Werbőczy elnöklete alatt a törvényszék tárgyalásaiban részt venni, ezeket el kellett napolni.[1])

A törvényszék csak két héttel utóbb ült össze. Szapolyay György is megjelent Budán. De midőn látta, hogy a kilátások nem kedvezők, hirtelen elutazott.[2])

Nehány napi tanácskozás után, február 18-án a törvényszék kihirdette az ítéletet. A Szapolyayak és Újlaky herczeg között létrehozott örökösödési szerződést érvénytelennek nyilatkoztatván, az Újlaky-féle örökségre a korona igényeit ismerte el jogosúltaknak.[3])

Werbőczy ezzel fényesen bebizonyította igazságszeretetét, de egyúttal komolyan megingatta állását; mert fölingerelte maga ellen a Szapolyayakat, a nélkül hogy kiengesztelte volna a Báthoryakat.[4])

---

dek és a király között a magyar nyelv is használtatott a hivatalos érintkezésben. — *Burgio* 1526. február 2-iki jelentésében szintén tesz említést Báthory István nádor küldötteinek megjelenéséről és óvásáról.

[2]) *Burgio* 1526. február 2-án írja: »Finalmente lo juditio si postpose al altro giorno che fu hier matina. Hier poi al hora deputata li baroni che sono parenti del Palatino passato non han voluto andare in palazo al loco del juditio... et cosi lo juditio si va differendo.«

[3]) *Burgio* 1526. február 15-én írja: »Li juditii tra il Vajvoda et la Maiesta del Re di li beni del Duca Lorenzo sono incomenzati, essendo qui venuto lo fratel del Vajvoda a questo effetto, il quale vedendo cho non andava lo juditio in favor suo, non ha voluto stare et comparere, ma... si e partito.«

[4]) *Burgio* 1526. február 13-án írja: »Lo juditio tra il Vajvoda et la Maesta del Re sopra li beni del Duca Laurenzio hoggi e stato finito in favore del Re . . .« Ellenben a leányági örökösök igénykeresete nem döntetett el. Az özvegynek március 12-én esküt kellett tenni, hogy az *összes* birtokügyi okleveleket beszállította. (Werbőczynek 1526. február 20-kán kelt ítélőlevele a kamarai levéltárban.)

[4]) *Szerémi* hosszasan ír e perről, és részletesen elbeszéli, miként készíttetett Móré László hamis oklevelet, melyben Újlaky a Szapolyayakkal kötött örökösödési szerződést visszavonta, stb. (77—81. ll.)

Kevéssel az Újlaky-örökség tárgyában támadott per befejezése után, Werbőczyt egy nem kevésbbé fontos és kényes ügy a felvidékre hívta. A felső-magyarországi bányavárosok szoros és sokszoros összeköttetésben állottak Németországgal. A dúsan jövedelmező bányaipar és a kiaknázott kincsekkel űzött élénk kereskedés folytonos vonzerőt gyakorolt. II. Ulászló a Thurzóknak zálogosítván el, ezek a híres augsburgi Fugger házzal léptek üzleti társaságba, kik nagyszámú bányatiszteket és munkásokat küldöttek ide. Nem meglepő tehát, hogy Luther tanai és iratai már korán terjedtek el ezeknek és a német ajkú polgárságnak körében.

A hitújítási mozgalommal egy időben a bányák munkásai között zavargások is keletkeztek. A hatvani gyűlés idejében Korlátkövi Péter főudvarmester mint királyi biztos jelent meg itt, hogy a nyugalmat helyreállítsa. Azonban a következő évben (1526) a zavarok megújultak.

Erre alkalmat szolgáltattak a hatvani gyűlés után bekövetkezett események. A bányákat visszavették a Fuggerektől, mi sokféle nehézséget és fönakadást szült. A munkások elégületlenek voltak a kamarai tisztek eljárásával, és különösen azzal, hogy őket a forgalomban levő rosz magyar pénzzel fizették. Az elégületlenséget kizsákmányolták az új tanhoz szító lelkészek, hogy hitelveiket terjeszszék. A munkások erőszakosan megtámadták a tisztviselőket és azoktól bérfölemelést igyekeztek kierőszakolni. Ugyanakkor a kath. egyház intézményeivel és szertartásaival is nyiltan szakítottak.

A király mártius végén Bornemisza Péter tanácsost küldötte a zavarok elfojtására. Azonban fáradozásait nem koronázta siker. Minélfogva Lajos magát a *nádort* és *Ráskay Gáspár* temesi grófot bocsátotta a bányavárosokba, oly utasítással, hogy a lázadást nyomják el, a lutheránus eretnekséget irtsák ki, és a zavarok részeseit büntessék meg.

Apríl 8-án érkeztek Beszterczebányára, hol néhány Zólyommegyei nemest csatolván magukhoz, rendkívüli törvényszéket állítottak össze, mely a vizsgálatot megindította, és egyrészről a bányavárosok bíráit s esküdteit, másrészről többeket a munkások közül kihallgatott.

A vizsgálatból kitűnt ugyan, hogy a munkások némely igényei jogosúltak, de eljárásuk bűnös és büntetésre méltó. Ennek folytán a lázadás vezéreire halálos ítéletet mondottak. Többen, kiket kézre kerítettek, rögtön kivégeztettek, a kik elmenekültek, azok hűtleneknek nyilvánittattak, és jószágaik elkoboztattak. A lázadás egyéb részeseinek, tekintve azt, hogy az izgatók ármányos rábeszéléssel és halál- fenyegetéssel csábították el, bűnfeledést helyeztek kilátásba, ha esküjöket, melyet midőn az összeesküvéshez csatlakoztak letenniök kellett, érvénytelennek nyilatkoztatják; fogadást tesznek, hogy jövőben a királynak, tiszteinek és a városi hatóságoknak engedelmeskedni fognak; végre kötelezik magokat, hogy bérük átvételére mindig fegyver nélkül fognak a városba jönni.

A munkások készséggel elfogadták e feltételeket, és azok megtartására esküt tettek. Viszont több méltányos kivánataikat a királyi biztosok teljesítették. [1])

Werbőczyt, a lázadás vezérei ellen tanúsított kérlelhetlen szigorára első sorban bizonyosan nem politicai, hanem vallási indokok késztették.

Luther föllépésében vakmerő merényletet látott, és benső meggyőződés által vezettetve ragaszkodott a kath. egyházhoz. Különösen a szent-szék iránt mindenkor a legnagyobb hódolatot tanúsította. Nádorrá választatása után biztosította a pápát, hogy kész életét is föláldozni a szentszék és a vallás érdekeiért. [2])

Hogy mélyen vallásos kedélylyel bírt, nemcsak a szentek

---

[1]) A királyi biztosok által 1526. april 13-án kiállított oklevél eredetije Selmecz város levéltárában. — Kiadta Katona. XX. 579—88. ll.

[2]) 1525. september 30-án a pápának írja: »Vestram vero Sanctitatem ita colam, ita eius imperio iussisque semper parebo, ut intelligat se in me seruitorem habere, quem non frustra sua gratia ac benignitate dignum putauerit.« És 1525. december 26-án: »Cui (Sanctitati Vestrae) et in hoc ipso officio (si ita solet) et extra semper inseruire, et pro Republica Christiana sancteque sedis Apostolicae dignitate conservanda, non solum sanguinem sed vitam quoque meam effundere sum paratus.

és ereklyék iránti kegyeletével,[1]) hanem jelentékeny áldozatokkal is bebizonyította. 1524-ben heves-megyében fekvő egy birtokrészét a szentfalvai apácza-zárdának adományozta.[2]) És kevéssel a mohácsi vész után, midőn János király az esztergomi Bakacs-kápolnának 5675 forint értékű kincseit lefoglalta, Werbőczy sietett a káptalant saját Nógrád- és Hont-megyei birtokainak egy részét elkárpótolni;[3]) bizonyára azon szándékkal, hogy ekként Isten haragját elfordítsa az ügytől, melynek szolgálatában állott.

XI.

Ez alatt a Báthory-párt a titok leple alatt előkészítette a hatvani vívmányok megsemmisítését és Werbőczy megbuktatását.

Báthory István, Sárkány Ambrus és Thurzó Elek mellett, kik közvetlenül valának érdekelve, az öreg Bornemissza János és Móré Fülöp pécsi püspök voltak a mozgalom legfőbb tényezői. De Szalkai László is, bár külsőképen Werbőczyvel tartott, részt vett titkos tanácskozásaikban.[4])

Lajos király kész eszköznek kínálkozott. A legnagyobb állhatatlansággal ritka kétszínűséget párosított. Míg a hatvani gyülés előtt Werbőczy előtt úgy tűntette föl magát, mint a ki csak környezetének nyomása alatt ellenezte a köznemesség óhajtásait, és ezeknek jogosúltságát elismeri; most ellenkezőleg azt hirdette, hogy a hatvani engedményeket a kényszerűség csikarta ki tőle.

---

[1]) Említettük, hogy midőn 1519-ben Velenczében járt, a dogétól ereklyéket kért 1525. december 26-án a pápának írja, hogy midőn Rómában volt X. Leo pápától szent Sebestyén testéből kért ereklyerészt, megújítja kérelmét, kiemelvén, hogy azon szenthez »singulari devotione afficior.«

[2]) Ezt Báthory Andrásnak 1524. december 28-én Werbőczyhez intézett leveléből tudjuk. (Eredetije a b. Révay család stjavnicskai levéltárában.)

[3]) Werbőczynek 1527. február 6-ikán kelt fassiója a budai kamarai levéltárban.

[4]) *Guidoto* zárjelentése.

Már két héttel a hatvani gyülés befejezése után, — Mária királyné, a lengyel király követe és Bornemisza jelenlétében — formaszerüen kinyilatkoztatta, hogy a hatvani események az ő előleges megegyezése nélkül és akarata ellenére történtek, a mint hogy azokban személyes megaláztatást és a királyi méltóság ellen intézett támadást lát. A rendek makacs követeléseinek — úgy mond — csak azért engedett, hogy a dühöngő tömeg föllázadását, mely reá és az országra veszteljessé válhatik, megakadályozza. Most nagybátyjától a lengyel királytól kért segitséget, hogy az óhajtott fordulatot előidézhesse.

Az udvari párt szándékait és terveit leplezetlenül és részletesen tárta föl Szalkai a lengyel követnek. Eszerint Lajosnak september végén Olmüczben találkozni köllene Zsigmonddal és Ferdinánd főherczeggel, kik azután elkísérnék *Nagy-Szombatba* vagy *Pozsonyba*. Ide ugyanakkorra országgyülés hivatnék össze, és pedig úgy, hogy a köznemesség nem fejenként jelennék meg, hanem követeket küldeni. Itt Lajos, támogatva a két fejedelem által, rendbe hozná az ország ügyeit, azaz keresztülvinné a rákosi és a hatvani gyülések végzéseinek megváltoztatását. [1])

Azonban e terv meghiúsult. A lengyel király óvakodott, beavatkozni egy más ország belügyeibe, és közreműködni oly államcsinyben, melynek sikere ép oly kétséges vala mint jogosúltsága. Ő tehát arra szorítkozott, hogy Báthory nádornak visszahelyezése érdekében közbenjárjon. Egyébkint tartózkodó állást foglalt el.[2])

Báthory és barátai nem csüggedtek. Élénk tevékenységet fejtettek ki, hogy az ország minden részeiben pártjukat szaporítsák. Különösen a *középnemesség* megnyerésére fordítottak kiváló

---

[1]) *Karnkowski* lengyel követnek jelentése. (Acta Tomiciana VII. 308. l.) Ezzel összhangzásban van *Guidoto* zárjelentése és *Burgio* 1525. augustus 30-iki levele.

[2]) Báthory István 1525. octóber 5-én Babocsáról Macedoniai László szerémi püspököt küldi Zsigmondhoz, ki rögtön egy kamarását bocsátja Budára Lajoshoz, Máriához és Szalkaihoz intézett levelekkel. — Lajos válaszában kiemeli, hogy mivel a nádori méltóság betöltése

gondot. [1]) A csatlakozók oklevelet állítottak ki, melyben esküvel kötelezték magukat hűségre Lajos és Mária iránt, hogy őket mindenkor alkalmazni, ellenségeiknek ármányait meghiúsítani fogják; végre hogy soha sem lesznek oly pártnak tagjaivá, a mely a királyi pár állása és tekintélye, méltósága és személye ellen irányúl. [2]) A szövetség a *kalandosok társulatának* nevezte magát, a mely elnevezést régi időktől fogva bizonyos vallási társulatok használtak. [3])

A szövetség tagjai oly gyorsan szaporodtak, hogy november elején már nyíltan fölléptek, és Kecskeméten gyűlést tartottak, hol határozatúl kimondatott, hogy a jövő országgyűlésen a hatvani végzések megsemmisítésére fognak hatni. [4])

Lajos és Mária esküvel biztosították a párt vezéreit, hogy őket kitelhetőleg támogatni fogják. [5]) De ezen szövetségesek daczára nem aggodalom nélkül néztek a jövő elé, s időnként az a gondolat is fölmerült az udvarnál, hogy Báthoryt és Werbőczyt ki kell békíteni. Majd arról volt szó,

---

a rendeket illeti, ő pedig esküvel van kötelezve a törvények megtartására, egyelőre semmit sem tehet. De a jövő országgyűlésen azon lesz, hogy kívánata teljesüljön. (Az erre vonatkozó levelezések Acta Tomiciana. VIII. 191—5, és 220 ll.)

[1]) *Guidoto* zárjelentésében írja, hogy a Báthoryak »dicono haver cum loro etiam molti del regno che sono in uno stato medio tra li segnori et nobili del regno.«

[2]) Dóczy Ferenczneк 1525. september 10-én kelt ily oklevele a kamarai levéltárban.

[3]) A »calendae« szótól, minthogy rendszerint a hónap első napján (Calendae) tartották összejövételeiket.

[4])*Burgio* 1525. octóber 29-én írja: »E ordinato per il Palatino deposto, et molti altri una confraternita, . . . et hanno infra loro inditto una dieta . . . alcuni dicono per privare lo novo Palatino, altri per dare governatori al Re.« És november 16-án: »Li novi confratri si congregaroni in Reskeweth . . . conclusero una capitulatione secreta. Quel che in essa capitulatione si contiene non si puo sapere . . . Par che tendano contra lo Vayvoda et lo novo Palatino, et che addomandenano una nova dieta et annullare quanto prima sia fatto.«

[5]) *Burgio* 1525. november 16-án írja: »Li novi confratri . . . conclusero una capitulatione secreta, la quale sigillata hanno presentata al Re et Regina. presente solamente Strigoniense . . . La Maesta

hogy Báthory a temesi grófságot nyerje kárpótlásúl, [1]) majd ismét, hogy a nádori méltóságba visszahelyeztessék, és Werbőczy a *cancellári* tisztet nyerje el.[2]) Ezalatt Lajos az *országgyülés* határnapját ismételve elhalasztotta, s végre Szent-György napjára tűzte ki. [3]) Attól tartván, hogy Szapolyay szintén nagy haderő élén jelenhetik meg az országgyűlésen, és magát kormányzóvá választathatja, de talán a kalandosokban sem bízván egészen, másnemű segítségről is gondoskodott.

Március 8-án Lajos és Mária magokhoz hívatták a pápai nuntiust, és előadván a veszélyt, melytől félnek, felkérték hogy 3000 gyalogot, fogadjon azon szín alatt mintha a törökök ellen akarná azokat küldeni, és az országgyűlés megnyitásakor bocsássa rendelkezésökre.

Burgio óvatosságot ajánlott nekik. »Felséged — így szólott többi között — biztosítani akarja magát azon esetre, hogy ha a vajda felséged ellen támadna, s ez kétségkivül szükséges; azután rendet akar az országban megállapítani, a mi nem kevésbbé szükséges. De ezen utóbbi czélt két úton érheti el: erőhatalommal, vagy a bajok orvoslása által. Erőszaknak alkalamzását, tekintettel felségednek viszonyaira, sohasem tanácsoltam. Ellenben biztosan várható a bajok orvoslása, ha a cancellári, nádori és kincstárnoki tisztet alkalmas férfiak foglalják el; ha felségtek

---

Re et Regina secretamente han giurato a star a la parte di questi confratri.« És 1526. március 9-én írja, hogy Lajos és Mária előadták neki: »Che hano per loro quelli confratri che si coniurarno in servitio del Re poco mesi sono, che sono una gran parte di la Nobilita et li piu principali, li quali offeriscono a sua Maestá cum tutto lor beni morir per la fidelta loro.«

[1]) *Burgio* 1525. november 16-án, Szalkai közlése nyomán, jelenti, hogy az országgyűlés *csak* a jövő évi nagyböjt alatt fog megtartatni. *Lajos* király december 15-én Batthyányi Ferenczet értesíti, hogy az országgyűlés a farsang utolsó napjaiban tartatik meg. *Burgio* 1526. március 9-én írja, hogy az országgyűlés határnapja véglegesen meg van állapítva, Szent-György napjára.

[2]) *Burgio* 1526. március 5-én írja: »Si fa pensiero per concordare il Palatino vecchio cum il novo, dar quello offitio (a temesi grófságról van szó) al Palatino vecchio.«

[3]) Ezen combinátiót a Császár Mihály-féle napló említi.

az udvarban rendet honosítanak meg, a szükségtelen kiadásokat megszüntetik és mindenkinek igazságot szolgáltatnak. Ha fenséged mindezt lassan, mérséklettel és számításba véve a körülményeket, végrehajtja, nem kellend fegyveres erőre támaszkodnia.«

A nuntius egyébkint bátorító szavakat is intézett a királyhoz, és ígérte, hogy fölhatalmazást fog kérni Rómából arra, hogy a kezei között levő pénzt az ő kívánsága szerint használhassa föl. [1])

Azonban tanácsai és ígéretei nem nyugtatták meg a királyi párt. Lajos több nappal utóbb úgy nyilatkozott előtte, hogy jobban fél az országgyűléstől mint a török támadástól. Mire Burgio nem habozott őt figyelmeztetni, hogy »akkor van leginkább oka a félelemre, ha az ország kormányzásában hanyagúl jár el;« mert ellenségeinek jogczímet ad őt megtámadni.[2])

Az országgyűlésre szóló királyi meghívó-levelek csak későn küldettek meg. Még március második felében sem volt elhatározva, hogy hol tartassék meg. Az országtanács azt óhajtotta, hogy az ország rendei Szegedre vagy Pécsre hívassanak össze, azonnal közfelkelés hirdettessék, a haderő fele a véghelyekre küldessék, másik felét pedig az országgyülés befejczése után a király vezesse a szultán ellen, kinek készületeiről mind biztosabb hírek érkeztek.

A király erélyesen ellenezte e tervet, és végre az országtanácsnak meg kellett nyugodni abban, hogy az országgyülés Budán tartassék meg. De a tanácsosok kijelentették, hogy ha az ország elvész annak nem ők okai, mert jó tanácsot adtak; hanem a király, ki meg nem hallgatja. Ellenben a király kinyilatkoztatta, hogy ő kész az országot megvédeni, de kisebb baj az, ha Budán marad, mintha készületlenül megy az ellenség elé.[3])

A Báthory-párt az országgyülés kihirdetése után el akarván a királyt az országtanács befolyása alól vonni, rábírta őt, hogy nejével és udvarával Visegrádra tegye át lakását. A nun-

[1]) *Burgio* 1526. március 9-iki jelentése.
[2]) *Burgio* 1526. március 27-iki jelentése
[3]) *Burgio* március 27-iki jelentése.

tius igyekezetei, hogy őt e válságos napokban Budán visszatartsa, sikertelenek voltak.[1])

Visegrádon, a kalandosok társaságában, a csüggedésből elbizakodottságba csaptak át. A legkönnyelműbb nyilatkozatokat lehetett tőlök hallani: hogy a tizenöt napig tartó országgyűlésen megfogják szüntetni a 40 éven át elhatalmasodott bajokat: hogy Werbőczyt megnyúzatják, Szapolyay Jánost megfosztják a vajdaságtól, Szalkait börtönbe vetik; hogy új adókat fognak kivetni és a kincstárt rendbe hozzák.

A nuntius nem szűnt meg a királyt figyelmeztetni, hogy uralkodóra nézve méltatlan dolog egy pártnak karjaiba vetni magát, és összeesküvés élére állani . . »Felségtek — mondá több ízben — sok fát raknak a tűzre; félek hogy az majd tovább fog elharapódzni, mintsem akarnák. A dolognak nem lesz jó vége!«

De szavai hatástalanúl hangzottak el.[2])

Az országgyűlés megnyitására kitűzött határnapon, Szent-György ünnepén, a kalandos-szövetség tagjai — mintegy kétszáz főúr és nemes — nagyszámú fegyveresek kíséretében vonúltak Budára. Vezérök Báthory István 500 lovas élén jött.

Werbőczy, ki néhány nappal előbb érkezett vissza a bányavárosokból, szintén rendelkezett némi fegyveres csapattal, melyet még az utolsó perczben is, kölcsön vett pénzből szaporítani igyekezett.[3]) Azonban *Szapolyay János* és benső hívei nem jelentek meg, és magára hagyták őt. Ez könnyen magyarázható. Szapolyay és Werbőczy között a közös czéljok mellett nagy ellentétek is léteztek.

Szapolyayra nézve a trón elnyerése *végczél* volt, melynek mindent alárendelt, és a melynek elérése kedveért nem habozott az országot a belső felbomlás és a török hódítás veszélyeinek

[1]) *Burgio* március 29-ki jelentése.

[2]) *Burgio* május 10-ki jelentése.

[3]) *Werbőczy* 1526. april 7-én Dobronyán kötelezvényt állít k 150 forintról, mely összeget Hany Mátyás zólyomi várnagytól vette kölcsön. 1526. april 23-án pedig Budán egy másik kötelezvényt állít ki 600 forintról, mely összeget »nos urgente inenitabili quadam necessitate.« Tholdi Lászlótól és nejétől vett kölcsön. (Mindkettő a kamara levéltárban.)

tenni ki. Ellenben Werbőczyt magasabb politicai eszmék, igaz hazaszeretet vezette. Szemeiben Szapolyay trónrajutása is csak eszköz volt. És míg Lajos viselte a koronát, őszintén, buzgalommal fáradozott az ország belső rendezésén és védelmének biztosításán.

Ezen ellentét szembetünően csak most nyilatkozhatott, a mikor Werbőczy a kormány élére jutott. És Szapolyay a csalódás keserű érzetével láthatta, mint használja föl az állást, melyet neki köszönhetett, azon király javára, kiben ő csak vetélytárst látott; a belbéke és rend helyreállítására, mi érdekeivel egyáltalán nem állott öszhangzásban.

Így történt tehát, hogy a Szapolyay-párt tétlenül nézett az események kifejlése elé. A kalandosok voltak a helyzet urai.

Ezeknek egyik vezérük *Árthándi Pál* volt, ugyanaz, ki néhány év előtt Werbőczy leghatározottabb híveihez és pártja veér szónokaihoz tartozott. De már az 1525-ik évi rákosi gyűlésen az udvari párthoz csatlakozott, mi a köznemességben nagy fölháborodást idézett elő; többen összeszólottak, egy alkalommal reája támadtak, és kegyetlenül elverték, úgy hogy az uraknak alig sikerült élve kiszabaditani ellenségeinek kezei közűl.[1]) Ezen esemény nagy mértékben alkalmas volt arra, hogy a Szapolyay-párt ellen halálos gyűlöletet keltsen föl lelkében. Ezentúl érdek és boszúvágy vezette. Átpártolását az udvar fényesen jutalmazta: Bereg- és Marmaros-megyék főispánjává, meg munkácsi várnagygyá neveztetett ki.[2])

Mellette *Tarczai Miklós* sárosi főispán a kalandos-szövetség kapitánya, játszott jelentékeny szerepet.

April 27-én Báthory István követei jelentek meg a köznemesség gyülekezetében. Előadták, hogy a hatvani gyűlés, küldőjüket ártatlanúl és törvénytelen módon fosztotta meg a nádori méltóságtól, a melybe magát visszahelyeztetni kéri.

---

[1]) *Burgio* május 10-ki jelentésében írja róla: »Questo e quel Paulo che lanno passato fu dal popolo in Rakos molto ben bastonato et chiamalo traditore, et a pena li signori li salvaro la vita; in questo anno e capo del popolo per favor del confratri.«

[2]) Így czímeztetik egy 1526. april 8-ki oklevélben. (A kamarai levéltárban.)

A köznemesség zajos helyesléssel fogadta előterjesztésöket, de nem akart a király mellőzésével határozni. Követeket küldött tehát hozzá, kik felkérték, jelenjék meg körükben, hogy vele egyetértőleg tárgyalhassák az ország ügyeit.

Werbőczy nem várta be a rendek határozatát. Meggyőződvén arról, hogy az ország és a trón érdekében kifejtett buzgó tevékenysége által elidegenítette magától régi barátait a nélkül hogy az udvart megnyerte volna, elhatározá önkényt válni meg a nádori tiszttől.

Megjelent tehát a király előtt, és kijelentette, hogy miként csak kényszerítve fogadta el a reá ruházott méltóságot, most készséggel mond le róla. Lajos kitérőleg válaszolt, hogy várja be, míg határozatát közlendi.

De Werbőczy nem látta tanácsosnak ezt bevárni. Barátai értesítették, hogy életét is veszély fenyegeti.[1]) Ennek folytán a következő éjjel, *Zobi Mihály* társaságában, menekült. Szerencséjére, mert nehány órával utóbb Báthory István fegyveresei körülvették házát, melyet, miután menekülésének híre elterjedett, a tömeg földúlt.

Másnap a király Báthoryt visszahelyezte a nádori méltóságba. Midőn ezt az országgyűlésnek tudomására hozta, egyúttal kijelentette, hogy mindazon sérelmeket, melyeket a múlt évi rákosi és hatvani gyűléseken a köznemesség részéről szenvedett, készséggel megbocsátja, mert tudja, hogy azokért a csábítókat terheli a felelősség.

A királyi üzenetet lelkesedéssel fogadták. Az üdvkiáltások közé, melyekkel Báthory Istvánt a múlt évi megaláztatásért kárpótoltak, Werbőczy ellen intézett gyűlöletes kifakadások vegyültek. A király fölkéretett, hogy Werbőczyt és Zobit büntesse meg. A köznemesség ezután (április 30-án) száz tagból álló választmányt hagyva hátra, szétoszlott.[2])

Ugyanakkor a király a budai káptalan által *Werbőczy* és *Zobi* ellen idéző-levelet állíttatott ki, melyben fölhívattak, hogy három nap alatt az ország rendei előtt jelenjenek meg, magokat

---

[1]) *Thurnschwamb* említi, hogy Statilio János királyi titkártól jött e figyelmeztetés.

[2]) *Burgio* máj. 10-ki jelentése, és az 1526-ki törvénykönyv XXVI. cz.

az ellenök emelt vádak ellen igazolandók. Természetesen meg nem jelentek.

Ennek folytán a határidő letelte után, május 4-én, Lajos az ország rendei közé jött, hogy a vádlottak fölött törvényt tartson.

Thuróczi Miklós királyi személynök előterjesztette a vád levelet, mely mindazt előadta, a mit Werbőczy és Zobi »*a királyi tekintély* és *az ország szabadsága ellen*« elkövettek. E szerint ők okozták az 1525-ik évi rákosi országgyűlés eredménytelen feloszlását; ők hirdették ki a hatvani gyülést »*a király parancsa és úgy szólván az összes rendek akarata ellenére*;« ők bírták rá a királyt »*fenyegető üzenetek- és biztosítólevelekkel,* hogy ama gyűlésen megjelenjék; főleg az ő eszközlésökre fosztatott meg a nádori méltóságtól Báthory, kinek helyébe azután »*zajos felkiáltással, nem pedig az ország szavazatai által*« Werbőczy emeltetett.

Ennek folytán a király, látván, hogy »mindez az ő tekintélyének és az összes rendek régi szabadságának megingatására irányúl; és nem akarván bűntelenül hagyni azt, a mi zavargás és pártoskodás útján, a főpapok, zászlós urak, és egyéb rendek ellen történt:« fölhívja az egybegyűlt rendeket, hogy a vádlottak ellen a jog és igazság követelései szerint járjanak el.

A rendek fölöslegesnek látták ezen vádak alaposságát vizsgálat alá venni. A vádlottak meg nem jelenését akként magyarázták, hogy az által bűnöket önmagok beismerték. És így haladék nélkül kimondották az ítéletet. Werbőczyt és Zobit »*a király és a korona ellen támasztott lázadásuk, valamint egyéb vétkes és tiltott, méltatlan és vakmerő cselekedeteik miatt, a közbéke háborítóinak az ország ellenségeinek és hűteleneknek nyilatkoztatván*«, jószágvesztésre ítélték.

Az ítélet-levél az ország rendeinek nevében állíttatott ki, és a király, a nádor és az országbíró pecsétével volt ellátva.[1])

Ez alatt Werbőczy, lesújtva ezen megrendítő fordulat által a felvidékre vonúlt, Dobronya várába. Itt élte át a szomorú napokat, melyek az országra következtek. Csak a mohácsi veszteség híre ragadta ki magányából. Az előnyomuló tö-

[1]) Kiadta *Katona* Hist. Crist. XIX. 589—595 ll.. És pontosabban *Szabó Károly* a Történeti Lapok 1874-iki folyamában.

rökök ellen igyekezett hadakat gyűjteni és az ellentállást szervezni.[1]) Majd Tokajra sietett Szapolyay Jánoshoz, hogy királylyá választása végett fölajánlja szolgálatait. A nagy catastrófa után, Werbőczy megújuló lelkesedéssel karolta föl ismét a nemzeti király választásának eszméjét, a melyet ő érlelt meg, és a melynek diadalát főleg ő készítette elő.

XII.

Werbőczy politicai jelentőségének emelkedésével *vagyoni gyarapodása* is lépést tartott. Míg pályájának kezdetén egész birtoka az ország északkeleti határszélein fekvő néhány jobbágytelekből állott, két évtizeddel utóbb az ország gazdagabb birtokosaihoz tartozott. Tizennégy vármegyében voltak várai, falvai és birtokrészei.[2])

Nem tartozott azon kivételes önzetlen lényekhez, kiknek lelkét egészen betölti a közügy, és teljesen kielégíti a szolgálat, melyet annak tesznek.

Egyébkint a kornak, a melyben élt, a lázas vágygyal űzött birtokszerzés egyik jellemvonását képezi. Míg egyrészről a középkor erőszakos jószágfoglalásai nem szűnnek meg, sőt ijesztő mennyiségben veszik igénybe a törvényszékeket; másrészről a korona érdekeinek elhanyagolása, és a királyi megerősítés kieszközlésének könnyűsége következtében, meghonosúlnak az űzérkedés és hitelműveletek sokféle nemei.

A kornak szelleme Werbőczyt sem hagyta érintetlenül. És midőn látjuk, mint szereznek magoknak főpapjaink nagy kiterjedésű uradalmakat és dús kincseket, természetesnek kell tartanunk, ha ő a szegény nemes, ki jól tudja, hogy csak nagy vagyon biztosíthat neki politicai súlyt, minden alkalmat megragad szerény örökségének gyarapítására.

---

[1]) Innen június 27-én és september 23-án kelt levelei a Nemzeti Múzeum könyvt.árában. Az előbbiben »Regni Hungarie servus«-nak czímezi magát. Az utóbbiban írja: »Ebdomada transacta quot loca peregrinauerim, quot montes transcenderim, semper pro tutela parcium istarum« . .

[2]) Gömör, Heves, Hont, Külső-Szolnok, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Temes, Tolna, Ugocsa, Zólyom és Torda-megyékben.

Ezt soha sem téveszti szem elől. Midőn a pártküzdelmek hullámai legmagasabban járnak, midőn a Hármas-könyv megírásának nagy munkája, vagy fontos diplomatiai küldetések veszik igénybe, ott találjuk őt azoknak soraiban, kik, alig szállott valamely birtok a koronára, kérvényeikkel ostromolják a királyt. Magánosok nagylelkűségére és háladatosságára is mindig tudott jogczímeket szerezni. Bonyolúlt ügyek rendezését vállalja magára, megszabott jutalom fejében. Csere-, kölcsön- és zálogüzletektől sem idegenkedik. És lelkiismerete nem oly scrupulosus, hogy szükség esetében az erkölcsi pressió eszközét is igénybe venni tartózkodnék.

Legelső *Zobi Mihály* karolta föl az akkor még kevéssé ismert Werbőczyt, a kit magának leköteleznie és pártjához csatolni igyekezett.

Már 1498-ban »tekintve hűségének kitűnő tanúbizonyságait és a kedves szolgálatokat, melyeket jó- és balszerencsében, főleg pedig különféle peres ügyeinek előmozditása körül tett«, jutalmúl a Nógrád-megyei Szente és Csesztve helységekben fekvő birtokrészeit, [1]) majd ugyanazon megyében petényi birtokát [2]) adományozta neki. Az utóbbi iránt kiváló előszeretettel viseltetett, és gyakran keresett ott, kifáradva hivatalos foglalkozásaiban és a politicai izgalmakban, üdülést, és — miként egy levelében olvassuk — »az arczának verejtékével ültetett és ápolt« fáknak gyümölcseire talán ép oly büszke volt, mint államférfiúi sikereire. [3])

Még jelentékenyebb Zobinak egy későbbi (1507) adománya, melyszerint a Temes-megyében fekvő Cseri várát, két mező várossal és 27 helységgel engedte át neki. [4]) Tőle kapta Erdélyben a

---

[1]) 1498. január 25-án Zobi Mihály fassiója a sági convent előtt. Horvát Istvánnál. 124. l.

[2]) Mikor nyerte el ezen birtokot, nem tudjuk. De hogy Zobitól kapta, Ilméri Imre váradi prépostnak 1550-ik évi fassiójában olvassuk. (Kamarai levéltár.)

[3]) Werbőczynek dátum nélküli levele Zobi Mihályhoz, melyben őt petényi házának és kertjének megtekintésére hívja meg. (Ugyanott.)

[4]) 1507. május 25-én Zobi M. fassiója a nádor előtt, és 1507. junius 12-én II. Ulászló megerősítő oklevele. (A kamarai levéltárban.)

Torda-megyei *Vecse* várát is, minden hozzátartozó birtokokkal. [1]) Zobi végre fiául fogadta Werbőczyt, és kevéssel a mohácsi vész után bekövetkezett halála előtt örökéséve rendelte. [2])

Kevésbbé volt bőkezű Werbőczy iránt *Szapolyay János* vajda, a ki a mohácsi vészt megelőző korban, csak azon jogokat ruházta át reá, melyeket három Külső-szolnok-megyei helységre bírt. Ezek (Abony, Tőszeg és Paladics) Kinizsy Pál özvegyének kezei között valának, a ki halála esetére, királyi jóváhagyással a két Szapolyay testvérnek ígérte. A vajda azonban adomány-leveleiben nem mulasztotta el meleg szavakkal méltatni Werbőczynek érdemeit, a melyeket számos éveken át a reá bízott ügyek vitelében, különösen pedig »*nevének és tisztességének felmagasztalása érdekében*« tett. [3])

Míg az ellenzék vezére Werbőczyről így nyilatkozik, és az ellenzék egyik legtevékenyebb tagja mesés bőkezűséggel halmozza el, elég eszélyes volt, hogy magának az udvar kegyeire is jogczímeket szerezzen. Gyakran részesül királyi adományokban.

II. Ulászló 1502-ben Fogas István magvaszakadtával az Ugocsa-megyei verbőczi és ardói birtokrészeket; [4]) kevéssel utóbb Almási Gáspár magtalan halála után a Nógrád-megyei puszta-almási birtokrészt; [5]) 1511-ben Kun Péter magtalan halála után

---

Ezen birtokok Ungor János magvaszakadtával kir. adomány czímén szállottak Zobira.

[1]) Ez is Ungor János halála után, mint királyi adomány jutott Zobinak birtokába. (Werbőczynek informatiója a budapesti egyetemi könyvtárban.) Mikor kapta Werbőczy, nem tudjuk. 1518-ban már ismét cserében átadja Perényi Péternek.

[2]) János király egy 1538-ik évi oklevélben Zobiról említi, hogy »pater adoptivus Cancellarii nostri.« (Horvát Istvánnál, 284. l.) És maga Werbőczy egy 1526-iki levélben atyjának czímezi.

[3]) »Debitum habentes respectum ad preclara integerrimaque . . . seruiciorum merita, que ipse plures iam per annos lateri nostro adherendo cunctis in rebus nostris fidei sue creditis et commissis, pro exalta cione nominis et honoris nostri cum sumpma semper fidelitatis constancia exhibuit.« Szapolyay Jánosnak 1514. deczember 13-án és 1515. szeptember 30-án kelt oklevelei a kamarai levéltárban.

[4]) A beigtatási rendelet Horvát Istvánnál. 133. l.

[5]) Az adományozás ideje nem ismeretes. De már 1505-ben per tárgyát képezi.

a Heves-megyei kápolnás-tárkányi birtokrészt,[1]) továbbá a kétnejüség miatt jószágvesztésre ítélt Hodosi Jákó Ferencznek összes (Szatmár-megyei) birtokait;[2]) 1514-ben huszonhét tiszavidéki nemesnek összes birtokait, melyeket a pórlázadásban való részvétök miatt vesztettek el;[3]) végre 1515-ben a magtalanúl kimúlt Bodoni Chuda Imre összes birtokait adományozta neki.[4])

II. Lajos 1518-ban a magtalanúl kimúlt Saági Balázsnak összes (Gömör-megyei) birtokait.[5]) 1522-ben a szintén magtalanúl elhalt Kárázi Pálnak összes (Pest-megyei) birtokait.[6])Ugyanazon évben — és pedig Mária királyné meg Ferdinánd főherczeg meleg közbenjárására — azon három helységet, melyre Szapolyay János a maga jogait reá ruházta volt; mindazáltal utasította őt, hogy a még életben levő birtokosnővel egyezkedjék ki;[7]) a mi meg is történt. Végre 1524-ben a magtalanúl kimúlt Mayos Mihálynak összes Tolna- és Somogy-megyei birtokait, a melyekhez Dán vára Tolnában és az abrányi apátság kegyúri joga is tartozott.[8])

Nem jelentéktelenek szerzeményei, melyeket azoknak köszönhetett, kiknek mint ügyviselőjük, vagy mint ítélőmester, állásánál fogva, pereik és egyéb ügyeik körül szolgálatokat tett. Bár

---

[1]) Az adomány-levél dátum nélküli töredéke Horvát Istvánnál 158. l.

[2]) A beigtatási rendelet ugyanott. 160. l.

[3]) Tizenhárom nemesnek birtokait közösen kapta Pogány Zsigmonddal. A két királyi beigtatási rendelet Horvát Istvánnál. 166, 169. ll.

[4]) Ez iránt per támadt, melyről alább szólunk.

[5]) Ezeket Zobi Mihálylyal közösen kapta. A leány-ággal azonban per támadott. 1518. május 7-én jött létre az egyesség. (A kamarai levéltárban.)

[6]) A nagy-kőrösi birtokrész tárgyában per támadt. A Pest-megyei szolgabíró kiadványa Horvát Istvánnál. 237. l.

[7]) II. Lajosnak 1522. november 23-án Bornemisza Jánoshoz intézett levele. »... Tum ad tam ardentem ipsius Ferdinandi ducis et Reginalis Maiestatis peticionem,.. tum considerando eciam seruicia prefati Magistri Stephani, que Maiestati nostre exhibuit, estque vel in futurum, ut promisit et debet, exhibiturus.« (A kamarai levéltárban.) Hogy a három helység csakugyan W. birtokába ment át, kitünik a váradi prépostnak idézett fassiójából.

[8]) Az 1524. mártius 8-án kelt adomány-levél a b. Révay család stjavnicskai levéltárában.

az 1498-ik évi országgyűlés egyik czikke az ítélőmestereknek megengedte, hogy a felektől ajándékokat fogadhassanak el, [1]) Werbőczy eljárása nem áll mindenkor kifogáson felül. Ily eset az, melynek nyomára Hippolyt egri püspök 1507-ik évi gazdasági számadásaiban találunk, hol »István ítélőmester« részére kiszolgáltatott kétszáz kéve tavaszi termény van bevezetve, a mit a tiszt akként igazol, hogy — úgymond — »ő maga kérte az ajándékot, melyet nem tagadhattam meg tőle, mert az országban, főleg a népnél sokat tehet.« [2])

Láttuk, hogy Zobi Mihálynak első adománya a peres ügyei előmozdítása körül tett szolgálatait kívánja jutalmazni. Ugyanazon tekintet bírja rá 1499-ben Szenthei Sebestyént a Nógrádmegyei szenthei irt okrésznek,[3]) 1516. táján Kussali Jakchy János özvegyét Nyárasapáthi helységnek [4]) 1522-ben Baczúr Balázst a és nejét Zólyom-megyei Berzenczén fekvő birtokrészök átengedésére ; [5]) továbbá Mulyadi Bertalant és Demetert (1505) [6]) úgy szintén Syvoli Ethele Miklóst és Ferenczet (1516), hogy a Werbőczy ellen támasztott perekkel fölhagyva, birtokjogaikat reáruházzák.[7])

Sajátszerű üzlet az, melyet 1512-ben Thaabi Gergelylyel kötött. Werbőczy ugyanis kötelezte magát, hogy Tab Nógrád-megyei helységet Gergely úr leányági rokonainak kezeiből per útján kiszabadítja, a per-költségeket maga viseli, a leányág minden jogos igényeit kielégíti, végre egy 50 forintról szóló kölcsönt elengedi; viszont mindennek fejében Thaabi Gergely átengedi Werbőczynek a visszaperlendő Tab helység felerészét. [8])

Míg ezen pert önkényt vállalta magára a királyi adomá-

---

[1]) IV. czikk.

[2]) »Quia dono petiit, et quia potest multa in regno, et maxime in plebe, non potui denegare.« (B. Nyáry Albert közleménye Századok. 1870. 359. l.)

[3]) A statutio rendelet Horvát Istvánnál. 127. l.

[4]) A váradi prépostnak idézett fassiója.

[5]) Werbőczy egyúttal elengedi 300 ftnyi adósságukat. Az 1506. november 11-én kelt egyesség a kamarai levéltárban.

[6]) 1505. april 3-iki fassiójuk ugyanott.

[7]) 1516. február 29-iki fassiójuk ugyanott.

[8]) 1512. július 24. Werbőczy fassiója, a kamarai levéltárban.

nyok útján nyert és egyébkint szerzett birtokok miatt is gyakran kellett p rlekednie. A vádak, melyeket ellene emeltek, hihetőleg nem mindig voltak egészen alaptalanok. Ezek sorába tartozhatik az 1505-ik évi eset. Ugyanis Zowardffy György halála után ennek kiskorú fiát, Ferenczet rábeszélés és ígéretek által rávette, hogy a verbőczi és ardói birtokrészeket, melyek reá és testvéröcscsére örökségképen szállottak, neki és testvéreinek engedje át; a mi ellen Zowardffy György özvegye a maga és ifjabb fiai nevében óvást emelt. [1])

Werbőczy *csere-üzletekbe* is szivesen bocsátkozott.

1506-ban a Nógrád-megyei Selp helységben fekvő birtokrészét Csekekathai Jánosnak a Külső-Szolnok-megyében fekvő Tetetlen helység negyedrészeért cserélte el.[2])

1513-ban Palathai György a kiskorú fiát illető gyerki birtokrészt Werbőczynek kelecsényi birtokrészeért adta át, a melyre ez még 50 forintot ráfizetett. [3]) Két évvel utóbb Paksi Lászlótól szintén csere útján szerezte meg a Szabolcs-megyei nagyhalászi birtokrészt. [4])

De legelőnyösebb volt Werbőczyre nézve ama csere, melyet 1518-ban *Perényi Péter* királyi fő asztalnokkal, a későbbi híres koronaőrrel kötött. Ugyanis Werbőczy a Szatmár-megye területén tíz helységben létező birtokrészeiért és a nagyhalászi birtokrészért kapta a Zólyom-megyében fekvő Dobronya várát, nyolcz faluval és még három faluban fekvő birtokrészekkel. Ezen csere jelentőségét megítélnünk engedi az a tény, hogy Dobronya várát tartozékaival Beatrix királyné 7000 forintban zálogosította el Frangepán Bernátnak, és ez midőn 1515-ben leányát Isoldát nőül adta Perényi Péternek, ugyanazon értékben, mint jegyajándékot adta át. [5])

E szerint semmi kétség nem foroghat fenn az iránt, hogy

---

[1]) Frangepán Bernátnak fassiója a kamarai levéltárban. Perényi Péteré (1518. február 14-én) Horvát Istvánnál 184. l.

[2]) A leleszi convent dátum nélküli kiadványa Horvát Istvánnál. 140. l.

[3]) 1506. november 11-iki egyesség. A kamarai levéltárban.

[4]) A leleszi convent kiadványa Horvát Istvánnál. 173. l.

[5]) Paksi László fassiója a kamarai levéltárban.

a csere egyenlőtlen volt, és hogy az ambitiosus főúr a népszerűsége által hatalmas személynököt magának le akarta kötelezni.

Hasonló szempontok vezérelhettek egy másik főurat, Erdődy Pétert, midőn ugyancsak 1518-ban Werbőczy Istvánnal oly szerződésre lépett, melynek értelmében egymást testvérekül fogadták, és megállapították, hogy azon esetre, ha Erdődy Péter férfiága kihalna Somlyó, Szarvaskő és Monoszló várak, a hozzátartozó összes birtokokkal, Werbőczy Istvánra, illetőleg fiörököseire szálljanak; ellenben ha Werbőczynek fiága halna ki előbb, Dobronya és Vecse várak,úgyszintén a Pest-, Külső-Szolnok-, Nógrád- és Hont-megyékben létező birtokai szálljanak Erdődyre, illetőleg fiörököseire. [1])

Midőn e szerződés létrejött, valószínűnek látszott hogy előnyeit Werbőczy családja fogja élvezni; mert míg Erdődy Péternek csak *egy*, Werbőczynek *négy fia* volt. [2]) Azonban másként történt. Az Erdődy-család máig virágzik. Werbőczy fiai pedig mindannyian fiörökös nélkül szállottak sírba, és családja csak leányágon élt tovább; egyik leányától származott Lóránffy Zsuzsánna, II. Rákóczi György anyja. [3])

---

[1]) A vasvári káptalan előtt történt fassió Horvát Istvánnál. 185. l.

[2]) Az egykorú *Thurnschwamb* emlékirata szerint (Engelnél. Geschichte Ungarns und seiner Nebenländer. I. 197. l.) Werbőczynek első neje Zobi Mihály leánya volt, kitől egy fia született, második neje pedig Szerecsen Istvánnak özvegye. Annak, hogy Zobinak leánya lett volna, s azt W. nőül birta volna, okleveleinkben semmit nyomit nem találjuk, és az valószínűtlen is. Oklevélben csak egyszer fordúl elő említés W. nejéről 1518-ban; *Katalinnak* neveztetik, a családjának megjelölése nélkül. (Horvát Istvánnál. 189. l.) *Nagy Ivánnak* állítása, hogy W. harmadik neje Surányi Anna lett volna, tévedésen alapszik. Werbőczynek legidősebb fia Ferencz 1505-ben említtetik először. Az 1518-iki Erdődy-féle szerződésben Werbőczynek négy fia említtetik: Ferencz, Péter, János és Imre. Csak Imre élte túl.

[3]) *Szirmay.* Ugocsa 84. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Irodalmunk története, 1711—1772. Írta ifj. Szinnyei József. Budapest, 1876. Weiszmann testvérek könyvnyomdája. Kis 8-adr., VIII és 207 l. Ára 1 frt 50 kr.

Hazai ifjúságunk, a kor ferde irányának hódolva, annyira a materialisticus előnyökkel kecsegtető pályák felé tör, hogy aránylag fölötte csekély azon dicséretes kivételek száma, kik fennköltebb czéloknak szentelik lelkesülésöket, erejöket. S épen azért, nagy hiba volna a komoly tudományok mezejére lépő ifjakat a critica túlszigora által elkedvetlenítve, visszariasztani; el kell tehát jóindulatúlag ismernünk fáradozásaik reménytadó avagy máris hasznosnak mondható eredményeit, — azonban óvakodnunk a föltétlen dicsérettől is: mert ez könnyen elbizottakká tenné öket, a mire a mai, túlszabados szellemű fiatalságnak különben is nagy hajlama van. Sőt inkább, a kiemelendők biztató kiemelése mellett, jóakaratúlag, de őszintén rá kell mutatnunk kísérleteik hiányaira, hogy így azokat megismerni s jövendőben kikerülni tanúljják.

E szempontokkal fogtunk, íme, a czímzett irodalomtörténeti mű bírálati ismertetéséhez, melynek szerzője szintén a föntérintett *dicséretes kivételek* közé tartozik. Ifjabb Szinnyeit, úgy látszik' derék atyjától öröklött szorgalom vezérli adatai összegyűjtésében; ugyanis tagadhatlanúl gazdag *lajstromát* adja ő e művében irodalmunk »*hanyatlás kora*«-beli termékeinek. Azonban, ha már fölvett tárgya érdekében annyit jegyzett és fáradozott: kár volt kutatásait több oldalra is ki nem terjesztenie; pl. *kézirati* búvárlatokat a szerző ú. l. nagyon kevéssé tett, holott erre a budapesti főbb könyvtárak kéziratgyűjteményeiben bő alkalma nyílhatott vala. Továbbá kár volt, — s mint *irodalomtörténetírónak* nem is lett volna szabad — gyakran csak a folyóiratok, sőt hírlapok kétes

becsű s szabatosságú tudósításaival megelégednie, a helyett, hogy magát a tárgyalt munkát csak meg is tekintette volna, mint erre is, amarra is példákkal szolgálandunk. Természetesen, az ily közvetlen búvárlat, mely azonban határozott véleménynyilvánítást eredményez, sokkal több időt fogott vala igénybe venni; de, ha Szinnyei műve kidolgozásával s kiadásával még egykét évet vár: e körülmény annak minden tekintetben előnyére válandott volna. Ideje leendett ugyanis a fiatal szerzőnek szorgalma összehordott gyümölcseit kissé behatóbban megízlelni s megízleltetni, és azoknak gazdag lajstromát még teljesebbé tenni. Mert biz abban, mi tűréstagadás, még szembetűnő hézagok vannak, és a mi még lényegesebb hiba: műve jóformán csakis *lajstrom*, bár osztályozott lajstrom. Ezt kevésbbé elhamarkodott munkával a tehetséges és fürkésző szellemű író, kétségkívül kikerülhette volna; ha t.i. több időt enged magának a tárgyalt művek *közvetlen* áttanúlmányozására, s véleményének megalkotására, alakba öntésére. Így azonban, a hogy könyvét kiadta: igen sok írói név és könyvczím felsorolása mellett, vajmi kevés tájékozást, jellemzést, véleménynyilvánítást nyerünk. Alig van e tekintetben nehány kivétel az egész műben; pl.: *Amadé, Faludy, Mikes, Bod Péter* és *Pray*, kikkel szerző kissé tűzetesebben foglalkozik. Ezeket is, valamint a kort, nem annyira ő maga kísérli meg jellemezni, mint inkább elismert írók (Toldy Ferencz, gr. Mikó Imre, Horváth Mihály, Pulszky Ferencz, Szilágyi Sándor stb.) tanúlmányaiból kiszedegetett bő idézetekkel ismerteti, a mi az önálló fejtegetésnél mindenesetre kényelmesebb dolog ugyan, — de fiatal írónál, ki saját nézetet még sok tárgyról nem alkot, vagy tartózkodik azt kimondani, elnézhető, megengedhető.

Ekként a kidolgozás és adatok teljessége ellen alapos észrevételeink vannak. Sokkal átgondoltabb s kifogástalanabb a műnek általános beosztása, tervezete, mint kivitele. Helyesen jegyzi meg a szerző *bevezetésében*, hogy a szathmári békével bekövetkezett és Bessenyeyék irodalmi föllépéseig (1772) tartott »*hanyatlás* kora«, csak a *nemzeti nyelven* írt munkákra értendő: mert a latin nyelvű irodalom, nagytudományú férfiak által műveltetve, ép ekkor élte hazánkban virágzáskorát. Magyar és latin műveket Szinnyei egymásután, szakok szerint tárgyal, ú. m. I. Szakasz *Szépirodalom.* 1. Költészet, a) magyar, b) latin nyelven. —

Széppróza. II. Szakasz: *Tudományos irodalom.* 1. Hittudományi, 2. *történettudományi*, 3. nyelvtudományi, 4. bölcseleti, 5. jogtudományi, 6. mennyiségtani, 7. természettudományi irodalom, 8. időszaki sajtó. Mindez magyar és latin, s olykor még német nyelven. A történettudományi irodalomhoz járúlnak még külön fejezetben a történelem segédtudományaiból a földrajz és régiségtan, a természettudományi irodalomhoz pedig a gyógyászati és a gazdasági irodalom.

Mindezek, habár — mint e rövid vázlatból is látható — nem nyújtják is az irodalomnak *teljes* képét, dicsérendő rendszertartással s kellő csoportosításban adatnak elő. Hogy azonban ezen előadás inkább csak *vázlat*, sőt gyakorta száraz *címtárrá* törpül, eleven jellemzések helyett, — már föntebb jelzők.

És most tegyük meg észrevételeinket az egyes fejezetekre a mennyire azt korlátolt terünk engedi.

A különben helyes irányú *bevezetésre* is van nehány megjegyzésünk. Mire való a törököt »*vad pogány*«-nak nevezni? először is, a török nem *pogány*: mert egy és láthatatlan Istent imád, s a paganismust jellemző *bálványozást* és kiábrázolást még sokkal kevésbbé tűri, mint akár egynémely keresztyén felekezet; másodszor, a »pogány« kifejezés a múlt századok krónikásainál, — kiknek tollát a török harczok okozta pusztúlások miatti keserűség élesebbé tette, — még valahogy csak indokolható: de a mai kor higgadt tudományos tárgyalást igénylő írójánál különös elfogúltságra mutat. Szerző továbbá mindjárt a következő (3) lapon »szathmári *fegyverletétel*«-ről beszél. Ilyesmi sohasem létezett, Szathmár nem volt Világos. Ott a békepontok ünnepélyesen kihirdettek, »*Te Deum Laudamus*« tartatott, s a kuruczok mint győzők, vagy legalább a nemzetek jogait kiküzdött fél (l. Csereyt), *fegyveresen* vonúlának haza. A 4-ik lapon pedig azt írja a szerző: »A hadseregnél a *német vezényszóval még Károly alatt* meghonosodott a német nyelv és német szellem.« Mely önkényes állítás ellenében megjegyezzük, hogy a magyar, nevezetesen a huszárezredeknél még Mária-Terézia korában is *magyar* volt a vezénynyelv, s csak II. József alatt változott németté.

Végre, magyar írónak azt is tudni kell, hogy *Hradek*-nek (9 l.) magyar neve *Liptó-Újvár*, s *Puchoviá* (16 l.) *Puchó*.

Az első szakasz »költészet magyar nyelven« leginkább Amadé és Faludyval foglalkozik. Ráday Pálról pedig azt írja, hogy »*egyik elömozdítója volt a szathmári békének.*« (27) Sőt ellenkezőleg: *hátráltatója* volt, mert Ráday a szathmári gyülésen Károlyi és övéi ellenében, mint Rákóczi követe, *a fejedelem érdekeit képviselte*, s békekötés helyett csak a fegyvernyugvás továbbnyújtására törekedett. (l. Pulay János »Szathmári-Békesség» Szalay L. kiadása, 370, 405—408.) A — minthogy Ráday el sem is fogadá a szathmári békét, hanem Lengyelországba bujdosván, onnét csak jóval a munkácsi vár capitulatiója után tért haza. (L. Ráday Pál önéletirását, Thaly: »Rákóczi Tár« I. köt. 402 l.) Efféle valótlan állitásokról is megóvná a szerzőt a közvetlen kútfők tanúlmányozása, a helyett, hogy másoknak esetleg hibás véleményét minden crictica nélkül utánírja.

Ugyane fejezetben lejebb (33 l.) épen ilyen hibába esik, Dálnoki Veres Gerzson kuruczvilági verses krônikájáról és Cserey Farkas verseiről azt írván, hogy »ezekről bővebben nem szólhatunk, *mert kiadatlanok.*« Pedig Veres Gerzson verseit már évekkel ezelőtt kiadta, s épen egy nagy elterjedettségű vállalatban: a Ráth Mór kabinet-kiadásai közt Thaly Kálmán. (»Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalom történetéhez«, II-ik köt, 332—372.) Hogy e kiadásról csakugyan nem vett tudomást Szinnyei úr tanúsítja egy másik megjegyzése Dálnokiról: »Versei roszak, de adatai hitelesek, *mint egy ismertetője megjegyezte*« (87) Ime tehát a szorgalmas irodalomtörténész — *más ismertetők* után beszél, mert maga nem vett fáradságot az 1872. óta széltére olvasott eredeti kútfő megtekintésére.

A hanyatlás korának magyar költői közül mellőzi szerző b. *Palocsay Györgyöt*, kinek költői munkássága egész 1725-ig felnyúl (l. Thaly: Adalékok, II. köt. 30 l.) és kit fölemliteni »Magy. Nem. Irod. Történeté«-ben (III-ik kiad. I. köt. 77. l.) Toldy is méltónak talált. Hasonlóan mellőztetik a latin költők közül *gr. Koháry István*, a ki pedig a Szinnyei által elősoroltak nagy részénél jóval szellemesebb, és épen életének a hanyatlás korába eső végszakában verselt latinúl is. (L. Toldy Ferencz: A magy. költészet kézi könyve. Pest, 1855. I. köt. 279 l. és Századok, 1871-iki évf. 58 l.) Legalább egyszerű fölemlitést — ha

már jellemezni szerzőnek módjában nem állott — mind Palocsay, mind Kohary megérdemeltek volna.

Az ő mellőzésüknél azonban még sokkal nagyobb hiány, hogy a hanyatlás kora irodalmának egy igen nevezetes részéről: *a népies költészetről* Szinnyei úr teljességgel megfeledkezett, úgy, hogy annak még csak halvány emlékezetét sem leljük könyvében.

Már a halhatatlan Toldyt több ízben megrótták bírálói, hogy a népies költészetre kevés súlyt fektet. A költészetnek ezen több oldalról érdekes és nem ritkán jelentékeny aestheticai becscsel bíró darabokat is termő ága, újabb időkben annyit nyert, közismeretben és becsben, hogy Nemz. irodalomtörténete többi kidolgozásában (Pest, 1872.) Toldy is már külön szakaszt (38. §.) szentel a kuruczvilág népies költészetének, s legutolsó nagy gyűjteményébe számos szemelvényt vett föl annak gyümölcseiből. Íme, tehát a század elejének szülötte, a veterán Toldy is hódolt az újabb kor jogos követelményének; annál feltűnőbb és megrovandóbb, ha jelen democrata kor fia, ifj. Szinnyei, teljesen elhanyagolja azt.

Nem állítjuk mi, hogy a szathmári béke utáni idők politicai és népköltészete fölér a kuruczvilágival és az az előttivel, mert a népszellem általános hanyatlása ezen is megérzik; de a hanyatlás közepette is mutat az fel figyelemreméltó darabokat, és a maga egészében mindenesetre jellemzi korát. Az irodalomtörténésznek tehát kötelessége tudomást venni róla. A nemzeti múzeum és m. tud. akadémia kézirat — és apró (vásári) nyomtatványtárai igen hálás búvárkodási teret szolgáltattak volna e részben Szinnyei úrnak, — tapasztalásból mondhatjuk ezt; vagy ha már ily mélyebb tanúlmányozást igénylő vállalattól a fiatal szerző netalán visszariadt: legalább az összegyűjtve kiadott ezenkori termékeket vette volna vizsgálódás alá. Ilyet a hanyatlás koráról csak Thaly Kálmán két gyűjteményében is (»Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok«, I. és II. köt. és »Adalékok a Thököly és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez« II. köt.) 30—40 darabot talál, (s köztük nem egy jelentékeny költői alkotást vagy korfestő művet,) tehát elegendő arra nézve, hogy az olvasónak a XVIII. század népies költészetéről megfelelő képet nyújthasson.

E felötlő hézag jelzése mellett viszont elismeréssel emeljük ki ama szorgalommal egybeállított sorozatot, melyben szerző az e

korbeli iskolai színműveket — részben önálló kutatás nyomán — előnkbe állítja. (39—42 l.)

A fejezet II-ik részében a szépprózát ismertetvén, Faludy e nemű munkáiról megjegyzi, hogy azokat »a nyelvész s *talán* az aestheticus is haszonnal olvashatja« ma is. E határozatlan »*talán*« szóval elárúlja a szerző, hogy Faludy e műveit vagy nem olvasta, vagy ha olvasta, nem bír kellő aestheticai képzettséggel róluk határozott véleményt mondani.

A Hittudományi irodalomrúl szóló fejezetet szándékosan által ugorjuk, hogy a történetirodalmat tárgyalóra mehessünk át, de mégsem hagyhatjuk szó nélkül szerző azon keserves fölsóhajtását: »A *Pázmányok, Eszterházyak, Káldy-ak* kihaltak, s nem volt a ki pótolta volna őket!« (53. l.) Kérdjük a magyar irodalomtörténet minden elfogúlatlan ismerőjét, nem lett volna e helyén Pázmány mellett *Szenczi Molnár Albertet*, Esterházy mellett *I. Rákóczy Györgyöt*, Káldy mellett *Károlit* is fölemlíteni? mint a hogy Toldy is szokta vala tenni. Szinnyei ama három elsőnek kizárólagos magasztalása által nagyon is elárúlja felekezeti irányát.

A történetirodalomrúl szóló fejezet — melyet a t. olvasó a Századok májusi füzetéből is ismer — egyike a legjobbaknak az egész kötetben. Mindazáltal ennek is vannak szembetűnő hibái és hézagai. Cserey Mihályt szerző elég bőven, s bár kissé bágyadt színezéssel, de alapjában helyes fölfogással ismerteti, hanem kérdjük, mit keres Cserey a *hanyatlás korában*? Hisz ő, mint iró, még a megelőzött korszaké, művét a szathmári béke előtt írta s ezzel fejezi be; — tehát Szinnyei jelen kötetében tulajdonkép nincsen helye. Ép így vagyunk *Beniczky* (és nem »Benyiczky«) *Gáspárral*, kiknek naplóföljegyzései 1707-el kezdődnek s 1710 elején véget érnek. Tehát mit keres ő az 1711 utáni hanyatlás korában? Azonban, ha már szól művéről a szerző szólna róla ne mások rövidleges ismertetése, de maga a rég kiadott napló után, melyet úgy látszik Szinnyei nem ismervén, azon botlást követi el, hogy közvetlen reá vonatkozva azt írja: »*Terjedelmesebben* tárgyalja a kurucz mozgalmakat Szakál Ferencz,« t. i. Beniczkynél. Ez pedig teljesen nem áll; mert míg Szakál napló-

jának a kuruczvilágot illető része mindössze is 60—70 kis lap: addig Beniczkyé *kétszázharmincz* nagy 8-adrétű oldalt tölt be (Thaly: Rákóczi Tár, I. kötet Pest, 1866.); s hozzá még a fejedelem mellett mint belső titkár alkalmazott Beniczky munkája oly nagybecsű kútfő, melyet legelső történetíróink, egy Szalay László, Horváth Mihály stb. széltére használnak, s mely nélkül a Rákóczi-kor történetét megírni lehetetlen. Nem szabad tehát, kivált ily kiváló fontosságú műveknél mások rövidletes bemutatásaival megelégedni, hanem magát a forrást kell áttanúlmányozni, főkép ha az már ki is van adva.

Mit keres továbbá ugyanitt Ráday Pál *1709-iki* benderi követségi naplója? Inkább ugyanannak *önéletrajza* említtetett volna föl, mely 1720-ig terjed.

Balla Gergelynek Szabó Károly és Szilágyi S. által közzé tett »Nagy-kőrösi krónikájá«-ról (134 l.) Szinnyei nem tud egyebet mondani, mint hogy »*megíratott*«; pedig ez is érdemelne legalább nehány ismertető vonást. Még szarvasabb hiba azonban egy határozottan a hanyatlás korába vágó terjedelmes naplónak teljes elhallgatása, mely mű a maga nemében, t. i. a Rákóczi-emigratió lengyel- és francziaországi életére nézve, *egyetlen* kútfő, és pedig olyan nagybecsű, hogy *Szalay Lászlónk* utolsó művét: »II. Rákóczi Ferencz bujdosása« (Pest, 1864. Lauffer Vilmosnál, 352 l.) ép e naplóra, mint főforrásra alapítja. Ez *Szathmári Király Ádám* naplókönyve, 1711—1717. Megjelent a föntidézett Rákóczi Tár I. kötete 333—396. lapjain. S e Szathmárinak Szinnyei még csak nevét sem ismeri; sőt a mi több: nem ismeri, mert épen nem említi a latin nyelvű írók közt a múlt század első felének egyik legalaposabb, legfüggetlenebb irányú történészét, a nagyérdemű Senkviczi *Kolinovics Gábort* (szül. 1698. † 1751) a kitől pedig számos munka jelent meg nyomtatásban, s még több találtatik kéziratban majd minden nagyobb közkönyvtárban, (a nemz. muzeumban 8—10 példányban is) tehát ezek sem ritkaságok. Szalay, Horváth és a Rákóczi kor monographusai nagyban használják, idézik s nem is nélkülözhetik ezen egykorú közvetlen adatokból merítő s rendkívül lelkiismeretes írót, kivált 1701-től 1720-ig terjedő főmunkáját, (Commentariorum Libri XIII) melyet 1728-ban sajtó alá rendezvén, III. Károly császár

annak kinyomatását, szabad szelleméért rendeletileg eltiltotta, s midőn másodszor 1789-ben Kovachich akarta kinyomatni, — ugyanaz történt vele. Mig a magyarellenes *Schmeizel* Mártonról Szinnyei hosszasan beszél: addig a hazfias lelkületű s e miatt üldözött, hervadhatlan érdemű Kolinovics sírjára nincs egy koszorúja, — még csak meg sem említvén nevét! S annál feltűnőbb, mert Kolinovicsnak életrajza és arczképe is megjelent, s Horányinál, Nagy Ivánnál, Pesty Frigyesnél, Vutkovich életrajzi s czímtári kiadványaiban stb. mint történetiró említtetik, életirati adatokkal.

Ily közismeretű alak mellőzése, ily szembeszökő hézag mellett, azon már alig csodálkozhatunk, hogy a német nyelvű hazai emlékirók közül is többen hiányzanak; pl. *Ritter György János*, a sopronyi krónikás, kinek 1719-ig terjedő élénk és becses följegyzései az akadémiai Monumenták Scriptores XXVII-ik kötetében láttak világot.

Hasonló hiányosságokat tapasztalunk a többi szakokban is. Így pl. a bölcsészeti vagy erkölcstani szakban említendő lett volna B. P. (Bod Péter?) 1768-ban nyomatott s egykor igen olvasott »*Szent Hilárius*«-a s ugyanitt vagy az orvostudományiak közt, a Halléban 1711. a »*Gyermeknevelésről*« megjelent, s Francke után B. G. által magyarított és Róth Mihály sárosi alispánnak ajánlott kötet; azon korban nyelvünkön már tárgyánál fogva is föltűnő ritkaság.

Végre, az »időszaki sajtó«-ról írt utolsó fejezet azon állítására, hogy a »*Nova Posoniensia*« czímű 1721—22-iki hírlap 53 száma a nemzeti muzeum birtokában van, az igazság és helyes hivatkozás érdekében meg kell jegyeznünk, miszerint a nemzeti muzeum ama lapból eddigelé egyetlen példánynyal sem rendelkezik; a kérdéses 53. sz. pedig tudomásunk szerint a »Századok« 1867—1875 közötti szerkesztőjének tulajdona, a kitől kapta cserében a maga 7 duplumos számát id. Szinnyei József úr is. Több példány e 60-nál eddigelé nem ismeretes.

Ezzel befejeztük bírálati észrevételeinket Szinnyei művéről, s végső egybefoglalásúl ismételhetjük nézetünket, hogy bár a kötet az ifjú szerzőnek tehetségét s komoly igyekezetét dicséretesen

tanúsítja: mindazáltal, kissé hamarosan, nem a kellő alapossággal (nevezetesen, sok helyütt nem közvetlenül a kútfők, hanem holmi hírlapi vagy rövidletes tudósítások alapján) van írva, s számos és tetemes hézagok és hiányok sokat vonnak le becséből, — mint tűzetesen kimutattuk. Mindenesetre érdemes azonban a benne összehalmozott anyag s érdemes a fölvett tárgy arra, hogy szerző a felölelt korszakot még egypár évig, minél szélesebb alapokon bűvárolván, azután újra dolgozza művét, mely ekként a mostani hézagos vázlatból lehetőleg teljes műegészszé foghat alakúlni; őszintén óhajtjuk is, hogy azzá alakúljon, s így maradandó becsű művé váljék.

VALENTINUS BUJDOSÓ.

Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763—1780. Von Alfred Ritter von Arneth. Erster Band, Wien 1876.

Mária Terézia a legvonzóbb alakok egyike ama nők nagy csoportjában, a kiknek fejét valaha császári vagy királyi korona díszítette. Egyéniségét sajátszerű bűbáj fogta körül, mely nem apadt, sőt lehetőleg növekedett amaz újabb publicatiók által, melyek a mai nemzedéknek is mély tekintést nyújtanak lelki életébe, családi viszonyaiba. Személyének varázsa nagy áldozatokra és vitézi tettekre ragadta a nemzetet, s a jó viszony az ország és királynője közt mindvégig ép és sértetlen maradt; uralkodásának évlapjait nem feketítik be olyan tragoediák, a minőkben elődeinek története túlgazdag; összeesküvések, forradalmak alant, erőszakosság, rémuralom fönt nem szerepeltek s évszázadokon át talán ő az egyedűli koronás fő, a ki nem szaporította a nemzet vértanúinak számát. Ismételve meglátogatta az országot s ekkor a magyar nép nagy tömegeinek is érkezett, végre alkalma szemtől-szembe látni a királyi majestás koronás képviselőjét. Közelebb hozta a trónt a néphez s az uralkodóház és Magyarország közötti kapocs megszilárdítása ügyében egyik előde sem tőn annyit, mint ő. A jó akaró, kegyes királyné, a szeretetre méltó aszony, a gyöngéd feleség, az önföláldozó anya tulajdonságai összefolytak benne s elfeledtették, hogy németesítő törekvései

mennyi kárt okoznak a nemzeti érdekeknek, és hogy ő is stabilitásra kárhoztatta az országot; mert csak ő személyesen, de nem német tanácsosai szakitottak a hagyományos bécsi politicával, mely bizalmatlan és rosz indulatú volt a magyarokkal szemben. Csak a királyné maga képviselte az ellenséges világban a jóakarat és a rokonszenv eszméjét Magyarország iránt.

E kiváló alak történetírója lőn Arneth Alfred lovag, a bécsi császári levéltár főnöke. Arneth lovagnak megnyiltak a különféle levéltárak sokáig elzárt ajtai, s ő roppant szorgalommal kutatta át az archivumok töméntelen kincseit. A fölszinre hozott gazdag és érdekes adatok alapján, terjedelmét, valamint földolgozását tekintve egyaránt ném mindennapi munkában. kezdette megírni Mária Terézia országlásának egész hosszú történetét. 1863—65-ben jelent meg a nagy vállalat első három kötete, mely a császár-királyné kormányzatának első éveit (1740—1748.) rajzolja. Ezt 1870 óta, gyorsan követte az 1748—63 évek története; a jelen év végre meghozta az 1763—1780. időszak történetének első kötetét, mely méltóan sorakozik a nagy vállalat előbbi köteteihez, s a közös uralkodó család, valamint Ausztria, néhol hazánk történetének számos eddig ismeretlen vagy homályos mozzanatára kellő világosságot áraszt.

Arneth lovag természetesen nem magyar szempontból irja nagy munkáját. A legújabbi kötetben is csak egy fejezetet szentel kizárólag hazánk ügyeinek, a többi tizenhárom fejezetben a magyar viszonyok röviden érintvék; csak elvétve szövi be őket előadásába, a hol rólok múlhatlanúl meg kell emlékeznie. Ő mindenek előtt Mária Teréziának és családja tagjainak életét és viszonyait tárgyalja, s a magyarokrúl csak ott szól, a hol ezek az uralkodóházzal közvetlen érintkezésbe jönnek. A mi az egész mű szellemét illeti, az nem épen ellenséges Magyarország iránt. Arneth úr jó indúlattal, ellenszenv nélkül igyekszik szólani hazai állapotainkról, de fájdalom, mint az egész osztrák történetírói iskolának, ő neki sincs érzéke Magyarország specialis viszonyai iránt. Nem bírja megérteni azt a világot, mely a Lajtánál kezdődik s az Al-Dunánál végződik; idegen az neki s a legjobb akarattal sem tud szellemébe behatolni. A magyar nemesség harczában az udvar önkényuralmi irányzatai ellen ő sem lát egyebet, mint egy

szabadalmazott törpe kisebbség küzdelmét elavúlt és igazságtalan privilegiumai érdekében; ott, a hol nagy elvi ellentétek tusakodnak egymással, ő is csak önző rendi érdekek harczát látja; a nemzeti magyar törekvéseknek az idegen politica s az idegen cultura ellen ő sem tulajdonít jogosúltságot.

Így azután néha olyan megjegyzésekre ragadtatja el magát, melyek nemcsak igazságtalanok, de a saját művében is meg vannak czáfolva. Egy példa eléggé illustrálni fogja ez állítást, saját szavait idézzük, hogy a fordításban el ne mosódjék nyilatkozatának színezete. A 129-ik oldalon Mária Teréziának az 1764/5-ki országgyűléshez intézett egyik leiratát ismerteti, melyben a többek közt ez mondatik: A királyné örömmel hallja a magyarok azon biztosítását, hogy a haza védelmére életöket és véröket áldozni készek; »sie selbst (a királyné) — folytatja az idézet — habe im Jahre 1741. die überzeugendsten Beweise ihrer (a magyarokat érti) Treue und Ergebenheit erhalten.« És ezen fényes bizonyítvány daczára, melyet Magyarország áldozatkészségéről és hűségéről a leghitelesebb tanú, maga az államfő állított ki, Arneth úr egy más helyen ezeket írja: »Um in der Brust eines Ungars *die ihm bisher fremd gebliebene oder mindenstens von ihm noch nicht bewiesene Anhänglichkeit* an die Kaiserin und ihr Haus zu erwecken, wurden ihm mit verschwenderischer Hand Kennzeichen der kaiserlichen Gnade gespendet.« Itt, a hol maga a királyné utasítja vissza a bécsi politica ismert rágalmát, hogy Magyarország nem érzett ragaszkodást a trón iránt, vagy azt tettekkel ki nem mutatta, fölösleges annak alaptalan voltát a történelem bizonyítékaival megczáfolni akarni. De mindenesetre figyelmet érdemel, hogy még a legjobb indulatú osztrák történetírók elfogúlatlansága is minő kétes becsűvé lesz, mihelyt egyszer Magyarországról van szó.

De van a föntebbi idézetben egy másik állítás is, mely sokkal inkább jellemzi az osztrák történetírók felfogását, semhogy azt megjegyzés nélkül hagyhatnók. Arneth úr szerint 1763—4-ben, s máskor is a magyaroknak pazar kézzel osztogatták a császári kegyelem jeleit. Ez állítást olvasva, könnyen azt lehetne hinni, hogy Magyarország az örökös tartományok rovására valami roppant anyagi előnyökben részesült, hogy közterheinek

viseléséhez az osztrákok adójokkal járúltak stb. Ily valamiről azonban tudvalevőleg szó sem lehet. Maga Arneth úr kiemeli hogy az 1764/5-iki országgyűlés a bécsi kormánytól a legcsekélyebb megkisebbítést sem bírt kieszközölni a gazdasági helyzetben-sőt ellenkezőleg évi adóját emelték, s az örökös tartományok javára Magyarország ellen életbeléptetett gyarmat-politica a legcsekélyebb mérvben sem enyhíttetett. Az országgyűlés minden ide vágó s nagyon is méltányos kérését még a lényegtelenebb pontokban is egyszerűen mellőzték. Ezt maga Arneth úr elismeri. A császári kegyelem pazarúl osztogatott jelei alatt ő nem is ily valamit, hanem egészen mást gondol; a Szent-István lovagrend alapítását, a királynő személyes megjelenését a pozsonyi országgyűlésen, gyakori látogatásait a magyar főuraknál nevezi ő a császári kegyelem jeleinek. Mindezek kétség kívül értékes bizonyítékai voltak a császár-királyné jó akaratának, de az ország bizonyára sokkal hálásabb érzelmekkel őrizte volna meg emlékezetét, ha mindezen külsőségek helyett az országgyűlés azon kérelmét teljesíti, hogy a kereskedelmi érintkezés és forgalom az osztrák tartományokkal megkönnyíttessék. Ez az óhaj tudvalevőleg a legcsekélyebb mértékben sem teljesült.

Mint említettük Arneth művének csak negyedik fejezete foglalkozik kizárólag magyar ügyekkel; az 1764/5-ik országgyűlést s a vele összefüggő eseményeket tárgyalja. A fejezetben van egy rész, mely egy nagy érdekű kérdésre egészen új világot vet s azt hiteles s eddig ismeretlen adatok alapján tökéletesen tisztába hozza. E részben *Kollár* Ádám Ferencz híres s a törvényhozó hatalom gyakorlásáról szóló röpiratának történetét beszéli el.*) A tíz íves könyv 1764 elején az országgyülés előkészítése közben jelent meg. Nincs röpirat, mely Magyarországban nagyobb föltűnést, elkeseredést keltett volna, mint ez. Maga az országgyűlés szállt síkra ellene, s az ügy olyan komoly fordúlatot

*) Adami Francisci Kollárii Pannonii Neosoliensis, Mariae Theresiae Aug. et Vindobonensi Biblothecae Palatini custodis Primerii originibus cum perpetuo potestatis legulatoriae circa Sacra Apostolicorum Regum Ungariae libellus singularis. Vindobonae, typis I. Thomae de Trattner Caes. Reg. Maj. Aulae Typogr. et Bibliopolae. 1764.

vett, hogy egy ideig Bécsben attól tartottak, hogy a törvényhozás egész működését terméketlenné és meddővé teszi. Abból, hogy szerzője a bécsi udvari könyvtár első őre, hogy a könyv a császári nyomdából került ki, hogy irányelvei s az országgyűlés elé terjesztett királyi propositiók közt rokonság mutatkozott, kezdettől fogva azt következtették, hogy a munka az udvar megbízásából vagy legalább tudtával készült. De az ügyet homály borította; még Horváth Mihály nagy történeti művének legújabb kiadásában is azt mondja, hody az udvar »hihetőleg« tudott a dologrúl, sőt talán az ő meghagyásából iratott az Arneth munkájában a könyv keletkezésének története teljesen ki van fejtve, a mivel a szerző magyar történetírásnak is elismerésre méltó szolgálatot tőn.

Kollár műve az új adatok szerint csakugyan ha nem is hivatalos, de határozottan *félhivatalos* röpirat volt s Magyarország karait és rendeit, noha nem ismerték tisztán a tényállást, józan eszök és természetes ösztönük vezette, midőn az országgyűlésen mindenek előtt elégtételt követeltek az udvartól azon sértésekért, melyekkel Kollár irata a magyar nemzetet illette. A szerző maga azt állítja, hogy minden idegen ösztönzés nélkül támadt benne a könyve megirásának gondolata. De mielőtt bele fogott a tervről báró Borié osztrák államtanácsossal értekezett. Midőn elkészült a munkával, annak legnagyobb részét szépen tisztára leírva átadta a bárónak ki csakhamar tudatta a szerzővel, hogy művét a Bécsben időző Bruckenthal Sámuel báró erdélyi kanczellárnak s Festetich Pál udvari kamarai tanácsosnak adta át megbírálás végett. Borié nem sokára Frankfurtba utazott, s úgy látszik egészen megfeledkezett a könyvről. Így tehát a nyomtatási engedély kieszközlése végett Kollár, König államtanácsoshoz fordúlt, kinek közvetítése folytán Bruckenthal és Sperger József az államkanczellária egyik udvari tanácsosa neveztettek ki a könyvecske hivatalos censoraivá. Bruckenthalnak annyira megtetszett az, hogy az iratot dícsérőleg említette föl a királynénak, ki személyesen beszélni óhajtott ez ügyben a szerzővel; a mi azonban Kollár az időbeli betegeskedése folytán elmaradt. Sperger is kedvezően nyilatkozott a műről, de König a kinyomatás előtt a magyar udvari kanczellária censurája alá óhajtotta azt bocsátani. Ez

ellen azonban Kollár hevesen kikelt, mert azt mondá, hogy e hatóságnál egyetlen egy ember sincs, a ki köz- vagy egyházjogi kérdéseket valaha tudományosan tanulmányozott.

König elállott szándékától, a királynétól engedelmet eszközölt ki a könyv kinyomatására s erről Kollárt azzal értesítette, hogy nagyon szeretné, ha a mű még a magyar országgyűlés megnyitása előtt jelennék meg. Ez csakugyan megtörtént; a munka 1764 elején közzé volt téve, az országgyűlés pedig június második felében kezdette meg működését. A hazai történet minden művéből eléggé ismeretes, mennyire fölkavarta e könyv a szenvedélyeket. Mind a két tábla síkra szállt ellene s olyan förgeteg támadt, hogy Bécsben nagyon megbánták, hogy a közzétételt megengedték. Kaunitz herczeg államkanczellár 1764. jul. 26-án azt írta a királynénak, hogy nagyon óhajtotta volna, hogy a könyv ne a »jelen időben« jusson napvilágra, hanem azt csak ő felsége s a miniszterium tájékozásául használták volna. Kaunitz azután azon kérdést veti föl, mit kell tenni a könyv hatásának paralyzálására; örömét fejezi ki, hogy a királyné minden unszolás daczára sem hozott ez ügyben a magyar rendek óhajainak megfelelő eldöntést, hanem a könyvet bírálat végett Migazzi gróf bécsi érseknek s váczi püspöknek adta ki. A kanczellár különben Kollárról nagy elismeréssel szólt s dicsérőleg hangsúlyozta az ő »belátását, tudományosságát és nagy szolgálati buzgalmát.«

Migazzi gróf a könyvről írásban terjesztette elő nagyobbára roszalólag hangzó bírálatát, melyet az udvar Kollárnak adott ki önvédelem, illetőleg czáfolat végett. Kollár elkészítette válaszát s hihetőleg tudva, hogy az udvarnak kedves dolgot tesz vele, mindenben föltétlenül ragaszkodott első állításaihoz. És csakugyan sem a királyné, sem Kaunitz nem akarták Kollárt föláldozni. De viszont a magyar rendeket is meg kellett valamikép nyugtatni, mert különben alig szavazták volna meg a kívánt adóemelést. Kaunitz tehát azt ajánlotta, intézzen a kiralyné Esterházy magyar kanczellárhoz kéziratot, melyben előadja, hogy arról értesült, miszerint Kollár könyvében a katholica vallást sértő némely dolgok foglaltatnak; közelebbi vizsgálat alá akarja

tehát azt vetni s ennek megtörténteig megtiltja a könyv beszállitását Magyarországba.

Kaunitz különös súlyt fektetett reá, hogy a királyi kézirat ne ítélje el a munkát s csak újabb megvizsgálását igérje; hogy továbbá a vizsgálat megfejtését ne az országgyűlésre bízza, hanem a királynénak tartsa fen, hogy végül kimondassék, hogy ez intézkedést nem politicai, hanem vallásos indokokból rendelte el a királyné. Egyuttal Kaunitz tudatni kivánta a magyar kanczelláriával, hogy a királynő ez ügyben több engedményt tenni semmiképen sem hajlandó. A királyné magáévá tette ez indítványt s e szerint járt el. A rendek látva, hogy többet el nem érhetnek, belenyugodtak az elintézésbe. Hogy a könyvet, mint a királyi kézirat igérte, újabb vizsgálat alá vetették volna, annak semmi nyoma nincs. Kollár megtartotta hivatalos állását s később tekintélyes birtokot kapott adományúl a királynőtől.

Más fontosabb episod, mely a hazai történelemre vonatkozik, nincs Arneth lovag legújabb kötetében. De rendkívül sok érdekeset tartalmaz az uralkodóház tagjainak, a királyné, férje fia József, s többi gyermekei családi életére, József császár két szerencsétlen házasságára, az akkori bécsi vezérállamférfiakra vonatkozólag s a ki amaz idő udvari életével meg akar ismerkedni, az e műben számtalan ép oly vonzó mint új közleményt találhat. Mint említettük Arneth műve nem annyira a közügyek és a népélet mint inkább az udvar s az uralkodóház története. A népnek semmi szerepe sem lévén az közügyek intézésében, nemcsak Arneth, hanem a legtöbb osztrák iró úgy szólván, kifeledi a népet ezen idők történetéből.

ACSÁDY IGNÁCZ.

KÜLÖNFÉLÉK.

EGYKORÚ EMLÉKIRAT.
TÖKÖLY IMRÉRŐL.

A szabadsági harczok vezéreiről, Tököly Imréről, valamint utóbb Rákóczi II. Ferenczről több egykorú emlékirat jelent meg franczia és német nyelven. Nevezetesen Tököly Imréről még azon időtt, midőn szerencséjének csillaga delelőjén ragyogott, ugyanazon egy évben 1683-ban, németül két memoire jelent meg: úgymint 1-ször Kurze Lebensbeschreibung des Hungarischen Herrn Graf von Tökely, h. n. 1683. 4r. négy levélen. 2-or Wahrhafte eigentliche orginal Bildnuss, nebst denkwürdiger und ominoser ausführlicher Beschreibung des ungarischen Grafen, nunmehr aber von der Ottomanischen Porten bereits erklärten Fürsten Emerici Tököly; sammt dessen Verrichtungen und progressen bis auf jetzige Zeit, mit dessen Bildniss. h. n. 1683. 4r. szintén négy levélben. Szerencséje hanyatlása után is, nem számítva ide a tűzetesen nem róla szóló Columna cadens et labescens Turco-Gallica d. i. des Türken Sturz stb. h. n. 1689 és 1686. évi amsterdami és kölni franczia újságlapokat (Nouvelle), még utóbb is a »Historie d'Emeric Comte de Tekeli, ou Memoires pour servir a sa vie . . . per P * * * * Cologne 1693. k. 8r. (280 lap és tart.) (s utóbb 1694) rézbe metszett mellképével együtt adta a híres férfiu életét és viselt dolgait. De magyar nyelven tudtomra eleddig Tököly Imréről egykorú emlékiratot nyomtatásban nem ismer az irodalmi könyvészet; pedig naplói föltalált részeit 1863—1868-ban kiadásra méltatta a M. Tud. Akadémia.[1]) Nekem szerencsém van most itt alább róla egy, egykorú 1683. évben írt rövid emlékiratot közleni.

A kézirat, melyből közlöm, nem az eredeti példány, de egykorú és így közvetlenül az eredetiből vett másolat. Ezt igazolja a papiros

[1]) Lásd Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a M. T. Akadémia, *XVI., XXIII. és XXIV.* köteteit.

és a betük alakja és írásmodora. Az egész kézirat 4-rétü 20 levélből áll, melyből a czímlappal együtt 27 lap van beírva; maga tehát a szöveg 26 lapra terjed. Irásmódjából a *eö* és *gh* és ij betüket meghagytam; egyebekben a mai helyesíráshoz alkalmazkodtam, kiejtés és általában nyelvészeti tekintetben érintetlenül hagyván a szöveget, melyet ahol szükségesnek véltem, jegyzetekkel is elláttam.

Az emlékirat szerzője ismeretlen. Magából a memoire szövegéből csak annyit lehet biztosan következtetni, hogy Tökölynek rendületlen híve és igen buzgó evangelikus volt, és ebből folyólag sejthetni, hogy lelkész lehetett. Az emlékirat, ha nem is eredeti, mint azt írója megvallani látszik azon soraiban, hogy az »egy kisded irásból, a mely kiadatott a Magyarországból ártatlanúl kiüzettettek és számkivetetteknek nevek alatt, ... feljegyeztett,« — mégis a dolgozat nem tünik föl fordításnak, sőt inkább eredeties átdolgozásnak. És bizonyára, ha rokonságban áll is az 1683-ban megjelent, fönebb említett két német kiadás egyikével, e rokonság a dolgozatnak semmiképen hátrányára nem esik. Irálya egyszerű, folyékony, világos és könnyen érthető, és biztos tanúja annak, hogy szerző tollát ügyesen tudá forgatni, sőt történetírói hivatottsággal is bírt.

Maga az emlékirat, bár rövid és nem tartalmaz valami fontos ismeretlen adatokat; sőt mint pártegyéntől származott munka irányzatos alkalmi műnek tekinthető; mégis egy némely mozzanatánál fogva ugyis mint egykorú, a ki hősét, a kinek phisicai leírását is adja, személyesen ismerte, de különösen a Toldalékban Tökölynek a török portával kötött szerződései pontjait illetőleg, általában pedig tiszta magyarságánál fogva is érdemes arra, hogy amúgy is szegény memoire-irodalmunk részére közel kétszázadig kéziratban hèvert állapotából közös birtokúl megnyerve és ez által itt következő kiadásának jogosúltsága elismerve legyen.

Az emlékirat következő:

Ama született

magyar Gróffnak, most pedigh már az Ottomaniai Portatól fejedelemmé tétetett *Tökeli Imrének* valósággal tulajdon eredet szerint való lerajzoltatása, emlékezetre méltó és nagyot jövendölő életfolyásának megh irattatásával és annak rész szerent való viselt dolgainak és eleömenetelével egybe mind ez ideigh 1683. Esztendőben.

Valamiképen az fán és annak virághján idején korán megh esmérhetni micsoda gyümölcsöt foghjon teremni és hozni; és ha az jól megh mutassa-e magát és a helyes nyeőlésre hajlandó avagy alkalmatos legyen-e, noha giakorta megh vettetett és egy ighen csekely gienge bimbocska szokott lenni, minekelőtte megh haitana, és az eő ágaival magát kiterjesztené és szélesitené. Maid hasonló tulaidonsagh találtatik ezen mi ideönkbeli hires és már most a hatalmas teöreöktül valósággal Fejedelemmé tétetett, ez elcőth pedigh született Magyar Gróff Tökeli Imrében, aki is már az eő iffiusághanak elseő virághiaban egy gyors és fris elméjűnek, hiv és vitéz vérűnek és igy egy nemes teörseökbül eredett jó ághnak lenni magáth megh mutatta, és hogy eő az eő vitéz és bátor szivü elejinek tulaidonsághábúl szemtelenül ki nem ütött, hanem hogy sokkal inkább dicséretesen eöket mégh követte, az eő esztendei szaporodván, magában megh mutatta.

De mivelhogy az mostani ideők foliasában ezen ifju magyar Urasághrúl az Ujságokban igen sok és majd mindennap hallatik és iratik; az eö fel nevelkedesét pedigh, életét, vallását, idejét, és ezekhez hasonlókat eddigh kevesen tudták jól, és azok kevesnek adattak értésére, annak okáért ezen keves sietve egy kisded irásbúl, a mely kiadatott a Magyar országhbúl ártatlanul kiűzettettek és számkivettettnek nevek alatt, a melyet talán nem mindenek vehetnek szemeik éleibe, feljegyeztetett és azokkal, a kik az ujságokat kivanniák olvasni, keözöltetett.

Elseőben az eő Ura attiarúl. Ennek neve volt Késmárki Tökeli István, ki Gróff és Árva vármegienek eörökös feőispania és Safnikban nagyságos Ur vala s. a. t. Egy jámbor és békességh szerető és buzgón a megh nem másettatott Augustana confessiohoz tartó ur volt. Az eő lakása volt Felseő Magyar országhban leveő jószághán; és azon öszve esküvésekrül, végezésekrül, és tanáchkozásokrúl, a mellyek az 1669. esztendeőben azon ideőtaiban imitt amott alsó Magyar országhban mint pápista urak által öszve állattak és szerkeztettek, semmit avagy ighen keveset tudott. Mindazonáltal mideön Gróff Zerini Peter, Nádasdi és Frangepáni a német biráktól fegyverre itéltettek és az véghez vitel 1670-ik esztendőben ugyan Zerini és Frangepáni részekről Ujhelyben, Nádasdi részirol pedigh Bécsben az tanácsházban megh lett, és az eő jószághok elfoglaltatott; a Császár Generalisai Spork és Haister indulának ezen ártatlan Gróff Tökeli István vára és residentiaja Arva avagy Orava alá és azt meghszállák. Jóllehet magáth minden

módon mentette és ereös esküvéssel ereösétette, hogy eő ezen eöszve szerközes feleől semmit sem tudna: az mindazonáltal nem használt, seöt azt mondották az Császár generalissai, hogy minden késedelem nélkül egyik vagy másik várába a strásálló katonákat beeresztené, másképpen rebelisnek fogh tartátni, és hogy eők kénszeritetnek annak ereősségét és várait beveani, és mindent lerontani. Gróff Tökeli egy jámbor Ur lévén, nem akart az eő kegielmes Császárjának és királyának ellen állani, hanem megh mutatni valósághal, hogy eő épen nem rebellis és pártüteő, kezde az Generalisokkal szövetségbe eredni. A szerződés foliása alatt és mideön egyetembe egy nagy betegséghbe esett volna, mind az lelke feleől szorgalmatoskodott, mind pedigh ezen most éleő egyetlen egy fija Tökeli Imre feleől. És eőtet egy paraszth ifju formán feölruházván, mégh más két paraszth ruhában eöltöztetett nemes emberekkel lóhátun útnélkül és az erdeökön által Erdéli országhba küldötte, ezen nemes embereknek pedig egynehány ezer aranyot adott. Ez a császári hadi sereghnek hamar értésére esett, a ki kéth companiával egész Szepes vármegyeigh azok után volt, de késeön ideyén, azon keözben egy io akaro az iffiu gróff urasághot Lengyel országhba asszonyi ruhába fel eöltöztette és az eő ugyan asszonÿ ruhába eltitkolt társait a 13 lengyel városokon által a Lengyel határba vitte, a hová eöket a császári katonák sem nem keövethették, sem nem merték.

Az alath, hogy ezen iffiu Gróff Uraságh megh szabadult és az futásban volt, az eö Ura attia életének 40 eszt. megh hala. Ennek halála után hamár az eő jószágha és várai confiscaltattak és elvétettek. Kimondhatatlan, mennyi aranybul, ezüstbül, ékesseghekbül és drágha ingó marhábul álló kincs találtatott legyen. Ezen maga a Haister Generalis ighen csodalkozott. A leghdrágabb jószágh Arvában és Likavaban fal keöze volt rakva, a melyet egy keőmives legény adott fel. És szükséghes tudni, hogy ezen gróff eöregh urnak annia asszony egy született Turzó águbul való gróff leány néhai Turzó Imreh Magyar országh Palatinusanak[1]) egyetlen egy hátra maradott leánya volt, a ki eöneki ki-

[1]) A munkámban közlött családfa szerint, (Magyarország családai XI. köt. 202. és 209. lapon) nem Turzó Imre nádornak, hanem atyjának Turzó György nádornak leánya Kata (ki nem volt egyetlen) vala neje Tököly idősb Istvánnak és így anyja az itt emlitett Tököly Istvánnak. Turzó Imre nádor egyetlen életben maradt leánya *Erzsébet* Esterházy István neje volt. E pontban roszúl lehetett értesítve az életíró.

mondhatatlan sok kincset hozott vala. A jószághnak és mobiliáknak confiscaltatások és elvevésök után fogák a három gróff leányasszonyt és küldék Bécsbe, a hol kényszerité́k a római katholikus vallásra, a melyben eők az keövetkezeö csztendeőkben feő urasághoknak kiházasitattak. Az elseőt, az ki leghszebb volt, Gróff Eszterházi Ferencz ur nyerte el; a másikat Pető eő nagyságha és a harmadikat eő herczeghséghe Magyarországh Palatinusa gróff Eszterházi Pál.

Kétséghkivül az iffiu gróf uron és Tökeli Imrén, a ki most ollian hires, ez teörtént volna, seőt a mint eleőre bizoniosan megh volt mondva, épen egy klastromba taszittatott volna, hogy ha eő illien formán megh nem szabadult és el nem ment volna.

Hogy már erreől tulaidonképen szólliunk, tehát született eő 1657. esztendőben.[1]) Idején kimutatta eő benne maghát egy feő elme és a tudományoknak megh foghatósága, és gienge korában az eő esztendeit az eperiesi oskolában és kollegyumban oly jol rendelte vala, hogy életének 14. esztendeiben deák nyelven mindenféle materiakrúl és dolgokrúl akar mely névvel nevezendeők voltanak, ex tempore peroralhatott, avagy keszületlen és hosszas gondolkodás nélkül beszélhetett annyira, hogy innen csak keönyen a virtusnak szép gyümölcseit nem csak egy jeles vitéz szinre, hanem más sok ékes és giönyörűséghes javaira és minéműséghre nézve is eő benne észre venni és érteni és igy kellemetes giümölcsöt egy szép virághból várni lehetett.

A többi keözött kiváltképen mint böcsülhetetlen giemántkeő, eő benne már ugy is teökélletes ragyogó fényességhben lévén az állhatatos és Isten szeretetivel tellies vallási buzgóságh és a tiszta evangelika tudományhoz való mindenkor dicsérendeő áhitatosságh tündöklött, a mint eő azont az eő boldogult Ur attiatúl és Istenfeleő eleijtől vette, a kik az illieneket eő neki az anyai tejjel együtt beadták és hogy eőtet minden nemeő kegyességhben és isteni félelemben és a keresztieni jósághos cselekedeteknek beövebb értésében, nem külömben a szabad tudományokban, a mint egy Urfihoz és jól nevezetes és jeles teörsökből való ághoz illett, hiv, udvari mesterek és keresztien s Istent szereteő Praeceptorok által tovább is tanithassák, sem faradságokat, sem keöltségeket

[1]) Sept. 25-én. Lásd Munkámat Magyar orsz. Családai XI. 287.— A Histoire tehát téved, midőn 6. lapján Tököly Imre születését 1656. évre teszi.

megh nem fogták. De nemzetségének ezen egyetlen egy eröme és szép jósaghal tellies nevedékenye ezen czedrusfának mind a keresztieni, mind pedigh egyéb tudományokban csak hamar az cő elbujdosása által, a melliet eő neki fel kellett venni, hasonlóképen félben hagyatott és megh gátolt, midőn tudni illik azon elfutás lenne életének 16. esztendejében és amint felliebb emlitettük, a Lengyel határon által Erdéli országhba, menne nagysághos Apaffi Mihályhoz, a ki ott fejedelem vala; azt lehetne vala gondolni, hogy az eő ártatlan ideye és eddigh valo oskolai esztendei eőtet a rebellist illető büntetésteől megh mentenék, és hogy eő az eő attia jószághának tellies birásához bocsáttatnék; de ez maghát sokkal máskép mutatta ki, és eő teőle mind ezek letartattak, de az Isten csunda képen rendelte, hogy mideőn még aligh érne be Erdéli országhba, az eő egyetlen egy battia Ura [1]) gróff Rédei Ferencz és ugyan férfiu eörökös nélkül megh halna és ezen eő gienge árva eöcsét az eő gróffi méltósághban és marmarosi jószághában eörökössé tette.

Ezen felül gróff Tökeli Imre ur az eő aszonyanniatúl, ki egy született gróf Gyulaffy leány volt, felseő Magyar országhon sok jószághokat nyert cörökségűl, a melyek keözött valának Huszt és Hunyad vára, ugy annyira, hogy eő már egy vala a magyarországhi hatalmas grófok keözül és 1675. esztendőben jószághának igazgatásához kezdett.

Az elmult 1682. esztendeőben Rákóczi Ferencz urnak, a ki választott erdéli fejedelem vala, az ottomaniai portatúl pedigh megh vettetett, hátra hagyott eözvegiét (a ki gróf Zerini Péternek, kinek feje vétetett, szülctett leánya volt) Munkács várában maghanak eljegyezte, és ezen ighen gazdagh házasságh által nem csak a Rákócziaknak ama sok milliombúl álló kincseket (a mellyet az eöregh Rákóczi Gyeörgy ur, ki ezen nével harmadiknak neveztetett és Lengyel országhban oly szerencsétlenül járt, s annak utánna a teörökök ellen való hadban Váradnál elesett, és az eő egyetlen egy fiját Rákóczi Ferenczet hagyta utánna) elnyerte, seőt mégh azt is, a mi a Magyarországhi jószághához tartozott és a következendeő és más váraknak birását és egész vármegieket kezéhez vett, ugymint Munkácsot, Ecsedet, Onodot, Kállót, Regéczet, Tállyát, Tarczalt, Bényét, Patakot, Sárost stb.

---

[1]) Tudniillik Rédei Ferenczuek neje iktári Bethlen Druzsianna nővére volt Bethlen Annának, Gyulaffy Sámuelnénak, kinek egyetlen leánya Gyulaffy *Mária* anyja volt Tököly Imrének.

Hogyha azt a Római Császár udvarábúl eörömest szemlelték-e? Item, hogyha a rebellis és malecontentus nevet eő megh érdemli-e? hogyha jeles dologh legyen-e, hogyha eő az eő szorútsághában a teörökökhöz, mit amott David az eő üldöztetésében a Filisteusokhoz folyamodott? és ha a magyar nemességh oly nagy szabadsághgal birjon-e, hogy az még contra Reges suos, siquid contra illius privilegia, jura, et immunitates attentare vellet, insurgendi etc. citra crimen laesae Maiestatis arma sumendi potestatem habeat; az az, a magha tulaidon királja ellen, hogyha azok valahá a nemességh szabadságha, és igasságha ellen valamit találnának végbe vinni, azon nemességhnek a feölségh megh sértő vétek nélkül az ellen állásra és fegyverfogásra hatalma és igasságha legyen-e? a mely féle privilegiumot a második András király, aki hierosolymitanusnak neveztetik, az 1222. esztendeőben azert adta legyen, mivel hogy az emlitett nemességh akkor 60,000 emberrel és ugian minden nemes ember kéth szolgájával felkészülvén, a Kanaán földére ment és Jerusalemet megvette? stb. arrúl most nem szükségh hogy szóljunk. Igazittatunk a már felyebb elcőhozott tractatusra, és az eleőtvaló és keövetkezeő novellakra és ujságokra, a mellyekrúl az emlitett Tökelinek élete foliása, cselekedeti, hadakozási és ezekhez hasonlók jobb részre fel tetethetnek és ki értethetnek.

Az eő feleseghérúl azt méltó tudni, hogy az nem sokára az Evangelika vallásra állott és a katholikusokra nézve az eő jószághán erősen reformál és az római katholikusokat tellieseghgel kiparancsolja. Az Isten védelmezze az igazak ügyét, segétse a lenyomottakat, adjon békességet az országhban és mindeneket igazgasson egy hasznos kimenetelre.

A mi pedigh mégh az Tökeli fejedelmet, mostani termetét, és természetbeli formáját avagy ábrázatját, annak némely véghbe vitt dolghaival és progressussival együtt illeti, tehát volt eő egy szép, helyes termetű, mégh mintegy XXVI esztendeős uraságh, gyönyörű véres és fejér orczájú egy kevéssé ritka bajszú, és barna hajú, kiálló és keövér szemű és igy az orczájának felső részére nézve az eleőtt boldogult és dicseőséghes Felségh sveciai Gustavus Adolphustul nem igen különbözeő. Tartozkodott eő egy ideigh Erdély országhban és nagy szorgalmatossággal azon iparkodott, hogy az önnön és más sok uraknak, a kik eő vele tartottak, egy nihany esztendeőtül fogva confiscalt jószaghokat ismét helyre állithatná, nem csak maghának és azon uri társainak, hanem az egész lenyomatott Magyarorszaghnak a vallásnak szabad gia-

korlásában és más dolgokban való elvett szabadsághát vissza nyerhetné, melyre nézve azután sok izben magha és a magyar evangelikus statusok nevével követit Római Császár eö Felséghéhez bocsátotta, hogy azt alázatos devotioval keönyörögvén, az eő jószághoknak bezárt és rész szerint más világhi haszonra fordittatott szentegy- és oskolaházaknak visszsza adásért kérnék, a hol ugyan sokszor a szerencse áttatott igérni, hogy eők ezen eő alázatos kéréseket megnyerik, holott eő nekiek külömbféle armistitiumok és elhalasztások engedtettek, a mellyekre is eők nagy devotioval és alázatossággal reá állottak, és hogy egy kegyelmes pardonban kért kivánságokban részesek lehessenek, a Tökeli részéről bizonyosan várták, ugymint a mely eszköz által a nemes Magyarországh esméth egy csendes és mindenkép boldog állapotba helyeztetnék és sok vérontások nélkül megh tartathatnék. De mind ezen követségek haszontalanok voltanak és hijába valók, mivel Római Császár eő Felséghének békességh és egyességh szerető szivét ily kegyes hajlandósághrúl ismeth másra beszéllék és eőtet a megh kegyelmezéstül és az egyetértéstül megh akadalyozván, megh tartoztaták, a melyhez az annyiszor emlitett Tökeli és az eő társai igen kedvetleneknek lenni maghokat megh mutaták, midőn az alatt a magát előadó biztatás és minden szabadságok oltalmazásának ajánlása megh lett a megh igért feő méltósággal együtt, hogy egy fejedelmi titulus és Gubernium és ideővel megh teöbb is keözöltetik eő vele, melyre nézve azután eő neki egy derék kard és buzogány a Portától minden jó akarat igéretivel keövetek által küldetett annak tökéletes elhitelére, hogy mindazok, a melyek eő neki és az egész Magyarországhnak megh igértettek, (hogy ha eők és a kik az ottomaniai, keövetkezendeőképpen abban leveő Tökeli védelmezésnez adják maghokat) hűségesen megh tartatnak és eő érette védelmeztetnek, a mely ajánláshoz azután az ugynevezett és a törököktül annak ismertetett fejedelem is Tökeli az eőveivel együtt ily nagy szoroltsághban és midőn a Császár részirűl a megh kegyelmezés oda volna, hozzá nyúla, és igy nolens volens, az az kételen kelletlen elszánta magában, hogy eő az eő felkent fejétül elszakad. Akkor ezen sokszor mondott Tökeli fejedelemhez a Portától leőt végezések után azonnal a hirtelen leendeő reájok ütésnek félelmébül ily hatalmas elközelitésekor (mely szánakodásra méltó dologh) igen sok városok állottanak és hűségeknek esküvését rész szerént cselekedettel, rész szerént pedigh irás által egymásután beküldötték és letették, a mint is akkor az Eszterházi Uraságí

Országh Palatinusának egy nagy hadi sereghe, a mely 14, majd 15,000-ből álló vala, azonnal, mihelyen elérkezne, eö hozzá állott és megh naponként mind a feö s mind alább való hadi személyekbül efélék lesznek és tapasztaltatnak. Micsoda kimenetele leszen pedigh ezen hadi nyughatatlansághoknak: az Isten és az ideö megh tanit. Azt tudjuk, hogy ezen Tökeli fejedelem a megh nem másolt Evangelika vallásban való keresztyéni buzgóságát megh mutatja, mindenütt oskolákat és isteni tiszteletet ismét behozván; sok számkivetésben leveö prédikatorokat hozzá fogadott és az eö eleötte másoktúl helytelenül birt szentegyházokat viszontagh a Krisztus és az Apostolinak tudományára rendelte vagy forditotta.

Toldalék vagy feljegyzése a török császárnak bizonios végezés és egyezése punctumjainak, melyeket eö a magyarokkal szerzett és az eö tulajdon keze irásával és az országh pecsétivel megh erösitett. A mely punctumok teörök nyelvbül magyarra és azután némethre forditattak, és egy jó kéz által beküldettek, most ismét magyar nyelvbe öltöztettek.

1. A Tökeli Imre fejedelem, a ki Bethlen fejedelem nemzetségébül való vala, magyar királylyá tétessék, a kinek halála után az ottomaniai Porta annak felcséghét azon hüséghért, mely az eö attiaban volt, oltalma és védelmezése alá vegye.

2. Az emlétett fejedelemnek halála után szabad legyen a magyaroknak ismét más királyt választani; de hogy ez az ottomaniai Portának eleöre leendö megh tudása nélkül véghez ne menjen.

3. Az esztendeöt által való ajándék avagy adó, melyet a magyarok a törököknek igértek és már adtak, soha megh ne nagyobbitassék.

4. A magyar nép minden eö szabadsághában, böcsületiben és réghi privilegiumjában bántás nélkül meg maradjon.

5. A kik maghokat a fejedelem hatalma alá adják, azok a töröktül soha se háborgattassanak, annál inkább a pártütöket annak hatalma alá hajtani alkalmattosságot adjanak.

6. A törökök kötelesek legyenek a magyaroknak és annak minden ellenségit és ellen állóit üldözni és eöket azok ellen oltalmazni.

7. A hatalmas török a magyarok birek és akarat jog nélkül békes séget ne tegyen.

8. Minden várakat, melyeket a törökök az eö hatalmok és erejek

által meghvesznek, a magyaroknak azon állapotban, a mint azokat elnyerték, kezekhez adják és vissza méltassák.

9. A mi azon punctumokat illeti, melyeket a magyarok a békeségh szerzéskor Sz.-Gotthártnál a némctekkel csináltak, azokat a törökök fel ne bontsák.

10. A jesuiták, mint a közbékcsséghnek és jó csendességhnek elrontói, Magyarországból tellieséggel kiirtassanak és azon országhba soha be ne vétessenek. Ez is hozzá tétetett, hogy azoknak párfogói, kik azon munkálodnak az ottamaniai portánál, hogy eők ismét h kegyelembe vétessenek, méltoképen és minden könnyebités nélkül megh büntettessenek.

11. Se a tributum se a tett szolgálatok a birt helyeken feljebb ne menjenek; de azon állapotban, amint most vagynak, meg maradjanak.

12. A magyar kalmároknak szabad legyen egész Törökországhban kereskedni és járni.

13. Azok a magyar Statusok keözül, kik az eő ajándékjokat az Ottománi Portához viszik, avagy bizonyos foglalatossághokban oda utaznak, a szokott tisztcsségh tétellel fogadtassanak be.

14. A magyaroknak esztendeőt által való ajándékjok, avagy adójok legyen 40,000 tallér, a mely számának soha sem kell megh eöregbedni

15. A teörök Császár arra keötelezte maghát, hogy ezen feljebb leveő puncetumokat a Tökeli fejedelemmel szorosan és híven megtartja azt az eő császári szavára, az eő teörök vallására, az ottomániai nemzetségre és az eő utánna leveőkre lött kettős esküvésével megh erősitette, ha csak a magyarok valaha valami ellekezeőt nem kezdenek.

Közli NAGY IVÁN.

EGY MAGYAR ÖTVÖS SZERZŐDÉSE A XVII. SZÁZADBAN.

Én Kolozsvári Lugosy Mihály,[1]) adom tudtára mindeneknek valakiknek illik az én levelemnek rendiben. Hogy én a Tekintetes és Nagyságos köröszegi (így) Csáky István Uramat ő ngát, nem egy, sem két esztendeig, hanem valameddig ő nga kivánja az én mesterségem szerint való munkámat, úgy mint az ötvös mivemet ő nga kedveli — az igaz Isten, ki atya, fiú, szentlélek egy bizony örök Isten engemet úgy

[1]) Kolozsvárt most is virágzó család.

segélyen, hogy ő Ngát — igazán és híven szolgálom És az minemü érczet énnekem ő nga kezemben ad, azt semmi nemü okkal és móddal meg nem miscualom és el nem csereberélem; hanem ő ngának az ő nga énnekem adott tiszta ezüstből tisztán és igazán, kár nélkül munkálószom (így). Hogy ha penigh az ő nga én kezemben adatott ezüstöt megmiscualnám avagy valami uton meg....., ő ngának kárt tennék, és ez alatt a kárért megfizetni elmulatnám; avagy valami szín alatt el akarnám hagyni ő ngát, míg ő ngának az én szolgálatom kedves lenne. Tehát ő nga vagy uton, vagy ut félen, mezőn, mezős hadakban,... Urak háta mögött, sőt ha szintén császár urunk ő felsége ..... kaphatna s kapathatna, adok magam szabad jó akaratomból..... ö ngá. nak, hogy az én levelemnek erejével ő nga ..... remediis irremissis-bellum vindemia inhibitio ..... dieta non absente ö Nga megfoghasson, fogathasson..... tarthasson ő nga valameddig vagy az ő ..... meddig ő nagysága munkáját elkészítem.

Mivel ő nga szegénységemet és fogyatkozott állapotomat megtekintvén adott ő nga egy ötvösnek való műszert (talán *műhelyt* ért) ötven magyar forintban és készpénzt is a mellé husz magyar forintot. Ilyen uton, hogy munkámmal leszolgáliak (így) ő ngának az műszerért ötven forintig s mind a husz forintig; minden munkámnak pedig girájától egy-egy ezüst tallért szállít le ő Nga valamig ez felül megnevezett summa pénzről leszolgálok ö Ngának. Melynek nagyobb bizonyságára adtam a magam pecsétes levelemet és kezem írását megerősítvén ugy mint az nemes és vitézlő Cs.... Ferencz és Budai István és Cseh Ádám uramék előtt. Actum Szendreő die 15. januari anno. (1632 és 38 között.)[1]) — — — — Lugosy Mihály.

Küllapon újabbkori írás: Michaelis Lugossi Aurifabri, juramento firmatae assecuratorie, super fideliter peragendo labore.

Ívrét; egész ív; eredeti; rongyos; Lugosinak piros viasz, borított, de csinos pecséte.

A gróf Csáky-család kassai levéltárából.

---

[1]) Csáky csak ez időben lakott Szendrön (Borsod-vármegyében). —

Közli Nyárádvölgyi.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A jul. 6-án *Horváth* Mihály elnöklete alatt tartott köz- és választmányi ülésben, mindenekelőtt fölolvastatott a kiküldött bizottság nak az alapszabályok megváltoztatására nézve tett javaslata, mely szerint ezután 1) külföldi tiszt. tagok is választhatók. 2) A társ. tagjai saját kívánságukra és 3 fr. lefizetése mellett tagsági díszoklevelet nyernek, és 3) minden választó gyülés, a tárgy megnevezésével, egy hónappal előre kihirdetendő. A közgyülés e változtatásokat elfogadta s utasította a titkári hivatalt, hogy e végett a szükséges hiv. lépéseket tegye meg. Fölolvastatott a pénztári kimutatás junius hóról.

Jegyző bemutatja a pénztári kimutatást junius hóról:

Bevételek:

1. Pénztári maradvány május hóról . .		239 ft. 17 kr
3. Befolyt tagdíjak		15 — »
4. Befolyt alapítvány		200 » — »
Összesen		724 » 17 »

Kiadások:

1. Titkári, pénztárnoki és segédtitkári illetmények s szolgák fizetése . . .	— kr.	
2. Irói tiszteletdíjak . . .	140 ft 25 »	
3. Könyvkötői számla . .	43 » 32 »	
4. Expeditionalis és irodai költségek	40 » — »	
összesen . .		496 ft. 54 kr.
Pénztári maradvány julius hóra . . .		227 » 60 »

Alapító tagok: 1. Föméltóságú herczeg *Esterházy Pál*, Sopron aj. az elnök. 2. *Lipóczi Keczer Miklós* cs. kir. kamarás. Kassa. (aj. b. Rad-

vánszky Béla) 3. *Sopron városa közönsége* Sopron, aj. Horváth Mihály elnök. Évdíjas tagok: 1. Gróf *Vay Tihamér* Felső-Vadász (Abauj vm.) 2 T. *Szabó Gyula* úr Kolozsvárt 3. *Olsavszky Jenő* kir. alügyész Beregszász aj. Deák Farkas. 4. Tek. *Töry Gusztáv* úr Budapest, aj. Thallóczi. 5. Tek. Fehérgyarmati *Tóth István* úr volt nagykúnkerületi táblabiró és ügyvéd Kun-Szent-Márton. 6. Tek. *Doba István* úr köz- és váltó ügyvéd Kun-Szent-Márton. 7. Tek. *Bittera Tivadar* úr segédtelekkönyvvezető Kun-Szent-Márton. 8. Tek. *Némedy testvér* urak Kun-Szent-Márton e négy utolsót ajánlja Széll Farkas úr. 9. »Az *egri casinó*« aj. Fraknói Vilmos úr. 10. *Rodiczky Jenő* gazd. tanár, M.-Óvár.

Ezek után Krizko Pál körmöczvárosi levéltárnok úrnak, »Az 1563-ik évi koronázási ünnepély« czímü érdekes tanúlmányát olvasta föl Deák Farkas. Utána pedig »A sebészet története« czímü értekezést dr. Fekete Lajostól Thallóczi Lajos olvasta föl.

Végül zárt ülést tartott a választmány, melyben az augustusi kirándúlás részleteiről folyt a tanácskozás, s a Gömör-vármegyei tudósítások olvastattak föl. A jegyzőkönyv hitelesítésére b. Nyári Albert és Pesty Frigyes urak kérettek föl.

IRODALMI HÍREK.

A magyar tanügy történetéhez igen érdekes munka jelent meg közelebbről: *a kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története* egyszersmind Értesítő az 1874/5. tanévről. Az iskola történetét még régibben Fekete Mihály, az 50-es években Kopasz László név alatt ismert író készítette, a főiskola nyomtatott és kézirati adatait fölhasználva. Az Értesítőt *Szabó Sámuel* tanár állította össze. Maga az iskola története a XVIII. századig terjed, ebben van előadva, bár e részben is óhajtandó lett volna a főiskola és főconsistorium levéltárainak még alkalmasint sok lappangó adatát fölhasználni. A XVIII. századé egypár oldallal van elvégezve. Még ennél is érdesebb része azonban a könyvnek az alapítványok története, melyet Szabó Sámuel állított össze, ebben sok, nemcsak tanügy, hanem művelődéstörténelmi tekintetben is fontos és tanúlságos okmány van közölve. Általán a munka, fóntebb jelzett hiánya mellett is becses mű.

— »*Attila elődei*« czím alatt történeti tanúlmányt adott ki a szittya fajokról *Földváry Ákos*. Ha a munka tartalma arányban állana a munka gondos kidolgozásával, bírna bizonyos irodalmi értékkel, így azonban egy rég elítélt és rég letűnt irodalmi iskolának olyatén nyilatkozványa, melylyel komolyan foglalkozni nem lehet. A ki el akarja hitetni a világgal, hogy *Grec-Hellász* annyi, mint *öreg Halász* vagy *Vieux Pecheur*, az maga is legalább irodalmi tekintetben »*vieux pecheur.*« Kár Földváry úrnak tehetségét *komolyabb* dolgokkal nem foglalkoztatni.

— Az »Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde« XIII. kötetének I. füzete megjelent. Ziglauer befejezi közleményét a szebeni szabadkőműves páholyról, dr. Teutsch a superintendens, Honterről közöl egy becses tanúlmányt s fia Teutsch professor, Kőhalomszék történetéhez közöl adatokat. Mindkettő alapos dolgozat. Ez utóbbitól egy más kis füzetke is jelent meg egy tanúlmány a régi erdélyi szász parasztokról.

— »Adatok Zalamegye Történetéhez« czím alatt megjelenő s Bátorfi Lajos által szerkesztett folyóirat VI-ik füzete megjelent s ezzel az első kötet be van fejezve. A füzetnek kétségtelenül legtartalmasabb czikke a »Tihanyi apátság alapítása s története korunkig« Horváth Bálinttól, mely több új s érdekes adatot tartalmaz, s az elbeszélés folyamában a tihanyi könyvtár két nagybecsű codexét ismerteti. Az első egy predicatiós könyv az úgynevezett tihanyi codex, melynek másolata meg van az Akadémia könyvtárában (Toldy is ismertette irodalomtörténetében) ebből egy igen érdekes kis mutatvány van közölve; a másik Pisti István tihanyi kapitány jegyzőkönyve 1585-ből, melyből közlő rendkívül érdekes részleteket mutat be. Különben az egész füzet változatos tartalmú s a Dunán túl ismertetéséhez érdekes adatokat szolgáltat.

— A szellemi és anyagi tekintetben oly fényes eredményű műipari és történelmi emlékkiállítás alkalmából mindöszsze négy lajstrom jelent meg, három a kiállítás egyes részeiről és egy általános. Ez utóbbit Henszlmann és Bubics pát készítették sajtó alá, Szalay Imre (Szalay Ágoston fia) rendezte, ki derék atyja vezetése mellett maga is megtanúlta a műtörténelmi tárgyakat becsülni és gyűjteni. Az előbbieket a Herczegprímás, Ipolyi Arnold és Császka György szepesi püspök adta ki. Ezeken kívül egy kis röpirat is jött ki, mely a herczeg Pálffy-serlegre vonatkozó történelmi adatokat közli: Bethlen Gábor nyugtáját Pálffy István sarczáról, (melyek közt volt e serleg is) s egy listát az ezúttal átadott becséről, melyben »az egy kupa« 3735 ftra van becsülve.

— Széchenyi Művemek, különösen naplóinak megvétele az Akadémia számára ismét felszínre került. Lónyay az Akadémia ünnepélyes közülésén mondott megnyitójában melegítette föl s Tasner Géza egy alkalomszerű könyvet adott ki, »Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete« czím alatt, mely Széchenyinek több igen érdekes levelét közli. A megvételre szükséges pénznek még csak fele gyült össze: reméljük, hogy e két szóval főurainkat s casinoinkat első sorban, de általán összes közönségünket ösztönzendi adakozásaival lehe tővé tenni e müvek megvételét, melyek nélkül politicai ébredésünk történetét csak hézagosan lehetne megírni.

— Épen most jelent meg a *Hazai Okirattár* (Codex diplomaticus patrius hung.) VI. kötete, melyet Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső adnak ki. Ára 4 frt, kapható minden könyvárusnál és Kocsi Sándor könyvnyomdája útján (ország-út 39. szám) a kiadóknál.

Ez egyike a legkorrektebb hazai irodalmi vállalatoknak, melyet biztosan s nyugodtan vehetnek kezökbe a szakértők és gyönyörűséggc forgathatják a laikusok. E műnek mint az Árpádkori okiratok *legtökéletesebb* és *leghibátlanabb kiadásának* nem szabad hiányozni sem egyetlen könyvtárból, sem egyetlen történész asztaláról. Kivált a jelen kötet rendkívül érdekes a mennyiben főként a *történelmi társulat* által 10 év óta gyüjtött Árpádkori okleveleket tartalmazza s egyszersmind tanúskodik tudósaink egyetértő közreműködéséről.

A kiadó szerkesztőkön kívül még számosan járúltak a könyv kiállításához u. m. Deák Farkas, Géressy K., Nagy Gyula, Nagy Iván, hg. Odescalchi A., Paur Iván, Pesty Frigyes, Thaly Kálmán több kevesebb okirattal; tetemesen báró Radvánszky Béla a Bárczai, Mérey stb. családok levéltáraiból s főként Szabó Károly, ki közel száz darabbal gazdagította e kötetet.

A 343 Árpádkori okiratot tartalmazó kötet érdekességét emeli az is, hogy az Erdődi, Zichy, Csáky, Csicseri, Máriássy, Révay, Just, Jeszenszky, Draskovich, Niczky, Berényi, Görgei, Rudnai, Ostfi, Festetich, Zerdahelyi, Bossányi, Kereszturi stb. családokon kívül az erdélyi Bánffy, Rhédei és Wass grófi családok levéltárai is föl vannak használva. Ohajtjuk, hogy a kiadó szerkesztők nagy fáradsággal szerzett dicsőségét fényes anyagi siker, azaz: nagy kelendőség is kövesse.

— Megjelent: az »Archeologiai Értesítő«,6-ik a »Magyar Könyvszemle« 3-ik s a »Figyelő« 1 száma; mindhárom válogatott tartalom-

mal az »Archeologiai Értesitő«-ben *Henszelmann* az árvízkárosúltak javára rendezett kiállítás két becses darabját: a zágrábi casulát s a Rumyféle serleget mutatja be. *Römer* egy római szekrénykét ismertet, s *Czobor* a várkápolnák történetéhez közöl adalékokat. Három könyvismertetés van: *Szikinczey*től, *Czobor* s *Thallóczy*-tól. A tárcza élénk s változatos. Általán véve mondhatjuk, hogy e folyóirat a jelen szerkesztőség alatt minden tekintetben folytonosan emelkedik. A *Fraknói* által jelesül szerkesztett »Magyar Könyvszemlé«-ben érdekes közlemények vannak a szerkesztőtől ki *Pázmány* négy eddig ismeretlen művét folytatólag is mertet, *Abafi*-tól, *Emich* Gusztávtól s *Csontoi*-tól a Farkas-féle Codexekről, kinek e czikke jeles készültségéről tesz tanúságot. A többi rovatok, a rendesek. E folyóirat előfizetési ára 2 frt 40 kr. Előfizetni lehet *Knoll* K. akad. könyvárúsnál. Egyúttal constatáljuk, hogy a »Figyelő«, mely eddig criticai heti lap volt, ezentúl tisztán irodalomtörténeti folyóirattá alakúl; első száma máris megjelent, válogatott tartalommal. Főczikkei *Abafi Lajostól*, *Erődi Béla* s ifj. *Szinnyeitől* vannak Érdekesek irodalomtörténeti apróbb közlései. Ajánljuk e szaklapot olvasóink figyelmébe. Bőveb utasítás boritékunk hátlapján olvasható.

— Rupp Jakab újabb munkájához. *Dudás* Ödön urtól következő sorokat vettük. Rupp Jakab úr Magyarország Helyrajzi Története czímű müve III. köt. 43 és 44. lapján Zombor városról és annak egyházi épületeiről szólván, többi közt ezeket is mondja: »Legrégibb említése, melyre akadtunk, 1559-ből való, mely évben kir. adományozás útján Zombor, Makó és egyéb uradalmak részei Thelegdy László és György hüttlenségi bűne miatt Bélaváry és Thelegdy Gáspárnak adattak.«

Tovább pedig: »Zombor a vidéki kamarai birtokoknak főhelye volt. A hozzátartozó uradalmak majd egyenként, majd tömegesen egyeseknek adományoztattak. Így pl. 1782-ben Kranzberg kir. kormányszéki tanácsos jelentést tett némely zombori, ladányi és dedenszegi (Torontál) birtokrészeknek Oczel Mátyás Szent-miklósi serfőzőnek 80,000 frtért 1721. október 29 én történt átadásáról.«

Már magából e két passusból kitűnik, hogy a kérdéses Zombor alatt nem a mai Bács-Bodrog-vármegyei székhelyet Zombor szabad királyi várost, hanem Torontál-vármegyében a Maros mellett Makónak Csanádvármegye székhelyének átellenében fekvő Kis-Zombor helységet kell értenünk. Először, mert Makóval együttesen említtetik, másodszor, mert ámbár Zombor sz. kir. város az időtájt a Bács-megyei kamarális birto-

kok igazgatóságának — mint ma is — főhelye volt, mégis mint Rupp úr ugyan a 44. lapon — épen a két téves állításon alapúló passus közt maga is említi, Zombor már 1751-ben szabad királyi várossá lőn; ebből következőleg tehát zombori kamarai részbirtok 1781-ben — harmincz év múlva — nem existálhatott, annál kevésbbé a Szent-miklósi serfőzőnek át nem adathatott.

Hogy a zombori kamarai jószágigazgatósághoz tartozó javak egyeseknek adományoztattak, nem tagadom; például a mai Bács-vármegyei Topolya, azelőtt kamarai helység is 1800-ban báró Kray tábornagynak adományoztatott, de azt nem fogadhatjuk el, hogy a szabad királyi városban — az igazgatósági épületeken kívül, melyek ma is az államjavak igazgatóságá-éi — más birtokok lettek volna a kamarához tartozók.

Másrészt tény az,hogy a mai Torontál-vármegyei felső vidék majdnem egészben a kamara tulajdona volt azon idő óta, mikor a török hazánk e részéből is kiűzetett, s a teljesen elpusztult vidéket újra kellett telepíteni. Rupp úr maga is — nem tudom, talán az okmány után zárjel közt a »(Torontál)« megjegyzést is oda teszi a részbirtokok neveihez. Kis-Zombor — ha jól tudom — ma a Rónay család birtoka."

A munka 3. köt. 39. lapján a csanádi káptalanról értekezik s ott előadja ezeket: »A mi a káptalan alattvalóit illeti, Jany Ferencz, a décsi uradalom birtokosa, a décsi bíró és hitesek mint tanúk előtt megengedte, hogy Csanád és Szeremlyén lakosai a décsi hegyen szőlőt ültethessenek azon föltétel alatt, ha magukat a szokott dézsma fizetésére kötelezik.«

Tévedés az, hogy szerző az itt említett Csanádot egynek tartja a hajdani püspöki székhely Csanáddal. Decs helysége ma is megvan Tolna-vármegyében Szekszárdtól nem messze; most is híres boráról. De megvan Szeremlye és Csanád községe is, mindkettő Pest-vármegyében, Decs vidékének a Dunán keresztülvéve, átellenében.

Még egy megjegyzés a munkához.

Szerző különféle források után megemlékszik 1393-ból a Megváltóról nevezett dersi egyházról (Bácsban) is, melynek az időben épen Miklós volt prépostja. Azt mondja aztán, hogy ezen prépostságnak nyomai utóbb végkép eltüntek, úgy, hogy Ders nevű hely Bácsmegyében ma már nemis létezik. Ily nevű terület ma is létezik.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— HAZAI OKMÁNYTÁR VI. kötet. (Codex Diplomaticus patrius Hung. Tom. 11.) A M. T. Akad. pártolása mellett kiadják *Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső.* Budapest, 1876. Nyom. Kocsi Sándornál. 8-r. 491 l. Ára 4 frt. (Kapható a kiadóknál, ország-út 39.)

— GESCHICHTE VON UNGARN. v. *Fessler Klein* 17—24. Bogen. Leipzig, Brockhaus 8-r. (257—38 l.) Ára 1 frt 20 kr.

— MARGUM ÉS CONTRA-MARGUM HELYFEKVÉSE. Források és közvetlen kelybúhárlat alapján. Írta dr. *Ortvay Tivadar* ak. lev. tag. Budapest, 1876. Akadémiai k.-kiadóhivatal. 8-adrét. 70 lap. Ára 45 kr.

— AZ UTOLSÓ ÁRPÁDHÁZI KIRÁLY TRÓNRALÉPTE. Írta *Nagy Iván* ak. r. tag. Budapest, 1876. Akadémiai k.-kiadóhivatal. 8-r. 21 l. Ára 20 kr.

— ADATOK ZALAMEGYE TÖRTÉNETÉHEZ. Szerkeszti és kiadja *Bátorfi Lajos* I. kötet IV—V. füz. N.-Kanizsa (195—320 l.) Előf. ára 6 frt.

— AZ 1848-IKI REAKCZIO ÉS ELLENFORRADALOM. Bogge Walter után *Hoffer Endre.* Budapest, 1876. 8-adr. 268. lap. Ára 1 frt 50 kr.

— ADALÉKOK A ROZSNYÓI KÖZÉPTANODÁK KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ. Írta *Nátafalusy Cornél.* Rozsnyó, 1876. Kovács Mihály könyvnyomdája. 8-adr. 25 l.

— PEST, PILIS ÉS SOLT t. e. megye monographiája. Írta *Galgóczy Károly.* Első rész: a megye múltja. Kiadja Pestmegye községe. Budapest, 1876. 8-adrét. 248 l. Előfizetési ára az egész műnek 5 frt.

— A VAJDA-HUNYADI VÁR RESTAURÁLÁSÁNAK TÖRTÉNETE. Különös tekintettel az ott történt károk- és visszaélésekre. Közlik Schulcz József és Ángyán György. Pécsett, 1876. 8-r. 38 l.

— SLOVENSKY LETOPIS PRE HISTORIU, TOPOGRAFIU, ARCHAEOLOGIU A ETHNOGRAFIU. Redaktor a vydavatel *Franko V. Sasinek* Rocnik I. Sosit l. V. Skalici tlacou Jozefa Skarnicla 1876. 80 l.

CSALÁDTANI BONYODALMAK ÉS ADALÉKOK.

II. LUDAN NEMZETSÉG.

A Ludan nemzetség, — genus, de genere — melyről ezúttal értekezni akarok, valóságos Unicum a magyar családtanban; mint ilyent, de meg azért is kívánom megismertetni, mert a magyar államiság első századaiba nyúl föl története, és a régi nemzetségi életnek eddig oly ismeretlen mozzanatait tárja föl, melyek nem egy eddigi téves elfogúltságot enyésztetnek el; de a mi benne legértékesebb, a hazai történelmet szándékosan elferdítő panszláv írók ellen is hatalmas érvelést szolgáltatnak kezünkbe.

Valjon a belföldi eredeti száznyolcz nemek közül való-e, vagy külföldről költözött hazánkba, a kútfők ellenkezésénél fogva nehéz meghatározni. Kézai Simon XIII. századi krónikásunk, kinek több érdekes följegyzést köszönünk a beköltözött idegen nemzetségekről, a Ludan nemzetséget röviden említve, Csehországból költözteti hazánkba, de sem a letelepedés idejét, sem helyét, sem a beköltöző törzsek neveit vagy számát nem hozta föl. Ennek mintegy ellenében IV. Béla király atyjának II-ik Andrásnak okmányára is hivatkozva, ezen nemzetség ősi örökségü itteni birtokát Péter királysága előtti időkre vezet vén föl, a beköltözésről pedig hallgatván, arra látszik mutatni, hogy a Ludan faj a belföldiek sorából való. De ez csak látszólagos negativ érvelés, mely ki nem zárja azt, hogy már Szent-István és Gejza fejedelem korában is jövén be idegen nemzetségi törzsek hazánkba,[1]) azok örökségi birtokokra szert tehet-

[1]) Kézai Krónikája után Horváth M. Magyarország Történelme, 1871-ki kiadás I. k. 156.

tek. Ilyen lehetett a Ludan faj is; minek valószínűségét az emeli, hogy a cseh-szláv eredetre emlékeztető neveket, például Bohma Indrih, Vit-Vitko, Smislau, Hinko, melyek a magyar eredetiséggel meg nem férnek, használta.[1])

A Ludan nemzetség legrégibb történetét IV. Béla királynak egy MCCXLVI-ki okmányából, melyet Kún László király Leustah fiának Indrihnek »de genere Ludan« kértére MCCLXXIV-ben megerősített, tanúljuk. Közzé tette azt több mással a Győri Történelmi és Régészeti Füzetekben Véghelyi Dezső érdemes tagtársunk, az eredeti után, kinek mint jeles palaeographusnak az okmány hitelessége és hibátlan lemásolása iránti kijelentését magunkénak tehetjük, habár az eredetinek holléte nincs is általa, mint ohajtatnék, megemlítve.[2]) IV. Béla hivatkozva atyjának II. Andrásnak okmányára, így beszél: a bitorló Péter király,[3]) e nemzetség egyik ősét Bohmát és rokonit, minden helyes ok nélkül, Turuch földétől, melyet hív szolgálatjaikért, a Pétert megelőző fejedelmi ősöktől nyertek vala (»pro fidelitatibus progenitoribus nostris exhibitis«) és mely az elődeik örökjogu birtokuk volt, (»quae suorum progenitorum fuerat hereditaria et patrimonialis«) megfosztotta és őket az országból számkivetette. Történt azonban, hogy mikor András király a szent földön hadakozott, a lengyel fejedelem zászlója alatt, e nemzetségnek egyik utódát, szintén Bohma nevűt, a táborban találta, ki vitézségével magát kitünteté. Meg lévén pedig András király győződve, hogy Bohma őseit a bitorló Péter ok nélkül űzte ki az országból, Bohmát mint hazáján kívül tévelygő juhot és rokonit Magyarországba visszahozta és nekik az ő egész Turuch földjüket, mely őseiknek örökbirtoka volt, visszaadta, mikép ezt Béla András királynak okmányában világosan megírva találta. Idő-

[1]) Bohma-Bohmaz cseh nyelven pietistát jelent, Indrih Henriket, Hinko Ignátzot, Vitko Vitet. Lásd Rank József, cseh kézi szótárát II-ik kiad. Prága, 1865. 31,1002. ll.

[2]) Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr, 1865. 20. és követk., hol szép számú okmányai a Ludányi családnak, részint egész szövegben, részint kivonatokban közöltetnek.

[3]) IV. Béla egy más MCCXLV-ik adományában is Pétert a királyság bitorlójának tartja. Fejérnél Cod. Dipl. Tom. IV. vol. I. 393.

közben azonban Turuchnak földe benépesíttetvén, az oda telepített lakosok gyakori panaszokkal járúltak a király eleibe, Bohma fia Leustah és rokoni ellen. Béla király tehát tanácskozván az országnagyokkal, mind a két félnek javát tekintve, abban állapodott meg, hogy Túrócz helyett más birtokot ad nekik cserében. Így nevezi pedig a cserekép adományozott helyeket: »Ludan, Repen, Hurka, Harranuk, Rethy, Lodan, Kuniuk, Kiussarlo, Seden, Bustelek, Kuesd, Nogkelechen cum pallacio Regis, Kyuskelechen, Berench, cum parte superiori et inferiori Ker, particulam terre ecclesie de Zubur, Keleche, Taui, item Vecche circa fluvium Vag, et aliud Vecche in campo.« Habár pedig nincs a vármegye megnevezve, melyhez e helyek tartoztak, de mivel azoknak legnagyobb része Nyitra-megyéhez való, a többi névvesztett helyeket is Nyitra-megyeieknek bizvást vehetjük.

Eddig igen világos és érthető a tárgyalt okmány tartalma, hanem az, a mi ezen túl az adományos csere indokolásáúl mondatik, figyelmes hermenevtikai magyarázatot igényel. Béla az atyai arany Bulla azon rendeletére tekintve, hogy a hadban elesettek rokonit a király köteles megjutalmazni, fölemlíti, hogy a tatár háborúban nemcsak Bohmának fivére Ivahun, hanem kívüle még harminczöt rokonai is a királyért és hazáért elvérzettek. Azt ugyan tudjuk, hogy rendkivüli nagy volt a tatár harczokban elesettek száma és történhetett, hogy egy nemzetségből harminczöten is elveszhettek. Hanem más itten a nehézség, az tudniillik: hogy az elesettek közt tizenhét külön ág van nevezve, melyek II Andrásnak a szent-földről visszatérte és a tatár vész ideje közt tehát húsz vagy huszonkét év alatt annyira megszaporodtak, hogy úgyszólván nem férvén már meg Túrócz szük határai közt, onnét kiköltözni és az ország különböző részeibe vonúlni kényteleníttettek. Voltak pedig ezen családágak következők: de Luza, de Borsua Beregmegyéből, de Kekus Erdélyből, de Gyalo, de Kezy, de Pemechen, de Peren Abaújmegyéből, de Fyuzer, de Bezermen, de Kyssemien, de Kyustoti, de Vztupa, de Fornad, de Scanch, de Boiun, de Herman, de Tykud. Ezen csomó megoldása végett azon föltevéshez kell nyúlnunk, hogy ezen tizenhét ág ősei, nem tartoztak azok közé, kiket Péter király Turóczból kiűzött és II. András király ismét Túróczba visszatelepített, hanem már Péter

királyságakor Turóczon kívül, az országban el voltak széledve és a király haragját kikerülve, benn maradtak az országban, s csak az idő hosszabb folyamában annyira szaporodtanak. Ezen föltevés annál alaposabb, mennél kétségtelenebb az, hogy azon harminczöt elestek között, Ivahunon kívül, kilencz oly egyén van minden helyi praedicatum nélkül megemlítve, kik már csak annál fogva is a túróczi ághoz sorozandók, mivel köztök oly nevek jönnek elő, melyeket a túróczi ág a tatár futás után is, mintegy a családi hagyomány szerint használtakat, a magáénak tartott, pél dául Bohma, Indrih, Vyt—Vytk—Vytko cseh-szláv keresztnevek.

Mielőtt tovább haladnék, Béla okmányának még egy nehézségét kell megfejtenem. Ott ugyanis a Turuch földnek (»terra Turuch«) négy helyen történt egyszerű megemlítése mellett, egyszer oly kétes kifejezés használtatik, mintha ezen nemzetség, úgy a Péter király általi számkivetés alkalmával, mind András visszatelepítése után egész Turóczot ősi örökségül bírta volna. Ilyen magyarázat bizonyára téves volna, mert czáfolhatlan okirati adatokból kétségtelen, hogy Túróczban Szent-István korától több mindenféle birtokos birtokolt. Volt ott a zobori apátságnak Szent-István alapítványából birtoka, melyet az Kálmán király uralkodásáig élvezett, a mikor aztán ezen király MCXI-ben a korona számára azt visszavétetni rendelte, de mi valószínűleg nem ment teljesedésbe, mert azon zobori apátságnak még IV. Béla korában is volt Túróczban négy faluja, melyeket a király másokért becserélvén, az általa alapított túróczi premontrei prépostságnak adományozott.[1]) II. András királytól a Bodo és Vahot család, [2]) IV.

---

[1]) Kálmán királynak MCXII-ben adott megerősítő levelében ez áll: »in turuch terminos villarum sancti Ipoliti non ponimus, quia ip sos ad nostram usum recepimus«. Fejér C. D. T. V. vol. I. p. 309. Tom VII. vol. IV. p. 57. Tom. VII. vol. V. p. 300.

[2]) András királynak MCCXXIV. okiratában írva van: »quod Harcku et Welchuta qui causa hospitandi regnum Hungarie intraverunt, terram quamdam que Turchy vocatur . . in propium comparaverunt . . Nos ipsos sub protectione nostra tenebimus et comitis de Zoulum protegendos comiseramus.« Bodó Lipót, Bars-megyei alispán szíves közléséből, ki az eredetit birja. Kiadva már a Századokban 1872. p. 35.

Bélától pedig még a tatár veszedelem előtt a Meffrik és Rakovszky nemzetség kapott Túróczban adományos birtokot. [1]) IV. Béla azonkívül még a tatár epocha előtt a túróczi várat fölépíttetvén, Túróczból egy új várispánságot alakított és azt szabad birtokú nemes várkatonákkal (nobiles jobagiones castri) látta el. [2]) Mindezeknél fogva bármi kifejezésnek a csere-adományban oly értelmet semmiképen nem lehet tulajdonítani, mintha ezen Ludányi nemzetség egész Túrócz földét, a mostani egész Túrócz vármegyét, akár Péter, akár II-ik András korában maga egyedül kizárólag bírta volna. Hanem oda kell szorítani a kétes kifejezés értelmét, hová azt az azonkori ferde latinság, mely a királyi irodában is sínlő állapotban volt, utasítja. Elemezzük az okmány ide vonatkozó kitételeit. Az első kifejezésben általánosan van fölhozva: hogy Péter király e nemzetségtől a Túrócz földet — (»terram Turuch«) elvette és amazt az országból kiűzte: itt hát nincs egész Túrócz említve. Mondva van másodszor: hogy azon Túrócz földe — (»ipsa terra Thuruch«) e nemzetség száműzése után benépesíttetett: itt sincs az egész Túrócz földről szó. Folytatja tovább a király: hogy a mondott Túrócz földről (»de dicta terra Turuch«) kivette a kérdéses nemzetséget, az ő akaratjával is és ugyan Túrócz föld helyett cserében más birtokot adott neki. (»in concambium ipsius terre Turuch«.) Itt sincs Túrócznak egész földéről említés. De hát ezen egyhangú négy kifejezéssel szemközt egyszer mégis előjönnek e szavak: »totamque terram Thuruch, que suorum progenitorum fuerat hereditaria ab antiquo et patrimonialis«. Ha itt a »totam« szócska nem tollhiba az eredetiben, a mi lehetséges, akkor ennek nem lehet más vonatkozása, mint az, hogy az »illam« névmással megfelelő értelmet jelent, mintha ez mondatnék: »illamque totam terram Thuruch que suorum progenitorum fuerat hereditaria et patrimonialis.« Ezen föltevés alapossága mellett az is harczol

[1]) Nagy Iván Magyarország Családai. IX. köt. 611. Árpádkori Új Okmánytár. VII. köt. 165.

[2]) Fejér C. D. Tom. IV. vol. II. 54, 211, 259, 361, 482, 483. Tom. IV. vol. I. p. 202, 271, 400. Túrócz várában már a tatár időszak alatt a korona-örökös István herczeg tartózkodott. Fejér Tom. IV. vol. II. p. 54.

hogy Magyarországban a latin nyelvet még jelenleg beszélők közül némelyek, hasonló kifejezés alatt nem egészet, hanem részletet értenek.

Volt-e Béla csere-adománya előtt ezen nemzetség minden ágainak, ide értve a tizenhetet is, egy közös »de genere« neve? erre bizonyosat mondani nem lehet, minthogy sem Kezánál, sem Béla csere-adományában ilyennek nyoma nincsen. Hanem annál különösebb az, hogy a »de genere Ludan« czímezés, a »de Ludan« helyi praedicatummal csak a csere-adomány évétől kezdve egyszerre lépett gyakorlatba anélkül, hogy azzal a többi tizenhét rokon ág élt volna. Legalább ennek legkisebb nyomát a számos oklevél gyűjteményeinkben eddig nem találtam.

Mindamellett, hogy a Ludaniak sarjadéka oly népes volt, mégis róla a nagy okmánybuvár, Horvát Istvánunk, legszorgalmasabb nyomozásai közben, egy okmánynál többet a »Gyökeres Magyar Nemzetségekről« 1820-ban irt munkájában nem tudott fölmutatni. [1]) Azóta az okleveles kútfők gazdag tárházai megnyilván, csak az Árpádok korából hússznál több darab jött fölszínre, melyek ezen nemzetség viszonyaira nagy világot vetnek, de a mi több annál, hazai történelmünk némely fontos kérdéseit is szemben a rosz akaratú ferditőkkel, jelesen megoldják.

Addig is álljanak itt némelyek rövid kivonatokban:

MCCXLVII. Smislaus Stermeznek fia de Ludan Trencsén-megyében mint igtató királyi ember működik. [2])

MCCXLVIII. Nyitra városának Béla királytól nyert privilegiumában, a városi határok elsorolásánál említve van Innor nevü erdőség és annak birtokosi a Ludáni nemesek, »Nobilium de Ludan«. Közölök még külön is comes Indrih és comes Zubuzlaus, mint a városi határokhoz közel eső szomszédok vannak megemlítve. [3])

---

[1]) Magyarország Gyökeres Régi Nemzetségeiről. Pesten, 1820. »Ludan nemzetség. Iratik Lodan névvel is. Csehországból szállott hazánkba Keza krónikájának 138. oldala szerint. Némely 1283-ki oklevelét, melynek hiteles példánya a Pesti Fő Oskola könyvtárában őriztetik, kiadta Pray Diss. in Annal. Vet. pag. 129.«

[2]) Fejér C. D. T. IV. vol. I. p. 471.

[3]) Episcopatus Nitriensis Ejusque Praesulum Memoria. Posonii 1835. pag 196. és 202. Wurum püspök munkájában vagyon.

MCCLII. A túróczi prépostság alapítványában Vág-Vecsével határosnak íratik Benedictus de Ludan. [1])

MCCLIII. Jakab Henának fia, Benedek és Aghka testvérei jelenlétében eladja Ludánban lévő belső telkét Vitkónak, kinek egyik szomszédja Indrih volt. [2])

MCCLXV. Zubuzlo comes özvegye peres ügyében választott bírákúl vannak nevezve comes Cosmas de genere Ludan és comes Indryh. [3])

MCCLXXII. Béla királynak V. István által megerősített adományában írva van: hogy Comes Indrih de Ludan a tatár és cseh király elleni harczokban magát vitézűl viselte s jutalmúl a király neki Chobajon (Czabaj) a nyitrai vártól elszakasztott hat ekényi földet, mely az ő birtokai közt feküdt, adományozott. [4])

MCCLXXX. körül. Frater Gothard ferenczi barát, kit az okmányban »nobilis vir de Ludan« névvel tiszteltek meg, Chaba testvére árváinak Miklós és Mikónak, illetőleg anyjuknak eladja Pereszlényben lévő birtokát ötven ezüst giráért; azonkívül ugyanők csereszerződést is kötnek egymással Somogy- és Nyitra-megyei jószágaik iránt. [5])

MCCLXXXIII. László király Wytknek Wytk fiának négy ekényi földet Budak (most Bodok) földön, mely a nyitrai várhoz tartozott elébb, most pedig lakatlan puszta hely, adományoz; melynek birtokába az adományos minden ellenmondás nélkül bévezettetik. [6])

MCCLXXXIII. Comes Folkus, Miklósnak fia »de genere Ludan« egy szolgáló asszonyt fiastól megvásárolt. Ezen okmányra alapította Horvát István a Ludan nemet. [7])

MCCXCII. Tamás Indreh fia »de genere Ludan« beleegyezését adja, hogy egy rokona Louch földét ájtatos czélokra adományozhassa. [8])

MCCXCVIII. Az esztergomi káptalan Hont-megyében elkövetett hatalmaskodás tárgyában tanúkat hallgat ki, kik közt Demetrius »de genere Ludan« is előjő. [9])

---

[1]) Fejér C. D. T. VII. Vol. V. p. 299.

[2]) Árpádkori Új Okmánytár VII. köt. 358.

[3]) Bars-megye Monographiájában közlendő. Eredetije gyűjteményemben.

[4]) Epis. Nitri. Memoria p. 208.

[5]) Ifj. Kubínyi Ferencz Árpádkori Oklevelek. Pest, 1867. p. 19-21.

[6]) Győri Tört. Füzetek. III. k. 24.

[7]) Horvát Ist. Tudom. Gyűjt. 1833. octob. füzet 81.

[8]) Eredetije a gróf Berényiek bodoki levéltárában, báró Radvánszky Béla úr szíves közléséből. Ezen grófi család birtokában van a Ludányi család egykori jószágainak egy része, hihetőleg még több azokra vonatkozó okmányok is a bodoki levéltárban.

[9]) Bars-megye Monographiájában közlendő. Eredetije azon megye levéltárában.

Itt most félbeszakítom ezen adatok folytatását és később a maga helyén a többi Árpád-koriakat fogom fölmutatni.

De már az eddig közlöttekből is, igaz meggyőződést lehet szerezni arról, hogy úgy az eredeti magyar, mint jövevény nemzetségek is a magokkal hozott, vagy első szállásuk alkalmával fölvett nemzetségi névhez nem kötötték magokat, megtörténvén a jelen példa szerint, hogy azt, vagy lakhelyi praedicatummal, vagy ilyenből képezett nemzetségi »de genere« új névvel fölcserélték. Ezen példa, ismerjük el őszintén, tetemesen megingatja azok nézeteit, kik Horvát Istvánt követve, még most is a szállásolások és genusok általa fölállított rendszeréről ábrándoznak, minek alaptalanságát más helyen és alkalommal tüzetesen kifejteni szándékom, habár egykor a nagy tudóst és még nagyobb hazafit követve magam is azon rendszernek hódoltam.

Mikép a háborgós tengeren hajók szétrombolása és elsülyedése catastropháiban a csoportosan elveszettek közt néha néhány kevésnek sikerül a menekülés, úgy történik az a régi nemzetségek élettengerén is. Íme azon tizenhét családág közől, melyeknek a XIII. században még nagy szaporaságát kimutattam, egynek sem vagyunk képesek eddigi fönmaradását bebizonyitani. Majd csak nem hasonló sorsban részesült a túróczi népes ág is. Őt is a feledékenység éji homálya már-már teljesen elboritani fenyegette, midőn hosszabb nyomozásom után sikerült közölök egy vonalt kiragadva az emlékezetnek megtartani.

Mielőtt ezt előadnám, nézzünk be előbb a Ludányi telepbe, hadd lássuk mi történik itt a nemzetségi élet központján. Valóban rosz napok vártak azokra, kik ezen másodszori ősi földhöz ragaszkodtak. Még magának az adományozó Béla királynak országlása alatt, részint pedig nem sokára utána, a cserejószágoknak legjavából kizárva találjuk őket. Jelesen a terjedelmes és kanaáni termékenységű cserefalut Berenchet, a Nyitra folyó dús völgyében fekvőt, a Korus nemzetség kivette kezükből; kitől aztán oly vasmarkú hős birtokába került, kivel a Ludaniaknak mérkőzni nem lehetett; volt pedig ez azon Bugárfi Márton, a hírneves Csák Máté nádor egykori fegyveres jobb keze,[1]) kiről más úttal tüze-

[1]) Fejér C. D. T. VII. vol. II. p. 115. Ide vonatkozó több okmányt

tesebben óhajtanék értekezni. A szinte adományos vágmelléki Vecsék is korán kisiklottak a Ludaniak keziből, mert már a XIV. század elején Róbert-Károly mint királyi birtokot adományúl ruházta másokra. [1]) Az sem szenved kétséget, hogy Ludánt pártosság vagy hűtlenség címe alatt kobozta el a Ludani ágtól Károly király azért, mert a Csák Máté által szított belháború tűzhelyéhez közel esvén, ezen forrongásba besodortattak és Csák halála, pártjának pedig bukása után a királyi boszúpolitikának áldozatjai lettek. És csakugyan alább látni fogjuk, hogy Péter Zubuzlo fia a Ludan nemből az iménti híres nádornak udvarához tartozott és bizalmas embere volt. R.-Károly király tehát csaknem oly félelmessé vált a Ludaniaknak, mint egykor Péter a bitorló király, földönfutókká tette, Ludánt pedig a hozzávaló öt faluval a nyitrai püspöknek adományozá. [2]) Csak rövid ideig maradhatott a püspökség azok birtokában, mert Zsigmond király idejében Ludan és tartozmányai már koronabirtok volt és ezen mindig pénzszorúltságban szenvedő király azt bizonyos Donyn a Stiborok udvarához tartozó lengyel katonának elzálogosítá. [3]) Ezzel megjött a jó alkalom a földön futó Ludaniaknak ősi fészkük visszaszerzésére, mert a szerencse napja fölvirradott számukra, tengő nemzetségök egy kegyelt csillagában: Ludányi Tamásban. Nevezetes ember, nevezetesebb minden eddigi Ludányiaknál, elébb kolduló barát, majd egri püspök, előbb Zsigmond királynak kedves embere, utóbb halálos gyülölője, ki e királyt a tróntól megfosztani törekvő pártnak legcsökönyösebb főtámaszai egyike lévén, még azután is, mikor az általános amnestia révén kibékülhetett volna a királylyal és hasonlókép mint az esztergomi érsek Kanizsay János tett, ő is a püspökségek közt tekintélyre és gazdagságra elsőt megtarthatta volna, meghajolni nem akarván, inkább püspökségét, az arany-bányát, föláldozta és családja minapi sorsát osztva, földönfutóvá lett, mintsem Kanizsay

őriz a nyitrai káptalan, melynek birtokában van most Berencs; ezen okmányok egy részét a M. Történelmi Társulat tavaly (1875) lemásolta.

[1]) A Czigler-Aponyi táblai perben adatók.

[2]) Fejér C. D. T. VIII. vol. IV. p. 112.

[3]) Fejér C. D. T. X. vol. VI. 401. vol. VIII. p. 602.

példáját követte volna. Mondatik, hogy e miatt »vas fejű« gúnynevett kapott az egykorúaktól. [1]) Ha igaz, meg is érdemlette, meg — kivált szegény családjától, melynek második statorává válandott, ha püspökségét megtartja s a kilátást Kanizsay utódjává lehetni. A rövid ideig fénylő csillag tehát ismét elhomályosodott, el a család reménye is. Tamásnak testvérén Ludányi Lászlón már észrevehető a meghiúsult püspökségi örökös. Csak MCCCCXXI-ben juthatott odáig, hogy megkísérlelhette Donynnal egyezkedni azon jószág kibocsátása iránt. Történt ez ugyan a király jóváhagyásával, de mivel a fizetést mindjárt nem teljesíthette, a biztos fizetés terhes föltételei nehezedtek reá. Úgy látszik, hogy ezért vette maga mellé vevősegédűl rokonát más Ludányi Lászlót Sinka fiát is. Mindketten csakugyan teljesítették a kikötött fizetést és a kérdéses jószágok valóságos birtokába léptek is, mert már a követő MCCCCXXII. évben Zsigmond királytól az általok bírt Ludányban hetivásár tartására kiváltságot kaptak. [2]) Már ezen kegynyerés is mutatja, hogy Ludányi László a vasfejű Tamás püspök testvérének nyomán nem járt, de még többet mond az, hogy ugyanőt, Ludányi Lászlót, három évvel később MCCCCXXV-ben Morvában Hradistye vára és városa kapitányának találjuk, a mikor Zsigmond királytól engedelmet nyert Ludányban kőből építendő vár vagy erőd emelésére. Ebben a kegylevélben meg van nevezve származása ekkép: »Egregii Ladislai filii Petri, filii Synka de Ludan Capitanei civitatis nostre Hradysthye.« [3]) De benne és általa többé nem sarjadzott a család, mert már MCCCCLXXXI-ben mostoha apja Dovoranszky Miklós, magban szakadásából Ludánt és a hozzá tartozó Harabor, Wlmek, Nagy Davar, Csitár, Felső- és Alsó-Badak (most Bodok) egész helységeket, Alsó-Dovorannak pedig felét Mátyás királytól magának adományoztatta. [4]) Azonban siker nélkül

[1]) Fejér C. D. T. X. vol. V. p. 471. Ezen nevezetes főpap érdekes életviszonyai ecsetelése nem ide tartozván, azt tudtunkkal egy avatott tollú tagtársunktól várva várhatjuk.

[2]) Győri Tört. Füz. III. K. 28.

[3]) Ugyanott III. k. 29.

[4]) U. O. III. k. 223.

maradott törekedése, mert voltak még életben fiágon is Ludányiak, névszerint Ludányi Hynko és ennek fia László, azonkívül Ludányi Péternek Anna leánya, kiket a szép ludányi jószágok jogosan illettek, melyek birtokában magokat az azok után jogtalanúl sóvárgók hatalmaskodásai ellen meg is tudták tartani. [1]) A megnevezett két Ludányi fi még Anna éltében bezárja férfi ágon a Ludányi igaz családot, és e névnek utolsó hordozója Anna lett. Gazdag cseh emberhez ment nőül, kit Holy Cseh Jane gúnyneven neveztek, de ki utóbb mikép Ferencz fia is, a Ludányi álnevet vette föl, »de Almás« vagy máskép »de Jablonitz« praedicatummal, miután ez neje, az anyja által a Ludányiak összes ősi jószágaikba beülni és azokban magokat föntartani tudták. Annától leány ágon még most is élő számosabb családok származnak. [2]) Igaz ugyan, hogy a XVI. században még egy más álnevű Ludányi Györgyre is akadunk, ki egykor nyitrai kanonok volt, majd aztán a Szent-Kozma és Damian című ludányi apátságnak néhány hónapig apátja. De ezt az igazi Ludányi család tagjának annál kevésbbé lehet tartani, miután az igaz Ludányiak férfi ágának a XV. század végén történt magbanszakadása okmányilag van bebizonyítva. Egyébiránt ezen álnevű Ludányi Györgynek is a papi pályán nem volt több szerencséje mint a fennebb említett Tamásnak, mert két pad közt földre esett, lemondván a nyitrai kanonokságról az apátság kedvéért, ettől pedig a nagyszombati MDLVII-ki zsinat által megfosztatván azonokon, hogy papi ruhában nem járt és hogy megházasodott. [3])

Elbúcsúzva eképen a Ludányi nevet viselő központi ágvonal maradványitól, egy más ágvonal történetére megyek át, mely a Ludányi nevet és széket elhagyva, más nevű új családot alapított, s melynek sok viszontagságok közben öt századra terjedett élete. Ezen új sarjadék-család neve Zobonya.

---

[1]) Győri Tört. füz. III. k. 227.

[2]) U. O. III. k. 229. 231, 233.

[3]) Péterfy C. Sacra Concilia. Viennae, 1714. II. k. 20. Czinár M. Monasteriologia. Pestini, 1858. p. 266.

ZOBONYA.[1]

Törzse Zubuzló, ki a ludányi telep ős földéből nyerte gyökerét, habár már őtet a nyitra-városi privilegiumban mint ezen vidéken birtoklót és talán lakót is találtuk. Ily nevüek ketten lévén, a Zobonyák törzsét idősb Zubuzlónak nevezzük, hogy ezzel meg legyen különböztetve ifjabb Zubuzlótól Bogomir fiától, ki jóval később élt amannál.[2] A mit róla csak gyanítólag említettünk, azt Péter fiáról már egész bizonyossággal állíthatjuk, hogy tudniillik a ludáni teleptől Nyitra vára alsó vidékére, jelesen Emőkére tette át székhelyét és ott gyökereztette meg az új sarjadékot. Ezt a következő okmányok fölvilágositják:

MCCLXXX. augustus első napján László király Péternek Zubuzló fiának »de genere Ludan«, a Nyitra várától elszakasztott néptelen várföldet, Kend nevűt, adományozván, annak statutióját Vincze nyitrai püspökre bízta. A beigtatás minden ellenmondás nélkül történt.[3] MCCLXC. Emekei Péter Zubuzlónak fia és társa Ibrahun hat ezüst gíráért két ekényi földet vesznek Aguchon Bana vár katonáitól. Ez időben tehát Péter már Emőkén telepedett le.[4] A mit a mindjárt következő okmány is tanúsít.

MCCXCI. Ezen okmány más tekintetben is kellő világosságot hoz a Ludányi több rendű ágvonalak viszonyaiba. Tartalma az: hogy peres viták támadván Zubuzló Bogomirnak fia és Vith Vithnek fia közt, kik mindketten »de genere Ludan« nemeseknek iratnak, azoknak békés elintézésére nemzetségüknek négy tagja általuk bírákúl választatott, úgymint András de Hrabor (ludányi jószág neve) Basna Istvánnak fia, Péter Zobozlónak fia és Folcus de Chalad, kik szintén »nobiles de eodem genere Ludan« mondatnak.[5]

[1]) Zubunia, Zubunya és Szobonya változattal iratott.

[2]) Az MCCLXXX-ban élő Zobozló Bogomirnak fia, Ludány, Bana és Teremes birtokrészeit Witknek Witk fiának eladja. Árpádkori Új Okmánytár IX. köt. 362.

[3]) Árpádkori Új Okmánytár. IX. köt. 275.

[4]) Bars-megye Monographiájában közlendő. Eredetije Bars-megye levéltárában őriztetik.

[5]) Fejér C. D. T. VI. vol. I. p. 174.

MCCXCV. Ezen okmány és az utána következők nemcsak a Zobonyák új családja alapítójának, Emőkei Péternek, életviszonyára vonatkoznak, hanem ezen kor nagy emberének, Chák Máté nádornak jellemzésére is alkalmas adalékúl szolgálnak. Chák tehát ezen okmányban megbízta Pétert Zobozló fiát a Ludan nemből, ki így áll nevezve ottan »Nobilis vir Comes Petrus Zobozlay de genere Ludan«, hogy az esztergomi káptalan előtt az ő képében megjelenvén, eszközölje megerősítését azon szerződésnek, melyet Chák Baásnak fiával Péterrel Ugroch nevű váruradalom iránt a nyitrai káptalan előtt MCCXCIV-ben kötött. [1]) Ezen okiratban az esztergomi káptalan Chákot Péter urának — »domini sui« — nevezi. Péter tehát a nagy nádor udvarához tartozott, különben is nagy mértékben bírta bizalmát, mert a következő okmányok szerint oly becsületben járó dolgot bizott ügyességére, általa elintézendőt, mely Cháknak igen szívén feküdt. De ezen bizalmi viszony válságos volt a Ludan nemre, mert abból következett Chák pártja megbukása után a Ludaniak másodszori számüzése és a Ludányhoz tartozó jószágok elkobozása, mit fennebb tárgyaltam.

Az ugróczi (most Zaj-Ugrócz) várnak csere általi, de felfizetéssel összekötött megszerzéséből Cháknak nagy kellemetlenségei támadtak. Mert ha bár Básnak fia Péter, kitől azt Chák megszerzé, a nyitrai káptalan előtt személyesen jelenlévén kijelentette, hogy ő ezen szerződésre minden kényszer nélkül önként reá állott, mindazáltal fia Miklós, ki időközben Bars-megyébe Mikulára tette át lakását, — MCCXCVII-ben az esztergomi káptalan előtt az apai szerződés érvényessége ellen tiltakozva, azon vádat emelte Chák ellen, ki már ekkor a nagy tekintélyű nádori hivatalt viselte, hogy ez mind apját, mind őtet is halálfenyegetésekkel kényszerité azon szerződésre. A nádornak ily foltot magán hagyni nem lehetvén, újra megbízta Pétert, hogy Mikulai Miklóssal jószerivel intézze el az ügyet. Ebben Péter el is járt eszélyesen és minden felek megnyugtatására, mert a háborgó Miklós, azon esztergomi káptalan előtt, hol a rágalmazó

[1]) Fejér C. D. T. VII. p. 108. Árpádkori Új Okmánytár. XII. köt. 555, 572.

vád Chák ellen emelve volt, saját apja Básfi Péter jelenlétében magát a nádor által teljesen kielégítettnek elismerte, még pedig azon hozzátétellel, hogy miképen apja, úgy ő is pénzzel ki van elégítve s ennek folytán az apai szerződést részéről is megerősíté.[1])

Hogy Péterünk csakugyan Emőkére tette át s. é. helyét, a már idézett okmányokon kívül, még más adattal is bizonyíttatik. Fölemlíté azt kivonatban a Memoria Episc. Nitrien. érdemes püspök szerzője emígy: Emőkei Péter Zobozlónak fia az igazságtalanúl általa elfoglalt Kis-Kereskény falut visszaadta a nyitrai püspökségnek.[2]) De bírjuk már egész szövegét is ezen okmánynak Fejér Codexében. Kelt MCCXCV-ben és érdekes tartalmában ez foglaltatik: hogy Péter a nyitrai egyház két birtokát Kendit és Kis-Kereskényt hamis okmányok alapján magáévá tévén, mivel ezen bűne miatt többszöri gyónás alkalmával föl nem oldoztatott, lelkiismeretére térvén, azokat a tulajdonos egyháznak visszaadta, minek folytán a kiközösítés terhe alól Pascasius püspök által föloldoztatott. Ez okmányban Péter nemzetségi minősége így van ismertetve: »Petrus filius Zobozlai de Emejke nobilis de Comitatu Nitriensi.«[3]) Egyébiránt különösen hangzik az, hogy Péter a nyitrai egyháztól Kendit hamis oklevelek segítségével szerezte volna, miután ezt, mint láttuk, László királytól adományúl nyerte és abba a nyitrai püspök Vincze által, minden ellenmondás nélkúl, beigtattatott. Hozzájárúlván még az is, hogy Chanadin esztergomi érsek Péter fiaitól a Kendj birtokot megvévén, ezzel őket törvényes tulajdonosoknak elismerte. Történt pedig ez MCCCXXXVI-ban és XL-ben, midőn Emőkei Desew és testvére Zobonia (tollhiba Zoboria) Péternek fiai az érseki jószágok közt fekvő Kendjt hatvan ezüst giráért Chanadinnak örökön eladták.[4])

De ez nem első emlékezete Zobonyának, mert már előbb MCCCXXVIII-ban tiltakozik ellene a nyitrai káptalan, misze-

[1]) Árpádkori Új Okmánytár. XII. k. 639, 640., hol ezt olvassuk: »Nobilis vir Comes Petrus filius Zubuslay de genere Ludan vice et nomine Nobilis et honesti viri Mathey Palatini« stb.

[2]) Memoria Episc. Nitri. p. 116.

[3]) Fejér C. D. T. VII. vol. II. p. 184.

[4]) Fejér C. D. T. VIII. vol. IV. 161. és 467.

rint ne merészelje püspökjüktől Meskótól megvenni Kis-Kereskényt, a püspökség jószágát. [1]) Ezen időtől fogva Zobonya és utódi a »de genere Ludan« czímmel végkép fölhagytak, mert a genusokra vonatkozás ez idő tájban az egész országban általánosan szünőben volt; ellenben pedig annál szilárdabban ragaszkodtak a Zobonya vezeték névhez oly annyira, hogy azt négy-öt század lefolytán állandó használatukból ki nem bocsátották.

Az első Zobonyáktól virágzó ivadékok jönnek le: vagyonukban tetemesen gyarapodva, tekintélyes hivatalokra, különösen többen közőlök főispánságig emelkedve és számban is sokasodva, az új nevű családágnak jó alapot készitenek. De a századokról századokra vénülő családág ereiben aztán lomhán kering a vér, elsatnyúlnak, elszegényednek, végleg vagy magbanszakadnak, vagy elvesznek a világban ismeretlenül. Ez volt a Zobonyak sorsa is.

Hogy Zobonya, ki első hozta be a családba ezen nemzetségi nevet, előkelő ember volt, nem annyira onnét következtetjük, mivel őtet a nyitrai püspök Kis-Kereskény vételével megkínálta, a káptalan pedig Comes Zubunyának nevezi, hanem leginkább azért tartom előkelőnek, mert utódjai nevét vezetékül fogadva megörökitendőnek tartották.

Két fiából, László és Jánosból két főispán lett. László MCCCLII-ben a bars-megyei Saskő várnak (a német bányász tisztek Szászkőnek — Saksenstein — nevezték helytelenül) castellanusa, MCCCLX-ban a király udvarnál kapott alkalmazást, MCCCLXV-től pedig Pozsony-vármegyének három évig főispánságát viselte. [2]) Ezen méltóság kitünő jellegét eleget bizonyitja az, hogy e főispánságban Lászlónak más nagyobb László, a nádorrá lett opuli lengyel herczeg neveztetett utódjává. [3])

Zobonyának második fia János, Kont nádorságában Rábaköznek, akkori várispánságnak — comitatus castri — főispánja és Kapuvárnak castellanusa volt. [4])

---

[1]) Episc. Nitri. Memoria p. 250. Fejér C. D. T. VIII. volt. III. 309.

[2]) Bel Mátyás Notitia Hung. Nov. T. IV. 581. Fejér C. D. T. IX. vol. III. 683., 488, 558, 560, 575. vol. IV. p. 39, 57.

[3]) Fejér C. D. T. IX. vol. III. 488, 543. vol. IV. 48. és Barsmegyének Monographiája.

[4]) Codex Patrius III. k. 174.

Az iménti Zobonya Lászlónak ismét két fia van: Miklós és Imre. Vezeték nevük még kissé ingadozó, mert hol Zobonya fi — filius Zobonya — hol csak egyszerűen Zobonyáknak iratnak; de már utódaik állandóan Zobonya nevet »fi« nélkül használták. [1])

A most említett Miklós a megnyilt XV-ik század első évében, MCCCCI-ben Bars-megyének főispáni széken ült. Rendes lakhelye a bars-megyei Nagy-Endréd lévén, onnét keltezi azon évben főispáni rendeletét Gyepes András szolgabíróhoz, rosz latínsággal ugyan, de mi akkor ritkaság volt, sajátkezűleg írva, meghagyván: hogy az ország nádorának hozzá, a főispánhoz menesztett parancsa folytán, tartson azonnal vizsgálatot arról: ha valjon János esztergomi érsek, gyarmati, szent-györgyi, kissárai, hölvényi, sarlai jobbágyai követtek-e el hatalmaskodást Váradi Lászlóné és Beládi Miklósnénak Zeche, Perlep, Váradon levő birtokán, illetőleg elfoglalta-e az érsek azon jószágokat? [2]) Ugyanezen Miklós részt vesz az ország királypárti nagyjaival és előkelőivel azon tanácskozások- és határozatban, mely által Zsigmond utódjául Albert osztrák herczeg tüzetik ki. Ez okmányt kibocsátó száztiz országnagyok és főnemesek sorában ötvenhatodik szám alatt van Miklósunk pecsétе. [3])

A XV-ik században és XVI-ik elején már számosabb Zobonyákkal találkozunk, kik birtokuk és lakásukhoz képest, hol »de Emőke«, hol »de Fedémes«, hol »de Endréd«, majd »de Görgő« előnevet viseltek. Az első két hely Nyitra-megyében, a harmadik Bars-, a negyedik Torna-megyében fekszik. Mindahárom megyében ugyan el voltak szórva időnként lakásaik, de a

---

[1]) Az 1379-ki okmányban János borsi alesperes és plebános által eszközölt idézésről való jelentésben így áll: »Contra magistrum Nicolaum filium Ladislai filij Zobonya.« Más ezen évi okmányban az esztergomi érseki vicarius így ír: Magister Nicolaus filius Ladislai Dictus Zobonya.« Eredetije gyűjteményemben.

[2]) »Nos Magister Nicolaus Comes Borsiensis damus pro memoria . . . . Datum in Endred sabbato in proximo ante octauam notoritatis X-bri anno domini MCCCC primo. Eredetije gyűjteményemben.

[3]) Fejér C. D. T. X. vol. IV. p. 138. és Bars megye Monographiája.

nagyobb rész Barsban telepedett le, a hol is fölösen elszaporodtak. [1]) Reájok vonatkozó okmányokkal tele vannak a Szent-benedeki és nyitra-káptalani hiteles helyek, a Bars- és Nyitra-megyék levéltárai.

A XV. században elérték a culminatio pontját. Ezen időből való még Emőkei Zobonya János Nyitra-megye alispánja. [2]) De már a XVI-ik században a lejtőn találom őket. Csak kettőnek jut még Barsban az alispáni megválasztás, Zobonya Miklósnak és Pálnak. [3]) A XVI. és XVII-ik században a család befejezte pályáját. Az elszegényedés erőt vesz rajta. És mivel annak kíséretében mindig vagy a pusztúlás, vagy a régi családi föld elhagyásával a kiköltözés szokott járni: a Zobonyáknak is Barsban a Tököli és Rákóczi mozgalmak alatt ütött utolsó órája; a vándorbotot kezükbe vették és nyomtalanúl elszéledtek az ország más vidékeire. [4])

Mind ezen adatok, melyek nekünk a hazai családtannak több eddig homályban lévő pontjai iránt utbaigazításúl szolgálhatnak, még egy más tudományos tekintetben is, de már nagyobb értékkel és horderővel bírnak. Erős várat képeznek ugyanis a magyarhoni panszlav írók azon történelmi elferdítései ellen: mintha a kárpátalji felső Magyarország nem Árpád alatt jutott volna a honfoglaló magyarok birtokába, hanem egy századdal később Szent-István alatt. [5]) Minek ellenében, fölhasználva ezen itteni tanúlmányt is, első alkalommal tüzetes czáfolattal fogok szolgálni.

BOTKA TIVADAR.

---

[1]) Fejér Codexében, Nagy Iván M. Családok és Bars-megye Monographiájában adatok.

[2]) Codex Patrius III. k. 355.

[3]) Bars-megye Jegyzőkönyvei és a Megye Monographiája.

[4]) Nagy Iván M. Család. X. k. 774. és a Megye Monographiája.

[5]) Jeles czáfoló értekezést írt ezen elferdítő történelmi panszláv állítások ellen Szabó Károly nagy érdemű egyetemi tanár (most) és tagtársunk. Századok 1868. 5. és 7. füzet, de azóta azok még jobban elburjánzottak, melyek czáfolatára csekélységem vállalkozott.

A MAGYAR HADITÖRTÉNETHEZ
A VEZÉREK KORÁBAN.

(MÁSODIK KÖZLEMÉNY.[1])

IV.

A MAGYAR SEREG EGYES OSZTÁLYAI A FELÁLLÍTÁSBAN.

A mit eddig Leo császár nyomán az Árpád korabeli magyar hadi rendről írtam, az csak a sereg zöméről és homlok vonaláról szólott. Kérdés, volt-e jobb és bal szárny, s volt-e tartalék is?

A mi a szárnyakat illeti, azok létéről vagy nem létéről világos állítmányt nem találunk a byzanti »Taktikák«-ban. Azonban, hogy semmi esetben ne lettek volna szárnyai a magyar seregnek, azt a görög tacticusok hallgatásából következtetni nem lehet. Ezen görög írók a magok hadi szokásaihoz mérték az idegenekéit. A görög seregnek pedig mai értelemben vett szárnyai nem voltak. Előadtam föntebb, hogy a byzanti sereg a phalaux hagyományait követve, a csata perczében egy sürű négyszög tömeggé verődött össze, úgy hogy jobb és bal »meré«-je nem a madár szárnyaihoz, hanem a madár oldalaihoz hasonlított. Ezen két oldal fedezéséről némileg, de kis mértékben volt gondoskodás.

Jobbról, balról ezen tömegtől igen csekély távolságra a görög sereg nem annyira szárnyakat, mint némi fedezetet helyezett el. A concentrált tömegnek különösen bal vagyis pajzsos oldalát féltette, minthogy az ezen oldalról való támadás esetén a lándzsa nem volt kézügyben. Nevezték ezen fedező csapatot »plagiophülakes«-nek, mintegy kifejezvén vele, hogy ez kizárólag a *defensivára* van szorítva, mint valami u. n. positio-ágyú fedezete.

[1]) Az első közleményt lásd a »Századok« 1876. folyamában 1—17. lap.

Ellenben a görög sereg jobb oldalához *támadó* csapat volt rendelve, az úgynevezett »hüperkerászták« vagyis túlszárnyalók. Föladatuk volt az ellenség megtámadása a pajzsos oldalon.[1])

Ez volna hát a görög sereg két szárnya; de valóban csak úgy érdemli meg ezt a nevet, mint a pingvin szárnyai. Aránytalanúl csekélyek voltak az óriási derékhoz képest. Egy 6000 emberből álló seregnek jobbról 200 támadója s balról is csak 200 védője volt! Ezen rudimentalis szárnyak használata is elüt mindattól, a mi fogalmat a mai sereg-szárnyak szerepével szoktunk összekötni. Bizonyos önálló, bár összevágó működés s különösen terjeszkedési képesség a föladata a mai szárnyaknak.

Ámde a görög seregnek még támadó hüper-kerastái is inkább csak demonstratióra s fenyegetésre, mint komoly bevágásra voltak jók, csak a főssereggel együtt volt szabad támadniok. A baloldal védői meg voltak fosztva minden önállóságtól és fejlődési képességtől már csak azon szabálynál fogva is, hogy egy nyíl lövésnyinél messzebb távozniok nem volt szabad a főseregtől.

Ily értelemben vett szárnyakat a magyar sereg nem használhatott.

Közelebb jár a szárny fogalmához a görög hadrend egy másik tagja.

A főntebbi oldalvédeken kívül a görög tacticusok szükségesnek látják, hogy a hadvezér a sereg homlokától oldalvást *lesbe* dugjon el csoportokat. Ezek az »enedrák« vagy »egkrümmá«-k, latínúl »insidiá«-k. Föladatuk volt, hogy az ellenséget előnyomúlásában véletlenül oldalba fogják. De ezeket is igen kis lelkűen rendezték a görög tacticusok. Nem volt szabad oly távol helyezkedniök, hogy a központi kürt szót ne hallják.

Hanem már valamivel számosabb csapatokból állottak a »lesek«, mint az oldalvédek. Leo megengedi, hogy három-négy bandát (mintegy ezer embert) helyezzen a vezér lesbe (enedra). Még pedig két felől. Balról — úgymond — hogy az ellenség részéről való bekerítettést gátolják meg, jobbról, hogy az ellenséget oldalba fogják, ha a helyek mivolta megengedi (667. lap). Továbbá azt rendeli Leo, hogy ezen lesben álló csapatok ne

[1]) Leo Taktikája. 682. lap s több más helyen.

legyenek a főseregnél szokásos *mély* tagokban állítva föl, »mely szép ugyan, s rendszeres ütközetben erős is«, de nem elég mozgékony és hajlékony.[1]) Azonban mihelyt a lesbe küldött csapatok nagyobbak, a fősereg mély fölállítása szerint kell rendezni. Kitűnik továbbá, hogy Leo leseknek nevezi a hátvédekül, vagy az őrszemekül küldött csapatokat is. Tehát »enedra« és »egkrümma« neki mindazon sereg rész, mely *detachirozva* van a főseregtől.[2]) Így bár korlátolt értelemben, inkább az »enedra« felel meg a mai értelemben vehető szárnynak.

Mindezt azért kellett vizsgálnom, hogy behassunk a görög írók eszejárásába. E szerint egy IX-dik századbeli görög enedrának, lesnek nevezne egy mai jobb vagy bal szárnyat is, ha ez, egy erdőben vagy domb mögött, az ellenség által nem látva foglal állást.

Valamennyi byzanti Tactica író említi, hogy úgynevezett skytha népek, a magyarok is, használni szokták az *enedrákat* s összes hadi szokásaikat egybevetve, azt lehett állítni, hogy ezek állhattak jóval távolabb a főseregtől jobbra és balra, mint a görögök lesei. Ekkor pedig a magyar sereg lesei nem voltak egyebek mai értelemben vett szárnyaknál, s az ellenfél hibája volt, hogy nem recognoscirozta, a mit a görög sereg nem nagy terjedelemben volt képes tenni. Mint látni fogjuk, a magyarok nagy gondot fordítottak a terület fölhasználására harczaikban, s így a merev külső formákhoz nem ragaszkodtak.

Hanem középkori értelemben ezek csakugyan nem voltak szárnyak. A byzanti írók az arabs és persa hadseregről kiemelik, hogy azokat rendesen három részre osztják: közép, jobb és bal szárnyra, melyek úgy látszik, egészen az ellenség által is látható csatasorban állottak. Ezen rendezkedés az, melyet a törökök még a XVI. és XVII. században is változatlanúl utánoztak. Várnánál, a Rigómezőn s Mohácsnál is így állították ők föl a sereget. Ezen sereggel szemben másnemű volt a Hunyady János csatasora, mely nem volt egyéb, mint az ősrégi magyar hadrend.

---

[1]) Leo. 715. lap.

[2]) Ugyanaz ugyanott.

Miből állott ez? Megtaláljuk a byzanti IX-dik századbeli Taktikákban, a mi egyszersmind felelet ama második föltett kérdésre, volt-e a beköltöző magyarnak az első homlokvonalon kivül még egy második vagy több csatavonala, volt-e tartalékja?

Magok a byzanti írók, kik még lovas s íjász seregnél is követik nagyjából a phalanx traditióit, a X-dik században szükségesnek ismerik el egy második csatasor fölállítását. Leo császár írja:

Két soros legyen a lovas sereg fölállítása. Ha az első »taxist« megverik is, a másodikra vonhatja magát hátra, s ez siker reményével újíthatja meg a harczot. Mert a győztesek sorait a roham megzavarja, a második taxis pedig rendezett levén, könnyen visszaszoríthatja.... Akár nagy, akár kicsiny a lovas sereg, egynél több taxisra kell osztani. »Mert oly ellenségekkel van dolgunk, — mond Leo császár — kiknek szabályos hadrendjök van s értik a harczolás mesterségét« (technén polemou).[1]) Hozzá tehette volna Leo: »s a kik az itt ajánlott módon szoktak eljárni.« Másutt mondja is: »Gyakran az ellenségeink is két csatasort állítnak föl.«[2])

Leo császár írja továbbá: (a magyaroknak) »van a hadrenden kívül fölösleg erejök is, melyet titokban küldenek az ellenök gondatlanúl táborozók ellen, vagy *harczoló hadosztályuk segélyére tartanak készen.*«[3])

Az utóbbi szavakban oly világosan ki volna fejezve a »tartalék sereg« eszméje, hogy semmi kivánni valót sem hagyna fenn, ha nem lehetne alatta érteni a föntebbi *leseket*, vagy szárnyakat is.

Azonban már teljesen határozott és világos e részben a

---

[1]) Mevrsius VI. 663. l.

[2]) U. o. 686. l.

[3]) Új Magyar Muzeum 1851—52-diki kötet 305. lap (56. §.) Kollárnál 31. lap. Mevrsiusnál VI. 797. l. Szokás »nyomott hadosztály«-t fordítni itt. Hadosztálylyal a »meré« van itt fordítva. »Phülattein« = aufbewahren.

Maurikios-féle szöveg, mely, a fentebbieket szóról szóra tartalmazó helyen kívül, másutt így szól:

A régiek is a körülményekhez képest különfélekép osztották föl dandáraikat és zászlóaljaikat. Valamint most is az *avarok* és *turkok* oly alakban állítják sergöket, hogy hamar helyrehozhatják[1]) a csatában netalán történő részletes meghátrálásukat. »Mert nem csupán egy csatavonalban állanak ki, mint a rómaiak (azaz: görögök) és a persák, s annyi ezer lovasuk sorsát nem döntik el egyetlen egy pillanat alatt,[2]) — hanem állítnak egy második, sőt néha egy harmadik csatavonalat is különkülön az első háta mögé, kivált miután[3]) bővében szoktak lenni, s így minden különböző eshetőségre könnyen készen állhatnak.«[4])

Ezen világos előadás arra enged következtetnünk, hogy a magyaroknál nem kivételes eset, hanem rendes szokás volt egynél több csatasort állítni egymás mögé, s ezen szokásukban eltértek az akkori többi nemzetektől. Csak abban látunk némi, a görög fölfogásból eredhető tévedést Maurikiosnál is, mintha a magyarok kivált a miatt követhetik ezt a szokást, mivel nagy számú a seregök.[5])

Igen valószínű, hogy ha tán kevesebbed magokkal voltak is, nem tették egy koczkára a csata kimenetelét, s nem zsúfolódtak össze, mint a görögök egy phalanxba, hanem az első homloksort csekély mélységűre szabták, hogy jusson tartalék sorokra is erejök.

Hasonló szokásuk volt a bolgároknak is. Mikor a X-dik század elején Simon bolgár fejedelem találkozik Romanossal Konstantinápoly falai alatt, az seregét sok (eis pollas) külön csapatra osztva állítja föl, melyek csillogtak a sok aranyozott és

---

[1]) Maurikios Taktikája. Scheffer kiadása, 47-dik lap. *Anakaloumenoi* olvasandó a görög szövegben az érthetlen *anagkaloumenoi* helyett.

[2]) En mia rhopé = egy pillanat alatt, az új görögben, de Scheffer fordítása szerint is. Krisin pherein = döntő ítéletet hozni.

[3]) »Malista« = kivált. (új görög)

[4]) cükolós egkheirousi.

[5]) »Ὅταν μάλιστα ἐν πλήθει τυγχάνωσι.«

ezüstözött fegyvertől.[1]) A magyarokéval tehát ezen több hadrendü (parataxis) fölállitásban egyezett a bolgárok hadi szokása.

E szerint ha az Árpád korabeli magyar seregnek rendesen jobb és bal szárnya szoros értelemben véve nem volt, a támogató és tartalék csapatok létezését egészen rendesnek vehetjük.

A magyar hadrend leghátúlját tette a nemharczolók tömege, a teherhordásra és élelemre szánt állat-sereg a hozzá való fegyveres fedezettel.

»Nagy számú barom: kis fajta ló, kanczа és tehén kiséri (a magyarok sergét), részint hogy élelmök és inni jejök legyen, részint hogy sokaságukat fitogtassák.« [2])

Az ellenséget rémithette néha a látvány, vagy legalább bizonytalanságban tarthatta. Mondja is Leo, hogy igen bajos hozzá vetni az ellenség számához, mikor lovasból áll, s könnyen a sereghez számlálja a tapasztalatlan szem a podgyászt hordozó barmokat is. Úgy hogy néha harminczezerre becsülik egy huszezerből álló sereg létszámát. Azonban nem bizonyos az, hogy a magyarok minden esetben fitogtatni akarták volna podgyászaik mutogatásával nagy számukat. Sőt talán inkább rejtegették azt Annyi bizonyos, hogy fő részét jó messzire állitották a sereg homloka mögé.

»Vezeték-lovaikat *közel* a hadrend háta mögött tartják; a

---

[1]) Theophanes (bonni kiadás) 407. l.

[2]) Leo XVIII. 52. §. 798. l. Ἀκολουθεῖ δὲ αὐτοῖς καὶ πλῆθος ἀλόγων ἱππαρίων καὶ φοραδίων (ἀγέλας), ἅμα μέν πρὸς ἀποτροφην καὶ γαλακτοποσίαν, ἅμα δε καὶ διὰ πλήθους φαντασίαν. — A »phoradión« nem tesz teherhordó állatot, hanem kanczát, az új görög nyelvben is. Az »agelas«, mely zárjelben áll, s Mevrsius egy más szöveg variánsaként idézi, tisztán és csupán tehenet tesz, (agelada = tehén az új görög nyelvben). Mevrsius szerint agelai-nak kellene állani agelas helyett. Nemcsak az új görög nyelv, hanem Ducange szótára is az idézett szónak hasonló értelmet tulajdonít. Mindemellett nem volt joga Kollárnak a szöveget megtoldani saját kénye szerint, tevén »agelai *boón*«-t. — Konstantin Porphyrogennéta szövege tetemes megrövidítése ebben is Leo művének; »ἀκολοῦθει δε αὐτοῖς καὶ πληθος ἀλογων χάριν τε ἀποτροφῆς ἴδιας, καὶ ἵνα ἐνθεῦθεν πλήτος φαινονται.« (Mevrsius 1418. l.) Maurikios szövege: »πλῆθος ἀλόγων ἀρρενοντε καὶ θηλείων.« Scheffer 263. l. Tehát csak mindkét nemű baromról beszél átalánosságban.

podgyászt pedig egy- vagy kétezer lépésre a hadrend mögött attól vagy jobbra vagy balra,[1]) elegendő őrizet alatt.«

Mire valók lehettek a hadirend hátterében azok a vezeték lovak? Véleményem az, hogy ezek is teherhordók voltak, s így tulajdonkép kétféle podgyásza volt a seregnek. Az első, mely hátúl ugyan, de közelebb a sereghez, a minden pillanatban használható tárgyak számára való volt, s a másik, melyet messze hagytak, mintegy a tartalék-podgyász.

Csakugyan a görög sereg számára ilyenszerű rendtartást ajánl Leo császár. Azt javasolja, minden tagnak (mintegy 10 ember) legyen egy szekere, melyen a számára szükségeseket, s többek közt a kézi malmot is viszik. Ezenkívül legyen minden ily tized számára, vagy legalább minden két tized számára egy teherhordó ló (sagmarion), mely hasonlókép fegyverből és élelemből szállítson annyit, hogy ha a sereg messzebb távoznék is a podgyász szekerektől, a katona ne lásson mindjárt szükséget.[2])

---

[1]) Bevett fordítás szerint: »Podgyászukat a hadrend mögött attól jobbra vagy balra mintegy 2000 lépés távolban tartják, hagyván a mellett is egy kis őrséget.« Leo szövege szerint ez jó értelmezés volna, csakhogy nem szószerinti fordítás. Mert Leo szövege szerint így kezdődnék az: »Podgyászukat a hadrend háta mögött *közel* (πλησίον) tartják....« stb. De akkor minő ellenmondás az, hogy egyszer az van mondva *közel*, s hátrább mégis az, hogy vagy 2000 lépésre! Nyilván hibás hát Leo szövege, hibás abban, hogy csak a podgyászról (tuldon) szól, s nem az »*adestrátákr*«-ról is, azaz: a hátas vezetéklovakról. — Én itt Maurikios és Konstantin Porph. szövegét vettem, melyek teljesen egyeznek, csak az interpunctióban különböznek. K.-é értelmesebb lévén, ahhoz tartottam magam. (V. ö. Mevrsius VI. k. 797. l. 56. §., és ugyanazon kötet 1417. l. Végre Maurikios 264. l.) — Az *adestrata* szó Leo ezen helyén kimaradt, de szól ő — ha nem is a magyar seregben levő — adestrátákról. Ugyanezen szó mint »distrata« vagy jobban mint »destrata« is fordúl elő. Ducange értelmezése szerint (Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis, »adestrata« szó alatt); hol »dextra«-ból származtatják, miután jobb kézen vezetik a lovat. — Kétségkívül egy eredetű a franczia és olasz »destrier«-rel, mely díszlovat, harczi mént, de vezeték-lovat is tesz (Handpferd). Különbözik Leo szövege abban is a más kettőtől, hogy Leo »kevés« (oligén), a más két szöveg elegendő (metrian) fedezetet ád a podgyásznak.

[2]) Leo. 587. l. — Konst. munkája első pár lapján javasol hasonlót.

Különösen czélszerű lehetett amaz első sorban álló podgyász a hadi szerek szempontjából. El kellett látni magát a harczosnak tartalék fegyverekkel és kivált az akkori *munitióval*, nagyszámú nyílvesszővel, minek épen annyira nem volt szabad kifogynia, mint napjainkban a puskapornak. A harczos nagyon sokat nem vihetett magával, nehogy mozgásában gátolja.

Hogy az u. n. tuldonban, vagy tartalék podgyászban a magyarok szekereket is vittek magokkal, az igen valószínű. A görög taktikusok saját sergök számára *könnyü*, de erős kocsikat ajánlanak. Nem lehetetlen, avarok és magyarok példájára. Különben a görögök, kik nem voltak bővében a lovaknak, ökröket is fogtak tábori szekereikbe.

Az élelmet a mi illeti, az a görög Taktikákból ítélve túlnyomóan állati eledelből állott volna, húsból és tejből. Láttuk pedig, hogy Leo szövegének egyik variánsában említve vannak a tehenek. De ha nem volnának is, meglehetős biztossággal állíthatnók, hogy beköltözött őseink hoztak magokkal ökröket is a lovakon kívül. Mert meg van maig is a faja, mely különbözik a szomszéd népekétől. A nagytermetű, fehér, czímeres szarvú ökör geographiai elterjedése összeesik Magyarország és Erdély politikai határaival.

A sereg népének a nagyszámú barom szolgáltatván élelmének kétségkívül fő részét, az volt a föladat, hogy ezen barmok legyenek ellátva élelemmel. Erről a táborozás leírásában fogok szólani, itt csak a sereg csatarendben állása fölött akartam szemlét tartani.

Sem a Leo-féle, sem a többi szöveg közvetlenül a magyar sereg második, harmadik csatasor fölállítása módjáról nem ád oly világos képet, mint az első csatarendről. Hanem találunk Leo szövegében egy *közvetett* és egy közvetlen leírást erre nézve is. A közvetett leírás világosabb, a hol utasítást ád, mikép kell berendezni egy négyezer lovasból álló görög serget három csatasorban. Kezdjük ezen:

»Az összetett csatasort[1]) alkosd válogatott emberekből.

[1]) Παράταξιν ποικίλην, ὡς ἐν τύπῳ εἰπεῖν. Azaz: »vegyes parataxist, mint képesen mondják.« Mai nap megkülönböztetik az összetett harczrendet az egyszerütől. Az első megfelel az itt szóban forgónak.

Az első, vagyis először támadó sor álljon ezerötszáz emberből, osztva három egyenlő dandárra (meré): jobb, bal, közép, mindenik ötszáz ember. Oly közel kell egymáshoz állítni, hogy a csatasor egynek lássék. A második csatasor, ennek háta mögött állani fog ezer emberből, fölosztva négy egyenlő részre, hogy mindenikben kétszázötven ember legyen, s egyik dandár a másiktól egy nyíllövésnyi távolban. Ez a négy dandár három ily hézagot fog hagyni. Ha az első sor meghátrál, ezen három hézagba veszi be magát, s a második sorhoz csatlakozik. Ezek mögött állítod föl a hátvédet, ötszáz emberből, kiket két dandárba osztva, hátúl, jobbra és balra helyeztetsz el, hogy szükség esetében azok is a második sorhoz csatlakozzanak, mikor az első sor a másodikra vonúl vissza«. Azután két-két száz embert oldalvédnek mindkét felől, két-két százat távolabb lesbe, jobbról is, balról is javasol fölállítni. Végre a vezér külön rendelkezésére száz lovast, kiket kellő pillanatban egyik vagy másik ingadozó seregrész támogatására használ sat.[1])

A fenn ajánlott berendezés igen érdekes lehet ez általános hadi történészet szempontjából. Eddig azt hitték az új kor ezen szakbeli írói, hogy az úgynevezett »quincunx«, vagy is sakktábla szerű sereg fölosztást a XVI. században találták föl. Pedig, mint ebből látni, a byzantiaknak eszébe jutott az a IX-ik században. Mert, hogy a második sor hézagai az első sor fölvételére legyenek berendezve, s a második sor viszont a harmadik sor hézagába alaprajzilag beleférjen, ez egy neme a quincunx-nak.

Azonban bennünket nem ez érdekel most, hanem az, hogy a byzanti tacticus ebben görög módszerességgel az avart, bolgárt, magyart akarná utánozni. Mert sem a görög, sem a persa vagy arab, sem a nyugat-európai sereg styljével nem talál, csak ama könnyű lovas népekével. Azért az utánzatból bátran vonhatunk következtetést a mintákra. E szerint a magyar második csatasor jóval nagyobb hézagokat hagyott az elsőnél, s a harmadik tán még nagyobbakat. Az első megérdemelte a sor nevet; a második és harmadik messze elkülönzött egyes hadosztályokból állott. Miután pedig a magyarok, mint látni fogjuk, jobban szerettek

[1]) Mevrsius VI. 818. l.

egyen etlen mint sima területen sorakozni, (s ebben ellentétesei voltak a görögöknek) nem hihető, hogy a quincunx szabályosságát megtartották volna. De kétségkivül a hézagok és sorok némi kölcsönösségére vigyáztak.

Még azt is állíthatjuk, hogy az utolsó csatasor egyes osztályai sem voltak hosszú csatarendben, a mit a terület, kivált a leseknél meg sem engedett mindig; hanem kisebb-nagyobb szélességü colonnokban álltak, s csak az ütközetbe nyomulás alkalmával fejlődtek ki.

S épen ez az, mire Leo Taktikájának egy helye, mely közvetlenül a magyar seregről szól, újjmutatást ad. Ezt a helyet minden fordító hibásan értelmezte, s nem is csuda. Ezen általán hanyagúl fogalmazott és még hanyagabbúl másolt szövegeknek ez a leghomályosabb helye. Magában is alig érthető, s ezenkivül ellenmondásban látszik lenni azzal, a mit az iró előbb mondott a magyarok első csatasoráról, ellenben csaknem szórúl szóra az, a mit Leo a nyugat-európai, s Konstantin a persa sereghomlokról mond.

A szöveg itt annyival bajosabb, mert mind a Konstantin-, mind a Maurikios-féle itt több szót kihágy, mi által a dolog nálok érthetetlenné válik. Látszik, hogy már azok is, kik e két szöveget összeállították, magok sem tudták értelmezni.

Azonban én azt hiszem, hogy ha az illető helyet úgy veszszük, mint a mely semmi egyébről nem szól, mint a magyar seregnek másod- és harmadvonalbeli dandárairól, nemcsak van értelme, hanem megerősíti azt, a mit ezekről mondtam az imént.

A nevezett helyet én igy forditom: »(A turkok) fölösleges lovasaikat gyakran sorakoztatják hátúl, vagyis (az első) hadrend mögé annak védelmére. És (itt) a csatarend mélységét, vagyis a tagokat egyenetlenül állítják ki, (azonban) a csatarend összeszorítottsága kedvéért többet adnak a mélységre; a homlokot pedig egyenesre és tömötten állitják ki.« [1])

[1]) Igy azt gondolom, eléggé érthető ez a hely. Mint Szabó Károly is, kinek megbecsülhetlen érdemei vannak a byzanti íróknak az eredeti szöveg nyomán való ismertetése körül, igen helyesen

Ha nem csalódom tehát, az van mondva itt is, hogy a második, haramadik csatasor másként van rendezve, mint az első, még pedig különböző mélységű, de általán mély dandárokba összeszorítva. — Ezen összeszorítást parancsolta is legtöbb esetben a terület minősége, mint már érintettem.

Magyarázatomból közvetve következik az is, a mit Szabó Károly közvetlenül akart belőle kiolvasni, hogy t. i. az első csatarend csekély mélységre volt fölállítva. Ezzel ellentétben van mondva a többiekről, hogy nagy mélységre, vagyis kisebb-nagyobb vaskosságú hadoszlopokban.[1])

Az előadottak szerint az egész magyar hadirend állott egy első csatasorból, melyben az egyenlő taktikai egységek, (talán svadronok) egyenlő közöket hagytak, s valószínűen csekély mélységben voltak fölállítva. Utána következett, alkal-

---

jegyzi meg (Az Új Magyar Muz. idézett kötetében), Mevrsius fordítása, s Kolláré is hibás. Szabó Károly Leo ezen 57. §-ának az elejét szórúl szóra fordítván, értelmetlenül hagyja, az utoljában ad ugyan neki értelmet; de olyat, mely sehogy sem egyeztethető a görög mondat constructiójával. Úgyanis a §. elején a »ἵππος«, ámbár Leonál szokatlanúl, nem lovat, hanem lovast kell hogy jelentsen; »συζευγνύντες« pedig nem összekötözést jelent itt, hanem *sorakoztatást*, miután Arrian tactikájában συζυγεῖν sorakozást jelent (Scheffer kiadása, 11. l.). A mi pedig az idézett pont utolját illeti, a »βάθους μᾶλλον φροντίζοντες« nem azt teszi, mintha a mélység*nél* több gondjuk volna valami egyébre, hanem ellenkezőleg, hogy a mélység*ről* gondoskodnak, t. i. határozatlan ugyan a mélység, de mindazáltal inkább mélyen állítják dandáraikat. Meg kell adni, hogy a szöveg elég hiányos, s magam sem azt fordítám, a mit az mond, hanem a mit mondani akar. — Hogy az idézett 57-dik szakasz csakugyan a hátulsó hadsorokra vonatkozik, bizonyság rá az is, hogy az 56-dik a podgyászról szól, tehát a sereg utoljáról. — A mi a szakasz elején a »fölösleges lovasok«-ról áll, azt úgy kell érteni, hogy a görög sereg szabály szerint meghatározott kerek számra volt szorítva, s ők fölöslegesnek képzelték, sőt mondták is mindazt, ami e számot meghaladta, sőt azt is, a mi az első parataxisból fenmaradt „perissos«-nak, fölöslegnek, vagy maradéknak mondták.

[1]) A colonne-nak fogalma nem volt ugyan ismeretlen a byzanti tacticusok előtt; de csak *mars* közben van valami ilyesről szó, mikor »orthia paragógé«-nak nevezik. Csakhogy a byzanti tacticusok, kikkel dolgunk van, kijelentvén, hogy a nagy közönség számára írnak, hogy mindenki értse, kerülik a szakszerű műszavakat.

masint egy-két nyillövésre, a második, s néha egy harmadik csatasor, az elsőnek támogatására. Vaskos és külön colonnokban magok közt is egy-két nyillövésnyi hézagot hagytak. Ezenkivül a hol a terület megengedte, voltak egyes fedett állásban tartott détachement-ok is, s minden bizonynyal a seregtől jobbra vagy balra téve ki, mint a görögöknél, kik a könnyü lovas népektől tanúlták ezt, változatlan szabály volt. Bezárta a sort a teherhordó lovak serege, s messze háttérben a podgyásztartalék, vagy úgynevezett tábor.

Ilyenszerü volt sokkal későbbi időben Hunyady János sereg fölállitása is, a török sereggel szemben, mely utóbbi persa traditiók szerint mindig nemcsak három nagy hadtestre oszlott, hanem változatlanúl ugyanazon fajta csapatok foglalták el a középet, a jobb és bal szárnyat.

Középen a jancsárok s zsoldos lovasság egy sánczolt táborban, s vele mindjárt a podgyász; jobb szárnyon az ázsiai, a balon az európai hübéres lovasság.

A magyar hadrendnek, tehát egészen *saját architecturája* volt Árpád idejében, mely különbözött nagyon az akkori görög seregétől is. Igaz, hogy a byzanti tacticusok épen a a turkok és avarok mintájára javasolják a lovas seregnek több vonalban való fölállitását, de magok mondják, hogy még sem igy cselekesznek, hanem ők is, mint a persák, egy hadvonalban szoktak kiállani a csatasikra.

Volt azonban egy szokásuk, mely orvosolta az egy tömegben való összeütközés veszélyét. Ez a következő sajátságos rendtartásban állott. A mint a lovasok nyolcz vagy tiz ember mélységben állottak egymás háta mögött, ezen mély tagnak három négy emberét »próklástá«-nak, vagy »kursorok«-nak nevezte a görög; a többi hátrábbit »defensor«-nak. Előbbieknek föladata volt először támadni. Utóbbiak pedig bizonyos, nem nagy távolságban lassan nyomúltak támogatásukra.

Ha a cursor megszaladt, a defensorok mögé került. Természetes, hogy ha ezen szabályt nem birta követni, vagy levágta az ellenség, vagy rávetvén magát azokra, kiknek helyre kell vala állitni a csatát, rendetlenségbe hozta soraikat, s az ellenség egyik csatasort a másik után győzte le, mig a magyar sereg kü-

lön-külön tartalékjai több hajlékonyságot engedtek s hézagot hagytak a visszavonulók számára.

A görögéhez hasonló hibája volt a nyugat-európainak is ugyanazon korban. Egyetlen csatasorba állott ki ez is, csakhogy a mélység igen különböző volt. Elől voltak, mint a görögöknél, a pánczélos paizsos vitézek — azaz: a hűbéres urak. Nyomban utánuk azon fegyveres kisebb nemesek, kik hűbéresei voltak, kik könnyebben s némelyek nyillal fegyverkeztek, köztük a »dárdás«-ok, azaz: a főurak fegyver hordozói. Hű tükre a politicai és társadalmi viszonyoknak. De a harcztéren ugyanazon hiánya volt ily rendezésnek, mint a görög seregnek. A főurak első sorai voltak mindig a támadók, s az utolsó sorok csak uraik halálának megboszulására nyomultak elő a defensorságra. Mert hátrálni szégyen volt nekik. — Még abban az esetben sem tették, ha sokkal nagyobb számú ellenség volt szemben velők, mint a byzanti írók följegyzik róluk. — Érdekes különbség a magyar és a nyugati hadrend között az is, hogy a nyugati még tartalék fegyvereit is a csata vonalba állítja, míg a magyar ezt külön helyezi el, hogy útban ne legyen a nem-combattans fegyverhordozó. Ama görögös s nyugat-európai módon volt vezetve keresztyén részen a nikápolyi ütközet. Cursoroknak vállalkoztak a franczia lovagok; de a többi nem volt elég serény a defensorságban, — a cursorok előbb odavesztek, azután a defensorok. — Ebből állott a nyugot-európai s nem magyar mintára rendezett ütközet.

A nyugat-európai sergeket, ép úgy mint a görögöt, nagyon számos szekér kisérte, melyen a hűbéres főúr útközben vitette nehezebb fegyvereit s élelmét, melylyel bizonyos számú hetekig a maga költségen tartozott ellátni magát. A fő különbség az volt, a podgyász-táborra nézve, hogy a byzantiak »touldon«-jokat, azaz nehéz podgyászukat a régi római szokás szerint sánczolatok közt hagyták, melybe a csata kedvezőtlen fordulata után megvonták magokat, s melyet védelmezni kellett. Az elsánczolt tábor rendszere megkívánta, hogy a sereg csak annak közelében fogadja el az ütközetet. De már a IX. században azt javasolják a görög tacticusok, hogy bizonyos esetben messzebb is távozzék a sereg a maga elsánczolt táborától, ott hagyván nehéz

társzekereit, (melyeket ökrökkel vonatott néha), s hátas lovakon vitessen maga után minden tized egy pár napra való élelmet s tartalék hadi szereket. Ez is egyike azon szokásoknak, melyeket a görög nyilván a magyartól, bolgártól, avartól vett által.

A nyugat-európai seregek nem sánczolták körül a közép korban társzekereiket, hanem magokat a szekereket alakitották által, összekötvén őket, erődített táborrá. — A szekérvárakat, melyeket későbbi időben s pl. a tatárjáráskor használt a magyar, kétségkívül sok egyebekkel együtt a nyugat-európaiaktól tanúlta el; de tudtommal egy nevezetesebb esetben sem használtak legkevesebbet is. Ha erre támaszkodtak, többnyire vereség lett a vége. A byzanti tacticusok igen bölcsen mondják, hogy a szekértábort, mint erődöt, csak gyalogsereg birja védelmezni.

Persák és arabok szintén használták az erődített tábort, de nem podgyászuk számára, hanem a csata napján, centrumjok védelmére. Híven s sikerrel utánozták ezt változatlanúl az ozmanok minden nagy ütközetben, melyet a magyarokkal vivtak Nikápolytól Keresztes mezejéig.

Árpád idejében, s még jóval később is, a magyaroknak a csatatéren nem volt szüksége mesterséges erődítésekre. Még védelmi hadjárataik és harczaik is, mint látni fogjuk, más alapra voltak fektetve.

V.

KÖVETKEZTETÉSEK A MONARCHICUS SZERVEZETRE.

Történetirásunkban nincs kérdés, melyet annyiszor vitattak volna, mint a nemzetnek a bevándorláskori s rákövetkező századbeli politicai és művelődési viszonyait. Egész egy irodalom van e tárgyban előttünk, vagy inkább hátunk mögött. Irodalom, mely megállapodásra nem jutott, s a miben megállapodott is, nagy része ma már megczáfolható. Ilyes czáfolatok messze vezetnének. Elől kellene kezdenem a krónikák egyes szavait értelmezni és egyeztetni, azután pedig egyes történészeink hypothesiseit taglalnom. De mellőzöm, annyival inkább, mivel épen mikor értekezésemet sajtó alá akartam adni, jutott kezemhez Hunfalvy Pál

rendkívüli értékü s kimerítő műve, »Magyarország Ethnographiája« (a múltban és jelenben). Átlapozván, első pillanatra is meggyőződtem egyről. Arról, hogy ha tán sokhoz szó fér abban, a mit a régi theoriák helyére állít; — de majd mind aláírható az, a miben alaptalan voltukat kimutatja. Már ez maga fölment nagyobb kitérések szüksége alól. — Ezért mellőzöm azon vélemények és theoriák taglalását, melyek Praytól Jerney-ig és Toldy-ig fölmerültek.

Sőt ezuttal legfeljebb érinteni fogom az ezen korról szóló hazai kútfőinket, melyek, mint tudva van, jóval későbbi keletü compilatiók, s épen nem első kézbeli emlékek. Czélom értekezésem ezen első felében inkább a byzanti »Taktiká«-k részletes analysise, s az azokból közvetlenül vonható következtetések.

A IX. században kelt »Taktikák«-on kívül csak egy ugyanazon századbeli arabs írót fogok tüzetesebben idézni, s a X-ik századból Konstantin Porphyrogennitának »De administrando Imperio« czímü munkáját.

Ezen kétségkívül leghitelesebb irókban is elég ellenmondást találunk a föltett kérdésre nézve.

Először is a »Taktiká«-k szövegét veszem. Ezek mindannyian a IX-dik századból valók, még az is, mely Konstantin neve alatt van közzé téve, de melyet nyilván nem maga írt, hanem jobban hasonlit (a kétségkívül IX. századbeli) Maurikios-féle szöveghez, mint Leo császáréhoz. Utóbbi az egyedüli, melynek nem szerzője, de legalább összeszerkesztője ismeretes, t. i. maga Leo császár. Ez pedig a mit a magyarokról ír, részben korábbi irókból vette, részben maga tapasztalta, de Etelközben laktuk idején, s igy még a IX-dik században. Miután a magyarok mai hazájokba költöztek, kevesebbet tudhattak rólok.

Igy tehát a magyarok Etelközben laktuk idejéről kormányformájokra nézve is találunk egyetmást följegyezve a »Taktikák«ban. Leo egyik helye igy szól:

»Nagyon szomoritja (a turkokat), ha némelyek közülök a rómaiakhoz (görögökhöz) pártolnak. Tudják ugyanis, hogy nemzetök állhatatlan gondolkozású, haszonleső s *sok nemzetségből van összeszerkesztve,* hogy e miatt a nemzetségi érzelemre s egyessé-

gekre nem sokat adnak; s ha nehányan át kezdenek menekülni, egész tömeg követi őket. Azért is nehezen veszik, ha valaki tőlök elpártol.«

Ugyanezt találjuk a Maurikios-féle szövegben is. [1]) Ebből az tünnék ki, hogy az a hét vagy nyolcz nemzetség igen laza kötelékkel, valami egyességgel vagy szerződéssel (homonoia) volt egybekapcsolva, de ezt sem igen tartanák meg, (ha t. i. csak személyes hajlamaikról volna szó).

A kép, melyet Leo a magyarok békeidőbeli állapotjáról ád, meglátszik erősíteni azt a fölvételt, mely szerint igen laza volt a magyar confoederatio — a IX. században. Íme a pusztai kép:

»A csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat télen-nyáron legeltetve. Háború idején a szükséges lovakat magokhoz véve s béklyót vetve rájok, turk sátraik körül tartják a hadi rend fölállításáig.« [2])

A pusztai csikósok és gulyások módjára válogatják ki a ménesből a harczra szükséges barmaikat — s nemzetségek és törzsek szerint vannak elszéledve. — Az államiság és központi hatalom mikép férne meg — így lehetne okoskodni — ezen életmóddal? — Egy pásztori republikánus népszövetség-féle illenék hozzá! S nem mondja-e maga Leo császár:

»Népes és *szabad* ezen nemzet?« [3])

Ezek azon helyek, melyek a IX. századbeli, tehát etelközi magyarokat a tatáros törzs-életmódban tüntetnék föl.

Azonban vannak helyek a Taktikák-ban, melyek a monarchicus formát mutatják túlsúlyban. Leo így szól:

---

[1]) Leo 66. és 67. §. Maurikios, Scheffer kiadása 266. l. A Konstantin-féle »Taktika« szövege megszakad, mielőtt ezen ponthoz érne. Csudálni lehet, hogy sem kül-, sem belföldi használói az úgynevezett Maurikios-féle szövegnél észre nem vették azt, hogy ez a szöveg, kivált a hol turkokról, frankokról, stb. beszél, egészen az, a mit Leo mond, s ennek művéről tudva van, hogy maga állította össze.

[2]) Leo 53. §. Maurikios, 263. l. ugyanazt mondja.

[3]) U. o. 45. §.

»A szkytha nemzetek csaknem mindnyájan sokfejűség alatt, (közös ügyekkel) nem törődve, pusztailag élnek. Csupán a bolgárok és turkok (Konstantinnál *avarok* és turkok) tartanak meg minden más skytha népeknél erősebb hadszervezetet, rendezett csatát vezetve s *egy fejedelemnek hódolva.*« [1])

A monarchismus melletti érvet hathatósan emeli akár a bolgárok, akár az avarok fölemlítése. A bolgároknak a IX. században királyuk volt — s a törzsfőnökök eltűntek; az avarok már 600 körül, Baján khánjok idején, erős markú egyeduralom alatt állottak.

Egy további helye Leónak:

»Ezen nép (a turk), mely *egy* fejedelem alatt van, s melynek vétkeseit főnökeik kegyetlen és súlyos büntetésekkel lakoltatják, — nem szeretet, hanem félelem által van összetartva, a bajt és fáradságot nemesen tűri, hideget, meleget kiáll, s a szükségletekbeli fogyatkozást, mint pusztai nép, föl sem veszi«.[2])

Egészen ellentéte annak, a mit Leo az olasz és német seregről mond. Ez nem engedelmeskedik főnökeinek, nem tűri sokáig a nélkülözést, oda hagyja a tábort stb. Szóval a magyaroknál szigorú volt a fegyelem, s tehát teljes mértékben elismerve a főparancsnok hatalma: Az atyafiságos szeretet, a törzseknek önkényes jó akaratán túl, melyet Leo túlzottan mond merőben hiányzani, meg volt a kötelességre kényszerítő hatalom is. Nem a büntetések kegyetlen voltára kell itt a súlyt fektetni, (mert minden nép életében mentül régibb időre megyünk vissza, annál irgalmatlanabb a büntető codex) hanem arra, hogy e büntetéseknek alá vetették magokat az úgynevezett törzsek és nemzetségek.

A IX-dik századbeli arabs író *Ibn Dasta* azt mondja; »minden magyar engedelmeskedik a főparancsnoknak« — s említi »*főkirályukat*,« [3]) (miről még alább lesz szó).

---

[1]) Leo 43. §. (Monarchoumena.)

[2]) U. a. 46. §.

[3]) Rössler fordításában (Romanische Studien) a toldalékban, 363. l. Ugyanaz Hunfalvy P. Ethnographiájában is ismertetve van.

Íme a IX-dik század hitelesnél hitelesebb emlékeiből bajos egyszerre eligazodni a magyar államszervezet dolgában.

Mind a mellett szorosabban megvizsgálván a törzs szerkezetre vonatkozó helyeket, azokat gyengébbeknek fogjuk találni mint a melyek a centralis hatalom mellett tanúskodnak.

Leo császár azon szakasza, melyben előadja, hogy a magyarokat igen búsítja, ha közülök valamelyik a görög császár szolgálatába áll, — tulajdonkép azt teszi, hogy ők nagyobb bűnül rójják föl, mint más »skytha« nép, ha valaki tőlök megválva teszi azt. A byzanti császárok gyakran használtak ily népeket szövetségesekül sergeikben — még pedig nagy előnyel. Ezek szerepe volt a görög seregtől oldalt lesekben vagy mint első támadók szolgálni. Mondják a »Taktiká«-k, hogy ily szövetségesek vagy zsoldba állott »pogányok« szokásait meg kell hagyni. Tehát gyakori volt az eset. A magyarok pedig ellenzik ennek utánzását, s csakugyan afféle átpártolásokra kevés, s alig szót érdemlő példa van.

Leo indokolni akarja, miért ellenzik az ily elpártolást a magyarok. De — mint rendesen — az indokolás nem fogadható el oly értékű históriai adatnak, mint maga a tény előadása.

Azonban ha mind megadjuk is, hogy a Leo korabali turkok természeti hajlamaiknál fogva állhatatlanok (s lehettek is, a békét könnyen megunván), hogy haszonlesők, s nem szeretet, hanem félelem tartja össze őket — annál erősebb az érv a politicai hatalom mellett, mely a legszigorúbb büntetésekkel tudta sujtani azt, a mi őt »nagyon búsította.«

E szerint nem annyira *numerálván*, mint *ponderálván* a IX-dik századbeli szavazatokat, vajjon a monarchia túlnyomó erőben volt-e a törzs autonomia fölött? — a tanúk nagy többsége »igen«-t mond.

Csakhogy a X-dik század meg látszik hazudtolni a IX-diket. Konstantin Porphyrogenneta műve: »A birodalom kormányzásáról«, hol sokat beszél a magyarokról is, két okból nem oly értékű forrás, mint a Taktikák. Először, mert a magyarok

eltávozván az Al-Duna tájáról közép-dunai mostani hazájokba, többé nem voltak oly közvetlen érintkezésben Byzanczczal, mint a IX. században. S igen föltűnő az, hogy a magyarok pusztító beütései miatt mennyivel kevesebb panasza van a görögöknek, mint a nyugat-európai népeknek. Az avarok híres fejedelme Baján legtöbb dolgot és gondot nagy Konstantin utódainak adott, — a magyarok csaknem kizárólag a nyugatra vetették magokat, — bár időnként érintkeztek Byzanczczal is. Maga Konstantin 950 táján, mikor fennérintett munkáját (nem a Taktikát, melynek szerzője nem is ő volt) írta, semmit sem beszél azokról a hajmeresztő vadságokról, miket a német és olasz klastromok lakóinak babonás képzelete színezett ki. Továbbá hitelesebbek a »Taktiká«-k annál fogva is, hogy mint előadtam, nem egy író művei, hanem egy két generatio alatti tapasztalatok gyűjteményei — s jellemöknél fogva beillenek hivatalos documentumoknak.

A mit Konstantin a magyarokról ír, azt 950 körül írja ugyan, de nagy kérdés, valjon mindenben s a nagyobb részében is, nem jóval előbb *hallottakat* ír le, s mindenesetre, hogy jól hallotta-e? Mert csak hallomásról van szó. A mit a Taktikusok a hadirendről és taktikáról írtak, az szemmel látott és tapasztalt dolog — a mit a békeidőbeli állapotokról írt Konstantin, az csak hallomás volt, s talán ferde vagy félszeg értesülés. Azonban hitelesebb forrás hiányában fogadjuk el. Mindenesetre részrehajlatlanabb s hitelesebb sok X. századbeli más kútfőnél.

Előadván Konstantin azt, mikép történt a kabar nemzetség egyesülése a magyarral, s mikép van annak külön vezére, mikép alkotja a kabarok három törzse a magyar nép első nemzetségét, melylyekkel együtt a magyarok nyolcz nemzetségre oszlanak, így folytatja: »A turkok ezen nyolcz nemzetsége *házi dolgaiban* fejedelmeinek (archon) nem engedelmeskedik, csak szerződésben vannak, hogy a folyók szerint, a melyik részen háború találkiütni, egymást készséggel és buzgósággal segíti.« [1])

---

[1]) Szabó K. Magyar Akadémiai Értesítő I. k. (1860) 141. lap. Szabó fordításában »házi dolgok«-ról nincs szó; mert οἰκείους-t »saját«-

Elég roszúl stylizált helye ez is a byzanti császárnak. S nem csoda, hogy eddigi fordításainak alig van értelme. Mind Szabó, mind Hunfalvy oda magyarázzák ezt a helyet, mintha a nyolcz nemzetségnek meg volt ugyan saját, külön vajdája, de a nemzetségek ennek nem tartoztak engedelmeskedni. Azt vagyok bátor kérdezni: mire való volt hát az a vajda, ha nem parancsolt senkinek? Ebből valami provinciális gyülekezetek divatozását következtetik; de még akkor is fenmarad a kérdés, minek a vajda, ha neki nem engedelmeskednek?

Egy kissé mást akar mondani Konstantin. Azt mondja: a turkok nyolcz nemzetsége (saját külön vajdájokkal egyetemben) otthoni ügyeit a főfejedelem beavatkozása nélkül intézi. Egyébkor az alvajdák nem engedelmeskednek, csak háború esetében, mikor is valamennyi tartozik kiállani a síkra. Ezen hely első része szól a béke időbeli, az utólja pedig háború időbeli fenhatóságáról a fővajdának vagy fejedelemnek. Minthogy azonban már minden évben, s minduntalan háború volt, a hadi ügyek jóval túlhaladták a béke ügyeit.

Így tehát Konstantin szerint, mihelyt a hadsereg szétoszlott s mintegy tűzhelyeihez, vagy szállásaira tért, a fővezér nem avatkozott többé *otthoni* dolgaiba az úgynevezett nyolcz nemzetségnek.

Azonban, Konstantin is ezen nagy autonomia daczára, így szól más helyen:

»Első fejök (a turkoknak), következés szerint az Árpád nemzetségből való fejedelem (archon) s két másik a *gülász* és *karchas*, kik *bírói* hivatalt viselnek. S van mindenik nemzetségnek főembere (archon).[1]) S tudni kell, hogy a gülász és karkhász nem tulajdon név, hanem méltóság«.

---

nak, s nem házi ügynek fordítá; Hunfalvy Pál szerint is így hangzik magyarúl a kezdet: »Minden törzsnek *külön-külön* fejedelme van; de annak nem alattvalói« stb. Én arra hivatkozom mind Szabó, mind Hunfalvy érdemes tudósainkkal szemben, hogy *oikeios* a régi görög szerint is tesz »házi«-t, s ez legrégibb értelme. A új görögben pedig semmi egyebet nem tesz ez a szó, mint »házi«-t, otthon valót. Hunfalvy Magyarország Ethnographiája 216. l.

[1]) Az *archon* szó igen tág értelmű a középkori görögben.

Ezen bírói méltóságok, kik nyilván *centralis*, országos bírák, s kik a fő fejedelem után következtek rangra nézve, lerontják mind azt az autonomiát, melyet fentebb Konstantin az egyes törzseknek látszott adni.

Miben is állott hát az egyes nemzetségek függetlensége? Ha háborút hirdettek, minden alvajda tartozott síkra szállani hadi népével. Béke idején pedig az alvajda népe s talán személye is, alá volt vetve az országos bírák ítéletének. Így hát ezen két pontot kivéve volt meg a nemzetség teljes függetlensége a központi hatalmaktól. Azonban ez a két pont oly nevezetes, hogy magában foglalja a keresztény királyok egész fenhatóságát a középkorban birtokos alattvalóik fölött. Mi többel tartozott később is, Sz.-Istvántól Mátyásig, s még jóval tovább is egy magyar nagybirtokos a királynak, mint avval, hogy hadi kötelezettségeit pontosan teljesítse, és ha pere van szomszédjával, ne maga intézze el, hanem vigye az országos bíróság elé? S valjon nem azért volt-e a *gyulának* és *karchas*nak nagyobb rangja az alvajdákénál, hogy esetleg ezek ügyében s ezek fölött is ítéljen? Valóban a skepsisnek nagy mértéke kell hozzá, hogy kétkedhessünk benne, miszerint későbbi országos bíráink a nádor és országbíró (vagy talán a tárnok mester) nem egyebek, mint (mutato nomine) a *gyula* és a *karchas*.

S ama centralis bírói méltóság nem is a X. század vívmánya. Meg volt a magyarnál már a IX-dik században. Ibn Dasta azt mondja, a magyaroknál a fejedelem neve *Kende*, de van egy másik méltóság is, melynek neve dzsile (azaz: gyula).[1])

Ha az arab írónak más népekről szóló leírását hozzá veszszük, azon következtetésre jutunk, hogy a magyar központi szer-

---

Tesz ugyan, mint látjuk, királyi hatalmú fejedelmet is; de archon a gyula és karchas is. Sőt Konstantin idejében tesz főbb tisztviselőt, előkelő nemest is (olyan báró félét) és tartományi kormányzót. E szerint nemcsak souverain vagy souzerain fejedelmet. Új görögben egyszerűen nemest jelent. Ugyanazon időkben a latin regulus szó használtatik »comes« helyett is.

[1]) Így értelmezi Ibn Dasta illető helyét Hunfalvy Pál is nevezett becses művében, 218. l.

vezet hasonlított a IX. században szomszéd, s egy részben hozzánk csatlakozott kozarokéhoz. A kozár kormány formáról ezt mondja Ibn Dasta:

»A kozár király (melek) neve *Isa,* de főuralkodó a khákán. Ez azonban csak névleg kormányoz, a valóságos hatalmat az Isa gyakorolja. Az igazgat, s parancsol a haddal, mint sajátjával; nem is számol senkinek, ki nála feljebb való volna. Az adót és hadi legények számát az Isa veti ki, a mily mértékben szükségesnek tartja . . . A zsákmányon való osztozáskor is az Isa szedi ki először a mi neki tetszik, a többit a vitézek osztják ki magok közt.«[1])

Ime a kozár szultán és az ő nagyvezire, az Isa. Az előbbi uralkodik, az utóbbi kormányoz; vagy ha jobban tetszik: a kozár meroving és az ő »major domus«-a. Valjon Sz.-István halálakor nem Pipin utánzója volt-e Péter, ki valami palota örök kapitánya vala a nagy király alatt?

Így találjuk a korábbi avaroknál a khagán, azaz: fejedelem után a *jugur* és *tudun* méltóság neveket. Az avaroknál a fejedelem tekintélyének bizonysága az, hogy Baján nem nemzetségi főnökökre, hanem *fiai*ra bízza a hadsereg különböző osztályainak vezérletét. Árpád is már Etelközből nem valamelyik vajdájára, hanem fijára bízza a bolgár expeditiót. Azonban kétségtelennek vehetjük, hogy valamint a góthok úgynevezett bírái, úgy az avarok és magyarok főbírái is egyszersmind hadvezérek voltak.

Az akkori népek egyikénél sem lehetett polgári méltóság a megfelelő katonai rang és hatáskör nélkül. Tehát a gyula mintegy locumtenense volt a fővezérnek. És mint ilyennek befolyása a hadi illeték kivetésébe — vagy is az adózásba — mert másféle adóról szó sem volt azon időkben. A gyula nem volt egyéb a későbbi nádorispánnál, s inkább több mint kevesebb hatáskörrel. Ibn Dasta épen a gyuláról mondja, hogy annak minden magyar engedelmeskedik — tehát az egész kormányzásra kiterjedt hatásköre, mint a kozár Isáé. A dolog természe-

[1]) Hunfalvy i. m. 200. l.

téből foly, hogy ezen hatáskör terjedelme a fejedelem egyéniségétől függött. Bölcs és erélyes fejedelem maga nemcsak uralkodott, hanem a kormány és vezérlet nagy részét vitte is, gyenge alatt a gyula vagy a karchas kormányzott s vezette a hadakat. Úgy látszik, az augsburgi csatát részben egy karchas, Bulcsú vesztette meg.

Bármint osztoztak is fejedelem és gyula meg a karchas a centralis hatalom gyakorlásában, igen valószínű, hogy már a IX-dik században a nemzetségek s alvajdák autonomiája nagyon szűk körre volt szorítva. Mert a hadilleték kiállításán és az igazság szolgáltatásán túl csekélység volt a mi az úgynevezett »nemzetség«-nek maradt.

Azonban mindezen állítmányok és bizonyítások kissé zavaros fogalmazatú szövegeken alapúlnak, s a következtetések is vitathatóknak látszanak, kivált ha hazai krónikáinkat veszi elő valaki, s benne a vérszerződéssel, mint a királyi hatalomról való autonom függetlenség úgynevezett documentumával áll elő. S magam is érzem, hogy bármennyire meg vagyok győződve arról, a mit előadtam, aligha sikerült az olvasót hasonló mértékben meggyőznöm.

De minden kétséget eloszlat, remélem, a mi kézzel foghatólag tükröződik a magyar hadi rend architecturájából, s melylyel szemben a krónikások minden hallomása s félreértett traditiói háttérbe szorúlnak.

A magyar hadi rend különböző osztályokból állott: meg volt egy homlok sor, oldalt az úgynevezett lesek, volt egy magában is több hadosztályra szakadt másod- és harmadsor s egy fedezet a podgyász mellett. Ebből első tekintetre azt következtetheti tán valaki, hogy ez a foederalismus képe. Mert ezen hadrészek külön nemzetségeknek felelnek meg, s alvezérre levén mindeniknél szükség, ezen alvezér ki lett volna más, mint a nemzetség saját vajdája ? Íme a foederalismus a csatamezőre plasticailag lenyomva !

S mégis épen az ellenkezőt bizonyítja és ábrázolja mindez. Mert csak az a hadvezér mer ily szétosztott sereget állítni az

ellenség elébe, ki tökéletesen bízik az alvezéreknek nemcsak képességében, hanem *engedelmességében* is.

Az még lehetséges, hogy erős központi hatalom is egyetlen massába, vagy vonalba zsúfolja össze seregét; de az már nem lehetséges, hogy gyönge központi hatalom mellett a seregnek több, félig önálló szerepű hadtestre való felosztása legyen szokásban.

A IX. századbeli görög nem bízott az alvezérek képességében, s azért állott ki a sereg mentűl tömöttebb phalanxba. Az ugyanazon időbeli germán hadvezér nem bízhatott a vazallok engedelmességében, s azért állította ki seregét egy mély és tömött sorba, vagy a mint hadi írói dicsekedve emlegetik, mint ősi nemzeti szokást, ék alakú óriási tömegbe. Leo ki is emeli, hogy nem szeretnek engedelmeskedni. Ily magában incohaerens sokaságot, melyet moralis kötelék, s fegyelem nem fűzött össze, legalább mechanikailag kellett összszepréselni — különben szélylyel ment volna az első támadásra.

Átalánvéve az állami szerkezet ereje többnyire megfordított arányban áll a hadirend egyszerűségével. Mentűl lazább szervezetű amaz, annál tömörebb ez; mentűl nagyobb az államegység, annál tagosúltabb lehet a hadirend. A középkorban a politicai és társadalmi ziláltság tetőpontra hágott — s ekkor voltak a csatatéren az óriási tömegek; — az újabbkori centralisticus államok mind szétszórtabb csatarendeket használnak. — Régen a görög városok confoederatiója találta föl a négyszögű phalanxot, s újkorban az egymástól meglehetős független svájczi cantonok állottak ki Vakmerő Károly ellen nagy gyalogsági batallionjaikkal — hol több ezer dárdás ember sorakozott egyetlen carréba. Ellenben az absolutista Nagy Fridrik összetett s tagosúlt hadrendet hoz be, annálinkább a franczia centralisticus respublika és császárság. Nálunk egy Hunyady János és Mátyás saját személyök tekintélye által képesek voltak meglehetős engedelmességet biztosítani (bár nem mindig), s azért egész hadi művészettel alkalmazták az ősmagyar összetett csatarendet; de Mohácsnál 30 évi zilált kormányzás után lehetetlen volt mást, mint az idegen mintáju tömeges fölállítást kísérleni meg. —Szórúl szóra

az történt a mi Nikápolynál — mint ott, a vitéz »cursorok« vesztek oda először, aztán a »defensorok«.

Annyi áll, hogy csak a fővezéri hatalom teljessége mellett lehetséges egy összetett hadrendet sikerrel használni az ütközetekben. Mert ha a különböző hadtestek működése nem a legpontosabban összevágó, hasztalan nemcsak a bravour, hanem egy-két alvezér jelessége is. Egy szóval összetett csatarendnél föltétlen engedelmesség conditio sine qua non.

A hadrend minőségén kívül, melynek múlhatlan föltétele volt a vezérlet egysége, a hadi szokások közül még a következők bizonyítják a hatalom nagy mérvű összpontosítását:

A »turk«-ok nehezebb podgyászukat egy közös helyre tették közös őrizet alatt a hadrendtől vagy jobbra vagy balra. Ha nyolcz külön nemzetség s külön vezérlet van, nyolcz külön helyre tették volna. Továbbá azt mondja róluk Leo császár, hogy mikor az ellenséget üldözőbe veszik, nem gondolnak a zsákmánynyal, míg szét nem verték az ellenséget. — Bezzeg az oly lazán összetartó és nem engedelmeskedő hadak, minők a keresztyén középkoriak voltak, többször vesztettek csatákat egyes segédcsapatok vagy általán a harczosok kapzsisága miatt, nehogy mások kezébe jusson a préda. Úgy kell lenni, hogy Árpád idejében a zsákmány közvagyon volt, a hadsereg egységét képviselő vezérnek adatott át, és hogy ennek bírói hatalma volt a kiosztásban, mely a dolog természete szerint, nem lehetett egyenlő osztozás, még az egyes hadtestekre nézve sem, nemhogy egyénenként, Mert az a csapat rész, mely podgyász fedezeten volt, nem részesülhetett ugyanazon jutalomban, mint a mely nagyon kitette és kitüntette magát.

Végre nem elhallgatandó jele a fegyelemnek, a mit a »Taktiká«-k különösen kiemelnek a magyarokról, hogy tervöket nagyon titokban tudják tartani. Nemcsak arra vonatkozik ez, hogy *szóval* nem árulják el titkaikat, hanem hogy *tettel* sem. Nemcsak azt zárja ki ez, mintha holmi tábori országgyűlés döntötte volna el a csatatervet, hanem kizárja a parancsok kivételében való pontatlanságot is.

Azonban látni fogjuk más kézzelfogható jeleit is az egyed-

uralomnak, midőn a fenírt hadirendet működésben fogom fölmutatni nehány emlékezetes nagy ütközetben.

Különösen a hadirend s a hadi szokások odamutatnak, hogy a monarchia meg volt alapítva még pedig széles hatalomkörrel Árpád alatt, — s nem veszélyeztethette azt a nemzetségi vélt nyolczféleség. Kiskoruság vagy képesség hiány esetében ott volt helyettese a *gyula*, — s ha igaz, hogy Zsolt kiskoru volt, mikor a fejedelemség rászállott, bizonyos más felől az, hogy a nemzet vezérlete csak oly kitűnő maradt, mint azelőtt volt.

Azonban ha Árpád és fejedelem utódainál csak a korona hiányzott a királyságból, mégis egy lényeges gyengéje volt vagy csak későbbi időkben fejlett ki? Nem volt biztosítva a következési rend; sőt volt rá eset, hogy a család rövidebb időre ki volt zárva a főhatalomból. Négy generatióval mintegy 130 évvel Árpád halála után, meg van szakasztva az Árpád-ház örökösödése. Pedig koránt sem kihalás miatt. Mert Sz. István utolsó éveiben vagy négy Árpád-fi volt életben, s legalább ketteje később kitűnő képességet mutatott a főhatalom betöltésében. Egyiket, ki börtönbe volt zárva, megvakították, a más három száműzve, az országból kikergetve, bújdosott. Pedig nem is a nép szabad választása lép az öröklés helyébe. Mind az öröklés, mind a szabad választás elve félretételével egészen byzanti stylben (még a szemkitolás sem maradt el belőle) palotai és zsoldos forradalom tesz királyt a magyar trónra. Csak egy nép-forradalom segélyével volt képes a törvényes örökös hozzá jutni, s ezzel megmenti az ország lételét és függetlenségét. I. Endrének hítták ezt a kitűnő politicai férfiút és hadvezért, a kit később öreg napjaira öcscse idegen katonáinak patkója tapos össze a csatatéren.

Azonban az a meglepő tünemény, mely I. István halálát követi, bizonyítja a központi hatalomnak oly túlságát, mely a byzanti absolutismust megközelíthette, s mely még száz év múlva II. István alatt is félelmes színben mutatkozik.

A Sz.-István halálával bekövetkezett belzavaroknak egy nevezetes jellemvonása, hogy az összes állam független-

ségét veszélyeztetik ugyan, de egységét teljességgel nem. Nincs arról szó, hogy az ország ez vagy ama része leváljék az állam testéről. Péter és Aba nem osztoznak, sem más osztályos praetendens föl nem üti fejét. Már pedig, ha azelőtt 90 évvel, mikor Konstantin ír, külön-külön hét kis királyunk lett volna hét külön kis országgal és nemzetecskékkel, kiütötte volna az magát mind halottaiból is. Még nagyon is új lesz vala a sír; mert ha a Sz.-István uralkodása alatti egy-két nagy lázadás csakugyan nem lett volna egyéb, mint a régi örökös vajdaságok életjele, elég hatalmas életjel volt arra, hogy megújulhasson a gyűlölt főhatalom düledező állapotjában. Soha jobb alkalom erre! Azonban ilyesről szó sincs. Az országot kegyetlen belháború dúlja, visszaállítják még a pogányságot is, elkergetik a papokat; a veszélyes külháború az ország függetlenségére már-már halálos csapást mérendő; de az ország és a főhatalom egysége megállja helyét ezen legnagyobb zivatarban is.

Hogy Magyarország valamennyi hasonló nagyságú vagy nagyobb állam közt Európa legegységesebb, és hogy úgy mondjam, legcentralisáltabb állama volt — arról mindenki meggyőződhetik, a ki a középkornak egy históriai átlászát végig lapozgatja. És ezen egység onnan datálható, mikor a magyarok bejöttek az országba.

A királyi hatalomnak az Árpád-ház korában csak egy versenytársa volt: a királyi öcs s néha a királyfi. Ezek rendesen — még pedig az akkor mindig tradition alapuló jogon, — az ország bizonyos részét (Béla harmadát) követelték magoknak.

Minthogy, a mint látni fogjuk, a régi magyar harczmód és így a hadi rend is, legkisebbet sem változott Sz.-István alatt, föltehetjük, hogy az ország bizonyos hányadával együtt a sereg egy tetemes része fölötti vezérlet is megillette a királyi herczeget. S csakugyan Béla herczeg vezéri szerepet viszen az I. Endre alatti nevezetes védelmi háborúban, mely századokra meggyőzte szomszédainkat, hogy a német császárok összes ereje csak temetkezni jöhet Magyarországba, ha a nemzet vezérlete jó kezekben van.

Ha a királyi herczegek követelései, melyek majd mindig ellentétben álltak az ország érdekeivel szintúgy mint sokszor a királyok és királynék szülői érzelmével, — úgy hogy Sz.-István és korában Kálmán számüzéssel s roszabbal is takarították el a praetendenseket, (minek előbbi halála után oly rosz következései lettek) másfelől bizonyítják, hogy daczára a Péter- és Abaféle abnormitásnak, a dynasticus érzet túlsulyban volt. Még Árpád idejében a királyi herczegnek úgy látszik nagyobb szerep adatott, mint az ország bármely más főemberének. Erre mutat, hogy Árpád a bolgár háboru vezetésére, a mint említém, fiát Leventét küldte volt.

Árpádnak, — Konstantin tanúskodik róla — elég fia volt arra, hogy magát, és a gyulát meg karchast odaszámítva, hét hadtestet vezérrel lásson el, s ne legyen szüksége az úgynevezett nemzetségi vezérekre. Mert alkalmasint csak a keresztyénséggel jön be az a szokás, hogy a királyi herczegeket számüzzék vagy szemök világát vegyék.

Annyi áll, hogy az Árpádok hatalmát nem holmi vajdák, hanem a királyi herczegek korlátozták, — minek temérdek hátrányai mellett az a nevezetes előnye megvolt, hogy a túlságos hatalommal szemben kifejlesztette a nemzeti autonomiát, az alkotmányt. — Mert a magyar alkotmányt nem ingyen kaptuk, nem a vérszerződés adta nekünk készen. Számos harcz és belviszály közt fejlett és szilárdúlt az II. Endréig is. Nem elég régi-e valjon, ha csak az 1222-iki bulláig viszszük föl eredetét? Ez már legalább valódi documentum, ha újabb is, mint a vérszerződés.

VI.

COMBINATIÓK A POLITICAI ÉS TÁRSADALMI OSZTÁLYOKRA NÉZVE.

A nemzetségi rendszer épen tagadása az államiságnak, s vele egy állami hadseregnek is. Mert csak a római császárság utolsó századaiban, s ma az állandó hadseregek behozatalával volt külön választva a politikai szervezet a katonaitól. Különben

bizvást egyiket a másik tükrének tekinthetjük a korábbi századokban. Nem kell messze mennünk példáért, annak bizonyítására, hogy a mely népnél a clan-rendszer megcsontosodott, úgyhogy a vándorlás sem volt képes kiegyengetni, sem hadseregről, sem erős állami és nemzeti életről szó nem lehet.

Itt vannak a szomszédunkban és köztünk a délszlávok, s itt találták őket Árpád magyarjai. Tudva van, hogy egész continensen nincs nép, melynél a nemzetségi rendszer épségben maradt volna, csak nálok. Itt már semmi bizonyításra nincs szükség, hogy a társadalom és politicai rend a clan-rendszer stadiumában volt.

Mit írnak rólok a IX. századbeli leghitelesebb források, a byzanti »Taktikák?«

»Fejetlenek (anarcha) és kölcsönösen gyűlölködők levén, sem hadi rendet (taxin) nem ismernek, sem a harcz együttességével nem gondolnak, sem pedig mutatni nem merik magokat kopasz és sík helyen.... Hanem erdőkbe bújnak, a mi nagy segítségökre van, mert igen jól tudnak szoros helyeken hadakozni.... Mivel sokféle vélemény uralkodik közöttök, (tanácskozásaikban) vagy meg nem tudnak egyezni, vagy ha megegyeztek, a határozatokat azonnal áthágják, mivel mindenkit más-más nézet lelkesít, s egyik sem akar engedelmeskedni a másiknak.... Erdőkben, s nehezen hozzáférhető tavak és mocsárok közt laknak.... Az ellenséggel nehezen járható, szoros, s mentül több rejtekű helyen szeretnek megütközni.« [1])

Két könnyű kopján kívül fa-kézijjat használtak, tehát nem valami erőset, hanem nyilaik hegye gyorsan ható méreggel volt nedvesítve. A vízbe néha nyakig állva, hová az ellenség nem követhette, lőttek vele.

Íme egy valódi kép a még nemzetségi társadalmi szervezetben élő népről. Számosabb törzsek nem bírtak egyetérteni és egyesülni. Annálfogva nem számításból, hanem társadalmi szükségességből folyt az a fegyverzetökhöz egészen illő harczmód, melynek Byzantban veszélyességét közelről ismerték. Rendes had-

[1]) Maurikios 273—276. l.

seregeket már sokszor tettek tönkre ily minden szabály nélküli harczmóddal. Montenegro maig sem sokban hazudtolja meg a fentebbi rajzot. És ezen rajz történetünk nagyon homályos lapjaira is vet világot, többik közt a honfoglaláséra. Mert a föntebbiekből tudjuk már, hogy a szlávok harczmódja nem volt más, mint a mit ma *guerilla* harcznak neveznek. Újabb időben, kivált Rössler nyomán ez a vélemény kezd uralkodni: Minthogy Árpád bejövetelekor Magyarország területén más államról, mint Szvatopluk Moráviájáról nem tudunk, s ez is épen magától bomlásnak indúlt, a magyaroknak semmi erőfeszítésébe sem került a haza mai földjének meghódítása. Azonban nagy félreértés lehet ebben.

Valószínű az, hogy a magyarok sokkal könnyebben elbánhattak a velök tán *nyilt csatába* bocsátkozott morvákkal, mint azon számtalan, apró cseprő szláv nemzetségekkel, melyek a felföld s talán Erdély zeg-zugaiban és az alföld nádasai közt mint külön társadalmak az egymás közti guerilla-harczokban jól begyakorolták magokat primitiv fegyvereik használatába.

A szlávoknál társadalmi állapotjuknál fogva nem fejlődhetett ki egy erős hadsereg s erős állam eszméje. A hol n gy kiterjedést nyert az köztök, acclimatisatió volt, idegenek ültették és nevelték föl. Így a déli szlávsághoz egy ugor fajbeli nemzet, a bolgár, hozta be a Volga tájáról az államiságot. Az a különös történt itt, hogy a bolgár bele olvad nemzetileg a szlávba, de hogy ezen déli szlávoknál lehetséges volt a »czár« (caesar) czím s az államiság, azt a magyarral rokon vegyületű s egészen hasonló szervezetű bolgároknak köszönhetik.[1])

Épen ez áll az oroszokra nézve. Csakhogy ott egy germán faj, a *normann* szervezte először állammá a széthuzó szláv törzseket, hogy maga nemzetileg szintén beolvadjon aztán. Kevésbé sikerült a bolgárokéhoz és magyarokéhoz egészen hasonló szervezetű avaroknak a magyarországi szlávok közt meggyökeresztetni valami kevés államiságot, minek oka a népek geographiai elhelyezésében keresendő talán. Hogy a turk faj mennyire kivált

[1]) *Jireček* Konstantin könyve (»Geschichte der Bulgaren« Prag, 1876.) semmit sem derít ki oly világosan, mint ezt az igazságot.

a szervező tehetségben, bizonyítja az is, hogy egy mohammedán nép sem volt képes oly erős és tartós államot létesítni, mint a törökök, kiknél a mi rosz, az leginkább a mohammedanismussal vele született hibákból ered.

A lengyel nemzet hadi és társadalmi szokásai bizonyítják, hogy nemzetök vegyületében nagy ingredientiának kellett lenni az ugor fajbeliségnek. Nemzeti jellemök mind a mai napig nagyon elüt minden más szlávétól. A déli szlávok Magyarországon a magyarok bejövetele nélkül államot nem alapítottak, hanem más hódítójok akadt volna, — bármint ábrándozott is Palaczky itt egy nagy szláv állam keletkezéséről. Honnan van az, hogy míg a szlávoknak az avarok elhanyatlásával, vagy száz évig szabad terök volt a természettől egy országgá szépen kikerekített mai Magyarországon nagy államot alapítni, annak csak észak-nyugati és dél-nyugati zugaiban kezd, s egymástól függetlenül valami primitiv állam-féle keletkezni, — addig a geographiailag alaktalan mai déli Oroszországban az ugor-török népek oly nagy nemzetekké egyesülnek államilag, mint a volgai bulgárok, kozarok, besenyők, magyarok és dunai bolgárok? — Fő oka az, hogy ezeknél a clan-rendszernek a törzs és nemzetségi életnek, mi hajdan kétségkívül nálok is megvolt, már régóta meg kellett szünni-e, — s helyébe nagyobb politicai és katonai községek állottak elő.

A szlávok fejlődési történetében hiányzott egy stadium, melyen a nevezett ugor-finn népek keresztül mentek. Mindezek nagy massákban és már mint egyesített hatalom tették meg egy régi hazából vándorlásaikat. A celta, német fajbeliek, s az ugorok vándorlásai világ rázkódtató események voltak. A cimberek, góthok, longobardok, hunnok, avarok, magyarok költözködései, nem suttomban történtek, mint a szlávokéi, kikről legföljebb annyit tudunk, hogy az avarok egy részöket mintegy erővel telepítették be a byzanti birodalom területére. Egyszer csak itt találja őket a történet — s senki sem tudja, mikor; honnan jöttek. Mert — úgy kell lenni — vándorlásaikban kis csapatokként és apránként, minden föltünés nélkül húzódtak odábbodább. A hol az Attila által megkezdett nagy néptorlódás egy-egy helyen csak annál nagyobb hézagokat hagyott, az üres terü-

leten az egyes törzsek, mintegy azon elvnél fogva, hogy »natura horret vacuum« beszívárogtak. Mentül inkább be lehetne bizonyítni, hogy a IX. században Magyarország közép és keleti részeinek több ezer négyszögnyi területén nem volt egy magáról életjelt adni bíró állam is, annálinkább valószínű, hogy az hemzsegett a szláv törzsek szám nélkül való csoportjaitól.

Az a különbség volt köztök, és más, a clan-rendszeren már keresztül ment nemzetek közt, a mi a vad venyige és a sorokba ültetett, megmívelt szőlő közt. Utóbbi a hová ültetik, ott marad, s tovább ültetése rendszeres, gondos munkába kerül. Az előbbi idomtalan ágakat bocsát ugyan, de ezer meg ezer ilyen körül hálózza s néha elnyomja a százados csert, a délczeg fiatal egerfát — mint a szláv, a görög és bolgár államot, — és a hol ily támaszt nem talál, sürű szőnyegként boritja a mogyoró és galagonya bokrokat, — mint a szlávok azon árva néptöredékeket, melyek az avar birodalom elenyészte után netalán még itt vegetáltak. Nem irtja senki, mert gyümölcsöt, bár fanyar, de mégis csak terem. A szlávok roppant elterjedését és fölszaporodását talán épen ezen senkinek sem sokat ártó, s föltünés nélküli szétágazás fejti meg. Nem vándoroltak, hanem lépésről lépésre kúsztak szélylyel mindenfelé. A hódítók ellen nem lázadtak föl, hanem lassanként behálózták. Ne vegye senki nemzeti kisebbítésnek; csak a dolog megvilágitására élő példa rá az oláh-czigányság, mely ha bejöttekor egy pár százezernyi lett volna, Európa nagyobb felét kétségtelenül behálózza, a nélkül, hogy nemzetek és kormányok észrevették volna; s különösnek tetszik, pedig természetes, hogy az ily törzsszerkezetű nomádság jobban megtartja nyelvét és szokásait, mint a nemzetté összetömörült nagy tömegek.

Ha valahol, itt mutatkozik a népvándorlások egy átalános törvénye, melyre világtörténészeink nem figyeltek eléggé. Wietersheim, ezek történetében közel jár a dolog lényegéhez, midőn megjegyzi, hogy valamennyinél *monarchicus* formát találunk. De nem hat bele mélyebben. Pedig a lényeg az, hogy nagy néptömegek vándorlása lehetetlen máskép, mint szigorú rend és fegyelem mellett — s ennek fenntartásához első kellék tagadhatlanúl egy főparancsnok. De ez csak egyik része. Múlhatlanúl

szükséges, mint minden emberi egyesülésnél, hogy a fölszedett sokféle néptörzs és kis fejedelem lemondjon szereplési vágyának és autonomiájának igen nagy részéről. — Továbbá a rend nem rend bizonyos egyenlőség s symmetricus fölosztás nélkül. A kik azelőtt minden kis völgyben vagy tó mellékén külön életet éltek, s egyik negyven, a másik négyszáz sátrat népesített, a vándorlás alatt nagyobb testekbe osztatnak, s ezek sátor száma, vagy a fegyverfoghatók száma körülbelől egyenlőre szabatik. A kik azelőtt közel voltak, elszakadnak, s a távol voltak összekerülnek. Egymástól idegen nyelvek, szokások, népfajok keverednek öszsze s válnak egygyé — illetőleg beolvadnak az életrevalóbb nemzetségbe. A népvándorlás az apróbb népek egyesülését, a nemzetek megalakúlását mozditotta elő. — Bolgár, Kozár, Besenyő, Magyar már mind átestek volt egy nagy egyesítő vándorláson, mikor egymás szomszédjában lakának a mai Oroszországban.

Nemzetségi szervezet mellett, mint kimutattam, nem lesz vala lehetséges oly hadsereg, minőt még a IX. században fölmutatott a magyar.

De ha a magyar társadalmi, politicai és hadi-rend meg nem férhetett semmi tekintetben a nemzetségi rendszerrel, valjon miben állott hát az? — A byzanti Taktikák ily minutiákba nem avatkoznak, — hanem, mint láttuk, közvetve tagadják a nemzetségi rendszer lételét. Máshonnan kell vennünk rá az adatokat melyekből combinálhatjuk, hogy volt nálok ebben is rend, csakhogy más, mint a mit eddig ráfogtak csupán az emlékek egyes bizonytalan kifejezéseinek alapján. Itt segitségül veszem az, *összehasonlító ethnographiát*. Más positiv alapunk nincs, s aligha lesz ezután is.

Azok az igen tiszteletre méltó történet és nyelvbúvárok, kik eddigelő a magyar nemzet hét vezére és hét nemzetsége clanszerű autonomiáját kivívták, igen könnyen elfogadnák következtetési modoromat; mert ugyanők hitték és vallották leghatározottabban, hogy besenyő, kún, talán a bolgár, sőt még más nép is egészen egy és ugyanazon nemzet volt a magyarral, még nyelvében is. Ezekkel szemben tehát, ha azt az eljárást követem,

hogy a kozár, bolgár és kún szervezetből hímet varrok a magyarra, azt gondolom, legkevesebb ellenvetést sem tehetnek.

Én annyira nem tudnék menni a magyar nemzet rokonításában, mint ők. Én csak azt állítom, hogy ámbár az előszámlált népek más-más nyelvet beszéltek, de nagyjából ugyanazon elemekből kevert nyelvök volt. A régibb finn elemek kisebb-nagyobb mértékben elegyedtek a török elemekkel. Ez azonban csak egy része a dolognak.

Igen sokat nyom az, hogy a fejlődésnek és civilisatiónak ugyanazon fokán állottak, nemcsak, hanem sokáig szomszédok voltak. Gyakran közös vállalatuk volt, s egy ideig a magyarok — mint a byzantiak értesültek — kiegészítő részei voltak a kozár birodalomnak is. Végre — a mit az olvasó eddig is sok példából láthatott — ezen népeket a IX. századbeli görög »Taktiká«-k annyira egyféle szokásúaknak tartják, hogy hol turk- és avar, hol turk és bolgár név alatt foglalják össze. Úgy kell lenni, hogy az annyira ismeretes és igen rendezett hadseregű kozárt azért nem nevezik meg, mert még a turk név alá foglalják. A besenyőkről a IX. században, távolabb esvén a Fekete-tengertől, kevesebbet tudtak, vagy azok közé számították, a kiknek még nem volt akkor rendezett hadseregök, azaz, a mi előttem egy, — még külön osztályaik nem egyesültek volt közös vezér alatt. Hogy ezek a népek igen kegyetlen harczokat folytatnak egymás ellen, az úgyszólván mindennapi dolog a históriában, hogy szomszédok és rokonok gyakran irgalmatlanabbak egymás ellen, mint a merőben idegenek iránt. Aztán mikor azt olvassuk, hogy a kozárok minden évben háborút folytatnak a besenyőkkel, s hogy a magyarok hol egyikkel, hol a másikkal, föl kell tennünk, hogy ugyanazon életmód mellett eltanúlták egymásnak minden hadi előnyét s a szervezetet is, mely pedig belevág mélyen a társadalmi és politicai szervezetbe.

Föltűnő az, hogy a besenyők nagy pusztai állama, szintúgy mint az etelközi és pannoniai magyar állam, sem több sem kevesebb, mint nyolcz úgynevezett nemzetség volt. Az véletlen lehetett, hogy besenyő és magyar sokáig szomszédok; de hogy egyszersmind véletlen volna a hadsereg és nép ezen oly hasonló fölosztása is, az már nem valószínű. Ha pedig nem valószínű

akkor az sem az, mintha nyolcz rég meglett külön törzs coalitiójából származott volna a nemzet, hanem ellenkezőleg, hogy a nagyon különböző kisebb-nagyobb törzseket egy központi hatalom osztotta föl nyolcz, nagyjából egyenlő részre, melyek a csatamezőn külön hadtestek, a táborban és otthon külön területen együtt legeltették lovaikat. Nem nyolcz véletlenül összetalálkozott népség additiójára, hanem legnagyobb részben teljesen homogén nemzet divisiójára kell következtetnünk, mely fölosztásnak úgy látszik, a két népnél egyforma törvénye volt. Legalább megemlítendő jele a nagyjából *egyenlő* hadtestekre *osztásnak* az, hogy hazai krónikásunk, — bár sokkal később compilálva — Kézai szerint, a »hét« magyar nemzetség mindenike egyenlő számu contingenst állított ki. A szám túlozva lehet, mert azt állítja, hogy minden nemzetség 30,000 lovassal állott a csatatérre, holott Kézai századában, az egész alföldet elborított kunok összesen 40,000 lovast állítottak ki, s ezen szám is alkalmasint nagyítva van. 210,000 oly módon organisált lovas, mint a magyar volt, állandóan megszállta volna nemcsak Magyar-, hanem Németországot is, s Etele pogány európai császársága megújul vala.

A szám túlzott, de egyenlő fölosztásra mutat. Érdekes az is, hogy a IX. századbeli arab iró kerek számban beszél a kozár, bolgár és magyar fejedelem által kiállítni szokott lovasokról. A többi tíz-tíz, a magyar pedig húsz ezerrel jelen meg a csatatéren.

Továbbá tudva van, hogy Kézai szerint a hét nemzetség bizonyos alosztályzásokra szakadt, még pedig száz nyolczra, valamint a régi székely úgynevezett nemzetségek is »ágakra«. Krónikánk szerint 108 lett volna, sem több, sem kevesebb, ezen ágak száma. Ezt a számot látszó szabálytalansága mellett is szépen lehetne ilyképen fölosztani: állott mindenik »nemzetség« 15 ágból, s így 7 nemzetség tett 105 ágat. Fennmaradt 3. Ez a 3 ág pedig teszi a nem-magyar, azaz a 8-ik nemzetséget. S csakugyan Konstantin is azt mondja, a kabarok magok közt egy főnök alatt három részből állanak. Igaz, hogy Konstantin a kabaroknak három »*nemz tségét*« említi; de hogy mi a nemzetség, mi az ág, abban nem volt szörszálhasogató. Így hát egyeztetve volna a

dolog. Csak az a bökkenője, hogy Konstantin a legelső s legnevezetesebb törzsnek téve a kabarokét, a legszámosabbnak látszik tartani.

A besenyőknél is meg voltak az alosztályok, még pedig a legtökéletesebb szabályossággal. Konstantin szerint a besenyők nyolcz nemzetsége negyven ágra oszlott, s így öt ág volt egyben. Ha Kézai száma ténynek volna elfogadható s a fentebbi magyarázat is állana, könnyű lenne következtetnünk, hogy valószínűen a besenyőknél minden ág még három kisebb ágra oszlott, úgy hogy 15 ilyen volt minden nemzetségben, s a magyarnál minden 3 kisebb ág tett egy nagyobbat, úgy hogy 5 ilyen volt egy-egy nemzetségben, s a kabarok osztálya csak egy ily nagyobb ág lehetett.

Ha egy nemzetség csakugyan 15 törzsből állott, s ezek összesen 30,000-nyi haderőt képviseltek, akkor egy törzs 2000 embernyi dandárt volt képes szolgáltatni. Csakugyan a bécsi képes krónika szerint egy »tribus« kétezer embernyi haderőt képviselt. Azonban Kézai számát nem tartom oly megbízhatónak, hogy többnek tartanám a fentebbi számítást, mint plausibilisnek.

Mindezekből ha csak annyit fogadunk el, hogy a besenyőknél nem származás szerinti értelemben veendő a nemzetség szó, hanem hadilag szólva, taktikai egységekűl, akkor görög »*gené*« oly forma értelmet nyer, mint a franczia »gens«, mely egynek parancsai alatt álló emberek csoportját, a legénységet jelenti.

És föntebb a hadi rend homlok vonalainak leírásában, (a 3. fejezetben) már nagy nyomatékot helyeztem arra a nevezetes tényre, hogy a magyarok *egyenlő taktikai egységekre osztva* álltak a csatatéren, mi épen ellentéte a nemzetségi vagy clan-rendszer szabálytalanságainak.

Érdekes, hogy a hol Konstantin előszámlálja a besenyők nemzetség neveit, azok közt találunk egy »Gyula« (güla) nevűt. Tudva van, hogy »gyula« volt a magyaroknál az ország főbírájának a czíme. Könnyen megeshetik, hogy a székelyeknél a »duló«, mely bírót jelentett, módosított kiejtéssel épen ez a »gyula«. És végre a dunai bolgárok fejedelmi háza is »Duló«-

nak nevezte magát.[1]) Csak érintem, hogy a besenyők főemberei közt előfordúl a Géza és Vata (Bata) név.[2]) A magyar nemzetségnevek közt egy Kurtu-Germatu is van. Kurt név elő fordúl az ó bolgár nemesek sorában. (Jireček. 134. l.) A magyar Tarján nemzetségnév igen közel állhat a kozárok Tarchánjához, s a bolgárok Tarchán nevű boérjához.[3])

Mindezen részint családi, részint hivatalnevek megerősítnek abban, hogy ezen szomszéd népek állam-szervezet dolgában élénk csereviszonyban állhattak.

És most, miután tagadtam a magyaroknál a nemzetségeket, mint állami és társadalmi szervezet alapjait, lássuk, mit lehet nekik tulajdonítni a szomszéd népek belszervezetének analogiája nyomán.

A bolgárokról ezt olvassuk: »Az ó bolgár államnak *aristocraticus* szervezete volt. A fejedelmet hazai néven *khán*-nak hítták. A fejedelem mellett a főhatalmat egy tanács gyakorolta, mely hét előkelőből állott.

Ezeket »*boilades*«- és *boliades*-nek írják a görögök, honnan származtatják a szláv »boljarin«, bolerin (nemes) szót, mely csak az oroszban és bolgár-szlávban van meg, s onnan ment az oláhokhoz és albánokhoz. (Magyarúl boér). Ha Konstantinápolyból követ ment a bolgárokhoz, ez mindenekelőtt megkérdezte, hogy szolgál a fejedelem, neje és gyermekei egészsége, azután a buljas Tarcháné, és »konartikin«-é, és aztán a *hat nagy* boljáré, és végre pedig az összes népé«. [4])

Ilyen volt a bolgár szokás a beköltözés után 679 táján, mikor nem lehet mondani, hogy legkisebb európai befolyás vett volna rajta erőt.

Ki van ugyan itt is a főemberek 8-as száma: két főhivatalnoké s hat főboéré. De ezek nem mint nemzetség főnökök figu-

---

[1]) Megjegyzendő, hogy *dúlni* a régi magyar nyelvben egészen más értelmű volt, mint ma. Még a XVI. század irodalmában nem tesz egyebet, mint ítéletet végre hajtani, exequálni. A bolgárok »duló«-jára nézve: Jireček i. munkája VI. fejezet és több helyen.

[2]) Hunfalvy Ethnographiája 211. l.

[3]) Rössler. 167. l. jegyz. Tabari után.

[4]) Jireček 134. l.

rálnak, hanem mint főnemesek, a kiken *kívül mind az udvarnál, mind vidéken* több nemes is van.

Íme ez legalább annyit bizonyít, hogy lehetséges volt a magyarokéval azonos hadi szervezet mellett is egy nem-nemzetségi, hanem már aristocraticus politicai szervezet. S csakugyan ez lényegében nem ellenkezik a szigorúbb monarchicus egységgel, mint a hogy a törzs szervezet ellenkezik. Konstantin császár ezt írja ugyan a magyarokhoz intézendő császári levelek adressére nézve: . A turkok *archon*jaihoz két aranyat nyomó pecséttel: »Konstantinos és Romanos, Kristost szerető római császárok levele a turkok *archon*jaihoz.«

Ez az a hely, melyet nyomós bizonyíték gyanánt hoznak föl arra, hogy nem egy *fejedelem,* hanem több uralkodott Magyarországon a X. században. Pedig mint mondám, ez a fordítás nem megbízható. Mert *archon* tesz ugyan fejedelmet is, de a X. század görög nyelvén tett egyszerűen csak főembert is, vagy tisztviselőt. Mai görög nyelven épen csak nemest tesz. Hogy a császár itt görög szót használ, jele, hogy maga sem tudta egész szabatossággal, hogy czímezze őket.

Igen valószínű, hogy »jobbágy« volt hivatalos czímök mely koránt sem nyugat-európai eredetű szó. Sz.-István pedig nem csinálta sem ezt, sem más új magyar szót. Első királyaink alatt az ország főméltóságait czímezték így, míg a királyfi »uram« nevet viselt. A szó eredete valószínűen rokon a kozár megfelelő értelmű »bék«-kel, melyet »bák«-nak is írnak.[1]) Konstantin császár tarthatott tőle, hogy íródiákjai nevetségesen találják leírni a valódi czímet, melynek ha kiejtését tán tudta volna is, nem tudta, hogy írja le görög betükkel, a mint az általa közlött magyar nevek orthographiája valóban szánandó. Aztán, ha csakugyan nyolcz fejedelemről lett volna szó, nem egy, hanem nyolcz aranypecsétes levél illette volna meg a magyar archonokat. Úgy kell lenni, a X. század magyar archonjai nem voltak egyebek a VII. század hat bolgár főboérjainál, egyszerűen főurak a fejedelem kormány tanácsában.

---

[1]) Hunfalvy P. i. m. 210 és 345. l.

A XIII. században hozzánk beköltözött kunoknál is, kik körülbelől ott álltak, a hol a magyar a IX-dikben, említnek szintúgy hét nemzetséget, s mégis Kún-László király hivatalosan kún urakról, nemesekről és közrendről beszél.

A kozárokról pedig, kik sok tekintetben legközelebb álltak a magyarhoz a IX. században, ezt olvassuk a már idézett arab írónál, Ibn Dastánál.[1])

»A kozárok *királya* (!) az isa, a vagyonosoknak és gazdagoknak kötelességévé teszi, hogy annyi lovast állitsanak ki, a mennyit birtokaik nagysága és jövedelmök mértéke szerint ki birnak állitni..... A királyi lovasság áll 10,000 lovasból, részint olyanokból, kik rendes zsold fejében tartanak lovat, részint olyanokból, kiknek eltartása a gazdagok kötelessége.« Feltünő, hogy az arabs iró sincs tisztában a czimekkel. Az Isa csak úgyszólván a nagyvezér, vagyis a magyar gyula lett volna — s mégis királynak (melek) czimezi. Épen mint latin irók a barbár népek nagyait »regulus«-oknak. — De ez még mellékes kérdés. Itt világos, hogy nemcsak aristocraticus szervezet volt a kozárok erős államában, hanem egy alapjaiban feudalis szervezet.

Tehát a hadsereg kétféleképen ujonczozza magát. Egy része oly zsoldos, kit az állam feje fizet, másik része oly zsoldos, kit a gazdagok fogadnak föl és állitnak ki, még pedig igen jól; mert a mint az arabs iró mondja: »Ha a (kozár) sereg összegyül, teljes fegyverzetben áll ki, minden hadi kellékkel, lobogókkal, lándzsával és tartós pánczél-ingben.«

Van itt szó vagyonosokról, gazdagokról; de sem törzsekről, sem törzsfőnökökről. Hát a szegényebbekről miért nincs szó? Úgy látszik, hogy ezek egy része adózott; mert az van mondva: »Maga az Isa kezeli az adót.« Az adó pedig ló, tinó, vagy az azon tájakon készpénzül járó drága prémek lehettek, minő a mi okleveleink *marduriná*ja. Azok, kik hadi szolgálatot személyesen nem tettek, így adózhattak. Nagy részint ezek adójából állithatta ki az Isa az ő zsoldosait. Egy másik osztálya a szegényebb szabad embereknek mint jól begyakorlott harczos kereste kenyerét a fejedelem és gazdagabbak szolgálatában. Ez

[1]) Rössler, i. m. Toldalék. Közli Hunfaly P. is.

pedig nem egyéb, mint nagyjából az Árpád-házbeli királyok alatti hadsereg, csakhogy fizetett zsoldos helyett földbirtokkal kielégitett hűbéri jobbágyot kell már akkor érteni.

Ha az arabs iró ezt a magyarokról mondaná, többé kétség se férne a dologhoz. De hogy a magyaroknál sem volt másképp, azt igen valószínűvé teszik ezen okok: a magyarok semmi tekintetben nem állhattak a fejlés alsóbb fokán a kozároknál, régi bolgárnál és kúnnál. Különben nem birták volna önállóságukat megvédeni vagy kivívni; sokáig voltak a kozárokkal szomszédok, nemcsak, hanem confoederatióban, sőt Konstantin szerint a kozár birodalom kiegészítő részei. A magyar fejedelem Levente elveszi egy kozár főember leányát. Végre a kabar a a magyar nemzet kiegészítő része lett.

Hogy Árpád s vezér utódainak serege nagy számú zsoldosból állhatott, nevezetes jele annak az a félszázadig tartó örökös hadjárat. Sem a pásztorias nemzetségi, sem a letelepült feudalis élet nem fejti meg ezt a tüneményt. Hogy egy nemzet egész boldogságát a csatatéren keresse, s mintegy a háborút magáért a háborúért folytassa szüntelen, az csak a túlságig vitt erős katonai s kiválóan zsoldos szerkezet mellett lehetséges. Úgy kell lenni, hogy a nemzet organismusában volt valami folyton háborúra ösztönző elem, sőt az egész organisatió csupán csak ezen czélra volt irányozva. A letelepült feudalis szervezet kiválóan a defensivára szorítkozott. Az ozmán birodalomban a hűbéres szpáhi, bár félig zsoldos jellegű volt, nem kezd vala háborúkat. A zsoldos janicsár és zsoldos lovasság sürgette azokat, s ha háború nem volt, föllázadt uralkodója ellen. A janicsárok azonnal megszüntek volna veszélyesek lenni, mihelyt hűbéres birtokosokká telepitik le, — a magyar zsoldosok is akkor szüntek meg Európára nézve csapás lenni, mikor zsold helyett földet adtak nekik s várjobbágyokká lettek. V. István s Kún-László háborúit is a kúnok szervezetéből fejtettem meg. (Első Zrinyiek czimű munkámban.)

A vezérek korabeli zsoldos kis nemesek letelepedése pedig, ha a föntebbi combinatió nem csal, megtörtént már a X. század utolsó felében, jóval Sz.-István előtt. Mert ekkor kezd szünni az örökös külföldi kalandozás. De mint a Péter- és Aba-féle

mozgalmak mutatják, a turbulens elemnek sok idő kellett az új rend megszokásához.

A várjobbágyság tisztán feudalis volt. A király külön, mintegy gárda katonasága el nem idegeníthető birtokkal. De egész szervezete, jelleme más, mint a nyugat-európai feudalismusé. Sz.-István tehát nem külföldi minták után teremtette, hanem készen kapta a maga magyar typusában.

A mi a vagyonosok és gazdagok zsoldosait illeti, azokra nézve azt az ellenvetést lehet fölhozni: ha már ezen igen egyenetlen mérték szerint állították ki a sereg egy nagy részét, akkor a magyar hadi rend zászlóaljai nem lettek volna egyenlők, mint a milyeneknek Leo a csatatéren leírja; akkor oly egyenetleneknek kell vala lenniök, mint a hogy a feudalis német sereget tűnteti föl.

Azonban ez nem volt épen szükségképi következmény. Mert, (igaz, jóval későbbi századokból, a vegyes házbeli királyok korából) tudunk példát fölhozni, hogy egészen a birtokarány lehet alapúl véve a hadsereg kiállításában, s mégis meg van tartva a sereg *taktikai egységeinek teljes egyenlősége*. Ezt a vonást nem vettük idegenektől. A banderialis rendszer ezen magyar vonása abban állott, hogy a főpapok és főurak birtok arányában állították ugyan ki katonaságukat (zsoldba fogadott kis nemeseket); de vagy két, vagy egy egész, vagy fél, vagy negyed bandériumot. És ezen bandérium létszáma szigorúan meg volt határozva. Zsigmond alatt 500, II. Ulászló idejében 400 lovas. A feleket és negyed részeket aztán a csatatéren foglalták egygyé. A király, az ország zászlósai s a banderialisták *állandó* katonasága volt a valódi sereg, az azonkívüli csak accessorium, s soha sem tett valami nagy szolgálatot. A magyar csatarend a középkori egyenetlenségek közepett is megtartotta szabályosságát 1526-ig, mikor a banderiumok kezdenek lassanként elenyészni.

Mikor Hunyadi János hadi rendjében és taktikájában oly sok vonást látok, mely világos jele az Árpád-korbeli traditiók életben maradásának, vagy legalább fölelevenítésének (mert időnként a külföldi utánzására sok a példa), nem tartom lehetetlennek, hogy a banderialis rendszernek, ha nem több, legalább azon alapvonása, hogy a taktikai egységek egyenlőségét megóv-

ják a vagyonarány nagy különbségei daczára is, őskori magyar jellemvonása a hadi szokásoknak.

Ha tehát az, a mi a kozárokra nézve igaz, illett a magyarokra is a IX-dik s annálinkább a X-dik században, akkor a feudalismus azon neme volt meg Árpád seregében, mely részben a földbirtok, részint a barmokban való gazdagság szerint rovja ki a hadi szolgálat mennyiségét, s valószínű, hogy az egyes zászlóaljakat a nagyobb hűbéresek vezérelték, kik állandóan saját zsoldjukba fogadott vitézeik parancsnokai voltak s ezen zsoldosok nemzetségi minősége szóba sem jött. A fejedelem zsoldosai még kevésbé lehettek egy külön törzs. Alkalmasint ennek valamelyik dandára vitte azt a szerepet, melyet a görög taktikus, mint a vezér saját keze ügyében levő reservát tart szükségesnek, s melyet Hunyadi harczaiban sem látunk hiányozni, holott a középkor más nemzeteinél, taktikájok miatt, szükség is alig volt rá.

Csak a kabar volt elkülönzött nemzetség, még a X-dik század elején. De egyedül ők is azok, kiknek külön szerepet adnak. Konstantinból azt olvasom ki, hogy ők szokták az első rohamot tenni az ellenségre. Görög fölfogás szerint ez annyit tenne, hogy ők a legkitűnőbb része a magyar hadnak, holott a magyar hadi rendből és taktikából ítélve, csak az ütközet előkészitői, mintegy csatározói voltak, s a legjobb dandárok épen nem legelől voltak kiállítva, mint a görögöknél s nyugat-európaiaknal a IX. században. Hadi és talán politicai tekintetben is, csak a kabarokat lehetne e szerint külön nemzetségnek nevezni. De ha a sereg valamelyik része, úgy épen a kozárok közül kiszakadt ezen ág volt kétségkívül legfeudalisabb és legkevésbé »nemzetségi« szervezetű.

A nemzetségi theoria onnan is meríti az argumentumot, hogy Árpád-házbeli királyaink okmányaiban elég számos eset van, hogy kiteszik egy-egy főur kereszt nevét, s azt is, ki volt az apja, de azt is, hogy »de genere Aba«, vagy »de genere Csák« stb. Azonban valamint de genere egyértelmű a »generatió«-val, úgy ez egyértelmű a nemzetséggel. Már pedig a kinek anyanyelve a magyar, tudja mit tesz a közönséges használatban a »nemzetség« szó. Mikor ezt hallja az ember széltében: »semmi-féle nemzetségem nem volt ilyen meg ilyen«, ezt különösön értik apára, nagy apára —

szóval a leszármazásra. — S valóban a középkori latínság generatio alatt épen az egyenes, firól fira leszármazást jelentette. Azért »de genere Guth Keled«, »de Hunt Páznán«, »de Ratold« nem jelenti ezeknek mindenféle atyafiságát, csak azt, hogy az illető amaz őstől, mint első birtokostúl származott. Annyival inkább ezt jelenti, mert a fölhozottak közül Guth Keled és Hunt-Páznán urak sváb, Ratold úr pedig olasz volt, s nálunk telepedvén le, maradékai megtartották az ős nevét. Nem mondhatja pedig senki, hogy Német- vagy Olaszországban clan-rendszer uralkodott. Abban az időben nem volt általános használatban a család név Európában. — Úgy látszik a magyaroknál, legalább a fő-rendűeknél volt legelőször szokásban. — Különben ez sem volt nálunk általános szokás. Az esetek száma nem nagy, melyekben a származást (kivéve az apa kereszt nevét) kitéve látjuk. Mindenesetre kitünő jobbágy családok az ilyenek, nem pedig szlávos vagy ázsiailag nomád »törzsek« egyenes utódai.

Úgyde Konstantin császár előszámlálja névszerint a magyar nemzetségeket. »A turkok első törzse a *Kabar*, másodiknak a neve *Neke*, harmadiké *Megere*, negyediké *Kurty-germatu*, ötödiké *Tarjanu*, hatodiké *Genach*, hetediké Káré, nyolczadiké *Kázé*.«[1])

Megengedem, hogy ezen neveket messziről hozhatták magokkal a magyarok. S mint látjuk, Konstantinnak tán hibásan mondták el s maga még hibásabban írta le, — nagy részére nézve igen bajos volna magyarázatot adni, vagy tán lehetetlen is. Nem is tartozik az mostani tárgyamra, mikor csak arról van szó, hogy akár miképen nevezték őket, minő értelemben »geneá«-k ezek. Mikép nevezze ezen barbárokat, kik mikor egy hadjáratból haza érkeznek, a hadsereg fölosztásának megfelelő kerületek szerint szállásoló családjaikhoz térnek meg, melyek úgy látszik, szintén igen nagy községekre oszoltak? — Készen volt a szlávokra teljes értelemben alkalmazható »genea« (nemzetség) és phülé (törzs) név.

Ha megengedjük, s meg is engedhetjük, hogy még Levediában, a kozárokról való külön válás idején mindez a nyolcz

[1]) Szabó K. M. Ak. Értesítő. 1860. I. k. 134. l.

nemzetség önálló volt, azt mondhatjuk bizvást, hogy a X-dik században ezen nevek csak traditiók voltak a régi értelemben; a lényeg elenyészett. Többé nem azok voltak már a »nemzetségek« mint régen. Két nagy vándorlás s örökös hadjárat képes lett volna rövidebb idő alatt is nagy módosításokat hozni a különben is elejétől fogva feudalis természetű szervezetbe.

Sőt ha meglett volna is még Etelközben a szó szorosb értelmében vett »nemzetség« köztök, azt egy még a népvándorlások történetében is példátlan catastropha képes volt megsemmisiteni.

Etelközben, a hadsereg egy évenkén szokásos hadjáratban volt távol hazájától, vagyis azon szállásaitól, melyeken a Búg és Neszter partján nagy tömegekben szokott volt télen lakni. A magyarra boszús bolgár fejedelem figyelmezteti a jó alkalomra a magyarok másik szomszédját — s ennélfogva ellenségét — a besenyőket. Ezek tengernyi lovassága rárohan a magyarok szállásaira, melyeket egy aránylag gyönge része védett a magyar seregnek, mely a család és tulajdon biztositására maradt otthon. Ez nem képes ellenállani a besenyők túlnyomó számának. Maga is elvész s vele prédává lesz a magyarság egész egy generatiója. Asszonyt, gyermeket rabszolgául hurczol el a besenyő, s vele az ingó vagyont és barmokat. A mit el nem vihetett, leölte, fölégette.

Haza érkezvén a magyarok, s látván családjok és vagyonuk pusztulását, a kétségbeesésig fokozódhatott a düh, s a sokaság bizonyára nem gondolva saját vesztével sem, hangosan kiálthatott boszúért. Ily végletben a félénk is hőssé lenne. Azonban — szintén hallatlan — elnyomják fájdalmukat, és boszúszomjukat. Nem a besenyők ellen indúlnak. A megfontolás, melyet a magyarban Leo dicsér, győzött a szenvedélyeken. Mert úgy látszik, bölcs vezér és fő jobbágyai döntöttek, nem a nép szava. Elhatározták, hogy elköltöznek ezen régóta kellemetlen szomszédságból, hol két tűz közé voltak szorítva, melyet ezenkívül a byzanti kormány perfid politicája is szitani szokott, mely mindig abban járt, hogy az Al-Dunánál az egyik népet a másik által rontsa meg.

Ha nem tehetjük is föl, hogy az összes nemzetnek oda veszett családja és minden vagyona, — a veszteségnek nagy mérvűnek kellett lenni, hogy Olaszországig elhatott a hire, mint

Regino krónikájából kitetszik. Holott az akkori nyugoti Európa annyit sem tudott különben az aldunai népek viszonyairól, vagy csak létéről is, mint napjainkban mi a belső afrikai népekről. A csapás óriási lehetett. De halálos csapás volt az mindenesetre a nemzetségi szervezetre, ha meg lett volna is azelőtt.

Mi volt a magyar nemzetnek most ha nem is egésze, de nagyobb része? — Egy egyenlően szegény, egyenlően család nélküli, s csupa fegyverfoghatókból álló had. Nemzetségről, családról nem lehetett szó, csak dandárról, századról stb. Épen mint egy-egy mai huszár seregben.

Ki más szerzett ennek és osztott ki érdem szerint vagyont, házat, cselédeket, barmokat, mint a fővezér? A nagy szerencsétlenségnek mint sokszor már, az a jó hatása megvolt, hogy lényegesen befolyt a nemzet egyesítésére.

A bennlakás első fél századában a magyarság legnagyobb része külföldön, családjától messze táborozott. Nem igen lehetett ezen katonákban annyi a nemzetségi érzet, mint a pajtási és *testületi szellem*. Másféle kategoriák állottak itt elő, mint a nemzetségiek. S ez alkalmasint, kivéve a fejedelmi családot, a had legfelső parancsnokaitól a legalsó közemberig így volt. Ha két testvér közül vagy apa és fiú közül, egyik kitűntette magát, a másik megszaladt, az előbbit jutalom illette meg, az utóbbit, ha oly nemzetségi büntető codexet veszünk, minőt némelyek a magyaroknak tulajdonítnak, oly büntetés sujtotta volna, mely szerint egész családja kiirtassék, s egész családjának sátrai közprédára vettessenek. Most már vagy mind a kettőt meg kell vala jutalmazni, vagy mind a kettőt lófarkra kötni. Az föltehető, hogy közel rokonok, szomszédok egy csapatba sorakoztak, a mennyire lehetett. Mert ezen elvet igen jónak találták a görög seregben is alkalmazni.[1] Ezt a tiszta józan ész javasolhatta neki. A magyaroknál kétségkívül az volt a szabály, hogy a szerint szállottak meg az országban, a mint a bejövetelkor táboruk föl vala osztva. Azért a békeidőbeli táborozás csak annyiban különbözött a háború időbelitől, hogy itt közelebb tanyáztak és családjuk nélkül.

---

[1]) Leo: »Ha lehet, rokon rokonnal, barát baráttal legyen együtt a csatában«. 566. l.

A hadi rend ezekhez képest a következő társadalmi osztályokat mutatja, a fejedelmen, ki az egész fölött parancsolt, s a két államméltóságon kívül, kik az egész serget is vezérelték olykor, de ha nem, annak tán több hadtestét. Voltak *először* gazdagok, kik egész taktikai egységet állítottak ki s azt magok vezérelték. Ha elszegényedtek, megszűnt parancsnokságuk. Ha megmaradt vagyonuk, az gyermekökre szállván, örökölték a parancsnokságot. Ezen vagyonosak közűl a kiválóbb hadi érdemet szerzettek nemcsak jutalmat kaptak, hanem egész hadosztályok vagy hadtestek parancsnokságát, s lettek belőle olyan tekintélyű urak, kiket a görög archonnak, a nyugat-európai »regulus«-nak, a magyar jobbágynak, a bolgár *boljárisznak* czímezhetett; hadi s más fontos ügyekben a fejedelmi tanácsban részt vettek.

Ezek után, kiket későbbi idők az ország báróinak neveztek, következtek *másodszor*: a fejedelem zászlója alatt azon kisebb vagyonú harczosok, kiknek contingenséből nem telt ki egy taktikai egység, hanem többeket kellett összetoldani azzá, bár ezen részek is meghatározott hányadok voltak. Ez a későbbi közép nemesség osztályának felelne meg. Végre *harmadszor* következett azon szabad emberek serege, kik más kenyerén szolgáltak, s legszámosabban a fejedelmi hadtestben, mely utóbbiak a várjobbágyok elődei.

A combattans seregben ezen három osztály valószinű, mert más hypothesis nem állhat meg, mert továbbá rokon és közel érintkezésben álló népek analógiája szól mellette.

Azonban aligha nem akadhatunk a csatarendben még egy *negyedik* társadalmi osztályra is a föntebbieken kívül.

A byzanti írók fölfogása szerint is a magyar serget igen nagyszámú lábas jószág kisérte. Úgy látszik, a podgyász volt oly nagy, ha nem nagyobb, mint a görögök rengeteg nagy »touldon«-ja. Utóbbiak ennek őrzésére alsóbb rendű, de legalább primitivebb fegyverekkel ellátott szolgákat használtak, kiknek neve »pais«, azaz: »gyerek« (bár felnőttek voltak). Néha »palikar«-nak nevezik őket. A nyugat-európaiaknál is a hadsereg roszúl fegyverzett részét használták a szekértábor gondozására és némileg védelmére.

A magyaroknál a »vezérek« korában, azaz: a keresztyénség

behozatala előtt, divatban volt még a rabszolgaság (meg volt az a byzantiaknál és nyugati keresztyéneknél is akkor, az egyház minden erőfeszítése daczára); de bajos hinni, hogy a hadban a tartalék lovak, fegyverek és élelem gondozását egy egész sereget tevő rabszolgára bízták volna. Ebben a részben nem állhatott a dolog máskép nálok is, mint más népeknél, hol a podgyász jogilag szabad, de bizonyos kötelezettség által egy vagyonosabb szolgálatára szorított emberekre volt bízva.

Ennélfogva vagy azt kell mondanunk, hogy a magyar a maga rabszolgáját nagyon megbecsülte, midőn arra érdemesítette, hogy fontos szolgálatot bízzon rá a hadban, mi által mintegy megszűnt rabszolga lenni; vagy azt, hogy volt nála legalább is két nagy osztálya a szabad embereknek: a szegényebb szabadoknak, melyek egyike zsoldért, de fegyverrel szolgált, másika a hadban alsóbbrendű foglalkozásban volt.

Az Árpád-házbeli királyok korszakában úgynevezett udvarnokok aligha nem az Árpád-házbeli vezérek idejebeli tábori szolgák és cselédek utódai.

Épen ezekre vonatkozhatik Regino azon állítása, hogy a magyarok szolgáikat is gyakorolják a fegyverben. A ki a podgyásznál volt a szekereken, vagy vezeték lovaknál, alkalmasint szintén föl volt némileg fegyverezve, mint a görögöknél a palikár; de valamint kétes, nevezhető-e az ilyen combattánsnak, úgy társadalmi állása, és ép ily kétes volt. Valami közbelső lény a rabszolga és szabad ember közt — olyan »udvarnok« féle. Mint a név is mutatja, nem nyugat-európai származásu osztály, s nem kellett Sz.-Istvánnak messze menni érte. — Még Árpád korában a hazában talált szlávokat nem adták el rabszolgavásáron, hanem békeidőn földmivelésre használták, mit a magyarok Ibn Dasta szerint már Etelközben gyakoroltak, vagy gyakoroltattak, hadban pedig csatlósnak, lovásznak, béresnek, szekeresnek lehetett használni. Az *udvornik* név mindenesetre szlávos.

Átalában mesének tartom azt, hogy a híres reformátor törvényadók, mint Mózes, Solon, Sz.-István, új társadalmat teremtettek volna — csak a régen megvolt elemek közti viszonyokba hoztak be módosításokat, s illetőleg nagyobb szabatos-

ságot. Különben újításuk se kivihető, se üdvös nem lett volna — a szerencsétlen, megbukott kontárok közé sorozná őket a világ.

Föntebbi állításaim bizonyítására ismét fölhozom azt a lehetetlenséget is, hogy Sz.-István lett volna teremtője merőben új társadalmi viszonyoknak és egész osztályoknak. Valóságos vádlajstrom ezen nagy király ellen, a mit magasztalás képen halmoznak rá. Mert nem elég, hogy vele és Gézával hét nemzetségfőnöknek vétetik fejét, nem elég hogy confiscáltatják vele minden »nemzetség« vagyonát, hogy aztán magántulajdonként osztassék ki, hanem az azelőtt állitólag egyenlő jogú emberek kisebb részét meghagyatják szabadnak, másik sokkal nagyobb részét várjobbágyság és udvarnokságra vettetik. S miért? hogy a kereszténység behozatala lehetségessé váljék?

Ez volt Sz.-István uralkodó eszméje, de a kereszténység ezen reformok valamennyie nélkül el lehetett volna. Nem igen volt még a földön oly hatalom, mely egy generatió alatt ennyit lett volna képes kivinni, sem pedig józan eszű államférfiú, a ki ily tervet akart volna keresztül hajtani. Sz.-István alatt ugyan a királyi hatalom tetőpontján állott. De kikre támaszkodott az? Még azt az állitmányt is olvastam valahol, hogy idegen, német zsoldosokkal vitte ki ezt. Hiszen próbálkozott Németország összes ereje Magyarországgal azon időkben, de nem boldogúlt. S most egy nehány lézengő »Ritter« (szokás szerint nem a javából) oly nagy hatalom lett volna? S aztán politicai bölcseség lett volna-e »reformjait« idegen poroszlók használata által eleve megbuktatni? vagy magyarokkal vitte volna ki reformját? Sz.-István fegyveres ereje a várjobbágyok által volt túlnyomó az országban. E szerint épen azok lettek volna eszközei, kiket megfosztott azelőtt elvezett jogaiktól.

Azt gondolom, nagy marad a szent király emléke, ha csak a keresztyénséget hozatjuk be s a rabszolgákat szabadittatjuk föl vele — a reformokra nézve pedig azt mondjuk, hogy szabályozta, rendezte annak egy részét, a mi már megvolt.

SALAMON FERENCZ.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

I.

Magyarország ethnographiája. Írta Hunfalvy Pál. Budapest, 1876. — Kiadja a magy. tudom. Akadémia könyvkiadó-vállalata.

Kevés munka van hazai irodalmunkban, melyet úgy a szakember, mint a míveltebb laicus közönség nagyobb élvezettel lapozgathatna, s melyből figyelmes átolvasás után több tanúságot s nagyobb szellemi hasznot húzhatna, mint veterán tudósunk e legújabb munkájából. Sok hosszú év tapasztalatainak kincse van itt fölhalmozva, sok fáradságos búvárlat gyöngye összegyűjtve s a tiszteletre gerjesztő tudományos meggyőződés papírra téve. A magyar tudom. Akadémia könyvkiadó-vállalata valóban nem tehetett közhasznúbb dolgot, mint akkor tett, mikor ez ethnographiát közzé tette.

Az ethnographia tulajdonkép nem régi tudomány, s még korántsem tekinthető megállapítottnak azon kérdések köre, melyeken a tudósok e tudományt építgetik. Hunfalvy a maga ethnographiája elé írott bevezetésben terjedelmesen s érdekesen tárgyalja ezeket; átvezeti először az olvasót az emberi nemnek s az emberi nyelvnek a legtekintélyesb szakférfiak által megkísérlett osztályozásain; a fajok kérdését, mint Müller Fr., az anthropologiának engedi át s nem veszi föl az anthropologiai jelveket az ethnographiába, mint Peschel és a legtöbben tevék; szerinte »nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv s a társadalmi léte.« — Ez az elv v[illegible]ti egész munkáján keresztül a tudós írót, s ha ez elvből folyólag helylyel-közzel egy-egy merésznek tetsző állításra bukkan is — némely magyar szó fejtegetésénél — az olvasó

s nem tudja elhatározni, higyjen-e, nem-e: nagy ritka eset az hol európai hírű írónk bizonyos kétségben hagyja őt.

A bevezetés után — mely ötven lapot vesz igénybe — kezdődik Magyarország ethnographiája. Már az előszóban jelezve van, hogy bár hazánkat több nemzetiség lakja, a magyar nemzet tulajdonképi tárgya ez ethnographiai fejtegetéseknek, s ha az oláh nép behatóbb vizsgálatban részesül, mint a többi nemzetiségek: ezt ama nép sajátságos viszonyai e földhöz és e hazához, az általok s mellettök mások által fölhozott téves állítások helyreigazításának szüksége, végre az a körülmény okozza, hogy eredetét inkább lehet fokról-fokra követni, mint más népét.

A munka két főrészből áll: az első a magyar és erdélyi földet a magyarok bejövetele előtt, a második a magyarok bejövetele után ismerteti. Az elsőnek különböző szakaszai között a legtanúságosabb s legsikerültebb a frank-német uralkodás korának rajza, mely a »Századok« jelen évi folyamában is közölve volt. Sok téves állítás van itt helyreigazítva, sok balfogalom tisztázva, sok oly nézet legyőzve, históriai s nyelvészeti okoskodások tárgyilagos alapján, mely Schafarik s más szláv írók működése által közkeletűvé lett s nem egy nemzetiségi rajongásnak s a múltról való hiú képzelmeknek oka és alapja a jelenben is. A képzelt tiszai Bolgárország, a Szvatopluk alapította nagy morva birodalom, mint kártyavárak omlanak össze a tudós meggyőző okai előtt — s hogy nem a részrehajlás, nem a nemzeti öntetszelgés eredményei ez állítások (mint az ellentábor sok, egyébként érdemekben dús férfiainál): azt mutatja az is — ha ugyan a döntő s történelmi realis alappal bíró okok mellett csak távolról is lehet érinteni — hogy miattok nem egy szép emlék, nem egy szép hazai monda, megfosztva a valószínűség minden alapjától, elesik. Hunfalvy egyébként nem szereti történeti alapot nélkülöző mondáinkat s a tekintetben kevés hitelt ád krónikásainknak, mint ezt a második részben, a magyar krónikákat biráló szakaszban világosan olvashatja bárki. Annak a criticának, melyet itt gyakorol, jól tudjuk, nem ő a szerzője. Csakhogy — s ez itt a fő — míg a külföldi s különösen a német s az osztrák írók minden e dologba vágó munkáin az ellenszenv s az elogúltság a legkirívóbb módon tapasztalható, míg az egyik egy

irányban, a másik más tekintetben — mintegy megkönnyebbíti lelkiismeretét, ha a régi magyar krónikák mondáinak történelmi alappal nem bíró állításaiért egyet vág a magyar történetíráson, egyet tép múltunk emlékein s a letépett darabot, hogy pávatollal ékeskedő szajkót játszék, oda tűzi föl, a hová az nem illik, mint pl. a szláv írók: addig Hunfalvy Pál ez állításokat megvizsgálva, kiválasztja az igazság tiszta búzaszemét, s bár elveti ő is a mondákat, bár mesének bélyegzi ő is a krónikások együgyű traditiói legnagyobb részét: de meghagyja azt bennök, a minek valódiságáról nyelvészek vagy nemzeti genius bizonyítanak; kimutatja, hogy az a sok költött dolog, a melyen fölépültnek csúfolják a német írók történetünket, épen az ő révökön, a német mondák, tradítiók s bona fide vagy czélzatosan történt hamisítások útján jutott krónikáinkba. Míkor a különben szigorúan s alaposan vizsgálónak ismert német történész magyar dolgokrúl ír, ezt kellene szem előtt tartania s bizony mind Wattenbach, mind Lorencz a magok Geschichtsquellen-eikkel, mind a többi átalánosan ismert s tisztelt történetbúvár nagyobb szolgálatot tenne a tudománynak, ha e körúlményt vennék bonczkés alá, a helyett, hogy futtában vagy állandóan gúnyolják és szapúljják a régi krónikások traditióiért történetírásunkat.

Azon traditiók közé, melyeket Hunfalvy Pál megtámad, s melyek német eredetét kimutatja, a székelyek hún eredete is sorakozik. — Oly megrögzött hit ez nálunk, oly átalánosan elfogadott s táplált vélemény, hogy szinte nehezen esik tőle megválni. — Állitását a tudós író, mely oda megy ki, hogy a székelyek Szt.-László telepítette határőrző magyarok, írott emlékek hiányában, történeti conjecturákból. a székely nép nyelvével, mely egészen azonos a magyarral, s magával a székely elnevezéssel, mely határőrt jelentene, bizonyítja. — Tetszetős érv valamennyi; írott emlékeink nincsenek megczáfolásokra, a történelmi conjecturák pedig mellettök bizonyítnak. Mert föltünő dolog az csakugyan, hogy oly hosszú idő alatt a székely nép semmi életjelt nem adott magáról, mig Erdély folytonos népvándorlás, s változás földje volt, hogy a gepidák nem tudnak semmit a tőszomszédságokban lakó székelyekről, s midőn a VI-dik században a longobardokkal viaskodnak, nem a székely néphez, hanem a

Macotis mellett tanyázó kuturgurokhoz fordúlnak segélyért; — az a nyelv, melyet a székely beszél, a származási, törökhatási és szlávhatási korszakon együtt ment keresztül a magyarral, hisz ugyanaz: de már a székely név fejtegetéséhez, azt hiszszük, szó fér. A székelve-i, székmögötti még a határőrzővel nem azonos, s mi úgy túdjuk, hogy székely joggal és székely szabadsággal »élő« székely telepek az ország keleti részében, oly helyeken is voltak, hol a határőrzésre semmi szükség nem volt. Azonban ama gyönyörű s meggyőző fejtegetések után, melyekkel szerző krónikáinkat felöleli; de különösen ama szakasz elolvasása után, hol a magyarok őstörténeteit a magyar nyelv tanúsága szerint szellőzteti: alig lehet ellenvetés a székelyekről mondottakra is.

E második szakasz ismét egy gyöngye a munkának; nyelvünk genesisét, változásait, azt a kort, melyben a török, s azt, melyben a szláv nyelv hatásai alatt állott, terjedelmesen, adatok és példák bőségével, a tudományos meggyőződés meleg hangján ismerteti a tudós szerző; látszik, hogy itt elemében van egészen, érezzük, hogy azt a bő tapasztalás, ama tág ismereteket, melyekkel a nyelvészet ez ágában jeleskedik, munkáját e részébe mintegy belelehelte. Olyan auctoritással, mint a milyen ő e téren, nehéz a legkevesbé is ellenkezni; roppant apparatusának egész súlyával áll ő készen itt; de nem is kivánunk kontárkodni; lesz még idő, azt hiszszük, melyben egyes szófejtegetések s az ezekből származó merészebb állítások világosabb magyarázat után azok előtt is, kik most tán nem egészen hisznek, minden kétségtől mentek fognak lenni s a bizonyosság azon fokára emelkedni, melylyel a magyar krónikák, azután a magyarsággal összeolvadt jövevénynépek történetei s a hozzájok fűződött hagyományok tárgyaltatnak. — Meggyőzően bizonyítja be szerző a palóczok kún eredetét s kimutatja, mily naiv az a vélemény, mely a palóczokat, mint a vad besenyők jámbor utódait képzeli s e fajban oly valami eredetiséget keres, a mely az átalános magyarságot megelőzte volna.

A németekről s szlávokról irott fejezeteket átugorván (nem azért, mintha kevésbé tanúságos volna itt a könyv; hanem azért, mert a szlávokat s történetiróik nagyhangú állításait a magyar

krónikák kapcsában már föntebb érintettük) az oláhokról szóló szakaszt akarjuk főbb vonásokban ismertetni.

Kellemesen lepi meg az olvasót az a könnyűség, melylyel itt Hunfalvy a dákoromán ömlengések fellegvárait halomra dönti s Cogolniceanu nagyszabású történetét »melynél Walter Scott regényei sokkal több történelmi tudománynyal vannak írva« a dajkamesék országába utalja. Kimutatja, hogy az a dák nép, mely a római uralom alatt élt, oly rövid idő alatt nem románsodhatott el, különösen miután Aurelian kiköltöztette a római gyarmatosokat. Hibás Jung nézete, mely szerint a gótok Dáciában már egy elrómaisodott népet találtak volna, mely paraszt román nyelvet beszélt, s mely a gótok ellen a megkedvelt rómaiságban keresett s talált volna támaszt. Történelmi conjecturák s maga a román nyelv, mely szláv és új görög elemekkel saturálva van, bizonyítják, hogy Erdély s a magyarországi részek oláh népe későbbi időben vándoroltak s szivárogtak folytonosan hozzánk ama földről, melynek mai neve Rumelia. Itt élt egy nép, a byzanti írók tanúsága szerint is, mely a vulgaris latín nyelvet beszélte, környülvéve szlávtól s új görögtől. A XII. század az, melyben a görög nyomás elől menekülve vonúlt az oláh a bolgárral együtt a Duna balparti tartományaiba; ez időtájban kezdenek Erdélyben először föltűnedezni az oláhok; rólok a legrégibb említés az András-féle 1224-iki szabadság-levélben fordúl elő. — Ez okadatolt elméletnek, mely nem hisz Decebál elrómaisodott dákjaiban, mely nem tartja azokat mai oláhaink őseinek, még az a figyelemre méltó körülmény is támaszául szolgál, hogy a római hagyomány sehol, de sehol, a hol csak római gyarmatosítás volt, nincs közel sem annyira megszakadva, mint épen Erdélyben, hol e hagyomány teljesen kiveszett. A híres Ulpia Trajana romjain Gredistye van, egy oláh falu, szláv névvel. — és így a legtöbb oláh helység szláv nevű, élő bizonyságául annak, hogy ha maradt volna is a legcsekélyebb nyoma az elrómaisodott dák népnek Erdély földein, a szláv hatás azt mind, gyökerestől kipusztította, kiirtotta. Ezekhez járúl még az oláh nép vallása, újjal mutat e vallás az oláhok eredeti honára, mely a konstantinápolyi patriarcha hatásköre alatt állott.

Az oláhok ismertetése után nehány tanúságos lapot a czi-

gányok, örmények és zsidók ethnographiai viszonyainak szán a szerző — azután egy rövid visszapillantással fejezi be művét, melynek vázlatos s nem rösteljük megvallani, nagyon hiányos ismertetését kisérlettük meg a föntebbi sorokban; de hiszszük, hogy a ki azokat elolvasta, a munka nagy becsén s tudományos értékén nem kételkedik. Érdemes tudósunk e műve unicum s valódi hézagpotló a maga nemében. Br. Czörnig Károlytól jelent meg 1857-ben Bécsben ily munka az: Ethnographie der oesterr. Monarchie, melyre az ismertettük műben is többször van hivatkozás, s melynek a 2. és 3. kötete Magyarországgal foglalkozik. Bármily jó mű legyen is a Czörnigé, a ki mindkettőt elolvassa s párhúzamba teszi, lehetetlen az elsőséget Hunfalvy munkájától megtagadnia. Czörnig sok tekintetben elavúlt álláspontot foglal el; a históriai alap, a melyen mozog, nem mindig biztos; nincs benne az a nyomozó szellem, hogy történeteinkről mindig okadatolt ítéletet hozzon; gyakran elfogúlt is: hiszen az osztrák, szláv s német írók befolyása alatt áll; ezenkívül — és ez fő dolog — hiányzik nála az a nyelvtudományi apparatus, mely Hunfalvy munkájának oly előnyös oldala. — Ismételjük: e munka egy gyöngye irodalmunknak; előnyei szembeszökők, árnyoldala alig van; egy művelt magyar sem tölthet hasznosabb időt, mint akkor tölt, midőn elolvassa e művet, melynek záradékát ismertetésünk befejezéseül legyen szabad idéznünk: »Magyarország népe sokféle ugyan, de egyik sem dicsekedhetik avval, hogy e földnek szülöttje, tehát autochton volna. Mindnyája, kivétel nélkül jövevény. De ha a horvátokat eltudjuk, kik a Heraclius által behívott horvátok utódjai lehetnek, a többiek közt a magyarok legrégibb lakosai e honnak. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: ily hosszú folyású más történelmet nem találunk földön, a mióta Klió emlékezni bír.«

K.

II.

Registrum anni M.CCC.XXX.II. tabularii monasterii s. Martini de s. monte Pannoniae Digessit et commonstravit Remigius Sztachovics eiusdem monasterii archivarius. — Győr, 1876.

A pannonhalmi sz.-mártoni apátság restaurált templomának fölszentelése alkalmából a kegyeletes ünnepély emlékére a föntebbi czím alatt jelent meg egy díszes kiállítású munka. Diplomaticai s kevés részben palaeographiai irodalmunk szempontjából valódi nyereségnek kell e művet tartanunk, s ha akár a mü természetéből folyólag, akár azért, mert az eredeti registrumot nem volt alkalmunk a jelen kiadványnyal egybehasonlítni, keveset szólhatunk is a műről: legyen szabad-e kevéssel is méltánylásunkat kifejezni s netáni megjegyzéseinket elmondani.

A mű egy 1332-ben írt registrum; jegyzéke mindazon királyi, pápai s nádori privilegiumoknak, adományleveleknek, confirmátióknak, melyek a pannonhalmi apátság birtokaira s kiváltságaira vonatkoznak. Két részből áll; az első (A-tól Z-ig) a királyi diplomák, a második (a—z) a pápai bullák, az apostoli szék követeitől kiadott oklevelek, a nádorok s országbirák ítéletei, káptalanok és conventek bizonyság-leveleinek jegyzékét foglalja magában, s bár — ismeretlen okból (mert nem vettük észre, hogy akár helyrajzi tekintetek, akár a jogügyletek egyformasága döntenének a csoportosításnál) — időrend és egymásután nélkül szerkeszté is a XIV. századbeli szorgalmas archivarius e regestumot: mindenesetre érdekes chronologicus képet állított elénk az apátság kiváltságai- és birtokviszonyainak fejlődéséről és bonyodalmairól. E kép még érdekesebbé és tanúlságosabbá válik olyan kiadásban, mint itt szemlélhetjük, nevezetesen Sztachovics úr commonstratióival. — Sztachovics úr szorgalommal és szakismerettel jegyzékbe szedte mindazon okmányokat, melyek az eredeti registrum egyes tételeinél megemlített okmányokra vonatkoznak, azok mellé oda tette azon signaturát, mely alatt a keresett oklevél a pannonhalmi apátság levéltárában föltalálható s följegyezte egyszersmind, hol van kiadva vagy kiadatlan-e az illető diploma, megemlékezvén a neta-

lán megjelent hasonmásokról is. Ilyen útmutatás mellett ha valaki diplomaticai vagy történeti munkálkodás közben az e registrum által felölelt térre jut, tagadhatatlanúl hasznos kalaúzt fog e commonstratiókban találni.

A registrum szövegét egy rövid előszó előzi meg. A lehető legrövidebb vonásokban ismerteti itt a kiadó a registrum eredetjét, leírja palaeographiai tekintetben, megmondja, mely évből való, fölemlíti a hiányokat s azt, a mit e hiányok pótlására tett, nehány szóval méltányolja az e fajta emlékek becsét: de mindezt igen röviden. Igaza van abban a kiadónak — ha netán úgy vélekedett — hogy a szószaporítás, a szükségtelen fejtegetés nem emeli becsét az ily editióknak, mindazt különösen a német diplomaticai s palaeographiai editióknál sokszor tapasztalják; de mert igaza van akkor is, midőn azt mondja, hogy »insuper operae pretium nos facturos aestimavimus, ex illa aetate etiam in exteris oris rarius occurrentis, in nostra vero patria antiquissimi idgenus instrumenti publicatione«: örömmel fogadtunk volna a becses emlékről egy kissé hosszabb értekezést. Lehet ,hogy füződik e registrum életéhez egy s más oly dolog, mely úgy a történelem, mint különösen az e fajta írott emlékek kedvelőit érdekelné, lehet hogy semmi sincs — de e felől a rövid bevezetés kétségben hagyott bennünket. A commonstratiókat illetőleg, is csak növelte volna azok értékét Sztachovics úr, ha bővebb regestumokat ír vala sok helyett az eredeti registrum egyes tételei alá csoportosított okmányokról s előképül választja — a menynyire a körülményekhez illik — pl. Sickel regestáit az »Acta Carolorum digesta et enarrata« második kötetében. Sok helytt, mondjuk, mert nem mindenütt tapasztalható e hiány, sőt a legtöbb esetben a kiadó úr eljárása semmi kivánni valót nem hagy maga után. — Legjobban érezhető e hiány a még kiadatlan okleveleknél, és ilyeneket csak a »pars prior«-ban 20-at találunk, melyek közűl 18 Árpád-kori; ezek nagy részénél helyén lett volna a terjedelmesebb jegyzékelés, ha már akár a kiadvány megállapított terve, akár egyéb körülmény nem engedi az oklevelek egészben való közlését; a mely utóbbi dolog különben, hiszszük, nem Sztachovics úron múlt, hogy ez által az oklevelek barátainak őszinte örömet szerezzen, — a miként hasznos fáradságot

tett a mű végén ügyesen s világosan egybeállított »Index colorum« elkészítésénél.

A könyv kiállítása becsületére válik a győri nyomdának; a 22 vastag, folio alakban hagyott levél, a szép velinpapiron, a tiszta nyomás s a szöveg homlokán az eredeti registrum első tételének szépen sikerült hasonmása kellemes benyomást tesz az olvasóra. A facsimilét illetőleg, ily monumentalis kiadványnál kedvesen vette volna mindenki az eredeti első oldalának egész hasonmását; ilyen facsimile úgy is kevés van nálunk s azok szaporítása egyátalában nem ártana. — Tulajdonkép nem tartozik ugyan ide, a mit mondani akarunk e tárgyról; de midőn ezt olvassuk a commonstratiókban pl. »integrum exhibet Th. Sickel Monum. Graphic. medii aevi«stb., legyen szabad figyelemköltés végett azt a kérdést föltennünk: mért nincsenek nekünk ily Monumenta graphicáink,melyekben honi irott emlékeink sikerült hasonmásait birnók? Úgy főiskolai, mint magánhasználatnál a legnagyobb mértékben megkönnyítenék ezek a diplomatica — s lehetségessé tennék a palaeographia tanúlását s paedagógiai szempontból véve föl, kedvet költenének az egyetemi ifjúságban a történelmi források komolyabb tanúlmányozására. Az a nehány lap, melyeket a boldog emlékű Horváth István történettudósunk adott ki, s melyek a budapesti egyetemen a diplomaticai s palaeographiai oktatás practicus alapját képezik, valljuk meg, e czélra elégtelen. E végből a tudom. Akademiának, vagy a közoktatásügyi ministeriumnak kellene egy a Sickel Monumenta Graphicáihoz hasonló vállalat létrejöttét lehetségessé tenni. Az, a ki a Monum. Hung. Hist. okmánytára 24-dik kötetében, a két Rákóczi György fejedelemnek levelezésében az öreg Rákóczi György végrendeletének meglepően sikerült fényvéseti facsimiléjét látta — a technika szempontjából nem fog a sikerről kételkedni.

E kitérés után, melyre az előttünk fekvő munka egy hasonmása szolgáltatott alkalmat, ismertetésünket köszönő szavakkal fejezzük be. — A pannonhalmi apátságot, mint nyugat-európai míveltségünk első tűzhelyét, vidékét pedig mint a kezdődő s fejlődő Magyarország állami életének bölcsőjét bizonyos igazolt kegyelettel tekinti minden művelt magyar; a ki pedig ily kegyelettel nyúl a föntebbi kiadvány lapozgatásához, ha nem szakember is, bizonyára elismeréssel fog adózni úgy a bőkezű apátúrnak, mint a szorgalmas, tudós levéltárnoknak e munka megjelenéséért.

K—i—d.

III.

A parliamenti kormány-rendszer Angliában s annak eredeti kifejlődése és gyakorlati alkalmazása. Írta Alpheus Todd. A magyar tudományos akadémia megbízásából fordította Dapsy László. I. kötet, VII. és 600 l. Budapest, 1876. A magyar tudományos akadémia könyvkiadó hivatala.

A mű, melyről itt néhány szóval megemlékezni akarunk, az akadémia könyvkiadó-vállalatának jog- és államtudományi sorozatában jelent meg; mind a mellett méltán sorozhatnók a történelmi művek közé, és méltán érdemli meg a történet kedvelő közönségnek figyelmét. Nem az angol alkotmánynak doctrinaire fejtegetését tartalmazza: mint kellene annak lenni a törvények betűje szerint; hanem előadja, mikép van az gyakorlatilag az életben, és mikép fejlődött a jelen gyakorlat a történelem folyamában, főkép az 1688-iki forradalom óta. A mi continentalis, vagy szabatosabban szólva, németországi fogalmaink szerint Todd munkája részint jogtörténet, részint statistika; mindkét esetben azonban, minthogy sociologiai tüneményeket ismertet meg, a helyesen felfogott történelem keretébe tartozik.

Anglia kétségkívül egyik legérdekesebb tagja az európai társadalomnak, habár nem is az a minta-állam, minőnek még most is sokan hirdetni szeretik. Fejlődését mindig bizonyos lassúság, bizonyos hátramaradás jellemezte, continentalis szomszédjával, a mindig előljáró Franciaországgal szemben. Kereszténysége épen száz évvel később kezdődött, hogy Chlodwig a katholika egyház kebelébe lépett. Egységes országgá — hét vagy nyolcz kis királyságból — akkor lőn, midőn a Frank-birodalom hatalma tetőpontján állott, és Nagy Károly — először a római birodalom bukása óta — már organisatióra is gondolhatott. A feudalitast hódító Vilmos hozta be franko-normannjaival, mint institutiót, mely akkor már a művelt Nyugot-Európában már általában virágzott: de a feudalismuson alapuló aristocratia még erős volt Angliában, midőn a continensen már széltében a monarchiák megalakúltak. A Tudorok — a két Henrik és Erzsébet — voltak oly erősek és hatalomvágyók, mint az utolsó Valois-k Franciaországban; és mégis Angliában a XVII. század

az 1688-iki forradalommal végződött és megalapította a parlementi kormány-rendszer, ugyanakkor, midőn Francziaország XIV. Lajos korát érte, az európai absolut monarchiáknak ez ideálját, s az Angliához kevésbé inkább hasonló formák, aristokratiai alkotmányok még csak az európai műveltség határállamaiban: Svéczországban, Lengyelország és hazánkban tudták magukat némi részben fenntartani.

Nem lehet szándékunk vizsgálni, minek köszönhette Anglia — talán mondhatnók szerencsés — hátramaradását? Még kevésbé mondok véleményt arról, jó vagy rosz volt-e a fejlődés, mely Európa hangadó népeit a középkori feudalis államokból a modern absolutismusra vezette át? mert hisz arról tudományos positivitással csak akkor ítélhetnénk, ha *tudnók* az emberi fejlődés czéljait, eszközeit, úgy szólván a gondviselés tervét, mire nézve eddig még csak — theologiai, metaphysicai *véleményeink* vannak: de tény, hogy Anglia — ha szabad egy triviális hasonlattal élnem — hasonlóvá lett azon öreg urakhoz, kik 1859. a magyar divat életbelépteкor megtarták a régi frakkot, a megszokot cylindert, és néhány évig élő anachronismust képeztek, de csak azért — ki hitte akkor volna? hogy ismét divatba jöjjenek. Anglia kormányzata is újra divatossá lőn, midőn az absolut monarchia Európában délpontját elérte, és a dolgok természetes folyása szerint hanyatlani kezdett. A gondolkodó elmék a jövő fejlődésnek, alkotmánynak mintaképét ott keresték Angliában, mint kétszáz évvel előbb Európa az ó-világnak már-már feledésbe ment emlékeiben találta meg ismét »Renaissance«-ának ideáljait. Ha a történelem törvényeiből eddig valamit constatálhatni, az úgy látszik nekünk, a tény, hogy ilyen változások, mindig a legszolgaibb utánzással kezdődnek, és az új eszmék, institutiók, — ha magukban véve életre valók — csak lassanként alakulnak a realitás befolyása alatt olyanokká, hogy a valódi szükségleteknek csakugyan, és minden tekintetben megfelelnek. Csak a XVI. század pedans, formákat hajhászó, és a classicusok tekintélyén élősködő humanistáira kell gondolnunk: hogy méltó társait találjuk ama continentalis anglomanoknak, kik a Brittszigetország parlamenti formáival együtt, annak parlamentarismusát is meghonosíthatni vélték. Úgylátszik nekünk, hogy e

parlamentarismust, mint satnya növényt elfújta 1848-ban Guizotval a februári forradalom szele s a többi európai állam — mint majdnem mindenben — ebben is már vagy követte, vagy követni fogja Francziaország fejlődését. A Pittek és Foxok, a Derbyk és Palmerstonok parlamentárismusa — ha valaki még nem tudta, megtanúlhatja Todd könyvéből — váltakozó, gyakran egy szavazástól függő kormányaival természetszerű ott, hol a hatalom lényegileg néhány aristokrata család kezében pontosúl össze; a pártok harcza tulajdonkép csak bizonyos cliquek, vagy ha úgy tetszek cotteriáknak küzdelme és a felek annyira hasontermészetűek műveltségük, társadalmi állásukra nézve, hogy a különbség köztük rendesen csak is egyes kérdésekre vonatkozik, és bármelyik győzzön, a társadalmat, vagy állami rendet semmi lényeges változás nem éri.

Ellenben a demokratia ilynemű harczokra nem való; küzdelmei, nem tornajátékok, nem az olasz condottierik vérnélküli csatározásai, hanem mint a svájczi parasztok harcza Sempachnál, Murtennél, hol a cseplő, a csillagos buzogány dolgozott — elkeseredett csaták életre, halálra. Már pedig — kétségtelennek látszik, hogy az európai társadalom 1789 óta határozottan democrata irányban fejlődik, s magában Angliában is a Reformbill óta — melyet Carlyle kissé túlzottan talán, de nem alaptalanúl a franczia forradalommal említ egy sorban — bár a jellemző angol lassúsággal, mindinkább terjed a democrata szellem, és terjed az aggodalom, valjon az eddigi parlamenti rendszer ki fogja-e állani a jövőnek ebből folyó megpróbáltatásait? Ebből azonban nem következik, hogy kétségbe kell esnünk az alkotmányosság fölött, és visszatérnünk az absolutismus jármában, mint némely félénk vagy sophista professor tanítja. Az alkotmányosságnak sokféle formája, de csak egy változhatlan alapelve van: nihil de nobis sine nobis, és minden oda mutat, hogy ez elv érvényesülni fog az európai társadalomban, mint érvényesült a középkorban, még pedig annál hathatósabban, minél természetesebb, reálisabb, nemzetiebb formákat tud magának találni. Egy ily *forma* volt a múlt századbeli aristocrata Angliában az angol parlamentarismus, melyet Todd egyszerűen, világosan és objective terjeszt olvasói elé. Épen

munkájából látjuk, hogy a betű semmi, hanem az élét minden, s hogy a parlamentáris rendszer nem tudomány, melynek elveit csak meg kell tanúlni, hogy azokat csalhatatlan jó hatással alkalmazni lehessen. Azért nem is abban látom én a munka becses voltát ránk magyarokra nézve, miben fordító: hogy megtanít mit csinálnak az angolok parlamentjükkel, hatóságaikkal, koronájukkal szemben: hanem, hogy világosan, nagy adatbőséggel és részletességgel kimutatja, miszerint az angol alkotmány a viszonyokból fejlődött ki, hogy az angol nemzet — vagy mi azt képviselte — minden egyes esetben a viszonyokhoz mérten kereste és találta és legalkalmas eszközöket akaratának érvényesítésére, mi tulajdonképen minden alkotmányosságnak végczélja.

A munka fordítása csinos, magyaros, mint Dapsy tollától másként várni sem lehet. Némely szórendi magyartalanság az igekötők használatában, bizonyosan csak tollhiba.

PAULER GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

KENDY FERENCZNÉ VÉGRENDELETE.

Kendy Ferencz erdélyi vajdának s a Zápolyák egyik legfurfangosabb, de legügyesebb államférfiának második neje volt Lévai Kata, ki ugyanazon évben, melyben végrendeletét tette, meg is halt. Nem lesz talán érdektelen az egyszerű, de erőteljes magyar nyelven írt végrendelet olvasása azokra nézve, kik akár művelődéstörténelmi, akár nyelvbeli emlékekkel örömest foglalkoznak. Egy XVI. századi főrangú nő kincsei közé enged a végrendelet bepillantást, bizonyságot tesz arról, hogy akkor is élt magyar nőink keblében a jótékonyság érzete; kitünik belőle az a patriarchalis viszony, melyben ily főrangú hölgy a rokonsággal s környezetével élt, s így mindenesetre adat e közlemény is művelődéstörténetünkhöz. Ez okból közlöm a végrendeletet, melyet egyébként az orthographiát betühíven megtartva írtam le.

Katherina Levaj Coniunx Magnifici domini Francisci Kendÿ 1551. feria quinta ante festum pastatis mente omnino sana corpore tamen pro voluntate domini dei Erga Inuocacione Nominis dei integra Coram Egregiis dominis Mihaële Gerewffÿ blatio de Tholdalag, Venerabili domino Magistro Cristofforo Lippiensi Ambrosio et Gasparo Literatis, tale condo testamentum, primum animam meam commendans in manus eterni patris in fide filii sui domini nostri Jesu Cristi Corpus vero terre ad sepulturam In spe resurrectionis mortuorum in Vjtam Eternam Amen. Bona vero Que michi ex sua mera misericordia collata sunt lego ordine iam sequenti.

Keth ereog kwpat kÿ azzonÿom anÿamtwlÿ maradott hagÿom batÿamnak Temeswarÿ Ispannak,

Tÿz kwpat es egÿ sarkannÿelwes sotarthot az én szerelmes wramnak, harom ereg ezÿsth thalatÿs wramnak hagÿom, hat kezep talat, negÿ kynchÿn talchkat, heeth talnerth, egÿ ezÿsth cheszet, ezeketÿ

mÿnd wramnak hagÿom, Egÿ nasfath egy hegÿes gemant egÿ tabla rwbÿnt, kÿth az elewbelÿ uram adott wala mykor weleh megÿ eskÿttem wala Pathochÿ boldisar egÿ zem rwbÿthet, kÿth en nekem adoth wala. Egÿ eregÿ terkes gÿrÿmneth, kÿnch tartho wram adott saffyr gÿrÿmeth, mÿndezeketh is az en uramnak hagÿom, egÿ weres dupla barson subat, keeth kÿs aran lanczoth, egÿketh kjth kÿralne azon adott, masÿkat pathochÿ boldÿsar atta keeth szem aranÿat es egÿ aranÿ olwasoth, az nagÿ hÿnthoth es az kys hÿnthoth, mÿnd ezeketh hagÿom az én szerelmes wramnak.

Egÿ nagÿ aranÿ lanczoth, kÿben szazhusz arany forÿnth wagÿon, hagÿom tanwlo kereztÿen szÿgÿn papoknak deyakoknak.

Mas lanczoth kÿbe etwen aranÿ forynth wagÿon, hagÿom az espotalÿba.

Egy fÿggew gemanthot kÿth nekem wram adott wala, hagÿom Kendÿ Jánosnak.

Egy gÿwrwm wagÿon harom kewÿw, eggÿk gemanth ketteÿ rwbÿnth aztÿs nekÿ.

Egy saffÿr gÿrwth kÿth az szegÿn anÿam adott wala, aztÿs nekÿ. Egÿ wonth aranÿ nwszt swbath, es az jobÿk wonth aranÿ szoknÿ(a)th, es az jobÿk fewkethewmeth aztÿs neki hagÿom.

Keth ÿngem wagÿon szaggattoth wiser (?) nemeth modra ketesek wadmak rajtha és negÿ wonth aranÿ hÿmem, egÿ nÿak ruhám kethes genges hagÿom az Kendÿ János wram felesegenek, Lisimakos aranÿ penzebwl chÿnalt egÿ aranÿ gÿwrÿwmeth aztÿs nekÿ, egÿ tewreth allyw elew kethewmeth, kÿth wram Waradon weth wala, aztÿs nekÿ hagÿom.

Vram adotth wala nekem egÿ saffÿr gÿwrÿwth mÿkor bechbolÿ megÿjetth wala, Esmegh egÿ rwbynth kÿs zem gÿrÿwm wagÿon es egÿ kÿs lapos arany lanczom azt hagÿom az en szerelmes leÿanÿomnak Kendÿ Anna asszonnak, egÿ fewkethewt, kÿth wram Waradon weth wala aztÿs nekÿ hagÿom.

Erdelÿ istvánnénak egy saffÿr gÿwrÿth, kÿ nekem az newethlen wÿomba ÿo, es egÿ smaragd gÿwrÿwth es egÿ kis terkes gÿwrÿwth keez fogas alatt, mas gengesfew kethemet kÿth az elebÿ wram hozotth wala, aztÿs nekÿ hagÿom. Egÿ wonth aranÿ swbath, kÿnek hewlg (*hölgy, menyét*) wagÿon alatta, egÿ zewld aranyos tabÿth szoknÿat, egÿ kewes ewemeth, aztÿs ewchemnek hagyom.

Koloswarth ky aranÿ lanczoth chÿnalnak, hagÿom az echem fianak Erdelÿ ferencnek.

Egÿ kychÿn szem aranÿat aztÿs ewchemnek Erdelÿ istwannenak, es zaz aranÿ forÿnthoth aztÿs nekÿ hagÿom ewchemnek.

Kendÿ Mÿhal wramnak hagÿok keth gwÿrÿwth.

Kendÿ Antalÿ wramnak ÿs hagÿok keth gÿwrÿwth.

Ezek kywel kÿth az én szerelmes wram nekem nem adotth, mÿnd gÿwrÿwmeth, fewkethemeth ewemeth, hÿmemeth elew kethewmeth hagÿom az en keth arwa ewcheÿmnek, russaÿ margÿtnak es Pazthohÿ barbaranak.

Levaÿ Janosnak egÿ aranÿ kardoth es zaz aranÿ forÿnthot hagÿok azkor aggÿa megÿ wram nekÿ mÿkor ember korba alappik (sic) ha penÿg holta terthenÿk wgyan wrameh legien.

Forgach Janosnak hagÿok zaz aranÿ forÿnthoth.

Kalnaÿ ferencznenek keth szaz forynthoth penzt.

Az fÿanak zaz aranÿ forÿnthot.

Három gengies kozoroam wagÿon, agÿak elj es nÿomorodotth szegÿnÿeknek oszak.

Egÿ giengies partham wagÿon, aztÿs agÿak elj es oszak az isten gije hÿrdetejinek.

Az kj leÿanÿm wadnak, wram rwhazza megÿ ewketh egÿegÿ karasaÿa szoknÿath mÿnden szerÿwelj kéth-kéth fedeleth, abrozt. lepewdewth kÿhazasolasokra. Az kÿ leÿanÿomra megÿharagwttam wala, Jobÿk szoknÿaÿat agÿak megÿ nekÿ, fedelere harom forint, harom abrozt és egÿ hÿtwan paplanom wagÿon vechben es harom lepedewt agÿanak nekÿ.

Ersoknak, bwdaÿnak egÿ-egÿ swbat, Zekelÿ marthonenek egÿ nest subat kamoka nest.

Inachÿ mÿhalnenak egÿ sarga tafotha swba félÿth es egÿ scarlath alat waló pegwet (*pegymet*) hatat, keeth wÿ fedelem wagÿon, nem aranÿ szelw, hanem az hatholÿan wagÿon aranÿ, egÿketh ambrus deÿakne komam azonnak, masÿkat Inachÿ mÿhalnenak hagÿom.

Az maÿornenak karajnénak feanÿanak (sic) hagÿok kéth forÿntoth zepet wezethew (sic) ferencnek hagÿok negÿ forÿnthot.

Papp deÿaknakÿs hagÿok negy forÿnthot, Ambrus deák komámnak for. hethet, nestenek (*Anastázia*) kéth forint arra szoknÿath.

Margÿthnak negÿ for. arra szoknat, palasthot. Az kwldws leÿannak negÿ abrost negÿ lepedewt hagÿok, Chaponak, balÿkanak nÿolcznyolcz forÿnthot hagÿok, Nestenek es margÿthnak egÿ-egÿ fedeleth kÿ erÿen zaz hwzonewt ewt penzt.

Ersoknak tÿz for. budaÿnak ÿs tÿz for. az chazary huzas (sic) leanÿanak két cb. (köböl) buzat, Orsolyanak és frusinanak kéth cb. buzat.

Egÿ felj skarlat szoknÿamoth hagÿom az kÿs mÿklosnenak, az en borom arranak feleth Cristoff wramnak, feleth menhat wramnak, es demeter wramnak hagÿom, az mÿ bor arra fele wolna agÿak megÿ az zegÿn embernek, a mÿ egÿeb wolna twdnÿ mÿnth Chwch tartomanÿawal zÿst aranÿ kÿt wram adoth wolna ennekem es az zaz forÿnt kÿwlÿkÿth Ewchemnek hattam Erdely istwánnénak es egyéb fellÿwl megÿne wezett attÿamfÿainak zaz aran forÿnthomat mÿh lezen szerelmes wramnak hagÿom az fellÿwl megÿirth nemes wraÿm tanw bÿzonsaga alat.

Nos itaque premissa omnia fide nostra mediante vt ex verbis sue magnifice domini Katherina a Lewa coniugis magnifici domini Francisci Kendÿ kalamo Excepimus sine diminucione seu augmento aliquali rescripsimus harum nostrarum sigilli nostri testimonio mediante. Datum ex szentÿwan ipso die cene domini vt vocant, Anno vt pretitulatus Amen.

(A gyula-fejérvári káptalan levéltárában levő fogalmazványról.)

Közli: KÁROLYI ÁRPÁD.

ADAT ZRINYI ILONA ÉS THÖKÖLY IMRE HÁZASSÁGÁKHOZ.

Thököly Imre 1681. nov. 16-kán Caprara Aeneas gróf császári hadvezérrel fegyverszünetre lépett, megállapítván, hogy a fejedelem seregei téli szállásra Bereg-, Ung-, Ugocsa- és Szabolcs vármegyék területén helyeztessenek el s a lakosok zaklatása nélkül élelmeztessenek, megengedtetvén báró *Saponara Fülöpnek*, mint a Scherffenberg ezred és Sáros-Patak parancsnokának, hogy szintén innen láthassa el élelmét; egyszersmind kiköttetett, hogy a magyar sereg tagjai útlevél nélkül innen el ne távoz-

hassanak, hogy a fegyverszünet hatheti időközben fölmondathassék sat. [1])

E fegyverszünet annál kívánatosabb volt Thökölyre nézve, minthogy ő Zrínyi Ilonával, a munkácsi vár úrnőjével jegyben járván, óhajtá, hogy az egybekeléshez a felség jóváhagyását is kieszközölje, ki még 1679-ben megengedte egyizben, hogy e végből értekezésre a Munkácstól egy mértföldnyire a bájos Latorcza völgyben fekvő *szent-miklósi* kastélyban személyesen találkozhassanak, s kik később Báthory Zsófiának 1680. junius 14-kén történt elhunyta után gyakrabban jöhettek össze. Zrínyi Ilona, az ifjú özvegy is hőn óhajtá e frigyet s e végből mindent elkövetett, hogy a czélt elérhesse. Közbejáróúl fölkérte *Szelepcsényi György* esztergomi érseket is, kihez 1682. január 8-káról kelt utasításal küldé asztalnokát, *Ujlaky Istvánt*, kilátásba helyezvén különösen azt, hogy az egybekelés által a haza békéje megállapíttathatnék.

Érdekesnek tartom ez utasítást itt egész terjedelmében annálinkább közölni, mivel az tudtommal eddigelé még ismertetve nem volt, s én azt múlt évben a budai kamarai levéltárban lemásoltam. [2])

Ez okmány következő:

Instructio pro generoso *Stephano Ujlaky*, aulae nostrae dapiferorum magistro in ablegatione ad Celsissimos ac Rssomos Principes Duum Georgium Szelepcsény Archieppum Strigoniensem ac Dnum Emericum Viennens. Eppum, necnon Illmum ac Rd. Dn. Cancellarium.

Primo. Világositani kell azt, hogy gróf *Thököly Imre* uram az Armistitiumnak kezdetétől fogva sok ízben insinuálta magát, kérvén adzon, hogy legyünk szemben ő kegyelmével, hogy így, ha Istentől lészen, és mitőlünk kivánatos, választ obtineálhat ő kglmc, annyivali inkább nagyobb indúlattal és siettetéssel munkálkodja a zürzavaros dolgoknak csendességre való jutását, azon sokszori insinuatioiban oda tévén azt is, hogy a frigynek csinálását a velünk való szembelételnek reménysége sietteti jobban ő kegyelménél.

2. Sok rendbeli üzenetre midőn egyéb resolutiónkat nem vette volna, az ő fge kegyelmességére és engedelmére való magunk bocsátkozásánál, hogy t.i. az ő fge híre, akaratja nélkül semmit sem cselekedhetünk,

---

[1]) Bereg-megyei levéltár XXXIII. cs.

[2]) Budai kam. levélt. N. R. A. 770. cs. 56. sz.

már megszünvén egyszer a mélt. udvarhoz is, és a mélt. Generalis Kaprara úrhoz is ő kglme szándékát, végre pedig mint egy nehézséggel üzent és jött is prostitutióképen, lássuk mit cselekszünk, ha szemben nem lészünk ő kegyelmével, mi leszünk az oka a békesség meg nem létének és mi adunk Isten előtt nagy számadást s mind ő fgének s mind a hazának, magunknak édes gyermekeinkkel együtt sokat ártunk, és minden rosznak s nagyobb háborúságnak mi leszünk az okai, ha hova hamarább szemben nem leszünk ő kegyelmével.

3. Insinuálja azt is, a minthogy szembenlétekor maga is declarálta, hogy mióta török követ jön hozzá, franczia és erdélyi dolgokka pedig *Faigl Péter* nevü nemesember, azok is nem azért jönnek, hogy a jelenvaló dolgoknak jó folyamatját secundalják, hanem hogy elbontsák, és ha úgy szemben nem leszünk ő kglmével, meg ő fgétől is semmi securitára nem leszen kivánságától, nem tudja, mint folytassa dolgait s mint is rekolvaljon ő a mások valóságos oblatióira, és ha velünk szembe lehetne, s válaszunkat vehetné s ahoz képest alkalmaztatná dolgainak folytatását.

4. Mindezeket és több üzenetit szolgáink által tett kemény protestatioit értvén, ő fgének s keresztyén hazánknak akarván szolgálni, nem akartuk lelkünket ennyi sokrendbeli protestatioira nézve terhelnünk, szavainak meghallására s kezünkhöz küldött erős parollára jöttünk Szentmiklósi kastélyunkban, tudván ő fgének magunkat lenni egyik igaz hiv szolgálóinak; szemben voltunk ő kgmével és ezeket szólotta: elsőbben is kivánta, hogy ő fgének, a hazának és keresztyénségnek akarunk szolgálni, adjunk szót, hogy ha haza jön, *házastársúl* hozzá megyünk, mivel semmi jobban a hazajövetelre nem inducálná, mint ha a házában megtelepedhetnék és istenes házastársat találhatna magának; azt is beszélte, most is a franczia király sok oblatióval vagyon hozzá, de a szent házasságra való reménség és hozzánk való offertiója nem engedte, hogy vele való végzésre fakadjon és ő fgétől való contentatiója is Szappanari uram által meg levén igérve, *akarja magát az ő fge hüségére kötelezni a haza megmaradásával.*

5. A török is az erdélyi fejedelemség iránt igéretet tett, ha kedve nem lészen a haza nemjövetelére; mindezeket és több dolgait a hadakozás iránt declarálta, hogyha is választ vehet mi tőlünk minden ügyekezettel ügyekszik a hazajövetelre és hazánknak továbbra való békességes megmaradásra.

6. Mi mindezekre egyéb választ nem adtunk, hanem mind annak előtte, egyedűl hagytuk magunkat kegyelmes urunk ő fge kegyelmességére és akaratjára, nem akarván legkisebbet is az iránt cselekednünk ő fge akaratja nélkül, gróf uramnak is más javallást nem adhattunk, hanem hogy az ő felségével ellenkező dolgokat minnél hamarább és jobb módok alatt secundálja és ő fge hűségére visszajönni siessen, hogy annyival is tovább a boldogtalan haza nagyobb romlást ne szenvedjen.

7. Mindezeket megbeszélvén, ha tetszik, újabban megjelenthetné ő fgének is, hogy balra ne magyarázzák Thököly urammal való szembelétünket, mi életünk fogytáig kegyelmes urunk ő fge kegyelmességében édes neveletlen árváinkkal együtt ajánljuk magunkat; a minthogy kötelességünk szerint adaperialni és voltaképen megjelenteni nem akaránk elmulatni, hogy mi jövendőben is ne okoztassunk, sőt készebbek volnánk egy óráig nem élnünk, hogy sem mint ő fge ellen a magyar hazának legkisebb romlására igyekeznénk.

Datum in Castro *Szentmiklós* die 8. mensis Januarii, Anno 1682. Zrínyi Ilona.

Ennek és más hasonló műveletnek következése az lett, hogy Thököly még azon évi junius 15-kén megtartá a munkácsi várban fényes menyegzői ünnepélyét, melyben Leopold király nevében annak követe gróf Saponara Fülöp is jelen volt; azonban az óhajtott béke mindamellett sem éretett el s a háború még nagyobb dühvel folytattatott.

Lehoczky Tivadar.

TÁRCZA.

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

A Történelmi Társulat f. évi okt. 5-én tartott ülése, első a szünnapok után, látogatott volt: a választmányi tagok egészen megtölték a zöld asztalt s a hallgatóság is szép számmal jelent meg. Elnök Horváh Mihály a roppant s feledhetetlen veszteséget, mely társulatunkat a szünnapok alatt érte, következő szavakkal tolmácsolá:

Tisztelt Választmány!

Midőn a szünnapok elmúltával szerencsém van a történelmi társulat üléseit ismét megnyitnom, a helyett hogy üdvözletül önérzelmeimnek adhatnék kifejezést társulatunk tisztelt tagjainak viszontlátásán: a legmélyebb fájdalom szavai törnek ki ajkamon azon nagy veszteség emlékezeténél, melyet társulatunk néhány hét előtt, nem ugyan váratlanúl, de mégis nagyon korán szenvedett. Szeretve tisztelt elnökünk, gróf Mikó Imre megszünt élni!

Egyike volt ő azon férfiaknak, kiknek fenkölt szelleme, magas míveltsége és áldott jó szíve, önzetlen hazafiúsága akkor is, midőn hazánk egét komor vészfellegek boríták, és mindenha kifogyhatlan áldozatkészsége maradandó nyomot, kiknek halála pótolhatlan veszteséget okoz s betölthetlen hézagot hagy maga után nemzetünk és társadalmunk életében. A király, kinek a súlyos időkben is mindig hű tanácsosa, a kormány, melynek egykor maga is kitűnő tagja, a haza, melynek a legjobbak közt első rangú, áldozatkész fia, a társadalom, melynek dísze, a tudomány s közművelődés, melyeknek ernyedetlen munkása s gyarapítója volt, egyaránt gyászolják kimúltát. De legnagyobb veszteséggel sújtá halála társulatunkat, melynek megalapításához tetemes anyagi áldozattal járúlt s keletkezése óta áll vala élén, bizonyára méltó, hogy társulatunkban, míg az fenálland, az ő neve s emléke halhatatlan maradjon.

Most azonban nem lehet föladatom róla s működéséről hosszabban, s hozzá méltón szólanom: fényes neve, társulatunk gyarapításában szerzett érdemei, eredménydús munkálkodása mind megannyi jogczímek volnának, ha a kegyeletes tisztelet, mely szíveinkben emléke iránt él, nem követelné is, hogy emlékezetét ünnepélyesebb módon üljük meg. Meg vagyok ennélfogva győződve, hogy a tisztelt választmány s társulatunk valamennyi tagjának akaratát fejezem ki, midőn kimondom, hogy dicsőült elnökünk fölött a legközelebbi közgyülésünkön ünnepélyes emlékbeszéd fog tartatni.

Minthogy e szomorú esemény a szünnapok alatt történt, kötelességemnek tartottam elnökileg intézkedni, hogy a drága hamvak eltakarításánál néhány tagja által társulatunk is képviselve legyen azon számtalan küldöttségek és testületek közt, melyek a dicsőült végtiszteletére ott összegyülekeztek.

A jelenlevők mély megindúlással, meghatottan hallgatták saját érzelmeiknek ezen kegyeletes tolmácsolását. Határozatba ment, hogy a megboldogúlt elnök érdemeinek megörökítése jegyzőkönyvbe igtattassék s az emlékbeszéd tartására Torma Károly kéressék fel.

Kapcsolatban ezzel az elhunyt elnök temetésére kiküldött Deák Farkas társulati jegyző eljárása eredményét következő szavakkal jelenté:

Tisztelt választmány! Nekem jutott a szomorú szerencse, hogy a múlt hóban elhalálozott Nagyméltóságú Hidvégi gróf Mikó Imre úr felejthetetlen emlékű elnökünk temetésén társulatunknak a nagy veszteség fölött való mély részvétét jelenlétem által kifejezhessem. Én sept. 17-én reggel a titkár úrtól vettem az elnöki megbízást s még az nap elutazván, már 18. este felé Szabó Károly tisztelt tagtársunkkal megbízó levelünket átadtuk, másnap illő helyünkön a temetési szertartásban, melynél szomorúbbat soha se láttam, részt vettünk s kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy társulatunkat megillető fogadtatásban és tiszteletben részesültünk; 21-én hagytam el Kolozsvárt.

A választmány feledhetetlen elnöke iránt a legmélyebb kegyelet érzetéből áthatva, köszönettel fogadta másodelnök úrnak ezen intézkedését, valamint a társulati jegyzőnek is, mint kegyeletes érzelmei tolmácsának elismerést szavazott.

Következtek a fölolvasások.

Fraknói Vilmos v. t. »*Királyválasztási tárgyalások 1563-ban*« című értekezését olvasta föl, mely számos eddig nem ismert igen érdekes és tanúlságos részletet mutatott be: melyek az »Országgyűlési Emlékek« IV-ik kötetében lesznek olvashatók.

Utána Nagy Iván tett jelentést a Bogomér család XIII-ik századi pecsétjéről.

Következnek a tagajánlások. Titkár fölemlítvén, hogy a rozsnyói gyülésen 17 jelentkezett új tag fölvételéről gondoskodott, következő 5 évdíjas tagot jelent be: 1) *Kornfeld* Frigyes tszéki bíró Mármaros-Sziget. 2) *Mándy* Lajos joghallgató, mindkettőt aj. *Hetényi* Kálmán. 3) *Mikulik* József v. tanácsnok Dobsinán, aj. *Meskó* Sámuel. 4) A *rozsnyai r. kath. gymnasium* önképző köre. 5) *Mikovics* Ferencz földbirtokos, mindkettőt aj. *Deák* Farkas: kik is egyhangúlag megválasztattak.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, titkár bemutatja a társulati tagsági diplomát, melyet a kiküldött bizottság terve szerént s felügyelete alatt Rohn müintézete ízlésteljesen s csinnal állított ki. Körlevélileg értesíttetni fognak az évdíjas tagok, hogy 3 ft befizetése mellett bérmentesen megkapják. A helybeli alapító tagok ingyen, a vidékiek a csomagolási s postai költség megtérítése mellett fogják megkapni.

Titkár bemutatja a Thaly Kálmán volt társulati titkár számára készített s a társulat igazgató tanácsának arczképeit magában foglaló albumot, mely következő fölirással van ellátva: »Thaly Kálmánnak a történelmi társulat«.

Elnök bemutatja Bárczay Ödön úrnak hozzá intézett levelét, melyben ez tudatja, hogy társulatunkat 1878-ra Abauj-megye és Kassa városa fogják kirándúlásra meghívni, s melyhez a megye és város meghívó levelei legközelebb el fognak küldetni.

Titkár fölemlítvén, hogy a társulat gömöri kirándúlásának története, mint a »Századok« octóberi füzete, az azon fölolvasott elnöki beszédekkel, jelentésekkel s beküldött értekezésekkel e hó 10-kén fog megjelenni és szétküldetni, kiemeli, hogy a titkári jelentés a kutatások eredményeit részletesen közli s hozzá teszi, hogy elnöki megegyezés folytán 150 példánynak külön lenyomata iránt intézkedett. A végjelentés a kirándúlásról tüzetesen fölsorolja a kutatások szellemi eredményét, de a titkár kötelességének tartja, különös nyomatékkal megemlékezni azon községekről s hivatalos személyekről, kiknek fáradhatatlan

buzgalma lehetővé tette az eredmények elérését, s kiknek vendégszeretete magát a kirándulást is oly élvezetessé tette. A választmány nagy örömmel és megelégedéssel hallgatta a jelentés részleteit s elhatározá, hogy Gömör-megye, Rima-Szombat, Rozsnyó s Dobsina városok, Fáy Gusztáv főispán, Szontág Bertalan alispán, a praemontrei kanonok-rend rozsnyai székháza s gróf Andrássy Manó úrnak a társaság iránti érdemei jegyzőkönyvileg fognak megörökíttetni s egyszersmind nekik köszönőlevél fog küldetni. Egyúttal titkár bemutatja a Csetnekről hozott 38, a Rima-Szombatról hozott 252, a Rozsnyóról hozott 80, a Dobsináról hozott 42 drb török levelet, melyek Szilády Áron tagtársunknak adattak ki jelentéstétel végett.

Titkár bemutatja a felső-magyarországi múzeum-egylet évkönyvének 2-dik folyamát, továbbá a londoni kir. Historical Society alapszabályait és névkönyvét, mely óhajtását fejezte ki, hogy szeretne a társulattal csereviszonyba lépni; gondolni kell, hogy a társulat ez ajánlatot örömmel és szívesen fogadta.

Br. Radvánszky Béla fölemlíti, hogy a Kövecsesi Dancs család birtokában levő okmányok egyikén igen érdekes lovaspecsét van, melyről ő tanúlmányai kiegészítései végett másolatot óhajtana venni. A társulat föl fogja kérni a családot, hogy az okmányt másolat végett beküldeni szíveskedjék.

Ez alkalommal határozatba ment, hogy Fáy Gusztáv gömöri főispán úr is fölkéretik, a birtokában levő családi levéltár becsesebb darabjainak használat végett leendő szíves beküldésére.

Titkár bejelenti gr. Széchen Antal úr nagybecsű küldeményét, hat okmánydarab hitelesített másolatát a gróf Czernyek Neuhausi levéltárából. Ezek közül egy cseh nyelven irott 1564-ből Zrínyi Miklós a szigetvári hős nejére vonatkozik. Kettő 1564-ből, Zrínyi Miklósnak sógorához intézett német és latin levele. A negyedik egy XVI-ik száz. töredék Szigetvára hősies védelméről; az ötödik egy 1578-iki jogi okirat, az utolsó pedig egy olaszúl írt sonett a költő Zrínyire. A grófnak a küldeményért köszönet szavaztatik.

Deák Farkas a következő küldeményeket jelenti be: 1) Fekete Gyulától 3 darab okirat, a Nigrini család oklevelei, Trstyánszkyaktól. Jelentéstétel végett Pesty Frigyes tagtársnak adattak ki. 2) Majláth Béla Liptó-vármegye alispánja 2 darab Árpád-kori okiratot küld be másolatban, egyik állítólag 1085-ből, a másik 1271-ből. Ez oklevelek áttanúlmá-

nyozás s jelentéstétel végett Nagy Imre tagtársnak adattak át, úgyszintén a 3) Döry Dénes Tolna-vármegye alispánja s kir. tanácsos úr által bekül dött eredeti okiratok, a Jobbaházy Döry család levéltárának 1 fasciculusa. Ez oklevelek a túl a dunai vidékre vonatkoznak; van köztök egy Árpád-kori, az utolsó 1526-ból való a mohácsi vész előtti időkből. Ezek is Nagy Imrének adatnak ki.

Elnök bejelenti ezután Tarnóczy Gusztáv úr oklevél-küldeményét, melyet átvizsgálás végett Gyárfás István tag vett magához. Mind e küldeményekért a társulat szíves köszönetet mond; úgyszintén a titkár által bemutatott 1665-ből való s Wesselényi László által kiállított oklevélért, melyet Török Gyula úr volt szíves a társulatnak ajándékozni.

Nagy Imre szóbeli jelentést tesz azon 11 drb okmányról, melyeket Bátorfy Lajos Zalából küldött be. Ezek közül egy a Sárkány család Miksa által adott bárói diplomája, melyben a család czímerét kibővíti a király, sőt a veres szint kékre változtatja. A czímer a Csáky grófokéhoz hasonlít s így a Bottka által kimondott theoria szerint a czímer hasonlatosságából is lehet következtetni a két család rokonságára, a mit már a bold. Horváth István állított. A Sárkány család s a vele rokonságban álló peleskei Eördöghök Miczbán-tól származnak; a neveket az ősök valószínűleg azon rabló s kalandor életmód miatt kaphatták, melyet folytattak. Egyébként Nagy Imre az érdekes oklevelekből egy kis értekezést ígért összeállítni. Utána Gyárfás István jelentést tesz egy XV. századbeli a jász-kúnokra vonatkozó Zsigmond-féle oklevél transsumptumáról; melyben két, már elenyészett kapitányságról, az újszászi és szarvasiról van szó, s melyet a társulatnak Szoboszlay adott a gömöri kirándulás alkalmával.

Ezután határozatba megy, hogy a társulat rendelkezése alá bocsátott következő munkák leszállított áron kaphatók, u. m.:

Bartal commentárjainak 1, 2 és 3-dik kötete 2 ft 50 krért.

A Zichy codex 1, 2 és 3-dik kötete 12 frt helyett 6 írtért. A ki e munkákat így megvenni óhajtja, fordúljon e végből a társulati titkárhoz (Bpest, vár, úri-utcza 22. sz.)

Pauler Gyula és Szilágyi S. mint kiküldött megbizottak jelentik, hogy a társulati könyvárúst az 1872—5. évekről megszámoltatván, 359 frt 76 kr tiszta bevétel mutatkozott, melynek fölvételére a pénztárnok úr utasítva lőn.

Végül a pénztárnok bemutatja a julius, augustus, september havi számadásokat, mely szerint mutatkozott:

Bevételek:

1. Pénztári maradvány junius hóról	227 ft. 60 kr
2. Alaptőkebeli értékpapírok kamatai . . .	396 » 26 »
3. Folyó számlára elhelyezett pénzek folyó kamatai	35 » 90 »
4. Befolyt tagdíjak	155 » — »
Összesen	814 » 76 »

Kiadások:

1. Titkári és pénztárnoki illetmények és szolgák fizetése	139 ft. — kr.	
2. Írói tiszteletdíjak . . .	221 » 65 »	
3. Expeditionalis költségek és egyéb kiadások . . .	76 » — »	436 » 65 »
Pénztári maradvány octóber hóra . .		378 ft. 11 kr.

Ezzel az ülés eloszlott.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

— A Magyar Tudományos Akadémia II-ik osztálya múlt octóber hóban két ülést tartott: az octóber 2-iki ülésben Salamon Ferencz olvasott föl egy részletet a Magyar Hadszervezetről írt tanúlmányából, mely e füzetekben jelenik meg. Hogy minő osztatlan tetszésben és nagy figyelemben részesült e nevezetes tanúlmány, mutatja azon körülmény is, hogy a régészek — Salamon épen a magyar fegyverekről szóló részletet mutatta be — Ipolyi, Pulszky, Römer egymásután felszólaltak s a tárgy fölött igen tanúlságos eszmecsere fejlődött ki.

Az oct. 23-ki ülésben Wenczel Gusztáv egy nagyobb tanúlmányt mutatott be a magyar bányavárosok történetéből. E küzdelem XV-ik század végén s a XVI-ik elején esik, s folyt a bányavárosok és Dóczyak közt, kik amazok bányászati kiváltságait nem respectálván, azokat jogtalan támadásokkal sújtották. A fölolvasás csak egyes kikapott részleteket mutatott be — s mondani is felesleges hogy tetszéssel hallgattatott.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A Délmagyarországi történelmi és régészeti társulat rendes havi vál. ülését sept. 27-én tartotta meg, *Ormós Zsigmond* elnöklete alatt, szépszámú közönség részvéte mellett. Elnök üdvözölvén a tagokat örvendetesen constatálja a társulat élénk részvétét a közelebb lefolyt őstörténeti congressuson. A megnyitó után *Miletz* titkár olvassa föl jelentését, melyből kiemeljük a következőket: Özv. Cserey Jánosné Imécsfalván a társulat rendelkezésére bocsátott több oklevelet. Elnök közvetítése folytán a múzeum helyiséget nyert a vármegye házában. Bejelenti a társulat részére történt adományokat; több becsecs pénz dbot s *Hwira* Ambrus részéről egy történelmi ásványgyüjteményt. Bejelenti továbbá a könyvtár gyarapodását, ebből kiemelendő Délmagyarországnak egy 1739-iki igen becses térképe ily czímmel: »Temesvarer Bannat Abgetheilet in feine District und Process. Zu finden bey Go. Christoph Winkler in Wien Kupferstöchern«. A választmány helyeslőleg fogadván a jelentést, köszönetet szavaz a nemes adakozóknak. A pénztár állása 706 frt 50 kr. Ezután *Molnár Vid* v. t. olvasott föl egy érdekes értekezést: »Az illyr-magyar Collegium Bolognában 1537—1781« czím alatt, mely az Értesítőben fog közzé tétetni. Következtek a tagajánlások, mindannyi megválasztatott. Ezzel az ülés véget ért.

IRODALMI HÍREK.

Mióta utoljára találkoztunk e rovatban olvasóinkkal, három hó telt el, meleg tikkasztó nyári napok s gyakran még az irodalomra nézve is valóságos szünnapok. Hanem kivételesen irodalmunkra nézve ezek nem szünnapok voltak, sőt valódi dolog és megfeszített szorgalom napjai. A műtörténeti kiállítást pár hóval utóbb egy másik, az ősrégészeti váltotta föl, mely a maga nemében versenyez az elsőnek fényes sikerével; ott volt a statisticusok kiállítása, melyből megtanúlhattuk, hogy a mi statisticai irodalmunk mégsem olyan parlag s ott volt a rozsnyai kis műtárlat, mely legalább kimutatta, hogy minden város, ha bír olyan emberrel, ki komolyan fog a dologhoz, a maga körében tud hasznos szolgálatot tenni a történelemnek. Természetes, hogy minden nagyobb tárlat a maga körében hatással volt az irodalomra is — nemcsak jegyzékeket, hanem önálló dolgozatokat is hozván létre. A műtörténeti kiállítás irodalmát már ismerik olvasóink; most a praehistoricusokéról kívánunk röviden szólani. — E szakba vág:

1. Azon jegyzék, melyet a kiállítás alkalmára dr. Hampel József franczia nyelven szerkesztett: Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particuliéres de la Hongrie stb.; egy ép oly díszes külsejű, mint örvendetes dolgokat tartalmazó füzet, mely az ősrégészeti congressuson kiállított tárgyakat szakismerettel, czélszerüen, s igen könnyen áttekinthető modorban képekkel illustrálva ismerteti.

2. A másik: Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens stb. Gooss Károly tanár úr által szerkesztve, a Verein für siebenbürgische Landeskunde megbizásából, ugyancsak a pesti praehistoricus congressus emlékére. — E 138 lapnyi kis munka a szerkesztő szakképzettségéről fényesen tanúskodik. Első részében a rómaiak előtti idők emlékei, a másodikban a római kor maradványainak lelhelyeit ismerteti — betürendben — oly alapos és szakszerü fejtegetésekben, melyekből irójának e téren való jártassága lépten nyomon kitünik. Valódi kis kalaúz e munkácska a bérczes testvérhon emlékei közt s csak örvendeni tudunk a jó hirü Verein f. siebenb. Landesk. amaz elhatározásának, a melynek folytán e füzet létrejött.

3. Gróf Széchenyi Béla a Fertő-tava medrében talált kőkori maradványokról értekezik egy érdekes kis füzetben, mely mint a két előbbi, a nemzetközi praehist. congressus emlékeül jelent meg. E műnek átalános becse mellett főkép a Fertő környéken lakókra nézve, a kik az ősrégészet iránt figyelemmel viseltetnek, van különös értéke s valóban jó gondolat volt a nemes gróftól, hogy kis értekezését nemcsak képekkel ékesité, de német s franczia nyelven is közzé tette.

A magyar orvosok és természetvizsgálók évi gyülése rendesen oly munkának megjelenését is eszközli, mely az illető megye leirásában a történeti és régészeti tárgyakra is kiterjeszkedik e nagyobb, becsesebb és kimertőbb monographiát mint az idei, még egy vándorgyülés se hozott létre. Ez valódi monumentalis munka Máramaros-megyéről, melyet Szilágyi István szerkesztett; a könyvnek még csak első fele jelent meg; második fele a megye történetét hozandja. Mi akkor fogunk róla szólni, ha ez is kezeink közt lesz.

A vidéki régészeti társulatok közül kettő adta ki jelentését: a vasmegyei régészeti s a felső magyarországi múzeum-egylet; amaz negyedik évi jelentését, emez második évkönyvét. — Mind a kettőben igen tanúságos és érdekes közlemények foglaltatnak, átalánosabb érde-

kűek s specialisan az illető egyletek vidékére vonatkozók. Amazokhoz tartoznak Lipp Vilmos, a vasmegyei r. egylet buzgó titkárának ó-római életképei és Miskovszky Viktornak, a felső magy. orsz. múzeumegylet első őrének úti rajzai; emezekhez azon becses tanúlmányok s értekezések, melyek Miskovszky, dr. Stöhr Antal, Lipp Vilmos és Chernel Kálmán tollából olvashatók a két füzetben. Az ily közlemények fölötte fontosak egy-egy vidék régészete, történelme s műbecsesel bíró emlékei ismeretére, s valóban, mikor a derék egyleti titkárok Lipp Vilmos és dr. Stöhr Antal által oly ügyesen, practikusan s e mellett a tudomány követelményeinek megfelelőleg szerkesztett eme füzeteket kezünkből letesszük: őszintén óhajtjuk, vajha többi régibb városaink s ezek vidékei is követnék Vas-megye s a felsőmagyarországi múzeumegylet példáját.

Az iskolai tudósítványoknak is köszönhetünk históriai értekezéseket. A beszterczebányai ág. h. e. gymnasium tavalyi és idei programmja ezen gymnassiumnak tűzetes és kimerítő történetét hozza, egy valóságos forrás kutatásokon alapuló kimerítő monographiát, mely a hazai iskolák és iskolázás történetéhez is igen becses adalékot képez, a mellett, hogy fölvett tárgyát kimeríti. A rozsnyai kath. főgymnasium programmja, a rozsnyai középtanodák keletkezésének történetét mondja el Nátafalussy Kornél igazgató-tanár jászóvári praemontrei kanonok tollából. Hasonlag kimerítően, alaposan s kellő történelmi apparatussal dolgozva s a mi a füzetkét még becsesebbé teszi, okleveles toldalékkal ellátva. Külön lenyomatban ez is megjelent, mint a beszterczebányai. A kézsmárki evang. Lyceum értesítvényében Scholtz Fr. igazgató a szászok bevándorlásáról hoz egy rövid, de érdekes értekezést. A kegyes tanító-rend tatai kis gymnasiumának értesítvénye tartalmaz egy iskolatörténeti adalékot a tatai gymnasium tanárairól s a convictusról, nemkülönben kézirati kútfők alapján; csiksomlyai r. kath. főgymnasium értesítője pedig az ottani kath. főgymnasiumnak történetéhez szolgál adatokkal. A praemontrei kanonok-rend kassai főgymnasiumának tudósítványában Bolkay Vilmos értekezik még pedig csinos tollal s kellő tárgyismerettel az emberi nem őskorától.

Attól fogva, hogy nem találkoztunk olvasóinkkal, egy irodalomtörténeti közlöny is keletkezett »Figyelő« czím alatt; a szerkesztés jó kezekben van, az Abafi Lajosében, kinek e téren alapos tanúlmánya, elég bő ismerete s mindenek fölött szép gyűjteménye van; irodalmi összeköttetéseinél fogva módjában van értékessé tenni a folyóiratot s

a hozzánk beküldött két füzet mutatja, hogy ö e részben a hozzákötött várakozásnak megfelel.

A Bátorfy Lajos által szerkesztett »Adatok Zala-vármegye történetéhez« czímü vállalatból a második kötet jelent meg, változatos tartalommal s több érdekes czikkel, melyek azonban nemcsak Zala-megye történetéhez, hanem ismertetéséhez szolgáltatnak adatokat; így pl. a Balaton és tájéka, Hévíz-fürdő, a kanizsai pórnép beszédmódja stb. Maga a történeti rész a régibb időktől a legújabb korig vegyesen hoz közleményeket, földolgozottakat is, mint pl. Zala-megye váráról Szkublitstól s okmányos közléseket, a latínokat eredetiben és magyar fordítással, szóval a nagy közönség számára irt vállalat.

A Papp Miklós által szerkesztett »TÖRTÉNETI LAPOK« 47-ik számában megkezdte Szenczi Molnár Albert naplójának közlését. Hazai irodalmunk ez egyéb legnemesebb és legvonzóbb alakjának e naplója majdan megirandó biographiájához nélkülözhetlen forrás, mely nemcsak az ő zaklatott és hányatott életéhez, hanem úgyszólva korának ismeretéhez is elsőrangú forrás. Úgy halljuk, hogy a Történeti Lapok folyó III-ik évfolyamával meg fog szünni. Eddigelé a bécsi titkos levéltárból, a kamarai levéltárból, a Wesselényi család levéltárából s másunnan is annyi nagybecsü kincset hozott felszínre — és e hír megvalósulását történeti irodalmunkra nézve nagy veszteségnek tartanók.

»Negyedik Henrik politikája« czím alatt egy bölcsészettudori értekezés hagyta el a sajtót Kolozsvártt, mely ha nem is alapúl eredeti forrástanúlmányokon, de a tárgyára tartozó munkák teljes ismeretével, s úgy vettük észre, helyes criticai fölhasználásával készült.

Dr. Nagy József »A cholera Nyitra-megyében 1831—74-ig« czím alatt nagy gonddal összeállítá az e tárgyra vonatkozó hivatalos adatokat, s ha ma bizonyos tekintetben csak napi érdekkel bír, de annak idejében becses történeti forrás leend.

— AZ ERDÉLYI FISCALIS LEVÉLTÁR az országos levéltárral egyesíttetvén, október 21. Budapestre érkezett, a hol a kamarai levéltár helyiségében fog fölállíttatni.

— *Id. Szinnyei József* »HOGYAN KERÜLT KOMÁROM VÁRA 1848-BAN A MAGYAROK KEZÉRE« czím alatt nagy részben új adatok alapján a »Komárom« 14—21 számaiban történelmi értekezést közölt, mely a benne foglalt új adatoknál fogva érdemel figyelmet.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— B. WESSELÉNYI MIKLÓS HŰTLENSÉGI BŰNPERE TÖRTÉNETI BEVEZETÉSSEL. Közli *Jakab Elek*. Kolozsvárt. Papp Miklós. 1876. II. kötetben. 4-edrét 319 és 287 lap. 4 frt.

— MÁRAMAROS-VÁRMEGYE EGYETEMES LEÍRÁSA. A magyar orvosok és természetvizsgálók XIX. nagygyülésének alkalmából. Szerkeszté *Szilágyi István*. Budapest, 1876. 4-edrét 516 lap A III-ik rész közelebb jelenik meg. Ára 5 frt. (Tettey Nándor bízománya.)

— SZÉKELY OKLEVÉLTÁR. Szerkesztette *Szabó Károly*. Kolozsvár. II. kötet. 1520—1571. 8-rét 248 lap. Ára 2 frt. (Kapható Demjén Imre egy. könyvárusnál.)

— MAGYARORSZÁG Ó-KERESZTÉNY, ROMÁN ÉS ÁTMENETI STYLŰ MŰEMLÉKEINEK RÖVID ISMERTETÉSE. A vallás és közokt. magy. kir. minister úr megbízásából írta dr. *Henszlmann Imre*. (Hét táblával és 287 fametszettel.) Budapest, 1876. 4-rét 177 lap. (M. kir. egyetemi nyomda.)

— A GERMANIZÁLÁS TÖRTÉNELMÉBŐL. Írta *Szilágyi Ferencz*. Budapest, 1876. M. T. Akadémia kiadóhiv. 8-rét. 31 lap. Ára 20 kr. (Tört. ért. VI. köt. 3. sz.)

— IV. HENRIK POLITIKÁJA. Írta *Török István*. (Bölcsészet tudori értekezés.) Kolozsvárt, 1876. 8-rét. 88 lap.

— A CHOLERA NYITRA-MEGYÉBEN 1831—1874. Írta dr. *Nagy József*. Nyitra, 1876. 8-rét 115 l.

— ADALÉKOK A ROZSNYÓI KÖZÉPTANODÁK KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ. Írta *Nátafalussy Kornél*. Rozsnyó, 1876. 8-rét. 25 lap. (Külön lenyomat.)

— A BESZTERCZEBÁNYAI Á. H. EV. GYMN. TÖRTÉNETE. Írta *Rosenauer Károly*. Besztercebánya, 1876. 8-rét 135 l.

— ADATOK ZALA-MEGYE TÖRTÉNETÉHEZ. Szerkeszti *Bátorfi Lajos*. II. kötet. 1. 2. 3. füzet. Nagy-Kanizsa, 1876. (Előfizetési ár 6 frt egy évre.)

— MÓRICZ VON SÁCHSEN 1541—1547. *Georg Voigt*. Leipzig. Tauchnitz. 8-rét 444 lap. Ára 3 tallér. (Arczképpel.)

A MAGYAR HADITÖRTÉNETHEZ
A VEZÉREK KORÁBAN.

(HARMADIK ÉS UTOLSÓ KÖZLEMÉNY.)

VII.

TÁMADÓ FEGYVEREK.

Folytatom legalaposabb és hitelesebb kútfőnk a byzanti »Taktiká«-k szövegének ismertetését, s a kritika azon nemét, mely nem éri be a szavak és betűk egyeztetésével, hanem azt tartja, hogy mindaz elvetendő, a mi nem egyezik a dolgok természetével, bárki állítsa is.

Föntebb is láttunk rá példákat, mily eszmezavarban szenvedne a »magistra vitae«, ha a források szavait betű szerint, minden *tárgyi* analysis nélkül elfogadná.

A fegyvernem vizsgálatánál mindjárt egy még szembeötlőbb példájával találkozunk az ily eszmezavarnak.

Fegyvernemre nézve a magyar csupa lovasság volt, — ezt máshonnan is tudjuk, de a Taktikák egész hitelességgel bizonyítják. Hanem Leo császár szövegének közforgalomban levő fordításai tovább mennek, s azt állítják, a magyar annyira lovas volt, hogy nemcsak gyalog járni, de még a lábán sem tudott megállani, »lovaikról le nem *szállhatnak,* mert gyalog *megállani* nem bírnának, mint a kik lóháton növekedtek föl.«

Íme hát egy nemzet, vagy annak igen nagy része, mely az anyaföldet kis gyermek kora óta soha sem érinti lábával! S a mi még különösebb, íme egy oly faja a lovaknak, melyek legelés s pihenés közben is hátukon hordják gazdáikat, kik a fát lóháton vágják, a tüzet lóhátról csinálják s onnan sütik a pecsenyét!

Nemde gyönge históriai argumentumok a hiteles források betűi ellenében? Mert mindez csak okoskodás, míg Leo szavait

támogatja Ammianus Marcellinus is, ki még határozottabban állítja a hunokról, hogy hálni sem szállanak le lovukról.

Azt gondolom, a józan észnek itt vesztett pöre volna, ha szerencsére nem akadnánk históriai hiteles adatokra, melyek a Leo császár nyomán állítottakat meg nem ingatnák. Eckehard jöjj segítségünkre! A te krónikádból tudjuk meg, hogy Sz.-Gál kolostoránál egy magyar legény fölmászott a torony tetejéig, a mi pedig lóháton nem történhetett, sőt ehhez a vakmerő gymnastikához erős, hajlékony, gyakorlott lábizmok kellettek. S nemcsak egynek-kettőnek volt jó lába a klastrom megszállói közt. Lakoma után *tánczot jártak* a magyar vitézek. Ez is jóval több, nemcsak a megállani tudásnál, hanem a gyaloglásnál is.

Az a kérdés már, melyik mond igazat, Eckehard krónikája-e, vagy Leo Taktikája?

Azt gondolom, mindkettő igazat mond, csakhogy Leo görög szövege egy kis hibával másoltatott, s magyar fordításába egy kis félreértés csúszott be. Az ide vonatkozó egész hely szerintem így lenne fordítandó:

»Ellenökre van a turkoknak háborúban a legelő szűke, nagy levén barmaik száma, melyeket magokkal visznek. Ütközet alkalmával tömegbe rendezett gyalogság legtöbbet árthat nekik, ők ellenkezőleg lovasok levén s lovukról le nem szállván; mert nem *kitartók* gyalog megállani helyöket, mint a kik gyermekségök óta lovagláshoz szoktak.«[1])

---

[1]) οὐδὲ γὰρ στῆναι πεζῇ καρτεροῦσιν, ὡς συντραφέντες ἐπιχεῖσθαι τοῖς ἵπποις. A »sténai« szó nemcsak egyszerű állást, hanem helyét megállást is tesz. Karteroó pedig bevárni, kitartani-t tesz a régi, az új és középkori görögben. Ezért Kollár helyesen fordítá e helyet: »im*patienter* pedibus insistunt«. A »sténai« szó helyén Maurikios szövegében »*episténai*« - *t* olvasunk. Tulajdonkép »ephistenai«. Az epicheistai szót közhasználatban levő fordításaink egészen kihagyják, mert bajos is értelmezni, s Maurikios szövegében is kihagyva találjuk. Ezen szó annyit tenne, mint »ráözönleni«, mit ha le akarunk fordítni, oly rhetoricai figurává lenne a mondat, minő nagyon elütne a Taktikák styljétől. Azt gondolom, Mevrsius fordítása helyes: »quia equis *vehi* sunt soliti.« Ezen másoló és fordító kétségkívül úgy vélte, hogy az általa másolt epicheistai helyett epocheistai akart lenni a szövegben, mi annyit tesz, mint lovagolni. Igen valószínű, ebből vett magának szabadságot Kollár az

Maurikiosé így szól:

»Ellenökre van megütközés alkalmával a tömegbe sorakoztatott gyalogság, mivel ők ellenkezőleg lovon ülnek s nem is szállanak le rólok;[1]) mert gyalog megállani helyöket nem kitartók,[2]) mivel lóhoz vannak szokva; sem gyengeségök érzetében saját lábukon támadni nem mernek«.[3])

Azonban az egyes szavak magyarázatát nem véve is oly aprólékos bonczolás alá, az egész hely értelmi kapcsolata mindkét szövegben oda megy ki, hogy a magyarok egy rendezett gyalogság ellen gyalog harczolni nem tudnának; mert egészen lovasoknak vannak begyakorolva.

Egész ellentéte annak, a mit a Taktikák a nyugati népekről mondanak:

»A frankok, (német, olasz, stb.) ha lovasaikat a csatában megszorítják, egy jelre leugranak lovukról valamennyien s gyalog sorakoznak, — s kevesen is az ellenség nagy száma ellen nem térnek ki a harcz elől.« stb. S ismét: »a gyalog harczot s merész szemberohanást szeretik.«[4])

A különbséget magyar és német közt ebben a részben nem annyira a lovaglás megszokásának különböző foka okozta; mert a német sereg is már régóta lovas volt; hanem okozta leginkább

---

általa közölt görög szöveget itt is megmásítni, epocheistait írván. Mevrsius és Kollár véleményét, mint a dolgot legegyszerűbben magyarázót elfogadhatónak tartom. (Leo XVIII. 62. és 63. §. Kollár Amoenitates 35. lap.

[1]) Maurikios 265. l. Eddig szórúl szóra fordítám Maur. szövegét. Az utolsó szavak görögül: καὶ ἐπὶ τῶν ἵππων οὖσι, καὶ οὐκ ἀποβαίνουσι τοῦτων. Eddig, bár a szavak nem azonosok Leo szövegével, de értelmök egészen egy.

[2]) ὁυ δὲ γὰρ ἐ π ι σ τ ή ν α ι πεζῇ καρτεροῦσιν.

[3]) ὡς συνταφέντες τοῖς ἵπποις; οὔδε τοῖς ποσὶν αὐτων ἐπιβαίνειν τῇ ασθενείᾳ κρατούμενοι. Látni való, itt nincs meg a syntraphentes után az epicheistai. De a következő mondat-rész meg Leonál hiányzik merőben. Maurikios szövege jobban ki van kerekítve. Azt mondja, a magyar gyalog helyt állva nem harczolna a gyalog sereggel, gyalog támadni pedig gyengének érzi magát. Mindemellett a szöveg itt is hiányos lehet, mert a közvetlenül a fentebbi szavak után következő mondat is csonka.

[4]) Leo u. o. 81. és 83. §. Mauriklos ugyanazt mondja. 269. l.

a fegyverzet különbsége, — a németeknek oly fegyvere levén, melyet gyalog is előnynyel lehetett használni, míg a magyar fegyverzet a közelről való gyalog rohamra kevéssé lehetett alkalmas. A mi — mint látni fogjuk — korántsem teszi, nemhogy azt, mintha a magyar megállani se tudott volna talpán, hanem még azt sem, mintha némely esetben gyalog ne harczolt volna, bár nem német módra.

Annyi a fentebbiekből is kétségtelen, hogy a magyar sereg csupa lovasokból állott. De még ezzel nincs eldöntve az a kérdés, micsoda fegyvernemhez tartozott a IX. századbeli magyar hadsereg: ahhoz-e a mit *sorlovasságnak* nevezünk, mely rendszeres támadásokat intéz az ellenségre, mindamellett, hogy mozgékonyságát s hajlékonyabb taktikáját megtartotta; vagy a *nehéz* lovassághoz, mely döntő rohamokat intézett, de hajlékonyabb manöverekre alkalmatlan volt; vagy végre a *könnyü* lovassághoz, mely rendes attakokra nem való, csak az ellenség nyugtalanítására s előörsi szolgálatokra. Erre a támadó és védő fegyverek vizsgálatából lehet következtetést vonni, — a taktikai szokások számbavételén kívül.

Itt előre is csak egy körülményt emelek ki. A Taktikák positiv adatot nem foglalnak magokban arra nézve, mily nagyságú és faju volt a IX. században a magyarok harczi lova. Tudjuk, hogy nemcsak napjainkban, hanem már korábbi századokban az kisebb fajú volt a németekénél. A magyar szántásra és nagy terhek vitelére nem lovat használt, mint a nyugatiak, hanem ökröt. Ha lehet visszakövetkeztetnünk, a magyarnak már a bejövetelkor ahhoz hasonló faju lova volt, minő a későbbi magyar ló.

A magyarok fegyverzetéről ezt olvassuk Leonál:

»Karddal, vérttel, íjjal és kópjával fegyverkeznek. Ezért a csatában közülök többen kettős fegyvert viselnek: hátuk mögött a kópját, kezökbe tartván az íjjat — alkalom szerint hol egyiket, hol másikat használják«.[1])

---

[1]) Leo XVIII. 49. Maurikiosnál is 262-dik lapon. Csakhogy Leonál a vért helyén »lórikiois«, Maurikiosnál »zabais« áll.

»S nemcsak magok vannak fegyverben, hanem a főbbek lovaik elejét is vas- vagy nemez pánczéllal fedezik.«

»Sok gondot és gyakorlatot fordítnak a lóháton való nyilazásra.«[1])

Ennyi az, a mit eddig, csupán Leo szövegét használva, a történetírók ismertek a byzanti taktikusokból a magyar fegyverzetről és viseletről. Azonban összevetvén Leo és Konstantin szövegét a Maurikios-félével, még más helyek is szólanak rólunk. Több szakasz van, mely a görög sereg szervezetére ád javaslatokat; de a minta azon népek hadserege, melyekéhez a magyar hasonlított. Csakhogy Leo és Konstantin nem mondják meg kit utánoznak, míg Maurikios több megfelelő helyen ezt elárúlja. Azért az alábbiakban Maurikiost használom fő szövegül, s a Leo és Konstantin-félét csak kibővítésül.

Ha nem minden pontra nézve van kitéve az avar (következőleg turk) szokás is; de az előadás kapcsolata bizonyítja, hogy csaknem mindaz az avarokra és turkokra is vonatkozik. Annálfogva követem Maurikiost az egymásutánban is.

»Viseljenek (a görögök) sisakot, tetején kisebb tollbokrétával (tuphia).

Legyen minden lovasnak erejéhez mért, s inkább azon alóli, mint azt meghaladó kézijja; hozzá elég bő tok (thékaria), hogy könnyen elő lehessen vonni, mikor szükség van rá. Legyenek táskájokban[2]) tartalékhúrok; tegezök fedett, melyben harminczegyven nyíl könnyen elférjen. Övükben, melyről az új csüng,[3]) legyen ráspoly és ár. Lovas kópjájokon középett szíjj, mint az *avarokén*, kis lobogókkal; legyen kardjok (spathia); s úgy mint az avaroknak, kerek galléruk, mely szokás szerint rojtos, kivűl

---

Mevrsius egészen hibásan fordítja a »kontarion«-t sisaknak; mert az dárdát, vagy kópját jelent.

[1]) Leo 50. 51. §. Maurikiosnál i. h. Ugyanaz van mondva, de máskép stylizálva.

[2]) πυγγός, = zseb zsák, zacskó az új görögben is — oláhul is ez az értelme.

[3]) Maurikios görög szövegében hibás a toxogoniois, e helyett toxozoniois értendő, a mint Scheffer fordítja is.

gyapjú, belűl vékony lenvászon. (Konstantin szövege szerint ez a gallér lehet nemez is.) [1]) A bukellariusok lovainak elején és farán kis tollbokréták, pánczéljokon a vállon kis lobogó. Mert mentűl díszesebb fegyverzetű a katona, annál serényebb ő maga s félelmesebb az ellenségre nézve.«

»A tisztek és előkelőbbek lovainak homloka és melle legyen ellátva vaspánczéllal vagy az avarokéi módjára *nemez* pánczéllal.[2])«

»Legyen a nyeregnek nagy és bozontos takarója; a zabla erős: a nyereghez két vaskengyel, egy abrakos tarisznya, [3]) lópatkó, nyereg tarisznya, melyben ha szükséges, a lovasnak három-négy napra való elesége elférjen. A ló farán négy tollbokréta, egy a ló fején, egy meg az állán.[4]) Öltözetök legyen bő és hosszú, olyformán készítve, *mint az avaroké*, azaz a »zóstaria« (alsó kabát) akár vászon, akár szőr, akár kecskebőr,[5]) hogy mikor lovon ülnek, térdök is el legyen takarva s díszesebbeknek látszassanak.«

»Szükséges, hogy »*gúnáik*«, vagy nemezből való »fénymázas gunáik« legyenek bővek s legyen bő újjuk, hogy mikor pánczélosan és íjjason eső éri, vagy a levegő nedvesebb a harmattól, ezen öltönyt viselve, pánczéluk és íjjuk fölött, használhassák akár íjjukat, akár kópjájokat.[6])

---

[1]) Maurikios 21 l. Leo V. §. 4. És Const. Porph.

[2]) κεντουκλον, latin centunculum. »Est lana vel vestis coactilis, quam Graeci πλον vocant (Ducange szótára).

[3]) Scheffer így értelmezi a »λαυρυσοκον«-t vagy (lórosakon-t).

[4]) Lópatkó πέτκδλον, a nyereg tarisznya σελο πουγγίς.

[5]) ῥασσα, nem teszi azt, a mit Scheffer fordít: »rasa«, hanem az új görögben = durva szőr szövet. αἴγια szórúl-szóra kecskebőr volna, de lehet báránybőr is.

[6]) γοὐνια úgy látszik, ha itt mondva nincs is, avarból, vagy más rokon nyelvből ment át a tárgygyal együtt a görögbe. Legalább ezen specialis ruhanem neve egész Erdélyben maig is átalános név a *ruházat* kifejezésére. Megjegyzendő, hogy az erdélyi oláh nyelvben nem használják. Azonban a középkori görögből átment az új görögbe s teszen prémes ruhát, sőt átment az olaszba is, hol csekély hangváltozattal a női ruha egy nemét teszi.

»Különben is a kémlelésekben szükséges ez. Mert így a pánczélokat nem látja meg az ellenség, mint a melyek be vannak takarva, — s ezenkívül ellenállnak a nyíllövésnek is. Szükséges, hogy minden tizedben legyenek kaszák és fejszék különféle használatra. A sátrak formájában is utánozni kellene az avarokat és turkokat, mert díszesek és használhatók.[1])

»Szükséges, hogy a gyalog katonák viseljenek keskeny övet, nem pedig oly *széleseket,* mint a bolgárok gyapjú öve (sagia).

»Nyirassák magokat rövidre, sőt meg kellene parancsolni, hogy egészen levágják hajokat.[2])

»Gondoskodni kell«, (a nagy folyamokon való átkelés tekintetéből) »hídkészletről, s ha lehet azokról, melyeket tutajnak (plóta) nevezünk, s a skythák szokása szerint míg egy rész a hidat veri, a másik deszkákkal padolja be.[3]) Legyenek ökör vagy kecskebőrből készült tömlők is, hogy belőlök ladikokat lehessen csinálni, melyekben az ellenség hirtelen megtámadásakor a folyókan nyár idején átúszhatnak a harczosok.[4])«

Ezek azon helyek, melyek a byzanti taktika-íróknál vagy egész bizonyossággal, vagy igen nagy valószínűséggel a magyar hadi fölszerelésről és viseletről is szólanak.

Vegyük rendre, szólván mindenekelőtt a támadó s azután a védelmi fegyverekről.

Támadó fegyverök a magyaroknak a vezérek korában, s a byzanti taktikaírok szerint: kópja, kard és nyíl.

A ma hol dárdának, hol lándzsának nevezett szúró fegyvert még a XVI. és XVII. században kópjának nevezték.[5]) Régi

---

[1]) 21—22 l. Maurikios.

[2]) U. a. 303. l.

[3]) Maur. 277. §. τοῦσ μεν γεφυροῦν τοῦς δὲ πολπιτοῦν. Scheffer így fordítja: alios quidem scytharum ritu pontes struere alios pugnare. Úgy látszik, a szöveget kénye szerint megmásította, pulpitun helyett polemount tett. Nem értette a pulpitun szót, mely új görögben padolni-t jelent.

[4]) Ugyanott. σχεδια tesz talpat, s könnyű hajót. Az új görögben talpat.

[5]) Az Akadémia nagy szótárában próbálják, de sikeretlenül, a kópja szót magyar gyökből származtatni. Miklósics (Slavischen Elemente im Magyarischen, Wien, 1871. Geroldnál), szláv szónak tartja, mint-

huszáraink rendes fegyvere volt még a XVI-dik század elején is. V. Károly seregében kópjásan jelennek meg huszáraink. Ugyanazon század végén kezdtek elszokni tőle, mikor a pisztoly és karabély behozatala fölöslegessé tette. Azonban még a következő században is mindig voltak »kópjás«-aink.

Maurikios tanúsága szerint az avar, s így kétségkívül a magyar kópja rúdján fenn lobogó, közepén szíjj volt. A görög seregben utánozták ezt. A lobogót itt arra használták, hogy a hadosztályokat megkülönböztethessék egymástól — a különböző zászlóaljaknak vagy bandáknak különböző lobogójuk volt. Az egyenruha hiányát pótolták vele. Nem tudni, így volt-e a magyar nagyobb hadosztályoknál is.

A kópja-rúd közepén a szíjj kétségkívül arra való volt, hogy jobb hónuk alatt elvezetve, a hátra dűlt fegyvert könnyen lehessen viselni — mint a lengyel lovasságnál s a kozákoknál mai napig szokásban volt.

A kópja hosszúságáról a taktikusok saját hadseregökre nézve azt mondják: a régi görög dárda a gyalogságnál tizenhat görög láb hosszú volt; de a IX—X-dik században beérték felényi hosszúsággal.[1]) Milyen hosszú volt a magyar kópja? A középen levő szíjj azt engedi következtetnünk, hogy nagyon hosszú nem lehetett. Mert lovon ülve a rúd közepe vállig ért. Ez tehetett 3—4 láb (vagy is 1 méternyi) hosszúságot. Így összesen 7—8 láb hosszú lehetett a magyar kópja, tehát körülbelül oly hosszú, minőt a byzanti taktikus tart jónak a görög sereg számára.

Újkori hadtani írók szerint a mai lovasságnál, mely megszünt panczélos és pajzsos lovasság lenni, koránt sem oly czélirányos fegyver a dárda, mind a kard. Mindamellett bizonyos föltételek mellett veszedelmes az ellenségre nézve. Ezen föltételek egyike az, hogy a lovas elég erős s rendkívül gyakorlott le-

hogy a szlávban is meg van ugyanazon értelemmel. Megvan az a törökben is. A szó geographiai elterjedése a mondott nemzetekre szorítkozván, kérdés, nem a bolgárok nyelvének egy maradványa. Kopmak az ozman nyelvben = emelkedni — más rokon fogalmak mellett.

[1]) Leo V. fejezet.

gyen a kópja forgatásában, második föltétel, hogy lova épen arra való fajta legyen szintén jól begyakorolva. Kisebb termetű, fürge s mégis hátulsó lábaikban erős lovak kellenek hozzá, minők ma is a kozák, lengyel és tatár lovak. Ezek képesek egy helyben megfordúlni, jobbról balra ugrani, hogy vagy egy csapás elől kitérjen vagy egy dőfést tehessen a lovas.[1])

Guibert szerint a könnyű lovasnak akkor válik előnyére a kópja, mikor fölbomlott, nyílt sorokban harczol, ember ember ellen, hogy a velebánásra tér legyen.[2]) A magyar kópja rövid volta, ezen theoreticusok előadásához képest arra enged következtetnünk, hogy az nem mindig mint sorban való roham fegyvere használtatott, hanem az embernek ember elleni vívásában, a szétszórt harczban; de ehhez szükséges volt a fennt leirt minőségű ló. S csakugyan a magyar faju ló közel atyjafia lehetett a kozák, lengyel és tatár lónak. Nemcsak a támadásnál, hanem a parirozásnál is maga a fegyver használtatott kapcsolatban a ló hajlékony mozdúlataival.

El lehet gondolni, hogy embernek és lónak hosszabb és folytonosabb gyakorlat kellett a magyar harczmód mellett a kópja forgatásában, mint a nehéz lovasnak, ki nem mozdulatai hajlékonyságával pariroz és támad, hanem nehéz védfegyverei fedezik s a tömeg vállvetésén, s a személyes bravouron kívül alig volt más taktikája. Egy részben ezért mondják újabbkori taktikusok, hogy könnyű lovasság betanítása bajosabb a sorlovasságénál.

Másik támadó fegyvere a régi magyarnak a *kard* (spathios), mely az újkori hozzáértők véleménye szerint soros támadásra vagy üldözésre sokkal czélszerűbb a kópjánál. A kópja kezelése nem oly gyors. Egy lökést s egy visszarántást kíván, hogy ott ne akadjon. Karddal vágtatás közben is össze lehet szabdalni egy ellenséges csapatot, s fekvő helyzetben levők ellen is használható.

---

[1]) De Laroche Aymon. 251. l.

[2]) Guibert I. 375. l.

Lovasság kezébe legjobb a vágó fegyver vagyis a kard. Mentül kevesbé hosszú, annál előnyösebb és hatásosabb. Ez a bátor férfiak fegyvere.[1])

Minő alakú és hosszú volt a régi magyar kard, nincs rá positiv adat. Görög taktikusok spathiosnak nevezik, mi egyenes, s tán kétélű fegyverre is volna érthető; de rövidség okáért a Taktikák egyaránt nevezik sphathiósnak a német, magyar, görög és persa kardot, melyek pedig, bizonyosnak vehetjük, különböztek egymástól.

A régiség buvárlattól a kérdésre még talán sokáig nem nyerhetünk fölvilágositást. — Mert a vas kardokat megeszi a rozsda. Európa muzeumaiban nagy mennyiségben találhatók bronz korbeli kardok; de római kard a legnagyobb ritkaság. Ily ritkaság lesz az első Árpádok korabeli magyar kard. Muzeumunkba a szolyvai ásatásokból került fatokjával együtt egy nagyon rozsdaette példány, melyet avatott buváraink vezérek korabeli kardnak állitanak. Láttunk a közelebbi régiségi kiállitáson is egy hasonló példányt — Azonban egy-két példányból következtetni nem lehet, többféle eshetősége levén a csalódásnak. Hogy egyebet ne emlitsek, lehetett a sereg átalános szokása görbe karddal fegyverkezni, s mégis némely talán jobb aczéla miatt idegen kardot vett, vagy a mi még gyakoribb eset lehetett, a csatában az elesett ellenféltől vette s diadal jelül viselte, ha használható is volt, mint Bem huszárjai, kik az oroszok bejövetele után nem sokára majd mind orosz kardot viseltek.

Nemzeti Muzeumunkban az Árpád korbeli emlitett rozsdaette kard egyenes ugyan, de mint emlitém, nem tudni, valjon nem-e kivételes volt az ilyenek használata.

A görbe vagy egyenes kard előnyösebb-e a lovasságnál, arra nézve maig sem állapodott meg a világ, mely részint görbét, részint egyenest használ. A fő dolog, mire nézve egyetért, hogy a kétélű kard egészen ki ment a használatból. Régibb időben az alak és él kapcsolatban állott, a mennyiben föltehetjük bizvást, hogy a görbe kard kétélű nem lehetett, mig az egyenes

[1]) Guibert az i. h.

kard lehetett kétélű s egyélű is. E szerint a görbe kard haladást jelöl ezen fegyver történetében, mert ez egyélű volt; míg a bronzkor kardja s a rómaiak »gladiusa« és későbbi »spathá«-ja kétélű. Hogy a hosszú vaslap könnyen ne törjék és ne görbüljön el, múlhatlan volt a lap közepét vastagon hagyni, s illetőleg egy kiálló ormóval készítni mindkét lap közepén. De ez sokat elvett aztán a vágás hatályából.

Vannak, kik megkülönböztetik abban is a Keletet a Nyugattól, hogy annak görbe, s ennélfogva egy élű, ennek egyenes s rendszerint kétélű kardot adnak.[1]) Minden arra mutat, hogy igazok van nagyjából. Ha kivételek voltak is, de az átalános szabály a fentebbi.

Ázsiában elkezdve a Vörös-tengertől a Csendes-tengerig átalánosan a görbe kard van szokásban, még Chinában is. Azonban Spanyolországban az arabok bennlakta idejéből maradtak fenn egyenes arab kardok. Ez csak azt bizonyítja, hogy vannak kivételek.

Ily kivétel az is, hogy rómaiak és görögök használták egy német a vadász fegyvernek, mely görbe és egyfoku volt, melyet »machairá«-nak vagy machaerának neveztek. Azonban egy avatott régiségbuvár megjegyzi, hogy alkalmasint idegen gladiator, a ki kezében ilyennel van ábrázolva a római császárok korából.[2]) Tehát már a rómaik idejében idegen eszköz volt. A görögök a csatakardon kívül viseltek ilyet, s úgy látszik, harczi fegyverül nem szolgált, hanem vadászkés volt.

A magyaroknak már a bejövetelkor egyélű kardjok lehetett. — Leo császár egy helye szükségesnek mondja, hogy a görög lovasok többek között egy élű nagy machaérát is viseljenek.[3])

---

[1]) »Die Werkzeuge und Waffen« Dr. G. Klemm. Sondershausen, 1858.

[2]) Látható Rich szótárában lerajzolva Machaera szónál. Görbén hajló s hegyesen végződő él, foka egy púppal ellátva, hogy szilárdabb legyen — van keresztvasa (Parir-Stange) a nyele fölött. Rövid, s nem érdemel kard, hanem kés nevet.

[3]) »Machairas *megalas* monostomous.« Láttuk, hogy machaira

És ezt ugyanazon fejezetben mondja Leo, a hol nem tesz egyebet, mint kitoldja Maurikios szövegének épen azon fennt idézett pontjait, melyekben oly sok mindent ajánl, mint avar és turk fölszerelési eszközöket! Annyi a fentebbi helyből tökéletesen bizonyos, hogy már a IX. században, s nem csak az ozmánok európai hódításai után, meg volt a görbe kard a görög seregben is, — s így a technicának e részben való fejlése nem szól ellene, hanem mellette annak, hogy őseink vágó fegyvere a bevándorláskor az egy élű, görbe kard lehetett. A magyarok nemcsak hogy a görbe kard hazájából jöttek, hanem déli Oroszországban mind ugyanonnan jött népek szomszédjában laktak, kikkel mindenben hasonló szokásokat követtek,[1]) s szintén nem régen jöttek Ázsiából.

Hogy a keresztyénség behozatalával királyok, főemberek két élű egyenes kardot viseltek, annak főkép egy vallásos oka volt. Az egyenes kard markolata fölött szokás volt a keresztyén lovag korban hosszú kereszt vasat viselni, (Parir-Stange) mely által a kard egészen hasonlóvá lett egy feszülethez. S csakugyan sok esetben feszület gyanánt szolgált az — esküt is tettek ezen. Azonban szintoly valószínű, hogy valódi fegyvernek a nemzet nagy többségénél megmaradt a görbe, egy élű kard, melyet a németek »Säbel«-nek neveztek el, megkülönböztetésül a Schwerttől és Degen-től.[2])

---

egy élű görbe kés. Itt pedig az van mondva: »egy élű *nagy* machaira,« — a mi világosan már kard. Leo cap. V. §. 3. 577. l.

A görög seregben a machairán kívül viselték az egyenes kardot, is (a tulajdonképi értelemben vett spathiost), emez a vállról alábocsátott szíjjon függött, amaz, t. i. a machaira, az *övhöz* volt csatolva, mint világosabban kitűnik Leo egy másik helyéből (VI. fej. 2. §.) »Legyen spathájok, mely római módon vállukról csüng le, s egy másik csipőkörüli, vagyis felövedzett *machairá*-jok.

A későbbi középkorban is meg volt a »machaira.« Ducangenál így van magyarázva: »*Long* glaives d'une part aigus.« (Egyik felől éles *hosszú* kardok).

[1]) A kard szó meg van a persában is, — kés jelentéssel.

[2]) Miklósics idézett szótára szerint a szablya szó meg van az ószlávban és északi szlávban is, — valamint, a mint látjuk, a németben is. Az új görögben nincs; de meg van az oláhban a »szábiá«, ha-

A kard görbe volta, ha nem túlságos, alkalmasint a vágásra is alkalmasabbá teszi a fegyvert; sokkal kevesbé a szúrásra. Tehát tisztán csak vágásra való. De az ellencsapások elhárítására kétségkívül nagy előnye volt a görbült élnek az egyenes fölött. És az egy élű görbe kard nem levén oly alkalmas a döfésre, mint az egyenes, föl kell tennünk, hogy az mérsékelt hosszúságu volt, míg ellenben a nyugat-európaiak két élű egyenes kardja, mely szúrásra volt inkább alkalmas, — igen hosszú volt a magyarok bejövetelekor, a mint azt látni fogjuk. A német karddal nem kellett az ellenfél vágásait elhárítni — a védfegyverek dolga volt ez. Ellenben a vágó rövid karddal parirozni is kellett, — azért a vele-bánás bajosabb volt.

Fölösleges magyarázni, mennyi gyakorlás kell a kard ügyes forgatására, hogy a vágásnál biztosan élére essék. Kivált lóháton a vágás ereje függ attól is, hogy a ló mozdulatával öszhangban legyen. Lónak, lovagnak együtt kell begyakorolva lennie. Nem kell bővebben fejtegetnem ezt azért, mivel a kard az egyedüli, mely a régi fegyverek közül még használatban van, s épen a sorlovasságnak fegyvere. Mindenki tudja, hogy jó lovasság begyakorlása, csak karddal is, sok időt kíván.

A kard, mint ma, úgy kétségkívül régi időben is különösen az ellenséges tömegekre való bevágásnál és az üldözésnél volt kitünő. Az a tömeges lovas roham fegyvere.

Azonban a magyar fő és legfélelmesebb támadó fegyvere a nyíl volt, melynek kezelése ma már a civilisált népek előtt ismeretlenné vált, kivéve az angolokat, kiknél a nyilazás a nemzeti játékok közé tartozik.[1]) Nagy emlék van hozzá kötve. Ezzel verték meg ők a középkorban a franczia vasba öltözött lovagokat s hódították meg Franczíaország nagy részét, miután Eduárd király el-

sonló jelentéssel. Tehát a Dunától északra lakó népeknél. Eredete aligha nem tisztán magyar, meglevén »szab« gyöke nyelvünkben. Csak, mint a kópjánál, itt is a képző rag támaszt kétséget. Hogy a németek a magyartól vették e szót, valószínüvé teszi az, hogy épen a magyar szabásu kardot nevezték Säbelnek.

[1]) Theoriája és gyakorlata meg van írva Georg Agar Hansardtól »The book of archery« London, 1841.

tiltott volt minden más nemzeti játékot a nyilazáson kívül. A ma játékúl használt angol kézíjak fölhúzására 50—70 font feszítő erő kell. A lőtávolság 60—100 yard (azaz: 55—91 méter).

Angolországon kívül még Ázsia szolgáltathat tanúlságokat. Némely ázsiai népek maig is gyakorolják a nyilazást. Schönberg utazásában írja, hogy a turkománoknál és Persiában bár a puska mind jobban kiszorítja a nyilat, folyvást találhatók íjászok. Maga a nyilveszsző minősége igen lényeges — úgymond — a lövésnél. Ha nincs nagy pontossággal készítve, félre megy a czéltól, ha pedig pontos, akkor drága. Már pedig *mindennap* folytatott hosszas gyakorlás nélkül képzelni sem lehet jó nyilast. Egy *távolabbi* czél eltalálása többnyire nem egy, hanem több nyilveszszőt kíván, melyek eltörnek, elgörbűlnek stb. Tehát a kinek nincs benne módja, hogy napjában több nyilveszszőt elhasználjon, soha sem lesz belőle biztosan találó íjász.[1]) A chinaiaknál, kiknek íjai és nyilai hasonlítnak a közép ázsiaiakéhoz, a legkönnyebb kézíj az, melynek feszítéséhez 70 font súlyt biró erő kell; de vannak 80—100 fontos íjjak is.

A persa íjászatról, a XVII. század második felében érdekesen ír *Chardin*. Az íjászatot az ifjúságra nézve a leghasznosabb és edzőbb gyakorlatnak tekintették Persiában. Nagy gyakorlat kellett hozzá, hogy a kézíj fáját a tanuló kinyújtott balkezével megfogván, jobbjával csendesen úgy feszítse meg a húrt, hogy egyik keze se reszkessen. Eleinte könnyű s aztán mindig nehezebb íjat adnak kezébe. Csak ezen töredék, de hiteles adatok eléggé mutatják ezen ma már ismeretlen fegyver betanúlásának nehézségét.

A puska, kivált az utolsó negyven-ötven év alattit értve, hasonlíthatlanúl könnyebben begyakorolható fegyver, s senki sem fogja állítni, hogy a virtuozitásig vitelében múlhatlan föltétel a mindennap való gyakorlás. És mindemellett csak ott vannak valóban kitünő lövészek, hol a közönséges életmód is búzdítja ezen fegyver gyakoribb használatát, — a hol t. i. a vadászat oly rendes foglalkozás, mint Észak-Amerikában, Svájczban és Tyrol-

[1]) Klemm 300. l.

ban. Azt lehet mondani, mentűl jobban tökéletesedtek közelebbi években a puskák, annál jobban kitűnik, mily ritka kivétel az oly hadsereg, mely lőni tud. Legalább a franczia-porosz háborúban egyik fél sem mutatott föl jelességet. — Lehetetlen is, míg minden állam arra fordítja törekvését, hogy mentűl nagyobb massákat állítson a harcztérre, a fegyverek tökélyét csak távolról is megközelítő ügyességet várni.

Mennyivel bajosabb lehetett pedig a nyilazás begyakorlása! Mert két múlhatlan kelléket kell megkülönböztetnünk a gyakorlásban. Egyik az, a mi a mai puskákhoz szükséges, a szem mérték helyessége és a kar biztonsága, a czél találásában. A nyílnál már ez bajosabb volt. Az ív feszítő erejéhez és a vessző súlyához kellett mérni azt a szögöt, melyet a nyílvessző emelkedése képezett a horizontalis vonallal. — De korántsem volt elég a czélt találni. Abba derékszögre kellett esnie a nyilvesszőnek s oly biztosan, hogy ne is reszkessen a czéltáblában; — továbbá, a mi legnevezetesebb különbség a puskától, az ív rugalmassága és az emberi karnak ereje kellett hogy megadja a lövés erejét, mi puskáinknál egészen a holt mechanismus dolga. A nyilnál az a lövés, mely czélba esett ugyan, de kevés erővel, egészen elveszett lövés volt. Azt pedig bizonyosnak vehetjük, hogy a ki föltészem 50 font erejű kézívvel biztosan tudott 70 lépésre lőni, az egy 100 font erejű kézívvel ugyanazon távolságra, már könnyen elhibázta. Mert a biztosság abban a mértékben kellett hogy kisebb legyen, a mily mértékben a kar izmait meg kellett erőltetni. És a ki könnyű nyillal nyulat tudott lőni, ha többre nem vitte, még teljességgel nem tudott a csatában sulyosabb ívvel veszélyes lövést tenni.

Tudva van, hogy a nyíl igen-igen régi fegyver, s Európában gallok, rómaiak, s talán minden nép használta, ha egyébre nem, oly állatok vadászatára, melyeket csak messzéről lehet elérni, minők a madarak. Épen ezen czélból minden népnek az ügyesség bizonyos fokáig el kellett jutnia benne. A különbség a vadász- és hadifegyver közt kétségkívül az volt, hogy a vadász nyil kávája jóval gyengébb volt, mint a harczban czélszerű nehezebb nyilé. — A harczokban is sok, s talán minden régi nép kisebb-nagyobb mértékben fölhasználta. De épen ezért a régi írók

említésre sem tartanák méltónak, ha pl. a Pompejus seregében működött krétaiak, vagy a Tacitus által dicsért *fennek* csak a közönséges mértéket ütötték volna meg. Csak azon nemzetek lehettek híresekké ebben a fegyverben, a kik nehezen feszíthető ívekkel könnyen és biztosan tudtak bánni.

A hunnok és mongolok nyilai vívták ki számokra a fél világot, s mikor a byzanti taktikusok azt mondják, hogy az arabok, avarok, turkok a győzelmeket ezzel szokták nyerni, föl kell tennünk, oly rendkívüli erővel lőttek, hogy paizson, vas pánczélon keresztül hatottak a nyilak.

»Nevezetes és hatalmas fegyver a nyíl — mond Leo császár.... A görögök sok kárát vallották annak, hogy a vele való ügyes bánást elhanyagolták. Negyven éves koráig az egész lakosságot kellene gyakorolni benne.« — Mind ő, mind Maurikios ajánlja, hogy az előre, jobbra, balra és hátra lövést még pedig lóháton be kellene tanúlni. De könnyebb volt ezt tanácsolni, mint megcselekedni. A görög sereg fiatalabbjainak nem adtak kezébe íjat, — s habár a sereg egy tetemes része azzal volt ellátva, az íjász nem állott az első sorba, hanem a pajzsos két első sor háta mögött ennek feje fölött nyilazott. Hogy az ily nagy ívben, s vaktában lőtt nyíl sem erélylyel, sem pontosan nem találhatott, az kétségtelen. Jele ez annak, hogy a görögök nem biztak nyilaik támadó képességében, mi eléggé védte volna őket, hanem elülről fedezetre volt szükségök. Azonban a nyugati nemzeteknél a nyíl, ahol használták, a csata bevezetéseül szolgált leginkább. Az egészen rendetlennek tekintett íjas sereg a tulajdonképi csatasorhoz nem is tartozott. Rajokban a homlok előtt lőtte el fegyverét, hogy az ellenséget zavarba hozza, azután gyorsan eltakarodott, hogy a közeli fegyverekkel harczoló zárt soroknak adjon helyet. A kézi viadalból állott túlnyomóan a harcz. Sem a görögöknél, sem a nyugati európaiaknál — kivéve az angolokat — a középkorban a nyíl nem emelkedett oly nagy jelentőségre, mint a magyaroknál.

A nyilas nagy gyakorlottsága mellett tekintetbe kell vennünk a nyil és az ív készítésében való jártasságot is. Mert ha sokat tett már a kard és kópja használatában is, melyik nemzet képes keményebb érczet használni fegyvereihez, sokkal fonto-

sabb volt a fegyver minőségének kérdése a nyílra nézve. Mert az aránylag rosz dárda vagy kard hiányait inkább pótolhatta a vívó ügyessége, mint a rosz nyiléit. Ha csak a nyilveszszö nem volt nagy pontossággal készítve, a lövés bár mily jó íjjas kezében félre ment a czéltól. A nyíl és ív kellékei ezek voltak:

Tökéletes egyenes, de fölül vékonyodó veszszö, leginkább fenyőfából, kovácsolt vashegy, melyet pontosan kellett oda illeszteni ennek vékonyabb végére vagy szalaggal, vagy czérnával. Alján a nyílnak ragadozó madarak tollhegye, melyek egymás mellé sűrűn vagy fonállal, vagy valami enyvvel voltak oda illesztve, úgy hogy közös körvonaluk tojásdad legyen. A zsineg alkalmasint húr volt. Magának a nyíl kávájának, vagyis az ívnek teste vagy erős, ruganyos fából készült, s belül mintegy béllelve volt ökör, vagy vadkecske szarúval, vagy egészen szarú lemezekből volt összeillesztve, s kivül még húrok voltak rá enyvezve, hogy a ruganyosság biztosítva legyen.

Ezen leírás a középázsiai újabbkori népek nyilairól van véve; de nem sokat különbözhetett tőlök a magyar nyíl. Regino szerint a magyar ívekhez szarúkat használtak.

Ezen látszólag nem oly csodálatos kézi iparban, nem minden nép jeleskedett. Föl kell tennünk, hogy a melyik a harczban, a fegyverek ezen nemzetközi kiállításában, megverte nyilával a másikat, annak kézíj és nyíl ipara tökéletesebb volt a másikénál.

A nyílgyártásról bizonyosabb, mint másnemű fegyvergyártásról, hogy annak hazainak kellett lenni. Kardot, dárdát vásárolhattak a magyarok a drinápolyi gyárakból vagy hozathattak messzebbről is drága pénzen. De nyilaikat, a magok szükségéhez, s hogy úgy szóljak, kívánt caliberü íjjakat és nyilveszszőket csak magok készíthettek magoknak. Mondja is az olasz krónikás Liutprand, hogy mielőtt a magyarok a 900-dik évi tavaszi hadjáratra indúltak volna, egész télen szorgalmasan dolgoztak fegyverek és nyilak készítésében. És roppant mennyiség kellett egy seregnek a nyílveszszőből. Minden íjász tegzében mintegy 40 nyílveszszőt vitt egyszerre a csatába. Ha a sereg 40,000 emberből állott 1 millió 6 százezer nyil kellett. Minthogy csaknem oly gyorsan lehetett lőni, mint a legújabbkori puskával, néha hamar ki-

fogyott a munitió. Azért minden ily seregnek roppant mennyiséget kellett magával vinnie.

Egy külföldi hadjáratra legalább tiz millió kész nyílvessző kellett. Ha csak tiz veszszö nyomott egy fontot, a teher már tizezer mázsányi volt, s közel kétezer hátas ló kellett vitelére. A nyíl és ívgyártásnak folytonosnak kellett lenni, s mindkető nagy pontosságot kívánt.

Itthon gyártották, s úgy látszik, a vas nyílhegyeket is itthon kovácsolták.

Más kérdés az, vajjon mindenki maga készítette az egész nyílveszszőt és az ívet is magának vashegyével együtt, — mely hogy vas volt, mutatják az újabban fölásott pilinyi leletek is. Azt gondolom, nem. Az íjat vagy kávát egyátalában nem. Épen mivel nagyon fontos volt, hogy az ív ruganyossága egészen a nyilas karjainak erejéhez legyen mérve, nem lehet föltenni, hogy kiki magának készítette volna. Még a mechanica mai állásában is nagy föladat volna előre biztosan meghatározni, hogy egy-egy fa vagy szarú káva épen 70 vagy épen 80 font rugalmassága lesz. Úgy kell lenni, voltak ívgyártók, kik az átalánosan divatozó maximalis és minimalis korláton belül készítettek akaratjok ellen is különböző erejü íveket, és a nyilas harczosoknak gazdag választékot nyújtottak, kik aztán értettek annyit a mesterségből, hogy jobban kezökhöz idomitsák, mint Ulissesről mondja Homér, hogy a hajlástól elszokott ívhez oly könnyed müértelemmel illesztette a húrját, mint az avatott művész, mikor a lantot fölhangolja.

Folyni kellett ama fegyvergyártásnak béke és háború idején, — s úgy látszik, a háború mindig sok pénzbe került; de egyszersmind sok embernek adott békés foglalkozást.

Az ebben kétségkivül remekelt ősi iparunknak azonban nagy gyengéi voltak. Egy az, hogy tárgyára nézve korlátolt volt s kevéssé alkalmas oly mellék iparágak fejlesztésére, melyek fontosak a békés fejlődésben is. Az egy nyílhegy volt vas, s ahhoz sem kellett oly sok ügyesség, mint vaspánczélok, paizsok és sisakok készítéséhez. Talán a nyílhegy készítés volt legkönnyebb a többi részekéhez képest.

Átalán véve a régi magyarok nyilazásbeli virtuozitása

némileg ellentétben állott a civilisatióval. A mily sok gyakorlás kellett hozzá, hogy valaki egy személyben nemcsak kitünő kópjás, kardos, könnyű lovas, hanem egyszersmind kitünő nyilas is legyen, — lehetetlennek kell tartanunk, hogy ugyanaz más, békés foglalkozást birjon üzni.

A haditörténet kivált újabb korban azt mutatja, hogy mihelyt egy nemzet, valamely kizárólag nála tökélyre vitt fegyverrel győzedelmeskedik mások fölött, ezek sietnek utánozni és eltanúlni előnyeit.

A magyar nyilakra nézve az ellenkezőt tapasztaljuk Európában. Csak Görögország tett kisérletet az utánzásra, de az is hiányos maradt. Olasz-, Német- és Francziaországnak is igen természetes első eszméje lehetett az utánzás; de csakhamar be kellett látni, hogy az utánzás lehetetlen. Meg kell vala a nemzetnek egész életmódját s lovait is változtatni, hogy ezt végrehajthassa. Azért az ellenkező útra tértek. Hasonló támadó fegyver helyett, minő a magyar nyíl volt, Németország császárai, Berengárnak korábbi példájára, védelmi fegyverről, s különösen a várak mentül nagyobb számban való fölállításáról gondoskodtak. A miben a német császárok utánozták a magyart, még pedig nagy sikerrel, mint látni fogjuk a magyar taktika némely része volt. Augsburgnál saját taktikájok fordúlt a magyarok ellen.

A magyarok és az Árpád-házbeli első királyok alatt mind jobban békés foglalkozásokra adván magokat, lassanként nyilazásbeli ügyességök is hanyatlott, — annyira, hogy a nagy mongol invasio nyilasaival szemben oly kevéssé tudtak megállani, mint az olaszok vagy németek egykor a magyar nyilasok előtt.

Nehezítette nagy mértékben a betanúlást, hogy a magyar lóhátról kezelte bámulatos ügyességgel az íjat, s tudott vele előre, hátra, jobbra és balra lőni sebes vágtatás közben.

Annálfogva a magyar, lóhátra ültetett vadász volt, mely fegyvernem ma nem létezik.

Napjainkban, midőn nemcsak a sokkal könnyebben kezelhető puska, hanem annak rendkívül tökélesített neme áll minden állam rendelkezésére, csaknem lehetetlen volna két annyi idő alatt is, mint a mostani szolgálati évek, oly hadsereget állitni elő,

mely egyaránt kitünő huszár és kitűnő vadász legyen. Sok csak az egyikben is jeleskedni. — Hozzávaló életmód s egész élet kellett hozzá a gyermek koron kezdve, hogy ama két egyaránt nehéz fegyvernemben egy egész hadsereg jeleskedjék. A letelepedés s a földmívelés szokásai előre láthatólag sokat levontak a hajdani magyarok katonai előnyeiből.

Kópján, kardon, nyílon kívül más támadó fegyvert positivitással nem említnek a Taktikák a magyaroknál. Mindamellett lehetséges, hogy volt némely *pótlék* fegyverök is. Leo ugyanazon helyén, mely nem egyéb, mint Maurikios szövegének kibővítése — csakhogy avarra és turkra nem céloz, mint emez, — csaknem minden akkor képzelhető fegyver elő van sorolva, mint szükséges. Így a szekercze (tzikourion = securis), melyet a görög seregben nemcsak favágásra, hanem valóságos csata fegyverül használtak. Egyik felén oly éle volt, mint a kardnak, másik felén ki volt hegyezve, mint a kópja vasa, s a lovas egy bőrtokban viselte oldalt. Van szó hajító fegyverről (rhiptarion vagy rhiktarion). De nincs fölemlítve, a mit sokan ősrégi magyar fegyvernek tartanak, a buzogány. Ez az ozmánoknál is inkább a parancsnokság és hatóság jelvénye lehetett, mint ma a marsall-bot. Az angoloknál a rendőrség kezében maradt valami ilyes.

Mindaddig, míg a magyarok hozzájok hasonló népekkel harczoltak, kevés szükségét érezhették az ily súlyos, inkább zúzó fegyvernek. De a nehéz fegyverzetű, vaspánczélos s nagypajzsú görögök és frankok ellenében, kiken a kard nem könnyen fogott, az ily zúzó fegyverek szokásba jöhettek hamar, ha azelőtt meg nem voltak is talán. Mindenesetre ezek csak mintegy segédfegyverek voltak.

Azonban az elősorolt főfegyverek is oly sok gyakorlást tesznek föl, hogy a mai viszonyok közt az kivihetetlen volna akármelyik európai hadseregnél. Sőt föl kell tennünk, hogy a nyílgyakorlás költséges volta miatt az összes nemzetnek csak vagyonosabb része vihette azt a tökély magasabb fokára. Ebből pedig következtethetjük, hogy az activ hadsereg kisebb volt, mint az összes nemzetnek még szabad osztálya is, s hogy az ezen főfegyverben való jelesség szükségképi különbségei előállították a társadalmi fokozatokat. A fegyvernemet illetőleg magok a tá-

madó fegyverek még nem engednek biztosabb következtetést, — — a védelmi fegyverek vizsgálata nélkül.

S a *védő fegyverek* a magyarnál hiányosabbak voltak a támadóknál.

VIII.

VÉDŐ FEGYVEREK, FEGYVERNEM ÉS FÖLSZERELÉS.

A byzanti Taktikák hallgatnak a magyarokra nézve kettőről: a *paizsról* és a *sisakról*. Pedig a régi nemzeteknél ezek voltak a fő védelmi fegyverek.

A mi a paizst illeti, maga ez a név annyira elterjedett, hogy hazáját bajos föltalálni: A középkori görögben az pabetzion, (pavetzion), mely nagy féle paizst tett, a középkori latinban pavisorius szó fordúl elő; a franciában pavois, olaszban pavese, oláhban ugyanaz, csehben, tótban pavéza, északi szlávban paizs.

Hogy a szó nem magyar eredetű, onnan gondolható, hogy ez minden nyelvben a nagyobb fajta »scutum«-ot jelentette, minővel a gyalogság fedezte magát.[1]) A későbbi idők magyar paizsa pedig kicsiny volt. Úgy látszik, latin népektől került a göröghöz, magyarhoz és szlávokhoz a szó.

A bevándorlás korabeli magyarok nyilazói a paizst nem is használhatták. Még egészen szabad kézzel is, a mint láttuk, a kézíjjal való bánás a legnagyobb izom erőt és a legbiztosabb pontosságot kívánta meg. Már ha épen a balkart, melyet az ív fölvonásánál egészen ki kellett nyujtani, paizs terheli, — elvész vala a támadó fegyver minden előnye. Még a rómaiak íjászai is kinyujtott balkarukat bőr pánczéllal fedezték (manica), mi jele annak, hogy paizst nem használhattak. Így van ábrázolva egy íjász Trajan oszlopán. Vegetius hadikönyve megjegyzi, hogy a nyilásoknál a fegyver természete lehetetlenné teszi a paizs használatát.[2]) Maurikios szövege is mondja (62. l.): »Mert nem lehetséges jól bánni a nyillal annak, kinek lovon ültében bal kezében kell tartania mind a paizst, mind a kézivet.«

---

[1]) Sőt törökül is a pavois-t Hindoglu szótára így fordítja »*böjük* kálkán« = azaz: *nagy* kálkán.

[2]) Lásd Rich szótárát »Manica« szó alatt.

Mielőtt a magyarok bevándoroltak, majd mindig oly népekkel harczoltak, melyeknek szintén a nyil volt főfegyverök. A paizs pedig nem szokott vas lenni, hanem rendesen fa, bevonva bőrrel. Ezen a nyil keresztül hatott és benne maradt hegyével be-, tollával kifelé. Egy nyil-záporral elboritott csapat — mert igen sürün és gyorsan ment a lövés — oly állapotba jutott, mint a gallok Caesar legióinak »pilum«-ja által, melyek a paizsba sürün beczövekelvén magokat, a galloknak el kellett dobniok az alkalmatlanná lett védő fegyvert. Kivált az ijász mit csinált volna a nyilaktól ily borzas paizsával? Hátára legkevesbé vetheti vala.

Ezért mondják a byzanti Taktikák, hogy ijas nemzetek ellen legjobb fegyver az ij maga; mert az ijász mikor lő, fedetlen, s legkönnyebben nyillal sebezhető. E szerint ijász népek nem a védfegyverekben, hanem a hasonló támadó fegyverben találták a védelmet.

A perzsák, kik ellenében ezen tanács van adva, szintén kitünő nyilazók voltak.

Ezekről ezt mondja a byzanti Taktikus, hogy ijjal és karddal fegyverkeznek; de nincs emlitve nálok sem a paizs. Továbbá az van mondva rólok, hogy nem szeretnek dárdás gyalog tömeggel összetüzni; mivel közelről a nyil nem használható, kópját pedig és paizst nem viselnek, melylyel rohamot birnának intézni a csatában. [1])

Mint ebből látni, a dolog természete szerint is, a paizs nem más, mint a kópja ellen volt alkalmas védfegyver, s azon lovasok viselték, kik magok a tömeges rohanás fegyveréül kópjával szoktak harczolni. A szúró fegyverek fölfogására volt jó.

A paizs használatára vannak némely történeti adatok a magyarnál. Így Konstantin császár azt hallotta a X. században, hogy az azelőttiben a magyarok *kozár* szokás szerint Árpádot paizsra emelve választották vezérül. Tehát a kozárnál volt paizs. A dunai bolgároknál is volt a IX. században. Theophanes szerint mikor a bolgárok Konstantinápoly alatt különböző hadosz-

[1]) Maurikios szövege, 257. l. és Const. Porph. Mevrsiusnál VI. 1411. lap.

osztályokban állottak volt ki, paizsuk is csillogott az aranytól, ezüsttől.

Igy föltehető, hogy a magyarok közt is volt már paizs a bejövetelkor. De az áll, hogy nem volt általános védfegyver. Mert a németekkel vívott csaták s egész taktikájok mutatja, hogy paizsos és nehéz fegyverzetű népekkel szemben, míg a nyil meg nem rongálta soraikat, rohamokat nem intéztek. Legfeljebb egyes hadosztály lehetett paizsos, sőt igen valószinü, hogy csak a főemberek viseltek ilyet — s mindenesetre idegen szokás utánzása volt, mind arabnál, mind kozárnál, bolgárnál és magyarnál. Úgy lehet tekinteni, mint kezdetét a nehéz lovasság meghonosultának, melylyel együtt járt aztán az íjászság elhanyatlása későbbi időkben.

A másik védfegyver, melyről a Taktikák világosan nem szólanak a magyarnál, a sisak.

Ha a paizs különösen a szúró fegyverek ellen szolgált védelmül, a sisak kiválóan a vágó fegyverek ellen volt alkalmas Azonban igen hihető, azért hallgatnak róla a Taktikák, mivel a magyarok nem viselték átalánosan. Az égalj mostohasága mellett öltözetnek nem volt czélszerű. A magyar, mint a bolgár, egészen rövidre nyírta s talán le is borotválta haját. A sisak hosszú hajú népeknél volt valamivel kényelmesebb. [1]) Luitprand 968-ban Konstantinápolyban járván, a bolgár követről azt mondja: »magyar módra volt nyírva a haja és lánczövet viselt.« [2])

A német és görög harczmódja mellett a sisakot nem is viselni kellett, hanem kizárólag a csata idejére föltenni — csatáik rövid ideig tartottak. A magyar nemcsak hosszabb hadjáratokat tett, hanem csatái egy egész, vagy két napig is eltartottak. A sisakos sereg ellen a könnyebb fegyverzetű népek gyakran jártak el úgy, mint a góthok és hunnok Drinápolynál, Valens serege ellen, melyet úgy tettek tönkre, hogy a nagy hőségben egész nap halasztották a megütközést, mi miatt a római-görög sereg ütközet nélkül is teljesen kifáradt.

Azonban a könnyebb fegyverzetű népek is fedezték némi-

[1]) A magyarok rövid hajáról Regino: »Capillum usque ad cutem ferro caedunt.« Pertz Mon. I. 600 l.

[2]) Pertz. Mon. Scrips. III. 351. l.

leg fejöket a kard ellen. De sisak gyanánt is a magyar alkalmasin inkább öltözetet viselt, mint valóságos védfegyvert. Részint prêmes, részint nemez süvege lehetett — kalpagja vagy kalapja.

A nemez, mint Maurikios előadásából kitűnik, nagyon használt kelme volt az avaroknál s kétségkívül a rokon népeknél is.

Fövegül ma is ezt használják leginkább. A magyar úgy látszik, nemez fövegét is elülről egy tenyérnyinél szélesebb ércz lemezzel fedezte, mely díszül is szolgált fénye által, de alkalmas volt egy vágásnak ellenállani. A nemzeti muzeumban a szolyvai leletek közt két ily érczlap látható, melyek nyilván a süveg első részét fedezték. Egyikén ma is belülről oda van tapadva a nemez, melyre ragasztva volt. Olyformán nézhetett ki ez a fövegen, mint a mai csákón elől a czímeres rézlap. Külföldi krónikák említik a magyarok fényes sisakját; de távolról ezen széles érczlapok ragyogása ugyanaz lehetett, mint az egész sisakoké. Oly helyzetben, minőben a krónikás lehetett, káprázni is szokott kissé egy-egy különben is a realis világ tüneményeire nézve érzékkel nem biró ember szeme. A higgadtabb lelkiállapotban szemlélt byzanti taktikusok alkalmasint a fegyverek közt a sisakot is említik vala. A nemez vagy prém süvegről azért hallgatnak, mert nem fegyvernek, hanem ruházatnak tekintették. A védfegyver nevet csak féligmeddig érdemelte volna.

Így azt gondolom, hogy a hol Maurikios szövege sisakot ajánl a görög lovasnak, melynek tetején egy kis tollcsokor lengjen, ebben nem a keleti népeket utánozza — legfeljebb a csokor lehet utánzás. Azonban a magyar ezt is elől, az említett érczlap fölött, nem pedig a süveg közepén viselhette.

A fejen kívül a váll az, mit a vágó fegyverek ellen volt szükséges leginkább födözni. És erre való volt a gallér, mely Maurikios szerint kerek alakú volt, — s alkalmasint, bár nem mondja, vállhegyig leért s köröskörül takarta a két vállat, a mell és hát felső részét. Alakjára nézve az, a mi a mente prêmes és a köpenyeg posztó gallérja.

Az avarok, s kétségkívül a magyarok is, mint Maurikios fönnidézett szövegéből kitetszik, inkább köpenyeghez, mint mai mentéhez hasonló fölső öltözetet viseltek. Hosszúnak, bőnek kel-

lett lenni. Egy részben arra szolgált, hogy eső ellen védje az íjj és nyíl tokot, eltakarja a fegyverek csillogását az ellenség elől, — de egyszersmind védelmül a nyilak ellen. Tehát mintegy surrogatuma volt a paizsnak, csakhogy bő újjai levén, a két kar szabad használatát nem gátolta, — és leérvén térden alól, a czombot és térdet is födözte.

Az alsó, testhez álló kabát, vagyis dolmány vagy ködmön, melyet öv szorítván a testhez, nevezték talán a görögök »Zosztárion«-nak, néha ércz-láncz szövettel vagy ércz és csont pikkelyekkel födött pánczél volt. Mint Leo császár mondja, a magyarok közt vannak, a kik vaspánczélt viselnek.

Lovaikat is némelyeknek vas pánczél takarta, vagy pedig nemez takaró.

A lábat, miről Maurikios szövege nem szól, kétségkívül csizma födte. A sarkantyú használatát Leo szövege ajánlja a görög seregben. Görögöknél, rómaiaknál a tulajdonképi csizma nem volt használatban. Az ő lábbeliök maradékának inkább a bocskor tekinthető. Egy talp fölkötve szíjjakkal a lábra. Ezenkívül volt hadban szíjból vagy vasból a lábszár pánczél (periknémis). [1]) A régi görögöknél a sarkantyú sem volt meg pternistera név alatt. Nem tartom lehetetlennek, hogy Leo szövege avar és turk viselet utánzását javasolja az illető helyen, mely ismét nem egyéb, mint Maurikios fönnidézett helyeinek kibővítése.

A mi a föntebbi öltözet részek anyagát illeti, Maurikios előadásából világos, hogy avarok (és magyarok is) nagyban használták és gyártották a nemezt, s részint pánczél gyanánt, részint öltözetül szolgált. Még fényesített nemez készítéséhez is értettek a magyarok.

A szűr és guba ezen szokás maradványa lehet. De meg kell jegyezni, hogy Maurikios idézett helyeinél nem kell mindent

---

[1]) Leo VI. 4 §. 581. l. azt mondja Leo, viselni kell periknémist mit most podopsellának neveznek, és némely pternisterát (sarkantyút). A periknémis magában inkább csak a csizmaszárnak felelne meg, de hogy mindjárt rá a sarkantyú következik, arra enged következtetni, hogy podopszella alatt egész lábbelit értett egy darabban. Hátrább, látni fogjuk, a lovas lábbeliét Leo császár »lórosokon«-nak is nevezi.

szó szerint alkalmazni avarra és magyarra, a mit a görögöknek ajánl. Így tudva van, hogy görögöknél és rómaiaknál soha sem terjedt el a prémes öltözet s prémes béllések. E helyett ők len vagy szőr szövetet használtak, — s ők is, valamint a németek, a nemezt sokféleképen alkalmazták. E szerint lehetséges, hogy a hol a magyarok prémet vagy bőrt viseltek, a görög taktikus a nevezett kelmék valamelyikét ajánlja, megtartván a formát. Így, mint láttuk, a vállat fedező kerek gallérra nézve. A nemez, mely az avaroknál használtatott, úgy látszik, czélszerűbb volt a szöveteknél a szúró és vágó fegyverek ellen, mint pánczél. A németek is használták. Eckehard krónikájában olvassuk, hogy mikor a magyarok Sz.-Gál kolostorához közeledtek, a barátok kezdtek paizst készitni veszsző fonadékból, melyet kivülről nemezzel vontak be. Ezen ellentálló tulajdonánál fogva volt czélszerű a fejvédelmezésére is.

Regino krónikája, melyben átalán sok esztelen állítmány foglaltatik a magyarokról (s némely másokról is), azt mondja: »a gyapjú és öltözet használata előttök ismeretlen, s habár örökös hideg bántja őket, csak vadállati és nyers bőrökkel takaródznak.« [1]) Ha ezt oly ember írná, ki a legdéliebb európai vidékeken kívül soha más tájat nem látott, elfogadható volna az író saját fölfogásának. De a ki Németországon elég prémes ruhát láthatott, az csak valamely déli ember nyomán hallomásból szólhatott kicsinylőleg a gyapjunál sokkal diszesebb prémes öltözetről. — Különben Regino tudatlansága kitűnik abból, hogy a nemezt, mely gyapjúból s gyapjúféléből készült, nem említi. Még kevésbé tudja, hogy a magyarok selyem szöveteket is viseltek, Byzancz felől kapván ilyeket.

A magyarok előkelői vaspánczélt is kezdtek használni magok és lovuk védelmére.

A mi a fölszerelés más részeit illeti, érdekes fölvilágositást ád arra nézve Maurikiosnak a szakasz elején idézett több helye, kivált ha kiegészitjük Leo szövegének megfelelő helyeivel. [2])

---

[1]) Pertz. Mon. I. 600. l.

[2]) Maurikios szövegének kibővítései, mint többször idéztem, Leo V. fejezetének első szakaszaiban foglaltatnak, s variansokkal ismételtetnek a VI. fejezet első szakaszaiban.

Pulszky Ferencz fölolvasása után az »avar leletekről« bizonyos az, hogy a kengyelt, melyet a rómaiak nem használtak, az avar és turk népek hozták divatba. A legrégibb ismert kengyel vas az, melyet a szentendrei avar sírban találtak, s a VI-ik századnál nem régibb. [1]) A görög seregben már a IX-dik században el volt fogadva, sőt a sebesültek fölszedésére oly hátas lovakat ajánlanak, melyeknek két rendbeli kengyel vasa van. — A nyereg, kivált a mint Maurikios ajánlja, oly nagyságban s bozontos bőrrel fedve, — ezzel együtt szintén avar-turk behozatal Európápa. A lópatkót Maurikios szövege kifelejtette; de benne van Leo szövegében a megfelelő helyen, mely így szól:

»Legyen nagy nyeregtáskájok (a lovasoknak), benne gyujtószereik — bőr lábbeliek[2]), *vasból való, hold alaku sarkok* a hozzá való szögökkel,[3]) ráspolylyal, árral« stb. Ezen félhold alaku vassarok nem egyéb, mint a lópatkó. Körülirása is mutatja, mily idegen tárgy volt az a görögöknél.

Jellemző volt az avarnál és turknál az öv. Mint láttuk, a görögnél, franknál a kard a vállról függött le egy szíjon, míg a magyar alaku kard az övhöz volt csatolva. Az övhöz volt csatolva mind az ívet tartalmazó tarisznya, mind a 30—40 nyilat kényelmesen magába foglaló tegez, mely utóbbinak ráhajló bőr fedeléből ítélve, a mai fedeles szőrtarisznyához nagyon hasonlíthatott, csakhogy a tegez kétségkívül bőr volt.[4])

Mindezekből az tünik ki, hogy a magyar lovas hátát és vállát semmi sem terhelte, a test felső része egészen szabad volt. Ellenben övéhez oly sokféle volt akgatva, hogy a gyalog harczra kevéssé volt alkalmas — s azt gondolom, ez a fő ok, a miért a magyart és hunt lovától elválhatlannak irják.

De kitünik az is, mily szoros a kapcsolat a népek ruházata és hadi fölszerelésök közt, kivált a védelmi fegyverek és az öltö-

---

[1]) Pulszky »Akadémiai Értekezése« 1874.

[2]) Pürekbola kai yskas, lórosoka.

[3]) »pedila selénaia sidéra meta karphion autón.« Innen vettem szabadságot fenntebb a *pediklont* is, mit eddig béklyónak fordítottak, patkónak fordítni.

[4]) Egészen elhibázottak azok a rajzok, melyek a tegezt vagy puzdrát a magyarnak a hátára teszik. Ez csak gyalog íjásznál volt szükséges.

zet a magyarnál csaknem azonos. A védő és támadó fegyverek pedig szoros kapcsolatban állanak. — Azonban, mint hátrább érinteni fogom, már régi népeknél volt különbség a nép harczoló és nemharczoló része közt viselet dolgában.

A mi a támadó és védő fegyvereknek összefüggését illeti, abból e helyen különösön a fegyvernem kérdését kisérlem meg földeríteni.

A rómaiak, sőt már a régi hellének előtt nem voltak egészen ismeretlenek az íjász ázsiai népek. De a római birodalomra csak a Krisztus születése előtti 53-ik év óta váltak veszélyesekké, mikor Crassus fényes seregét az íjász parthusok teljesen megsemmisítették. Ezután római és görög írók arra méltatják, hogy a hadi szervezetekről írt könyveikben ismertessék fegyvernemöket.

Jobbnak tartom a görög római fölfogás mint közvetlenebb szerint mutatni be a magyarok fegyvernemét, mint a mai eszmék szerint, melyek sokkal közelebb állanak ugyan a régi skytha harczmodorhöz, de épen azért nem mutatják föl az ellentéteket, melyek históriailag tünedeztek föl a többféle népek fegyverzete dolgában.

Veszem a Krisztus születése után II-dik századbeli Arrian »Taktiká«-ját. Miután ő a gyalogságot fegyvernemre nézve három osztályba sorozza: nehéz pajzsu, könnyebb pajzsu, s végre paizs nélküli íjász, egészen könnyű gyalogságra, a lovasságot hasonló módon különbözteti meg, írván:

A lovas sereg vagy nehéz pánczélu (kataphraktos) vagy a nélküli (aphraktos). Az elsőnek mind embere, mind lova vaspánczéllal van oltalmazva. A pánczél len szövet, bőr, s szarú vagy csont pikkelyekkel van boritva. Ellenkező a pánczéltalan lovasok fegyverzete. Némelyike dárdát vagy kópját visel fegyverül, másika csupán hajitó fegyvert (akrobolistai). A dárdások megrohanják az ellenség sorait s dárdájokkal harczolnak, vagy pedig kópjával, melyet hajításra használnak, mint az alánok és szarmaták. Az íjászok távolról használják a nyilat, mint az őrmények és némely parthusok, *kik kópját* nem használnak. Az előbbi neműek közül (t. i.: kik könnyű lovas létökre is kópjások) sokan paizst viselnek, s paizsosoknak neveztetnek, mások *pedig csupán dárdával vagy kópjával harczolnak,* a kik kópjásoknak nevez-

tetnek. Hajítóknak (akrobolistai) neveztetnek pedig, kik kézi viadalba nem bocsátkoznak, hanem távolról hajítják fegyvereiket. Ezek közül némelyek hajító dárdákat vetnek s »tarentinek«-nek neveztetnek, mások nyilakat s ezek lovas íjászoknak (hippotoxotai) mondatnak. Ezen tarentinek közűl némelyek csak távolról csatáznak, mások miután kihajították dárdájokat, kézi viadalba mennek át erre fenntartott kópjával vagy karddal. S ezeket is könnyű lovasoknak nevezik.« [1])

A fentebbi leírásból az tünik ki, hogy tulajdonkép a lovasok is szintúgy három féle fegyvernemre voltak oszthatók, mint a gyalogok: nehéz lovas, a ki vaspánczélt és pajzsot viselt, könnyű lovas, ki egyiket sem, hanem hajító dárdával vagy nyillal csupán távoli csatával zavarja az ellenséget, s a kettő közt a közép fegyverzetű — vagy mai nyelven sorlovasság, mely miután kilőtte távolról szolgáló fegyverét, azonnal a kézi viadalra tud átmenni, kópjával vagy karddal. A hajító dárdával harczoló paizst is viselhetett hozzá. Az ilyennél ha nem is nehéz vasvért, hanem könnyebb pánczél alkalmas fedezet volt.

A magyar lovasság ezen középfajhoz tartozott. A nyíl megnyitotta az ütközetet, a kópja és kard eldöntötte rendezett soros roham által.

Volt-e némi munka-fölosztás a magyar seregben, hogy egyik dandár kiválóan íjász, másik kiválóan kópjás lett volna — azt bajos eldönteni.

Nem tehetjük föl azt, hogy a magyar lovasok valamelyikénél a lövő fegyver hiányzott volna, oly kevéssé, mint ma a karabély vagy pisztoly. A byzanti Taktikák azt javasolják, mindenkinek kell íjat adni kezébe, még olyannak is, a ki nem tud vele bánni — majd betanúlja.

A Taktikák továbbá azt állítják, mint láttuk, hogy a magyarok *többsége* kétféle fegyverrel harczol: nyillal és kópjával s jól tudja egyiket a másik után, szükséghez képest előrántani. Ebből az látszik, hogy nem mindenik, nem az egész sereg volt ily módon fegyverkezve.

Minthogy a lövőfegyver nem hiányzott senkinél, hiányzott

[1]) Arrian, Scheffer kiadása, 5. és 6. §.

kétségkívül a kópja sokaknál, melyet czélszerűen pótolhatott a kard.

Egy része tehát a seregnek kardos, más része kópjás volt — nyilas mindenik.

Átalán e keleti népeknél a távoli fegyveren, a nyilon kívül, közeli fegyvernek a kardot lehet ez eredeti, ősi fegyvernek venni, — a kópja az Európával való érintkezés jele. Így a byzanti Taktikák előadása szerint a persák nem használták a kópját, — fegyverök nyíl és kard.[1])

Már az arabok, kikről ismetélve emelik ki, hogy sokban a görögök utánzóivá lettek, nemcsak használják a kópját, hanem ez által mintegy aránylag nehéz lovasságot teremtettek, mely tömeges rohamokat tett a csatákban.[2])

Tehát az arab már átmeneti fokozatot képez a tulnyomóan íjász népektől a nehéz fegyverzetűekhez. Hasonlókép a kozároknak is volt kópjájok. Ibn Dasta szerint a bolgárok is használták.[3]) De az avaroknak is volt kópjájok — ilyennel veszik üldözőbe a fogságából menekült Grimoald királyfit.

Csakhogy ez a fegyver, mely tulajdonkép a nehéz lovasság fegyvere volt Európában, a keleti népeknél sajátságos használatot nyert részint a lovak minősége, részint a paizs hiánya miatt. Azon stadiumban, melyben a magyar lovasság volt a bevándorláskor, úgy vehetjük inkább, mint a sorlovasság fegyverét; nem pedig mint nehéz lovasságét. Sőt talán inkább közeledett ez által a könnyű lovassághoz; mert alkalmasabb volt a bontott sorokban való viadalhoz.

Ha csak a két fő fegyvert vesszük is, azok örökös gyakorlása múlhatlan nagy befolyással voltak a nemzet jellemére. A kard a merész s együttes bevágás, a gyors elhatározás fegyvere. A nyíl a nyugodtságé. Hidegvér nélkül még kevésbé lehetett

---

[1]) Maurikios és Konstantin szövege a persákról külön szakaszt tartalmaz.

[2]) Leo csak érintve a persákat, nem czekről, hanem az arabokról szól tüzetesebben.

[3]) Rössler, Rom. St. a Toldalékban. A kozárokról világosan állítja, a bolgárokról azt mondja — teljes fegyverzetök van, — mit nem állítna egy arabs, ha a kópja hiányzik vala.

valaki jó nyilas, mint ma jó puskás. Leo császár dicséri is a magyarok óvatosságát, kik mindent megfontolva, számítással intéznek harczaikban.

Ezenkívül a nehezebb védelmi fegyverek hiánya — melyekről inkább a lovak, mint emberek fedezése kedvéért gondoskodtak, — szükségessé tette, hogy mind a kardot, mind a kópját a magyar hárítónak is használja, s így a kézi viadalban való hajlékonyságot és könnyűséget megszerezze. Ezen testi ügyesség szellemiekre átvive szebb kiadásában leleményességet, szellemi alkalmazkodást fejtett ki, elfajulásában cselt és ravaszságot, melylyel a byzanti írók vádolják a magyarral rokon szokásu népeket.

Sokkal kevesebb ügyességet és gyakorlatot kívánt a magyaroknak X-dik századbeli ellenségeitől, a németektől az ő fegyverzetök, melyben a Taktikák szerint első helyen áll a *paizs*, aztán jön a dárda és végre a kard, mely alatt hosszú és nehéz kardot kell kétségkívül értenünk, — habár, mint a görög seregben, mellette használhattak egy rövidebbet is.[1]) Mily hosszú volt a kard, bizonyítja az, hogy már Nagy-Károly, mikor legyőzte a németek nagy népét a szászokat, azt rendelte, hogy mind le kell vágni, a ki az ő kardjánál magasabb. Hihető, hogy a 14—15 évesekre még nem szólott a törvény, s a vakbúzgó istentelenség ezen kardja 4—5 lábnyi hosszú lehetett. A vasiparnak eléggé ki kellett fejlődve lenni; mert bronznak vagy gyöngébb vasnak ily hosszúság mellett oly vaskosnak kell vala lenni, hogy két kézzel is bajos lett volna emelni. — Ha pedig vékony, nagyon könnyen eltört vagy elhajlott volna.

De más forrásból világos, hogy a németek a X-dik században hosszú karddal harczoltak. Mikor Luitprand püspök

[1]) Egy igen szerencsétlen félreértésre vezető hiba csúszott be a Taktikák mindenik szövegébe. Egyik »spathiois kontois«-t, a másik »spathiois kontoterois«-t ír, mi rövid kardot, s rövidebb kardot tenne. De históriailag ki lehet mutatni, hogy ellenkezőleg hosszú »spathá«-jok volt a németeknek. Viselhettek azonban rövidet is a hosszú mellett, — emez a vállról, amaz az övről szíjon függött le, épen mint a görögökre nézve mondják a Taktikák. Itt is hiányos kivonatnak mutatkozik mindenik szöveg.

968-ban Nikephorosnál járt követségben, ezen jeles hadvezér császár a követ némely dicsekvéseire többek közt gúnyosan mondá: »Hiszen a te urad katonáit a nagy paizs, a sulyos pánczél, a *hosszú kard,* a nehéz sisak képtelenné teszi a harczra,« — hozzátevé még a németek ügyetlenségét a lovaglásban, s evés ivásbeli mértékletlenségét.

A dologban meg van a boszúság tulzása; de a fegyverzet minőségére nézve elfogadhatjuk valónak Nikephoros megjegyzését. — Azonhan zárt soros gyors szembeütközésnél a magyar fegyverzet határozott hátrányban volt a német mögött, a mit byzanti Taktikák világosan kiemelnek.

A nyugateurópaiak fegyverzete inkább a defensivában volt erős, s kiállitása nagyobb mértékben előmozditotta az ipart, — ámbár aligha jóval előhaladottabb volt az a magyarénál még a IX. században.

A magyarok fölszerelése a nyil és kézív gyártáson túl az ipar többféle nemét teszi föl. A vas nemcsak nyil- és dárda hegyül, hanem kardélül szolgált, sőt a kengyel, lópatkó és szögek használata a vas igen elterjedt fogyasztását és a kovácsmesterség nagy mérvű gyakorlását teszi föl. Mert mindezt nem lehetett kizárólag külföldről szerezni meg. — A csiszárság, (kard- és késgyártás) mily fokra emelkedhetett, bizonyság rá a hajnyirás, s talán borotválkozás divatja.

A szűcs mesterség a czérnafonás gyakorlatát teszi föl; s a kendert és gyapjút kétségkivül szövetek készitésére is fordították, — emlitve levén a bolgárok szőrszövetből készült öve. — A csizmadia és szijgyártó együtt vándorolt be a magyarral, s vele a varga vagyis a tímár. A kalapos mesterség több oldalu volt, mint ma.

A kényelemre és fényüzésre is kiterjeszkedett az iparosság. A IX. és X. század legmíveltebb népének, a görögnek irója dicséri a magyarok sátrait mint legszebbeket és kényelmesebbeket s utánzandóknak véli. — Az ujjas, bö és hosszú felső öltöny, melyet a Taktika szintén ajánl a görög lovasságnak az avarok példája nyomán, polgári viseletté is lett Konstantinápolyban, s

a császárok is viselték. — Konstantin császárnak az udvari szertartásokról írott könyvében az van rendelve, hogy az udvari ebédre a »turkok« és »kozárok« küldöttei saját dolmányaikban (*kabadion*) vezettessenek be.[1]) A »kabadi« szó meg maradt az új görögben, s tesz hosszú felső öltönyt, mintegy kaftánt vagy palástot. Ducange szótárának idézeteiből látjuk a kabadion szó alatt, hogy a görögöknél a szóval együtt elfogadtatott ezen viselet.[2])

Ugyanazon szótár szerint némely byzanti írók a kabadiont persa viseletnek tartották. E szerint a magyar és kozár ebben a tekintetben egyeztek a persákkal.

Különben megjegyzendő, hogy a magyar és bolgár hadi szokások mindenik közt legjobban a persákéihoz hasonlítottak. Nemcsak leirásban, hanem rajzban is ezt közli Rawlinson a persa felső öltönyről: »Újjas köpenyt vagy nagy kabátot, bokáig érőt viseltek néha a persák. Elől szíjjakkal vagy zsinórral (string) volt összetartva, s hanyagúl állott a vállon. Újjainak rendesen nem vették hasznát, melyek üresen csüngöttek le viselője oldalán.« [3]) Ezen panyóka viseletmód egészen magyaros; mind a gubát, mind a mentét így viselik. A persa guba leírása egészen egyeznék a magyar lovas fent leírt hadi köpenyével, csak a kerek gallér hiányzik róla. Nem lehetetlen, hogy ez külön darabja volt az öltözetnek s a galléros kabát hadi, a gallértalan béke időbeli viselet volt.

Ezenkívül, miről a byzanti Taktikák nem szólanak, a bő újju ing is megvolt a persáknál. A kit a király elébe vezettek, a bő ingujjba tartozott rejteni kezét s nem mutatni, míg a kihallgatásnak vége volt.[4])

A bő ing és bő gatya megvolt-e a beköltözött magyarnál, mint viselet, — arról nincs szó a byzanti írókban, — s annál kevésbé találjuk annak görög utánzását. — Ellenkezőleg a hadi czél a karra és lábszárra nézve a szűkebb páncélszerű fedezetet

[1]) De ceremoniis II. k. 52. fejezet.

[2]) Azért Miklósics itt is felületesen jár el, midőn a szlávból kölcsönzött szónak mondja ezt, a cseheknél (s csak a cseheknél) is megvan. Avar, bolgár, kozár vagy magyar mind a szó, mind pedig a tárgya.

[3]) Rawl. IV. 180. l.

[4]) Ugyanaz. Rajzban is látni Rawlinsonnál egy persa kocsist, kinek, a mint jobb kezét föltartja, bő inge egészen a válláig van magától visszagyűrődve.

javasolta, s ennek maradványa lehet a szűk magyar nadrág. Már abban a régi időben lehetett különbség a hadi és polgári viselet, vagy is a harczos úr és a nem harczoló paraszt öltözete közt.

Annyi mindenesetre áll, hogy a felső ruhát, melyet magyar és kozár viselt Byzanczban, nemcsak kényelmesnek, díszesnek is találták, — s valószínű, hogy megvolt kerek gallérja is.

A tisztaság kérdése fontos a régi magyaroknál a vallás s nemzetiség eldöntése szempontjából is. Tudva van a nagy különbség, mely ezen tekintetben volt a mongolok és más ázsiai népek közt. Az előbbiek vallása a piszkosságot, többieké a tisztaságot tette szent kötelességé. A tudós, de szerfölött kuszált, zavaros eszejárása s jellemére nézve sem tisztaság szerető Schlözer, ha jól emlékszem, a magyarokat a mongolosan mocskos ázsiai népek közé sorozta. Azonban elfelejtette, hogy a magyarok épúgy mint a mohammedánok, a tisztaság érdekében mondhatni kopaszra nyiratkoztak, s hogy mozsdatlan népnek sem sátrát, sem kabátját nem tartották volna utánzandóknak a byzanti császárok. Ezenkívül elhallgatta, a mit ő is tartozott ismerni, hogy a magyarok rendes szokásai közé tartozott a fürdés, s tábori bútoraikhoz a fürdő, mely annyira kényelmes és czélszerű volt, hogy Konstantin császár is utánzandónak tartotta. Tartozik — mond Konstantin — a tábor rendező vinni (a császár számára) turk fürdőt, azaz: skytha csergát bőr medenczével.[1])

A fényűzés kedvelésére mutat az a sok tollcsokor, melyet a süvegen, a ló elején, utolján és fején, sőt még állán is mutat föl a byzanti író, s a mit mind, mint valami szépet utánzásra méltónak tart. A már fölásott s még fölásandó pogány sírok bővebb fölvilágosítást fognak adni a fényűzés szeretetéről s minőségéről. A Taktika írója, mint láttuk, a harcz erkölcsi oldalához tartozónak véli, hogy a harczos díszesen jelenjen meg a csatatéren.

A hadi fölszerelésre nézve Maurikios utánzandónak tartja az avarok és magyarok szokását a vizen való átkelésekben. — Talpakon és tömlőkön szoktak ezek történni. A tömlőket kétségkívül magával vitte a sereg, a talpakat a hely szinén szerezhette.

---

[1]) Szabó i. m. 160. l.

Nem lehetetlen, hogy a görögök vagy az avarnál, kozárnál, vagy a bolgárnál tapasztalták, hogy a tábor elnevezése is a tömlő szóból lett. A görög nyelvtől idegen hangzású »touldon«, melylyel a podgyász tábort nevezik a IX. század görögjei, legjobban származtatható a török nyelvben maig is meglevő »*tulum*« szóból, mely egyértelmű, sőt egy gyökű a magyar *tömlő*-vel. [1])

Végre ki kell emelnem, hogy a magyar sereg fölszerelésének leírásában egészen hiányzanak a várostromhoz szükséges szerek, kivéve tán azon tüzes anyagot, melyet Leo említ, bár homályosan, mint láttuk, a lovas tarisznyájában a patkó mellett. Azt kétségkívül nyilakra tűzve lőtték az ellenséges várba vagy táborba.

A fönn vázolt hadi fölszerelés dolgában szigorú felügyelet és ellenőrzés uralkodhatott. A bolgárokról, kiket hadi szokásaikban a szemtanúk oly egyezőknek láttak a magyarokkal, ezt találjuk följegyezve:

»A csatára indulás előtt a főnökök kiküldik legtapasztaltabb és hivebb emberök egyikét, hogy megvizsgálja a harczosok lovát és fegyverét. Jaj annak, a kinél ebben hibát találnak: — büntetése halál volt azonnal.[2])

S megjegyzendő hozzá, hogy a mint láttuk, a ruházat maga hozzá tartozott a hadi fölszereléshez — a mi annál költségesebb volt. Ebből kitünik egyfelől az, hogy nem az állam adott, mint ma, fegyvert és lovat a zsoldosnak, hanem az annál szigorúbb ellenőrzést gyakorolt. Másodszor világos ebből is, hogy ezen népek serege nem lehetett néphad, hanem válogatott és vagyonosabb emberekből s a legjobb lovakból volt összeállítva. — Nép és hadsereg nem volna egy értelmü. — Utóbbi tagjai szükségkép kiváltságos osztályt képeztek, — annálinkább, mentül több oldalu gyakorlat, s tegyük hozzá, vagyonbeli elsőség kellett arra, hogy valaki jó harczossá váljék.

Azok, kik szabad ember létökre nem voltak képesek szegénységüknél foga kellően fölszerelni magokat, vagy kik nem

[1]) Anonymus »tulbu«-ja is, melyen a magyarok a vizeken átkelnek, ilyest jelenthet.

[2]) Arabs írók után Jirecsek. 133. l.

találtak gazdát, kiknek zsoldjában harczoljanak, honn maradtak. Szükséges volt otthon is hagyni fegyvereseket a család és vagyon védelmére. És csakugyan szoktak is ily fedezetet hagyni otthon a magyarok, midőn gyakran külföldi hadjáratokra indúltak, mint az Etelközből való bevándorlást megelőzött katastrophából tudva van.

Alkalmasint nem a tulajdonképi sereg egy két hadteste volt ez, hanem a nemzet mind a nyolcz táborának említett fölöslege. És ha az, a mit csak valószinüségkép hozok föl, ténynek volna bebizonyítható, — akkor ténynyé válnék az is, miszerint már Árpád idejében különbség volt téve a magyar hadsereg azon része közt, mely külső hadjáratokban is tartozott szolgálni, s azon másik közt, mely csupán a haza határain belül tett szolgálatot, — mely utóbbi osztály társadalmilag a kisnemességnek felel meg.

IX.

A MAGYAR TAKTIKA.

Miután szemlét tartottunk a magyar sereg fölött álló helyzetében, vizsgáljuk mozgásaiban is. Miután a gépezet egyes darabjait s részleteit, a mennyire lehetett, az utolsó patkószegig láttuk, s rendeltetésökre némely következtetéseket vontunk, szemléljük a gépezetet működése közben.

Bármilyen jó fegyverek, a legkitünőbb ló és fölszerelés nem ád vala előnyt a magyar seregnek, ha taktikája nem felel meg a fegyverek minőségének s a hadi művészet alapelveinek. — Mint látni fogjuk, a magyar sereg némely vereségeit is nem az okozta, mintha ellenségei a fegyverzetet vették volna át a magyartól, hanem egyedül az, hogy taktikáját tanúlták el, — míg a magyarok idő folytán elbizakodva hanyagokká lettek a hadvitel ezen lényeges részében.

A hadi rend és fegyverzet leírásában, hogy ezek minőségét világossá tegyem, kénytelen voltam ezek rendeltetését ismertetni s így sokat elmondani, a mi a taktikára tartozik. De maradt még nem egy oldala ennek, mi bővebb fölvilágositást kíván.

A magyarok taktikája két szempontból vizsgálandó a fegyverzethez képest: a nyíl és a közeli fegyverek szempontjából.

A nyíl mindenesetre legjellemzőbb és fő fegyvere volt a magyarnak. Ha gyalog lett volna a magyar, a mai vadász csapatok fegyverneméhez soroznók. Mint lovas íjászt mind a régi, mind az újkori kategóriák szerint a könnyű vagyis nem rendes lovassághoz számíthatjuk.

A Taktikák erre vonatkozó helyei közül már fölhoztam azt, mely szerint a magyarok egy része kettős fegyvert viselt hátán kópját, kezében íjat, s egyszer egyiket, másszor másikat használja a szükséghez képest.[1]) Leo szövege hozzá teszi még, hogy »üldöztetés alkalmával a nyilat jobban szeretik használni« — mi Maurikios szövegében nem foglaltatik.

Említi más helyen Leo, hogy a magyarok legjobban szeretik a távolról, azaz-a nyilakkal való harczot és a fölbontott sorokban való csatározást. (58. §.) Maurikios szövege ugyanitt bővebb. Azt mondja: szeretik a kis szakaszokban való, azaz-a szétszórt csatarendet.[2])

A nyilazás taktikájához tartoznak még a következő helyek:

Ellenökre van a magyaroknak a gyalogsággal való megütközés. Ellenökre van a sík és kopasz vidéken való harcz s a tömötten rendezett s őket szakadatlanúl üldöző lovasság.[3])

A magyarok ellen sík és nyilt vidéken kell fölállítni a görög serget, »hol sem erdők, sem emelkedések és mélyedések nincsenek«. (71. §.)

Ezek azon helyek, melyek a nyíl taktikájára közvetlenül vonatkoznak.

Hogy a magyarok nemcsak szerettek nyilazni, hanem azt egyetlen csatájokban sem mulasztották el, azt bizonyosnak tart-

---

[1]) Leo 49. §.

[2]) Maur. 264. l. ταῖς κατὰ κοῦναν τάξεσι, τουτέστι ταῖς διεσπαρμέναις. Ezen κοῦνα annyi volna, mint a latín cuneus, azaz ékalakú csapat fölállítás az eddigi értelmezések szerint. Azonban minthogy itt ez e dolog természetével ellenkezik, Ducange is máskép akarja magyarázni. A mint látni fogjuk, e helyen ez alig tehet egyebet, mint a mai peloton — kisebb katonasági szakasz vagy kápláralja.

[3]) Leo 63. és 64. §.

hatjuk. Ebbeli nagy előnyük el volt ismerve, — sőt az a vélemény is lábra kapott, mintha egyebet nem is tudtak volna, mint távolról egészen rendetlen rajokban nyilakkal borítni el az ellenséges hadat. Azonban ez tévedés. Az könnyen érthető, hogy a nyilazás megkívánta a lovassági sorok meggyérítését. A kézív jókora hosszúsága bajossá s talán lehetetlenné tette a tömött sorokban való lövöldözést.

De úgy látszik, a sorok fölbontásában kellett lenni bizonyos meghatározott rendnek. Föntebb szakaszonkénti nyilazásnak fordítottam az ide vonatkozó helyet, — s nem csupán logikai következtetés nyomán.

Mert más helyen is van szó ezen Taktikákban a magyarral rokon hadi szokású népek csatározási modoráról, — azon helyen, hol le vannak írva ama nagyszerű hajtó-vadászatok, melyeket a hunok, avarok, magyarok példájára a byzanti császárok is rendeztek, s melyeket, mint magok ismételve kiemelik, nem annyira vadak elejtése végett tartottak, hanem valódi hadgyakorlatok valának — képei egy ellenség bekerítésének. Maurikios szövege, mely a hadi Taktikába egyedül veszi föl a vadászatokat is, két helyen teszi szemben a skytha szokást a rómaival. Az egyik hely szószerint alig értelmezhető. — Úgy látszik, azt akarja mondani, hogy skytha szokás szerint a vadak ellen föllállított lövészek csatasora igen vékony és szétszórt, — míg a görögök négy felől bekerítő hadrendje a vadászatban is tömegesebb.[1]) Azonban a görögök is tanúltak annyit a »skythák«-tól, hogy ily vadászati manöverekben néha csak három, kettő, sőt egyetlen egy ember mélységre állították lövészeiket. — Valamivel világosabb hely a másik, mely így szól:

»Van más módja is (a vadászatnak), mely kevesebb lovassal is kivihető, s mely a *skythákná*l van szokásban. Föloszlanak t. i. a lovasok, többnyire ijászok, 5 vagy 10 emberből álló *szakaszokra* (kontoubernion) 2) s kiosztják magok közt a vadászati terület

---

[1]) Ez a homályos hely Maurikios kiadása 372. lapján van.

[2]) »Kontoubernion« a görög seregben 10 vagy 8 emberből álló tag, az-az kápláralja vagy *szakasz*. Igen számos helyen fordúl elő az itt ismertetett Taktikákban. Synonima az *ákiával*. A fennemlített κοῦβα

külső körét. A mint a tér előnyomulásukban összébb szorúl s a vad közeledik, saját helyökből elő állanak s nyilaikat használják, a mint lehet. Csakhogy ez a mód több fáradságot és gyakorlatot kiván minden *egyes embertől*, s bajba ejtheti az ujonczokat, fárasztja a lovakat és rendetlenséget hozhat közéjök.« [1])

Fölösleges talán megjegyeznem, hogy a IX-dik század Taktikáiban valahányszor skythákról van szó, mindannyiszor avart, bolgárt, magyart kell alatta értenünk. A fentebbi leírás ennélfogva több oldalról világot vet a magyar sereg alkatára s taktikájára.

Először is látjuk, hogy a legkisebb taktikai egység a tizes szám szerint volt rendezve, tehát megvoltak a tizedek, hihetőleg tizedeseikkel.

A tized két egyenlő osztályra szakadt ismét. Így ha föntebb a csatarend nagyobb osztályai fölmutatták a hadtesteket, a zászlóaljakat, most látjuk a legkisebb taktikai egységet — a tizedet, mely ép oly kevessé fér meg a clan rendszerrel, mint ama nagyobb számú seregosztályok.

A második megjegyzendő az, hogy az íjjal való csatázás modora ugyanaz volt, a mi a mai plenklereké, csakhogy a régi magyarok lóhátról, s nem oly nagy távolságból nyilaztak. Egyes kápláraljánként állottak ki, s kétségkívül több ily szakasz kiterjeszkedvén, egész egy lánczolatot képeztek, melyet az ellenség rendetlen harczmódnak nézhetett, pedig rendezve volt szakaszok szerint, sőt ehhez kellett a legnagyobb rendtartás. Kiemeli maga a görög író, hogy ehhez nagy gyakorlat kivántatott, különben rendetlenség állott volna be. Ujonczok, tapasztalatlanok nem vehettek benne részt.

Harmadik körülmény, mely figyelmet érdemel itt, a rendtartás és testületi közreműködés mellett az egyéni önelhatározásnak és ügyességnek engedett szabadság. Negyedik az, hogy miután a vadászatok gyakran vagy többnyire egyenetlen helyen,

---

értelme mindenesetre = kontonbernion vagy szakasz. Megjegyzendő, hogy utóbbi latínos szónak igen határozott értelme van — s bevett műszó szakasz értelemben.

[1]) Maur. 382. lap — az egész munka legutolsó soraiban.

hegyi és erdős vidékeken is történtek, a lónak alkalmasnak és gyakorlottnak kellett lennie az itt előforduló területi nehézségekkel való megküzdésben.

Lovaik ezen tulajdonsága, s fő fegyverök a nyíl magyarázza meg a görög Taktikusok azon ismételt állítását, hogy a magyarok a rendezett lovas vagy gyalog sereggel accidentált területen, nem pedig síkon szeretnek megütközni. Az egyenetlen tér arra kényszerítette az ellenfelet, hogy sorait megtördelje, s ezzel defensiv előnyét elveszítse, — míg a magyar egyfelől nyilaival a rejtekekből biztosabban működhetett, másfelől lovai egyenetlen helyeken is könnyebben mozogtak.

A magyarok a területi nehézségeket nem hátránynak, hanem előnynek tekintvén a csatában, s azokat nemhogy kerülték volna, hanem keresvén, föltehetjük, hogy nem csupán lóhátról gyakorolták a nyilazást. Sok esetben, biztos helyeken kétségkívül gyalog harczoltak, — csakhogy közeli összetüzésben nem tették ezt soha. Hegyi vidéken gyakran kellett leszállaniok s lovaikat vagy magoknak vezetniök vagy mások által vezettetniök. Leo császár többször kiemeli annak szükségét, hogy hadjáratok alkalmával jól ki kell kémlenie a görög seregnek az erdők és hegyek nehezen járható rejtekeit. Bármennyire gyakorlott volt a harczos a lóhátról nyilazásban, föl lehet tenni, hogy jobban lőtt saját lábán állva, s bármennyire gyakorlott volt a lova a hegymászásban, volt sok oly meredek lejtő, hol lovának is, neki is veszélyes lesz vala a lovaglás.

Mindenesetre a nyilazást legtöbbnyire álló helyzetben kellett a csatatéren gyakorolni. Roham alkalmával legfölebb egy vagy két lövést lehetett volna tenni, s akkor sem ebben állott az eldöntés. A távoli fegyverek mindig csak előkészítői voltak az eldöntő közeli fegyverekkel való harcznak. Az ellenség hömloka előtt, s kivált ha lehetett, oldalvást rajongottak körül az íjászok s iparkodtak ritkítni vagy megbontani a tömött sorokat. Az ellenfél ha hasonló csatározókat nem tudott szembeállítni, természetes védelemnek azt találta, hogy zárt sorokban rohamot intézett ezen consistentia nélküli csatár-rajokra, a mint görög taktikusok javasolják s a németek kivált Merseburgtól kezdve

gyakorlatba vették. Nem volt ily esetben más mód, mint a csatárrajoknak a nehéz fegyverzetű, pajzsos phalanxok elől hátrálni.

Parthusokról, hunnokról, magyarokról, mint csudát regéltek, hogy hátrafelé is tudtak nyilazni. Némelyek szerint mikor gyorsan visszafordúltak, arczczal hátrafelé ültek a nyeregbe s úgy is kárt tettek az üldöző ellenségben. Lehetetlenség nincs ezen circusi ügyesség megszerzésében; de úgy látszik, a hátrafelé nyilazással nem járt együtt az arczváltoztatás. A görög Taktikák csak azt javasolják, hogy az íjászokat gyakorolják az elé, jobbra, balra és hátrafelé nyilazásban. Külön a magyarokról Leo, mint föntebb idéztem, csak azt toldja a szövegbe, hogy midőn üzetnek, akkor a nyilat szeretik leginkább használni az ellenség föltartóztatására; de azt nem mondja egy hiteles tanú sem, hogy az ellenségre arczczal fordúltak volna nyergökben, míg lovuk hátrafelé szaladt.

Az sem valószinű, hogy maga az üldözött csapat hátrafelé lőtt volna. Mert az ily lövésnek nem tapasztalhatta nagy hatását. Épen mivel a kézíj oly sok figyelmet kívánó fegyver volt, a hátrafelé lövés találomra, vaktában történt. Ha csakugyan mégis rendes szokás lett volna, hatályossága és sikere nem valószínű. A kiket szemtől szemben nyilazással rendetlenségbe hozni nem tudtak, azokat sokkal kevésbé zavarhatták meg győzelmes előnyomulásukban a hátra eregetett nyilak.

Ha mégis a magyar sereg, mikor hátrált, kiválóan a nyilat használta, az más modorban történt, mint hátralövöldözéssel, a mit Leo ezen helyen nem is állít. Kétfélekép történhetett ilyenkor igen nagy előnynyel a nyíl használata. Vagy úgy, hogy a hátráló dandár egyik része visszavonúlt, míg a másik rész folytatta, a meddig lehetett a nyilazást, s akkor ez meghátrálván, az előbb visszavonúlt rész vette át szerepét, miután hátúl sorakozott volt, s így egymás fedezésével ment a visszavonulási csatározás épen úgy, mint a mai csatárlánczok hátra vagy előre tett operatiója; vagy pedig a visszavonulásra kényszerített dandár háta mögött már készen állott eleve egy másik pihent csatárvonal, mely a mint az első sorban levő megszaladt, még nagyobb nyílzáporral fogadta az ellenséget, mint a melyet már kiállott volt. Az első mód is valószínű, s az utóbbi is, azért, mivel egészen

egyezik a magyar hadi rend alkatával, mely a sereg részeknek egymást kölcsönösen támogató tagosulásából állott.

De hogy a két mód közül vagy az egyiket, vagy a másikat, vagy alkalom szerint mind a kettőt gyakorolniok kellett, az teljesen bizonyos; mert különben absurdumra lenne alászállítva az az egész harczmód, — s nem a magyarok, hanem ellenfeleik, a németek ostobaságának vagy példátlan gyávaságának volna csudálatos bizonyitéka. Mert ha a magyarok az ő első sorban kiállított nyilasaik által remélték volna megnyerni a csatákat, elég lesz vala a legprimitivebb taktika, a zárt sorokban való nekirohanás a győzedelemre. S épen ezen primitiv taktikában tüntek ki az akkori román és germán népek. Kétségkívül valahányszor a magyarokkal megütköztek, csaknem ugyanannyiszor követték, ha számításból nem, legalább ösztönszerűleg ezt a szabályt. Vitézségük kitünő volt, s mégis egy fél század telik el, míg egyetlen nagy ütközetet meg birnak nyerni.

Világos jele ez annak, hogy korántsem volt elég az első nyilzáport kiállani s akkor neki szögzött dárdával megrohanni a szétszórt csatározókat. Ezek kétségkívül mindannyiszor meghátráltak ily roham elől; de ezzel még nem volt megnyerve az ütközet. A byzanti Taktikák csakugyan ezt tanácsolják a görög hadvezéreknek a magyarok ellen.

»Ha az ütközet (illetőleg első roham) jól üt ki, nem kell mohón utánok nyomulni, sem gondatlanúl üldözni; mert ezek, miután az első ütközésre meggyőzetnek, nem hagynak föl a harczczal, mint más népek« stb.[1])

Sok esetben irják az egykori krónikák, hogy a magyarok ellen a szerencse először kedvezett egyik-másik nyugateurópai seregnek; — s mégis utoljára vereséget szenvedett.

Ha a rohanók az első csatárláncz háta mögött nem találnak újabbakat, a magyar sereg meg sem tudott volna állani egy nyugateurópaival szemben.

Sajnos, hogy azon fogásokra nézve, melyekből a csatározás technikája állott, részletesebb leírás nem maradt ránk, — azon fentebbin kívül, mely a vadászat modorát jellemzi; de a

[1]) Leo 75. §.

mely nem szól, s a dolog természete szerint nem is szólhat egy második csatározó vonalról. Vadállatok üldözésénél nem volt szükséges az összetett csata-vonal.

Azonban a dolog természete hozta magával, hogy egy előre rontó tömeg ellen az a sereg, melynek fő ereje a lövésben állott-a lőtávolt igyekezzék mentül tovább megtartani maga és az ellenség közt, s mentül tovább halaszsza az ellenfél folytonos gyöngitésére az eldöntés pillanatát.

Azonban van rá némely históriai adat, hogy nagyobb hadosztályok mi módon fedezték egymást nyilaikkal a visszavonulásban.

Theophilos császár idejében (829—840) egy arabs hadsereg száll partra Tarsusnál és nyomul be a görög birodalom határain, közte 10,000 *turk*. A görög császár tetemes sereggel állja utját Anzén alatt. Reggel kezdődik a csata. Heves küzdelem után az arabsok meghátrálnak, mint a krónika beszéli, s a görögök erélyesen üldözőbe veszik. De üldözés közben egyszerre a »turkok« nyilzápora borítja el a győzelmökben elbizakodottakat. A görög sereg megállapodik, zavarba jön, s veresége tökéletes lesz, miután az arabok is ezalatt megfordulva, nyilaikkal támadják meg a görögöket. Mindnyájan oda vesznek, ha a beállott eső a turk és arab iveket meg nem lazítja s az est nem vet véget a mészárlásnak [1])

Ez is egyike azon eseteknek, melyekben a krónikások szerint elejénte kedvezett a szerencse, vagy hogy az ellenség futást szinlelt s leseket állított. Ez egészen egyezett azon fölfogással, mely szerint egy összecsapással kell eldönteni az ütközetet, — s azon akkori fogalommal, hogy az ellenség elől hátrálni semmi esetben sem szabad, hogy az már bevallott vereség. Holott az anzéni ütközet, mely reggeltől estig tartván, sokkal több fölvonásból állhatott, mint a mennyit a krónikás előad, azon dőlt el, hogy az az arab-turk csatatery a hadosztályok egymás kölcsönös fölváltá-

[1]) Theophanes Continnatus bonni kiadása. 128. l. Ezen turkok alkalmasint azon elszakadt testvérek lehettek, kikről Constantin császár azt irja, hogy Persis felé telepedtek meg. Nem lehetetlen azonban, hogy a levediai magyarok egy része volt. — Mindenesetre az látható ebből, hogy az arabsoknak módjában volt (s így Ibn Dastának is) ismerni a turk népeket.

sára volt alapítva, míg a keresztyén sereg egy massában, tartalék nélkül küzdött.

A szinlett hátrálások, a cselbe ejtések, melyeket a görög Taktikák a magyar sereg szokásául említenek, alkalmasint oly kevéssé lehettek szinlettek, mint a fent írt csatában az araboké. Csakhogy a visszavonulás esetére előre meg voltak téve az intézkedések.

Mert szabad, sőt kell is következtetnünk, hogy a mely taktikát a »turk« nagyobb hadosztályokban követett, ugyanazt követte kisebb osztályokban is, melyek ugyanazon fegyverzetüek valának. A mit egy hadtest gyakorolt, ugyanazt gyakorolta egy svadron is.

Nem kell feledni továbbá azt, hogy a magyar taktika nem oly seregekkel szemben fejlett és képződött, minők a nyugateurópaiak voltak, s melyekkel szemben nem volt szükség igen sokféle fogásra. A magyar taktika az európai érintkezés által nem fejlett tovább, hanem mindinkább elfajult. Valódi iskolája a kozár, bolgár és besenyő szomszédságában volt, hol hasonló fegyverek, hasonló lovaglásbeli ügyesség, hasonló taktika uralkodtak. Itt a nyilakkal való csatározásban a terület helyes fölhasználása a túlszárnyalás, megkerülés adta az előnyt, s mindenek fölött a csatárzás nagyobb rendszeressége. A taktika ezen részének eme népek közt nagyon magas fokra kellett fejlődnie.

Azt gondolom, a mi korunknak volt és van fönntartva jobban ismerni és méltányolni a régi magyar harczmódot. Száz évvel ezelőtt oly kiváló tehetség, mint Gibbon, kinek a hadi dolgokban is voltak ismeretei, nem győz elég megvetéssel szólani a görög sereg épen azon szokásairól, melyeket az avartól, bolgártól, turktól kölcsönzött. Az ő korában csak az erényeket s nem az eszet keresték a hadi emberekben. Erény volt pedig a dühös vakmerőség, a rendíthetetlen helyt állás, a sűrű tömegek bátor bevágása. Már a mi századunkban sokkal nagyobb méltánylattal kezdenek beszélni Leo császár taktikájáról, mint Gibbon.[1]) De különösen a tökéletesebb hátultöltő puskákkal bejött szétszórtabb

[1]) Lásd különösen »Bibliothéque Historique et Militaire«. Par, Liskenne et Sauvan. 3-dik kötet. Páris, 1854.

harczmód divatozása után remélhető, a régi magyarok szétszórt harczmódját képesek lesznek német szomszédink is legalább megérteni.

A szétszórt harczmód megkívánta az egyes csapatvezérek bizonyos függetlenségét, nemcsak, hanem a közönséges harczosnak is bizonyos mértékű egyéni önállóságát. Csupán rabszolgai passiv engedelmesség képtelen ily harczmódot sikerrel folytatni. Azért a magyar harczosokban föl kell tennünk a szabad ember önbecsülését s az alvezérekben a parancsnok felelősségének és kitünő állásának érzetét. Meg vagyok róla győződve, hogy az újabb fegyverekkel napjainkban bejött szétszórt harczmódban, egyebeket egyenlőnek véve, a politikai szabadságot élvező nemzetek a csatatéren előnyösebben fognak küzdeni a nem szabadokkal, mint bármikor annakelőtte. Bizonyos mértékű autonomiát és egyéni szabadságot lehetetlen föl nem tennünk az Árpád-korabeli magyaroknál. Igen föltehető, hogy valamint a bolgároknál a hat vagy nyolcz fő bóér, úgy nálunk a nyolcz hadvezér oly nagy rangban volt, hogy a külföldiek kis királyoknak nézték, s itthon a fejedelmi tanács tagjai voltak.

Azonban ha bizonyos autonomia és egyéni szabadság megvolt, másfelől meg kellett lenni, mint előadtam más jelekből, az engedelmességnek. A szétszórt harczmodor inkább megkövetelte ezt, mint akármely másnemű; csakhogy itt nem a vak és passiv engedelmesség szükséges, hanem amaz önkénytes engedelmesség, melyet testületi szellemnek neveznek. Szétszórt csatározásban lehetetlen, hogy a főbb parancsnok minden egyes alsóbb tisztnek külön adjon új meg új rendeletet, s ismét bajos lenne, hogy ez minden szakaszt közvetlenül maga vezéreljen. Így egymás kölcsönös támogatásának önkényt, vezénylet nélkül, a csata gyorsan változó fejlődéséhez s a terület minőségéhez képest sok maga-föltalálással kell történnie. Csupán zsoldért harczoló szolgák vagy kötéllel fogott rabok ép oly alkalmatlanok lettek volna ezen harczmódra, mint a letelepült feudalismus nagy urai, kiknél oly mértékű volt az egyéni szabadság érzete, hogy kizárt minden testületi szellemet és felsőbb parancsoknak való engedelmességet.

Nemcsak ethnographiai érdekes tünemény, hanem jövőnk

egyik nagy biztosítéka és dicsősége volna, ha a magyar, miután-
századokig nem gyakorolta a csatározáshoz szükséges kiváló tu-
lajdonait, most, mikor ismét feljött a napja a szétszórt harczmód-
nak, napfényre jönnének amaz ezer évvel ezelőtti tulajdonok, mint
néha az unokák unokáiban az ősök jellemvonása. Csakhogy ehhez
materialis kellékek is kivántatnak, s mindenek fölött az, hogy a
puskával oly biztosan tudjunk lőni, mint hajdan a nyillal. Ezen
biztosság szükséges, kivált az egyéni önbizalomhoz, a katonában.

Azonban nem kell illusiókat táplálnunk sem a családi, sem
a nemzetiségi született tulajdonokra nézve. A nemzeteknél is a
körülmények nevelő hatása tesz legtöbbet. A mostani nemzetgaz-
dasági és államszervezeti viszonyok közt tán lehetetlen is na-
gyobb tömegeknek a tökély azon fokát elérni a nevezett pontban,
a mit fejletlenebb nemzetgazdasági és politikai viszonyok közt el
érhetett egy-egy nagy társadalom.

Ma az állam egészen tanulatlan ujonczokat veszen által
— boldogot, boldogtalant besoroz. Egy ugyanazon tanmódszerrel
egy pár év alatt akarja velök megszereztetni a lövésbeli ügyessé-
get és az együttes működéshez szükséges gyakorlatot. — A régi
magyar és bolgár a nemzeti szokásokra, a társadalomra bizta ez
egyénnek katonai nevelését kis gyermek kora óta. És bizhatta,
mikor a kitünésnek, vagyonnak a katonai pálya volt az egyetlen
útja. Miután egy egész nemzet minden szabad tagja kötelezve
volt a fegyverben gyakorolni magát, az állam kész anyagot ta-
lált, s a helyett, hogy mindenkit el vitt volna a harczba, kivá-
logatta a legjavát, s nem mindenkit részesitett azon kitüntetésben,
hogy külföldi hadjáratokra fölvegye a fő vezér zászlói alá. — Mai
nap csak egy ujoczozási modor van, mely ezen réginek némileg
megfelelne, s ez megfordítása volna a mai törvénynek. Ma a kö-
zös hadseregre, a sorezredekre nézve áll az átalános védkötele-
zettség. Az ebből fenmaradtak vagy kivénültek tétetnek a reser-
vába, vagyis a honvédséghez. Tehát ez mintegy a közös hadsereg-
ből ujonczozza magát. Ennek megfordítottja volna azon szabály,
ha kimondatnék, hogy mindenki vagy a nemzeti militiába,
vagy a honvédséghez tartozik, s ott köteles magát a fegyverben
gyakorolni, a rendes hadsereg pedig ezen félig kész anyagból
válogatná ki a legkitünőbbeket. — Akkor a sorkatonaság állhat-

na jóval kevesebb számú, de aztán jóval kitünőbb ezredekből, melyeket az állam jóval tisztességesebben birna ellátni. Különben is, a győzedelmek még eddig soha sem a szám nagyságától függöttek, s csuda lenne, hogy a XIX-dik század kedveért a dolgok természete megváltozott volna.

Azonban mindez a jövendő események dolga. Okoskodások nem, hanem események szokták az átalakulásokat előidézni. Csak azt a tüneményt, mely minden gondolkodó előtt visszásnak tetszhetik, akartam kiemelni, hogy mentül bonyolultabb a taktika, annál átalánosabbá teszik a continens államai a fegyverviselést, annál rövidebbre szabják a szolgálati éveket, — s igy annál kevesbé gyakorlott massákat állitnak ki a csatatérre.

Azt gondolom, ha sikerülne részletesebben kideritni, mint a hogy nekem lehetséges volt, a régi magyar harczmódot és hadi szervezetet, az nemcsak ránk nézve, hanem az általános hadi tudomány szempontjából is sok gyakorlati tanulságot foglalna magában. És megfordítva, mentül jobban fog fejlődni és teljesen tisztázott eszmékkel gazdagodni az újabb hadi tudomány, annál képesebb lesz a jövendő a hadi történetnek eddig igen sok homályos századát és nagy eseményeit megvilágitani. A históriának a jelenből kell sokat tanúlnia, hogy képessé váljék a jelen tanító jává lenni.

A régi magyar csatározás különbözött abban az ujkoritól, hogy nyillal és lóhátról történt, s nem volt szükséges az ellenfél elől mindig fedett állásba rejtegetődzni. De manöverei alapjokban nem is lehettek mások, mint az újkoriak; — a távoli fegyver használata a visszavonulásban, az ellenség bekerítésére szolgáló kiterjeszkedés, a szétszort harczmód, a területi viszonyok fölhasználása (a római tábori sánczolatok mellőzésével), mind oly vonások, melyek a mennyire hasonlítnak a mai modorhoz, oly annyira különböztek a IX-dik és későbbi századbeli többi európai nemzetekéitől.

Azonban a könnyü lovasság csatározásánál, mely ma a kozákok és cserkeszek kevés hatásu plenklerezésén kivül (mert előnyösebb gyalog csatárláncz áll velök szemben) egészen szokatlanná vált, egy feltünőbb hasonlatosság van a régi magyar és az ujkori hadi szokások közt, — és ez ama könnyü lovasságnak előörsi szolgá-

latra, az ellenség kikémlésére való alkalmazása. Leo szerint a magyarok:

»Örseiket (táboruk körül) távolban, de egymáshoz közel állítják ki, hogy könnyen meg ne lepethessenek. (54. §.) s ismét.

»Ha valaki velök (a magyarokkal) csatába akar ereszkedni, mindenek fölött arra ügyeljen, hogy gondosan és kis távolra szakadatlanúl állított örsei legyenek.« (68. és 72. §.)

A görög Taktikák semmiről sem irnak többet, mint az előörsi és kémlési szolgálatról s nyilván az avar, bolgár és turk minta szerint. Ez ma igen természetesnek látszik, de a görögön kivül a többi európai hadseregek az egész közép koron át elhanyagolták. — A Nyugat hadi fogalmai e részben igen csodálatosak voltak. A harcz náluk nem volt egyéb, mint számosabb ember párbaja. Gyakran látjuk, hogy meghatározzák előre a csata idejét és helyét (mint a longobárdok és gepidák Pannoniában laktuk idején). A be nem jelentett támadás népjog elleni tettnek volt bélyegezve. Ily népeknek nem volt szüksége előörsökre. De különben is nehéz fegyverzetü sereg ily szolgálatra kevéssé volt alkalmas. Így magyarázható az a csodálatos állitmánya Leo császárnak, mely szerint a frankok (német, olasz, franczia) »egyátalában nem gondoskodnak előőrsökről, s más biztositási intézkedésekről.« [1])

Ezen elleutét maga is sokat megíejt a magyar hadseregnek első nagy győzelmei közül a nyugatiak fölött, — míg a magok kárán nem tanultak volt.

Leonak a magyarokról szóló helyei csak őrsöket említenek; de kétségtelennek kell vennünk, hogy ha köröskörül voltak őrsök, lenniök kellett, még pedig legkiválóbban a sereg homloka előtt, vagyis előőrsöknek; s így lenni kellett a csatában és menet közben előcsapatnak, mely utóbbinál kémlő szerepet vitt az.

Ezen irás-nemtudó emberek hada bejárta a continenst majd minden irányban — ismeretlen népek közt, nagy folyókon, óriási hegylánczokon keresztül, s úgy látszik, ritkán hanyagolta el azt, hogy először kikémlelje a területet és a lakosait. Ezen kém-

[1]) Leo XVIII. 93. és Maurik. 271. l. Leo »biglá«nak (vigilia) nevezi az őrsöket, Maurikios szövege »skoulká«-nak.

lések nagyban is történtek. Olaszországba nem mentek egész erővel, mielőtt a sereg egy nagy része egy kémlő hadjáraton nem fordúlt meg felső Olaszországban; hasonlót tettek, úgy látszik, Németországon is. Világos az is, hogy az Eckehard krónikájában leírt magyar had, mely Sz.-Gál kolostoránál megpihen, egy nagyobb kémlő csapat volt, mely a pihenés alatt is, kisebb csapatok által bejáratta a szomszéd vidék minden hegyét, völgyét és rejtekét. Mielőtt a hazába bevándoroltak, ismerték földjét és népeit. Az Arnulf segítségére tett hadjáratuk, úgy látszik, megelőzte a bevándorlást. E részben is el lehet mondanunk, hogy a mit a magyarok kicsinyben tettek, azt tették nagyban, és viszont.

Az előörsi szolgálatban és csatározásokban a nyíl előnyösebb fegyver volt az akkori többinél. Ha föltesszük, hogy az ellenfélnek is voltak előörsei, azok a részletes harczokban meg nem állhattak, ha hasonló ügyes íjászaik nem voltak. Egy íjász három-négy embernek egyedül megfelelt, ha ezek másféle fegyverekkel akartak közel férni hozzá. Mert egyik jellemző előnye volt eme fegyvernek a lövés gyorsasága. Ezen előnynek köszönte, hogy mikor már a puska általánossá lett is, a XVII-dik század végén, a török seregben még mindig sok volt az íjász.

Azonban a nyíl maga, bármily sokoldalú használhatóságot tulajdonítunk neki, még kevésbbé döntötte volna el egymaga végkép az ütközeteket, mint ma a puskás csatározás. A harcz kétségkívül a magyaroknál is, mint újabb időben, három részből állott: előkészítésből, eldöntésből és üldözésből. A távoli fegyverek csak előkészítik a csatát, a közeli fegyverek döntik azt el, s erélyes üldözésben is czek a hatályosak.

Hogy a magyarok nemcsak elő tudták készítni, hanem eldönteni is a csatákat, s az üldözés erélyében felül is múlták a többi népeket, azt csatáik története és egy részben a byzanti Taktikák is tanúsítják.

Ezért ád Leo császár nemcsak nyilat a kezökbe, hanem kópját a hátukra és kardot az övükre. Különben, ha soha be nem vágva az ellenség sorai közé, soha sem tartják vala szükségesnek eldönteni az ütközetet s üldözés által teljessé tenni a győzedelmet, akkor kópja és kard egészen fölösleges teher lett volna rajtok.

Bármily erővel lőtték is nyilaikat a magyarok, azok teljességgel nem lehettek a pajzszsal vérttel fedett ellenségre nézve oly öldöklők, mint kétszáz év óta a puska. Annálfogva az elesettek azon nagy száma, mely Brentánál talán egy rövid óra műve volt, nem a jóval hosszabb munkát kívánó nyilazás eredményének tekinthető. Közeli fegyvereknek kellett azt a rémítő pusztítást véghez vinniök. Még akkor is roppant erélyűnek kell tartanunk a kardos és kópjás rohamot, ha az olasz serget egészen fegyvertelennek teszszük föl, a mit pedig nem kell egy krónikás szavára elhinnünk.

A közeli fegyverekkel való eldöntésre nézve két esetet tehetünk föl. Vagy, mint napjainkban a gyalogság teheti, magok a csatározók, miután lövésükkel megingatták az ellenséget, gyorsan tömegbe verődnek össze s szuronynyal támadnak, vagy pedig külön, s néha más fegyvernembe tartozó csapatok intézik a rohamot.

A régi magyaroknál is mind a két mód lehetséges volt. A nyíllal ritkított sorban csatározottak, miután zavarba hozták az ellenséges tömeget, gyorsan fölhasználva az alkalmat, sorakoztak, s karddal vagy kópjával rohantak az ellenség gyönge oldalára. Mint ma a szuronyos puska idejében, ugyanazon egyén először távoli fegyverrel harczolt, de akármikor rögtön közeli fegyverrel rohanhatott az ellenségre. De lehetséges volt az is, hogy a csatározók hátra vagy oldalt vonúlva utat nyitottak nehezebb fegyverzetű lovas osztályoknak a roham intézésére. Ilyenkor történhetett az, hogy sebes vágtatva először ellőtték nyilaikat s eleresztett fékkel vágtattak az ellenséges sorokon tört résre.

Mindenesetre az ellenség nehéz lovas vagy gyalog tömegeit, melyeket míg meg nem ingottak, a magyarok meg nem támadhattak, annál erélyesebben kellett megrohanni, mentül nagyobb hátrányban volt a magyar lovas a védelmi fegyverek dolgában. Csak a maga idejében való bevágás, mint Leo mondja, »a kedvező alkalom gondos kilesése« (48. §.) és a roham gyorsasága dönthette el az ütközetet a nagylovú, részint vasba öltözött ellenség fölött. Nyugati és keleti keresztyén hadak egészen védelemre voltak fegyverkezve és begyakorolva. Védelemre volt számítva a csatarend mélysége is, hogy egyetlen roham ne törhesse keresz-

tűl. Az ellenség »bekerítése, cselb eejtése, a gyors szembe fordu lás«, melyet Leo kiemel (58. §,) csak gyorsan történt manőverek által volt lehetséges, s a támadás hevessége nélkűl nem lehetett váratlanúl meglepő és döntő. Míg a nehéz lovasság nyugati népeknél, görögöknél csak ügetve intézte a támadást, igen valószínű, a magyar vágtatva intézte azt.

A másik, a mi szükségképi következmény, hogy a rohamnak zárt sorokban kellett történnie. Újkori elvek szerint, melyek minden időre szólanak: »a lovasság csak akkor erős, ha csatarendben támad, minden más elrendezésben gyönge és védtelen. Csak az adja biztosságát, ha gyorsan tud formálódni s jön abba a helyzetbe, hogy támadhasson.« [1]) Gyorsaság és rend többet tesz a lovas roham sikerére, mint a fegyverek jósága. A lovasság nem a vérontás, hanem az ellenséges tömegek szétszórása által győzedelmeskedik. [2])

Hogy a magyarok és hasonló hadi szokású népek a sorokban való támadáshoz értettek, annak egyenes bizonyságát is találjuk a byzanti Taktikákban.

Maurikios sz. vegének egy szakasza szól a skytha hadgyakorlatról, melyet Byzanczban játékból rendeztek a Mars mezején. Ez abból állott, hogy egy lovas csapatot nem osztottak hosszában cursorokra és defensorokra, sem keresztben három csapatra, hanem egy sorban ált ki. Egyik fele aztán jobbra, másik balra téve egy kanyarodást, egy ponton szembe találkoztak; úgy látszik, egy ellenfél bekerítésének képe akart ez lenni. [3])

A Taktikák mindkét szövegében ez a hely nagyon homályos; úgy látszik, a másolók nem értették. De annyi mindenesetre kitűnik belőle, hogy zárt sorban történő evolutióról van szó, nemcsak, hanem miután cursor és defensor hiányzik, csekély mélységű, s így aggressiv csatarend volt szokásban a »skythák«-nál.

---

[1]) Dela Roche Aymon 459. l. Például a tatár lovasságot hozza föl.

[2]) Guibert 410. l. (I.)

[3]) Maurikios 128. l. Ugyanez benne foglaltatik Leo szövege ugyanazon fejezetébe, melyben az idegen népek harczmódjáról beszél, de elég sajátságosan, nem mondja meg, hogy ez skytha hadgyakorlat. (Leonál XVIII. szakasz, 6. fejezet, 786. l.) Jolie de Maizeroy franczia fordítása Bibl. Hist. I. köt. 520. l. igen hiányos, valamint Schefferé és Mevrsiusé is

Az is sokat jelentő és jellemző körülmény a skytha gyakorlatban, hogy a csapatnak centruma s így tulajdonkép szárnya, nincs is — azonban a mi eredetileg nem szárnynak volt kiállítva, egy evolutió által válik azzá s kerül az ellenség oldalába.

A csatatéren az ily megkerülés ritkán történhetett oly szép kanyarodással, mint a Mars-mezőn. Azon megkerülések, melyeket Leo másutt is kiemel, egyenetlen csatatéren csak ily formán történhettek: A hadi rendbe kiállított lovas hadosztálynak, hogy menetele könnyü és biztos legyen, szük homloku úti colonná kellett hosszúra nyúlnia, s mikor a kitüzött czélpont közelébe jutott, kellett colonneból ismét támadó csatasorba fölfejlődnie, még pedig a meglepés czéljából nagy gyorsasággal. — Ha hozzá veszszük a hirteleni homlok változtatásokat, melyeket Leo szövege, mint szokott mozdulatokat említ a magyaroknál, — mindenki belátthatja, hogy a zárt soros manőverekben igen gyakorlott lehetett a magyar lovasság.

Már pedig mindenki tudja, mennyivel több kell a lovasnál ily fordulatokra, mint a gyalogságnál. Egyik nagy különbség lovas és gyalog közt az, hogy utóbbi a maga sarkán fordúlhat jobbra, balra s egészen hátra is, míg a lovas ezen homlok változtatásokat csak egész sorban teheti meg. Épen ennél fogva nagy különbség az is, hogy míg egy gyalog szakaszban nehány gyakorlatlan egyén, minden baj nélkül részt vehet az ütközetben, egy lovas csapatban nehány gyakorlatlan ember vagy tanulatlan ló elrontja az egész manövert. A mozdulatoknak nagy egyértelmüséggel és szabatosan kell történniök. — Fegyelem nélkül ez is elérhetlen volt.

A nyugati európaiaknak a magyarok bejövetelekor az a rosz szokásuk volt, hogy lovas rohamaikban nem tartottak kellő rendet, egyik a másik elébe igyekezett vágni, s ebben is mintegy párbaj jellemet öltöttek harczaik. — Lovagjátékaik is egyes emberek küzdései voltak, — s nyilt háborúban is szokás volt az ellenfél bajnokai közül egyeseket párbajra híni. (Luitprand a X. században említ ilyet Pávia alatt). Sajátságos, hogy a magyarokról szóló hiteles forrásokban ilyenről nincs említés — s Botond vitézkedése Konstantinápoly kapujában minden tekintetben gyanut ébreszt hazai krónikánk illető helye iránt. — A magyarnál

nem az egyén, hanem a fegyelmezett tömeg bravourja volt szokásban. — Az egyéni ügyesség nálok a nyilazásban tündöklött — harczjátékuk közeli fegyverekkel alkalmasint tömeges volt, — mint valószinüen az is, melyet Eckehard említ Sz.-Gál klastroma előtt.

A tömeges gyakorlás kedvéért szükséges volt, hogy béke idején is nagyobb taktikai egységek egymás szomszédságában lakjanak, s mintegy akkor is együvé tartozzanak.

Ez pedig a külső háborukra is használt seregnél megtörténhetett a már előadott módon, hogy t. i. a gazdagabbak meghatározott számu csapatot kellett hogy zászlójuk alatt tartsanak, — a honnmaradó részből pedig nagyobb községek s ezek ismét kerületek vagy megyék szerint alkottak egy összetartozó s együtt gyakorlott sereg részt. Egy clanrendszer alapján összeállitott lovasságot minden más szervezetű nép meg vert volna.

A magyarok pedig több mint ötven évig voltak Európának legkitünőbb és már-már legyőzhetlennek tartott lovassága. Azok kik tagadják, mintha közeli fegyvereket is használtak volna, felejtik, hogy a magyarok győzedelmei teljesen döntők voltak, — annyira, hogy a hiteles byzanti irók szerint még tulságosan is döntők szoktak lenni; mert az ellenség vereségét nyomban erélyes üldözés követte. Leo császár irja:

»Ha (a magyarok) az ellenséget megszalasztják, mire sem ügyelve, kiméletlenül nyomulnak utánok, nem gondolva másra, mint az üldözésre, s nem érik be, mint a görögök s más nemzetek a mérsékelt üldözéssel és a *zsákmánylással*, hanem mindaddig nyomulnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik, erre minden módot fölhasználva.« (59. §.)

Egyik tanulság ebből az, hogy vezérök s hadi rendjök kitünő volt, mert csak az erővel gazdálkodni képes s öntudatos hadvezér van abban a helyzetben, hogy a győzelem után még üldözni is maradjon pihent ereje, — s csak azon hadi rendtől telik ilyes, melynek állandó szabálya tartalékok hagyása. — Egy más tanulságot, mint a fegyelem jelét kiemeltem, hogy a zsákmánylás győzelem után sem volt főgondja a magyar katonának, hanem az ellenség teljes szétverése.

De jellemzőbb s megbecsülhetetlen adat az, melyet Leo császár az üldözés módjára nézve tartott fenn számunkra.

»Némely nemzetek — ugy mond — mint a *turkok*, az üldözésben rendetlenül nyomulnak az üldözöttek után, a honnan az üldözöttek jó rendben hátrálva és visszafordúlva,könnyen megronthatják őket.« (40. §.)

A byzanti taktikák dícsérik a persák mérsékletét az üldözésben, s Leo a görög hadvezéreknek ily tanácsot ád:

»Csak csatasorban kell üldözni az ellenséget, mely cseleket szokott vetni. Az egész csatarenddel kell utánok nyomulni, ha bizonyosnak látszik is a győzelem.« (Leo 699. lap.)

Másutt azt tanácsolja: Ne érd be az ellenség csupa elüzésével, hanem szét is kell azt verni. (706. lap.)

Minő ellenmondás és tévedés! Mikép lett volna képes üldözni egy 8—10 mélységre felállított sereg árkon-bokron keresztül csatasorban egy fölbomlott sorokban hátráló lovasságot? — Mérsékelt üldözéssel egyetlen egy ép embert sem ért volna utól, még tán gyalogot sem, nemhogy lovast. Egy csatasorban előre nyomuló sereg haladása mindig lassúbb mint a fölbomlott sorokban az egyes lovasé. Annálinkább az, akadályokkal csak kevéssé átszelt és födött területen. A megszalasztott ellenséget tehát a lovasság vagy felbontott sorokban veheti üldözőbe, vagy sehogy sem, s úgy tudom, az ujkori taktika egészen a régi magyar modornak ád igazat ebben is. Föl lehet tenni, hogy az első üldözők támogatására távolabbról rendezettebb osztályok is nyomultak utánok, s igy nem oly könnyű volt az ellenségnek föltartóztatni az üldözést.

Ez volt fővonásokban az Árpáddal beköltözött magyarok taktikája nyilt ütközetekben, melynél fogva őket egyaránt a *könnyű* és *sorlovasság* fegyverneméhez sorozhatjuk. A magyar lovasság a maga nemében igen kitünő lehetett; de mint hadseregnek sok fogyatkozása volt. Ilyen a gyalogság merő hiánya, a miből folyt, hogy bajosabb volt fölszerelni, élelmezni, sőt meneteit gyorsitani; mert legalább a mai hadseregeknél a lovasság igen nagy teher, s nem gyorsítja, hanem lassítja a hadjáratot. Azt kell hinnünk, hogy a dolog nem értéséből származott mese, a mit a mongolok bámulatos gyorsaságáról beszélnek. Későbbi időben legalább az ozmánok magyarországi hadjáratainál azt látjuk, hogy mindig legalább két hónap kellett a seregnek, hogy

Konstantinápolytól Belgrádba érkezzék; igen kevés számú gyalog, de annál nagyobb lovasság mellett.

A lovasseregnek egy másik hátránya az, hogy az éjjeli megrohanások igen veszélyesek rá nézve. A gyalog tábor ilyenek ellen könnyen sorakozik, a lovas sereg, ha a meglopás sikerül, azonnal szét van ugrasztva. Innen van, hogy újabb korban az előörsi szolgálatokra rendelt lovasság mellé mindig gyalogságot is adnak. A byzanti Taktikusok igen jól ismerték a lovas sereg ezen gyönge oldalát. Azért mondja Leo, hogy a magyar seregnek ellenére van a jól rendezett éjjeli megtámadtatás.« (65. §.) Ily véletlen meglepetés történhetett ellenök nagy előnynyel ködös időben is. Ezért kellett nekik annyi gondot fordítni az őrsök kiállítására.

A magyarok szerencséje az volt, hogy a X. században egyetlen egy nép intézményei sem voltak kedvezők gyalog seregek tartására. Voltak gyalog népek, s a keresztyén hadak egy része gyalog harczolt; de a gyalog harczolók tömege még nem képez valódi gyalogságot, »infanteriát«. Mert olyféle kis csoportok, minők az egyetértés s főparancsnok nélkül való gyalog szlávokéi, nem képezhetnek compact gyalogságot. Ez mindig együtt járt a polgári egyenlőség bizonyos mértékével. Vagy a republicanus forma, legalább a nagy községi és városi polgári rend kifejlése, vagy a mindent nivellálni szerető központosítás s absolutismus mellett tenyészik. A középkorban a byzanti császárság lett volna hazája a gyalogságnak; de ott is, mint az összes római birodalomban, már Nagy-Constantin alatt túlnyomó lett a lovasság s apránként elterjedt a feudalismus. A byzanti birodalomban a »thémák« földbirtokosai a városokban lakva, s a környék szláv törzseit jobbágyokként adóztatva, előállíták azt a társadalmi egyenetlenséget, mely mellett valódi nép, mely gyalogsági tömegeket képezne, nem létezik, csak kiváltságos és szolga osztály. Németországon csak később fejlett ki a városi élet, mely aztán megtermette a zsoldos »Landsknecht« gyalogságot, — s még Olaszországban sem kapott lábra a »Condottiére«-ség. — Nem lehetetlen, hogy a magyarnál és rokon népeknél is gyalogságról azért nem volt szó, mivel hiányzott a valódi nép — szabad embereknek egyenlő jogú nagy községe.

Bármint volt ez, a magyar seregnek nagy hátránya volt a gyalogság merő hiánya, mely mégis, bár fejletlen állapotban, létezett az európai többi népeknél. Bár alárendelt szerepet, de mégis vitt szerepet nálok. Így különösen várak és erődítések ostromában vagy védelmében. Szükség esetében a nyugateurópai lovas alkalmasabb volt, mint láttuk, gyalog szolgálatra is. A magyaroknál ily ostromokra a gyalogságon kívül hiányzottak a szükséges ostromgépek s az azokkal való bánni tudás, melyekben az akkori idők görögjei jártasok voltak. Csakhogy nem engedték ebbeli ismereteik elterjedését. Gondosan titkolták várostrombeli tudományukat, kivált az északi lovas népek elől. Így a IX. század első felében, mikor már a bolgárok kétszáz év óta voltak a görögök szomszédjai, titok volt az előttök. Mert mikor Mihály császár a lázadó Tamást Drinápolyba szorítja, nem meri a várat hadi gépeivel ostromolni, nehogy a szomszéd »skythák« (bolgárok) eltanulják ama gépek használata módját. Készebb éhséggel kisérelni meg a város bevételét.[1]) A magyarok sem voltak képesek sok ideig behatolni a rendszeres várostromlás titkaiba.

Ostromszerök a nyíl volt, s azon fönnemlített gyújtó eszköz táskájokban, melyet a görög sereg számára ajánlanak a hadtani írók. Azonban ily hiányos fölszerelés mellett is a magyaroknak sikerült erődöket kerítni kézre, ha elég idő volt engedve nekik, mint például a honfoglaláskor. A görög írók, s a dolog természete szerint, ebben a következő taktikát követték.

Ha ellenségeik közül némelyek egy-egy erősségbe vonták meg magokat, szorgosan kiokoskodva ügyekeztek elállani a közlekedést. Huzamos megszállás által hozták az ellenséget szorultságba az élelmezésre nézve, mi által kézre kerítették vagy kényök szerinti egyezésre birták a várőrséget. Az alkudozásban először könnyebb föltételekkel kecsegtették az ellenséget, mire ha ráálltak, más nagyobbakat toldottak hozzá. (Leo 60. §.)

Az elsánczolt táborok ellen is hasonló taktikát követtek a magyarok, mely táborok a görög seregben, ha elegendő gyalogsága volt, még mindig a hadvitel szabályaihoz tartoztak. Azért a byzanti Taktikusok azt javasolják, hogy ily tábort, nemcsak

---

[1]) Theophanes Contin. Bonni kiadás 68. l.

élelemmel, hanem takarmánynyal is jól el kell látni; »mert a közel ellenség lovasai a takarmány összehordását engedni nem fogják«. (Leo 74. §.)

A könnyű lovasság egyik kiváló előnye minden időben az volt a gyalog vagy nehéz lovas sereg fölött, hogy közlekedési vonalait elvághatta, élelmi szállítmányait megakadályozhatta vagy elfoghatta. Várak ostromára sem volt más eszköze és taktikája.

Azonban az ilyes csak ritka esetben történhetik háborítlanúl, s mint valószinű, a magyaroknak a X. században szenvedett egyetlen egy valódi, de aztán nagy veresége, az augsburgi, leginkább azon elbizakodás miatt történt, hogy a magyar sereg olyanra vállalkozott, a mihez sok tekintetben hiányzottak a szükséges kellékek.

Ha a magyar fegyvernem alkalmatlan volt rendszeres vár ostromokra, még nagyobb mértékben az volt várak védelmére. A nyíl még elég védelmi fegyver volt kivált födött állásban. De valódi hatályát a mezei csatákban a hozzávaló mozgékony taktika adta meg, mely a defensivában is támadó volt. Közeli fegyverei pedig s a hozzávaló egész taktika csak a roham együttessége és gyorsasága által levén erősek, kivált a védelmi fegyverek gyengébb volta mellett, elvesztették álló helyzetben minden előnyüket. Csak gyakori kicsapások által lettek volna képesek a védelemre, ha ebben nem gátolta volna az, hogy ezt is mind lóháton kell vala tenniök.

Említettem, hogy a magyarok hadjárataikban sem sánczolatokba, sem szekér várakba nem vonúltak. Ez csakugyan az észszerűség ellen elkövethető legnagyobb hiba lett volna tőlök. Egy könnyű vagy sorlovasságot sánczok közé szorítni, körűlbelűl annyi volna, mint békót vetni a lovak lábára, azaz: megakadályozni a lovasság szabad kifejlődhetését és támadó képességét, melyben egyedűli előnye áll. Hogy a persa sereg a csatatéren elsánczolta a központot, s azt nem podgyásza elhelyezésére, hanem védelműl használta, arra mutat, hogy ily esetben gyalogsága is volt.

A magyar sereg lovainak rendes élelmezése is kizárta a sánczolt táborok rendszerét. A görög serget, mint a hajdani

rómait a környékbe küldött hadosztályok látták el takarmánynyal (pabulare). A persa lovasság is egy helyre halmozta össze a katonák és lovak élelmét. A magyarról az van mondva, hogy az télen-nyáron legeltetni szereti lovait. Ámbár, mint látni fogjuk, ebben túlzásnak kell lenni, de általános szabálynak elfogadhatjuk. Leo császár kiemeli, hogy a magyarokat megrontja a legelő szűke; annyival inkább, mivel (harczi lovaikon kivül is) nagyszámú barmot visznek magokkal. (62. §.) Ajánlja máshol, hogy ily hadak elől föl kell égetni, ha lehet, a legelőket; s kora tavaszszal kell őket megtámadni, mikor lovaik a téli szűk táplálat miatt elgyengülnek.

Nagyobb lovas seregnek különben is aránylag igen széles területen kell táboroznia élelmeztetése miatt. Mennyivel inkább ha a legeltetés a rendes szabály, mint a magyaroknál! — Táborozásuk ennélfogva ellentéte volt a római modorúnak, melyet a görögök még mindig követtek. A magyar a helyett, hogy egy helyen lett volna megtelepedve egy sáncz közt, okvetlenül kiterjeszkedett, s messze vidéket tartott megszállva, oly formán, mint a mai hadsergek.

Az elsánczolt táborok nagy hátrányait a múlt században belátták. Ily rendszer mellett az ellenség könnyen kikémlelte jó előre nemcsak a táborhely erős és gyönge oldalait, hanem nagy pontossággal az ellenség számát is. Helyette az úgynevezett »cantonnirozás« jött szokásba, melyben a sereg falukba, mintegy kényelmes, kész szállásba van elhelyezve. Az ellenség se a sereg számát, se állásait, kivált jól rendezett előőrsök mellett, nem egy könnyen tudhatja meg. A többfelé osztás s a falukban talált hajlékok és élelem által hasonlíthatatlanúl könnyebb az élelmezés és szállásolás. — A magyar táborozás középen állott a két véglet közt; de inkább hasonlított a mostanihoz. Hasonlított az által, hogy az ellenséges földnek és népnek kellett eltartani a serget, s nagy készletet nem mindig kellett vinni a sereggel; — hasonlított a sereg kiterjedtebb elhelyezésében. Hasonlított végre abban, hogy a sereget nem erődítvényekkel, hanem gondos előörsi szolgálattal igyekeztek biztosítni a melepetések ellen. Azonban táborozásuk cantonnirozásnak még sem nevezhető; mert a magyarok saját sátraikban táboroztak, melyek messziről könnyebben ki-

kémlelhetők, mint a falukba elrejtett csapatok. Azonban ezen hátrányon segithetett egyfelől az őrsöknek jókora távolban és sürün kirendelése, másfelül egyenetlen területen a sátor csoportoknak föl nem tünő helyekre való tétele.

Bizonyosnak tarthatjuk, hogy a magyaroknak ezen hazá ban való letelepedése módja sokban hasonlított a táborozás módjahoz. S a főhasonlatosság az, hogy nem erődített helyek, hanem őrsök és mezei harczra képes sereg-részek biztositották szomszéd ellenségek támadásai ellen. — Lehetlennek kell tartanunk, hogy ne állitottak volna határőröket mindazon táj felé, honnan egy-egy hatalmasabb nép támadása az eshetőségek közé tartozott. A bolgárok felé, a Duna alsó része irányában meg voltak telepedve a magyarok legalább a X. század közepén, mi Konstanti császár előadásából tudva van. De többen, históriai hiteles adatok hiányában nem tartják valószinünek, hogy a mai Erdély felől a vezérek korában már lett volna magyar telep. [1]) Azonban a magyar hadi szokások és az akkori viszonyok az ellenkezőt mutatják igen valószinünek. Hol volt nagyobb szüksége a magyar telepeknek előörsökre, mint a Kárpátok keleti kapujánál, melyek túlsó nyilásához szállott volt meg a magyarok legfélelmesebb ellensége, a besenyő nemzet? — És a magyar fegyvernem hegyek és szorosok védelmére, bár lovasság, de igen alkalmas volt. Nyugat felé Árpád seregének, mely fő települ mégis a Dunán túli vidéket választotta, melynek központja Pest vagy Fehérvár tája lehetett — előörsei csakhamar a mai Bécs tájáig s aztán Mölkig voltak előre tolva.

Semmi esetre ezen első időkben s még igen sokáig, nem várakban keresett támaszt a honvédelem. S mégis voltak kerített helyek. Az Árpád királyok első korszakában nyert már *Földvár* nevet némely helységünk, kivált a vizek mellett. Magyarországon, hozzávéve Erdélyt is, tizenhárom hely tartotta meg ezen nevet maig is. S valjon a sok Udvar*hely*, Udvari, Vásár*hely*, stb. nem ily kerítések maradványai-e? A kozároknak a vizek melletti két fő helyét emliti a többször idézett arabs iró, melyek egyike Szárkel, (nem Szár*hely*?) s Konstantin irja, hogy a

[1]) Rössler idézett munkájában fejez ki ily véleményt.

kozár fejedelem építészeket kért a görög császártól egy vár építésére, s hogy a magyarok ellenében a kozárok földsánczokat hánytak. Említve van bolgárokról szóló kútfőkben (Jirečeknél), hogy határaikon sövény-kerítések vannak, s ismeretes Eginhardnak az avarok »hring«-jeiről, vagy kerítéseiről szóló hagyománya. — Sőt Konstantin császár egy helyen a besenyők ellen csatát vesztett magyarok »phossaton«-ját, azaz: tulajdonképi értelemben sánczolatait említi.[1]) Ámbár akkori görög írók minden táborra használják a fossaton nevet; de valószinü, hogy itt szó szerint kell venni.

Mindezen kerítések, palánkok, körök és földvárak kétségkívül csak arra valók voltak, hogy téli szállásképen fő gyülhelyekül szolgáljanak, s talán a hadseregnek egy külső hadjárata idején, a családot és ingó vagyont megvédjék legalább egy hirtelenni támadás ellen, a mire sok esetben elegendők lehettek, míg kizárólag lovasijász népek szomszédságában laktak. — De, ismétlem, stratégiai fontosságuk alig ha volt még, s nyilt háború esetében nem támaszkodtak rájuk sokáig a betelepedés után. Nem katonai, hanem túlnyomóan polgári rendeltetésök lehetett.

Mert a betelepedésnek sok részben polgári jellemet kellett öltenie. A Kárpát övezte új haza abban különbözhetett az etelközitől, hogy az nem volt oly merő pusztai tájék, mint amaz. A szlávság, bár erős hadsereg és állam alakítására képtelen, de nagy részben kivetkőzött nomád szokásaiból már az avarok idején, Pannonia és Sarmatia más népeivel együtt. A magyarok annál kevesbé bánhattak velök úgy, mint rabszolgákkal, mivel cselédségök és szolgarendjök elpusztult volt a besenyők rabló beütése alkalmával az Etelközben s szükségök volt újakra.

Megférték velök, mint a dunai bolgárok megférték volt a szlávokkal. A haditörvény mellett, mely a magyarokra szólott, kellett támadnia, ha nem volt is, polgári törvénynek, mely a meghódított s a szoros értelemben vett hadi szolgálatot nem tevő néptömeg kormányzását szabályozta. Legegyszerűbb volt meghagyni nagyjából a szláv szokásokat e részben. Innen magyaráz-

[1]) Szabó Károly 1860. Értesítő 116. l.

ható, hogy a magyar nyelvben annyi szláv szó maradt meg, mely a politicai kormányzást s átalán a polgári foglalkozásokat tárgyazza. Még az sem lehetetlen, hogy az ország politicai fölosztása, a megyék kimérése tárgyában, a magyar vezérek nem tabula rasának tekintették az országot, hanem legalább nagyjából a meghódítottak fölosztását és institutióit hagyták meg. Azt tették velök, a mit a hódító frankok a meghódolt rómaiakkal. Az a hátrányunk volt, hogy a rómaiaknál hasonlíthatlanúl hátrább állók voltak hódoltjaink; de az az előnyünk maradt, hogy a szláv nyelv nem vett erőt a hódítókén, mint vett volt a római nyelv.

A szlávok annyival inkább megmaradtak bizonyos értelemben polgári elemnek, mivel hadban a magyar kevés vagy semmi hasznát nem vehette a szlávoknak, kiknek harczmódja egy átalában nem illett össze a sokkal fejlettebb magyaréval. Nem rabszolga, hanem földmives szolga, »colonus« szerepet vittek béke-időn, s hadban, mint említettem, némi alárendelt, szintén szolga szerepet.

De épen azáltal, hogy a magyarok a Duna mellékén megtelepült népek közé telepedtek, kik meghódoltak, a Neszter-melléki pásztorias jellemű feudalismus már kezdetben hasonlított a nyugati európaihoz.

A megtelepült élet kétségkívül nem egy hatalmas fejedelem parancsolatjára lett uralkodóvá, hanem lassanként kellett fejlődnie, s ha Sz.-István nem kezdte, még kevésbé végezte be.

Ez pedig több más körülményekkel együtt nagyon befolyt arra, hogy a magyar hadsereg régi jelességéből mind fegyverei kezelésében, mind taktikájában sokat veszítsen.

Ily körülmények egyike volt az is, hogy európai nemzetek hadi szervezetök és szokásaik mellett nem levén képesek ellenállani a magyarnak, ezeknek két generatión keresztül igen ritka alkalmuk volt hadi mesterségök minden segédeszközét fölhasználniok, s utoljára a hajdani óvatosság helyébe elbizakodás és hanyagság következett be. A 900-dik év körül Olaszországba tett első invasiójok e részben merő ellentéte 955-diki augsburgi hadjáratuknak.

X.

EGY-KÉT ÜTKÖZET MAGYARÁZATA AZ ELSŐ ÁRPÁDOK KORÁBÓL.

Föltünő históriai kézikönyveinkben, hogy mindenik ismerteti Leo császárnak a magyarokról közvetlenül szóló helyeit, s mégis oly kevéssé használják föl a hadi események mégértetésére. Itt is közlik a törvényeket, de alkalmazásukról többnyire hallgat az irás.

Így azt lehet mondani, ama leghitelesebb s valamennyinél részletesebb kútfők, a byzanti Taktikák, nem használtattak föl eléggé történelmi forrásokul az események lefolyásának s kivált okainak földerítésére.

S valóban, be kell vallani, hogy korlátolt mértékben használhatók ezen tekintetben; mert azok a krónikások, kik följegyezték az eseményeket, nemhogy beválnának egyenlő értékü tanúknak, csaknem merő ellentétei voltak a byzanti Taktikák szerzőinek. Az olasz, német és franczia bővebben iró krónikások az egy Eckehard hóbortos fraterének kivételével, egy sem látott magyart soha — legkevesbé a hitelesként idézett Regino, s annál kevesbé egy-egy ütközetet. És ha látott volna is magyart, tán nem volt képes leirni. A látni tudás, mely abban áll, hogy a jellemző vonásokat tartsa valaki legérdekesebbeknek, s a látottak hü leirása, a mily egyszerünek tetszik, ma is ritka tulajdon. A középkor klastromi irástudóiban pedig majd nem anachronismus ily talentumot keresni.

Aligha van egyetlen egy is köztök, a ki különbséget tudna tenni a közt, a mit maga látott, s a közt, a mit csak hallott vagy jól roszul olvasott. Rendesen többet hitt fülének, mint a szemének; boldogitóbb érzet s kényelmesebb volt a hit, mint a tudás Az ilyen aztán hazudott másoknak abban biztában, hogy mások szintoly hiszékenyek, mint ő. Így a X-ik századbeli Regino egész lelki nyugalommal és olvasói tudatlanságában és butaságában vetett bizalommal kiirja Justinusból, a mit ez vagy hétszáz évvel azelőtt irt a parthusokról! — Más »hiteles« kútfők is ilyenek.

Egyik farkas húst étet, másik embervért itat a magyarral; mert a ki már megeszi a lóhúst, arról egy középkori tudós minden physiologiai képtelenséget föl tudott tenni.[1]) Ily minden ítélőtehetségtől megfosztott embereknek még a mit tényül hoznak föl sem lehetvén mindig elhinni, elmondhatjuk, hogy soha egyetlen esetben sem fogadhatjuk el tőlök, a mit indokolásul tesznek hozzá.

S megjegyzendő, hogy a byzanti egykoru krónikások, s csak a krónikásokat kell érteni, egyátalában nem különbek legtöbbnyire. Nevezetes tünemény az, hogy a középkorban a gyakorlati élet mutat föl annyi értelmet és bölcsességet, mint bármely más korszak, de épen a tudomány vagyis az írástudó világ lelke mutatkozik átalán véve nyomoréknak. Úgy látszik, az akkori tudomány iskolája chinai papucs volt, mely a lelket örökös kiskoruságban tartotta, míg az írás nem tudó hadvezérek, politikusok, építészek lelke természetesebb fejlődesre volt képes. A középkor irodalma mindenütt épen a legszemmel láthatóbb és kézzel foghatóbb tünemények megfigyelésére nem bír érzékkel. Elmebeli tehetség dolgában egy-egy vidéket ro: ognoscirozni tudó magyar íjász sokkal civilisáltabb volt ezen írástudó majmoknál.

Ugyanez természetesen áll a hazai középkori krónikaírókról is. Akárhonnan vette a mi Anonymusunk az ő krónikája anyagát, annyi bizonyos, hogy munkája elejétől végig arra mutat rendkívüli talentumot, hogy ki tudja válogatni a lehető legkevésbé jellemző s legsemmit mondóbb vonásokat, s bele zavarni itt-ott egy-egy anachronismust is.

---

[1]) Az embervér ivásra két históriai tényt tudok, nem a magyarnál, hanem az araboknál és az erdélyi oláhoknál. Egy arab vitéz a középkorban Konstantinápoly falai alatt párbajt vív egy göröggel. Ez elesik. Az arab leugrik lováról s a nézők szemeláttára és szörnyű réműletére, mi a győző czélja volt, tette magát, mintha a sebből a vért kiitta volna. Nem volt ily szerencsés az elhitetésben az erdélyi román. A Hóra világban a Maros partján egy nagy fazekat hajtott föl, miután azt kiáltotta a tulparton levő magyaroknak, »így iszom én a magyar vért.« Egyik magyar kapta puskáját, kilőtte a fazekat az oláh kezéből, s kitűnt, hogy káposztalé volt benne. Ha ki nem lövi, máig is hinné Déván a nép, hogy az oláh vért ivott.

Annyi bizonyos, hogy hazai krónikáinknál nemcsak közvetlen szemléletről szó sem lehet, nemcsak mint compilatiók oly soványak, élettelenek és bárgyuak, hogy Leo császár némely tíz sora több jellemzőt foglal magában, mint Anonymus egész fejezetei, hanem egyátalában nem igen nyújt oly adatokat, melyek a byzanti Taktikák adatait bővebben fölvilágosítnák, vagy csak alkalmat adnának azoknak a történelmi tényekkel való egyeztetésére.

Azért ha bátran elmondhatjuk, hogy kevés régi vagy mostani népnek ősi, s az állam megalakulásának korában uralkodott *nemzeti intézményeiről* van oly hű, minden mesétől megtisztított rajza, minőt a magyar bír a byzanti Taktikákban, másfelől elmondhatjuk, hogy az *események történetére* szolgáló emlékeink a vezérek korából, alkalmasabbak homályt, mint világosságot terjeszteni magokon az eseményeken, sőt ama teljes hitelt érdemlő documentumon is, kivált ha úgy járunk el, mint eddig, hogy t. i. valamint a német historicusok, kik rólunk írtak, több hitelt adtak egy Regino félkegyelmű plagiumainak s XIX. századbeli német tudós létökre majmolták annak idétlenségeit, úgy mi is egyenlő vagy több bizonyító erőt tulajdonítánk a szintoly együgyű compilatornak, Anonymusnak, mint a hiteles kútfőknek, melyek objectiv vizsgálati szellem dolgában unicumoknak tekinthetők a középkor első szakának egész világirodalmában.

És mégis nincs más mód, mint a tudatlanság és ferde észjárás amaz örök monumentumait, a középkori krónikákat használni az események történetek előadásában; s egyeztetni a menynyire lehet az okmány hitelességű byzanti Taktikákban előadott nemzeti szokásokkal és jellemmel.

A magyarok nyugati hadjáratai közül egyike a legelsőknek s legrészletesebben leírtaknak az olaszországi hadjárat, a mint Liudprand előadja.

Daczára annak, hogy ezen író bizonyos tekintetben messze kimagasló talentum az egykorúak közt, osztozik kora hibáiban a többivel. A valóság iránt érzéke nincs, s a világi dolgokhoz nem ért, legkevésbé a hadiakhoz, minek többek közt bizonysága az is, hogy mikor a X. század közepén innen Nikephoros görög császárnál jár követségben, ezen kitünő hadvezért és jeles császárt mint majmot igyekszik nevetségessé tenni, s a helyett, hogy a mi Byzant-

ban igen különbözött a nyugati szokásoktól, tanúlságosnak tartaná, együgyüen gúnyolódik némely oly külsőségekkel, melyek eltérnek a nyugati külsőségektől. S mégis egy látni és ítélni ennyire nem képes embernek köszönetet kell mondanunk azon részletekért, melyeke a brentai ütközetről hagyott az utókorra.

Ha ő nem ír, a többi krónikából alig volnánk képesek valami részletet megtudni. A nyugati krónikák közül több enynyit ír: »A magyarok betörtek Olaszországba« (899); egy másik: »A magyarok megtámadják Olaszországot s hadban győzik le a longobárdokat.« (Pertz. Mon. I. 53. l.) Egy másik a 900-ik évre azt jegyzi föl: »Az avarok (kiket ungaroknak neveznek) egész Olaszországot elpusztítván, annyira, hogy igen sok püspököt megölvén, az ellenök harczolni akaró italiaiak közül egyetlen ütközetben egy nap alatt 22 ezeren estek el.«

Csaknem az tűnik ki ebből, mintha nem történt volna egyéb, a fegyvertelenek lemészárlásánál. Semmi részlet az ütközetről! Regino a 901-dik évhez (holott mindig ugyanazon esetről van szó) ezt írja: »A hungarok nemzete betörvén a longobárdok területére, öldökölve, gyújtogatva és rabolva mindent elpusztít kegyetlenül. Mely erőszaknak s vadállati dühnek, midőn a föld lakosai ellenállandók egy hadi rendbe gyűlnének, megszámlálhatlan sokaság esett el a nyilak által, igen sok püspök és gróf életett meg.«

Miképp, s miért történhetett az, a mit előadnak, arról nem beszélnek ezen krónikák. A kor nagy föladata pedig nem az volt a X. században, hogy a magyarokat, mint vérszomjas, kegyetlen, pusztító népet anathéma alá vessék, hanem az, hogy Európa gondoskodjék az ellenállás eszközeiről. Ezen eszközök pedig föl nem voltak máskép találhatók, mint hogyha egész nyugalommal vizsgálják, mi lehetett az oka annak, hogy egy aránylag maroknyi nép kénye-kedve szerint gázol a continensen keresztül, s nagy hadsergei alig képesek megállani ezen jövevények előtt. A Reginóknak, még csak eszébe sem jut ily kérdést tenni föl. Az újkori német historicusok azt a nyilvánvaló ráfogást találták ki, hogy Európa és Németország ziláltsága mellett volt az lehetséges. Ráfogás, mert ezen ziláltság daczára is *több ízben* nagy birodalmi sereg állott ki a magyarok ellen, de megveretett. Felej-

tik ezen újkori historicusok is, hogy a magyarok *hadtani* okokból voltak győzedelmesek.

Liudprand cremonai püspök előadása a magyarok olaszországi hadjáratáról itt következik:

»Nehány év múltával (898 vagy 899?) már senki sem volt, a ki keleten vagy északon a magyaroknak ellen bírt volna állani. Bolgárokat, görögöket adófizetőikké tettek. Ohajtottak megismerkedni a déliekkel és nyugatiakkal is. Azért *rengeteg és megszámlálhatatlan serget* állítván össze »misera Italia«-nak tartanak. A Brenta folyónál ütik föl kisded nemez sátraikat. Három napig jártatják szélylyel kémlelő csapatjaikat kitanúlni a terület minőségét s népességének sűrű vagy gyér voltát. A visszaérkezők ily jelentést tőnek: »Ím e rónatájak nem kevés lakossal telvék, egy oldalon körözvék, mint szemlélhetni, zordon és termékeny bérczekkel, az Adria-tengerrel pedig a másikon; városai a mily fölösek, oly igen erősek. És hahogy nem tudni is a nemzet vitézségét vagy gyávaságát, de megmérhetetlen a sokaság. S nem is tartjuk tanácsosnak, hogy *ily kevesed magunkkal* támadólag lépjünk föl. Mindazonáltal minthogy nem egy körülmény a harczra ösztönöz: a szokott diadal tudniillik, harczias szellemünk, hadi tudományunk, különösen a kincsek, melyek vágya emészt bennünket, s az itt olyan sok, a mennyit a földkerekségén sem nem láttunk, sem nem reméllettünk; de nézetünk szerint — mert ugyanis nem hosszú, sem nem fáradalmas visszamenő utunk, melyet meg lehet tenni tíz vagy kevesebb nap alatt is, menjünk — haza; tavasz fordultára, *összegyüjtvén nemzetünk legjobb erejét,* térendünk majd vissza, hadd legyünk ezeknek vitézségünk, valamint a mi sokaságunk által rémületül.« [1])

»A mint ezt halják, nosza mindjárt haza térnek, s a télszak zordona fegyverek gyártásában, nyilveszszők hegyezésében, s az ifjak hadi ismeretekbe avatásában foly tova.

---

[1]) Igyekeztem utánozni a magyarok ezen koholt oratióját Luitprand styljében, mely a dagálynak és laposságnak utánozhatlan vegyülete. Elfogadhatjuk ténynek a recognoscirozást, s a mit az út hosszáról mond. De igen változó szerencsével becsli a magyarok erejét, egyszer számtalannak, másszor elégtelennek állítván. Túlbecsüli felettébb Olaszország népességét s várait is.

»De alighogy a »*Halak*« jegyét odahagyván, a *Kosba* szálla meg, (t. i. a nap szekere) *rengeteg* és száma nélkül való serget gyűjtve, Olaszországba tartanak; hatalmasan erődített Aquilejánál, Veronánál elhaladnak s minden ellenállás nélkül .... Papiához (Pavia) érkeznek. Berengár király pedig megértvén ezen kitünő és új haditettet, — mert azelőtt hírét sem hallá ennek a nemzetnek — nem győzött eléggé csudálkozni.« [1])

»Azért fölszólítást intéz az ítalok, tuskok, volskok, camerinóiak és spoletóiakhoz, kinek levélben, kinek küldöttek által. Mindnyáját egy bizonyos helyre rendeli gyülekezni, s lőn a hadsereg *háromszorta nagyobb* a magyarokénál.« [2])

»És mikor Berengár király ekkora serget látna maga előtt, kevélységnek lelke által fölfuvalkodván, s az ellenségen való győzelmet inkább saját sokaságától, mint Istentől remélvén, egyedül, kevesed magával, valami kis városban élve napjait mulatságoknok adta magát. De száz szónak is egy a vége! Alighogy a magyarok megpillantják ezt a sokaságot, kétségbeesés szállta meg lelköket, s nem tudtak tanácsot, mi tevők legyenek. Megütközéstől, melytől iszonyodtak, szó sem lehet; futásban nincsen mód. Mindazáltal ezen kétféle hánykódás közt jobbnak tetszik a futás, mint a harcz. A keresztyénektől üldöztetve,az Adda vizén úszva kelnek át, úgy hogy sokan a nagy sietség miatt fulva merűlnek el.«

»A magyarok végre *nem rosz* gondolatra jőnek. Követek által a keresztyéneket tudóstíják, hogy készek ráadással visszaadni minden zsákmányt, ha bántatlanúl engedik őket hazatérni. Kívánságukat a keresztyének kereken megtagadták. Őket, oh jaj! bántalmakkal illették, s fegyver helyett, melylyel leölhetnék, köteleket kerestek, melyekkel a magyarokat majd megkötözik. Miután a magyarok ezen móddal a keresztyéneknél nem boldogultak, előbbi szándékuk mellett maradni jobbnak tartván, a

[1]) Az előadásban itt az a zavar lehet, hogy kimaradt a magyaroknak Velenczénél végbe vitt hősködése. Maga a magyarok előnyomulása aligha ejtette oly nagy bámulásba.

[2]) Az olaszok mintegy 30 ezerek voltak. Akkor a *számtalan* magyar had tizezernyi főből állott volna.

megkezdett szaladással igyekeznek menekülni, s így szaladva érkeznek Veróna széles mezejére.

»A keresztyének legelől járói ezeknek leghátúl járóit üldözik, s ott megtörtént a csata előjátéka, melyben is a pogányoké lőn a győzelem. De közeledvén a nagyobb sereg, az emlékezetőkből ki nem ment futást folytatják tovább.

»S a keresztyének a bálvány imádókkal egyszerre érkeznek a Brenta vize mellé; mert a magyaroknak szerfölött kifáradt lovai nem birták tovább a szaladást. Tehát egyszerre került szembe mindkét sereg, *csupán az említett folyómeder választotta el őket.* Ott a magyarokat rettegés kényszeríti, hogy készeknek nyilatkozzanak kiadni minden podgyászt, foglyot, minden fegyvert, lovat, mindenik csak egyet tartva meg, melyen haza mehessen; s kérelmök hitelére hozzá teszik, hogy ha csupán életöket hagyva meg, engedik elvonúlni mindnyájokat, soha többé Olaszországba nem jőnek s gyermekeiket ígérik kezesekül. De hajh! a keresztyéneket elbódítá a kevélység dagálya, a pogányokat, mintha már legyőzöttek lettek volna, fenyegetésekkel illetik, s nyomban ilyen »apologiával« azaz: válaszszal bocsátják vissza a küldötteket: »Ha azt, a mi kezünkben van, kivált azoktól, kik kezünkben vannak, s már nem egyebek döglött kutyáknál, ajándékban fogadnók el, s velök még szerződésre is lépnénk: »insanos capite non sanus juraret Orestes.« [1])

A magyarok ezen izenetre kétségbeesnek. Összehíván a legvitézebbeket, ily beszéddel bátorítják egymást:

»Ha ezen még *fennlevő nap végével* nem várhat jobbat az ember, mivel kérelem nem használ, s a futás lehetetlen, mint nyakunkat alá vetni a halálnak, mit veszíthetünk azzal, ha nyilakkal rohanjuk meg öket s halálért halált osztunk? Mert férfiasan harczolva esni el nem halál, de éles. Nagy hírnevünket, ezen dicső örökségünket, valamint őseinktől nyertük, úgy nekünk az utódokra hagynunk, tartozunk magunknak. Bízzátok ránk tapasztaltakra, kik kevés sereggel gyakran nagyszámu ellenséget vertünk le. Harcziatlan népek legnagyobb csoportja is csak mészárlásnak van kitéve. De meg Mars is majd mindig

---

[1]) Oly jártasok voltak már akkor a magyarok a classicus irodalomban, hogy nagyobb világosság kedvéért latín versben kellett nekik izenni!

megöli a szaladót s oltalmazza a vitézül harczolót. Azok pedig, kik kérésünkre nem könyörűlnek rajtunk, nem érik föl észszel, hogy jó ugyan győzni, de a győzelem túlsága koczkáztatott«.

»Ezen bátorítás által némileg föléledve, háromfelé helyeznek el *leseket,* s a vizen mindjárt átkelvén, az ellenséges tábor kellő közepéig törnek be. Mert ugyanis a keresztyének nagyobb része beleunván a követségekre való hosszas várakozásba, a táborban letelepedtek étkezni. Ezeket a magyarok oly nagy gyorsasággal lepték meg, hogy nem egynek az ételt a torkába szögezték, másnak lovát vették el, hogy futnia lehetetlen volt, s annyival könnyebben leöldösték, mivel lovak nélkül látták őket. S a keresztyének veszedelmének öregbítésére nem kis visszavonás uralkodék köztök. Voltak, kik nemcsak hogy nem állottak harczba a magyarokkal, hanem óhajtották szomszédjok vesztét; s álnokságukban arra vágytak, hogy a többi elesvén, magok szabadon uralkodhassanak. Kik, midőn atyjokfiait a szükségben megsegítni elmulasztanák, s halálukat kívánják, magokat vesztették el. Így megszaladnak a keresztyének, kegyetlenkednek a pogányok, s a kik előbb nem voltak képesek ajándékokkal sem kiengesztelni az ellenséget, most aztán nem tudtak kegyelmet adni a kérőknek. Így öldökölvén és szalasztván meg a keresztyéneket, a magyarok, Olaszország minden részét kegyetlenkedve száguldják be. S nem volt senki, a ki, ha csak nem a legerősebb várakban, ellenállt volna nekik.« sat. [1])

Ez, Lindprand előadása, s történeti kézi könyveink is nagyjából így beszélik el a krónikás nyomán a brentai nagy esetet, melyben más, fönnidézett krónikák szerint a mintegy harminczezerre tett keresztyén seregből több mint 20,000 esett el, ha igaz. Nem lehetetlen, nagyítás van az elesettek számában; mert az olaszok soha meg nem számlálhatták.

A dolog lényege annyi, hogy az olasz sereg, ha töredékei maradtak is, mint sereg meg volt semmisítve, a mi nem maradt belőle halva a csatatéren, szélylyel volt szórva.

A püspök az esemény után mintegy 50 évvel írja a fentebbi jelentést. De mint felső olaszországi születésű és cre-

[1]) Pertz, Monumenta Script. III. k. 290. l.

monai szemtanúktól is hallhatott egyetmást. Nem lehetetlen azonban, hogy irott kútforrást használt, melyet maga fölfogása és stylja szerint módosított, s a hol nem, értelmetlenül irta. Így a hol a magyarok kis sátrairól szól, nyilván elárulja, (ha csak nem a későbbi másoló a hibás), hogy nem tudja, milyen a magyar sátor [1]).

Mindamellett, hogy igen óhajtandó lenne, ha a magyarok több hadjáratáról maradt volna legalább ennyire részletes elbeszélés, s hogy csakugyan nehány becses adatot szolgáltat, az egész előadás igen hézagos, nem egy valószinűtlenség foglaltatik benne, és az egész, a tárgy nem értése miatt, fonák fölfogással van előadva.

Először is az ellenségeskedések kezdetét merőben homály fedi. Miután az olasz hadsereg együtt van, mindjárt egy phrasissal: »száz szónak is egy a vége« a magyarok bele vannak ugrasztva az Adda vizébe, s kétségbeesetten kérnek békét.

Következik az Adda után az Ecscsen való átkelés a veronai mezőn. Itt már találunk egy igen jellemző vonást. A magyarok utócsapatáról van szó, mely, a krónikás szerint a sereg futását fedezi, míg az olaszok előcsapatja ennek nyomában van. Azonban az előadó nincs tisztában ezen utócsapat jelentősége felől. Úgy látszik, ha nem is természetesebbnek, de a magyaroktól szebb hadi tettnek tartja vala, hogy miután az ellenség előcsapatját visszaverte, bevárta volna annak derék seregét is. E helyett folytatta az utóhad a rút visszavonulást, Luidprand szerint a *futást*.

A két sereg egyszerre érkezik a Brentához szerinte. Ez sem szabatos kifejezés, mely mutatja az eszmezavart. Azonban kitűnik az előadásból, hogy a magyarok a víz keleti partján foglaltak állást, mikor az olaszok a nyugati parthoz érkeztek. Ennélfogva azt akarhatta mondani L., hogy itt is az olaszok előhada a sarkában volt a magyarok utóhadának.

---

[1]) »Cumque juxta Brentam defixis *tentoriolis* immo *centonibus*« = midőn a Brenta mellett felütik sátracskáikat, s *a mi több* nemezeiket! — Ez csak a dolgot egyátalán nem értő másolata lehet oly kéziratból, melyben értelme volt a helynek.

De az egész visszavonulás indokaiban valószínűtlen. Az Adda vizétől a Brentáig, körülbelől a mai Loditól Padua tájáig közel 40 mai osztrák mértföld az út. Mindenesetre nagyon fárasztó folytonos marsban. S nagyobb seregnek, kivált olykori csatározások mellett, 15 nap is kellett hozzá. De merőben valószínűtlen az, hogy a menet fárasztóbb lett volna, a nehéz utakban és nélkülözésben jobban edzett magyar kisebb fajta lónak, mint a nagyobb, nehezebb, lassabban haladó s hamarabb fáradó nyugateurópai lovaknak.

Merőben koholmánynak tűnik föl pedig ezen üldözés, ha tudjuk azt, hogy az olasz sereg csak akkor bír előnyösen mérközni a magyar íjász csatározók ellen, ha nehéz fegyverzetű, zárt soros massákban intézhet rájok rohamot. Hogy ütközet esetében egy tömegben lehessen fölállítni ily serget, annak egyetlen egy úton kellett haladni, mi rendkívül hátráltatta előnyomulását. Legalább is tizenöt napig örökösen csatasorban lenni, s pánczélt, sisakot, pajzsot viselni, sokkal fárasztóbb volt, mint könnyebb fegyverzettel, a serget észszerűen több részre osztva vonúlni visszsza s az utóhadbeli csatákat kisebb osztályok által fölváltva folytatni. A képtelenség Luitprand előadásában olyan forma, mintha valaki azt állítná, hogy egy bival fogat üldözött egy fiatal paripát, s mindegyre utól is érte, miközben ez teljesen kifáradt, az pedig nem.

Szintoly kevéssé valószínű, a mit a brentai találkozásról beszél a krónikás. A magyarok azon a parton állnak, a mely visszavonulási vonaluk felől volt, s az olaszok a tulsó parton. Már a magyarok ügyes és veszélyes íjászok levén, az olaszok pedig nem, igen csekély számú magyar íjász meggátolhatta volna a különben is nehézkes lovú és lovagú olasz sereg átkelését a Brenta folyón. Nagyobbszámú sereg mellett, minő mindenesetre volt a magyaroké, teljes lehetetlen lesz vala átkelniök az olaszoknak a vizen, a kik különben sem voltak képesek, (s egyik akkori hadsereg sem) az ellenség láttára erőszakolni az átkelést valamely folyón. Ezt minden régi sereg akkor és ott tette, a mikor és a hol az ellenség tudta nélkűl tehette. Még kész hidon sem lesz vala képes az olasz a magyarral szemtől szembe menni.

De ha áll az, hogy a magyarok engedelme nélkül soha az olasz nem lesz vala képes a Brentát átlépni, akkor áll az is, hogy ha a magyarok nem akarják bocsátni, a többi felső olaszországi folyókon sem lesz vala képes átkelni a keresztyén hadsereg.

Liudprand tévedése onnan eredt, hogy arról mit sem tudott, s talán lehetetlen is volt tudnia, minő hangulatban voltak a magyarok, minő állapotban voltak embereik és lovaik, s még kevésbé tudhatta, hogy ezen titoktartó nép vezérei mit végeztek az ő hadi tanácsukban. Midőn szószerint idézi mit beszéltek a magyar táborban, nem tesz egyebet, mint nevetségesen majmolja a római historicusokat, kik mesteri szónoklatokat adnak hőseik szájába. Maga sem hitte talán, hogy az utókor egyébnek veszi ezt, mint remek stylgyakorlatnak.

A cremonai püspök hívebb lehet annak előadásában, mit izentek által a magyarok Berengárnak az Addánál és a Brentánál. Elfogadhatjuk históriai ténynek, hogy csakugyan békét kértek. De valószínű, hogy sem az, sem a visszautasítás nem történt oly kihívó modorban, mint a krónikás előadja. Mert műve, mint maga bevallja a czímben, tendentiosus mű. »Antapodosis« vagy is »megtorlás« a czíme. Szándéka Berengárt befeketíteni ezen hadjárat előadásával is. S általán véve a nagy nemzeti vereségek alkalmával szerepelt férfiak ellen mindig gyakorolja kisebb-nagyobb mértékben a nemzeti történetírás a bírói túlszigort. A XVI. és XVII. századbeli magyar történetírás sem győz elég roszat rá kenni a mohácsi vészt megelőzött s abban szerepelt egyénekre. Ilyen esetekben nem fél igaztalan lenni.

A brentai ütközet nagy katastropha volt Olaszországra nézve, s Luitprand a felelősséget egészen Berengárra hárítja, a ki igen könnyen elkerülheti vala azt, ha a magyarok által önkényt kínált kedvező föltételeket elfogadja. Valószínű hát, hogy nagyítás van mind a magyarok állítólagos föltételeiben, mind a fönnhéjázó visszautasításban. Csak annyit fogadhatunk el a előadásból, hogy a magyarok béke alkudozásokat folytattak, melyeket az olaszok elbizakodásukban visszautasítottak.

De különben ismervén mind a magyarok, mind a nyugateurópaiak akkori hadi szervezetét, ha valamelyik fél bizonyosnak

tartotta a győzedelmet, az a magyar volt, s azon hadi tan
ban, melyekben a magyarok, Leo szerint megfontolják elő
tervöket, s melyek említése jellemző vonás Liudprandnál
egész hadjárat az Addáról a Brentáig előre ki volt számít
magyarok most először akarván mérközni egy nyugateu
nagyobb hadsereggel, még kelleténél óvatosabbak is volt
nem érték be a győzelem valószínűségével számításukban, h
teljes bizonyosságot akartak szerezni, azaz: kilesni azt a pil
tot, mikor magok részéről legkevesebb áldozattal végleg
csapást mérhetnek az ellenségre. Mindjárt eleve tapasztalv
ellenség elbizakodását, még jobban megerősíték benne béke
lataikkal, mire alig volt szükségök; mert nyugateurópai
még akkor, ha visszavonúlni látták a magyarokat, azt futá
vették. A visszavonulás pedig a magyarok részéről azért tö
oly sok napi járó földre, hogy a nehéz fegyverzetü ellens
mely a fáradalmakat és nélkülözést nehezen tűrte, testben,
ben kifáraszszák. Abban téved Luitprand leginkább, hogy a
gyar sereg végkimerüléséről beszél, holott épen megfordítva
lott a dolog, csakhogy a magyarok ügyesen szinlelni tudtá
ellenség előtt kimerültségöket és félelmöket.

Azt gondolom, a brentai ütközetet nem Liudprand írt
híven, hanem Leo császár, midőn azt adja elő, mikép lehet
frank sereget tönkre tenni. Leírása annyival hivebb, mivel mi
nyugati sereg közt épen az olaszt ismerték legközvetlenebbü
byzantiak. A leírás itt következik:

Türelmetlenek a fáradalmak és nélkülözések iránt (a fran
A hőséget, hideget, esőket, az élelem s más szükségesek, külön
a bor hiányát, s végre *az ütközet halogatását* nehezen tudják
selni. Ha ellenségök *futást szinlel*, könnyen szétverheti őket
Ha valaki velök hadat folytatandó, ezt tartja szem előtt, ne
szükséges velök nyilt csatába bocsátkozni, s különösön nem a
ború kezdetén, hanem *lesekkel* s véletlen meglepésekkel há
gatni; s *vagy a megütközés kerülésével* húzni mentül tovább
időt, vagy pedig *békehajlamot szinlelve* elfogni az ellenség
mét s hőség vagy hideg által lelohasztani vitézségöket és ser
ségökét. [1]) Nagy készséggel jelennek meg a táborban a kitű

[1]) Leo, XVII. 90—96. §§. 860. lap.

időre. De ha a táborozás határideje letelt, nincs maradásuk s oda hagyogatván a serget, haza mennek. Nem számítanak előre, s sem a hadi fogások különbféleségével, sem a tábor bizton létével nem gondolnak .... könnyű őket hátba és oldalba fogni, mert örsök s más elővigyázatok nincsenek nálok szokásban. [1])

Ha hozzá vesszük Leo ezen kitünő jellemzéséhez azt, hogy mindezekben a magyar épen ellentéte volt a franknak, ezen sorokban hasonlíthatlanúl jobban le van írva a magyarok első olaszországi hadjárata, mint Liudprandban. Csaknem azt hinné az ember, hogy a byzanti Taktikák ezen hadjárat tanúlságait közlik megnevezetlenűl, ha már régebben nem ismerték volna a frankok harczmódját. Annál feltünőbb egy Liudprandban, a tanulékonyság azon hiánya, hogy az eset után ötven évvel sem volt tisztában sem a magyarok, sem saját nemzete hadseregének jellemével. A mint föntebb érintettem, Konstantinápolyban jártának elbeszélése meggyőz arról, hogy efélékre semmi érzéke nem volt

A fentebbiek nyomán az olaszországi hadjárat lefolyása körülbelül ez volt:

Az Addánál az olaszoknak sikerül a magyarok utócsapatját megszorítni, mit az olaszok már győzedelemnek tartottak. A magyarok tanácskoztak, valószinűen a fölött, átbocsássák-e az ellenséget a folyón, s ott ütközzenek meg, vagy jobb lesz ezt elhalasztani. Az összetüzés koczkáztatott, visszavonulás által a sereg nem veszíthet, mert a nehéz fegyverzetű sereg nem képes erélyesen üldözni őket, míg ellenben ők visszavonulás közben is örökösön háborgathatják. Az ellenség elbizakodását nevelték a szinlett békekövetség által. Erős utócsapatot hagynak, mely folyvást szemmel tartsa a lassan üldöző nehéz olasz hadat, s annak az ütközet elhalasztása miatti türelmetlenségét kisebb háborgatások által nevelje; de egyszersmind félelmet szinleljen visszavonulása által.

Mentül több folyón engedték átkelni Berengár hadát, annál jobban megerősítették abban a hitben, hogy a magyarok képtelenek a derék sereggel csatát állani. Nem lehetetlen, hogy az Eccsnél a magyar utócsapatnak az olasz előhad fölött vívott győzelme vagy egy magyar alvezér hibája volt, vagy a viszonyok kény-

[1]) Leo, XVII. 87., 88. és 93. §.

szerűsége idézte elő. Visszavonúltak a Brentáig, azon háborítlanúl átkeltek; seregök nagyját, mely kétségkivűl jóval előbb érkezvén a Brentához, mint az utócsapat, kipihente magát, s föl is lehetett osztva állomásaira, úgy helyezték, hogy az ellenség ne láthassa. Az olaszok mit sem tudtak a magyar seregnek sem számáról, sem elhelyezéséről, míg a magyarok belátták az egész ellenséges tábort, s még hangulatáról is jól voltak értesülve. Az olasz sereg ki volt fáradva, csak az aznapi út miatt is. Ismét követeket küldenek az olaszokhoz, melyben, ha nem túloz szerfölött Liudprand, oly ajánlatokat tesznek, hogy a legtapasztalanabb is belátthatta volna az olasz táborban, hogy a magyarok a legkézzel foghatóbban ámítni akarják. De az olaszok elbizakodása valóban az otrombaságig ment, ha elhitték, hogy egy még meg nem vert sereg, mely ezenkivül fáradtabb sem lehet azolasznál, kész legyen mindenét kiadni, szabad elvonulás föltétele mellett, mely elvonulás útja pedig egészen nyitva állott. S az olaszok elhitték az ámítást. Úgy okoskodhattak: ha a magyarok felső Olaszország több folyójánál nem merték utját állani a keresztyén hadnak, itt is gyöngeségök érzetében védtelenül hagyják az átkelést, s ütközetre szoríttatván, könnyű lesz ezen »rendetlen« harczmodorú népet teljesen szélylyel verni. Azonban a magyarok az alkudozást nem csak az elbizakodás fokozására kezdték, hanem időnyerés végett is, míg intézkedésök teljesen rendben lesz, az olaszok pedig estve felé éhség és fáradság miatt pihenésnek adják magokat. S csakugyan az olaszok, este felé levén, s az alkudozás hosszúra nyulta miatt unatkozván is, levetik nehéz fegyverzetöket és vacsorához látnak.

Az olasz sereg mint egyik nyugaterópai sem, nem szokta elsánczolni a tábort, mint a görögök; de előörsöket sem tett ki, mint a magyarok szokása volt.

A magyarok három hadosztályt küldtek át egész csendben a vizen, melyek rendeltetése volt egyszerre csapni három felől a vigyázatlanságukban elbizakodott keresztyénekre. A roham nagy pontossággal volt kivíve. Az olaszok meglepése sikerült, s habár hihető, hogy egyes keresztyén osztályok ellen álltak: de mikorra a lehajló nap lement, a keresztény sereg szélylyel volt szórva és erélyesen üldözve, mi bizonyitja, hogy *pihent* hadosztályokkal müködtek a magyarok.

Ezen sikerült támadás a magyar taktikára több oldalról világot vet. Három külön hadosztály volt kiküldve a támadásra, vagy mint a krónikás véli, volt *lesben* elhelyezve, s ezeknek körülbelől egyszerre kellett rárontani az ellenségre. Napjainkban is, mikor a táborkari tisztek egyik kezökben térképpel, másikban chronométerrel lovagolnak az ily csapatok mögött, s ágyuszó vagy rakéta adja meg a jelt, nem mindig sikerül az ily operatio együttessége. S ama régi lovasoknak, térkép, zsebóra és ágyu szó nélkül sikerül az. A fegyelemnek, önálló működési képességnek és rendnek lennie kellett hát legalább is azon a fokon, mint a mai hadaknál. Továbbá teljesen bizonyos az, hogy a magyarok itt csaknem kizárólag közeli fegyverekkel működtek. Nyilázással akarni előkészíteni a csatát, annyi lett volna, mint időt engedni az ellenségnek a sorakozásra. A magyar lovasság előtüntét nyomban a sebes megrohanásnak kellett követnie, mi közben egynél több lövést tenni a nyillal nem is volt physicai idő. A lövés alig történhetett több mint legföljebb százötven lépésnyi távolból; de már ekkor az addig tán ügetve történt rohamnak vágtatásba kellett átmennie, s e közben a kardot vagy kópját előrántani. A nyillal nem is lehetett, mint a mai puskával vagy ágyuval, beljebb lőni a tábor szélleinél. A tábor középrészeihez csak a lova juttathatta el a magyar harczost, közeli fegyvereivel kezében. Azért gondolkodási röstségnek kell tulajdonitnunk azon állitmányt, mintha nem volna ismeretes oly eset, melyben a magyarok karddal és kópjával győztek volna. [1]) Igaz hogy Liudprand »*spicá*«-val szögezteti nem egy olasz falatját a torkába; de ily phrasisos embert képzelete is elragadhat, s spica alatt érthet kópját is. Nyillal szélylyel verni nem lehetett sem ezt a sereget, sem mást.

Még számba kell vennünk azt is, hogy a kardos vagy kópjás roham csupán zárt sorokban lehetett erélyes. A mint a hadi rend alkata is mutatta, a magyarok bár nem nagyon hosszu, de zárt homloku sorokban állottak ki, s kétségkivül a támadó csatarend

---

[1]) Meinert »Das Kriegswesen der Ungarn« most megjelent különben több érdekest tartalmazó művében, valamint egy korábbiban, »Geschichte des Kriegswesens in Europa« fejez ki ily véleményt.

képe volt ez. Ha ez különben is szükségké
hamoknál, másfelől lehetetlen volt, hogy
tése ily kész csatarendben történt volna. I
ságu colonnok voltak szükségesek a terü
a gyors és pontos előnyomulhatásra. Még
is az a területi akadály, mely addig elföd
az ellenség szeme elől, nem engedte, hog
lódva bukkanjon elő. Így a legnagyobb v
lett, hogy a támadó lovasság az ellenség
fel hadoszlopokból támadó csatarendbe.

Végül ezen meglepés lehetőség volt, hogy a csata napját esős idő előzz idejét septemberre lehet tenni, úgymint 24 lőség tájára. [1]) A magyar hadoszlopok ha tek is, akár a száraz tarlókon, akár a kiasz fellegetvertek volna föl, mi az ellenséget hi közeledésökről. Nem lehetetlen, a magyar sére is vártak a csata hosszas halasztásáv

Eme részletesebben leírt hádjáratl madnak, melyekre a Taktikák sem adnak nek Olaszországba átkelése. Liudprand, n nak mondja a távolságot a Brentától Ebből világos, hogy a magyart már megte kinteni a Dráva és Száva közép folyásán mely Laibachon vezet keresztül máig is. zető jóval hosszabb lett volna. A laibachi olaszok »Strada Hurgarorum« (magyar Kétségtelennek kell tartanunk, hogy az Ár ben a Balaton somogyi partján elvonúlt » volt ama »Strada«. A magyarok semmi csak ezen egyen mentek. Ez az út pedig s regnek nagyobb kiterjeszkedést meg nen részben kopár sziklás vidéken megy keresz venni, hogy Liudprand szerint a magya

[1]) Szabó K. »A magyar vezérek kora« alapos megjegyzés található még ezen hadjára

Olaszországba, mikor a nap a kos jegybe lépett, tehát kora tavaszszal történt a magyarok hegyvidéki utazása, mikor a múlt évi takarmány a gyér lakosságnál fogytán volt, s a különben sem terjedelmes legelők nem adtak táplálékot a magyarok rengeteg nagy számu barmainak. Magok élelmezése sokkal könnyebb volt, mint lovaiké, melyeket nem elég volt csupán tengetni, hanem jó húsban is tartani egy hadjárat megnyiltával. A legeltetés lehetetlen levén, nem áll hát az, mintha a magyarok harczi lovaikat télen-nyáron csak legeltetéssel tartották, s mintha azok szükségkép minden tavaszra elhitványodtak volna. Tehát a takarmány-gazdaságnak divatoznia kellett. Sőt a Karszt hegységeken keresztül vezető alkalmasint két hétnél is tovább tartott útban csak szénával boldogult volna a sereg. Zab vagy árpa, mely kisebb volumenű podgyász, mint a széna, azt gondolom szükségképi útra való volt. Ez pedig föltételezi a földmivelést. Az élelmezés s az úti rend akkor is egyike volt a legfontosabb stratégiai kérdéseknek, s semmivel sem könnyebb, talán még nehezebb, mint napjainkban.

Az olasz hadsereg vezérletében semmi nyoma a stratégiai észnek. Föladata az lett volna, hogy a magyar serget zárt soros megütközésre kényszerítse. Ennek pedig módja az lett volna, hogy a nyugat felé messze, az Addán is túl előnyomúlt magyar serget ne az Addánál igyekezzék kifelé szorítni, hanem vagy az Ecsecs vagy a Brenta vonalát észrevétlenül szállja meg, s igy vágja el a visszavonulást. Ezt megtehette volna, miután az olasz király az ő seregét a Pótól délre, hova a magyarok még nem hatoltak volt, gyűjtötte össze és szervezte volt. Rövidebb is lesz vala az út Ferrára táján kelni által a Pón, mint fölkerülni Pávia tájáig. Ekkor a helyett, hogy az olasz kereste volna föl a magyar serget, hogy megtámadja, az lesz vala kénytelen fölkeresni az olasz tábort s azt megtámadni nagy hátrányával. De úgy látszik, akkor a nyugati európaiaknál vonalak elzárásáról, mi a seregek kiterjesztésével jár, oly kevéssé volt szó, mint az ehhez szintoly szükséges rendes előörsökről s az ellenséget folyton szemmel tartó kémlő hadosztályokról. Legkevésbé lehetett elsánczolt táborokat létesítni, kivált rögtönözve, mi az átjáróknál s épen a magyarok ellen sokat használt volna; mert a feudalis úr és az ő szintén nemes szolgája nem alázhatta odáig magát, hogy kapát,

ásót véve kezébe, vitézhez illetlen alyas munkára vetemedjék. Egy szóval a vezér inkább kénytelenségből, mely a hadi organisatióból folyt, mint okosság hiányából mulasztotta el a visszavonulás elzárását, s nem is mulasztotta el, hanem tán eszébe sem jutott. Akkori fogalmak szerint föltehető, úgy vélekedett, hogy a magyar, mint más akkori nép, lovagias kötelességének fogja tartani azonnal kiállani a síkra s szemtől szemben megütközni, mihelyt ő a nemzeti duellum színhelyén teljes fegyverzetben mutatni fogja magát.

A magyarok, úgy látszik, nem voltak készületlenek azon eshetőségre, hogy az olaszok a Pó alsó folyásánál fognak átkelni. Mert tudva van, hogy seregök egy része Velencze felé volt leküldve, mely alkalommal történt az a világtörténetben tán páratlan, s még gondolatnak is vakmerő vállalat, hogy egy lovas hadsereg egy tengerbe épített várost a vizen át megrohan. Sikerült is bevenni a külvárosokúl szolgáló Chiozzát, a hosszúra nyúló Lidot, több külső szigetet. Csak a belváros, a Rialtó volt hátra, melynek megtámadását a velenczei hajóhadnak végre sikerült meghiusítani. Föl kell tennünk, hogy itt gyalog harczoltak a magyarok, s rendkívüli ügyességet mutattak a vizen való átkelésekben; e mellett a vállalkozás s gyors kivitel közszellemét. Ha a főseregnek a Brentáig követett strategiája az óvatosság és kiszámítás netovábbjára szolgáltat példát, az utóbbi eset a legnehezebbet is megkísértő ifjúságában mutatja föl a nemzetet.

Különben ezen sereg tulajdonképi rendeltetése valószínűen más volt, mint Velencze bevétele, a Pó alsó vidékeinek őrzése lehetett rá bízva, míg a fősereg messze nyugatnak hatolt előre.

Így lehet a valónak körülbelül megfelelő képet alkotnunk a magyarnk első hadjáratáról Olaszországban.

Különösen jellemző az Addától a Brentáig való visszavonulás, úgy a mint azt a byzanti Taktikák világánál föntebb magyaráztam. Az a stratégia és harczmód pedig, melyet itt egy nehéz fegyverzetü sereg ellen használ a magyar, más emlékezetes hadjáratokban is győzelemre segítette, s kivált védelmi háborúkban nagy előnynyel alkalmazta.

Legvilágosabban leírt s politicai következéseiben is emlékezetes eset első királyaink korából az 1051-diki, mikor Henrik

német császár amaz ismeretes hadjáratot intézi a hűbérének tartott Magyarország ellen. Endre király és Béla herczeg nem a várakban lelték Magyarország erejét, hanem ugyanazon stratégiában, melyet föntebb Leo császár után idéztem. A védők eltakarítnak minden élelmet és takarmányt a Styria felől benyomuló német főseregút útjából, melynek elvágják közlekedési útjait, s örökös kis csatákkal háborgatják, míg inségre és kimerülésre jutván, a Vértes hegyekben döntő ütközetet határoznak el, mely a német sereg teljes vereségével végződik, s mely még egy hiú kisérlet után teljesen bebizonyítá a német császároknak, hogy a nagy keresztyén birodalom összes ereje képtelén Magyarországot meghódítni, mint a magyarok meggyőződtek volt azelőtt mintegy száz évvel, Augsburgnál, hogy nem képesek nagy Németországot adózójokként állandóan megtartani.

Ezen stratégia elvei nem sokat változtak a XIX-dik századig is. Egy újkori hadtani theoreticus, kit többször idéztem, mint a ki tüzetes könyvet adott ki 1817-ben »a könnyű csapatokról«, mintha csak a magyarok 1051-diki védelmi harczát írná le, midőn leír egy képzeleti hadjáratot, melyben a védendő ország nagy számú könnyű csapatokról rendelkezik, az invasiót tevő hatalomnak pedig nehéz s úgynevezett rendes csapatokban áll az ereje.[1])

Tegyük föl, úgymond, hogy egy könnyű hadsereg egy ország határszélén van elhelyezve, melyet védenie kell. Az előtte levő egész vidék ki van fosztva segélyforrásaiból, melyeket a védő sereg a háta mögötti raktárakba helyez el, oly módon, hogy a támadó sereg győzelem esetében se érkezhessek ezekhez egy időben vele, s nyomban se követhesse odáig. Az egész puszta vidéket könnyű csapatok rajai czirkálják be, nemcsak azért, hogy szemmel tartsák az ellenség mozgalmait, hanem hogy az ellenség előcsapatjait örökösen nyugtalanítsák. A támadók a puszta vidéken, melynek lakosait is eltávolította a védő, merő tudatlanságban levén a védő sereg állása felől, kétségkívül hibákat fognak elkövetni intézkedéseikben. A védők annál éberebbek ezen

---

[1]) Des Troupes légéres, par le Comte De la Roche Aymon, Paris 1817. 26. és köv. lapok.

ezen hibák fölhasználására: oldalt, hátban megkerülik, belopódznak a sereg hézagai közé, elvágják közlekedési útját, s a mi legérzékenyebb, elfogják az élelmi szállításokat, melyeket a támadó seregnek, hogy éhen ne veszszen, magával kell hurczolnia, sőt ha ezeknek megérkeztét csak egy napig tudják hátrált atni, veszélynek lehet kitéve a sereg.

A támadó vezér kénytelen lesz szintén megosztani hadait a szállítmányok fedezésére, a közlekedési útak biztosítására s az ellenfél czirkálóinak szemmeltartására. Ha a támadónak sikerül is megküzdeni egyelőre ezen akadályokkal, s messzebb nyomul, a védő folyvást rendszeresen eltakarít előle lakosságot, barmokat, élelmi szereket s maga is egy hátrábbi vonalba vezeti serege zömét, s nem téveszti szem elől, hogy kerülnie kell minden nagyobb ütközetet, mely koczkáztathatná a sikert, s az ellenséget gyorsan juttatván a védők raktáraihoz, egészen fölöslegesnek bizonyítná be az ország egész vidékeinek elpusztítását. Ha a támadó kisebb győzelmeket vívna is, nem képes felhasználni, kénytelen bevárni a csatatéren az élelmi szereket, melyek mindig fenyegetve vannak. Különös gondot fordít a védő arra, hogy az ellenség hátát nyugtalanítsa, ez levén leggyengébb oldala. Az élelmi szerek elfogása nagyon lassítja az előnyomúlást, s a levelezések elfogása leleplezi terveit és állapotját. [1]) A támadó kénytelen lesz egész útjában egyes csapatosztályokat hagyni állomásonként ezen út fedezésére, s így mentül messzebb halad előre, annálinkább gyengíti seregét. Az élelem és italok szűke a katonát minden egészségtelen ital és étel használatára kényszeríti, mi által betegségek fogják tizedelni a sorokat. A támadó minden lépéssel, mit előre tesz, gyöngíti magát, öregbíti a nehézségeket, s szaporítja a veszélyeket.

S mentül kevesebb erődített helyet talál utjában a támadó, annál roszabb dolga van. Mert minden biztos állomásúl szolgáló támaszpont nélkül kell az utat fedező csapatoknak elhelyezkedniök. Természetes, hogy a védő nemcsak a falukat, hanem a vá-

[1]) Tudva van, hogy 1051-ben is sikerült Béla vezérnek kézrekerítni Henrik császár levelét, melyet a dunai hajóhad parancsnokához írt.

rosokat is heptelenül s megrongálva hagyja. [1]) A támadó tábornoknak fő érdeke az, hogy mentűl előbb megütközzék a védő sereggel, s egy győzelem által annak raktáraihoz jusson, de épen ezért a védő tábornok érdeke ezen ütközetet mindaddig kerűlni, míg teljesen nem biztos a győzelem. Nagy előnye az, hogy a folytonos kis csatákban, melyekkel az ellenséget különösen oldalt háborgatja, csapatjai gyakorlottak, míg az ellenség, mely csak nagy tömegekben szokott harczolni, azokban nem képes hasonló ügyességet fejteni ki, s ezekben épen lovassága jut tönkre, melyet különben is legjobban megront az élelmezés hiánya. Ha nem kerűl is derék ütközetre, a támadó sereg veszte, miután méyen nyomúlt be az ellenség földére, bizonyos. A legnagyobb veszély akkor áll be, mikor megkezdi visszavonulását. stb.

A fentebbi leírás, (melyet azonban terjedelmessége miatt csak kivonatban közlöttem) általános vonásaiban talál tehát az 1051-diki hadjárat leirására, csakhogy a magyarok ekkor is el döntötték a hadjáratot, a Vértes hegyekben, hihetőleg oly gondosan kiszámítván a támadásra alkalmas perczet, mint nyugoti legelső nagyobb csatájokban a Brenta partján.

Ezen 1051-diki hadjárat nevezetes históriai emlék annyiban is, hogy mint annak egész lefolyása bizonyítja, a magyar stratégia ugyanaz még, a mi volt Árpád idejében. Másfél század alatt lényeges átalakúláson nem ment keresztűl a harczmód; ebből pedig az következik, hogy fegyvernem, fegyverzet, s a sereg egész szervezete is ugyanaz volt. Következőleg nem áll az, hogy Sz. István az ország védelmére várakba szorította volna jobbágyait, hogy nehéz fegyverzetűekkel akár kül-, akár belföldiekkel, lényegesen szaporította volna a magyar hadakat, sat. És ha a hadi szervezet lényeges változást még nem szenvedett, meg lehetünk róla győződve, hogy a politikai sem sokat változott.

Sőt még igen sokáig azután is a magyar nem szeretett várakba zárkozni az ország védelmében. Ellentéte volt olasznak, németnek. Berengár mindjárt az első magyar invasió után megengedte, hogy minden nagy birtokos magán várat építhessen, s

[1]) Azt gondolom, ez jele annak, hogy 1051-ben még a Dunán túl sem igen voltak valódi várak. S ha ott nem, annál kevesbé az ország más részeiben.

ezt utánozták később a német császárok, minden módon előmozdítván a várak keletkezését. Mert különben a Rajnán inneni közép Európa oly míveletlen és koldus terület volt, hogy csak a pápaszemes képzelődés tartja roppant hátramaradásnak a civilisatióban a magyarok németországi látogatásait. Nem sokat talált ott a magyar, a mi ha kárba ment, könnyen újat ne lehetett volna rögtönözni helyébe. Kőemlékek nincsenek is a X-ik századból. A magyarok invasiói, — ez helyesen elfogadott nézet — ellenkezőleg előmozdíták Németországon a várak keletkezését s helységek fallal való körülvételét, s vele a város életet. A németek képtelenek voltak átvenni a magyarok támadó fegyverét, azért ebben is a defensivát igyekeztek hathatóssá tenni.

Ellenben a magyar kevés szükségét érezte a passiv természetű védelmi eszközöknek. Fájdalom! akkor sem fordított ezekre kellő gondot, midőn régi támadó fegyvereit nem volt képes oly kitűnően forgatni. Ez okozta az 1241-diki katastrophát. Az országot csaknem merőben erős várak nélkül találták a mongolok, de egyszersmind az egykori íjászok és egykori taktika nélkül. — Csak ezután IV. Béla korában lát az ország nagyobb mérvben a várak építéséhez. De még Zsigmond király is igazsággal elmondhatta, hogy valamint a mongol veszedelmet, úgy a török terjeszkedését is az okozta, hogy Magyarországnak nincsenek kellő számban erős várai.

Már az első Árpád királyok alatt láttunk ugyan várakat kivált a nyugati határokon keletkezni, s Pozsonyt 1052-ben hiában ostromolja a német császár nyolcz hétig minden akkor használatban volt gépekkel. Az ostromról, de különösen a német sereg ottani teljes vereségéről igen kevés az adat, s teljesen hiteles majd semmi sincs. Csak az ostrom ténye és az eredmény megbízható.

De ha voltak is valódi várak már a XI-dik században, általános szabálynak vehetjük,hogy mind abban, mind a következő században királyaink kénytelenek voltak idegen, s különösen német jövevényeket telepíteni be, ha várakat kivántak ellátni őrséggel. Ezen idegenek fegyverneme sokkal alkalmasabb volt ilyen czélra.

A magyar stratégiának és taktikának voltak gyönge perczei, melyekben megfeledkezett traditióiról. S még a vezérek korában is elő fordúltak, midőn csupa elbízakodásból hanyagolták el hadi szokásaik leggondosabb követését.

955-ben alig lehet ráismerni a brentai magyarokra. Majd mindent szokásuk ellen tesznek. Egy várat, Augsburgot, *rendszeres* ostrom alá vesznek. — A helyett, hogy ők lepnék meg véletlenül a németeket, Ottó császár lepi meg őket váratlanúl, mikor már a nem nekik való ostrom megpuhította volt. Sejtelmök sincsen róla, hogy a Duna vonaltól északra egy nagyszerű hadsereg gyűlt össze. Csak akkor tudják meg, mikor az már Ulm táján át kelt a folyón. A főhiba ez volt. A Dunán való átkelést kell vala meggátolniok, a mire kétségkivül képes lesz vala seregöknek csak egy része is az akkori fegyverkezet viszonyai között. Így előörsi óvatosságuk traditiói ellen halálos bűnt követett el vezérök.

A német császár közeledésére félben hagyják az ostromot s a helyett, hogy a Lech vize keleti partjára vonúlnának vissza, szembe mennek a német császárral. Ellenkezője ez is annak, a mit az Addánál, Ecscsnél, Brentánál tettek.

Egy merész fogásuk volt csak, a mi a régi stylben történt. Szembe menvén a német haddal, egy külön hadosztályuk hátban fogja az ellenséget s a kitűnően keresztül vitt manöver dicséretére vált az alvezérnek; de a fővezér annálinkább kimutatja tehetetlenségét. Elmulasztja, hogy ugyanakkor, mikor külön hadosztálya ily emberül megteszi kötelességét, egyszerre oldalt vagy szemben intézzen támadást, s azért az ellenségnek szabad kezet enged, hogy ama megkerülő hadosztály ellen túlnyomó, eltipró erőt fejthesen ki.

De a legvégzetesebb hiba az volt, hogy miután az első fogás nem sikerült, a magyarok egy nehéz fegyverzetű, jól vezérlett s számos sereggel elfogadja a homlokban való megütközést, háta mögött egy kiáradt folyó gátolván csatározási szokott manövereit.

Ha a magyarok sokat felejtettek volt régi harczmódjukból, a németek sokat tanúltak volt tőlök. Nyilazásban most sem versenyezhettek velök. Ellenkezőleg nehezebb véd fegyvereket öltöt-

tek, mint azelőtt. Csakhogy csatasorukba nagyobb rendet hoztak. Együttes működés volt parancsolva a lovagoknak azon tilalommal, hogy senki se merjen a csatában egyedül kiválni a sorból, hogy első legyen a támadásban; hanem paizst paizshoz illetve kell egymáshoz sorakozni. De ennél is nevezetesebb a magyarok abban való utánzása, hogy Ottó hadi rendje is már nem egy tömött homloksorból állott, hanem több külön hadtestre oszlott némileg önálló, de engedelmes vezérlet alatt. Volt hát már a német seregnek is tartalékja, s mikor a magyarok hátulról történt támadása két három osztályt szét vert, Ottó képes volt helyreállítni a csatát egy újabb hadosztálynak segítségül küldésével. A vezérlet és hadirend ezen módját a magyaroktól kölcsönözte, kiket most saját taktikájokkal vert meg.

Tanúltak a stratégiából is a németek a magyartól. Augsburgnál, mint azelőtt Merseburgnál is (mely utóbbi különben nem is vereség, csak visszavonulás volt) az okozott legtöbb veszteséget, hogy az ellenség a visszavonulás útjából a néppel eltakaríttatott eleséget, közlekedési eszközt, s mindazt, a minek a visszavonulók czéljaikra használhattak volna — valódi népfölkelés volt ez a magyar sereg ellen.

Egyébiránt, hogy mennyire nem hitte a német császár tönkre vertnek a magyar hadakat, bizonyítja az, hogy nem mert hódító hadjáratra jőni az augsburgi győzelem után.

Ezen példa is bizonyítja, mily könnyen hanyatlik el egy-két generatió alatt a legkitünőbb hadi szervezet is, ha nincs rá alkalom sokáig azt alkalmazni és gyakorolni, s hogy a népek életében törvény, hogy a túlságos siker, az elbizakodás miatt, a vereség csíráját rejtegeti.

Azonban a kiemelt időnkénti hanyatlások mellett a magyar harczmód rendkívül szívós életerőt mutat.

A régi magyar stratégia hagyományai nagyon késő időkig lenyúlnak. A mennyiben elhanyatlott, feledékenységbe ment, két nagy megújulás történt benne. Első volt a kúnok által, kik a XIII. században telepedtek közénk; a második a XIV. század végén, midőn a törökkel való ellenséges érintkezéseink kezdődnek, melyek háromszáz évig mondhatni folytonosak. A török pedig, eredetileg szintén merőben lovas nép, igen hasonló harcz-

módot követett a magyarhoz hűbéri hadosztályaiban. S mikor a török hódoltság megszünik, a spanyol öröködési háborúban nyugati Európa egy rá nézve már idegen sajátságú fegyvernemet lát megjelenni csatatérein: a könnyű csapatokéit, a magyar huszárt, mint a rendes, nehezebb mozgású hadak czélszerű kiegészitő részeit. A német császári tábornokok már nagy hasznát vették a magyar könnyű lovasságnak kémszemlékben, előörsökön, s váraknak nem ostromában, hanem körül zárásában. S ezek által nyertük vissza az akkor oly nevezetes Érsek-Újvárt, Kanizsát, Egert, N.-Váradot. S mégis az akkori hadi tekintélyek ignorálták a könnyű lovasságot. Elég korlátolt eszűek voltak, minden talentum mellett is, hogy bár folytonosan látták és használták szolgálatait, mindig lenézték.

A Rákóczi-féle fölkelés is, mely még inkább, mint az ugyanazon időbeli spanyol öröklési háború, fölnyithatta volna szemét mind a praxisnak, mind a theoriának, nem emancipálta volt teljesen a könnyű csapatokat. Pedig ezek taktikáját követte Rákóczi és Bercsényi. Daczára annak, hogy ezek serege majd mindenütt megveszti, a hol nagyobb ütközetet próbál, hét évig előnyben van többnyire az ország birására nézve. Általánosságban azt a taktikát követik, a mit fentebb idéztem egy újabbkori taktikusból — az élelem elpusztitását sem véve ki, s a hol attól eltértek, többnyire megbánták. Mindezen nagy példák daczára csak akkor nyertek átalános elismerést a könnyű fegyvernemek, mikor II. Fridrik porosz királyt Csehországból kiüzték a nélkül, hogy nagyobb ütközetbe bocsátkoztak volna vele. S ekkor kezdék utánozni minden európai hadseregben s elméletileg is vizsgálni ezt a fegyvernemet és sajátságos harczmódját, mely elméletet tovább fejlesztének I. Napoleon háborúi nyomán, s ezek gyümölcse különösen a fenn általam idézett franczia mű »a könnyű csapatokról«.

Azért ha tán előbb nem egy olvasóm előtt különösnek tetszett, hogy én a mostani theoriák szemüvegén keresztül vizsgálgatom az ősrégi magyar harczmódot, s talán nemzeti dicsekvés tőlem az, hogy a régi magyart oly okos harczosnak mutatom be, mint a mostani hadtudósok, a fentebbi vázlatból látni fogja a szükségképi kapcsolatot, melyben a régi magyar harczmód áll az újabb-

kori huszár harczmóddal, s azon leszármazást, mely Árpádot egy-egy újkori theoreticus egyik szellemi ősatyjának tünteti föl. S hozzátehetjük, hogy az Árpád-korbeli könnyű lovasságnak alig versenytársa akármelyik mai könnyü lovasság. Hiányzik az újabbkoriban a lövésbeli ügyesség s csatározásra való alkalmazhatóság; ámbár a mi a mai hadseregeket egészben véve illeti, hasonlíthatlan felsőségben vannak nemcsak a tüzérség által, hanem a csatározásra sokkal alkalmasabb gyalogság által is. Magában véve ama régi lovasság többet tudott s többet vitt ki a mostaninál, s a Rákóczi idejebeli, melyet jó gyalogság nem támogatott, csak elhanyatlás volt, s mégis kitünően megtette a magáét.

Számos provinciája van az emberi tudásnak, mely előbb volt meg az életben, mint könyvekben. Hiszen nem is a papír a tudás fészke, hanem az emberi lélek. — Messze vezetne, s ezen értekezés körén túl, a források oly részletes bírálata, s a tények oly analysise mellett írni le több ütközetet, mint föntebb a Brenta partit. Pedig elég érdekes kivált a 907-ki pozsonyi és a 910-diki augsburgi ütközet egy-két jellemző ténye. Hát még a későbbi időkben a magyar harczmód fejlésének különböző phasisai, melyeket imént csak futtában érintettem! S még messzebb vezetne a kérdés egy ellenkező oldala az t. i. hogy a byzanti Taktikák világánál Ázsia régibb népei történetének homályába igyekezzem hatolni. Pedig találhatni erre is, úgy hiszem, practicabilis utat, ha csak Justinus könyvéig mennénk is vissza. De czélom ezen szakaszban csak az volt, hogy kísérletet tegyek az alapúl vehető kútfők, a byzanti Taktikák alkalmazására az igen hiányos krónikai kútfőknek magyarázásában, sőt hitelességök megítélésében is.

S talán még ennyi is sok volt ezen értekezésből, mely első kiindúlásában históriánk csak egyetlenegy kútfejének, Leo császár »Taktiká«-jának analysise akart lenni.

SALAMON FERENCZ.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

I.

Székely Oklevéltár. Kiadta a Magy. Tört. Társulat kolozsvári bizottsága, szerkesztette *Szabó Károly.* II. kötet 1520—1571. Kolozsvár, 1876.

A Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága által kiadott Székely Oklevéltár második kötete nem régiben hagyta el a sajtót, csak kicsiny részben már ismert, leginkább kiadatlan okmányokat foglalva magában; míg amazokat a tudós szerkesztő javítva s általánosan ismert pontosságával helyreigazítva közli, emezekben fölötte fontos adatokat nyújt a székelyek s általában Erdély történelméhez. A korszak, melyet a kötet írott emlékei felölelnek, 1520-tól 1571-ig nagy fontosságú úgy a hazai történelemre, mint különösen a Székelyföldre vonatkozólag; a separatio ideje ez, azon korszaké, mely alatt Erdélyben a nemzeti fejedelemség alapja lőn megvetve. — Sok szomorú emlékről nevezetes e kor a székely előtt, a ki az idők változásába belé nem tudott nyugodni s a megváltozott viszonyokat nem méltányolva, mereven (s nem csupán kegyeletből) ragaszkodott az »ökörsütés« ősi jogához. Ezért az egész félszázadon keresztül oly küzdelem képe vonúl el szemeink előtt, melyben egyrészről a csökönyösen tartott s módosítni nem engedett szabadságjogok, másrészről az államhatalom azon igyekvése áll szemközt, hogy e kiváltságokat megtörje, leverje s a küzdelem hevében tán nem mindig igazságosan, megalázza. Az Oklevéltár hű képe ez időnek. Attól elkezdve, hogy János király a »székely örökség«-ben kifejezett birtokjogi kiváltságot nem respectálva, királyi donatiókat tett ott, hol azt a székely jog tiltá, Izabella s különösen Martinuzzi pénzügyi rendelkezésein keresztül János Zsigmond haláláig minden

fajból foglal magában nevezetes darabo
gán- és közjog köréből, közigazgatási é
specialiter a székely jogtörténetet fonto
a tulajdonképi politicai történetet illetőle
dekes adalékok nyújtásában, sőt — a mit
kötetéről, természetesen az általok felöl
folyólag, csak nagynéha mondhatunk el
nyelvemlékkel s kincscsel találkozunk am
matos stylu magyar okmányokban, melyel
télyes számot tartalmaz.

Nem is lehet kifogása senkinek e tu
összeállított kötet értékére nézve, s a ki
venné is azt kezébe, hogy kivetni valót al
csekély s inkább calami lapsusból eredt n
nem találna benne; az egyik az, hogy a
ban, melyek betűhíven vannak közölve, a
van föloldva mindenütt, a mi a latínban,
genitivusánál, e kor orthographiája szer
gyarban azt hisszük, nem igazolt, pl. *kij*
(*mÿnd* helyett), *tijztiben* (*tÿztiben* = tiszti
sik hiba ismét ily lényegtelen, az t. i. hogy
magyar iratok közt előforduló számításol
illető betüszám fölé írva százat jelent (pl.
c van egyszerűen visszaadva, hanem helyet
alkalmazva; a mi pedig csakugyan nem
sen tört, XV. és XVI. századi cursiva
223. lapot). Ezek azonban említésre sem
szőrszálhasogató pedanteriának van az ily
is excusálni magunkat, hogy korántsem ak
keresni.

A harmadik kötet anyaga is, mint
olvassuk, már össze van gyűjtve; de őszi
szük azt a tudósítást, hogy a közönségne
adványok iránt tanúsított csekély érdeklő
veszély fenyegeti, a mennyiben a 2-ik k
Miklós nemes áldozatkészsége folytán j
egy-egy kötet ára valóban olcsóra van sza

nak tartanók az okmánytár megszünését: annyira jól esik hinnünk az ellenkezőt, hinnünk azt, hogy a harmadik s a többi kötetek is folytatólag meg fognak jelenni az 1571 után bekövetkezett mozgalmas idők néma, de hű tanúival, az ezen kötetben foglaltakhoz hasonló fontosságú oklevelekkel.

KÁROLYI ÁRPÁD.

II.

Bonfiniusnak, mint történetírónak jellemzése és műve kútfőinek kimutatása s bírálati méltatása. Írta Helmár Ágost. Jutalmazott akadémiai pályamű. Budapest, 1876. 8-rét 88 l. Ára 50 kr.

Általánosan vallott igazság a mathematikában, hogy csak adott tényezők szolgáltatnak helyes szorzatot. Hű történelmi képet is csak kritikailag megrostált kútfőkből meríthetni. Az újabbkori történetírás qualitativ előnye is amaz irányzatnak kifolyása, mely a történelmi anyag megrostálását a kútfők bírálati méltatásában kezdeményezte. Történetírásunk nincs épen kútfőtanúlmányok híjában, de mégsem bővelkedik annyira bennök, hogy a m. t. Akadémia ez időtájban kitűzött kétrendbeli pályakérdése érzékeny hézagot ne pótolna. Az első pályakérdés, a föntemlített jutalmazott pályaműben találta megfejtését, a második (az Árpád-kori kútfők) még függőben van.

Véleményünk szerint igen szerencsés gondolat volt első sorban épen Bonfinius Decasait tenni vitatás tárgyává. Bonfinius hasonlít azokhoz az úgynevezett modern felületes munkákhoz, melyeket mindenki szid, de aztán annál szorgalmasabban olvas. Kezdve Decius Barovius Jánoson a legújabb időkig alig van történetíró, ki a »tudós olasz« meséit, felületességét nem kárhoztatja, hanem azért bizony igen szorgalmasan idézik. A XVI. és XVII. században oly nagy tekintélye volt, hogy oklevelekben históriai mozzanatokat »teste Bonfinio« adnak elő. [1]) Annyiféle ítéletet mondtak azonban e kétségkívül jelentékeny munkáról, hogy most, iratása 3 százados fordúlóján tán mégis csak elérkez-

[1]) Oklevelek a Majthényiak nováki levéltárában.

hetett az ideje ama hely és érték megje
casokat kútfőink sorában megilleti.

Az Akadémia pályakérdése rövid
a történetírót kell jellemezni, s művét, an
ben bírálatilag méltatni. Határozott meg
nak, melyeken egy kimerítő kútfőtanulm
Szerző műve II. főrészből áll: az első rés
sokat s Libereiket egyenként és fölemliti
forrásokat, közben közben elősorolván az
lemzetes sajátságát. A II. fő szakasz a kú
foglalja magában, míg a Függelékben é
föltüntetvék az I. szakaszban fölsorolt for
finius rövid életrajza előzi meg.

A munka azt a benyomást teszi az e
kívűli szorgalommal összeállított repertor
A kérdésnek váza elő van állítva, de hús
rajta. Szerzőnél talán senki sem ismeri
kat, jártas ő azok minden zugában, de ítél
erő, mely az ítészt jellemzi. Történetiroda
kat, igen sokat nyert Bonfinius kútfőinek
állítása s rovatos kimutatása által, mely a
fényoldala. Keveseljük azonban azt a 9
kútfők bírálatára szentel. Bezzeg nagyon s
nek a kritika. S a mit mond róluk az inkál
mint beható méltatás. De mindez a kérd
öleli fel. A *jellemzés* csak néhány igen a
áll, Bonfiniusról, a renaissance egyik kivál
mi sincs a műben. Szerző ugyan több hely
casiró a »phrasis hajhászó« irány képvisel
irányzatnak szerepéről, akkorbeli hatásár
ténetirodalomra egy árva vonatkozás sinc
dés azt kívánja, Bonfinius legyen a mű
központhoz egyenletes peripheria is kell. A
egy részről a tárgyalandó kútfő legrészlete
föl, addig más részt az illető iskola avagy irá
kellő felvilágositását is magokban kell fogla
lomnak szerző nem felelt meg. E szempont

olvasott fel Zsilinszky Mihály úr társulatunk julius havi gyülésén. Ez különben felfogás dolga s csak *ebből* a szempontbúl hiba. Nagyobb tévedés az, midőn a buzgó szerző figyelmét, ki tárgyára vonatkozólag elég sokat tanúlmányozott, kikerüli az eddigelő legjelesb értekezés Bonfiniusról, értjük a tudós gróf Kemény József »*Bonfinius élete és munkái*« czimű tanúlmányát az »Új Magyar Múzeum« 1854. folyama 249 és 315. lapjain.

Ha az emlitettük értekezést szerző ismerte volna, müve előszavában Bonfinius életét terjedelmesebben is tárgyalhatja vala, s nem tette volna születési évét hibásan 1441-re, holott az az 1434-iki volt, (Ld. gr. Kemény ért. 250. l.) A decasiró jellemzése és számos igen érdekes és egyúttal becses adalék foglaltatik ez alapos értekezésben. Össze van állitva az összes kiadások birálatilag megállapitott sorozata, továbbá a hazai történetirók nézetei Bonfinius felől. Bátran állitjuk, hogy ez értekezést nem ismerve, szerző ártott müvének.

Összefoglalva a mondottakat, Helmár úr munkáját számos hiányai mellett, mint szorgalommal készült tanulmányt örömmel üdvözöljük e téren, óhajtván, hogy Bonfinius mellett az, azon korbeli többi történetirót is méltassa.

THALLÓCZY LAJOS.

TÁRCZ.

TÖRTÉNELMI TÁRSU

A nov. 9-én tartott választmányi ülést megnyitván, társulati jegyző

Deák Farkas bemutatja: 1. A lovaspecsét liptói alispán küldött be, s melynek köriratát Jonis (Johannis) Militis filii Comitis Barri ducis s minden valószínűséggel franczia.

2-or bemutat 30 darab okiratot, melyeket Alajos úr küldött be Kis-Stankóczról Trencsény-v 5 hártyára irott. *A legrégibb* 1403-ból. A po hogy Harabol Miklós Péter fia Kis-Zelenicz nevi beigtattatott. *A másik* 1413-ból nova donatio Niwnicz helységre, melyet azért kapott, hogy S banderiumában vitézül szolgált.

A *harmadik* egy német okirat 1530. Lisz Grösler Benedek rokonsága felől. A *negyedik* 163 Ferencz két jobbágyot inscribál Permay Miklósn mutatott hűségért függő pecséttel; ebben magát rak örökös urának nevezi. Az *ötödik* az Urisevic czi család armalisa Leopold királytól 1662-ből pecséttel. A több levelek közt érdekes, Esterház kiadatlan levele, valamint Mesházi Nádornak uraknak Tersztyánszky Pál és Jánoshoz intézett

Van továbbá Rákóczi Györgynek 1616-b István országbírónak egy kiadvány a 1591-ből másolás alatt vannak s a mi általános érdekűne tetni fog a Századokban.

Utána *Óváry Lipót* olvasta föl értekezésének: »*A nápolyi levéltárakról*« első részét, mely a »Századok«-ban fog megjelenni.

Ezután *Gyárfás István* v. t. olvasta föl következő értekezését:

Legközelebbi gyűlés határozata folytán a Tarnóczy család levéltárából beküldött két darab oklevél érkezett kezemhez, mely habár a mohácsi vész utáni korszakból származik is, azonban családi nemzedékrendi szempontból elég érdekkel bír.

Az egyik chasmai káptalannak 1530. oct. 2-án kelt jelentése arról, hogy Tarnóczy Lászlót több Verőcze-megyei birtokrészekbe sept. 13-án ellenmondás nélkül beigtatta.

E jelentésben foglaltatik János királynak Budán 1530. máj. 10-én kelt iktatási parancsa, mely szerint Volowlyáni Farkas által bír Verőcze-megyei Wolowlyan, Powssynez és Iwgovez falukbeli birtokrészeket Volowlyánban lévő nemesi házzal s udvartelekkel, valamint iwgovezi Fekethe János fia János által bírt szinte iwgovezi és powssynezi egész birtok részeket Iwgovezen lévő nemesi házzal és udvartelekkel, mivel nevezett Farkas és Fekethe János a német párthoz (factioni germanicae) Ferdinánd részére állván, János mint törvényesen megkoronázott királyuk iránti köteles hűségüket megszegték, s ekénti hűtlenségök folytán nevezett birtokok a koronára szállottak: Tarnóczy Lászlónak s örököseinek más oklevelével oda adományozta; meghagyja tehát a káptalannak, hogy Tarnóczy Lászlót e birtokokba törvényesen igtassa be, s ha ellenmondók jelentkeznek, azokat a közelebb Budán febr. 14-én Bálint napján tartott közországgyűlés végzése értelmében a király személyes jelenléte elébe idézze.

A febr. 14-ről említett országgyűlésen alkotott törvények az orszgy. emlék. I. 253. lapján közölve vannak, de azokban ide vonatkozó intézkedés nem foglaltatik.

Ennek folytán a chasmai káptalan moykovezi Mindszenthy Dávid királyi és Ferencz káptalani küldöttek által nevezett Tarnóczy Lászlót a föntebbi birtokokba ez évi sept. 13-án minden ellenmondás nélkül beigtatta.

A Tarnóczy család lengyel eredetű; legrégibb őse az Árpáddal beköltözött s Mosony-megyébenOroszvárt letelepedett rutheneknek főnöke — wladikja — volt; s a tatárfutás alkalmával a király iránti hű ragaszkodásáért nyerte IV. Bélától a Túrócz-megyei Tarnócz földet.

Egy tagja Tarnovszky Bálint a XV-i
fia: János, Albert és László II. Lajos király
mányt. János Mohácsnál elesett, László pedi
szályok alatt János király pártján állott, s
nyerte adományba.

E Lászlótól származik le a Bars-megyei

E családhoz tartozik, de hogy melyik á
fákon hiányzik, *Tarnóczy András* is, kire a m
kozik; ebben I. Ferdinánd Bécsben 1539. s
Peyeth várat mely hajdan *Therek Mihályé*
folytán a koronára szállott, *Tarnóczy Andrá*
ifjúságától kezdve ez ország határain forgoló
czokban a ker. vallás és az ország védelme
forgott, örök joggal adományozza.

Ezen Tarnóczy Andrásról, mint slavoni
nem emlékeznek; 1544-ben Erdődi Péter föl
tévén, ennek végrehajtóiúl többek között Tar
nevezve[1]); ezenkívül róla I. Ferdinánd alatt
jelesen őt küldte a király Mecskei Istvánna
1549-ben Gyöngyösre, hogy ott a török
peres dolgokat, melyek a közelebbi fegyverszü
rei között fölmerültek; meg is jelentek, de a
oly vitába elegyedtek, hogy végre is Tarnóczy
telenek menekülni.

Majd 1551 táján Tarnóczy András Ve
nak két hajóját búzával Komáromnál elfogo
1553-ban 600 ftot követelt.

Meghalt Tarnóczy András 1565-ben.

Következett *Emich Gusztáv* értekezése
és régészeti kiállításon bemutatott codexekről
melyeknek egyuttal hasonmásait is bemutatta
miatt gátolva levén a megjelenésben, a titkár
rító s alapos ismeretekkel készült értekezést.

Ezután a jegyző olvasta föl Wagner

---

[1]) Kerchelich Hist. Eccl. Zagrab. 222.

gróf Széchen Antal által beküldött értekezését, a Zrinyiek csehországi ágáról, mely hasonlag a Századokban fog megjelenni.

Végül Pesty Frigyes tett jelentést a Fekete Gyula által beküldött s a Niger családat illető, továbbá a b. Nyáry Albert által bemutatott Vajda családott érdeklő okmányokról.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, elnök Horváth Mihály jelenti, hogy fölhívására báró Kemény Gábor társulati tag késznek nyilatkozott gróf Mikó Imre elhunyt elnökünk fölött emlékbeszédet tartani, azonban a tárgy fontossága s más nemű elfoglaltsága miatt azt hamarább mint február hóban nem tarthatja meg. Ennélfogva mert decemberben választó közgyülés fog tartatni: ünnepélyes közgyülés az emlékbeszéd alkalmából jövő évi február hóban leend.

Titkár bemutatja Zsilinszky jelentését a neki kiadott okmányokról. Minthogy azonban az még nincs befejezve csak akkor fog, fölolvastatni, ha a végét is beküldi.

Köv. új tagok választattak: *Ponti Kelemen*, *Vavrek Richárd* főgymn. tanárok Rozsnyón (aj. Nátafalussy Kornél), *Ev. lyc.* önképző kör Sopronyban, *Dervarits Kálmán* Alsó-Lendván, (aj. titkár), *Schweiger Lajos*, Istvánháza (aj. Széll Farkas), *Sthymmel Samu* polgármester Rozsnyón (aj. Cherven Flóris), *Jászberényi* kath. főgym. (aj. az elnök), Előfizető: *Nagy-váradi* fög. önképző kör. Titkár olvassa Abaúj-megye közönségének levelét, melylyel meghívja a társulatot, hogy 1878-iki vidéki kirándulása helyéül ezen megyét s a megye székhelyét, Kassa városát válaszsza. A választmány örömmel fogadja a nemes megye hazafias meghivását, elrendelvén, hogy a megye erről szokott módon értesitendő lesz.

Elnök bemutatja a tornaegylet által hozzá küldött 50 db. sorsjegyet, melyeknek elárusitására kéri föl az egylet a társulatot. A társulat a czéljaival merőben ellenkező sorsjegy árusításukkal nem foglalkozván, a választmány utasítja a titkárt hogy azokat ennek kijelentése mellett küldje vissza.

Végül a titkár fölemlítvén, hogy a mivelődés és politikai történelmi adatok és földolgozott czikkek oly nagy számmal folynak be, hogy azok befogadására a társulat folyóirata máris kicsinynek mutatkozik; ennélfogva óhajtaná, hogy neveztessék ki egy bizottság, mely ez anyagokat megvizsgálván, készitsen javaslatot, hogy azon esetre, ha a társulat pénzereje engedni fogja, mikép volnának azok értékesíthetők? Némi

vita után az indítvány elfogadtatott s a bizottság tagjaivá Pesty Frigyes, Pauler Gyula és Deák Farkas neveztettek ki.

A társulati pénztárnok bemutatja october havi számadását:

Bevételek:

1. Pénztári maradvány september hóról . . .	378 ft 11 kr
2. A »Századok« könyvárusi úton eladott 1868—1874-ki folyamaiért befolyt Tettey és Tsá-tól	151 » 60 »
3 A »Bartal-féle commentár« és »Zichy codex« könyvárusi úton eladott példányaiért (Tettey).	208 » 35 »
4. A »Bart. comment.« és Századoknak a titkárság által értékesített példányaiért	13 » 25 »
5. Tagdíjak	195 » — »
6. Társulati díszoklevelekért	53 » — »
Összesen	999 » 31 »

Kiadások:

1. Titkári illetm. és szolgafizetés	158 ft — kr.	
2. Írói tiszteletdíjak	85 » 35 »	
3. Expeditionális és irodai költs.	34 » 18 »	
összesen		277 » 53 »
Pénztári maradvány november hóra . . .		721 » 78 »

A jegyzőkönyv hitelesítésével Deák Farkas és Óváry Lipót bízattak meg.

—A dec. 7-én tartott választmányi ülésben három fölolvasás volt. *Szilágyi* Sándor a »Zápolyák első utódjának megválasztásáról.« *Némethy* Lajos az »1686-ban Budán maradt törökökről« s *Óváry* Lipót Nagy Lajos s V. Károly franczia király közt kötött szövetségről olvastak — melyek közül a Némethy Lajos értekezése a Századokban fog megjelenni.

Folyó ügyekre kerülvén a sor, fölolvastatott Gömör-megye alispánjának levele, melyben kéri Gömör-megyét az alapító tagok sorába fölvétetni s egyszersmind 100 ftot mint alapítványt beküld. Gömör-megye ugyan a 3-dik törvényhatóság, melyet szerencsés a társulat sorában láthatni, de első azok közt, melyek területén már kutatásokat tett: első tehát, mely ily módon is tetézte a társulat iránt a kirándulás alkalmával tanusított szíves elismerését, s ennek alapján külön elismerő levéllel fogja a társulat köszönetét kifejezni.

Megválasztattak évdíjas tagokká: Ifj. *Vághy Mihály* kir. alügyész, Sopron (aj. Hérics János), *Kovács Nándor* tanár (aj. b. Radvánszky Béla), *Pázmán Alajos* plébános Maklár (aj. Kandra Kabos), *Sinkovics József* tanár Nagy-Várad (aj. Valkovszky Miklós), *Lippay Lajos* Jász-Berény (aj. a titkár), dr. *Kovács Gyula* ügyvéd, *Irmei Ferencz* tanár Bpesten (aj. Deák Farkas).

Titkár bemutatja a Reviczky Bay Ilona által beküldött kurucz kardot, mely minthogy a társulat külön gyűjteményt nem tart, a muze-

umban fog letétetni, a beküldőnek pedig köszönő irattal fogja a társulat ezen újabb küldeményért hálás elismerését kifejezni.

Titkár fölolvassa a cultusminiszter úr leiratát, melylyel Henszlmann »Magyarország ó-keresztyén, román és átmeneti stylü műemlékeinek rövid ismertetése« czímü művét a társulatnak megküldi. Köszönettel fogadtatik.

Titkár fölolvassa a pénztárnok múlt havi jelentését:

Bevételek:

1.	Alaptőkebeli értékpapirok kamatszelvényeiért	135 ft	56 kr
2.	A »Századok,« »Zichy-codexek« és »Bartal comment.« eladásából befolyt	35 »	75 »
3.	Tagdíjak	660 »	— »
4.	Díszoklevelekért befolyt	46 »	— »
5.	Pénztári maradvány októberhóról	721 »	78 »
	Összesen	1599 »	09 »

Kiadások:

1.	Írói tiszteletdíjak	148 ft	50 kr.	
2.	Expeditionális és irodai költségek és szolgák fizetése .	68 »	— »	
3.	Könyvkötői számla . . .	37 »	36 »	
	Összesen			253 » 86 »
	Marad tehát december hóra . .			1345 » 23 »

Elnök Horváth Mihály a közelebbi tisztújító közgyülést a jövő 1877. jan. 4-diki ülésre tüzvén ki: ezzel a gyülés eloszlott. A jegyzőkönyv hitelesítésével Fraknói Vilmos és b. Nyáry Albert urak bizattak meg.

VIDÉKI TÁTSULATOK.

— A DÉLMAGYARORSZÁGI TÖRT. ÉS RÉG. TÁRSULAT okt. havi vál. ülését számos közönség jelenlétében tartotta meg. mely alkalommal Miletz János titkár a befolyt — több tekintetben érdekes — adományokrúl tön jelentést, mi a választmány részéről köszönettel fogadtatott. A pénztár állása 676 frt 50 kr. Ezután Miletz János olvasta föl ily czímü értekezését: »Torontál-vármegye történelmi és régészeti emlékei«, melyben a nevezett vármegye észak-nyugati részén találtató régi emlékeket ismerteti. Nehány kisebb érdekü indítvány után a gyülés eloszlott.

— Ugyancsak nov. hó 29-én tartá meg számos közönség jelenlétében r. havi vál. ülését a délmagyarországi tört. és rég. társulat. — Titkár jelentésében kiemeli az ős tört. és embertani congressus elnökétől a társulathoz beérkezett köszönő leveleket, a közoktatási miniszter adományát: Henszlmann rég. művét s az újabban adományozott tárgyakat

TARTALOM.

Lap.

ACSÁDY IGNÁCZ.

Carlyle »A franczia forradalom története« cz. művének ismertetése . 230
Arneth »Maria Theresia's letzte Regierungsjahre« cz. művének ism. . 648

BOTKA TIVADAR.

Családtani bonyodalmak s adalékok I. II. III. 112, 669
Mi van jobban Bakócz vagy Bakács? 252

BEÖTHY ZSOLT.

Thurzó nádor, nejéhez intézett leveleinek ismertetése 135
Az első magyar politicai színmű és kora I. II. 191, 261

CHERNEL KÁLMÁN.

Egy áttérés története (1681) 209

DEÁK FARKAS.

Hadadi Wesselényi Ferencz gyilkossági vád alatt 97
A széki merénylet 1610 470

D. F.

A Kénosi Sándor levéltár 574

DOBY ANTAL.

Kivonatos közlés küldeményéből 583

DRAKULICS PÁL.

Konstantin Mihály török krónikája a XV. századból 416

FRAKNÓI VILMOS.

Huszár Gál Kassán, Óvárt és Komáromban 22
Dudik »Mährens Geschichte« ismertetése 219
Werbőczy István a mohácsi vész előtt I. II. 437, 597

F. V.

A kalandosok történetéhez 343

*

Lap.

HAMPEL JÓZSEF.

Vidéki mozgalom a régészet és történelem terén 49
Lehóczky »Bereg-megye leírásá«-nak ismertetése 222
A vidéki régiségi múzeumok 306

HATOS GUSZTÁV.

Balassa Bálint levele Móricz Balázshoz 90
Mátyás király gyűrű-pecsétje 168

HUNFALVY PÁL.

Magyarország ethnographiai képe a frank-német uralkodás korában . 357

I. A.

A magyar mű- és történeti emlékek kiállítása 486

KAPRONCZAY EDE.

Bezegh Gábor síriratához 343

KÁROLYI ÁRPÁD.

Kendy Ferenczné végrendelete 747
A »Székely Oklevéltár« II. köt. ismertetése 852

K—i—d.

Sztachovits R. Regestrumának bírálatos ismertetése 740

K.

Hunfalvy Pál »Magyar Ethnographiája« ismertetése 734

KRIŽKO PÁL.

Egy magyar versecske 1505-ből. 325

KUBÍNYI FERENCZ.

János király budai országgyűlése 581

LEHÓCZKY TIVADAR.

Adat Zrínyi Ilona és Thökölyi Imre házasságához 750

NAGY ALADÁR.

A pristaldusok 337

NAGY IVÁN.

Egykorú emlékirat Thököly Imréről 655

NYÁRÁDVÖLGYI.

Magyar ötvös szerződés a XVII. századból 664

PAULER GYULA.

Hajnik Imre Jogtörténetének ismertetése 67
Thaly K. »Bercsényi M. levelezésé«-ne k ismertetése 140
Ipolyi A. »Oláh M. levelezésé«-nek ism. 213
Nisard »Tanúlmányai«-nak ism. 405
Monumenta Slavorum Meridionalium ism. 570
Todd »Angol parl. kormányrendszeré«-nek ism. 743

PESTY FRIGYES.

Őstörténeti szokások . . . . . .
Egy XVI. századi magyar történetíró . . .
Vanicsek »Határvidéki tört.« bírálata . . .
Jireček »Geschichte der Bulgaren« ismertetése I

SALAMON FERENCZ.

A magyar hadi történethez a vezérek korában I
B. Kemény Zsigmond emlékezete . . . . .

SÁNDORFI.

Telekessy Mihály kivégeztetésének történetéhez

SZABÓ KÁROLY.

Egy adat Dózsa György életére . . . . .
Toldy Ferencz emlékezete . . . . . .

SZERÉMI.

Thurzó nádor temetése . . . . . .

SZILÁDY ÁRON.

Jegyzetek Križko P. (325 l.) közleményéhez .

SZILÁGYI SÁNDOR.

Az erdélyi alkotmány alakúlása a separatio kezde
Szigetvár 1555 védelmének történetéhez . . .
Schematismus hist. Dioec. Neosol. ismertetése .

SZ. S.

A kalandosok történetéhez . . . . . .
»Siebenbürgischer Volkskalender« ismertetése. .

ZS.

Rhédey Ferencz hitlevele 1648-ból . . . . .
Beöthy Zsig. prot. egyháztörv. ismertetése .

IFJ. SZINNYEI JÓZSEF

A magyar történetirodalom 1711—1772 . . . .

THALLÓCZY LAJOS.

Helmár Á. »Bonfinius jellemzése« cz. művének bí

THALY KÁLMÁN.

Bezegh Gábor sírirata, 1706 . . . . . .
II. Rákóczi Ferencz önéletrajzának ismertetése .
Koháry István tanulókori leveleiből . . . .

VALENTINUS BÚJDOSÓ.

Gábor király; Zsuzsánna királyné, 1632 . .
Ifj. Szinnyey József »Irodalmunk tört. 1711—177

VÉGHELYI DEZSŐ.

A galgóczi levéltár . . . . . .

Lap.

WERTHEIMER EDE.

Wenzel Gusztáv »Diplomácziai Emlékeinek« ismertetése 73

ZSILINSZKY MIHÁLY.

Fraknói »Magyar Országgy. Emlékek« III. köt. ism. 130
Caraffa Debrecze ben 584

ÁLLANDÓ ROVATOK.

Magyar történelmi társulat. . . 78, 161, 235, 545, 429, 587, 667, 754, 857
Magyar Tud. Akadémia. 83, 163, 249, 347, 431, 590, 759
Vidéki társulatok. 85, 165, 250, 348, 433, 591, 760, 861
Vegyes Közlések. 93, 173, 259, 352
Irodalmi Hírek. 434, 592, 667, 760
Délszláv Akadémia 349
Történelmi Könyvtár 96, 176, 206, 356, 436, 596, 672, 764, 864

sorolja föl. A jelentés örvendetes tudomásúl vétetik. A pénztár állása 531 frt 43 kr. Ezután dr. *Niamessny Gyula* olvasta föl »Árva várának ismertetését«-t. Nehány apróbb ügy elintézése s az ajánlott tagok megválasztása után az ülés véget ért.

— A Délmagyarországi Régészeti és Történeti Társulat közlönyéből, »Történelmi és Régészeti Értesítőből« újabban két füzet jelent meg, melyekkel a II-ik kötet be van fejezve, s melyek igen előnyös színben tüntetik föl a társulat munkálkodását. Egy egész kis régészeti és történeti irodalom fejlődik ki hazánk déli részében, mely a vidéken érdeklődést tud költeni maga iránt — hazai történetirodalmunk kettős nyereményeül, s mely e füzetek és társulat által hozva létre, azt használja közlönyéül. A vállalat Dél-Magyarország ismeretét sok igen becses közleménnyel mozdítá elő.

— Sopron-megye közönsége a vármegye monographiájára 500 forint pályadíjt tűzött ki. E nemes megye hazai történetünk iránti érdeklődésének eddigelé is már több jelét adta — s ez újabb sokkal világosabb bizonyítvány, hogysem magasztalásra szorúlna. Dícséri az maga magát, a buzgó megyét, s a hazafias szellemű tudománykedvelő főispánt, ki mint a legkiválóbb magyar családok egyikének méltó sarja tettel, szóval elől megy megyéjében. Közöljük a pályázatot egész terjedelmében:

Sopron-vármegye áthatva saját helytörténete nagyobb mérvbeni művelésének és fejlesztésének fontosságától az 1875-ik évi nov. 29-én tartott bizottsági közgyűlésében 314. sz. a. hozott végzésével e czélra díjat tűzött ki, és a pályázat körül így határozott: »Kívántatik Sopron-vármegye politicai, egyházi és művelődési történetének előadása az eddig ismert forrásanyagra alapított monographiai, a mai tudomány színvonalán álló rendszeres földolgozásban a honfoglalástól kezdve a szatmári békéig (vagy a jelenkorig) kiterjeszkedve.«

Jutalma 500 fr. o. é. a nemesi pénztárból.

A pályairatok az 1877. évi dec. hó 31-ik napjáig Sopron-vármegye alispáni hivatalához küldendők be.

A pályamű idegen kézzel írva, lapszámozva és kötve legyen.

A pályázó nevét, állását és lakhelyét tartalmazó lepecsételt levelen ugyanazon jelige álljon, mely a pályamű homlokán.

A pályadíj csak azon műnek fog kiadatni, mely a m. tud. Akadémia által megbírálva arra érdemesnek fog kijelöltetni.

A jutalmazásra kijelelt munkát szerző köteles egy év elforgása alatt 300 példányban kinyomatni: különben a jutalom nem adatik ki. A munka a szerző tulajdona marad, ki abból egy-egy példányt a megyehatóság levél- és könyvtárának átadni köteles.

A pályanyertes műből 300 példány könyvárusi áron a megye részére azonnal megvétetik, valamint az 500 frtnyi jutalom is azonnal kifizettetik. Sopron-vármegye közönségétől.

TÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR.

— MAGYARORSZÁG ETHNOGRAPHIÁJA. Írta *Hunfalvy Pál.* Budapest. A M. tud. Akad. könyvkiadó-vállalata. 8-rét. 544 l. Csak előfizetés útján szerezhető meg. Az illető sorozat előf. ára 4 frt.

— DIE WIENER UNIVERSITÄT IM ZEITALTER MAXIMILIANS I. Von Ritter *J. Aschbach.* Wien. Braumüller. 8-rét. 467 l. Ára 5 frt. Kapható Pfeifer N. és Tnál.

— DAS KRIEGSWESEN DER UNGARN von *Hermann Meynert.* Wien, 1876. Alfred Hölder. Rothenthurmstrasse Nr. 15. 8-rét 235 l. Ára 3 fr. 60 kr.

— GYURGYE BRANKOVIČ. Despot der Serben. *Milan Dimitrievits.* Neusatz, 1876. Fuchs. 99 lap. (Eredeti források után). Ára ?

— A KEGYES TANÍTÓREND NYITRAI GYMNASIUMÁNAK TÖRT. VÁZLATA. Írta *Csősz Imre.* Nyitra, 1876. Neugebauer özv. nyomdája. 8-rét. 277 l.

— REGISTRUM ANNI 1332. — Tabularium Monasterii Sancti Martini de sacro monte Pannoniae. Jaurini, 1876. Typis Alexandri Czéh. 2-rét. XLI l.

— SZENT MÁRTON TOURSI PÜSPÖK és pannonhalmi temploma. *Stachovits Remig.* Győr. Czéh Sándor. 8-rét. 4 l. Ára 2 kr.

— MARGIT-SZIGET TÖRTÉNELME. *Óry György.* Kassa, Rosenberg testv. 8-rét. 16 l. és 8 tábla. Ára 40 kr.

— GESCHICHTE DES 13. K. K. HUSZÁREN REGIMENTS von Ritter *Amon v. Treuenorf.* Wien. Regimentsverlag. 1876. 324 l. 8-o Ára 3 frt 50 kr.

— SLOVENSKY LETOPIS pre historiu, topografiu, archeologiu a ethnografiu. Redaktor Fr. Sasinek. I. év. 2. füzet. Szakolcza, 1876. 8-vo 89—176 ll.